Ιστορίαη Ιστορίαη Ιστορίαη Ιστορίαη

Μετάφραση Κώστας Γεω
Μετάφραση Κώστας Γεω Μετάφραση Κώστας Γεω

Πρόλογος Στέφανος Ροζ
Πρόλογος Στέφανος Ροζ Πρόλογος Στέφανος Ροζ

Μια Ιστορία του

Φασισμού

1914-1945

Στάνλεϊ Τζ. Πέιν

Μια Ιστορία του Φασισμού 1914-1945

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Κώστας Γεώρμας

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ
Στέφανος Ροζάνης

φιλίστωρ

Stanley G. Payne
A History of Fascism
1914-1945
The University of Wisconsin Press

Copyright © 1995
The Board of Regents of the University of Wisconsin System

Copyright © 2000 Εκδόσεις Φιλίστωρ, για την ελληνική γλώσσα.
Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Πρώτη ελληνική έκδοση Δεκέμβριος 2000

Μορφολογία: Κυριάκος Αθανασιάδης
Στοιχειοθεσία-Σελιδοποίηση: «Πολύτυπο»
Φιλμ - Ηλεκτρονικό Μοντάζ: Studio Ostria
Εξώφυλλο: Ελένη Τσακμάκη
Εκτύπωση: Άγγελος Ελεύθερος ΟΕ
Βιβλιοδεσία: Κώστας Χωριατάκης ΟΕ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ || 13
ISBN 960-369-050-3

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΙΣΤΩΡ
Μπάμπης Γραμμένος
Θεμιστοκλέους 31 - 10677 Αθήνα
Τηλ. 38 18 457, fax: 38 19 167

Το βιβλίο αυτό αφιερώνεται
στους Juan J. Linz και George L. Mosse,
που άνοιξαν καινούργιους δρόμους στην έρευνα του φασισμού.

Προλογικό Σημείωμα

ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στο Φιλοσοφικό Σημειωματάριο, *ο Μαξ Χορκχάιμερ μας έχει προειδοποιήσει: «Όσο πιο δημοκρατική είναι μια δημοκρατία, τόσο πιο σίγουρα αρνείται τον εαυτό της. Όποτε εμφανίζονται σοβαρές, κρίσιμες περίοδοι, οι ριζοσπαστικές δεξιές και αριστερές δυνάμεις χρησιμοποιούν τα δημοκρατικά δικαιώματά τους για να εγκαθιδρύσουν μια ιδιαίτερη ή μάλλον ολοκληρωτική κυριαρχία. Δημοκρατία είναι η διακυβέρνηση από τη θέληση του λαού. Στο βαθμό που υπάρχει όμως μια τέτοια θέληση, δεν έχει πολλή σχέση με το λογικό και τείνει πολύ περισσότερο προς την υπακοή παρά προς την αυτονομία. Και τούτο δεν έχει καμιά σχέση με πολιτικούς μηχανισμούς, εκλογική τακτική και χειραγώγηση. Εκείνοι που υποστηρίζουν τη δημοκρατία πρέπει πάντα να δυσπιστούν απέναντί της. Όπως και η ελευθερία των ανθρώπων, της οποίας είναι μέρος, ήταν ανέκαθεν εχθρός του εαυτού της».*

Ερμηνεύοντας τον ιστορικό φασισμό, θα πρέπει ίσως να ξεκινούμε από αυτή την προειδοποίηση προκειμένου να καταστούμε ικανοί να διεισδύσουμε στην ιστορική και κοινωνική πολυπλοκότητά του, στον πολλές φορές αντιφατικό χαρακτήρα του, στα συγκρουσιακά του στοιχεία, στην εντυπωσιακή πολυμορφία του, και τέλος στην άνευ προηγουμένου καταστροφική και αυτοκαταστροφική πορεία του για τον σύγχρονο πολιτισμό και την κουλτούρα.

Ωστόσο, ένα βήμα περαιτέρω θα ήταν να κατανοήσουμε ότι ο φασισμός δεν είναι ούτε αποκλειστικά ιστορικός (προϊόν, δηλαδή, μιας

ακραιφνώς ιστορικής διαδικασίας και ιστορικών συγκυριών), ούτε και αποκλειστικά συναισθηματικός (προθεσιακός) και/ή πολιτισμικός (προϊόν, δηλαδή, μιας συναισθηματικής-προθεσιακής διαδικασίας του νεωτερικού ατόμου και των πολιτισμικών του αδιεξόδων). Επιπλέον, δεν είναι ούτε αποκλειστικά παράγωγο της αυτοκαταστροφικότητας η οποία χαρακτηρίζει πράγματι τη δημοκρατία (αν και σε μεγάλο βαθμό αναδύεται μέσα από τα σπλάχνα αυτής της αυτοκαταστροφικότητας), ούτε αποκλειστικά μια, δραματική έστω, παρέκκλιση η οποία έχει εκτραφεί στους κόλπους της αστικής, φιλελεύθερης ή και σοσιαλιστικής κοινωνίας. Η φύση του φασισμού είναι μια σύμπλοκη κατάσταση, μέσα στην οποία όλα όσα προαναφέρθηκαν εμπεριέχονται, αλλά το άθροισμά τους δεν ισούται με καθαυτό το φασιστικό φαινόμενο. Ο φασισμός φαίνεται να είναι όλα αυτά, αλλά και κ ά τ ι παραπάνω. Και αυτό το κ ά τ ι είναι εξαιρετικά κρίσιμο για τον ορισμό αλλά και τη διαμόρφωση του φασιστικού φαινομένου.

Υπό την έννοια αυτή, κατανοούμε σήμερα, περισσότερο ίσως από ποτέ άλλοτε, ότι ο φασισμός δεν απείλησε μόνον το παρελθόν μας. Απειλεί πρωτίστως το παρόν μας, και μάλιστα εξακολουθητικά, και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η έρευνα του φασιστικού φαινομένου αποτελεί μία δραματικά επείγουσα ανάγκη. Αυτό σημαίνει ότι το φασιστικό φαινόμενο μας αφορά (αφορά το παρόν μας) πολύ περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη έκφραση του ολοκληρωτισμού και του αυταρχισμού, ή, για να το θέσω με σύγχρονους όρους, περισσότερο από κάθε άλλη έκφραση της «ολοκληρωτικής δημοκρατίας» και της κουλτούρας της, κατά το μέτρο που ο φασισμός εξακολουθεί, κάτω από διαφορετικές ασφαλώς κοινωνικές και οικονομικές εκφάνσεις, να προσδιορίζει τις σύγχρονες δομές της κοινωνίας, οι οποίες, ούτε λίγο ούτε πολύ, έχουν διαμορφωθεί κατά τη φρικτή «λογική» και εμπειρία του «πειράματος ολικής κυριαρχίας», όπως ονόμαζε τον ναζισμό η Χάνα Άρεντ, έστω και αν τα προσχήματα της δημοκρατίας, του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού χρησιμοποιούνται ευρύτατα προκειμένου να καλύψουν και να νομιμοποιήσουν τις σύγχρονες κοινωνικές δομές.

Ο Τζέφρι Χερφ στην εξαιρετική εργασία του Αντιδραστικός Μοντερνισμός *έχει αποκαλύψει ένα από τα ισχυρότερα ιδρυτικά στοιχεία*

του φασιστικού φαινομένου, μέσω των οποίων ο φασισμός ενδημεί στις βλέψεις, στις προσδοκίες και στα οράματα του σημερινού μαζοατόμου και των ψυχοδυναμικών του δεσμεύσεων: «Ο φασισμός στην Ευρώπη και ο εθνικοσοσιαλισμός στη Γερμανία», γράφει, «υπόσχονταν ομορφιά, αισθητική μορφή και πνευματική ενότητα του έθνους, στη θέση του υλισμού, του θετικισμού και του άμορφου, άψυχου και χαοτικού φιλελευθερισμού. Η ψυχή θα μπορούσε να εκφραστεί στο πολιτικό όραμα και τον συμβολισμό του έθνους και όχι στις διχαστικές κοινωνικές τάξεις και τα συμβιβαστικά κοινοβούλια». Θα μπορούσε να πει κανείς, και αυτό είναι πράγματι συγκλονιστικό, ότι ο Χερφ περιγράφει την ανάδυση μιας εξαιρετικά κινδυνώδους ψευδαίσθησης, η οποία πλήττει το σύγχρονο άτομο μέσα στο εντελώς πρόσφατο χάος των αρνήσεων και της παγκοσμιοποιημένης χαοτικότητας που υποφέρει ο σημερινός ευρωπαίος άνθρωπος. Το άμορφο και το άψυχο του νεοθετικισμού της επιστημονικής και πολιτικής πρακτικής, η λαχτάρα για μια αισθητική μορφή και πνευματική ενότητα του σύγχρονου ευρωπαϊκού έθνους, και η οικτρή αποτυχία του νεοφιλελεύθερου προτάγματος, το οποίο μόνον ως απροσχημάτιστη υποκρισία ηχεί πλέον στο εξουθενωμένο μαζοάτομο της σημερινής μας πραγματικότητας, αποτελούν τον συναισθηματικό και κοινωνικό υποδοχέα αυτού του οράματος της πνευματικής ενότητας του κινδυνεύοντος έθνους και της άρνησης υποταγής στον οικονομικό-χρηματιστηριακό υλισμό και την κυνικότητα της κυριαρχίας. Αλλά αυτό είναι ο μεγάλος κίνδυνος τον οποίο διατρέχει η ατομική και κοινωνική μας ζωή, ο κίνδυνος της ανάδυσης μιας «φασιστικοποιημένης» προθετικότητας την οποία όλοι σήμερα βιώνουμε στην άνοδο του νεοφασισμού, του ρατσισμού, του μισοξενισμού, της ξενοφοβίας, και όχι μόνον.

Είναι, λοιπόν, γι' αυτόν τον λόγο που είπα ότι η έρευνα του φασιστικού φαινομένου αποτελεί μια δραματικά επείγουσα ανάγκη. Μια ανάγκη στη οποία ανταποκρίνεται κατά τον πλέον διεισδυτικό τρόπο η ανά χείρας εργασία του Stanley G. Payne.

Στεφανος Ροζανης

Περιεχόμενα

Προλογικό Σημείωμα στην Ελληνική Έκδοση 9
Εικόνες 15
Πίνακες 17
Πρόλογος 19
Εισαγωγή. Φασισμός: Ένας Ορισμός Λειτουργίας 21

Μέρος Πρώτο: Ιστορία

1. Ο Πολιτισμικός Μετασχηματισμός του Fin de Siècle 47
2. Ο Ριζοσπαστικός και Αυταρχικός Εθνικισμός στην Ευρώπη του Ύστερου 19ου Αιώνα 63
3. Οι Συνέπειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου 109
4. Η Άνοδος του Ιταλικού Φασισμού, 1919-1929 127
5. Η Ανάπτυξη του μη Φασιστικού Αυταρχισμού στη Νότια και την Ανατολική Ευρώπη, 1919-1929 193
6. Ο Γερμανικός Εθνικοσοσιαλισμός 217
7. Ο Μετασχηματισμός του Ιταλικού Φασισμού, 1929-1939 303
8. Οι Τέσσερις Κύριες Παραλλαγές του Φασισμού 347
9. Τα Μικρότερα Κινήματα 409
10. Φασισμός έξω από την Ευρώπη; 461
11. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: Αποκορύφωση και Καταστροφή του Φασισμού 497

Μέρος Δεύτερο: Ερμηνεία

12. Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις του Φασισμού 611
13. Μια Γενική Κατηγορία Φασισμού; 639
14. Φασισμός και Εκμοντερνισμός 651
15. Στοιχεία μιας Αναδρομικής Θεωρίας του Φασισμού 673

Επίλογος. Νεοφασισμός: Ο Φασισμός του Μέλλοντος μας; 685

Βιβλιογραφία 719

Εικόνες

Ο Ίταλο Μπάλμπο ηγείται μιας «εκστρατείας αντιποίνων» στην Πάρμα 149
Μπιάνκι, ντε Μπόνο, ντε Βέκι, Μουσολίνι και Μπάλμπο, Οκτώβριος 1922 165
Κορνέλιου Ζέλεα Κοντρεάνου 203
Ο Γιόζεφ Γκέμπελς μιλώντας σε μια διαδήλωση στο Βερολίνο, 1926 234
Μια αφίσα με τον Αδόλφο Χίτλερ 243
Μια παρέλαση των SA στο Μόναχο 246
Ο Χίτλερ επιθεωρώντας μια παρέλαση των SA στο Μόναχο 248
Ο Χίτλερ σε μια ναζιστική παρέλαση 253
Ο Χίτλερ χαιρετά τον Χίντενμπουργκ, 21 Μαρτίου 1933 256
Ο Ρούντολφ Ες και ο Χάινριχ Χίμλερ 265
Αφίσα της χιτλερικής νεολαίας 277
Παρέλαση του ναζιστικού κόμματος στη Νυρεμβέργη το 1934 ... 285
Ο Μουσολίνι απεικονιζόμενος ως ο ιδεώδης εργάτης εν μέσω του ιταλικού λαού, 1934 313
Φασίστες gerarchi επιδεικνύοντας τη ρώμη τους 336
Ο Μουσολίνι υποδέχεται τον Χίτλερ κατά την άφιξή του στην Ιταλία, 5 Μαΐου 1938 343
Ραμίρο Λεντέσμα Ράμος 363
Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα 365
Η κηδεία ενός δολοφονημένου φαλαγγίτη φοιτητή της νομικής στη Μαδρίτη, Φεβρουάριος του 1934 366

Οι φαλαγγίτες επικεφαλής μιας διαδήλωσης στο κέντρο της Μαδρίτης 370
Ο Φράνκο μιλώντας σε ένα μεγάλο πολιτικό ακροατήριο στη Μαδρίτη αμέσως μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο 373
Πολιτοφύλακας της Σιδηράς Φρουράς επιδεικνύοντας τη σβάστικα στο περιβραχιόνιό του 398
Ο Κοντρεάνου με λαϊκή φορεσιά και περιτριγυρισμένος από οπαδούς του 401
Μία ρεξιστική αφίσα που προβάλλει τον Λεόν Ντεγκρέλ 424
Ο σερ Όσβαλντ Μόσλεϊ σε μια διαδήλωση στο Χάιντ Παρκ του Λονδίνου στις 9 Σεπτεμβρίου 1935 427
«Εκδιώκοντας βίαια τους Εβραίους μπολσεβίκους» (Λονδίνο, 5 Οκτωβρίου 1936) 428
Βίντκουν Κουίσλινγκ 432
Ναζιστική προπαγανδιστική αφίσα του δημοψηφίσματος για την προσάρτηση της Αυστρίας, 10 Απριλίου 1938 502
Υπογραφή της Τριμερούς Συνθήκης στο Βερολίνο, Σεπτέμβριος 1940 512
Αφίσα στρατολόγησης για την ταξιαρχία «Βαλονί» των Waffen-SS στο Βέλγιο, 1942 522
Ο Χόρια Σίμα με τον στρατάρχη Ίον Αντονέσκου στο Βουκουρέστι, Σεπτέμβριος 1940 548
Ο Άντε Πάβελιτς συναντά τον Ιταλό Υπουργό Εξωτερικών Τσιάνο στη Βενετία στις 15 Δεκεμβρίου 1941 569
Ο Φέρεντς Ζαλάσι στη Βουδαπέστη, 16 Οκτωβρίου 1944 582
Σεράνο Σουνιέρ, Φράνκο και Μουσολίνι στη Μπορντιγκέρα, 12 Φεβρουαρίου 1941 600
Φαλαγγίτες επικεφαλής μιας μαζικής αντισοβιετικής διαδήλωσης στη Μαδρίτη, 24 Ιουνίου 1941 602
Ο Ραμόν Σεράνο Σουνιέρ όταν ήταν Υπουργός Εσωτερικών της Ισπανίας, 1940 604

Πίνακες

Ι.1 Τυπολογική περιγραφή του φασισμού 26
Ι.2 Τα τρία πρόσωπα του αυταρχικού εθνικισμού 38
4.1 Κοινωνική ή επαγγελματική θέση των μελών του PNF, Νοέμβριος 1921 158
6.1 Ανεργία, 1931-1936 259
11.1 Η ναζιστική νέα τάξη 524
14.1 Δυτικοευρωπαϊκή οικονομική ανάπτυξη, 1922-1938 659
14.2 Οικονομική παραγωγή σε πραγματικούς όρους κατά κεφαλήν το 1933 659
14.3 Δείκτης καθαρής παραγωγής σε πραγματικούς όρους κατά κεφαλήν το 1933 659
15.1 Στοιχεία μιας αναδρομικής θεωρίας του φασισμού 675
Ε.1 Ποσοστό ψήφων του MSI στις εθνικές εκλογές, 1948-1989 697

Πρόλογος

Το 1980 δημοσίευσα ένα συνοπτικό βιβλίο με τον τίτλο *Fascism: Comparison and Definition*, με το οποίο θέλησα να καθιερώσω έναν ορισμό εργασίας και μια συγκριτική ταξινόμηση του ιστορικού ευρωπαϊκού φασισμού. Η εργασία αυτή έγινε δεκτή θετικά και ελπίζω ότι προσέθεσε περισσότερη καθαρότητα και ακρίβεια στο «διάλογο πάνω στο φασισμό» των δύο προηγούμενων δεκαετιών. Η ενλόγω μελέτη εξακολουθεί, μάλιστα, να κυκλοφορεί στα αγγλικά και τα ισπανικά.

Όμως εκείνο το βιβλίο δεν αφηγούνταν την *ιστορία* του φασισμού. Αποδείχτηκε πολύ πυκνό και προκαλούσε αμηχανία στους προπτυχιακούς φοιτητές, εκτός και αν συνοδευόταν από μία εκτεταμένη βασική περιγραφική βιβλιογραφία. Συνεπώς, ο ανά χείρας τόμος δεν αποτελεί μια αναθεώρηση του προηγούμενου βιβλίου, αλλά είναι μια εντελώς καινούργια μελέτη, σχεδιασμένη έτσι ώστε να αποτελεί μια περιγραφή του ευρωπαϊκού φασισμού ως είδους και να διευρύνει το πλαίσιο ανάλυσης και ερμηνείας του. Το αποτέλεσμα είναι ένα βιβλίο τόσο εκτεταμένο όσο σύντομο ήταν το πρώτο, ελπίζω όμως ότι είναι και πολύ πιο ολοκληρωμένο.

Κάθε έρευνα για το φασισμό θα πρέπει να καταπιαστεί με ένα θεμελιώδες πρόβλημα, αυτό που ο George L. Mosse περιέγραψε κάποτε ως μια προσπάθεια να αναλύσουμε το παράλογο μέσω της ορθολογικής μελέτης. Ο στόχος δεν είναι να εξορθολογίσουμε το πα-

ράλογο, αλλά να φωτίσουμε τα ενυπάρχοντα ιστορικά προβλήματα και τις αντιθέσεις.

Η βιβλιογραφία που αναφέρεται στην ιστορία του φασισμού είναι πια τεράστια. Δεν ισχυρίζομαι ότι έχω διαβάσει τα πάντα, μιας και αυτό, από μόνο του, θα απαιτούσε πολλές δεκαετίες. Έτσι, τα εδώ παραθέματα και η βιβλιογραφία δεν έχουν ως στόχο να περιλάβουν τα πάντα, αλλά αναφέρονται μόνο σ' εκείνες τις εργασίες που βρήκα ιδιαίτερα χρήσιμες. Για το κυρίως σώμα της βιβλιογραφίας, ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί το βιβλίο του Philip Rees *Fascism and Pre-Fascism in Europe, 1890-1945: A Bibliography of the Extreme Right* (1984).

Θα ήθελα να αναφέρω και να ευχαριστήσω για μια ακόμη φορά τους δασκάλους μου στη μελέτη του φασισμού, πρωτίστως τους Juan J. Linz και George L. Mosse (στους οποίους αφιερώνω και το βιβλίο), και τους Renzo De Felice, Emilio Gentile και A. James Gregor στο βασικό γνωστικό πεδίο του ιταλικού φασισμού. Ο Gregory Kasza μου παραχώρησε την αδημοσίευτη έρευνά του και προσέφερε την ανεκτίμητη βοήθειά του για την περίπτωση της Ιαπωνίας. Ειδικότερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Luca De Caprariis για τη βοήθειά του στην ανεύρεση υλικού από την Ιταλία και τον Daniel Kowalsky που ετοίμασε τη Βιβλιογραφία. Η Angela Ray επιμελήθηκε το χειρόγραφο με ασυνήθιστη φροντίδα και ικανότητα, και οι Raphael Kadushin και Carol Olsen επέβλεψαν την έκδοση του χειρογράφου στις εκδόσεις του πανεπιστημίου του Wisconsin. Επιλέον φωτογραφικό υλικό προσφέρθηκε από την Πολιτειακή Ιστορική Εταιρεία του Wisconsin, τις Editori Laterza, Editorial Planeta, και Süddeutscher Verlag. Σε όλους αυτούς —και πολλούς άλλους τους οποίους δεν αναφέρω εδώ— προσφέρω τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου.

Stanley G. Payne

Εισαγωγή

Φασισμός: Ένας Ορισμός Εργασίας

ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ Ο ΟΡΟΣ *ΦΑΣΙΣΜΟΣ* ΠΑΡΑΜΕΝΕΙ ΙΣΩΣ Ο ΠΙΟ ασαφής από τους σημαντικούς πολιτικούς όρους. Αυτό ίσως πηγάζει από το γεγονός ότι η λέξη καθεαυτή δεν περιέχει μία σαφή πολιτική αναφορά (ακόμα και αφηρημένη), όπως συμβαίνει με τη *δημοκρατία*, το *φιλελευθερισμό*, το *σοσιαλισμό* και τον *κομουνισμό*. Το να δηλώνουμε ότι η ιταλική λέξη *fascio* (λατινικά: *fasces*, γαλλικά: *faisceau*, ισπανικά: *haz*) σημαίνει «δεσμός» ή «ένωση», δεν μας λέει και πάρα πολλά.[1] Επιπλέον, ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί περισσότερο από τους αντιπάλους του παρά από τους υποστηρικτές του, και οι πρώτοι υπήρξαν υπεύθυνοι για τη γενίκευση του επιθέτου σε διεθνές επίπεδο ήδη από το 1923. Η λέξη *φασίστας* είναι μια από τις πιο πολυχρησιμοποιημένες υποτιμητικές πολιτικές εκφράσεις, και συνήθως υποδηλώνει «τον βίαιο», «τον κτηνώδη», «τον καταπιεστικό» ή «τον δικτατορικό». Αν όμως *φασισμός* δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο απ' αυτό, τότε τα κομουνιστικά καθεστώτα, για παράδειγμα, θα έπρεπε πιθανόν να ενταχθούν στην κατηγορία των πιο φασιστικών καθεστώτων, αποστερώντας έτσι τη λέξη από κάθε χρήσιμο προσδιορισμό.

---

1. Ο σοσιαλδημοκράτης Fritz Schotthöfer, σε μια από τις πρώτες γερμανικές εργασίες πάνω στον ιταλικό φασισμό, ορθά παρατηρούσε ότι «ο φασισμός έχει ένα όνομα που δεν μας λέει τίποτα για το πνεύμα και τους σκοπούς του κινήματος. Η fascio είναι μια ένωση, ένας σύνδεσμος. Οι φασίστες είναι ενωσιακοί και ο φασισμός είναι μια οργάνωση τύπου συνδέσμου [Bündlertum]», Schotthöfer, *Il Fascio, Sinn und Wirklichkeit des italenischen Faschismus* (Φρανκφούρτη, 1924), 64. Για περαιτέρω συζήτηση του προβλήματος, βλ. το Κεφάλαιο «Was ist Faschismus: Politischer Kampfbegriff oder wissenschaftliche Theorie?», στο W. Wippermann, *Faschismustheorien* (Ντάρμσταντ, 1989) 1-10.

Πράγματι, ο ορισμός περιέπλεξε τους Ιταλούς φασίστες εξαρχής.[2] Το πρόβλημα περιπλέκεται από το γεγονός ότι ενώ όλα σχεδόν τα κομουνιστικά κόμματα και καθεστώτα προτιμούν να αυτοαποκαλούνται κομουνιστικά, η πλειοψηφία των κινημάτων που αποκαλούνταν φασιστικά στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου δεν χρησιμοποιούσαν αυτό τον όρο για να αυτοπροσδιοριστούν. Τα διλήμματα ορισμού και κατηγοριοποίησης που προκύπτουν είναι τόσο σημαντικά, που δεν προξενεί έκπληξη το ότι μερικοί μελετητές προτιμούν να αποκαλούν αυτά τα θεωρητικώς φασιστικά κινήματα με τα ιδιαίτερά τους ονόματα, χωρίς να χρησιμοποιούν το κατηγορηματικό επίθετο. Ακόμα, κάποιοι άλλοι αρνούνται ότι υπήρξε καν ένα τέτοιο γενικό φαινόμενο όπως ο φασισμός —σαν κάτι ξέχωρο από το κίνημα του Μουσολίνι στην Ιταλία— και, τελικά, η συντριπτική πλειοψηφία των εκατοντάδων συγγραφέων που έχουν γράψει για το φασισμό ή για συγκεκριμένα φασιστικά κινήματα καταβάλλει ελάχιστες έως μηδενικές προσπάθειες για να ορίσει τον όρο· οι περισσότεροι απλώς θεωρούν ως δεδομένο ότι οι αναγνώστες τους θα καταλάβουν και πιθανώς θα συμφωνήσουν με την προσέγγισή τους, όποια κι αν είναι αυτή.

Στο παρόν βιβλίο υποστηρίζουμε ότι είναι χρήσιμο να μιλήσουμε για το φασισμό σαν ένα γενικό τύπο ή ένα γενικό φαινόμενο για μεθοδολογικούς και ερευνητικούς σκοπούς, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που πραγματευόμαστε άλλες κατηγορίες πολιτικών δυνάμεων. Όπως παρατήρησε και ο Άρθουρ Λ. Στίντσκομπ, «όταν συνυπάρχει ένας μεγάλος αριθμός μεταβλητών, έτσι ώστε συγκεκριμένα στοιχεία της μιας να συσχετίζονται με συγκεκριμένα στοιχεία της άλλης, η κατασκευή τυπολογιών ή συνόλων από τύπους-έννοιες, όπως εκείνες των χημικών στοιχείων, είναι επιστημονικά χρήσιμη».[3] Όπως όλοι οι γενικευτικοί τύποι και έννοιες στην πολιτική ανάλυση, ο γενικός όρος *φασισμός* αποτελεί μεν μία αφαίρεση, που δεν υπήρξε ποτέ σε καθαρή εμπειρική μορφή, συνιστά όμως ένα εννοιακό εργαλείο χρησιμότατο στη διαλεύκανση της ανάλυσης συγκεκριμένων πολιτικών φαινομένων.

Εάν μελετήσουμε το φασισμό ως ένα γενικό και συγκρίσιμο φαινόμενο, θα πρέπει καταρχάς να τον ορίσουμε σύμφωνα με κάποια περιγραφή εργασίας. Ένας τέτοιος ορισμός θα πρέπει να απορρέει από την εμπειρική μελέ-

---

2. Στην παρούσα μελέτη τα αρχικά γράμματα των ονομάτων του Ιταλικού Φασιστικού Κόμματος και των άμεσων προδρόμων του, των μελών και των ρευμάτων του θα γράφονται με κεφαλαία, ενώ οι όροι *φασισμός* και *φασίστας*, όταν χρησιμοποιούνται με μια ευρύτερη και περισσότερο γενική έννοια, με πεζά.

3. A.L. Stinchcombe, *Constructing Social Theories* (Νέα Υόρκη, 1968), 43.

τη των κλασικών ευρωπαϊκών κινημάτων του Μεσοπολέμου. Θα πρέπει να αναπτυχθεί ως μια θεωρητική κατασκευή ή ως ένας ιδεότυπος, αφού όλες οι γενικές πολιτικές έννοιες είναι αφαιρέσεις που βασίζονται σε μια πληθώρα δεδομένων. Έτσι, δεν είναι απαραίτητο κάποιο κίνημα από την υπό παρατήρηση ομάδα να έχει εξαγγείλει ένα πρόγραμμα ή να αυτοπροσδιορίζεται ακολουθώντας κατά γράμμα την ορολογία του ορισμού. Ούτε θα μπορούσε ένας τέτοιος υποθετικός ορισμός να υπονοεί ότι οι επιμέρους στόχοι και τα χαρακτηριστικά προσδιορίζουν αναγκαστικά, ή εν πάση περιπτώσει αποκλειστικά, τα φασιστικά κινήματα, μιας και τα περισσότερα στοιχεία μπορούν να ανευρεθούν σε ένα ή περισσότερα είδη πολιτικών κινημάτων. Η επιδίωξη θα είναι μάλλον ότι *θεωρούμενος στην ολότητά του* ο ορισμός θα περιγράψει αυτό που όλα τα φασιστικά κινήματα είχαν κοινό μεταξύ τους, χωρίς να προσπαθήσει να περιγράψει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε συγκεκριμένης περίπτωσης. Τελικά, για λόγους που θα συζητηθούν παρακάτω, ο ορισμός θα αναφέρεται μόνο στα ευρωπαϊκά φασιστικά κινήματα του Μεσοπολέμου και όχι σε κάποια υποτιθέμενη κατηγορία φασιστικών καθεστώτων ή συστημάτων.

Κάθε ορισμός των κοινών χαρακτηριστικών των φασιστικών κινημάτων θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί με μεγάλη προσοχή εφόσον και τα φασιστικά κινήματα διαφέρουν σε σημαντικό βαθμό το ένα από το άλλο, ενώ, από την άλλη, εμφανίζουν αξιοσημείωτα και καινοφανή κοινά χαρακτηριστικά. Ένας γενικός κατάλογος των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους είναι λοιπόν χρήσιμος όχι ως ένας πλήρης και ολοκληρωμένος ορισμός τέτοιων καθαυτό κινημάτων, αλλά ως μία καταγραφή των κυριότερων χαρακτηριστικών που τα διακρίνουν και τα διαχωρίζουν (από πολλές απόψεις, αλλά όχι απόλυτα) από άλλα είδη πολιτικών δυνάμεων.

Τα προβλήματα που ενυπάρχουν στην προσπάθεια καταγραφής ενός επαγωγικού συνόλου χαρακτηριστικών γίνονται πιο καθαρά όταν αναφέρουμε το «φασιστικό ελάχιστο» των έξι σημείων που έθεσε αξιωματικά ο Ερνστ Νόλτε και βοήθησε στην έναρξη «του διαλόγου για το φασισμό» στις δεκαετίες του 1960 και του 1970.[4] Το «φασιστικό ελάχιστο» συγκροτείται από ένα σύνολο αποφάνσεων, ένα κεντρικό οργανωτικό στοιχείο, ένα δόγμα για την ηγεσία και ένα βασικό δομικό στόχο που εκφράζεται ως εξής: αντιμαρξισμός, αντιφιλελευθερισμός, αντισυντηρητισμός, αρχή της ηγεσίας, κομματικός στρατός, επιδίωξη του ολοκληρωτισμού. Αυτή η τυπο-

4. E. Nolte, *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen* (Μόναχο, 1968), 385.

λογία είναι χρήσιμη μέχρις ενός σημείου και περιγράφει σωστά τις φασιστικές αποφάνσεις, όμως δεν περιγράφει το θετικό περιεχόμενο της φασιστικής φιλοσοφίας και των φασιστικών αξιών και δεν αναφέρεται καθόλου στους οικονομικούς στόχους του.

Πιο πρόσφατα, ο Ρότζερ Γκρίφιν, στην προσπάθειά του να επιτύχει κομψότητα, λακωνικότητα και ακρίβεια, παρέθεσε τον εξής ορισμό του φασισμού: «Ένα γένος πολιτικής ιδεολογίας ο μυθικός πυρήνας της οποίας, στις πολλαπλές της μεταλλαγές, είναι μια παλιγγενετική μορφή λαϊκιστικού υπερεθνικισμού».[5] Για μια ακόμη φορά αυτός ο ορισμός είναι ακριβής και χρήσιμος, γιατί αναφέρεται λακωνικά στον διαταξικό, λαϊκιστικό προσανατολισμό της φασιστικής πολιτικής και τη θεμελίωσή της στον υπερεθνικισμό. Η φασιστική ιδεολογία ήταν σίγουρα «παλιγγενετική». Έδινε, δηλαδή, πρωτίστως έμφαση στην αναγέννηση του εθνικού πνεύματος, της εθνικής κουλτούρας και της κοινωνίας. Όμως, συχνά, οι αριστεροί, κεντρώοι, συντηρητικοί και ακροδεξιοί εθνικισμοί είναι επίσης παλιγγενετικοί, διότι η αναγέννηση και η αναδημιουργία του έθνους είναι θεμελιώδεις στόχοι σε πολλές και διαφορετικές μορφές εθνικισμού. Παρομοίως, έχουν επίσης υπάρξει μη φασιστικές λαϊκιστικές επαναστατικές μορφές εθνικισμού, όπως του MNR στη Βολιβία το 1952, που ήταν παλιγγενετικές. Έτσι, η ιδιότητα του «λαϊκιστικού» δεν επαρκεί για να περιορίσει και να εξειδικεύσει. Τελικά, όπως θα δούμε, ο ορισμός του Γκρίφιν —αν και θαυμάσια ευσύνοπτος— δεν μπορεί να περιγράψει ορισμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά, απαραίτητα για έναν ορισμό του φασισμού.

Πράγματι, η μοναδικότητα και η πολυπλοκότητα του φασισμού δεν μπορούν να περιγραφούν επαρκώς χωρίς να καταφύγουμε σε μια σχετικά πολύπλοκη τυπολογία, όσο αν αυτό αντιφάσκει στην αρχή της συντομίας. Έτσι, στο έγκυρο άρθρο του για το φασισμό στη νέα *Enciclopedia Italiana* (1992), ο Εμίλιο Τζεντίλε παρουσιάζει τα «συστατικά στοιχεία για έναν κατευθυντήριο ορισμό του φασισμού» σε μια πυκνή λίστα από δέκα σύνθετα σημεία.[6]

Τα κοινά χαρακτηριστικά των φασιστικών κινημάτων βασίζονταν σε

5. R. Griffin, *The Nature of Fascism* (Λονδίνο, 1991), 44. Αυτή είναι η καλύτερη εργασία συγκριτικής ανάλυσης του φασισμού που παρουσιάστηκε την τελευταία δεκαετία.

6. O Gentile ορίζει το φασισμό ως εξής:

«1) Ένα μαζικό κίνημα πολυταξικής συμμετοχής στο οποίο κυριαρχούν, μεταξύ των ηγετών και των μαχητικών μελών, τα μεσαία στρώματα, σε μεγάλο βαθμό νεοφερμένα στην πολιτική δραστηριότητα, οργανωμένα ως κομματική πολιτοφυλακή. Ένα κίνημα που βασίζει την ταυτότητά του όχι στην κοινωνική ιεραρχία ή την ταξική καταγωγή αλλά στην αίσθηση

ιδιαίτερα φιλοσοφικά και ηθικά πιστεύω, σε έναν καινούργιο προσανατολισμό της πολιτικής κουλτούρας και της ιδεολογίας, συνήθως σε κοινούς πολιτικούς στόχους, ένα χαρακτηριστικό σύνολο αποφάνσεων, κοινές από-

---

της συντροφικότητας, που πιστεύει ότι είναι επιφορτισμένο με την αποστολή της εθνικής αναγέννησης, θεωρεί ότι βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση με τους πολιτικούς αντιπάλους και στοχεύει στην κατάκτηση του μονοπωλίου πολιτικής ισχύος με τη χρήση της τρομοκρατίας, των κοινοβουλευτικών τακτικών και των συμφωνιών με τις ηγετικές ομάδες, για να δημιουργήσει ένα καινούργιο καθεστώς που καταστρέφει την κοινοβουλευτική δημοκρατία.

2) Μία "αντι-ιδεολογική" και πραγματιστική ιδεολογία που αυτοανακηρύσσεται αντι-υλιστική, αντι-ατομικιστική, αντι-φιλελεύθερη, αντι-δημοκρατική, αντι-μαρξιστική, που έχει αντι-καπιταλιστικές και λαϊκιστικές τάσεις, και εκφράζεται περισσότερο στο αισθητικό και όχι στο θεωρητικό πεδίο μέσω μιας καινούργιας πολιτικής συμπεριφοράς, μύθων, τελετών και συμβόλων, ως μια λαϊκή θρησκεία σχεδιασμένη για να εθίσει, να κοινωνικοποιήσει και να διοχετεύσει την πίστη των μαζών με στόχο τη δημιουργία του "νέου ανθρώπου".

3) Μία κουλτούρα βασισμένη στη μυστικιστική σκέψη και στην τραγική και ακτιβιστική αίσθηση της ζωής. Μία κουλτούρα που γίνεται αντιληπτή ως η έκφραση της βούλησης για δύναμη, που βασίζεται στο μύθο της νεότητας ως διαμορφωτή της ιστορίας και στη λατρεία της στρατιωτικοποίησης της πολιτικής σαν ένα μοντέλο ζωής και συλλογικής δράσης.

4) Μία ολοκληρωτική αντίληψη της προτεραιότητας της πολιτικής, νοούμενης ως μιας εμπειρίας που θα επιτελέσει τη συγχώνευση του ατόμου και των μαζών σε μία οργανική και μυστικιστική ένωση του έθνους ως μιας εθνοτικής και ηθικής κοινότητας, υιοθετώντας διακρίσεις και διώξεις εναντίον εκείνων που θεωρούνται ότι βρίσκονται έξω από αυτή την κοινότητα είτε ως εχθροί του καθεστώτος είτε ως μέλη φυλών που θεωρούνται κατώτερες ή επικίνδυνες για την ενότητα του έθνους.

5) Μία πολιτική ηθική που βασίζεται στην ολοκληρωτική αφοσίωση στην εθνική κοινότητα, στην πειθαρχία, την αρρενωπότητα, τη συντροφικότητα και το πνεύμα του πολεμιστή.

6) Ένα και μοναδικό κρατικό κόμμα που έχει ως σκοπό του την ένοπλη άμυνα του καθεστώτος, την επιλογή των ανώτερων κρατικών αξιωματούχων του και την οργάνωση των μαζών στο κράτος μέσω της μόνιμης κινητοποίησης των συναισθημάτων και της πίστης.

7) Ένας αστυνομικός μηχανισμός που αποτρέπει, ελέγχει και καταστέλλει τη διαφωνία και την αντιπολίτευση, ακόμα και με τη χρήση της οργανωμένης τρομοκρατίας.

8) Ένα πολιτικό σύστημα οργανωμένο σε μια ιεραρχία λειτουργιών που καθορίζονται από την κορυφή και έχουν ως επιστέγασμα τη μορφή του "ηγέτη", ενδεδυμένου με ένα ιερό χάρισμα, που διατάσσει, κατευθύνει και συντονίζει τη δράση του κόμματος και του καθεστώτος.

9) Μία κορπορατιστική οργάνωση της οικονομίας που καταργεί την ελευθερία των συνδικάτων, διευρύνει το πεδίο της κρατικής παρέμβασης και θέλει να πετύχει, βασιζόμενη στις αρχές της τεχνοκρατίας και της αλληλεγγύης, τη συνεργασία των "παραγωγικών τομέων" υπό τον έλεγχο του καθεστώτος, ώστε να επιτύχει τους στόχους της όσον αφορά την εξουσία, και, παρ' όλ' αυτά, να διατηρήσει την ατομική ιδιοκτησία και τις ταξικές διαιρέσεις.

10) Μια εξωτερική πολιτική εμπνευσμένη από το μύθο της εθνικής ισχύος και του εθνικού μεγαλείου με στόχο την ιμπεριαλιστική επέκταση». (Παρατίθεται με την ευγενική άδεια του καθηγητή Gentile).

ψεις για το στιλ και σχετικά νέους τρόπους οργάνωσης — πάντα με αξιοσημείωτες διαφορές στον ιδιαίτερο χαρακτήρα αυτών των καινούργιων μορφών και ιδεών ανάμεσα στα διαφορετικά φασιστικά κινήματα. Για να φτάσουμε σε έναν ορισμό με βάση κριτήρια που θα μπορούσαν να ισχύουν για όλα τα φασιστικά κινήματα του Μεσοπολέμου με τη στενή έννοια του όρου, γίνεται αναγκαίο να προσδιορίσουμε κοινά ιδεολογικά σημεία και στόχους, τις φασιστικές αποφάνσεις, καθώς επίσης και συγκεκριμένα κοινά γνωρίσματα συμπεριφοράς και οργάνωσης.[7] Η περιγραφική τυπολογία του Πίνακα Ι.1 προτείνεται απλά ως ένας αναλυτικός μηχανισμός για λόγους συγκριτικής ανάλυσης και ορισμού. Δεν προτείνει την καθιέρωση μίας άκαμπτης και παγιωμένης κατηγοριοποίησης, αλλά μια ευρέος φάσματος περιγραφή που μπορεί να προσδιορίσει την ταυτότητα κινημάτων που θεωρούνται ως φασιστικά έστω και αν διαφέρουν μεταξύ τους, ενώ ταυτόχρονα τα διακρίνει ως ομάδα από άλλα είδη επαναστατικών ή εθνικιστικών κινημάτων.

Πίνακας Ι.1. *Τυπολογική περιγραφή του φασισμού*

Α΄. *Ιδεολογία και στόχοι:*

Υιοθέτηση μιας ιδεαλιστικής, βιταλιστικής και βολονταριστικής φιλοσοφίας, που συνήθως εμπεριέχει την προσπάθεια πραγματοποίησης μιας καινούργιας νεωτερικής, αυτοκαθοριζόμενης και κοσμικής κουλτούρας.

Δημιουργία ενός καινούργιου εθνικιστικού αυταρχικού κράτους που δεν βασίζεται σε παραδοσιακές αρχές ή μοντέλα.

Οργάνωση μίας ισχυρά ρυθμιζόμενης, πολυταξικής, ενοποιημένης εθνικής οικονομικής δομής, είτε αυτή αποκαλείται εθνική-κορπορατιστική, εθνικοσοσιαλιστική, ή εθνικοσυνδικαλιστική.

Θετική αποτίμηση και χρήση, ή επιθυμία για χρήση, της βίας και του πολέμου.

Ο στόχος της αυτοκρατορικής εξάπλωσης, της επέκτασης ή της ριζικής αλλαγής της σχέσης του έθνους με άλλες δυνάμεις.

Β΄. *Οι φασιστικές αποφάνσεις:*

Αντιφιλελευθερισμός.

Αντικομουνισμός.

Αντισυντηρητισμός (αν και θα πρέπει να κατανοήσουμε ότι οι φασιστικές ομάδες ήταν πρόθυμες να πραγματοποιήσουν συμμαχίες με άλλες δυνάμεις, και κυρίως με τη Δεξιά).

---

7. Η ιδέα ενός τριμερούς ορισμού μού υποδείχθηκε από τον Juan J. Linz σε μια διάσκεψη στο Μπέργκεν της Νορβηγίας, τον Ιούνιο του 1974. Το περιεχόμενο είναι δικό μου.

Γ΄. *Συμπεριφορά και οργάνωση:*

Προσπάθεια για μαζική κινητοποίηση με τη στρατιωτικοποίηση των πολιτικών σχέσεων και συμπεριφορών με στόχο τη δημιουργία μιας μαζικής κομματικής πολιτοφυλακής.

Έμφαση στην αισθητική διάσταση των συγκεντρώσεων, των συμβόλων και της πολιτικής λειτουργίας, που τονίζει συναισθηματικές και μυστικιστικές πλευρές.

Ακραίος τονισμός του ανδρισμού και της κυριαρχίας πάνω στη γυναίκα, και παράλληλη υιοθέτηση μιας έντονα οργανικής θεώρησης της κοινωνίας.

Εκθειασμός της νεότητας σε σχέση με όλες τις άλλες φάσεις της ζωής, έμφαση στη σύγκρουση των γενεών, τουλάχιστον στην αρχική φάση της επίτευξης της πολιτικής αλλαγής.

Μια ιδιαίτερη τάση προς αυταρχικές, χαρισματικές και προσωπικές μορφές διοίκησης, ανεξαρτήτως του εάν η διοίκηση αρχικά υπήρξε σε κάποιο βαθμό αιρετή.

Έτσι μπορούμε να κατανοήσουμε συγκεκριμένα κινήματα που μπορούν να εμπεριέχουν επιπρόσθετα δόγματα, χαρακτηριστικά και στόχους που γι' αυτά είναι πολύ σημαντικά και που δεν αντιφάσκουν κατ' ανάγκη με τα κοινά χαρακτηριστικά αλλά δρουν συμπληρωματικά ή προχωρούν πέρα απ' αυτά. Παρομοίως, ένα συγκεκριμένο κίνημα μπορεί να διαφέρει λίγο όσον αφορά σε ένα ή δύο ατομικά χαρακτηριστικά, αλλά παρ' όλ' αυτά να συμμορφώνεται γενικά με τη συνολική περιγραφή ή τον ιδεότυπο.

Ο όρος *φασίστας* δεν χρησιμοποιείται εδώ συμβατικά αλλά λόγω του ότι το ιταλικό κίνημα ήταν η πρώτη σημαντική δύναμη, και για αρκετό διάστημα με τη μεγαλύτερη επιρροή, που παρουσίασε αυτά τα χαρακτηριστικά σε μια καινούργια μορφή. Συνιστούσε μία μορφή, οι ιδέες και οι στόχοι της οποίας ήταν άμεσα γενικεύσιμοι, ιδιαίτερα όταν αντιπαρατίθονταν με τον ρατσιστικό εθνικοσοσιαλισμό.

Συχνά έχει υποστηριχτεί ότι ο φασισμός δεν ήταν ένα συνεκτικό δόγμα ή ιδεολογία, αφού δεν υπήρχε μία αναγνωρισμένη πηγή και ένα αρχικό γονιμοποιό σπέρμα, ενώ και σημαντικές πλευρές των φασιστικών ιδεών ήταν αντιφατικές και μη ορθολογικές. Όμως τα φασιστικά κινήματα χαρακτηρίζονταν από βασικές φιλοσοφικές αρχές που ήταν εκλεκτικές στο χαρακτήρα τους και, στην πραγματικότητα, όπως έχει τονίσει και ο Ρότζερ Ίτγουελ, αντιπροσώπευαν ένα είδος σύνθεσης εννοιών ποικίλων προελεύσεων.[8] Ο Γκρίφιν μας υπενθυμίζει ότι όλες οι ιδεολογίες περιέχουν βασι-

8. R. Eatwell, «Towards a New Model of Generic Fascism,» *Journal of Theoretical*

κές αντιφάσεις, μη ορθολογικά και ανορθολογικά στοιχεία, και συνήθως τείνουν προς ουτοπίες οι οποίες δεν μπορούν να εφαρμοστούν στην πράξη. Η φασιστική ιδεολογία ήταν πολύ πιο εκλεκτική και μη ορθολογική από κάποιες άλλες, αλλά αυτές οι ιδιότητες δεν εμπόδισαν τη γέννηση και την περιορισμένη ανάπτυξή της.

Ο ακραίος εθνικισμός των φασιστικών κινημάτων μοιραία δημιούργησε ορισμένα ευδιάκριτα χαρακτηριστικά ή ιδιοσυγκρασιακά γνωρίσματα για κάθε ένα από αυτά· έτσι, μία φασιστική οργάνωση έτεινε να διαφέρει περισσότερο από τις συγγενείς οργανώσεις άλλων χωρών απ' ό,τι, παραδείγματος χάρη, ένα κομουνιστικό κόμμα σε σύγκριση με τα αντίστοιχα κόμματα άλλων χωρών. Εντούτοις, αυτή η διαφορετική έμφαση ανάλογα με την εθνικότητα δεν αλλοιώνει την κοινή φυσιογνωμία τους που βασίζεται πάνω σε κοινά φασιστικά πιστεύω και κοινές φασιστικές αξίες.

Η φασιστική ιδεολογία, εν αντιθέσει μ' αυτήν του μεγαλύτερου μέρους της Δεξιάς, ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις κοσμική, βασιζόταν όμως στο βιταλισμό και στον ιδεαλισμό, καθώς επίσης και στην άρνηση του οικονομικού ντετερμινισμού, είτε του Μάντσεστερ είτε του Μαρξ, σε αντίθεση με την ιδεολογία της Αριστεράς και, σ' έναν βαθμό, του φιλελευθερισμού. Στόχος του μεταφυσικού βιταλισμού και του ιδεαλισμού ήταν η δημιουργία ενός καινούργιου ανθρώπου, μιας καινούργιας μορφής πολιτισμού που επεδίωκε την επίτευξη της φυσικής και καλλιτεχνικής αριστείας, που επιβράβευε το κουράγιο, την τόλμη και το ξεπέρασμα των ορίων του παρελθόντος στην πορεία ανάπτυξης ενός καινούργιου ανώτερου πολιτισμού που θα εμπεριείχε τον άνθρωπο ως ολότητα. Όμως ο φασισμός δεν ήταν μηδενιστικός, όπως πολλοί κριτικοί ισχυρίζονται. Μάλλον απέρριπτε πολλές κατεστημένες αξίες —αριστερές, δεξιές ή κεντρώες— και ήταν πρόθυμος να προχωρήσει σε ενέργειες ολικής καταστροφής, ακόμα και σε φριχτές μαζικές δολοφονίες, υπό τον μανδύα της «δημιουργικής καταστροφής», για την είσοδο στην ιδίας κατασκευής ουτοπία του, ακριβώς όπως οι κομουνιστές δολοφόνησαν εκατομμύρια στο όνομα της εξισωτικής ουτοπίας.

Έχει συχνά ειπωθεί ότι οι φασιστικές ιδέες πηγάζουν από την αντίθεση προς το Διαφωτισμό ή «τις ιδέες του 1789», ενώ στην πραγματικότητα ήταν άμεσο υποπροϊόν κάποιων όψεων του Διαφωτισμού, και ειδικότερα προέρχονταν από τις μοντέρνες, εκκοσμικευμένες, προμηθεϊκές αντιλήψεις του 18ου αιώνα. Ουσιαστικά, η απόκλιση των φασιστικών ιδεών από συγκεκριμένες

Politics, 4:1 (Απρίλιος 1992), 1-68· του ιδίου, «Fascism», στο *Contemporary Political Ideologies*, επιμ. R. Eatwell and A. Wright (Λονδίνο, 1993), 169-91.

πλευρές της σύγχρονης κουλτούρας έγκειται στην απόρριψη του ορθολογισμού, του υλισμού και του εξισωτισμού — που αντικαθίστανται από τον φιλοσοφικό βιταλισμό, τον ιδεαλισμό και τη μεταφυσική της βούλησης, ιδέες εγγενώς νεωτερικές. Οι φασίστες φιλοδοξούσαν να αναβιώσουν αυτό που θεωρούσαν ότι αποτελεί την αληθινή ουσία του φυσικού και της ανθρώπινης φύσης (αρχικά έννοιες του 18ου αιώνα και αυτές), σε αντίθεση με την απλοποιητική κουλτούρα του σύγχρονου υλισμού και του δειλού εγωτισμού.

Οι φασίστες εξέφραζαν την ανησυχία για την παρακμή στην κοινωνία και την κουλτούρα, που διευρυνόταν διαρκώς από τα μέσα του 19ου αιώνα. Πίστευαν ότι η παρακμή θα μπορούσε να αναχαιτιστεί μόνο μέσω μιας νέας επαναστατικής κουλτούρας καθοδηγούμενης από νέες ελίτ, που θα αντικαθιστούσαν τις παλιές ελίτ του φιλελευθερισμού, του συντηρητισμού και της Αριστεράς.

Ο ελεύθερος άνθρωπος με την ανεπτυγμένη βούληση και αποφασιστικότητα θα ήταν επιτακτικός όπως λίγοι πριν από αυτόν, ικανός να μεταρσιώνει και να προχωρά πέρα από τον εαυτό του και να μη διστάζει να θυσιάσει τον εαυτό του στο όνομα τέτοιων ιδεωδών. Τέτοιες νεωτερικές διατυπώσεις απέρριπταν τον υλισμό του 19ου αιώνα αλλά δεν αντιπροσώπευαν μια επιστροφή στις, προγενέστερες του 18ου αιώνα, παραδοσιακές και πνευματικές αξίες του δυτικού κόσμου. Αντιπροσώπευαν μια συγκεκριμένη προσπάθεια επίτευξης μιας νεωτερικής, αθεϊστικής ή αγνωστικιστικής μορφής υπερβατικότητας και όχι, όπως είπε ο Νόλτε, κάθε «αντίστασης στην υπερβατικότητα». Ο Γκρίφιν, πολύ ορθά, έχει παρατηρήσει ότι το φασιστικό δόγμα προωθεί ταυτόχρονα την αυτοεπιβεβαίωση και την αυτοϋπέρβαση.

Η προβολή μιας αίσθησης μεσσιανικής αποστολής, τυπική για ουτοπικά επαναστατικά κινήματα, ήταν ένα κοινό σημείο των φασιστικών κινημάτων με ορισμένες θρησκευτικές ομάδες. Αν και όλα τα κινήματα είχαν ως στόχο την επίτευξη ενός καινούργιου status και ενός καινούργιου τρόπου ύπαρξης του έθνους τους, οι φασιστικές φιλοδοξίες είχαν πολλά κοινά σημεία με τα διάφορα κοσμικά επαναστατικά κινήματα, διότι λειτουργούσαν μέσα στο υπάρχον εγκόσμιο πλαίσιο και όχι στην υπερκόσμια υπερβατικότητα των θρησκευτικών ομάδων.

Θεμελιώδης για το φασισμό ήταν η προσπάθεια δημιουργίας μιας νέας «θρησκείας των πολιτών» για το κίνημα και για τη δομή του ως κράτους. Αυτή η θρησκεία θα οικοδομούσε ένα περιεκτικό σύστημα μύθων που θα ενοποιούσαν τόσο τη φασιστική ελίτ όσο και τους οπαδούς της, και θα συνένωναν το έθνος κάτω από μία κοινή πίστη και νομιμοφροσύνη. Αυτή η

θρησκεία των πολιτών θα αντικαθιστούσε τις προηγούμενες δομές της πίστης και θα υποβάθμιζε την υπερκοσμική θρησκεία σε έναν δευτερεύοντα ή μηδαμινό ρόλο.

Τέτοιες κατευθύνσεις έχουν αποκληθεί μερικές φορές πολιτική θρησκεία, μολονότι όμως υπάρχουν συγκεκριμένα παραδείγματα θρησκευόμενων ή υποψήφιων «χριστιανοφασιστών», ο φασισμός, βασικά, προϋποθέτει ένα μεταχριστιανικό, μεταθρησκευτικό, εκκοσμικευμένο, εγκόσμιο πλαίσιο αναφοράς. Ο μύθος του για την εγκόσμια υπερβατικότητα ήταν δυνατόν να προσελκύσει οπαδούς μόνο μετά την εξάλειψη ή την αποδυνάμωση των παραδοσιακών αντιλήψεων της θρησκευτικής και υπερκοσμικής υπερβατικότητας. Ο φασισμός θέλησε να ξαναδημιουργήσει μη ορθολογικές μυθικές δομές γι' αυτούς που είχαν χάσει ή απαρνηθεί τις παραδοσιακές μυθικές κατασκευές. Ο φασισμός θα μπορούσε να είναι επιτυχής πολιτικά και ιδεολογικά μόνο εφόσον υπήρχε μια τέτοια κατάσταση.

Οι φασίστες ήταν περισσότερο ασαφείς αναφορικά με τη μορφή της τελικής τους ουτοπίας απ' ό,τι τα μέλη των περισσότερων άλλων επαναστατικών ομάδων, γιατί βασίζονταν στο βιταλισμό και στο δυναμισμό, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα μιαν αντίληψη «διαρκούς επανάστασης» η οποία σχεδόν εξ ορισμού δεν μπορούσε να πάρει μια απλή, καθαρή, τελική μορφή. Δεν επεδίωκαν κάτι τόσο ξεκάθαρο όσο η αταξική κοινωνία των μαρξιστών ή η ακρατική κοινωνία των αναρχικών, αλλά έναν επεκτατικό εθνικισμό οικοδομημένο πάνω σε μια δυναμική αέναης αναζήτησης καινούργιων εκφράσεων. Ένα από τα μεγαλύτερα, αν όχι το μεγαλύτερο, μειονεκτήματα που τα φασιστικά κινήματα έπρεπε να ξεπεράσουν ήταν ο εγγενής ανορθολογισμός που γεννούσε αυτή η δυναμική.

Μεγάλο μέρος από τη σύγχυση που περιβάλλει τις ερμηνείες των φασιστικών κινημάτων οφείλεται στο γεγονός ότι μόνο σε λίγες περιπτώσεις κατάφεραν να φτάσουν στο στάδιο της συμμετοχής στην κυβέρνηση, και μόνο στην περίπτωση της Γερμανίας ένα φασιστικό καθεστώς που είχε την εξουσία μπόρεσε να εφαρμόσει σε ευρεία κλίμακα —αν και η προσπάθειά έμεινε ανολοκλήρωτη— τα φασιστικά δόγματα. Γενικεύσεις πάνω στα φασιστικά συστήματα ή τα φασιστικά κρατικά δόγματα είναι λοιπόν δύσκολο να γίνουν, αφού ακόμα και η ιταλική εκδοχή υπέκειτο σε σοβαρούς περιορισμούς. Αυτό που μπορούμε αναμφίβολα να επισημάνουμε είναι ότι οι επιδιώξεις των φασιστών σε σχέση με το κράτος δεν περιορίζονταν σε παραδοσιακά μοντέλα όπως η μοναρχία, η απλή προσωπική δικτατορία, ή ακόμα και ο κορπορατισμός, αλλά προέβαλλαν ένα ριζοσπαστικά καινούργιο, εκκοσμικευμένο, αυταρχικό και συντηρητικό σύστημα. Φαίνεται όμως

αβάσιμο το να θεωρήσουμε ως κατεξοχήν στόχο τους τον ολοκληρωτισμό, όπως κάνει ο Νόλτε, διότι, σε αντίθεση με το λενινισμό, τα φασιστικά κινήματα δεν πρόβαλαν ποτέ ένα δόγμα για το κράτος με επαρκή συγκεντρωτισμό και γραφειοκρατικοποίηση ικανά να εγκαταστήσουν τον πλήρη ολοκληρωτισμό. Στο αρχικό ιταλικό του νόημα ο όρος ήταν πιο περιορισμένος. Αυτό το ζήτημα όμως θα το συζητήσουμε εκτενέστερα πιο κάτω.

Το πιο ασαφές θέμα στη φασιστική ιδεολογία ήταν αυτό της οικονομικής δομής και των οικονομικών επιδιώξεων, αν και στην πραγματικότητα όλα τα φασιστικά κινήματα συμφωνούν γενικά σε μία κοινή βασική κατεύθυνση. Σύμφωνα με αυτήν, η οικονομία θα πρέπει να υποτάσσεται στο κράτος και τη μέγιστη δυνατή ευμάρεια του έθνους, ενώ από την άλλη διατηρούνται τόσο η βασική αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας, που θεωρείται συμφυής στην ελευθερία και τον αυθορμητισμό της ατομικής προσωπικότητας, όσο και συγκεκριμένα φυσικά ένστικτα ανταγωνισμού. Τα περισσότερα φασιστικά κινήματα, με πρώτο το ιταλικό πρωτότυπο, υιοθετούσαν τον κορπορατισμό, αλλά η πιο ριζοσπαστική και ανεπτυγμένη μορφή φασισμού, ο γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός, απέρριπτε απερίφραστα τον τυπικό κορπορατισμό (ενμέρει λόγω του εγγενούς πλουραλισμού του). Ο συχνός ισχυρισμός μαρξιστών συγγραφέων ότι σκοπός των φασιστικών κινημάτων ήταν η αποτροπή των οικονομικών αλλαγών στις ταξικές σχέσεις, δεν επιβεβαιώνεται από τα ίδια τα κινήματα. Όμως, αφού κανένα φασιστικό κίνημα δεν ολοκλήρωσε τη διαμόρφωση ενός φασιστικού οικονομικού συστήματος, αυτή η διαμάχη παραμένει υποθετική. Ένα κοινό στοιχείο μεταξύ των φασιστικών κινημάτων ήταν ο στόχος μιας νέας λειτουργικής σχέσης μεταξύ του κοινωνικού και του οικονομικού συστήματος, εξαλείφοντας την αυτονομία (ή, σύμφωνα με μερικές προτάσεις, την ύπαρξη) του μεγάλης κλίμακας καπιταλισμού και της μεγάλης βιομηχανίας, αλλοιώνοντας τη φύση της κοινωνικής δομής και δημιουργώντας μια καινούργια κοινοτική ή βασισμένη στην αμοιβαιότητα παραγωγική σχέση, με τη χρήση νέων προτεραιοτήτων, νέων ιδεωδών, και εκτεταμένου κυβερνητικού ελέγχου και ρυθμίσεων. Συχνά υιοθετούνταν ο στόχος της επιτάχυνσης του οικονομικού εκσυγχρονισμού, αν και σε μερικά κινήματα αυτή η πλευρά παρέμενε ανέκφραστη.

Ίσης αξίας ή και ακόμα πιο σημαντικό στοιχείο του φασιστικού δόγματος ήταν η θετική αξιολόγηση της βίας και του αγώνα. Όλα τα μαζικά επαναστατικά κινήματα, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, είχαν εγκαινιάσει και εξασκήσει βία, και είναι ίσως αδύνατο να χρησιμοποιήσεις τη βία με τέτοια διάρκεια όσο μερικά λενινιστικά καθεστώτα, που εφάρμο-

σαν, σύμφωνα με τα λόγια ενός παλιού μπολσεβίκου, τον «χωρίς όρια εξαναγκασμό». Το διακριτικό γνώρισμα της φασιστικής σχέσης με τη βία ήταν ότι αυτή θεωρείτο πως εμπεριέχει μια κάποια θετική και θεραπευτική αξία, ότι μία συγκεκριμένη ποσότητα συνεχούς βίαιου αγώνα, σύμφωνα με το σορελισμό και τον ακραίο κοινωνικό δαρβινισμό, ήταν αναγκαία για την υγεία της εθνικής κοινωνίας.

Λέγεται συνήθως ότι ο φασισμός είναι εξ ορισμού επεκτατικός και ιμπεριαλιστικός, αλλά κάτι τέτοιο δεν διαφαίνεται από τη μελέτη των διαφόρων φασιστικών προγραμμάτων. Τα περισσότερα φασιστικά κινήματα ήταν πράγματι ιμπεριαλιστικά, αλλά όλες οι μορφές πολιτικών κινημάτων και κοινωνικών συστημάτων έχουν παραγάγει ιμπεριαλιστικές πολιτικές, ενώ, από την άλλη μεριά, πολλά φασιστικά κινήματα δεν ενδιαφέρονταν ή και απέρριπταν καινούργιες ιμπεριαλιστικές φιλοδοξίες. Τα κινήματα που εμφανίστηκαν σε κράτη που είχαν ικανοποιήσει τις εθνικές ή ιμπεριαλιστικές τους βλέψεις ήταν, σε γενικές γραμμές, περισσότερο αμυντικά παρά επιθετικά. Εντούτοις, όλα επεδίωκαν μια νέα τάξη στην εξωτερική πολιτική, καινούργιες σχέσεις και συμμαχίες με τα σύγχρονά τους κράτη και δυνάμεις, και μια καινούργια θέση για τα έθνη τους τόσο στην Ευρώπη όσο και στον κόσμο. Μερικά ήταν ανοιχτά προσανατολισμένα προς τον πόλεμο, ενώ άλλα απλώς επικροτούσαν τις πολεμικές αξίες χωρίς να έχουν επιθετικές βλέψεις προς τα έξω. Τα τελευταία αναζητούσαν μερικές φορές έναν χώρο πολιτιστικής ηγεμονίας ή άλλες μη στρατιωτικού τύπου μορφές κυριαρχίας.

Αν και ο φασισμός αντιπροσώπευε γενικώς την πιο ακραία μορφή του σύγχρονου ευρωπαϊκού εθνικισμού, η φασιστική ιδεολογία δεν ήταν κατ' ανάγκην ρατσιστική —με τη ναζιστική μυστικιστική, ινδοευρωπαϊκή, βορειοσκανδιναβική σημασία του ρατσισμού— ούτε αναγκαία αντισημιτική. Οι φασίστες εθνικιστές ήταν όλοι ρατσιστές μόνο υπό τη γενική έννοια του να θεωρούν τους μαύρους ή άλλους μη ευρωπαϊκούς λαούς κατώτερους, αλλά δεν μπορούσαν να ασπαστούν το γερμανισμό, μιας και τα περισσότερα από αυτά τα κινήματα δεν ήταν γερμανικά. Παρομοίως, το ιταλικό και τα περισσότερα δυτικοευρωπαϊκά κινήματα αρχικά δεν ήσαν —και σε μερικές περιπτώσεις δεν έγιναν ποτέ— ιδιαίτερα αντιεβραϊκά. Παρ' όλ' αυτά, όλα τα φασιστικά κινήματα ήταν σε υψηλό βαθμό εθνοτικά καθώς επίσης και ακραία εθνικιστικά, και άρα το ενδεχόμενο να υιοθετήσουν δόγματα εγγενούς συλλογικής υπεροχής για τα έθνη τους ήταν πάντα παρόν — δόγματα που θα μπορούσαν να διαμορφώσουν κάτι που να προσομοιάζει λειτουργικά στην κατηγορία του ρατσισμού.

Η φύση των φασιστικών αναιρέσεων είναι καθαρή. Επειδή τα κινήματα αυτά μπήκαν «αργοπορημένα» (σύμφωνα με μια φράση του Λιντζ) στην πολιτική σκηνή, τα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ριζοσπαστικά εθνικιστικά κινήματα που αποκαλούμε φασιστικά έπρεπε να δημιουργήσουν έναν καινούργιο πολιτικό και ιδεολογικό χώρο γι' αυτά, και επέδειξαν εξαιρετική εχθρότητα για όλα τα μεγάλα πολιτικά ρεύματα, της Αριστεράς, της Δεξιάς και του Κέντρου. Όμως η ανάγκη της εύρεσης συμμάχων στον αγώνα για την εξουσία περιέπλεκε την κατάσταση. Στο βαθμό που τέτοια κινήματα αναδύθηκαν κυρίως σε χώρες με κοινοβουλευτικά συστήματα και μερικές φορές βασίζονταν δυσανάλογα στις μεσαίες τάξεις, δεν υπήρχε περίπτωση να κατακτήσουν την εξουσία μέσω πραξικοπημάτων ή επαναστατικών εμφυλίων πολέμων, όπως έκαναν τα λενινιστικά καθεστώτα. Αν και οι φασίστες στην Ιταλία συνέπηξαν μια βραχύβια τακτική συμμαχία με την Κεντροδεξιά και στην Πορτογαλία με την αναρχική Αριστερά, τις πιο πολλές φορές οι σύμμαχοί τους βρίσκονταν στη Δεξιά, ιδιαίτερα στη ριζοσπαστική αυταρχική Δεξιά, και ο ιταλικός φασισμός ως μια συνεκτική οντότητα καθορίστηκε, ως ένα βαθμό, από τη συνένωσή του με ένα από τα πιο δεξιά και αυταρχικά κινήματα στην Ευρώπη, την Ιταλική Εθνικιστική Ένωση (ANI). Μερικές φορές, τέτοιες συμμαχίες έκαναν αναγκαίες τακτικές, δομικές και προγραμματικές παραχωρήσεις. Τόσο ο Χίτλερ όσο και ο Μουσολίνι, οι μόνοι φασίστες ηγέτες που ανήλθαν στην εξουσία, εγκαινίασαν τις κυβερνήσεις τους ως πολυκομματικούς συνασπισμούς, και ο Μουσολίνι, παρά τη μεταγενέστερη δημιουργία ενός μονοκομματικού κράτους, ποτέ δεν ξέφυγε από τον πλουραλιστικό συμβιβασμό με τον οποίο ξεκίνησε. Επιπροσθέτως, στο βαθμό που τα δόγματα της αυταρχικής Δεξιάς ήταν συνήθως περισσότερο ακριβή, ξεκάθαρα, καλύτερα συγκροτημένα και συχνά πιο πρακτικά από αυτά των φασιστών, η ιδεολογική και προγραμματική επιρροή των δεξιών ήταν αξιοσημείωτη. Παρ' όλ' αυτά, οι ιδέες και οι στόχοι των φασιστών διέφεραν θεμελιωδώς από αυτούς της αυταρχικής Δεξιάς, και η πρόθεση για την υπέρβαση του δεξιόστροφου συντηρητισμού ήταν πάντοτε παρούσα, ακόμα και αν δεν κατόρθωνε να εκφραστεί στην πράξη.

Τα περισσότερα φασιστικά κινήματα δεν κατόρθωσαν να κινητοποιήσουν μεγάλο αριθμό μαζών, αν και είναι χαρακτηριστικό ότι αυτός ήταν ο στόχος τους, επειδή ήθελαν πάντα να υπερβούν τον ελιτίστικο κοινοβουλευτισμό και τις κλίκες των δύσκολα κινητοποιούμενων φιλελεύθερων ομάδων ή τη σεκταριστική αποκλειστικότητα και την ελιτίστικη χειραγώγηση που συναντάμε συχνά στην αυταρχική Δεξιά. Μαζί με τη θέληση μαζι-

κής κινητοποίησης συμβάδιζε κι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φασισμού, η προσπάθειά του να στρατιωτικοποιήσει την πολιτική σε έναν άνευ προηγουμένου βαθμό. Αυτό έγινε με το να καταστήσουν τις στρατιωτικές ομάδες κεντρικό στοιχείο της οργάνωσης του κινήματος και χρησιμοποιώντας στρατιωτικά διακριτικά και ορολογία για την ενίσχυση της λογικής του εθνικισμού και του συνεχούς αγώνα. Η κομματική πολιτοφυλακή δεν εφευρέθηκε από τους φασίστες αλλά από τους φιλελεύθερους του 19ου αιώνα (σε χώρες όπως η Ισπανία και η Πορτογαλία) και αργότερα από την άκρα Αριστερά και τη ριζοσπαστική Δεξιά (όπως η Action Française). Στην Ισπανία του Μεσοπολέμου τα επικρατέστερα «κινήματα των χιτώνων» που εξασκούσαν βία ήταν της επαναστατικής Αριστεράς. Όμως το αρχικό κύμα του κεντροευρωπαϊκού φασισμού βασιζόταν δυσανάλογα σε βετεράνους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και το στρατιωτικό τους ήθος. Συμπερασματικά, η κομματική πολιτοφυλακή έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο και ήταν ανεπτυγμένη σε μεγαλύτερη έκταση στους φασίστες παρά στις αριστερές ομάδες ή τη ριζοσπαστική Δεξιά.

Η καινοφανής ατμόσφαιρα των φασιστικών συγκεντρώσεων έκανε εντύπωση σε πολλούς παρατηρητές κατά τη διάρκεια του '20 και του '30. Όλα τα μαζικά κινήματα χρησιμοποιούν σύμβολα και ποικίλα συναισθηματικά εφέ, και είναι σχετικά δύσκολο να καταδείξουμε ότι η συμβολική δομή των φασιστικών συγκεντρώσεων ήταν τελείως διαφορετική από αυτή των άλλων επαναστατικών ομάδων. Αυτό όμως που φαίνεται τελείως διαφορετικό ήταν η μεγάλη έμφαση στις συγκεντρώσεις, τις πορείες, τα οπτικά σύμβολα, τις τελετές και τις τελετουργίες, που είχαν κεντρική σημασία και λειτουργικότητα για τη φασιστική δραστηριότητα και πήγαιναν πολύ πιο πέρα από την αντίστοιχη των αριστερών επαναστατικών κινημάτων. Ο στόχος ήταν ο συμμετέχων να περιβληθεί από το μυστήριο και την κοινότητα της τελετουργίας που απευθυνόταν τόσο στην αισθητική και την πνευματική του αίσθηση, όσο και στην πολιτική.

Αυτό έχει πολύ σωστά αποκληθεί θεατρική πολιτική, όμως πήγαινε πολύ πιο πέρα από το απλό θέαμα στοχεύοντας στη δημιουργία μιας κανονιστικής αισθητικής, μιας λατρείας της καλλιτεχνικής και της πολιτικής ομορφιάς, που είχε τις πηγές της στην ευρεία διάχυση των αισθητικών μορφών και εννοιών σε μεγάλο μέρος της κοινωνίας του 19ου αιώνα, για να δημιουργήσει την «πολιτική της ομορφιάς» και ένα νέο οπτικό πλαίσιο για τη δημόσια ζωή. Πιο πολύ από κάθε άλλη δύναμη των αρχών του 20ού αιώνα, ο φασισμός αντιμετώπισε τη σύγχρονη εποχή πάνω απ' όλα ως μια «οπτική εποχή» που θα κυριαρχείται από μια οπτική κουλτούρα. Αντλούσε

τα στερεότυπα των μορφών του και της ομορφιάς από τις νεοκλασικές α-ντιλήψεις, καθώς επίσης και από νεωτερικές εικόνες-κλειδιά του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Κάποια συνήθη μοτίβα ήταν η αναπαράσταση του αντρικού και του γυναικείου σώματος ως την επιτομή του αληθινού και του φυσικού, σχεδόν πάντα σε στάσεις που έδιναν έμφαση στη μυϊκή δύναμη και τη σφριγηλότητα, ακόμα και αν τις περισσότερες φορές ισορροπούνταν από μια στάση πειθαρχίας και αυτοελέγχου.[9]

Ένα άλλο θεμελιώδες χαρακτηριστικό ήταν η ακραία εμμονή σ' αυτό που σήμερα αποκαλείται αντρικός σοβινισμός και η τάση για την ακραία προβολή της αρχής του ανδρισμού σε κάθε σχεδόν πλευρά της δραστηριότητάς τους. Όλες οι πολιτικές δυνάμεις την εποχή του φασισμού ήταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία καθοδηγούμενες και απαρτιζόμενες από ά-ντρες, και αυτές που υποκρίνονταν ότι σέβονταν τη γυναικεία ισότητα στην πραγματικότητα φαίνεται ότι είχαν πολύ μικρό ενδιαφέρον γι' αυτήν. Μόνο οι φασίστες όμως καθιέρωσαν την αρρενωπότητα ως ένα διαρκές φετίχ του κινήματος, του προγράμματος και του ύφους τους, που αναμφίβολα πήγαζε από τη φασιστική στρατιωτικοποίηση της πολιτικής και την ανάγκη για συνεχή αγώνα. Η φασιστική αντίληψη για την κοινωνία, όπως αυτή πολλών δεξιών και αριστερών ομάδων, ήταν οργανική και πάντα παρείχε μια θέση στις γυναίκες, αλλά σ' αυτή τη σχέση τα δικαιώματα του αρσενικού έπρεπε να υπερέχουν.[10] Ο Γκρίφιν ονόμασε αυτή τη φασιστική πραγματικότητα «ριζοσπαστικό μισογυνισμό ή φυγή από το θηλυκό, που καταδεικνύεται στον παθολογικό φόβο τού να χαθείς μέσα σε οποιαδήποτε εξωτερική πραγματικότητα που σχετίζεται με την ηπιότητα, τη διάλυση ή το ανεξέλεγκτο».[11] Κανένα άλλο είδος κινήματος δεν εξέφρασε τέτοιον απόλυτο τρόμο ακόμα και στην ελάχιστη ένδειξη ανδρογυνισμού.

Σχεδόν όλα τα επαναστατικά κινήματα απευθύνονταν ιδιαίτερα στη νεολαία και βασίζονταν δυσανάλογα στους νεαρούς ακτιβιστές. Ήδη στη δεκαετία του 1920 ακόμα και τα μετριοπαθή κοινοβουλευτικά κόμματα άρχισαν να διαμορφώνουν κομματικές νεολαίες. Ο φασιστικός εκθειασμός

---

9. Εδώ βασίζομαι κυρίως στην αδημοσίευτη εργασία του George L. Mosse, «Fascist Aesthetics and Society: Some Considerations» (1993).

10. Ο όρος *οργανικός* θα χρησιμοποιηθεί σε αυτή τη μελέτη με μια γενική έννοια για να αναφερθώ σε αντιλήψεις κοινωνίας στις οποίες οι διαφορετικοί τομείς θεωρείται ότι έχουν μια δομημένη σχέση ο ένας με τον άλλο που υποβοηθά τον ορισμό και την οριοθέτηση των ρόλων και των δικαιωμάτων, που υπερέχουν έναντι των ταυτοτήτων και των δικαιωμάτων των ατόμων.

11. Griffin, *Nature of Fascism*, 198.

της νεότητας ήταν εντούτοις μοναδικός στο ότι, όχι μόνον απευθυνόταν ειδικά στη νεολαία, αλλά στο ότι εκθείαζε τη νεότητα περισσότερο απ' όλες τις άλλες γενιές χωρίς καμία εξαίρεση, και σ' ένα βαθμό πολύ πιο υψηλό από κάθε άλλη πολιτική δύναμη που βασιζόταν στη σύγκρουση των γενεών. Αυτό, αναμφίβολα, οφειλόταν ενμέρει στην καθυστερημένη εμφάνιση του φασισμού και την ταύτιση των κατεστημένων δυνάμεων, συμπεριλαμβανομένου μεγάλου μέρους της Αριστεράς, με ηγέτες και μέλη από την πιο γερασμένη προπολεμική γενιά. Πήγαζε επίσης ενμέρει από την οργανική σύλληψη του έθνους και της νεολαίας, με την τελευταία να αποτελεί την καινούργια πνοή του έθνους, και από την υπεροχή της νεολαίας στους αγώνες και τη στρατιωτικοποίηση. Η φασιστική λατρεία του τολμήματος, της δράσης και της θέλησης για ένα νέο ιδεώδες συντονιζόταν άμεσα με τη νεολαία, η οποία μπορούσε να ανταποκριθεί με έναν τρόπο που ήταν αδύνατος για μεγαλύτερα, πιο αδύναμα, περισσότερο έμπειρα και συνετά ή περισσότερο υλιστικά ακροατήρια.

Τέλος, μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον Γκαετάνο Μόσκα, τον Βιλφρέντο Παρέτο και τον Ρομπέρτο Μίκελς ότι όλα σχεδόν τα κόμματα και τα κινήματα βασίζονται στις ελίτ και την ηγεσία, αλλά μερικά αναγνωρίζουν αυτό το γεγονός πιο ρητά από τα άλλα και το ωθούν στα άκρα. Το πιο ξεχωριστό γνώρισμα του φασισμού από αυτή την άποψη ήταν ο τρόπος που συνδύαζε τον λαϊκισμό με τον ελιτισμό. Η επίκληση του λαού και όλου του έθνους, μαζί με την προσπάθεια για ενσωμάτωση των μαζών στη φασιστική δομή και τον φασιστικό μύθο, συνοδευόταν από την έντονη τυπική έμφαση στο ρόλο και τη λειτουργία μιας ελίτ, η οποία θεωρείτο εξαιρετικά φασιστική και απαραίτητη για κάθε επίτευγμα.

Η ισχυρή αυταρχική ηγεσία και η λατρεία της προσωπικότητας του ηγέτη δεν περιορίζονται προφανώς στα φασιστικά κινήματα. Τα περισσότερα απ' αυτά ξεκίνησαν έχοντας ως δεδομένη την εκλογή της ηγεσίας — τουλάχιστον από την κομματική ελίτ—, κι αυτό ίσχυε ακόμα και για τους εθνικοσοσιαλιστές. Εντούτοις, υπήρχε μια γενική τάση εκθειασμού της ηγεσίας, της ιεραρχίας και της υποταγής, και κατά συνέπεια όλα τα φασιστικά κινήματα έφτασαν να αποδέχονται παραλλαγές της αρχής του Φίρερ* καταφεύγοντας μάλλον στον δημιουργικό ρόλο της ηγεσίας παρά στην πρότερη ιδεολογία ή στη γραφειοκρατικοποιημένη κομματική γραμμή.

Εάν αυτά τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά μπορούν να συντεθούν σε έναν πιο ακριβή ορισμό, ο φασισμός μπορεί να ορισθεί ως «μια μορφή επανα-

* Führerprinzip (Σ.τ.Μ.).

στατικού υπερεθνικισμού που στοχεύει στην εθνική αναγέννηση, βασίζεται κατά κύριο λόγο σε μια βιταλιστική φιλοσοφία, δομείται πάνω στον ακραίο ελιτισμό, τη μαζική κινητοποίηση και *την αρχή του Φίρερ*, ενώ εκθειάζει θετικά τη βία τόσο ως σκοπό όσο και ως μέσο, τείνοντας να θέσει ως κανόνα τον πόλεμο ή/και τις στρατιωτικές αρετές».[12]

Τα Τρία Πρόσωπα του Αυταρχικού Εθνικισμού

Η συγκριτική ανάλυση των κινημάτων φασιστικού τύπου έχει καταστεί πιο πολύπλοκη, και συχνά πιο συγκεχυμένη, από μια κοινή τάση ταύτισης αυτών των κινημάτων με περισσότερο συντηρητικές και δεξιές μορφές αυταρχικού εθνικισμού στο Μεσοπόλεμο και μετέπειτα. Τα φασιστικά κινήματα αντιπροσώπευαν την πιο ακραία μορφή σύγχρονου ευρωπαϊκού εθνικισμού, αλλά παρ' όλ' αυτά δεν ήταν ταυτόσημα με όλες τις αυταρχικές εθνικιστικές ομάδες. Οι τελευταίες ήταν και πολύμορφες αλλά και εξαιρετικά διαφοροποιημένες, και στην τυπολογία τους μάλιστα είτε πήγαιναν πολύ πιο πέρα είτε υπολείπονταν του φασισμού, αποκλίνοντας από αυτόν θεμελιωδώς.

Η σύγχυση ιδιαίτερα μεταξύ φασιστικών κινημάτων και των αυταρχικών εθνικιστικών ομάδων γενικότερα πηγάζει από το γεγονός ότι η ακμή του φασισμού συνέπεσε με μια εποχή γενικού πολιτικού αυταρχισμού που, στη μια μορφή ή την άλλη, την παραμονή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε υπό τον έλεγχό του τους πολιτικούς θεσμούς των περισσοτέρων ευρωπαϊκών χωρών. Θα ήταν μεγάλο λάθος να ισχυριστούμε ότι αυτή η διαδικασία ελάμβανε χώρα ανεξάρτητα από το φασισμό, αλλά ούτε ότι ήταν και συνώνυμη του φασισμού.

Καθίσταται λοιπόν θεμελιώδες για τους σκοπούς της συγκριτικής ανάλυσης να υπάρχει μια ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ φασιστικών κινημάτων και μη φασιστικής (ή, σε μερικές περιπτώσεις, πρωτοφασιστικής) αυταρχικής Δεξιάς. Στις αρχές του 20ού αιώνα αναδύθηκε στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή ένα σύνολο από νέες δεξιές, συντηρητικές, αυταρχικές δυνάμεις, που απέρριπταν τον μετριοπαθή συντηρητισμό του 19ου αιώνα και την απλή «παλιομοδίτικη» αντίδραση· αυτές οι δυνάμεις τάσσονταν υπέρ ενός πιο σύγχρονου, τεχνικά αποτελεσματικού αυταρχικού συστήματος, και διαφοροποιούνταν τόσο από την επαναστατική Αριστερά όσο και από τον φα-

12. Μια διαφορετική αλλά όχι ανταγωνιστική και ως ένα βαθμό παράλληλη προσέγγιση μπορεί να βρεθεί στο Eatwell, «Towards a New Model of Generic Fascism».

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι.2: *Τα τρία πρόσωπα του αυταρχικού εθνικισμού*

ΧΩΡΑ	*ΦΑΣΙΣΤΕΣ*	*ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΔΕΞΙΑ*	*ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΗ ΔΕΞΙΑ*
Γερμανια	NSDAP	Χούγκενμπουργκ, Παπέν, Stahlhelm	Χίντενμπουργκ, Μπρούνινγκ, Σλάιχερ
Ιταλια	PNF	ANI	Σονίνο, Σαλάντρα
Αυστρια	NSDAP	Heimwehr	Χριστιανοσοσιαλιστές, Μέτωπο της Πατρίδας
Βελγιο	Ύστερος Ρεξ, Βερντινάσο, Εθνική Λεγεώνα		Πρώιμος Ρεξ, VNV
Εσθονια		Ένωση Βετεράνων	Πατς
Γαλλια	Faisceau, γαλλιστές, PPF, PNP	AF. Jeunesses Pat., Solidarité Française	Σταυρός της Φωτιάς, Βισί
Ουγγαρια	Σταυρός-Βέλος, Εθνικοσοσιαλιστές	Δεξιοί Ριζοσπάστες	Χόρθι, Κόμμα Εθνικής Ενότητας
Λετονια	Σταυρός του Κεραυνού	Ulmanis	
Λιθουανια	Σιδηρούς Λύκος	Tautininkai	Σμετόνα
Πολωνια	Φάλαγγα, ΟΖΝ	Εθνικοί Ριζοσπάστες	Πιλσούντσκι, BBWR
Πορτογαλια	Εθνικοί Συνδικαλιστές	Ενοποιητές	Σαλαζάρ/UN
Ρουμανια	Σιδηρά Φρουρά	Εθνικοί Χριστιανοί	Καρολιστές
Νοτια Αφρικη	Φαιοχίτωνες	Ossewabrandwag	Εθνική Ένωση
Ισπανια	Φάλαγγα	Καρλιστές, Renovación Española	CEDA
Γιουγκοσλαβια	Ustasa	Zbor, Orjuna	Αλεξάντερ, Στογιαντίνοβιτς

σιστικό ριζοσπαστισμό. Αυτές οι δυνάμεις της νέας Δεξιάς μπορούν με τη σειρά τους να διαιρεθούν σε ριζοσπαστική Δεξιά και την περισσότερο συντηρητική αυταρχική Δεξιά.[13] (Διάφορα παραδείγματα παρατίθενται στον Πίνακα Ι.2).

Οι νέες δεξιές αυταρχικές ομάδες αντιπαρατέθηκαν σε πολλά από τα

13. Αυτές οι αναλυτικές διακρίσεις έχουν κάποια αναλογία με τις διαφοροποιήσεις του Arno J. Mayer μεταξύ αντεπαναστατών, αντιδραστικών και συντηρητικών στο βιβλίο του *Dynamics of Counterrevolution in Europe, 1870-1956* (Νέα Υόρκη, 1971). Όμως, όπως μπορείτε να δείτε και παρακάτω, τα κριτήρια των ορισμών μου διαφέρουν σημαντικά σε περιεχόμενο από του Mayer.

πράγματα με τα οποία ήταν αντίθετοι και οι φασίστες (ιδιαίτερα το φιλελευθερισμό και το μαρξισμό), και σίγουρα υιοθέτησαν ορισμένους κοινούς στόχους. Υπάρχουν επίσης πολυάριθμα παραδείγματα τακτικών συμμαχιών —συνήθως προσωρινών και περιστασιακών— μεταξύ των φασιστών και της αυταρχικής Δεξιάς, και ακόμα, μερικές φορές, περιπτώσεις συγχώνευσης, ιδιαίτερα μεταξύ φασιστών και ριζοσπαστικής Δεξιάς, η οποία ήταν πάντα πολύ πιο κοντά στο φασισμό απ' ό,τι η πιο μετριοπαθής και συντηρητική αυταρχική Δεξιά. Γι' αυτό το λόγο οι άνθρωποι εκείνης της εποχής έτειναν να εντάσσουν τα φαινόμενα αυτά στην ίδια κατηγορία — πράγμα που ενισχύθηκε από τους μεταγενέστερους ιστορικούς και σχολιαστές που τείνουν να ταυτίζουν τις φασιστικές ομάδες με την κατηγορία της Δεξιάς ή της άκρας Δεξιάς.[14] Όμως αυτό είναι σωστό μόνο στο βαθμό που σκοπός είναι να ξεχωρίσουμε όλες τις αυταρχικές δυνάμεις που αντιτίθονταν τόσο στο μαρξισμό όσο και στο φιλελευθερισμό. Και είναι μάλλον αυθαίρετο το να τους κολλήσουμε την ετικέτα του *φασισμού* αγνοώντας τις μεταξύ τους βασικές διαφορές. Μοιάζει, κατά κάποιο τρόπο, με μια προσπάθεια ταύτισης του σταλινισμού με τη ρουζβελτιανή δημοκρατία, επειδή και οι δύο αντιτάχθηκαν στο χιτλερισμό, τον γιαπωνέζικο μιλιταρισμό και τον ευρωπαϊκό αποικιοκρατισμό.

Ο φασισμός, η ριζοσπαστική Δεξιά και η συντηρητική αυταρχική Δεξιά διέφεραν μεταξύ τους σε πολλά σημεία. Φιλοσοφικά, η συντηρητική αυταρχική Δεξιά, και σε πολλές περιπτώσεις και η ριζοσπαστική Δεξιά, βασίστηκαν περισσότερο στη θρησκεία παρά σε οποιοδήποτε πολιτισμικό μυστικισμό όπως ο βιταλισμός, ο μη ορθολογισμός ή ο εκκοσμικευμένος νεοϊδεαλισμός. Άρα, ο «καινούργιος άνθρωπος» της αυταρχικής Δεξιάς βασιζόταν πάνω στους, και σε κάποιο βαθμό περιοριζόταν από τους κανόνες και τις αξίες της παραδοσιακής θρησκείας, ή, πιο συγκεκριμένα, από τις συντηρητικές τους ερμηνείες. Ο σορελισμός και ο νιτσεϊσμός του σκληρού πυρήνα των φασιστών αποκηρύσσονταν προς όφελος μιας πιο πρακτικής, λογικής και σχηματικής προσέγγισης.

Εάν οι φασίστες και η αυταρχική Δεξιά συχνά στέκονταν σε διαμετρικά αντίθετους πόλους πολιτιστικά και φιλοσοφικά, πολλά κομμάτια της ριζο-

14. Για παράδειγμα, J. Weiss, *The Fascist Tradition* (Νέα Υόρκη, 1967). Στην ίδια κατεύθυνση, Otto-Ernst Schüddekopf, *Fascism* (Νέα Υόρκη, 1973), το οποίο εκτιμάται ως ένα από τα καλύτερα επεξηγηματικά βιβλία που προσπαθούν να προσφέρουν μια γενική ερμηνεία του φασισμού, τείνει ωστόσο να αναμειγνύει τα διαφορετικά φασιστικά και δεξιά αυταρχικά κινήματα και καθεστώτα.

σπαστικής Δεξιάς έτειναν να διατρέχουν ολόκληρο το φάσμα. Μερικές ομάδες της ριζοσπαστικής Δεξιάς (π.χ. στην Ισπανία) ήταν στον ίδιο βαθμό συντηρητικές πολιτιστικά και τυπολατρικά θρησκευτικές, όπως ακριβώς και η συντηρητική αυταρχική Δεξιά. Άλλες, κυρίως στην Κεντρική Ευρώπη, έτειναν σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό να αγκαλιάζουν βιταλιστικά και βιολογικά δόγματα, που δεν διέφεραν και πολύ από αυτά του σκληρού πυρήνα των φασιστών. Ακόμα, κάποιες άλλες, στη Γαλλία και αλλού, υιοθέτησαν αυστηρά ορθολογικές θέσεις πολύ διαφορετικές από τις μη ορθολογικές και βιταλιστικές θέσεις των φασιστών, ενώ παράλληλα προσπάθησαν να υιοθετήσουν, με έναν καθαρά φορμαλιστικό τρόπο, ένα πολιτικό πλαίσιο θρησκευτικότητας.

Η συντηρητική αυταρχική Δεξιά ήταν απλώς αντισυντηρητική με την πολύ περιορισμένη έννοια του να έχει κατά ένα μέρος έρθει σε ρήξη με τις κοινοβουλευτικές μορφές του μετριοπαθούς κοινοβουλευτικού συντηρητισμού. Επιθυμούσε εντούτοις ν' αποφύγει τις ριζικές τομές στη θεσμική συνέχεια, εάν αυτό ήταν δυνατόν, και συνήθως πρότεινε μόνο μια μερική μετατόπιση του συστήματος σε μια πιο αυταρχική κατεύθυνση. Αντιθέτως, η ριζοσπαστική Δεξιά επιθυμούσε να καταστρέψει το υπάρχον φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα ολοσχερώς. Όμως ακόμα και η ριζοσπαστική Δεξιά δίσταζε να υιοθετήσει τελείως ριζοσπαστικές και καινοφανείς μορφές αυταρχισμού, και συνήθως ξαναγύριζε πάλι πίσω σε έναν αναδιοργανωμένο μοναρχισμό ή σε έναν εκλεκτικό, νεοκαθολικό κορπορατισμό, ή σε έναν συνδυασμό και των δύο. Η ριζοσπαστική αλλά και η αυταρχική Δεξιά προσπάθησαν να μετριάσουν κάπως την αποδοχή του ελιτισμού και της ισχυρής ηγεσίας με τη συχνή προσφυγή σε παραδοσιακού τύπου νομιμοποιήσεις. Η συντηρητική αυταρχική Δεξιά προτιμούσε να αποφεύγει τις καινοτομίες, όσο πιο πολύ μπορούσε, στη διαμόρφωση νέων ελίτ, καθώς και στη χρήση της δικτατορίας, ενώ η ριζοσπαστική Δεξιά, από την άλλη, είχε τη βούληση να προχωρήσει πιο πέρα και στα δύο σημεία, αλλά όχι τόσο μακριά όσο οι φασίστες.

Συνήθως, αν και όχι πάντα, η συντηρητική αυταρχική Δεξιά τραβούσε μια καθαρή διαχωριστική γραμμή μεταξύ της ίδιας και του φασισμού, ενώ η ριζοσπαστική Δεξιά μερικές φορές επέλεγε σκόπιμα να συσκοτίζει τέτοιες διαφορές. Εντούτοις, στον φασιστικό ίλιγγο που συμπαρέσυρε σε μεγάλο βαθμό τον ευρωπαϊκό εθνικισμό στη δεκαετία του '30, ακόμα και μερικά κομμάτια της συντηρητικής Δεξιάς υιοθέτησαν κάποιες από τις παγίδες του φασισμού, αν και ούτε ποτέ επιθύμησαν αλλά ούτε ήταν και ικανά να αναπαραγάγουν όλα τα χαρακτηριστικά του γενικού φασιστικού τύπου.

Αν και η συντηρητική αυταρχική δεξιά μερικές φορές αργούσε να αντιληφθεί την έννοια της μαζικής πολιτικής, σε μερικές περιπτώσεις κατόρθωσε να ξεπεράσει τους φασίστες όσον αφορά τις μαζικές κινητοποιήσεις συμπαράστασης προς αυτήν, αντλώντας υποστήριξη από ευρέα αγροτικά και χαμηλότερα μικροαστικά στρώματα. Από τις τρεις πολιτικές δυνάμεις, η ριζοσπαστική Δεξιά ήταν συνήθως αυτή με τη μικρότερη απήχηση, μιας και από τη μία μεριά δεν μπορούσε να συναγωνιστεί τους φασίστες σε μια οιονεί επαναστατική διαταξική καμπάνια κινητοποίησης και, από την άλλη, δεν μπορούσε να ελπίζει στην υποστήριξη των ευρύτερων και πιο μετριοπαθών ομάδων του πληθυσμού που μερικές φορές υποστήριζαν τη συντηρητική αυταρχική Δεξιά. Η ριζοσπαστική Δεξιά ήταν αναγκασμένη να βασίζεται, πολύ περισσότερο απ' ό,τι η συντηρητική αυταρχική Δεξιά, σε τμήματα της ελίτ της κατεστημένης κοινωνίας και των θεσμών (χωρίς να έχει σημασία το πόσο ήθελε να αλλάξει τους πολιτικούς θεσμούς), και η τακτική της στόχευε μάλλον στον έλεγχο των μηχανισμών της εξουσίας παρά σε μια πολιτική από τα έξω κατάκτησης της εξουσίας βασισμένης στη λαϊκή υποστήριξη.

Έτσι, η ριζοσπαστική Δεξιά πολύ συχνά προσπαθούσε να χρησιμοποιήσει το στρατιωτικό σύστημα για πολιτικούς στόχους και, αν τα πράγματα έφταναν στα άκρα, ήταν πρόθυμη να αποδεχθεί απερίφραστα τον πραιτοριανισμό —τη διακυβέρνηση από το στρατό— που συνήθως βρισκόταν σε συμφωνία με τις αρχές της. Οι φασίστες είχαν τη μικρότερη επιρροή μέσα στο στρατό. Η συντηρητική αυταρχική Δεξιά σε στιγμές κρίσης μπορούσε να ελπίζει σε μεγαλύτερη βοήθεια από το στρατό απ' ό,τι η ριζοσπαστική Δεξιά, μιας και η νομιμοφροσύνη και ο λαϊκισμός της μπορούσαν πιο εύκολα να επικαλεστούν τις αρχές της θεσμικής συνέχειας, της πειθαρχίας και της λαϊκής επιδοκιμασίας. Κατά συνέπεια, οι προσπάθειες τόσο της συντηρητικής αυταρχικής Δεξιάς όσο και της ριζοσπαστικής Δεξιάς να οργανώσουν τις δικές τους πολιτοφυλακές συνήθως περιορίζονταν εξαιτίας του ανταγωνισμού με τις ένοπλες δυνάμεις. Απεναντίας, οι φασίστες επεδίωκαν κυρίως την ουδετερότητα ή, σε μερικές περιπτώσεις, τη μερική υποστήριξη του στρατού, ενώ απέρριπταν τον αυθεντικό πραιτοριανισμό, αναγνωρίζοντας πολύ καθαρά ότι η στρατιωτική διακυβέρνηση καθεαυτή απέκλειε τη φασιστική εξουσία και ότι η φασιστική στρατιωτικοποίηση γεννούσε ένα είδος επαναστατικού ανταγωνισμού με το στρατό. Ο Χίτλερ κατόρθωσε να καταστήσει την εξουσία του απεριόριστη μόνο αφότου κατόρθωσε να κυριαρχήσει απόλυτα πάνω στο στρατό. Όταν, αντίστροφα, ένας στρατηγός βρισκόταν στην ηγεσία του νέου συστήματος —Φράνκο,

Πετέν, Αντονέσκου—, τα φασιστικά κινήματα υποβαθμίζονταν σε έναν υποδεέστερο και συχνά ασήμαντο ρόλο. Αντιθέτως ο Μουσολίνι ανέπτυξε ένα συγκριτικό ή πολυαρχικό σύστημα το οποίο αναγνώριζε μια ευρεία αυτονομία στο στρατό ενώ ταυτόχρονα περιόριζε εκείνη του κόμματος.

Αντιθέτως με ό,τι είναι κοινώς αποδεκτό, η οικονομική ανάπτυξη αποτελούσε, παρ' όλες τις εξαιρέσεις, έναν από τους κύριους στόχους και των τριών (από τις οποίες ίσως η πιο αξιοσημείωτη ήταν το πορτογαλικό Estado Novo στην πρώιμη περίοδό του). Οι φασίστες (και πάλι με μερικές εξαιρέσεις), ως οι πιο ένθερμοι εκσυγχρονιστές, ανήγαγαν τη μοντέρνα ανάπτυξη σε κεντρική τους προτεραιότητα, αν και, ανάλογα με τις εθνικές παραλλαγές, το ίδιο έπραξαν και κάποιες ομάδες της ριζοσπαστικής και της συντηρητικής αυταρχικής Δεξιάς. Τόσο η ριζοσπαστική όσο και η αυταρχική συντηρητική Δεξιά, χωρίς καμιά σχεδόν εξαίρεση, ακολούθησαν τον κορπορατισμό όσον αφορά τα τυπικά οικονομικά δόγματα, αλλά οι φασίστες ήταν λιγότερο σαφείς και γενικότερα λιγότερο σχηματικοί.

Μία από τις κυριότερες διαφορές μεταξύ των φασιστών και των δύο τάσεων της Δεξιάς αφορούσε την κοινωνική τους πολιτική. Αν και οι τρεις υποστήριξαν την κοινωνική ενότητα και την οικονομική αρμονία, για τις περισσότερες ομάδες της ριζοσπαστικής και της συντηρητικής αυταρχικής Δεξιάς αυτό σήμαινε την παγίωση της υπάρχουσας κατάστασης. Με το ερώτημα του φασισμού και της επανάστασης θα ασχοληθούμε αργότερα· εδώ αρκεί να πούμε ότι οι φασίστες ενδιαφέρονταν, γενικότερα, περισσότερο για την αλλαγή των ταξικών και των κοινωνικών θέσεων και τη χρήση πιο ριζοσπαστικών μορφών αυταρχισμού για την επίτευξη αυτού του στόχου. Οι δεξιοί ήταν απλά λίγο πιο δεξιοί — που σημαίνει ότι ενδιαφέρονταν να διατηρήσουν το μεγαλύτερο μέρος τής ήδη υπάρχουσας κοινωνικής δομής με τη μικρότερη δυνατή αλλαγή, εκτός από την προώθηση περιορισμένων δεξιών ελίτ και την αποδυνάμωση του οργανωμένου προλεταριάτου.

Η συντηρητική αυταρχική Δεξιά ήταν γενικότερα πιο απρόθυμη να υποστηρίξει μια επιθετική μορφή ιμπεριαλισμού, μιας και αυτό, με τη σειρά του, θα συνεπαγόταν δραστικότερες αλλαγές στην εσωτερική πολιτική και θα επέφερε νέους κινδύνους, και μάλιστα εκείνου του τύπου που αυτά τα κινήματα στόχευαν να αποφύγουν. Δεν μπορούμε όμως να πούμε το ίδιο για τη ριζοσπαστική Δεξιά, ο ριζοσπαστισμός και η φιλοστρατιωτική στάση της οποίας συχνά την οδηγούσε στο να επιδοκιμάζει την επιθετική επεκτατικότητα. Πράγματι, τμήματα της ριζοσπαστικής Δεξιάς είχαν συχνά περισσότερο ιμπεριαλιστικές τάσεις από τα μετριοπαθή ή τα «αριστερά» (σοσιαλεπαναστατικά) φασιστικά στοιχεία.

Γενικεύοντας λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι οι ομάδες της καινούργιας συντηρητικής αυταρχικής Δεξιάς ήταν απλώς πιο μετριοπαθείς και γενικά πιο συντηρητικές σε κάθε ζήτημα απ' ό,τι ήταν οι φασίστες. Αν και ήδη στα μέσα της δεκαετίας του 1930 η συντηρητική αυταρχική Δεξιά είχε εγκολπωθεί μέρος από τη δημόσια αισθητική, τη «χορογραφία» και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του φασισμού, στο στιλ της έδινε έμφαση στον ειλικρινή συντηρητισμό και τη θεσμική συνέχεια, και οι συμβολικοί της απόηχοι ήταν περισσότερο αναγνωρίσιμα παραδοσιακοί.

Από την άλλη μεριά, η ριζοσπαστική Δεξιά συχνά διέφερε από το φασισμό, όχι όντας πιο μετριοπαθής αλλά απλά με το να είναι πιο Δεξιά. Πράγμα που σημαίνει ότι, όσο δημαγωγική και αν ακουγόταν η προπαγάνδα της, αυτή ήταν δεμένη περισσότερο με τις υπάρχουσες ελίτ και δομές στις οποίες και αναζητούσε υποστήριξη. Ήταν απρόθυμη να αποδεχθεί απόλυτα τις διαταξικές μαζικές κινητοποιήσεις και τις συνεπαγόμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές που επεδίωκε ο φασισμός. Αναζητούσε ένα ριζικά διαφορετικό πολιτικό καθεστώς με ένα ριζικά διαφορετικό περιεχόμενο, αλλά ήθελε να αποφύγει τις μεγάλες κοινωνικές αλλαγές και οποιαδήποτε νύξη για πολιτιστική επανάσταση (ως μια διαφορετική κατηγορία από τη ριζοσπαστική κοινωνική μεταρρύθμιση). Εντούτοις, από κάποιες απόψεις, όσον αφορά στη βία, το μιλιταρισμό και τον ιμπεριαλισμό, η ριζοσπαστική Δεξιά ήταν τόσο ακραία όσο και οι φασίστες (και μερικές φορές σε συγκεκριμένες απόψεις πιο ακραία). Τέτοιες διαφορές θα γίνουν κατανοητές πιο εύκολα με τα συγκεκριμένα παραδείγματα που θα συζητηθούν παρακάτω.

Μέρος Πρώτο

Ιστορία

1

Ο Πολιτισμικός Μετασχηματισμός του Fin de Siècle

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ ΑΠΟ ΤΟ 1914 ΕΩΣ ΤΟ 1945 ΑΠΟΤΕλεσε την πιο έντονη περίοδο παγκοσμίων συγκρούσεων καθώς επίσης και ενδοκρατικών πολιτικών και κοινωνικών διαμαχών στη σύγχρονη ιστορία. Η κυοφορία πολλών από τις δυνάμεις που συνέβαλαν στη γέννηση αυτών των συγκρούσεων ήταν μακροχρόνια, καλύπτοντας όλη τη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα. Τέτοιες δυνάμεις ήταν ο εθνικισμός, ο ιμπεριαλισμός, ο σοσιαλισμός, ο κομουνισμός και ο αναρχισμός. Μόνο μία από τις καινούργιες πολιτικές δυνάμεις, ο φασισμός, ήταν νεόκοπη και φαινομενικά πρωτότυπη, ένα προϊόν της ίδιας της σύγκρουσης των γενεών. Αλλά καμία μεγάλη πολιτική δύναμη δεν γεννιέται ξαφνικά, χωρίς μια προηγούμενη ανάπτυξη. Οι ρίζες του φασισμού βρίσκονται στους νεωτερισμούς του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, και ιδιαίτερα στα καινούργια δόγματα και αντιλήψεις που παρήγαγαν οι πολιτιστικές αλλαγές της δεκαετίας του 1890, καθώς και των αμέσως επόμενων χρόνων.

Αν και η εποχή της γενιάς πριν από το 1914 πολύ σύντομα θεωρήθηκε ως η χρυσή εποχή της σταθερότητας και της ευημερίας, στην κυριολεξία μια belle époque, στην πραγματικότητα υπήρξε η περίοδος με τις πιο ραγδαίες αλλαγές σε όλη την ανθρώπινη ιστορία μέχρι τότε, μια περίοδος στη διάρκεια της οποίας οι φυσικοί όροι ζωής μεταβλήθηκαν με πρωτοφανή ταχύτητα, ενώ οι πολιτιστικές και οι πνευματικές βάσεις της κοσμοαντίληψης του 19ου αιώνα αμφισβητήθηκαν έντονα και υπονομεύθηκαν με γρήγορους ρυθμούς. Ο ύστερος 19ος αιώνας ήταν η εποχή της «δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης», με την ταχεία εξάπλωση της βαριάς βιομηχανίας,

που συνοδευόταν από άνευ προηγουμένου τεχνολογικές καινοτομίες. Τότε ξεκίνησε η μεγάλης κλίμακας ηλεκτροδότηση, η σύγχρονη επανάσταση στις επικοινωνίες και τις μεταφορές με την επέκταση του τηλέγραφου, του τηλεφώνου, τις γραμμές καλωδίων, τα υψηλής ταχύτητας υπερωκεάνια, και η παρουσίαση του αυτοκινήτου, το οποίο ακολούθησε το αεροπλάνο. Η ταχύτητα στην κίνηση και η δημογραφική ανάπτυξη προκάλεσαν την αύξηση της μετακίνησης των πληθυσμών, καθώς όλο και πιο μεγάλοι αριθμοί διέσχιζαν τις ηπείρους και τους ωκεανούς, και η μεγάλης κλίμακας μετανάστευση μεταβλήθηκε σε ένα από τα χαρακτηριστικά της περιόδου. Νέες εφευρέσεις και ανακαλύψεις διαδέχονταν η μία την άλλη με ιλιγγιώδη ρυθμό. Μεταξύ του 1895 και του 1897 πραγματοποιήθηκαν οι ανακαλύψεις των ακτίνων Χ, της ραδιοακτινοβολίας και του ηλεκτρονίου. Μεγάλες ανακαλύψεις έγιναν επίσης στον τομέα της χημείας και της φυσικής. Στις κοινωνικές επιστήμες ήταν η χρυσή εποχή της κοινωνιολογικής θεωρίας, με τη διαμόρφωση των θεμελιακών θεωριών των Τέινις, Ντιρκέμ, Ζίμελ, Παρέτο και άλλων.

Οι αλλαγές στην κοινωνική δομή ήταν εξίσου ραγδαίες και βαθιές, και οφείλονταν κυρίως στη χωρίς προηγούμενο επιτάχυνση της αστικοποίησης και την ανάπτυξη της νέας εργατικής τάξης, που συνοδεύονταν από μιαν αντίστοιχη επέκταση τομέων των μεσαίων τάξεων. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το fin de siècle έγινε η πρώτη εποχή των μαζών, και η ανάδυση μιας μαζικής κοινωνίας συνοδεύτηκε από την εμπορική μαζική κατανάλωση και τη μαζική βιομηχανική παραγωγή. Όλα αυτά είχαν τεράστιες επιπτώσεις στη γρήγορη διείσδυση μιας πιο σύγχρονης μορφής πολιτικής, και είχαν ως αποτέλεσμα τη νέα μαζική κουλτούρα τροφοδοτημένη από τα ΜΜΕ, παρουσιάζοντας για πρώτη φορά τον κινηματογράφο και εισάγοντάς μας στη νέα «εποχή της εικόνας». Άλλες σημαντικές εξελίξεις ήταν η διεύρυνση του ελεύθερου χρόνου για πρώτη φορά στην ιστορία και η μετατροπή των σπορ σε θέαμα μεγάλης κλίμακας.[1] Ο Γάλλος συγγραφέας Σαρλ Πεγκί επισήμανε στα 1900 ότι ο κόσμος είχε αλλάξει περισσότερο στα προηγούμενα τριάντα χρόνια απ' ό,τι στις δύο χιλιετίες μετά τον Χριστό. Τέτοια ανυπολόγιστης σημασίας και άνευ προηγουμένου αλλαγή δημιούργησε μια νέα αίσθηση επιτάχυνσης της ιστορίας και μετασχηματισμού της ανθρώπινης κοινωνίας και κουλτούρας.

Το fin de siècle ήταν μια εποχή ριζοσπαστικών καινοτομιών στη σκέψη.

---

1. Μια καταγραφή των εφευρέσεων και των καινοτομιών της περιόδου μπορείτε να βρείτε στο M. Teich & R. Porter, επιμ., *Fin de siècle and Its Legacy* (Κέιμπριτζ, 1993).

Ενώ ο 19ος αιώνας κυριαρχούνταν όλο και περισσότερο από το φιλελευθερισμό στην πολιτική και από τον υλισμό και την επιστήμη στην κουλτούρα, ένα μέρος της γενιάς των δεκαετιών του 1880 και του 1890 απέρριπτε αυτές τις αξίες, αντικαθιστώντας τες με έναν νέο προσανατολισμό προς τον υποκειμενισμό, το συναισθηματισμό, τον ανορθολογισμό και το βιταλισμό. Αυτή η προσπάθεια αντιστροφής των κυρίαρχων αξιών παρήγαγε αυτό που ένας ιστορικός ονόμασε «διανοητική κρίση της δεκαετίας του 1890».[2] Αυτή η έννοια είναι έγκυρη γιατί εφιστά την προσοχή στις δραστικές καινοτομίες των νέων στοχαστών, συγγραφέων και καλλιτεχνών, αν και θα πρέπει να έχουμε πάντα υπόψη μας ότι εκείνη την εποχή αυτές οι καινούργιες τάσεις δεν ήταν γενικά αποδεκτές από την πλειοψηφία της διανόησης και των καλλιτεχνών.

Ο σημαντικότερος και πλέον διάσημος προάγγελος αυτών των καινούργιων τάσεων ήταν ο Γερμανός φιλόσοφος Φρίντριχ Νίτσε, που ανήγγειλε το «θάνατο του Θεού» και αποκήρυξε κατηγορηματικά τον υλισμό και τον ορθολογισμό του 19ου αιώνα. Ο νιτσεϊσμός απέρριπτε αυτό που αποκάλεσε «ψυχολογία του κοπαδιού» της σύγχρονης δημοκρατίας και του κολεκτιβισμού. Υιοθετούσε τη «θέληση για δύναμη» ως το πρωταρχικό ένστικτο, και κήρυττε τη «μεταρσίωση όλων των αξιών» και την κυριαρχία του υγιούς συναισθήματος και ενστίκτου έναντι της καταστολής, με στόχο την επίτευξη του Übermensch —του «Υπερανθρώπου»—, ενός ανώτερου είδους ανθρώπινου όντος που είχε φτάσει στην αυτοκυριαρχία και σε μια υψηλότερη ηθική, που θα έφερναν μια ισορροπία ανάμεσα στη δημιουργική σκέψη και τα αισθήματα.[3]

Γενικότερα, κατά τη διάρκεια του ύστερου 19ου αιώνα, υπήρχε ένα κίνημα απομάκρυνσης από την ορθολογική και τη θετικιστική φιλοσοφία μεταξύ πολλών στοχαστών, ιδιαίτερα στη Γερμανία, την Ιταλία και τη Γαλλία, αλλά επίσης, σε μικρότερο βαθμό, και σε άλλες χώρες. Μετά το γύρισμα του αιώνα, ο φιλόσοφος με τη μεγαλύτερη επιρροή υπήρξε ο Γάλλος

2. Ο όρος πλάστηκε από τον Zeev Sternhell και αναφερόταν στο διανοητικό υπόστρωμα των φασιστικών δογμάτων στο «Fascist Ideology», από το βιβλίο *Fascism: A Reader's Guide*, επιμ. W. Laqueur (Μπέρκλεϊ, 1976), 315-76.

3. Αντίθετα με ό,τι συχνά υποστηρίχθηκε μετά την άνοδο του ναζισμού, ο Nietzsche δεν ήταν ο ίδιος φασίστας γενικότερα, και ειδικότερα ναζιστής, ακόμα και αν πλευρές της σκέψης του συνεισέφεραν στο φασιστικό δόγμα. Για την επιρροή του, βλ. S.E. Aschheim, *The Nietzsche Legacy in Germany, 1890-1990* (Μπέρκλεϊ, 1992)· R.H. Thomas, *Nietzsche in German Politics and Society, 1890-1918* (Νέα Υόρκη, 1986)· W. Howard, «Nietzsche and Fascism», *History of European Ideas*, II (1989), 893-99.

στοχαστής Ανρί Μπερξόν, του οποίου η *L'Evolution creatrice* (1907) θεωρούσε το ζωτικό ένστικτο, το οποίο ονόμασε élan vital, ως την απαρχή της ζωής και της δημιουργικότητας, τονίζοντας την ελεύθερη επιλογή και απορρίπτοντας, παράλληλα, τις αναπόδραστες αλληλουχίες του υλισμού και του ντετερμινισμού.

Αν και υπήρξαν καινούργιες προσπάθειες για τη βελτίωση και την επαναβεβαίωση της ορθολογικής και της θετικιστικής σκέψης στην Αγγλία και σε μερικούς φιλοσοφικούς κύκλους αλλού, μια αυξανόμενη «εξέγερση ενάντια στο θετικισμό» έδινε έμφαση στις νεο-ιδεαλιστικές προσεγγίσεις της ζωής. Έτσι, σε κάποιους χώρους, οι θεωρίες του βιταλισμού και η Lebensphilosophie αντικατέστησαν τον υλισμό, τον ορθολογισμό και τον πραγματισμό, δίνοντας έμφαση σε νέες αξίες και στη σημασία μιας καινούργιας ηθικής, αν και αυτή οριζόταν με ποικίλους τρόπους. Αυτές οι τάσεις επηρέασαν ακόμα και ετερόδοξους μαρξιστές. Στο γύρισμα του αιώνα, μάλιστα, ένας αριθμός μαρξιστών υιοθέτησε την ηθική (ενάντια στις διδασκαλίες του δασκάλου τους) και τη σημασία της ηθικής διαπαιδαγώγησης στην κοινωνία.

Η εξέγερση ενάντια στο θετικισμό ήταν πολύ εμφανής στην Ιταλία, όπου ηγέτης της νεο-ιδεαλιστικής φιλοσοφίας υπήρξε ο Μπενετέτο Κρότσε. Ο Κρότσε απέρριπτε τον απλό ορθολογισμό, και υποστήριζε ότι η αλήθεια, σε κάποιο βαθμό, θα πρέπει να βασίζεται στην πίστη, αφού δεν μπορούμε να ξέρουμε πριν από την ώρα της πώς θα εξελιχθεί η ιστορία. Ο νεο-ιδεαλισμός απαιτούσε κάτι περισσότερο από μια μικρή δόση υποκειμενισμού, καθώς επίσης και έντονα βολονταριστικό προσανατολισμό.[4]

Αυτές οι τάσεις ήταν παράλληλες, σε κάποιο βαθμό, με την καινούργια έμφαση στο βιταλισμό και στον ολισμό στη βιολογία και την ψυχιατρική, μια τάση ιδιαίτερα έντονη στη Γερμανία και την Αυστρία.

> Από τη νεο-βιταλιστική βιολογία του Χανς Ντρις, την «Umwelt» ηθολογία του Γιάκομπ φον Ουέξκιλ, την «περσοναλιστική» ψυχολογία του Ουίλιαμ Στερν [...] τις έρευνες του ζωολόγου Καρλ φον Φρις πάνω στον εσωτερικό κόσμο των μελισσών και των ψαριών, την υπαρξιστική ψυχολογία του Καρλ Γιάσπερς και —σε ένα κάπως διαφορετικό επίπεδο— την ψυχανάλυση του Σίγκμουντ Φρόιντ, οι κυρίαρχες τάσεις στις επιστήμες της ζωής και του νου αυτή την περίοδο ήταν όλο και πιο πολύ υποκειμενιστικές και μη αναγωγικές· σε αυξανόμενο βαθμό

4. Βλ., μεταξύ των πολλών έργων πάνω στον Croce, E.E. Jacobitti, ***Revolutionary Humanism and Historicism in Modern Italy*** (Νιου Χέιβεν, 1981)· M. Abrate, ***Benedetto Croce e la crisi della società italiana*** (Τορίνο, 1966).

προς μια άποψη «στην οποία η ζωή, αντί να ερμηνεύεται από τα κάτω με όρους υποτιθέμενων φυσικών και χημικών διαδικασιών ανάπτυξης και τυφλής αλληλεπίδρασης, κατά κάποιο τρόπο έθετε το υπόβαθρο πάνω στο οποίο οι φυσικές και χημικές πραγματικότητες μπορούν να λάβουν χώρα».[5]

Αυτή η προσέγγιση θεωρούσε ότι οι βιταλιστικές ζωικές δυνάμεις δημιουργούσαν, ενθάρρυναν ή, αλλιώς, επηρέαζαν σημαντικά τον φυσικό και τον χημικό κόσμο. Η νέα φυσιολογία έτεινε προς «δυναμικά, συστημικά προσανατολισμένα μοντέλα» μάλλον, παρά σε μηχανικές ή ατομιστικές αντιλήψεις. Η φροϊδική ψυχιατρική έδινε έμφαση στην ανάλυση του κινήτρου και του ζωτικού ενστίκτου, τονίζοντας τη σημασία του συγκινησιακού και του υποσυνείδητου, και μακροπρόθεσμα υπήρξε αποτελεσματική στην ανατροπή των κυρίαρχων μηχανιστικών αντιλήψεων στην ψυχιατρική. Η νέα βιολογία ήταν προσανατολισμένη προς ολιστικές ερμηνείες, και στη Γερμανία ιδιαίτερα αυτό επηρέασε ευρύτερα πολιτιστικές και κοινωνικές έννοιες, όπως η «ολότητα» και η «μοναδικότητα».

Η φυσική επιστήμη επαναστατικοποιούσε τις παλιές αντιλήψεις περί ορθολογικού και μηχανικού κόσμου. Η διατύπωση της σωματιδιακής θεωρίας της ύλης και της υποατομικής φυσικής, οδήγησε στη «νέα φυσική» των αρχών του 20ού αιώνα. Η θεωρία της σχετικότητας που αναπτύχθηκε από τον Αϊνστάιν ακολουθήθηκε από την κβαντική μηχανική και την κυματιδιακή θεωρία, η οποία κατέληξε στην άποψη ότι οι ενεργειακές ροές είναι συνεχείς αλλά συνίστανται από διακριτές και χωριστές μονάδες. Αργότερα, η «αρχή της απροσδιοριστίας» προσέδωσε στον πυρήνα της φυσικής ύλης μια συμπεριφορά αναρχικού τύπου. Αν και αυτή η έννοια δεν επεξεργάστηκε πλήρως παρά μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι θεμελιακές αλλαγές έλαβαν χώρα στην περίοδο της γενιάς του fin de siècle.

Οι νέες τάσεις στη λογοτεχνία, τη μουσική και τις τέχνες οδήγησαν στην απομάκρυνση από το ρεαλισμό και την αρμονία της κουλτούρας του 19ου αιώνα. Ο νεορομαντισμός έγινε πολύ της μόδας στα τέλη του αιώνα, ενώ στην όπερα τα μεγάλα έργα του Ρίχαρντ Βάγκνερ είχαν ήδη δημιουργήσει έναν μυστικιστικό κόσμο του γερμανικού παρελθόντος όπου εκθειάζονταν οι ενστικτικές δυνάμεις και ο τραγικός ηρωισμός. Μετά τις αρχές του αιώνα, τα νέα στιλ στη ζωγραφική θα απορρίψουν τον αναπαραστατικό ρεαλισμό της προηγούμενης περιόδου, στρεφόμενα προς τον εξπρεσιονισμό και την αφαίρεση, επιδιώκοντας να απεικονίσουν τις εσωτερικές και

5. Anne Harrington, στο Teich & Porter, επιμ., *Fin de siècle*, 261.

συναισθηματικές δυνάμεις. Στη μουσική, το κλασικό αρμονικό σύστημα διαλυόταν από νέες συνθέσεις που χρησιμοποιούσαν εξωτικές κλίμακες, κλασματικούς τόνους και τη μικροτονικότητα.

Επίσης, κοινωνικές επιστήμες όπως η ανθρωπολογία και η εγκληματολογία έθεσαν υπό αμφισβήτηση παραδεδεγμένες υποθέσεις. Οι πολιτιστικοί ανθρωπολόγοι, μελετώντας ένα πλήθος κοινωνιών διάσπαρτων σε όλο τον κόσμο, παρατηρούσαν ότι υπήρχε μια τεράστια απόκλιση στις αντιλήψεις της ηθικής και στα έθιμα, αμφισβητώντας την υπόθεση ενός οικουμενικού ηθικού κώδικα. Ήδη από την προηγούμενη γενιά, ο Ιταλός εγκληματολόγος Τσέζαρε Λομπρόζο προσπάθησε να ορίσει την έννοια ενός εγγενώς εγκληματικού προσώπου, αμφισβητώντας έτσι την υπόθεση μιας εποικοδομητικής ορθολογικότητας στη συναισθηματική και νοητική σύσταση όλων των ανθρωπίνων όντων.

Νέοι μελετητές της κοινωνικής ψυχολογίας, καθοδηγούμενοι από τον Γάλλο Γκουστάβ Λε Μπον, προσπάθησαν να αναλύσουν τον τρόπο σκέψης και τα συναισθήματα του πλήθους. Ο Λε Μπον κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα πλήθη ήταν ουσιαστικά ανορθολογικά στη συμπεριφορά τους και έτειναν προς τη μαζική υστερία. Αυτή η αντίληψη, με τη σειρά της, τον οδήγησε στη θεωρητικοποίηση της ανάγκης για ισχυρή ηγεσία μέσα στην κοινωνία.[6]

Ο ρόλος της ηγεσίας και η ματαιότητα ενός σταθερού πολιτικού δόγματος —φιλελεύθερου, δημοκρατικού ή σοσιαλιστικού— υπογραμμίστηκε από τη νέα ιταλική σχολή της θεωρίας των ελίτ στην πολιτική κοινωνιολογία, με κύριους εκπροσώπους τους Γκαετάνο Μόσκα, Βιλφρέντο Παρέτο, και τον ύστερο Ρόμπερτ Μίχελς. Υπέβαλαν σε σκληρή κριτική τα υπάρχοντα κοινοβουλευτικά συστήματα, ιδιαιτέρως αυτό της Ιταλίας, και επιβεβαίωσαν την αναγκαία κυριαρχία των ελίτ σε όλα τα συστήματα. Ο Μόσκα πίστευε ότι η ιδέα των δικαιωμάτων του ανθρώπου ήταν τελείως αντιεπιστημονική. Για τον Παρέτο, τον πιο διακεκριμένο από τὴν ομάδα, τόσο η δημοκρατία όσο και ο σοσιαλισμός ήταν απλά μύθοι, η δε πολιτική, σε τελική ανάλυση, βασιζόταν στο συναίσθημα, και άρα χρειαζόταν ένα φωτισμένο σύστημα ισχυρής εξουσίας.[7] Λιγότερο γνωστοί συγγραφείς και θε-

---

6. Βλ. ιδιαίτερα R.A. Nye, *The Origins of Crowd Psychology: Gustave Le Bon and the Crisis of Mass Democracy in the Third Republic* (Λονδίνο, 1975)· S. Barrows, *Distorting Mirrors: Visions of the Crowd in Late Nineteenth-Century France* (Νιου Χέιβεν, 1981).

7. R.A. Nye, *The Anti-Democratic Sources of the Elite Theory: Pareto, Mosca, Michels* (Λονδίνο, 1977)· A. Patrucco, *Italian Crisis of Parliament, 1890-1918* (Νέα Υόρκη, 1992)·

ωρητικοί, υποστήριξαν περίπου παρόμοια δόγματα σε άλλα μέρη. Ακόμα και ένας τόσο νηφάλιος και ορθολογικά αναλυτικός κοινωνιολόγος όπως ο Μαξ Βέμπερ, ήταν δυνατό να στρέφεται προς ένα νέο είδος χαρισματικής ηγεσίας ως μια εναλλακτική λύση στην αγκύλωση της κυβέρνησης από τη γραφειοκρατική μετριοκρατία.

Η επαναστατική αναθεώρηση του μαρξιστικού δόγματος προσέφερε νέες μη ορθολογικές προσεγγίσεις στην κοινωνική κινητοποίηση και στην οργάνωση των συνδικάτων, οι οποίες τόνιζαν τη σημασία των μύθων, των συμβόλων, των συναισθηματικών εκκλήσεων, και ιδιαίτερα της βίας. Πριν το 1900, ο ευρωπαϊκός μαρξισμός είχε σχεδόν καθ' ολοκληρίαν υιοθετήσει τη μορφή των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων που ήταν όλο και περισσότερο προσαρμοσμένα στον φιλελεύθερο κοινοβουλευτισμό και σε μια de facto εξελικτική πολιτική.[8] Αμέσως μετά το γύρισμα του αιώνα, αυτή η συναίνεση αμφισβητήθηκε από πολλές μεριές. Σε μερικές περιοχές της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, η νέα γενιά των επαναστατών ηγετών επέμεναν ότι ο σοσιαλισμός θα πρέπει να προσανατολιστεί προς την επαναστατική δράση, να γίνει λιγότερο εξελικτικός και «απλώς δημοκρατικός», και να προετοιμαστεί για τη βίαιη καταστροφή και αντικατάσταση του καπιταλισμού. Από αυτούς τους ηγέτες, μόνο ο Λένιν απέρριπτε πλήρως το σοσιαλδημοκρατικό πλαίσιο, και όλοι διατηρούσαν στη θεωρία το οικουμενικό σχήμα και την ορθολογική, υλιστική οργάνωση του μαρξισμού.

Η επαναστατική αναθεώρηση του μαρξισμού στη Γαλλία και την Ιταλία προχώρησε ακόμα πιο πολύ, με πρωτοπόρο τον συνταξιούχο μηχανικό Ζορζ Σορέλ, ο οποίος, σε μια σειρά από γραπτά του μετά το 1901, επεξεργάστηκε μια θεμελιακή αναθεώρηση του σοσιαλισμού. Πίστευε ότι η «παρακμή» του συγκαιρινού του μαρξισμού μπορούσε να ξεπεραστεί μέσα από την αναδόμηση του επαναστατικού σοσιαλισμού προς τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις: οικονομικά, η ελεύθερη αγορά και ο ελεύθερος ανταγωνισμός θα έπρεπε να γίνουν αποδεκτά και παραδεκτά, διότι αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα μία πιο ανεπτυγμένη και σύγχρονη οικονομία, καθώς επίσης

R. Bellamy, *Modern Italian Social Theory* (Στάνφορντ, 1987), 12-99· E. Ripepe, *Gli elitisti italiani* (Πίζα, 1974)· E.A. Albertoni, *Gaetano Mosca* (Μιλάνο, 1978)· F. Vecchini, *La pensée politique de Gaetano Mosca et ses différentes adaptations au cours du XXme siècle* (Παρίσι, 1968)· G. Busino, *Gli studi su Vilfredo Pareto oggi* (Ρώμη, 1974).

8. Ο Gary P. Steenson, στο *After Marx, before Lenin: Marxism and Socialist Working-Class Parties in Europe, 1884-1914* (Πίτσμπουργκ, 1991), παρουσιάζει μια χρήσιμη επισκόπηση.

και την όξυνση της αντίθεσης μεταξύ της μπουρζουαζίας και του προλεταριάτου, βοηθώντας, τελικά, στην προώθηση της χειραφέτησης του τελευταίου· πολιτιστικά, ο επαναστατικός σοσιαλισμός θα έπρεπε να υιοθετήσει μια καινούργια κουλτούρα και ψυχολογία που θα αναγνώριζε τη σημασία των ηθικών και συναισθηματικών δυνάμεων και τη δύναμη κινητοποίησης που είχαν ο ιδεαλισμός και ο μύθος· τέλος, πολιτικά, ο επαναστατικός σοσιαλισμός θα έπρεπε να απορρίψει τελείως την κοινοβουλευτική παγίδα της φιλελεύθερης δημοκρατίας υπέρ της άμεσης δράσης.

Στο θεμελιώδες έργο του *Reflexions sur la violence* (1908), ο Σορέλ έδωσε έμφαση στον «ηθικό» χαρακτήρα της βίας, στη σημασία της στη δημιουργία μιας αίσθησης σοβαρότητας, αφοσίωσης, σκοπού, αλληλεγγύης και δέσμευσης. Ο Σορέλ θεωρούσε ότι η βία δεν είναι απλά ένα αναγκαίο κακό ή ένα ατυχές μέσο για την επίτευξη ενός υψηλότερου στόχου, αλλά μια δημιουργική όψη της σύγκρουσης μεταξύ των ομάδων που αυτή καθεαυτή παρήγαγε τόσο ευεργετικές συνέπειες που καμία άλλη μορφή δράσης δεν μπορούσε να προσφέρει. Απλοποιώντας λίγο αυτό το σημείο, η βία είναι ένα αγαθό αυτή καθεαυτή, δημιουργώντας κάτι που είναι ανέφικτο διαμέσου μιας οποιασδήποτε άλλης εμπειρίας. Αυτή ήταν η πρώτη ξεκάθαρη θεωρητική διατύπωση ενός δόγματος που, mutatis mutandis, θα γινόταν θεμελιώδες —αν και όχι μοναδικό— στη μεταγενέστερη ανάπτυξη της φασιστικής θεωρίας. Ο Σορέλ θεωρούσε ότι ο Μαρξ δεν θα μπορούσε να προβλέψει την άνοδο της μεταρρυθμιστικής μπουρζουαζίας, η οποία θα έκανε μεγάλες παραχωρήσεις για να διατηρήσει την ειρήνη και το υπάρχον σύστημα. Άρα, μια καινούργια επαναστατική συνείδηση θα έπρεπε να δημιουργηθεί διαμέσου της βίας. Επίσης, ο υλισμός και ο ορθολογισμός θα έπρεπε να απορριφθούν στο όνομα ενός ηρωικού πεσιμισμού, που θα οικοδομούσε τον ηρωισμό, τη θυσία και τον ασκητισμό.[9] Τα δόγματα του Σορέλ άσκησαν τη μεγαλύτερή τους επιρροή στον επαναστατικό συνδικαλισμό της Ιταλίας, που όλο και πιο πολύ ασπαζόταν τη σπουδαιότητα των μη ορθολογικών προσεγγίσεων στην κοινωνική οργάνωση, ιδιαίτερα

9. Για τον Sorel βλ. J.J. Roth, *The Cult of Violence: Sorel and the Sorelians* (Μπέρκλεϊ, 1980)· J.R. Jennings, *Georges Sorel* (Λονδίνο, 1985)· Z. Sternhell, M. Sznajder & M. Asheri, *The Birth of Fascist Ideology* (Πρίνστον, 1994), 1-176.

Ο κύριος ανθολόγος των νέων δογμάτων της επιθετικότητας, του ιμπεριαλισμού και του μη ορθολογισμού ήταν ο Ernest Seillière (ψευδώνυμο), που δημοσίευσε το *Der demokratische Imperialismus* (Βερολίνο, 1907)· *Introduction a la philosophie de l'imperialisme* (Παρίσι, 1911)· *Les Mystiques du néo-romanticisme* (Παρίσι, 1911)· *Mysticisme et domination* (Παρίσι, 1913).

τη σημασία του μύθου, του συμβολισμού και την επίκληση στο συναίσθημα.

Μεγαλύτερη επιρροή ωστόσο από τις ιδέες των νέων επαναστατών απέκτησαν θεωρίες που διαδόθηκαν στο γύρισμα του αιώνα από ψευδοεπιστήμονες, οι οποίες εμφανίστηκαν με το ψιμύθιο του «επιστημονισμού». Ενώ η επιστήμη του 19ου αιώνα φάνηκε να ενθαρρύνει το φιλελευθερισμό, τη δημοκρατία και τον εξισωτισμό, ο καινούργιος επιστημονισμός (που συνήθως βασιζόταν σε χυδαία και εκλαϊκευμένα γραπτά που ήταν απλώς ψευδοεπιστημονικά) ενθάρρυνε αντιλήψεις περί φυλής, ελιτισμού, ιεραρχίας, και την εξύμνηση του πολέμου και της βίας. Στα τέλη του 19ου αιώνα, ο κοινωνικός δαρβινισμός βρισκόταν σε άνθηση, παράγοντας μια σειρά από νέες αντιλήψεις που, απομονώνοντας κάποια στοιχεία από την ανθρωπολογία και τη ζωολογία, προσπαθούσαν να δημιουργήσουν ψευδοεπιστημονικές θεωρίες. Εξέχουσες επιστημονικές φυσιογνωμίες που προπαγάνδιζαν τα δόγματα του κοινωνικού δαρβινισμού, όπως ο ζωολόγος Ερνστ Χέκελ στη Γερμανία και ο ψυχοφυσιολόγος Ζιλ Σουρί στη Γαλλία, προσέλκυαν αρκετούς αναγνώστες. Το έργο του Χέκελ *Welträtsel* (*Το Αίνιγμα του Σύμπαντος*, 1900) είχε τρομακτικές πωλήσεις, και η γερμανική Μονιστική Λίγκα που ίδρυσε το 1904 είχε πάρα πολλά μέλη και αξιοσημείωτη επιρροή. Στο έργο αυτό τόνιζε την ανάγκη όχι για μια κοινωνικοοικονομική αλλά για μια πολιτιστική επανάσταση, που θα ενίσχυε τη φυλή μέσω ενός ισχυρού αυταρχικού κράτους.[10]

Στις αρχές του νέου αιώνα, η αναζήτηση της ενότητας της φύσης προσέλκυε όλο και περισσότερους οπαδούς. Στον γερμανόφωνο κόσμο (και σε μικρότερο βαθμό σε άλλες περιοχές), αυτό σήμαινε την αναζήτηση της διασύνδεσης του ιδεώδους με το φυσικό, του πολιτιστικού με το υλικό, του πνευματικού με το βιολογικό, του φυσικού με το κοινωνικό, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η αποκάλυψη της βασικής ενότητας και της κρυμμένης ουσίας της «φύσης». Τέτοιες ιδέες ενίσχυσαν εξαιρετικά την εννοιοποίηση και την έλξη του εθνικισμού, επειδή εκθείαζαν την ταυτότητα της βιολογικής ομάδας και προσέδιδαν νέα αξία στις οργανικές σχέσεις στο εσωτερικό των κοινωνιών και των εθνών ως ολοκληρωμένων ολοτήτων. Αυτό, με τη

10. D. Gasman, *The Scientific Origins of National Socialism: Social Darwinism in Ernst Haeckel and the German Monist League* (Νέα Υόρκη, 1971). Ορισμένες υπερβολές σ' αυτό το έργο διορθώνονται από τον A. Kelley, στο *The Descent of Darwin: The Popularization of Darwinism in Germany, 1860-1914* (Τσάπελ Χιλ, 1981). Κάποιες πιο πρώιμες γαλλικές παραλλαγές παρατίθενται λεπτομερειακά στο Z. Sternhell, *La droite révolutionnaire, 1885-1914: Les origines françaises du fascisme* (Παρίσι, 1978), 146-76. Για μια ευρύτερη ανάλυση, βλ. H.W. Koch, *Sozialdarwinismus* (Μόναχο, 1973).

σειρά του, προσέδιδε αυξανόμενη έμφαση στην τάξη, την εξουσία και την ιεραρχία μάλλον, παρά στον ατομικισμό ή την τρυφηλότητα, δεδομένου ότι μόνο μέσω μιας ισχυρότερης εξουσίας μπορούν να αποκτήσουν έρεισμα οι οργανικές σχέσεις και να επιβεβαιωθεί πληρέστερα η βιολογική ταυτότητα της ομάδας.

Τέτοιες στάσεις επιτάθηκαν από τις ανησυχίες για τη φυλετική και κοινωνική παρακμή που είχαν αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Η αίσθηση της παρακμής δεν μπορεί να θεωρηθεί καινοφανής, αφού εκφράζεται από στοιχεία των ελίτ (και άλλους) της κατεστημένης υψηλής κουλτούρας για τουλάχιστον 3.000 χρόνια και ήταν πάρα πολύ κοινή στα τέλη του 18ου αιώνα. Τον 19ο αιώνα, η αντίληψη περί παρακμής φαίνεται ότι εκφράστηκε πρωτίστως από μέλη της παριζιάνικης λογοτεχνικής ελίτ στην τελευταία φάση του κλασικού ρομαντισμού, κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1830 και του 1840. Η ανησυχία για την παρακμή γενικεύτηκε κατά το δεύτερο μισό του αιώνα, ενισχυμένη προφανώς από τη μαζική αστικοποίηση και τήν αύξηση της εγκληματικότητας. Κάποιοι εγκληματολόγοι, όπως ο Λομπρόζο, ανέπτυξαν ανθρωπολογικούς και στην κυριολεξία ρατσιστικούς ορισμούς του εγκληματικού τύπου, που υποστηριζόταν ότι αυξανόταν ραγδαία. Η ανάπτυξη των φυλετικών δογμάτων παρήγαγε φόβους για την παρακμή της φυλής σε όλο και μεγαλύτερα τμήματα στους ντεκλασέ και υποβαθμισμένους τομείς της κοινωνίας.

Η ευρεία αποδοχή των εξελικτικών αντιλήψεων προκαλούσε μερικές φορές μια ανησυχία για την πιθανή αντιστροφή της ανάπτυξης μέσω της εντροπίας — την αναπόφευκτη φθορά της ενέργειας και της ζωτικότητας. Οι υπερασπιστές των παρακμιακών θεωριών συχνά θεωρούσαν ότι οι ίδιοι οι όροι της σύγχρονης ζωής ενθάρρυναν την παρακμή, συμβάλλοντας στη φυσική εξασθένηση διαμέσου της αστικοποίησης, τις καθιστικές συνήθειες και την επιβίωση των λιγότερο ικανών. Αυτά, πίστευαν, ήταν το μοιραίο αποτέλεσμα της νεωτερικής κουλτούρας με τις τάσεις της προς την ατομιστική ανομία, την τρυφηλότητα, τη μη προσαρμοστικότητα και τον εξισωτισμό. Η πιο εκλαϊκευτική εργασία ήταν το έργο του Μαξ Νορντάου *Entartung* (*Εκφυλισμός*, 1892), το οποίο μεταφράστηκε ευρέως και πουλιόταν παντού στην Ευρώπη. Η ανησυχία για την παρακμή συχνά συνόδευε ή ενίσχυε τον εθνικισμό, επειδή θεωρούνταν όλο και περισσότερο ως το απαραίτητο αντίδοτο για την παρακμή.[11]

---

11. Από την αναπτυσσόμενη «παρακμιακή» βιβλιογραφία, βλ. K.W. Swart, *The Sense of Decadence in Nineteenth-Century France* (Χάγη, 1964)· R.A. Nye, *Madness and Politics*

Τα καινούργια φυλετικά δόγματα είχαν ευρεία απήχηση. Μερικοί αναλυτές του φυλετισμού ήταν σοβαροί απολιτικοί μελετητές της συγκριτικής φυσιολογίας και της ανθρωπολογίας που εισηγήθηκαν την έρευνα του «επιστημονικού ρατσισμού», οπαδοί του οποίου βρίσκονταν στη Γαλλία, την Αγγλία, τη Γερμανία, τις Ηνωμένες Πολιτείες και αλλού. Ο φημισμένος Γερμανός επιστήμονας Ρούντολφ Βίρχοβ συμμετείχε σε τέτοιες προσπάθειες, όπως και άλλοι ιδρυτές της Γερμανικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας. Ένα παρακλάδι αυτής της εταιρείας ήταν το *Περιοδικό της Φυλετικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας* στη Γερμανία το 1904. Όμως και πολλοί άλλοι συγγραφείς παρουσίαζαν τις πιο χυδαίες και ανόητες αντιλήψεις φυλετικών διαφορών και ιεραρχιών, προσπαθώντας να τις περάσουν ως αποδεδειγμένα επιστημονικά γεγονότα.

Οι σύγχρονες φυλετικές αντιλήψεις έχουν τις απαρχές τους στο Διαφωτισμό του 18ου αιώνα, καθώς γεωγράφοι και ανθρωπολόγοι έκαναν τις πρώτες συστηματικές προσπάθειες να κατηγοριοποιήσουν τους διαφόρους κατοίκους του πλανήτη. Οι πρώτες φυλετικές έννοιες ήταν εντούτοις σχετικά καλοπροαίρετες και έδειχναν σεβασμό σε όλους τους λαούς, που γενικά αναγνωρίζονταν ως μέλη μίας και μόνης ανθρώπινης οικογένειας.[12]

Ο πατέρας των μοντέρνων ρατσιστικών διακρίσεων στην Ευρώπη είναι γενικά αποδεκτό ότι ήταν ο Γάλλος αριστοκράτης κόμης Αρτούρ ντε Γκομπινό, συγγραφέας του θεμελιώδους *Essai sur l'inégalite des races humaines* (1853).[13] Ο Γκομπινό διαίρεσε την ανθρωπότητα σε τρεις βασικές φυλές —λευκή, κίτρινη και μαύρη—, και βρήκε τη λευκή ή «άρια» φυλή απόλυτα ανώτερη, τη δε μαύρη φυλή απελπιστικά κατώτερη. Παρ' όλη την ξεκάθαρη κατηγοριοποίηση, τα συμπεράσματα του Γκομπινό ήταν βαθιά πεσιμιστικά. Θεωρούσε ότι καμία φυλή δεν θα διατηρήσει την αγνότητα και την ακεραιότητά της, και ότι ήταν καταδικασμένες στη φθορά διαμέσου της φυλετικής επιμιξίας και του εκφυλισμού. Έτσι, οι Εβραίοι, που ο

---

in Modern France: The Medical Concept of National Decline (Πρίνστον, 1984)· D. Pick, *Faces of Degeneration: A European Disorder, c. 1848 - c. 1918* (Κέιμπριτζ, 1989)· και το ειδικό τεύχος πάνω στην «Παρακμή» του περιοδικού *Journal of Contemporary History* (που από τώρα και στο εξής θα παρατίθεται ως *JCH*), 17:1 (Ιανουάριος 1982).

12. Ο καλύτερος οδηγός πάνω στην ανάπτυξη της ρατσιστικής σκέψης στην Ευρώπη είναι του G.L. Mosse, *Toward the Final Solution* (Νέα Υόρκη, 1978). Βλ. επίσης L.L. Snyder, *The Idea of Racialism* (Πρίνστον, 1962)· C. Guillaumin, *L'idéologie du racisme* (Παρίσι, 1972).

13. Γι' αυτόν το Γάλλο πρόδρομο βλ. J. Boissel, *Victor Courtet (1813-1867), premier théoricien de la hiérarchie des races* (Παρίσι, 1972).

Γκομπινό θεωρούσε ότι υπήρξαν αρχικά ένα από τα τελειότερα παρακλάδια της λευκής φυλής, είχαν επίσης πέσει θύματα επιγαμίας και είχαν οδηγηθεί στην παρακμή.

Άλλοι θεωρητικοί του φυλετισμού απέρριπταν τον πεσιμισμό του Γκομπινό, χρησιμοποιώντας τον, αντίθετα, ως μία έκκληση για δράση προς μια ευγονική φυλετική πολιτική, μια πολιτική διακρίσεων, και για την υπεράσπιση των υποτιθέμενων ανώτερων φυλών. Αυτό ήταν δουλειά ενός άλλου Γάλλου αριστοκράτη, του κόμη Ζορζ Βασέρ ντε Λαπούζ, ο οποίος διέδωσε πάρα πολύ τα ρατσιστικά δόγματα στη Γαλλία κατά τη διάρκεια του ύστερου 19ου αιώνα. Ο Βασέρ ντε Λαπούζ δαιμονοποίησε ιδιαίτερα τους Εβραίους, οι οποίοι πίστευε ότι ήταν πιο επικίνδυνοι από τους κίτρινους ή τους μαύρους λόγω του ρόλου που έπαιζαν μέσα στην ευρωπαϊκή κοινωνία.

Η υιοθέτηση της φυλετικής σκέψης για πολιτικούς λόγους γρήγορα επεκτάθηκε στη γερμανόφωνη Κεντρική Ευρώπη. Εκεί προχώρησε πιο πέρα από τη μάλλον απλή διχοτόμηση σε μαύρο-άσπρο, που ήταν κοινός τόπος για τον αγγλόφωνο κόσμο, και εξελίχθηκε στο δόγμα του «μυστικιστικού ρατσισμού», που δημιούργησε κάθετες διακρίσεις και κατηγορίες μεταξύ των διαφόρων λευκών πληθυσμών της Ευρώπης, καθιερώνοντας την απόλυτη υπεροχή των Αρίων, «Νορδικών», ή Γερμανών Ευρωπαίων ως διακριτούς από τους Σλάβους, τους Λατίνους ή τους βαλκανικούς λαούς. Ο μεγαλύτερος εκλαϊκευτής του μυστικιστικού ρατσισμού στη Γερμανία ήταν ο γερμανοποιημένος Άγγλος Χιούστον Στιούαρτ Τσάμπερλεν, ο οποίος, στο βιβλίο του *Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts* (*Τα Θεμέλια του 19ου Αιώνα*, 1899), κωδικοποίησε τα νέα γερμανιστικά δόγματα του μυστικιστικού ρατσισμού όπως αυτά αναπτύχθηκαν νωρίτερα από τον Βάγκνερ και άλλους. Πέρα από το φυλετικό άριο στερεότυπο (ψηλός, ξανθός, μπλε μάτια), διατύπωσε την ύπαρξη μιας ιδιαίτερης «φυλετικής ψυχής», που δημιουργούσε ένα πνεύμα με περισσότερη φαντασία και βάθος στους Αρίους, και παρήγαγε μια «γερμανική θρησκεία», αν και η τελευταία αόριστα συσχετιζόταν ακόμη ενμέρει με το χριστιανισμό. Ο έσχατος αντι-άριος και ο πιο άσπονδος φυλετικός εχθρός ήταν ο Εβραίος. Ο Τσάμπερλεν συνδύασε τον κοινωνικό δαρβινισμό με το ρατσισμό, κι έτσι έδωσε έμφαση σ' έναν χωρίς τέλος ρατσιστικό αγώνα από μέρους του αγνού Αρίου εναντίον των Εβραίων και των άλλων κατώτερων λαών, δημιουργώντας κυριολεκτικά ένα σενάριο για φυλετικούς πολέμους.[14]

---

14. G.G. Field, *Evangelist of Race: The Germanic Vision of Houston Stewart Chamberlain* (Νέα Υόρκη, 1981). Βλ. επίσης L. Poliakov, *The Aryan Myth* (Νέα Υόρκη, 1971).

Ο ρατσισμός συνοδευόταν από την ταχύτατη ανάπτυξη των καινούργιων, πιο σύγχρονων και όλο και περισσότερο ρατσιστικών δογμάτων του αντισημιτισμού. Η εχθρότητα ενάντια στους Εβραίους δεν είχε εξαφανιστεί ποτέ, αν και είχε σιγήσει σε αξιοσημείωτο βαθμό κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα και εν μέσω του φιλελευθερισμού και του ρομαντισμού του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Επανέκαμψε όμως κατά τη διάρκεια των τελευταίων τεσσάρων δεκαετιών του αιώνα. Ενισχύθηκε κατά τη δεκαετία του 1890 και μετέπειτα. Το πιο γνωστό ντοκουμέντο του νέου αντισημιτισμού ήταν το άθλιο *Πρωτόκολλο των Σοφών της Σιών*, παραχαραγμένο από πράκτορες της ρωσικής μυστικής υπηρεσίας στο Παρίσι μεταξύ του 1894 και του 1899, που υποτίθεται ότι αποτελούσε την αυτοαποκάλυψη της εβραϊκής «παγκόσμιας συνωμοσίας».[15]

Ο νέος αντισημιτισμός ήταν όλο και περισσότερο ρατσιστικός, ενώ τα παραδοσιακά αντιεβραϊκά συναισθήματα είχαν νομιμοποιηθεί από θρησκευτικά επιχειρήματα, αλλά ο συνδετικός κρίκος μεταξύ του παλιού και του καινούργιου ήταν ο συνεχής ορισμός των Εβραίων ως ξένων, ανατροπέων και καταστροφέων της ηθικής και του πολιτισμού. Ενώ παραδοσιακά αυτό είχε καταλογιστεί στην εβραϊκή θρησκεία, τώρα, τέτοια χαρακτηριστικά αποδίδονταν στους ίδιους τους Εβραίους ipso facto, επειδή ήσαν κοσμοπολίτες χωρίς ρίζες και αποτελούσαν την πεμπτουσία του υλισμού, μιας και υποτίθεται ότι ανήγαν όλες τις πλευρές της ζωής στο χρηματικό κέρδος.[16] Στα τέλη του 19ου αιώνα, οι Εβραίοι ορίσθηκαν ως μία ιδιαίτερη φυλή, μια ανατρεπτική αντι-φυλή που στόχευε στην καταστροφή της καθαρότητας των άλλων ανώτερων φυλών.[17]

Σε μερικές ακραίες περιπτώσεις αυτές οι μη ορθολογικές και/ή ψευδο-

---

Ένας από τους πρώτους ορισμούς της ιστορίας ως ρατσιστικού αγώνα μπορεί να βρεθεί στο L. Gumplowicz, *Der Rassenkampf* (Ινσμπρουκ, 1883).

15. N. Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy* (Λονδίνο, 1967). Η αντίληψη της μεγάλης εβραϊκής συνωμοσίας μάλλον είχε υποστηριχτεί για πρώτη φορά από τον Γάλλο αριστοκράτη Gougenot des Mousseaux στο βιβλίο του *Les Juif, le judaïsme et la judaisation des peuples chrétiens* (Παρίσι, 1869).

16. Αυτός ο κοινός παρονομαστής ορίζεται πολύ καθαρά στο P.L. Rose, *Revolutionary Antisemitism in Germany from Kant to Wagner* (Πρίνστον, 1990).

17. Η κύρια θεωρητική δουλειά πάνω στην έννοια της εβραϊκής φυλής υπήρξε ωστόσο εκείνη του I. Zollschan, στο *Das Rassenproblem unter besonderer Berucksichtigung der theoretischen Grundlagen der jüdischen Rassenfrage* (*Το Φυλετικό Πρόβλημα με Ιδιαίτερη Αναφορά στις Θεωρητικές Βάσεις της Εβραϊκής Φυλής*, 1910). Ο Zollschan, αν και αριανιστής, ήταν υπέρ του σιωνισμού και όχι κατηγορηματικά αντισημίτης.

επιστημονικές αντιλήψεις συγχέονταν άμεσα με τη θεαματική άνοδο του ενδιαφέροντος για τον σύγχρονο αποκρυφισμό. Το ενδιαφέρον αυτό είχε αναπτυχθεί σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και οι πρώτες του εμφανίσεις σχετίζονταν με τη μασονία και τους «καλλιεργημένους» που συνόδευαν τα πρώτα βήματα του φιλελευθερισμού και της επαναστατικής Αριστεράς. Αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε σκληρό πυρήνα του αποκρυφισμού αυξήθηκε ραγδαία από τα μέσα του αιώνα, και γύρω στα 1900 μετρούσε αναρίθμητα εκατομμύρια πιστών, σε εκατοντάδες διαφορετικές δοξασίες και μορφές. Η αστρολογική δραστηριότητα πολλαπλασιάστηκε με ιδιαίτερη ταχύτητα, και έχει υπολογιστεί ότι το 1925 η Γερμανική Αστρολογική Επιστημονική Εταιρεία είχε μεγαλύτερο αριθμό μελών απ' ό,τι οι έξι μεγαλύτερες επόμενες επιστημονικές εταιρείες.[18] Οι περισσότεροι πιστοί του αποκρυφισμού, όπως και σε πολλές άλλες μορφές ανορθολογικών πεποιθήσεων, ήσαν, πιθανόν, πολιτικά αβλαβείς, αλλά στην Κεντρική Ευρώπη έτειναν να συνδέονται όλο και περισσότερο με φυλετιστικές ομάδες.

Πέρα από οποιαδήποτε συγκεκριμένη πολιτική τάση, το ενδιαφέρον για καινούργιες προσεγγίσεις και καινούργιες αξίες —και πιθανώς ένα νέο στιλ ζωής— αυξανόταν από την απαράμιλλη ανάπτυξη της πλήξης μέσα στη βιομηχανική κοινωνία και την απόρριψη —ιδιαίτερα από τμήματα των μεσαίων τάξεων— αυτού που σύντομα άρχισε να αντιμετωπίζεται ως το καινούργιο ασφυκτικό αστικό περιβάλλον του fin de siècle. Η αύξουσα αίσθηση πλήξης ήταν ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα του 19ου αιώνα. Η πλήξη, φυσικά, χαρακτήριζε την ελίτ και την αριστοκρατία για χιλιετίες, αλλά μόνο στην Ευρώπη του 19ου αιώνα ο ελεύθερος χρόνος άρχισε να επεκτείνεται σε μεγάλο βαθμό ακόμα και στις ευρύτερες μεσαίες τάξεις, με αποτέλεσμα η πλήξη να μεταβληθεί σε ένα αυξανόμενο σύμπτωμα κατάθλιψης σε μια ευρεία μειονότητα της κοινωνίας. Αυτό το αίσθημα, με τη σειρά του, ταυτιζόταν όλο και πιο πολύ με τη μνησικακία ενάντια στην πνιγηρότητα και τα περιοριστικά ήθη, ποικίλως ερμηνευόμενα και αποκηρυσσόμενα ως αστικός ευσεβισμός, σεμνοτυφία, διπλοπροσωπία και υποκρισία.

Παράλληλα με αυτό το φαινόμενο εμφανίζονται και οι πρώτες βασικές εκφράσεις του σύγχρονου περιβαλλοντισμού. Αυτές τις απόψεις αρχικά ασπάζονταν μόνο ορισμένες ακραίες πτέρυγες της Αριστεράς και της Δεξιάς, καθώς και μη πολιτικοί υποστηρικτές τους. Αργότερα όμως θα υιοθετηθούν από μαζικά κινήματα, με πρώτους τους φασίστες. Στα τέλη του αιώνα

18. W.F. Albright, *History, Archaelogy and Christian Humanism* (Νέα Υόρκη, 1964), 125-26.

υπήρξε ένα καινούργιο ενδιαφέρον για τον καθαρό αέρα και τη ζωή στην ύπαιθρο, ίσως γιατί για πρώτη φορά μεγάλα κομμάτια του πληθυσμού είχαν αστικοποιηθεί και ζούσαν βίο καθιστικό, κατέχοντας επίσης τον αναγκαίο ελεύθερο χρόνο για να αλλάξουν κάποιες πλευρές της ζωής τους.

Τέτοιες ιδέες ενθάρρυναν την επαναβεβαίωση του φυσικού, και έδωσαν καινούργια έμφαση στη σημασία της αποκατάστασης της σχέσης μας με τη φύση, την ύπαιθρο και την εξοχή. Η νέα φυσικότητα ή σωματικότητα έφερνε μαζί της το αυξημένο ενδιαφέρον για το σώμα και τις αισθήσεις, απαλλαγμένα από τους πρακτικούς περιορισμούς της ζωής στην πόλη. Αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει απλώς σε ένα υγιεινότερο και πιο ηδονιστικό μοντέλο ζωής, αλλά και σε νέες μορφές πολιτικής έκφρασης, οι οποίες επρόκειτο να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στη διάρκεια αυτών των ετών μπορούμε επίσης να σημειώσουμε τη γέννηση της νεολαιίστικης κουλτούρας του 20ού αιώνα, ένα αποτέλεσμα της επέκτασης της οικονομικής ευμάρειας και του ελεύθερου χρόνου, που συνετέλεσαν ώστε για πρώτη φορά η νεότητα να διαχωριστεί από την υπόλοιπη κοινωνία ως μία διακριτή, ακόμα και προνομιούχος, περίοδος της ζωής για ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας. Τα πρώτα σύγχρονα νεολαιίστικα κινήματα χρονολογούνται από την τελευταία περίοδο του 19ου αιώνα. Νεολαιίστικα κινήματα, φυσιολατρικές εταιρείες, επέκταση των εκδρομών τα Σαββατοκύριακα και ραγδαία ανάπτυξη της οργανωμένης άθλησης, όλα ανακλούσαν κάποιες κοινές τάσεις —κυρίως υγιεινιστικές και αναψυχής—, αλλά επίσης αντιπροσώπευαν καινούργια στιλ και αξίες που θα μπορούσαν αργότερα να χρησιμοποιηθούν με διαφορετικούς τρόπους για πολιτικούς σκοπούς.

Ο ύστερος 19ος αιώνας υπήρξε επίσης μάρτυρας της διάδοσης μιας νέας θρησκείας της αρρενωπότητας και μιας πιο ενσυνείδητης έμφασης στην αρσενική έκφραση, σε αντίδραση προς τις στατικές, εξισωτικές και ομογενοποιητικές τάσεις της σύγχρονης κοινωνίας. Η νέα μορφή ενσυνείδητης αρρενωπότητας, αν και από μια άποψη στην αρχή παρουσιάστηκε στην ιδιωτική ζωή, εμπεριείχε σημαντικές συνέπειες για τον εθνικισμό και το μιλιταρισμό, με τους οποίους συσχετίστηκε πολιτικά όλο και περισσότερο.[19]

---

19. Βλ. G.L. Mosse, *Nationalism and Sexuality* (Νέα Υόρκη, 1985).

Θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι υπήρχε μια πολιτιστική κρίση στην ευρωπαϊκή κοινωνία ως σύνολο στη διάρκεια της περιόδου 1890-1914, αλλά οι αλλαγές αντιλήψεων και τρόπου ζωής σε διάφορα τμήματα των πολιτιστικών ελίτ ήταν εντυπωσιακές, ιδιαίτερα σε μερικές από τις μεγαλύτερες ηπειρωτικές χώρες — συγκεκριμένα στην Κεντρική Ευρώπη, Ιταλία, Ρωσία και μέχρις ενός βαθμού και στη Γαλλία. Εμφανίστηκε, και αναπτυσσόταν σταδιακά, μία διάθεση απόρριψης κάποιων από τις κυρίαρχες αξίες των προηγούμενων γενεών. Η πίστη στον ορθολογισμό, η θετικιστική προσέγγιση και η λατρεία του υλισμού, δέχονταν συνεχή πυρά. Η εχθρότητα ενάντια στη γραφειοκρατία, το κοινοβουλευτικό σύστημα και μια τάση προς μια «απλή και καθαρή» ισότητα, συχνά συνόδευαν αυτό το πνεύμα απόρριψης.

Τον καιρό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η αλλαγή στις στάσεις, τις ιδέες και τις ευαισθησίες δημιούργησε ένα διαφορετικό κλίμα σε μεγάλο μέρος της πολιτισμικής ελίτ, καθώς και ανάμεσα στους νεότερους πολιτικούς και κοινωνικούς ακτιβιστές, σε σχέση μ' αυτό που κυριαρχούσε κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του 19ου αιώνα. Η νέα πολιτισμική αντίληψη δεν θα ολοκλήρωνε την πορεία της παρά μόνο το 1945, με το τέλος της εποχής των παγκοσμίων πολέμων και των έντονων εσωτερικών συγκρούσεων στην Ευρώπη. Στο μεταξύ, συνεισέφερε στον πολλαπλασιασμό και την αποδοχή καινούργιων ριζοσπαστικών δογμάτων ποικίλων αποχρώσεων.

2

Ο Ριζοσπαστικός και Αυταρχικός Εθνικισμός στην Ευρώπη του Ύστερου 19ου Αιώνα

Αν και ο 19ος αιώνας ήταν η περίοδος με τη μεγαλύτερη επέκταση των πολιτικών και προσωπικών ελευθεριών στη μέχρι τότε ιστορία της ανθρωπότητας, ο ατομικιστικός φιλελευθερισμός αμφισβητούνταν όλο και περισσότερο από δύο νέους τύπους πολιτικού κολεκτιβισμού: τον εθνικισμό και το σοσιαλισμό. Και οι δύο έδιναν έμφαση στην προτεραιότητα της ομαδικής ταυτότητας, τον ανταγωνισμό, τη σύγκρουση, και μερικές φορές προσέφευγαν στη βία ως πολιτικό μέσο. Αν και για μια περίοδο ο σοσιαλισμός φαινόταν να κινείται προς την κατεύθυνση της σοσιαλδημοκρατίας, ο εθνικισμός πήρε πιο ριζοσπαστικές και δραστικές μορφές στα τέλη του αιώνα. Παρόλο που παλιότερα ο εθνικισμός υπήρξε συχνά φιλελεύθερος και προώθησε την αδελφοσύνη, αργότερα οι εθνικιστικές ομάδες έγιναν επιθετικές, αυταρχικές και αδιάλλακτες.

Πράγματι, ο εθνικισμός υπήρξε μία από τις δύο ή τρεις ισχυρότερες πολιτικές δυνάμεις που γνώρισαν οι σύγχρονοι καιροί, και σε πολλά μέρη του κόσμου υπήρξε η κυρίαρχη πολιτική δύναμη. Δεν υπάρχει μια γενική συμφωνία μεταξύ των ειδημόνων ούτε σχετικά με τις αιτίες ούτε ακόμα σχετικά με τον ορισμό του.[1] Ο αμυντικός πατριωτισμός είναι γνωστός σε

1. Μια καλή συνοπτική εισαγωγή είναι το βιβλίο του P. Alter, *Nationalism* (Λονδίνο, 1989). Για την εξέλιξη του σύγχρονου εθνικισμού, βλ. C.J.H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (Νέα Υόρκη, 1931)· του ιδίου, *Nationalism: A Religion* (Νέα Υόρκη, 1960)· B.C. Shafer, *Nationalism* (Ουάσινγκτον, D.C., 1963)· A.D. Smith, *Nationalism in the Twentieth Century* (Οξφόρδη, 1979)· του ιδίου, *Theories of Nationalism* (Λονδίνο, 1983).

όλες σχεδόν τις κοινωνίες, αλλά ο σύγχρονος εθνικισμός, κανονικά, διακρίνεται από τον παραδοσιακό πατριωτισμό, έχοντας μερικές θεμελιακά διαφορετικές ποιότητες. Η πρώτη είναι ο ορισμός ενός ξεχωριστού έθνους πολιτών που συνιστούν μέρος μιας πολιτισμικής και πολιτικής οντότητας, και άρα μοιράζονται συγκεκριμένα ισότιμα δικαιώματα και χαρακτηριστικά — μια σύγχρονη πολιτική αντίληψη διακριτή από αυτή της παραδοσιοκεντρικής ταυτότητας. Ένα άλλο γνώρισμα που εμφανίζεται συχνά —αν και όχι πάντα— είναι μια ενεργητική ποιότητα που θέλει να φέρει εις πέρας ένα καινούργιο πολιτικό πρόταγμα, κι αυτό συχνά επιδεικνύει επιθετικά χαρακτηριστικά, αναζητώντας όχι μόνο τη διατήρηση και την άμυνα, αλλά επίσης την ενοποίηση, τη μεταβολή, και συχνά την επέκταση.

Η Λία Γκρίνφελντ, συγγραφέας μιας από τις πιο σημαντικές πρόσφατες εργασίες για την καταγωγή του εθνικισμού, βρήκε ότι η πρώτη δομή μοντέρνου εθνικισμού αναπτύχθηκε στην Αγγλία του 16ου και του 17ου αιώνα.[2] Ενώ η κλασική αγγλική εθνικότητα ήταν ατομικιστική και πολιτική, δίνοντας έμφαση στη συνταγματικότητα και τα πολιτικά δικαιώματα, ο εθνικισμός που αναπτύχθηκε στη Γαλλία στα τέλη του 18ου αιώνα είχε έναν πιο κολεκτιβιστικό χαρακτήρα, τονίζοντας την κεντρική ενότητα και τους συλλογικούς σκοπούς, αν και τον 19ο αιώνα οι πολιτικές του ιδιότητες ενισχύθηκαν και έγινε πιο φιλελεύθερος. Ο γερμανικός εθνικισμός, που αναδύθηκε κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων, ήταν κολεκτιβιστικός και εθνοτικός, δίνοντας έμφαση σ' έναν ρομαντικό γερμανισμό συχνά σε βάρος της φιλελεύθερης πολιτικής ανάπτυξης.

Αν και οι ιστορικοί του εθνικισμού διαφωνούν σε πολλά πράγματα, υπάρχει ωστόσο μια γενική συμφωνία στο ότι ο σύγχρονος ριζοσπαστικός εθνικισμός έφτασε σε πλήρη άνθηση για πρώτη φορά στη γιακωβίνικη φάση της Γαλλικής Επανάστασης. Αν και οι ορθολογικές και εξισωτικές πλευρές αυτής της επανάστασης αργότερα θα απορρίπτονταν βίαια από τους φασίστες του 20ού αιώνα, για τους σκοπούς μας είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι ορισμένοι από τους κύριους προσανατολισμούς του επαναστατικού εθνικισμού στη φασιστική του μορφή διακηρύχθηκαν για πρώτη φορά στη Γαλλική Επανάσταση. Αυτοί οι προσανατολισμοί συμπεριλάμβαναν τον ίδιο τον εθνικισμό ως μια καινούργια ριζοσπαστική δύναμη της οποίας οι διεκδικήσεις παραγκώνιζαν άλλα πολιτικά δικαιώματα, την επίκληση μιας αυταρχικής μοναδικής ή «γενικής» βούλησης για την επίτευξη των σκοπών του και τη νομιμοποίηση, στο όνομά του, της ακραίας βίας. Η

2. L. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Κέιμπριτζ, 1992).

Γαλλική Επανάσταση αγωνίστηκε για τη δημιουργία ενός καινούργιου ανθρώπου, ενός καινούργιου είδους πολίτη — στόχο που θα επιδιώξουν και όλοι οι άλλοι εθνικιστές επαναστάτες στο μέλλον. Διαμόρφωσε νέους πολιτειακούς εορτασμούς, καθώς και τη λατρεία της νεότητας, παράλληλα με εκείνη του πατριωτικού θανάτου και του μαρτυρίου, αξίες εξίσου σημαντικές για τους μεταγενέστερους εθνικιστές επαναστάτες.[3] Για μεγάλο μέρος του 19ου αιώνα ο εθνικισμός θα είναι πράγματι η κυρίαρχη μορφή επαναστατικότητας στα ευρωπαϊκά πράγματα, και παραγκωνίστηκε από την κοινωνική επαναστατικότητα μόνο μετά το 1870.[4]

Εάν ο εθνικισμός ως πρόταγμα έχει τις περισσότερες φορές επικεντρωθεί αρχικά στο στόχο της εθνικής απελευθέρωσης, στον ίδιο περίπου βαθμό μετατράπηκε και σε ιμπεριαλισμό, καθώς ο κάθε ιδιαίτερος εθνικισμός επιζητούσε την επέκταση της δύναμής του πέρα από τα καθαυτό εθνοτικά όρια του έθνους. Πράγματι, καθώς οι ευρωπαϊκές δυνάμεις διαμέλιζαν το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού κόσμου για τις επεκτεινόμενες αυτοκρατορίες τους, η προβολή του εθνικισμού σε ιμπεριαλισμό έγινε, κατά τα φαινόμενα, τρέχουσα. Τέτοιοι προσανατολισμοί υποβοηθήθηκαν περαιτέρω από τις πολιτισμικές αλλαγές του fin de siècle, που ενθάρρυνε την ομαδική ταυτότητα, την προβολή της δύναμης, την επιθετικότητα και την τάση για βία. Καθώς ο αιώνας προχωρούσε, μέσα στην ίδια την Ευρώπη ο εθνικισμός μετακινιόταν όλο και περισσότερο προς τα δεξιά και έτεινε προς όλο και πιο αυταρχικές μορφές. Αυτό είχε γίνει τόσο πολύ κοινός τόπος, ώστε στην αρχή του αιώνα ο εθνικισμός είχε γενικά γίνει το κύριο πολιτικό όχημα των νέων δυνάμεων της αυταρχικής Δεξιάς. Αν και η αυταρχική Δεξιά δεν απευθυνόταν μόνο στον εθνικισμό, ο τελευταίος είχε γίνει ο κοινός παρονομαστής ποικίλων νέων δυνάμεων που αμφισβητούσαν τόσο το φιλελευθερισμό όσο και το σοσιαλισμό.

Εκ πρώτης όψεως μπορεί να θεωρηθεί ότι οι απαρχές της αυταρχικής Δεξιάς των αρχών του 20ού αιώνα βρίσκονται στις πρώτες αντιδράσεις ενάντια στο εκρηκτικό ξέσπασμα των φιλελεύθερων και αριστερών δυνάμεων κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης και μετέπειτα. Ενώ υπάρχουν αδιαμφισβήτητες διασυνδέσεις μεταξύ της καινούργιας αυταρχι-

---

3. Η διαυγέστερη συζήτηση πάνω σ' αυτό το ζήτημα βρίσκεται στο G.L. Mosse, «Fascism and the French Revolution», στο βιβλίο του *Confronting the Nation* (Ανόβερο, Ν.Χ., 1993), 70-90.

4. Βλ. ιδιαίτερα, J.S. Billington, *Fire in the Minds of Men: Origins of the Revolutionary Faith* (Νέα Υόρκη, 1980), 128-364.

κής Δεξιάς του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού με μερικές παραδοσιοκεντρικές, αντιδραστικές και νεοπαλινορθωτικές δυνάμεις που προηγήθηκαν απ' αυτή κατά εκατό χρόνια, υπάρχουν επίσης και μεγάλες διαφορές. Τα αντιδραστικά κινήματα των αρχών του 19ου αιώνα έτειναν να είναι απλά και άμεσα παραδοσιοκεντρικά, και στόχευαν μάλλον στην αποφυγή της ανάπτυξης της σύγχρονης αστικής, βιομηχανικής και μαζικής κοινωνίας, παρά στην αλλαγή της. Στα τέλη του αιώνα, οι δεξιές ομάδες είχαν πολύ πιο επεξεργασμένες θέσεις, και προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν μ' έναν δικό τους τρόπο τα σύγχρονα κοινωνικά, πολιτισμικά και οικονομικά προβλήματα.

Η άνοδος νέων μορφών δεξιού αυταρχισμού ήταν μια μακρά, συχνά αργή και πολύπλοκη διαδικασία, μιας και ο φιλελεύθερος κοινοβουλευτισμός φαινόταν να κυριαρχεί απόλυτα σε θεσμικό επίπεδο τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Αν και μπορούμε να βρούμε σημαντικές αποκλίσεις από το φιλελευθερισμό στις συνταγματικές δομές της Ρωσίας και της Γερμανίας, στην αρχή οι κυριότερες αμφισβητήσεις φαίνονταν να προέρχονται από τους σοσιαλιστές, τους αναρχικούς ή τη λαϊκιστική Αριστερά μάλλον παρά από καινούργιες δεξιές μορφές. Τόσο απόλυτος ήταν ο διανοητικός και θεωρητικός θρίαμβος του φιλελευθερισμού στην επίσημη κουλτούρα πολλών ευρωπαϊκών χωρών, που οι δεξιοί αντίπαλοί του πολλές φορές έψαχναν μάταια να βρουν καινούργιες ιδέες για μια πιο αυταρχικής δομής διακυβέρνηση.

Παρ' όλ' αυτά, στα τέλη του αιώνα είχαν εμφανιστεί τουλάχιστον έξι τύποι δεξιού και/ή εθνικιστικού αυταρχισμού: μια παραδοσιοκεντρική, μοναρχική, αυταρχική Δεξιά, προγράμματα για κορπορατιστική κοινωνικοοικονομική και πολιτική αναδιοργάνωση, ο νεομοναρχικός αυταρχισμός ως «απόλυτος εθνικισμός», νέα προγράμματα ενός μετριοπαθούς συνταγματικού αυταρχισμού ή αυταρχικού φιλελευθερισμού, μια καινούργια εκσυγχρονιστική εθνικιστική και αυταρχική Δεξιά, και επαναστατικά ή ημιεπαναστατικά νέα δόγματα εθνικοσοσιαλισμού και εθνικοσυνδικαλισμού.

Η παραδοσιοκεντρική, μοναρχική, αυταρχική Δεξιά. Σε αντίθεση με την κατάσταση στη Βόρεια Ευρώπη, η μετάβαση σε φιλελεύθερα κοινοβουλευτικά συστήματα στη Νότια Ευρώπη, στη διάρκεια του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, πραγματοποιήθηκε με βίαια και επαναστατικά ή ημιεπαναστατικά μέσα. Τα αποτελέσματα αυτών των αναταραχών ήσαν η βίαιη επανάσταση και ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία, πραξικοπήματα και αντιπραξικοπήματα που οδήγησαν σ' έναν σύντομο εμφύλιο πόλεμο στην Πορτογαλία, και όχι λιγότερο από τρεις εμφυλίους στην Ισπανία

(μεταξύ 1821 και 1876).[5] Και στις τρεις αυτές χώρες οι υποστηρικτές της παραδοσιακής μοναρχίας συνέχισαν να αντιτίθενται στο φιλελεύθερο σύστημα για μεγάλο μέρος του 19ου αιώνα, προωθώντας την επιστροφή στην παραδοσιακή εξουσία και τους παραδοσιακούς νόμους αντί των σύγχρονων φιλελεύθερων συνταγμάτων, τον διοικητικό συγκεντρωτισμό και σχεδόν απεριόριστα δικαιώματα ιδιωτικής περιουσίας. Το πορτογαλικό κίνημα που καλούνταν μιγκελισμός, από τον παραδοσιολάτρη μνηστήρα του θρόνου Ντομ Μιγκέλ, είχε ηττηθεί πλήρως στα 1834, αλλά ο γαλλικός «παλινορθωτισμός» παρέμεινε μια από τις κύριες δυνάμεις στα γαλλικά πράγματα μέχρι τη δεκαετία του 1870.

Το πιο επίμονο από τα κινήματα των παραδοσιακών μοναρχικών ήταν οι Ισπανοί καρλιστές. Οι οπαδοί της παράδοσης κέρδισαν τον πρώτο σύγχρονο ισπανικό εμφύλιο πόλεμο του 1821-23, αν και έχασαν τους πιο αποφασιστικούς αγώνες του 1833-40 και 1869-76. Μετά τον τελευταίο εμφύλιο πόλεμο, οι καρλιστές περιορίστηκαν σε εστίες με κάποια περιφερειακή ιδιαιτερότητα, όπως η Ναβάρα και η Χώρα των Βάσκων, αλλά το κίνημά τους δεν εξαφανίστηκε τελείως, και θα αναβιώσει και πάλι στη δεκαετία του 1930.

Κορπορατιστικά δόγματα. Η οργάνωση της κοινωνίας σε διακριτές συντεχνίες (corporations), κατά ένα μέρος αυτόνομες και κατά ένα άλλο κρατικά ρυθμιζόμενες, χρονολογείται από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Συστήματα μερικής και περιορισμένης αυτονομίας και αυτορύθμισης, μέσα σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτικής εξουσίας και περιορισμένης εκπροσώπησης, ήταν ένα κοινό χαρακτηριστικό του Μεσαίωνα ιδιαίτερα σε τοπικές πόλεις-κράτη, αλλά επίσης και σ' έναν βαθμό και στα μεγαλύτερα βασίλεια. Οι απαρχές του σύγχρονου κορπορατισμού βρίσκονται στις αρχές του 19ου αιώνα, σε αντίδραση προς τον ατομισμό, την κοινωνική ατομικοποίηση και τις νέες μορφές κεντρικής κρατικής εξουσίας που ανέτειλαν με τη Γαλλική Επανάσταση και τον σύγχρονο φιλελευθερισμό. Οι πρώτες ακροδεξιές κορπορατιστικές ιδέες, κυρίαρχες κυρίως στη Γερμανία και την Αυστρία (αλλά και στη Γαλλία), πρότειναν τη μερική επιστροφή στο μεσαιωνικό σύστημα των τάξεων υπό μια πιο αυταρχική κυβέρνηση.[6]

---

5. Η πρώτη οργανωμένη μοναρχική ομάδα στη Γαλλία πρέπει να ήταν οι Chevaliers de la Foi, που συγκροτήθηκαν σε πυρήνες γύρω στα 1810. Για μια επισκόπηση του δόγματος, βλ. C.T. Muret, *French Royalist Politics since the Revolution* (Νέα Υόρκη, 1933).

6. Δεν ήταν όλες οι γερμανικές κορπορατιστικές θεωρίες του πρώτου μισού του 19ου αιώνα αυταρχικές και/ή αντιδραστικές. Ο «σοσιαλιστικός ομοσπονδιακός» κορπορατισμός

Ο πιο ακριβής ορισμός εργασίας τού τι συνήθως εννοούμε ως κορπορατισμό έχει δοθεί από τον Φίλιπ Σμίτερ:

> Ο κορπορατισμός μπορεί να ορισθεί ως ένα σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων στο οποίο τα συστατικά στοιχεία [δηλαδή οι κοινωνικοί και οικονομικοί τομείς] είναι οργανωμένα σε έναν περιορισμένο αριθμό μοναδιαίων, υποχρεωτικών, μη ανταγωνιστικών, ιεραρχικά δομημένων και λειτουργικά διαφοροποιημένων κατηγοριών, που αναγνωρίζονται ή θεσμοθετούνται (και δημιουργούνται) από το κράτος και στις οποίες χορηγείται σκόπιμα το μονοπώλιο αντιπροσώπευσης στους χώρους τους με αντάλλαγμα την τήρηση συγκεκριμένων ελέγχων.[7]

Θα πρέπει, στη θεωρία, να διαχωρίζουμε τον αντιδραστικό ή ημιαντιδραστικό κορπορατισμό από τα δόγματα του καθολικού κορπορατισμού που αναπτύχθηκαν στα μέσα και στα τέλη του 19ου αιώνα και προσανατολίζονταν στον περιορισμό των κυβερνητικών εξουσιών, προνοούσαν για την αυτονομία των κοινωνικών ομάδων και έδειχναν λιγότερο ενδιαφέρον για τα αυστηρά οικονομικά και πολιτικά ζητήματα. Η διαφορά εδώ, τουλάχιστον ενμέρει, βρίσκεται μεταξύ αυτού που κάποιοι κορπορατιστές αποκαλούν κοινωνικό (κοινωνικά αυτόνομο) και κρατικό (κυβερνητικά προκαλούμενο και ελεγχόμενο) κορπορατισμό.

Μια άλλη τάση της κορπορατιστικής σκέψης αναπτύχθηκε στα τέλη του αιώνα μεταξύ των μετριοπαθών φιλελευθέρων ως αντίδραση στον ατομικιστικό, ανήθικο, προσανατολισμένο στη σύγκρουση χαρακτήρα του τελείως ατομικιστικού φιλελευθερισμού. Μια έκφραση αυτής της τάσης ήταν και η σχολή των «σολινταριστών» του Λεόν Μπουρζουά στη Γαλλία, καθώς και θεωρητικών μικρότερου διαμετρήματος σε άλλες χώρες, και ως έναν βαθμό η «νομικιστική» κορπορατιστική σχολή του Άντον Μένγκερ.

Μερικές αριστερές ομάδες ανέπτυξαν επίσης παραλλαγές της κορπορατιστικής θεωρίας στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα. Αυτές οι ομάδες μπορούν να αναζητηθούν σ' ένα μέρος του επαναστατικού συνδικαλισμού στη Γαλλία και την Ιταλία, καθώς επίσης και στους «συντεχνιακούς σοσιαλιστές» της Μεγάλης Βρετανίας.[8]

του Karl Marlo στη δεκαετία του 1840 επεδίωκε μια ισότιμη και εξισορροπημένη αντιπροσώπευση. Βλ. R.H. Bowen, *German Theories of the Corporate State* (Νέα Υόρκη, 1947), 53-58.

7. P.C. Schmitter, «Still the Century of Corporatism?», στο *The New Corporatism*, επιμ. F. Pike & T. Stritch (Σάουθ Μπεντ, Ιντ., 1974), 85-131.

8. Βλ. C. Landauer, *Corporate State Ideologies* (Μπέρκλεϊ, 1983), 38-58.

Εντούτοις, στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρχε μια αυξανόμενη σύγκλιση μεταξύ των δεξιών υποστηρικτών του κορπορατισμού προς έναν μάλλον κρατικό παρά κοινωνικό κορπορατισμό, αν και η αφαιρετικότητα των δογμάτων έτεινε να συγκαλύπτει το βαθμό εξαναγκασμού που θα χρειαζόταν για την εφαρμογή τους στην πράξη. Μέχρι τότε οι περισσότερες δεξιές αυταρχικές ομάδες είχαν εγκολπωθεί ποικίλες μορφές και βαθμούς καταναγκαστικού κρατικού κορπορατισμού για την οικονομική οργάνωση και τον έλεγχο της πολιτικής αντιπροσώπευσης.[9]

Νεομοναρχικός αυταρχισμός ως «συσσωματικός εθνικισμός». Ενώ ο κορπορατισμός έλαβε πολλές διαφορετικές μορφές, και ενώ επιζώντες μοναρχικοί «παλινορθωτιστές» (λεζιτιμιστές) στη Νοτιοδυτική Ευρώπη γρήγορα υιοθέτησαν τον κορπορατισμό ως δόγμα, ένα νέο δεξιό κίνημα στη Γαλλία έθεσε τη μοναρχία καθεαυτή στο επίκεντρο του κορπορατιστικού και αυταρχικού εθνικισμού μ' έναν καινοτόμο και επιθετικά νέο τρόπο, όχι σαν τους πιο μετριοπαθείς καθολικούς κορπορατιστές ή τους μετριοπαθείς συντηρητικούς. Η Action Française, το νέο υπόδειγμα του γαλλικού μοναρχισμού, ιδρύθηκε το 1899. Η ιδιαιτερότητά της δεν βρισκόταν στον λεζιτιμιστικό μοναρχισμό ούτε στον κορπορατισμό της, αλλά στη δημιουργία μιας νέας fin de siècle σύνθεσης που μετέτρεψε τον λεζιτιμιστικό μοναρχισμό από μια δυναστική αρχή κι ένα καθαρά αντιδραστικό ιδεώδες σ' ένα καινούργιο πολιτικό σύστημα «συσσωματικού εθνικισμού». Ο Σαρλ Μοράς, ο κύριος ηγέτης, αλλά και άλλοι ιδεολόγοι του κινήματος δημιούργησαν ένα σύνολο δογμάτων βασισμένων όχι απλώς στο μοναρχισμό, αλλά σ' έναν αποκλειστικό και ιδεολογικά εκλεπτυσμένο εθνικισμό. Απευθυνόμενοι προς όλο το έθνος, στην πολιτιστική του παράδοση και τα ευρύτερα συμφέροντά του, έδωσαν στον αποκλειστικό «απόλυτο εθνικισμό» ένα ευρύτερο ακροατήριο απ' ό,τι θα μπορούσε πιθανώς να έχει ο παραδοσιακός λεζιτιμισμός. Στο βαθμό που η Γαλλία είχε γίνει δημοκρατία από το 1871, ο μοναρχισμός θα μπορούσε, μέχρι ενός σημείου, να εμφανιστεί ως απόλυτα καινούργιος και συσσωματικός.

Αργότερα, αφότου η Πορτογαλία έγινε η δεύτερη νέα ευρωπαϊκή δημοκρατία στα 1910, το παράγωγο κίνημα του Integralismo Lusitano θέλησε

---

9. Εκτός από τις παραπάνω εργασίες, βλ. επίσης P.J. Williamson, *Varieties of Corporatism* (Λονδίνο, 1985)· του ιδίου, *Corporatism in Perspective* (Λονδίνο, 1989)· M.H. Elbow, *French Corporative Theory, 1789-1948* (Νέα Υόρκη, 1953)· C. Vallaura, *Le radici del corporativismo* (Ρώμη, 1971)· P.C. Mayer-Tasch, *Korporativismus und Autoritarismus* (Φρανκφούρτη, 1971).

να δημιουργήσει μια ολοκληρωμένη πορτογαλική παραλλαγή της Action Française, χαρίζοντας έτσι αξιοσημείωτη δημοτικότητα στη Δεξιά και μεταξύ της νεολαιίστικης πανεπιστημιακής ελίτ. Η Action Française αντιγράφτηκε αργότερα, με κάποια επιτυχία, στην Ισπανία, και είχε επίσης οπαδούς και στην Ελλάδα.

Μετριοπαθής συνταγματικός αυταρχισμός. Μια άλλη απόκλιση, αν και πολύ πιο μετριοπαθής, δημιουργήθηκε από κάποιους συντηρητικούς της καθεστηκυίας τάξης και μετριοπαθείς φιλελεύθερους που φοβόντουσαν ότι ο φιλελεύθερος κοινοβουλευτισμός καθίστατο ακυβέρνητος και υποστήριζαν, ή επέβαλλαν, περισσότερους αυταρχικούς περιορισμούς στην κυβέρνηση. Οι κυριότερες εκφράσεις του «αυταρχικού φιλελευθερισμού» εμφανίστηκαν στην Κεντρική Ευρώπη, καθώς επίσης στην Ισπανία και την Πορτογαλία. Κάποια από τις μορφές του ίσως εμφανίστηκε αρχικά στη Γερμανία, όπου η συνταγματική δομή δεν είχε ποτέ καταστεί τελείως φιλελεύθερη και υπεύθυνη. Ακόμα κι έτσι, τον τελευταίο του χρόνο ως καγκελάριος (1889-90) ο Μπίσμαρκ άρχισε να σκέφτεται σοβαρά τον περιορισμό των υπαρχόντων φιλελεύθερων δικαιωμάτων και την οριοθέτηση στο δικαίωμα ψήφου και σε ορισμένα ακόμα πολιτικά δικαιώματα. Ο οιονεί εκδημοκρατισμός των πολιτικών συστημάτων, και σε πολλές περιπτώσεις η αύξηση των συγκρούσεων, αύξησε τις φωνές για μια μετριοπαθή αυταρχική εναλλακτική λύση, ακόμα κι αν αυτή δεν ήταν παρά μια προσωρινή «κιγκινατική» δικτατορία. Πριν από το 1914, στην Αυστρία, το στέμμα των Αψβούργων αναγκάστηκε σε πολλές περιπτώσεις να κλείσει το Κοινοβούλιο και να διοικήσει για σύντομα χρονικά διαστήματα με διατάγματα λόγω εσωτερικής κοινοβουλευτικής κωλυσιεργίας.

Ένα βήμα παραπέρα έγινε στην πορεία αποσύνθεσης της πορτογαλικής κοινοβουλευτικής μοναρχίας, όταν ο Ζοάο Φράνκο, στα 1907-1908, έλαβε την εντολή από το στέμμα να κυβερνήσει προσωρινά με διατάγματα. Η δικτατορία του Φράνκο διακρινόταν από τις περιορισμένες «εξουσίες διά διαταγμάτων» —που αναγνώριζε η Τρίτη Δημοκρατία στη Γαλλία— ή την εξουσία εκτάκτου ανάγκης του στέμματος των Αψβούργων στο ότι δεν μπορούσε να νομιμοποιηθεί από το πορτογαλικό συνταγματικό σύστημα αλλά λειτουργούσε κάτω από την αμφιλεγόμενη ευθύνη του μονάρχη και μόνον. Ο Φράνκο αντιπροσώπευε την καινούργια «διαχειριστική» τάση του συντηρητικού φιλελευθερισμού, με προμετωπίδα το Pouca política, muita administração (Λίγη πολιτική, πολλή διαχείριση).

Η νέα εκσυγχρονιστική εθνικιστική και αυταρχική Δεξιά. Ο πιο επιθετικός καινούργιος εθνικισμός του fin de siècle δεν ενδιαφερόταν ούτε για την

παράδοση —όπως πολλοί άλλοι μοναρχικοί— ούτε για τη διατήρηση του status quo — όπως η συντηρητική Δεξιά. Ιδιαίτερα στη λιγότερο ανεπτυγμένη Νότια Ευρώπη τα νέα εθνικιστικά κινήματα δεν στόχευαν μόνο στην επέκταση και τον ιμπεριαλισμό, αλλά επίσης και στην καθιέρωση νέων αυταρχικών καθεστώτων τα οποία όχι μόνο θα διατηρούσαν την ενότητα, αλλά θα προωθούσαν επίσης την οικονομική ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό. Η Ιταλική Εθνικιστική Ένωση, που ιδρύθηκε το 1910, υιοθέτησε το στόχο του αυταρχικού κορπορατιστικού κράτους για να επιτύχει μια εκτεταμένη αυτοκρατορία και μια πιο δυνατή εκβιομηχανισμένη οικονομία. Η μαχητική ένωση «Σερβική Ενοποίηση ή Θάνατος» είχε παρόμοιους περίπου στόχους, και ξεκινώντας από το 1919 δύο ισπανικές μοναρχικές ομάδες υιοθέτησαν ένα πρόγραμμα εκσυγχρονιστικού αυταρχισμού (αν και χωρίς να τονίζουν με παρόμοιο τρόπο τον επεκτατισμό). Η σημασία ενός νέου κινήματος τέτοιου είδους βρίσκεται στην προβολή ενός νέου αυταρχικού εθνικισμού και ιμπεριαλισμού που δεν συνδέεται με κανόνες και ιδεώδη του παρελθόντος αλλά αγωνίζεται για τη δημιουργία καινούργιων μορφών αυταρχισμού του 20ού αιώνα και μια περισσότερο σύγχρονη κοινωνία.

Επαναστατικός εθνικοσοσιαλισμός. Με πιο καινοφανείς ιδέες και πιο ριζοσπαστικές από την εκσυγχρονιστική εθνικιστική Δεξιά, οι νέες εθνικοσοσιαλιστικές ομάδες άρχισαν να εμφανίζονται από τα 1880 και μετά. Προσπάθησαν να ξαναβρούν τις παλιότερες επαναστατικές δυνατότητες του εθνικισμού, τον οποίο αυτοί συσχέτιζαν με επαναστατικούς ή ημιεπαναστατικούς κοινωνικούς, πολιτισμικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς. Περισσότερο από κάθε άλλο είδος εθνικιστικού κινήματος, ήταν οι εθνικοσοσιαλιστικές ομάδες στη Γαλλία, τη Γερμανία και την Αυστρία, μαζί με τους εθνικοσυνδικαλιστές στην Ιταλία, που τελικά απορρόφησαν τις περισσότερες από τις καινούργιες ιδέες και θεωρίες που παρήχθησαν από τις ριζοσπαστικές πολιτισμικές αλλαγές του fin de siècle. Ήσαν οι πιο άμεσοι πρόδρομοι αυτού που, μετά το 1918, θα γινόταν ο φασισμός.

Γαλλία

Οι ΝΕΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ συνήθως εμφανίζονται νωρίτερα στη Γαλλία από οποιαδήποτε άλλη χώρα. Η Γαλλία πέρασε με μεγαλύτερη ταχύτητα από όλες τις ηπειρωτικές ευρωπαϊκές χώρες τις πρώτες φάσεις εκδημοκρατισμού και πολιτικών αντιπαραθέσεων. Υπήρξε πρωτοπόρος όχι μόνο με τη Γαλλική Επανάσταση, αλλά επίσης και με την υπό τον Ναπολέοντα καινοφανή μορφή αυτοκρατορίας που ακολούθησε. Ορισμένοι αποκαλούν τον Ναπολέοντα Α΄ ως τον πρώτο μοντέρνο δικτάτορα, ο οποίος έκτισε ουσια-

στικά ένα κοσμικό καθεστώς πάνω στη στρατιωτική ισχύ, το οποίο δεν ήταν ιστορικά νομιμοποιημένο, βασιζόταν σε μια υβριδική ιδεολογία, και ίσως δημιούργησε το πρώτο σύγχρονο αστυνομικό κράτος. Οι γαλλικές πολιτικές εξελίξεις εγκαινίασαν τον «σπασμωδικό» τύπο πολιτικού εκσυγχρονισμού που απαντήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της Νότιας Ευρώπης, ιδιαίτερα στη Νοτιοδυτική. Έτσι, την αποκατεστημένη λεζιτιμιστική μοναρχία ακολούθησε στα 1830 μία νέα φιλελεύθερη συνταγματική μοναρχία, και μετά, στα 1848-51, η Δεύτερη Δημοκρατία.

Το παλινορθωμένο ναπολεόντειο καθεστώς που αναδύθηκε τότε, η Δεύτερη Αυτοκρατορία του Λουδοβίκου Ναπολέοντα (1851-70), αποτέλεσε το πρώτο σύγχρονο, μεταφιλελεύθερο, εθνικό, αυταρχικό καθεστώς που συνδύαζε αντιμαχόμενες αρχές, και προηγήθηκε όλων των άλλων κατά μισό αιώνα. Έτσι εξηγείται και η εμφάνιση της έννοιας του «βοναπαρτισμού», που χρησιμοποιείται από κάποιους για να δηλώσει τον «πρώιμο φασισμό»,[10] μια ερμηνεία που απορρέει από την αρχική ανάλυση του Μαρξ για το καθεστώς του Λουί Ναπολεόν ως παράγωγο μιας καινούργιας φάσης κοινωνικών συγκρούσεων που οδήγησε σ' ένα αυταρχικό σύστημα μη εξαρτώμενο από μία μοναδική κοινωνική τάξη — δηλαδή μια δικτατορία που ήταν πολιτικά αυτόνομη και αυτοδιαιωνιζόμενη, οσοδήποτε κι αν αυτή στηριζόταν από εύπορες ελίτ και ευρείς τομείς των μικρομεσαίων τάξεων.[11]

Η Δεύτερη Αυτοκρατορία ήταν εξαιρετικά εκλεκτική, ένα αξιοσημείωτο μείγμα συντηρητισμού, κληρικαλισμού, κλασικού βοναπαρτιστικού αυταρχισμού και εκλογικού νεοφιλελευθερισμού, συνοδευόμενο από μαζική προπαγάνδα και οικονομικό εκσυγχρονισμό. Αν και προδιέγραψε ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα δικτατοριών του 20ού αιώνα, η Δεύτερη Αυτοκρατορία ήταν στην πραγματικότητα ένας πρώιμος συνδυασμός αντιφατικών στοιχείων —ένα προϊόν των μέσων του 19ου αιώνα—, χωρίς να έχει κάποιες από τις πιο καινοφανείς ιδιότητες των πολύ πιο ριζοσπαστικών καθεστώτων του 20ού αιώνα. Η κρατική της δομή υπήρξε βασικά η δομή μιας παραδοσιακής αυτοκρατορίας, αντίθετα από τη ναζιστική Γερμανία ή

10. Ο παραλληλισμός προφανώς έγινε για πρώτη φορά από τον August Thalheimer το 1930. Μέρος από τα δοκίμιά του έχει εκδοθεί στο W. Abendroth, κ.ά., *Faschismus und Kapitalismus* (Φρανκφούρτη, 1967), 19-38, και στο R. Kühnl, επιμ., *Texte zur Faschismusdiskussion*, ι (Ράινμπεκ, 1974), 14-29. Αυτή η έννοια υπέστη περαιτέρω επεξεργασία από τον Gustav A. Rein, στο βιβλίο του *Bonapartismus und Faschismus in der deutschen Geschichte* (Γκέτινγκεν, 1960).

11. K. Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon* (Νέα Υόρκη, 1970). Βλ. M. Rudel, *Karl Marx devant le Bonapartisme* (Παρίσι, 1960).

τη Σοβιετική Ένωση. Ποτέ δεν πρότεινε ένα ιδιαίτερα καινοφανές, και ακόμη λιγότερο κολεκτιβιστικό, οικονομικό σύστημα ή ένα πρωτότυπο ρυθμιστικό πλαίσιο, παρόλο που προωθήθηκε ένας αριθμός παρόμοιων ιδεών. Η πολιτική κουλτούρα της Δεύτερης Αυτοκρατορίας ήταν σχεδόν τόσο ορθολογική όσο αυτή των περισσοτέρων συγχρόνων της, και ποτέ δεν προώθησε ένα κομματικό κίνημα, πόσο μάλλον μια νέα πολιτική πολιτοφυλακή. Ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης ήταν στον ίδιο βαθμό ευαίσθητος σε σχέση με τη χρήση βίας όσο και οι περισσότεροι από τους συγχρόνους του, και, μολονότι αποτελούσε μια φιγούρα καίσαρα ή πραιτοριανού, αγωνιζόταν να νομιμοποιηθεί όσο το δυνατόν πάνω σε παραδοσιακές βάσεις. Ο βοναπαρτισμός του βασιζόταν άμεσα στο στρατό, ενώ επιχειρούσε να συμβιβαστεί με συντηρητικές και παραδοσιακές θρησκευτικές δυνάμεις. Το καθεστώς του στο μεγαλύτερο μέρος του διατήρησε τις υπάρχουσες ταξικές σχέσεις, ενώ θέλησε να προωθήσει τον οικονομικό εκσυγχρονισμό, χρησιμοποιώντας κατεξοχήν ορθόδοξα μέσα. Στο βαθμό που ο βοναπαρτισμός στη Γαλλία υπήρξε ο προάγγελος κάποιου ιδιαίτερου κρατικού συστήματος, φαίνεται ότι συσχετίζεται με μερικά από τα δεξιά, κυρίως μη φασιστικά, συστήματα της περιόδου του Μεσοπολέμου, τα οποία είχαν μερικές φορές παρομοίως πραιτοριανικού τύπου ηγεσία, ήταν φιλοκληρικά, διατηρούσαν ένα ψευτοφιλελεύθερο επίχρισμα και προσπαθούσαν να προωθήσουν τον οικονομικό εκσυγχρονισμό χωρίς μαζική κινητοποίηση ή καινούργια κρατικά οικονομικά συστήματα.[12]

Τα αυταρχικά διαλείμματα στη σύγχρονη γαλλική διακυβέρνηση έλαβαν χώρα πολύ νωρίς, πιθανόν λόγω της πρωιμότητας της πολιτικής και κοινωνικής κινητοποίησης και των σύγχρονων πολιτικών συγκρούσεων στη Γαλλία. Η ανατροπή τους δεν ήρθε ως αποτέλεσμα εσωτερικών εξεγέρσεων, αλλά, όπως στην περίπτωση όλων σχεδόν των σύγχρονων θεσμοποιημένων ευρωπαϊκών αυταρχικών συστημάτων πριν από το 1975, από εξωτερική πολεμική ήττα. Μετά το 1870 η Γαλλία κινήθηκε, αργά και αβέβαια, προς σταθερές φιλελεύθερες δημοκρατικές κυβερνήσεις, και κατόρθωσε να θεσμοποιήσει τις περισσότερες από τις πολιτικές μορφές και τις αξίες της πριν μπορέσει να αναπτυχθεί πλήρως ο καινούργιος κολεκτιβιστικός, ημι-επαναστατικός εθνικισμός.

---

12. Η καλύτερη συνοπτική κριτική της θέσης βοναπαρτισμός = φασισμός είναι εκείνη του J. Dülffer, στο «Bonapartism, Fascism and National Socialism», *JCH*, 11:4 (Οκτώβριος 1976), 109-28. Για την πολιτική και τη δομή της Δεύτερης Αυτοκρατορίας, βλ. T. Zeldin, *The Political System of Napoleon III* (Οξφόρδη, 1958).

Οι Πρώτοι Προάγγελοι του Φασισμού: Η Λίγκα των Πατριωτών και ο Μπουλανζισμός

Κάτι που, εκ πρώτης όψεως, είναι ανάλογο με μια «προ-φασιστική» κατάσταση, εντούτοις αναπτύχθηκε στη Γαλλία την επομένη της ήττας στον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο και την αιματηρή καταστολή της επαναστατικής Παρισινής Κομούνας στα 1870-71. Ένα από τα κύρια κίνητρα του επαναστατικού εθνικισμού —η υποβάθμιση της διεθνούς θέσης της χώρας— βάραινε πάνω στη Γαλλία μετά το 1871. Το νέο εθνικιστικό κίνημα που επιχείρησε να εκμεταλλευτεί αυτή την κατάσταση ήταν η Λίγκα των Πατριωτών του Πολ Ντερουλέντ. Στη θέση του γιακωβίνικου εθνικισμού του ύστερου 18ου αιώνα και των αρχών του 19ου, ο οποίος είχε διακηρύξει οικουμενικές προοδευτικές αρχές και τις αξίες της τυπικής δημοκρατίας, η Ένωση υποστήριζε μια καινούργια, καθαρά αυταρχική μορφή εθνικισμού. Τόνιζε την ανάγκη για ενότητα κάτω από έναν μοναδικό ηγέτη που, αν και θα επικυρωνόταν από τη λαϊκή ψήφο, θα συγκέντρωνε όλη την εκτελεστική εξουσία στα χέρια του. Ένα κεντρικό της πιστεύω ήταν η εθνική εκδίκηση, βασισμένη πάνω στο δόγμα του μιλιταρισμού και στο μυστικισμό της πειθαρχίας και του θανάτου που ριζώνει στο εθνικό έδαφος και στην κουλτούρα του λαού. Περιφρονώντας η Λίγκα τη νέα κοινοβουλευτική δημοκρατία, εντούτοις απευθυνόταν ιδιαίτερα προς τις μάζες, θέλοντας να εναρμονίσει τα κοινωνικά συμφέροντα με υποσχέσεις καινούργιων οικονομικών ρυθμίσεων που ακούγονταν ελκυστικές ιδιαίτερα στους μικρούς καταστηματάρχες και στις κατώτερες μεσαίες τάξεις.[13]

Ιδρυθείσα στα 1882, η Λίγκα μπόρεσε να συνενώσει τις δυνάμεις της, πέντε χρόνια αργότερα, με ένα σημαντικό κομμάτι των ακραίων αριστερών μπλανκιστών, που ήταν υποστηρικτές του πραξικοπήματος και της επαναστατικής γιακωβίνικης παράδοσης. Μαζί διαμόρφωσαν ένα τμήμα από τη βάση του κινήματος των μπουλανζιστών του 1886-89, την κύρια και καινούργια λαϊκή, ριζοσπαστική δύναμη της δεκαετίας στη Γαλλία. Το κίνημα επικεντρώθηκε στη ρομαντική φιγούρα του στρατηγού Ζορζ Μπουλανζέ,

---

13. Η καλύτερη συζήτηση για τον Déroulède και τη League μπορεί να βρεθεί στο Z. Sternhell, *La droite révolutionnaire, 1885-1914: Les origines françaises du fascisme* (Παρίσι, 1978), 77-145. Ως επακόλουθο της γαλλικής ήττας, πολλοί σοβαροί και σημαίνοντες φιλελεύθεροι διανοούμενοι, όπως οι ιστορικοί Ernest Renan και Hippolyte Taine, ενστερνίστηκαν την ανάγκη για μια πιο ενοποιημένη και δυναμική προσέγγιση στα εθνικά ζητήματα, που να εμπεριέχει ακόμα κι έναν βαθμό αυταρχισμού. Βλ. C. Digeon, *La crise allemande de la pensée française, 1870-1914* (Παρίσι, 1959).

έναν γραφικό πρώην Υπουργό Πολέμου που είχε τη φήμη του μεταρρυθμιστή και κατά κάποιο τρόπο αριστερού, αλλά πάνω απ' όλα του μαχητικού αντι-Γερμανού εθνικιστή και στρατοκράτη — «Le Général Révanche» (Ο Στρατηγός Εκδίκηση). Ήδη στα 1886 είχε μεταβληθεί σε μια χαρισματική και απολυταρχική φιγούρα που οδηγούσε ένα εκλεκτικιστικό λαϊκό και εθνικιστικό κίνημα χωρίς κεντρική οργάνωση, ένα κίνημα όμως που πέτυχε συνταρακτικές εκλογικές νίκες στα 1888-89. Συγκέντρωσε μεγάλες συνεισφορές από εύπορους μοναρχικούς, και πρωτοπόρησε παρουσιάζοντας ένα καινούργιο στιλ μαζικής κινητοποίησης και προπαγάνδας, από πολλές πλευρές προάγγελο της μαζικής πολιτικής. Το κίνημα των μπουλανζιστών βασιζόταν στον λαϊκό εθνικισμό και συμπεριλάμβανε υπερεθνικιστές ρεβανσιστές, ριζοσπάστες που ήταν υπέρ μιας δημοψηφισματικού τύπου άμεσης κυβέρνησης με ισχυρή προεδρική ηγεσία, νεοβοναπαρτιστές αγρότες που αναζητούσαν έναν ισχυρό ηγέτη, επαναστάτες μπλανκιστές που έψαχναν για καθοδήγηση και ανατροπή της αστικής δημοκρατίας, εθνικοκοινωνιστές της πατριωτικής Αριστεράς και πολυάριθμους βασιλικούς της αυταρχικής Ακροδεξιάς. Οι νίκες των μπουλανζιστών έλαβαν χώρα κυρίως σε συντηρητικές και βασιλικές περιφέρειες, αλλά τον Ιανουάριο του 1889 το κίνημα πέτυχε μια δραματική νίκη στις λαϊκές συνοικίες του Παρισιού, που ήταν το προπύργιο της Αριστεράς, και παντού γίνονταν συζητήσεις για πραξικόπημα. Η κυβέρνηση έδρασε αποφασιστικά, απαγορεύοντας προσωρινά τη Λίγκα των Πατριωτών και διώκοντας μερικούς από τους ηγέτες της. Ο Μπουλανζέ δραπέτευσε στο εξωτερικό, αποκαλύπτοντας έτσι ότι δεν ήταν παρά μια χάρτινη τίγρη, και το κίνημά του γρήγορα κατέρρευσε.[14]

Παρά τη στρατιωτική ήττα του 1870 και την οικονομική ύφεση της επόμενης δεκαετίας, η γαλλική κοινωνία δεν ήταν τόσο δυσαρεστημένη και με τόσο έντονη την αίσθηση της αποτυχίας. Η Γαλλία είχε ορθοποδήσει από τη στρατιωτική ήττα και είχε θεαματικές επιτυχίες στον καινούρ-

---

14. Βασικές εργασίες γι' αυτό είναι των A. Dansette, *Le Boulangisme* (Παρίσι, 1947), και F.H. Seager, *The Boulanger Affair* (Ιθάκα, 1969). Ο William D. Irvine, στο *The Boulanger Affair Reconsidered* (Νέα Υόρκη, 1989), τονίζει τον κομβικό ρόλο της υποστήριξης των μοναρχικών καθώς επίσης και των ψήφων των μοναρχικών και άλλων συντηρητικών ψηφοφόρων στην επαρχία. Βλ. επίσης, M. Burns, *Rural Society and French Politics: Boulangism and the Dreyfus Affair, 1866-1900* (Πρίνστον, 1984)· P.H. Hutton, «Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1900», *JCH*, 11:1 (Ιανουάριος 1976), 85-106. Για την Ένωση, βλ. P.M. Rutkoff, *Revanche and Revisionism: The Ligue des Patriotes and the Origins of the Radical Right in France, 1882-1900* (Άθενς, Τζόρτζια, 1981).

γιο ιμπεριαλισμό, πλέον κατέχοντας τη δεύτερη νέα μεγάλη αυτοκρατορία του κόσμου. Η οικονομία επεκτεινόταν, αν και με αργούς ρυθμούς, και γενικότερα η εύπορη γαλλική κοινωνία ισορροπούσε καλύτερα από αυτή της Γερμανίας ή της Αγγλίας μ' έναν μεγάλο και σταθερό αγροτικό πληθυσμό, μια ευρεία μεσαία τάξη, μια πλατιά διάχυση της ιδιοκτησίας κι ένα περιορισμένο βιομηχανικό προλεταριάτο. Έτσι, η δημοκρατία είχε σταθεροποιηθεί, είχε γενικά γίνει αποδεκτή, και τελικά πήρε αποφασιστικά, και κάπως σκληρά, μέτρα εναντίον των υπερεθνικιστών εχθρών της. Αν και η Λίγκα των Πατριωτών και ο μπουλανζισμός ενστερνίζονταν κάποιες από τις φασιστικές αντιλήψεις, ο μπουλανζισμός δεν ήταν ένα γνήσια φασιστικού τύπου κίνημα, και η Γαλλία δεν υπέφερε από μια αυθεντική «προφασιστική κρίση» στη δεκαετία του 1880. Ήταν πολύ σταθερή, εύπορη και επιτυχημένη ώστε να πέσει θύμα τέτοιων πειρασμών. Παρ' όλ' αυτά, οι ιδέες που σε κάποιο βαθμό πρωτοδιακηρύχθηκαν από τον Ντερουλέντ και τους μπουλανζιστές δεν εξαφανίστηκαν, μιας και το Παρίσι ήταν πιο κοντά στο κέντρο της κρίσης του fin de siècle από κάθε άλλη πόλη, με εξαίρεση τη Βιένη, και τα νέα δόγματα του αντιορθολογισμού και του αντι-θετικισμού θα συνεχίσουν να βρίσκουν ενθουσιώδεις οπαδούς.

Μια πιο σοβαρή κρίση πυροδοτήθηκε από τη διάσημη υπόθεση Ντρέιφους το 1898-1900, η οποία πόλωσε τη γαλλική πολιτική κοινωνία μεταξύ της Δεξιάς και της Αριστεράς, μεταξύ εθνικιστών και προοδευτικών, μεταξύ αντισημιτών και μαχητών της δημοκρατικής δικαιοσύνης. Το τυπικό νομικό ζήτημα —λανθασμένη καταδίκη και φυλάκιση για προδοσία ενός Εβραίου αξιωματικού του επιτελείου— πέρασε σε δεύτερο επίπεδο μπροστά στις ευρύτερες διαστάσεις της κρίσης, η οποία και θα έκρινε το εάν η Γαλλία θα γινόταν δημοκρατική και εξισωτική ή σοβινιστική και ελιτίστικη. Η νίκη των φιλελευθέρων που υποστήριζαν τον Ντρέιφους καθόρισε τη διαμόρφωση της γαλλικής πολιτικής σκηνής για την επόμενη δεκαετία, και εγγυήθηκε πολύ πιο ουσιαστικά απ' ό,τι η κατάρρευση του Μπουλανζέ την αποτυχία ενός περισσότερο αυταρχικού εθνικισμού.

Η υπόθεση Ντρέιφους αποκάλυψε επίσης την ύπαρξη ενός πολιτικού αντισημιτισμού πολύ πιο δραστήριου εκείνη την εποχή στη Γαλλία απ' οποιοδήποτε άλλο μέρος στην Ευρώπη, οδηγημένου από τον Εντουάρ Ντριμόν, του οποίου η *La France juive* (*Η Εβραϊκή Γαλλία*, 1886) πούλησε ένα εκατομμύριο αντίτυπα και, μαζί με πολλές άλλες δημοσιεύσεις, τον έκανε τον πιο δημοφιλή αντισημίτη συγγραφέα της Ευρώπης. Η Αντισημιτική Γαλλική Λίγκα που ίδρυσε (1889-1902) έφτασε μέχρι και τα δέκα χιλιάδες μέλη και κέρδισε τις τοπικές εκλογές στην Κωνσταντίνη και το

Αλγέρι.[15] Στο Αλγέρι, οι νικητές οργάνωσαν ένα πραγματικό πογκρόμ στα 1897, που είχε ως αποτέλεσμα τη δολοφονία αρκετών Εβραίων και τον τραυματισμό εκατό, αν και η γαλλική κυβέρνηση πολύ γρήγορα απομάκρυνε τον ηγέτη του πογκρόμ από την εξουσία. Η Λίγκα επέστρεψε με τέσσερις βουλευτές από την Αλγερία στις εθνικές εκλογές του 1898, και τον επόμενο χρόνο ο Ντερουλέντ προσπάθησε να υποκινήσει ένα πραξικόπημα, προκαλώντας έτσι τον εξορισμό του από τη Γαλλία.[16] Οι υποστηρικτές του Ντρέιφους και η φιλελευθεροποίηση της δημοκρατίας κατήγαγαν αποφασιστική νίκη εναντίον αυτών των δυνάμεων, οδηγώντας τες σε μη αναστρέψιμη παρακμή.

Η Εμφάνιση του Γαλλικού Εθνικοσοσιαλισμού

Ο πρώτος δραστήριος υποστηρικτής του εθνικοσοσιαλισμού στη Γαλλία ήταν ένας δονκιχοτικός τυχοδιώκτης, ο μαρκήσιος ντε Μορέ, για κάποιο καιρό ιδιοκτήτης ενός ράντσου που γειτόνευε μ' αυτό του Θεόδωρου Ρούσβελτ στην περιοχή της Ντακότα στα 1880. Επιστρέφοντας στο Παρίσι, ίδρυσε έναν ριζοσπαστικό κύκλο που, από έλλειψη ενός καλύτερου τίτλου, ονομάστηκε Morès et Ses Amis (Ο Μορέ και οι Φίλοι του). Αυτή η ομάδα προσπάθησε να συνδυάσει τον εξτρεμιστικό εθνικισμό με τον περιορισμένο οικονομικό σοσιαλισμό, το ρατσισμό και την άμεση δράση. Οργάνωσε επίσης μία καλά οπλισμένη ομάδα για οδομαχίες, χωρίς να διστάζει καθόλου να εμπλακεί σε ακραίες βιαιότητες, ακόμα και σε δολοφονίες. Ο Μορέ προσπάθησε επίσης να επιστρατεύσει τον ρατσιστικό αντισημιτισμό ως ένα μέσο λαϊκής κινητοποίησης, αλλά είχε μικρή απήχηση. Αργότερα σκοτώθηκε σε μια εκστρατεία στη Σαχάρα.[17]

Εντούτοις, ο Μορέ δεν χρησιμοποίησε συγκεκριμένα τον τίτλο του εθνικοσοσιαλισμού, μια έννοια που εισήχθη με τη φράση «σοσιαλιστικός εθνικισμός» από τον Μορίς Μπαρές στην προεκλογική εκστρατεία του 1898. Η ίδια η καριέρα του Μπαρές δίνει μια πολύ καθαρή εικόνα της πολιτιστικής κρίσης του fin de siècle. Για κάποιο καιρό υπήρξε ένας κλεισμένος στον φιλντισένιο πύργο του εστέτ, οι πρώτες νουβέλες του οποίου ήταν

---

15. M. Winock, *Edouard Drumont et Cie* (Παρίσι, 1982)· F. Busi, *The Pope of Antisemitism· The Career and Legacy of Edouard-Adolphe Drumont* (Λάνχαμ, Μέριλαντ, 1986).

16. Βλ. A. Chebel d'Appollonia, *L'extrême-droite en France de Maurras à Le Pen* (Βρυξέλλες, 1988), 127-41.

17. D.J. Tweton, *The Marquis de Morès* (Φάργκο, Βόρεια Ντακότα, 1972)· R.F. Byrnes, «Morès, the First Nationalist Socialist», *Review of Politics*, 12:3 (Ιούλιος 1950), 341-62.

αφιερωμένες στη le culte du moi (η λατρεία του εαυτού μου), αλλά σύντομα θέλησε να ξεπεράσει την απομόνωση και τη στειρότητα του απλού αισθητισμού και βρήκε την καινούργια ταυτότητά του στην εθνική συλλογικότητα, δημιουργώντας μια καινούργια σειρά romans de l'énergie nationale (μυθιστορήματα εθνικής ενέργειας). Ο Μπαρές ανέπτυξε το μυστικισμό τού la terre et les morts (του εθνικού εδάφους και των νεκρών), που απέρρεε σε αξιοσημείωτο βαθμό από τα δόγματα του Ντερουλέντ, και προσπάθησε να συνδυάσει την αναζήτηση της ενεργητικότητας και ενός ζωοποιού στιλ ζωής με το εθνικό ρίζωμα κι ένα είδος δαρβινικού ρατσισμού. Ο εθνικοσοσιαλισμός του τόνιζε τη διαταξικότητα των συμφερόντων, ενώ η πολιτική και πολιτισμική του φιλοσοφία βασιζόνταν στη διαίσθηση και το συναίσθημα. Ο Μπαρές ασπάστηκε με ενθουσιασμό έναν φυλετικό αντισημιτισμό, αντιλαμβανόμενος τις δυνατότητες κινητοποίησης που εμπεριείχε. Επίσης εισηγήθηκε τη λατρεία των ηρώων και της χαρισματικής ηγεσίας, και ακόμη, παρά τις προσπάθειές του να ενισχύσει ένα νέο είδος ημι-επαναστατικού εθνικισμού, ποτέ δεν μπόρεσε να υπερβεί έναν επίμονο συντηρητισμό. Αργότερα εκτράπηκε προς την πολιτιστική παραδοσιακότητα και συμφιλιώθηκε με τον κοινοβουλευτικό συντηρητισμό, αλλά κατά τη ριζοσπαστική του περίοδο συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη των αντιλήψεων για έναν ενοποιητικό και εξτρεμιστικό εθνικισμό, και υπήρξε μεταξύ των πρώτων που επέδειξαν έναν επιφανειακό σεβασμό σ' ένα είδος εθνικοσοσιαλισμού. Ο Μπαρές βοήθησε στο να κερδηθεί ένα τμήμα της ακτιβιστικής διανόησης από τον εθνικισμό, και, αν και προσωπικά δεν υπήρξε ποτέ πολιτικά επιτυχής, συνέβαλε σημαντικά στην εθνικιστική αναβίωση στο Παρίσι στη γενιά πριν από το 1914.[18]

Κάπως πιο επιτυχημένη, στο να δημιουργήσει επαφές με τους εργάτες, ήταν μια παράλληλη προσπάθεια για τη δημιουργία ενός υπερεθνικιστικού συνδικαλιστικού κινήματος, κοινά γνωστό ως Les Jaunes (Οι Κίτρινοι), από το χρώμα των χαρτιών που τοποθετούσαν στα παράθυρά τους που τους είχαν σπάσει οι αντίπαλοί τους αμέσως μετά την έναρξη του κινήματος. Οι

18. Υπάρχουν τρεις βιογραφίες: Z. Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français* (Παρίσι, 1972)· R. Soucy, *Fascism in France: The Case of Maurice Barrès* (Μπέρκλεϊ, 1972)· C.S. Doty, *From Cultural Rebellion to Counterrevolution: The Politics of Maurice Barrès* (Άθενς, Οχάιο, 1976). Βλ. επίσης M. Curtis, *Three against the Third Republic: Sorel, Barrès, and Maurras* (Πρίνστον, 1959).

Για το réveil national, βλ. E. Weber, *The Nationalist Revival in France, 1905-1914* (Μπέρκλεϊ, 1959)· R. Tombs, *Nationhood and Nationalism in France: From Boulangism to the Great War, 1889-1919* (Νέα Υόρκη, 1992).

Les Jaunes πέτυχαν να δημιουργήσουν μια εθνική ομοσπονδία η οποία σε κάποια στιγμή μπορούσε να περηφανεύεται για περίπου εκατό χιλιάδες μέλη. Ο κύριος ηγέτης τους, ο Φρανσουά Μπιετρί, εγκαινίασε το Γαλλικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα στα 1903, πέντε μόλις χρόνια αφότου το πρώτο επίσημο ευρωπαϊκό εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα είχε ιδρυθεί στη Βοημία. Το κόμμα του Μπιετρί αποδείχθηκε μια σαπουνόφουσκα, μιας και κατέρρευσε πριν από το τέλος του ίδιου χρόνου λόγω έλλειψης χρημάτων, αν και το συνδικάτο των Κίτρινων επέζησε μέχρι το 1910.[19]

Γαλλική Δράση (Action Française)

Η μοναδική καινούργια εθνικιστική οργάνωση στη Γαλλία που επιβίωσε μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετέπειτα ήταν η πιο δεξιά, νεομοναρχική Action Française. Ιδρυθείσα το 1899 και εκδίδοντας μια καθημερινή εφημερίδα με το ίδιο όνομα από το 1908, η Γαλλική Δράση έγινε η πιο μακρόβια οργάνωση της άκρας Δεξιάς. Αν και δεν είχε ποτέ μεγάλη λαϊκή υποστήριξη, κέρδισε ωστόσο μια αδιαμφισβήτητη θέση στα πλαίσια της ελίτ λόγω της υψηλής φιλολογικής ποιότητας των δημοσιευμάτων της, όσο βιτριολικά κι αν ήταν. Ο πυρήνας των αρχών της, η λεζιτιμιστική μοναρχία και η κορπορατίστικη αντιπροσώπευση υπό την αιγίδα ενός νεοπαραδοσιακού κράτους, δεν ήταν κάτι το καινοφανές, έχοντας αποτελέσει τη βάση των παραδοσιοκεντριστών του προηγούμενου αιώνα.

Η ιδιαιτερότητα της Γαλλικής Δράσης έγκειται στο ότι πέτυχε μια καινούργια σύνθεση όλων των παραδοσιοκεντρικών ιδεών του 19ου αιώνα και, συνδυάζοντάς τες με τον ριζοσπαστικό εθνικισμό, κατόρθωσε να μετατρέψει το μοναρχισμό από μια δυναστική αρχή σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα «συσσωματικού εθνικισμού», αυταρχικού, αντισημιτικού, αποκλειστικού και μισαλλόδοξου. Οι ιδέες της δεν βασίστηκαν απλά, ούτε κυρίως, στο παραδοσιακό πατρογονικό βασίλειο, αλλά στο έθνος ως μια οργανική ολότητα, του οποίου η μοναρχία αποτελούσε την κεφαλή. Μ' αυτό τον τρόπο, ο Σαρλ Μοράς και οι άλλοι ιδεολόγοι του κινήματος δημιούργησαν έναν πιο επεξεργασμένο μοναρχικό εθνικισμό. Η καλλιέργεια του στιλ και της αισθητικής, σε συνδυασμό με μια φαινομενικά εκσυγχρονι-

19. Sternhell, *Droite révolutionnaire*, 245-317· G.L. Mosse, «The French Right and the Working Classes: Les Jaunes», *JCH*, 7:3-4 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1972), 185-208· E. Weber, «Nationalism, Socialism and National-Socialism in France», *French Historical Studies*, 2:3 (Άνοιξη 1962), 273-307.

σμένη, συχνά έξυπνα ελιτίστικη προπαγάνδα των πιο ακραίων νέων τάσεων, έκαναν τη Γαλλική Δράση —πολύ περισσότερο από κάθε άλλη προγενέστερη ομάδα— το εθνικιστικό κόμμα της Γαλλίας των αρχών του αιώνα. Η ομάδα των ακτιβιστών του δρόμου —Les Camelots du Rois (Οι Εφημεριδοπώλες του Βασιλιά)— πωλούσαν έντυπα και εμπλέκονταν σε βίαιες διαδηλώσεις και συγκρούσεις με φιλελευθέρους και αριστερούς. Αυτή η ομάδα ακολούθησε τα βήματα του Μορέ, κι έχει θεωρηθεί ως το πρώτο προ-φασιστικό «κίνημα του χιτώνα» του ριζοσπαστικού εθνικισμού.

Ο Ερνστ Νόλτε θεώρησε τη Γαλλική Δράση ως τις «απαρχές του φασισμού», αν και στην πραγματικότητα αποτέλεσε το κίνημα-πρότυπο της μοναρχικής ριζοσπαστικής Δεξιάς των αρχών του 20ού αιώνα.[20] Η Γαλλική Δράση δεν φιλοδόξησε ποτέ να αναπτύξει μια τέλεια «κινηματική πολιτοφυλακή» στο μεταγενέστερο στιλ του φασισμού και του ναζισμού —κάτι πολύ απόμακρο στο φιλολογικό και αριστοκρατικό στιλ της—, ακριβώς όπως και ποτέ δεν προσπάθησε να γίνει ένα πλήρως οργανωμένο πολιτικό κόμμα. Οι πολιτικές συμμορίες ή πολιτοφυλάκές δεν ήταν άγνωστες στη Νότια Ευρώπη. Μετασχηματίστηκαν όμως σε μαζικές πολιτοφυλακές μόνο μετά το 1918, κι αυτή η διαδικασία δεν εγκαινιάστηκε από την ακροδεξιά Γαλλική Δράση.

Ένα τόσο ακραίο κίνημα απορρίφθηκε και από τον διεκδικητή του θρόνου και, αργότερα —παρά το ότι αυτό επίσημα υποστήριζε τον καθολικισμό—, από την παπική εκκλησία, η οποία αφόρισε τον Μοράς στα 1927. Η προσέγγιση του κινήματος στη θρησκεία ήταν στην πραγματικότητα χρησιμοθηρική και θεολογικά σκεπτικιστική — μια ακόμα διαφορά της Γαλλικής Δράσης από τους παραδοσιακούς μοναρχικούς. Αν και τυπικά ορθολογιστής, ο Μοράς ενδιαφερόταν περισσότερο για τον πνευματισμό και τη μαγεία παρά για τη χριστιανική θεολογία.

Το οικονομικό πρόγραμμα της Γαλλικής Δράσης απέρρεε σε μεγάλο βαθμό από τα κορπορατιστικά δόγματα του Ρενέ ντε λα Τουρ ντι Πεν του 19ου αιώνα, και η επεξεργασία του έγινε πιο λεπτομερειακή μόνο στα 1920. Η Γαλλική Δράση δεν θα μπορούσε ποτέ να χαρακτηριστεί ως ένα εκσυγχρονιστικό εθνικιστικό κίνημα. Ο βασικός ιστορικός του κινήματος, ο Γιου-

20. Σύμφωνα με τον Nolte, «η Γαλλική Δράση ήταν η πρώτη πολιτική ομάδα με κάποια επιρροή ή διανοητικό κύρος που έφερε αδιαμφισβήτητα φασιστικά χαρακτηριστικά [...]. Παρά τη δογματική του ακαμψία, το σύστημα ιδεών του Maurras διαθέτει τέτοια έκταση, οξύνοια και βάθος ώστε δεν μπορεί να συγκριθεί πουθενά με το αντίστοιχο στην Ιταλία και τη Γερμανία εκείνου του καιρού». E. Nolte, *Three Faces of Fascism* (Νέα Υόρκη, 1966), 25-26.

τζίν Βέμπερ, θεωρεί ότι η λειτουργία της Γαλλικής Δράσης ήταν «να παράσχει στη Δεξιά μια ιδεολογία με την οποία θα μπορούσε να αποκρύψει την έλλειψη θετικού προγράμματος ή στόχων ως προς αυτό που αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό μια πεισματική —και συχνά αποτελεσματική— συντηρητική δράση ενάντια στην αλλαγή».[21] Αν και υπήρξαν κάποιες βραχύβιες προσπάθειες για συνεργασία με τους επαναστάτες συνδικαλιστές ενάντια στο συγκεντρωτικό δημοκρατικό κράτος,[22] τα περιοριστικά δεξιά όρια του κινήματος πιθανώς παρακίνησαν πολλούς νέους ακτιβιστές να αποχωρήσουν, αναζητώντας δόγματα πιο ριζοσπαστικά και εκσυγχρονιστικά που αναπτύσσονταν μιμούμενα τον ιταλικό φασισμό. Εν κατακλείδι, η Γαλλική Δράση επηρέασε σημαντικά την κουλτούρα της Γαλλίας των αρχών του 20ού αιώνα και επέζησε πολιτικά μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Γερμανία και Αυστρία

Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΑΝΑΠΤΥΧΘΗΚΕ με αργότερους ρυθμούς στη Γερμανία, προβάλλοντας ως αντίδραση στη Γαλλική Επανάσταση και τον ναπολεόντειο ιμπεριαλισμό. Αν και ο γερμανικός εθνικισμός των αρχών του 19ου αιώνα συμμετείχε στο ευρύτερο ευρωπαϊκό ρεύμα του «φιλελεύθερου εθνικισμού», η ενοποιητική ορμή των φιλελευθέρων ηττήθηκε στα 1848-49. Το αποτέλεσμα ήταν η ενοποίηση της Γερμανίας να πραγματοποιηθεί από την πρωσική διπλωματία και τη στρατιωτική ισχύ. Επιπλέον, σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του γερμανικού εθνικισμού, ενυπάρχει μια τάση που δίνει έμφαση σε μια «γερμανική επανάσταση» του έθνους που θα μπορούσε να επιτύχει μια βαθιά πολιτιστική μεταλλαγή, οι επαναστατικές συνέπειες της οποίας υπερέβαιναν τον απλό εθνικισμό. Ο κόμης Ότο φον Μπίσμαρκ, ο ενοποιητής που προΐστατο των γερμανικών υποθέσεων από το 1870 μέχρι το 1890, δεν εμπιστευόταν τον εθνικισμό και τον ιμπεριαλισμό τόσο για τις φιλελεύθερες όσο και για τις ριζοσπαστικές τους συνέπειες. Η Γερμανία ήταν ένας νεοεισερχόμενος ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις, και εισήχθη στον ιμπεριαλιστικό ανταγωνισμό στα τέλη της δεκαετίας του 1880, απο-

21. E. Weber, *Action Française* (Στάνφορντ, 1962), 530. Βλ. επίσης E.R. Tannenbaum, *Action Française* (Νέα Υόρκη, 1962)· S.M. Osgood, *French Royalism since 1870* (Χάγη, 1970)· M. Sutton, *Nationalism, Positivism, and Catholicism: The Politics of Charles Maurras and French Catholics, 1890-1914* (Νέα Υόρκη, 1982)· B. Renouvin, *Charles Maurras, l'Action Française et la question sociale* (Παρίσι, 1982).

22. P. Masgaj, *Action Française and Revolutionary Syndicalism* (Τσάπελ Χιλ, 1979).

τυγχάνοντας να αποκτήσει μια υπερπόντια αυτοκρατορία ισοδύναμη μ' αυτή των περισσοτέρων ευρωπαϊκών κρατών. Αυτό, μαζί με τη μερική διπλωματική απομόνωση της Γερμανίας, είχε ως αποτέλεσμα την αυξημένη μνησικακία ενός όλο και μεγαλύτερου αριθμού εθνιστών που αναζητούσαν μια θέση κάτω από τον ήλιο για τη Γερμανία, ή τουλάχιστον μια θέση ισοδύναμη μ' αυτή της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας.

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1880 και του 1890, ο εθνικισμός αυξήθηκε στη Γερμανία ραγδαία, παράγοντας μια πληθώρα νέων εθελοντικών σωματείων, όπως η Παγγερμανική Ένωση, η Στρατιωτική Ένωση, η Ναυτική Ένωση, η Γερμανική Ένωση των Ανατολικών Πεδίων, η Εταιρεία του Γερμανικού Κόσμου στο Εξωτερικό και η Γερμανική Αποικιακή Εταιρεία. Επιπλέον, ο γερμανικός εθνικισμός γινόταν όλο και περισσότερο μαχητικός και εν δυνάμει επιθετικός στο γύρισμα του αιώνα, καθώς οι πλέον εξτρεμιστικές εθνικιστικές πτέρυγες υποστήριζαν αυταρχικές και ρατσιστικές πολιτικές.

Η γρήγορη και αποφασιστική νίκη στον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1870 κατέδειξε τη Γερμανία ως την εν δυνάμει ηγετική στρατιωτική δύναμη του κόσμου. Αντίστροφα, ο πολιτικός φιλελευθερισμός στη Γερμανία έμοιαζε σχετικά αδύναμος, και κάτω από το ενοποιημένο πολιτικό της σύστημα η κυβέρνηση παρέμεινε σε κάποιο βαθμό αυταρχική, δίνοντας λόγο για πολλά ζητήματα μόνο στον Κάιζερ και όχι στο Κοινοβούλιο. Ο φιλελευθερισμός στη Γερμανία φαινόταν διαφορετικός, μιας και μετριοπαθείς φιλελεύθεροι και συντηρητικοί έτειναν να αντιμετωπίζουν τη φιλελεύθερη κυβέρνηση όχι τόσο ως ένα σύστημα που εγγυάται τις ατομικές ελευθερίες και τα πολιτικά δικαιώματα, όπως στην Αγγλία και τη Γαλλία, αλλά ως ένα σύστημα αναγκαίο για τη δημιουργία ενός Rechtsstaat — ενός μοντέρνου, πολιτισμένου, προοδευτικού κράτους «του ορθού λόγου». Στην αντίληψη του Rechtsstaat, τα δικαιώματα της κοινότητας και του κράτους υπερτερούν πάνω στα «απλά» δικαιώματα των φιλελευθέρων. Το κράτος, βασισμένο σε σύγχρονες πολιτισμένες αρχές, θα χρησιμοποιούσε τις εξουσίες του για να καθοδηγεί την κοινωνία των πολιτών και να παρέχει ευκαιρίες για την ατομική χειραφέτηση μέσα στο πλαίσιο των νόμων και των δικαιωμάτων του. Η αληθινή ελευθερία και η χειραφέτηση θα μπορούσαν έτσι να επιτευχθούν μέσω ενός φωτισμένου σχεδίου υπευθυνότητας, περιορισμών και υπακοής στους νόμους του κράτους.[23]

23. L. Krieger, *The German Idea of Freedom* (Σικάγο, 1957), 252-61.

Το Πρόβλημα του Γερμανικού Sonderweg και η Ανάπτυξη του «Προναζισμού»

Λόγω της σχετικής αδυναμίας του γερμανικού φιλελευθερισμού και της αυξανόμενης υπεροχής του εθνικισμού και του μιλιταρισμού στη Γερμανία, ακόμα και πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αναπτύχθηκε η αντίληψη, μετά το 1945, ότι η γερμανική ιστορία είχε ακολουθήσει μία «ιδιαίτερη διαδρομή» (Sonderweg), η οποία διέφερε από την πορεία ανάπτυξης που είχε ακολουθήσει η υπόλοιπη φιλελεύθερη δημοκρατική Βορειοδυτική Ευρώπη και ο Βόρειος Ατλαντικός. Πριν από αυτό, αντιναζιστές κριτικοί, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ισχυρίζονταν ότι η σύγχρονη γερμανική ιστορία είχε ακολουθήσει μία καθαρά «φιλο-ναζιστική» πορεία ακόμα και πριν από τον Χίτλερ.

Προς επίρρωση αυτού του τελευταίου ισχυρισμού, μπορούν να παρατεθούν τουλάχιστον δέκα διαφορετικοί παράγοντες: η κρατιστική παράδοση της Πρωσίας, που μεταφέρθηκε στην ενοποιημένη Γερμανία·[24] η ισχύς του πρωσογερμανικού μιλιταρισμού· οι προαναφερθέντες περιορισμοί του γερμανικού φιλελευθερισμού· η γερμανική κρατιστική οικονομική σχολή· οι γερμανικές θεωρίες του 19ου αιώνα περί «επαναστατικού εθνικισμού»· η επέκταση του εθνικισμού και των εθνικιστικών ενώσεων στον ύστερο 19ο αιώνα· η μόδα της völkisch κουλτούρας· η ανάπτυξη της φυλετικής σκέψης στα τέλη του 19ου αιώνα· η σχετική άνοδος του φυλετικού αντισημιτισμού πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· η γενικευμένη επιρροή της ρομαντικής, μυστικιστικής και ιδεαλιστικής σκέψης στη σύγχρονη Γερμανία, και οι συνακόλουθες επιδράσεις της πολιτιστικής κρίσης του fin de siècle.

Αυτός είναι ένας σημαντικός κατάλογος ιδιαζόντων χαρακτηριστικών, παρ' όλ' αυτά, όμως, οι ειδικοί στη γερμανική ιστορία, τόσο οι Γερμανοί όσο και οι υπόλοιποι, τείνουν να αμφισβητούν τη σημασία του γερμανικού Sonderweg. Το ότι όλες οι εθνικές ιστορίες είναι μοναδικές, είναι μία προφανής κοινοτοπία. Η φιλελεύθερη Αγγλία είχε βαθιές διαφορές από την, σε γενικές γραμμές, φιλελεύθερη Γαλλία, και η Σουηδία, που έγινε σοσιαλδημοκρατική, ήταν πολύ πιο διαφορετική και από τις δύο. Άρα, υπό μία γενική έννοια, αναμφίβολα υπήρξε ένα γερμανικό Sonderweg, κατά τον ίδιο τρόπο που υπήρξαν «ιδιαίτερες διαδρομές» για τη Γαλλία, την Ισπανία, τη Ρωσία και όλες τις άλλες χώρες.

24. Για μια σχετικά νηφάλια περιγραφή αυτών των αυταρχικών εκφάνσεων, βλ. B. Chapman, *Police State* (Λονδίνο, 1970).

Το ερώτημα μάλλον είναι το εάν ή όχι η σύγχρονη Γερμανία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπήρξε *εξ αρχής* διαφορετική από τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, και ως προς αυτό η πιο πρόσφατη τάση είναι η αρνητική απάντηση.[25] Η γενική πορεία της σύγχρονης γερμανικής ιστορίας, πριν από το 1933, ακολούθησε όλες τις κλασικές σύγχρονες δυτικές τάσεις: καπιταλισμός, βιομηχανισμός, αστικοποίηση, επιστήμη και τεχνολογία, νεωτερική τέχνη και κουλτούρα, επέκταση της εκπαίδευσης, μια διευρυνόμενη μεσαία τάξη, καθώς και διεύρυνση του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας. Επιπλέον, οι επικριτές της γερμανικής «ιδιαιτερότητας» τείνουν να θεωρούν ότι υπήρχε μια «τυποποιημένη πορεία» προς τον εκμοντερνισμό και τη δημοκρατία, αν και οι πορείες της Αγγλίας και της Γαλλίας παρουσιάζουν βαθιές διαφορές η μία από την άλλη, με τη Γαλλία να έχει ανακαλύψει όλες σχεδόν τις σύγχρονες αντιδημοκρατικές ιδέες και μορφές. Έτσι λοιπόν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η επιμονή στη γερμανική «ιδιαιτερότητα» μπορεί να δημιουργήσει μια διαστρεβλωμένη εικόνα, και ότι η σύγκριση μεταξύ της γερμανικής ιστορίας και αυτής των βορειοδυτικών ευρωπαϊκών χωρών είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και απαιτεί προσεκτικό χειρισμό των αποχρώσεων. Είναι λάθος να διαβάζουμε τη γερμανική ιστορία τελεολογικά, ξεκινώντας από το 1993 και κοιτώντας προς τα πίσω, μιας και στην πραγματικότητα αυτή παρουσιάζει ένα ευρύ φάσμα πιθανοτήτων ως προς την εξέλιξη και την κατάληξή τους.

Έχοντας αυτές τις παρατηρήσεις υπόψη, μπορούμε να προχωρήσουμε με μια σύντομη επισκόπηση ορισμένων ακραίων εθνικιστικών τάσεων στη Γερμανία του ύστερου 19ου αιώνα. Αυτό θα πρέπει να συνοδεύεται από την αναγνώριση του γεγονότος ότι μερικές από αυτές τις δυνάμεις δεν ήταν

25. Η κλασική κριτική της θέσης του *Sonderweg* είναι των D. Blackbourn & G. Eley, *The Peculiarities of German History* (Οξφόρδη, 1984). Βλ. επίσης R.J. Evans, *Rethinking German History: Nineteenth Century Germany and the Origins of the Third Reich* (Λονδίνο, 1987), και για ισορροπημένες συνοψίσεις, βλ. R.G. Moeller, «The Kaiserreich Recast? Continuity and Change in Modern German History», *Journal of Social History*, 17 (1984), 442-50· J. Kocka, «German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg», *JCH*, 23:1 (Ιανουάριος 1988), 3-16. Λίγο διαφορετικές οπτικές απαντώνται στους τόμους που επιμελήθηκε ο Kocka: *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich*, 3 τ. (Μόναχο, 1990), και τον σύντομο τ. 4 του δικού του *Bildungsbürgertum im 19. Jarhundert* (Στουτγκάρδη, 1990), που ασχολείται με την πολιτική της «πολιτιστικής μπουρζουαζίας». Για τις ιστορικές αντιλήψεις των Γάλλων πάνω στη σύγχρονη Γερμανία, βλ. J.M. Carré, *Les écrivains français et le mirage allemand, 1800-1940* (Παρίσι, 1947)· Digeon, *Crise allemande*· Jörg von Uthman, *Le diable est-il Allemand? Deux-cent ans de préjugés franco-allemands* (Παρίσι, 1984).

ούτε ισχυρότερες ούτε πιο αδύναμες απ' ό,τι σε κάποιες άλλες χώρες, και ακόμα και ως σύνολο δεν είχαν τη δύναμη να καθορίσουν απόλυτα τη μελλοντική πορεία ανάπτυξης της Γερμανίας στον 20ό αιώνα.

Η Γερμανική Φιλοσοφία της Επανάστασης και του Εθνικισμού

Ξεκινώντας ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, μερικοί από τους επιφανέστερους στοχαστές και φιλοσόφους της Γερμανίας συνέλαβαν μια ιδιαίτερη σύγχρονη αποστολή για τη γερμανική κουλτούρα —συνήθως τους γερμανικούς θεσμούς και το γερμανικό έθνος— σχετικά με το μετασχηματισμό της σύγχρονης ζωής και του πολιτισμού, δημιουργώντας νέους ορίζοντες απελευθέρωσης, ελευθερίας και επιτεύξεων. Αυτή η τάση ξεκίνησε πριν από τη Γαλλική Επανάσταση με διανοούμενους όπως ο Καντ και ο Χούμπολντ, και στη συνέχεια, μετά το 1800, πήρε μια έντονα εθνικιστική στροφή με τον Φίχτε. Μια παραλλαγή αυτής της τάσης καλλιέργησε ο φιλόσοφος Χέγκελ, ενώ οι Νεαροί Χεγκελιανοί, υπό την ηγεσία τελικώς του Μαρξ, τη μετέστρεψαν απότομα προς τα αριστερά, στην κατεύθυνση της ταξικής επανάστασης και του σοσιαλισμού, αν και με τη Γερμανία να παίζει πρωτεύοντα ρόλο, σ' αυτή την περίπτωση, σε μια παγκόσμια σοσιαλιστική επανάσταση.[26] Η έμφαση για μια ειδικά γερμανική επανάσταση διατηρήθηκε και εντάθηκε κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα από πολλούς εκφραστές και συγγραφείς του πολιτισμικού χώρου, αν και η αντίληψη αυτή γινόταν όλο και πιο στενή, επικεντρώνοντας αποκλειστικά πάνω στον γερμανικό εθνικισμό. Οι έννοιες της απελευθέρωσης και της ελευθερίας στη γερμανική φιλοσοφία άρχισαν όλο και πιο σπάνια να αναφέρονται στον ατομικισμό και τις πολιτικές ελευθερίες με την αγγλική ή τη γαλλική έννοια, ενώ τα δόγματα του εθνικισμού κινήθηκαν προς τα δεξιά και προς αυταρχικού τύπου πολιτικές. Η γερμανική φιλοσοφία ανέκαθεν ήταν ελαφρώς αντιεβραϊκή. Προς τα τέλη όμως του 19ου αιώνα, άρχισε να εγκολπώνεται όλο και πιο συχνά τις μυστικιστικές αντιλήψεις ενός νορμανδικού ρατσισμού και ενός βίαιου αντισημιτισμού, αν και η πλειοψηφία της γερμανικής κοινωνίας, ακόμα και στα 1900 ή 1910, δεν επιδοκίμαζε πολιτικά τέτοιες ιδέες.[27]

---

26. Για μια πρόσφατη συζήτηση του προσανατολισμού της γερμανικής σκέψης προς έναν ρομαντικό μεσσιανισμό, βλ. Greenfeld, *Nationalism*, 322-95.

27. Η ανάπτυξη του αντισημιτισμού στις γερμανικές θεωρίες της επανάστασης και του εθνικισμού αναλύεται στο R.L. Rose, ***Revolutionary Antisemitism in Germany from Kant to Wagner*** (Πρίνστον, 1990).

Η Διάχυση της Γερμανικής Völkisch Σκέψης και Κουλτούρας

Είναι γενικότερα αποδεκτό ότι η κουλτούρα του ρομαντισμού και του φιλοσοφικού ιδεαλισμού είχε μια βαθύτερη και διαρκέστερη επίδραση στη Γερμανία απ' ό,τι αλλού. Ο ρομαντισμός, εξ ορισμού, αποθάρρυνε τον ορθολογισμό και την ανάλυση, ενισχύοντας το συναίσθημα και τον ιδεαλισμό. Αναζητούσε κρυμμένες και υποδόριες σημασίες, και συχνά έδινε έμφαση στη σχέση με την παράδοση και την κουλτούρα του παρελθόντος. Στη Γερμανία, οι ρομαντικές στάσεις και το εθνικιστικό συναίσθημα γρήγορα αλληλοδιαπλέχτηκαν για να δημιουργήσουν μια σχολή λαϊκής γερμανιστικής σκέψης και τέχνης, αναπτύσσοντας αυτό που αποκλήθηκε völkisch κουλτούρα. Ο όρος προέρχεται από το *das Volk* (ο λαός), και στην απλούστερή του εκδοχή αναφέρεται στον πολιτιστικό και φιλοσοφικό λαϊκισμό. Η λαϊκιστική σκέψη και τάσεις είναι πλατιά διαδεδομένες στον σύγχρονο κόσμο, και μπορούν να βρεθούν σε πολύ διαφορετικές μεταξύ τους περιοχές, όπως η Ανατολική Ευρώπη, η Βόρεια κάι Νότια Αμερική. Στην ανατολική Ευρώπη ωστόσο, ο λαϊκισμός ήταν αποκλειστικά προσανατολισμένος προς την παραδοσιακή αγροτιά, ενώ στο δυτικό ημισφαίριο ο όρος έχει συσχετιστεί με διαταξικές πολιτικές, συχνά προοδευτικής ή δημοκρατικής απόχρωσης. Η γερμανική völkisch κουλτούρα ξεχωρίζει και από τις δύο αυτές περιπτώσεις, και μπορούμε πιθανόν να την ορίσουμε καλύτερα ως «εθνοτική-εθνικιστική» κουλτούρα.

Ο ρομαντικός εθνικισμός αρχικά θεωρούσε ότι κάθε αληθινό γλωσσικό έθνος είναι κάτοχος μιας αθάνατης και ξεχωριστής κουλτούρας που έχει βαθύ νόημα, και είναι αδύνατον να βρει μιμητές αλλού. Από αυτή την αντίληψη οι Γερμανοί ρομαντικοί εθνικιστές άντλησαν την έννοια μιας διακριτής γερμανικής κουλτούρας και ζωής τελείως μοναδικής και ξεχωριστής απ' όλες τις άλλες κουλτούρες, η οποία ήταν φορέας μοναδικών αληθειών και αξιών για τον γερμανικό πληθυσμό και η οποία, αν αναπτυσσόταν κατάλληλα, θα μπορούσε να φέρει το γερμανικό έθνος σε περίβλεπτη θέση μεταξύ των άλλων εθνών. Η völkisch σκέψη είχε μυστικιστικούς τόνους, και, στην καλύτερη περίπτωση, ενστερνιζόταν ένα είδος έντονα αφηρημένου ορθολογισμού διαζευγμένου από την αναλυτική σκέψη. Οντολογικά βασιζόταν στην αντίληψη μίας φύσης που έρρεε από μια «υψηλότερη πραγματικότητα», από το σύμπαν προς τον άνθρωπο, και αποκρυσταλλωνόταν στο τοπίο, το περιβάλλον και τη ζωή των ανθρώπων. Αυτή η στάση απέρριπτε το χριστιανισμό προς όφελος μιας πανθεϊστικής θεώρησης του κόσμου και της φύσης, που θεωρούνταν ότι δημιουργούν ειδικές συνθήκες και μο-

ναδικές δυνατότητες για τους ανθρώπους. Θεωρούσαν δε ότι το ίδιο το γερμανικό τοπίο δημιουργούσε ανώτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Ο Volk έγινε έτσι ο διαμεσολαβητής και η έκφραση μιας υπερβατικής ουσίας, και αποτέλεσε τη βάση για οτιδήποτε καλό υπήρχε στη Γερμανία ή για οποιοδήποτε άλλο υψηλό αγαθό θα μπορούσε να δημιουργηθεί. Για τους Γερμανούς, για να μπορείς να είσαι αληθινά ελεύθερος και ικανός για υψηλά επιτεύγματα, η ζωή και η σκέψη θα έπρεπε να είναι βασισμένες εξ ολοκλήρου στον Volk και να εξαγνιστούν από εξωτερικές και διαφθείρουσες επιρροές. Η τελευταία κατηγορία συμπεριλάμβανε τις περισσότερες από τις συνέπειες του εκσυγχρονισμού, όπως την αστικοποίηση, την εκβιομηχάνιση, τον υλισμό, τον απλό επιστημονισμό, τις ταξικές διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις, τον ηδονιστικό ατομικισμό. Η Γερμανία θα μπορούσε να απελευθερωθεί πραγματικά και να πραγματοποιήσει την υπέρτερη αποστολή της μόνο αν υπερνικούσε αυτές τις ολέθριες επιρροές και επέστρεφε όσο το δυνατόν περισσότερο στα χώματά της. Η völkisch κουλτούρα λοιπόν διακήρυσσε ένα είδος επιστροφής στη φύση, τον πολιτισμικό εξαγνισμό και την κοινωνική ενότητα. Ο völkisch στόχος έγινε η δημιουργία μιας «οργανικής» κοινωνίας, τόσο αρμονικά συγκροτημένης όσο ήταν —όπως πίστευαν— και η αγνή φύση. Η αληθινά «παραγωγική» γερμανική μεσαία τάξη και, πάνω απ' όλα, οι ριζωμένοι στο έδαφος αγρότες εξιδανικεύτηκαν, ενώ απορρίπτονταν η αστικοποίηση και ο κοσμοπολιτισμός.

Οι völkisch ιδέες προπαγανδίζονταν από αναρίθμητους συγγραφείς και καλλιτέχνες. Αντανακλούνταν στο έργο εξεχόντων ιστορικών, όπως ο Χάινριχ φον Τράιτσκε και ο Χάινριχ φον Ζίμπελ, και ειδικότερα στο έργο του τελευταίου *Die Deutschen bei ihrem Eintritt in die Geschichte* (*Οι Γερμανοί και η Είσοδός τους στην Ιστορία*, 1863). Ο πλήρης ορισμός της völkisch ιδεολογίας συμπληρώθηκε τότε από τους völkisch φιλοσόφους Πολ ντε Λαγκάρντ και ο Γιούλιους Λάνγκμπεν, που έγραφαν στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα.

Έτσι, μια κουλτούρα που μόλις και μετά βίας συνδεόταν με τα σύγχρονα προβλήματα, είχε μια εκτεταμένη επίδραση στη μεσοαστική κοινωνία, και η Γερμανία, ο χώρος της πιο δυναμικής επιστήμης και βιομηχανίας στην Ευρώπη, αποδείχθηκε ότι σε πολλά από τα συναισθήματα και τις σκέψεις της ήταν βαθιά διαιρεμένη και αμφίρροπη.[28] Παρόμοιες αντιλήψεις με

---

28. G.L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (Νέα Υόρκη, 1964). Πρόκειται για την εισαγωγή στη völkisch κουλτούρα στη Γερμανία. Βλ. επίσης F. Stern, *The Politics of Cultural Despair* (Μπέρκλεϊ, 1961)· W.D. Smith, *Politics*

τις völkisch μπορούν να ανευρεθούν σε διαφορετικό βαθμό και με ποικίλες διατυπώσεις σε όλες σχεδόν τις χώρες που υφίσταντο αλλαγές σχετικές με τον εκσυγχρονισμό. Μόνο όμως στη Γερμανία η völkisch κουλτούρα κατέκτησε μια ευρεία απήχηση τόσο σ' ένα μέρος της ιντελιγκέντσιας όσο και στις μεσαίες τάξεις. Ήδη στα 1900 οι völkisch αντιλήψεις είχαν διαμορφωθεί σε μια σχετικά συγκροτημένη ιδεολογία, που διαδιδόταν από εκδοτικούς οίκους, πολυάριθμους συγγραφείς και καλλιτέχνες, καθηγητές πανεπιστημίου και από χιλιάδες εκπαιδευτικούς. Φαίνεται ότι είχαν γίνει κυρίαρχες μεταξύ των καθηγητών και διακηρύσσονταν μέσα στα σχολεία, και ήδη το 1914 χαρακτήριζαν το οιονεί επαναστατικό οργανωμένο κίνημα νεολαίας που είχε 60.000 μέλη — συχνά την ελίτ της μεσαίας και ανώτερης μεσαίας τάξης.[29] Αν και η völkisch κουλτούρα δεν είχε αποκρυσταλλωθεί σε κάποιο από τα μεγάλα κόμματα ή κινήματα, είχε γίνει πιθανώς η κύρια πολιτιστική βάση του γερμανικού εθνικισμού και συναντούσε την ευρεία αποδοχή των μεσαίων τάξεων.

Η Ρατσιστική και Αυταρχική Ριζοσπαστική Δεξιά

Τη δεκαετία του 1870, την πρώτη δεκαετία της ενοποιημένης Γερμανίας, η ηγετική εθνικιστική ομάδα και το μεγαλύτερο πολιτικό κόμμα, γενικότερα, ήταν οι Εθνικοί Φιλελεύθεροι — πράγμα που ήταν ενδεικτικό για τη γενική κατεύθυνση του μεγαλύτερου μέρους του γερμανικού εθνικισμού εκείνα τα χρόνια. Οι συντηρητικοί, συγκριτικά, ήταν πιο χλιαροί στον εθνικισμό τους, και οι ακραίοι συντηρητικοί, συχνά, ήταν ιδιαίτερα σκεπτικιστές σε ό,τι αφορούσε τη νέα τάξη στη Γερμανία.

Η νέα Γερμανία φαινόταν ελάχιστα διαφορετική από τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, με τη μεγαλύτερη κοινοβουλευτική ομάδα να ανήκει στο φιλελεύθερο κόμμα, με ένα ταχέως επεκτεινόμενο εκπαιδευτικό και βιομηχανικό σύστημα, με μια ταχέως συρρικνούμενη συντηρητική αγροτιά κι έναν αυξανόμενο αστικό πληθυσμό, με ταχεία αύξηση των βιομηχανικών εργατών καθώς επίσης και των μεσαίων τάξεων. Όμως, από τη δεκαετία του 1890 και μέχρι το 1914, το κομματικό σύστημα άρχισε να

---

and the Sciences of Culture in Germany, 1840-1920 (Οξφόρδη, 1991). Ακόμα και η έννοια της Bildung (παιδεία ή εκπαίδευση), που ανήκε στην υψηλή γερμανική κουλτούρα, κατευθυνόταν προς το στόχο της ανάπτυξης ενός εσωτερικού περιεχομένου που ήταν ήδη σύμφυτο με το άτομο. Επρόκειτο για μια βασική διαφορά με τις εκπαιδευτικές θεωρίες των φιλελευθέρων, για παράδειγμα, για την εκπαίδευση μέσω της τέχνης.

29. W. Laqueur, *Young Germany* (Νέα Υόρκη, 1962).

κομματιάζεται όλο και πιο πολύ και να στρέφεται προς τα αριστερά. Τα κατεστημένα κόμματα προσπάθησαν ανεπιτυχώς να κερδίσουν τις ψήφους πολλών εργατών, κι έτσι, το μόνο κόμμα που αυξήθηκε ταχύτατα μετά το 1890, ήταν το Σοσιαλιστικό Κόμμα. Στα 1912 οι σοσιαλιστές είχαν κερδίσει το 1/3 των ψήφων και περισσότερο από το 1/4 των εδρών στο Reichstag (το Κοινοβούλιο). Το μόνο άλλο κόμμα που ενισχύθηκε ήταν αυτό της μεσαίας τάξης, οι αριστεροί φιλελεύθεροι, που αναδιοργανώθηκαν κάτω από τον τίτλο του Προοδευτικού Κόμματος το 1910. Αντιθέτως, σημαντική ήταν η παρακμή των συντηρητικών ομάδων, όπως έγινε με τους Εθνικούς Φιλελεύθερους. Μεταξύ των μετριοπαθών και συντηρητικών κομμάτων, μόνο το Καθολικό Κόμμα του Κέντρου και μικρές ομάδες που αντιπροσώπευαν τις εθνικές μειονότητες διατήρησαν μια σταθερή υποστήριξη.

Σ' αυτή την κοινωνία της ραγδαίας αλλαγής —που μεταλλασσόταν με τους ταχύτερους ρυθμούς από κάθε άλλη μεγάλη κοινωνία της Ευρώπης—, ένα τμήμα των συντηρητικών, από το 1890 και μετά, κινήθηκε προς τις θέσεις της ριζοσπαστικής Δεξιάς. Η Bund der Landwirte (Ένωση των Γαιοκτημόνων), ιδιαίτερα, ένας προμαχώνας του κοινωνικού και του πολιτικού συντηρητισμού, υιοθέτησε ένα πρόγραμμα αυταρχικού εθνικισμού που προωθούσε το μιλιταρισμό και τον ιμπεριαλισμό ταυτόχρονα. Υποστήριξε ένα κορπορατίστικο σύστημα αντιπροσώπευσης, έκανε προσπάθειες δημαγωγικής κινητοποίησης των μαζών και ασπάστηκε το ρατσισμό και τον αντισημιτισμό. Ένα μέρος του Συντηρητικού Κόμματος υποστήριζε αυτά τα δόγματα, όπως και το μεγαλύτερο μέρος της μαχητικής Παγγερμανικής Ένωσης, και πολλές από αυτές τις αντιλήψεις θα μπορούσαν να ανευρεθούν και στις υπόλοιπες nationale Verbände (εθνικιστικές ενώσεις). Το ενδιαφέρον για τα κορπορατιστικά συστήματα αντιπροσώπευσης αυξανόταν σταθερά μεταξύ των συντηρητικών.[30]

Παρ' όλ' αυτά, στα χρόνια πριν το 1914 η αυταρχική εθνικιστική ριζοσπαστική Δεξιά δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί σε μια μεγάλη οργανωμένη δύναμη. Η ριζοσπαστική Δεξιά κυριαρχούσε σε μια μειονότητα των συντηρητικών και των δεξιών, ενώ οι δεξιοί γενικότερα κατείχαν μόνο 20% των

---

30. Οι καλύτερες μελέτες για την αγροτική ριζοσπαστική Δεξιά περιλαμβάνονται στα έργα του Hans-Jürgen Puhle: *Agrarische Interessenpolitik und preussischer Konservatismus im wilhelmischen Reich, 1893-1914* (Βόννη, 1975)· *Von der Agrarkrise zum Präfaschismus* (Βισμπάντεν, 1972)· «Radikalisierung und Wandel des deutschen Konservatismus vor dem ersten Weltkrieg», στο *Deutsche Parteien vor 1918*, επιμ. G. Ritter (Κολονία, 1973), 165-86.

εδρών στο Κοινοβούλιο — μόλις μετά βίας κάτι περισσότερο απ' την Αριστερά. Η κυριαρχία της Αριστεράς στη λαϊκή ψήφο ήταν ακόμα μεγαλύτερη. Φιλελεύθερες και μετριοπαθείς φιλελεύθερες ομάδες στο Κοινοβούλιο κατελάμβαναν σχεδόν το 40% των βουλευτικών εδρών. Αν και η γερμανική κυβέρνηση καθεαυτή δεν ήταν τόσο φιλελεύθερη και αντιπροσωπευτική όπως σε άλλα συστήματα της Βόρειας και της Δυτικής Ευρώπης — αφού η κυβέρνηση ήταν υπόλογη μάλλον στον Κάιζερ παρά στο Reichstag και το δικαίωμα ψήφου για τις τοπικές εκλογές ήταν γενικά μη ισότιμο και αντιδημοκρατικό—, η γερμανική πολιτική ζωή παρέμενε κατά κύριο λόγο φιλελεύθερη. Παρά τις διαιρέσεις μεταξύ των μετριοπαθών φιλελευθέρων και της Αριστεράς, οι δύο τομείς μαζί συγκέντρωναν περισσότερο από το 80% των ψήφων και τα 4/5 των εδρών στο Reichstag.[31]

Η Γερμανική Οικονομική Σχολή

Ένα μάλλον ιδιαίτερο γνώρισμα της γερμανικής σκέψης ήταν η ύπαρξη μίας διακριτής «γερμανικής σχολής» στην οικονομική θεωρία, που μερικές φορές αποκαλούνταν επίσης ιστορική, ρομαντική ή κρατιστική σχολή. Τόνιζε την ανάγκη για ένα οργανικό, ενμέρει αυταρχικό, κρατικό σύστημα που θα παρεμβαίνει άμεσα στην οικονομία, προωθώντας την ανάπτυξη και ρυθμίζοντας τις δυσλειτουργίες, σε αντίθεση με τα κυρίαρχα δυτικοευρωπαϊκά δόγματα του ατομικισμού της ελεύθερης αγοράς του 19ου αιώνα. Αυτή η σχολή ξεκίνησε από τον φιλόσοφο Γιόχαν Γκότλιμπ Φίχτε, που συχνά θεωρείται ο πατέρας του γερμανικού εθνικισμού, με το βιβλίο του *Der geschlossene Handelstaat* (*Το Κλειστό Εμπορικό Κράτος*, 1800). Ακολουθήθηκε από άλλους θεωρητικούς, όπως ο δεξιός ρομαντικός Άνταμ Μίλερ, και ιδιαίτερα από τον Φρίντριχ Λιστ, του οποίου το βιβλίο *Das nationale System der politischen Ökonomie* (*Το Εθνικό Σύστημα Πολιτικής Οικονομίας*, 1841) έγινε η κύρια θεωρητική κατάθεση μιας αντίληψης που συνάρθρωνε την εθνική οικονομία σε μια «παν-ηπειρωτική οικονομία» καθοδηγούμενη από τη Γερμανία.

---

31. G. Eley, *Reshaping the German Right* (Νιου Χέιβεν, 1980)· πρόκειται για τη σημαντικότερη μελέτη πάνω στη γερμανική Δεξιά στο σύνολό της γι' αυτή την περίοδο. Βλ. επίσης: Eley, *From Unification to Nazism* (Βοστόνη, 1986)· J.N. Retallack, *Notables of the Right: The Conservative Party and Political Mobilization in Germany, 1876-1914* (Βοστόνη, 1988). Στο F. Coetzee & M. Shevin Coetzee, «Rethinking the Radical Right in Germany and Britain before 1914», *JCH*, 21:4 (Οκτώβριος 1986), 515-38, τονίζεται η σχετική αδυναμία της τελευταίας. Για τα γερμανικά ιμπεριαλιστικά δόγματα αυτής της περιόδου, βλ. W.D. Smith, *The Intellectual Origins of Nazi Imperialism* (Νέα Υόρκη, 1986).

Ο Λιστ ακολουθήθηκε από την «ιστορική σχολή» καθεαυτή, που δραστηριοποιήθηκε σε όλο το υπόλοιπο του 19ου αιώνα. Οι θεωρητικοί αυτής της σχολής έδωσαν έμφαση στην ιδιαιτερότητα και τα ιστορικά στοιχεία της γερμανικής ανάπτυξης, επιμένοντας στο ότι η οικονομική πολιτική θα πρέπει να μην ακολουθεί καθολικά δόγματα αλλά να διαμορφωθεί σύμφωνα με τις γερμανικές ανάγκες. Ανέπτυξαν μια οργανική έννοια του Volkswirtschaft (λαϊκή ή εθνική οικονομία). Ο Άντολφ Βάγκνερ, μία από τις μεταγενέστερες ηγετικές προσωπικότητες αυτής της σχολής, καθιέρωσε τον όρο *κρατικός σοσιαλισμός*, που αναφερόταν στην ευρεία κρατική παρέμβαση στην οικονομία και την κρατική ρύθμισή της.

Από το 1871, έτος ενοποίησης της Γερμανίας, η κρατική πολιτική δεν έφτασε ποτέ τα επίπεδα φιλελευθεροποίησης της Αγγλίας, της Γαλλίας ή της Δυτικής Ευρώπης. Η κυβέρνηση γρήγορα εθνικοποίησε τους σιδηροδρόμους και δημοτικοποίησε υπηρεσίες κοινής ωφέλειας στο τοπικό επίπεδο, ενώ επεκτάθηκε, σε πολύ μικρότερο βαθμό, στα μεταλλεία και τη βιομηχανία. Έτσι, ένας από τους εξέχοντες ιστορικούς της οικονομίας, ο Γκούσταβ Στόλπερ, θα περιγράψει τη γερμανική οικονομία ως «ένα οικονομικό σύστημα πολύ διαφορετικό από αυτό που αποκαλούμε κλασικό φιλελεύθερο σύστημα [...]. Ακόμα και στη μεγαλοπρεπή του περίοδο, ο γερμανικός καπιταλισμός αποτέλεσε ένα μείγμα κρατικού και μετοχικού ελέγχου των επιχειρήσεων».[32] Ένα καθαρό μοντέλο ελεύθερης αγοράς δεν υπήρξε ποτέ, και η γαλλική κυβέρνηση, σε μεγαλύτερο βαθμό από τη βρετανική, πήρε μέτρα για την ενθάρρυνση και τη ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας.[33] Όμως στη Γερμανία ο βαθμός της άμεσης κρατικής ιδιοκτησίας και της κυβερνητικής παρέμβασης έθετε πάντα το γερμανικό μοντέλο κάπως ξέχωρα από την πιο φιλελεύθερη Δυτική Ευρώπη, γεγονός που στηριζόταν σε μια μακρά παράδοση εθνικιστών θεωρητικών που εγκαινιάζεται ήδη από το 1800.

Οι Απαρχές του Γερμανικού και Αυστριακού Εθνικοσοσιαλισμού

Κάποιες μικροομάδες εμφανίστηκαν στην αυτοκρατορική Γερμανία και την Αυστρία, που προσπάθησαν να συνδυάσουν τον εθνικισμό με τον ημικολεκτιβισμό, τον κορπορατισμό ή την κρατιστική οικονομία, και τη

32. G. Stolper, *The German Economy, 1870-1940* (Νέα Υόρκη, 1940), 92. Η πιό καλή συνοπτική περιγραφή της γερμανικής σχολής μπορεί να βρεθεί στο A. Barkai, *Nazi Economics* (Νιου Χέιβεν, 1990), 71-105.

33. S.B. Glough, *France: A History of National Economics* (Νέα Υόρκη, 1964).

μαζική κοινωνική επίκληση προς τους εργάτες, αν και το μόνο που κατόρθωσαν ήταν κάποιες στιγμιαίες εκλογικές ή πολιτικές επιτυχίες. Η πρώτη απ' αυτές ήταν το Χριστιανικό Κοινωνικό Εργατικό Κόμμα, που ιδρύθηκε στο Βερολίνο το 1878 από έναν προτεστάντη ιερέα, τον Άντολφ Στέκερ. Επεδίωκε ένα «χριστιανικό κράτος» που θα παρενέβαινε πιο δυναμικά στη ρύθμιση της οικονομίας, και γρήγορα υιοθέτησε αντισημιτικές θέσεις, ένας όρος που προφανώς πρωτοπαρουσιάστηκε από τον αντι-Εβραίο συγγραφέα Βίλχελμ Μαρ στη δεκαετία του 1860.

Όπως έχουμε δει, μια κάποια αντιεβραϊκή τάση ήταν παρούσα στη γερμανική σκέψη από την αρχή, αλλά είχε σιγήσει, συγκριτικά, κατά την περίοδο του φιλελεύθερου εθνικισμού των αρχών και του μέσου του 19ου αιώνα. Στα 1871 η εβραϊκή μειονότητα στη Γερμανία αποτελούσε το 1,25% του συνολικού πληθυσμού. Αυτό το ποσοστό έπεσε στο 0,95% το 1910 λόγω χαμηλών ρυθμών γέννησης. Τα στοιχεία για το Βερολίνο δείχνουν 5,1% το 1895 και 4,4% στα 1910. Σε μερικά μέρη της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας η εβραϊκή μειονότητα ήταν μεγαλύτερη: ο εβραϊκός πληθυσμός της Βιένης αριθμούσε 12% το 1890 και 8,6% το 1910.[34] Ο εβραϊκός πληθυσμός στις γερμανόφωνες περιοχές ήταν στη συντριπτική του πλειοψηφία μεσοαστικός, συγκεντρωμένος σε χρηματιστικές και εμπορικές επιχειρήσεις (αν και όχι στη βιομηχανία), στα ελεύθερα επαγγέλματα, και αργότερα στις τέχνες και την ψυχαγωγία. Σε όλους αυτούς τους τομείς, το ποσοστό των Εβραίων επιχειρηματιών και επαγγελματιών ήταν πολύ υψηλότερο απ' ό,τι αυτό της μικρής εβραϊκής μειονότητας σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού.

Η εχθρότητα που στρεφόταν εναντίον των Εβραίων από τους περισσότερο ακραίους εθνικιστές αυξανόταν λόγω της ιδιαίτερης θρησκευτικής τους ταυτότητας (αν και η γερμανική και αυστριακή εβραϊκή κοινωνία ήταν σε μεγάλο βαθμό κοσμική και συχνά δεν τηρούσε τους θρησκευτικούς τύπους), και ακόμα περισσότερο λόγω του ότι ήταν η μοναδική εθνοτική ομάδα στη Γερμανία που είχε και διακριτή ταυτότητα και υψηλή κοινωνική θέση στα χρηματιστικά, το εμπόριο, τα ελεύθερα επαγγέλματα και την κουλτούρα. Ο παραδοσιακός θρησκευτικός αντιεβραϊσμός παρουσίαζε τους Εβραίους ως εξαιρετικά διεστραμμένους και άδικους επειδή απέρριπταν το χριστιανισμό. Ο νέος αντισημιτισμός του 19ου αιώνα στιγμάτισε τους Εβραίους με σύγχρονους εκκοσμικευμένους όρους ως εξαιρετικά διεστραμ-

---

34. Αυτές οι στατιστικές περιλαμβάνονται στο βιβλίο του P. Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in German and Austria* (Κέιμπριτζ, 1988), 8-12.

μένους και άδικους λόγω του υποτιθέμενου ακραίου τους υλισμού και της υποτιθέμενης άρνησης να συγχωνευτούν πλήρως με τον Volk, καθώς επίσης και με την υποτιθέμενη άρνηση της αδελφότητας και της «αγάπης». Τέτοιες υποτιθέμενες διαφορές ορίζονταν όλο και πιο πολύ με φυλετικούς όρους, έτσι ώστε, με το κλείσιμο του αιώνα, το μεγαλύτερο μέρος του αντισημιτισμού στον γερμανόφωνο κόσμο πρέσβευε φυλετικά δόγματα.

Παρά την αποτυχία της ομάδας του Στέκερ, στην αρχή της δεκαετίας του 1890 είχαν δημιουργηθεί τρία μικρότερα αντισημιτικά εθνικοσοσιαλιστικά κόμματα: το Αντισημιτικό Γερμανικό Κοινωνικό Κόμμα, το Αντισημιτικό Λαϊκό Κόμμα και η Αγροτική Λίγκα στην Έση. Ήταν σ' αυτό ακριβώς το σημείο που τέτοια δόγματα άρχισαν να έχουν την υποστήριξη της Bund der Landwirte, και στις εκλογές του 1893 για το Reichstag οι ανοιχτά αντισημίτες υποψήφιοι βρέθηκαν για μια στιγμή να κερδίζουν το 3% των ψήφων, και με άλλους συμμάχους σχημάτισαν για ένα σύντομο χρονικό διάστημα ένα μπλοκ από έντεκα βουλευτές. Η Αγροτική Λίγκα μπόρεσε να οργανώσει έναν αριθμό από συνεταιρισμούς κάτω από τη εθνικοσοσιαλιστική σημαία, αλλά χρεοκόπησε κυριολεκτικά το 1894. Το κύριο τμήμα των εθνικοσοσιαλιστών αντισημιτών συνασπίστηκαν εκείνο το χρόνο, για να σχηματίσουν ένα καινούργιο μικρό Γερμανικό Κοινωνικό Μεταρρυθμιστικό Κόμμα, αλλά ήταν ανίκανοι να επαναλάβουν τη μέτρια επιτυχία του 1893. Τα δόγματά τους απορρίφθηκαν από την πλειοψηφία των εργατών και δεν βρήκαν μεγάλη απήχηση στους μεσοαστούς ιδιοκτήτες. Η μοναδική επιτυχία του φυλετικού αντισημιτισμού, αν μπορούμε να την αποκαλέσουμε έτσι, ήταν η αυξανόμενη αποδοχή του από ορισμένα τμήματα του Συντηρητικού Κόμματος.[35]

Στην Αυστρία, ο φιλελευθερισμός ήταν αξιοσημείωτα πιο αδύναμος απ' ό,τι στη Γερμανία. Περιορισμένος κυρίως στη Βιένη και σε λίγες άλλες μεγάλες πόλεις, υποστηριζόταν ιδιαίτερα από τους δημοσίους υπαλλήλους και τις πιο εύπορες μεσαίες τάξεις (και ιδιαίτερα από τους Εβραίους επιχειρηματίες και τους επαγγελματίες). Η Αυστρία παρέμεινε αναλογικά περισσότερο αγροτική από τη Γερμανία, κι επομένως περισσότερο συντηρητική κοινωνικά, καθιστώντας έτσι τη βάση του φιλελευθερισμού, μοιραία, πιο αδύναμη.

---

35. Για την αποτυχία των ριζοσπαστικών αντισημιτικών κομμάτων, βλ. επιπρόσθετα: Pulzer, *Rise of Political Antisemitism*· R.S. Levy, *The Downfall of the Anti-Semitic Political Parties in Imperial Germany* (Νιου Χέιβεν, 1975)· R. Manning, *Rehearsal for Destruction* (Νέα Υόρκη, 1967).

Με την άνοδο των εθνικιστικών κινημάτων σε όλη την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία, ήταν σχεδόν αναπόφευκτο το ότι ο γερμανόφωνος πληθυσμός της Αυστρίας θα αντιδρούσε ανάλογα. Τούτη η αντίδραση πήρε τη μορφή όχι ενός αυστριακού γερμανόφωνου εθνικισμού μόνο για Αυστριακούς, αλλά του παγγερμανισμού, που ιδρύθηκε από τον αριστοκράτη Γιοργκ φον Σένερερ, ο οποίος προηγουμένως ήταν φιλελεύθερος. Αυτός οργάνωσε ένα ισχυρό Παγγερμανικό Εθνικιστικό Κόμμα στα 1879, που αντικαταστάθηκε από την εξίσου μικρή Γερμανική Εθνικιστική Λίγκα. Το κίνημα του Σένερερ ήταν σημαντικό όχι λόγω της κάποιας πολιτικής του επιτυχίας, αλλά λόγω των ιδεολογικών βάσεων που άφησε πίσω του. Διακήρυττε έναν ριζοσπαστικό παγγερμανικό εθνικισμό που ήταν μιλιταριστικός, ιμπεριαλιστικός, αντισλαβικός και αντιεβραϊκός. Διέφερε από τις άλλες δεξιές ομάδες στην ενεργητικότητα με την οποία υιοθέτησε τον γερμανικό κοινωνικό εξισωτισμό, τα ίσα δικαιώματα ψήφου και τις εκτεταμένες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Οι επιδράσεις του «προγράμματος Λιντς» του Σένερερ το 1882 στις μεταγενέστερες πολιτικές τόσο του ριζοσπαστικού εθνικοσοσιαλισμού όσο και του κοινωνικού προοδευτισμού, ήταν αξιοσημείωτες. Έτσι, παρά την αποτυχία του αρχικού κινήματός του, ο Σένερερ προσμετράται μεταξύ των πατέρων του κεντροευρωπαϊκού εθνικοσοσιαλισμού. Εκείνη την περίοδο, ωστόσο, ο οξύς ριζοσπαστικός και κοσμικός τόνος του δεν ήταν ελκυστικός στην αυστριακή κοινωνία, και η οργάνωσή του διαλύθηκε το 1889.[36]

Φορέας της κύριας πολιτικής έκφρασης του αντισημιτισμού στην Αυστρία θα γινόταν όχι μία εθνικοσοσιαλιστική ομάδα, αλλά το λαϊκιστικό και μεταρρυθμιστικό Καθολικό Χριστιανοκοινωνικό Κόμμα, που ιδρύθηκε το 1889.[37] Μέσα σε λιγότερο από δέκα χρόνια έγινε η πιο δημοφιλής δύναμη στη Βιένη υπό την καθοδήγηση του χαρισματικού της ηγέτη Καρλ Λούγκερ. Καθολικοί και κοινωνικά συντηρητικοί, οι Χριστιανοκοινωνιστές υποστήριζαν πρακτικές οικονομικές μεταρρυθμίσεις και έχαιραν ισχυρής υποστήριξης από τις κατώτερες μεσαίες τάξεις καθώς και τις κατώτερες τάξεις. Η πλατφόρμα τους δεν ήταν αυστηρά ρατσιστική αλλά ήταν

---

36. A.G. Whiteside, *The Socialism of Fools* (Μπέρκλεϊ, 1975)· W.J. McGrath, στο *Dionysian Art and the Populist Politics in Austria* (Νιου Χέιβεν, 1974), όπου δίνεται έμφαση στην προσπάθεια χρησιμοποίησης της τέχνης, της μουσικής και των θεατρικών μορφών στην πολιτική για την επιρροή της μαζικής ψυχολογίας των συναισθημάτων.

37. J.W. Boyer, *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement, 1848-1897* (Σικάγο, 1981).

πολύ αντιεβραϊκή, ζητώντας τον περιορισμό της εβραϊκής μετανάστευσης και δραστηριότητας στην Αυστρία. Η δημαγωγία του Λούγκερ είχε πριν απ' όλα καθαρά εκλογικά κίνητρα, ενώ φαίνεται ότι δεν είχε ιδιαίτερη προσωπική έχθρα εναντίον των Εβραίων.[38]

Πέρα από την εκλογική κυριαρχία του Χριστιανοκοινωνικού Κόμματος στη Βιένη, καμία από τις αντισημιτικές οργανώσεις της δεν απολάμβανε μεγάλη εκλογική επιτυχία. Όμως, παρόλο που οι ακραίες ομάδες, χωρίς καμιά εξαίρεση, απέτυχαν —και πράγματι αυτό προκάλεσε κάτι σαν αντίδραση, ιδιαίτερα στη Γερμανία, εναντίον του αντισημιτισμού—, οι αντισημιτικές ιδέες μετά το 1890 διαδόθηκαν πολύ ευρύτερα απ' ό,τι μέχρι τότε. Αν και ο ακραίος αντισημιτισμός ήταν σχεδόν καθολικά απορριπτέος, μετριοπαθείς αντισημιτικές αντιλήψεις γίνονταν όλο και πιο αποδεκτές σε κάποιες εκφάνσεις τους. Ένα από τα ρεύματα του ρατσιστικού αντισημιτισμού με μεγάλη επιρροή ήταν αυτό που προπαγανδιζόταν στη Βιένη μετά το 1900 από τον Γκουίντο φον Λιστ και τον αποσχηματισμένο καλόγερο Γιοργκ Λαντς φον Λίμπενφελς που ανέπτυξαν το αποκρυφιστικό δόγμα της «Αριοσοφίας» — την υποτιθέμενη μυστική φυλετική σοφία των Αρίων που κάποτε, στους αρχαίους χρόνους, είχε εγγυηθεί τη δύναμη, την καθαρότητα και τη φυλετική υπεροχή, αλλά είχε χαθεί και/ή μολυνθεί από μια συνωμοσία φυλετικά κατώτερων και εξισωτιστών. Η κυριαρχία μιας φυλής από εθνοτικά καθαρούς Αρίους υπερανθρώπους μπορούσε να επιτευχθεί πάνω στη βάση απόκρυφων και μυστικιστικών φυλετικών αριανών δογμάτων και μυστικών γνώσεων και πρακτικών, που ονομάστηκαν Αριοσοφία, με απόκρυφα σύμβολα, τελετουργίες και κρυφές παραδόσεις.[39] Αυτές οι ιδέες έθεσαν τα θεμέλια της επιθετικής Κοινότητας Οστάρα, η οποία διακήρυττε τον ακραίο νορδικό ρατσισμό, τον αντισημιτισμό, και μια πολιτιστική επανάσταση που βασιζόταν στη λατρεία του ήλιου και σε διάφορες μορφές αποκρυφισμού. Πριν από το 1913, ο νεαρός Αδόλφος Χίτλερ στη Βιένη προφανώς ήταν ένας επιμελής αναγνώστης των δημοσιευμάτων της Κοινότητας Οστάρα.[40]

---

38. R.S. Geehr, *Karl Lueger* (Ντιτρόιτ, 1990). Για μια ευρύτερη επισκόπηση ολόκληρου του ιστορικού αντισημιτικού φάσματος στην Αυστρία, βλ. B.F. Pauley, *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism* (Τσάπελ Χιλ, 1992).

39. Η καλύτερη εισαγωγή είναι εκείνη του N. Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology. The Ariosophists of Austria and Germany, 1890-1935* (Λονδίνο, 1985).

40. W. Dahm, *Der Mann der Hitler die Ideen gab* (Μόναχο, 1958).

Το μόνο γερμανικό εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα που επέζησε κατά τη διάρκεια και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (DAP), που ιδρύθηκε μεταξύ των Γερμανών εργατών στην αυστριακή Βοημία (τώρα Δημοκρατία της Τσεχίας) το 1904. Οι Γερμανοί αποτελούσαν μια πολυάριθμη μειονότητα μέσα στον τσέχικο πληθυσμό της ευρύτερης Βοημίας, και το DAP απευθυνόταν τόσο εθνικά όσο και κοινωνικά στους Γερμανούς εργάτες, που συχνά υπέκειντο σε εθνικές διακρίσεις. Αν και εξαιρετικά εθνικιστικό, δεν ήταν αρχικά ρατσιστικό, ιμπεριαλιστικό ή μιλιταριστικό και υποστήριζε ότι οι μόνιμοι στρατοί θα έπρεπε να αντικατασταθούν με εθνοφυλακές. Επεδίωκε τον εκδημοκρατισμό των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών, και ο εθνικοσοσιαλισμός του ζητούσε την εθνικοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων. Διέφερε από τον μαρξιστικό σοσιαλισμό στο ότι υποστήριζε μια κοινή οικονομική πολιτική που θα ωφελήσει όλους τους εργαζομένους και τους παραγωγικούς τομείς της εθνικής κοινωνίας, ανεξάρτητα αν ήσαν αγρότες, εργάτες, μικρομεσαίοι ή μεσοαστοί, πιέζοντας για έναν ανάμικτο σοσιαλισμό μέσα στο υπάρχον πλαίσιο της γερμανόφωνης κοινωνίας.[41]

Ο αρχικός γερμανοβοημικός εθνικοσοσιαλισμός «ήταν στην ουσία ένα ριζοσπαστικό δημοκρατικό κίνημα».[42] Ήδη όμως από το 1913 το DAP είχε σοβαρά μολυνθεί από τον παγγερμανικό φυλετισμό και ιμπεριαλισμό. Υιοθέτησε τον αντισημιτισμό και γινόταν όλο και πιο πολύ επιθετικό και πολεμικό. Στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου επεκτάθηκε, μετασχηματιζόμενο στο Γερμανικό Εθνικοσοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα (DNSAP), για γερμανόφωνους εργάτες στη Βοημία και την Αυστρία καθεαυτή, προαναγγέλλοντας, με μια μικρή μετατόπιση των λέξεων, το όνομα του ναζιστικού κόμματος (NSDAP) που οργανώθηκε στο Μόναχο δύο χρόνια αργότερα. Το DNSAP διατήρησε τον διαταξικό του προσανατολισμό και το πρόγραμμα του μερικού σοσιαλισμού σαν «ένωση της εργασίας όλων των παραγω-

41. Ακόμα νωρίτερα, ένα Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα της Τσεχίας είχε δημιουργηθεί στα 1898 σαν ένα δημοκρατικό, ριζοσπαστικό-μεταρρυθμιστικό και κοινωνικά προοδευτικό κόμμα για τους εργάτες που μιλούσαν τσέχικα. Το γερμανικό και το τσέχικο κόμμα σε μεγάλο βαθμό αγνόησαν το ένα το άλλο, μιας κι ένας από τους κύριους στόχους του πρώτου ήταν η μεταλλαγή της Αυστρίας σ' ένα völkisch δημοκρατικό γερμανικό κράτος. Το τσέχικο κίνημα επίσης επέζησε του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και αργότερα έπαιξε έναν αρκετά σημαντικό ρόλο στο πολιτικό σύστημα του καινούργιου δημοκρατικού κράτους της Τσεχοσλοβακίας.

42. Η κορυφαία μελέτη το επιβεβαιώνει: A.G. Whiteside, *Austrian National Socialism before 1918* (Χάγη, 1962), 112.

γών» (Gewerkschaft aller Schaffenden). Σύντομα συνεργάστηκε με το εν τη γενέσει του κίνημα των ναζί πέρα από τα γερμανικά σύνορα, κι ένα μέρος του DSNAP έγινε ο πυρήνας του μεταγενέστερου Αυστριακού Ναζιστικού Κόμματος.

Ιταλία

Οπως η Γερμανία, η Ιαπωνία, η Ουγγαρία και η Ρουμανία, η Ιταλία ήταν ένα από τα καινούργια έθνη των δεκαετιών του 1860 και 1870. Η «παλινόρθωση των Μέιτζι» δημιούργησε ένα σύγχρονο κράτος στην Ιαπωνία μετά το 1867, το Ausgleich που παλινόρθωσε το βασίλειο της Ουγγαρίας έλαβε χώρα τον ίδιο χρόνο, η Γερμανία ενοποιήθηκε το 1871, και η πλήρης ανεξαρτησία και κυριαρχία της Ρουμανίας αναγνωρίστηκε το 1878. Αν και το μεγαλύτερο μέρος της Ιταλίας ενοποιήθηκε κάτω από τη συνταγματική μοναρχία της δυναστείας του Πεδεμοντίου το 1860, η κατάσταση στην ενοποιημένη Ιταλία διέφερε σημαντικά από αυτή της Γερμανίας. Αν και η Γερμανία πολύ σύντομα ανέπτυξε το δεύτερο ισχυρότερο βιομηχανικό και επιστημονικό σύμπλεγμα του πλανήτη, η Ιταλία είχε μια υπανάπτυκτη νοτιοευρωπαϊκή αγροτική οικονομία με έναν, σε μεγάλο βαθμό, αναλφάβητο πληθυσμό. Ενώ η Γερμανία αναγνωρίστηκε αμέσως ως η μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη στον κόσμο, που ενοποίησε όλες τις μικρότερες γερμανικές ηγεμονίες και ενσωμάτωσε την Αλσατία-Λορένη, την οποία απέσπασε από τη Γαλλία, η Ιταλία είχε έναν ανίσχυρο στρατό, ηττήθηκε σε όλες τις στρατιωτικές εκστρατείες που ανέλαβε μόνη της, εξαρτιόταν από τη στρατιωτική ισχύ και τη διπλωματική βοήθεια των άλλων, ακόμα δε και μετά την ενσωμάτωση της Ρώμης στα 1870 ήταν υποχρεωμένη να υφίσταται τη συνεχιζόμενη κατοχή κατοικούμενων από Ιταλούς terra irredenta (αλύτρωτων εδαφών) από την Αυστροουγγαρία.

Η ενοποίηση της Ιταλίας πυροδοτήθηκε από το κίνημα του Risorgimento (Αναβίωση ή Ανανέωση), που ενέπνευσε μεγάλο μέρος της ιταλικής ελίτ στα μέσα του αιώνα. Οι στόχοι του Risorgimento δεν ήταν απλά η εξάλειψη της ξένης κυριαρχίας και η ενοποίηση των ιταλόφωνων περιοχών, αλλά επίσης η δημιουργία μιας σύγχρονης και προοδευτικής κοινωνίας. Μετά το 1860 το μεγαλύτερο μέρος του πρώτου στόχου είχε επιτευχθεί, αλλά για πολλούς πατριώτες το οικονομικά στενάχωρο, ελιτίστικο και ολιγαρχικό νέο ιταλικό σύστημα φαινόταν σαν μια θλιβερή αποτυχία ή μια προδοσία της δεύτερης επιδίωξης.

Στο νέο ιταλικό σύστημα κυριαρχούσε η ελίτ των μεσαίων και ανώτε-

ρων τάξεων του Βορρά. Υπό το καθεστώς της συνταγματικής μοναρχίας, περιόρισε αυστηρά τα εκλογικά δικαιώματα, έδωσε έμφαση στο νόμο και την τάξη, διοικούσε αυταρχικά τον χτυπημένο από τη φτώχεια Νότο (για τον οποίο κάποιοι από τους Βόρειους ένιωθαν ένα είδος ρατσιστικής αποστροφής), και διατηρούσε μία από τις υψηλότερες φορολογίες στην Ευρώπη, παρά την αδύναμη οικονομία. Αν και η αργή φιλελευθεροποίηση του πολιτικού συστήματος άρχισε μετά το 1876 και η σύγχρονη βιομηχανική ανάπτυξη επιταχύνθηκε στη δεκαετία του 1890, η Ιταλία παρέμενε θεμελιωδώς αγροτική και καθυστερημένη σε σύγκριση με τη Βόρεια Ευρώπη. Η καθολική ψηφοφορία για τους άρρενες θεσπίστηκε μόλις στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Εάν η Ιταλία ήταν πολύ αδύναμη για να διεκδικήσει τα terra irredenta της, φαινόταν επίσης ανίσχυρη να επεκτείνει τη δική της αυτοκρατορία. Η Τυνησία βρίσκεται στη Μεσόγειο απέναντι ακριβώς από τη Σικελία, αλλά το 1881 την άρπαξε η Γαλλία. Η ιταλική κυβέρνηση εγκατέστησε μικρές αποικίες στην Ερυθραία και τη Σομαλία, και από τις δύο πλευρές του Κέρατος της Ανατολικής Αφρικής, αλλά οι προσπάθειες επέκτασής της στην Αιθιοπία το 1896 κατέληξαν σε ολοκληρωτική ήττα στην Αντόουα, σηματοδοτώντας τη μοναδική περίπτωση στη διάρκεια του 19ου αιώνα που μια αξιοσέβαστη ευρωπαϊκή στρατιωτική δύναμη ηττήθηκε τόσο αποφασιστικά από έναν μαύρο αφρικανικό στρατό. Αποτέλεσμα αυτού ήταν ότι η Ιταλία παραιτήθηκε τελείως της αποικιακής επέκτασης. Με μια τέτοια πολιτική η Ιταλία δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει η «έκτη μεγάλη δύναμη» της Ευρώπης, αλλά στην καλύτερη των περιπτώσεων μόνο μια μεγαλύτερη Ισπανία, Ελλάδα ή Πορτογαλία.

La rivoluzione mancata

Αυτή η κατάσταση προκάλεσε τη γέννηση του μύθου της rivoluzione mancata (ελλείπουσα ή ματαιωμένη επανάσταση) μεταξύ των εθνικιστών της νέας Ιταλίας. Η ανάγκη συνδυασμού εθνικής αυτοεπιβεβαίωσης με τις εσωτερικές πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις είχε αναγνωριστεί από πολλούς ηγέτες του Risorgimento. Ο Τζουζέπε Ματσίνι, ένας από τους κεντρικούς θεμελιωτές του ιταλικού εθνικισμού, είχε επίσης υιοθετήσει ένα είδος μετριοπαθούς σοσιαλισμού για την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας, ενώ ο κόμης Κάρλο Πισακάνε, ένας από τους ηγέτες του πρώιμου ιταλικού σοσιαλισμού, πέθανε ως μάρτυρας του εθνικισμού και της ενοποίησης. Έτσι η προβληματική σχέση μεταξύ εθνικισμού και εσωτερι-

κής ανάπτυξης είχε αναγνωριστεί ήδη από τα πρώτα βήματα του σύγχρονου ιταλικού εθνικισμού.

Στα 1880 ο πιο δημοφιλής ποιητής της χώρας, ο Τζοζουέ Καρντούτσι, θα απευθύνει έκκληση για έναν νέο εθνικισμό και μια νέα πολιτική εθνικού μεγαλείου.[43] Ο Πασκουάλε Τουριέλο, στο *Governo e governati in Italia* (1882), διακήρυξε την ανάγκη για ένα «οργανικό κράτος» το οποίο θα πρέπει να διοικείται από μεγάλους άνδρες, υποστηρίζοντας ότι ο στρατός αποτελούσε τον πιο χρήσιμο από τους υπάρχοντες θεσμούς της Ιταλίας. Στα επόμενα χρόνια, κι άλλες μεγάλες λογοτεχνικές μορφές και πολιτικοί συγγραφείς θα επαναλάβουν παρόμοιες απόψεις.

Στο γύρισμα του αιώνα, ο εκσυγχρονισμός της Ιταλίας επιταχύνθηκε ελαφρά, η αστικοποίηση ενισχύθηκε, και διευρύνθηκε η κοινωνική διαφοροποίηση. Με την επέκταση της βιομηχανικής εργατικής δύναμης στον αστικό Βορρά, ένα σοσιαλιστικό κίνημα αποκρυσταλλώθηκε, εντείνοντας τις διεκδικήσεις από το σύστημα. Η πίεση για πολιτική φιλελευθεροποίηση ενισχυόταν χρόνο με το χρόνο, περίπου κάθε δεκαετία διευρυνόταν το ποσοστό εκείνων που είχαν δικαίωμα ψήφου, και, υπό την ηγεσία του Τζοβάνι Τζολίτι μετά το 1900, η κυβέρνηση επιτάχυνε τον εκσυγχρονισμό ενώ παράλληλα καταδίωκε την πραγματιστική μεταρρύθμιση.

Η Εναλλακτική Λύση του Περιοριστικού ή Αυταρχικού Φιλελευθερισμού

Για τους ακραίους συντηρητικούς, ή ακόμα για κάποιους τρομαγμένους μετριοπαθείς, οι εσωτερικές εντάσεις απειλούσαν να τεθούν εκτός ελέγχου. Η φυσική δυναμική των σύγχρονων φιλελεύθερων συστημάτων, ακόμα και υπό τον περιορισμένο και περιοριστικό φιλελευθερισμό του 19ου αιώνα, έτεινε προς τη διεύρυνση του φιλελευθερισμού, την ενίσχυση των μεταρρυθμίσεων και την έναρξη του εκδημοκρατισμού. Αυτό ήταν ξεκάθαρο για την πλειοψηφία των ελιτιστών ή συντηρητικών φιλελευθέρων ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, και γι' αυτό είχαν γίνει πολλές προτάσεις τόσο στη Γαλλία όσο και στην Ισπανία που κατέτειναν στον περιορισμό της λαϊκής συμμετοχής, στην παγίωση ενός περιοριστικού φιλελευθερισμού, ούτως ώστε να αποφευχθεί η παρακμή.

---

43. Ο εθνικισμός του Carducci και άλλων λογοτεχνικών μορφών συζητείται στο R. Drake, *Byzantium for Rome: The Politics of Nostalgia in Umbertian Italy, 1878-1900* (Τσάπελ Χιλ, 1980).

Στη δεκαετία του 1880, συντηρητικοί φιλελεύθεροι όπως ο Ρουτζέρο Μπόνγκι και ο Τζόρτζιο Αρκολέο πρότειναν τέτοιους περιορισμούς στην Ιταλία — ο Μπόνγκι υποστηρίζοντας έναν περιορισμό διαμέσου του κορπορατισμού και ο Αρκολέο υμνώντας τη γερμανική αντίληψη του Rechts-staat. Ο νέος ηγέτης του συντηρητικού φιλελευθερισμού την επόμενη δεκαετία ήταν ο αυστηρός Σίντνεϊ Σονίνο, που δημοσίευσε ένα περιβόητο άρθρο στα 1897 με τον τίτλο «Torniamo allo Statuto», παρακινώντας το ιταλικό κράτος να «επιστρέψει» στις αρχικές αυστηρές διατάξεις του συντάγματος του 1849, απορρίπτοντας κάθε μεταγενέστερη φιλελευθεροποίηση.

Ούτε το στέμμα ούτε η πλειοψηφία της πολιτικής κοινής γνώμης θα συμφωνούσε μ' αυτό, αλλά η εναλλακτική πρόταση ενός πλέον αυταρχικού φιλελευθερισμού παρέμενε ζωντανή ως μια πολιτική εκδοχή στη σκέψη πολλών συντηρητικών και μετριοπαθών φιλελευθέρων για τα επόμενα τριάντα χρόνια.[44]

Ο Εθνικισμός της Αβανγκάρντ: Ο Φουτουρισμός και η Πολιτιστική Ελίτ

Μια σημαντική μεταστροφή έλαβε χώρα αμέσως μετά το 1900, όταν ένα μεγάλο μέρος της πολιτιστικής ελίτ μετακινήθηκε προς έναν πιο μαχητικό και βίαιο εθνικισμό. Η πολιτιστική κρίση του fin de siècle είχε μεγαλύτερη επίδραση πάνω στην Ιταλία απ' ό,τι στις περισσότερες άλλες χώρες. Οι Ιταλοί φιλόσοφοι συναγωνίζονταν με τους Γερμανούς στην πρωτοπορία της αντιθετικιστικής εξέγερσης εκ μέρους του νεοϊδεαλισμού, ενώ οι Ιταλοί κοινωνικοί επιστήμονες και θεωρητικοί όπως οι Μόσκα, Παρέτο και Σκίπιο Σιγκέλε υπήρξαν διεθνείς ηγετικές φυσιογνωμίες των καινούργιων ελιτιστικών και αντικοινοβουλευτικών θεωριών. Πουθενά στον κόσμο δεν υπήρχαν πιο σφοδροί αντίπαλοι της αστικής κουλτούρας, του φιλελευθερισμού, του ανθρωπισμού και του ειρηνισμού. Θεωρήθηκε ότι το φυσικό επακόλουθο του επιθετικού εθνικισμού ήταν η ισχυρή ηγεσία και ο ιμπεριαλισμός.

Οι πιο διακεκριμένοι εκφραστές του νέου ρεύματος ήταν οι ηγέτες της φλωρεντιανής αβανγκάρντ, ο Τζοβάνι Παπίνι και ο Τζουζέπε Πρετζολίνι, μαζί με τον ριζοσπάστη νεοεθνικιστή συγγραφέα Ενρίκο Κοραντίνι και τον

---

44. Αυτά αλλά και άλλα δεξιά και εθνικιστικά ρεύματα εξετάζονται ικανοποιητικά από τον John Thayer, στο *Italy and the Great War: Politics and Culture, 1870-1915* (Μάντισον, 1964), 3-142.

πιο φημισμένο ποιητή της Ιταλίας, τον αισθησιακό νεορομαντικό Γκαμπριέλε Ντ'Ανούντσιο, ο οποίος λέγεται ότι κατόρθωσε να κάνει τη βία να φαίνεται ερωτική. Ο Παπίνι και ο Πρετζολίνι κυκλοφόρησαν τη νέα μοντερνιστική εφημερίδα *Leonardo* στη Φλωρεντία, η οποία εξυμνούσε την εθνική ιδιοφυΐα και την επέκταση, αλλά το πιο σημαντικό τους όχημα υπήρξε το περιοδικό *La Voce*, που ιδρύθηκε το 1908. Ο φλωρεντιανός μοντερνισμός τους απηύθυνε έκκληση για πνευματική και πολιτιστική αναγέννηση, διακηρύσσοντας την ανάγκη για ένα είδος εκκοσμικευμένης θρησκείας. Δίδασκαν τον ελιτισμό, τον πόλεμο, το «ιμπεριαλιστικό ιδεώδες» και τη σημασία της αναγεννητικής βίας. Ο Πρετζολίνι υποστήριζε την ανάγκη «να αγαπάμε τον πόλεμο», αφού «η βία είναι... μια θεραπεία της ηθικής».[45] Οι εθνικιστές λογοτέχνες καταδίκαζαν τον ανθρωπισμό και τη φιλελεύθερη φοβία της αιματοχυσίας που κυριαρχούσε τον 19ο αιώνα, καθώς επίσης και την πεποίθηση ότι η «απλή ζωή» είναι ιερή. Το ξέσπασμα του Ρωσοϊαπωνικού Πολέμου το 1904-1905 συγκίνησε ορισμένους από αυτούς. Ο Ντ'Ανούντσιο θα πει ότι «ο κόσμος δεν υπήρξε ποτέ τόσο θηριώδης».[46] Αυτό που χρειαζόταν ήταν ένα μεγάλο εθνικό εγχείρημα· ακόμα και ο νηφάλιος Παρέτο θρηνούσε στα 1904 ότι η Ιταλία, εν αντιθέσει με τη Γερμανία ή τη Γαλλία, δεν είχε μια πραγματική θεωρία του αυταρχικού ή του αστυνομικού κράτους. Ο Μόσκα επίσης υποστήριζε τον πόλεμο και τον ιμπεριαλισμό, ενώ ο Παπίνι ισχυριζόταν ότι αυτά ήταν τα μόνα μέσα που θα μπορούσαν να ενοποιήσουν εσωτερικά την Ιταλία. Τον Οκτώβριο του 1913 έγραψε μ' έναν ενθουσιαστικό τόνο στο φουτουριστικό περιοδικό *Lacerba*: «Το μέλλον χρειάζεται αίμα. Χρειάζεται ανθρώπινα θύματα, μακελειό. Εσωτερικός και εξωτερικός πόλεμος, επανάσταση, κατάκτηση: αυτή είναι η ιστορία [...]. Το αίμα είναι το κρασί των δυνατών λαών, και το αίμα είναι το λάδι για τα γρανάζια αυτής της μεγάλης μηχανής που πετά από το παρελθόν προς το μέλλον».[47]

Εξίσου σφοδρές υπήρξαν οι φωνές της νέας κύριας συνεισφοράς της Ιταλίας στην καλλιτεχνική αβανγκάρντ των αρχών του 20ού αιώνα, το φου-

---

45. Παρατίθεται στο W.L. Adamson, *Avant-Garde Florence: From Modernism to Fascism* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1993), 88.

46. Παρατίθεται στο Thayer, *Italy and the Great War*, 193.

47. Στο ίδιο, 259. Υπάρχει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία πάνω στον νέο εθνικισμό της πολιτιστικής ελίτ. Βλ. ιδιαίτερα E. Gentile, *«La Voce» e l'età giolittiana* (Μιλάνο, 1972)· F. Cereja, *Intellettuali e politica dall'epoca giolittiana all'affermazione del fascismo* (Τορίνο, 1973).

τουριστικό κίνημα που αναπτύχθηκε από τον Φιλίπο Μαρινέτι. Ο φουτουρισμός ήταν ακραίος και απόλυτος υποστηρικτής του καινούργιου· εξέφραζε τη νέα μηχανική και βιομηχανική Ιταλία που αναπτυσσόταν στο Βορρά, και απέρριπτε όλους τους παλιούς καλλιτεχνικούς κανόνες, υμνώντας την καινοτομία, την ταχύτητα, τις μηχανές, και όλες τις δραματικές αλλαγές του 20ού αιώνα. Οι φουτουριστές πρότειναν ταυτόχρονα ένα καινούργιο περιεχόμενο και μια νέα μορφή. Οι θεατρικές τους παραστάσεις ήταν προκλητικά χάπενινγκ, οι πίνακές τους γεμάτοι εργοστάσια, μηχανές, δυναμικά κινούμενα μέρη και σύμβολα της νέας επιτάχυνσης της ζωής. Οι φουτουριστές, από μια άποψη, υπήρξαν «μεταφυσικοί μοτοσικλετιστές».

Σε αντίθεση με την καλλιτεχνική αβανγκάρντ σε κάποιες άλλες χώρες, οι Ιταλοί φουτουριστές δεν ήταν απλοί ατομικιστές, αλλά φλογεροί εθνικιστές. Γι' αυτούς η Ιταλία ήταν ιστορικά η χώρα της ιδιοφυΐας, και τη νέα μεγάλη «τρίτη Ιταλία» (μετά τη Ρώμη και την Αναγέννηση) θα έπρεπε να την καθοδηγεί μια καινούργια ελίτ από «νεαρές μεγαλοφυΐες» (όπως θεωρούσαν τους εαυτούς τους), που θα την οδηγούσαν στον πόλεμο, την αυτοκρατορία και το νέο εθνικό μεγαλείο.

Οι φουτουριστές αρέσκονταν στα ριζοσπαστικά και προκλητικά μανιφέστα πολύ περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη αβανγκάρντ ομάδα, «και πράγματι, οι περισσότεροι ιστορικοί του ιταλικού φουτουρισμού συμφωνούν ότι η σειρά από περίπου πενήντα μανιφέστα που δημοσιεύτηκαν μεταξύ του 1909 και της εισόδου της Ιταλίας στον πόλεμο το 1915 αποτέλεσε την κατεξοχήν λογοτεχνική μορφή του κινήματος».[48] Η ρητορική τους ήταν πολύ πιο αιμοχαρής απ' αυτή άλλων εθνικιστών. Το αρχικό φουτουριστικό μανιφέστο του 1909 διακήρυττε:

> 1. Θέλουμε να τραγουδήσουμε την αγάπη του κινδύνου, τη συνήθεια της ενεργητικότητας και της ταχύτητας.
>
> 2. Τα ουσιαστικά στοιχεία της ποίησής μας θα είναι το κουράγιο, το θράσος και η εξέγερση.
>
> 3. [...] Θέλουμε να εκθειάσουμε τις επιθετικές συμπεριφορές, την πυρετώδη εγρήγορση, την ασταμάτητη πορεία, το επικίνδυνο άλμα, το χαστούκι και το χτύπημα με τη γροθιά [...].
>
> 9. Θέλουμε να υμνήσουμε τον πόλεμο —τη μόνη θεραπεία για τον κόσμο— και το μιλιταρισμό, τον πατριωτισμό, την καταστροφική χειρονομία των αναρχικών, τις όμορφες ιδέες που σκοτώνουν και την περιφρόνηση για τις γυναίκες.

48. M. Perloff, *The Futurist Moment* (Σικάγο, 1986), 90.

10. Θέλουμε να κατεδαφίσουμε τα μουσεία και τις βιβλιοθήκες, να πολεμήσουμε την ηθική, το φεμινισμό και όλους τους καιροσκόπους και χρησιμοθήρες δειλούς.[49]

Πολλά από αυτά που θα αποτελέσουν τον ιταλικό φασισμό το 1919 μπορούν ήδη να βρεθούν στο φουτουριστικό μανιφέστο δέκα χρόνια νωρίτερα.

Η Ιταλική Εθνικιστική Ένωση

Η Ιταλική Εθνικιστική Ένωση (ANI), το πρώτο εθνικιστικό κόμμα της Ιταλίας, ιδρύθηκε το 1910, αλλά το έδαφος είχε ήδη προετοιμαστεί από τις λογοτεχνικές, πολιτιστικές και πολιτικές κινήσεις της περασμένης δεκαετίας. Ο πιο επίμονος εκφραστής ήταν ο πολυγραφότατος μυθιστοριογράφος και συγγραφέας Ενρίκο Κοραντίνι, ο οποίος όχι μόνο συνέβαλε στη διατύπωση της θεωρητικής βάσης και στη νομιμοποίηση του κινήματος, αλλά προσέφερε επίσης μια ευρύτερη λογική θεμελίωση σ' αυτό. Αντλώντας από τις προτάσεις ορισμένων επαναστατών συνδικαλιστών, αποκαλούσε την Ιταλία «ένα προλεταριακό έθνος», το οποίο υφίσταται συστηματική εκμετάλλευση από τη διεθνή δομή εξουσίας και τον διεθνή καταμερισμό εργασίας, καταδικασμένη σε υποδεέστερη θέση και με εμπορικές διακρίσεις εναντίον της. Απ' αυτή την άποψη, το κυριότερο πρόβλημα της Ιταλίας δεν ήταν αυτό των φτωχών αγροτών ή των χαμηλόμισθων βιομηχανικών εργατών, αλλά η προλεταριακή θέση ολόκληρης της κοινωνίας στο διεθνές επίπεδο. Ο εθνικισμός θα έπρεπε να αναλάβει την ευθύνη για την ενοποίηση όλων των Ιταλών και για την οικοδόμηση μιας δυνατής, σύγχρονης και ευημερούσας χώρας όπου όλοι θα μπορούν να ευδοκιμήσουν. Η εθνική επανάσταση έχει προτεραιότητα πάνω στην ταξική επανάσταση και θα ωφελήσει όλες τις τάξεις. Ο Κοραντίνι, περιστασιακά, χρησιμοποίησε ακόμα και τον όρο *εθνικοσοσιαλισμός*.[50]

---

49. Παρατίθεται στο A. Lyttelton, επιμ., *Italian Fascism from Pareto to Gentile* (Λονδίνο, 1973), 211-12. Βλ. G.L. Mosse, «The Political Culture of Italian Futurism: A General Perspective», *JCH*, 25:2-3 (Μάιος-Ιούνιος 1990), 229-52, και για μια συνολική θεώρηση του κινήματος, R.T. Clough, *Futurism* (Νέα Υόρκη, 1961). Ο Andrew Hewitt, στο *Fascist Modernism* (Στάνφορντ, 1993), παρουσιάζει μια εσωτερική ανάλυση του Marinetti ως αισθητή αβανγκαρντίστα.

50. M. de Taeye-Hedren, *Le nationalisme d'Enrico Corradini et les origines du fascisme dans la revue florentine «Il Regno», 1903-1906* (Παρίσι, 1973)· R.S. Cunsolo, *Italian Nationalism* (Μελβούρνη, 1990).

Το ΑΝΙ ήταν η πρώτη αντιφατική συνάθροιση ποικίλων ειδών εθνικιστών — δημοκρατικών, μετριοπαθών και αυταρχικών. Στο δεύτερό του συνέδριο το 1912, δημιουργήθηκε ένα σχίσμα μεταξύ των δημοκρατικών και των δεξιών, με τους αυταρχικούς να κερδίζουν τον έλεγχο. Το 1914 η οργάνωση απέκτησε μια σχετική ενότητα αποδεχόμενη το δόγμα του αυταρχικού συντεχνιακού κράτους, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον καθηγητή του δικαίου Αλφρέντο Ρόκο. Αντίθετα από τους καθολικούς κορπορατιστές που θεωρητικά υποστήριζαν τον περιορισμό του ρόλου του κράτους, ο Ρόκο θεωρούσε ότι ο κρατισμός ήταν η μόνη λογική, συνεπής και επιστημονική προσέγγιση στη σύγχρονη πολιτική οργάνωση. Ισχυριζόταν ότι έπαιρνε πολλές από τις θεωρίες του από τα γερμανικά δόγματα του νομικού κράτους, που όριζε τα ανθρώπινα δικαιώματα όχι ως ενδογενή αλλά ως απορρέοντα από τον αυτοπεριορισμό της κυρίαρχης κρατικής εξουσίας.

Οι διαιρέσεις που προκαλούσαν οι κομματικές πολιτικές και οι κοινωνικοί αγώνες, καθώς και η υπανάπτυξη που βασάνιζε την Ιταλία, μπορούσαν να υπερκεραστούν από ένα αυταρχικό συντεχνιακό κράτος. Αυτό θα αντικαθιστούσε το Κοινοβούλιο με μια συνέλευση των συντεχνιών η οποία θα αντιπροσώπευε τα συμφέροντα των οικονομικών ομάδων και θα ρυθμιζόταν από ένα κράτος με κυρίαρχες εξουσίες. Οι λειτουργίες του θα στρέφονταν προς την κατεύθυνση της επίτευξης της κοινωνικής αρμονίας, της προώθησης του οικονομικού εκσυγχρονισμού και της διαμόρφωσης της Ιταλίας σε μία δυνατή και επιβλητική χώρα. Αν και οι εχθροί του συχνά αποκάλεσαν το συντεχνιακό κράτος του Ρόκο αντιδραστικό, αυτός το διαχώρισε από εκείνο των καθολικών συντηρητικών. Το κράτος του δεν βασιζόταν πάνω στα αρχαϊκά πρότυπα των μεσαιωνικών τάξεων, αλλά ήταν σχεδιασμένο για να προωθήσει τον σύγχρονο βιομηχανικό συντονισμό και τη βιομηχανική επέκταση για το χτίσιμο μιας καινούργιας, σύγχρονης κοινωνίας. Όμως, παρόλο που οι στόχοι του ΑΝΙ ήταν εκσυγχρονιστικοί, δεν ήταν επαναστατικοί, μιας και η υπάρχουσα εξουσία του ιταλικού στέμματος και η γενική ταξική δομή θα διατηρούνταν μέσω αυταρχικών μέσων, ενώ η τεχνολογία και οι βιομηχανικές δυνατότητες της κοινωνίας ως σύνολο θα άλλαζαν.

Η πιο ριζοσπαστική πλευρά του προγράμματος του ΑΝΙ βρίσκεται στον τελικό στόχο του, που ήταν η ενδυνάμωση της Ιταλίας για σύγχρονο πόλεμο και επέκταση. Αυτά οι εθνικιστές πίστευαν ότι ήταν απαραίτητα και, πράγματι, από τη σκοπιά του κοινωνικού δαρβινισμού, αναπόφευκτα. Ήταν η πρώτη καινούργια πολιτική ομάδα στην Ιταλία που οργανώθηκε για βίαιες αναμετρήσεις με την επαναστατική Αριστερά. Η πολιτοφυλακή των

εθνικιστών —η Sempre Pronti (Πάντα Έτοιμοι)— ήταν η πρώτη που απάντησε στην αριστερή βία με τις προσωπικές επιθέσεις στη Μπολόνια τον Ιούλιο του 1919, πριν το μικροσκοπικό φασιστικό κίνημα να είναι έτοιμο, ή να έχει τη θέληση, να το κάνει.

Παρά την αντίληψη του Κοραντίνι για «προλεταριακό εθνικισμό», το ANI ήταν ένα δεξιό και ελιτίστικο κίνημα, και τον καιρό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έγινε το πιο δεξιό αυταρχικό κίνημα με τις πιο επεξεργασμένες θέσεις και το πιο καθαρό μυαλό στην Ευρώπη (με πιθανή εξαίρεση την Action Française).Οι πιο αποτελεσματικοί δεσμοί του ήταν με τομείς της άρχουσας τάξης και με οικονομικούς και θεσμικούς ηγέτες. Ποτέ δεν θα γινόταν ένα μαζικό κίνημα, αλλά σύντομα ήταν ικανό να εξασκεί επιρροή δυσανάλογη με αυτή τού κάπως περιορισμένου αριθμού των μελών του.[51]

Η Εθνικοποίηση του Επαναστατικού Συνδικαλισμού

Ο πυρήνας από τον οποίο τελικά δημιουργήθηκε ο φασισμός στην Ιταλία δεν ήταν ούτε η πολιτιστική ελίτ ούτε οι δεξιοί εθνικιστές, αλλά ο μετασχηματισμός μέρους της επαναστατικής Αριστεράς, ιδιαίτερα του τμήματος που ήταν γνωστό ως επαναστάτες συνδικαλιστές. Ο επαναστατικός συνδικαλισμός ξεκίνησε αρχικά στη Γαλλία στις αρχές της δεκαετίας του 1890, ως αντίδραση στην αδυναμία και τη μετριοπάθεια του σοσιαλιστικού και συνδικαλιστικού κινήματος. Θέλησε να υπερβεί τέτοιους περιορισμούς μέσα από την «άμεση δράση», ή αυτό που οι υποστηρικτές του αποκαλούσαν la manière force (η τακτική της δύναμης), με στόχο την επανάσταση διαμέσου μιας μεγάλης γενικής απεργίας που θα καθιστούσε δυνατή την επαναδιάταξη της κοινωνίας γύρω από τα συνδικάτα. Οι επαναστάτες συνδικαλιστές απεχθάνονταν το ρεφορμισμό, το συμβιβασμό, την κοινοβουλευτική δημοκρατία, ή αυτό που αποκαλούσαν «δεισιδαίμονα πίστη στις πλειο-

---

51. Οι πιο εκτενείς μελέτες είναι των: F. Perfetti, *Il nazionalismo italiano dalle origini alla fusione col fascismo* (Μπολόνια, 1977)· A.J. De Grand, *The Italian Nationalist Association and the Rise of Fascism in Italy* (Λίνκολν, 1978). Άλλες εργασίες είναι των: F. Leoni, *Origini del nazionalismo italiano* (Νάπολη, 1965)· του ιδίου *La stampa nazionalista* (Ρώμη, 1965)· F. Gaeta, *Nazionalismo italiano* (Νάπολη, 1965)· R. Molinelli, *Per una storia del nazionalismo italiano* (Ούρμπινο, 1966)· W. Alff, «Die Associazione Nazionalista Italiana von 1910», στο *Der Begriff Faschismus und andere Aufsätze* (Φρανκφούρτη, 1971), 51-95. O Paolo Ungari, στο *Alfredo Rocco e l'ideologia giuridica del fascismo* (Μπρέσια, 1963), συζητά τις ιδέες του Rocco, ενώ κάποιες διασυνδέσεις με τις μεγάλες επιχειρήσεις εξετάζονται λεπτομερώς στο R.A. Webster, *Industrial Imperialism in Italy, 1908-1915* (Μπέρκλεϊ, 1975).

ψηφίες». Είχαν επηρεαστεί περισσότερο από τους άλλους σοσιαλιστές από την κρίση του fin de siècle, ιδιαίτερα από τον κοινωνικό δαρβινισμό, το ρόλο της σύγκρουσης των ομάδων, και από τις ιδέες του Σορέλ για την ηθική αξία της βίας. Έφτασαν στο απόγειό τους στη Γαλλία στα 1902-1906, και μετέπειτα η επιρροή τους ακολούθησε φθίνουσα πορεία.[52]

Ο επαναστατικός συνδικαλισμός άρχισε να ενισχύεται στην Ιταλία μετά το 1900, βασιζόμενος ιδιαίτερα στα Camere del Lavoro — περιφερειακές εργατικές οργανώσεις της βόρειας Ιταλίας που στόχευαν να καλύπτουν τις αριθμητικές αδυναμίες των συνήθων εργατικών ενώσεων. Αν και οι επαναστάτες συνδικαλιστές αποκαλούσαν τους εαυτούς τους μαρξιστές, τα δόγματα και οι τακτικές τους ήταν ανορθόδοξα, και αποχώρησαν από το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα το 1907. Στη διάρκεια του 1907-1908 ηγήθηκαν ενός ριζοσπαστικού απεργιακού κύματος, και το 1909 είχαν σε μεγάλο βαθμό αποχωρήσει από την, υπό σοσιαλιστική κυριαρχία, εργατική ομοσπονδία, την CGL, ενώ τρία χρόνια αργότερα οργάνωσαν μια μικρότερη Unione Sindacale Italiana (USI) με κάτι λιγότερο από 100.000 μέλη.

Στην πορεία, οι ιδέες των ηγετών των επαναστατών συνδικαλιστών έγιναν όλο και πιο ριζοσπαστικές και ετερόδοξες. Ο Αρτούρο Λαμπριόλα, ένας από τους κύριους θεωρητικούς τους, για ένα σύντομο διάστημα μετανάστευσε στο εξωτερικό, κι είχε γίνει μάρτυρας των διακρίσεων εναντίον των Ιταλών εργατών. Ανέπτυξε τη δική του αντίληψη περί του «προλεταριακού έθνους» — οι Ιταλοί, μάλλον ως έθνος παρά απλώς ως τάξη, ήταν αντικείμενα εκμετάλλευσης του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, και άρα η επαναστατική αλλαγή θα πρέπει να μην αναφέρεται μόνο σε μία τάξη αλλά σε ολόκληρη την κοινωνία. Όλο και πιο πολύ, οι επαναστάτες συνδικαλιστές πίστευαν ότι ως μαρξιστές θα πρέπει να ενθαρρύνουν την πλήρη ανάπτυξη και ωρίμαση του ιταλικού καπιταλισμού, αφού χωρίς έναν πλήρως ανεπτυγμένο καπιταλισμό δεν θα μπορούσε να υπάρξει επιτυχής επαναστατικός κολεκτιβισμός. Επιπλέον, στην Ιταλία, το επαναστατικό κίνημα δεν θα μπορούσε να επιτύχει έχοντας ως βάση μόνο την εργατική τάξη. Για να θριαμβεύσει, θα έπρεπε να γίνει ένα διαταξικό κίνημα που θα αντλεί υποστήριξη από αγρότες, εργάτες γης και, όσο το δυνατόν περισσότερο, από την παραγωγική μεσαία τάξη. Ούτε ήταν λάθος να υποστηρίζεις τον «προλεταριακό εθνικισμό» στους εθνικούς πολέμους και την αποικιακή επέκταση, αφού και ο Μαρξ και ο Ένγκελς συστηματικά επιδοκίμαζαν

52. F.F. Ridley, *Revolutionary Syndicalism in France* (Κέιμπριτζ, 1970)· P. Stearns, *Revolutionary Syndicalism and French Labor* (Νιου Μπράουνσγουϊκ, Νιου Τζέρσεϊ, 1971).

τον βρετανικό και τον γαλλικό ιμπεριαλισμό, καθώς επίσης και την αμερικανική κατάκτηση του Τέξας, επειδή θα έφερναν την πρόοδο στις βυθισμένες στην αμάθεια περιοχές. Στα 1910, λοιπόν, βρισκόταν σε εξέλιξη μια διαδικασία της οποίας αποτέλεσμα ήταν πολλοί επαναστάτες συνδικαλιστές να μεταβληθούν σε εθνικιστές συνδικαλιστές.[53]

Οι διανοητικοί ηγέτες του επαναστατικού συνδικαλισμού ήταν ικανοί να αφιερώσουν πολύ χρόνο στην επεξεργασία της θεωρίας, διότι το κίνημά τους δεν είχε πολλές πρακτικές ευκαιρίες. Βλέποντας τη ματαιότητα της απλής εξέγερσης, έδωσαν έμφαση στη σημασία της δομής και της οργάνωσης. Ενώ απέρριπταν τον παραλογισμό και την απλή λαγνεία της βίας των φουτουριστών, ο Σέρτζιο Πανούντσιο και άλλοι θεωρητικοί τόνιζαν την ανάγκη, και στην πραγματικότητα τον ζωτικό ρόλο, της βίας.[54] Οι συνδικαλιστές ήταν υπέρ της ενάργειας ως διακριτής από τον απλό συναισθηματισμό, αγωνίζονταν όμως για μια καινούργια προσέγγιση που θα κινητοποιούσε τα ζωτικά ένστικτα των εργατών. Ο Ρομπέρτο Μίχελς —ο πιο διακεκριμένος από τους διανοουμένους τους— επεξεργάστηκε μια θεωρία για την ανάγκη ύπαρξης νέων ελίτ, το ρόλο της ηγεσίας και του βολονταρισμού, την ψυχολογία των μαζικών ομάδων και τα προβλήματα της μαζικής κινητοποίησης.[55] Το ίδιο σημαντική για τη συνδικαλιστική θεωρία ήταν η έμφαση σε καινούργια ιδεώδη και σύμβολα, καθώς επίσης και η δημιουργία μιας πιο θετικής ηθικής στη θέση του μαρξιστικού υλισμού που θα παρακινούσε και θα καθοδηγούσε τους εργάτες.[56]

Το 1910 ο Αρτούρο Λαμπριόλα και ο Ενρίκο Λεόνε ανέπτυξαν καινούρ-

53. Για μια λεπτομερή συζήτηση, βλ. D.D. Roberts, *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism* (Τσάπελ Χιλ, 1979)· Z. Sternhell, M. Sznajder & M. Asheri, *The Birth of Fascist Ideology* (Πρίνστον, 1994).

54. Μάλλον άγνωστος εκτός Ιταλίας ο Panunzio, θα καταστεί αδιαμφισβήτητα ο πιο παραγωγικός και συγκροτημένος θεωρητικός του φασισμού από τα χρόνια του μετασχηματισμού του επαναστατικού συνδικαλισμού μέχρι την κατάρρευση του καθεστώτος. Βλ. A.J. Gregor, *Sergio Panunzio: Il sindacalismo ed il fondamento razionale del fascismo* (Ρώμη, 1978)· F. Perfetti, *Sergio Panunzio: Il fondamento giuridico del fascismo* (Ρώμη, 1987).

55. F. Pfetsch, *Die Entwicklung zum faschistischen Führerstaat in der politischen Philosophie von Robert Michels* (Καρλσρούη, 1964)· W. Röhrich, *Robert Michels von sozialistischsyndikalistischen zum faschistischen Credo* (Βερολίνο, 1972).

56. Z. Sternhell, «The "Anti-Materialist" Revision of Marxism as an Aspect of Rise of the Fascist Ideology», *JCH*, 22:3 (Ιούλιος 1987), 379-400· M. Sznajder, «I miti del sindacalismo rivoluzionario», *Storia Contemporanea* (από εδώ και στο εξής θα παρατίθεται ως *SC*), 24:1 (Φεβρουάριος 1993), 21-57.

για οικονομικά δόγματα που τόνιζαν την ανάγκη ανάπτυξης μιας κοινωνίας παραγωγών που θα βασιζόταν σε μια «ρεαλιστική» οικονομία, αναγνωρίζοντας το ρόλο της οριακότητας και της ηδονιστικής ψυχολογίας του καταναλωτή. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, η ελεύθερη αγορά θα μπορούσε να είναι πιο αποτελεσματική δύναμη στην εξάλειψη της υπεραξίας και στην επίτευξη της σύγχρονης ανάπτυξης, που ήταν αναγκαίες για την αληθινή κολεκτιβιστική επανάσταση. Έτσι, ένα πλουραλιστικό συνδικαλιστικό-κορπορατιστικό σύστημα μέσα σ' ένα περιορισμένο κράτος προσέφερε τον πιο σίγουρο δρόμο για το σοσιαλισμό.[57]

Το 1911 παρουσιάστηκε η κυριότερη ευκαιρία της Ιταλίας για αποικιακή εξάπλωση, όταν η κυβέρνηση διεξήγαγε έναν περιορισμένης έκτασης πόλεμο ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για την κατάκτηση της Λιβύης, στην ακριβώς απέναντι πλευρά της Μεσογείου. Αυτός ο πόλεμος είχε την υποστήριξη ενός αριθμού επαναστατών συνδικαλιστών και όλων σχεδόν των εθνικιστών, αν και πολλοί από τους πρώτους ήταν ενάντιοι. Επίσης, τουλάχιστον στην αρχή, ενάντιοι στον πόλεμο ήταν και οι πολιτιστικοί εθνικιστές της La Voce, διότι ήταν πολύ αντιδραστικός τόσο στη σύλληψή του όσο και στους στόχους του. Με το τέλος του πολέμου, οι περισσότεροι από τους ηγέτες των επαναστατών συνδικαλιστών άρχισαν να προσχωρούν στην άποψη ότι το κεντρικό πρόβλημα της Ιταλίας δεν ήταν η αστική τάξη —η οποία, στην πραγματικότητα, δεν κυβερνούσε— αλλά το ολιγαρχικό και, σύμφωνα με την αντίληψή τους, αντιδραστικό πολιτικό σύστημα. Από αυτή τη σκοπιά, έγιναν πολλές συζητήσεις για την ανάγκη μιας «προκαταρκτικής» πολιτικής επανάστασης, η οποία θα άνοιγε το πολιτικό σύστημα σε πιο προοδευτικές δυνάμεις. Ο συνδικαλιστικός κορπορατισμός, ως η εναλλακτική λύση, θα μπορούσε να παρέχει μια μεταβατική πολιτική ηγεσία έως ότου ολοκληρωθεί η αναπτυξιακή διαδικασία και επιτευχθεί ο αληθινός σοσιαλισμός.

Έτσι, ήδη από το 1914, οι επαναστάτες συνδικαλιστές είχαν δραστικά αναθεωρήσει τη μαρξιστική θεωρία, και την αντικατέστησαν με καινούργια δόγματα που έθεταν ως στόχο την επίτευξη μιας «θετικής» επανάστασης. Τα δόγματα αυτά έδιναν έμφαση στη σημασία της ηθικής, των ιδεών και των συμβόλων, και εφιστούσαν την προσοχή στην κοινωνική ψυχολογία· στη σημασία του βολονταρισμού μάλλον, παρά του οικονομικού ντετερμινισμού· στον κομβικό ρόλο των ελίτ για την παροχή ηγεσίας σε μια

57. M. Sznajder, «Economic Marginalism and Socialism: Italian Revolutionary Syndicalism and the Revision of Marx», *Praxis International* 11:1 (Απρίλιος 1991):114-27.

επαναστατική πρωτοπορία· στη σημασία της διαταξικής κινητοποίησης· στο ρόλο της οικονομικής επέκτασης και της ανάπτυξης μάλλον, παρά της διανομής· στην αντιμετώπιση της πολιτικής καθεστηκυίας τάξης ως του κύριου άμεσου εχθρού, αντί του καπιταλισμού και των βιομηχάνων· στην έννοια του προλεταριακού έθνους ως της έννοιας-κλειδί για την επανάσταση· και στην ανάγκη για άμεση δράση, βία και ηρωικές ενέργειες, αρχικά σε επαναστατικές απεργίες και αργότερα στην εθνική πολιτική σκηνή και τη στρατιωτική δράση. Κάποιοι από τους ηγέτες τους είχαν ήδη γίνει εθνικιστές, κι αφότου η Ιταλία εισήλθε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι περισσότεροι από τους εκπροσώπους τους θα υποστηρίξουν τον «εθνικό επαναστατικό πόλεμο», στην πορεία του μετασχηματισμού τους από τον επαναστατικό συνδικαλισμό στον εθνικιστικό συνδικαλισμό. Υπ' αυτή τη μορφή, θα αποτελέσουν και την πλέον συγκροτημένη βάση για την ίδρυση του φασιστικού κινήματος στα 1919.

Ανατολική Ευρώπη

Η Ανατολική Ευρώπη υπήρξε η περιοχή στην οποία αναπτύχθηκαν μερικά από τα πιο ισχυρά εθνικιστικά κινήματα του τέλους του 19ου αιώνα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της περοχής κατείχαν οι πολυεθνικές αυτοκρατορίες της Ρωσίας, της Αυστροουγγαρίας και της Οθωμανικής Τουρκίας. Μεγάλο μέρος του ανατολικοευρωπαϊκού εθνικισμού αφορούσε απελευθερωτικά κινήματα που οργανώθηκαν μεταξύ των εθνοτήτων που δεν απολάμβαναν ανεξαρτησία. Όλες οι εθνότητες που κέρδισαν την ανεξαρτησία τους στην πορεία του αιώνα (Ελλάδα, Σερβία, Ρουμανία και Βουλγαρία) διαμόρφωσαν κράτη με φιλελεύθερες συνταγματικές μοναρχίες, κι αυτό ίσχυε και για τη μικροσκοπική περιοχή του Μαυροβουνίου. Σ' αυτά τα βασίλεια, το μεγαλύτερο μέρος της πολιτικής έκφρασης ανταποκρινόταν στο φιλελεύθερο μοντέλο, και σχεδόν όλα τα απελευθερωτικά κινήματα ασπάζονταν παρόμοια ιδεώδη. Παρ' όλ' αυτά, υπήρχαν κάποιες τάσεις ενός καινούργιου είδους αυταρχικού εθνικισμού.

Η Ένωση του Ρωσικού Λαού

Η Ένωση του Ρωσικού Λαού οργανώθηκε για να απαντήσει στην αριστερή φιλελεύθερη επανάσταση του 1905 στη Ρωσία, και ήταν η πρώτη προσπάθεια ενός καινούργιου μαζικά κινητοποιημένου δεξιού εθνικισμού εκεί. Η ΕΡΛ συνδύαζε τον αυταρχικό μοναρχισμό κι έναν ακαθόριστο κορπορατισμό με κάποιες προσπάθειες μαζικής κινητοποίησης και τυπικής κοι-

νωνικής μεταρρύθμισης, βασιζόμενη ιδιαίτερα στις αναφορές στην παραδοσιακή, σκοταδιστικού τύπου, θρησκευτικότητα. Έδωσε έμφαση στις ισχυρές οπλισμένες ομάδες (Μαύρες Εκατονταρχίες) πολύ περισσότερο από κάθε άλλη κεντροευρωπαϊκή ή δυτικοευρωπαϊκή ομάδα, και ήταν ακραία στον μισορατσιστικό αντισημιτισμό της και την υποστήριξη ενός καινούργιου τύπου ρωσικού εθνικιστικού ιμπεριαλισμού.[58] Το 1907 υπήρχαν περίπου τρεις χιλιάδες τοπικά παραρτήματα, με πολύ μεγάλη επιρροή σε κάποια τμήματα των χαμηλότερων μεσαίων τάξεων και των εργατών των πόλεων, στρατολογώντας «σε μερικά μέρη το 15 με 20% των ανθρώπων».[59] Δίνοντας μια βραχύβια απάντηση σε μια πολύ βαθιά πολιτική κρίση, η ΕΡΛ λειτούργησε σ' ένα προ-δημοκρατικό περιβάλλον και απέτυχε να διατηρήσει τον πρώιμο δυναμισμό της. Η πριν το 1914 Ρωσία ήταν πολύ υπανάπτυκτη για να εκθρέψει όλους εκείνους τους παράγοντες και τις δυνάμεις που σύντομα θα έφερναν το φασισμό στο προσκήνιο στην Κεντρική Ευρώπη. «Αν και κινούνταν προς την κατεύθυνση του φασισμού, [η ΕΡΛ] ήταν ακόμα πολύ μακριά απ' αυτό τον ακαθόριστο στόχο».[60]

Σερβική Ενοποίηση ή Θάνατος

Ο συγκρουσιακός εθνικισμός παρουσιαζόταν πιο συχνά και με μεγαλύτερη ένταση στην Ανατολική παρά στη Δυτική Ευρώπη, και ήταν ένα πολύ κοινό φαινόμενο ανατολικοευρωπαϊκά εθνικιστικά κινήματα να υποστηρίζουν βίαιες ή πολεμικές τακτικές, αν και τα περισσότερα από αυτά συνήθως ασπάζονταν ένα κοινοβουλευτικό σύστημα εθνικής πολιτικής.[61] Μία

58. H. Rogger, «Was There a Russian Fascism? The Union of Russian People», *Journal of Modern History* (από εδώ και στο εξής *JMH*), 36:4 (Δεκέμβριος 1964), 398-415· του ιδίου, «Russia», στο *The European Right*, επιμ. H. Rogger & E. Weber (Μπέρκλεϊ, 1965), 443-500. Περαιτέρω στοιχεία μπορούν να βρεθούν στα: J.J. Brock Jr., «The Theory and Practice of the Union of the Russian People, 1905-07», Ph.D. diss., University of Michigan, 1972· D.C. Rawson, «The Union of the Russian People, 1905-07», Ph.D. diss., University of Washington, 1971.

59. W. Laqueur, *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia* (Νέα Υόρκη, 1993), 26-27.

60. Στο ίδιο, 28.

61. Για παράδειγμα, «είναι ενδιαφέρον ότι η νεολαία του Μαυροβουνίου οργάνωσε μια μυστική εταιρεία στο Βελιγράδι το 1909 με στόχο τη δολοφονία στο Μαυροβούνιο όλων εκείνων που αντιτάσσονταν στους κεντρικούς στόχους του Κόμματος του Λαού του Μαυροβουνίου». V. Dedijer, *The Road to Sarajevo* (Λονδίνο, 1967), 291-92. Στην πραγματικότητα, αυτοί οι τόσο ακραίοι στόχοι στο μεγαλύτερο μέρος τους δεν υλοποιήθηκαν.

αξιοσημείωτη εξαίρεση ήταν η πανσερβική μυστική εταιρεία Ujedinenje ili Smrt (Ενοποίηση ή Θάνατος). Αυτή η ομάδα, που σε μεγάλο βαθμό καθοδηγούνταν από αξιωματικούς του σερβικού στρατού που είχαν συμμετάσχει στην ανατριχιαστική δολοφονία του βασιλιά Αλέξανδρου το 1903, επαναφέροντας την οικογένεια του Καραγεόργεβιτς στον σερβικό θρόνο, υιοθέτησε μια επεκτατική εξωτερική πολιτική που θα ενοποιούσε όλα τα σερβικά εδάφη και θα έφερνε τις γειτονικές σλαβικές περιοχές του Νότου κάτω από την εξουσία των Σέρβων. Διακήρυσσε μια μιλιταριστική πολιτική και την αντικατάσταση του κοινοβουλευτικού συστήματος από μια αυταρχική μορφή κυβέρνησης που θα συγκέντρωνε όλους τους εθνικούς πόρους και θα ανέπτυσσε το έθνος. Γνωστή και με το όνομα Crna Ruka (Μαύρη Χείρα), υιοθέτησε τα οικονομικά αιτήματα των εργατών και των αγροτών, επιμένοντας όμως στο ότι αυτά θα πρέπει να υποτάσσονται στην εθνική επέκταση, τον αλυτρωτισμό και τους κοινούς στόχους. Ο τίτλος του δημοσιογραφικού της οργάνου, *Pijemont* (*Πεδεμόντιο*), υπογράμμιζε την πίστη που είχαν για τον ιδιαίτερο ρόλο του βασιλείου των Σέρβων στην επέκταση των Νοτιοσλάβων, παρόμοιο με το ρόλο του βασιλείου του Πεδεμοντίου του ιταλικού Risorgimento. Η Ενοποίηση ή Θάνατος επέμενε στην ανάπτυξη της σερβικής ορθοδοξίας για την ενίσχυση των κοινών δεσμών και την προσφορά πνευματικής καθοδήγησης. Διευκόλυνε τις δραστηριότητες των συνωμοτών της Νέας Βοσνίας για την εκτέλεση του αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερνδινάνδου το 1914, που επιτάχυνε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η εταιρεία διαλύθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου, και ο ηγέτης της, αρχηγός της μυστικής σερβικής αστυνομίας στρατηγός Ντραγκούτιν Ντιμιτρέγιεβιτς, εκτελέστηκε το 1917.[62]

62. D. MacKenzie, *Apis: The Congenial Conspirator* (Μπόουλντερ, 1989). Βλ. επίσης A. Dragnich, *Serbia, Nicola Pasic, and Yugoslavia* (Νιου Μπρούνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ, 1974)· M.B. Petrovich, *A History of Modern Serbia, 1804-1918* (Νέα Υόρκη, 1976), 2: 608-11.

3

Οι Συνέπειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Η ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ, ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης θρυμματίστηκε από τον αντίκτυπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο οποίος έκλεισε μία ειρηνική περίοδο ενός αιώνα, που χρονολογούνταν, με λίγες εξαιρέσεις, από την εποχή των ναπολεόντειων πολέμων του 1815. Η καταστροφικότητα του πολέμου δεν περιορίστηκε μόνο στα δέκα εκατομμύρια ανθρώπινες ζωές, αλλά σάρωσε και τις περισσότερες κυβερνήσεις και δυναστείες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, εγκαινιάζοντας μια περίοδο του 20ού αιώνα που θα χαρακτηριζόταν από τη μαζική πολιτική βία και την επανάσταση. Οι βασικές πολιτικές συνήθειες άλλαξαν, καθώς η μακροπρόθεσμη τάση προς τη φιλελεύθερη δημοκρατία και την επέκταση της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης αμφισβητήθηκε και σε πολλές περιοχές αντιστράφηκε. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να κάνει την πολιτική ζωή περισσότερο ωμή, ενώ η προσφυγή στην πολιτική βία έμοιαζε φυσική ή ακόμα και «κανονική». Οι επιπτώσεις στην κουλτούρα και την κοινωνική ψυχολογία υπήρξαν εξίσου βαθιές, καθώς η αίσθηση αισιοδοξίας και η πίστη στην πρόοδο, που χαρακτήριζαν όλο τον προηγούμενο ενάμιση αιώνα, αμφισβητούνταν και συχνά απορρίπτονταν.

Ωστόσο ο πόλεμος λειτούργησε, σε μεγάλο βαθμό, απελευθερωτικά. Αν και όλα τα σύγχρονα κινήματα χειραφέτησης —εθνικά, κοινωνικά, πολιτισμικά ή σεξουαλικά— είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται πριν από τον πόλεμο, οι καταστροφές και οι αλλαγές που επέφερε αυτή η σύγκρουση τους έδωσε περαιτέρω ώθηση και ορμή.

Αρχικά, ο πόλεμος χαιρετίστηκε μ' ενθουσιασμό, τουλάχιστον σε κά-

ποιες από τις μεγάλες πόλεις των κυριοτέρων αντιπάλων, και ήταν καλοδεχούμενος τόσο μεταξύ των διανοουμένων όσο και μεταξύ των καθημερινών πολιτών.[1] Η Γερμανία αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα. Εκεί ο πόλεμος χαιρετίστηκε ως επανάσταση, ως απελευθέρωση, ως μια εξέγερση ενάντια στις καταπιεστικές συνθήκες και ενάντια στην κυριαρχία της δυτικής κουλτούρας από τη Γαλλία και τη Βρετανία. Ο πόλεμος προσέφερε, για πρώτη φορά, την ευκαιρία για την πλήρη αναγνώριση της Γερμανίας και της γερμανικής κουλτούρας. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι η γερμανική κυβέρνηση είχε περισσότερη ευθύνη για τον πόλεμο απ' ό,τι οι όμοιοί της στην Αυστρία, τη Ρωσία ή τη Σερβία· απλώς, θέλουμε να υπογραμμίσουμε αυτή την αίσθηση προσμονής που απελευθερώθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό στη Γερμανία.

Πολλοί ιστορικοί έχουν εντρυφήσει στο παράδοξο της Γερμανίας των αρχών του 20ού αιώνα, η οποία, από πολλές πλευρές, ήταν όχι μόνο η νεότερη αλλά και η πιο εκσυγχρονισμένη και επιτυχημένη δύναμη στην Ευρώπη. Στη διάρκεια των δύο προηγούμενων γενεών, η Γερμανία ήταν στην πρωτοπορία σε πολύ διαφορετικούς τομείς, όπως η εκπαίδευση, οι πανεπιστημιακές επιτεύξεις, η βιομηχανία, η επιστήμη, η τεχνολογία, η πολεοδομία και η ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής. Για τους φοβισμένους Γάλλους σχολιαστές, η Γερμανία αποτελούσε την επιτομή του νεωτερικού και του «πρακτικού λόγου», που αποτέλεσε επί αιώνες το ιδιαίτερο κτήμα της Δύσης. Την ίδια στιγμή, οι εκπρόσωποι των γερμανικών συμφερόντων στην πολιτική και τον πολιτισμό συχνά εξέφραζαν μία αίσθηση απογοήτευσης και ανεκπλήρωτων προσδοκιών – την ανάγκη για την επίτευξη μιας αποφασιστικής καινούργιας διεξόδου.

Η Μοντρίς Έξταϊνς υποστήριξε ότι «η Γερμανία, πολύ περισσότερο από κάθε άλλη χώρα, αντιπροσώπευε τις φιλοδοξίες μιας εθνικής πρωτοπορίας».[2] Για τους Γερμανούς, πολύ περισσότερο από κάθε άλλον από τους κυριότερους εμπολέμους, ο εθνικισμός πήρε τη μορφή μιας μυστικιστικής αίσθησης εξέγερσης εναντίον της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και της απελευθέρωσης από αυτήν. Δεν ενέπνευσε μία κοινωνική επανάσταση, αλλά προώθησε τη στρατιωτική ηγεμονία και τη γέννηση νέων πολιτισμικών μορ-

1. Η καλύτερη συνοπτική επισκόπηση αυτού του φαινομένου και η σύνδεσή του με την πολιτιστική κρίση του fin de siècle μπορεί να βρεθεί στο R.N. Stromberg, *Redemption by War: The Intellectuals and 1914* (Λίνκολν, 1982).

2. M. Eksteins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age* (Νέα Υόρκη, 1989), 49.

φών. Ίσως δεν αποτελεί λοιπόν υπερβολή να πούμε ότι όλο και περισσότερο η παλιά γερμανική πολιτισμική έμφαση στην Innerlichkeit (εσωτερικότητα ή βάθος) παραχώρησε τη θέση της σε μια υποκειμενική εθνικιστική φαντασίωση, μια ειδική αποστολή ενάντια στην υποκριτική μπουρζουάδικη δυτική κουλτούρα, καθώς και ενάντια στην ιμπεριαλιστική της κυριαρχία. Αυτό μπορεί κάλλιστα να σηματοδοτεί, όπως λέει και η Έξταϊνς, την επίταση της προσκόλλησης στο ναρκισσισμό και τη φαντασίωση —πριν από τον πόλεμο κατεξοχήν πεδίο της αβανγκάρντ—, που επεκτάθηκε στο σύνολο της εθνικιστικής κουλτούρας. Ο πόλεμος θα μπορούσε λοιπόν να είναι απελευθέρωση και δημιουργία, ένα μέσο που διά του θανάτου θα οδηγούσε στην επίτευξη μιας υψηλότερης ζωής, βασισμένης στην υπέρτερη γερμανική κουλτούρα.

Όλες οι δυνάμεις ακολουθούσαν μιλιταριστικές πολιτικές, και όλες παρέβησαν διάφορους κανόνες συμπεριφοράς και διέπραξαν φρικαλεότητες. Από την αρχή όμως, οι κομβικές πρωτοβουλίες του πολέμου προήλθαν από τη Γερμανία. Η κλιμάκωση των εξοπλισμών και των μεθόδων —χημικά αέρια, φλογοβόλα, εναέριος βομβαρδισμός των πόλεων, υποβρύχιος πόλεμος χωρίς κανένα περιορισμό— ήταν γερμανικές πρωτοβουλίες. Εφαρμόστηκαν επίσης σχετικά σκληρότερες πολιτικές κατοχής, που ήταν πιο εμφανείς στην περίπτωση της Γερμανίας, αφού μόνον αυτή κατέκτησε ξένα εδάφη στα δύο πρώτα χρόνια του πολέμου.[3] Όλα αυτά προκάλεσαν μεγαλύτερο σοκ λόγω της υποτιθέμενης επιτυχίας, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, στη θέσπιση περισσότερο πολιτισμένων ρυθμίσεων επίλυσης των διεθνών διαφορών και, θεωρητικώς, των ίδιων των πολέμων. Τέλος, αν και η ίδια η γερμανική κυβέρνηση ήταν συντηρητική και αυταρχική, έδρασε ως ο κύριος διεθνής φορέας υπόθαλψης και υποστήριξης κοινωνικοπολιτικών επαναστάσεων στους κόλπους των εχθρών της, όπως στην περίπτωση της Βαρκελόνης, της Πολωνίας και, πάνω απ' όλα, της Ρωσίας του 1917.[4]

Μπορούμε λοιπόν βάσιμα να υποστηρίξουμε ότι η γερμανική πολιτική, τόσο στο πολιτικό όσο και στο στρατιωτικό επίπεδο, ήταν από τη μια μεριά

---

3. Παρατίθεται στο J. Horne και A. Kramer, «German "Atrocities" and Franco-German Opinion, 1914: The Evidence of German Soldiers' Diaries», *JMH*, 66 (Μάρτιος 1994), 1-33.

4. Η κύρια ιστοριογραφική αντιπαράθεση στη διάρκεια των δύο προηγούμενων γενεών σε ό,τι αφορά τη γερμανική επιθετικότητα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έχει να κάνει με τους στόχους του πολέμου, αν και όλοι οι εμπόλεμοι είχαν επεκτατικούς σκοπούς. Όσον αφορά τη «διαμάχη Fisher» πάνω στους γερμανικούς στόχους, βλ. F. Fischer, *From Kaiserreich to Third Reich* (Νέα Υόρκη, 1986)· J.A. Moses, *The Politics of Illusion: The Fischer Controversy in German History* (Λονδίνο, 1975).

πιο καινοφανής και πιο πρωτότυπη και από την άλλη μάλλον πιο ριζοσπαστική. Ο γερμανικός εθνικισμός ήταν πιο ακραίος, πολιτισμικά και ιδεολογικά, από οποιασδήποτε άλλης μεγάλης δύναμης (αν και μάλλον όχι περισσότερο ακραίος από αυτόν της Σερβίας). Η Γερμανία είχε τη βούληση να φτάσει στα άκρα πιο πολύ από ό,τι οι άλλες κύριες δυνάμεις που εμπλέκονταν στον πόλεμο. Το εάν αυτό ήταν μάλλον ζήτημα βαθμού παρά ζήτημα αρχών εξαρτάται από την άποψη του καθενός. Παρά την εκτεταμένη ριζοσπαστικοποίηση που επέφερε ο πόλεμος, η γερμανική τακτική και πολιτική δεν προχώρησαν πολύ πιο πέρα από τις γενικές ευρωπαϊκές κατηγορίες και τους κανόνες εκείνης της γενιάς, αλλά εξώθησαν αυτούς τους περιορισμούς στα όριά τους πολύ περισσότερο από κάθε άλλη πολιτική.

Η Εμπειρία του Χαρακώματος

Ο τρόπος που διεξαγόταν ο πόλεμος στο δυτικό και το ιταλικό μέτωπο γέννησε μια εμπειρία που ήταν προηγουμένως άγνωστη σε τόσο πολλούς ανθρώπους και για τόσο παρατεταμένες χρονικές περιόδους.[5] Τα κυριολεκτικώς αμετακίνητα μέτωπα των χαρακωμάτων καθήλωσαν εκατομμύρια ανθρώπων, συνεχώς για πολλούς μήνες, δημιουργώντας μια καινούργια συλλογική συνείδηση μιας ξεχωριστής κοινωνίας, τη συνείδηση μιας πολεμικής ομάδας σχετικά απομονωμένης από το υπόλοιπο έθνος και τις εμπειρίες της καθημερινής ζωής, μιας ομάδας που δέθηκε μέσα από την εμπειρία της παρατεταμένης συναδελφικότητας και μιας καινούργιας αίσθησης συλλογικής ταυτότητας, μιας συνείδησης που βάθυνε κι απέκτησε διάρκεια μέσα από τα κοινά βάσανα και την αυτοθυσία. Αυτή η αίσθηση της συλλογικής ταυτότητας και της κοινής αποστολής θα επιζούσε του πολέμου και θα βοηθούσε στη δημιουργία μιας καινούργιας εθνικής συνείδησης, αποστολής και σκοπού μεταξύ πολλών βετεράνων. Δημιούργησε την αίσθηση μιας διακριτής καινούργιας «στρατιωτικής τάξης πολιτών» που έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στη μαχητικότητα και την ηγεσία του μεταπολεμικού εθνικισμού, αλλά και στις πολιτικές πρωτοβουλίες των δεκαετιών του 1920 και του 1930. Έννοιες όπως «ο σοσιαλισμός του αίματος» και «χαρακωματοκρατία» ισχυροποιήθηκαν στις αντιλήψεις εκατοντάδων χιλιάδων βετεράνων.

---

5. Για τη βασική εμπειρία του πολέμου, βλ. E.J. Leed, *No Man's Land: Combat and Identity in World War I* (Νέα Υόρκη, 1979).

Οι Καταστροφικές Επιπτώσεις του Πολέμου για τη Συνταγματική Κυβέρνηση

Ο πόλεμος έθεσε σε σκληρή δοκιμασία τα πολιτικά συστήματα όλων των εμπόλεμων παρατάξεων. Ενώ τα σταθερά δυτικοευρωπαϊκά δημοκρατικά συστήματα στάθηκαν ικανά να ανταποκριθούν με διάφορες μορφές συνασπισμένων κυβερνήσεων «εθνικής ενότητας», η κατάσταση χειροτέρευσε περαιτέρω στην Κεντρική, Νότια και Ανατολική Ευρώπη. Το τσαρικό καθεστώς της Ρωσίας, το κράτος του οποίου ήταν το πιο οπισθοδρομικό και δεσποτικό απ' όλα, διαλύθηκε τελικά κάτω από τις νέες πιέσεις. Το 1917 κατέρρευσε τελείως, οδηγώντας στην επανάσταση, την κομουνιστική δικτατορία και τον εμφύλιο πόλεμο.

Στη Γερμανία, η στρατιωτική ηγεσία πήρε στην πραγματικότητα την εξουσία στα χέρια της, σφετεριστικά, στα μέσα του πολέμου. Μια νέα οργάνωση αυταρχικού εθνικισμού, το Κόμμα της Πατρώας Γης, οργανώθηκε το 1917-18 από τον ναύαρχο φον Τίρπιτς και τον Βόλφγκανγκ Καπ. Αυτοί που το δημιούργησαν ήλπιζαν στη δημιουργία μιας ευρείας πατριωτικής ένωσης που θα συνένωνε όλες τις τάξεις γύρω από μία ισχυρή ηγεσία κι ένα μιλιταριστικό και ιμπεριαλιστικό πρόγραμμα, ενώ θα απέφευγε προσεκτικά οποιαδήποτε αλλαγή στις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις.[6] Το κόμμα αυτό, ένα δημιούργημα του πολέμου, αποτέλεσε την πρώτη αυταρχική εθνικιστική ένωση που κέρδισε μαζική υποστήριξη, αν και μετά την ήττα των Γερμανών κατέρρευσε.

Στις ουδέτερες χώρες Ισπανία και Πορτογαλία οι εντάσεις που προέκυψαν από τον πόλεμο γρήγορα αποσταθεροποίησαν τις κυβερνήσεις, βοηθώντας στην αναβίωση της πραιτοριανής παράδοσης — της στρατιωτικής επέμβασης στην πολιτική. Στην Πορτογαλία, όπου το 1910 είχε εγκαινιαστεί μια καινούργια φιλελεύθερη δημοκρατία, η διαμάχη γύρω από εσωτερικά προβλήματα και το ζήτημα της επέμβασης στον πόλεμο οδήγησε σε μια βραχύβια στρατιωτική κυβέρνηση υπό τον στρατηγό Πιμέντα ντε Κάστρο, τον Ιανουάριο του 1915, προτού μια ένοπλη εξέγερση επαναφέρει τη συνταγματική εξουσία. Στην Ισπανία, πολλές συγκρούσεις προκλήθηκαν από τους οπαδούς της αυτονομίας των περιφερειών, τους δημοκράτες μεταρρυθμιστές, τις νέες ενώσεις των αξιωματικών του στρατού και τα επα-

---

6. G.E. Etue Jr., «The German Fatherland Party», Ph.D. diss., University of California (Μπέρκλεϊ, 1959)· K. Wortmann, *Geschichte der Deutschen Vaterlandspartei, 1917-1918* (Χάλε, 1926).

ναστατικά εργατικά κινήματα, με αποτέλεσμα την εκδήλωση τριών διαφορετικών εξεγέρσεων στη διάρκεια του 1917. Όμως καμία από αυτές δεν οδήγησε στην ανατροπή του συστήματος.[7]

Αφότου η Πορτογαλία εισήλθε στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων, μια μεγάλη συντηρητική εξέγερση ανέτρεψε την κανονική δημοκρατική διοίκηση με ένα πραξικόπημα τον Δεκέμβριο του 1917, στο οποίο σκοτώθηκαν τουλάχιστον 350 άτομα. Ηγέτης αυτής της εξέγερσης ήταν ο Σιντόνιο Παΐς, ένας πρώην αξιωματικός του στρατού και συντηρητικός ρεπουμπλικάνος πολιτικός, που είχε υπηρετήσει πρόσφατα ως πρέσβης στο Βερολίνο, όπου και είχε εντυπωσιαστεί από τις αυταρχικές τάσεις της γερμανικής κυβέρνησης στον πόλεμο. Τον επόμενο χρόνο προσπάθησε να αντικαταστήσει το κοινοβουλευτικό σύστημα με μια προεδρευόμενη δημοκρατία, ένα ημιαυταρχικό σύστημα χαρισματικής, λαϊκιστικής και προσωποπαγούς ηγεσίας που θα επικυρωνόταν τυπικά από ένα λαϊκό δημοψήφισμα. Στην προσπάθειά του να δημιουργήσει καινούργιους θεσμικούς και πολιτικούς μηχανισμούς για τη διαμόρφωση μιας ισχυρής προεδρικής εξουσίας, ο Παΐς υπήρξε προάγγελος των νέων μεταπολεμικών δικτατόρων, ακόμα και του ύστερου γκολικού συστήματος στη Γαλλία, αλλά η διακυβέρνησή του διακόπηκε με τη δολοφονία του τον Δεκέμβριο του 1918.[8]

Ακόμα και η διαδικασία εισδοχής στον πόλεμο μπορούσε να προκαλέσει προβλήματα ή να ανατρέψει τα υπάρχοντα καθεστώτα. Στην Ιταλία, το κοινοβουλευτικό σύστημα παρακάμφθηκε ως ένα βαθμό από καινούργιες μορφές λαϊκής κινητοποίησης που πίεζαν για είσοδο στον πόλεμο του 1915, και στην Ελλάδα ανατράπηκαν η κυβέρνηση και ο βασιλιάς. Εκεί η Entente παρενέβη άμεσα στον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των συντηρητικών ουδετερόφιλων (που ήταν υπέρ των Κεντρικών Δυνάμεων) και των υπέρ της Entente φιλελευθέρων, έναν εμφύλιο που ξεκίνησαν οι φιλελεύθεροι στα τέλη του 1916. Αυτή η παρέμβαση έφερε, τον επόμενο χρόνο, τη νίκη των φιλελευθέρων και την είσοδο της Ελλάδας στο πλευρό της Entente, εξαναγκάζοντας τον βασιλιά Κωνσταντίνο σε εξορία.[9]

---

7. G. Meaker, «A War of Words: The Ideological Impact of the First World War on Spain, 1914-18», στο *Neutral Europe between War and Revolution, 1917-23*, επιμ. H. Schmitt (Σαρλοτσβίλ, 1988), 1-65· J.A. Lacomba, *La crisis española de 1917* (Μαδρίτη, 1970).

8. J. Brandão, *Sidonio* (Λισαβόνα, 1983)· A.J. Telo, *O sidonismo e o movimento operaio português* (Λισαβόνα, 1977).

9. G.B. Leontaritis, *Greece and the First World War, 1917-1918* (Νέα Υόρκη, 1990).

Η Γενοκτονία των Αρμενίων από τους Τούρκους

Ένας πόλεμος που, ως ένα βαθμό, ήταν παράγωγο του ακραίου εθνικισμού, είχε ως αποτέλεσμα την παροξυστική επίταση αυτού του εθνικισμού. Στην Τουρκία, το παραδοσιακό καθεστώς είχε ανατραπεί το 1908 από τους εθνικιστές επαναστάτες Νεότουρκους, οι οποίοι τελικά, στη διάρκεια του πολέμου, συνασπίστηκαν με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Τελικός τους στόχος ήταν η «Μεγάλη Τουρκία», που θα απλωνόταν από την Ανατολία μέχρι την Κεντρική Ασία, αλλά εσωτερικά η μισαλλοδοξία τους κατευθύνθηκε κυρίως εναντίον της χριστιανικής αρμένικης μειονότητας, που αποτελούσε τη μόνη σημαντική μη μουσουλμανική ομάδα μέσα στην τουρκική κοινωνία. Ο αριθμός των Αρμενίων που είχαν σφαγιαστεί κατά τη διάρκεια των τουρκικών οργίων του 1894-96 φτάνει πιθανόν τις εκατό χιλιάδες. Αν και αρμενικά στρατιωτικά σώματα πολέμησαν γενναία ως στρατιώτες του τουρκικού στρατού στη διάρκεια της πρώτης φάσης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι Αρμένιοι διεκδικούσαν επίσης ελευθερία και αυτονομία και υποτίθεται ότι ήταν υπέρ της Entente. Το 1915, η τουρκική κυβέρνηση στράφηκε εναντίον των Αρμενίων ως της κύριας πηγής εσωτερικής διαφωνίας και «σαμποτάζ». Άρχισε να συλλαμβάνει όλους τους Αρμένιους σ'ολόκληρη την Τουρκία εκτός από την Κωνσταντινούπολη και τις πόλεις του Αιγαίου. Εκδιώχθηκαν από τα σπίτια τους μαζικά και οδηγήθηκαν προς τα βορειοανατολικά σύνορα, στα οποία πολλοί δεν κατόρθωσαν να φτάσουν. Σε αναρίθμητα επεισόδια, οι Αρμένιοι δέχτηκαν επιθέσεις, δολοφονήθηκαν, πυροβολήθηκαν, μαχαιρώθηκαν, ξυλοκοπήθηκαν μέχρι θανάτου ή πνίγηκαν, τους εκλάπησαν όλα τα υπάρχοντα και οι γυναίκες βιάστηκαν ή απήχθησαν για να τις κάνουν σκλάβες. Όταν, το 1923, όλες αυτές οι φρικαλεότητες έλαβαν τέλος, γύρω στο ένα εκατομμύριο Αρμένιοι (περίπου ο μισός πληθυσμός τους στην προπολεμική Τουρκία) είχαν δολοφονηθεί.[10]

Η σφαγή των Αρμενίων ήταν η πρώτη μεγάλη γενοκτονία του 20ού αιώνα. Παρόλο που κάποιες κυβερνήσεις διαμαρτυρήθηκαν, δεν υπήρξε ούτε παρέμβαση ούτε κάποια διεθνής συντονισμένη προσπάθεια για να τιμωρηθούν οι τουρκικές αρχές. Αν και οι κυριότεροι ηγέτες αναγκάστηκαν να το σκάσουν στο εξωτερικό, «είχαν ξεμπερδέψει μ' αυτό». Το γεγονός αυτό

10. Υπάρχει μια αρκετά εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με τη σφαγή των Αρμενίων. Βλ. R.G. Hovannisian, επιμ., *The Armenian Genocide in Perspective* (Νιου Μπρούνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ, 1987)· του ιδίου, επιμ., *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1978).

καταγράφτηκε από τον Χίτλερ, ο οποίος αναφέρεται ότι είπε την παραμονή της έναρξης του πολέμου το 1939: «Ποιος θυμάται τώρα τη σφαγή των Αρμενίων;»[11]

Υπήρξαν και σε άλλες περιοχές προτάσεις να μιμηθούν τους Τούρκους ακόμα και στο να συστηματοποιήσουν τη δουλειά τους. Αφότου βουλγαρικές δυνάμεις κατέλαβαν τη Μακεδονία, Βούλγαροι εξτρεμιστές πρότειναν τη χρήση κινητών θαλάμων αερίων —ένα είδος πρώιμου προδρόμου τόσο της ναζιστικής Τελικής Λύσης όσο και των μεταγενέστερων βαλκανικών «εθνικών εκκαθαρίσεων»— για να εξοντώσουν αλλογενή τμήματα του πλη-

---

11. *Nazi Conspiracy and Aggression* (Ουάσιγκτον, D.C., 1948), 7: 753.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η σφαγή των Αρμενίων είναι σωστό να αποκληθεί γενοκτονία, πράγμα που σημαίνει τη μαζική δολοφονία σχεδόν όλων των μελών, ή όσο το δυνατόν περισσοτέρων, μιας επιλεγμένης εθνοτικής, θρησκευτικής ή κοινωνικής ομάδας. Από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον, οδηγώντας έτσι στον ευτελισμό του: η δολοφονία ενός αριθμού ανθρώπων από την ίδια ομάδα αποκαλείται, ανακριβώς, γενοκτονία. Έτσι η λέξη γίνεται κάτι το κοινότοπο, περίπου όπως έγινε και με τον όρο *φασισμός*.

Στην άλλη άκρη του φάσματος βρίσκεται αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε «εβραϊκή σχολή της αποκλειστικότητας», του οποίου οι υποστηρικτές φαίνεται ότι θέλουν να προστατέψουν την ιδιαιτερότητα της χιτλερικής Τελικής Λύσης, ή Ολοκαυτώματος, σε τέτοιο βαθμό, που αρνούνται τη χρήση του όρου για οποιαδήποτε άλλη μαζική δολοφονία, όσο εκτεταμένη κι αν είναι. Τέτοιες ερμηνείες είναι πολύ ακραίες, γιατί υπονοούν ότι αν η Τελική Λύση είχε επιτύχει το θάνατο μόνο τριών εκατομμυρίων Εβραίων αντί για έξι, το Ολοκαύτωμα δεν θα είχε το δικαίωμα να ονομαστεί γενοκτονία, μιας και πάνω από τους μισούς Εβραίους της Ευρώπης θα είχαν διασωθεί.

Ο Robert Melson, στο *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* (Σικάγο, 1992), προσφέρει τη μόνη συγκριτική μελέτη, σε επίπεδο βιβλίου, αυτών των δύο μεγάλων γενοκτονιών. Προσεκτικά, τονίζει τόσο τις διαφορές όσο και τις ομοιότητες, συμπεραίνοντας ότι κάτι παραπάνω από τους μισούς Αρμένιους κατόρθωσαν να δραπετεύσουν. Οι εκτελεστές τους ήταν επαναστάτες εθνικιστές, αλλά όχι χιλιαστικοί ρατσιστές όπως οι ναζί. Επιπλέον, πολλές από τις δολοφονίες μέσα στην ίδια την Τουρκία έλαβαν χώρα δημόσια, και συχνά μπροστά στα μάτια του απλού λαού. Ένας κοινός παρονομαστής ήταν ο επαναστατικός εθνικισμός, που εντεινόταν από τις συνθήκες του πολέμου. Πράγματι, κοινοί παρονομαστές όλων των μεγάλων πολιτικών σφαγών του αιώνα ήταν η επανάσταση και/ή ο εθνικισμός, είτε η επανάσταση είχε ως κίνητρο την κοινωνική τάξη είτε τις εθνοφυλετικές αντιλήψεις. Για άλλες συγκριτικές μελέτες, βλ. S.T. Katz, *The Holocaust in Historical Context*, τ. 1, *The Holocaust and Mass Death before the Modern Age* (Νέα Υόρκη, 1994)· H. Fein, *Genocide: A Sociological Perspective* (Λονδίνο, 1993)· L. Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century* (Νιού Χέιβεν, 1982)· R.J. Rummel, *Death by Government: Genocide and Mass Murder since 1900* (Νιου Μπρούνσγουικ, ΝιουΤζέρσεϊ, 1994).

θυσμού. Μια τέτοια ποταπή πρόταση απορρίφθηκε από τις βουλγαρικές αρχές, αλλά η ίδια η σύλληψή της ήταν μία ένδειξη του πόσο ο πόλεμος είχε μεταβάλει το πολιτικό και πνευματικό τοπίο.

Η Ρωσική Επανάσταση

Μια από τις μεγαλύτερες συνέπειες του πολέμου ήταν η Ρωσική Επανάσταση, που είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή της κομουνιστικής δικτατορίας τον Οκτώβρη του 1917. Η επανάσταση ήταν ένα προϊόν όχι μόνο του πολέμου αλλά, στον ίδιο βαθμό, και των ιδιαίτερων συνθηκών της Ρωσίας. Το κομουνιστικό πραξικόπημα ήταν στην πραγματικότητα μια αντεπανάσταση στη δημοκρατική επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917, και αρχικά είχε μικρό αντίκτυπο έξω από τα εδάφη της παλιάς Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

Παρ' όλ' αυτά, ο Λένιν δημιούργησε ένα καινούργιο πολιτικό μοντέλο μιας πλήρους μονοκομματικής δικτατορίας και ενός ολοκληρωτικού κρατικού ελέγχου όλων των θεσμών, αν και η προσπάθεια ολοκληρωτικού ελέγχου χαλάρωσε αναγκαστικά το 1921. Με το τέλος του πολέμου, το νέο κομουνιστικό καθεστώς άρχισε να ασκεί μεγάλη γοητεία στα πιο ακραία τμήματα της ευρωπαϊκής Αριστεράς, και χρησιμοποιήθηκε ως μια μεγάλη πρόκληση εναντίον της ευρωπαϊκής Δεξιάς, αν και καμία κυβέρνηση δεν είχε τη βούληση να παρέμβει αποφασιστικά στις ρωσικές υποθέσεις και να ανατρέψει τους κομουνιστές.

Ο Λένιν δοκίμασε μία σειρά από επιτυχημένα πειράματα για αυταρχικά πολιτικά κινήματα: τη μαζική χειραγώγηση του πλήθους και της κοινής γνώμης με την πιο ακραία και ανεύθυνη δημαγωγία, που συχνά βασιζόταν ολοκληρωτικά σε ανακρίβειες· την τεχνική του πραξικοπήματος, δηλαδή την κατάκτηση της εξουσίας κατευθείαν μέσω της ένοπλης δύναμης· τη μονοκομματική δικτατορία· την προσπάθεια ολοκληρωτικού ελέγχου όλων των θεσμών· την επιτυχημένη λατρεία της προσωπικότητας και του χαρισματικού δικτάτορα, που εγκαινιάστηκε μετά την παρά λίγο επιτυχημένη δολοφονική απόπειρα εναντίον του Λένιν τον Σεπτέμβριο του 1918· τη δικτατορία που βασιζόταν στον ολοκληρωτικό οπορτουνισμό, που προσέθετε ή αφαιρούσε βασικά προγραμματικά της γνωρίσματα ή πολιτικές από καιρού εις καιρόν ανάλογα με τις ανάγκες· την εισαγωγή των συστηματικών μαζικών δολοφονιών και της μαζικής τρομοκρατίας, με τη θεσμοποίηση των στρατοπέδων συγκέντρωσης για πολιτικούς κρατουμένους και την εισαγωγή, σε μεγάλη έκταση, της καταναγκαστικής εργασίας σε συνδυασμό

με τις πολιτικές εξόντωσης·[12] τη συστηματική αποκτήνωση της πολιτικής ζωής και συμπεριφοράς, προσανατολισμένων στη μαζική βία· τη στρατιωτικοποίηση της πολιτικής ρητορικής, του συμβολισμού και της οργάνωσης· την εξόντωση ή εξαφάνιση ολόκληρων τάξεων ή κατηγοριών ανθρώπων.[13]

Ο Λένιν δεν δημιούργησε τα πολιτικά δόγματα του φασισμού, αλλά ο κομουνιστικός ολοκληρωτισμός του, βασισμένος στη συστηματική χρήση της βίας, εγκαινίασε τις περισσότερες από τις καινούργιες πρακτικές και τους καινούργιους θεσμούς των φασιστικού τύπου καθεστώτων. Η επίδραση όλων αυτών στον πολιτικό εξτρεμισμό εκδηλώθηκε πολύ γρήγορα.[14]

Το κομουνιστικό καθεστώς πίστευε ότι η κοινωνική επανάσταση θα απλωνόταν σε όλη την Ευρώπη. Στη Γερμανία, κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών μετά τον πόλεμο, υπήρχε μια κατάσταση διπλής εξουσίας, με ένα ευρύ κίνημα Räte (ο γερμανικός όρος για τα «συμβούλια» ή τα σοβιέτ), οργανωμένο κυρίως στις μεγάλες πόλεις και τις βιομηχανικές περιοχές, αν και δεν κυριαρχούνταν από ρωσικού τύπου κομουνιστές. Υπήρξαν κάποια βίαια διαστήματα που ακολουθήθηκαν από τη βίαιη καταστολή των επαναστατών στο Βερολίνο (που παραπλανητικά ονομάστηκε «Εξέγερση των Σπαρτακιστών» στα τέλη Ιανουαρίου του 1919). Αυτή ακολουθήθηκε από την προσωρινή εγκαθίδρυση της Räterepublik στο Μόναχο, που γρήγορα κατεστάλη από τις ένοπλες δυνάμεις τον Μάρτιο του 1919. Μόνο στην Ουγγαρία ένα κομουνιστικό κόμμα ανήλθε στην εξουσία για ένα σύντομο χρονικό διάστημα υπό το καθεστώς του Μπέλα Κουν το 1919. Άλλες προσπάθειες για την εγκαθίδρυση μπολσεβίκικων καθεστώτων στη Βαλτική γρήγορα κατεστάλησαν με εμφύλιους πολέμους, στους οποίους νίκησαν οι αντικομουνιστικές δυνάμεις.

Το κομουνιστικό καθεστώς οργάνωσε τη δική του επαναστατική Τρίτη

---

12. Της ακραίας βίας των μπολσεβίκων είχε προηγηθεί μία δεκαετία πριν από ένα εξαιρετικό κύμα τρομοκρατίας από την επαναστατική Αριστερά, μεταξύ του 1905 και του 1910, που θύματά της έπεσαν σχεδόν δεκαεφτά χιλιάδες άτομα, από τα οποία οι μισοί σκοτώθηκαν. Αυτή η μαζική τρομοκρατία κλιμακώθηκε αφότου, και όχι πριν, το τσαρικό καθεστώς ξεκίνησε τη φιλελευθεροποίηση. Βλ. A. Geifman, *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917* (Πρίνστον, 1993).

13. Η καλύτερη εισαγωγή για το λενινιστικό καθεστώς μπορεί να βρεθεί στις κυριότερες μελέτες του Richard Pipes: *The Russian Revolution* (Νέα Υόρκη, 1990)· *Russia under the New Regime: Lenin and the Birth of the Totalitarian State* (Νέα Υόρκη, 1994).

14. Έτσι, ο Hitler έγραφε στο *Völkischer Beobachter* στις 13 Μαρτίου του 1921: «Μπορούμε να αποτρέψουμε την εβραϊκή διαφθορά των ανθρώπων μας, εάν αυτό καταστεί αναγκαίο, με το να περιορίσουμε τους υποκινητές της σε στρατόπεδα συγκέντρωσης». Εκείνη την εποχή, τα μόνα υπαρκτά μοντέλα βρίσκονταν στο νέο κομουνιστικό καθεστώς.

Διεθνή των κομουνιστικών κομμάτων, που οργανώθηκε σε όλη την Ευρώπη και τον κόσμο. Αν και κανένα από αυτά τα κόμματα δεν αποτελούσε άμεσο κίνδυνο, ο σχηματισμός της Διεθνούς αποτέλεσε μια συστηματική πρόκληση και απειλή εκ μέρους της ακραίας επαναστατικής Αριστεράς, κάτι που δεν είχε υπάρξει ποτέ μέχρι τότε, δημιουργώντας καινούργιες πολώσεις και εντάσεις στην πολιτική ζωή πολλών ευρωπαϊκών χωρών. Πολιτική διαμέσου της συστηματικής βίας ήταν πια μία λανθάνουσα δυνατότητα για το μεγαλύτερο μέρος της ηπείρου. Η απάντηση δεν ήταν απλώς μια πιο έντονη και κατασταλτική πολιτική από πολλές κυβερνήσεις, αλλά η διαμόρφωση νέων αντικομουνιστικών ομάδων, έτοιμων, με τη σειρά τους, να χρησιμοποιήσουν βία, βοηθώντας έτσι στην ανάπτυξη, πολύ γρήγορα, μίας άνευ προηγουμένου αποκτήνωσης της πολιτικής ζωής σ' ένα μεγάλο μέρος της Ευρώπης.

Μια Σύνοψη των Συνεπειών

Συνοψιζοντας, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν ο πιο καταστροφικός στην ιστορία μέχρι τότε. Οι κυριότερες συνέπειές του ήσαν οι ακόλουθες:

1. Η καταστροφή της μακρόχρονης ειρήνης του 19ου αιώνα, που συνοδευόταν από ηθική αυτοσυγκράτηση και ανθρωπισμό.
2. Η αποσταθεροποίηση της φιλελεύθερης πολιτισμικής σύνθεσης του 19ου αιώνα και η συνακόλουθη ανυποληψία της ηγεσίας που ήταν φορέας αυτής της σύνθεσης. Η αμφισβήτησή της είχε ήδη αρχίσει πριν από τον πόλεμο, αλλά μετά από αυτόν η απόρριψη άγγιζε όλο και πιο πλατιά τμήματα των ευρωπαϊκών πολιτικών φορέων.
3. Η διεύρυνση της κρατικής εξουσίας, που επιτάχυνε σε μεγάλο βαθμό την τάση προς ισχυρότερη και πιο κυριαρχική κυβέρνηση, με περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων και την ενίσχυση του κρατικού ελέγχου στην οικονομία.
4. Η αυξανόμενη σημασία της οργανωμένης μαζικής πολιτικής προπαγάνδας, που έκανε χρήση όλων των σύγχρονων μέσων μαζικής επικοινωνίας.
5. Η εμπειρία, για πρώτη φορά, της κινητοποίησης του μεγαλύτερου τμήματος της κοινωνίας, μαζί με την αντίληψη του ολοκληρωτικού πολέμου.[15]

---

15. Για την επίπτωση στη Γερμανία, βλ. J. Kocka, *Facing Total War: German Society, 1914-1918* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1985).

6. Η καταστροφή των μοναρχιών και των αυτοκρατοριών της Αυστροουγγαρίας, της Ρωσίας, της Γερμανίας και της Οθωμανικής Τουρκίας.
7. Η παρόξυνση του ίδιου του μιλιταρισμού και του εθνικισμού που βοήθησαν στην πρόκληση του πολέμου.
8. Η βαλκανοποίηση ή ο θρυμματισμός μεγάλου μέρους της Ανατολικής Ευρώπης, που άνοιξε το δρόμο για νέες εσωτερικές και διεθνείς συγκρούσεις.
9. Η αποκτήνωση της πολιτικής ζωής σε πολλά μέρη της Ευρώπης, που συνοδευόταν από μια εκτεταμένη αποδοχή της βίας.
10. Η ευκαιρία για τη δημιουργία του ολοκληρωτικού σοσιαλισμού από τον Λένιν, η οποία παρείχε ένα καινούργιο μοντέλο μονοκομματικής δικτατορίας: τον ολοκληρωτικό έλεγχο των θεσμών· τις συστηματικές μαζικές δολοφονίες και τα μόνιμα μαζικά στρατόπεδα συγκέντρωσης για τους πολιτικούς αντιπάλους· τη χρησιμοποίηση της μαζικής προπαγάνδας και την ολική διαστρέβλωση των γεγονότων· τη λατρεία της χαρισματικής δικτατορικής προσωπικότητας· τη νέα τεχνική του βίαιου πραξικοπήματος· την υποταγή των πολιτικών προγραμμάτων στον πιο ακραίο οπορτουνισμό· τη στρατιωτικοποίηση της πολιτικής συμπεριφοράς, των δομών και της δράσης· το στόχο της εξόντωσης ολόκληρων τάξεων ανθρώπων.
11. Το πρώτο μεγάλο παράδειγμα εκτεταμένης γενοκτονίας με την τουρκική σφαγή των Αρμενίων.
12. Οι χαώδεις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες αμέσως μετά τον πόλεμο στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, που είχαν ως αποτέλεσμα τον υπερπληθωρισμό και την κοινωνική κρίση, που ενθάρρυναν τις ακραίες λύσεις.

Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα τον βαθύτατο μετασχηματισμό του πολιτικού και του πολιτισμικού τοπίου, καθιστώντας αδύνατη την ανάκτηση της σχετικής ειρήνης και σταθερότητας της πριν από τον πόλεμο εποχής, και ενθαρρύνοντας μεγαλύτερα κακά και εντονότερες καταστροφές στο μέλλον. Οι συνέπειες αυτές, με τη σειρά τους, επιτάθηκαν από την αναποτελεσματική συνθήκη ειρήνης, που απέτυχε να επιλύσει όλα τα προβλήματα του πολέμου, επιβάλλοντας μόνο μια ένοπλη ανακωχή που θα οδηγούσε σ' έναν ακόμα πιο καταστροφικό πόλεμο είκοσι χρόνια αργότερα.

Ωστόσο, δεν μπορούμε να πούμε ότι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος «ήταν η αιτία» του φασισμού, αφού οι περισσότερες αντιλήψεις που θα οδηγούσαν στο φασισμό υπήρχαν ήδη, και δεν υπάρχει κάποια διαδικασία τελεολογι-

κού καθορισμού η οποία ipso facto θα οδηγούσε μοιραία στην κυριαρχία του φασισμού σ' ένα σημαντικό τμήμα της Ευρώπης. Μια τέτοια εξέλιξη θα ήταν το αποτέλεσμα των μεταπολεμικών πολιτικών εξελίξεων, όχι απλώς αυτού καθεαυτού του πολέμου. Εντούτοις, ο πόλεμος εισήγαγε την καινούργια αποκτήνωση της δημόσιας ζωής, την ένταξη της βίας και του αυταρχισμού στην καθημερινότητα των ανθρώπων και την όξυνση των εθνικιστικών συγκρούσεων και φιλοδοξιών, χωρίς τις οποίες ο φασισμός δεν θα μπορούσε να θριαμβεύσει σε χώρες-κλειδιά στη διάρκεια των επόμενων γενεών.

4

Η Άνοδος του Ιταλικού Φασισμού, 1919-1929

Η ΙΤΑΛΙΑ, ΟΠΩΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ ΠΟΥ ΓΕΝΝΗΘΗΚΑΝ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1860 —Γερμανία, Ιαπωνία, Ουγγαρία και Ρουμανία—, εισήλθε αργά στον διεθνή ανταγωνισμό και, όπως όλα τα άλλα καινούργια έθνη εκτός της Γερμανίας, αντιμετώπισε τρομακτικά προβλήματα εσωτερικής ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού. Η πιο σοβαρή προσπάθεια για ιμπεριαλιστική εξάπλωση εξέπνευσε με την ταπεινωτική ήττα στην Άντόουα το 1896, και μετά απ' αυτό, για μια σειρά ετών, η ιταλική κυβέρνηση συνετά απέφυγε κάθε μεγάλη διεθνή εμπλοκή. Όμως η οικονομική ανάπτυξη των πρώτων χρόνων του αιώνα συνοδεύτηκε από την ενίσχυση των εθνικιστικών και ιμπεριαλιστικών αισθημάτων, κυρίως μέσα σε τμήματα των μεσαίων τάξεων και της ιντελιγκέντσιας. Η φιλελεύθερη κυβέρνηση του Τζοβάνι Τζολίτι αποφάσισε να αποφορτίσει αυτή την πίεση εισβάλλοντας στη Λιβύη —μια περιοχή της Τουρκικής Αυτοκρατορίας ακριβώς από την απέναντι πλευρά της Μεσογείου—, χρησιμοποιώντας την εύσχημη αφορμή ότι εκεί είχαν παραβιαστεί ζωτικά συμφέροντα της Ιταλίας. Έτσι ξεκίνησε η εισβολή στη Λιβύη, και οι κυριότερες περιοχές που βρίσκονταν κοντά στη Μεσόγειο κατακτήθηκαν στα 1911-12 μαζί με τα Δωδεκάνησα στο Νότιο Αιγαίο. Η Τουρκία υποχρεώθηκε να παραδώσει αυτές τις περιοχές επίσημα στην Ιταλία το 1912. Όμως ακόμα κι αυτό δεν καθησύχασε τους ακραίους εθνικιστές, των οποίων η όρεξη ακονίστηκε. Άρχισαν να ορέγονται άλλες περιοχές στην Ανατολική Αφρική και τα Βαλκάνια, και ιδιαίτερα τις ιταλικές terra irredenta (αλύτρωτες ιταλοκατοικούμενες περιοχές) της Τεργέστης και του Τρεντίνο μέσα στην Αυστρία των Αψβούργων.

Μετά το 1900, η κοινωνική διαφοροποίηση ενισχυόταν αδιάκοπα, με την εξάπλωση των μεσαίων τάξεων των πόλεων και τη ραγδαία ανάπτυξη της βιομηχανικής εργατικής τάξης. Το νέο Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα αναδύθηκε ως μία μεγάλη δύναμη, αν και άρχισε να διαιρείται όλο και πιο πολύ σε ρεφορμιστές κι επαναστάτες, με τους τελευταίους κραυγαλέα ειρηνιστές και διεθνιστές. Καθοδηγούμενοι από τον νεαρό δημοσιογράφο Μπενίτο Μουσολίνι και άλλους, οι επαναστάτες κέρδισαν τον έλεγχο του κόμματος το 1912, και δύο χρόνια μετά, τον Ιούνιο του 1914, κατόρθωσαν να το κάνουν να συμμετάσχει στην αποτυχημένη γενική απεργία και τη μερική εξέγερση της Settimana Rossa (Κόκκινη Εβδομάδα), η οποία κατεστάλη αποτελεσματικά και κατέληξε σε πλήρη αποτυχία.

Μετά από έξι εβδομάδες ξεκίνησε ο γενικότερος ευρωπαϊκός πόλεμος, και κάθε μία από τις αντιμαχόμενες πλευρές προσπάθησε να προσελκύσει την Ιταλία στο πλευρό της. Αν και η Ιταλία είχε μια αμυντική συμμαχία με τη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία, οι όροι της δεν ίσχυαν στην περίπτωση του 1914. Οι ηγέτες της ιταλικής κυβέρνησης διαπίστωσαν ότι η αντιγερμανική Entente είχε πολύ περισσότερα να τους προσφέρει, και τελικά η μυστική Συνθήκη του Λονδίνου, τον Απρίλιο του 1915, δέσμευσε την Ιταλία για την είσοδό της στη σύγκρουση στο πλευρό της Entente, με αντάλλαγμα την Τεργέστη, όλη την ευρύτερη περιοχή του Τρεντίνο και νέες περιοχές στην Ανατολική Αδριατική, την Τουρκία και την Αφρική. Η εφαρμογή αυτής τής δραστικά καινούργιας πολιτικής αρχικά φαινόταν πολύ δύσκολη, αφού η πλειοψηφία της ιταλικής κοινής γνώμης δεν διέκειτο ευνοϊκά προς τον πόλεμο, και το κυρίαρχο στο Κοινοβούλιο φιλελεύθερο μπλοκ ήταν μάλλον χλιαρό.

Ο Ιταλικός «Αριστερός Παρεμβατισμός»

Αν και οι δεξιοί εθνικιστές ήταν ένθερμοι οπαδοί της παρέμβασης της Ιταλίας, η υποστήριξη στον πόλεμο προσφέρθηκε επίσης, ξαφνικά, και από μια ενθουσιώδη και ετερογενή ομάδα, που θα αποκαλείται από εδώ και στο εξής «αριστεροί παρεμβατιστές». Κάποιοι από αυτούς ήταν σχετικά μετριοπαθείς αριστεροί από τις τάξεις των μεσοστρωματικών ριζοσπαστών και ρεπουμπλικάνων. Ακόμη πιο κραυγαλέα υποστήριξη της παρέμβασης, όμως, ήρθε από την επαναστατική Αριστερά. Μια μειοψηφία από τους ηγέτες και τους συγγραφείς του επαναστατικού συνδικαλισμού είχε υποστηρίξει τον πόλεμο του 1911 εναντίον της Τουρκίας. Η συνδικαλιστική εργατική συνομοσπονδία, η Unione Sindacale Italiana, σύντομα υιοθέτησε μία

απόφαση που υποστήριζε την ουδετερότητα τον Αύγουστο του 1914, αλλά αυτή η απόφαση απορρίφθηκε από κάποιους συνδικαλιστικούς ηγέτες, ιδιαίτερα από εκπροσώπους όπως ο νεαρός Αλκέστε ντε Αμπρίς, ο οποίος κατάφερε να πείσει την Unione Sindacale Milanese (USM) —τη συνδικαλιστική οργάνωση στο μεγαλύτερο βιομηχανικό κέντρο της Ιταλίας— να καλέσει τα μέλη της να ταχθούν στο πλευρό της Entente. Τον Οκτώβριο, διάφοροι συνδικαλιστικοί ηγέτες και μερικές τοπικές, αλλά όμως κομβικές, ομάδες διαμόρφωσαν μία νέα ad hoc οργάνωση, τη Fascio Rivoluzionario d'Azione Internazionalista.

Ο σχηματισμός μιας fascio —ο όρος σημαίνει παρέα, ένωση ή λίγκα— ήταν μια συνήθης πρακτική μεταξύ των διαφόρων τμημάτων του ιταλικού ριζοσπαστισμού από τη δεκαετία του 1870.[1] Οι fasci (στον πληθυντικό) είχαν οργανωθεί από συνδικάτα, μεσοαστούς ριζοσπάστες ή μεταρρυθμιστές αγρότες. Οι πιο διάσημοι ήταν οι Fasci Siciliani, μια ευρεία ομοσπονδία αγροτών και άλλων στη Σικελία κατά τη διάρκεια του 1895-96 που είχαν οδηγήσει το μεγαλύτερο μέρος του νησιού σε μια εξέγερση εναντίον της υπάρχουσας πολιτικής και οικονομικής δομής. Έτσι, η ονοματολογία που υιοθετήθηκε από τη νέα Fascio Rivoluzionario ήταν μια συνηθισμένη πρακτική στα πλαίσια της ιταλικής Αριστεράς.

Οι ηγέτες της υποστήριζαν ότι η συμμετοχή στον πόλεμο δεν σήμαινε την εγκατάλειψη της κοινωνικής επανάστασης, εφόσον ο ίδιος ο πόλεμος ήταν ο πιο άμεσος δρόμος προς αυτήν. Ταξικές εξεγέρσεις, όπως η γενική απεργία στην Πάρμα το 1908 ή η Κόκκινη Εβδομάδα μόλις δύο μήνες πριν από τον πόλεμο, δεν κατόρθωσαν να υποκινήσουν ευρύτερη υποστήριξη ή να εμπλέξουν όλες τις κοινωνικές δυνάμεις. Η είσοδος στον πόλεμο θα μπορούσε να διευκολύνει μία τέτοια πορεία, διότι για πρώτη φορά θα κινητοποιούσε το σύνολο της Ιταλίας, δημιουργώντας μια μαζική αίσθηση αφοσίωσης που θα μπορούσε να δράσει ως καταλύτης για ολόκληρη την κοινωνία. Τόνιζαν με επιμονή ότι οι στόχοι της Entente γίνονταν συνώνυμοι με την πρόοδο και την τελική επανάσταση, διότι ο γερμανοαυστριακός μιλιταρισμός και ιμπεριαλισμός ήταν τα κύρια εμπόδια για μια αποφασιστική επαναστατική αλλαγή στην Ευρώπη. Άρα, η είσοδος στον πόλεμο θα μας έφερνε στο κατώφλι της επανάστασης, κι αν το φιλελεύθερο Κοινο-

1. Η λέξη *fascio* προέρχεται από το λατινικό *fasces*, το οποίο αρχικά αναφερόταν σε μία δέσμη από λίκτορες (βέργες με προτεταμένες κεφαλές τσεκουριών) που έφεραν οι δικαστές της αρχαίας Ρώμης και συμβόλιζαν τη δικαιοσύνη, την ενότητα και το αυτεξούσιο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας.

βούλιο δεν υποστήριζε τον πόλεμο, ο ιταλικός λαός θα έπρεπε να εξεγερθεί εναντίον του Κοινοβουλίου.

Τα περισσότερα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά κόμματα υιοθέτησαν παρόμοιες λογικές και υποστήριξαν τις πολεμικές προσπάθειες των χωρών τους, αν και σε μερικές περιπτώσεις μόνον ως «αμυντιστές» ενάντια σε επιθέσεις που προήλθαν από το εξωτερικό. Ορισμένοι Γάλλοι επαναστάτες συνδικαλιστές αφιερώθηκαν από την αρχή με ενθουσιασμό στη γαλλική υπόθεση — ένα δραματικό βήμα που συμβολίζεται από την αλλαγή του τίτλου του επαναστατικού οργάνου του Γκουστάβ Ερβέ από La Guerre Sociale (Κοινωνικός Πόλεμος) σε La Victoire (Νίκη).

Το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (PSI) όμως —όπως και οι μπολσεβίκοι στη Ρωσία— αρνήθηκε να υποστηρίξει την πολεμική προσπάθεια, απορρίπτοντας τα επιχειρήματα των αριστερών παρεμβατιστών. Η άρνησή του αντανακλούσε τη βαθιά κοινωνική διαίρεση και την έλλειψη εθνικής ενότητας στην Ιταλία, τον πολύ ελιτίστικο χαρακτήρα της κυβέρνησης και το χάσμα μεταξύ Βορρά-Νότου. Ο εθνικισμός αποτελούσε κυρίως πάθος κάποιων τμημάτων των μεσοαστικών τάξεων των πόλεων σε μια, κατά κύριο λόγο, αγροτική και γεωργική κοινωνία.

Μπενίτο Μουσολίνι

Το πιο σημαντικό καινούργιο μέλος της Fascio Rivoluzionario ήταν ο πρώην σοσιαλιστής ηγέτης Μπενίτο Μουσολίνι, που, τον Δεκέμβριο του 1914, εγκατέλειψε το υπέρ της ουδετερότητας κόμμα του για να συνταχθεί με τους αριστερούς παρεμβατιστές.[2] Ο Μουσολίνι γεννήθηκε το 1883 σ' ένα χωριό της Ρομανίας στη Βορειοανατολική Ιταλία, σε μια επαρχία που ήταν γνωστή για την επαναστατικότητά της και την αριστερή της τοποθέτηση. Η

2. Από τις πολυάριθμες βιογραφίες του Μουσολίνι η καλύτερη και πιο διεξοδική, και μάλιστα με διαφορά, είναι η οχτάτομη εργασία του Renzo De Felice, της οποίας ο πρώτος τόμος παρουσιάστηκε το 1965 και ο τελευταίος το 1990. Στα αγγλικά υπάρχουν τα: D.M. Smith, *Mussolini* (Νέα Υόρκη, 1982)· I. Kirkpatrick, *Mussolini: A Study in Power* (Νέα Υόρκη, 1964)· C. Hibbert, *Benito Mussolini* (Λονδίνο, 1962)· R. Collier, *Duce!* (Νέα Υόρκη, 1971). Βλ. επίσης, A. Brissaud, *Mussolini*, 3 τ. (Παρίσι, 1983)· G. Giudice, *Mussolini* (Τορίνο, 1971). Ο Luigi Preti, στο *Mussolini giovane* (Μιλάνο, 1982), ασχολείται με τα πρώτα του χρόνια. Η πιο εκτεταμένη εργασία από θαυμαστές του είναι των G. Pini & D. Susmel, *Mussolini: L'Uomo e l'opera*, 4 τ. (Φλωρεντία, 1953-55). Ο Μουσολίνι ήταν ο συγγραφέας των *My Autobiography* (Λονδίνο, 1928) και *Memoirs, 1942-1943* (Λονδίνο, 1949), το τελευταίο με επιμέλεια του R. Klibansky. Τα διάφορα γραπτά του περιλαμβάνονται στη συλλογή *Opera omnia di Benito Mussolini*, 36 τ. (Φλωρεντία, 1951-63).

μητέρα του ήταν δασκάλα και ο πατέρας του ένας σοσιαλιστής σιδηρουργός, που του έδωσε το όνομα του Μεξικάνου φιλελεύθερου επαναστάτη Μπενίτο Χουάρεζ. Αν και η εκπαίδευσή του στα τοπικά σχολεία συνοδευόταν από βίαιες επιθέσεις εναντίον συμμαθητών του, ο Μουσολίνι απέκτησε το δίπλωμα του δασκάλου στα δεκαεννιά του χρόνια. Στη διάρκεια της σύντομης διαμονής του στην Ελβετία έγινε σοσιαλιστής, έπειτα επέστρεψε στην Ιταλία για να εκπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις, και για ένα μικρό χρονικό διάστημα δίδαξε στο σχολείο. Γρήγορα έδειξε την κλίση του στη δημοσιογραφία, και το 1908 εργάστηκε για λίγο ως συντάκτης μιας ιταλικής σοσιαλιστικής εφημερίδας στην αυστριακή Τεργέστη, απελάθηκε όμως ως υποκινητής επαναστατικής δράσης. Από εκείνη τη στιγμή άρχισε να ανεβαίνει ραγδαία τα κλιμάκια του σοσιαλιστικού κόμματος ως ένας ειλικρινής υποστηρικτής της βίαιης επανάστασης, και ηγήθηκε των επαναστατών στην κατάκτηση του ελέγχου του κομματικού μηχανισμού το 1912. Ο Μουσολίνι έγινε εκδότης του *Avanti* (*Εμπρός*), της επίσημης σοσιαλιστικής εφημερίδας, αναδεικνυόμενος ως ένας από τους κυριότερους κομματικούς ηγέτες στην ηλικία των 29 χρόνων.[3]

Παρά τη φλογερή επαναστατικότητά του, ο Μουσολίνι, όπως και πολλοί άλλοι Ιταλοί σοσιαλιστές, δεν υπήρξε ποτέ ένας ορθόδοξος μαρξιστής. Ήταν βαθιά επηρεασμένος από τη θεωρητική κριτική του μαρξισμού των επαναστατών συνδικαλιστών, από τον Σορέλ και από τη θεωρία των ελίτ του Παρέτο. Για τον νεαρό Μουσολίνι αυτό σήμαινε ότι η επανάσταση απαιτούσε βίαιη δράση και ελιτίστικη ηγεσία, καθώς επίσης ότι οι μάζες μπορούσαν να κινητοποιηθούν μόνο από συναισθήματα, συγκινήσεις και μύθους. Αυτοαποκαλούνταν «αυταρχικός» και «αριστοκράτης» σοσιαλιστής· ήταν ελιτιστής, αντικοινοβουλευτικός, και πίστευε στην αναγεννητική δύναμη της βίας. Όπως οι επαναστάτες συνδικαλιστές (και μ' έναν διαφορετικό τρόπο ο Λένιν), ο Μουσολίνι πίστευε πως μόνο μία επαναστατική πρωτοπορία θα μπορούσε να δημιουργήσει μια καινούργια επαναστατική κοινωνία.

Ο Λένιν χαιρέτισε τη νίκη του Μουσολίνι και των άλλων επαναστατικών ηγετών του ιταλικού σοσιαλισμού το 1912. Ο Α. Τζέιμς Γκρέγκορ παρατηρεί:

---

3. Η πιο πλήρης περιγραφή του Mussolini ως σοσιαλιστή μπορεί να βρεθεί στο R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario, 1883-1920* (Τορίνο, 1965), 1-220. Βλ. επίσης L. Dalla Tana, *Mussolini massimalista* (Σαλσομαγιόρ, 1964)· G. Bozzetti, *Mussolini direttore dell' «Avanti»* (Μιλάνο, 1979)· E. Gentile, *Mussolini e «La Voce»* (Φλωρεντία, 1976).

Η επιδοκιμασία του Λένιν είναι ενδιαφέρουσα, ιδιαίτερα αναδρομικά. Πάρα πολλοί είναι αυτοί που έχουν σχολιάσει τις κοινές απόψεις μεταξύ του νεαρού Μουσολίνι και του Λένιν, αφού είναι εμφανές ότι ο μαρξισμός τους στην πραγματικότητα είχε ουσιαστικές ομοιότητες. Και οι δύο επέμεναν στην αδιάλλακτη αντιπολίτευση εναντίον του αστικού κοινοβουλευτισμού, των μεταρρυθμιστικών πολιτικών και των συμβιβαστικών πολιτικών στρατηγικών. Και οι δύο θεωρούσαν το κόμμα ως έναν ιεραρχικά οργανωμένο φορέα για την αποτελεσματική προαγωγή των σοσιαλιστικών στόχων. Και οι δύο οραματίζονταν μια ηγεσία αποτελούμενη από μία μειονότητα επαγγελματιών επαναστατών οι οποίοι θα γίνονταν οι καταλύτες για την ενεργοποίηση των επαναστατικών αισθημάτων των μαζών. Ούτε και είχαν πίστη στην αυθόρμητη οργάνωση των εργατικών τάξεων. Υποστήριζαν ότι η ενασχόληση με τα άμεσα οικονομικά συμφέροντα καταδίκαζε τις αποκλειστικά οικονομικές οργανώσεις σε μια μπουρζουάδικη νοοτροπία υπολογισμού του προσωπικού κέρδους και της καλοπέρασης. Και οι δύο υποστήριζαν ότι μόνο η οργανωμένη βία θα μπορούσε να είναι ο τελικός κριτής στην αντιπαράθεση μεταξύ των τάξεων. Και οι δύο συμφωνούσαν ότι η επαναστατική συνείδηση μπορούσε να έρθει στις μάζες μόνο απ' έξω, διαμέσου μιας προστατευτικής, επαναστατικής και αυτόκλητης ελίτ.[4]

Όπως και άλλοι επαναστάτες σοσιαλιστές, ο Μουσολίνι καταδίκασε τον πόλεμο της Λιβύης του 1911, υποστηρίζοντας ότι μια τέτοια επιχείρηση υπό την αστική κυβέρνηση καθιστούσε την εθνική σημαία ένα «κουρέλι» που μπορούσε να «καρφωθεί σ' έναν σωρό από κοπριά». Όμως στην Τεργέστη είχε υποστηρίξει τον αλυτρωτισμό για να χειραφετήσει τους Ιταλούς εργάτες, και σχετίστηκε επίσης με μερικούς από τους πιο προοδευτικούς και ριζοσπάστες νέους εθνικιστές, κυρίως σε ζητήματα πολιτισμού.

Κάτω από την αιγίδα των επαναστατών, το PSI σε δύο χρόνια διπλασίασε σχεδόν τον αριθμό των μελών του, και στο συνέδριο του κόμματος στην Αγκόνα, τον Απρίλιο του 1914, ο Μουσολίνι αναδείχθηκε ως η κυρίαρχη μορφή του κόμματος. Συνέχισε να τονίζει το ρόλο των μειονοτήτων για την ηγεσία και τη δράση, καθώς και τη σημασία των συναισθημάτων και των ηθικών αντιλήψεων για την αναγέννηση του μαρξισμού. Στις πρώτες του επιθέσεις εναντίον των μεταρρυθμιστών ηγετών δημοσίευσε μια σειρά από δηκτικά άρθρα με το ψευδώνυμο «L'homme qui cherche» (Ο άνθρωπος που αναζητά). Η ανησυχία και η αναζήτηση καινούργιων ορισμών και καινούρ-

---

4. A.J. Gregor, *Young Mussolini and the Intellectual Origins of Fascism* (Μπέρκλεϊ, 1979), 13. Αυτή είναι η καλύτερη μελέτη της πρώιμης διανοητικής πορείας του Mussolini. Για περαιτέρω συγκρίσεις με τον μπολσεβικισμό, βλ. D. Settembrini, *Il Fascismo controrivoluzione imperfetta* (Φλωρεντία, 1978), 21-29.

γιων ευκαιριών θα χαρακτηρίζουν ολόκληρη την πολιτική του καριέρα. Η αποτυχία της Κόκκινης Εβδομάδας απλώς επιτάχυνε την αναζήτηση μιας εναλλακτικής λύσης για τη σοσιαλιστική στρατηγική, πόσο μάλλον που έγινε καθαρό ότι οι μετριοπαθείς και οι συνδικαλιστές παρέμεναν ισχυροί μέσα στο κίνημα.

Ως επαναστάτης, ο Μουσολίνι υποστήριξε ορισμένα πατριωτικά συμφέροντα και την άμυνα του έθνους, όχι όμως και τον επιθετικό πόλεμο. Αφότου ξεκίνησε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, έγινε σαφές ότι οι συμπάθειες των Ιταλών σοσιαλιστών στρέφονταν προς την Entente και αντιτίθονταν στις «καταπιεστικές, μιλιταριστικές» Γερμανία και Αυστροουγγαρία. Όμως επίσημα ήσαν υπέρ της ουδετερότητας, θεωρώντας ότι αυτές οι δυνάμεις θα μπορούσαν να νικηθούν χωρίς την ιταλική ή τη σοσιαλιστική συμμετοχή. Καθώς περνούσαν οι εβδομάδες, η δυσαρέσκεια του Μουσολίνι γι' αυτή τη θέση μεγάλωνε, διότι η αποτυχία της Κόκκινης Εβδομάδας είχε δείξει τους σοβαρούς περιορισμούς του υπαρκτού, στενά ταξικού, σοσιαλισμού. Η Ιταλία ήταν μία μερικώς βιομηχανοποιημένη χώρα η οποία δεν είχε αναπτύξει πλήρως μια σύγχρονη αστική τάξη, πόσο μάλλον ένα σύγχρονο προλεταριάτο, και προσέθετε ότι απειλούνταν από τις ισχυρές κεντροευρωπαϊκές αυτοκρατορίες. Για να γίνει εφικτή η σύγχρονη κοινωνική επανάσταση, απαιτούνταν η υπεράσπιση των συμφερόντων της χώρας και ο εκσυγχρονισμός των δομών της. Η συμμετοχή στον πόλεμο, στο πλευρό της Entente, θα προωθούσε αυτούς τους στόχους, ενδυναμώνοντας τις εκσυγχρονιστικές δυνάμεις της χώρας και αδυνατίζοντας τους μετριοπαθείς και τους συντηρητικούς που ήθελαν να διατηρήσουν το status quo επί τη βάσει της ουδετερότητας. Στις 18 Οκτωβρίου 1914, ο Μουσολίνι αντιτάχθηκε δημόσια στην επίσημη θέση των σοσιαλιστών, και δύο μέρες αργότερα παραιτήθηκε από συντάκτης του *Avanti*. Στα μέσα Νοεμβρίου άρχισε την έκδοση μιας καινούργιας εφημερίδας, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Il Popolo d'Italia* (*Ο Λαός της Ιταλίας*), και όχι απλά «Οι εργάτες της Ιταλίας», που χρηματοδοτήθηκε από επιχειρηματικά συμφέροντα που ήσαν υπέρ της παρέμβασης. Τώρα ο στόχος ήταν ο επαναστατικός πόλεμος.

Αφού έγινε μέλος της Fascio Rivoluzionario τον Δεκέμβριο, ο Μουσολίνι γρήγορα έγινε ο πιο διακεκριμένος εκπρόσωπός της. Οι ομοϊδεάτες του ήταν ανομοιόμορφοι και απαρτίζονταν από επαναστάτες συνδικαλιστές, νέους «εθνικούς συνδικαλιστές», όπως ο Σέρτζιο Πανούντσιο, που είχε αφήσει τον επαναστατικό συνδικαλισμό πίσω του, μια μικρή ομάδα μεταρρυθμιστών σοσιαλιστών που υπεράσπιζαν την είσοδο στον πόλεμο, προοδευτικούς εθνικιστές από την La Voce και ριζοσπάστες ρεπουμπλικά-

νους. Η έμφαση δινόταν στην κινητοποίηση των μαζών, ενσωματώνοντάς τες για πρώτη φορά μέσα σ' ένα μεγάλο εθνικό εγχείρημα, το οποίο στη συνέχεια θα εξελισσόταν σε μια μεγάλη επανάσταση. Στις 6 Ιανουαρίου 1915, η *Il Popolo d'Italia* ανακοίνωσε την αναδιοργάνωση της Fascio ως Fasci d' Azione Rivoluzionaria, και αναφερόταν σ' αυτή ως το «φασιστικό κίνημα». Εντωμεταξύ, οι αβανγκάρντ φουτουριστές του Μαρινέτι, ο οποίος υποστήριζε τα πιο αιμοσταγή και πολεμοχαρή δόγματα από οποιαδήποτε άλλη ομάδα, οργάνωσαν τις δικές τους Fasci Politici Futuristi για να προωθήσουν την ιταλική συμμετοχή στη σύγκρουση.

Τον Μάιο η Ιταλία βρισκόταν στο χείλος του πολέμου. Ήταν κοινό μυστικό ότι διεξάγονταν διαπραγματεύσεις με την Entente, αλλά η μετριοπαθής φιλελεύθερη πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο ήταν απρόθυμη να ψηφίσει για την είσοδο της χώρας στον πόλεμο. Έτσι, οι παρεμβατιστές όλων των πολιτικών αποχρώσεων συνέρρευσαν στη Ρώμη για μαζικές διαδηλώσεις για πέντε ημέρες στα μέσα του Μαΐου, δημιουργώντας το θέαμα και τον συνακόλουθο μύθο ενός Maggio Radioso (Ακτινοβολώντος Μαΐου), με τον οποίο οι εθνικιστές ακτιβιστές πήραν τον έλεγχο της δημόσιας σφαίρας και πίεζαν τους βουλευτές να ψηφίσουν υπέρ του πολέμου. Στη συγκεκριμένη στιγμή οι βουλευτές δεν είχαν και πολλές επιλογές· οι αποφάσεις της εξωτερικής πολιτικής από νόμο και από έθιμο λαμβάνονταν από τη μοναρχία, και οι κυριότεροι φιλελεύθεροι ηγέτες δεν επιθυμούσαν να αναλάβουν την ευθύνη της διακοπής των πρόσφατων διαπραγματεύσεων ή να μπλοκάρουν τους αλυτρωτικούς στόχους.[5] Οι Fasci d'Azione Rivoluzionaria χαιρέτισαν τη «νίκη πάνω στο Κοινοβούλιο» ως το ξεκίνημα αυτού που τελικά θα εξελισσόταν σε μια αντικοινοβουλευτική επανάσταση.

Η Ιταλία στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Ο συντηρητικός φιλελεύθερος πρωθυπουργός Αντόνιο Σαλάντρα είχε θεωρήσει την ιταλική συμμετοχή ως ένα μέσο όχι απλώς απόκτησης αλύτρωτων εδαφών και επέκτασης της αυτοκρατορίας, αλλά και ενδυνάμωσης της μοναρχίας και της κυβέρνησης σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορέσουν να αντιστρέψουν τις πρόσφατες δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις.[6] Στόχος του

5. A. Repaci, *Da Sarajevo al «maggio radioso»* (Μιλάνο, 1985)· A. Staderini, «Mobilitazione borghese e partecipazione politica a Roma alla vigilia della prima guerra mondiale», *SC*, 18:3 (Ιούνιος 1987), 507-48.

6. B. Vigezzi, *L'Italia dalla neutralità all'intervento nella prima guerra mondiale* (Μι-

ήταν ένα σύστημα αυταρχικού ή αντιδραστικού φιλελευθερισμού, και η κυβέρνησή του υπολόγιζε ότι επρόκειτο για μια εμπλοκή σε έναν σχετικά σύντομο πόλεμο στον οποίο η ιταλική παρέμβαση θα έγερνε τη ζυγαριά υπέρ της Entente. Στην πραγματικότητα, εγκαινίασαν μια μαζική κινητοποίηση που θα ξεπερνούσε κάθε προηγούμενο στη μέχρι τότε σύγχρονη ιταλική ιστορία, μια κινητοποίηση που θα συνεχιζόταν και θα επαυξανόταν τα επόμενα τρεισήμισι χρόνια και που θα στοίχιζε περισσότερες από εξακόσιες χιλιάδες ζωές. Καμία κοινωνική ομάδα δεν έδειξε τόση θέρμη για εθελοντική κατάταξη όσο οι νεαροί ηγέτες των επαναστατών και εθνικιστών συνδικαλιστών. Από τους πενήντα περίπου που παρουσιάστηκαν, οι τριανταέξι έγιναν δεκτοί· μέσα σε έξι μήνες, οι έξι από αυτούς είχαν σκοτωθεί και οι εννιά είχαν πληγωθεί.

Η μεγάλη πλειοψηφία των Ιταλών εξετέλεσε το καθήκον της, με τους φτωχούς και τους απόκληρους γεωργούς του Νότου να υπερεκπροσωπούνται δυσανάλογα στο στρατό, και να ενσωματώνονται έτσι στον εθνικό βίο, πράγμα που δεν θα το κατόρθωναν αλλιώς. Ο πόλεμος γρήγορα αποτελματώθηκε σε μία δύσκολη ορεινή περιοχή, όχι πολύ μακριά από τα αρχικά ιταλοαυστριακά σύνορα. Οι συνεχείς ιταλικές επιθέσεις ήταν αποτυχημένες σε μεγάλο βαθμό, ενώ οι απώλειες αυξάνονταν. Η κυβέρνηση Σαλάντρα, που είχε εισέλθει στον πόλεμο υπεραμυνόμενη του sacro egoismo (ιερού εγωισμού) της Ιταλίας, έχασε την εξουσία τον επόμενο χρόνο, και στη συνέχεια σχηματίστηκαν ευρύτεροι συνασπισμοί για να παραμείνει η Ιταλία στον πόλεμο. Το εθνικό χρέος αυξήθηκε κατά 500%, και στο τέλος του πολέμου ο πληθωρισμός έφτασε πολύ πάνω από 300%. Η θητεία φαινόταν πως δεν άφηνε καμιά ελπίδα στους ημιαναλφάβητους χωρικούς· δεκάδες χιλιάδες στρατιωτών έπρεπε να περάσουν από στρατιωτικά δικαστήρια για λιποταξία, αν και μόνο 750 από αυτούς εκτελέστηκαν. Μέσα σε όλη αυτή τη δοκιμασία, οι ιταλικές δυνάμεις κατόρθωσαν τουλάχιστον να κρατήσουν το μέτωπο, καθηλώνοντας έτσι ένα μεγάλο μέρος του αυστροουγγρικού στρατού και συμβάλλοντας στη νίκη της Entente τον Νοέμβριο του 1918.[7]

Η εμπειρία του πολέμου είχε ως αποτέλεσμα να σπρώξει αρκετούς πατριώτες ακόμα περισσότερο προς τα δεξιά. Καθώς η δοκιμασία γινόταν

λάνο, 1965)· E. Rosen, «Italiens Kriegseintritt im jahre 1915 als innen politisches Problem der Giolitti-Ara», *Historische Zeitschrift*, 187:2 (Απρίλιος 1959): 289-363.

7. P. Melograni, *Storia politica della grande guerra* (Μπάρι, 1971)· και το συλλογικό *Il trauma dell'intervento, 1914-1919* (Φλωρεντία, 1968).

όλο και πιο τραυματική, μια σειρά από καινούργιες fasci και ενώσεις άρχισαν να οργανώνονται από εθνικιστές προς υποστήριξη των τρεχουσών κυβερνητικών επιλογών και της παραμονής της Ιταλίας στον πόλεμο.[8] Τα κύρια θύματα αυτής της τάσης ήσαν οι δύο αριστερές ηγετικές ομάδες, οι Fasci d'Azione Rivoluzionaria και οι ρεπουμπλικάνοι. Κάποια μέλη της Αριστεράς των αριστερών παρεμβατιστών άρχισαν να ανησυχούν, και το 1916 κριτικάρισαν την εφημερίδα του Μουσολίνι *Il Popolo d'Italia* ως πολύ άκαμπτη και αυταρχική. Κάποιοι άλλοι προσπάθησαν να συμβιβάσουν τη στρατιωτική επιθετικότητα με το διεθνές δίκαιο, όπως έκανε ο εθνικός συνδικαλιστής Πανούντσιο σε μια εργασία του το 1917, το *Il concetto della guerra giusta* (*Η Έννοια του Δίκαιου Πολέμου*). Οι αντιφάσεις έγιναν πολύ μεγάλες, και οι Fasci d'Azione Rivoluzionaria τελικά διαλύθηκαν.

Ο Μουσολίνι υπηρέτησε στο στρατό για δεκαεπτά μήνες, τους οκτώ από αυτούς στο μέτωπο. Η υπηρεσία του στο στρατό τερματίστηκε ύστερα από τον σοβαρό τραυματισμό του από έκρηξη όλμου σε ασκήσεις, τον Φεβρουάριο του 1917. Στη διάρκεια του πολέμου, η προσχώρησή του στον εθνικισμό έγινε απόλυτη και ακραία, και στόχος του έγινε ο συνδυασμός του εθνικισμού με κάποιο είδος σοσιαλισμού που να συμβιβάζεται με όλες τις τάξεις. Θεωρούσε την καινούργια κομουνιστική δικτατορία ως ένα αντιφατικό δημιούργημα των ιδιαίτερων ρωσικών συνθηκών, και η εμπλοκή της στη μαζική βία, την καταπίεση και την αμείλικτη πολιτική «πρωταρχικής συσσώρευσης» ήταν μια προσπάθεια υπέρβασης της καθυστέρησης της Ρωσίας, που δεν ήταν πιθανόν να διαρκέσει για πολύ. Ο πόλεμος έδωσε σε πολλούς Ιταλούς μια καινούργια αίσθηση εθνικής ταυτότητας, υπερηφάνειας και επιτευγμάτων. Ο Μουσολίνι και κάποιοι από τους συναδέλφους του θέλησαν να προβάλουν τώρα αυτό το πνεύμα πειθαρχίας, αυτοθυσίας και αδελφότητας πάνω σ' ολόκληρη την Ιταλία μέσω ενός επαναστατικού και κοινωνικού εθνικισμού.

Εντωμεταξύ, το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα είχε παραμείνει, μαζί με

---

8. Έτσι δημιουργήθηκαν τέτοιες ad hoc ομάδες τον καιρό του πολέμου, όπως οι Fascio Nationale Italiano, Fascio Romano per la Difesa Nazionale, Federazioni dei Fasci di Resistenza, Lega Nazionale Italiana, Lega Antitedesca, Comitato d'Azione per la Resistenza Interna, Comitato d'Azione Patriottica και Comitato d'Azione del Fronte Interno. Στα τέλη του 1917, οι πιο εθνικιστές βουλευτές στο Κοινοβούλιο διαμόρφωσαν τη δική τους Fascio Parlamentario. Υπήρχαν φυσικά πολλά μέλη που ανήκαν σε διαφορετικές ομάδες και που ο τρόπος σκέψης τους έγινε παραληρηματικός, με συζητήσεις για απαγωγές και δολοφονίες φιλελευθέρων ή ειρηνιστών, πιθανές βίαιες ενέργειες στους δρόμους ή την επιβολή δικτατορίας εν καιρώ πολέμου.

τους μπολσεβίκους του Λένιν, το ένα από τα δύο μεγαλύτερα υπέρ της ουδετερότητας σοσιαλιστικά κόμματα της Ευρώπης. Υιοθέτησε το σύνθημα «Ne aderire, ne sabbotare» (Ούτε υποστήριξη ούτε σαμποτάζ), και πολλές χιλιάδες από τους σοσιαλιστές βιομηχανικούς εργάτες απολάμβαναν αναβολή από τη στράτευση για τη διατήρηση της παραγωγής. Οι combattenti (βετεράνοι του πολέμου), στο εσωτερικό μέτωπο, άρχισαν όλο και πιο πολύ να εχθρεύονται αυτούς που αποκήρυσσαν ως imboscati (κοπανατζήδες).

Η Μεταπολεμική Κρίση

Τα χρόνια που ακολούθησαν αμέσως μετά τον πόλεμο δεν οδήγησαν στη θριαμβεύουσα και ενοποιημένη Ιταλία που υποσχέθηκαν οι πατριώτες την περίοδο του πολέμου, αλλά μάλλον σε μια εκτεταμένη πολιτική και κοινωνική κρίση, που επιδεινώθηκε από μια βραχύβια οικονομική ύφεση. Αν και η συνθήκη ειρήνης παραχωρούσε στην Ιταλία όλη την περιοχή του Τρεντίνο-Άλτο Άντιτζε μέχρι το πέρασμα του Μπρένερ (περιοχή που περιελάμβανε και διακόσιες χιλιάδες γερμανόφωνους Αυστριακούς), καθώς επίσης και την πόλη Τεργέστη και σύνορα με το νεόδμητο κράτος της Γιουγκοσλαβίας, που άφησε μισό εκατομμύριο Σλοβένους σε ιταλική γη, απέρριψε όλες τις άλλες ιταλικές διεκδικήσεις στην Ανατολική Αδριατική, την Τουρκία και την Αφρική. Επίσης, απέκλεισε κάθε δικαίωμα στην κατά κύριο λόγο ιταλοκατοικούμενη πόλη Φιούμε στην αδριατική ακτή της Γιουγκοσλαβίας.[9] Έτσι, οι εθνικιστές αποκήρυξαν τους ηγέτες της κυβέρνησης που αποδέχηκαν αυτούς τους όρους ως rinunciatori (απαρνητές) και ονόμασαν το αποτέλεσμα vittoria mutilata (ακρωτηριασμένη νίκη), που απέτυχε να δικαιώσει το κόστος και τις θυσίες του πολέμου.[10]

Αν η πατριωτική κοινή γνώμη αισθάνθηκε απογοητευμένη ή και προσβεβλημένη, η υπόλοιπη κοινωνία στο μεγαλύτερο μέρος της Ιταλίας ήταν ακόμα πιο δυσαρεστημένη. Ο πόλεμος, πράγματι, είχε κινητοποιήσει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού για πρώτη φορά, όπως σωστά είχαν προ-

9. Πρακτικά μιλώντας, μπορούμε να πούμε ότι η συμφωνία της ειρήνης θα πρέπει να θεωρείται ευνοϊκή για την Ιταλία, αφού ικανοποιήθηκαν όλα τα αλυτρωτικά της αιτήματα (εκτός από το Φιούμε), έδωσε στην Ιταλία μια συμπαγή νέα περιοχή στα βορειοανατολικά που της προσέφερε μια ισχυρή και εύκολα προασπίσιμη στρατηγική θέση, ενώ απέφυγε περαιτέρω υπερπόντιες ιμπεριαλιστικές επιβαρύνσεις.

10. Βλ. H.J. Burgwyn, *The Legend of the Mutilated Victory: Italy, the Great War, and the Paris Peace Conference, 1915-1919* (Γουέστπορτ, Κον., 1993).

βλέψει οι αριστεροί παρεμβατιστές. Στην Ιταλία, όπως και στις άλλες εμπόλεμες χώρες, είχαν δοθεί πάρα πολλές υποσχέσεις που αφορούσαν κοινωνικές και οικονομικές βελτιώσεις όταν η νίκη θα είχε επιτευχθεί, αλλά η άνοδος των μισθών κατά τη διάρκεια του πολέμου δεν έφτανε για την κάλυψη του πληθωρισμού, και η διαδικασία της μεταπολεμικής αναδιάρθρωσης άφησε εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους χωρίς εργασία.[11] Το αποτέλεσμα ήταν μια στάση κοινωνικής δυσαρέσκειας και εκρηκτικότητας άνευ προηγουμένου στη σύγχρονη ιστορία της Ιταλίας, αφού εργάτες των βορείων πόλεων, φτωχοί χωρικοί του Νότου και εργάτες γης σε διάφορες περιοχές αισθάνονταν θύματα εκμετάλλευσης και προδομένοι, γεγονός που οδήγησε έτσι σ' ένα καινούργιο μαζικό κύμα απεργιών στο Βορρά και καταλήψεων γης στο Νότο.

Αυτή η κατάσταση οδήγησε σε δραστικές πολιτικές αλλαγές, με τη βοήθεια και της αλλαγής του εκλογικού νόμου, η οποία, παράλληλα με την καθολική ανδρική ψήφο, που εισήχθη το 1912, εισήγαγε ένα νέο σύστημα αναλογικής εκπροσώπησης με μεγάλες πολυεδρικές εκλογικές περιφέρειες στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1919. Αυτός ο διακανονισμός έγινε για να εξαλειφθεί ένα μέρος της διαφθοράς που μάστιζε τις ιταλικές εκλογές, αλλά ευνόησε τα μαζικά κόμματα και τους μεγάλους συνασπισμούς. Το παλιό προπολεμικό κοινοβουλευτικό σύστημα είχε βασιστεί σε μικρές μονοεδρικές περιφέρειες που χειραγωγούνταν από μια μικρή πολιτική ελίτ, ξεπερασμένη πια από τα καινούργια μαζικά κόμματα.

Ο μεγάλος νικητής των εκλογών του Σεπτεμβρίου ήταν οι σοσιαλιστές, που κέρδισαν 156 έδρες, περίπου το 1/3 από τις 508 του Κοινοβουλίου. Ακολούθησε ένα πρωτοεμφανιζόμενο μαζικό κόμμα, το Κόμμα του Ιταλικού Λαού (PPI), ένα μεγάλο χριστιανοδημοκρατικό κόμμα που οργανώθηκε λίγους μήνες πριν και το οποίο κέρδισε 100 έδρες. Οι Popolari, όπως αποκαλούνταν, χωρίζονταν σε προοδευτικούς και συντηρητικούς, και αρνήθηκαν κάθε συνεργασία με τους άθεους αντικληρικαλιστές σοσιαλιστές, οι οποίοι, με τη σειρά τους, κράτησαν μία ανάλογη στάση εναντίον τους. Έτσι, αν και τα δύο νέα μαζικά κόμματα διέθεταν μια μικρή πλειοψηφία, δεν συνεργάστηκαν για τη δημιουργίας μίας νέας μεταρρυθμιστικής κυβέρνησης.

11. Η μεταπολεμική οικονομική κρίση ερευνάται στο D.J. Forsyth, *The Crisis of Liberal Italy* (Νέα Υόρκη, 1993), και στο F. Catalano, *Potere economico e fascismo: La crisi del dopoguerra, 1919-1921* (Λερίτσι, 1964).

Η κυβέρνηση κατά κύριο λόγο —αν και όχι αποκλειστικά— παρέμενε στα χέρια των παλιών μεσοαστών φιλελευθέρων, οι οποίοι για πενήντα χρόνια είχαν διατηρήσει ένα είδος μειοψηφικής κυβέρνησης βασισμένης στον trasformismo (μετασχηματισμό), που αναφερόταν στη συστηματική ενσωμάτωση νέων μεταρρυθμιστικών στοιχείων. Οι παλιοί φιλελεύθεροι ήταν ακόμα η μεγαλύτερη δύναμη μέσα στο Κοινοβούλιο, αλλά δεν μπορούσαν να ελέγξουν την πλειοψηφία, κι έτσι δεν μπορούσαν να κυβερνήσουν χωρίς συμμάχους. Είχαν χάσει τη σίγουρη πολιτική τους βάση καθώς και αρκετή από την αυτοπεποίθησή τους, γιατί τα νέα μαζικά κόμματα δεν συνεργάζονταν στον trasformismo, όπως έκαναν οι μεταρρυθμιστές προκάτοχοί τους.

Οι επαναστάτες σοσιαλιστές, γνωστοί ως massimalisti (μαξιμαλιστές), κυριάρχησαν στο συνέδριο του κόμματος τον Οκτώβριο του 1919. Εισήγαγαν ένα καινούργιο κομματικό ψήφισμα που δήλωνε ότι «η βίαιη κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας εκ μέρους των εργατών θα σηματοδοτήσει το πέρασμα της εξουσίας από την αστική τάξη στην προλεταριακή τάξη, εγκαθιστώντας έτσι το μεταβατικό καθεστώς της δικτατορίας όλου του προλεταριάτου».[12] Επίσης διακήρυξαν την προσχώρησή τους στην καινούργια Κομουνιστική Διεθνή του Λένιν.[13] Η συνδικαλιστική συνομοσπονδία που σχετιζόταν μ' αυτούς, η CGL, αύξησε τα μέλη της από 250.000 στα τέλη του πολέμου σε περίπου δύο εκατομμύρια γύρω στα μέσα του 1920. Το 1919 σημειώθηκαν 1.663 βιομηχανικές απεργίες στις οποίες συμμετείχαν πάνω από ένα εκατομμύριο εργάτες και 208 αγροτικές απεργίες με τη συμμετοχή μισού εκατομμυρίου εργατών γης. Την επόμενη χρονιά έγιναν 1.881 βιομηχανικές απεργίες με τη συμμετοχή στα ίδια επίπεδα, καθώς και 189 αγροτικές απεργίες στις οποίες όμως, αυτή τη φορά, συμμετείχαν πάνω από ένα εκατομμύριο εργάτες γης. Μεταξύ Σεπτεμβρίου και Νοεμβρίου 1919 ένα κύμα καταλήψεων γης έλαβε χώρα στις περιοχές του Νότου και του κέντρου, καθώς μικροϊδιοκτήτες και άκληροι εργάτες γης κατέλαβαν κομμάτια ακαλλιέργητης ή οριακά καλλιεργούμενης γης. Οι σοσιαλιστές διακήρυσσάν τώρα σε καθημερινή βάση ότι ήταν απλώς ζήτημα χρόνου το να ξεσπάσει μια επανάσταση στην Ιταλία παρόμοια μ' αυτή της Ρωσίας· κατά συνέπεια, ήταν απολύτως δικαιολογημένη η ονομασία bienio rosso (κόκκινη διετία), με την οποία σύντομα έγινε γνωστό το 1919-20.

---

12. Παρατίθεται στο E. Gentile, *Storia del Partito Fascista, 1919-1922* (Μπάρι, 1989), 63.

13. Βλ. G. Petracchi, *La Russia revoluzionaria nella politica italiana: Le relazioni italiano-sovietiche, 1917-1925* (Ρώμη, 1982).

Σε όλα αυτά η κυβέρνηση δεν είχε να προσφέρει και πολλές απαντήσεις. Τελικά, τον Ιούνιο του 1920, οι φιλελεύθεροι στράφηκαν προς τον Τζοβάνι Τζολίτι, προπολεμικό ηγέτη της ιταλικής πολιτικής σκηνής, ο οποίος ήταν και μεταρρυθμιστής και προοδευτικός (αν και επίσης παλιά καραβάνα του παλιού μειοψηφικού συστήματος και της εκλογικής διαφθοράς). Παρ' όλ' αυτά, τώρα, ο ηλικίας 78 ετών Τζολίτι συμβόλιζε ένα σύστημα που φαινόταν σε αναπόδραστη παρακμή.[14]

Η Ίδρυση των Fasci Italiani di Combattimento

Τόσο οι εθνικιστές όσο και οι σοσιαλιστές περίμεναν ότι το τέλος του πολέμου θα παρήγε μεγάλα πράγματα, και η συνεπακόλουθη αίσθηση προσμονής και ακτιβισμού προκάλεσε τη γέννηση της έκφρασης «diciannovismo» (1919-ισμός). Έτσι, ένα τυπικό, αν και στην αρχή τελείως ασήμαντο, diciannovista φαινόμενο ήταν η συγκέντρωση περίπου διακοσίων αριστερών παρεμβατιστών και ένθερμων εθνικιστών, συμπεριλαμβανομένων τουλάχιστον έξι γυναικών, σε μια νοικιασμένη αίθουσα στην Πιάτσα Σαν Σεπόλκρο στο Μιλάνο στις 23 Μαρτίου του 1919, για να οργανώσουν ένα καινούργιο επαναστατικό εθνικιστικό κίνημα που ονομάστηκε οι Fasci Italiani di Combattimento. Οι συμμετέχοντες προέρχονταν, σχεδόν αποκλειστικά, από τέσσερις χώρους: επαναστάτες συνδικαλιστές που έγιναν εθνικοί συνδικαλιστές, λίγοι πρώην σοσιαλιστές που είχαν κάνει με τον Μουσολίνι το ταξίδι προς τον ακραίο εθνικισμό, ο Μαρινέτι και κάποιοι από τους φουτουριστές του (οι οποίοι εγκατέλειψαν τις προσπάθειες που είχαν αρχίσει πριν λίγο καιρό να ιδρύσουν ένα Πολιτικό Φουτουριστικό Κόμμα),[15] και πάνω απ' όλα κάποια πρώην μέλη των ιταλικών ειδικών δυνά-

---

14. Η πιο μακροσκελής μελέτη της μεταπολεμικής κρίσης είναι στο R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo: L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma* (Μπολόνια, 1967, 1991), σε δύο μάλλον ανόμοιους τόμους με 25 χρόνια διαφορά. Επιπροσθέτως, βλ. G. Giovannini, *L'Italia da Vittorio Veneto all'Aventino* (Μπολόνια, 1972).

15. Για την πολιτική των φουτουριστών, βλ. E. Gentile, «Il futurismo e la politica», στο *Futurismo, cultura e politica*, επιμ. R. De Felice (Τορίνο, 1988), 105-57· N. Zapponi, «La politica come espediente e come utopia: Marinetti e il Partito Politico Futurista», στο *F.T. Marinetti Futurista* (Νάπολη, 1977), 220-39· E. Santarelli, *Fascismo e neofascismo* (Ρώμη, 1974), 3-50.

Η φουτουριστική πρωτοπορία είχε διαβρωθεί κάπως με το τέλος του πολέμου και την άνοδο των ρευμάτων των «νέων τάσεων» και της «νέας πραγματικότητας». Ο Umberto Boccioni, ο καλύτερος φουτουριστής ζωγράφος, είχε πεθάνει στο στρατό το 1916. Ο Marinetti, παρ' όλ' αυτά, είχε διατηρήσει τα παλιά δόγματα και τα σημεία που τόνιζε το κίνημα.

μεων γνωστών ως arditi (οι οποίοι φορούσαν μαύρες στολές στη διάρκεια του πολέμου για να συμβολίζουν το χρώμα του θανάτου).[16] Ανάμεσα στους 85 συμμετέχοντες για τους οποίους διαθέτουμε στοιχεία, υπήρχαν 21 συγγραφείς και δημοσιογράφοι, 20 υπάλληλοι, 12 εργάτες, 5 βιομήχανοι και 4 δάσκαλοι. Από τους 104 για τους οποίους έχουμε στοιχεία για την ηλικία τους, η πλειοψηφία ήταν μεταξύ 20 και 40 ετών, μόνον 18 ήταν πάνω από 40 ετών, ενώ οι 14 ήταν κάτω από 20.[17]

Ενώ ο ιταλικός φουτουρισμός βοήθησε στην ίδρυση του φασισμού, η άλλη ηγετική ομάδα των φουτουριστών καλλιτεχνών στη Ρωσία αγκάλιασε ενθουσιωδώς τον κομουνισμό το 1917-18. Ο ρωσικός φουτουρισμός δεν παρουσίαζε τα εθνικιστικά κονστρουκτιβιστικά χαρακτηριστικά του ιταλικού κινήματος, και το κίνητρό του ήταν ένα ακόμα πιο οξύ μίσος για το status quo, την καταστροφή του οποίου θα ακολουθούσε ένα είδος αφηρημένης ουτοπίας. Οι Ρώσοι κομουνιστές και φουτουριστές είχαν πολύ καλή γνώμη για τον Marinetti, τον οποίο ο Σοβιετικός κομισάριος για την κουλτούρα Ανατόλι Λουνατσάρσκι αποκάλεσε το 1920 «μοναδικό επαναστάτη διανοούμενο της Ιταλίας». Θεωρούσαν τους Ιταλούς φουτουριστές περισσότερο ως ετερόδοξους που κάνουν λάθος, όπως οι Ρώσοι μενσεβίκοι, παρά ως αντεπαναστάτες ή εχθρούς. Σ' αυτά τα πρώτα χρόνια, «τόσο ο Λένιν όσο και ο Γκράμσι εκτόξευαν κακολογίες όχι τόσο εναντίον των φασιστών όσο των σοσιαλιστών, των μενσεβίκων, των σοσιαλδημοκρατών και άλλων "φιλελευθέρων"». I. Golomstock, *Totalitarian Art* (Νέα Υόρκη, 1990), 11, 12.

16. G. Rochat, *Gli arditi della grande guerra* (Μιλάνο, 1981)· F. Gordova, *Arditi e legionari dannunziani* (Πάντοβα, 1969). O Giovanni Sabbattucci, στο *I combattenti nel primo dopoguerra* (Ρώμη, 1974), πραγματεύεται την πολιτική των βετεράνων γενικότερα.

17. Gentile, *Storia del Partito Fascista*, 35. Αυτή είναι η καλύτερη ιστορία του φασιστικού κινήματος στο ξεκίνημά του. Κάποιες άλλες περιγραφές είναι στα: P. Alatri, *Le origini del fascismo* (Ρώμη, 1956)· F. Catalano, *La nascita del fascismo, 1918-1922* (Μιλάνο, 1976)· G. Dorso, *Mussolini alla conquista del potere* (Τορίνο, 1949)· A. D'Orsi, *La rivoluzione antibolscevica* (Μιλάνο, 1985)· E. Santarelli, *Origini del fascismo*, 1911-1919 (Ούρμπινο, 1963). Η καλύτερη περιγραφή από τα μέσα είναι στο M. Rocco, *Come il fascismo divenne una dittatura* (Μιλάνο, 1952). O Robert Vivarelli, στο «Interpretations of the Origins of Fascism», *JMH*, 63:1 (Μάρτιος 1991), 29-43, παρουσιάζει μια εναργή διερεύνηση των κυριότερων ερμηνειών.

Η καλύτερη γενική περιγραφή της πρώτης δεκαετίας του ιταλικού φασισμού είναι στο A. Lyttelton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919-1929* (Νέα Υόρκη, 1973). Κάποιες άλλες πολύ καλές περιγραφές συμπεριλαμβάνονται στα: E. Santarelli, *Storia del movimento e del regime fascista*, 3 τ. (Ρώμη, 1967)· A.J. De Grand, *Italian Fascism* (Λίνκολν, 1982)· E.R. Tannenbaum, *The Fascist Experience: Italian Society and Culture, 1922-1945* (Νέα Υόρκη, 1972)· P. Milza & S. Berstein, *Le fascisme italien, 1919-1945* (Παρίσι, 1980).

Η πρώτη μεγάλη φιλοφασιστική μελέτη ήταν στο G. Volpe, *L'Italia in cammino: L'ultimo cinquantennio* (Μιλάνο, 1927), και η πιο εκτεταμένη στο G.A. Chiurco, *Storia della rivoluzione fascista, 1919-1922*, 5 τ. (Φλωρεντία, 1929). Η κυριότερη νεοφασιστική ιστορία είναι στο P. Rauti & R. Sermonti, *Storia del Fascismo*, 6 τ. (Ρώμη, 1976-78).

Ο καλύτερος ιταλικός βιβλιογραφικός οδηγός είναι του R. De Felice, επιμ., *Bibliografia*

Ο κυριότερος ηγέτης ήταν ο Μουσολίνι, που περιστοιχιζόταν από μία εννεαμελή εκτελεστική επιτροπή στην οποία θα λειτουργούσε ως ο πρώτος μεταξύ ίσων. Παρουσίασε το καινούργιο κίνημα ως «αντικομματικό», απορρίπτοντας ως άκαμπτη και στείρα τη συνηθισμένη δομή των πολιτικών κομμάτων. Αυτό που χρειαζόταν ήταν μια καινούργια εθνικιστική ελίτ που θα κινητοποιούσε τις μάζες για την «ιταλική επανάσταση». Όμως, καθώς ο στόχος ήταν η προσέλκυση ενός ευρύτερου νεολαιίστικου κοινού από την Αριστερά και το Κέντρο, ο Μουσολίνι περιέγραψε τα στοιχεία προγράμματος, που δημοσίευσε στις 30 Μαρτίου στην *Il Popolo d'Italia,* όχι ως καινούργια, «ούτε ακόμη επαναστατικά», αλλά σχεδιασμένα για την επίτευξη της δημοκρατίας και της ανανέωσης του έθνους. Υποστήριζε την καθολική ψηφοφορία αντρών και γυναικών στην ηλικία των 21, την κατάργηση της ελιτίστικης εξουσίας, τη δημοκρατική εκλογή μιας καινούργιας εθνοσυνέλευσης για να αποφασίσουν πάνω στη μορφή του κράτους, την εργάσιμη ημέρα των 8 ωρών, τη συμμετοχή των εργατών στη διοίκηση των βιομηχανιών, εκλογές για εθνικά τεχνικά συμβούλια σε όλους τους τομείς της οικονομίας και των δημόσιων υπηρεσιών, και σκληρή πολιτική εναντίον των κληρικών. Οι «θέσεις» που δημοσιεύτηκαν στη συνέχεια, στις 13 Μαΐου, ήταν πιο λεπτομερείς και περισσότερο ριζοσπαστικές.[18] Σε άλλες περιπτώσεις, οι ηγέτες των Fasci μιλούσαν για την ανάγκη αποκέντρωσης του εκτελεστικού και μιας εκλεγόμενης ανεξάρτητης κατώτερης δικαστικής εξουσίας, τη δήμευση του μη παραγωγικού κεφαλαίου και της γης των μεγάλων γαιοκτησιών για αναδιανομή τους στους αγρότες, την κατάργηση της μυστικής διπλωματίας, και μία νέα εξωτερική πολιτική βασισμένη στην ανεξαρτησία και την αλληλεγγύη μεταξύ όλων των λαών, μέσα σε μία γενική ομοσπονδία εθνών. Αυτό το βασικά αριστερό και μερικές φορές επαναστατικό πρόγραμμα δεν είναι ό,τι ο κόσμος εννοεί όταν αναφέρεται στο φασισμό. Ο Μουσολίνι, προφανώς, δεν πίστευε ότι εγκαθίδρυε ένα καινούργιο κίνημα τον Μάρτιο του 1919 όσο ένα είδος μετώπου για την ανασυγκρό-

---

orientativa del fascismo (Ρώμη, 1991), ενώ αυτός του P.V. Cannistrato, επιμ., *Historical Dictionary of Fascist Italy* (Γουέστπορτ, Κον., 1982), είναι πολύ χρήσιμος.

18. Οι «θέσεις» της 13ης Μαΐου περιλαμβάνουν την κατάργηση της γερουσίας, το δικαίωμα ψήφου στα 16 και για τα δύο φύλα, 8ωρη ημέρα εργασίας, εργατική συμμετοχή στην τεχνική διαχείριση, ένα εθνικό τεχνικό συμβούλιο εργασίας, ασφάλιση γήρατος και ανικανότητας για όλους, δήμευση όλης της ακαλλιέργητης γης, ανάπτυξη ενός πλήρως κοσμικού σχολικού συστήματος, προοδευτική φορολογία με μια εισφορά κεφαλαίου, 85% φορολογία στα κέρδη από τον πόλεμο, δήμευση όλης της περιουσίας των θρησκευτικών ινστιτούτων, και διακήρυξη της αρχής «ένα έθνος υπό τα όπλα».

τηση των αριστερών επεμβατιστών στην αμέσως μετά τον πόλεμο περίοδο. Η μοναδική πράξη βίας έλαβε χώρα στο Μιλάνο μετά από τρεις εβδομάδες, στις 5 Απριλίου, όταν μια ομάδα από πρώην arditi μαζί με μέλη από Fasci (περισσότερο οι πρώτοι παρά οι δεύτεροι) επιτέθηκαν σε μία προκλητική σοσιαλιστική διαδήλωση σκοτώνοντας τρεις σοσιαλιστές και αργότερα καίγοντας τα γραφεία του *Avanti*, της σοσιαλιστικής καθημερινής εφημερίδας.[19] Αυτό όμως ούτε σχεδιασμένο ήταν ούτε μια συνηθισμένη Fasci πράξη.

Η κυριότερη ριζοσπαστική εθνικιστική πρωτοβουλία στα 1919 δεν πάρθηκε από τους Fasci di Combattimento αλλά από έναν ήρωα του πολέμου, τον Γκαμπριέλε Ντ'Ανούντσιο, τον πιο δημοφιλή ποιητή της Ιταλίας, ο οποίος τον Σεπτέμβριο συγκέντρωσε μία μικρή εκστρατευτική δύναμη για να καταλάβει την πόλη της Ανατολικής Αδριατικής Φιούμε. Ο Ντ'Ανούντσιο κυβέρνησε το Φιούμε ως μια ξεχωριστή πόλη-κράτος για 15 μήνες, φέρνοντας έτσι σε πάρα πολύ δύσκολη θέση την ιταλική κυβέρνηση, η οποία δίσταζε να κινηθεί εναντίον των αλυτρωτικών παρά το γεγονός ότι στις τάξεις τους συμμετείχαν στρατιωτικά τμήματα που είχαν εγκαταλείψει τον τακτικό στρατό. Κάτι ακόμη πιο σημαντικό ήταν ότι ο Ντ'Ανούντσιο πέτυχε να δημιουργήσει ένα νέο στιλ πολιτικής τελετουργίας που συνίστατο σε επεξεργασμένες στολές, ειδικές τελετές και τραγούδια, ομιλίες από το μπαλκόνι του Δημαρχείου μπροστά σε μαζικά ακροατήρια με τη μορφή διαλόγου με τον ηγέτη. Άλλες σημαντικές συνεισφορές του Ντ'Ανούντσιο και των οπαδών του σ' αυτό που μετέπειτα θα γινόταν το «φασιστικό στιλ» ήταν η υιοθέτηση των μαύρων χιτώνων των arditi ως στολών, η υιοθέτηση του ρωμαϊκού χαιρετισμού με το δεξί χέρι υψωμένο, οι μαζικές πορείες, η σύνθεση του ύμνου *Giovinezza* (*Νεότητα*), η οργάνωση μίας ένοπλης πολιτοφυλακής σε χωριστές μονάδες και η δημιουργία μιας σειράς από ειδικά τραγούδια και σύμβολα. Τον Αύγουστο του 1920 οι εθνικοί συνδικαλιστές Αλκέστε ντε Άμπρις και Α.Ο. Ολιβέτι τελείωσαν την Carta del Carnaro (Καταστατικός Χάρτης του Καρνάρο), το πρώτο κορπορατιστικό σύνταγμα της Ευρώπης, το οποίο υποστήριζε την πολιτική ισότητα όλων των πολιτών και των δύο φύλων, την αποκέντρωση, και μια σχετικά δημοκρατική δομή συντεχνιακής οργάνωσης. Μία συνθήκη μεταξύ της Γιουγκοσλαβίας και της Ιταλίας τελικά αναγνώρισε το Φιούμε ως «ελεύθερη πόλη» αλλά εδαφικά συσχετισμένη με την Ιταλία, και τον επόμενο μήνα μία ιταλική στρατιωτική δύναμη εξεδίωξε τελικά την παρέα του Ντ'Ανούντσιο από την πόλη. Το επεισόδιο στο Φιούμε όμως κατέδειξε την αδυναμία της κυβέρνησης

19. Βλ. την περιγραφή του De Felice, *Mussolini il rivoluzionario*, 520-21.

και την εκρηκτική δύναμη του εθνικισμού. Είχε επίσης ως αποτέλεσμα τη δημιουργία αυτού που αργότερα θα γινόταν γνωστό ως φασιστικό στιλ.[20]

Στον Μουσολίνι αυτή η προσπάθεια προξενούσε αμηχανία, γιατί ενώ αμφέβαλλε για την επιτυχία της, ως ριζοσπάστης εθνικιστής έπρεπε να την υποστηρίξει, ακόμα και αν διαρκώς προσπαθούσε να αποφύγει τη σοβαρή εμπλοκή. Γνώριζε πολύ καλά ότι ο Ντ'Ανούντσιο έχαιρε υψηλότερης δημοτικότητας από εκείνον, και μετά το 1920 είχε να αντιμετωπίσει μία άλλη ριζοσπαστική εθνικιστική εναλλακτική πρόταση προς τις Fasci, το σύμβολο του Ντ'Ανούντσιο και του fiumanesimo (την ιδέα της επιχείρησης στο Φιούμε) — κορπορατιστική, εθνικιστική, και κατ' όνομα δημοκρατική.

Για τις Fasci η ουσία παρέμενε η ίδια. Αν και 18 από τους 19 υποψηφίους τους ήσαν combattenti, όλοι εκτός από έναν γνώρισαν την ήττα στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1919. Στο βιομηχανικό Μιλάνο, το κέντρο των Fasci, απέσπασαν μόνον 5.000 από τις 275.000 ψήφους και δεν εξέλεξαν κανέναν, εκτός από τη Τζένοβα, όπου είχαν τη μόνη επιτυχημένη υποψηφιότητα. Οι Fasci στην ουσία δεν είχαν ξεκάθαρη θέση και πρόταση, δεν ήταν ούτε εθνικιστές αλλά ούτε και αριστεροί, κι έτσι δεν απέσπασαν ψήφους από πουθενά. Μετά τις εκλογές, οι σοσιαλιστές του Μιλάνου παρέλασαν μπροστά από το διαμέρισμα του Μουσολίνι μεταφέροντας ένα φέρετρο με τ' όνομά του. Στο τέλος του χρόνου οι Fasci διατηρούσαν μόνο 31 τοπικές ομάδες και ο αριθμός των μελών τους έφτανε μόλις τα 870 άτομα. Παρέμεναν μόνο μικρά τμήματα στο Μιλάνο, το Τορίνο, την Κρεμόνα, τη Βενετία και την Τεργέστη.

Στη διάρκεια του επόμενου χρόνου, που στην αρχή φαινόταν πολύ σκοτεινός, ιθύνων νους των Fasci αναδείχθηκε ο πρώην επαναστάτης συνδικαλιστής Τσέζαρε Ρόσι, που διηύθυνε το επίσημο εβδομαδιαίο όργανο *Il Fascio*. Ο Ρόσι ήταν μέλος της Κεντρικής Επιτροπής, και από τον Ιούνιο

---

20. Η πιο εκτενής αφήγηση είναι αυτή του F. Gerra, *L'impresa di Fiume*, 2 ττ. (Μιλάνο, 1974). Βλ. επίσης P. Alatri, *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica* (Μιλάνο, 1959)· του ιδίου, *Gabriele D'Annunzio* (Τορίνο, 1983)· M.A. Ledeen, *The First Duce* (Βαλτιμόρη, 1977)· R. De Felice, *D'Annunzio politico, 1918-1938* (Μπάρι, 1978)· P. Chiara, *Vita di Gabriele D'Annunzio* (Μιλάνο, 1978)· A. Spinoza, *D'Annunzio* (Μιλάνο, 1987)· G. Host-Venturi, *L'impresa fiumana* (Ρώμη, 1976)· Cordova, *Arditi e legionari dannunziani*. Ο Paolo Valesio, στο *Gabriele D'Annunzio: The Dark Flame* (Νιου Χέιβεν, 1992), πραγματοποιεί μια θετική επανεκτίμηση του λογοτεχνικού έργου του ποιητή.

Για τον Άμπρις και τον Καταστατικό Χάρτη του Καρνάρο υπάρχουν τα εξής τρία βιβλία του Renzo De Felice: *La Carta del Carnaro nei testi di Alceste de Ambris e di Gabriele D'Annuncio* (Μπολόνια, 1973)· *Sindicalismo rivoluzionario e fiumanesimo nel carteggio De Ambris - D'Annunzio* (Μπρέσια, 1966)· και *Intellettuali di fronte al fascismo* (Ρώμη, 1985), 259-76.

του 1920 υπηρέτησε ως αναπληρωτής γενικός γραμματέας. Η τακτική που αυτός και ο Μουσολίνι επινόησαν βασιζόταν καταρχήν στην προσπάθεια να κερδίσουν υπέρ τους τη μετριοπαθή Αριστερά και να μετασχηματίσουν το κίνημα σε «εθνικοσοσιαλιστικό» με τη μορφή ενός είδους «εργατικού κόμματος».[21] Το κίνημα σχεδιάστηκε ως ένα διαταξικό κίνημα παραγωγών, καλωσορίζοντας όλους τους παραγωγούς σε ένα εθνικό συνδικαλιστικό κίνημα που θα μπορούσε να ελαχιστοποιήσει το ρόλο του κράτους.

Οι Fasci ανέκαμψαν λίγο την άνοιξη του 1920, βασιζόμενοι ακόμα στις «εισφορές των μελών και στις δωρεές που συνέλεγαν από συμπαθούντες».[22] Οι συγκεντρώσεις τους είχαν εξελιχθεί σε τελετουργίες με σημαίες, στολές, εγχειρίδια, και στο δεύτερο εθνικό συνέδριο στις 24-25 Μαΐου 1920 ήταν παρούσες 67 τοπικές fasci που είχαν συνολικά 2.375 μέλη (με τις συνδρομές τους πληρωμένες).[23] Συμφωνήθηκε ότι το πρόγραμμα θα έπρεπε να γίνει πιο μετριοπαθές ώστε να ελκύσει τις μεσαίες τάξεις, και τον επόμενο μήνα οι φουτουριστές του Μαρινέτι, που ήταν ένθερμοι οπαδοί της αρχικής επαναστατικότητας, εγκατέλειψαν το κίνημα.

Εντωμεταξύ, στα μέσα του 1920 η σοσιαλιστική πλημμυρίδα βρισκόταν στον κολοφώνα της. Το απεργιακό κύμα έφτασε στην αποκορύφωσή του, συνοδευόμενο από διαδηλώσεις και περιστασιακές βίαιες ενέργειες. Υπήρξαν ακόμα και περιπτώσεις αποστασίας μεταξύ των στρατιωτικών τμημάτων. Τον Σεπτέμβριο έλαβε χώρα η «κατάληψη των εργοστασίων», όταν οι οργανωμένοι σοσιαλιστές εργάτες, βρισκόμενοι αντιμέτωποι με μια ξαφνική εργοδοτική απεργία, κατέλαβαν τα εργοστάσια στις κύριες βιομηχανικές περιοχές του Βορρά. Αυτό φαινόταν να είναι το ισοδύναμο της επαναστατικής γενικής απεργίας· αν οι δυνάμεις της εργασίας μπορούσαν να λειτουργήσουν μια βιομηχανική οικονομία από μόνες τους, τότε θα μπορούσαν να αναλάβουν κι ολόκληρη την Ιταλία. Η κυβέρνηση του Τζολίτι, σοφά πράττοντας, απείχε από κάθε παρέμβαση· μετά από δύο εβδομάδες οι σοσιαλιστές κατάλαβαν ότι δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν μια βιομηχανική οικονομία από μόνοι τους κι εγκατέλειψαν τον έλεγχο των εργοστασίων, με αντάλλαγμα καλύτερες συμβάσεις και τη νομιμοποίηση των εργοστασιακών συμβουλίων.

Το φθινόπωρο του 1920 σημαδεύτηκε από τη σοσιαλιστική πλημμυρί-

---

21. Στην αρχή του 1920 οι φουτουριστές, και για κάποια περίοδο ο φασίστας Gastone Gorrieri, είχαν οργανώσει ένα μικρό Partito del Lavoro (Εργατικό Κόμμα) στη Φλωρεντία.

22. Gentile, *Storia del Partito Fascista*, 40.

23. *Ό.π.*, 115.

δα στην επαρχία, και ιδιαίτερα στην κοιλάδα του Πο, στο Βορρά. Οι σοσιαλιστές κέρδισαν στις περισσότερες από τις αγροτικές απεργίες και προσπάθησαν να δημιουργήσουν το αγροτικό ισοδύναμο των κλειστών εργοστασίων στο Βορρά, καθιερώνοντας τις αποκλειστικές συμβάσεις και αποκτώντας μια θέση ελέγχου της αγροτικής οικονομίας. Επιπλέον, τον Οκτώβριο, η κυβέρνηση νομιμοποίησε την κατοχή των κατειλημμένων κομματιών ιδιωτικής γης σε πολλές επαρχίες από τους εργάτες γης και τους μισακάρηδες. Παρά τη μερική ήττα στην κατάληψη των εργοστασίων, ο σοσιαλισμός φαινόταν ότι συνέχιζε να αναπτύσσεται, και η κυβέρνηση όχι μόνο έκανε λίγα πράγματα για να τον σταματήσει, αλλά φαινόταν και να τον ενθαρρύνει.

Η Άνοδος του Fascismo, 1920-1921

Η εικόνα που παρουσίαζε η Ιταλία ως μία χώρα που είχε μπει στο δρόμο για την κοινωνική επανάσταση ήταν ως έναν βαθμό αυθεντική, αλλά επίσης και παραπλανητική. Η Ιταλία δεν ήταν μια καθυστερημένη μη βιομηχανοποιημένη χώρα αγροτών και εργατών όπως η Ρωσία το 1917, διότι στην πραγματικότητα, στη διάρκεια της προηγούμενης γενιάς, είχε γνωρίσει έναν από τους υψηλότερους οικονομικούς ρυθμούς ανάπτυξης στον κόσμο και οι μεσαίες τάξεις επεκτείνονταν αριθμητικά πολύ γρήγορα. Σύμφωνα με μία μελέτη, το 1881 όλες οι μεσαίες τάξεις (συμπεριλαμβανομένων των ιδιοκτητών μικρών αγροκτημάτων) έφταναν το 46% του ενεργού πληθυσμού και οι εργάτες γης και οι εργάτες των πόλεων έφταναν το 52%, ενώ το 1921 οι μεσαίες τάξεις είχαν αυξηθεί σε πάνω από 53% και οι εργάτες είχαν μειωθεί στο 45%.[24] Αυτή η αλλαγή ήταν αποτέλεσμα της πρόσκτησης των τίτλων κατοχής γης από τους ακτήμονες τη δεκαετία του 1911-21, στη διάρκεια της οποίας ο αριθμός των κτηματιών διπλασιάστηκε από 1,1 εκατομμύριο σε σχεδόν 2,3 εκατομμύρια — μια μικρή επανάσταση, που όμως στην ουσία της ήταν μάλλον καπιταλιστική παρά σοσιαλιστική. Αυτοί οι καινούργιοι μικροκτηματίες —που συμπεριλάμβαναν κι εκείνους που είχαν μόλις αποκτήσει γη με την άμεση δράση τους— συχνά γίνονταν πολύ συντηρητικοί και εχθρικοί απέναντι στις απόπειρες των αγροτικών συνδικάτων να ελέγξουν την αγροτική οικονομία. Επιπλέον, αν και οι συν-

---

24. P.S. Labini, *Saggio sulle classe sociali* (Μπάρι, 1975). Μεταξύ του 1911 και του 1921 οι ακτήμονες αγρότες ως ποσοστό του συνολικού αγροτικού πληθυσμού μειώθηκαν από 55 σε 44% σύμφωνα με τον V. Zamagni, *The Economic History of Italy, 1860-1990* (Οξφόρδη, 1993), 264.

δικαλισμένοι εργάτες κατόρθωσαν να διατηρήσουν, ή και σε μερικές περιπτώσεις να βελτιώσουν, το επίπεδο διαβίωσής τους, ο πραγματικός μισθός των υπαλλήλων, δημόσιων και μη, μειωνόταν. Αυτές οι γενικές συνθήκες ενθάρρυναν την αύξηση της ομοψυχίας μεταξύ των μεσαίων τάξεων ως προς την ανάγκη μιας ενεργητικής προάσπισης των συμφερόντων τους από τον επαναστατικό σοσιαλισμό.

Με μια αδύναμη και διαιρεμένη κυβέρνηση που προφανώς δεν είχε τη δύναμη ή τη θέληση να περιορίσει τους σοσιαλιστές, στη διάρκεια του 1919-20 διαμορφώθηκαν μία σειρά από λίγκες για την άμυνα των μεσαίων στρωμάτων, συμπεριλαμβανομένης και αυτής που ονομάζονταν Fascio d' Azione Popolare. Η πιο σημαντική και μαχητική αντισοσιαλιστική οργάνωση ήταν η Ιταλική Εθνικιστική Ένωση (ANI), η οποία είχε ένα ξεκάθαρο πρόγραμμα αυταρχικού κορπορατισμού και ιμπεριαλισμού. Τα μέλη της οργάνωσαν την πρώτη σημαντική εθνικιστική πολιτοφυλακή, τους κυανοχίτωνες Sempre Pronti (Πάντα Έτοιμοι), και πραγματοποίησαν την πρώτη προσχεδιασμένη επίθεση εναντίον της Αριστεράς στην Camera del Lavoro της Μπολόνια, ήδη από τις 15 Ιουλίου 1919. Οι εθνικιστές ήταν, παρ' όλ' αυτά, μία καθαρά δεξιά οργάνωση και ήταν προσανατολισμένοι προς την ελίτ των μεσοαστικών ή των ανωτέρων τάξεων, μη έχοντας καμία πιθανότητα να ηγηθούν ενός μαζικού κινήματος.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η βία στην Ιταλία γενικά αυξήθηκε. Στη διάρκεια του 1919 και τους πρώτους έξι μήνες του 1920 οι θάνατοι από τις πολιτικές ταραχές ανέρχονταν σε αρκετές εκατοντάδες, και οι περισσότεροι από αυτούς προκλήθηκαν από τη δραστηριότητα των σοσιαλιστών, του στρατού και της αστυνομίας. Τα μέλη των Fasci di Combattimento είχαν συμμετάσχει σε σχετικά λίγες τέτοιες ενέργειες στη διάρκεια του πρώτου χρόνου της ύπαρξής τους ως οργάνωσης, όχι για κάποιον άλλο λόγο αλλά λόγω της αριθμητικής τους αδυναμίας. Την άνοιξη του 1920 οι Fasci σε πολλές περιοχές του Βορρά οργάνωσαν την πολιτική πολιτοφυλακή των squadre (αποσπασμάτων), η ισχυρότερη των οποίων βρισκόταν στη μόλις ενσωματωμένη πόλη της Τεργέστης, έναν ιταλικό θύλακα ενμέσω μιας σλοβενικής ενδοχώρας. Χρησιμοποιώντας ως δικαιολογία τη δολοφονία δύο Ιταλών αξιωματικών του ναυτικού στο Σπλιτ, στη γιουγκοσλαβική ακτή, οι squadre της Τεργέστης πέρασαν στην επίθεση στις 20 Ιουλίου, πραγματοποιώντας την πρώτη από μια σειρά επιθέσεων εναντίον σοσιαλιστικών και σλοβενικών οργανώσεων στην πόλη αλλά και στα περίχωρα. Γρήγορα κυριάρχησαν στους δρόμους κι έτρεψαν τους σοσιαλιστές σε φυγή, με τις τοπικές ιταλικές στρατιωτικές αρχές να παρακολουθούν αμέτοχες ή και να

προσφέρουν οπλισμό. Στις 3 Ιουλίου, η *Il Popolo d'Italia* δήλωνε ότι οι Fasci δεν ήταν ούτε «νομοταγείς άσχετα με το τίμημα, ούτε a priori αντινομιμόφρονες», και έγραφε ότι «δεν διακηρύσσουν τη βία για χάρη της βίας, αλλά απαντούν σε κάθε βίαιη ενέργεια περνώντας στην αντεπίθεση», και γι' αυτό θα χρησιμοποιήσουν «τα μέσα που αρμόζουν στις περιστάσεις».

Το φθινόπωρο του 1920, το επίκεντρο της δράσης των Fasci μεταφέρθηκε για πρώτη φορά από τις πόλεις στην ύπαιθρο, όπου παρουσιάζονταν νέες ευκαιρίες. Η σοσιαλιστική επίθεση έφτασε στο αποκορύφωμά της στις βόρειες αγροτικές περιοχές εκείνο το φθινόπωρο, όταν μετά από ένα μαζικό κύμα απεργιών ακολούθησε μια σειρά σοσιαλιστικών νικών στις τοπικές δημοτικές εκλογές. Οι σοσιαλιστές ανακοίνωσαν ότι ο έλεγχος των τοπικών κυβερνήσεων θα προσφέρει την αρχική βάση για την επανάσταση, ενώ με τις απεργίες των εργατών γης και με οργανωμένες εκστρατείες προσπάθησαν να εξαναγκάσουν τους μικροϊδιοκτήτες και τους εργάτες γης να εγγραφούν στα σοσιαλιστικά συνδικάτα. Μελανοχίτωνες squadristi των Fasci άρχισαν να επιτίθενται εναντίον των σοσιαλιστών στη ύπαιθρο, επειδή εκεί μπορούσαν να βασίζονται περισσότερο στη νεοαποκτηθείσα υποστήριξη όλων κυριολεκτικά των τμημάτων της μεσαίας και της ανώτερης τάξης, ακόμα και μερικών εργατών γης. Για πρώτη φορά οι Fasci άρχισαν να αναπτύσσονται ραγδαία. Τους τελευταίους εφτά μήνες του χρόνου σχεδόν δεκαπλασιάστηκαν. Αρχικά, ο Μουσολίνι είχε υποστηρίξει τη σοσιαλιστική κατάληψη των εργοστασίων αποκλειστικά ως μέσο για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, αλλά πολύ γρήγορα κήρυξε τον πόλεμο εναντίον των σοσιαλιστικών οργανώσεων, όχι, όπως είπε, τόσο λόγω αυτού καθεαυτού του οικονομικού τους προγράμματος, όσο λόγω της εκ των ένδον υπονόμευσης της ιταλικής ενότητας και του διεθνισμού τους. Ενάντια στην επανάσταση του ταξικού διεθνισμού, οι Fasci αντιπαρέθεταν την ιταλική εθνική επανάσταση (που γινόταν όλο και πιο ασαφής όσον αφορά τους κοινωνικοοικονομικούς της στόχους) και εξαπέλυαν αναρίθμητες «εκστρατείες αντιποίνων» των squadre στην ύπαιθρο για να λεηλατήσουν τα γραφεία των σοσιαλιστών και να διαλύσουν τα συνδικάτα. Η *Il Fascio* δήλωνε στις 16 Οκτωβρίου: «Αν πρόκειται να γίνει εμφύλιος πόλεμος, ας γίνει!»[25] Τα squadre ήταν οργανωμένα σε ομάδες των τριάντα έως πενήντα μελών, που συχνά είχαν ως ηγέτες τους πρώην αξιωματικούς του στρατού και κατά ένα μέρος απαρτίζονταν από βετεράνους. Σύντομα αποδείχθηκαν πολύ πιο αποτελεσματικά και επιθετικά στη χρήση βίας από οποιαδήποτε

25. Παρατίθεται από τον Gentile, στο *Storia del Partito Fascista*, 149.

σοσιαλιστική ομάδα. Η βία εξαπλώθηκε ραγδαία στη Βόρεια Ιταλία μετά από μια αιματηρή μάχη με τους σοσιαλιστές στη Μπολόνια στις 20 Νοεμβρίου.[26]

Αν και ο όρος είχε περιστασιακά χρησιμοποιηθεί ήδη από το 1914 (και πιθανόν ακόμα νωρίτερα), δεν ήταν παρά το φθινόπωρο του 1920 που ένας νέος «-ισμός» άρχισε να κυριαρχεί στην Ιταλία: η λέξη *φασισμός* άρχισε τώρα να χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει το όλο και πιο βίαιο κίνημα των Fasci di Combattimento, τα μέλη των οποίων αποκαλούνταν φασίστες tout court. Έτσι, η χρήση οργανωμένης πολιτικής βίας —πολύ περισσότερο οργανωμένης, συντονισμένης και επιθετικής από την περιορισμένη βία της ιταλικής Αριστεράς— αποδείχθηκε θεμελιώδης για την ξαφνική άνοδο του φασισμού το φθινόπωρο και το χειμώνα του 1920-21. Όμως η αντίληψη ότι οι φασίστες κατά κάποιο τρόπο ανακάλυψαν τη σύγχρονη πολιτική βία, είναι αξιοθρήνητα επιφανειακή. Κάποιου είδους στρατιωτική ή παραστρατιωτική πολιτοφυλακή αποτελούσε λίγο-πολύ αναπόσπαστο κομμάτι της γιακωβίνικης παράδοσης, και ήταν χαρακτηριστική για τους αριστερούς αλλά και τους φιλελεύθερους σε χώρες όπως η Ισπανία και η Πορτογαλία κατά τον 19ο αιώνα. Ο εφευρέτης του «κινήματος των χιτώνων» ήταν πράγματι Ιταλός, αλλά ήταν ο Τζουζέπε Γκαριμπάλντι των δημοκρατών ρεπουμπλικάνων της δεκαετίας του 1860, κι όχι ο Μουσολίνι. Στα τέλη του 19ου αιώνα, η οργάνωση παραστρατιωτικών πολιτοφυλακών συζητιόταν όλο και πιο πολύ από πάρα πολλές οργανώσεις. Όμως η συστηματική χρήση της πολιτικής πολιτοφυλακής αποτελούσε καινοτομία των μπολσεβίκων του Λένιν στη Ρωσία, οι οποίοι πολύ γρήγορα ανύψωσαν την πολιτική βία σε άνευ προηγουμένου επίπεδα. Στην Ιταλία, εντούτοις, η σοσιαλιστική βία παρέμεινε σποραδική, ενώ οι φασίστες ήταν εκείνοι που μετέβαλαν τη συστηματική της χρήση σε βασική μορφή δράσης. Ο φασισμός γρήγορα έγινε μια πολιτική δύναμη που βασιζόταν στη στρατιωτική οργάνωση, κάτι άγνωστο έξω από τη Ρωσία.

Ως ηγέτες ενός εθνικιστικού «πολέμου εναντίον του μπολσεβικισμού» οι Fasci αυξήθηκαν από 20.000 μέλη —που πλήρωναν τακτικά τη συνδρομή τους— στα τέλη του 1920 σε σχεδόν 100.000 μέλη στα τέλη του Απριλίου του 1921, και τον αμέσως επόμενο μήνα σχεδόν διπλασιάστηκαν, φτάνοντας τα 187.588 μέλη.[27] Είχαν καταστεί ένα μαζικό κίνημα, στην πραγμα-

26. Βλ. M. Cancogni, *Storia del squadrismo* (Μιλάνο, 1959)· του ιδίου, *Gli squadristi* (Μιλάνο, 1980).

27. Gentile, *Storia del Partito Fascista*, 163.

Ο Ίταλο Μπάλμπο ηγείται μιας «εκστρατείας αντιποίνων» στην Πάρμα

Ο Ίταλο Μπάλμπο ηγείται μιας «εκστρατείας αντιποίνων» στην Πάρμα

Ο Ίταλο Μπάλμπο ηγείται μιας «εκστρατείας αντιποίνων» στην Πάρμα

Ο Ίταλο Μπάλμπο ηγείται μιας «εκστρατείας αντιποίνων» στην Πάρμα

τικότητα η μεγαλύτερη πολιτική οργάνωση της Ιταλίας, αφού τα μέλη των σοσιαλιστών ήταν οργανωμένα κυρίως μέσω των εργατικών συνδικάτων. Τα καινούργια μέλη προέρχονταν δυσανάλογα από τα χαμηλότερα μεσοαστικά στρώματα, και σε μερικές περιπτώσεις τοπικές ομάδες αγροτών στη Βόρεια Ιταλία μετακινήθηκαν κατευθείαν από τη σοσιαλιστική CGL ή άλλες οργανώσεις στις Fasci. Οι πολιτικές τους θέσεις βρίσκονταν τώρα σε ρευστή κατάσταση. Ο Μουσολίνι και άλλοι εκπρόσωποι διέκριναν ξεκάθαρα μεταξύ αυτού που αποκαλούσαν παραγωγική και παρασιτική μπουρζουαζία, δηλώνοντας ότι οι Fasci ήταν ένα κίνημα για όλους τους παραγωγικούς Ιταλούς. Εντάθηκαν οι συζητήσεις για την ανάγκη ενός «ισχυρού κράτους», ενώ γίνονταν συζητήσεις ακόμα και για μια εθνικιστική δικτατορία, μια δικτατορία που θα ακολουθούσε πιο φιλελεύθερη οικονομική πολιτική για να μειώσει ή να εξαλείψει πολλές από τις κρατικές εξουσίες στην οικονομία και να επιτρέψει στον αυτόνομο και αποκεντρωμένο εθνικό συνδικαλισμό να απελευθερώσει τις παραγωγικές δυνάμεις της Ιταλίας. Μερικοί τοπικοί ηγέτες των Fasci όμως διακήρυξαν πως η «γη πρέπει να ανήκει σ' αυτούς που τη δουλεύουν», και τον Φεβρουάριο οργανώθηκε το πρώτο φασιστικό συνδικάτο, μια πρωτοβουλία που σύντομα εξελίχθηκε σε μια εθνική συνδικαλιστική οργάνωση.

Στην περίοδο

> μεταξύ του τέλους του 1920 και των πρώτων μηνών του 1921, οι Fasci άλλαξαν τελείως τη φυσιογνωμία, το χαρακτήρα, την κοινωνική δομή, τα κομβικά κέντρα, την ιδεολογία, ακόμα και τα μέλη τους. Από τους ηγέτες τους, μόνο ο Μουσολίνι και κάποιοι άλλοι παρακολούθησαν μέχρι τέλους όλες αυτές τις φάσεις. Πολλά από τα αρχικά μέλη στην πορεία παραμερίστηκαν, κάποιοι απ' αυτούς πέρασαν στην απέναντι πλευρά, αλλά ο μεγαλύτερος αριθμός τους βρέθηκε, σχεδόν ακούσια, να είναι πολύ διαφορετικός απ' ό,τι ήταν στην αρχή, ενώ υποκαταστάθηκαν στην ηγεσία του κινήματος από καινούργια στοιχεία, διαφορετικής προέλευσης και εξέλιξης, που ήταν δεμένα με πολύ διαφορετικές πραγματικότητες.[28]

Ο φασισμός του Σαν Σεπόλκρο ήταν μικροσκοπικός και αστικός, ενώ ο μαζικός φασισμός του 1921 ήταν κατά κύριο λόγο αγροτικός, σε κομβικές περιοχές του Βορρά, και διευθυνόταν από καινούργιους ras, ή τοπικούς ηγέτες, όπως ο Ίταλο Μπάλμπο στη Φεράρα, ο Ντίνο Γκράντι στη Μπολόνια και ο Ρομπέρτο Φαρινάτσι στην Κρεμόνα. Ο νέος μαζικός φασισμός δεν είχε δημιουργηθεί τόσο από τον Μουσολίνι όσο ξεπετάχτηκε τριγύρω

28. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario*, 460-61.

του στις αγροτικές περιοχές του Βορρά. Ήταν περισσότερο μεσοαστικός, πιο μετριοπαθής στα οικονομικά και κατηγορηματικά πιο βίαιος και αντισοσιαλιστικός.[29] Η νέα βάση του κινήματος τον ανακούφισε από τα οικονομικά του προβλήματα λόγω των ευπορότερων δωρητών, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο.

Στις εθνικές εκλογές του Μαΐου του 1921, ο γηραιός πρωθυπουργός Τζολίτι προσπάθησε να ηρεμήσει τους φασίστες εφαρμόζοντας και σ' αυτούς την πολυδοκιμασμένη και επιτυχημένη φιλελεύθερη μέθοδο του transformismo, συμπεριλαμβάνοντάς τους στον κυβερνητικό εκλογικό συνασπισμό. Σ' αυτή την εκλογική μάχη οι φασίστες παρουσίασαν 74 υποψηφίους, οι οποίοι έθεσαν υποψηφιότητα μ' ένα σχετικά μετριοπαθές πρόγραμμα, αν και διεκδικούσαν το απόλυτο μονοπώλιο του πατριωτισμού. Η κυβερνητική λίστα απέσπασε σχεδόν το 48% των ψήφων· έτσι, 38 φασίστες, μαζί και ο Μουσολίνι, μπόρεσαν να κερδίσουν θέσεις στο Κοινοβούλιο, όπου αποτέλεσαν μια μειονότητα λίγο πάνω από το 7%.[30] Οι εκλογές υπήρξαν επίσης ένας προσωπικός θρίαμβος του Μουσολίνι, αφού απέσπασε γύρω στις 200.000 ψήφους στο Μιλάνο. Οι σοσιαλιστές, που είχαν σε πανεθνικό επίπεδο 32,4%, έπεσαν στο 24,7%, ενώ το καινούργιο Κομουνιστικό Κόμμα απέσπασε μόλις το 2,8% των ψήφων.

Η βία συνεχίστηκε στη διάρκεια της εκλογικής περιόδου. Σύμφωνα με

---

29. Έχει αναπτυχθεί μια εκτεταμένη βιβλιογραφία για την άνοδο του φασισμού στις διάφορες επαρχίες και περιοχές από την πρώτη εμφάνιση του βιβλίου του S. Sechi, *Dopoguerra e fascismo in Sardegna* (Τορίνο, 1969), και του S. Colarizzi, *Dopoguerra e fascismo in Puglia* (Μπάρι, 1971). Κάποιες από τις πιο αξιοσημείωτες εργασίες είναι των: R. Cavandoli, *Le origini del fascismo a Reggio Emilia* (Ρώμη, 1972)· P. Corner, *Fascism in Ferrara* (Οξφόρδη, 1974)· A. Roveri, *Le origini del fascismo a Ferrara, 1918-1921* (Μιλάνο, 1974)· F.J. Demers, *Le origini del fascismo a Cremona* (Μπάρι, 1979)· L. Nieddu, *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna* (Μιλάνο, 1979)· L. Casali, επιμ., *Bologna, 1920: Le origini del fascismo* (Μπολόνια, 1982)· A.L. Cardoza, *Agrarian Elites and Italian Fascism: The Province of Bologna, 1901-1926* (Πρίνστον, 1983)· P. Alberghi, *Il fascismo in Emilia Romagna* (Μοδένα, 1989)· F. Snowden, *The Fascist Revolution in Tuscany, 1919-22* (Κέιμπριτζ, 1989)· L. Ganapini, επιμ., *La storiografia sul fascismo locale nell'Italia nordorientale* (Ούντινε, 1990).

30. Βλ. J. Petersen, «Elettorato e base sociali del fascismo italiano negli anni venti», *Studi Storici*, 16 (1975), 627-29. Ο William Brustein συγκέντρωσε στοιχεία για να δείξει ότι οι φασίστες πέτυχαν να πάρουν ορισμένες ψήφους από τους σοσιαλιστές, ιδιαίτερα μεταξύ των χαμηλότερων αγροτικών μεσοαστικών στρωμάτων που είχαν μια ανοδική κινητικότητα. Βλ. Brustein, «The "Red Menace" and the Rise of Italian Fascism», *American Sociological Review*, 56 (Οκτώβριος 1991), 652-64.

μία καταγραφή, στους πρώτους 4,5 μήνες του 1921 πραγματοποιήθηκαν τουλάχιστον 207 πολιτικές δολοφονίες, στις οποίες οι σοσιαλιστές αριθμούσαν σαφώς περισσότερα θύματα από τους φασίστες, ενώ δέκα ακόμα σοσιαλιστές δολοφονήθηκαν την επομένη των εκλογών.[31] Ο στρατός και οι κρατικοί υπάλληλοι στην πλειοψηφία τους (αν και όχι όλοι) διέκειντο ευμενώς προς τη φασιστική επίθεση, και σε μερικές περιοχές βοήθησαν τους squadristi στην πρόσκτηση όπλων, αν και στις 20 Απριλίου ο πρωθυπουργός έστειλε αυστηρές οδηγίες για να σταματήσει αυτή η συνεργία. Δεν ήταν όλες οι βίαιες ενέργειες πρωτοβουλίες των φασιστών· στις 23 Μαΐου, μία βόμβα που μπήκε από αναρχικούς σ' ένα θέατρο του Μιλάνου, σκότωσε 21 άτομα και τραυμάτισε περίπου διακόσια.

Η μεταβολή του φασισμού σε μαζική οργάνωση, καθώς και η επιτυχία του, όσο μέτρια και αν υπήρξε, στις εκλογές, έθεταν ερωτήματα για το μέλλον του. Παρά την εισροή μελών από τη μεσοαστική τάξη που, σε μερικές περιπτώσεις, ήταν σχετικά συντηρητικοί, ο Μουσολίνι δεν ήθελε να χάσει τη θέση του στην Αριστερά. Σκεφτόταν ακόμα ως πιθανότητα την αποκρυστάλλωση αυτού του κινήματος σε ένα «Φασιστικό Εργατικό Κόμμα» ή «Εθνικό Εργατικό Κόμμα». Στις 22 Μαΐου ανακοίνωσε ότι ο ρεπουμπλικανισμός των Fasci θα πρέπει να αναπτυχθεί πιο πολύ, και έθεσε το ζήτημα της δυνατότητας μιας νέας συμμαχίας με τους σοσιαλιστές —με την προϋπόθεση ότι θα απέρριπταν το διεθνισμό και την ταξική επανάσταση— και τους δημοκρατικούς καθολικούς Popolari, για να διαμορφώσουν ένα είδος εθνικιστικής-αριστερής κυβέρνησης. Αυτό ξεσήκωσε κραυγές διαμαρτυρίας τόσο από τους πιο συντηρητικούς φασίστες όσο και από τους κυβερνώντες φιλελεύθερους, που αισθάνθηκαν προδομένοι αφού είχαν συμπεριλάβει τους φασίστες στο εκλογικό τους μέτωπο.

Ο Μουσολίνι στην πραγματικότητα ένιωθε μεγάλη πίεση για τον περιορισμό της αντισοσιαλιστικής βίας, και δεν μπορούσε ακόμα να φανταστεί την υιοθέτηση μιας κατηγορηματικής θέσης εναντίον της Αριστεράς. Στην πραγματικότητα, ο κίνδυνος από μια επαναστατική αριστερή επίθεση είχε περάσει, διότι, όπως είχε δηλώσει στην *Il Popolo d'Italia* τον Ιούλιο του 1921, «το να πιστεύουμε *ότι ο κίνδυνος του μπολσεβικισμού υπάρχει ακό-*

31. Στοιχεία από το αρχείο του αναπληρωτή γραμματέα του Υπουργείου των Εσωτερικών στο G. De Rosa, *Giolitti e il fascismo in alcune sue lettere inedite* (Ρώμη, 1957), 78, που παρατίθεται από τον De Felice, *Mussolini il rivoluzionario*, 607-608. Τα στοιχεία από το Υπουργείο Εσωτερικών δείχνουν ότι η αστυνομία τους τέσσερις πρώτους μήνες του 1921 συνέλαβε 396 φασίστες και 1.421 σοσιαλιστές. R. De Felice, *Mussolini il fascista* (Τορίνο, 1966), 1:35-39.

μα στην Ιταλία, είναι σα να συγχέουμε το φόβο με την πραγματικότητα». Ίσως ένας στόχος του να ήταν η αποστασιοποίηση της CGL, της συνδικαλιστικής συνομοσπονδίας, από τη στενή της σχέση με τους σοσιαλιστές. Εντωμεταξύ, τον Ιούλιο, ο Μουσολίνι ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με τους σοσιαλιστές ηγέτες για ένα προσωρινό «σύμφωνο ειρήνευσης» —κάτι που επιθυμούσαν και οι σοσιαλιστές— που θα διατηρούσε υπό έλεγχο τη βία.

Όμως σ' αυτό ακριβώς το σημείο η βία κινδύνευε να γίνει τελείως ανεξέλεγκτη. Στις 21 Ιουλίου, μια εκστρατεία 500 squadristi στη Σαρτζάνα, μια πόλη κοντά στη Γένοβα, αναχαιτίστηκε από την αστυνομία, η οποία άρχισε να πυροβολεί εναντίον των φασιστών. Τοπικοί σοσιαλιστές συμμετείχαν στην αντεπίθεση· 18 μελανοχίτωνες σκοτώθηκαν, και ακούγονταν φωνές για βεντέτα αντεκδίκησης. Τις βδομάδες που ακολούθησαν πραγματοποιήθηκαν τα φασιστικά αντίποινα· στην πόλη Γκροσέτο 9 άνθρωποι δολοφονήθηκαν. Τέτοιες πράξεις μεγαλοποιούνταν από τους σκληροπυρηνικούς μελανοχίτωνες για να σαμποτάρουν τις διαπραγματεύσεις με τους σοσιαλιστές.

Η απάντηση του Μουσολίνι, στις 22 Ιουλίου, ήταν η δημιουργία της πρώτης επιτροπής εκκαθάρισης των Fasci για το ξερίζωμα των ανεξέλεγκτων στοιχείων και των ποινικών, και η *Il Popolo d'Italia* παραδέχτηκε ότι σε κάποιες περιοχές οι squadristi ήταν εκτός ελέγχου. Στις 2 Αυγούστου, υπογράφτηκε επίσημα στη Ρώμη ένα Σύμφωνο Ειρήνευσης από τους ηγέτες των Fasci και του Σοσιαλιστικού Κόμματος.

Δύο εβδομάδες αργότερα, σε μια ανεξάρτητη συγκέντρωση, οι ras από τις περισσότερες επαρχίες του Βορρά μαζεύτηκαν στη Μπολόνια για να αποκηρύξουν το Σύμφωνο. Φασιστικά στελέχη και επαρχιακοί ηγέτες έβλεπαν τους σοσιαλιστές ως εχθρούς του έθνους που έπρεπε να καταστραφούν. Αν και μερικές τοπικές Fasci αποδέχθηκαν το Σύμφωνο, οι κυριότεροι επαρχιακοί ηγέτες κριτικάρισαν σκληρά τον Μουσολίνι, δηλώνοντας ότι δεν δημιούργησε αυτός το κίνημα, το οποίο θα μπορούσε να συνεχίσει και χωρίς αυτόν. Απέρριπταν σθεναρά κάθε αντίληψη «κοινοβουλευτικής λύσης» για τα προβλήματα της Ιταλίας, και στις 18 Αυγούστου ο Μουσολίνι παραιτήθηκε από επικεφαλής της εθνικής εκτελεστικής επιτροπής των Fasci, αν και η παραίτησή του δεν έγινε δεκτή.[32]

32. Αντιστρόφως, η παραίτηση του μετριοπαθούς και αριστερίζοντος Cesare Rossi από τη θέση του αναπληρωτή γενικού γραμματέα έγινε αποδεκτή στις 20 Αυγούστου. Αυτός κατήγγειλε δημόσια τη βία των Fasci, και συνειδητοποίησε ότι ο στόχος της δημιουργίας ενός Φασιστικού Εργατικού Κόμματος ήταν ανέφικτος.

Τον Σεπτέμβρη, οι ηγέτες του κόμματος είχαν δύο μυστικές αντιμουσολινικές συναντήσεις. Τα δόγματα των Fasci απαιτούσαν ισχυρή ηγεσία, αλλά η εναντίωση στη διαιωνιζόμενη αριστερή προσήλωση του Μουσολίνι και την τάση του για συμβιβασμό ήταν αρκετά έντονη. Ένας εναλλακτικός ηγέτης ήταν ο Ντ'Ανούντσιο. Από τότε που εκδιώχθηκε από το Φιούμε, είχε δημιουργήσει τη δική του ακραία εθνικιστική οργάνωση, που είχε ωστόσο και κάποια προοδευτική χροιά, τη Federazione Nazionale dei Legionari Fiumani (FNLF). Τον περισσότερο χρόνο ωστόσο ασχολούνταν με τη λογοτεχνική εργασία, και υιοθετούσε μια διφορούμενη στάση παρουσιάζοντας τον εαυτό του άλλοτε ως υποστηρικτή του φασισμού και άλλοτε ως την εναλλακτική λύση έναντι του φασισμού.[33] Παρομοίως, ορισμένοι ήλπιζαν ότι η επαναστατική-συνδικαλιστική Unione Italiana del Lavoro (UIL) θα υιοθετούσε το φασισμό και θα βοηθούσε στη δημιουργία μιας περισσότερο εθνικιστικής εργατικής βάσης απ' ό,τι η σοσιαλιστική CGL, αλλά τόσο το συνέδριο της UIL όσο και της FNLF, τον Σεπτέμβριο, υιοθέτησαν έντονα αντιφασιστικές θέσεις.[34]

Η Συμφωνία Ειρήνευσης κατέστη νεκρό γράμμα από τη στιγμή που υπογράφτηκε, και γενικά αγνοήθηκε από τους πιο δραστήριους squadristi. Οι τελευταίοι ισχυρίζονταν ότι η επίσημη ίδρυση του Κομουνιστικού Κόμματος νωρίτερα τον ίδιο χρόνο, που ακολουθήθηκε από τη διαμόρφωση της μαχητικής αριστερής Arditi del Popolo, ήταν απλώς πρόξενος περισσότερης βίας και υπονομευτικής δράσης. Τον Σεπτέμβριο πραγματοποιήθηκε μία μεγάλης έκτασης φασιστική «πορεία προς τη Ραβένα»· συνολικά, στις 60 μέρες που ακολούθησαν την υπογραφή της Συμφωνίας, σκοτώθηκαν 21 φασίστες (κυρίως squadristi) κι ένας αδιευκρίνιστος αριθμός αριστερών.[35] Τον Οκτώβριο, στο καινούργιο σοσιαλιστικό συνέδριο, κυριάρχησαν για μία ακόμη φορά οι επαναστάτες «μαξιμαλιστές». Αυτό το εκμεταλλεύτηκαν οι σκληροπυρηνικοί φασίστες, που ήταν αποφασισμένοι να υποθάλ-

---

33. F. Perfetti, *Fiumanesimo, sindacalismo e fascismo* (Ρώμη, 1988), 1-115. Για τις μετέπειτα σχέσεις του D'Annunzio με το φασισμό, βλ. N. Valeri, *D'Annunzio davanti al fascismo* (Φλωρεντία, 1963), και G. Rizzo, *D'Annunzio e Mussolini* (Ρώμη, 1960). Ο D' Annunzio απολάμβανε αξιοσημείωτης υποστήριξης μεταξύ των μελών του Arditi del Popolo, ενώ η Fiume Carta del Carnaro είχε περισσότερους οπαδούς μεταξύ των πιο αριστερών φασιστών.

34. Η UIL ιδρύθηκε αρχικά στα τέλη του 1914 από τους επαναστάτες συνδικαλιστές που είχαν εκδιωχθεί από την Unione Sindacale Italiana επειδή υπεράσπιζαν τον εθνικισμό και την είσοδο στον πόλεμο.

35. Gentile, *Storia del Partito Fascista*, 357.

ψουν τον εμφύλιο πόλεμο εναντίον της Αριστεράς ως το εφαλτήριο για την κατάκτηση της εξουσίας.

Η Οργάνωση του Partito Nazionale Fascista

Βλέποντας ότι το Σύμφωνο Ειρήνευσης ήταν νεκρό γράμμα, ο Μουσολίνι γρήγορα αντελήφθη πως θα μπορούσε να επιτύχει περισσότερα για την οργάνωση και την πειθάρχηση των Fasci αποδεχόμενος τη συνέχιση της βίας σε αντάλλαγμα μιας συμφωνίας για τη σύγκληση ενός εθνικού συνεδρίου που θα μετέτρεπε το κίνημα σε οργανωμένο κόμμα. Το συνέδριο αυτό διεξήχθη στη Ρώμη στις 7-10 Σεπτεμβρίου του 1921, ενμέσω της σχετικής αδιαφορίας του τοπικού πληθυσμού — δείχνοντας ότι, παρά την επιτυχία του φασισμού να κινητοποιεί υποστηρικτές στο Βορρά, δεν ήταν πλήρως ένα κίνημα εθνικών διαστάσεων, και όσο νοτιότερα πήγαινες στη χερσόνησο, τόσο πιο αδύναμος γινόταν.

Η συντριπτική πλειοψηφία των αντιπροσώπων υποστήριξε το μετασχηματισμό των Fasci σε ένα κανονικό Partito Nazionale Fascista (PNF), καθοδηγούμενο από μια 19μελή κεντρική επιτροπή που θα εκπροσωπούσε τις διάφορες περιοχές και μια εκτελεστική επιτροπή των έντεκα με επικεφαλής τον Μουσολίνι, του οποίου η ηγετική θέση ήταν γενικά και πάλι αποδεκτή. Τώρα γινόταν όλο και πιο πολύ γνωστός ως Duce (Ηγέτης), ένας από τους καινούργιους ρωμαϊκούς νεολογισμούς που ήταν πολύ δημοφιλής μέσα στο κίνημα και προερχόταν από το λατινικό *dux*. Όμως οι σημαντικότεροι υπαρχηγοί του ήταν άνθρωποι διαφορετικοί από αυτούς με τους οποίους είχε ιδρύσει το κίνημα δύο χρόνια νωρίτερα.[36]

Το καινούργιο κόμμα ορίσθηκε ως μια «επαναστατική πολιτοφυλακή που έχει τεθεί στην υπηρεσία του έθνους. Ακολουθεί μια πολιτική που βασίζεται πάνω σε τρεις αρχές: τάξη, πειθαρχία, ιεραρχία».[37] Το συνέδριο καλούσε για ένα ισχυρό ιταλικό κράτος υποστηριζόμενο από εθνικά τεχνι-

---

36. Υπάρχουν πολλές βιογραφίες των κυριότερων υπαρχηγών του Μουσολίνι: G.B. Guerri, *Giuseppe Bottai, un fascista critico* (Μιλάνο, 1976)· του ιδίου, *Italo Balbo* (Μιλάνο, 1984)· E. Misefari, *Il quadrumviro col frustino: Michele Bianchi* (Κοσένζα, 1977)· G. Rochat, *Italo Balbo* (Τορίνο, 1986)· P. Nello, *Dino Grandi* (Μπολόνια, 1987)· M. Canali, *Cesare Rossi* (Μπολόνια, 1991)· H. Fornari, *Mussolini's Gadfly: Roberto Farinacci* (Νάσβιλ, 1971). Το καλύτερο βιβλίο για τον Balbo είναι του C.G. Segrè, *Italo Balbo: A Fascist Life* (Μπέρκλεϊ, 1987). Βλ. επίσης, F. Cordova, επιμ., *Uomini e volti del'fascismo* (Ρώμη, 1980)· N. Caracciolo, *Tutti gli uomini del Duce* (Μιλάνο, 1982).

37. Gentile, *Storia del Partito Fascista*, 398.

κά συμβούλια, και —εν αντιθέσει με τις αρχικές Fasci του 1919— υιοθέτησε τον ιταλικό ιμπεριαλισμό. Το οικονομικό πρόγραμμα του κόμματος ήταν υπέρ της παραγωγικότητας και του «οικονομικού φιλελευθερισμού», σε αντίθεση με την ταξικότητα και τον κολεκτιβισμό, το πρόγραμμα όμως του συνεδρίου διαφοροποιούνταν από το φιλελευθερισμό του 19ου αιώνα στο ότι επεφύλασσε μια ισχυρή ηγετική και συντονιστική θέση στο κράτος. Το κόμμα θα αποτελείτο από τρία τμήματα: τα μέλη, τα squadre και τα φασιστικά συνδικάτα. Υποτίθεται ότι κάθε τοπική fascio θα οργάνωνε το δικό της squadra d'azione, που θα εξέλεγε τον ηγέτη του, ενώ το κόμμα θα δημιουργούσε επίσης gruppi di competenza (κυριολεκτικά: ομάδες αρμοδιότητας) για να προσφέρουν συμβουλές και καθοδήγηση σε όλα τα σημαντικά τεχνικά επίπεδα της εθνικής ζωής.

Στον βαρυσήμαντο λόγο του στο Κοινοβούλιο την 1η Δεκεμβρίου, ο Μουσολίνι δήλωνε ότι «το φασιστικό πρόγραμμα δεν είναι μια θεωρία από δόγματα γύρω από τα οποία δεν είναι ανεκτή καμία συζήτηση. Το πρόγραμμά μας βρίσκεται σε μια διαδικασία συνεχούς επεξεργασίας και μετασχηματισμού».[38] Αυτός ο πραγματισμός, ο οπορτουνισμός και η αοριστία προσέφεραν το έδαφος στην κριτική κατά των φασιστών ότι δεν διαθέτουν κανένα πραγματικό δόγμα εκτός από την ωμή βία. Η έμφαση στη δράση και το δυναμισμό, και το αξίωμα ότι η δράση προηγούνταν της ιδεολογίας, είχαν ως αποτέλεσμα τη μεγαλοποίηση του φασιστικού φιλοσοφικού βιταλισμού και της ανορθολογικότητας. Στην οικονομία, το κόμμα ήθελε να μειώσει τις κρατικές δαπάνες, να βελτιώσει τη φορολογική δομή, να εξαλείψει τις περισσότερες κρατικές επιδοτήσεις, να εγγυηθεί το ελεύθερο εμπόριο και να ενθαρρύνει το σχηματισμό κεφαλαίου, καθώς επίσης και την προώθηση του οκταώρου και της προοδευτικής κοινωνικής νομοθεσίας. Το αρχικά ρεπουμπλικανικό κίνημα τώρα δηλωνόταν ως «αγνωστικιστικό» όσον αφορά στο ζήτημα της δημοκρατίας εναντίον του μοναρχισμού.

Την ίδια εποχή είχε συμπτυχθεί ένας αριθμός από διαφωνούσες φασιστικές ομάδες οι οποίες σχημάτισαν «αυτόνομους» και αντιπολιτευτικούς κύκλους σε πολλές και διαφορετικές πόλεις, όπως η Φλωρεντία, η Φεράρα, το Μπάρι και ο Τάραντας.[39] Ο Μουσολίνι πέτυχε όμως την επανένωση του μεγαλύτερου μέρους του κινήματος υπό την ηγεσία του. Οι ανταγωνι-

38. *Ό.π.*, 400.

39. R. Cantagalli, *Storia del fascismo fiorentino, 1915-1925* (Φλωρεντία, 1972), 283-301· S. Versari, *Una pagina di storia del fascismo fiorentino: Il fascismo autonomo* (Ρόκο Σ. Κασκιάνο, 1938).

Πίνακας 4.1. *Κοινωνική ή επαγγελματική θέση των μελών του PNF, Νοέμβριος 1921*

Κοινωνική Προέλευση	Ποσοστό των μελών του PNF
Εργάτες γης	24,3
Εργάτες των πόλεων	15,4
Σπουδαστές	13,8
Αγρότες και γαιοκτήμονες	12,0
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	9,8
Πωλητές και βιοτέχνες	9,2
Ελεύθεροι επαγγελματίες	6,6
Δημόσιοι υπάλληλοι	4,8
Βιομήχανοι	2,8
Εκπαιδευτικοί	1,1
Ναυτικοί	1,0

Πηγή: R. De Felice, ***Mussolini il fascista*** (Τορίνο, 1966), 1:6.

Σημείωση: Τα ποσοστά δεν αθροίζονται σε 100,0 λόγω στρογγυλοποίησης.

στικοί τοπικοί ηγέτες συντάχθηκαν γύρω από αυτόν, χωρίς καμία σχεδόν εξαίρεση, καθοδηγούμενοι από τον πιο σημαντικό επικριτή του, τον Ντίνο Γκράντι, τον 26χρονο ras της Μπολόνια.

Το συνέδριο ανακοίνωσε ότι ο αριθμός των μελών του κόμματος έφτανε περίπου τις 220.000, γεγονός που επιβεβαιώνεται grosso modo από μια σχετική αναφορά της αστυνομίας. Περισσότερα από τα μισά μέλη — 135.349— ήταν συγκεντρωμένα στο Βορρά, 42.576 στο Νότο, 26.846 στην Κεντρική Ιταλία (αναλογικά η πιο ασθενής αναλογία μελών) και 13.682 στα νησιά.[40] Από τα 151.644 μέλη για τα οποία υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, περισσότερα από τα μισά —87.182— ήσαν βετεράνοι του στρατού και σχεδόν 25% ήσαν κάτω από την ηλικία ψήφου. Η συλλογή στοιχείων για την κοινωνική και επαγγελματική θέση ενός μεγάλου αριθμού μελών απέδειξε ότι η εντύπωση πως τα μέλη προέρχονταν σε μεγάλο ποσοστό από τη μεσοαστική τάξη δεν ήταν και τόσο σωστή (βλ. Πίνακα 4.1.). Το 1922 ο αριθμός των μελών θα αυξηθεί κι άλλο, σε περίπου 250.000. (Εντωμεταξύ, τα μέλη του σοσιαλιστικού κόμματος θα μειωθούν στις 70.000, και τα μέ-

40. De Felice, ***Mussolini il fascista***, 1:7. Βλ. επίσης, W. Schieder, «Die Strukturwandel der Faschistischen Partei Italiens in der Phase der Herrschaftsstabilisierung», στο *Faschismus als soziale Bewegung*, επιμ. W. Schieder (Αμβούργο, 1976), 69-96.

λη του CGL θα πέσουν από τα 2 εκατομμύρια σε μόλις 400.000). Το 1922, το κόμμα εξέδιδε πέντε ημερήσιες εφημερίδες, δύο περιοδικά και περισσότερες από ογδόντα άλλες τοπικές εκδόσεις. Ο Μουσολίνι αναφερόταν τώρα στα μέλη του κόμματος ως την καινούργια ελίτ της Ιταλίας, μία ξεχωριστή καινούργια τάξη που είχε γεννηθεί «από το λαό», και ιδιαίτερα από την ύπαιθρο, για να προσφέρει την ηγεσία της στην αναγέννηση και την επέκταση του έθνους.

Αν τα στοιχεία για τον αριθμό των μελών είναι ακριβή, τότε εκείνη την περίοδο το PNF ήταν πολύ κοντά στο να αντιπροσωπεύει συνολικά την κοινωνική δομή της Ιταλίας. Οι εργάτες των πόλεων και οι εργάτες γης αποτελούσαν το 41,4% του ενεργού πληθυσμού και το 39,7% των μελών του κόμματος. Το μόνο πληθυσμιακό τμήμα που υπερεκπροσωπούνταν ήταν οι σπουδαστές, που συνιστούσαν το 13,8% των μελών. Από την άλλη πλευρά, η ηγεσία ήταν σε μεγάλο βαθμό μεσοαστική, και τουλάχιστον το 80% των μελών της προερχόταν από τα μεσαία στρώματα. Από τα 127 υψηλόβαθμα ηγετικά στελέχη, το 77% ανήκε στη μεσαία τάξη, ενώ μόνο το 4% ανήκε στην πολύ πλούσια αστική τάξη. Από την ομάδα αυτή, γύρω στο 35% ήταν δικηγόροι, ενώ οι συγγραφείς και οι δημοσιογράφοι έφταναν το 22% και οι εκπαιδευτικοί το 6%. Από τους 14 ανώτερους στην ιεραρχία ηγέτες, στους οποίους συμπεριλαμβάνεται και ο Μουσολίνι, οι πολιτικές απαρχές των 7 βρίσκονταν στην επαναστατική Αριστερά και τους ρεπουμπλικάνους. Αλλά από τους 136 ομοσπονδιακούς γραμματείς του κόμματος, τον πρώτο χρόνο της ύπαρξής του, μόνο οι 37 προέρχονταν από την Αριστερά, ενώ οι 22 ήσαν Ελευθεροτέκτονες (μια ομάδα που αργότερα προγράφτηκε από το μουσολινικό καθεστώς).[41]

Αναπτύχθηκαν επίσης κλαδικές οργανώσεις. Ξεχωριστές φασιστικές σπουδαστικές ομάδες υπήρχαν ήδη από τα μέσα του 1920, και αρχικά αποτελούσαν το πιο ριζοσπαστικό μέρος του κόμματος. Όταν έγινε το συνέδριο, ανασυγκροτήθηκαν στην Avanguardia Giovanile Fascista για τους μαθητές των σχολείων και τη Federazione Nazionale Universitaria Fascista για τους φοιτητές.[42] Οι πρώτες fasci femminili —τμήματα για γυναίκες-μέλη— συγκροτήθηκαν επίσης το 1920, και το νέο καταστατικό του κόμματος εγκαθίδρυσε μια ξεχωριστή ιεραρχία γι' αυτές τις ομάδες, στις οποίες μπορούσαν να εγγραφούν ως μέλη γυναίκες που ήταν πάνω από 16

41. Gentile, *Storia del Partito Fascista*, 557.

42. Για την πρώτη απ' αυτές, βλ. P. Nello, *L'avanguardismo giovanile alle origini del fascismo* (Μπάρι, 1979).

ετών.[43] Τα συνδικάτα, που για πρώτη φορά οργανώθηκαν σε κάποιες πόλεις στις αρχές του 1921, αναδιοργανώθηκαν τον Φεβρουάριο του 1922 ως Confederazione Nazionale delle Corporazioni Sindacali (CNCS). Αυτή η οργάνωση πολύ σύντομα ισχυριζόταν ότι είχε μισό εκατομμύριο μέλη, αν και οι αυτόνομες φιλοδοξίες των ηγετών της είχαν ήδη καταπνιγεί.[44] Στη διάρκεια του πρώτου μισού του 1922, 40% από τα έσοδα του κόμματος προήλθαν από συνδρομές και ιδιωτικές συνεισφορές· τα περισσότερα από τα υπόλοιπα προσέφεραν τράπεζες και ορισμένοι μεγάλοι βιομήχανοι.[45]

Στα τέλη του 1921, οι φασιστικές τελετουργίες και τα στιλ, που δομήθηκαν πάνω σε στοιχεία τα οποία εισήγαγε ο Ντ'Ανούντσιο στο Φιούμε, είχαν αναπτυχθεί πλήρως. Περιλάμβαναν περίπλοκες τελετουργίες, συνοδευόμενες από αναρίθμητες σημαίες και ειδικά καινούργια οπτικά σύμβολα, που συνοδεύονταν από μαζικά άσματα. Συχνές και μεγάλης κλίμακας δημόσιες πορείες ήταν ένα πολύ κοινό χαρακτηριστικό. Κεντρικό σύμβολο του φασιστικού τελετουργικού είχαν γίνει οι ιδιαίτερα εντυπωσιακές και πολύ πλούσιες νεκρώσιμες τελετές γι' αυτούς που έπεσαν, οι οποίες συνένωναν τους ζωντανούς με τους νεκρούς σε μια τιμητική εκδήλωση για το κουράγιο και την υπέρβαση της απλής θνητότητας. Η μαζική απάντηση «Presente!» (Παρών!) στο άκουσμα του ονόματος του φονευμένου συντρόφου, εξέφραζε την καινούργια φασιστική λατρεία της υπερβατικότητας διαμέσου της βίας και του θανάτου.

Αν και ο squadrismo είχε σχεδόν αφεθεί εντελώς ελεύθερος, στις αρχές του 1922 ο Μουσολίνι προσπάθησε να οικοδομήσει μια πιο οργανωμένη διοικητική δομή, δημιουργώντας μία εθνική διεύθυνση για τα squadre, τώρα υπό την εποπτεία τεσσάρων περιφερειακών γενικών επιθεωρητών, και με ένα σύνολο ρυθμίσεων σε εθνικό επίπεδο που εκδόθηκαν τελικά στις 3 Οκτωβρίου του 1922. Αντιθέτως, όντας ανήμποροι (ή, σ' έναν μεγάλο βαθμό, απρόθυμοι) να συναγωνιστούν στο επίπεδο της μαζικής βίας, υψηλόβαθμοι ηγέτες των σοσιαλιστών έδωσαν εντολές στους οπαδούς τους να μην ανταποδίδουν. Αυτή η παθητικότητα έγινε εμφανής επίσης στη μείωση των απεργιών το 1921, όταν ο αριθμός των διακοπών της αγροτικής εργασίας έπεσε κατακόρυφα (πάνω από 90%) και ο συνολικός αριθμός απεργιών έπεσε στο μισό.

---

43. D. Detragiache, «Il fascismo femminile da San Sepolcro all'affare Matteotti, 1919-1925», *SC*, 14:2 (Απρίλιος 1983), 211-51.

44. F. Cordova, *Le origini dei sindacati fascisti* (Μπάρι, 1974)· F. Perfetti, *Il sindacalismo fascista* (Ρώμη, 1988).

45. Gentile, *Storia del Partito Fascista*, 436-40.

Δεν υπάρχει κάποια ικανοποιητική μελέτη για την πολιτική βία στην Ιταλία αυτά τα χρόνια. Πριν από τον πόλεμο, η Νότια Ιταλία είχε πολύ υψηλό αριθμό ανθρωποκτονιών και η Βόρεια χαμηλό. Όπως γράφει και ο Άντριαν Λίτελτον, «ο αριθμός ανθρωποκτονιών για την Ιταλία ως σύνολο ανέβηκε από το 8,62 το 1919 (ακόμα κάτω από τα προπολεμικά επίπεδα) στο 13,95 το 1920, κι έφτασε στο υψηλότερό του σημείο, 16,88, το 1922».[46] Η πολιτική βία ήταν συγκεντρωμένη στον, από άλλες απόψεις, σχετικά μη βίαιο Βορρά, και στη διάρκεια του 1919 και του 1920 μόλις έφτασε την άνοδο του αριθμού των ανθρωποκτονιών στη Σικελία αυτά τα δύο χρόνια (390). Τα δύο χρόνια με την πιο έντονη πολιτική βία ήταν το 1921 και το 1922, όταν η φασιστική επίθεση έφτασε στο αποκορύφωμά της. Οι φασίστες υπέστησαν επίσης κάποιες απώλειες και μερικές φορές ισχυρίζονταν ότι «χιλιάδες» μέλη τους φονεύτηκαν από τους «ανατρεπτικούς», αλλά ο πλησιέστερος αριθμός σε μια λεπτομερή έκθεση για τους φασίστες δείχνει ότι εν συνόλω δολοφονήθηκαν 463 φασίστες μεταξύ 1919 και 1922.[47] Μία κατοπινότερη κυβερνητική έκθεση αναφέρει πως μόνον 428 μέλη τους φονεύτηκαν μέχρι τα τέλη του 1923. Ο αριθμός των αριστερών, κατά κύριο λόγο σοσιαλιστών, που σκοτώθηκαν από τους φασίστες ήταν τουλάχιστον διπλάσιος. Ο Γκαετάνο Σαλβεμίνι υπολόγισε αργότερα ότι περίπου 900 σοσιαλιστές είχαν σκοτωθεί στα τέλη του 1922, κι αυτός ο αριθμός είναι πιο κοντά στην αλήθεια.[48] Όμως όλοι αυτοί δεν φονεύτηκαν από τους φασίστες, αφού οι επίσημες στατιστικές δείχνουν ότι, το 1920, 92 άτομα σκοτώθηκαν από την αστυνομία και το στρατό, ενώ τον επόμενο χρόνο ο αριθμός ανήλθε στα 115. Τα τέσσερα χρόνια 1919-1922 ο συνολικός αριθμός των νεκρών από πολιτική βία στην Ιταλία έφτασε σχεδόν τις 2.000. Στις 21 Δεκεμβρίου 1921, ο Πρωθυπουργός Ιβανόε Μπονόμι έστειλε εντολές στους επάρχους σε όλη την Ιταλία να αφοπλίσουν όλες τις πολιτικές πολιτοφυλακές, αλλά στο τοπικό επίπεδο πολύ λίγα πράγματα έγιναν για να εφαρμοστούν αυτές οι διαταγές. Παρομοίως, οι εθνικές αρχές διέταξαν η δικαιοσύνη να αποδίδεται με αυστηρότητα και με ισονομία προς όλους, αλλά οι

---

46. A. Lyttelton, «Fascism and Violence in Post-War Italy», στο *Social Protest, Violence and Terror in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe*, επιμ. W. Mommsen και G. Hirschfeld (Νέα Υόρκη, 1982), 262.

47. Για την ακρίβεια, 4 φασίστες σκοτώθηκαν το 1919, 16 το 1920, 231 το 1921 και 192 το 1922, πράγμα που καταδεικνύει ότι οι ίδιοι υπέφεραν αντιστρόφως ανάλογες δοκιμασίες σε σχέση με τις δικές τους επιδρομές. J. Petersen, «Violence in Italian Fascism, 1919-1925», στο Mommsen & Hirschfeld, επιμ., *Social Protest*, 275-99.

48. G. Salvemini, *Le origini del fascismo in Italia* (Μιλάνο, 1979), 321.

τοπικές κυβερνήσεις, οι δικαστικές αρχές και η αστυνομία πολύ συχνά συνέχιζαν να ευνοούν τους φασίστες.

Η Πορεία προς τη Ρώμη

Δύο μεγάλοι μύθοι αναδύθηκαν στη φασιστική σκέψη το 1922: ο μύθος της αρχαίας Ρώμης που αναγεννάται σε μία νέα Ρώμη, ένας μύθος πάντα αγαπητός στους Ιταλούς εθνικιστές, και η ιδέα του «Stato Nuovo», η νέα Ρώμη που αποκρυσταλλώνεται σε νέο είδος εθνικιστικού κράτους και θα παίξει κεντρικό ρόλο στην αναγέννηση του έθνους.[49] Ακολουθώντας τα πρότυπα της αναπτυσσόμενης λατρείας της Ρώμης, η πολιτοφυλακή των μελανοχιτώνων αναδιοργανώθηκε σε μονάδες με βάση την ονοματολογία της αρχαίας Ρώμης, σε λεγεώνες, κοόρτες και εκατονταρχίες, χρησιμοποιώντας ρωμαϊκά εμβλήματα και ρωμαϊκούς τίτλους για τους διοικητές.

Αυτά συνοδεύτηκαν από ανοικτές εκκλήσεις για μια φασιστική δικτατορία. Ο Μουσολίνι ανακοίνωσε στις αρχές του 1922 ότι «il mondo va a destra» (ο κόσμος πηγαίνει [πολιτικά] προς τα Δεξιά), εναντίον της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού, και ότι ο 20ός αιώνας θα είναι ένας «αριστοκρατικός» αιώνας, ο αιώνας των νέων ελίτ, οι οποίες στην Ιταλία θα φέρουν εις πέρας την πνευματική και ηθική επανάσταση. Η λατρεία της νεότητας και της άμεσης δράσης είχε αναπτυχθεί πλήρως, και οι εκπρόσωποι των φασιστών ήσαν πολύ λιγότερο αμυντικοί όσον αφορά τη χρήση βίας απ' ό,τι πριν. Τώρα υιοθετούσαν τη βία απλώς ως «ένα καινούργιο στιλ ζωής». Η βίαιη δράση βοήθησε στη διατήρηση της ατμόσφαιρας του πατριωτικού πολέμου μέσω της «μέθεξης» των squadre, και θα οδηγούσε τελικά στην εθνική δικαιοσύνη στην Ιταλία.[50]

Ο στόχος ήταν τώρα η πολιτική εξουσία, και η τακτική ήταν η συντονισμένη άμεση δράση. Τον Μάιο του 1922 εξαπολύθηκε νέα επίθεση, στην οποία οι φασίστες απλώς κατέλαβαν τις τοπικές κυβερνήσεις σε όλο και πιο πολλές περιοχές του Βορρά. Το καλοκαίρι, το ανατολικό τμήμα της κοιλάδας του Πάδου είχε σχεδόν πλήρως καταληφθεί πολιτικά, αν και τον Ιούλιο η κλιμάκωση της βίας έφτασε σε τέτοιο επίπεδο που ακόμα και οι

49. Η βασική μελέτη για την ανάπτυξη αυτής της αντίληψης είναι του E. Gentile, *Il mito dello Stato Nuovo* (Μπάρι, 1982).

50. Οι κύριες θεωρητικές κατευθύνσεις αυτής της περιόδου διατυπώνονται στο δοκίμιο του Sergio Panunzio, *Diritto, forza e violenza: Lineamenti di una teoria della violenza* (Μπολόνια, 1921), το οποίο ανέπτυσσε σορελιανές ιδέες με κάποιο βαθμό πρωτοτυπίας, καθώς επίσης και στο *Lo stato di diritto* (1922), που ακολούθησε.

φασίστες ηγέτες άρχισαν να ανησυχούν ότι θα ξεφύγει από τον έλεγχό τους. Οι μετριοπαθείς εξέφρασαν τόσο αδύναμη αντίθεση, που η κυβέρνηση συχνά ήταν εξαναγκασμένη να αποσύρει μόνη της τους νομάρχες που διέκειντο ανοιχτά εχθρικά στο φασισμό, και τον Οκτώβριο οι μοναδικές πόλεις του Βορρά όπου η δύναμη των σοσιαλιστών παρέμενε αλώβητη ήταν το Τορίνο και η Πάρμα.

Τον Φεβρουάριο του 1922 ο Μπονόμι αντικαταστάθηκε στην πρωθυπουργία από τον μετριοπαθή φιλελεύθερο Αουίτζι Φάκτα, ο οποίος σχημάτισε άλλον ένα κεντροδεξιό συνασπισμό.[51] Οι οικονομικές συνθήκες καλυτέρευαν, αλλά η πολιτική κρίση δεν έδειχνε σημεία ύφεσης. Υπήρχαν δύο σημαντικές αδυναμίες: η Αριστερά —ειδικά οι σοσιαλιστές και οι καθολικοί Popolari— δεν προχωρούσε σε μια αποτελεσματική ενοποίηση με το μειοψηφούν φιλελεύθερο Κέντρο, και οι αυθεντικοί κεντρώοι φιλελεύθεροι μαζί με τους περισσότερο συντηρητικούς φιλελεύθερους δεν κατόρθωσαν να φτάσουν σε μια συμφωνία αποφασιστικής αντίστασης στους φασίστες. Η πλειοψηφία των πιο συντηρητικών στοιχείων θεωρούσε το φασισμό πάρα πολύ χρήσιμο για την κατάπνιξη της εργατικής Αριστεράς.

Τον Φεβρουάριο του 1922 συγκροτήθηκε η Alleanza del Lavoro (Εργατική Συμμαχία) από ολόκληρη σχεδόν τη μη καθολική Αριστερά —τους σοσιαλιστές, τη CGL, τους εναπομείναντες επαναστάτες συνδικαλιστές, τους αναρχικούς και τους ρεπουμπλικάνους— για να αντιταχθούν στο φασισμό. Ακόμα και τότε οι σοσιαλιστές αρνούνταν να ενταχθούν σ' έναν ειλικρινή δημοκρατικό συνασπισμό με τους αστούς φιλελεύθερους και γίνονταν όλο και πιο αδύναμοι κάθε μήνα που περνούσε. Οι σοσιαλιστές ηγέτες προχώρησαν σε μια διαμαρτυρία που οδήγησε σε καταστροφή. Η τακτική αυτή, που ονομάστηκε sciopero legalitario, ήταν μία αμυντική «απεργία νομιμοποίησης», όχι για να πιέσουν για καινούργια εργατικά αιτήματα, αλλά απλώς για να διαμαρτυρηθούν για την ανάγκη επιστροφής στο νόμο και την τάξη, κάτι που είχε απορριφθεί περιφρονητικά από τους σοσιαλιστές δύο χρόνια πριν. Αποδείχθηκε τελείως αντιπαραγωγική, γιατί καθώς οι μετριοπαθείς είχαν αρχίσει να ανησυχούν από την ασταμάτητη επέκταση της φασιστικής επιθετικότητας στο Βορρά, αυτή η απεργία διαμαρτυρίας ξαφνικά αφύπνισε και πάλι τους φόβους της «Κόκκινης Απειλής». Η απεργία διήρκεσε τρεις μέρες, 1-3 Αυγούστου, και στη διάρκειά της τουλάχιστον δώδεκα άτομα σκοτώθηκαν. Ακολούθησαν πέντε ημέρες φασιστικών αντιποίνων.

51. D. Veneruso, *La vigilia del fascismo: Il primo ministero Facta nella crisi dello stato liberale in Italia* (Μπάρι, 1968).

Η κυβέρνηση Φάκτα ήταν διαιρεμένη σε τρεις πτέρυγες: τον ίδιο τον Φάκτα και άλλους δύο φιλελεύθερους που ήθελαν να φέρουν τους φασίστες στην κυβέρνηση· τρεις φιλελεύθερους που ήταν έτοιμοι να αντιταχθούν, ακόμα και βίαια, σ' αυτή την ιδέα· και τους δύο Popolari μαζί με έναν ακόμα φιλελεύθερο που ήθελαν να αντισταθούν αλλά αποφεύγοντας τη χρήση βίας. Εντωμεταξύ, στις 8 Οκτωβρίου, στο καινούργιο συνέδριο για την ίδρυση του επίσημου Φιλελεύθερου Κόμματος, κυριάρχησαν οι συντηρητικοί φιλελεύθεροι του Αντόνιο Σαλάντρα, ο οποίος δήλωνε πολύ ευτυχής να αποκαλείται «Επίτιμος φασίστας».

Μέσα στη βασιλική οικογένεια, η βασιλομήτωρ ήταν γνωστό ότι συμπαθούσε ιδιαίτερα τους φασίστες, όπως και ο εξάδελφος του βασιλιά, ο δούκας της Αόστης. Στις 7 Οκτωβρίου, δύο ανώτατοι στρατηγοί ενημέρωσαν τον Βίκτωρα Εμμανουήλ τον III ότι ο στρατός διέκειτο μάλλον φιλικά προς το φασισμό.[52] Ο σημαντικότερος φιλελεύθερος διανοούμενος της Ιταλίας, ο Μπενεντέτο Κρότσε, δήλωσε ότι ο φασισμός, τελικά, ήταν συμβατός με το φιλελευθερισμό.[53] Ο νέος πάπας, ο Πίος XI, που εκλέχθηκε τον Φεβρουάριο του 1922, υιοθέτησε μια παρόμοια ευνοϊκή στάση, ενώ ο αρχιεπίσκοπος του Μιλάνου αναρτούσε φασιστικές σημαίες στον καθεδρικό ναό.

Μετά την απεργία των σοσιαλιστών, ο Μουσολίνι κατάλαβε ότι οι φασίστες δεν θα είχαν ίσως ποτέ μια τόσο ευνοϊκή ευκαιρία, και φοβόταν ότι ο Τζολίτι θα μπορούσε να ανακληθεί πολύ σύντομα στην πρωθυπουργία και να σχηματίσει έναν ευρύ συνασπισμό που θα έκλεινε αποτελεσματικά το δρόμο σε μια καθοδηγούμενη από τους φασίστες κυβέρνηση. Οι squadristi είχαν δραστηριοποιηθεί επεκτείνοντας αυτό που τώρα αναφερόταν ως το φασιστικό κράτος του Βορρά, έχοντας αναλάβει την περιφερειακή διοίκηση του Άλτο Άντιτζε, ενώ σε μερικές από τις μεγαλύτερες πόλεις του Βορρά το κόμμα είχε την υποστήριξη των εκλεγμένων δημοτικών συμβουλίων και των διορισμένων νομαρχών. Στα μέσα του Οκτώβρη, ο Μουσολίνι συναντήθηκε με τον Ντ'Ανούντσιο, που συνέχιζε να παίζει διπλό παιχνίδι, και κατόρθωσε να τον ουδετεροποιήσει, ενώ κέρδισε επίσης την υποστήριξη μιας μικρής μερίδας της διαφωνούσας Αριστεράς (τον καπετάνιο Τζουζέπε Τζουλιέτι και το συνδικάτο των ναυτικών του).

Οι τελικές αποφάσεις για την Πορεία στη Ρώμη πάρθηκαν μεταξύ 16

52. Ο ρόλος του στρατού αναλύεται στο G. Rochat, *L'esercito italiano da Vittorio Veneto a Mussolini* (Μπάρι, 1967).

53. Βλ. U. Benedetti, *Benedetto Croce e il fascismo* (Ρώμη, 1967)· S. Zeppi, *Il pensiero politico dell'idealismo italiano e il nazional fascismo* (Φλωρεντία, 1973).

Οι ηγέτες των φασιστών Μπάλμπο, Ντε Μπόνο, Ντε Βέκι, Μουσολίνι και Μπιάνκι, επικεφαλής μιας διαδήλωσης αμέσως μετά την Πορεία προς τη Ρώμη, τον Οκτώβριο του 1922.

Οι ηγέτες των φασιστών Μπάλμπο, Ντε Μπόνο, Ντε Βέκι, Μουσολίνι και Μπιάνκι, επικεφαλής μιας διαδήλωσης αμέσως μετά την Πορεία προς τη Ρώμη, τον Οκτώβριο του 1922.

Οι ηγέτες των φασιστών Μπάλμπο, Ντε Μπόνο, Ντε Βέκι, Μουσολίνι και Μπιάνκι, επικεφαλής μιας διαδήλωσης αμέσως μετά την Πορεία προς τη Ρώμη, τον Οκτώβριο του 1922.

Οι ηγέτες των φασιστών Μπάλμπο, Ντε Μπόνο, Ντε Βέκι, Μουσολίνι και Μπιάνκι, επικεφαλής μιας διαδήλωσης αμέσως μετά την Πορεία προς τη Ρώμη, τον Οκτώβριο του 1922.

και 24 Οκτωβρίου. Ενώ κάποιοι ριζοσπάστες μέσα στο κόμμα πίεζαν για ένα ανοιχτό πραξικόπημα, οι μετριοπαθείς και οι συντηρητικοί φασίστες (που τώρα είχαν ηγέτη τους τον Γκράντι) αντιστρατεύονταν την τακτική της πίεσης για μια κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Μουσολίνι, αλλά κατατροπώθηκαν. Η δράση ξεκίνησε στις 27 Οκτωβρίου με άμεσες καταλήψεις από τους φασίστες —στις περισσότερες χωρίς τη χρήση βίας—, πολλών αστυνομικών τμημάτων, κοινοτικών κέντρων, ακόμα και οπλοστασίων, στη Βόρεια και Βορειοκεντρική Ιταλία. Το σχέδιο προέβλεπε τη συγκέντρωση 25.000 squadristi στη Ρώμη ως μια επίδειξη δύναμης, χωρίς καμία πρόθεση να επιχειρήσουν πραξικόπημα (αν και 25 μικρά αποσπάσματα από arditi είχαν οργανωθεί για περιορισμένες τρομοκρατικές ενέργειες, αν υπήρχε ανάγκη επιπρόσθετης πίεσης).

Δεν υπήρχε ο παραμικρός κίνδυνος για ένα βίαιο φασιστικό πραξικόπημα εναντίον της ίδιας της κυβέρνησης. Όχι μόνο δεν υπήρχε κανένα σχέδιο για κάτι τέτοιο, αλλά ο στρατός και η αστυνομία υπερείχαν αριθμητικώς των φασιστών που θα συγκεντρώνονταν στη Ρώμη, και ο διοικητής της περιοχής, ο στρατηγός Πουλιέζε, ήταν έτοιμος να εκτελέσει τις εντολές του στέμματος. Οι ηγέτες της Ιταλικής Εθνικιστικής Ένωσης διαβεβαίωσαν επίσης το βασιλιά Βίκτωρα Εμμανουήλ ότι οι δικές τους πολιτοφυλακές, οι Sempre Pronti, ήταν έτοιμες να πολεμήσουν τους μελανοχίτωνες αν τους το ζητούσε. Όσον αφορά τα οικονομικά συμφέροντα, οι ηγέτες της Confindustria (της Ένωσης των βιομηχάνων) θα προτιμούσαν μια ισχυρή κυβέρνηση με επικεφαλής τον Τζολίτι, αν και τους άρεσε το φασιστικό οικονομικό πρόγραμμα και θα αποδέχονταν μια καινούργια κυβέρνηση συνασπισμού με μερική συμμετοχή των φασιστών.

Η επίλυση της κρίσης εξαρτιόταν, σε τελική ανάλυση, από το βασιλιά. Από τον μικροσκοπικό Βίκτωρα Εμμανουήλ (μετά βίας 1,5 μέτρο ύψος) δεν έλειπε η εξυπνάδα, αλλά έτεινε προς τον πεσιμισμό και τον κυνισμό. Φοβόταν τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των μη σοσιαλιστικών δυνάμεων και ήθελε να αποφύγει οποιαδήποτε εξέλιξη θα αναζωογονούσε την Αριστερά. Στις 28 Οκτωβρίου οι μελανοχίτωνες άρχισαν να βαδίζουν αργά προς τη Ρώμη με τρένα, φορτηγά και με τα πόδια· τελικά, 26.000 από αυτούς συγκεντρώθηκαν στις παρυφές της πόλης κάτω από τη βροχή, κυρίως οπλισμένοι μόνο με τα manganelli, τα ρόπαλα που ήταν το αγαπημένο τους όπλο (συνήθως μη θανατηφόρο). Όταν ο Βίκτωρ Εμμανουήλ αρνήθηκε να υπογράψει ένα διάταγμα για επιβολή στρατιωτικού νόμου, η κυβέρνηση Φάκτα παραιτήθηκε. Ο βασιλιάς προσπάθησε τότε να επιλύσει την κρίση ζητώντας από τον φιλοφασίστα συντηρητικό φιλελεύθερο Αντόνιο Σαλά-

ντρα να σχηματίσει έναν συνασπισμό που θα συμπεριλάμβανε τον Μουσολίνι και μερικούς άλλους φασίστες υπουργούς. Εντούτοις ο Μουσολίνι, παραμένοντας στο Βορρά κοντά στο Μιλάνο, ήταν αδιάλλακτος και επέμενε να γίνει ο ίδιος πρωθυπουργός. Το πρωί της 29ης ο Σαλάντρα εγκατέλειψε τις προσπάθειες για σχηματισμό καινούργιας κυβέρνησης. Το φασιστικό σχέδιο, για κάθε ενδεχόμενο, προέβλεπε το σχηματισμό μίας εναλλακτικής επαναστατικής κυβέρνησης στο Βορρά εάν τους αρνούνταν την εξουσία στη Ρώμη, αλλά τη νύχτα της 29ης Οκτωβρίου ο Βίκτωρ Εμμανουήλ προσκάλεσε τον Μουσολίνι στη Ρώμη για να ηγηθεί ενός καινούργιου κοινοβουλευτικού συνασπισμού. Ο φασίστας ηγέτης έφτασε στην πρωτεύουσα το επόμενο πρωί. Οι μελανοχίτωνες περίμεναν έξω από την πόλη για δύο ακόμα μέρες. Κατόπιν, στις 31 του μηνός, εισήλθαν στη Ρώμη σε μία νικηφόρα παρέλαση. Δεκατρία άτομα σκοτώθηκαν από τις βίαιες ενέργειες που ακολούθησαν.[54]

Ο Μουσολίνι ως Ημισυνταγματικός Πρωθυπουργός, 1922-1925

Η Πορεία στη Ρώμη ήταν ένα είδος pronunciamiento, ή πολιτικής επιβολής, δεν ήταν όμως ένα βίαιο πραξικόπημα. Οι μελανοχίτωνες δεν κατέλαβαν τη Ρώμη· ο Μουσολίνι ανήλθε στην εξουσία νόμιμα, ως επικεφαλής ενός κανονικού πολυκομματικού κοινοβουλευτικού συνασπισμού. Ήταν πρωθυπουργός και κατείχε επίσης και το Υπουργείο των Εξωτερικών, αλλά μόνον τρία από τα υπόλοιπα δεκατρία μέλη της κυβέρνησης ήσαν φασίστες. Υπήρχαν δύο ανώτεροι στρατιωτικοί διοικητές για το στρατό και το ναυτικό, δύο καθολικοί Popolari, δύο δημοκράτες φιλελεύθεροι, ένας συντηρητικός φιλελεύθερος, ένας σοσιαλδημοκράτης και ένας υπουργός από την Εθνικιστική Ένωση, ενώ ο μεγαλύτερος ακαδημαϊκός φιλόσοφος της Ιταλίας, ο φιλοφασίστας Τζοβάνι Τζεντίλε, ήταν Υπουργός Παιδείας. Στα 39 του, ο Μουσολίνι ήταν ο νεότερος πρωθυπουργός στην ιστορία της Ιταλίας, αλλά κατά τα άλλα η κυβέρνηση παρουσιαζόταν ως μια κανονική κυβέρνηση. Ένας από τους κυριότερους φιλελεύθερους κριτικούς, ο Γκαετάνο Σαλβεμίνι, είχε τη γνώμη ότι αυτή η κυβέρνηση δεν θα ήταν διαφορετική από τις προγενέστερες, γιατί όλες οι ιταλικές κυβερνήσεις ήταν ελιτίστικες και αυταρχικές.

---

54. A. Repaci, *La marcia su Roma* (Μιλάνο, 1972)· του ιδίου, *Sessant'anni dopo: 28 ottobre 1922, il giorno che stravolse Italia* (Μιλάνο, 1982)· A. Casanova, *Il '22: Cronaca dell'anno piu nero* (Μιλάνο, 1972)· G.F. Venè, *Il golpe fascista del 1922* (Μιλάνο, 1975)· E. Lussu, *Marcia su Roma e dintorni* (Ρώμη, 1945).

Στην εναρκτήρια ομιλία του, ο Μουσολίνι, σαρκάζοντας, είπε ότι θα μπορούσε να είχε διαλύσει την εθνοσυνέλευση, και μετά ζήτησε, και έλαβε πολύ εύκολα, συνταγματική εξουσιοδότηση με ψήφο του Κοινοβουλίου να κυβερνά με διατάγματα για ένα χρόνο — μια νόμιμη διαδικασία, από τη στιγμή που ψηφίστηκε κανονικά. Κύρια προτεραιότητα ήταν η οικονομική πολιτική. Ο Αλμπέρτο ντε Στεφάνι, ο νέος φασίστας Υπουργός Οικονομικών, ήταν οπαδός του οικονομικού φιλελευθερισμού. Εξισορρόπησε τον προϋπολογισμό με αυστηρές περικοπές και εγκαινίασε τη δραστική μείωση του μεγέθους των δημοσίων υπηρεσιών. Τα μέτρα αυτά δεν έμοιαζαν και τόσο με έναν λεβιάθαν. Τα μόνα ανοιχτά μέτρα αστυνόμευσης που πάρθηκαν ήταν εναντίον των κομουνιστών και λίγων ντανουντσιανών επαναστατών. Η οικονομία είχε ήδη αρχίσει να ανακάμπτει και συνέχισε την ανοδική της πορεία. Η εργατική τάξη αποδείχθηκε αξιοσημείωτα ήσυχη. Στους δώδεκα μήνες πριν από την πρωθυπουργία Μουσολίνι, είχαν γίνει 680 απεργίες με 522.354 απεργούς, ενώ το σύνολο των χαμένων ημερών εργασίας ξεπερνούσε τα εφτά εκατομμύρια. Στη διάρκεια των πρώτων δώδεκα μηνών της πρωθυπουργίας του υπήρξε μια δραστική μείωση σε μόλις 250.000 ημέρες εργασίας.[55]

Μία από τις κύριες φροντίδες του Μουσολίνι ήταν η σταθεροποίηση της εξουσίας του μέσα στο Φασιστικό Κόμμα. Τον Δεκέμβριο του 1922 δημιούργησε ένα νέο όργανο, το Φασιστικό Μεγάλο Συμβούλιο, προκειμένου να έχει μια εκτελεστική διοίκηση υπό την ηγεσία του, όπου αυτός θα μπορούσε να ελέγχει την ημερήσια διάταξη. Μιας και οι ταραχές των μελανοχιτώνων συνεχίζονταν, ένα νομοθετικό διάταγμα του Ιανουαρίου του 1923 επανίδρυσε την κομματική πολιτοφυλακή ως Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale (Εθελοντική Πολιτοφυλακή για την Εθνική Ασφάλεια, MVSN), που καθίστατο έτσι κρατικός θεσμός, του οποίου ως ανώτεροι διοικητές διορίστηκαν κανονικοί αξιωματικοί του στρατού. Μια κομματική εγκύκλιος που εξεδόθη τον Ιούνιο τόνιζε ότι από 'δώ και στο εξής οι επίσημοι κρατικοί νομάρχες θα αποτελούν την υπέρτατη κρατική και πολιτική αρχή σε κάθε επαρχία, ακόμα και πάνω από το κόμμα..Τον Φεβρουάριο του 1923 η Εθνικιστική Ένωση, με τη Sempre Pronti πολιτοφυλακή της, προσχώρησε μαζικά στο Φασιστικό Κόμμα.

Παραδόξως, η επιτυχής έκβαση της Πορείας στη Ρώμη οδήγησε το 1923-24 σε μια νέα κρίση του φασισμού — σ' αυτή τη φάση, μια κρίση ως προς

55. Για την οικονομική πολιτική σ' αυτή τη φάση, βλ. F. Catalano, *Fascismo e piccola borghesia* (Μιλάνο, 1979), 7-86.

τους στόχους, τις πολιτικές και την ταυτότητά του. Ο αριθμός των μελών αυξανόταν σταθερά, και στα τέλη του 1923 είχε τριπλασιαστεί φτάνοντας τα 782.979 μέλη. Όμως η πλειοψηφία των προσχωρούντων ήταν οπορτουνιστές που ανυπομονούσαν να βρεθούν με την πλευρά του νικητή. Ο Μουσολίνι ήταν απασχολημένος με τα ζητήματα του κράτους, παρακολουθώντας κάθε λεπτομέρεια των κυβερνητικών υποθέσεων και δίνοντας μικρή σημασία στο κόμμα. Οι βετεράνοι μελανοχίτωνες γίνονταν όλο και πιο νευρικοί, γιατί ο Μουσολίνι διηύθυνε μια ημικανονική συνταγματική κυβέρνηση. Οι πιο μαχητικοί ζητούσαν την έναρξη της «Φασιστικής Επανάστασης», αλλά κάτι τέτοιο δεν φαινόταν στον ορίζοντα. Η νευρικότητα και η δυσαρέσκεια οδηγούσαν, με τη σειρά τους, σε περιστασιακά ξεσπάσματα των squadristi που προκαλούσαν την αυξανόμενη δυσφορία του Ντούτσε.

Στην ασυνάρτητη συζήτηση που ακολούθησε για το μέλλον του φασισμού, μπορούν να διακριθούν τέσσερις τουλάχιστον τάσεις: οι μετριοπαθείς αναθεωρητές, οι εθνικοί συνδικαλιστές, η δεξιά πτέρυγα των εθνικιστών και των σκληροπυρηνικών, και πάρα πολλά άλλα μικρότερα ρεύματα. Οι επονομαζόμενοι αναθεωρητές αποτελούνταν από μια ομάδα ηγετών, με επικεφαλής τον Μάσιμο Ρόκα, και από προσωπικότητες όπως ο Γκράντι και ο Τζουζέπε Μποτάι, ο οποίος γινόταν όλο και πιο πολύ γνωστός ως ο πιο λογικός και κριτικός από τους νεότερους gerarchi («ιεράρχες» ή ηγέτες). Θέλησαν να τροποποιήσουν το φασισμό ώστε να δημιουργήσουν μια καινούργια σύνθεση με το υπάρχον σύστημα, στο οποίο ο φασισμός θα παρείχε την καθοδήγηση και την έμπνευση σε κομβικούς τομείς, όπως ο εθνικισμός, ο πολιτισμός και οι οργανώσεις των εργατών. Ο Ρόκα πίεσε για τη δημιουργία των gruppi di competenza ως μέθοδο για την προώθηση νέων ελίτ και πιο σύγχρονης ηγεσίας. Για τους αναθεωρητές, η Φασιστική Επανάσταση θα ήταν μια πολιτιστική και πολιτική επανάσταση αλλά όχι μια άκαμπτη δικτατορία.[56]

Οι εθνικοί συνδικαλιστές, με επικεφαλής τούς Σέρτζιο Πανούντσιο, Α.Ο. Ολιβέτι και Εντμόντο Ροσόνι (πρόεδρο του CNCS), διαμόρφωναν την πιο συνεκτική «φασιστική Αριστερά». Υποστήριζαν ένα καινούργιο σύστημα βασισμένο στον εθνικό συνδικαλισμό, που θα αντικαθιστούσε τον κοινοβουλευτικό φιλελευθερισμό. Μία δομή που θα βασιζόταν στο συνδικαλισμό υποτίθεται ότι θα προωθούσε τα συμφέροντα των εργατών και των

56. Η καλύτερη διαπραγμάτευση αυτών των ιδεολογικών ρευμάτων είναι εκείνη του E. Gentile, *Le origini dell'ideologia fascista* (Μπάρι, 1975). Βλ. επίσης, L. Mangoni, *L' interventismo della cultura* (Μπάρι, 1974).

κοινών ανθρώπων, παρέχοντας μια πιο αυθεντική εθνικιστική και αντιπροσωπευτική κυβέρνηση απ' ό,τι ένα Κοινοβούλιο στο οποίο θα κυριαρχούσαν τα πολιτικά κόμματα, κι επίσης θα έφερνε εις πέρας μια αληθινή επανάσταση εκσυγχρονίζοντας την οικονομία.[57]

Η «φασιστική Δεξιά» ή οι σκληροπυρηνικοί αποτελούνταν από δύο ξεχωριστές ομάδες. Η πρώτη προερχόταν από τους πιο αδιάλλακτους squadristi και τους ηγέτες τους, που ήθελαν η φασιστική βία να εξελιχθεί σε μια πλήρη δικτατορία. Η άλλη ομάδα αποτελούνταν από τα περισσότερα μέλη της Ιταλικής Εθνικιστικής Ένωσης, και είχε ως ιδεολογικό της ηγέτη τον Αλφρέντο Ρόκο, ο οποίος ήταν υπέρ ενός πλήρως ανεπτυγμένου και αυταρχικού κορπορατιστικού κράτους που θα αντικαθιστούσε εξ ολοκλήρου το φιλελεύθερο σύστημα. Μια τέτοια κυβέρνηση θα μπορούσε να οικοδομήσει μία ενωμένη και πολιτιστικά ανανεωμένη Ιταλία και να προωθήσει ενεργητικά τον ιταλικό ιμπεριαλισμό. Οι δεξιοί πρώην εθνικιστές και οι βετεράνοι squadristi διέφεραν ωστόσο σημαντικά, μιας και οι πρώτοι δεν ήθελαν να επεκτείνουν τη «Φασιστική Επανάσταση» αλλά απλώς ένα ανανεωμένο αυταρχικό κορπορατιστικό κράτος που θα συνεργαζόταν με την υπάρχουσα ελίτ.[58]

Επιπροσθέτως, υπήρχαν διάφορα μικρότερα ρεύματα, όπως οι «καθολικοί φασίστες» ή clerico-fascisti, που έγιναν μέλη μετά το 1921 και ήθελαν να εναρμονίσουν ένα αρχικά αντικαθολικό κίνημα με τον καθολικισμό, με τον οποίο ο Μουσολίνι είχε φλερτάρει για κάμποσο καιρό.[59] Ακόμα πιο δεξιά όμως βρισκόταν ένας μικρός κύκλος από «μοναρχοφασίστες», που στόχος τους ήταν η χρήση της δύναμης του φασισμού όχι για μια Φασιστική Επανάσταση αλλά για την εγκαθίδρυση της παραδοσιακής δικτατορίας μιας απόλυτης μοναρχίας υπό τον Βίκτωρα Εμμανουήλ.[60] Έπειτα υπήρχαν οι πολιτιστικοί ή ιδεαλιστές φασίστες, με πιο σημαντικό ανάμεσά τους τον φιλόσοφο Τζοβάνι Τζεντίλε, ο οποίος φιλοδοξούσε να ηγηθεί μίας πολιτιστικής επανάστασης. Υπήρχε η λαϊκιστική άκρα Αριστερά, της οποί-

---

57. Εκτός από τις εργασίες του Panunzio, που παρατέθηκαν προηγουμένως, βλ. J.J. Tinghino, *Edmondo Rossoni* (Νέα Υόρκη, 1991).

58. Κάποιοι από τους πιο μετριοπαθείς πρώην μαχητές της ANI, όπως ο Λουίτζι Φεντερζόνι, διέκειντο πιο ευνοϊκά προς τους δεξιούς αναθεωρητές παρά προς τις θεωρίες του Ρόκο για μια τελείως αυταρχική κορπορατιστική κρατική ιδεολογία. Βλ. L. Federzoni, *Italia di ieri per la storia di domani* (Βερόνα, 1967).

59. J.F. Pollard, «Conservative Catholics and Italian Fascism: The Clerico-Fascists», στο *Fascists and Conservatives*, επιμ. M. Blinkhorn (Λονδίνο, 1990), 31-49.

60. Την ιστορία αυτής της μικρής ομάδας αφηγείται ο F. Perfetti, στο *Fascismo monarchico* (Ρώμη, 1988).

ας ο κυριότερος εκπρόσωπος ήταν ο δημοσιογράφος Κούρτσιο Μαλαπάρτε, που ήθελε να δει το φασισμό να κάνει μια «επανάσταση του λαού» που θα εξέφραζε αυτό που η λαϊκιστική Αριστερά θεωρούσε ως αληθινή λαϊκή κουλτούρα, και διανοητικά και κοινωνικά.[61] Υπήρχαν μικρές μερίδες διαφωνούντων της άκρας Αριστεράς ή του «ελεύθερου φασισμού» που προωθούσαν μια προοδευτική και αριστερή επανάσταση της «ελευθερίας» υπό τις σημαίες του φασισμού.[62] Η πιο περίεργη όμως ήταν μια μικρή ομάδα νεοπαγανιστών ελιτιστών που αναζητούσαν την ανασύσταση της αριστοκρατικής κουλτούρας της αρχαίας Ρώμης, εισηγούμενοι τον ακραίο ελιτισμό, την αναβίωση του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού και ένα μυστικιστικό ήθος που δανείστηκαν από τον παγανιστικό αποκρυφισμό.[63]

Ο Μουσολίνι δεν βρήκε κάποια λύση στα διλήμματα του κόμματος, αλλά, και κάτι που ήταν πιο σημαντικό, έβρισκε μεγάλες δυσκολίες στον καθορισμό της μελλοντικής πορείας της κυβέρνησής του. Ψηλαφητά, προσπαθούσε να βρει μια φόρμουλα που θα του επέτρεπε να διατηρήσει την εξουσία, δρώντας, όπως πάντα, ως l'homme qui cherche. Τελικά, η κυβέρνησή του δεν είχε την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, και αναζητούσε μεθόδους για τη δημιουργία ενός σαφέστερα φασιστικού ή φιλοφασιστικού Κοινοβουλίου. Αυτό τελικά πήρε τη μορφή του Νόμου του Ατσέρμπο (που ονομάστηκε έτσι από έναν νεαρό φασίστα βουλευτή), που πέρασε από το Κοινοβούλιο με πολλές αποχές και που έδινε στη λίστα των υποψηφίων με το μεγαλύτερο ποσοστό στις νέες εκλογές τα 2/3 των εδρών αν

---

61. Ο Malaparte, που ήταν πράγματι ο καλύτερος απ' όλους τους φασίστες δημοσιογράφους και διακρίθηκε για τη λογοτεχνική του καριέρα, προσπάθησε να υποστηρίξει ένα είδος ψευτοανθρωπολογικού πολιτιστικού φασισμού, βασισμένου στην αντίληψη της ιταλικής ταυτότητας με μια κουλτούρα μεσογειακή, καθολική, «νότια» και «ανατολίζουσα», έναντι της γερμανικής προτεσταντικής «Δύσης». M. Ostenc, *Intellectuels italiens et fascisme, 1915-1925* (Παρίσι, 1983), 68-75, 159-68, 276-95.

62. P. Lombardi, *Per le patrie liberta: La dissidenza fascista tra «mussolinismo» e Aventino (1923-1925)* (Μιλάνο, 1990).

63. Ο κυριότερος θεωρητικός αυτού του ρεύματος ήταν ο Julius Evola, που δημοσίευσε το *Saggi sull'idealismo magico* (Ρώμη, 1925) και το *Teoria dell'individuo assoluto* (Τορίνο, 1927). Ο ελιτίστικος σολιψισμός του και ο ακραίος μισογυνισμός του εκφράζονται με το άρθρο «La donna come cosa» (Η Γυναίκα ως Αντικείμενο) το 1925. Το παγανιστικό-ελιτίστικο ρεύμα αποκαρδιώθηκε μετά την απότομη στροφή προς ένα modus vivendi με την Εκκλησία το 1925. M. Rosi, «L'interventismo politico-culturale delle reviste tradizionaliste negli anni venti: Atanor (1924) e Ignis (1925)», *SC*, 18:3 (Ιούνιος 1987), 457-504. Ο Evola θα γίνει στη συνέχεια ο κύριος «φυλετικός φιλόσοφος» της Ιταλίας, και ακόμη αργότερα, στην περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο κυριότερος ιδεολογικός εκπρόσωπος της τρομοκρατικής ριζοσπαστικής Δεξιάς της χώρας. (Βλ. τον Επίλογο).

κατόρθωναν να συγκεντρώσουν σε πανεθνικό επίπεδο το 25% των ψήφων.

Οι νέες εκλογές έγιναν τον Απρίλιο του 1924 εν μέσω βίας και εκφοβισμού. Η Listone, στην οποία την ηγεσία είχαν οι φασίστες (ένας μεγάλος συνασπισμός από φασίστες, μετριοπαθείς και συντηρητικούς), ανακοινώθηκε ότι κέρδισε το 66% των ψήφων, ποσοστό που της απέδωσε 403 έδρες (οι περισσότερες από αυτές ανήκαν σε φασίστες βουλευτές) και την απόλυτη πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο. Το 36% των φασιστών βουλευτών που εκλέχθηκαν ήταν άπειροι νεαροί ηλικίας είκοσι έως τριάντα ετών. Παρά την κυρίαρχη καινούργια θέση του, ο Μουσολίνι δεν ήταν ακόμα βέβαιος για το πώς να προχωρήσει, και σκεφτόταν ακόμα μια πολιτική συμφωνία με τους μετριοπαθείς σοσιαλιστές και/ή την CGL. Οι σκληροπυρηνικοί φασίστες όμως κατέστησαν σαφές ότι κάθε συμβιβασμός τέτοιου είδους θα ήταν απαράδεκτος: περίμεναν ένα αυταρχικό φασιστικό καθεστώς.

Μέσα σε δύο μήνες η κυβέρνηση ταρακουνήθηκε από την υπόθεση Ματεότι, την πιο σοβαρή κρίση που αντιμετώπισε ο Μουσολίνι πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις 10 Ιουνίου απήγαγαν έξω από το σπίτι του τον μετριοπαθή σοσιαλιστή Τζάκομο Ματεότι, που ήταν ο κυριότερος κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της αντιπολίτευσης. Αργότερα αποκαλύφθηκε ότι αυτοί που τον απήγαγαν και τον δολοφόνησαν ήταν μέλη ενός ειδικού squadra που τελούσε υπό τις διαταγές ενός από τους προσωπικούς βοηθούς του Μουσολίνι. Αν και για δύο μήνες δεν μπορούσαν να ανακαλύψουν το πτώμα, όλοι υποψιάστηκαν αμέσως ποια περίπου ήταν η αλήθεια, κι έτσι δημιουργήθηκε ένα μεγάλο σκάνδαλο. Ο δείκτης στο Χρηματιστήριο έπεσε κατακόρυφα ενώ κάποιοι από τους πιο μετριοπαθείς φασίστες σταμάτησαν να παρακολουθούν τις κομματικές συναντήσεις και μερικοί έστειλαν πίσω τις κομματικές ταυτότητες σε ένδειξη διαμαρτυρίας. Δεν έχουν υπάρξει ξεκάθαρα στοιχεία για το εάν ο Μουσολίνι διέταξε ο ίδιος προσωπικά τη δολοφονία —μερικοί εικάζουν ότι τη διέπραξαν σκληροπυρηνικοί για να αποτρέψουν έναν καινούργιο συμβιβασμό—, αλλά ο Μουσολίνι ήταν σίγουρα ένοχος για το ότι συνέχισε να ανέχεται τα squadre και τη συνεχή βία τους. Αν και απέλυσε το βοηθό του καθώς και μερικούς ανώτερους αξιωματούχους, η κρίση οξύνθηκε περισσότερο.[64]

Η αριστερή μειοψηφία του Κοινοβουλίου, καθώς και μερικοί από τους εναπομείναντες φιλελεύθερους, διαμαρτυρόμενοι εγκατέλειψαν την αίθουσα. Μεταφέρθηκαν σε μια αίθουσα στο λόφο του Αβεντίνου, απ' όπου έγι-

64. L. Battistrada & F. Vancini, *Il delitto Matteotti* (Μπολόνια, 1973)· C. Carini, *Giacomo Matteotti* (αδημ., 1984).

ναν γνωστοί ως η Απόσχιση του Αβεντίνου και υιοθέτησαν το σύνθημα «Non mollare!» (Μην ενδίδετε!). Η αποχώρηση όμως ήταν μια γκάφα, γιατί έτσι έχασαν την άμεση ευκαιρία που είχαν να αμφισβητήσουν την κυβέρνηση στο Κοινοβούλιο.[65]

Η κρίση διήρκεσε για έξι μήνες, με την αντιπολίτευση ανίκανη να επιβάλει κάποιες αλλαγές και τον Μουσολίνι ανίκανο να βρει μια λύση. Και μπορεί πράγματι να υπέφερε στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής του από διπλή συναισθηματική διαταραχή (ήταν μανιοκαταθλιπτικός), πάντως, όπως και να 'χει, είχε παραλύσει από κατάθλιψη για το μεγαλύτερο μέρος του καλοκαιριού και του φθινοπώρου του 1924. Και πάλι, όπως το 1922, επιδιαιτητής της κατάστασης ήταν ο βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ. Είχε το συνταγματικό δικαίωμα να αποσύρει την εμπιστοσύνη του από τον Μουσολίνι ως πρωθυπουργό, αλλά φοβόταν την εναλλακτική λύση μιας πιθανώς αδύναμης, διαιρεμένης, μη φασιστικής κυβέρνησης. Επιπλέον, ο Μουσολίνι, τεχνικά, είχε πια μια μεγάλη νεοεκλεγείσα κοινοβουλευτική πλειοψηφία, κι έτσι ο βασιλιάς δεν έκανε τίποτα. Οι φασιστικοί ηγέτες γίνονταν πολύ ανυπόμονοι, και 30 από τα κορυφαία αφεντικά του κόμματος παρουσιάστηκαν στο γραφείο του Μουσολίνι την τελευταία μέρα του 1924 για να απαιτήσουν δράση. Φοβόνταν ότι θα μπορούσε ακόμα και να εγκαταλείψει το κόμμα του σε μια συμφωνία με άλλους μετριοπαθείς από άλλες ομάδες έτσι ώστε να παραμείνει στην εξουσία. Αντίστροφα, ο Μουσολίνι πίστευε ότι ακόμα και οι σχετικά φιλοφασίστες συντηρητικοί φιλελεύθεροι θα μπορούσαν να συνασπιστούν με την αντιπολίτευση, και υποσχέθηκε τελικά να δράσει αποφασιστικά.

Η Οικοδόμηση της Φασιστικής Δικτατορίας, 1925-1929

Παρά το ότι τελικά οι δικτατορίες πολλαπλασιάστηκαν, στη δεκαετία του 1920 δεν ήταν εύκολο να βρεθεί μία φόρμουλα ή μία δομή για ένα και-

65. G. Salvemini κ.ά., *Non mollare (1925)* (Φλωρεντία, 1955)· F. Rizzo, *Giovanni Amendola e la crisis della democrazia* (Ρώμη, χ.χ.)· L. Zani, *Italia Libera: Il primo movimento antifascista clandestino (1923-1925)* (Μπάρι, 1975).

Για παραιτέρω εντρύφηση στην αντιφασιστική αντίσταση, βλ. C.F. Delzell, *Mussolini's Enemies* (Πρίνστον, 1961)· F. Rosengarten, *The Italian Anti-Fascist Press (1919-1945)* (Κλίβελαντ, 1968)· S. Fedele, *Storia della concentrazione antifascista (1927-1934)* (Μιλάνο, 1976)· και M. Cliodo, επιμ., *Geografia e forme del dissenso sociale in Italia durante il fascismo (1928-1934)* (Κοσέντσε, 1990). Για τον ιταλικό και τον ευρωπαϊκό αντιφασισμό, βλ. L. Valiani κ.ά., *L'altra Europa, 1922-1945* (Τορίνο, 1967), και J. Droz, *Histoire de l'antifascisme en Europe, 1923-1939* (Παρίσι, 1985).

νούργιο αυταρχικό καθεστώς. Απαιτούνταν η οξεία ρήξη με το φιλελευθερισμό του 19ου αιώνα, όμως οι κανόνες του ήταν ευρέως αποδεκτοί και ήταν δύσκολο να πάρεις τη μεγάλη απόφαση και να δημιουργήσεις ένα τελείως καινούργιο εναλλακτικό καθεστώς. Ήταν πολλές οι φορές, μεταξύ του Οκτώβρη του 1922 και του Ιανουαρίου του 1925, που ο Μουσολίνι δίστασε. Τελικά, η ανάγκη να ξεπεραστεί η κρίση Ματεότι, σε συνδυασμό με την προφανή ανικανότητα της αδύναμης και διαιρεμένης αντιπολίτευσης, τον ώθησαν σε αποφασιστικές κινήσεις.

Στις 3 Ιανουαρίου του 1925 εμφανίστηκε ενώπιον ενός Κοινοβουλίου που κυριαρχούνταν από τους φασίστες βουλευτές, και ανέλαβε προσωπικά την ευθύνη για ό,τι έγινε. Επέμενε ότι δεν είχε κάνει λάθος κι ότι η Ιταλία δεν είχε εναλλακτική κυβερνητική λύση. «Δηλώνω ότι εγώ, και μόνο εγώ, αναλαμβάνω την πολιτική, ηθική και ιστορική ευθύνη για όλα όσα έχουν συμβεί [...]. Εάν ο φασισμός έχει υπάρξει μία ένωση εγκληματιών [...] η ευθύνη γι' αυτό είναι δική μου».[66] Ανακοίνωσε ότι αναλαμβάνει πλήρως την ευθύνη της εκτελεστικής εξουσίας και διέλυσε το Κοινοβούλιο. Η αστυνομία έλαβε για πρώτη φορά διαταγές να διαλύσει ανατρεπτικές αντιπολιτευτικές οργανώσεις, και 111 άτομα συνελήφθησαν τις επόμενες 40 ώρες. Εικοσιέξι μήνες μετά την Πορεία προς τη Ρώμη εγκαινιαζόταν η δικτατορία.

Τα άλλα κόμματα δεν τέθηκαν εκτός νόμου από την αρχή, αλλά δεν επετράπη στους βουλευτές της αντιπολίτευσης να επιστρέψουν στην αίθουσα του Κοινοβουλίου. Από 'δώ και στο εξής η λειτουργία του Κοινοβουλίου περιοριζόταν στο να υπογράφει διατάγματα νόμων που εξέδιδε η κυβέρνηση. Άρχισε να εφαρμόζεται η λογοκρισία, και παρόλο που ένας αριθμός μασόνων ήταν μεταξύ αυτών που θεμελίωσαν το φασισμό, η λειτουργία των μασονικών στοών απαγορεύτηκε. Η συμφωνία του Palazzo Vidoni, τον Οκτώβρη του 1925, εγγυήθηκε την αποκλειστική αναγνώριση των φασιστικών συνδικάτων από τη συνομοσπονδία των βιομηχάνων (Confindustria)· όλα τα άλλα συνδικάτα έκλεισαν. Ένα διάταγμα, τον Δεκέμβριο του 1925, κατέστησε τον Μουσολίνι υπόλογο μόνο στο βασιλιά.

Οι αλλαγές ήταν σταδιακές, αλλά άρχισαν να επιταχύνονται στη διάρκεια του 1926, το «ναπολεόντειο έτος» του φασισμού. Ο υπουργός που ήταν υπεύθυνος για τη σχεδίαση καινούργιων leggi fascistissime (υπερφασιστικών νόμων) ήταν ο Αλφρέντο Ρόκο, ο καθηγητής της νομικής που υπήρξε ο κυριότερος ιδεολογικός εκπρόσωπος της ANI και του κορπορατιστικού κράτους. Ο Μουσολίνι τον έκανε Υπουργό Δικαιοσύνης· θα γινό-

66. Παρατίθεται από τον Lyttelton, *Seizure of Power*, 265.

ταν γνωστός ως guardasigillo (σφραγιδοφύλακας) των καινούργιων θεσμικών εξελίξεων. Τον Σεπτέμβριο παρουσιάστηκε ο πρώτος στυλοβάτης του κορπορατιστικού κράτους με τη δημιουργία μίας εθνικού επιπέδου συνδικαλιστικής δομής στον οικονομικό τομέα. Διαμορφώθηκαν 12 εθνικά συνδικάτα για τους διαφόρους τομείς της οικονομικής παραγωγής, καθώς και ένα δέκατο τρίτο για τους επαγγελματίες και τους καλλιτέχνες. Εργοδότες και εργάτες θα οργανώνονταν σε ξεχωριστά τμήματα του κάθε εθνικού συνδικάτου.[67] Τα συνδικάτα δεν ήταν ακόμα πλήρως οργανωμένες ενώσεις, αλλά δημιουργήθηκε ένα Υπουργείο Ενώσεων για να τις αναπτύξει. Τελικά, το 1934, τα εθνικά συνδικάτα αντικαταστάθηκαν από 22 εθνικές ενώσεις με περίπου παρόμοια δομή. Το 1927 παρουσιάστηκε η επίσημη Εργατική Χάρτα, που θεωρητικά εγγυούνταν τα δικαιώματα των Ιταλών εργατών.

Η εγκαθίδρυση της πολιτικής δικτατορίας σημαδεύτηκε από κάποιες απόπειρες εναντίον της ζωής του Μουσολίνι (κάποιες από αυτές δεν ήταν σοβαρές) το 1925-26. Μετά την τέταρτη απόπειρα, στα τέλη του 1926, όλα τα άλλα πολιτικά κόμματα απαγορεύτηκαν, και για να αντιμετωπιστούν οι ανατρεπτικές ενέργειες ελήφθησαν επίσημα και συγκεκριμένα νομικά μέτρα. Ένα ακόμα βήμα για τη δημιουργία του κορπορατιστικού κράτους έγινε το 1928, όταν το άμεσα εκλεγόμενο Κοινοβούλιο αντικαταστάθηκε από μία κορπορατιστική συνέλευση 400 εμμέσως επιλεγμένων δήθεν αντιπροσώπων οι οποίοι προέρχονταν από διάφορες δημόσιες και ιδιωτικές ομάδες, φορείς και επαγγέλματα. Αυτό υποτίθεται ότι έγινε για την επίτευξη της «οργανικής ενότητας» διαμέσου της αντιπροσώπευσης των αυθεντικών κοινωνικών, οικονομικών και επαγγελματικών συμφερόντων αντί των διαιρετικών ειδικών συμφερόντων των ατομικών ψηφοφόρων και των πολιτικών κομμάτων. Το 1938 το Κοινοβούλιο θα αναδιοργανωθεί περαιτέρω σε μια Βουλή των Fasces και των Ενώσεων.[68]

Τον Σεπτέμβριο του 1929 το Μεγάλο Συμβούλιο του Φασιστικού Κόμματος έγινε επίσημα «το ανώτατο όργανο που συντονίζει όλες τις δραστηριότητες του καθεστώτος», έχοντας εξουσίες όπως η έγκριση όλων των βουλευτών για τη Βουλή, όλων των ψηφισμάτων και των πολιτικών του κόμματος, όπως επίσης του δικαιώματος να ζητούν τη συμβουλή του σε όλα τα συνταγματικά ζητήματα. Αυτή ήταν κυριολεκτικά η μόνη legge fascistissima που παραβίαζε άμεσα το ιταλικό σύνταγμα, δημιουργώντας έναν καινούργιο υπερεποπτικό θεσμό που καταπατούσε τις εξουσίες της μοναρχίας. Όμως

67. Βλ. B. Uva, *La nascita dello Stato corporativo e sindacale fascista* (Ασίσι, 1974).

68. O G. Lowell Field, στο *The Syndical and Corporative Institutions of Italian Fascism* (Νέα Υόρκη, 1938), παρουσιάζει μια τυπική περιγραφή.

το Μεγάλο Συμβούλιο από μόνο του δεν είχε καμία εξουσία για να ξεκινήσει κάτι· η χρησιμότητά του έγκειτο στο ότι έδινε στον Μουσολίνι απόλυτη εξουσία πάνω στο κόμμα, το οποίο τώρα πια ήταν ένας κρατικός θεσμός που οι ηγέτες του διορίζονταν από τον Ντούτσε.[69]

Το νέο πολιτικό σύστημα ήταν μία πολιτική δικτατορία υπό τον Μουσολίνι, όμως, νομικά, ακόμα υπό την εξουσία της μοναρχίας. Ο βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ ήταν ακόμα επικεφαλής του ιταλικού κράτους, ενώ ο πολιτικός δικτάτορας ήταν ο Capo del Governo (Επικεφαλής της Κυβέρνησης). Η Γερουσία της Ιταλίας, που ήταν διορισμένη, παρέμεινε στη θέση της, αλλά δεν είχε καμία κυριολεκτικά εξουσία. Η κυβέρνηση διοικούσε με διατάγματα και ακύρωσε όλους τους νόμους περί ευθύνης υπουργών. Οι τοπικές εκλογές καταργήθηκαν· όλοι οι δήμαρχοι διορίζονταν τώρα με διατάγματα.

Παρ' όλ' αυτά, ο δικαστικός και διοικητικός μηχανισμός της ιταλικής κυβέρνησης παρέμεινε άθικτος. Δεν υπήρξε καμία «φασιστική επανάσταση», αν εξαιρέσουμε τα ανώτατα κλιμάκια. Ο Μουσολίνι έγινε Υπουργός Πολέμου τον Απρίλιο του 1925, και μερικούς μήνες μετά ανέλαβε τα Υπουργεία Ναυτικού και Αεροπορίας. Κάποια στιγμή υποτίθεται ότι ήταν υπεύθυνος οκτώ διαφορετικών υπουργείων. Στην πραγματικότητα, προσωπικά δεν διαχειριζόταν κανένα, και άφηνε υψηλόβαθμους αξιωματούχους να τα διευθύνουν. Η κρατική διοίκηση άλλαξε σχετικά λίγο· οι επαρχίες συνέχισαν να διοικούνται από κρατικούς επάρχους, όχι από τους φασίστες ras, και στο τοπικό επίπεδο τις περισσότερες φορές οι υποθέσεις διαχειρίζονταν από ντόπιες προσωπικότητες και συντηρητικούς.

Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στον δημόσιο τομέα ήταν πολύ μικρές, όπως μικρής έκτασης ήταν και η παρέμβαση στη δικαιοσύνη. Ένα Ειδικό Δικαστήριο για την Άμυνα του Κράτους εγκαινιάστηκε το 1926, με εξουσίες στρατιωτικού νόμου, για να ασχοληθεί με τους πολιτικούς ανατροπείς, αλλά το modus operandi του δεν ήταν και πολύ αυστηρό.[70] Από την 1η Ιανουαρίου του 1927 μέχρι τις 31 Ιανουαρίου του 1929, το Ειδικό Δικαστήριο εξέδωσε αποφάσεις για περίπου 4.805 υποθέσεις. Από αυτές, η μεγάλη πλειοψηφία (3.904) ήταν απαλλακτικές, το αντίθετο απ' ό,τι θα συνέβαινε μ' ένα σοβιετικό ή ναζιστικό δικαστήριο. Από τις 901 καταδίκες μόνο μία οδήγησε σε εκτέλεση, ενώ η πλειοψηφία ήταν ποινές μικρότερες

69. Για τη δομή και τη λειτουργία του καινούργιου κράτους, βλ. A. Acquarone, *L' Organizzazione dello Stato Totalitario* (Τορίνο, 1965)· A. Acquarone & M. Vernassa, επιμ., *Il regime fascista* (Μπολόνια, 1974).

70. C. Rossi, *Il Tribunale Speciale* (Μιλάνο, 1952).

των τριών χρόνων (679). Το 1930 ιδρύθηκε μια ειδική πολιτική αστυνομία, που δεν ήταν του επιπέδου της NKVD ή της Γκεστάπο, αλλά αποτελούσε απλά την εξέλιξη ενός παλιού παρακλαδιού του Υπουργείου των Εσωτερικών.[71] Καθ' όλη τη διάρκεια του καθεστώτος, αυτοί που καταδικάστηκαν σε φυλάκιση για πολιτικούς λόγους ήταν περίπου 5.000, αν και διπλάσιος αριθμός εστάλη σε confino (εσωτερική εξορία). Ακόμα και μέχρι το 1940 έλαβαν χώρα μόνο πολιτικές εκτελέσεις (κυρίως Σλοβένων τρομοκρατών), και ακολούθησαν ακόμα 17 στη διάρκεια του πολέμου από το 1940 μέχρι το 1943. Στην Ιταλία, το καθεστώς του Μουσολίνι ήταν κτηνώδες και καταπιεστικό αλλά όχι δολοφονικό και αιμοβόρο.[72]

Κατά τη δεκαετία του 1920, η οικονομική πολιτική δεν άλλαξε πολύ, αφού τα καινούργια εθνικά συνδικάτα δεν κυριαρχούσαν στις οικονομικές υποθέσεις. Βιομήχανοι και ιδιοκτήτες παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό αυτόνομοι, αν και λιγότερο ελεύθεροι απ' ό,τι πριν· η κύρια λειτουργία των συνδικάτων ήταν να ελέγχουν τους εργάτες. (Μετά την πτώση του το 1943, ο Μουσολίνι θρηνούσε το ότι «η μεγαλύτερη τραγωδία της ζωής του» ήταν η αδυναμία του να αντισταθεί στους «ψεύτικους κορπορατιστές», που στην πραγματικότητα ήσαν «καπιταλιστικοί πράκτορες»). Ο Μουσολίνι προώθησε κάποια οικονομικά μέτρα κύρους περισσότερο, εφαρμόζοντας την Quota Novanta (Ποσόστωση Ενενήντα) το 1926, που υπερτίμησε τη λιρέτα από 140 σε 90 σε σχέση με τη βρετανική λίρα, αν και αυτό δυσχέρανε τη θέση των Ιταλών εξαγωγέων.[73]

Ένα από τα πιο εντυπωσιακά γνωρίσματα του καθεστώτος ήταν ότι η πολιτική δικτατορία έγινε μια δικτατορία *επάνω* μάλλον στο κόμμα και όχι *του* κόμματος, διότι οι εξουσίες του PNF ήταν συγκριτικά περιορισμένες κι αυτό προκαλούσε γκρίνιες από πολλά μέλη. Ο αριθμός των μελών του PNF υπό το νέο καθεστώς ανέβηκε στα ύψη, καθώς εκατοντάδες χιλιάδες απλοί μεσοαστοί μπήκαν στο κόμμα, διογκώνοντας τον αριθμό των μελών σε

---

71. Για την αστυνομία στην περίοδο του φασισμού, βλ. F. Fucci, *Le polizie di Mussolini* (Μιλάνο, 1985).

72. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Amerigo Dumini, ο μελανοχίτωνας που ήταν επικεφαλής του squadra που δολοφόνησε τον Matteotti, τελικά καταδικάστηκε σε φυλάκιση δύο χρόνων, μια πολύ μικρή ποινή, που έδειχνε όμως τη μεγάλη διαφορά από την απόλυτη νομική ασυλία που έχαιρε η τρομοκρατία πολλών άλλων καθεστώτων.

73. R. Sarti, *Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919-1940* (Μπέρκλεϊ, 1971)· P. Melograni, *Gli industriali e Mussolini* (Μιλάνο, 1972)· G. Gualerni, *La politica industriale fascista, 1922-1935* (Μιλάνο, 1956)· του ιδίου, *Industria e fascismo* (Μιλάνο, 1976)· S. La Francesca, *La politica economica del fascismo* (Μπάρι, 1972).

937.997 στα τέλη του 1926. Στο σημείο αυτό το κόμμα έγινε —ανάλογα με τον πληθυσμό της χώρας— το μεγαλύτερο πολιτικό κόμμα στον κόσμο. Ο Ντούτσε δεν είχε κανένα πρόβλημα με το ότι το κόμμα γέμιζε από οπορτουνιστές και καιροσκόπους· έτσι τελικά κυκλοφόρησε το ανέκδοτο ότι τα αρχικά PNF στην πραγματικότητα σήμαιναν «Για Οικογενειακές Ανάγκες» (Per Necessità Familiare). Την ίδια στιγμή, ήταν αποφασισμένος να πειθαρχήσει τις δυνάμεις που παρέμεναν ανυπότακτες· γι' αυτό το σκοπό, ο Ρομπέρτο Φαρινάτσι, ένας από τους πιο σκληροπυρηνικούς ras, έγινε γραμματέας του κόμματος τον Φεβρουάριο του 1925.[74] Ο Φαρινάτσι δεν κατόρθωσε να ολοκληρώσει αυτή την αποστολή. Μετά από μια ασυνήθιστη αύξηση των δολοφονιών από μελανοχίτωνες στη Φλωρεντία τον Οκτώβρη του 1925, όπου δολοφονήθηκαν δημόσια 8 φιλελεύθεροι και μασόνοι, ο Μουσολίνι παρενέβη προσωπικά για να διεξαγάγει μια επιχείρηση εκκαθάρισης της fascio στη Φλωρεντία.[75] Ένα νέο διάταγμα δήλωνε επίσημα ότι από τώρα και στο εξής όλες οι θέσεις μέσα στο κόμμα θα καλύπτονταν με διορισμούς που θα αποφασίζονταν από την ηγεσία. Ο Μουσολίνι διέταξε τώρα την τελική διάλυση των squadre και η εκκαθάρισή τους στη συνέχεια διεξήχθη από τον Αουγκούστο Τουράτι (που διορίστηκε γραμματέας τον Μάρτιο του 1926).[76] Ο Τουράτι ήταν μάλλον ο πιο τίμιος και αποτελεσματικός γραμματέας που είχε το PNF· το 1926-27 εκκαθάρισε περίπου 60.000 από τα πιο ποινικά, βίαια και απείθαρχα στοιχεία του κόμματος, και στις αρχές του 1927 η στρατολόγηση καινούργιων μελών σταμάτησε προσωρινά.

Το 1927, νέα στοιχεία για τα μέλη αποκάλυψαν ότι το 75% από αυτά τώρα προέρχονταν από τις χαμηλές-μεσαίες και μεσοαστικές τάξεις, μόνο το 15% από την εργατική τάξη, και σχεδόν το 10% από την ελίτ.[77] Αυτό κατέδειξε μια αξιοσημείωτη αλλαγή στη σύνθεση του κόμματος από το 1921. Όσο περισσότερο βασιζόταν ο Μουσολίνι σε πρώην ηγέτες της Εθνικιστικής Ένωσης, όπως ο Αλφρέντο Ρόκο και ο Λουίτζι Φεντερσόνι (ο Υπουργός Εσωτερικών), τόσο πιο λίγο χρειαζόταν τους αρχικούς ras. Οι βε-

74. U. Grimaldi & G. Bozzetti, *Farinacciil piu fascista* (Μιλάνο, 1972)· Fornari, *Mussolini's Gadfly*.

75. Στοιχεία από κάποια πηγή για τις πολιτικές συμπλοκές στη διάρκεια του 1925 δείχνουν 35 φασίστες νεκρούς και μόνο 27 από τους αντιπάλους τους. De Felice, *Mussolini il fascista*, 2:126.

76. Για το παρελθόν του, βλ. P. Corsini, *Il feudo di Augusto Turati: Fascismo e lotta politica a Brescia, 1922-1926* (Μιλάνο, 1988).

77. Scieder, «Der Strukturwandel», και J. Petersen, «Wählerverhalten und sozialer Basis des Faschismus in Italien zwischen 1919 und 1928», και τα δύο στο Schieder, επιμ., *Faschismus*, 69-96, 119-56.

τεράνοι του κόμματος διαμαρτύρονταν τώρα για τον imborghesimento (τον μεσοαστικό χαρακτήρα) και την «εθνικοποίηση» του κόμματος, αναφερόμενοι στην κυριαρχία των ηγετών του ANI και της ιδεολογίας του κρατικού κορπορατισμού του Ρόκο.

Άρα, τώρα η λειτουργία του κόμματος ήταν η κινητοποίηση της πολιτικής υποστήριξης και η βοήθεια στην πολιτική κατήχησης της νεολαίας, όχι όμως η διοίκηση του κράτους. Το τελευταίο συνέδριο του κόμματος έγινε το 1925· τον επόμενο χρόνο, ο Ντούτσε έδωσε στο κόμμα το καινούργιο του καταστατικό. Ακόμα και το Μεγάλο Συμβούλιο, ως όργανο του κράτους, έπαιξε μικρό ρόλο. Τα μέλη του διορίζονταν από τον Μουσολίνι και συνεδρίαζαν σπάνια. Ο Εντμόντο Ροσόνι, επικεφαλής των φασιστικών συνδικάτων, ήλπιζε ακόμη ότι τα εθνικά συνδικάτα θα μπορούσαν να παίξουν τον ηγεμονικό ρόλο που αρχικά είχαν οραματιστεί γι' αυτά οι αριστεροί φασίστες. Όμως το 1928 ο Μουσολίνι διέταξε τη sbloccamento (αποσύνδεση) όλων των ομοσπονδιών των εργατικών συνδικάτων, έτσι ώστε οι εργατικοί τομείς των εφτά εθνικών συνδικάτων που είχαν σχηματιστεί μέχρι τότε δεν θα είχαν ευρύτερη οργανωτική εκπροσώπηση εκτός από την τοπική, πράγμα που οδήγησε στην περαιτέρω αποδυνάμωσή τους. Ο Ροσόνι γρήγορα εξαναγκάστηκε σε παραίτηση. Επιπλέον, από το 1925, και αντίθετα απ' ό,τι συνέβαινε στη ναζιστική Γερμανία, απαγορεύτηκε στα εργατικά συνδικάτα να διορίζουν τα τοπικά συνδικαλιστικά στελέχη.

Η επίσημη θέση του καθεστώτος ήταν ότι τα μέλη του Φασιστικού Κόμματος δεν ήταν ανάγκη να κατέχουν τις κυβερνητικές και γραφειοκρατικές θέσεις, αλλά ότι το πνεύμα και η πολιτική της κυβέρνησης, καθώς και φυσικά οι υπάρχοντες γραφειοκράτες της, απλά θα φασιστοποιούνταν (fascistizzato) και θα ακολουθούσαν τα δόγματα του κόμματος. Από το 1926 και μετά υπήρξε κάποια κίνηση εισδοχής μελών του κόμματος σε χαμηλές κυβερνητικές θέσεις, κι αυτή η ροή έγινε ακόμη πιο έντονη με τους ventottisti (εικοσιοκτάρηδες) που εισήχθησαν σε μεγάλους αριθμούς το 1928. Μέλη του Φασιστικού Κόμματος μπορούσαν να βρεθούν στα Υπουργεία Εξωτερικών και Εσωτερικών, και ιδιαίτερα σε τομείς της τοπικής διοίκησης, αλλά στο δικαστικό σύστημα ή στα πανεπιστήμια υπήρχαν λίγα. Το 1928 μόνο το 2% των καθηγητών ήταν κανονικοί φασίστες, και το 1929 μόνο το 30% των νέων επάρχων που διορίζονταν ήσαν μέλη του κόμματος. Ακόμα και το 1936 όλες τις υψηλές θέσεις στο Υπουργείο Ενώσεων κατείχαν νεοφασίστες (που είχαν γίνει μέλη του κόμματος μετά το 1922). Από το 1922 μέχρι το 1929 μόνο οι 20 από τους 86 διορισμούς επάρχων έγιναν με πολιτικά κριτήρια και έξω από τα κανονικά κρατικά σώμα-

τα επάρχων, κι αυτό δεν άλλαξε πολύ στη διάρκεια της δεκαετίας του '30.

Το καινούργιο σύστημα δεν ήταν μια επανάσταση αλλά ένας αυταρχικός συμβιβασμός. Η μοναρχία, η Εκκλησία, οι ένοπλες δυνάμεις, τα οικονομικά συμφέροντα, και ακόμα, σε κάποιο βαθμό, το δικαστικό σώμα παρέμειναν στις θέσεις τους. Επιπλέον, το κόμμα δεν ανέπτυξε ποτέ υψηλόβαθμα τεχνικά στελέχη που θα μπορούσαν να παρέχουν εκπαιδευμένο προσωπικό, και υπήρχαν τόσο πολλά νέα οπορτουνιστικά στοιχεία μέσα στο κόμμα, που μετά το 1925 ο διορισμός ενός φασίστα είχε μικρή σημασία. Όταν η εφημερίδα του Μποτάι *Critica Fascista*, το φθινόπωρο του 1927, ξεκίνησε έναν διάλογο πάνω στην κατάσταση του κόμματος, γρήγορα πατάχθηκε.

Για τον Μουσολίνι, το τελευταίο επίτευγμα στην προσπάθεια δημιουργίας μιας καινούργιας πολιτικής δομής ήταν η υπογραφή μιας επίσημης συμφωνίας με την Εκκλησία, η οποία στην πραγματικότητα θα του προσέφερε την ευλογία τού πιο σημαντικού ιταλικού θεσμού. Η ανοιχτή και συχνά έντονη εχθρότητα μεταξύ Εκκλησίας και κράτους χρονολογούνταν από την εποχή της ενοποίησης το 1860, αλλά ήδη από το 1922 το Βατικανό είχε δείξει ότι δεν αντιτίθεται στην κυβέρνηση του Μουσολίνι κι ότι εκτιμούσε το ρόλο του φασισμού στην ήττα της Αριστεράς. Η υπογραφή τριών συμφωνιών της Lateran το 1929 ολοκλήρωσε αυτή την πολιτική δομή. Η συμφωνία παραχωρούσε στον Πάπα δικαιώματα πλήρως ανεξάρτητου κράτους σε μια περιοχή γύρω από τον Καθεδρικό του Αγίου Πέτρου, που τώρα ονομάζεται η Πόλη του Βατικανού, κλείνοντας έτσι μια μακρά περίοδο όπου το Βατικανό ήταν ο εδαφικά «φυλακισμένος» του ιταλικού κράτους. Το δεύτερο που συμφώνησαν ήταν οι όροι οικονομικής αποζημίωσης για τα εκκλησιαστικά εδάφη που απαλλοτρίωσε το φιλελεύθερο κράτος τον 19ο αιώνα. Με την τρίτη συμφωνία το ιταλικό κράτος παραχωρούσε επίσημη θέση στην καθολική θρησκεία, υποσχόταν ελευθερία για όλες τις μη πολιτικές δραστηριότητες της μεγάλης ένωσης των λαϊκών της Εκκλησίας, της Καθολικής Δράσης και άλλων καθολικών ομάδων, και προνοούσε για τη διδασκαλία του καθολικισμού σε όλη την κρατική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Για την Εκκλησία, αυτή ήταν μια συμφωνία που αποκαθιστούσε το κύρος της θρησκείας και προωθούσε την επαναχριστιανοποίηση της Ιταλίας· για τον Μουσολίνι ήταν ένας χρήσιμος συμβιβασμός που ανύψωσε την κυβέρνησή του σ' ένα επίπεδο αποδοχής που δεν απολάμβανε ποτέ πριν.[78]

---

78. R.A. Webster, *The Cross and the Fasces* (Στάνφορντ, 1960)· P.C. Kent, *The Pope and the Duce* (Λονδίνο, 1981)· S. Rogari, *Santa Sede e fascismo* (Μπάρι, 1977)· P. Scoppola, και F. Traniello, επιμ., *I cattolici tra fascismo e democrazia* (Μπολόνια, 1975)· F.M. Broglio,

Αυτή την εποχή ο Μουσολίνι είχε αφήσει τα εφτά από τα οχτώ υπουργεία που υποτιθέμενα κατείχε, και σκεφτόταν ακόμα και την πιθανότητα αναγνώρισης ενός μετριοπαθούς, αριστερού, αντιπολιτευτικού κόμματος, ως μιας αντιπολίτευσης που θα μπορούσε να την ανεχτεί, αλλά οι σοσιαλιστές δεν φαίνονταν πρόθυμοι να συνεργαστούν. Ένα κατ' όνομα δημοψήφισμα έλαβε χώρα στις 24 Μαρτίου του 1929 σχετικά με τον νέο νόμο για το κορπορατιστικό Κοινοβούλιο, καθώς επίσης και για την πρώτη λίστα των 400 υποψηφίων που εγκρίθηκαν από το Μεγάλο Συμβούλιο, και υποτίθεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία ψήφισε υπέρ.

Το φασιστικό καθεστώς κήρυξε την «επανάσταση» και τη «νέα εποχή», και εγκαινίασε την πρακτική του μετρήματος των χρόνων με βάση την ηλικία της κυβέρνησης του Μουσολίνι. Βασίλευε η λατρεία της Ρώμης, γεμάτη με όλων των τύπων τα ρωμαϊκά σύμβολα, με τις fasces της Ρώμης ως το επίσημο σύμβολο του καθεστώτος να αναπαράγονται παντού (αν και το 1928 ο Μουσολίνι πράγματι διέταξε να απομακρυνθούν από τους σκουπιδοτενεκέδες).

Πάνω απ' όλα κυριαρχούσε η προσωπολατρία του Ντούτσε, η οποία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στα τέλη της δεκαετίας του 1920, με συνθήματα όπως «Il Duce ha sempre ragione» (Ο Ντούτσε έχει πάντα δίκιο). Ο Μουσολίνι θεωρείτο ως η οικουμενική διάνοια που οδηγούσε την Ιταλία σε μια καινούργια εποχή ενότητας, ανάπτυξης και επέκτασης.[79] Φωτογραφιζόταν παντού, σε αυτοκίνητα, σε αεροπλάνα, κάνοντας σκι, ιππεύοντας, ακόμα και εργαζόμενος με το στήθος γυμνό στο θερισμό. Στην πραγματικότητα, η οικουμενική διάνοια και ο δυνατός άντρας υπέφερε από δριμεία πεπτική διαταραχή και γαστρικό έλκος που τον είχε ακινητοποιήσει για ένα μεγάλο μέρος της κρίσης του Ματεότι κι έπρεπε να είναι σε δίαιτα που περιοριζόταν σε γάλα και λαχανικά για το υπόλοιπο της ζωής του.

Italia e Santa Sede dalla Grande Guerra alla Conciliazone (Μπάρι, 1966)· P. Scoppola, *La Chiesa e il fascismo durante il pontificato di Pio XI* (Μπολόνια, 1966).

79. P. Melograni, «The Cult of the Duce in Mussolini's Italy», *JCH*, 11:4 (Οκτώβριος 1976), 221-37, που είναι μια καλή και σύντομη διαπραγμάτευση του θέματος. Η κύρια αναγνωρισμένη βιογραφία ήταν της Margherita Sarfatti, *The Life of Benito Mussolini* (Ρώμη, 1925), η οποία χρησιμοποιείτο σε σχολεία, μεταφράστηκε σε 18 γλώσσες και πούλησε 300.000 αντίτυπα φτάνοντας μέχρι την Ιαπωνία. Η Sarfatti, μια ταλαντούχος Ιταλίδα συγγραφέας και κριτικός τέχνης, εβραϊκής καταγωγής, ήταν η πιο σημαντική ερωμένη του Μουσολίνι στη δεκαετία του '20 κι έπαιξε κάποιο ρόλο στην άνοδό του στην εξουσία. Βλ. P.V. Cannistrato & B. Sullivan, *Il Duce's Other Woman* (Νέα Υόρκη, 1993).

Το Ολοκληρωτικό Κράτος

Το 1925, με την επιβολή της δικτατορίας, ο Μουσολίνι και ο Υπουργός Παιδείας, ο φιλόσοφος Τζοβάνι Τζεντίλε, άρχισαν να χρησιμοποιούν τον όρο totalitario αναφερόμενοι στη δομή και τους στόχους του καινούργιου κράτους. Φιλοδοξώντας την οργανική ενότητα μεταξύ κυβέρνησης, οικονομικής δραστηριότητας και κοινωνίας, το καινούργιο κράτος θα επιτύγχανε τη συνολική αντιπροσώπευση του έθνους, ενσωματώνοντας τις ευρύτερες ιταλικές μάζες για πρώτη φορά στην ιστορία της Ιταλίας, και θα εξασκούσε ολοκληρωτική καθοδήγηση όσον αφορά τους εθνικούς στόχους. Έτσι γεννήθηκε για πρώτη φορά η έννοια του ολοκληρωτισμού.

Το παράδοξο είναι ότι σοβαροί αναλυτές της ολοκληρωτικής διακυβέρνησης αναγνωρίζουν τώρα ότι η φασιστική Ιταλία δεν υπήρξε ποτέ δομικά ολοκληρωτική. Στη δεκαετία που ακολούθησε την εγκαθίδρυση του συστήματος του Μουσολίνι, η λενινιστική δικτατορία στη Σοβιετική Ένωση επεκτείνονταν αμείλικτα από τον Στάλιν σ' ένα ολοκληρωμένο κρατικό σοσιαλιστικό σύστημα σχεδόν απόλυτου de facto ελέγχου πάνω στην οικονομία και σε όλους τους επίσημους θεσμούς, επιτυγχάνοντας τη σχεδόν πλήρη ατομικοποίηση της κοινωνίας υπό το κράτος — κάτι που δεν μπορούσε με τίποτα να συγκριθεί μ' αυτό που γινόταν στη φασιστική Ιταλία. Μερικά χρόνια αργότερα, το χιτλερικό καθεστώς στη Γερμανία, με την αποτελεσματική του πολιτική, τη στρατιωτική ισχύ, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και, τελικά, τις πολιτικές εξόντωσης στις περιοχές που καταλάμβανε φαινόταν να δημιουργεί ένα μη κομουνιστικό εθνικοσοσιαλιστικό ισοδύναμο της σταλινικής δικτατορίας. Αυτά τα δύο καθεστώτα έχουν προσφέρει τα κύρια μοντέλα γι' αυτό που οι πολιτικοί αναλυτές, ιδιαίτερα μεταξύ του 1940 και του 1960, έτειναν να αποκαλούν ολοκληρωτισμό. Η Ιταλία του Μουσολίνι δεν έμοιαζε πολύ με κανένα από τα δύο.

Έχει σημασία να καταλάβουμε τι υπονοούσε στην πραγματικότητα η αρχική έννοια του ολοκληρωτικού κράτους που χρησιμοποιούσαν ο Μουσολίνι, ο Τζεντίλε και ο Αλφρέντο Ρόκο. Η ορολογία αυτή αναπτύχθηκε αρχικά από τον φιλελεύθερο αντιφασίστα ηγέτη Τζονοβάνι Αμέντολα, και χρησιμοποιούνταν υποτιμητικά για να περιγράψει τις ακρότητες της δικτατορίας, προς τις οποίες πίστευε ότι θα οδηγούσε η κυβέρνηση του Μουσολίνι. Την έννοια ενστερνίστηκαν οι φασίστες στην καθημερινή τους γλώσσα, και ο Τζεντίλε τη συνδύασε με τη δική του θεωρία για το «ηθικό κράτος» (θεωρία που επεξεργάσθηκε επίσης ο ιδεολόγος των εθνικών συνδικαλιστών Πανούντσιο). Το ενλόγω δόγμα θεωρούσε πως ένα διαπαιδαγωγικό

κράτος, με ευρύτερες εξουσίες από το παλιό φιλελεύθερο καθεστώς, θα ανέπτυσσε τις υψηλές («ηθικές») επιδιώξεις του έθνους — μία φιλοδοξία που προερχόταν από κάποιες πλευρές της σκέψης του Ρουσό και του Χέγκελ, που γίνονταν όλο και πιο πολύ αποδεκτές στον 20ό αιώνα.[80] Μολονότι η πιο χοντροκομμένη εκδοχή του Μουσολίνι φαινόταν να θεωρεί ότι τίποτα δεν ήταν επιτρεπτό να αναπτυχθεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, πέρα από την εποπτεία ενός υπερκράτους που θα εμπεριείχε τα πάντα, και που δομικά δεν ορίσθηκε ποτέ, δεν υπήρχε η παραμικρή νύξη ούτε —στο βαθμό που μπορούμε να ξέρουμε— η παραμικρή πρακτική πρόθεση για την ανάπτυξη ενός πλήρως αστυνομικού συστήματος με άμεσο έλεγχο πάνω σε όλους τους θεσμούς. Ο Ρόκο, ως Υπουργός Δικαιοσύνης, μίλησε πράγματι για την υπερίσχυση της εξουσίας του καινούργιου κράτους πάνω στους άλλους θεσμούς, αλλά φαινόταν να αναφέρεται βασικά σε σημεία σύγκρουσης παρά σε κάποια γραφειοκρατική δομή εφαρμογής κυβερνητικών παρεμβάσεων σε καθημερινή βάση σε κάθε πλευρά της ιταλικής ζωής. Στην πράξη, ο φασιστικός «ολοκληρωτισμός» αναφερόταν στην υπεροχή της εξουσίας του κράτους σε διαμφισβητούμενες περιοχές, όχι στον πλήρη —ή, στις περισσότερες περιπτώσεις, ακόμα και στον κατά προσέγγιση— καθημερινό θεσμικό έλεγχο. Ωστόσο, αν και δεν υπάρχουν και πολλές αμφισβητήσεις για το ότι αυτή ήταν η αντίληψη και η πραγματική φύση του μουσολινικού κράτους, είναι επίσης αλήθεια ότι το «ολοκληρωτικό» δόγμα της υπεροχής του κράτους και των «ηθικών» του επιταγών προσέφερε μια θεωρία ευρύτερης κρατικής εξουσίας που, στην πράξη, θα μπορούσε να επεκταθεί υπερβολικά. Πάντα υπήρχε η υποθετική δυνατότητα —κι αυτό ανησυχούσε τόσο τους αριστερούς όσο και τους συντηρητικούς— ότι η μουσολινική δικτατορία θα μπορούσε με τον καιρό να γίνει πιο ριζοσπαστική και πιο επεκτατική.

Πρακτικά μπορεί να περιγραφεί ως μία κατά κύριο λόγο πολιτική δικτατορία που κυριαρχούσε επάνω σ' ένα ημιπλουραλιστικό θεσμικό σύστημα. Ο Βίκτωρ Εμμανουήλ III, και όχι ο Ντούτσε, παρέμενε συνταγματικά επικεφαλής του κράτους. Το ίδιο το Φασιστικό Κόμμα είχε γραφειοκρατικοποιηθεί τελείως, και ήταν υποτελές κι όχι κυρίαρχο στο κράτος. Τα μεγάλα επιχειρηματικά συμφέροντα, η βιομηχανία και ο χρηματοπιστωτι-

80. G. Gentile, *Origini e dottrina del fascismo* (Ρώμη, 1927)· του ιδίου, *Fascismo e cultura* (Μιλάνο, 1928). Για μια ευρύτερη μελέτη της σκέψης του Gentile, βλ. H.S. Harris, *The Social Philosophy of Giovanni Gentile* (Ουρμπάνα, 1960)· G. Giraldi, *Giovanni Gentile* (Ρώμη, 1968).

κός τομέας διατήρησαν μια ευρεία αυτονομία, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια. Οι ένοπλες δυνάμεις απολάμβαναν επίσης μιας εξαιρετικής αυτονομίας, και σε μεγάλο βαθμό —αν και ποτέ ολοκληρωτικά— είχαν αφεθεί στην ησυχία τους. Η φασιστική πολιτοφυλακή ετέθη υπό τον έλεγχο του στρατού, αν και, με τη σειρά της, απολάμβανε ένα ημιαυτόνομο καθεστώς ύπαρξης αφότου έγινε μέρος των κανονικών στρατιωτικών θεσμών.[81] Το δικαστικό σύστημα παρέμεινε σε γενικές γραμμές άθικτο και σχετικά αυτόνομο. Η αστυνομία συνέχισε να διοικείται από κρατικούς υπαλλήλους, δεν μπήκε κάτω από τη διοίκηση κομματικών ηγετών κι ούτε δημιουργήθηκε μια μεγάλη αστυνομική ελίτ όπως στη Σοβιετική Ένωση ή τη ναζιστική Γερμανία. Δεν τέθηκε ποτέ ζήτημα πλήρους υποταγής της Εκκλησίας, όπως στη Γερμανία, κι ακόμα λιγότερο ολοκληρωτικού ελέγχου, όπως στη Σοβιετική Ένωση. Αρκετές πλευρές της πολιτιστικής ζωής της Ιταλίας διατήρησαν μια ευρεία αυτονομία, και δεν υπήρξε μεγάλη κρατική προπαγάνδα ούτε Υπουργείο Πολιτισμού μέχρις ότου, το 1937, ακολουθήσουν, και πάλι αργοπορημένα, το γερμανικό παράδειγμα. Οι πολιτικοί κρατούμενοι συνήθως μετρώνταν σε εκατοντάδες —με τον συνολικό αριθμό να μην ανέρχεται σε παραπάνω από λίγες χιλιάδες—, που μάλλον δεν συγκρίνονταν με τις δεκάδες και εκατοντάδες χιλιάδες της ναζιστικής Γερμανίας ή τα εκατομμύρια της σταλινικής Ρωσίας. Σε σχέση με τις μεγάλες δικτατορίες του 20ού αιώνα, το καθεστώς του Μουσολίνι δεν ήταν ούτε ιδιαίτερα αιματηρό ούτε ιδιαίτερα καταπιεστικό. Ο «ολοκληρωτισμός» παρέμενε μια πιθανή απειλή για το μέλλον, αλλά στην πράξη ο όρος είχε μια περιορισμένη σημασία. Ο Μουσολίνι ανήλθε στην εξουσία πάνω στη βάση ενός σιωπηρού συμβιβασμού με κατεστημένους θεσμούς, και ποτέ δεν κατόρθωσε να ξεπεράσει τελείως τους περιορισμούς αυτού του συμβιβασμού.

Ταυτοχρόνως, το καθεστώς του ήταν το πρώτο οργανωμένο και θεσμοποιημένο μη μαρξιστικό αυταρχικό καθεστώς που παρέμεινε στην εξουσία για μια μακριά περίοδο, και μετά το 1925 θα γινόταν όλο και πιο συνηθισμένο το να χαρακτηρίζεται ως «φασιστικό καθεστώς» κάθε οργανωμένη μη κομουνιστική δικτατορία, ακριβώς όπως και η λέξη *ολοκληρωτικό* θα αναφερόταν πλέον όλο και πιο πολύ, και κάπως αόριστα, σε κάθε αυταρχικό σύστημα.[82]

---

81. Βλ. A. Acquarone, «La milizia volontaria nello stato fascista», και G. Rochat, «Mussolini e la forze armate», και τα δύο στο Acquarone & Vernassa, επιμ., *Il regime fascista*, 85-111, 112-32.

82. Αυτό τονίζεται στο H. Buchheim, *Totalitarian Rule* (Μίντλταουν, Κον., 1968), 28-29.

Οι Πρώτες Ερμηνείες του Φασισμού

Ο Φασισμος, μετά το σχηματισμό της κυβέρνησης του Μουσολίνι, προσέλκυσε τη διεθνή προσοχή, και τα επόμενα δύο χρόνια υπήρξαν πολλές προσπάθειες μίμησης, ιδιαίτερα στη Νότια και την Ανατολική Ευρώπη. Γενικά, ο φασισμός δέχτηκε την κριτική των φιλελευθέρων,[83] μερικές φορές όμως είχε τη χλιαρή επιδοκιμασία των μετριοπαθών και των συντηρητικών ως συνεισφέρων στην τάξη και την πρόοδο.[84] Συχνά, σε άλλες χώρες, οι ριζοσπάστες εθνικιστές και οι δεξιοί αυταρχικοί ελκύονταν από αυτόν, αν και από την αρχή υπήρχε έντονη αβεβαιότητα και διαφωνία για το τι ακριβώς ήταν ο φασισμός ή για το τι ακριβώς γινόταν στην Ιταλία. Αφού δεν υπήρχε κάποια επίσημη κωδικοποίηση, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του φασιστικού δόγματος ήταν ζήτημα διαμφισβητούμενο και αβέβαιο (ακόμα και μεταξύ των ίδιων των φασιστών).[85]

Όπως ήταν αναμενόμενο, η πρώτη σοβαρή ανάλυση έγινε στην Ιταλία, ιδιαίτερα στα γραπτά των αριστερών φιλελευθέρων δημοσιογράφων και διανοουμένων. Τόσο ο ριζοσπάστης Μάριο Μισιρόλι όσο και ο σοσιαλιστής Τζοβάνι Ζιμπόρντι, στη διάρκεια του 1921-22, έστρεψαν την προσοχή τους στο γεγονός ότι ο φασισμός ήταν προϊόν μιας επαναστατικής κατάστασης που δημιουργήθηκε από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο — η Αριστερά δεν ήταν έτοιμη να θριαμβεύσει εκμεταλλευόμενη αυτή την επαναστατική κατάσταση. Αυτοί που επωφελήθηκαν της καταστάσεως ήταν τα αναδυόμενα χαμηλά-μεσαία και μεσοαστικά στρώματα, τα οποία αυξάνονταν αριθμητικά ακόμα κι όταν βρέθηκαν σε δύσκολη οικονομική κατάσταση λόγω της αυξανόμενης κρίσης που ξέσπασε μετά το τέλος του πολέμου. Γι' αυτά τα στρώματα, ο φασισμός έγινε το νέο πολιτικό όχημα για την αύξηση της κοινωνικής και της πολιτικής τους επιρροής.[86] Η ερμηνεία αυτή έφτασε στο υψηλότερό της επίπεδο το 1923 με τη δημοσίευση του βιβλίου *Nazionalfascismo* από τον φιλελεύθερο δημοκράτη Λουίτζι Σαλβατορέλι, ο οποίος και δήλω-

83. Για ένα καλό παράδειγμα από μία από τις κυριότερες γερμανικές εφημερίδες, βλ. M. Funk, «Das faschistische Italien im Urteil der "Frankfurter Zeitung" (1920-1933)», *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 69 (1989), 255-311.

84. J.P. Diggins, *Mussolini and Fascism: The View from America* (Πρίνστον, 1972)· A. Berselli, *L'opinione pubblica inglese e l'avvento del fascismo, 1919-1925* (Μιλάνο, 1971).

85. Δύο από τις πιο αναλυτικές περιγραφές ήταν του F. Schotthöfer, *Il Fascio: Sinn und Wirklichkeit des italienischen Fascismus* [sic] (Φρανκφούρτη, 1924), και του J.W. Mannhardt, *Der Faschismus* (Μόναχο, 1925).

86. Για τις αναλύσεις των Missiroli και Zibordi, βλ. R. De Felice, *Il fascismo: Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici* (Ρώμη, 1970), 8-10, 23-53.

σε ότι «ο φασισμός αντιπροσωπεύει τον "ταξικό αγώνα" των μικροαστών».

Για τους κομουνιστές σχολιαστές το ζήτημα ήταν απλούστερο. Στο φασισμό είδαν ένα ιδιαίτερο καινούργιο φαινόμενο — ένα βίαιο πολυταξικό αντιμαρξιστικό κίνημα, που γινόταν ακόμα πιο τρομερό γιατί χρησιμοποιούσε κάποια από τα ίδια τα όπλα του κομουνισμού. Η εξήγησή του γινόταν απλή αν ο φασισμός οριζόταν βασικά ως εργαλείο της μπουρζουαζίας για την καταστροφή της εργατικής τάξης. Στο βιβλίο *Der Faschismus in Italien* (1923), ο Ούγγρος κομουνιστής Γκιούλα Σας («Τζούλιο Ακουίλα») επεξεργάσθηκε αυτή την ερμηνεία του «φορέα» λεπτομερειακά, προσθέτοντας ως ιδεολογικό γνώρισμα το γεγονός ότι προφανώς κάποιοι φασίστες ηγέτες και εργάτες πίστευαν στη διαταξική φασιστική εθνικιστική ιδεολογία. Μέσα στην ίδια την ΕΣΣΔ, το *Fashizm* (1923) του Γερμανού Σαντομίρσκι χρησιμοποίησε μια παρόμοια θεωρία «φορέα», αν και τόνιζε ότι ο φασισμός ήταν επίσης προϊόν του επιθετικού ακραίου εθνικισμού και του κινήματος υπέρ της παρέμβασης στον πόλεμο. Εντούτοις πίστευε ότι ο φασισμός θα διεθνοποιούνταν με τη μορφή της αντεπανάστασης, και θα έβρισκε πιθανόν τους πιο σημαντικούς μιμητές του στις διάφορες δεξιές και πατριωτικές ομάδες στη Γαλλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Διέκρινε επίσης τη γερμανική ριζοσπαστική Δεξιά από το φασισμό λόγω των υποτιθέμενων αμυντικών στόχων της πρώτης ενάντια στον γαλλικό επεκτατισμό, προδιαγράφοντας έτσι εξαρχής την αμηχανία που θα χαρακτήριζε τους διάφορους ταξινομιστές. Παρ' όλ' αυτά, για τον Σαντομίρσκι ο φασισμός, σε τελική ανάλυση, ήταν ένα ζήτημα της μπουρζουαζίας «που βγάζει τη μάσκα». Ο Ούγγρος κομουνιστής Ματίας Ρακόζι δημοσίευσε το βιβλίο του *Italianski fashizm* δύο χρόνια αργότερα στη Σοβιετική Ένωση, ακολουθώντας πάνω-κάτω τις ίδιες απόψεις, αν και τα συμπεράσματά του ήταν λιγότερο ακραία. Για τον Ρακόζι, οι φασίστες ήταν μικροαστοί εθνικιστές που υπηρετούσαν την αστική τάξη στην αρχή βοηθώντας την να βάλει την Ιταλία στον πόλεμο και μετά προσφέροντάς της τη δυνατότητα να νικήσει την οργανωμένη εργατική τάξη. Ο Ρακόζι ισχυριζόταν τα ευρήματά του έδειχναν πως η φασιστική διακυβέρνηση είχε ήδη αρχίσει να αδυνατίζει. Αργότερα, άλλοι κομουνιστές συγγραφείς θα έδιναν επίσης έμφαση σε πλευρές όπως ο ιμπεριαλισμός και οι μικροαστικές απαρχές του φασισμού, ή, όπως στην περίπτωση του Ούγγρου Γκέοργκ Λούκατς, θα ερμήνευαν το φασισμό γενικά ως ένα «παράλογο» κίνημα της καπιταλιστικής πολιτιστικής κρίσης.[87]

Γενικά, τόσο οι μη κομουνιστές όσο και οι κομουνιστές κριτικοί έτει-

87. Τα σχόλια των Γερμανών κομουνιστών, διανοητικά από τους πιο δραστήριους, δια-

ναν προς απλοϊκές, υπεραπλουστευτικές γενικεύσεις. Αν και μερικοί από τους φιλελευθέρους και τους μετριοπαθείς αριστερούς έφτασαν στο συμπέρασμα ότι ο φασισμός απλώς αντιπροσώπευε μια ιδιάζουσα ιταλική διαταραχή —ένα είδος αρρώστιας της εθνικής κουλτούρας—, το Κομουνιστικό Κόμμα της Ιταλίας, πολλές φορές στην πράξη, και μερικές φορές στη θεωρία, παρουσίαζε το φασισμό ως ένα φυσικό επακόλουθο της «αστικής» κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Μία σύντομη εξίσωση ήταν το «Δημοκρατία = Φασισμός».[88]

Οι μόνοι κομουνιστές θεωρητικοί που υιοθέτησαν μια πιο πολύπλοκη θεώρηση ήταν οι Ιταλοί ηγέτες Αντόνιο Γκράμσι και Παλμίρο Τολιάτι, οι οποίοι συνέγραψαν διάφορα άρθρα και δοκίμια, που αποκορυφώθηκαν στα γραπτά του Τολιάτι στο *L'Internationale Communiste* το 1928. Ο Τολιάτι κριτικάρισε την τάση να ονοματίζονται όλες οι μορφές της «αντίδρασης» «φασιστικές», παρατηρώντας πως ενώ αυτό θα μπορούσε να είναι χρήσιμο για πολιτική κινητοποίηση, συσκότιζε ωστόσο την πολιτική ανάλυση. Υποστήριξε ότι η απόφαση των κομουνιστών το 1921 να ονομάσουν το Φασιστικό Κόμμα έτσι απλά ως «καπιταλιστικό» αγνοούσε τις εσωτερικές του αντιφάσεις κι έκανε αδύνατη την προσέγγιση σε διαφωνούσες μερίδες του κόμματος, ενώ ο χαρακτηρισμός της γαλλικής Δεξιάς ως «φασιστικής» το 1924 είχε απλά περιπλέξει την κατανόηση των γαλλικών πολιτικών εξελίξεων. Για τον Τολιάτι, προκειμένου να κατανοήσουμε τη ενδυνάμωση του φασισμού, έπρεπε να κοιτάξουμε στις αδυναμίες της ιταλικής οικονομικής δομής μετά τον πόλεμο και να αντιληφθούμε το ρόλο μεγάλων μερίδων της αστικής και αγροτικής μικροαστικής τάξης. Αυτό, με τη σειρά του, καταδείκνυε ότι οι χώρες όπου ο φασισμός μπορούσε να αποτελέσει έναν μεγάλο κίνδυνο στο μέλλον θα ήταν αυτές της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες, κατά κάποιο τρόπο, αγωνίζονταν εναντίον παρόμοιων κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων, με τα τελευταία να αποτελούν, υποτίθεται, ουσιώδεις παράγοντες του φασιστικού φαινομένου. Ταυτοχρόνως τόνιζε πως θα ήταν λάθος να θεωρούμε ότι ο φασισμός δεν είχε μια ιδεολογία, γιατί στην πραγματικότητα είχε, και βασιζόταν στον ακραίο εθνικισμό και το κράτος· ήταν οπορτουνιστικός, δεν είχε εσωτερική ομοιογένεια και οι αντιφάσεις του αυξάνονταν καθώς οι οικονομικές συνθήκες χειροτέρευαν.

πραγματεύονται στο K.-E. Lönne, *Faschismus als Herausforderung: Die Auseinandersetzung der «Roten Fahne» und des «Vorwärts» mit dem italienischen Faschismus, 1920-1933* (Κολονία, 1981).

88. Βλ. P.G. Zunino, *Interpretazione e memoria del fascismo* (Μπάρι, 1991), 81-96.

Ο Γκράμσι και ο Τολιάτι έδωσαν έμφαση στο γεγονός ότι ο φασισμός ήταν ένα αυθεντικό μαζικό κίνημα, από κάποια άποψη περισσότερο μια συνέπεια παρά η αιτία για την ήττα της επαναστατικής Αριστεράς. Επισήμαναν επίσης τη διαφορά μεταξύ της κοινωνικής βάσης του κινήματος και αυτής του καθεστώτος, τονίζοντας τα στοιχεία που θεωρούνταν εσωτερικές αντιθέσεις του καθεστώτος.[89]

Οι μόνες άλλες μαρξιστικές θεωρίες που παρουσιάστηκαν στα τέλη της δεκαετίας ήταν οι «βοναπαρτιστικές» θεωρίες του Άουγκουστ Ταλχάιμερ και του ύστερου Ότο Μπάουερ. Ο Ταλχάιμερ, ένας διαφωνών κομουνιστής, ανέπτυξε το 1928 μια ερμηνεία του φασισμού ως μια καινούργια έκδοση του «βοναπαρτισμού» όπως και στη Δεύτερη Αυτοκρατορία του Λουί-Ναπολεόν. Θεωρούσε ότι τα βασικά γνωρίσματα, mutatis mutandis, ήσαν ουσιαστικά τα ίδια και είχαν ήδη εμφανιστεί το 1849-52 στη διάρκεια μιας προηγούμενης κρίσης του καπιταλισμού στη Γαλλία. Η θεωρία του Ταλχάιμερ ήταν σχετικά απλοϊκή και σε μερικές της πλευρές αποδείξιμα λανθασμένη· επιπλέον, ήταν απλώς μια παραλλαγή της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας του «φορέα», μιας και τελικά όριζε το φασισμό ως την «ανοιχτή αλλά έμμεση δικτατορία του κεφαλαίου».[90]

Πιο επεξεργασμένη ήταν η ερμηνεία που ανέπτυξε αμέσως μετά ο Ότο Μπάουερ, ένας από τους κύριους θεωρητικούς του αυστριακού μαρξισμού. Πίστευε ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού, μαζί με άλλες αλλαγές στην κοινωνία, μετέτρεψαν το βάρος των διαφόρων τάξεων σε μεγάλο βαθμό, κι ότι η ιταλική κρίση προέκυψε από μια καινούργια κατάσταση ταξικής ισορροπίας που πρόσφερε τη δυνατότητα σε μια νέα πολιτική δύναμη να επιβάλει τη δικτατορία της έχοντας αρχικά έναν βαθμό αυτονομίας.[91] Αν και ανεπαρκής ως μια ολοκληρωμένη ερμηνεία του φασισμού, ήταν πιο διεισδυτική από κάθε άλλη προηγούμενη μαρξιστική ανάλυση εκτός απ' αυτή του Τολιάτι.

---

89. Μερικά από τα γραπτά τους ανατυπώνονται στο De Felice, *Il fascismo*, 106-35, και στο D. Beetham, επιμ., *Marxists in Face of Fascism* (Τότοβα, Νιου Τζέρσεϊ, 1984), και αναλύονται στη συζήτηση που κάνει ο Beetham για τις θέσεις τους (1-14). Κάποιες από τις αναλύσεις του Τολιάτι αργότερα αποτέλεσαν τη συλλογή *Lezioni sul fascismo* (Ρώμη, 1970).

90. Τα κυριότερα γραπτά του Thalheimer του 1928-29 έχουν ανθολογηθεί στις εργασίες που έχουν επιμεληθεί ο Beetham και ο De Felice, και παρατίθενται στην παραπάνω σημείωση.

91. Βλ. G. Botz, «Austro-Marxist Interpretations of Fascism», *JCH*, 11:4 (Οκτώβριος 1976), 129-56· η κριτική στο ίδιο τεύχος από τον Jost Dülffer, «Bonapartism, Fascism and National Socialism», 109-28· και J.M. Cammett, «Communist Theories of Fascism, 1920-1935», *Science and Society*, 31:1 (Χειμώνας 1967), 149-63.

Στην πράξη, η στάση των κομουνιστών απέναντι στο φασισμό ήταν περισσότερο διφορούμενη απ' ό,τι οι θεωρίες των διαφόρων κομουνιστών συγγραφέων άφηναν να εννοηθεί. Από τη μια πλευρά, οι κομουνιστές ήταν οι πρώτοι που αντιλήφθησαν τις δυνατότητες που υπάρχουν στην υποτιμητική και πολεμική χρήση του όρου *φασίστας*, κι έτσι, πριν ακόμα από την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία, οι κομουνιστές συγγραφείς και προπαγανδιστές είχαν σε πολλές περιπτώσεις διευρύνει τον όρο ώστε να καλύπτει άλλες εθνικιστικές και αυταρχικές ομάδες. Από την άλλη, τα αρχικά σχόλια του Τύπου στη Μόσχα πάνω στο σχηματισμό της πρώτης κυβέρνησης του Μουσολίνι δεν ήταν τελείως αντιφασιστικά, παρά τους λόγους του Ντούτσε για «επαναστατικό ανταγωνισμό» με τον Λένιν. Ο φασισμός μερικές φορές θεωρούνταν, μάλλον σωστά, ως ένα είδος αιρετικής μορφής περισσότερο, παρά ως μια θανατηφόρα πρόκληση, του επαναστατικού μαρξισμού.[92] Το 1924, η κυβέρνηση του Μουσολίνι ήταν μία από τις πρώτες κυβερνήσεις στη Δυτική Ευρώπη που αναγνώρισαν επίσημα τη Σοβιετική Ένωση. Επιπλέον, στην περίπτωση της Γερμανίας, ο ακραίος γερμανικός εθνικισμός ακόμα και της πρώιμης ναζιστικής παραλλαγής θεωρούνταν χρήσιμος για την ΕΣΣΔ, και στο 12ο Συνέδριο του Κόμματος στη Μόσχα το 1923 ο Νικολάι Μπουχάριν τόνισε ότι το Ναζιστικό Κόμμα είχε «κληρονομήσει τη μπολσεβίκικη πολιτική κουλτούρα ακριβώς όπως έκανε και ο ιταλικός φασισμός».[93] Στις 20 Ιουνίου του 1923, ο Καρλ Ράντεκ έβγαλε λόγο ενώπιον της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομιντέρν προτείνοντας ένα κοινό μέτωπο μαζί με τους ναζί στη Γερμανία. Εκείνο το καλοκαίρι αρκετοί ναζί απηύθυναν λόγους σε κομουνιστικές συγκεντρώσεις και τανάπαλιν, καθώς το γερμανικό Κομουνιστικό Κόμμα κράτησε μια σθεναρή στάση «εθνικής απελευθέρωσης» εναντίον της Συνθήκης των Βερσαλιών και καταφέρθηκε βίαια εναντίον των «Εβραίων καπιταλιστών». Λέγεται ακόμα ότι μερικοί από τους πιο ριζοσπάστες ναζί είπαν στους Γερμανούς κομουνιστές πως αν οι τελευταίοι ξεφορτώνονταν τους Εβραίους ηγέτες τους οι ναζί θα τους υποστήριζαν.[94] Όμως τα δύο ριζοσπαστικά ρεύματα αποδείχθηκε ότι αλληλοαποκλείονταν, και συνέχισαν τις χωριστές, αλλά παρόμοια ανεπιτυχείς, προσπάθειες για εξέγερση στη Γερμανία.

---

92. Βλ. M. Agursky, *The Third Rome: National Bolshevism in the USSR* (Μπόουλντερ, 1987), 300, και, για μια πιο ευρεία οπτική, L. Luks, *Entstehung der kommunistischen Faschismustheorie* (Στουτγκάρδη, 1985).

93. Agursky, *Third Rome*, 301.

94. O.-E. Schüddekopf, *Linke Leute von Rechts* (Στουτγκάρδη, 1960), 445-46· R.

Παρ' όλ' αυτά, το Τέταρτο Συνέδριο της Κομιντέρν τον Νοέμβριο του 1922 διακήρυξε ότι ο ιταλικός φασισμός είχε γίνει το όργανο (μ' αυτά τα λόγια) των μεγάλων γαιοκτημόνων κι ότι δεν ήταν απλά ένα τοπικό φαινόμενο αλλά ένας κίνδυνος που θα μπορούσε να ξαναεμφανιστεί σ' ολόκληρη την ευρύτερη Κεντρική Ευρώπη. Την περίοδο του Πέμπτου Συνεδρίου της Κομιντέρν τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1924 αυτή η ιδέα είχε διευρυνθεί (ή απλοποιηθεί), ερμηνεύοντας το φασισμό ως εργαλείο του καπιταλισμού γενικά. Η γραμμή της Κομιντέρν σ' αυτό το σημείο θεωρούσε ότι ο φασισμός αντιπροσώπευε τη δεξιά πτέρυγα του καπιταλισμού, ενώ τα μη κομουνιστικά σοσιαλιστικά κόμματα αντιπροσώπευαν την αριστερή του πτέρυγα. Ο στόχος ήταν η εγκατάσταση μιας ισοδυναμίας μεταξύ των δύο τελευταίων κινημάτων, οδηγώντας στον περιβόητο επίσημο χαρακτηρισμό της σοσιαλδημοκρατίας ως «σοσιαλφασισμού».[95] Οι ορισμοί της Κομιντέρν για το φασισμό έγιναν από 'δώ και στο εξής όλο και πιο στενοί και πιο αναγωγικοί, και αποκορυφώθηκαν στο γνωστό απόφθεγμα του Γκεόργκι Δημητρόφ στο συνέδριο του 1935 ότι ο φασισμός συνιστούσε «την ανοιχτή τρομοκρατική δικτατορία των πιο αντιδραστικών, των πιο σοβινιστικών και των πιο ιμπεριαλιστικών στοιχείων του χρηματιστικού κεφαλαίου».[96] Τίποτε απ' όλα αυτά δεν απέτρεψε τις επίσημες σχέσεις της Σοβιετικής Ένωσης με την Ιταλία να παραμείνουν σχετικά φιλικές έως το 1935.

Ένας αριθμός συγγραφέων, συμπεριλαμβανομένων κάποιων φασιστών, σχολίασαν πολύ νωρίς τις ομοιότητες μεταξύ αυτών των δύο βίαιων και αυταρχικών επαναστατικών κινημάτων και των δύο δικτατοριών που γέννησαν. Προφανώς, όλα τα βίαια επαναστατικά κινήματα και όλες οι ολοκληρωμένες δικτατορίες έχουν κάποια πράγματα κοινά,[97] αν και στην περίπτωση του ιταλικού φασισμού και του μπολσεβικισμού οι διαφορές ήταν τουλάχιστον το ίδιο σημαντικές. Μετά το θάνατο του Λένιν το 1924 και τη

Abramovitch, *The Soviet Revolution* (Νέα Υόρκη, 1962), 259· E. von Reventlow, *Völkisch-kommunistische Einigung?* (Λέιψιγκ, 1924)· K. Radek, *Der Kampf der Kommunistische Internationale gegen Versaille und gegen die Offensive des Kapitals* (Αμβούργο, 1923), 117, όπως παρατίθεται στο Agursky, *Third Rome*, 378.

95. Βλ. Luks, *Entstehung*, καθώς επίσης και L. Ceplair, *Under the Shadow of War: Fascism, Antifascism and Marxists, 1918-1939* (Νέα Υόρκη, 1987), 46-50. Ο Στάλιν έγραφε το 1924 ότι η «σοσιαλδημοκρατία αντικειμενικά αντιπροσωπεύει τη μετριοπαθή πτέρυγα του φασισμού».

96. Παρατίθεται στο Beetham, επιμ., *Marxists*, 22, και σε πολλά άλλα. Η πιο πλήρης μελέτη της πολιτικής και των δογμάτων της Κομιντέρν μπορεί να βρεθεί στο T. Pirker, επιμ., *Komintern und Faschismus 1920 bis 1940* (Στουτγκάρδη, 1965).

97. Μαζί με κάποια προφανή γνωρίσματα, όπως ο αυταρχισμός και η βία, οι κοινωνικές

μετέπειτα διατύπωση του Στάλιν: «Ο σοσιαλισμός σε μια μόνο χώρα», αυξήθηκαν οι εικασίες γύρω από τη ρωσική εθνικοποίηση του μπολσεβικισμού και τη γέννηση στη Ρωσία ενός «εθνικού κομουνισμού». Η έννοια του «κόκκινου φασισμού», και γενικά του ολοκληρωτισμού, θα εξαπλωθεί περαιτέρω, ιδιαίτερα κατά την πρώτη φάση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την πρώτη δεκαετία του Ψυχρού Πολέμου που ακολούθησε.

Στα μέσα και στα τέλη της δεκαετίας του '20, καθώς σε μια σειρά από νότιες και ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες άρχισαν να εγκαθίστανται δικτατορίες, μερικοί παρατηρητές άρχισαν να μιλούν για το ευρύτερο φαινόμενο της σύγχρονης δικτατορίας μάλλον, παρά για την ιδιαίτερη πολιτική μορφή του φασισμού, αφού ήταν καθαρό ότι όλες οι άλλες δικτατορίες δεν είχαν κάποια οργανωμένη πολιτική δύναμη ισοδύναμη με αυτή του Φασιστικού Κόμματος στην Ιταλία. Κατά τα φαινόμενα, μια δικτατορία είχε μεγαλύτερες πιθανότητες να λάβει χώρα σε υπανάπτυκτες χώρες, κι αυτό έγινε μια βασική μεταβλητή σε μερικές αναλύσεις.[98] Άλλες αναλύσεις διέκριναν μεταξύ καθεστώτων που βασίζονταν στο κόμμα και καθεστώτων όπου την ηγεσία είχε ο στρατός, ή σημείωναν τη σχετική έλλειψη ιδεολογίας και πολιτικής κινητοποίησης στα τελευταία.[99]

Από πολύ νωρίς όμως αναπτύχθηκε μία τάση, κυρίως —αλλά όχι αποκλειστικά— μεταξύ των κομουνιστών, να χαρακτηρίζουν ως φασιστικό κάθε καινούργιο εθνικιστικό ή δεξιόστροφο κίνημα ή καθεστώς που ήταν αυταρχικό και αντιαριστερό, και να αποκαλούν τις μη αριστερές δικτατορίες (πράγμα που σημαίνει όλες εκτός από τη Σοβιετική Ένωση) φασιστικά καθεστώτα. Αυτό είχε κάποιο νόημα, τουλάχιστον όσον αφορά τις αντικομουνιστικές δικτατορίες, αν και, όπως είπε ο Τολιάτι, μια τέτοια ευρεία

τους φιλοσοφίες επίσης συγκλίνουν σε ορισμένα σημεία, όπως στην αντίθεση του ηδονισμού με τον απλό καταναλωτισμό, καθώς και σ' έναν κοινό ασκητικό σορεαλισμό που θεωρεί ότι η σκληρότητα και στην πολιτική αλλά και ως ένα γενικό στιλ ζωής είναι ούτως ή άλλως καλή για το λαό. Βλ. τις παρατηρήσεις του Alexander S. Tsipko, στο *Is Stalinism Really Dead?* (Νέα Υόρκη, 1990), 142-49.

Ο Τολιάτι απλώς παρατήρησε ότι, αφού ο Λένιν αποκαλούσε το Κομουνιστικό Κόμμα νέο τύπο προλεταριακού μαρξιστικού κόμματος, θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε το φασισμό νέο τύπο αστικού κόμματος, απορρίπτοντας κάθε αναλογία.

98. Στην Ισπανία, για παράδειγμα, σ' αυτές του μη μαρξιστή Francesco Cambó, *Las dictaduras* (Βαρκελόνη, 1929), και του μαρξιστή-λενινιστή Andrés Nin, *Las dictaduras de nuestro tiempo* (Μαδρίτη, 1930).

99. Για παράδειγμα, W. Scholz, *Die Lage des spanischen Staates vor der Revolution (unter Berucksichtigung ihres Verhältnisses zum italienischen Fascismus)* [sic] (Δρέσδη, 1932).

χρήση προσφερόταν περισσότερο για σύγχυση παρά για ανάλυση. Αν αφήσουμε το επίπεδο του καθεστώτος και κατέβουμε προς τα κάτω, στο επίπεδο των ομάδων, θα δούμε ότι και εκεί αναπτύχθηκε η τάση —και πάλι ιδιαίτερα, αλλά με κανέναν τρόπο αποκλειστικά— μεταξύ των κομουνιστών, να χαρακτηρίζουν ως φασιστική κάθε μη αριστερή ή μη κομουνιστική ομάδα με την οποία ο αναλυτής διαφωνούσε. Το αποτέλεσμα ήταν η συσκότιση κάθε προσπάθειας σοβαρής ανάλυσης, με πρακτικές επιπτώσεις που κυμαίνονταν από το επιζήμιο μέχρι το καταστροφικό. Το πρόβλημα θα οξυνόταν από το γεγονός ότι, ενώ όλα σχεδόν τα κομουνιστικά κόμματα και τα μετέπειτα κομουνιστικά καθεστώτα (με μερικές εξαιρέσεις) προτιμούσαν να αυτοαποκαλούνται κομουνιστικά, τα περισσότερα από τα κινήματα που κατά γενική ομολογία καλούνταν φασιστικά από τους άλλους δεν χρησιμοποίησαν αυτό το όνομα για τον εαυτό τους, και πολλές φορές αρνιόντουσαν έντονα έναν τέτοιο προσδιορισμό.

5

Η Ανάπτυξη του μη Φασιστικού Αυταρχισμού στη Νότια και την Ανατολική Ευρώπη, 1919-1929

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΕΥΣΗ ΤΟΥ 1919 ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΩΝ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΩΝ ΚΑΘΕστώτων της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, κυριάρχησαν οι φιλελεύθερες και οι δημοκρατικές αρχές, ο θρίαμβός τους όμως αποδείχθηκε προσωρινός. Στη διάρκεια της επόμενης γενιάς, η φιλελεύθερη δημοκρατία επιβίωσε κυρίως στις ανεπτυγμένες κοινωνίες της Βόρειας και Βορειοδυτικής Ευρώπης, όπου είχαν τεθεί γερά θεμέλια πολύ πριν το 1919. Τα μόνα κράτη που κατόρθωσαν να διατηρήσουν δημοκρατικά και συνταγματικά συστήματα ήταν η Φινλανδία, η Ιρλανδία και η Τσεχοσλοβακία. Σε όλες τις άλλες κοινωνίες της Κεντρικής, Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης οι κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, στη διάρκεια των δεκαετιών του 1920 και του 1930, υπέκυψαν στις διάφορες μορφές αυταρχισμού.

Οι πιο σημαντικοί παράγοντες για τη διατήρηση του δημοκρατικού και συνταγματικού συστήματος φαίνεται ότι ήταν οι εξής: το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης και του εκμοντερνισμού· το εύρος της ιστορικής εμπειρίας σ' ένα συμμετοχικό, φιλελεύθερο και συνταγματικό καθεστώς· η επίλυση πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βασικών προβλημάτων, όπως το θρησκευτικό, η περιφερειακή ενοποίηση, καθώς και πολλών άλλων εσωτερικών προβλημάτων της μεσοαστικής τάξης· η ύπαρξη μιας σοσιαλδημοκρατικής μάλλον παρά επαναστατικής Αριστεράς· το status της χώρας είτε ως νικήτριας είτε ως ουδέτερης κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ένας ή δύο από αυτούς τους παράγοντες δεν ήταν αρκετοί για τη διατήρηση των συνταγματικών κυβερνητικών συστημάτων του Μεσοπολέμου, αλλά ως σύνολο φαίνεται ότι ήταν ικανοί να εξηγήσουν τις κυριότερες διαφορές.[1] Σε κάθε

1. Η Γερμανία ήταν τεχνολογικά και οικονομικά σύγχρονη σε μεγάλο βαθμό, όμως απέ-

ιστορικό γεγονός μια ενδεχόμενη ανεξάρτητη μεταβλητή είναι αυτή του τυχαίου στην πολιτική, και ιδιαίτερα ο παράγοντας της ηγεσίας.[2]

Μία από τις πιο σημαντικές μεταβλητές είναι αυτή της ανάπτυξης ευρείας πολιτικής συμμετοχής σχετικά νωρίς στην εποχή της σύγχρονης πολιτικής ιστορίας. Στις κοινωνίες που η καθολική αντρική ψηφοφορία εφαρμόστηκε μόλις το 1919, αποδείχθηκε ότι έφτασε πολύ αργά, τουλάχιστον για τη γενιά του Μεσοπολέμου. Εξίσου σημαντικό ήταν το ζήτημα των κοινωνικοπολιτικών συμμαχιών. Στα κοινοβουλευτικά καθεστώτα που επέζησαν, οι συμμαχίες μεταξύ των φιλελευθέρων και των μετριοπαθών σοσιαλδημοκρατών εργατικών δυνάμεων είχαν δημιουργηθεί πριν ή λίγο μετά τον πόλεμο. Αντιθέτως, απομονωμένα εργατικά κινήματα ήταν συνήθως αδύναμα ή δεν ήθελαν να επιβάλουν τη δημοκρατία, ιδιαίτερα όταν οργάνωναν ευρέα μέτωπα εργατών γης καθώς επίσης και εργατών στις πόλεις, όπως στην Ιταλία και την Ισπανία.[3] Η διαδικασία που είχε ως αποτέλεσμα τις δημοκρατικού τύπου πολιτικές στη Βόρεια ή Βορειοδυτική Ευρώπη πήρε τη μορφή είτε ευρέων συμμαχιών της κεντρώας μεσαίας τάξης - κεντρώας Δεξιάς (όπως στη Βρετανία) είτε σοσιαλδημοκρατικών κεντροαριστερών συμμαχιών μετριοπαθών εργατών των πόλεων και μεσοαστών αγροκτημόνων, όπως στη Σκανδιναβία.

Η γενιά που ήρθε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρήγαγε τις πιο ακραίες πολιτικές συγκρούσεις σε όλη την ευρωπαϊκή ιστορία, καθώς η πολιτική κοινωνία σε πολλές χώρες ήταν διασπασμένη, και την ίδια στιγμή, πολλές φορές, έτεινε να πολώνεται μεταξύ της Δεξιάς και της Αριστεράς. Η αιτία που αυτή η εποχή ήταν εποχή σύγκρουσης ήταν τόσο οι τραυματικές εμπειρίες του πολέμου όσο και οι θεμελιώδεις αλλαγές. Αυτή ήταν επίσης η πρώτη γενιά που ένιωσε τον πλήρη αντίκτυπο των ευρέων διαδικασιών του εκσυγχρονισμού και του εκδημοκρατισμού. Η αστικοποίηση αυξήθηκε, οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες διευρύνθηκαν και οι χαμηλές και

τυχε να διατηρήσει ένα δημοκρατικό καθεστώς· η νέα Ιρλανδική Δημοκρατία όμως, παρόλο που βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό σε μια αγροτική και υπανάπτυκτη οικονομία, κατόρθωσε να το διατηρήσει. Παρομοίως, οι εργάτες σε κάποιες χώρες όπου η δημοκρατία κατέρρευσε ήταν κυρίως σοσιαλδημοκράτες.

2. Η καλύτερη σύντομη συζήτηση των αιτίων της επιτυχίας ή της αποτυχίας των μεσοπολεμικών δημοκρατιών είναι του J.J. Linz, «La crisis de las democracias», στο *Europa en crisis, 1919-1939*, επιμ. M. Cabrera κ.ά. (Μαδρίτη, 1992), 231-80.

3. Ο Gregory M. Luebbert, στο *Liberalism, Fascism or Social Democracy* (Νέα Υόρκη, 1991), παρουσιάζει την πιο πρωτότυπη καινούργια ανάλυση των κοινωνικοπολιτικών συμμαχιών του Μεσοπολέμου και τονίζει αυτό το σημείο (303-305 έως τέλος).

μεσαίες τάξεις ήταν οργανωμένες σε μεγαλύτερη έκταση και πολιτικά πολύ πιο συνειδητές απ' ό,τι πριν από τον πόλεμο. Αλλά για το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης ο πόλεμος έδωσε τέλος ή και αντέστρεψε την τάση για διεύρυνση της οικονομικής παραγωγής και της ευημερίας, με αποτέλεσμα, μετά τον πόλεμο, να οξυνθεί ο ανταγωνισμός για μεγαλύτερα κομμάτια μιας όλο και μικρότερης πίτας. Η καταστροφή της παλιάς τάξης πραγμάτων και η εξασθένηση των προπολεμικών θεσμών αύξησε σε πολλές χώρες πάρα πολύ τη δύναμη της Αριστεράς, αλλά οι ίδιες εμπειρίες ενθάρρυναν επίσης τη ραγδαία επέκταση νέων εθνικιστικών ομάδων που, γενικά, ήταν πιο ριζοσπαστικές και με ευρύτερη βάση από τις ανάλογες προπολεμικές ομάδες, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για αύξηση του επιπέδου των συγκρούσεων. Το 1939, όταν ξεκίνησε ο επόμενος πόλεμος, τα αυταρχικά συστήματα διαφόρων αποχρώσεων θα ξεπερνούσαν αριθμητικά τα αντιπροσωπευτικά συνταγματικά συστήματα: 16 προς 12. Το εάν αυτό ισοδυναμεί με μια «φασιστική εποχή» θα συζητηθεί παρακάτω, αλλά σίγουρα ήταν μια εποχή δικτατόρων και αυταρχισμού.[4]

Η Αντίδραση με Ηγέτη το Στρατό στη Νότια και Ανατολική Ευρώπη

Τα κοινοβουλευτικα συστηματα που ιδρύθηκαν ή συνέχισαν να επιβιώνουν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σύντομα συνάντησαν μεγάλες δυσκολίες σε όλες σχεδόν τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, που βρίσκονταν κατά κύριο λόγο στη Νότια και την Ανατολική Ευρώπη. Σε μια σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία όπως αυτή της Γερμανίας, τα κοινοβουλευτικά κόμματα αρχικά είχαν τη δύναμη να ξεπεράσουν τα μεγάλα προβλήματα και να διατηρήσουν τις συνταγματικές κυβερνήσεις, αλλά αυτό δεν συνέβη και στις φτωχότερες χώρες. Η εναλλακτική ηγετική λύση προσφέρθηκε όχι από τα καινούργια φασιστικού τύπου κινήματα —αν κι έγιναν πολλές προσπάθειες για την εγκαθίδρυσή τους—, αλλά από τμήματα του στρατού, που συχνά ήταν πρωτοπόρος στην εισαγωγή νέων πολιτικών αλλαγών στα περισσότερο υπανάπτυκτα κράτη της Νότιας Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής στη διάρκεια του 19ου αιώνα.

4. Σύντομες παρουσιάσεις της γέννησης του αυταρχισμού βρίσκονται στα: S.E. Lee, *The European Dictatorships, 1918-1945* (Λονδίνο, 1987)· H.-E. Volkmann, *Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen* (Μάρμπουργκ, 1967)· Akademiya Nauk SSSR, *Fashizm i antidemokratischeskie rezhimy v Evrope. Nachalo 20-x godov - 1945 g.* (Μόσχα, 1981).

Ουγγαρία

Η πρώτη αντίδραση υπό την καθοδήγηση του στρατού έλαβε χώρα στην Ουγγαρία, όπου το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό καθεστώς που εγκαθιδρύθηκε στη διάρκεια των τελευταίων ημερών του πολέμου κατέρρευσε τον Μάρτιο του 1919 και αντικαταστάθηκε από μια επαναστατική μαρξιστική δικτατορία της οποίας ηγήθηκαν οι σοσιαλιστές και το καινούργιο Ουγγρικό Κομουνιστικό Κόμμα. Αυτή η «δικτατορία του προλεταριάτου», η μοναδική που επιβλήθηκε έξω από τη Ρωσία, είναι γνωστή, μάλλον λανθασμένα, ως το καθεστώς του Μπέλα Κουν, από τον ηγέτη των κομουνιστών. Η ευκαιρία τού δόθηκε με τη διάλυση της παλιάς Ουγγρικής Αυτοκρατορίας από τα χέρια των νικηφόρων συμμάχων και τη δημιουργία ενός προσωρινού κενού που καλύφθηκε από τα επαναστατικά κόμματα. Το δικό τους είδος επαναστατικού σοσιαλισμού όμως δεν ήταν και πολύ επιτυχές στο να αποτρέψει τον πλήρη διαμελισμό του παλιού βασιλείου, και κατέρρευσε μετά από πέντε μήνες κάτω από τη συντονισμένη επίθεση του ρουμανικού, τσεχοσλοβακικού και γιουγκοσλαβικού στρατού.

Η δεξιά αντιπολίτευση σχηματίστηκε στη νότια ουγγρική πόλη του Σέγκεντ, υπό την αρχηγία του ανώτατου Ούγγρου αρχηγού των παλιών αυστροουγγρικών ενόπλων δυνάμεων ναυάρχου Μίκλος Χόρθι, πρώην αρχηγού του αυστροουγγρικού ναυτικού. Οι δυνάμεις του κατόρθωσαν να καταλάβουν τη Βουδαπέστη μετά την ανατροπή της σοσιαλιστικής-κομουνιστικής δικτατορίας, και προσπάθησαν να αναβιώσουν, όσο αυτό ήταν δυνατό, την παλιά τάξη στις περιοχές που παρέμειναν μέσα στο ουγγρικό κράτος.

Το καθεστώς που προέκυψε, το «καθεστώς του Χόρθι», το οποίο κυβέρνησε την Ουγγαρία μέχρι το 1944, αποτελούσε ένα σπάνιο φαινόμενο μεταξύ των συστημάτων του 20ού αιώνα, ένα πραγματικά αντιδραστικό κράτος που προσπάθησε να διατηρήσει, στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, την τάξη του 19ου αιώνα. Επειδή η επιστροφή της μοναρχίας των Αψβούργων ήταν απαγορευμένη από μια διεθνή συνθήκη, ο Χόρθι έγινε αντιβασιλέας εφ' όρου ζωής και αρχηγός του κράτους. Το ελιτίστικο κοινοβουλευτικό σύστημα του ύστερου 19ου αιώνα αποκαταστάθηκε, βασισμένο στον περιορισμό του αριθμού των αντρών που είχαν δικαίωμα ψήφου. Ο Χόρθι, αυστηρά μιλώντας, δεν ήταν δικτάτορας, αλλά κυβέρνησε με τους νόμους του παλιού ουγγρικού συντάγματος και οι εξουσίες που είχε του επέτρεπαν να διορίζει τον πρωθυπουργό που καθοδηγούσε τις κανονικές λειτουργίες της κυβέρνησης. Μ' αυτό το σύστημα η διακυβέρνηση της Ουγγαρίας πέ-

ρασε και πάλι στις μεσαίες και τις ανώτερες τάξεις.[5] Οι κατώτερες τάξεις δεν στερήθηκαν τελείως από την αντιπροσώπευσή τους, αφού το Σοσιαλιστικό Κόμμα, το οποίο τώρα αποκήρυξε τη συμμαχία με τους κομουνιστές και τη δικτατορία του προλεταριάτου, απολάμβανε νόμιμα δικαιώματα, και επετράπη στους εργάτες των πόλεων να εκλέξουν σοσιαλιστές υποψηφίους στην αντιπολίτευση σε κάθε Κοινοβούλιο, ενώ το Κόμμα των Μικροκτηματιών απολάμβανε μια αξιοσημείωτη αντιπροσώπευση. Το κυρίαρχο πολιτικό κόμμα ήταν η Εθνική Ένωση, που υποστηριζόταν από την κυβέρνηση. Η επιβολή αυτού του συστήματος στην Ουγγαρία προκατέλαβε την ανάγκη για μια σκληρή εθνικιστική δικτατορία, και ενμέσω της σχετικής σταθερότητας της δεκαετίας του 1920 οι προσπάθειες για τη δημιουργία ενός ουγγρικού φασιστικού τύπου κινήματος είχαν μικρή επιτυχία.

Στα δεξιά των συντηρητικών που ήσαν στην κυβέρνηση βρίσκονταν αρχικά μικρές ομάδες αυτών που στην Ουγγαρία αποκαλούσαν δεξιούς ριζοσπάστες. Τα μέλη τους ήταν κυρίως υπεύθυνα για τον εκπληκτικό αριθμό των 101 μισομυστικών εθνικιστικών εταιρειών το 1920.[6] Οι δεξιοί ριζοσπάστες μπορούν να διαιρεθούν σε δύο κατηγορίες: τους πιο συντηρητικούς δεξιούς ριζοσπάστες και τους επαναστάτες, που πολύ σύντομα προσπάθησαν να προσεγγίσουν το πρότυπο των φασιστικών κινημάτων που είχαν αναδυθεί σε Ιταλία και Γερμανία. Η κύρια ομάδα των πιο ακραίων δεξιών ριζοσπαστών συσχετιζόταν με την Ένωση της Ουγγρικής Εθνικής Άμυνας (γνωστή από τα αρχικά της στα ουγγρικά MOVE), που σχηματίστηκε από αξιωματικούς του στρατού στο Σέγκεντ το 1919, οι οποίοι αργότερα έγιναν γνωστοί ως οι φασίστες του Σέγκεντ. Από το 1919 ήδη ο αρχηγός της, ένας αξιωματικός που ονομαζόταν Γκιούλα Γκόμπος, αποκαλούσε τον εαυτό του εθνικοσοσιαλιστή, και πρότεινε δραστικές αλλαγές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς. Αυτός μαζί με άλλους ηγέτες του MOVE θαύμαζαν τον Μουσολίνι και δημιούργησαν σχέσεις με τον Χίτλερ και τον Έριχ Λούντεντορφ στη Γερμανία. Ο «εθνικοσιαλισμός» τους υπεραμυνόταν των ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων στη γη και του «χριστιανικού κεφαλαίου» σε αντίθεση με την εκμεταλλευτική εβραϊκή μπουρζουαζία, και διακήρυσσε

5. Βλ. W.M. Batkay, *Authoritarian Politics in a Transitional State: Istvan Bethlen and the Unified Party in Hungary, 1919-1926* (Νέα Υόρκη, 1982)· A.C. Janos, *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825-1945* (Πρίνστον, 1982), 201-37.

6. Σύμφωνα τουλάχιστον με την κυριότερη πολιτική ιστορία της Ουγγαρίας αυτή την περίοδο: C.A. Macartney, *October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929-1945* (Εδιμβούργο, 1957), 1:30.

μια ρεβανσιστική εξωτερική πολιτική. Αν και είχε καλές προσωπικές σχέσεις με τον Χόρθι, ο Γκόμπος έβρισκε το καθεστώς πολύ συντηρητικό. Το 1923 εγκατέλειψε τελείως το κυβερνητικό κόμμα, έκανε λόγο για «πορεία στη Βουδαπέστη» και ίδρυσε το Ουγγρικό Κόμμα Εθνικής Ανεξαρτησίας (γνωστό επίσης ως Κόμμα της Φυλετικής Άμυνας). Αν και στην αρχή το κόμμα αυτό κατόρθωσε να βάλει εφτά βουλευτές στο Κοινοβούλιο, στις εκλογές του 1926 έχασαν όλες τις έδρες τους εκτός από την έδρα του ίδιου του Γκόμπος. Οι ελπίδες για έναν ουγγρικό φασισμό έσβησαν, λόγω της σταθεροποίησης (που παρουσίασε η δεκαετία του 1920), το 1929, και τον ίδιο χρόνο ο Γκόμπος υιοθέτησε προσωρινά πιο μετριοπαθείς θέσεις κι έγινε δεκτός στην κυβέρνηση ως Υπουργός Πολέμου.[7]

Βουλγαρία

Η μικρότερη από τις ηττημένες δυνάμεις, η Βουλγαρία, πέρασε επίσης στη φάση του πολιτικού εκδημοκρατισμού. Πράγματι, το δημοκρατικό, κατ' όνομα, εκλογικό δικαίωμα ήρθε νωρίτερα στα Βαλκάνια απ' ό,τι σε κάθε άλλο μέρος της Ευρώπης, αφού η καθολική ψηφοφορία για τους άντρες υπήρχε στην Ελλάδα από το 1864, στη Βουλγαρία από το 1879 και στη Σερβία από το 1889. Παρ' όλ' αυτά, πραγματικά άρχισε να ισχύει στη Σερβία μετά το 1903, ενώ στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία τα εκλογικά αποτελέσματα ελέγχονταν από τις πελατειακές σχέσεις και τη διαφθορά. Οι πολιτικές εξελίξεις στη Βουλγαρία κυριαρχούνταν από το στέμμα, την ελίτ των πόλεων και το στρατό. Το βουλγαρικό κράτος είχε ακολουθήσει μια μαχητική και επεκτατική πολιτική, που το έκανε να κερδίσει το παρατσούκλι «Πρωσία των Βαλκανίων», που όμως κατέληξε στην πρώτη ολοκληρωτική ήττα το 1913 και σε μια ακόμα πιο αποφασιστική ήττα πέντε χρόνια αργότερα. Από την άλλη μεριά, η κοινωνικοοικονομική ισχύς της Βουλγαρίας βρισκόταν στο ότι είχε την πιο εξισωτική διανομή γης σε όλα τα Βαλκάνια, ακόμα κι αν η κυβέρνηση, πριν από το 1919, δεν ανταποκρίθηκε άμεσα στα συμφέροντα των χωρικών.

Η πιο σημαντική καινούργια λαϊκή δύναμη ήταν η Αγροτική Ένωση, ένα ευρύ κίνημα αγροτών με ηγέτη τον Αλεξάντερ Σταμπολίσκι, που κέρδισε τις μεταπολεμικές εκλογές και ηγήθηκε της κυβέρνησης από το 1919 έως το 1923. Η κυβέρνηση του Σταμπολίσκι ήταν η προοδευτικότερη κυ-

7. Για την πρώτη φάση της ιστορίας των φασιστών του Σέγκεντ, βλ. N.M. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others* (Στάνφορντ, 1970), 49-122.

βέρνηση που η Βουλγαρία είχε μέχρι τότε ή που θα είχε μέχρι το τέλος του αιώνα. Προώθησε την οικονομική ανάπτυξη και τα συμφέροντα των αγροτών —που αποτελούσαν το 80% σχεδόν του πληθυσμού—, και διατήρησε την παραδοσιακή βουλγαρική εξωτερική πολιτική, ενθαρρύνοντας την ειρήνη και τη συνεργασία. Η Αγροτική Ένωση σχημάτισε επίσης τη δική της πολιτοφυλακή, γνωστή από την ενδυμασία τους ως πορτοκαλοχίτωνες, ενώ έτεινε να κακομεταχειρίζεται την πολιτική αντιπολίτευση.

Η κυβέρνηση του Σταμπολίσκι επέσυρε την οργή όλων των προηγούμενων κατεστημένων ελίτ. Οι συντηρητικοί σχημάτισαν τους δικούς τους Λευκούς Φρουρούς, ενώ οι πολιτικοί των πόλεων οργάνωσαν μία χαλαρή καινούργια ομάδα που ονομαζόταν Εθνική Συμμαχία, η οποία εξεδήλωνε υπέρμετρο θαυμασμό για τον ιταλικό φασισμό. Πιο βίαιη ήταν η τρομοκρατική IMRO (Εσωτερική Επαναστατική Μακεδονική Οργάνωση), που είχε διαμορφωθεί το 1897 για την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στη Βουλγαρία. Αυτή η οργάνωση είχε υποκινήσει την ένοπλη εξέγερση στην παλιά τουρκική Μακεδονία και απειλούσε να κάνει το ίδιο στη νέα Βουλγαρία, καθώς αναμειγνυόταν ενεργά σε πολιτικές δολοφονίες.[8]

Η πιο αποφασιστική ομάδα ήταν η Στρατιωτική Ένωση, μια ένωση αξιωματικών του στρατού που είχε καταλήξει να αποτελεί κυριολεκτικά κάστα. Εξίμισι χιλιάδες Βούλγαροι αξιωματικοί είχαν αποστρατευτεί μόνιμα μετά τον πόλεμο, αλλά οι ακτιβιστές του στρατού ήλπιζαν να ξανακερδίσουν μια κυρίαρχη θέση, να υποτάξουν τους μεταρρυθμιστές και να ξεκινήσουν εκ νέου την επεκτατική πολιτική. Μία συνωμοσία των ακτιβιστών της Στρατιωτικής Ένωσης και των τρομοκρατών της IMRO κατέληξε στο πραξικόπημα του Ιουνίου του 1923, που ανέτρεψε τον Σταμπολίσκι, ο οποίος βασανίστηκε και εκτελέστηκε αμέσως.[9] Η Αγροτική Ένωση υποτάθηκε και στη συνέχεια διασπάσθηκε. Αν και η Βουλγαρία διατηρούσε τυπικά ένα κοινοβουλευτικό κράτος, οι πολιτικές εξελίξεις κυριαρχούνταν τώρα από τον βασιλιά Μπόρις, το στρατό και τους διαδόχους των παλιών μειοψηφικών κομμάτων των πόλεων. Όπως και στην Ουγγαρία, η κυβέρνηση έπεσε στα χέρια των συντηρητικών και ακολούθησε τα προπολεμικά σχήματα.

Αφού η Δεξιά στάθηκε αρκετά δυνατή ώστε να υποτάξει την Αριστερά, δεν υπήρχε και πολύς χώρος ή δυνατότητα υποστήριξης για τους μιμητές

8. D.M. Perry, *The Politics of Terror: The Macedonian Revolutionary Movements*, 1893-1903 (Ντούρχαμ, Ν.Χ., 1988)· J. Swire, *Bulgarian Conspiracy* (Λονδίνο, 1939).

9. Η βασική μελέτη είναι του J.D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian Union, 1899-1923* (Πρίνστον, 1977).

του ιταλικού φασισμού στη δεκαετία του '20. Νωρίτερα, το 1923, ένας πρώην στρατηγός του στρατού οργάνωσε την Εγχώρια Άμυνα, μια μικρή ομάδα πολιτοφυλακής που υιοθέτησε τους μελανούς χιτώνες και τον ρωμαϊκό χαιρετισμό, αλλά παρέμεινε πολύ μικρή και απέτυχε να αναπτύξει όλα τα χαρακτηριστικά μιας φασιστικής προσπάθειας. Η πιο κοντινή απομίμηση ήταν η Εθνική Λίγκα Φασιστών του Δρ. Αλεξάντερ Σταλίσκι, αλλά δεν μπόρεσε να αποκτήσει οπαδούς.

Ρουμανία

Αφότου εισήλθε στον πόλεμο, στο πλευρό της Entente, το 1916, η Ρουμανία κατακλύστηκε από γερμανικές και αυστροουγγρικές δυνάμεις. Όμως η Ρουμανία, μαζί με τη Σερβία, αναδύθηκε ως ένας από τους μεγάλους νικητές του πολέμου μεταξύ των κρατών που προϋπήρχαν. Μετά την προσάρτηση της Τρανσυλβανίας στα βορειοδυτικά, της Βουκοβίνας στο βορρά, της Βεσαραβίας στα βορειοανατολικά και της Νότιας Δοβρουτσάς στα νοτιοανατολικά, η εδαφική της έκταση σχεδόν διπλασιάστηκε. Όμως η ρουμανική κοινωνία ήταν από τις πιο φτωχές και τις πιο υπανάπτυκτες στην Ανατολική Ευρώπη, με τους αναλφάβητους να φτάνουν σχεδόν το 50%. Το πολιτικό της σύστημα κυριαρχούνταν από δύο ελιτίστικα κόμματα (τους φιλελεύθερους και τους συντηρητικούς). Η νοθεία στις εκλογές ήταν κάτι συνηθισμένο, και τόσο οι πολιτικοί όσο και η κυβέρνηση ήταν ίσως οι πιο διεφθαρμένοι στην Ευρώπη. Οι αγρότες αποτελούσαν την τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού. Οι βαριές κακουχίες που υφίσταντο πυροδότησαν τη μεγάλη αγροτική εξέγερση του 1907, τη μεγαλύτερη κοινωνική εξέγερση στην προπολεμική Ευρώπη — με την εξαίρεση της πρώτης Ρωσικής Επανάστασης του 1905. Στις οξείες κοινωνικές και οικονομικές εντάσεις προστέθηκαν τα εσωτερικά εθνικά προβλήματα, γιατί από το 1919 η Ρουμανία είχε γίνει ένα πολυεθνικό κράτος με μια μεγάλη ουγγρική μειονότητα στα βορειοδυτικά και μικρές ουκρανικές και τουρκικές μειονότητες στα ανατολικά. Επιπλέον, τον 19ο αιώνα η μικρή και αδύναμη ντόπια μεσαία τάξη συμπληρώθηκε, κατά ένα μέρος, από ένα μεγάλο κύμα Εβραίων από την τσαρική αυτοκρατορία και την Αυστροουγγαρία. Αυτοί διεκπεραίωναν μεγάλο μέρος των λειτουργιών της ρουμανικής μεσαίας τάξης. Τα αντιεβραϊκά αισθήματα ήταν αρκετά διαδεδομένα, και ήδη πριν από τον πόλεμο μια γερή δόση εγχώριου αντισημιτισμού προστέθηκε στον ρουμάνικο εθνικισμό. Το αντισημιτικό Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα, που ίδρυσε το 1905 ο Α.Κ. Κούζα μαζί με άλλους καθηγητές πανεπιστημίου, θέλησε να εκμε-

ταλλευτεί αυτά τα αισθήματα, αλλά στην αρχή η δημοτικότητά του ήταν πολύ μικρή.

Η μεταπολεμική Ρουμανία δεν είχε τις πηγές που θα της επέτρεπαν να αφομοιώσει γρήγορα τις νέες περιοχές και τους νέους πληθυσμούς. Παράλληλα, τα αιτήματα εκατομμυρίων αγροτών παρέμεναν αναπάντητα. Το Εθνικό Αγροτικό Κόμμα έγινε μια μαζική οργάνωση, και απέτρεψε τη νίκη των φιλελευθέρων των πόλεων στις πρώτες εκλογές που διεξήχθησαν με καθολική (για τους άνδρες) ψηφοφορία. Μια σύντομη ευκαιρία εμφανίστηκε έτσι στο καινούργιο Λαϊκό Κόμμα του στρατηγού Αλέξανδρου Αβερέσκου, που ήταν εθνικός ήρωας πολέμου και χαιρετίστηκε ως ο «Ρουμάνος Μάκενσεν». Το Λαϊκό Κόμμα ήταν ένα εγχείρημα για τη δημιουργία μιας πιο λαϊκιστικής υπερεθνικιστικής οργάνωσης, κι όταν ο Αβερέσκου ανέλαβε πρωθυπουργός το 1920, το κόμμα κέρδισε τις καινούργιες εκλογές. Ο Αβερέσκου, σε συνεργασία με τις παλιές ελίτ, σχημάτισε μια κυβέρνηση συνασπισμού και τσάκισε την προσπάθεια των σοσιαλιστών για γενική απεργία. Το μόνο θετικό του επίτευγμα ήταν ότι τον επόμενο χρόνο προώθησε μία μερική αγροτική μεταρρύθμιση. Όμως η αναδιανομή περισσότερης γης σε μικροσκοπικά αγροτεμάχια στην εξαθλιωμένη αγροτιά δεν στάθηκε αρκετή για το ξεπέρασμα της έλλειψης εκπαίδευσης, δρόμων, πιστώσεων και καινούργιων τεχνικών. Οι ελιτιστές σύμμαχοι του Αβερέσκου, σύντομα στράφηκαν εναντίον του. Τον Δεκέμβριο του 1921 εξαναγκάστηκε σε παραίτηση, αν και το κόμμα συνέχισε να υπάρχει, παρόλο που έφθινε συνεχώς και στρεφόταν όλο και περισσότερο προς τα δεξιά.[10]

Το νέο δημοκρατικό σύνταγμα του 1923 για πρώτη φορά διεύρυνε τα πολιτικά δικαιώματα σε όλους τους Ρουμάνους, δίνοντας στη χώρα τη δυνατότητα να απολαύσει για μια δεκαετία μία αντιπροσωπευτική, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, κυβέρνηση. Το Αγροτικό Κόμμα, λόγω της επιρροής του στους αγρότες, που αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού, κέρδισε τις εκλογές του 1928, διαμορφώνοντας την πρώτη —ίσως και τη μοναδική— δημοκρατική και αντιπροσωπευτική κυβέρνηση στην ιστορία της χώρας.[11]

Αμέσως μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι εχθροπραξίες

10. Ο Averescu κυβέρνησε άλλη μια φορά το 1926, και η νοθεία στις εκλογές που διεξήγαγε έφτασε σε ασυνήθιστα επίπεδα. Γενικά, βλ. F. Duprat, «Naissance, développement et echec d'un fascisme roumain», στο *Etudes sur le fascisme*, του M. Bardèche κ.ά. (Παρίσι, 1974), 113-64.

11. Ο καλύτερος οδηγός για τη Ρουμανία του Μεσοπολέμου, από πολλές πλευρές, είναι ακόμα του H.L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State* (Νιου Χέιβεν, 1951).

στα σύνορα και οι κοινωνικές εντάσεις στη Ρουμανία —καταστάσεις που χαρακτήριζαν όλη την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη— γέννησαν πολλές δεξιές εθνικιστικές ομάδες και πολιτοφυλακές. Μία από αυτές ήταν το επονομαζόμενο Εθνικοχριστιανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, που προσπάθησε να διαμορφώσει μια καινούργια ιδεολογία, η απήχησή του όμως περιοριζόταν σε κάποια περιθωριακά στοιχεία της ιντελιγκέντσιας. Τις επαφές με το ιταλικό Φασιστικό Κόμμα προώθησε αργότερα η Έλενα Μπακάλογλου, μια νεαρή Ρουμάνα δημοσιογράφος παντρεμένη με Ιταλό. Η επαφή αυτή οδήγησε το 1925 στη διαμόρφωση ενός δευτερογενούς Εθνικού Φασιστικού Κόμματος, το οποίο προσήλκυσε πολύ λίγα μέλη και σύντομα η αστυνομία το έκλεισε. Κάπως πιο επιτυχημένη ήταν η Fascia Nationala Romana (Ρουμανική Εθνική Fascio), που οργανώθηκε από διαφωνούντες της προηγούμενης οργάνωσης, ο αριθμός των μελών της οποίας έφτασε περίπου τα 1.500. Στο πρόγραμμά της οριζόταν ως ένα «εθνικοσοσιαλιστικό» κίνημα που είχε ως στόχο του ένα κορπορατιστικό κίνημα για την προώθηση ενός ανώτερου επιπέδου ζωής. Η FNR υποστήριζε την περαιτέρω επέκταση της αγροτικής μεταρρύθμισης, αγροτικούς συνεταιρισμούς, οκτάωρη εργασία, αλλά αντιτίθετο στην εκβιομηχάνιση, επειδή θα οδηγούσε σε αναταραχές. Δεν υπήρχαν ενδείξεις των φασιστικών αντιλήψεων περί πολιτιστικής επανάστασης, η αντίθεση όμως με τους μεγάλους γαιοκτήμονες και τις εθνικές μειονότητες ήταν μεγάλη.[12]

Πιο σημαντικό ήταν το νέο δεξιό και αντισημιτικό εθνικιστικό κόμμα, που μαζί με άλλους αναδιοργάνωσε ο καθηγητής Α.Κ. Κούζα το 1922, και τον επόμενο χρόνο πήρε το όνομα Λίγκα της Εθνικής Χριστιανικής Άμυνας (LANC). Απευθυνόταν κατά κύριο λόγο σε φοιτητές του πανεπιστημίου (των οποίων ο αριθμός πενταπλασιάστηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του '20), και στα τέλη του 1925 ενσωμάτωσε τις τρεις άλλες ριζοσπαστικές εθνικιστικές οργανώσεις.

Τελικά, ο ηγέτης του επαναστατικού εθνικισμού στη Ρουμανία αναδύθηκε από τους κόλπους της LANC, και ήταν ο Κορνέλιου Ζέλεα Κοντρεάνου, ο πατέρας του οποίου ήταν ένα από τα ιδρυτικά της μέλη. Ψηλός, αρρενωπός, και με κλίση προς τον θρησκευτικό μυστικισμό, ο Κοντρεάνου προερχόταν από μια οικογένεια των βόρειων περιοχών της Ρουμανίας, με καταγωγή κατά το ένα μέρος γερμανική και κατά το άλλο σλαβική. Η οικο-

12. Στο Κλουτζ ιδρύθηκε επίσης μία μικρή ρουμανική οργάνωση, η Ρουμανική Δράση, απομίμηση της Γαλλικής Δράσης. Γι' αυτές τις πρώιμες οργανώσεις, βλ. A. Heinen, *Die Legion «Erzengel Michael» in Rumänien* (Μόναχο, 1986), 102-19.

Κορνέλιου Ζέλεα Κοντρεάνου

Κορνέλιου Ζέλεα Κοντρεάνου

Κορνέλιου Ζέλεα Κοντρεάνου

Κορνέλιου Ζέλεα Κοντρεάνου

γένειά του ήταν εξαιρετικά εθνικιστική (ο πατέρας του, φανατικός αντισημίτης, άλλαξε το όνομα της οικογένειας από Ζιλίνσκι στο ρουμανικού τύπου Κοντρεάνου). Το 1919 κατατάχθηκε ως εθελοντής στην πολιτοφυλακή, και πίστευε ακράδαντα στη λυτρωτική δύναμη της βίας. Αυτή του η πεποίθηση τον οδήγησε το 1924 στο φόνο του διεφθαρμένου «αντιπατριώτη» αρχηγού της αστυνομίας στο Ιάσιο (την πανεπιστημιούπολη όπου είχε διδάξει ο Κούζα και όπου φοίτησε ο Κοντρεάνου), για τον οποίο απαλλάχθηκε και απέκτησε πολύ μεγάλη και θετική δημοσιότητα ως εθνικιστής.

Το 1925-27 σπούδασε στη Γερμανία και ανέπτυξε παραπέρα τις ακραίες του ιδέες, αποφασίζοντας ότι το LANC —το οποίο στις εκλογές του 1926 απέσπασε μόνο το 5% των ψήφων— ήταν πολύ δεξιό και συμβιβαστικό για να αναγεννήσει τη Ρουμανία. Το 1927 ίδρυσε, μαζί με άλλους 15 συντρόφους, ένα καινούργιο κίνημα, τη Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (που ονομάστηκε έτσι από τον προστάτη άγιο των απελευθερωτικών πολέμων της Ρουμανίας εναντίον των Τούρκων). Αυτή η ομάδα θα διαμορφώσει τη ρουμανική παραλλαγή του φασισμού, και θα γίνει αναμφίβολα η οργάνωση με τα πιο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά απ' όλες τις άλλες ομάδες της κατηγορίας, με εξαίρεση τους ναζιστές της Γερμανίας. Η Λεγεώνα επιβεβαίωσε την πλήρη ταύτισή της με την πίστη της ρουμανικής ορθόδοξης εκκλησίας, δηλώνοντας ότι ήταν ομοούσια με την εθνική κοινότητα. Στόχος της ήταν η αναγέννηση της Ρουμανίας και η διάσωση των ψυχών όλων των Ρουμάνων, ζωντανών ή νεκρών. Ο Κοντρεάνου πίστευε ότι αληθινός σκοπός όλης της ζωής ήταν ο φυσικός και ο πνευματικός πόλεμος.

Το κέντρο της Λεγεώνας ήταν το Ιάσιο, το πανεπιστήμιο του οποίου ήταν το επίκεντρο του υπερεθνικισμού. Η Λεγεώνα οργανώθηκε σε τοπικούς πυρήνες που αποκαλούνταν cuiburi (φωλιές). Μέχρι το 1929 δημιουργήθηκαν 50 φωλιές με 1.000 περίπου μέλη. Τον επόμενο χρόνο ο Κοντρεάνου σχημάτισε τη Γερουσία της Λεγεώνας, που διοριζόταν από τον ίδιο και που θα βοηθούσε στην καθοδήγηση του κινήματος. Χρησιμοποίησε τον ρωμαϊκό χαιρετισμό (πρώτα βάζοντας το δεξί χέρι πάνω στην καρδιά), και τα μέλη φορούσαν πράσινους χιτώνες για να συμβολίζουν τη ζωή και την αναγέννηση της πατρώας γης. Οι ηγέτες της Λεγεώνας αισθάνονταν πολύ κοντά (είχαν όμως και πολλές διαφορές) με το ιταλικό και το γερμανικό κίνημα, και σε μερικές περιπτώσεις χρησιμοποιούσαν τον όρο *φασίστες* για να αναφερθούν στον εαυτό τους. Όμως, μέχρι τα μέσα της επόμενης δεκαετίας, δεν θα αναπτύσσονταν ιδιαίτερα.[13]

13. *Ο.π.*, 119-50· R. Ioanid, *The Sword of the Archangel* (Νέα Υόρκη, 1990), 1-23.

Η Δικτατορία του Πρίμο ντε Ριβέρα στην Ισπανία, 1923-1930

Μέσα στην Ευρώπη, η Ισπανία θεωρείται ως η χώρα του κλασικού πραιτοριανισμού, αν και από το 1874 δεν είχε σημειωθεί καμιά επιτυχής παρέμβαση του στρατού στην πολιτική ζωή. Όντας ουδέτερη, η Ισπανία ευημερούσε στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και επέζησε των τριών διαφορετικών εξεγέρσεων του 1917. Την περίοδο αμέσως μετά τον πόλεμο όμως η χώρα ήταν τόσο ταραγμένη πολιτικά και κοινωνικά όσο και κάθε άλλη χώρα της Ανατολικής ή Νότιας Ευρώπης. Το 1921 ο ισπανικός στρατός υπέστη μια βραχυχρόνια καταστροφή καθώς προσπάθησε να καταπνίξει την εξέγερση των ιθαγενών Ρίφι Καμπίλες στο ισπανικό προτεκτοράτο του Βόρειου Μαρόκου, ενώ το κύριο βιομηχανικό της κέντρο, η Βαρκελόνη, καταστράφηκε από τους εργατικούς αγώνες, την τρομοκρατία και την αντιτρομοκρατία. Πολύ πιο σημαντικό ήταν όμως ότι το πολιτικό σύστημα του ελιτίστικου φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα, που είχε διατηρήσει τη σταθερότητα των θεσμών από το 1874, δεν στάθηκε ικανό να προσαρμοστεί στη μαζική πολιτική και το δημοκρατικό εκλογικό σύστημα, μια αποτυχία πολύ συνηθισμένη για όλη τη Νότια και Ανατολική Ευρώπη.

Με το πολιτικό σύστημα σε αδιέξοδο και το μέλλον της εκστρατείας στο Μαρόκο αβέβαιο, ο γενικός διοικητής της Βαρκελόνης, Μιγκέλ Πρίμο ντε Ριβέρα προχώρησε σ' ένα pronunciamiento τον Σεπτέμβριο του 1923. Η ψοφοδεής φιλελεύθερη κυβέρνηση στη Μαδρίτη παραιτήθηκε, και ο βασιλιάς Αλφόνσος XIII διόρισε τον Πρίμο ντε Ριβέρα ως πρωθυπουργό με απόλυτες εξουσίες. Έγινε έτσι ένας οιονεί νόμιμος στρατιωτικός δικτάτορας, και για τη διεύθυνση της κυβέρνησης διόρισε μια Στρατιωτική Διεύθυνση απαρτιζόμενη από στρατηγούς, ενώ στο μεταξύ δήλωνε ότι ανέλαβε τη διακυβέρνηση για ενενήντα μόνο μέρες προκειμένου να επιλυθεί η βαθιά κρίση. Οι ενενήντα μέρες έγιναν χρόνια, και η Στρατιωτική Διεύθυνση αντικαταστάθηκε το 1926 από πολιτικούς υπουργούς. Με τη συνεργασία των Γάλλων, η εξέγερση στο Μαρόκο τελικά κατεστάλη, ενώ η οικονομική ευημερία της δεκαετίας του '20 προσέφερε ένα πλεόνασμα που δαπανήθηκε σε καινούργια και φιλόδοξα δημόσια έργα.

Αν και ο Ριβέρα είχε επηρεαστεί από την επιτυχία της Πορείας προς τη Ρώμη και καλλιέργησε καλές σχέσεις με το ιταλικό κράτος, δεν είχε ένα δικό του ξεκάθαρο πολιτικό δόγμα.[14] Αναπτύχθηκε ένα κρατικό σύστημα

14. Η έλλειψη ιδεολογίας της δικτατορίας του Primo de Rivera συγκρινόμενη με τους Ιταλούς φασίστες τονίστηκε σε μια μελέτη εκείνης της εποχής: W. Scholz, *Die Lage des*

εργατικής διαιτησίας που κατά ένα μέρος αποτελούσε μίμηση του ιταλικού κορπορατισμού, αλλά βασιζόταν στην ανεξάρτητη συνεργασία των ισπανών σοσιαλιστών και δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Το 1928 συγκλήθηκε μια καινούργια κορπορατιστική συνέλευση προκειμένου να μελετήσει ένα καινούργιο σύνταγμα, όμως οι προτάσεις της για μια πιο αυταρχική μορφή κοινοβουλευτικής μοναρχίας έφεραν σε δύσκολη θέση ακόμα και τον βασιλιά, με αποτέλεσμα την απόσυρσή τους. Παράλληλα με την ύφεση που χτύπησε την οικονομία της Ισπανίας, χειροτέρευσε επίσης η υγεία του Πρίμο ντε Ριβέρα. Τότε ο στρατός στράφηκε εναντίον του. Στις 30 Ιανουαρίου του 1930 ο Αλφόνσος XIII εξασφάλισε την παραίτησή του, δίνοντας έτσι τέλος σε μια δικτατορία που μπορεί να μην προσέφερε πραγματική εναλλακτική λύση, εγκαινίασε όμως την εξαφάνιση της ισπανικής μοναρχίας.[15]

Παρόλο που ο Πρίμο ντε Ριβέρα δεν είχε άμεση σύνδεση με τον ιταλικό φασισμό και δεν μπόρεσε να αναπτύξει ένα κάποιου τύπου πολιτικό κίνημα, η πτώση του αποτέλεσε χτύπημα για τον Μουσολίνι. Αν και το ισπανικό καθεστώς δεν ήταν φασιστικό, είχε όμως υπάρξει μια φιλική νοτιοευρωπαϊκή δικτατορία σε μια αρκετά μεγάλη χώρα που έμοιαζε με την Ιταλία πολύ περισσότερο από κάθε άλλη χώρα, και που ήταν αρκετά σημαντική για την ιταλική εξωτερική πολιτική. Η ανεπανόρθωτη κατάρρευσή της στέρησε την Ιταλία από μια χώρα από την οποία θα μπορούσε να αντλεί την πιο άμεση διεθνή υποστήριξη.[16] Σύμφωνα με τον Ρέντσο Ντε Φελίτσε, τα

---

spanischen Staates vor der Revolution (unter Berucksichtigung ihres Verhältnisses zum italienischen Fascismus) [sic] (Δρέσδη, 1932).

15. Η καλύτερη μελέτη είναι του S. Ben-Ami, *Fascism from Above: The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain, 1923-1930* (Οξφόρδη, 1983), μια εργασία που, παρά τον τίτλο της, παραδέχεται ότι το ισπανικό καθεστώς δεν ήταν φασιστικό. Βλ. επίσης J. Tusell, *Radiografia de un golpe de Estado: El ascenso al poder del general Primo de Rivera* (Μαδρίτη, 1987)· G.L. Gómez Navarro, *El régimen de Primo de Rivera* (Μαδρίτη, 1991)· C. Navajas Zubeldía, *Ejército, Estado y sociedad en España, 1923-1930* (Λογκρόνο, 1991).

16. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι ο Μουσολίνι και ο Ριβέρα ήσαν ποτέ πολύ κοντινοί σύμμαχοι. Η μόνη επίσκεψη του Ισπανού δικτάτορα στη Ρώμη έγινε στα τέλη του 1923, ενώ το 1926 υπογράφτηκε μία συνθήκη φιλίας και εμπορίου μεταξύ των δύο καθεστώτων, αλλά ο Πρίμο ντε Ριβέρα είχε επίγνωση της επιθυμίας του Μουσολίνι να διαδραματίσει έναν ηγεμονικό ρόλο στη Δυτική Μεσόγειο και κρατούσε όλο και περισσότερο τις αποστάσεις. Βλ. G. Palomares Lerma, *Mussolini y Primo de Rivera: Política exterior de dos dictaduras mediterráneas* (Μαδρίτη, 1989)· J. Tusell & I. Saz, «Mussolini y Primo de Rivera: Las relaciones diplomáticas de dos dictaduras mediterráneas», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 179:3 (1982), 413:83· S. Sueiro Seoane, *España en el Mediterráneo* (Μαδρίτη, 1993).

συμπεράσματα του Μουσολίνι από τις εξελίξεις αυτές ήταν ότι οι κυριότεροι θεσμοί της Δεξιάς —μοναρχία, στρατός και εκκλησία— δεν άξιζαν μεγάλης εμπιστοσύνης κι ότι το μέλλον θα βασιζόταν σε κάποια μορφή ενίσχυσης του ιταλικού αυταρχισμού.[17]

Τα Αυταρχικά Πραξικοπήματα του 1926: Ελλάδα, Πολωνία, Λιθουανία και Πορτογαλία

Το 1926, μια σειρά από στρατιωτικά πραξικοπήματα οδήγησαν στην εγκατάσταση αυταρχικών καθεστώτων σε τέσσερις άλλες νότιες και ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες, δύο από τα οποία θα ήταν πολύ πιο μακρόχρονα απ' ό,τι η ισπανική δικτατορία. Το πρώτο πετυχημένο πραξικόπημα έλαβε χώρα στην Ελλάδα, αν και η επενέργειά του υπήρξε βραχύβια. Η Ελλάδα, στις αρχές του 20ού αιώνα, είχε την πιο διαταραγμένη πολιτική ζωή από κάθε άλλη χώρα της Ευρώπης, ιδιαίτερα όσον αφορά τις απότομες αλλαγές καθεστώτων. Ο εκδημοκρατισμός προωθήθηκε από τη φιλελεύθερη στρατιωτική εξέγερση το 1909 και από τη μετέπειτα νίκη στις δημοκρατικές εκλογές του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Όμως αυτά τα γεγονότα γρήγορα οδήγησαν την Ελλάδα στην πόλωση, αφού η κοινωνία ήταν γενικότερα διαιρεμένη μεταξύ των φιλελευθέρων και των συντηρητικών λαϊκιστών. Οι τελευταίοι, την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αντέδρασαν μ' ένα πρόγραμμα για ένα καινούργιο δεξιό καθεστώς που θα βασιζόταν στη μοναρχία, ενώ το κράτος και θα δομούνταν γύρω από το στρατό και τη γραφειοκρατία. Αυτές οι δεξιές αντιλήψεις περί ενός μισοαυταρχικού «νέου κράτους», μαζί με τη διάσπαση της κοινής γνώμης όσον αφορά τις αντιτιθέμενες πλευρές του πολέμου, είχαν ως αποτέλεσμα τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο του 1916-17, η έκβαση του οποίου καθορίστηκε από τη στρατιωτική επέμβαση της Entente υπέρ των φιλελευθέρων. Τότε ο Βενιζέλος οδήγησε την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Entente,[18] και το 1919 εισέβαλε στην Τουρκία για να ολοκληρώσει την παλιά φιλοδοξία της «Μεγάλης Ιδέας» — την ιδέα μιας μεγάλης Ελλάδας που θα εμπεριείχε όχι μόνο την αρκετά μεγάλη ελληνική μειονότητα που ζούσε μέσα στην Τουρκία, αλλά και το μεγαλύτερο τμήμα της Ανατολίας. Και παρόλο που οι συντηρητικοί λαϊκιστές κέρδισαν τις πρώτες μεταπολε-

17. R. De Felice, *Mussolini il Duce*, τ. 1, *Gli anni del consenso, 1929-1936* (Τορίνο, 1974), 129-231.

18. G.B. Leontaritis, *Greece and the First World War, 1917-1918* (Νέα Υόρκη, 1990).

μικές εκλογές του 1920, συνέχισαν να υποστηρίζουν την ανέλπιδη και φιλόδοξη στρατιωτική εκστρατεία, η οποία όμως τσακίστηκε ολοκληρωτικά από την τουρκική αντεπίθεση του 1922.

Στο σημείο αυτό ο στρατός παρενέβη και πάλι στην ελληνική πολιτική σκηνή, και μερικοί από τους πιο φιλελεύθερους και φιλοβενιζελικούς ανώτερους αξιωματικούς ανέτρεψαν τη συντηρητική κυβέρνηση, εξαναγκάζοντας στη συνέχεια το βασιλιά Κωνσταντίνο σε παραίτηση. Οι φιλελεύθεροι επανήλθαν στην εξουσία, αλλά ο στρατός παρέμεινε ο πραγματικός ρυθμιστής των ελληνικών πολιτικών εξελίξεων.

Τον Ιούνιο του 1925, ο κατ' όνομα φιλελεύθερος στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος παρενέβη για να ανατρέψει έναν υπουργό, και τον Ιανουάριο του 1926 ανέλαβε ο ίδιος την κυβέρνηση ως προσωρινός στρατιωτικός δικτάτορας. Από πολλές απόψεις, ο Πάγκαλος ήταν μάλλον ένας τυπικός Νοτιοευρωπαίος caudillo. Από τον Μουσολίνι άντλησε κάποιες ιδέες, αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό που να δείχνει επιθυμία συστηματικής μίμησης του ιταλικού φασισμού. Στην πραγματικότητα, θεωρούσε ακόμα τον εαυτό του φιλελεύθερο, ισχυριζόμενος ότι δεν ήταν ενάντιος στη δημοκρατία, και δεν προώθησε κάποια δικιά του ιδεολογία ή δόγμα. Έντονα αντικομουνιστής, ήλπιζε να ενώσει τους φιλελευθέρους με τους λαϊκιστές, κι «αυτό μπορεί ως ένα βαθμό να το πετύχαινε, όπως φαινόταν τόσο από τις περιοδείες του σε όλη τη χώρα όσο κι από την "εκλογή" του ως προέδρου της δημοκρατίας σε μια χωρίς αντίπαλο, αλλά ίσως όχι τελείως νοθευμένη, εκλογική διαδικασία».[19] Ο Πάγκαλος ισχυριζόταν ότι έσωζε την Ελλάδα από τους πολιτικούς κι ότι λειτουργούσε ως εγγυητής της ειρήνης και της οικονομικής ευημερίας. Όμως η Ελλάδα είχε ήδη σωθεί, κι όσον αφορά την ειρήνη και την ευημερία, αυτά δεν μπορούσε να της τα προσφέρει. Έγινε γνωστός κυρίως λόγω της προσπάθειάς του να επιβάλει έναν πουριτανικό κώδικα ντυσίματος, αλλά απέτυχε και στην εξωτερική πολιτική και στην οικονομία. Τελικά, έπειτα από εφτά μόλις μήνες, ανατράπηκε από την ίδια του τη Δημοκρατική Φρουρά τον Αύγουστο του 1926. Στη συνέχεια, η Ελλάδα επανήλθε στην κοινοβουλευτική δημοκρατία. «Το μεγαλύτερο επίτευγμα του Πάγκαλου, μετά από ένα σύντομο φλερτ με τα κορπορατιστικά σχήματα, ήταν η απογοήτευση που δημιούργησε στις μεσαίες τάξεις για την ιδέα της εξωκοινοβουλευτικής διακυβέρνησης».[20]

---

19. G.T. Mavrogordatos, *Stillborn Republic* (Μπέρκλεϊ, 1983), 34.
20. M. Mazower, *Greece and the Inter-War Economic Crisis* (Οξφόρδη, 1991), 22.

Στην Πολωνία, οι ηγέτες του καινούργιου ανεξάρτητου κράτους, με επικεφαλής τον Γιόζεφ Πιλσούντσκι, προσπάθησαν να αναβιώσουν τη «Μεγάλη Πολωνία» του 1919-20, πράγμα που ως ένα βαθμό το πέτυχαν. Η απογραφή του 1923 κατέγραψε πληθυσμό 28 εκατομμυρίων, από τα οποία τα 8 ήταν μέλη μειονοτήτων (13 με 14% Ουκρανοί, 10% Εβραίοι, 5% Λευκορώσοι κι ένας μικρός αριθμός Γερμανών). Ο πρώτος κανονικός πρόεδρος αυτού του πολυεθνικού κράτους δολοφονήθηκε. Το 1926, σύμφωνα με μία καταμέτρηση, υπήρχαν 36 πολιτικά κόμματα που εκπροσωπούσαν τους Πολωνούς και 33 μεταξύ των μειονοτήτων. Ο Πιλσούντσκι, ο πρώην σοσιαλιστής που ηγήθηκε της αποκατάστασης της ανεξαρτησίας το 1919-20, τον Μάιο του 1926 προσπάθησε να υπερβεί τις πολιτικές διαιρέσεις και τα αδιέξοδα μέσω ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος που υποστηριζόταν από μερικές ομάδες διαφωνούντων (των κομουνιστών συμπεριλαμβανομένων). Ο Πιλσούντσκι δεν ήταν ούτε αντισημίτης ούτε θαύμαζε ιδιαίτερα τον Μουσολίνι. Βασίστηκε σε εθνικιστικές μερίδες του στρατού και σε πρώην εθελοντές και δεν μπήκε επικεφαλής της «Πορείας στη Βαρσοβία», χρειάστηκε όμως τρεις μέρες σκληρών μαχών για να κερδίσει τον έλεγχο, καθώς η Αριστερά τον παρακινούσε να οργανώσει μια κυβέρνηση «εργατών-αγροτών».[21]

Το καθεστώς που προέκυψε, το καθεστώς του Πιλσούντσκι ή των «Συνταγματαρχών», κυβέρνησε την Πολωνία μέχρι την εισβολή της Γερμανίας το 1939, και ήταν ένα μετριοπαθές στρατιωτικό καθεστώς που δεν επιδίωξε να εισαγάγει το μονοκομματικό κράτος ή να εξαλείψει τελείως τις κοινοβουλευτικές εκλογές. Θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε ως ένα μετριοπαθές πλουραλιστικό αυταρχικό καθεστώς που παρέμεινε στην εξουσία λόγω του γοήτρου και του χαρίσματος του Πιλσούντσκι, την ισχύ του στρατού, τη δύναμη του εθνικισμού, καθώς επίσης και την παρεμβατική οικονομική πολιτική. Τυπικά ο Πιλσούντσκι δεν ήταν ούτε Πρόεδρος ούτε Πρωθυπουργός αλλά Υπουργός Αμύνης, υπεύθυνος για το στρατό. Η κυβέρνησή του πράγματι οργάνωσε ένα κρατικό πολιτικό μέτωπο, το BBWR (Ακομμάτιστο Μπλοκ για τη Συνεργασία με την Κυβέρνηση), το οποίο κέρδισε με μικρή πλειοψηφία τις εκλογές του 1928. Στη διάρκεια των δύσκολων χρόνων της ύφεσης, το καθεστώς έγινε πιο αυταρχικό, και λίγο πριν από το θάνατο του Πιλσούντσκι, το 1935, παρουσίασε ένα πιο αυταρχικό σύνταγμα. Ακόμα και τότε όμως οι αντιπολιτευτικές δυνάμεις ποτέ δεν απαγορεύτηκαν τελείως.[22]

21. J. Rothschild, *Pilsudski's Coup d'Etat* (Νέα Υόρκη, 1966).

22. A. Polonsky, *Politics in Independent Poland, 1921-1939* (Οξφόρδη, 1972)· J. Rothschild, *Eastern Europe between Two World Wars* (Σιάτλ, 1974), 27-64.

Η γειτονική Λιθουανία ήταν μία από τις καινούργιες Βαλτικές Δημοκρατίες που δημιουργήθηκαν από την ήττα της παλιάς Ρωσικής Αυτοκρατορίας και τη συνθήκη ειρήνης του 1919. Το καινούργιο κράτος πραγματοποίησε μια ευρεία μεταρρύθμιση σχετικά με τη γη που εξαφάνισε τις μεγάλες ιδιοκτησίες, αλλά η πολιτική σταθερότητα σε μια καθυστερημένη αγροτική χώρα ήταν πολύ δύσκολο να επιτευχθεί. Το κυριότερο εθνικιστικό κόμμα, το Ταουτινινκάι, ήταν ένα μετριοπαθές δεξιό αυταρχικό και καθολικό κίνημα το οποίο αντέδρασε σφοδρά στη συνθήκη μη επίθεσης που υπέγραψε η κυβέρνηση το 1926 με την ΕΣΣΔ. Τον Δεκέμβριο του 1926, μερικούς μήνες μετά το πραξικόπημα του Πιλσούντσκι, μια ομάδα αξιωματικών του στρατού κατέλαβε το λιθουανικό Κοινοβούλιο και επέβαλε ως προσωρινό δικτάτορα έναν στρατηγό. Η Λιθουανία κηρύχτηκε σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και ακολούθησε η δημιουργία μίας νέας μειοψηφικής κυβέρνησης που απαρτιζόταν από το Ταουτινινκάι και τους χριστιανοδημοκράτες. Ο Αντάνας Σμετόνα έγινε πρόεδρος. Αν και ποτέ δεν έγινε μια άτεγκτη μονοκομματική δικτατορία, από τα τέλη του 1926 η Λιθουανία λειτουργούσε ως ένα περιορισμένο και, ως ένα βαθμό, αυταρχικό κοινοβουλευτικό σύστημα. Οι χριστιανοδημοκράτες εκείνη τη περίοδο κατείχαν τις 35 από τις 85 έδρες του Κοινοβουλίου. Στις αρχές του 1927 εγκατέλειψαν την κυβέρνηση, και μετά απ' αυτό ο Σμετόνα διέλυσε απλώς το Κοινοβούλιο. Το σύνταγμα που εισήγαγε λίγο αργότερα, το 1928, αύξησε υπέρμετρα τις εξουσίες της προεδρίας, μετατρέποντας έτσι τη Λιθουανία από ένα κράτος με κοινοβουλευτική κυβέρνηση σε ένα ημιαυταρχικό προεδρευόμενο κράτος. Ήταν ένα μετριοπαθές δεξιό αυταρχικό καθεστώς που δεν έκανε καμία προσπάθεια να εισαγάγει φασιστικού τύπου πολιτικές.[23]

Η Πορτογαλία ήταν η τέταρτη χώρα όπου το 1926 ένα επιτυχές στρατιωτικό πραξικόπημα κατελάμβανε την εξουσία, περίπου τρεις εβδομάδες αφότου ο Πιλσούντσκι κυριάρχησε στη Βαρσοβία. Η Πορτογαλία είχε από τις πιο παλιές παραδόσεις φιλελεύθερης συνταγματικής κυβέρνησης στην ηπειρωτική Ευρώπη, όμως, όπως στην Ισπανία και σε διάφορες άλλες χώρες, ο παραδοσιακός της φιλελευθερισμός ήταν ελιτίστικος και ολιγαρχικός, περιοριστικός και ποτέ δημοκρατικός. Επιπλέον, η Πορτογαλία είχε τη λιγότερο ανεπτυγμένη οικονομία στη Δυτική Ευρώπη, καθώς επίσης και

23. G. von Rauch, *The Baltic States: The Years of Independence, 1917-1940* (Μπέρκλεϊ, 1974), 146-64.

τον μεγαλύτερο αριθμό αναλφάβητων. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα αυξάνονταν οι φωνές, τόσο από τους φιλελεύθερους όσο και από τους ριζοσπάστες και τους συντηρητικούς, για μια «σιδηρά τομή» η οποία θα μεταρρύθμιζε και/ή θα εκσυγχρόνιζε τη χώρα. Ομοίως, τη δεκαετία του 1890, οι ελιτιστές φιλελεύθεροι εφάρμοζαν τον «αυταρχικό» ή «αντιδραστικό» φιλελευθερισμό, κυβερνώντας με εφήμερες δικτατορίες, χωρίς το Κοινοβούλιο. Το δημοκρατικό κίνημα, που το 1910 έδιωξε τη μοναρχία, χαρακτηριζόταν επίσης από την έμφαση που έδινε στη βία των πολιτοφυλακών και από τον μεσοαστικό ελιτιστικό αυταρχισμό του, αν και τυπικά το σύστημα διακυβέρνησης ήταν κοινοβουλευτικό με περιορισμούς στον αριθμό αυτών που είχαν δικαίωμα ψήφου. Ο πραιτοριανισμός, ή η παρέμβαση του στρατού στην πολιτική, δεν ήταν τόσο έντονος στην Πορτογαλία όσο στην Ισπανία.Το 1915 όμως αναδύθηκε και πάλι ως μια απειλή για τον ρεπουμπλικάνικο φιλελευθερισμό. Τελικά, το 1917-18, προτού οι ρεπουμπλικάνοι φιλελεύθεροι κερδίσουν πάλι τον έλεγχο της κυβέρνησης, μια νέα μορφή αυταρχικής προεδρευομένης δημοκρατίας, η República Nova of Sidonio Pais, ανήλθε στην εξουσία.

Τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στην Πορτογαλία αναδύθηκαν νέες μορφές δεξιού αυταρχισμού. Εκεί εμφανίστηκε για πρώτη φορά το ελιτίστικο και διανοουμενίστικο κίνημα Integralismo Lusitano, μια νεομοναρχική οργάνωση της ριζοσπαστικής Δεξιάς που ακολουθούσε τα χνάρια της Action Française.[24] Η δεξιά και ριζοσπαστική Cruzada Nun'Alvares Pereira, που σχηματίστηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν περισσότερο πραγματιστική και θέλησε να εγκαθιδρύσει ένα εθνικιστικό αυταρχικό καθεστώς με επικεφαλής έναν παντοδύναμο ηγέτη. Το 1921, μια μικρή ομάδα αξιωματικών του στρατού ίδρυσε το Εθνικό Ρεπουμπλικανικό Προεδρικό Κόμμα προκειμένου να επαναφέρει το αυταρχικό προεδρικό σύστημα που ίσχυσε για το σύντομο χρονικό διάστημα του 1917-18, αλλά αυτή η προσπάθεια κατέληξε σε φιάσκο μετά από ένα αποτυχημένο πραξικόπημα που έγινε με τη συνεργασία των μοναρχικών integralist. Πιο μετριοπαθές ήταν το Ακαδημαϊκό Κέντρο Χριστιανικής Δημοκρατίας (CADC), ένας καθολικός κορπορατιστικός κύκλος που ιδρύθηκε στο πανεπιστήμιο Κοΐμπρα το 1901 και μετεξελίχθηκε στο Πορτογαλικό Καθολικό Κέντρο το 1917.[25] Καμία απ' αυτές τις οργανώσεις δεν ή-

---

24. C. Ferrão, *O Integralismo e a República*, 3 τ. (Λισαβόνα, 1964-65).

25. M. Braga da Cruz, *As origens da democracia cristã e o salazarismo* (Λισαβόνα, 1980), 15-351.

ταν κανονικά οργανωμένη ως πολιτικό κόμμα, και οι οπαδοί τους ήταν πολύ λίγοι. Αυτό ίσχυε ακόμα περισσότερο στην περίπτωση του Nacionalismo Lusitano, ενός μικροσκοπικού πρωτοφασιστικού κινήματος που σχηματίστηκε στη Λισαβόνα το 1923 και προσπαθούσε να αντιγράψει τον ιταλικό φασισμό. Υπό το βάρος όλων αυτών, το ρεπουμπλικανικό κοινοβουλευτικό σύστημα παρέπαιε, σημειώνοντας την υψηλότερη κυβερνητική αστάθεια στην Ευρώπη και συνοδευόμενο από υψηλό πληθωρισμό, μεγάλο δημόσιο χρέος και πολύ μικρή οικονομική ανάπτυξη.[26]

Στην Πορτογαλία, όπως και στις άλλες περιπτώσεις που συζητήσαμε σ' αυτό το Κεφάλαιο, η αντίδραση ενάντια στο αδύναμο και διαιρεμένο κοινοβουλευτικό σύστημα αυτής της υπανάπτυκτης κοινωνίας καθοδηγούνταν από το στρατό, ο οποίος στα τέλη Μαΐου του 1926 κατέλαβε σχεδόν χωρίς βία την εξουσία.[27] Το προηγούμενο καθεστώς ήταν τόσο ανυπόληπτο, που στην αρχή η νέα στρατιωτική κυβέρνηση επαινούνταν από ένα ευρύ φάσμα πολιτών, από τη Δεξιά έως την Αριστερά. Η νέα κυβέρνηση βασίστηκε ιδιαίτερα στην υποστήριξη των δεξιών αυταρχικών τμημάτων, αν και οι διαφορές ανάμεσά τους ήταν πολύ βαθιές. Το 1928 σχηματίστηκε ένα καινούργιο δεξιό ριζοσπαστικό κίνημα, η Liga Nacional 28 de Maio, προκειμένου να διαφυλάξει τη μόνιμη κυριαρχία του αυταρχικού εθνικισμού.[28] Παρ' όλ' αυτά, ο στρατός αποδείχθηκε το ίδιο αποτυχημένος με τους κοινοβουλευτικούς φιλελευθέρους στην επίλυση των οικονομικών και πολιτικών προβλημάτων.[29] Τελικά η ηγεσία προσφέρθηκε όχι από έναν στρατηγό αλλά από έναν καθηγητή πανεπιστημίου, τον Αντόνιο ντε Ολιβέιρα Σαλαζάρ, ο οποίος άρχισε να δημιουργεί μια καινούργια αυταρχική κορπορατιστική δημοκρατία το 1930.

Η Δικτατορία του Βασιλιά Αλέξανδρου στη Γιουγκοσλαβία, 1929-1934

Η τελευταία από τις νοτιοανατολικές δικτατορίες της δεκαετίας του 1920 ήταν αυτή που επέβαλε το 1929 ο βασιλιάς Αλέξανδρος στη Γιουγκοσλαβία. Η Γιουγκοσλαβία, από τότε που ιδρύθηκε ως ένα πολυεθνικό κράτος

---

26. Για τα τελευταία χρόνια αυτού του πολύ ασταθούς κομματικού συστήματος, βλ. A.J. Telo, *Decadencia e queda da I República portuguesa*, 2 τ. (Λισαβόνα, 1980-84).

27. A. Madureira, *O 28 de maio* (Λισαβόνα, 1978).

28. A. Costa Pinto, «The Radical Right and the Military Dictatorship in Portugal: The National May 28 League, 1928-33», *Luso-Brazilian Review*, 23:1 (Καλοκαίρι 1986), 1-16.

29. D. Wheeler, *A ditadura militar portuguesa, 1926-1933* (Λισαβόνα, 1986).

το 1919, δεν είχε ποτέ υπάρξει μια πραγματική δημοκρατία, τυπικά όμως είχε κοινοβουλευτική κυβέρνηση, που κυριαρχούνταν κυρίως από τα σερβικά κόμματα και τον Σέρβο —και από το 1919 Γιουγκοσλάβο— βασιλιά Αλέξανδρο. Οι πολιτικές διαμάχες σε μια τόσο πολύπλοκη και διαιρεμένη πολιτική κοινωνία ήταν πολυπληθείς, και για το σερβικό κατεστημένο γινόταν όλο και πιο δύσκολο να κυριαρχεί σ' αυτό το σύστημα. Έτσι, τον Ιανουάριο του 1929 ο Αλέξανδρος προχώρησε στην επιβολή δικτατορίας υπό τη μοναρχία. Το επίσημο όνομα του κράτους σύντομα άλλαξε από Βασίλειο των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων, σε Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας, σε αναγνώριση της πρόσφατα επιβληθείσας ενότητας. Τη διεκπεραίωση των κυβερνητικών καθηκόντων ανέλαβε μια κανονική κυβέρνηση που διόρισε ο Αλέξανδρος, ενώ παράλληλα αναζητούσε κατάλληλα δόγματα και καινούργιες πολιτικές μορφές. Η προσπάθεια για δημιουργία μιας ευρύτερης πολιτικής οργάνωσης στέφθηκε με πολύ μικρή επιτυχία, και τελικά ο βασιλιάς, απελπισμένος, παρουσίασε ένα νέο ημιφιλελεύθερο σύνταγμα, διατηρώντας όμως στην πραγματικότητα σημαντική δύναμη γι' αυτόν. Ο φασισμός συγκαταλεγόταν μεταξύ των ποικίλων πηγών έμπνευσής του, ο Αλέξανδρος όμως δεν μπόρεσε να αναπτύξει μια πολιτική οργάνωση ή μια ιδεολογία ανάλογη με του Μουσολίνι.[30] Μια πιο μετριοπαθής γραμμή ενθαρρύνθηκε από τη δολοφονία του βασιλιά το 1934, και το 1939 το γιουγκοσλαβικό καθεστώς είχε επανέλθει σ' ένα είδος κοινοβουλευτικού πλουραλισμού.

Μέσα στους λαούς της Γιουγκοσλαβίας εμφανίστηκαν διάφορες εθνικιστικές ομάδες, πολλές από αυτές πολύ ακραίες. Η πιο περιβόητη ήταν η Ουστάσι (Στασιαστές) στην Κροατία και το κίνημα Ζμπορ του Λγιότιτς στη Σερβία. Αργότερα, στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Ουστάσι πολύ γρήγορα θα εξελιχθεί σ' ένα από τα πιο ανατριχιαστικά φασιστικού τύπου κινήματα. Η Ουστάσι ιδρύθηκε το 1929, και δώδεκα χρόνια μετά την ίδρυσή της παρέμενε μικρή, αδύναμη και κάπως ακαθόριστη. Το Ζμπορ ήταν ένα πιο συντηρητικό και ελιτίστικο δεξιό ριζοσπαστικό κόμμα, αν και, όσον αφορά την εξωτερική πολιτική, αργότερα θα προστρέξει και θα λάβει τη βοήθεια του Χίτλερ.

---

30. Η καλύτερη παρουσίαση είναι του: J.J. Sadkovich, «Il Regime di Alessandro in Iugoslavia, 1929-1934: Un'interpretazione», *SC*, 15:1 (Φεβρουάριος 1984), 5-37.

Τουρκία

Στην Τουρκία, την «άλλη» βαλκανική χώρα, το καθεστώς του Κεμάλ Ατατούρκ («πατέρα των Τούρκων»), που καθοδηγούνταν από το στρατό, θα παραμείνει κυρίαρχο σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το καθεστώς αυτό έγινε το πρότυπο της εκσυγχρονιστικής αναπτυξιακής δικτατορίας και του εκδυτικισμού σε μία μη δυτική χώρα. Οι έξι αρχές του κεμαλικού καθεστώτος ήταν: εθνικισμός, δημοκρατία, κρατισμός, λαϊκισμός, κοσμικότητα και επαναστατικό πνεύμα (όχι σύμφωνα με τη φασιστική αντίληψη). Η κυβέρνηση εθνικοποίησε τους σιδηροδρόμους και μέρος από το τραπεζικό σύστημα, μαζί με κάποιες ξένες εταιρείες, αλλά δεν έγινε καμία άλλη προσπάθεια δημιουργίας κάποιας ευρύτερης δομής εθνικοποίησης ή σοσιαλισμού. Η «εθνική αστική τάξη» ενθαρρύνθηκε, και παρ' όλες τις σημαντικές μεταρρυθμίσεις στην ιδιοκτησία γης, το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μεγάλων γαιών παρέμεινε άθικτο.

Το τουρκικό καθεστώς βασίστηκε περισσότερο στο στρατό παρά σ' ένα πολιτικό κόμμα, και δεν σχημάτισε πολιτοφυλακές. Δεν ήταν ούτε μιλιταριστικό ούτε ιμπεριαλιστικό, και στην πορεία καθοδήγησε την εκλογική διαδικασία προς το επιθυμητό αποτέλεσμα, απολαμβάνοντας προφανώς αξιοσημείωτη λαϊκή υποστήριξη. Έπειτα από μία γενιά θα εξελιχθεί σ' ένα όλο και περισσότερο αντιπροσωπευτικό κοινοβουλευτικό σύστημα, και συνολικά συνιστά ίσως το πιο θετικό παράδειγμα μιας αναπτυξιακής δικτατορίας στην πορεία δημιουργίας μιας «καθοδηγούμενης δημοκρατίας».

Ο μη Φασιστικός Χαρακτήρας των Περισσοτέρων Αυταρχικών Κινημάτων στη Νότια και Ανατολική Ευρώπη

Η εξάπλωση του αυταρχισμού στη Νότια και Ανατολική Ευρώπη στη διάρκεια της δεκαετίας του '20 κατέδειξε ότι αυτό ήταν ένα καινούργιο και ιδιαίτερο φαινόμενο που χαρακτήριζε τις οπισθοδρομικές και υπανάπτυκτες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας. Το συμπέρασμα αυτό αποτέλεσε επίσης μέρος της κύριας κομουνιστικής ερμηνείας του φασισμού, και επισημάνθηκε από πολλούς παρατηρητές.[31] Έτσι, μερικοί μαρξιστές θα δηλώσουν αργότερα (το 1932-33) ότι ο Χίτλερ δεν θα μπορούσε να εγκατα-

31. Για παράδειγμα, βλ. τα έργα του μετριοπαθούς φιλελευθέρου Καταλανού πολιτικού Francesc Gambó: *En torn del feixisme italià* (Βαρκελόνη, 1925), και *Las dictaduras* (Βαρκελόνη, 1929).

στήσει μια επιτυχή ναζιστική δικτατορία στη Γερμανία γιατί αυτή δεν ήταν υπανάπτυκτη χώρα.

Το ίδιο προφανές ήταν το γεγονός ότι, αν και η επιτυχία της Πορείας προς τη Ρώμη και η δικτατορία του Μουσολίνι αποτελούσαν πηγή έμπνευσης, κανένα από αυτά τα καθεστώτα και πολύ λίγα από τα καινούργια αυταρχικά κινήματα δεν ανήκαν στη φασιστική κατηγορία. Γενικά, ήταν πιο συντηρητικά και περισσότερα δεμένα με τις παραδοσιακές ελίτ, και τους έλειπαν τα χαρακτηριστικά καινούργια δόγματα του ιταλικού φασισμού. Οι δικτατορίες του Πρίμο ντε Ριβέρα στην Ισπανία και αργότερα αυτές της Ελλάδας, της Πολωνίας, της Λιθουανίας και της Πορτογαλίας επιβλήθηκαν από το στρατό ενώ της Γιουγκοσλαβίας από το στέμμα, αν και συστήματα διακυβέρνησης από πολιτικούς εμφανίστηκαν αργότερα στην Πορτογαλία και τη Λιθουανία. Το ουγγρικό καθεστώς ήταν ουσιαστικά ένα καθεστώς αντιδραστικού φιλελευθερισμού, ενώ αυτό της Ελλάδας (νωρίς) και αργότερα (πιο μετά) αυτά της Ισπανίας, της Πολωνίας και της Γιουγκοσλαβίας επανήλθαν, τουλάχιστον μερικώς ή προσωρινώς, στο φιλελευθερισμό.

Γενικά, τα μόνα φασιστικού τύπου κόμματα που ιδρύθηκαν ήταν εφήμερες ομαδούλες, όπως το ρουμανικό Εθνικό Φασιστικό Κόμμα και το Nacionalismo Lusitano, που γρήγορα οδηγήθηκαν στην εξαφάνιση. Εξαιρέσεις θα είναι η Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Κοντρεάνου και οι Σέγκεντ φασίστες του Γκόμπος. Κι αυτοί όμως αντιμετώπισαν δυσκολίες στη διεύρυνσή τους ενμέσω της σχετικής σταθερότητας της δεκαετίας του '20.

Αντιθέτως, ο Μουσολίνι ανήλθε στην εξουσία σε μια Ιταλία που βρισκόταν σε ένα μέσο επίπεδο, μεταξύ ανάπτυξης και υπανάπτυξης. Μπορεί να θεωρηθεί είτε η πιο οπισθοδρομική από τις πιο προωθημένες και ανεπτυγμένες χώρες είτε η πιο προηγμένη από τις μη βιομηχανοποιημένες κοινωνίες της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης. Αυτή ίσως είναι και η ορθότερη άποψη. Το δικαίωμα ψήφου για όλους τους άντρες και οι μαζικές κινητοποιήσεις έφτασαν στην Ιταλία μόλις το 1919, παρόμοια με κάποιες άλλες χώρες, η Ιταλία όμως ήταν πιο ανεπτυγμένη σ' αυτό το σημείο από την Ισπανία, την Πορτογαλία ή τις ανατολικές χώρες και η ιταλική κρίση έγινε οξύτερη και δύσκολα ελέγξιμη. Είχε ήδη κάνει την εμφάνισή της μια πιο επεξεργασμένη πολιτική και ιδεολογική κουλτούρα. Τα μεσαία κοινωνικά στρώματα ήταν και πιο πολυάριθμα αναλογικά και πιο δραστήρια πολιτικά. Μόνο στην Ιταλία η διεθνιστική και πρωτοεπαναστατική Αριστερά αποτελούσε συνεχή πρόκληση. Η Ιταλία κατέστη το σημείο σύγκλισης ενός μεγαλύτερου αριθμού πολιτικών, πολιτισμικών, κοινωνικών και διεθνών πιέσεων από οποιοδήποτε άλλο εκδημοκρατιζόμενο πολιτικό σύστημα, και

ήταν η διαδικασία σύγκλισης πολλαπλών παραγόντων που βοήθησε ώστε η διαδικασία αυτή να έχει μια πιο ριζοσπαστική και καλύτερα οργανωμένη αυταρχική έκβαση στην Ιταλία απ' ό,τι αλλού στη Νότια και την Ανατολική Ευρώπη. Για όλους αυτούς τους λόγους, ο φασισμός κατέστη δυνατός, εκείνη την εποχή, μόνο στην Ιταλία. Για να θριαμβεύσει, χρειαζόταν μια παρατεταμένη κρίση και τη δημιουργία ενός μερικού πολιτικού κενού. Στις λιγότερο πολύπλοκες κοινωνίες άλλων χωρών της Νότιας και της Ανατολικής Ευρώπης, μια τέτοια καινοφανής και επαναστατική δύναμη όπως ο φασισμός δεν μπορούσε να εμφανιστεί ακόμα, και οι κρίσεις που απειλούσαν με διάλυση αντιμετωπίζονταν γρηγορότερα με απλές στρατιωτικές παρεμβάσεις.

6

Ο Γερμανικός Εθνικοσοσιαλισμός

ΠΑΡΑ ΠΟΛΛΟΙ, ΟΤΑΝ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΝ ΤΟΝ ΟΡΟ *ΦΑΣΙΣΜΟΣ* ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΟνται στο ιταλικό κίνημα του οποίου αρχηγός ήταν ο Μουσολίνι, αλλά στον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό ή τους «ναζί» (όπως πολύ σύντομα τους ονόμασαν οι εχθροί τους, από την προφορά των δύο πρώτων συλλαβών της λέξης «εθνικός» στα γερμανικά). Οι περισσότερες θεωρίες και η πλειονότητα των ερμηνειών για το φασισμό αναφέρονται πρωτίστως στη Γερμανία, όχι στην Ιταλία και τις άλλες χώρες. Μετά το 1933, το ναζιστικό καθεστώς πολύ γρήγορα κατέκτησε την πρώτη θέση ως η πιο δυναμική καινούργια δύναμη στην Ευρώπη, υποκίνησε έναν τεραστίων διαστάσεων τρομερό πόλεμο, κατέλαβε ένα σημαντικό τμήμα της ηπείρου, κυριάρχησε στο μεγαλύτερο μέρος του υπολοίπου, κι έγινε αναμφισβήτητα το πιο καταστροφικό καθεστώς στη σύγχρονη ιστορία, πριν γνωρίσει την ολοκληρωτική ήττα και την καταστροφή το 1945. Από τότε ο Αδόλφος Χίτλερ και ο ναζισμός καταδιώκουν την ιστορική φαντασία ακόμα και αυτών που γενικά δεν ενδιαφέρονται για την ιστορία.

Σήμερα υπάρχει μια τεράστια βιβλιογραφία, επιστημονική και μη, στην οποία διερευνώνται πολλές και διαφορετικές πλευρές του Χίτλερ, του εθνικοσοσιαλισμού και της ιστορίας της σύγχρονης Γερμανίας. Μεγάλο μέρος αυτής της βιβλιογραφίας προσπαθεί να εξηγήσει το πώς έγινε δυνατή η «γερμανική καταστροφή», όπως ένας από τους κυριότερους Γερμανούς ιστορικούς ονόμασε το βιβλίο του που εκδόθηκε το 1946. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η ντετερμινιστική και μανιχαϊστική φιλολογία που αναπτύχθηκε μεταξύ των εχθρών της Γερμανίας προσπάθησε να ανιχνεύσει τις απαρχές του εθνικοσοσιαλισμού στα βάθη της γερμανικής

ιστορίας, κάνοντάς τον να φαίνεται φυσικό επακόλουθο ισχυρότατων επιρροών πάνω στην εξέλιξη της Γερμανίας.[1] Μετά τον πόλεμο, κι έπειτα από πιο νηφάλιες έρευνες, έγινε φανερό ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά. Στην πραγματικότητα, η σύγχρονη Γερμανία ήταν μία πολύ πολύπλοκη και συχνά αντιφατική χώρα που υπέκειτο στις πιο ποικιλόμορφες επιρροές, οι περισσότερες από τις οποίες δεν συσχετίζονταν αναγκαστικά με τον εθνικοσοσιαλισμό. Φυσικά, θα μπορούσαμε πολύ εύκολα να επιχειρηματολογήσουμε ότι η Γερμανία κληρονόμησε από την Πρωσία και από το Δεύτερο Ράιχ του 1871 την παράδοση του μιλιταρισμού, της εξουσίας και της πειθαρχίας· ότι η εθνική κυβέρνηση της Γερμανίας δεν εκδημοκρατίστηκε πλήρως παρά το 1919· και ότι στον ύστερο 19ο αιώνα, ο εθνικισμός πολλών οργανώσεων έπαιρνε πολύ έντονες μορφές. Όλα αυτά είναι στην ουσία τους σωστά. Όπως σωστό είναι και ότι η Γερμανία έγινε παγκοσμίως ένα από τα πιο δυναμικά κέντρα του σύγχρονου καπιταλισμού, της τεχνολογίας και του πολιτισμού· ότι είχε μία διευρυμένη μεσαία τάξη που δεν υστερούσε σε πολιτική οργάνωση· ότι η πολιτιστική και καλλιτεχνική της αβανγκάρντ ήταν μεταξύ των πιο προχωρημένων στον κόσμο· ότι το σοσιαλδημοκρατικό της κίνημα, αναλογικά, ήταν το μεγαλύτερο στον κόσμο· και ότι τα χρόνια πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι περισσότερο ρατσιστικές και αντισημιτικές πολιτικές ομάδες ήταν καταδικασμένες σε πολιτική ήττα και σε φθίνουσα επιρροή, ενώ ενδυναμώνονταν τα πιο φιλελεύθερα κόμματα. Έτσι, αν και υπήρξαν ισχυρές τάσεις υπερεθνικισμού, εθνοκεντρισμού και αυταρχισμού σε όλη τη διάρκεια των δύο γενεών πριν από το 1914, η γενική κίνηση στη γερμανική πολιτική σκηνή, στην κοινωνική και την πολιτιστική ζωή είχε αντίθετη φορά.

Το κλειδί για την κατανόηση της γερμανικής καταστροφής δεν βρίσκεται στην ανίχνευση κάποιων ενδογενών ή αναπόδραστων τάσεων της γερμανικής ζωής, αλλά στο να αντιληφθούμε την αλληλεπίδραση μεταξύ των καταστροφικών υπερεθνικιστικών τάσεων και την εξαιρετική αλυσίδα κρίσεων και τραυματικών εμπειριών που ενέσκηψαν στη γερμανική κοινωνία τις δύο δεκαετίες ανάμεσα στο 1914 και το 1933. Η «διαπλοκή μιας σειράς κρίσεων» στη διάρκεια αυτής της γενιάς, είχε ως συνέπεια πολλές τραυμα-

1. Πολύ αργότερα, ο Gordon Craig, πρύτανης των Αμερικανών γερμανιστών (χωρίς όμως ο ίδιος να είναι ντετερμινιστής), στο βιβλίο του *The Germans* (Νέα Υόρκη, 1984), που εκθειάστηκε ιδιαιτέρως, έθεσε στο εδώλιο του κατηγορουμένου τη σύγχρονη γερμανική διανοητική παράδοση του ρομαντισμού ως υπεύθυνη για το γενικό πνευματικό κλίμα του μη εμπειρισμού και του αντιφιλελευθερισμού.

τικές εμπειρίες, που ήταν χωρίς προηγούμενο στην ιστορία άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Την έναρξη ενός μαζικού πολέμου το 1914 ακολούθησαν οι τεράστιες ανθρώπινες απώλειες και οι κακουχίες, ένα είδος δικτατορίας εν καιρώ πολέμου, και κάποιες αξιοσημείωτες στρατιωτικές νίκες οι οποίες ακολουθήθηκαν, σε πείσμα των μεγάλων πιθανοτήτων περί του αντιθέτου, από ξαφνικές και ανεξήγητες καταρρεύσεις. Τη στρατιωτική ήττα ακολούθησε η σκληρή και ταπεινωτική ειρήνη και στη συνέχεια οι σπασμωδικές πολιτικές αλλαγές που ακολούθησαν την πτώση της αυτοκρατορικής κυβέρνησης, μαζί με την απειλή (και ως ένα βαθμό την πραγματικότητα) της κοινωνικής επανάστασης, συνοδευόμενης από μία άνευ προηγουμένου μαζική βία και αποκτήνωση του δημόσιου βίου. Όλα αυτά είχαν ως φόντο την τεράστια απώλεια εθνικού πλούτου, την ανεργία και τη μείωση του επιπέδου διαβίωσης. Την προσωρινή πολιτική σταθεροποίηση ακολούθησαν, τον επόμενο χρόνο, νέες προσπάθειες βίαιων πολιτικών εξεγέρσεων από τη Δεξιά και την Αριστερά, και τρία χρόνια αργότερα μια στρατιωτική εισβολή από το εξωτερικό οδήγησε, με τη σειρά της, σε απίστευτο υπερπληθωρισμό, προσωρινή οικονομική κατάρρευση, αποσάθρωση των αποταμιεύσεων και ανανεωμένες προσπάθειες ένοπλων εξεγέρσεων από τη Δεξιά και την Αριστερά. Ακόμα και τα πέντε χρόνια δημοκρατικής σταθεροποίησης (1924-29) ήταν μια περίοδος αξιοσημείωτης κοινωνικής και οικονομικής αβεβαιότητας, καθώς η ανεργία επέμενε να παραμένει σε υψηλά επίπεδα, η χώρα έγινε απόλυτα εξαρτημένη από τις εξωτερικές πιστώσεις, και τα συμφέροντα της μεσαίας τάξης συνέχισαν να απειλούνται οικονομικά και να διασπώνται πολιτικά. Αυτή την ασταθή ανάρρωση σύντομα ακολούθησε η Μεγάλη Ύφεση, που οδήγησε σε αληθινά μαζική ανεργία, σε ολικό κατακερματισμό των πολιτικών δυνάμεων και σε μεγάλη πολιτική και οικονομική κρίση. Στα μέσα του 1930, το δημοκρατικό σύστημα είχε φτάσει σε αδιέξοδο. Τη διοίκηση είχαν αναλάβει μη κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, οι οποίες διηύθυναν τη χώρα με διατάγματα, χωρίς να έχουν την υποστήριξη της πλειοψηφίας, και ήταν τελείως ανεπιτυχείς στην αντιμετώπιση της οικονομικής ή της πολιτικής κρίσης. Αν και ο εθνικοσοσιαλισμός δεν ήταν απλώς προϊόν αυτών των διαδοχικών και άνευ προηγουμένου τραυματικών εμπειριών, θα ήταν αδύνατος χωρίς αυτές.

Η Μεταπολεμική Κρίση, 1919-1923

Για τους περισσότερους Γερμανούς, τα αίτια της ολοκληρωτικής κατάρρευσης του Νοεμβρίου του 1918, έπειτα από τόσους μόχθους, θυσίες και τόσο πολλές νίκες, ήταν ακατανόητα. Μόλις το προηγούμενο καλοκαίρι οι

γερμανικές δυνάμεις, έχοντας κυριαρχήσει ολοκληρωτικά στη Ρωσία στα ανατολικά, προήλασαν κατά κύματα στο δυτικό μέτωπο. Τον Αύγουστο όμως άρχισαν να καταφθάνουν όλο και περισσότερες αμερικανικές δυνάμεις, ενώ τα γερμανικά αποθέματα είχαν εξαντληθεί. Χωρίς τη δυνατότητα συνέχισης αυτού του ατέλειωτου πολέμου φθοράς, η διοίκηση του στρατού, θέλοντας να κερδίσει καλύτερους όρους ειρήνευσης, παρέδωσε την κυβέρνηση στα χέρια φιλελεύθερων πολιτών, ενώ ο Κάιζερ Βίλχελμ II εξαναγκάστηκε να φύγει εξορία στην Ολλανδία. Πολύ γρήγορα, οι φιλελεύθεροι ξεπεράστηκαν από ένα κύμα επαναστατικού ενθουσιασμού στις μεγάλες πόλεις, το οποίο τροφοδότησε ένα ευρύ κίνημα εργατικού ριζοσπαστισμού και έφερε στην εξουσία στο Βερολίνο μία κυβέρνηση σοσιαλιστών. Το γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα όμως καθοδηγούνταν από μεταρρυθμιστές που διοχέτευσαν τον επαναστατικό ακτιβισμό μέσα σε δημοκρατικά και συνταγματικά κανάλια. Έτσι, στις αρχές του 1919, ένα νεοεκλεγέν δημοκρατικό Κοινοβούλιο συνήλθε στη Βαϊμάρη προκειμένου να ετοιμάσει το σύνταγμα για μια δημοκρατική ομοσπονδιακή δημοκρατία που θα γινόταν γνωστή, από την τοποθεσία της πρώτης ολομέλειας, ως η Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Η κατάληξη όλων αυτών ήταν ένα σύνταγμα-πρότυπο και η εγκαθίδρυση του πρώτου πλήρως δημοκρατικού καθεστώτος στη γερμανική ιστορία· όμως εξαρχής θα ήσαν πάρα πολλοί αυτοί που θα κρατούσαν μια στάση δυσπιστίας προς αυτή τη δημοκρατία, καθώς ήταν το προϊόν εθνικής ήττας και προσπάθεια μίμησης του αγγλοαμερικάνικου και του γαλλικού φιλελευθερισμού.

Οι όροι της συμφωνίας ειρήνης, που επιβλήθηκαν από τους νικηφόρους συμμάχους, ήταν το ίδιο τραυματικοί όσο και οι απώλειες του πολέμου. Σύμφωνα με τη συνθήκη που υπογράφτηκε στις Βερσαλίες, η Γερμανία εξαναγκάστηκε να επιστρέψει την Αλσατία-Λορένη στη Γαλλία και να παραχωρήσει μεγάλα τμήματα ανατολικών εδαφών στην Πολωνία. Συνολικά, έχασε το 13% της εδαφικής της επικράτειας και 12% του πληθυσμού της. Σ' αυτά συμπεριλαμβάνονταν το 14,3% της καλλιεργήσιμης γης και το 15% των παραγωγικών ικανοτήτων του έθνους. Η κοιλάδα του Σάαρ, που ήταν κομβικής βιομηχανικής σημασίας, προσωρινά αποκόπηκε από τη Γερμανία, και η δυτική Γερμανία ετέθη κάτω από μερική στρατιωτική κατοχή για 15 χρόνια. Ο γερμανικός στρατός περιοριζόταν στους 100.000 άνδρες, το ναυτικό στους 25.000 και η αεροπορική της δύναμη θα καταργούνταν. Όλα τα ισχυρά όπλα απαγορεύτηκαν. Όλη η Δυτική Γερμανία, σε μια γραμμή πενήντα χιλιομέτρων ανατολικά του Ρήνου, γινόταν αποστρατιωτικοποιημένη ζώνη χωρίς κανένα οχυρωματικό έργο. Η Γερμανία έχασε

όλες τις αποικίες της, το στόλο της και όλα τα προνόμια ευρεσιτεχνίας στο εξωτερικό. Η χώρα πέρασε στο καθεστώς του διεθνούς οφειλέτη. Τέλος, το Άρθρο 231, ο «όρος περί πολεμικής ενοχής», απαιτούσε η γερμανική κυβέρνηση να αναγνωρίσει την πλήρη ευθύνη της για την έναρξη του πολέμου, και με νομοσχέδιο, οι ακριβείς όροι του οποίου θα καθορίζονταν αργότερα, της επιβλήθηκε η πληρωμή μεγάλων ποσών σε αποζημιώσεις.

Τους πρώτους μήνες του 1919, οι ταραχές αναστάτωναν τη Γερμανία.[2] «Ελεύθερα Σώματα» δεξιών εθνικιστών εθελοντών παραγκώνισαν την αστυνομία και το στρατό στα ανατολικά σύνορα της Γερμανίας και πολεμούσαν επίσης με τις πολιτοφυλακές των εργατών της επαναστατικής Αριστεράς. Περίπου δύο χιλιάδες άτομα σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια της καταστολής της εξέγερσης των σοσιαλιστών επαναστατών —των «Σπαρτακιστών»— στο Βερολίνο, και η τοπική Räterepublik (εργατικό συμβούλιο ή «σοβιετική» δημοκρατία) στο Μόναχο πνίγηκε επίσης στο αίμα. Το 1920 οι δεξιοί μοναρχικοί επιχείρησαν ένα πραξικόπημα στο Βερολίνο, το οποίο απετράπη από μια γενική απεργία. Με μια οικονομία που παρέμενε σχεδόν στάσιμη, η νέα δημοκρατική κυβέρνηση πολύ γρήγορα ζήτησε την αναβολή των αποζημιώσεων. Τον Ιανουάριο του 1923, ο γαλλικός και ο βελγικός στρατός εισέβαλαν στη ζωτική βιομηχανική ζώνη του Ρουρ για να επιβάλουν τους όρους της ειρήνευσης. Η γερμανική κυβέρνηση απάντησε με τις πρακτικές της μη συμμόρφωσης και της παθητικής αντίστασης, εκπληρώνοντας τις υποχρεώσεις τις με την εκτύπωση περισσότερων χαρτονομισμάτων. Ο πληθωρισμός, που από την έναρξη του πολέμου είχε ήδη αρχίσει να επιταχύνεται, τώρα εκτινάχθηκε στα ύψη, κι έτσι το φθινόπωρο του 1923 το μάρκο έχασε κάθε αξία, και μετά βίας άξιζε την αξία του χαρτιού πάνω στο οποίο τυπωνόταν.[3] Εντωμεταξύ, οι Γερμανοί κομουνιστές δημιούργησαν το μεγαλύτερο κομουνιστικό κόμμα εκτός Σοβιετικής Ένωσης και επιχείρησαν δύο διαφορετικές εξεγέρσεις, ενώ οι ριζοσπάστες εθνικιστές σχεδίαζαν τις δικές τους.[4]

2. Η πιο πρόσφατη μελέτη είναι του H. Friedlander, *The German Revolution of 1918* (Νέα Υόρκη, 1992).

3. Ο G.D. Feldman, *στο The Great Disorder: Politics, Economics and Society in the German Inflation, 1914-1924* (Νέα Υόρκη, 1993), μελετά όλες αυτές τις διεργασίες.

4. Ο Richard Bessel, στο *Germany after the First World War* (Νέα Υόρκη, 1993), παρουσιάζει μια ευρύτερη συζήτηση των γερμανικών προβλημάτων.

Ο Αδόλφος Χίτλερ και η Ίδρυση του Εθνικοσοσιαλιστικού Γερμανικού Εργατικού Κόμματος

Τα πρώτα χρόνια μετά τη γερμανική ήττα, οργανώθηκαν δεκάδες καινούργιες εθνικιστικές ομάδες για να πολεμήσουν την Αριστερά και να αναβιώσουν τον γερμανικό εθνικισμό. Οι ομάδες αυτές ήταν μάλλον σκοτεινές και ασήμαντες, και πολύ σύντομα διαλύθηκαν.[5] Μια παρομοίως ασήμαντη οργάνωση, που αργότερα όμως θα έπαιζε καθοριστικό ρόλο, ξεκίνησε τη ζωή της στις αρχές του 1919 στο Μόναχο ως το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα.

Το κόμμα αυτό το δημιούργησε ένας από τους τελευταίους υποστηρικτές του ρατσιστικού αντισημιτισμού που παρουσιάστηκαν στη Γερμανία πριν απ' τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο μηχανικός εργοστασίου Τέοντορ Φριτς. Ο Φριτς επηρεάστηκε πάρα πολύ από τα αποκρυφιστικά «αριοσοφιστικά» δόγματα των Αυστριακών Γκουίντο φον Λιστ και Γκέοργκ Λαντς φον Λίμπενφελς, και πολύ νωρίς αντιλήφθηκε ότι ο οργανωμένος πολιτικός αντισημιτισμός ήταν καταδικασμένος σε αποτυχία στο σχετικά φιλελεύθερο κλίμα της Γερμανίας των αρχών του 20ού αιώνα. Γι' αυτόν το λόγο οι προσπάθειές του επικεντρώθηκαν στη δημιουργία πολλών μικρών τοπικών ομάδων, οι οποίες συνδέονταν μεταξύ τους σχηματίζοντας τη Reichshammerbund — η οργάνωση πήρε το όνομά της από τη δεκαπενθήμερη έκδοσή του *Hammer*. Η πρωτοβουλία αυτή ήταν «υπεράνω κομμάτων», και στόχευε στην υπέρβαση του καπιταλισμού και τη διαμόρφωση ενός καινούργιου γερμανικού τρόπου ζωής. Αυτές οι ομάδες είχαν μόνο μερικές εκατοντάδες μέλη. Το 1911 ο Τέοντορ Φριτς οργάνωσε επίσης τη μισοπαράνομη Germanenorden (Γερμανική Τάξη), μια οργάνωση πλήρως αφοσιωμένη στα αποκρυφιστικά αριοσοφιστικά σύμβολα, που υιοθέτησε τη σβάστικα, αλλά είχε πολύ λιγότερα μέλη. Η Germanenorden όμως επέζησε στη μεταπολεμική περίοδο και βοήθησε στην οργάνωση βίαιων δεξιών ριζοσπαστικών δραστηριοτήτων το 1920-21.[6]

---

5. Η πιο σημαντική από αυτές τις ομάδες έχει μελετηθεί στο U. Lohalm, *Völkischer Radikalismus: Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes, 1919-1923* (Αμβούργο, 1970).

6. Αν και είναι ξεκάθαρο ότι ο παρασκηνιακός ρόλος των αποκρυφιστικών δογμάτων ήταν σημαντικός τόσο για το ναζιστικό κίνημα όσο και στον τρόπο σκέψης συγκεκριμένων ηγετών του, ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας πάνω σ' αυτό το ζήτημα υπερβάλλει τη σημασία τους. Βλ., μεταξύ άλλων, J.-M. Angebert, *The Occult and the Third Reich* (Νέα Υόρκη, 1974)· J.H. Brennan, *The Occult Reich* (Νέα Υόρκη, 1974)· J. Webb, *The Occult Establishment* (Λονδίνο, 1976).

Η επέκταση, το 1917-18, του βαυαρικού κλάδου της Germanenorden ήταν έργο ενός περίεργου διεθνούς τυχοδιώκτη, του Ρούντολφ φον Σεμπότεντορφ. Η οργάνωση πρέπει να έφτασε τα 1.500 μέλη και χρησιμοποιούσε ως κάλυψη το όνομα Εταιρεία της Θούλης. Ο Σεμπότεντορφ σχημάτισε επίσης πολιτοφυλακή η οποία είχε έναν ενεργητικό ρόλο στην πολιτική βία στη Βαυαρία το 1919, ενώ προσπάθησε ακόμη να οργανώσει έναν παράλληλο κύκλο εθνικιστών εργατών. Η πιο δραστήρια φιγούρα αυτού του κύκλου ήταν ο μηχανικός σιδηροδρόμων Άντον Ντρέξλερ, ο οποίος δεν είχε επηρεαστεί πολύ από τον αποκρυφισμό του αριοσοφιστισμού αλλά από τον völkisch εθνικισμό και τη φιλοδοξία για την ανάπτυξη ενός εθνικιστικού εργατικού κινήματος. Τον Ιανουάριο του 1919 πήρε την πρωτοβουλία για την ίδρυση ενός καινούργιου Γερμανικού Εργατικού Κόμματος (DAP) στο Μόναχο, το οποίο ενμέρει εμπνεύστηκε από την παράδοση του προπολεμικού γερμανικού εθνικοσιαλισμού στη Βοημία.[7] Οι αρχικές του κομματικές «κατευθυντήριες γραμμές» διακήρυσσαν ότι «το DAP αναζητά τον εξευγενισμό του Γερμανού εργάτη. Οι μορφωμένοι εργάτες που κατοικούν εδώ έχουν το δικαίωμα να αποτελούν μέρος της μεσαίας τάξης. Μια αυστηρή διαχωριστική γραμμή θα πρέπει να τραβηχτεί μεταξύ προλεταρίων και εργατών».[8] Αποκήρυξε όλα τα εισοδήματα που δεν προέρχονταν κατευθείαν από εργασία —ιδιαίτερα την τοκογλυφία και τη χρηματιστική εκμετάλλευση—, και απαίτησε την κατάσχεση των κερδών από τον πόλεμο, αλλά υπεραμυνόταν του κεφαλαίου που επενδυόταν σωστά, προωθώντας το εθνικό συμφέρον. Το DAP δήλωνε ότι ο «εργατισμός» του ερχόταν σε αντίθεση μόνο με τους αντιπαραγωγικούς και μη εθνικούς τομείς της μπουρζουαζίας, πάνω απ' όλα τους Εβραίους. Στην αρχή, τα μέλη του κόμματος αποκαλούσαν το ένα το άλλο «σύντροφο», όπως και οι αριστεροί, και τους πρώτους μήνες οι περισσότερες από τις σημαίες και τις αφίσες του κόμματος ήσαν κόκκινες. Κανένας όμως δεν έδινε σημασία στο μικροσκοπικό DAP με τα 54 μέλη του, έως ότου ένας τριαντάχρονος βετεράνος, που λεγόταν Αδόλφος Χίτλερ, παρέστη σε κάποια από τις ταπεινές συναντήσεις του σε μια μικρή μπιραρία του Μονάχου.

Ο Χίτλερ γεννήθηκε στην αυστριακή συνοριακή πόλη Μπράουναουαμ-Ιν στις 20 Απριλίου 1889, και ήταν γιος ενός τελωνειακού υπαλλήλου που δούλευε για το αυστριακό δημόσιο. Ήταν ένα έξυπνο αλλά πεισματά-

---

7. Μερικούς μήνες αργότερα, μερικά από τα μέλη της Εταιρείας της Θούλης ίδρυσαν το Γερμανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, που θα συνενωνόταν με τους ναζί το 1922.

8. Παρατίθεται στο E. Nolte, *Die faschistischen Bewegungen* (Μόναχο, 1966), 35.

ρικο παιδί, και σταδιακά ένας όλο και πιο κακός μαθητής, λόγω της έλλειψης συγκέντρωσης. Ο πατέρας του πέθανε το 1903 και ο Χίτλερ παράτησε το σχολείο δύο χρόνια αργότερα. Ο νεαρός Χίτλερ δεν εργαζόταν, αλλά αφιέρωνε τον περισσότερο από το χρόνο του στη ζωγραφική και το σχέδιο, φιλοδοξώντας να γίνει ένας αρχιτέκτονας-καλλιτέχνης. Στα 18 του πήγε στη Βιένη, αλλά δεν έγινε δεκτός από την Αυστριακή Ακαδημία των Καλών Τεχνών. Η μητέρα του, καθώς φαίνεται το μοναδικό πρόσωπο με το οποίο αισθανόταν κοντά, πέθανε τον Δεκέμβριο του 1907. Ο οικογενειακός γιατρός που την παρακολουθούσε ήταν Εβραίος (ο Χίτλερ φαίνεται ότι στην πραγματικότητα έτρεφε μεγάλο σεβασμό γι' αυτόν).[9]

Επέστρεψε στη Βιένη όπου και έμεινε για τα επόμενα 5,5 χρόνια, μια περίοδο που αργότερα περιέγραφε ως «την πιο θλιβερή της ζωής» του. Σε αντίθεση με το μύθο που έχει καλλιεργηθεί, δεν ζούσε σε μεγάλη φτώχεια, έχοντας για μερικά χρόνια μια σύνταξη ορφανού από το δημόσιο και μετά μια μικρή οικογενειακή κληρονομιά. Περνούσε τον καιρό του σε μουσεία και βιβλιοθήκες, ζωγραφίζοντας αρχιτεκτονικά και άλλα σχέδια, μερικές φορές χρησιμοποιώντας νερομπογιές, και όποτε διέθετε τα χρήματα πήγαινε στην όπερα. Όμως οι οικονομικοί του πόροι γρήγορα εξαντλήθηκαν, και τότε αναγκάστηκε να ζει σε φτηνές πανσιόν και σε δημόσια άσυλα, ενώ περιστασιακά προσπαθούσε να πουλήσει σκίτσα.[10]

Τα χρόνια της Βιένης υπήρξαν καθοριστικά για τη διαμόρφωση των γενικότερων πολιτικών και φιλοσοφικών του αντιλήψεων. Οι πιο σημαντικές επιρροές υπήρξαν ο παγγερμανικός εθνικισμός και αντισημιτισμός του Γκέοργκ φον Σένερερ, ο πολύ επιτυχημένος εκλογικά αντισημιτισμός του

---

9. Υπάρχουν πολυάριθμες βιογραφίες του Χίτλερ. Από αυτές που συνιστώνται πιο πολύ είναι των: A. Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny* (Νέα Υόρκη, 1964)· W. Maser, *Adolf Hitler* (Νέα Υόρκη, 1973)· J. Fest, *Hitler* (Νέα Υόρκη, 1974)· J. Toland, *Adolf Hitler* (Νέα Υόρκη, 1976)· R.G.L. Waite, *The Psychopathic God* (Νέα Υόρκη, 1977)· W. Carr, *Hitler: A Study in Personality and Politics* (Νέα Υόρκη, 1979)· M. Steinert, *Hitler* (Παρίσι, 1991). Επίσης χρήσιμες είναι των: S. Hafner, *Ammerkungen zu Hitler* (Μόναχο, 1978)· E. Jaeckel, *Hitler in History* (Ανόβερο, N.X., 1984)· M. Hauner, *Hitler: A Chronology of His Life and Times* (Νέα Υόρκη, 1983). Ο Gerhard Schreiber, στο *Hitler: Interpretationen, 1923-1983* (Ντάρμσαντ, 1984), παρουσιάζει 60 χρόνια ερμηνειών. Ανάμεσα στις καλύτερες περιγραφές μεταξύ φίλων και γνωστών είναι των: O. Strasser, *Hitler and I* (Βοστόνη, 1940)· H. Hoffmann, *Hitler Was My Friend* (Λονδίνο, 1955)· E. Hanfstaengel, *Hitler: The Missing Years* (Λονδίνο, 1957)· H.A. Turner Jr., επιμ., *Hitler – Memoirs of a Confidant* (Νιου Χέιβεν, 1985).

10. Για τα πρώτα χρόνια, βλ. F. Jetzinger, *Hitler's Youth* (Λονδίνο, 1958)· W. Jenks, *Vienna and the Young Hitler* (Νέα Υόρκη, 1960)· B. Smith, *Adolf Hitler: His Family, Childhood and Youth* (Στάνφορντ, 1967).

δημοφιλούς δημάρχου της Βιένης Καρλ Λούγκερ, και ο αποκρυφιστικός ρατσιστικός αντισημιτισμός του Γιοργκ Λαντς φον Λίμπενφελς. Αυτές οι παγγερμανιστικές, ρατσιστικές, αριανές και ακραία αντιεβραϊκές αντιλήψεις διαμόρφωσαν τον πυρήνα της Weltanschauung του ώριμου Χίτλερ.

Μονάχος, απομονωμένος, φτωχός και άνεργος, ο Χίτλερ άφησε τη Βιένη το 1913 για να αποφύγει την υπηρεσία στον πολυεθνικό αυστρο-ουγγρικό στρατό, και μετακόμισε πέρα από τα γερμανικά σύνορα στο Μόναχο. Αργότερα συνελήφθη από τις αρχές, και ο συνηθισμένος στην καθιστική ζωή νεολαίος απορρίφθηκε από τον αυστροουγγρικό στρατό ως φυσικά ακατάλληλος για υπηρεσία. Η ζωή του στο Μόναχο ήταν το ίδιο μάταιη και άσκοπη μέχρι το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν παρασύρθηκε από το παλιρροϊκό κύμα του γερμανικού εθνικιστικού πολεμικού ενθουσιασμού, το οποίο συμβάδιζε απόλυτα με τις ρατσιστικές νορδικές του αντιλήψεις. Αυτός που μόλις πριν λίγο καιρό προσπαθούσε να κοροϊδέψει τη στρατολογία, έγινε αμέσως δεκτός ως εθελοντής στον γερμανικό στρατό, όπου υπηρέτησε καθ' όλη τη διάρκεια του μακρόχρονου πολέμου. Για πρώτη φορά ο Χίτλερ είχε κάποιο σκοπό στη ζωή του, και διαμόρφωσε ένα έξοχο βιογραφικό, περνώντας πολλούς μήνες στην πρώτη γραμμή του μετώπου, μερικούς από αυτούς στον επικίνδυνο ρόλο του ταχυδρόμου ειδικών αποστολών. Όμως, αν και αφοσιωμένος και θαρραλέος στρατιώτης, ο Χίτλερ, από κάποιες πλευρές, παρέμεινε ένας μοναχικός τύπος που δεν μπόρεσε να προσαρμοστεί πλήρως. Ποτέ δεν προήχθη πάνω από το βαθμό του δεκανέα.

Όταν ανακοινώθηκε η ήττα της Γερμανίας βρισκόταν σ' ένα στρατιωτικό νοσοκομείο προσωρινά τυφλωμένος από επίθεση χημικών αερίων. Όλα αυτά για τα οποία ο ίδιος αλλά και εκατομμύρια άλλοι είχαν πολεμήσει, φαίνονταν χαμένα. Πεπεισμένος καθώς ήταν για την εγγενή υπεροχή των Γερμανών, συμφώνησε με πολλούς άλλους ότι η πολεμική τους προσπάθεια είχε υπονομευθεί από μοχθηρές δυνάμεις, ότι «είχαν μαχαιρωθεί πισώπλατα» από Εβραίους και άλλους προδότες.

Ο στρατός ήταν ο μοναδικός θεσμός που είχε δώσει νόημα στη ζωή του, γι' αυτό και παρέμεινε στον συρρικνωμένο Reichswehr του 1919 ως ειδικός «πολιτικός παρατηρητής», όπου του ανέθεσαν να δίνει αναφορές για τις συναντήσεις των νέων εθνικιστικών ομάδων. Μ' αυτή του την ιδιότητα παραβρέθηκε σε κάποια συνάντηση ρουτίνας του DAP τον Σεπτέμβριο του 1919, κι αμέσως συγκινήθηκε από τις ιδέες του, οι οποίες φαίνονταν να εξηγούν το πώς οι ριζοσπαστικές αντισημιτικές του αντιλήψεις θα μπορούσαν να συνδυαστούν με δημοφιλή κοινωνικοοικονομικά δόγματα για

15

να δημιουργήσουν ένα ευρύ εθνικιστικό κίνημα. Ο Χίτλερ έγινε αμέσως το πεντηκοστό πέμπτο μέλος του DAP. Μέσα σ' ένα μήνα εκφώνησε τον πρώτο πολιτικό του λόγο σε κάποια άλλη μικρή συνάντηση, αποδεικνύοντας ότι ήταν αρκετά αποτελεσματικός στο ρόλο του ομιλητή. Σύντομα έγινε ο κύριος ομιλητής του κόμματος, κι αυτό ήταν και η κύρια πηγή εσόδων του, μιας και όσοι ήθελαν ν' ακούσουν τη φλογερή ρητορική του έπρεπε να πληρώσουν στην είσοδο ένα μικρό χρηματικό ποσό.

Ο Χίτλερ ήταν ένα δυνατό —αν και μάλλον παραισθητικό— πνεύμα, το οποίο προσκολλούνταν σε βασικές ιδέες μ' έναν παιδαριώδη τρόπο, η δε σκέψη του λειτουργούσε με άκαμπτους και ξεκάθαρους δυϊσμούς. Η αξιοθαύμαστη και σχεδόν φωτογραφική του μνήμη ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική, κι έδινε σε πολλούς την εντύπωση ότι κατείχε μία υπέρμετρη διάνοια. Έτσι ο Χίτλερ έγινε ένα μικρό «χάπενινγκ» για το Μόναχο, και τον Φεβρουάριο του 1920 ήταν το επίκεντρο της πρώτης μαζικής συγκέντρωσης του DAP, προσελκύοντας ένα κοινό 2.000 ατόμων.

Σ' αυτή τη συνάντηση παρουσιάστηκαν επίσης τα νέα «25 σημεία» του κόμματος που συνετέθησαν από τον Ντρέξλερ και τον Χίτλερ (αν και ήταν πολύ επηρεασμένα από τον κύριο κοινωνικό ιδεολόγο του DAP Γκότφριντ Φέντερ και τον κυριότερο θεωρητικό της Εταιρείας της Θούλης Ντίτριχ Έκχαρτ). Στα «25 σημεία» διακηρυσσόταν ο γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός που προερχόταν από τους προπολεμικούς Αυστροβοημικούς Γερμανούς εθνικοσοσιαλιστές και άλλες ομάδες. Ο εθνικοσοσιαλισμός αυτός βασίστηκε στον ακραίο εθνικισμό και την ένωση όλων των αληθινών Γερμανών, η ανώτερη φυλετική ταυτότητα των οποίων υποτίθεται ότι τους τοποθετούσε σ' ένα ξεχωριστό επίπεδο από τους υπόλοιπους λαούς. Ο εθνικοσοσιαλισμός δεν στόχευε στην κολεκτιβοποίηση όλης της οικονομίας, εφόσον η ατομική ιδιοκτησία και πρωτοβουλία ήταν αντιπροσωπευτικές γερμανικές αξίες, σήμαινε όμως αντίθεση με τους αργόσχολους πλούσιους και την καπιταλιστική εκμετάλλευση. Οι μικρές επιχειρήσεις θα προστατεύονταν, αλλά το 51% από τις μεγάλες επιχειρήσεις θα έπρεπε να εθνικοποιηθεί, ώστε να είναι εγγυημένο ότι θα διοικούνται με γνώμονα το κοινό συμφέρον. Παρομοίως, θα έπρεπε επίσης να υπάρξει μερική εθνικοποίηση των αποταμιεύσεων και της τραπεζικής πίστεως, ενώ οι μεγάλες γαιοκτησίες θα έπρεπε να διαιρεθούν σε οικογενειακά αγροκτήματα. Τα «25 σημεία» καλούσαν επίσης για την κατάσχεση των κερδών από τον πόλεμο, την καταδίωξη των τοκογλύφων, το μοίρασμα των κερδών, ένα ευρύτερο σύστημα συντάξεων, το τέλος της δουλειάς των παιδιών και μόρφωση για όλους. Αποκήρυξαν τους Εβραίους, τους κομουνιστές και τη Συνθήκη των Βερ-

σαλιών. Οι Εβραίοι ονομάστηκαν κοσμοπολίτες, εκμεταλλευτές χωρίς ρίζες που ανήκαν σε ιδιαίτερη φυλή. «Κανένας Εβραίος δεν μπορεί να είναι μέλος ενός έθνους». Η Συνθήκη των Βερσαλιών έπρεπε να ανατραπεί και η γερμανική ισχύς και ευημερία να αποκατασταθούν.

Για να δώσουν στο κόμμα ένα πιο περιγραφικό και ελκυστικό όνομα, άλλαξαν τον τίτλο του σε Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (NSDAP). Τον Απρίλιο του 1920 ο Χίτλερ συνταξιοδοτήθηκε από το στρατό και αφοσιώθηκε αποκλειστικά στο κόμμα, όπου έγινε διευθυντής προπαγάνδας. Τον Ιούλιο του 1921, χωρίς κανένας να το αμφισβητήσει, ανέλαβε την απόλυτη ηγεσία του κόμματος, κι έτσι έγινε γνωστός ως Führer (Ηγέτης).[11] Το κόμμα, αν και μικρό, μεγάλωνε σταθερά, υπερβαίνοντας εκείνο τον καιρό τα 3.000 μέλη. Ο Χίτλερ αντελήφθη τη σημασία της μαζικής προπαγάνδας και προσπάθησε να μετατρέψει κάθε συνάντηση σε ένα μεγάλο τελετουργικό γεγονός. Με την οξεία οπτική αίσθησή του, έδωσε έμφαση στα σύμβολα, τις διάφορες τελετουργίες και την ενορχήστρωση του δημόσιου μαζικού ενθουσιασμού. Οι στολές, η χρήση ειδικών κομματικών διακριτικών και εμβλημάτων καθώς και των σημαιών και των κομματικών πανό έγιναν κάτι το καθιερωμένο. Η σβάστικα —ένα αρχαίο αποκρυφιστικό επινόημα που χρησιμοποιούνταν ήδη από διάφορες völkisch και ρατσιστικές ομάδες ως σύμβολο του ήλιου— υιοθετήθηκε ως κεντρικό σύμβολο. Επίσης εισήχθησαν οι κομματικοί χαιρετισμοί «Heil» (ρωμαλέος) και «Sieg Heil» (ρωμαλέα νίκη), δανεισμένοι προφανώς από προηγούμενες εθνικοσοσιαλιστικές και μαχητικές ομάδες νεολαίας. Στη διάρκεια του 1921 δημιουργήθηκε η κομματική πολιτοφυλακή των φαιοχιτώνων, που βαφτίστηκε Sturmabteilung (Η Μεραρχία της Θύελλας, SA).[12]

Το 1923 το NSDAP έφτασε τα 55.000 μέλη, με τα 15.000 από αυτά στην SA. Σ' αυτό το σημείο, το 36% των μελών ήταν εργάτες (που γενικά στη γερμανική κοινωνία έφταναν το 50%). Αν και οι ανειδίκευτοι εργάτες αποτελούσαν μόλις το 12% των μελών, και άρα η εκπροσώπησή τους μέσα στο

---

11. Για τα πρώτα χρόνια της ηγεσίας του Χίτλερ, βλ. A. Tyrell, *Vom «Trommler» zum «Führer»* (Μόναχο, 1975)· E. Davidson, *The Making of Adolf Hitler* (Νέα Υόρκη, 1977).

12. Η καλύτερη ιστορία του κόμματος είναι του D. Orlow, *The History of the Nazi Party, 1919-1945*, 2 τ. (Πίτσμπουργκ, 1969). Ο James Rhodes, στο *The Hitler Movement: A Modern Millenarian Revolution* (Στάνφορντ, 1980), το μελετά ως ένα σύγχρονο χιλιαστικό κίνημα. Για τα πρώτα χρόνια του κόμματος, βλ. G. Franz-Willing, *Die Hitler-Bewegung, 1919-1922* (Αμβούργο, 1962)· W. Maser, *Die Frühgeschichte der NSDAP* (Φρανκφούρτη, 1965). Οι N.F. Hayward & D.J. Morris, στο *The First Nazi Town* (Νέα Υόρκη, 1988), περιγράφουν την πρώτη λαϊκή εκλογή ενός ναζί αξιωματούχου.

κόμμα ήταν πολύ χαμηλή, ιδιαίτερα όταν συγκρίνονταν με το ποσοστό τους στην κοινωνία, οι εξειδικευμένοι εργάτες αποτελούσαν το 24%, και άρα υπερεκπροσωπούνταν. Τα περισσότερα μέλη προέρχονταν από τις κατώτερες μεσαίες τάξεις, φτάνοντας το 52% —λίγο παραπάνω από το ποσοστό τους στο σύνολο της κοινωνίας—, και από αυτούς οι υπάλληλοι μαζί με τους κατώτερους δημοσίους υπαλλήλους συνιστούσαν το 18%. Οι αγρότες αποτελούσαν το 11% των μελών — ποσοστό περίπου παρόμοιο με αυτό στην κοινωνία. Η ανώτερη μεσαία τάξη και άλλες μερίδες των ελίτ υπερεκπροσωπούνταν, φτάνοντας το 12% των μελών του κόμματος εν συγκρίσει με το 3% στη γερμανική κοινωνία. Παρά το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό, το NSDAP κατόρθωσε να γίνει ένα αυθεντικό διαταξικό και λαϊκίστικο κίνημα, όχι όμως ένα κυρίως εργατικό κίνημα, έχοντας την ευρύτερη κοινωνική σύνθεση από οποιαδήποτε άλλη πολιτική οργάνωση, εκτός ίσως από το Καθολικό Κόμμα του Κέντρου.[13]

Η ευκαιρία για το πρώτο χτύπημα για την κατάκτηση της εξουσίας δημιουργήθηκε από την κατάληψη του Ρουρ από τη Γαλλία, τη γερμανική εκστρατεία της παθητικής αντίστασης και τη συνακόλουθη κοινωνική κρίση και τον υπερπληθωρισμό. Την ίδια στιγμή που οι Γερμανοί κομουνιστές πραγματοποιούσαν δύο διαφορετικές εξεγέρσεις, εθνικιστές από διάφορες ομάδες σχεδίαζαν δικά τους πραξικοπήματα. Στη διάρκεια του καλοκαιριού έλαβαν χώρα μαζικές διαδηλώσεις και πορείες παραστρατιωτικών στοιχείων στο Μόναχο, καθώς ο Χίτλερ σχημάτιζε τη δική του Kampfbund (Ένωση Μάχης) — μια χαλαρή οργάνωση-ομπρέλα που απαρτιζόταν από πολλές μικρές ακραίες εθνικιστικές ομάδες.

Τα γεγονότα έδειξαν ότι οι εθνικιστές συνωμότες άργησαν πολύ. Τον Σεπτέμβριο σχηματίστηκε μια αρκετά ικανή κυβέρνηση υπό τον Γκούσταβ Στρέσεμαν· όταν η δεξιά κυβέρνηση της Βαυαρίας κήρυξε την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, η εθνική διοίκηση αντέδρασε επιβάλλοντας τον στρατιωτικό νόμο σε όλη τη Γερμανία και τσακίζοντας τις κομουνιστικές εξεγέρσεις στη Σαξονία και τη Θουριγγία τον Οκτώβριο. Τελικά, καταλαβαίνοντας ότι δεν μένει πια πολύς χρόνος, ο Χίτλερ αποφάσισε να χτυπήσει με την Kampfbund. Κερδίζοντας τον έλεγχο μιας δεξιάς διαδήλωσης σε μία από τις μεγαλύτερης μπιραρίες του Μονάχου, προσπάθησε να πείσει την

---

13. Η καλύτερη μελέτη των μελών του κόμματος είναι του M.H. Kater, *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1983), 17-31, 242-43. Βλ. επίσης, P. Manstein, *Die Mitglieder und Wähler der NSDAP, 1919-1933* (Φρανκφούρτη, 1988)· D. Mühlberger, *Hitler's Followers* (Λονδίνο, 1991).

περιφερειακή κυβέρνηση να συνεργαστεί μαζί του. Ο στρατηγός Έριχ Λούντεντορφ και δύο χιλιάδες οπαδοί ξεκίνησαν πορεία μέσα στους δρόμους. Τους σταμάτησε ένα οδόφραγμα της αστυνομίας, κι έπειτα από λίγους πυροβολισμούς, όλοι εκτός του Λούντεντορφ τράπηκαν σε φυγή. Ο Χίτλερ έπεσε στο έδαφος, εξαρθρώνοντας τον ώμο του. Οι ηγέτες συνελήφθησαν, και το NSDAP κηρύχθηκε εκτός νόμου. Στη δίκη που ακολούθησε, τον Μάρτιο του 1924, δικαστές που έβλεπαν με συμπάθεια τον Χίτλερ τον καταδίκασαν στην ελάχιστη των ποινών — πέντε χρόνια, με τη δυνατότητα πολύ γρήγορα να μετατραπεί σε απλή αστυνομική επιτήρηση. Το «Πραξικόπημα της Μπιραρίας» αποδείχθηκε μία πλήρης αποτυχία —ακριβώς το αντίθετο της Πορείας προς τη Ρώμη— και το κίνημα βρισκόταν υπό διάλυση.[14]

Η Προσωρινή Σταθεροποίηση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, 1923-1930

Η περίοδος των διαδοχικών κρίσεων στα πρώτα χρόνια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης έληξε τελικά με την ατιμωτική αποτυχία του «Πραξικοπήματος της Μπιραρίας». Η καινούργια κυβέρνηση υπό τον Γκούσταβ Στρέσεμαν παρείχε τη στιβαρή ηγεσία που χρειαζόταν η χώρα, και πολύ γρήγορα αποκατέστησε τη νομισματική σταθερότητα. Η οικονομία ανάρρωσε το 1924-25 και οι κοινωνικές εντάσεις μειώθηκαν. Τα κυριότερα εθνικά πολιτικά κόμματα, εκτός από τους κομουνιστές, είχαν τη θέληση να συνεργαστούν σε μια κυβέρνηση συνασπισμού, και δεν υπήρξε κάποια σοβαρή κρίση για το υπόλοιπο της δεκαετίας. Οι πληρωμές για τις πολεμικές αποζημιώσεις σιγά-σιγά μειώνονταν, και υπήρχε τόσο πολύ χρήμα λόγω των ξένων δανείων, ώστε στο ισοζύγιο της δεκαετίας για κάθε μάρκο που πληρωνόταν στις αποζημιώσεις η Γερμανία δεχόταν τρία μάρκα από το εξωτερικό.

Γενικά, η Δημοκρατία της Βαϊμάρης αποτελούσε το πρώτο πλήρες δημοκρατικό πολιτικό σύστημα στη Γερμανία και ένα από τα πιο προοδευτικά κράτη στον κόσμο. Πολιτικά, ήταν ένα μοντέλο δημοκρατικού κοινοβουλευτικού καθεστώτος, όπου οι γυναίκες απολάμβαναν το δικαίωμα ψήφου και της μαζικής κινητοποίησης. Στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής ήταν το πιο προχωρημένο από τα μεγάλα κράτη του κόσμου, με ευρεία ασφαλιστική κάλυψη και κάποιες λειτουργίες κοινωνικού κράτους, έτσι

---

14. Βλ. H.J. Gordon Jr., *Hitler and the Beer Hall Putsch* (Πρίνστον, 1972)· J. Dornberg, *Munich, 1923* (Νέα Υόρκη, 1982)· G. Franz-Willing, *Krisenjahre der Hitlerbewegung: 1923* (Πρόισιχ Όλντεντορφ, 1975).

ώστε, με λίγη υπερβολή, θα μπορούσε να ονομαστεί το πρώτο δημοκρατικό κράτος πρόνοιας σε μια μεγάλη χώρα. Στον πολιτισμό, η Γερμανία ήταν το επίκεντρο του μοντερνισμού στις τέχνες και παγκόσμιο κέντρο καινούργιων καλλιτεχνικών μορφών, ενώ πρωτοπορούσε στα μαζικά μέσα ενημέρωσης και τη μαζική κουλτούρα, δίνοντας επίσης μεγάλη έμφαση στη νεανική κουλτούρα. Οικονομικά, η Γερμανία ήταν μία πλήρως ανεπτυγμένη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία, αν και με σοβαρά προβλήματα βαριάς φορολογίας, έλλειψης κεφαλαίων και διαδοχικά πληθωρισμού και στασιμοπληθωρισμού. Στον δημογραφικό τομέα, η δημοκρατία έγινε μάρτυρας μεγάλων αλλαγών, ραγδαίας μείωσης των γεννήσεων και αλλαγής του ρόλου των γυναικών. Λόγω της αξιοσημείωτης σύγκλισης όλων αυτών των νεωτερικών ρευμάτων, κάποιος ιστορικός ονόμασε την υποβόσκουσα κρίση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης ως «κρίση της κλασικής νεωτερικότητας».[15]

Όμως ακόμα και ενμέσω της σχετικής ευημερίας και σταθερότητας του 1924-29, οι πολιτικές ισορροπίες παρέμεναν εύθραυστες και η κοινωνία αντιμετώπιζε πολλαπλά οικονομικά προβλήματα. Η προσωρινή απότομη ύφεση του 1925 αύξησε την ανεργία, και τα εγχώρια κεφάλαια παρέμεναν δυσεύρετα. Οι ραγδαίες οικονομοτεχνολογικές αλλαγές απειλούσαν τόσο τις δουλειές των εργατών όσο και τα κατεστημένα μεσοαστικά συμφέροντα, καθώς εκατομμύρια ανθρώπων είχαν να αντιμετωπίσουν τη μείωση των ευκαιριών κι έπρεπε ν' αναζητήσουν καινούργια απασχόληση.

Ακόμα και στα μέσα της δεκαετίας του '20 τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα της μεσαίας τάξης εξακολουθούσαν να είναι κατακερματισμένα, και η υποστήριξη των ψηφοφόρων προς τα μεσοαστικά φιλελεύθερα κόμματα, ιδιαιτέρως ανάμεσα στους προτεστάντες, μειώθηκε σημαντικά. Τα τρία μεσοαστικά φιλελεύθερα κόμματα συγκέντρωσαν το 1924 μόνο το 33,7% των ψήφων, και το 1928 το ποσοστό μειώθηκε ακόμα περισσότερο, στο 28,7%. Στα ίδια επίπεδα κατόρθωσε να διατηρηθεί μόνο το Καθολικό Κόμμα του Κέντρου. Το ίδιο ανησυχητική ήταν και η άνοδος των κομμάτων ειδικών συμφερόντων, τα οποία προέρχονταν από αποσχισθέντα τμήματα της μεσοαστικής τάξης, που σχημάτιζαν ξεχωριστά μονοθεματικά κόμματα επειδή πίστευαν ότι το κυρίαρχο σύστημα απέτυχε να προστατεύσει τα συμφέροντά τους. Τα αποσχισθέντα κόμματα συγκέντρωσαν το 14% των ψήφων το 1928, το μισό από αυτό που συγκέντρωσαν τα φιλελεύθερα κόμματα.[16]

15. D. Peukert, *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity* (Νέα Υόρκη, 1992).

16. Η κυριότερη μελέτη είναι του L.E. Jones, *German Liberalism and the Dissolution of the Weimar Party System, 1918-1933* (Τσάπελ Χιλ, 1988).

Στα μέσα και στα τέλη της δεκαετίας του '20, η δημοκρατική κυβέρνηση, σε γενικές γραμμές, ήταν συνεργάσιμη στα διεθνή ευρωπαϊκά ζητήματα, όμως ακόμα και ο σχετικά φιλελεύθερος Στρέσεμαν διατηρούσε ζωντανή την κρυφή επεκτατική ατζέντα στα ανατολικά και τα νότια σύνορα της Γερμανίας. Άρα, ακόμα και η κυβέρνηση της Βαϊμάρης δεν αποδέχθηκε πλήρως τα σύνορα της Γερμανίας όπως αυτά διαμορφώθηκαν από τη συνθήκη των Βερσαλιών, κι αυτή η υποβόσκουσα εθνική ένταση έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης αργότερα από τους ναζί. Με τον καιρό, τόσο τα εγχώρια προβλήματα όσο και τα προβλήματα εξωτερικής πολιτικής θα μπορούσαν να επιλυθούν ειρηνικά. Αυτό που αποδείχθηκε μοιραίο ήταν η συνεχής υπερφόρτωση του συστήματος με πολλαπλές τραυματικές εμπειρίες, όταν η παγκόσμια ύφεση του 1930 άρχισε να επηρεάζει δραματικά τη Γερμανία. Έτσι, προετοιμάστηκε το έδαφος για την επόμενη σειρά κρίσεων, που ακολούθησαν αυτές της δεκαετίας 1914-23, και οι οποίες θα κατέληγαν στην κατάρρευση του δημοκρατικού συστήματος το 1933.[17]

Το Mein Kampf *και η Αναδιοργάνωση του Εθνικοσοσιαλισμού, 1924-1928*

Ο Χίτλερ υποχρεώθηκε να εκτίσει μόνο το ένα από τα πέντε χρόνια της ποινής του για την εξέγερση του Μονάχου, κι έπειτα από μια αρχική κρίση μελαγχολίας χρησιμοποίησε το χρόνο του για να ετοιμάσει την πολιτική αυτοβιογραφία του, το *Mein Kampf* (*Ο Αγών μου*), η οποία σκιαγραφούσε τους στόχους του εθνικοσοσιαλιστικού κινήματος. Σ' αυτό το βιβλίο επεξεργάσθηκε και πάλι τις ακραίες ρατσιστικές ιδέες του και τις ιδέες περί κοινωνικού δαρβινισμού που είχε αφομοιώσει τα προηγούμενα χρόνια. Δύο ήταν οι έννοιες-κλειδιά γύρω από τις οποίες περιστρεφόταν: φυλή και χώρος. Δήλωνε ότι όλη η ιστορία ήταν ιστορία φυλετικής διαπάλης, ότι το θεμελιώδες στοιχείο της ανθρώπινης κοινωνίας είναι η φυλή. Η φιλοσοφία του Χίτλερ υποτίθεται ότι βασιζόταν πάνω στη φυσική τάξη — η ίδια η φύση είχε χωρίσει την ανθρώπινη κοινωνία σε διακριτές φυλές, των οποίων οι διαφορετικές ποιότητες καθόριζαν όλα τα υπόλοιπα.[18] Οι φυλές σχημά-

17. Για μια συνολική επισκόπηση των εργασιών της δημοκρατίας, βλ. E. Eyck, *A History of the Weimar Republic*, 2 τ. (Κέιμπριτζ, Μασ., 1962-64). Στις συνοπτικές εργασίες συμπεριλαμβάνονται των: A.J. Nicholls, *Weimar and the Rise of Hitler* (Νέα Υόρκη, 1991)· E. Kolb, *The Weimar Republic* (Λονδίνο, 1988)· I. Kershaw, επιμ., *Weimar: Why Did German Democracy Fail?* (Νέα Υόρκη, 1990).

18. R.A. Pois, *National Socialism and the Religion of Nature* (Νέα Υόρκη, 1986).

τιζαν ένα είδος πυραμίδας, με την αρία ή νορδική φυλή να βρίσκεται στην κορυφή, ανώτερη τόσο στις πολιτισμικές δημιουργίες όσο και σε όλα τα άλλα υψηλά γνωρίσματα. (Ετσι, από τεχνικής απόψεως, ο Χίτλερ δεν ήταν, αυστηρά μιλώντας, απλώς ένας Γερμανός εθνικιστής, αφού η έννοια της νορδικής φυλής, όπως παραδεχόταν σε ιδιωτικές συζητήσεις, επεκτεινόταν και σε συγκεκριμένους άλλους λαούς —ή τμήματα συγκεκριμένων άλλων λαών— στην Κεντρική και τη Βόρεια Ευρώπη).

Η ανώτερη φυλή έπρεπε να κυριαρχήσει, αλλά για να το πετύχει αυτό χρειαζόταν ζωτικό χώρο: *Lebensraum*. Ο Χίτλερ κατεδείκνυε ότι τέτοιος χώρος υπήρχε στα ανατολικά, κυρίως εις βάρος της ΕΣΣΔ. Αντίθετα με ό,τι λέγεται συνήθως, ο Χίτλερ δεν σκιαγράφησε όλους τους επαναστατικούς του στόχους στο *Mein Kampf*—αυτό θα τρομοκρατούσε τους περισσότερους Γερμανούς—, αλλά περιέγραψε τις κυριότερες ρατσιστικές αντιλήψεις του, κάποιες από τις επεκτατικές φιλοδοξίες του, καθώς επίσης και τον αντισημιτισμό του. Ο Χίτλερ δίδασκε ότι ο πιο επικίνδυνος εχθρός των Αρίων δεν ήταν οι κατώτερες φυλές ή οι κομουνιστές αλλά οι Εβραίοι, που τους περιέγραφε ως μια δαιμονική αντιφυλή αφοσιωμένη στην καταστροφή της καθαρότητας όλων των άλλων φυλών. Αυτός ο μεγάλος εβραϊκός κίνδυνος θα έπρεπε να εξαλειφθεί, αν και ο Χίτλερ δεν εξήγησε τι εννοούσε μ' αυτό. Το δόγμα του δαιμονικού φυλετικού αντισημιτισμού δεν ήταν καινούργιο, αφού στα τέλη του 19ου αιώνα είχε προβληθεί, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο έντονα, από διάφορους Γάλλους, Ρώσους, Γερμανούς και Αυστριακούς ιδεολόγους. Ο Χίτλερ όμως το κατέστησε κεντρικό στοιχείο της ιδεολογίας του και το έκανε πιο βίαιο.[19] Τα κίνητρά του βασίζονταν σε ένα απύθμενο μίσος. Ο Χίτλερ διαιρούσε τα προβλήματα σε απλούς δυϊσμούς, και αποκάλυπτε ένα αξιοσημείωτο ταλέντο στη διαισθητική προσέγγιση ζητημάτων προπαγάνδας και μαζικής ψυχολογίας. Τόνιζε τη σημασία του ψέματος και των υπερβολών στην προπαγάνδιση των ιδεών, και επίσης έδινε έμφαση στο γεγονός ότι οι μάζες εντυπωσιάζονταν από τον εξτρεμισμό και ήθελαν να βλέπουν ένα ποσοστό βίας να τίθεται σε πράξη.[20]

19. Για μια επισκόπηση της ανάπτυξης των ναζιστικών φυλετικών δογμάτων, βλ. R. Breitling, *Die nationalsozialistische Rassenlehre* (Μαϊσενχάιμ αμ Γκλαν, 1971), καθώς και R. Ceicel, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology* (Λονδίνο, 1972). Η συμβολή της εμιγκρέδικης ρωσικής άκρας Δεξιάς εξηγείται στο W. Laqueur, *Russia and Germany* (Νέα Υόρκη, 1963).

20. Κάπως αντιφατικές εκθέσεις των ιδεών του Χίτλερ μπορούν να βρεθούν στα: E. Jaeckel, *Hitler's Weltanschauung* (Μιντλτάουν, Κον., 1972)· R. Zitelmann, *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs* (Αμβούργο, 1987). Το ιδεολογικό του υπόβαθρο α-

Το NSDAP επανιδρύθηκε επίσημα στις 17 Φεβρουαρίου 1925.[21] Σύντομα χρειάστηκε να αντιμετωπίσει μια μεγάλη πρόκληση από την ίδια του την αριστερή πτέρυγα στις βόρειες πόλεις, στις οποίες είχε σχηματιστεί η Ένωση των Εθνικοσοσιαλιστών Εργατών, υπό την ηγεσία των αδελφών Γκρέγκορ και Ότο Στράσερ και του Πάουλ Γιόζεφ Γκέμπελς, ενός αποτυχημένου συγγραφέα. Σε δύο δραματικές συναντήσεις στις αρχές του 1926, ο Χίτλερ κέρδισε με το μέρος του τους διαφωνούντες, που επηρεάστηκαν από τη χαρισματική του φυσιογνωμία.[22] Στους οπαδούς του προέβαλε μια μεσσιανική εικόνα, και σε συνάρτηση με τις αξιοσημείωτες ρητορικές του ικανότητες, σ' αυτό το σημείο, είχε αποκτήσει μεγάλη δεξιοτεχνία στο να παίρνει συγκεκριμένες και προσεκτικά υπολογισμένες πόζες, ανάλογα με τη σύνθεση του ακροατηρίου. Η καθοδήγηση του κόμματος συγκεντροποιήθηκε πλήρως. Η επίσημη διακήρυξη της Führerprinzip (η αρχή της ηγεσίας) ακύρωσε το αρχικό σύστημα των εσωτερικών εκλογών και μετέφερε όλες τις εξουσίες στον Χίτλερ.[23] Το 1926 επανιδρύθηκαν οι φαιοχίτωνες των SA και σχηματίστηκαν πολλές κλαδικές οργανώσεις. Σ' αυτές συ-

---

ναλύεται στα: G.L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (Νέα Υόρκη, 1964)· H. Glaser, *The Cultural Roots of National Socialism* (Όστιν, 1978). Η καλύτερη σοβιετική μελέτη είναι στο A.A. Galkin, «Fashistskii ideinyi sindrom: Genesis germanskogo varianta», *Voprosy Filosofii*, 11 (1988), 124-34.

21. Παρόλο που τέθηκε εκτός νόμου το 1924, το NSDAP συμμετείχε στις εθνικές εκλογές για πρώτη φορά μέσω του Völkisch-Sozialer Block — μια συμμαχία με το Deutschvölkische Freiheitspartei του στρατηγού Ludendorff (Κόμμα Γερμανικής Εθνοτικής Ελευθερίας, DVFP), τη δεξιά ριζοσπαστική ομάδα που βρισκόταν πολύ κοντά στους ναζιστές. Εν αντιθέσει με κάποιες από τις προπολεμικές αντισημιτικές ομάδες που ήσαν μισοδημοκρατικές, το DVFP εκστράτευσε για ένα αυταρχικό καθεστώς, και δήλωνε ότι όσον αφορά τα εθνικιστικά θέματα βρίσκεται στην Ακροδεξιά και όσον αφορά τα οικονομικά ζητήματα στην Ακροαριστερά, ζητώντας το κλείσιμο του Χρηματιστηρίου και την εθνικοποίηση των τραπεζών. Οι ψήφοι που έλαβε έφτασαν το 6,5% στις εκλογές του Μαΐου του 1924, αλλά έπεσαν στο 3% στις δεύτερες γενικές εκλογές τον Δεκέμβριο εκείνου του χρόνου. Μεγάλο μέρος του DVFP αργότερα συγχωνεύθηκε με τους ναζί.

22. Γι' αυτή την πτέρυγα του κόμματος, βλ. R. Kühnl, *Die nationalsozialistische Linke 1925 bis 1930* (Μαϊσενχάιμ αμ Γκλαν, 1966)· επίσης βλ. M. Kele, *Nazis and Workers* (Τσάπελ Χιλ, 1972). Για τον Gregor Strasser, βλ. U. Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP* (Στουτγκάρδη, 1978)· P.D. Stachura, *Gregor Strasser and the Rise of Nazism* (Λονδίνο, 1983). Η τελευταία από τις πολλές βιογραφίες του Goebbels είναι του R.G. Reuth, *Goebbels* (Νέα Υόρκη, 1993).

23. I. Kershaw, *The «Hitler Myth»* (Οξφόρδη, 1987)· W. Horn, *Führerideologie und Parteiorganisation in der NSDAP, 1919-1933* (Ντίσελντορφ, 1975)· J. Nyomarkay, *Charisma and Factionalism in the Nazi Party* (Μινεάπολη, 1967)· F. Nova, *The National Socialist Fuehrerprinzip and Its Background in German Thought* (Φιλαδέλφεια, 1943).

Ο Γιόζεφ Γκαίμπελς μιλώντας σε μια διαδήλωση στο Βερολίνο, 1926

Ο Γιόζεφ Γκαίμπελς μιλώντας σε μια διαδήλωση στο Βερολίνο, 1926

234

Ο Γιόζεφ Γκαίμπελς μιλώντας σε μια διαδήλωση στο Βερολίνο, 1926

234

Ο Γιόζεφ Γκαίμπελς μιλώντας σε μια διαδήλωση στο Βερολίνο, 1926

234

μπεριλαμβάνονταν η Χιτλερική Νεολαία, η Ένωση των Εθνικοσοσιαλιστών Γυναικών, και άλλες ενώσεις για δικηγόρους, γιατρούς, καθηγητές και μαθητές.[24] Το 1928 δημιουργήθηκε η NSBO (η ναζιστική οργάνωση του εργατικού προσωπικού των εργοστασίων), και το κόμμα οργάνωσε ακόμη δικά του εσωτερικά δικαστήρια.[25] Αν και συνολικά αυτά τα χρόνια η αύξηση του κόμματος ακολουθούσε γενικά αργούς ρυθμούς, ήταν όμως σταθερή. Το 1927 τα μέλη του NSDAP έφτασαν τις 75.000, και δύο χρόνια αργότερα αυξήθηκαν στις 108.000.[26]

Μέχρι το 1928, το κόμμα δρούσε κυρίως στις πόλεις και ακολουθούσε τη στρατηγική της προσέγγισης των εργατών. Η επιτυχία του όμως ήταν μικρή, και στις εθνικές εκλογές του 1928 κέρδισε μόλις το 2,6% των ψήφων. Στις εργατικές περιοχές η εκλογική του απήχηση ήταν πενιχρή, αλλά σε πολλές αγροτικές περιοχές τα πήγε πολύ καλά. Αυτό παρακίνησε τον Χίτλερ σε αλλαγή στρατηγικής. Από την αποτυχία του 1923 και μετά, ο Χίτλερ εγκατέλειψε τις κομουνιστικού τύπου εξεγερσιακές τακτικές και προσάρμοσε το κόμμα στη νόμιμη τακτική, αναγνωρίζοντας ότι στη Γερμανία η κατάκτηση της εξουσίας μπορούσε να γίνει μόνο με νόμιμα μέσα. Το 1928 έκανε μια ακόμα θεμελιώδη αλλαγή στη στρατηγική του: το NSDAP θα γινόταν ένα όλο και περισσότερο διαταξικό κίνημα, στοχεύοντας σε όλους τους μεγάλους τομείς της κοινωνίας. Στις βιομηχανικές περιοχές εξακολουθούσε να στοχεύει στις ψήφους των εργατών, αλλά θα απευθυνόταν ισότιμα σε άλλους τομείς της μεσαίας τάξης και στους αγρότες, που φαίνονταν ότι ήταν ιδιαίτερα ευάλωτοι.

---

24. Το 1933, απ' όλα τα τμήματα της γερμανικής κοινωνίας, εκείνο που ελκυόταν δυσανάλογα από το ναζισμό ήταν των μαθητών, και η βιβλιογραφία γύρω από αυτούς είναι εκτεταμένη. Βλ. P.D. Stachura, *Nazi Youth in the Veimar Republic* (Σάντα Μπάρμπαρα, 1975)· M.H. Kater, *Studenteschaft und Rechtssradikalismus in Deutschland, 1918-1933* (Αμβούργο, 1975)· A. Faust, *Der Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund*, 2 τ. (Ντίσελντορφ, 1976)· M.P. Steinberg, *Sabers and Brownshirts: The German Student's Path to National Socialism, 1918-1935* (Σικάγο, 1977)· G. Giles, *Students and National Socialism in Germany* (Πρίνστον, 1985).

25. D.M. McKale, *The Nazi Party Courts* (Λόρενς, Κάνσας, 1974).

26. Η ανάπτυξη του κόμματος συνήθως ποίκιλλε ανάλογα με την περιοχή και την περιφέρεια. Ανάμεσα στις καλές περιφερειακές μελέτες είναι των: R. Koshar, *Social Life, Local Politics and Nazism: Marburg, 1880-1935* (Τσάπελ Χιλ, 1986)· G. Pridham, *Hitler's Rise to Power: The History of the NSDAP in Bavaria, 1923-1933* (Λονδίνο, 1973)· J. Noakes, *The Nazi Party in Lower Saxony, 1921-1933* (Λονδίνο, 1971). Για τη βιβλιογραφία και μια κριτική αποτίμησή της, βλ. J.H. Grill, «Local and Regional Studies of National Socialism: A Review», *JCH*, 21:2 (Απρίλιος 1986), 253-94.

Η νέα στρατηγική γρήγορα απέδωσε καρπούς. Το 1929 το κόμμα κέρδισε πολύ μεγάλη δημοσιότητα, όταν συνασπίσθηκε με άλλα δεξιά στοιχεία στην επίθεση εναντίον των αποζημιώσεων, αποκτώντας έτσι ευκολότερη πρόσβαση στα εθνικά μέσα ενημέρωσης. Στα τέλη του χρόνου, τα μέλη του ανήλθαν στις 178.000, και στις ψηφοφορίες σε τοπικό επίπεδο οι ψήφοι του ανέβηκαν κατακόρυφα.

Άλλες Οργανώσεις και Ομάδες Πίεσης του Αυταρχικού Εθνικισμού

Παρά την προσωρινή επιτυχία των δημοκρατικών δυνάμεων στη σταθεροποίηση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η εθνικιστική και αυταρχική υποκουλτούρα εκφραζόταν από πολλές οργανώσεις που δεν ανήκαν στο NSDAP. Αυτές οι οργανώσεις ενισχύθηκαν σ' έναν βαθμό από τις άμεσες μεταπολεμικές εμπειρίες. Οι ομάδες που εμπλέκονταν, πολιτικές και πολιτιστικές, ήταν ποικίλες και πολυάριθμες. Όλες τους σχεδόν ήσαν πιο μετριοπαθείς —συχνά πολύ πιο μερτιοπαθείς— από τους ναζί και σε καμία περίπτωση δεν υπάγονταν στον γενικό φασιστικό τύπο, όμως στο σύνολό τους συνέβαλλαν σε μια ατμόσφαιρα μέσα στην οποία οι αυταρχικές εθνικιστικές εναλλακτικές λύσεις δημοσιοποιούνταν και ενθαρρύνονταν όλο και πιο πολύ. Οι κυριότερες οργανώσεις και οι ομάδες πίεσης περιγράφονται στις παραγράφους που ακολουθούν.

Τα Freikorps. Οι ομάδες εθνικών πολιτοφυλακών στις περισσότερες χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οργανώθηκαν για να προστατεύσουν τα σύνορα και να αμυνθούν εναντίον ανατρεπτικών κινήσεων. Η γερμανική παραλλαγή αυτών των δυνάμεων αποκαλούνταν Freikorps, και άνθησε κατά τη διάρκεια του 1919-20, βοηθώντας στην άμυνα του ανατολικού μετώπου και στην καταστολή της επαναστατικής Αριστεράς. Αν και στη συνέχεια απαγορεύτηκε, η ομάδα αυτή έθεσε τις βάσεις για τη στρατιωτικοποίηση της εθνικής πολιτικής και τη χρήση της βίας.[27]

Το Stahlhelm. Στα χρόνια αμέσως μετά τον πόλεμο σχηματίστηκαν δεκάδες δεξιές ή ριζοσπαστικές εθνικιστικές ομάδες. Η μεγαλύτερη απ' όλες τις δεξιές εθνικιστικές οργανώσεις ήταν το Stahlhelm (Ατσάλινο Κράνος),

---

27. R.G.L. Waite, *Vanguard of Nazism* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1954)· J.M. Diehl, *Paramilitary Politics in Weimar Germany* (Μπλούμινγκτον, 1978)· H.W. Koch, *Der deutsche Bürgerkrieg: Eine Geschichte der deutschen und österreichischen Freikorps, 1918-1923* (Βερολίνο, 1978).

η κυριότερη οργάνωση των Γερμανών βετεράνων. Υπερεθνικιστική και στην ουσία αυταρχική, ήταν η οργάνωση που απολάμβανε τη μεγαλύτερη οικονομική υποστήριξη από τον Μουσολίνι. Το Stahlhelm όμως δεν ήταν πολιτικό κόμμα και δεν συμμετείχε στις εκλογές, αν και επηρέαζε την πολιτική σκέψη πολλών.[28]

Η συντηρητική επανάσταση. Πολλοί διανοούμενοι, συγγραφείς και πολιτικοί αρθρογράφοι διακήρυξαν αυτό που πολλοί από τους ίδιους αποκάλεσαν «η συντηρητική επανάσταση». Η επανάσταση αυτή θα απέρριπτε τις καινοτομίες και τον υποτιθέμενο ριζοσπαστισμό της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης για να αποκαταστήσει τις αληθινές γερμανικές αξίες κάτω από μια ισχυρή εξουσία και ηγεσία. Απέρριψαν τους ξένους υλιστές και τις «αμερικάνικες» επιδράσεις στο όνομα μιας ανώτερης γερμανικής κουλτούρας. Της συντηρητικής επανάστασης ηγούνταν το περιοδικό *Die Tat* (*Δράση*) και φιγούρες όπως ο ιερατικός ποιητής Στέφαν Γκέοργκ, ένας από τους δύο καλύτερους Γερμανούς ποιητές των αρχών του 20ού αιώνα· ο ιστορικός Όσβαλντ Σπένγκλερ, ο πρώτος τόμος του οποίου, ***Decline of the West*** (*Η Παρακμή της Δύσης*) —που είχε πολύ μεγάλη επιρροή—, παρουσιάστηκε το 1918· και ο πολιτικός αρθρογράφος Άρθουρ Μέλερ βαν ντεν Μπρουκ, του οποίου το *Das dritte Reich* (*Το Τρίτο Ράιχ*) δημοσιεύτηκε το 1923. Οι ποικίλοι υποστηρικτές της συντηρητικής επανάστασης, οι οποίοι δεν διαμόρφωσαν κάποια κοινή οργάνωση, διακήρυσσαν ότι ο κόσμος της νεωτερικότητας και του υλισμού ήταν καταδικασμένος, κι ότι η Ευρώπη και η Γερμανία βρίσκονταν μπροστά σε μια κρίσιμη καμπή, που απαιτούσε την αποκατάσταση των υψηλών πνευματικών και πολιτισμικών αξιών στο όνομα του γερμανισμού, της ενότητας και της εθνικής επιβεβαίωσης.[29]

Η επέκταση της völkisch κουλτούρας. Η völkisch ή εθνοτική κουλτούρα αναπτύχθηκε στη διάρκεια του 19ου αιώνα και επεκτάθηκε ακόμη πιο πολύ στη δεκαετία του 1920, ιδιαίτερα με τη μορφή των μυθιστορημάτων και

---

28. V.R. Berghahn, *Der Stahlhelm* (Ντίσελντορφ, 1966).

29. A. Mohler, *Die konservative Revolution in Deutschland, 1918-1933* (Ντάρμσταντ, 1972)· K. Sontheimer, *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik* (Μόναχο, 1962)· J.P. Faye, *Langages totalitaires* (Παρίσι, 1972)· K. von Klemperer, *Germany's New Conservatism* (Πρίνστον, 1957)· H. Lebovics, *Social Conservatism and the Middle Classes in Germany, 1914-1933* (Πρίνστον, 1969)· D. Barnouw, *Weimar Intellectuals and the Threat of Modernity* (Μπλούμινγκτον, 1978)· H.J. Schwierskott, *Arthur Moeller van der Bruck und der revolutionäre Nationalismus in der Weimarer Republik* (Γκέτινγκεν, 1962). Για τους κυριότερους πολιτικούς θεωρητικούς σ' αυτό τον τομέα, βλ. J. Bendersky, *Carl Schmitt: Theorist for the Reich* (Πρίνστον, 1983).

της λαϊκής τέχνης. Τέτοια έργα προπαγάνδιζαν τις γερμανικές αντιλήψεις ζωής και τις γερμανικές αξίες, απορρίπτοντας τη νέα ελιτίστικη κοσμοπολίτικη πολιτιστική επιρροή των μεγάλων πόλεων. Διακήρυτταν ότι η ειρήνη, η αρμονία και η αληθινή ανάπτυξη μπορούσαν να βρεθούν μόνο μέσα στην εθνοτική κουλτούρα, η οποία απαιτούσε τη γερμανική ενότητα και — λόγω συνεπαγωγής— αυστηρότερη και περισσότερο αυταρχική ηγεσία. Η völkisch κουλτούρα, ιδιαίτερα, προέβαλλε έντονα έναν μύθο αγαπητό σε όλους τους εθνικιστές — τη μυστηριώδη γοητεία του Kriegserlebnis, ή «του μύθου της εμπειρίας του πολέμου». Αυτός ο μύθος τόνιζε επίμονα τον ιερό δεσμό του πολέμου, την αμοιβαία σχέση και την κοινότητα ευθύνης που γεννά ο εθνικός αγώνας και η θυσία, τις ανώτερες αξίες και τη μεταρσίωση της ζωής που γίνονταν εφικτά λόγω της γερμανικής ενότητας σε μαχητικούς πατριωτικούς σκοπούς.[30]

Η Bündisch νεολαία και η νεανική κουλτούρα. Το σύγχρονο κίνημα της νεολαίας, όπως είδαμε στο Πρώτο Κεφάλαιο, άρχισε να οργανώνεται στη Γερμανία τα χρόνια πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά τη δεκαετία του '20 αυτή η τάση εξαπλώθηκε· όλες σχεδόν οι μεγάλες πολιτικές δυνάμεις είχαν επίσης οργανώσεις νεολαίας. Από τα πιο μαχητικά τμήματα της νεολαίας ήταν οι εθνικιστές κι αυτοί που έκλιναν προς völkisch ιδέες, και ήταν οργανωμένοι σε οργανώσεις διαφόρων τύπων που μερικές φορές ήταν ανεξάρτητες από πολιτικά κόμματα. Οι Bündisch (εθνικιστικά δεμένες) ομάδες νεολαίας αναζητούσαν επίμονα την πατριωτική ενότητα και την ισχυρή ηγεσία για την επίτευξη ενός υψηλού σκοπού που θα υπερέβαινε την καθημερινότητα. Επιπλέον, η νεολαία ήταν ιδιαίτερα σημαντική εκείνη την περίοδο λόγω των υψηλών αριθμών γεννήσεων πριν από το 1914 και την υψηλή θνησιμότητα των μεγαλυτέρων ηλικιών λόγω του πολέμου. Το 1925, η ηλικιακή κατηγορία των 15-20 περιελάμβανε τον μεγαλύτερο αριθμό νέων απ' ό,τι ποτέ πριν στη γερμανική ιστορία, ξεπερνώντας κατά πολύ σε αριθμό τους περισσότερο ώριμους τριαντάρηδες άντρες. Η πολυάριθμη και συχνά αποξενωμένη νέα γενιά ήταν επιρρεπής στη ριζοσπαστικοποίηση, ενώ ο μεγάλος αριθμός τους αποτελούσε «αποδεικτικό στοιχείο» για τη βασιμότητα της προπαγάνδας των ναζί και των άλλων υπερεθνικιστών ότι οι Γερμανοί ήταν ένας Volk ohne Raum (ένας λαός χωρίς επαρκή ζωτικό χώρο).

Εθνικοί Μπολσεβίκοι. Οι πιο ριζοσπαστικοί από τους υπερεθνικιστές στο κοινωνικό επίπεδο ήταν οργανωμένοι σε μια μικροσκοπική ομάδα με

---

30. G.L. Mosse, *Fallen Soldiers* (Νέα Υόρκη, 1990). Για την εξάπλωση της völkisch κουλτούρας σ' εκείνα τα χρόνια, βλ. Mosse, *Crisis of German Ideology*, 237-317.

αρχηγό τον Ερνστ Νίκις, τα μέλη της οποίας αυτοαποκαλούνταν Εθνικοί Μπολσεβίκοι και ισχυρίζονταν ότι υιοθετούσαν πολλά στοιχεία από την κοινωνική επανάσταση του Λένιν παράλληλα με τις γερμανικές πολιτικές και πολιτισμικές αρχές. Αυτό το εγχείρημα συνδυασμού δύο τελείως αντίθετων άκρων τούς καταδίκασε σε απομόνωση.[31]

Το Γερμανικό Εθνικό Λαϊκό Κόμμα (DNVP). Το κυριότερο πολιτικό κόμμα της υπερεθνικιστικής Δεξιάς ήταν το DNVP, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις έπαιξε σημαντικό ρόλο στο Κοινοβούλιο. Στο μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του '20 ήταν το κόμμα της συντηρητικής και νομικιστικής Δεξιάς (εάν όχι της πρωτοαυταρχικής), αποδεχόμενο σε μεγάλο βαθμό τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού και μερικές φορές συμμετέχοντας σε κυβερνήσεις συνασπισμού. Εντούτοις, το 1928 στην ηγεσία του κόμματος ανήλθε ο Άλφρεντ Χούγκενμπουργκ, ένας βαρόνος του Τύπου και της κινηματογραφικής βιομηχανίας, μαζί με άλλες προσωπικότητες της ριζοσπαστικής Δεξιάς. Αυτοί άλλαξαν τις θέσεις του κόμματος δηλώνοντας την άμεση αντίθεσή τους με το δημοκρατικό σύστημα. Έτσι, από το 1928 το DNVP έγινε ένα κλασικό δεξιό ριζοσπαστικό αυταρχικό κόμμα, αλλά οι στενόμυαλες κοινωνικές και οικονομικές υπερδεξιές ιδέες του είχαν μικρή λαϊκή απήχηση. Μετά το 1930 δεν μπόρεσε να ανταγωνιστεί το ναζισμό.[32]

Η κρυπτοαυταρχική Δεξιά στα μετριοπαθή κόμματα. Η δεξιά πτέρυγα των μετριοπαθών φιλελεύθερων κομμάτων, ιδιαίτερα του Καθολικού Κέντρου και του συντηρητικού φιλελεύθερου Γερμανικού Λαϊκού Κόμματος (DVP), έτειναν προς τον μετριοπαθή αυταρχισμό, με μερικές πινελιές μοναρχισμού.[33] Αυτές οι ομάδες μαζί με κάποια από τα μεσοαστικά αποσχισθέντα κόμματα είχαν εν δυνάμει τη βούληση να συνεργαστούν για έναν μετριοπαθή αυταρχισμό με άλλες κοινωνικές δυνάμεις.

Ο Χίντενμπουργκ και η δεξιά προεδρική κλίκα. Όταν ο Φρίντριχ Έμπερτ, ο πρώτος πρόεδρος της δημοκρατίας (και σοσιαλιστής), πέθανε το 1925, οι δεξιοί ενθάρρυναν την υποψηφιότητα του 78χρονου στρατάρχη Πάουλ φον

---

31. O.-E. Schüddekopf, *Nationalbolschewismus in Deutschland, 1918-1933* (Φρανκφούρτη, 1973)· L. Dupeux, *«Nationalbolschewismus» in Deutschland, 1919-1933* (Μόναχο, 1985).

32. Για την τελευταία περίοδο του NVDP, βλ. J.A. Leopold, *Alfred Hugenburg* (Νιου Χέιβεν, 1978)· F.H. von Gärtringen, «Die Deutschnationale Volkspartei», στο *Das Ende der Parteien: 1933*, επιμ. E. Mathias & R. Morsey (Ντίσελντορφ, 1960), 543-652· A. Chanady, «The Disintegration of the German National Peoples' Party, 1924-1930», *JMH* 39:1 (1967), 65-91.

33. W.H. Kaufmann, *Monarchism in the Weimar Republic* (Νέα Υόρκη, 1953).

Χίντενμπουργκ, του επικεφαλής στη διάρκεια του πολέμου της ανώτερης στρατιωτικής διοίκησης. Εθνικός ήρωας που δεν ήταν ούτε δημοκράτης ούτε ρεπουμπλικάνος, ο Χίντενμπουργκ κέρδισε με μικρή διαφορά ψήφων τον μετριοπαθή φιλελεύθερο υποψήφιο. Αν και η εκλογή του στην προεδρία δεν είχε κάποιες άμεσες συνέπειες, ήταν ένα μοιραίο γεγονός, αφού ο γέρος άνδρας, που αργότερα θα πάθαινε γεροντική άνοια, δεν είχε κανένα ενδιαφέρον στο να διατηρήσει την ακεραιότητα της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης. Επιπλέον, περιτριγυριζόταν από δεξιούς συμβούλους και στρατιωτικούς ακολούθους, όπως ο στρατηγός Κουρτ φον Σλάιχερ, επικεφαλής του πολιτικού γραφείου του μικρού μεταπολεμικού γερμανικού στρατού, οι οποίοι ευνοούσαν τη μετατροπή της δημοκρατίας σ' ένα πιο αυταρχικό προεδρικό σύστημα. Οι σύμβουλοι του Χίντενμπουργκ, με τη σειρά τους, διατηρούσαν επαφές με προσωπικότητες του συντηρητικού και αυταρχικού χώρου από τη δεξιά μερίδα των κοινοβουλευτικών κομμάτων του Κέντρου και της Δεξιάς. Πριν από το τέλος της δεκαετίας του '20, ο Χίντενμπουργκ άρχισε να παρεμβαίνει πιο πολύ στις εργασίες του Κοινοβουλίου και τις διαδικασίες του κυβερνητικού συνασπισμού. Μ' έναν τέτοιο ηγέτη στην κορυφή, η μοίρα της δημοκρατίας δεν μπορούσε παρά να είναι αβέβαιη.[34]

Τελικά, όλες αυτές οι ομάδες έχασαν έδαφος, το οποίο κέρδιζαν οι ναζί, και στις περισσότερες των περιπτώσεων εξαφανίστηκαν ως αυτόνομες πολιτικές δυνάμεις στα μέσα του 1933. Η αποτυχία τους ως πολιτικών οργανώσεων και ως πολιτικών ρευμάτων οφειλόταν στην έλλειψη ηγεσίας, πολιτικής ενότητας, αποτελεσματικής διοίκησης και μιας ευρύτερης διαταξικής προσέγγισης, παραμένοντας γενικά στενόμυαλες και δεξιές τόσο στην εικόνα που έδιναν όσο και στην πρακτική τους.

Η Ύφεση και η Άνοδος του Ναζισμού, 1930-1933

Η έναρξη της μεγάλης ύφεσης πρόσθεσε ξαφνικά μια νέα κρίση στη μακριά διαδοχή εθνικών τραυματικών εμπειριών που ήδη από το 1914 ταλάνιζαν τη γερμανική κοινωνία. Τα μόνα χρόνια που χαρακτηρίστηκαν από ευημερία μετά τον πόλεμο ήταν τα 1920-21, 1924 και 1926-28. Μια απότομη πτώση της οικονομικής δραστηριότητας είχε πλήξει την πλειονότητα του πληθυσμού το 1925,[35] και η ανεργία, ακόμα και στα πιο καλά

34. A. Dorpalen, *Hindenburg and the Weimar Republic* (Πρίνστον, 1964).

35. D. Hertz-Eichenrode, *Wirtschaftskrise und Arbeitbeschaffung: Konjunkturpolitik 1925/26 und die Grundlagen der Krisenpolitik Brünings* (Φρανκφούρτη, 1982).

χρόνια, δεν εξαφανίστηκε ποτέ. Η γερμανική οικονομία είχε μονίμως έλλειψη κεφαλαίων, και η βιομηχανική παραγωγή, στο σύνολό της, αυξήθηκε πολύ λίγο πάνω από τα επίπεδα του 1913. Ο εξωτερικός δανεισμός ήταν πάντα αναγκαίος για την κάλυψη των ελλειμμάτων του κρατικού προϋπολογισμού. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα η Γερμανία να γίνει η πιο εξαρτημένη χώρα στη διεθνή οικονομία από κάθε άλλη βιομηχανική χώρα.[36] Από τη στιγμή που χτύπησε η ύφεση, η ανεργία αυξήθηκε κατακόρυφα. Ο αριθμός των ανέργων, από 1,3 εκατομμύρια στα τέλη του 1929, έφτασε τα 3 εκατομμύρια ένα χρόνο αργότερα και τα 6 στα τέλη του 1932.[37] Ο φόβος και η εμπάθεια αναπτύσσονταν παντού. Οι άνεργοι εργάτες διεύρυναν όλο και περισσότερο τις τάξεις του Κομουνιστικού Κόμματος (KPD), ενώ τα μέλη των μεσαίων τάξεων, που υπέφεραν λιγότερο από την ανεργία, γίνονταν όλο και πιο ανήσυχα και αναζητούσαν καινούργιες εναλλακτικές λύσεις. Τα μετριοπαθή κόμματα ήδη από το 1924 είχαν αρχίσει να χάνουν ψήφους, κι έτσι, πριν καν να ξεσπάσει η ύφεση, το φιλελεύθερο Κέντρο είχε αδυνατίσει σοβαρά. Αυτή η συμφορά απλώς επέτεινε την τάση των μετριοπαθών κομμάτων να κατακερματίζονται και να υποδιαιρούνται περαιτέρω.

Η ύφεση πολύ σύντομα διέλυσε το «συνασπισμό της Βαϊμάρης» των μεσοαστικών κομμάτων και των σοσιαλδημοκρατών που είχαν κυβερνήσει στη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας. Από κάποια άποψη, αυτή ήταν η πρώτη κρίση του κοινωνικού κράτους, αφού η γερμανική δημοκρατία είχε διπλασιάσει το ποσοστό της μερίδας του εθνικού εισοδήματος που δαπανούσε το κράτος, υπερβαίνοντας το 30%. Οι εργοδότες συνήθιζαν να μιλούν για καταπίεση από «το κράτος των συνδικάτων», που επέβαλλε υψηλή φορολογία και υποχρεωτική διαιτησία στα εργατικά ζητήματα. Το προηγούμενο ύψος δαπανών δεν μπορούσε να διατηρηθεί, αλλά οι σοσιαλδημοκράτες επέμεναν στη διατήρησή του, κι έτσι τα κόμματα του συνασπισμού δεν μπόρεσαν να βρουν μια συμβιβαστική λύση.[38]

---

36. W.C. McNeil, *American Money and the Weimar Republic* (Νέα Υόρκη, 1985).

37. H. James, *The German Slump* (Νέα Υόρκη, 1986)· P.D. Stachura, επιμ., *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany* (Νέα Υόρκη, 1986).

38. Για μια θετική αποτίμηση της σοσιαλιστικής θέσης, βλ. D. Abraham, *The Collapse of the Weimar Republic: Political Economy and Crisis* (Πρίνστον, 1981). Η συνολική πολιτική των σοσιαλδημοκρατών σε όλη αυτή την περίοδο μελετάται στα: D. Harsch, *German Social Democracy and the Rise of Nazism* (Τσάπελ Χιλ, 1993)· H.A. Winkler, *Der Weg in die Katastrophe: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimar Republik 1930 bis 1933* (Βερολίνο, 1987).

Σχηματισμός ενός νέου συνασπισμού θα ήταν πολύ δύσκολο να γίνει, αλλά ο πρόεδρος Χίντενμπουργκ ούτε καν που προσπάθησε. Βαθιά μέσα του ήταν μοναρχικός και δεν πολυπίστευε στην κοινοβουλευτική κυβέρνηση, και διόρισε ως καγκελάριο τον Χάινριχ Μπρούνινγκ, που ανήκε στη δεξιά πτέρυγα του Καθολικού Κόμματος του Κέντρου. Ο νέος καγκελάριος δεν είχε την πλειοψηφία, αλλά ο πρόεδρος του έδωσε την εξουσία να κυβερνά με διατάγματα υπό τις καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης του άρθρου 48 του συντάγματος. Αν και αυτές οι εξουσίες ήταν προσωρινές, κατέστησαν μη αναγκαία τη στήριξη στις ψήφους του Κοινοβουλίου, κι έτσι η αντιπροσωπευτικότητα της κυβέρνησης σε εθνικό επίπεδο διαταράχθηκε, για να μην αποκατασταθεί παρά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο πρόεδρος Χίντενμπουργκ και ο καγκελάριος Μπρούνινγκ υπολόγιζαν ότι η ισχυρή κυβέρνηση θα έφερνε πολύ γρήγορα πρακτικές επιτυχίες και τη δημόσια επιδοκιμασία, κι έτσι θα οδηγούσε σ' ένα πιο αυταρχικό σύστημα και πιθανόν στην παλινόρθωση της μοναρχίας.[39]

Η απόφαση, τον Σεπτέμβριο του 1930, να δοκιμάσουν τις καινούργιες εξελίξεις με εκλογές για το Reichstag αποδείχθηκε μια πολύ λανθασμένη τακτική κίνηση. Καθώς η οικονομική κρίση βάθαινε, η επιτυχία της προπαγανδιστικής έλξης που ασκούσαν οι ναζί ως σωτήρες της οικονομίας που είχαν να προσφέρουν σε όλους και από κάτι δείχθηκε με δραματικό τρόπο με την κατά 800% αύξηση των ψήφων τους: οι ναζί κέρδισαν το 18,3% του συνόλου των ψήφων σε εθνικό επίπεδο και 107 έδρες. Έτσι, ξαφνικά, το κόμμα του Χίτλερ έγινε το δεύτερο σε κοινοβουλευτική δύναμη, με τους σοσιαλδημοκράτες να είναι η πρώτη δύναμη. Μεγάλη αύξηση παρουσίασαν επίσης οι κομουνιστές, ενώ τα μεσοαστικά κόμματα παρουσίασαν περαιτέρω μείωση. Περισσότερες από τις μισές ψήφους των ναζί προέρχονταν από αυτά τα κόμματα, το 1/5 από ψηφοφόρους που απείχαν, κι ένα μικρό ποσοστό από πρώην σοσιαλιστικές ψήφους. Η επιτυχία της αναδιοργάνωσης του κόμματος και της αναδιάρθρωσης της στρατηγικής του έγινε εμφανής το 1930. Το NSDAP είχε μία σταθερή και συγκεντρωτική διοίκηση, τα μέλη του δούλευαν πολύ σκληρά, και ο κομματικός του μηχανισμός αποδείχθηκε ιδιαίτερα επιδέξιος στο χειρισμό της μαζικής προπαγάνδας. Εκμεταλλεύτηκε όλες τις μορφές επικοινωνίας, από αφίσες, γιγαντοαφίσες κι εφημερίδες μέχρι φυλλάδια, ραδιόφωνο, ταινίες και αναρίθμητες μαζικές συγκεντρώσεις.

39. Βλ. H. Brüning, *Memoiren* (Φρανκφούρτη, 1975).

Μια ώρα με τον Αδόλφο Χίτλερ

Μια ώρα με τον Αδόλφο Χίτλερ

243

Μια ώρα με τον Αδόλφο Χίτλερ

243

Μια ώρα με τον Αδόλφο Χίτλερ

243

Δύο στοιχεία της ναζιστικής στρατηγικής την έκαναν ιδιαίτερα αποτελεσματική. Από τη μία, η εθνικοσοσιαλιστική προπαγάνδα απευθυνόταν σε όλα τα μεγάλα τμήματα της κοινωνίας χρησιμοποιώντας τη δική τους γλώσσα, και υποσχόταν τη λύση των οικονομικών τους προβλημάτων. Από την άλλη, οι ναζί διακήρυτταν ότι οι ίδιοι ήταν το μοναδικό παγγερμανικό κίνημα που στεκόταν πάνω από κόμματα, τάξεις και κλίκες. Υποτίθεται λοιπόν ότι ο Χίτλερ ήταν ο μοναδικός εθνικός ηγέτης μ' ένα πρόγραμμα για ολόκληρη την κοινωνία, ικανός να σώσει την Πατρίδα από την καταστροφή. Ο Χίτλερ αναδεικνυόταν ως ο μεγαλύτερος πολιτικός ρήτορας του αιώνα, οι παθιασμένες ρητορικές τεχνικές του οποίου —αν και σε μια άλλη περίοδο και σε κάποια άλλη κοινωνία θα φαίνονταν γελοίες— ήταν ικανές να επηρεάσουν εκατομμύρια ανθρώπων και να τους δώσουν καινούργια ελπίδα και χαρά.[40]

Όσο η εθνικοσοσιαλιστική προπαγάνδα απευθυνόταν σε μαζικότερα ακροατήρια, τόσο οι ακραίες πλευρές και οι τόνοι των χιτλερικών δογμάτων χαμήλωναν. Ο αντισημιτισμός έπαιζε κάποιο ρόλο, αλλά μόνο στην πιο μετριοπαθή εκδοχή του, καθώς οι ναζί γίνονταν περισσότερο προσεκτικοί ώστε να μην τρομάζουν τους καθημερινούς ανθρώπους με το να διακηρύσσουν τρομακτικές τακτικές εναντίων των Εβραίων.[41] Παρομοίως, ο πολεμικός στόχος της απόκτησης Lebensraum με την καταστροφή της Σοβιετικής Ένωσης συνήθως δεν αναφερόταν. Αντιθέτως, η κομματική προπαγάνδα επαναλάμβανε συνεχώς ότι μόνο ο Χίτλερ μπορούσε να προσφέρει μια ισχυρή κυβέρνηση στη Γερμανία για τη διατήρηση της σταθερότητας, τονίζοντας το σύνθημα «*Εθνικοσοσιαλισμός σημαίνει ειρήνη*». Τα κυριότερα μοτίβα ήσαν εθνικισμός, οικονομική σωτηρία και αντικομουνισμός. Έτσι οι ναζί αποδείχθηκαν εξίσου μεγάλοι ψεύτες με τους κομουνιστές, απολάμβαναν όμως ευρύτερη αποδοχή από τον πληθυσμό.

Όπως ο Μουσολίνι το 1921-22, ο Χίτλερ το 1931-32 προσπάθησε να δημιουργήσει επαφές με τομείς της κοινωνίας που είχαν επιρροή, συνεργαζόμενος κατά διαστήματα με τη Δεξιά και προσπαθώντας να καθησυχάσει τους επιχειρηματίες ότι δεν είχαν κανένα λόγο να φοβούνται τον ναζιστικό

---

40. Ίσως η πιο ολοκληρωμένη μελέτη της ανόδου του Χίτλερ είναι του G. Schulz, *Aufstieg des Nationalsozialismus* (Βερολίνο, 1975).

41. S. Gordon, *Hitler, Germans and the Jewish Question* (Πρίνστον, 1984). Ο Χίτλερ είχε ήδη χαμηλώσει τους τόνους του αντισημιτισμού τόσο πολύ, που στις προπαγανδιστικές εκστρατείες του 1928-29 ο Ludendorff τον αποκήρυξε ως προδότη του αντισημιτισμού. E. Ludendorff, *Weltkrieg droht auf deutschen Boden* (Μόναχο, 1930), 19-20, που παρατίθεται στο M. Michaelis, *Mussolini and the Jews* (Οξφόρδη, 1978), 49.

«σοσιαλισμό». Παρ' όλη τη μεγάλη αριστερή προπαγάνδα ότι ήταν πληρωμένος πράκτορας του καπιταλισμού, ο Χίτλερ έλαβε μικρή οικονομική υποστήριξη από τις μεγάλες επιχειρήσεις.[42] Αν και η υποστήριξη των μικρών βιομηχάνων προς αυτόν ήταν αξιοσημείωτη, η πλειονότητα των μεγάλων επιχειρήσεων τασσόταν κατηγορηματικά ενάντια στην ιδέα να του επιτραπεί να διαμορφώσει κυβέρνηση.[43] Το ναζιστικό κόμμα χρηματοδοτούνταν κυρίως από τα μέλη του.

Όταν το 1923 έληξε η θητεία του προέδρου Χίντενμπουργκ, ο Χίτλερ αποφάσισε να αμφισβητήσει την επανεκλογή του, γνωρίζοντας ότι ο Χίντενμπουργκ έδειχνε απροθυμία στο διορισμό του ως καγκελαρίου. Αν και ο Χίντενμπουργκ απέτυχε για λίγες μόνο ψήφους να κερδίσει την απόλυτη πλειοψηφία στις εκλογές, στις οποίες συμμετείχαν επίσης ως υποψήφιοι ο Χίτλερ και ο εκπρόσωπος των κομουνιστών, στον δεύτερο γύρο νίκησε πολύ εύκολα τον Χίτλερ με 53% προς 37%. Οι δεξιοί σύμβουλοι του Χίντενμπουργκ τον έπεισαν να διορίσει ως καγκελάριο μια άλλη δεξιά προσωπικότητα του Κεντρώου Κόμματος, τον αριστοκράτη Φραντς φον Πάπεν. Αυτό έγινε στα μέσα του Ιουλίου. Λίγο-πολύ, ο στόχος του Πάπεν ήταν παρόμοιος με αυτόν του Χίντενμπουργκ: η μετατροπή της γερμανικής κυβέρνησης σ' ένα πιο αυταρχικό και δεξιό προεδρικό σύστημα. Θεωρώντας τους ναζιστές ως τον κυριότερο ανταγωνιστή του, έλαβε την άδεια για τη διεξαγωγή καινούργιων εκλογών, αλλά όταν έγινε η καταμέτρηση των ψήφων, στις 31 Ιουλίου, οι ναζί είχαν εκτιναχθεί στο 37%, δίνοντας έτσι στο κόμμα 230 έδρες στο Reichstag και κάνοντάς τους το μεγαλύτερο κόμμα στη Γερμανία. Ήταν προφανές ότι ο Πάπεν, μην έχοντας πίσω του την πλειοψηφία των ψήφων, δεν θα μπορούσε να κυριαρχήσει σ' ένα τέτοιο Κοινοβούλιο. Πολύ σύντομα, μετά τη σύνοδο του Κοινοβουλίου, προκήρυξε και πάλι εκλογές, ελπίζοντας αυτή τη φορά να ανακόψει την ορμή των ναζιστών. Τώρα σημείωσε μερική επιτυχία· για πρώτη φορά οι ψήφοι προς

---

42. Περισσότερο επιστημονικές παρουσιάσεις της θεωρίας του «πράκτορα» μπορούν να βρεθούν στα: E. Czichon, *Wer verhalf Hitler zur Macht?* (Κολονία, 1967)· D. Stegmann, «Kapitalismus und Faschismus in Deutschland, 1929-1934», *Beiträge zur Marxschen Theorie*, 6 (1976), 19-91· U. Horster-Philipps, «Grosskapital, Weimarrer Republik und Faschismus», στο *Die Zerstörung der Weimarer Republik*, επιμ. G. Hardach & R. Kühnl (Κολονία, 1977), 38-141.

43. H.A. Turner Jr., *German Big Business and the Rise of Hitler* (Νέα Υόρκη, 1985)· του ιδίου, «Hitlers Einstellung zu Wirtschaft und Gesellschaft vor 1933», *Geschichte und Gesellschaft*, 2 (1976), 89-117. Βλ. επίσης J. Pool & S.Pool, *Who Financed Hitler?* (Νέα Υόρκη, 1978)· R. Neebe, *Grossindustrie, Staat und NSDAP, 1930-1933*(Γκέτινγκεν, 1981).

Μια παρέλαση των SA στο Μόναχο

τους εθνικοσοσιαλιστές μαθητών, αλλά μόνο στο 33% και στις 19ό ώρες.

Στη διάρκεια της εκλογικής εκστρατείας του 1932, κεντρικό σύνθημα των ναζί ήταν ότι μόνο αυτοί θα μπορούσαν να σώσουν τη Γερμανία από τον εμφύλιο πόλεμο. Υποστήριξαν ασφάλεια από το μαρξισμό, αλλά ανέπτυξαν επίσης ζωηρή δράση ενάντια της «αντίδρασης» που προσωποποιούνταν στη μορφή της δεξιάς «κυβέρνησης των βαρόνων» του Πάπεν. Υποσχέθηκαν επίσης ότι θα σώσουν τη Γερμανία από το «κοινοβουλευτικό σύστημα ή τον άγριο καπιταλισμό». Στο τέλος του χρόνου ο αριθμός των μελών έφτασε τις 450.000, ο μεγαλύτερος από κάθε άλλο πολιτικό κόμμα, με 400.000 στην SA κι έναν παρόμοιο αριθμό εργατών στις ναζιστικές εργατικές ομάδες. Γύρω στο 8% των μελών του κόμματος ήταν γυναίκες, 25% ήταν εργάτες, και γύρω στα 2/3 προέρχονταν από διάφορες μερίδες των μεσοαστικών τάξεων.[46] Οι περισσότεροι από τους εργάτες ναζί ήταν «Στρατιώτες της Θύελλας» της SA, αφού τους απαρτίζαν το 50-55% των μελών της

46. Kater, Nazi Party, 51-71.

SA προερχόταν από την εργατική τάξη.[45] Τον Ιούλιο του 1932, το ποσοστό της εκλογικής υποστήριξης προς τους ναζί αυξήθηκε σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Τη μεγαλύτερη αύξηση παρουσίασε στις προτεσταντικές μικρές πόλεις και στις αγροτικές περιοχές. Οι ναζί τα πήγαν επίσης καλά στις περιοχές όπου κατοικούσαν οι ελίτ, στα αυτοαπασχολούμενα μέλη της «παλιάς μεσαίας τάξης», στους δημοσίους υπαλλήλους, καθώς επίσης και στους εργάτες σε μικρά εργοστάσια και βιοτεχνίες. Αν οι περισσότερες ψήφοι τους προέρχονταν από τη μεσαία τάξη, το 1/3 ή και ακόμη περισσότερο ήρθε από τους εργάτες. Αντιστρόφως, οι ναζί δεν τα πήγαν καλά μεταξύ των καθολικών και ανάμεσα στους βιομηχανικούς εργάτες, κι όχι ιδιαίτερα καλά, επίσης, στους υπαλλήλους. Οι γυναίκες γενικά τούς υποστήριξαν λιγότερο από τους άντρες.[46]

Ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό των εκλογών του 1932 ήταν η δραματική μείωση της εκλογικής απήχησης όλων των φιλελεύθερων και μετριοπαθών κομμάτων των μεσαίων τάξεων εκτός του Καθολικού Κέντρου, με την απήχηση του δεξιού ριζοσπαστικού DNVP να μειώνεται λιγότερο απ' ό,τι αυτή των φιλελεύθερων προτεσταντικών κομμάτων. Τα μεσοαστικά κόμματα αποκήρυξαν τον ναζιστικό «σοσιαλισμό» και τα «κηρύγματα περί επανάστασης», χαρακτηρίζοντας τους ναζί ως αριστερούς που πήγαιναν «χέρι-χέρι» με τους κομουνιστές, αλλά η απήχηση τέτοιων απόψεων ελαττωνόταν.[47] Παράλληλα, όλα τα μεσοαστικά κόμματα, με την εξαίρεση του Καθολικού Κέντρου, διασπάστηκαν. Οι αποσχισθέντες δημιούργησαν νέες ομάδες και μετακινήθηκαν περισσότερο προς τα δεξιά.

Το μόνο κόμμα που παρουσίασε αξιοσημείωτη αύξηση ψήφων, εκτός των ναζί, ήταν οι κομουνιστές. Οι κομουνιστές έβλεπαν πάντα ως κύριους

---

45. Σύμφωνα με τον Kater (*Nazi Party*), περίπου το 55% ήταν εργάτες· ο Mühlberger (*Hitler's Followers*, 159-80) φτάνει στον μέσο όρο για όλες τις περιφέρειες του 49%. Ο Conan Fischer, στο *Stormtroopers* (Λονδίνο, 1983), συμπεραίνει ότι οι εργάτες είχαν την απόλυτη πλειοψηφία στην SA, αν και η Mathilde Jamin, στο *Zwischen den Klassen: Zur Sozialstruktur der SA-Führerschaf* (Βούπερταλ, 1984), 116-69, τονίζει πως η έρευνά της δείχνει ότι από τους ηγέτες της SA μόνο το 2% ήταν εργάτες.

46. R.F. Hamilton, *Who Voted for Hitler?* (Πρίνστον, 1982)· T. Childers, *The Nazi Voter* (Τσάπελ Χιλ, 1983)· του ιδίου, επιμ., *The Formation of the Nazi Constituency, 1919-1933* (Τότοβα, Νιού Τζέρσεϊ, 1986). Βλ. επίσης H.A. Winkler, *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus* (Κολονία, 1970)· R.J. Evans, «Women and the Triumphs of Hitler», *JMH*, 48:1 (Μάρτιος 1976), 73-91· R.I. McKibbin, «The Myth of the Unemployed: Who Did Vote for Hitler?», *Australian Journal of Politics and History*, 15:2 (Αύγουστος 1969), 25-69.

47. Childers, *Nazi Voter*, 207.

Ο Χίτλερ επιθεωρώντας μια παρέλαση των SA στο Μόναχο

εχθρούς τους τους σοσιαλδημοκράτες, και μερικές φορές συνεργάστηκαν με τους ναζί ενάντιον του υπάρχοντος δημοκρατικού συστήματος. Την ίδια στιγμή, έχοντας επίγνωση του ότι οι ναζί αύξαναν την απήχησή τους μέσα στους εργάτες, χρησιμοποίησαν και αυτοί την ίδια δημαγωγική εθνικιστική ιδεολογία. Η καθημερινή σοσιαλιστική εφημερίδα *Vorwärts* (Εμπρός), όταν οι κομμουνιστές υιοθέτησαν την τακτική του «ενιαίου μετώπου από τα κάτω» προσπαθώντας να κερδίσουν με το μέρος τους φιλοναζιστές εργάτες μέσα από έναν μικρό αριθμό κοινών πρωτοβουλιών με τους ναζί, διαμαρτυρόταν ότι οι κομμουνιστές είχαν γίνει «περισσότερο εθνικοσοσιαλιστές από τους ναζί».[48] Αυτό όμως δεν ωφέλησε καθόλου τους κομμουνιστές.[49]

Η πολιτική βία αυξανόταν σταθερά από το 1928 έως το 1933, εντεινόμενη κατά τη διάρκεια των μαζικών κινητοποιήσεων του 1930 και συνεχίζοντας με τους ίδιους ρυθμούς κλιμάκωσης και μετά. Οι βίαιες ενέργειες περιλάμβαναν κυρίως [illegible], ή συγκρούσεις συμμοριών, ανά-

48. Ό.π., 182.
49. C. Fischer, *The German Communists and the Rise of Nazism* ([illegible], 1991).

Ο Χίτλερ επιθεωρώντας μια παρέλαση των SA στο Μόναχο

εχθρούς τους τους σοσιαλδημοκράτες, και μερικές φορές συνεργάστηκαν με τους ναζί ενάντιον του υπάρχοντος δημοκρατικού συστήματος. Την ίδια στιγμή, έχοντας επίγνωση του ότι οι ναζί αύξαναν την απήχησή τους μέσα στους εργάτες, χρησιμοποίησαν και αυτοί την ίδια δημαγωγική εθνικιστική ιδεολογία. Η καθημερινή σοσιαλιστική εφημερίδα *Vorwärts* (Εμπρός), όταν οι κομμουνιστές υιοθέτησαν την τακτική του «ενιαίου μετώπου από τα κάτω» προσπαθώντας να κερδίσουν με το μέρος τους φιλοναζιστές εργάτες μέσα από έναν μικρό αριθμό κοινών πρωτοβουλιών με τους ναζί, διαμαρτυρόταν ότι οι κομμουνιστές είχαν γίνει «περισσότερο εθνικοσοσιαλιστές από τους ναζί».[48] Αυτό όμως δεν ωφέλησε καθόλου τους κομμουνιστές.[49]

Η πολιτική βία αυξανόταν σταθερά από το 1928 έως το 1933, εντεινόμενη κατά τη διάρκεια των μαζικών κινητοποιήσεων του 1930 και συνεχίζοντας με τους ίδιους ρυθμούς κλιμάκωσης και μετά. Οι βίαιες ενέργειες περιλάμβαναν κυρίως [illegible], ή συγκρούσεις συμμοριών, ανά-

48. Ό.π., 182.
49. C. Fischer, *The German Communists and the Rise of Nazism* ([illegible], 1991).

248

Ο Χίτλερ επιθεωρώντας μια παρέλαση των SA στο Μόναχο

εχθρούς τους τους σοσιαλδημοκράτες, και μερικές φορές συνεργάστηκαν με τους ναζί ενάντιον του υπάρχοντος δημοκρατικού συστήματος. Την ίδια στιγμή, έχοντας επίγνωση του ότι οι ναζί αύξαναν την απήχησή τους μέσα στους εργάτες, χρησιμοποίησαν και αυτοί την ίδια δημαγωγική εθνικιστική ιδεολογία. Η καθημερινή σοσιαλιστική εφημερίδα *Vorwärts* (Εμπρός), όταν οι κομμουνιστές υιοθέτησαν την τακτική του «ενιαίου μετώπου από τα κάτω» προσπαθώντας να κερδίσουν με το μέρος τους φιλοναζιστές εργάτες μέσα από έναν μικρό αριθμό κοινών πρωτοβουλιών με τους ναζί, διαμαρτυρόταν ότι οι κομμουνιστές είχαν γίνει «περισσότερο εθνικοσοσιαλιστές από τους ναζί».[48] Αυτό όμως δεν ωφέλησε καθόλου τους κομμουνιστές.[49]

Η πολιτική βία αυξανόταν σταθερά από το 1928 έως το 1933, εντεινόμενη κατά τη διάρκεια των μαζικών κινητοποιήσεων του 1930 και συνεχίζοντας με τους ίδιους ρυθμούς κλιμάκωσης και μετά. Οι βίαιες ενέργειες περιλάμβαναν κυρίως [illegible], ή συγκρούσεις συμμοριών, ανά-

48. Ό.π., 182.
49. C. Fischer, *The German Communists and the Rise of Nazism* ([illegible], 1991).

248

Ο Χίτλερ επιθεωρώντας μια παρέλαση των SA στο Μόναχο

εχθρούς τους τους σοσιαλδημοκράτες, και μερικές φορές συνεργάστηκαν με τους ναζί ενάντιον του υπάρχοντος δημοκρατικού συστήματος. Την ίδια στιγμή, έχοντας επίγνωση του ότι οι ναζί αύξαναν την απήχησή τους μέσα στους εργάτες, χρησιμοποίησαν και αυτοί την ίδια δημαγωγική εθνικιστική ιδεολογία. Η καθημερινή σοσιαλιστική εφημερίδα *Vorwärts* (Εμπρός), όταν οι κομμουνιστές υιοθέτησαν την τακτική του «ενιαίου μετώπου από τα κάτω» προσπαθώντας να κερδίσουν με το μέρος τους φιλοναζιστές εργάτες μέσα από έναν μικρό αριθμό κοινών πρωτοβουλιών με τους ναζί, διαμαρτυρόταν ότι οι κομμουνιστές είχαν γίνει «περισσότερο εθνικοσοσιαλιστές από τους ναζί».[48] Αυτό όμως δεν ωφέλησε καθόλου τους κομμουνιστές.[49]

Η πολιτική βία αυξανόταν σταθερά από το 1928 έως το 1933, εντεινόμενη κατά τη διάρκεια των μαζικών κινητοποιήσεων του 1930 και συνεχίζοντας με τους ίδιους ρυθμούς κλιμάκωσης και μετά. Οι βίαιες ενέργειες περιλάμβαναν κυρίως [illegible], ή συγκρούσεις συμμοριών, ανά-

48. Ό.π., 182.
49. C. Fischer, *The German Communists and the Rise of Nazism* ([illegible], 1991).

248

μεσα στους ναζί και τους κομουνιστές, αν και οι ναζί μερικές φορές επιτίθενταν κι εναντίον σοσιαλιστών, που έδειχναν μεγαλύτερη απροθυμία να εμπλακούν σε βίαιες ενέργειες από ό,τι οι κομουνιστές. Η γενικευμένη τρομοκρατία ή οι προγραμματισμένες δολοφονίες ηγετικών προσωπικοτήτων δεν περιλαμβάνονταν στις βίαιες τακτικές αυτών των ομάδων. Οι βίαιες ενέργειες είχαν να κάνουν μ' έναν αυξανόμενο αριθμό συμπλοκών, χτυπημάτων και δολοφονιών στους δρόμους των μεγάλων πόλεων, και μερικές φορές σε πολιτικές συγκεντρώσεις και ταβέρνες. Υπό κανονικές συνθήκες, στόχος δεν ήταν η δολοφονία του εχθρού, και πολλές συρράξεις είχαν ως αποτέλεσμα μικροτραυματισμούς. Οι Γερμανοί κομουνιστές ήταν πάντα πρόθυμοι να προχωρήσουν σε βίαιες ενέργειες. Αν και συμμετείχαν σε μερικές κοινές απεργιακές κινητοποιήσεις και πολιτικές πρωτοβουλίες με τους ναζί, συνήθως προχωρούσαν σε δικές τους ανεξάρτητες επιθετικές πρωτοβουλίες, που μερικές φορές συμπεριελάμβαναν βίαιες τακτικές.

Δεν έχει υπάρξει κάποια ακριβής καταμέτρηση των βίαιων επεισοδίων στην περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Περισσότεροι από 2.000 άνθρωποι σκοτώθηκαν στις απεργίες, τις επαναστατικές εκρήξεις και την καταπίεση του 1919-23.[50] Οι Γερμανοί κομουνιστές ισχυρίζονταν ότι οι «φασίστες» σκότωσαν 92 εργάτες μεταξύ του τέλους του 1923 και των αρχών του 1930, ενώ οι ναζί, με τη σειρά τους, διατείνονταν ότι την ίδια περίπου περίοδο 30 μέλη τους σκοτώθηκαν από πολιτικούς αντιπάλους. Το 1930 οι ναζί ισχυρίζονταν ότι είχαν 17 νεκρούς σε πολιτικές αψιμαχίες ενώ οι κομουνιστές 44. Τον επόμενο χρόνο οι αριθμοί αυξήθηκαν σε 42 για τους ναζί και 52 για τους κομουνιστές. Για το 1932 οι αντίστοιχοι ισχυρισμοί ήσαν 84 και 75, ενώ κάθε χρόνο ο αντίστοιχος αριθμός των τραυματιών ήταν περίπου εκατό φορές μεγαλύτερος (2.500 τραυματισμένοι ναζί το 1930, 9.715 το 1932).[51]

---

50. E.J. Gumbel, *Vier Jahre Politischer Mord* (Βερολίνο, 1923). Επιπροσθέτως, λέγεται ότι διαπράχθηκαν περισσότερες από 300 πολιτικές δολοφονίες στη διάρκεια αυτών των χρόνων, η συντριπτική τους πλειοψηφία από δεξιούς εναντίον αριστερών.

51. E. Rosenhaft, *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence, 1929-1933* (Κέιμπριτζ, 1983), 6-7. Ο Richard Bessel, στο *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany, 1925-1934* (Νιου Χέιβεν, 1974), 74-75, παρουσιάζει μικρότερα νούμερα, με τον αριθμό των ναζί που σκοτώθηκαν να φτάνει τους 24 από το 1924 έως το 1929, τους 15 το 1930, τους 42 το 1931 και τους 70 το 1932, η πλειοψηφία των οποίων τα τρία τελευταία χρόνια ήταν μέλη της SA. Για περισσότερες πληροφορίες για τη βία των ναζί, βλ. Fischer, *Stormtroopers*, και τις δύο μελέτες του Peter H. Merkl, *Political Violence under the Swastika: 581 Early Nazis* (Πρίνστον, 1975), και *The Making of a Stormtrooper* (Πρίνστον, 1980).

Παρ' όλ' αυτά, η μείωση κατά 10% των ψήφων των ναζί στην εκλογική αναμέτρηση του Νοεμβρίου του 1932 αποτέλεσε ένα σοβαρό πλήγμα γι' αυτούς — την πρώτη αντίστροφη κίνηση μετά από τρία έτη συνεχών επιτυχιών. Ο Πάπεν ήλπιζε να χρησιμοποιήσει το πλεονέκτημα που του πρόσφερε αυτή η κατάσταση για να εξημερώσει τους ναζί —ακριβώς όπως οι Ιταλοί συντηρητικοί κάποτε ήλπιζαν ότι θα μπορούσαν να εξημερώσουν τους φασίστες—, προσφέροντας στον Χίτλερ την υποδεέστερη θέση του αντικαγκελαρίου στην κυβέρνησή του. Ο Χίτλερ αρνήθηκε, εμμένοντας στην άποψη να πάρει την εξουσία νομίμως ως καγκελάριος, υπολογίζοντας — αναμφίβολα σωστά— ότι κάθε υποδεέστερη θέση θα υπονόμευε σοβαρά τις ευκαιρίες του.

Έτσι, ο Πάπεν δεν είχε τη δυνατότητα να οικοδομήσει έναν νόμιμο πλειοψηφικό συνασπισμό, εφόσον το Reichstag ήταν τώρα απελπιστικά κατακερματισμένο. Η μόνη του ελπίδα ήταν μ' ένα είδος προεδρικού πραξικοπήματος ο Χίντενμπουργκ να μετατρέψει τη γερμανική κυβέρνηση σ' ένα πιο αυταρχικό δεξιό προεδρικό σύστημα. Ο Χίντενμπουργκ δίσταζε, και ο κύριος στρατιωτικός του σύμβουλος, ο Σλάιχερ, τον έπεισε ότι η εναλλακτική λύση που πρότεινε ο Πάπεν δεν θα λειτουργούσε ποτέ και θα κατέληγε σε αριστερή εξέγερση και εμφύλιο πόλεμο. Αντιθέτως, ο Σλάιχερ δεσμεύτηκε ότι, εάν διοριζόταν καγκελάριος, θα μπορούσε να συγκεντρώσει μια νόμιμη πλειοψηφία φλερτάροντας με τον Γκρέγκορ Στράσερ (τον υπ' αριθμόν δύο ηγέτη στο κόμμα και επικεφαλής της γραφειοκρατίας) και με τη ναζιστική «αριστερή» πτέρυγα που θα έφευγε από το κόμμα, ενώ παράλληλα θα αναζωογονούσε την οικονομία μέσω των δημοσίων έργων και άλλων κυβερνητικών επενδύσεων. Έτσι, στις 2 Δεκεμβρίου του 1932 ο Σλάιχερ αντικατέστησε στην καγκελαρία τον Πάπεν. Δραστηριοποιήθηκε αμέσως δουλεύοντας πάνω στο καινούργιο οικονομικό του πρόγραμμα, το οποίο σύντομα έδειξε κάποια σημεία επιτυχίας.[52] Η αντικαγκελαρία προσφέρθηκε στον Στράσερ, με την ελπίδα ότι μια σημαντική μερίδα των ναζί θα εγκατέλειπε τον Χίτλερ και θα υποστήριζε την κυβέρνηση. Ο Χίτλερ έθεσε βέτο στη συμμετοχή του Στράσερ. Ο τελευταίος τότε παραι-

52. Για τον Schleicher, βλ. F.-K. von Plehwe, *Reichskanzler Kurt von Schleicher: Weimars Letzte Chance gegen Hitler* (Εσλινγκεν, 1983)· K. Caro & W. Oehme, *Schleichers Aufstieg* (Βερολίνο, 1933)· H. Marcon, *Arbeitsbeschaffungspolitik der Regierung Papen und Schleicher* (Φρανκφούρτη, 1974). Για το ρόλο του στρατού στη διάρκεια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, βλ. T. Vogelsang, *Reichswehr, Staat und NSDAP* (Μόναχο, 1962)· F.L. Carsten, *The Reichswehr and German Politics, 1918-1933* (Νέα Υόρκη, 1966)· R.J. O'Neill, *The German Army and the Nazi Party* (Λονδίνο, 1964).

τήθηκε από το NSDAP, αλλά ελάχιστοι ακολούθησαν το παράδειγμά του.

Το τελείωμα του 1932 ήταν μια κρίσιμη στιγμή για τον Χίτλερ, αφού κατέστη εμφανές ότι υπήρχε η δυνατότητα η ναζιστική παλίρροια, που είχε ήδη αρχίσει να υποχωρεί ελαφρά, να υποχωρήσει ακόμα περισσότερο. Το καλοκαίρι του 1932 η ύφεση της γερμανικής οικονομίας έφτασε στο κατώτατο όριό της και η ανεργία σταμάτησε να αυξάνει. Το δεύτερο τέταρτο του 1932 η παραγωγή αγαθών αυξήθηκε, και κατά το τρίτο τέταρτο αυξήθηκε και η παραγωγή διαρκών καταναλωτικών αγαθών. Το κόστος μειωνόταν, τα κέρδη αυξάνονταν και το Χρηματιστήριο άρχισε κι αυτό να ανεβαίνει. Μερικές εβδομάδες μετά την άνοδο του Σλάιχερ στην καγκελαρία, μια νέα διεθνής συνθήκη τερμάτισε τους περιορισμούς σε εξοπλισμό που είχαν επιβληθεί από τη συνθήκη των Βερσαλιών στη Γερμανία. Οι πληρωμές των αποζημιώσεων είχαν στην πραγματικότητα λήξει πάνω από ένα χρόνο τώρα. Οι δύο βαριές «αλυσίδες των Βερσαλιών» είχαν σπάσει χωρίς τη βοήθεια των ναζί. Η *Frankfurter Zeitung* ανακοίνωσε με σιγουριά την 1η Ιανουαρίου του 1933 ότι η «μεγάλη επίθεση των εθνικοσοσιαλιστών στο δημοκρατικό κράτος έχει αποκρουσθεί».

Επιπλέον, στις αρχές του 1933 οι ναζί έκαναν το λάθος να υποστηρίξουν μια άγρια απεργία στις συγκοινωνίες, που σχεδίασαν οι κομουνιστές στο Βερολίνο, η οποία παρέλυσε την πόλη για πέντε μέρες. Αυτό αναζωπύρωσε τους φόβους των συντηρητικών για τον ναζιστικό «σοσιαλισμό», και η *Vorwärts* δήλωνε ότι ο Χίτλερ είχε χάσει την εμπιστοσύνη των μεγάλων χρηματιστηριακών και επιχειρηματικών κύκλων. Ο ναζί Führer ήταν πολύ στενοχωρημένος και κάποιες στιγμές συζητούσε τον τερματισμό όλων αυτών μ' ένα πιστόλι. Ο Σλάιχερ θεώρησε ότι ένας ακόμα εκλογικός γύρος θα εξάλειφε τελείως τις πιθανότητες των ναζί.

Η αδυναμία του καγκελαρίου έγκειτο στο ότι ήταν απλώς ένας στρατηγός με εξουσίες μέσω διαταγμάτων που απέρρεαν από το άρθρο 48, εξαρτημένος απόλυτα από τη διακριτική ευχέρεια του προέδρου. Σοβαρότερο ήταν το γεγονός ότι οι προσπάθειές του για εξεύρεση εναλλακτικών πολιτικών λύσεων δεν είχαν κάποια απτά αποτελέσματα, ενώ γεννούσαν υποψίες σε πολλές πλευρές. Έχοντας αποτύχει να διασπάσει τους ναζί, προσπάθησε έπειτα να προσεγγίσει τους σοσιαλιστές. Αποτέλεσμα αυτού ήταν κάτι που έγραψε ένας από τους κορυφαίους Γερμανούς ιστορικούς εκείνης της εποχής, ο Καρλ Ν. Μπράχερ, ότι ο Σλάιχερ «φλερτάριζε με όλους και ξεσήκωνε τη δυσπιστία όλων».[53] Ο Χίντενμπουργκ ήταν ιδιαίτερα απογοη-

53. K.D. Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik* (Βίλινγκεν, 1964), 680.

τευμένος από την πρόταση του καγκελαρίου να εγκαταστήσει ακτήμονες και άνεργους εργάτες γης σε αριστοκρατικές ιδιοκτησίες που είχαν πτωχεύσει, στην Ανατολική Πρωσία, την αγαπημένη του περιοχή.

Η σύντομη —δίμηνη— διακυβέρνηση του Σλάιχερ ήταν επιτυχημένη οικονομικά, αποτυχημένη όμως πολιτικά. Τελικά προσπάθησε να ξεπεράσει το πολιτικό αδιέξοδο προτείνοντας στον Χίντενμπουργκ η κυβέρνηση να δράσει μονομερώς και να θέσει εκτός νόμου τους κομουνιστές και τους φασίστες, να διαλύσει το Κοινοβούλιο (τουλάχιστον προσωρινά) και να επιβάλει με διάταγμα ένα πιο αυταρχικό προεδρικό σύστημα. Ο Χίντενμπουργκ όμως δεν ενθουσιάστηκε μ' αυτές τις προτάσεις, εφόσον αυτή ήταν η πολιτική που είχε συστήσει ο Πάπεν και ο Σλάιχερ είχε κριτικάρει ότι θα οδηγήσει στην εξέγερση και στον εμφύλιο. Παρ' όλ' αυτά, ήταν η μοναδική εναλλακτική λύση που απέμενε στη Γερμανία στις αρχές του 1933.

Ο Πάπεν, από τότε που τον έδιωξαν από την καγκελαρία, σχεδίαζε συνεχώς την εκδίκησή του εναντίον του Σλάιχερ. Τώρα πρότεινε στον γερασμένο και αναποφάσιστο πρόεδρο τη δική του εκδοχή του πρώτου σχεδίου του Σλάιχερ: μία κοινοβουλευτική κυβέρνηση συνασπισμού με μια λειτουργική πλειοψηφία που θα είχε επικεφαλής τον Χίτλερ αλλά στην πράξη θα κυριαρχούνταν από τον Πάπεν, που θα διοριζόταν αντικαγκελάριος. Τα περισσότερα μέλη της κυβέρνησης δεν θα ήταν ναζί, έτσι ο Χίτλερ θα ήταν «δεμένος χειροπόδαρα». Η λειτουργική πλειοψηφία όμως θα καθιστούσε δυνατή τη λειτουργία μιας αποτελεσματικής κυβέρνησης για πρώτη φορά από το 1930. Ο Πάπεν ήταν ένας ακόμα αντίπαλος και ανταγωνιστής του ναζί Führer που υποτίμησε σοβαρά τη σκληρότητά του και τις ικανότητές του. Ο Χίντενμπουργκ αποδέχθηκε το σχέδιο, δίνοντας έτσι στον Χίτλερ την ευκαιρία για την οποία δούλευε και περίμενε.

Η Κατάληψη της Εξουσίας

Έτσι, στις 30 Ιανουαρίου του 1933, ο Χίτλερ έγινε ο καγκελάριος της γερμανικής κυβέρνησης, επικεφαλής ενός κανονικού και νόμιμου κυβερνητικού συνασπισμού. Από τις έντεκα υπουργικές θέσεις, μόνο οι δύο δόθηκαν στους ναζί. Αυτό όμως που ούτε ο Χίντενμπουργκ ούτε ο Πάπεν αντιλήφθηκαν ήταν ότι, δίνοντας την ηγεσία της κυβέρνησης στον Χίτλερ, του έδιναν τα εργαλεία της εξουσίας τα οποία θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει για να δημιουργήσει την προσωπική του δικτατορία.[54] Το ναζιστι-

54. Βλ. L.E. Jones, «"The Greatest Stupidity of My Life": Alfred Hugenburg and the Formation of the Hitler Cabinet, January 1933», *JCH*, 27:1 (Ιανουάριος 1992), 63-87.

Ο Χίτλερ σε μια ναζιστική παρέλαση

κό κίνημα είχε αποκτήσει νέα ορμή από τις νίκες σε διάφορες τοπικές και περιφερειακές εκλογές του Ιανουαρίου, αλλά τις πρώτες εβδομάδες ο Χίτλερ έπρεπε να διατηρεί ένα προσωπείο νομιμότητας. Για τον Χίτλερ, όπως και για τον Μουσολίνι δέκα χρόνια νωρίτερα, ήταν πολύ σημαντικό να κερδίσει την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία και να δημιουργήσει ένα παραπέτασμα νομιμότητας για τη μετάβαση στη δικτατορία. Έτσι, στις 4 Φεβρουαρίου πήρε την έγκριση από τον Χίντενμπουργκ να διαλύσει και πάλι το Reichstag και να προκηρύξει καινούργιες εκλογές ένα μήνα αργότερα. Ο πρόεδρος συμφώνησε επίσης να εκδώσει αμέσως ένα διάταγμα

Ο Γερμανικός Εθνικοσοσιαλισμός

Ο Χίτλερ σε μια ναζιστική παρέλαση

κό κίνημα είχε αποκτήσει νέα ορμή από τις νίκες σε διάφορες τοπικές και περιφερειακές εκλογές του Ιανουαρίου, αλλά τις πρώτες εβδομάδες ο Χίτλερ έπρεπε να διατηρεί ένα προσωπείο νομιμότητας. Για τον Χίτλερ, όπως και για τον Μουσολίνι δέκα χρόνια νωρίτερα, ήταν πολύ σημαντικό να κερδίσει την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία και να δημιουργήσει ένα παραπέτασμα νομιμότητας για τη μετάβαση στη δικτατορία. Έτσι, στις 4 Φεβρουαρίου πήρε την έγκριση από τον Χίντενμπουργκ να διαλύσει και πάλι το Reichstag και να προκηρύξει καινούργιες εκλογές ένα μήνα αργότερα. Ο πρόεδρος συμφώνησε επίσης να εκδώσει αμέσως ένα διάταγμα

253

Ο Γερμανικός Εθνικοσοσιαλισμός

Ο Χίτλερ σε μια ναζιστική παρέλαση

κό κίνημα είχε αποκτήσει νέα ορμή από τις νίκες σε διάφορες τοπικές και περιφερειακές εκλογές του Ιανουαρίου, αλλά τις πρώτες εβδομάδες ο Χίτλερ έπρεπε να διατηρεί ένα προσωπείο νομιμότητας. Για τον Χίτλερ, όπως και για τον Μουσολίνι δέκα χρόνια νωρίτερα, ήταν πολύ σημαντικό να κερδίσει την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία και να δημιουργήσει ένα παραπέτασμα νομιμότητας για τη μετάβαση στη δικτατορία. Έτσι, στις 4 Φεβρουαρίου πήρε την έγκριση από τον Χίντενμπουργκ να διαλύσει και πάλι το Reichstag και να προκηρύξει καινούργιες εκλογές ένα μήνα αργότερα. Ο πρόεδρος συμφώνησε επίσης να εκδώσει αμέσως ένα διάταγμα

253

Ο Γερμανικός Εθνικοσοσιαλισμός

Ο Χίτλερ σε μια ναζιστική παρέλαση

κό κίνημα είχε αποκτήσει νέα ορμή από τις νίκες σε διάφορες τοπικές και περιφερειακές εκλογές του Ιανουαρίου, αλλά τις πρώτες εβδομάδες ο Χίτλερ έπρεπε να διατηρεί ένα προσωπείο νομιμότητας. Για τον Χίτλερ, όπως και για τον Μουσολίνι δέκα χρόνια νωρίτερα, ήταν πολύ σημαντικό να κερδίσει την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία και να δημιουργήσει ένα παραπέτασμα νομιμότητας για τη μετάβαση στη δικτατορία. Έτσι, στις 4 Φεβρουαρίου πήρε την έγκριση από τον Χίντενμπουργκ να διαλύσει και πάλι το Reichstag και να προκηρύξει καινούργιες εκλογές ένα μήνα αργότερα. Ο πρόεδρος συμφώνησε επίσης να εκδώσει αμέσως ένα διάταγμα

253

που θα περιόριζε κάποιες από τις ελευθερίες του Τύπου και θα απαγόρευε τις «ανατρεπτικές» πολιτικές συναντήσεις.

Μέσα στις επόμενες εβδομάδες, ο Χίτλερ εγκατέστησε τον ναζιστικό έλεγχο στις περισσότερες περιφερειακές κυβερνήσεις. Μία συνήθης τακτική ήταν η SA να δημιουργεί αναταραχές που ακολουθούνταν από αιτήσεις των ναζιστών προς τον Βίλχελμ Φρικ, τον νέο ναζί Υπουργό Εσωτερικών, να παρέμβει για να αποκαταστήσει την τάξη. Χρησιμοποιώντας τότε το διάταγμα της 28ης Ιανουαρίου, το οποίο έδινε στην κεντρική κυβέρνηση την εξουσία να αναλαμβάνει τη διοίκηση των περιφερειακών κυβερνήσεων, ο Φρικ διόριζε στην ενλόγω περιοχή έναν ναζί ως αρχηγό της αστυνομίας. Η πίεση των ναζί εξανάγκαζε τους τοπικούς ηγέτες σε παραίτηση, και αντικαθιστούνταν από μια διοίκηση που στην πλειοψηφία της ήταν ναζιστική. Παράλληλα, προστέθηκαν 50.000 βοηθητικοί αστυνομικοί, τα 4/5 των οποίων ήταν μέλη της SA, ενώ όλοι οι υπόλοιποι προέρχονταν από το δεξιό Stahlhelm.

Πολλοί λίγοι ξεγελάστηκαν από την «όλα για όλα» προεκλογική εκστρατεία των ναζί για τις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933. Οι εκλογές αυτές χαρακτηρίστηκαν ως οι «τελευταίες εκλογές για τα επόμενα εκατό χρόνια», ένα σύνθημα που υιοθετήθηκε από τους δεξιούς συμμάχους των ναζί, το DNVP, αλλά και από άλλους που πίστευαν ακόμα ότι αυτοί, κι όχι οι επαναστάτες ναζί, θα αποκτούσαν τελικά τον έλεγχο του καινούργιου αυταρχικού καθεστώτος. Αν και στο παρελθόν οι ναζί είχαν δεχτεί πολύ λίγα χρήματα από τη Δεξιά, τώρα η χρηματοδότηση από τις μεγάλες επιχειρήσεις έρρεε άφθονη. Η μυστηριώδης πυρπόληση του Reichstag στις 27 Φεβρουαρίου ήταν το πρόσχημα για τη νομιμοποίηση του διατάγματος που εκδόθηκε την επόμενη μέρα και περιόριζε κάποιες πολιτικές ελευθερίες. Αυτό ήταν το γεγονός που σηματοδότησε την έναρξη του ναζιστικού αστυνομικού κράτους, καθώς η αστυνομία άρχισε να συλλαμβάνει τους ηγέτες και ενεργά στελέχη των κομουνιστών. Οι ναζί, στη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, χρησιμοποίησαν πολλή βία ενάντια κυρίως στους κομουνιστές και τους σοσιαλιστές. Σε κάτι που με δυσκολία μπορεί να χαρακτηριστεί ως πλήρεις και ελεύθερες εκλογές, οι κάλπες έδωσαν στους ναζί το 43,9% και 288 έδρες στο Reichstag, ενώ ο κυριότερός τους σύμμαχος, το DNVP του Χούγκενμπουργκ, κέρδισε 52 έδρες. Με τους κομουνιστές υπό απαγόρευση, ο Χίτλερ είχε τώρα την ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία που ζητούσε.

Όταν το Reichstag άνοιξε και πάλι, η ύπαρξη αυτής της πλειοψηφίας βοήθησε στην ψήφιση, στις 23 Μαρτίου, του Ermächtigungsgesetz, ή νομο-

θετικής εξουσιοδότησης (τεχνικά ο «Νόμος για την Ανακούφιση από τα Δεινά του Λαού και του Reich»), που παρείχε στον Χίτλερ την εξουσία να κυβερνά με διατάγματα για τέσσερα χρόνια. Η ψήφιση αυτού του νόμου απαιτούσε κοινοβουλευτική πλειοψηφία 2/3, γιατί περιείχε συνταγματικές αλλαγές: ο νόμος πέρασε με συντριπτική πλειοψηφία, 444 υπέρ με 94 κατά, και τον υποστήριξε ακόμα και το Καθολικό Κέντρο. Το γεγονός ότι η εξουσία στη Γερμανία άλλαξε χέρια μ' έναν τέτοιο αναίμακτο τρόπο, έχει συζητηθεί πάρα πολύ.[55]

Gleichschaltung: Ο Ναζιστικός Συντονισμός των Θεσμών

Η δεύτερη φάση κατάληψης της εξουσίας συνίστατο στον έλεγχο και την αναδιοργάνωση των βασικών θεσμών. Οι νόμοι της 31ης Μαρτίου και 7ης Απριλίου εξουσιοδοτούσαν την κυβέρνηση να διορίσει ως περιφερειακούς διοικητές ειδικούς κυβερνήτες του Reich οι οποίοι είχαν την εξουσία να εκδίδουν νόμους χωρίς να χρειάζονται την επικύρωση των περιφερειακών κοινοβουλίων. Παράλληλα, ένας νόμος για την «αποκατάσταση των δημοσίων υπηρεσιών» εγκαινίασε την απομάκρυνση των Εβραίων και των αριστερών από τη γερμανική γραφειοκρατία και το εκπαιδευτικό σύστημα.

Η Πρωτομαγιά, παραδοσιακά η μέρα της γιορτής των συνδικάτων, τώρα κηρύχθηκε Μέρα Εθνικής Εργασίας, και την επόμενη μέρα η αστυνομία κατέλαβε όλα τα γραφεία των εργατικών συνδικάτων. Στις 10 Μαΐου η κυβέρνηση ανακοίνωσε τη δημιουργία του Γερμανικού Εργατικού Μετώπου (DAF), της καινούργιας ναζιστικής οργάνωσης για όλους τους εργάτες. Παρομοίως, οι αγρότες σύντομα οργανώθηκαν στη νέα Τάξη Σίτισης του Reich.

Το Κομουνιστικό Κόμμα είχε τεθεί εκτός νόμου στις αρχές Μαρτίου, και ακολούθησαν οι σοσιαλιστές στις 22 Ιουνίου. Οι δεξιοί συνεργάτες του Χίτλερ εγκατέλειψαν τώρα τις αυταπάτες ότι τον έχουν «δεμένο χειροπόδαρα». Ο Άλφρεντ Χούγκενμπουργκ, ο μόνος μέσα στην κυβέρνηση που ίσως μπορούσε να αποτελέσει έναν κομματικό ανταγωνιστικό πόλο, εκδιώχθηκε στις 26 Ιουνίου, και την επόμενη μέρα το DNVP διαλύθηκε. Στις 14

---

55. Η κλασική μελέτη είναι των K.D. Bracher, W. Sauer & G. Schulz, *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, 3 τ. (Φρανκφούρτη, 1979). Βλ. επίσης, M. Broszat, *Die Machtergreifung* (Μόναχο, 1984)· W. Wichalka, επιμ., *Die nationalsozialistische Machtergreifung* (Πάντερμπορν, 1984)· P.D. Stachura, επιμ., *The Nazi Machtergreifung* (Λονδίνο, 1983). Μια κλασική μελέτη για το τοπικό επίπεδο είναι του W.S. Allen, *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town* (Νέα Υόρκη, 1984).

Ο Χίτλερ χαιρετά τον Χίντενμπουργκ, 21 Μαρτίου 1933

Ιουλίου το ΝΣΔΚ κηρύχθηκε το μοναδικό πολιτικό κόμμα της Γερμανίας. Αποτέλεσμα της συνεχούς συκοφάντησης αριστερών και Εβραίων ήταν η σύλληψη εκατό χιλιάδων ανθρώπων περίπου (κυρίως αριστερών) μεταξύ του Φεβρουαρίου και του Σεπτεμβρίου, εκατοντάδες από τους οποίους δολοφονήθηκαν. Έτσι, όλη η αντιπολίτευση είχε τώρα συνθλιβεί και κατακερματιστεί.

Μετά από ένα χρόνο στην εξουσία το πιο άμεσο πρόβλημα του Χίτλερ (όπως και του Μουσολίνι νωρίτερα) αφορούσε τα ακραία στοιχεία του κόμματός του. Οι φασιστικοί της ΣΑ αριθμούσαν 450.000 μέλη όταν ο Χίτλερ έγινε καγκελάριος, και την άνοιξη του 1934 είχαν φτάσει τα 2,9 εκατομμύρια. Η ΣΑ ήταν από τις οργανώσεις του κόμματος με τη μεγαλύτερη εργατική συμμετοχή. Οι ηγέτες της μιλούσαν για τη «δεύτερη επανάσταση», στην οποία οι ναζί θα αντικαθιστούσαν όλες τις άλλες ελίτ και ο με-

Ο Χίτλερ χαιρετά τον Χίντενμπουργκ, 21 Μαρτίου 1933

Ιουλίου το ΝΣΔΚ κηρύχθηκε το μοναδικό πολιτικό κόμμα της Γερμανίας. Αποτέλεσμα της συνεχούς συκοφάντησης αριστερών και Εβραίων ήταν η σύλληψη εκατό χιλιάδων ανθρώπων περίπου (κυρίως αριστερών) μεταξύ του Φεβρουαρίου και του Σεπτεμβρίου, εκατοντάδες από τους οποίους δολοφονήθηκαν. Έτσι, όλη η αντιπολίτευση είχε τώρα συνθλιβεί και κατακερματιστεί.

Μετά από ένα χρόνο στην εξουσία το πιο άμεσο πρόβλημα του Χίτλερ (όπως και του Μουσολίνι νωρίτερα) αφορούσε τα ακραία στοιχεία του κόμματός του. Οι φασιστικοί της ΣΑ αριθμούσαν 450.000 μέλη όταν ο Χίτλερ έγινε καγκελάριος, και την άνοιξη του 1934 είχαν φτάσει τα 2,9 εκατομμύρια. Η ΣΑ ήταν από τις οργανώσεις του κόμματος με τη μεγαλύτερη εργατική συμμετοχή. Οι ηγέτες της μιλούσαν για τη «δεύτερη επανάσταση», στην οποία οι ναζί θα αντικαθιστούσαν όλες τις άλλες ελίτ και ο με-

258

Ο Χίτλερ χαιρετά τον Χίντενμπουργκ, 21 Μαρτίου 1933

Ιουλίου το ΝΣΔΚ κηρύχθηκε το μοναδικό πολιτικό κόμμα της Γερμανίας. Αποτέλεσμα της συνεχούς συκοφάντησης αριστερών και Εβραίων ήταν η σύλληψη εκατό χιλιάδων ανθρώπων περίπου (κυρίως αριστερών) μεταξύ του Φεβρουαρίου και του Σεπτεμβρίου, εκατοντάδες από τους οποίους δολοφονήθηκαν. Έτσι, όλη η αντιπολίτευση είχε τώρα συνθλιβεί και κατακερματιστεί.

Μετά από ένα χρόνο στην εξουσία το πιο άμεσο πρόβλημα του Χίτλερ (όπως και του Μουσολίνι νωρίτερα) αφορούσε τα ακραία στοιχεία του κόμματός του. Οι φασιστικοί της ΣΑ αριθμούσαν 450.000 μέλη όταν ο Χίτλερ έγινε καγκελάριος, και την άνοιξη του 1934 είχαν φτάσει τα 2,9 εκατομμύρια. Η ΣΑ ήταν από τις οργανώσεις του κόμματος με τη μεγαλύτερη εργατική συμμετοχή. Οι ηγέτες της μιλούσαν για τη «δεύτερη επανάσταση», στην οποία οι ναζί θα αντικαθιστούσαν όλες τις άλλες ελίτ και ο με-

258

Ο Χίτλερ χαιρετά τον Χίντενμπουργκ, 21 Μαρτίου 1933

Ιουλίου το ΝΣΔΚ κηρύχθηκε το μοναδικό πολιτικό κόμμα της Γερμανίας. Αποτέλεσμα της συνεχούς συκοφάντησης αριστερών και Εβραίων ήταν η σύλληψη εκατό χιλιάδων ανθρώπων περίπου (κυρίως αριστερών) μεταξύ του Φεβρουαρίου και του Σεπτεμβρίου, εκατοντάδες από τους οποίους δολοφονήθηκαν. Έτσι, όλη η αντιπολίτευση είχε τώρα συνθλιβεί και κατακερματιστεί.

Μετά από ένα χρόνο στην εξουσία το πιο άμεσο πρόβλημα του Χίτλερ (όπως και του Μουσολίνι νωρίτερα) αφορούσε τα ακραία στοιχεία του κόμματός του. Οι φασιστικοί της ΣΑ αριθμούσαν 450.000 μέλη όταν ο Χίτλερ έγινε καγκελάριος, και την άνοιξη του 1934 είχαν φτάσει τα 2,9 εκατομμύρια. Η ΣΑ ήταν από τις οργανώσεις του κόμματος με τη μεγαλύτερη εργατική συμμετοχή. Οι ηγέτες της μιλούσαν για τη «δεύτερη επανάσταση», στην οποία οι ναζί θα αντικαθιστούσαν όλες τις άλλες ελίτ και ο με-

258

γάλος αριθμός των μελών της SA θα αποτελούσε τη βάση ενός καινούργιου επαναστατικού και ναζιστικού «Λαϊκού Στρατού».

Τέτοιες ιδέες συνιστούσαν απειλή για τον ίδιο το γερμανικό στρατό, τον μοναδικό συντηρητικό θεσμό στη Γερμανία που ήταν ίσως ικανός να ανατρέψει τον Χίτλερ. Ο Πάπεν και άλλες ιερές μορφές του δεξιού μη ναζιστικού αυταρχισμού ήλπιζαν ότι η ανάγκη για λήψη μέτρων εναντίον της SA θα λειτουργούσε ως καταλύτης για την παρέμβαση του στρατού και θα τελείωνε με την εκδίωξη του ίδιου του Χίτλερ. Στις 17 Ιουνίου του 1934, ο αντικαγκελάριος, σ' έναν λόγο του, αποκήρυξε τις ιδέες περί ναζιστικής «δεύτερης επανάστασης» και, κατά συνέπεια, την πλήρη ναζιστικοποίηση των θεσμών.

Γνωρίζοντας ότι οι αυταρχικοί δεξιοί ήλπιζαν ακόμα να τον υπερφαλαγγίσουν με τη χρήση του στρατού και/ή την παλινόρθωση της μοναρχίας αμέσως μετά το θάνατο του αδύναμου Χίντενμπουργκ, ο Χίτλερ έδρασε αποφασιστικά για να καταπνίξει κάθε ενδεχόμενο ανταγωνισμό τόσο από τη ναζιστική Αριστερά όσο και από τη μη ναζιστική αυταρχική Δεξιά. Στην «Αιματηρή Εκκαθάριση» της 30ής Ιουνίου του 1934, ελίτ μονάδες των SS δολοφόνησαν περίπου εκατό πολιτικές προσωπικότητες, από τον Ερνστ Ρεμ, επικεφαλής της SA, και μερικούς άλλους ηγέτες της SA, μέχρι τον Γκρέγκορ Στράσερ και άλλες προσωπικότητες της αυταρχικής Δεξιάς, όπως τον στρατηγό Σλάιχερ. Ο Πάπεν τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό. Αυτή ακριβώς η ενέργεια όχι μόνο επιβεβαίωσε τον απόλυτο έλεγχο του Χίτλερ, αλλά κατά κάποιο τρόπο καθησύχασε τους στρατιωτικούς αρχηγούς, και τους συντηρητικούς γενικότερα, οι οποίοι ανησυχούσαν για τις ενέργειες των ριζοσπαστών της SA.[56]

Ο Χίντενμπουργκ πέθανε στις 2 Αυγούστου. Μετά από αυτό, το υπουργικό συμβούλιο υπέγραψε φαρδιά-πλατιά την απόφαση του Χίτλερ να αναλάβει και τις δύο θέσεις: του καγκελαρίου και του προέδρου. Θα γινόταν τώρα ο Führer του γερμανικού λαού. Όλο το στρατιωτικό προσωπικό και οι δημόσιοι υπάλληλοι υποχρεώθηκαν να δώσουν έναν δημόσιο όρκο πίστης προς τον ίδιο τον Χίτλερ. Μετά από ένα δημοψήφισμα, η κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι το 85% των Γερμανών ψηφοφόρων ενέκρινε αυτές τις αποφάσεις. Ο Χίτλερ ήταν τώρα επίσημα ο αρχηγός του κράτους και απόλυτος δικτάτορας.

56. Για τις δύσκολες σχέσεις των ναζιστών ηγετών με την SA, βλ. H. Bennecke, *Hitler und die SA* (Βιένη, 1962).

Γιατί θριάμβευσε ο Ναζισμός;

Ο αυταρχισμός, με τη μία μορφή ή την άλλη, ήταν μια συνηθισμένη εμπειρία για τις χώρες που ηττήθηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, για τα καινούργια κράτη που δημιουργήθηκαν μετά τον πόλεμο, καθώς και για όλες τις πιο υπανάπτυκτες περιοχές της Νότιας και της Ανατολικής Ευρώπης. Παρ' όλ' αυτά, η νίκη ενός τόσο ακραίου κινήματος όπως ο εθνικοσοσιαλισμός σε μια χώρα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, τεχνολογίας και πολιτισμού όπως η Γερμανία ήταν κάτι το πρωτοφανές.

Πολλοί Γερμανοί (και άλλοι) σχολιαστές τόνισαν ότι οι ιδέες του Χίτλερ δεν ήταν με κανένα τρόπο αποκλειστικά γερμανικές αλλά ως ένα βαθμό προέρχονταν από γενικότερα ρεύματα ρατσιστικών, υπερεθνικιστικών και αυταρχικών ιδεών από διάφορα μέρη της Ευρώπης. Αυτό πράγματι είναι σωστό, πουθενά αλλού όμως αυτές οι ιδέες δεν συναρθρώθηκαν σ' αυτή την ακραία και καταστροφική μορφή. Επιπλέον, από τον 19ο αιώνα, οι αφηρημένες έννοιες της εθνικιστικής και völkisch αντίθεσης στους κοινούς δυτικούς φιλελεύθερους κανόνες είχαν λάβει πολλαπλές και ποικίλες εκφράσεις στη Γερμανία, επηρεάζοντας πολύ ευρύτερα τμήματα της ιντελιγκέντσιας και της πολιτικά δραστήριας κοινωνίας από κάθε άλλη βιομηχανική κοινωνία. Διαφορετικές εκφράσεις των ιδεών του εθνικοσοσιαλισμού μπορούσαν να βρεθούν σε όλη την Ευρώπη, αλλά η νίκη τους έγινε δυνατή λόγω των ιδιαίτερων γερμανικών συνθηκών.

Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης ήταν δημοκρατική, προοδευτική —το πρώτο μεγάλο οιονεί κοινωνικό κράτος— και με αρκετά στοιχεία δυναμισμού. Το ότι υπέκυψε ήταν τόσο αποτέλεσμα των βαθιών εσωτερικών διαιρέσεων που κατέστησαν τη λειτουργία της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης κυριολεκτικά αδύνατη, όσο και της σύγκλισης πολλών μεγάλων προβλημάτων — περίοδος μερικής στασιμότητας της οικονομικής ανάπτυξης, που έκανε την επίλυση των κοινωνικοπολιτικών αντιφάσεων πολύ δύσκολη, αλλεπάλληλες εθνικές κρίσεις και τραυματικές εμπειρίες οι οποίες τελικά υπερφόρτωσαν την πολιτική κοινωνία, η παράδοξη θέση της Γερμανίας στις διεθνείς σχέσεις (που δεν ήταν πια ούτε ηττημένη ούτε στην πραγματικότητα την εκμεταλλεύονταν, βρισκόταν όμως, κατά κάποιο τρόπο, σε άνιση θέση — ένα ζήτημα που εύκολα εκμεταλλεύτηκαν οι υπερεθνικιστές) και, τέλος, η διεθνής πολιτική και οικονομική συγκυρία, που κλόνισε τις κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις σε όλο τον κόσμο.

Λέγεται συχνά ότι η ανεργία ήταν το κλειδί της επιτυχίας των ναζί. Και πράγματι, χωρίς τη μαζική ανεργία, οι ναζί μπορεί τελικώς να μην είχαν

θριαμβεύσει. Όμως, όπως δείχνει και ο Πίνακας 6.1, η ανεργία στη Γερμανία δεν ήταν πολύ υψηλότερη απ' ό,τι σε άλλες σταθερές δημοκρατίες, όπως π.χ. η Νορβηγία· ήταν λίγο ανώτερη από αυτή των ΗΠΑ, της Αυστρίας, του Βελγίου, της Ολλανδίας, της Δανίας και της Σουηδίας.

Άρα, δεν μπορούσε να έχει τον καθοριστικό ρόλο που οι πρώτες ερμηνείες τής απέδωσαν.

Πίνακας 6.1. *Ανεργία, 1931-1936*

	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Γερμανία	23,3	30,1	26,3	14,9	11,6	8,3
Αυστρία	15,4	21,7	26,0	25,5	24,1	24,1
Νορβηγία	22,3	30,8	33,4	30,7	25,3	18,8
Δανία	17,9	31,7	28,8	22,1	19,7	19,3
Σουηδία	17,8	22,8	23,7	18,9	16,1	13,6
Ολλανδία	14,8	25,3	26,7	28,0	31,7	32,7
Βέλγιο	14,5	23,5	20,4	23,4	22,9	16,8
Γαλλία	6,5	15,4	16,1	13,8	14,5	10,4
Ηνωμένο Βασίλειο	16,4	17,0	15,4	12,9	12,0	10,2
ΗΠΑ	15,9	23,6	24,9	21,7	20,1	16,9

Πηγή: J.J. Linz, «La crisis de las democracias», στο *Europa en cricis, 1919-1939*, επιμ. M. Cabrera κ.ά. (Μαδρίτη, 1992), 231-80.

Εάν οι ιδιαίτερες συνθήκες καθιστούσαν αδύνατη τη νίκη των φιλελεύθερων και των δημοκρατικών δυνάμεων, δεν ήταν εντούτοις προκαθορισμένο το ότι η τελική έκβαση θα ήταν η χειρότερη δυνατή. Η έκβαση αυτή ωστόσο ενθαρρύνθηκε από τις σκόπιμες αποφάσεις των δύο άλλων πολιτικών άκρων, της αυταρχικής Δεξιάς και της κομουνιστικής Αριστεράς. Η αυταρχική Δεξιά βοήθησε τον Χίτλερ να ανέβει στην εξουσία, ενώ η στρατηγική της Κομιντέρν στη Γερμανία δεν στόχευσε στην αποτροπή του ναζιστικού θριάμβου αλλά στην εξασθένηση των σοσιαλιστών και των άλλων δημοκρατικών δυνάμεων, στρατηγική στην οποία οι κομουνιστές είχαν πλήρη επιτυχία. Στην τυπικά διαστρεβλωμένη οπτική των ευρωπαϊκών πολιτικών εξελίξεων που είχαν οι μαρξιστές-λενινιστές, ο φασισμός σε όλες του τις μορφές δεν ήταν ένας πρωτεύων κίνδυνος, εφόσον ο φασισμός ήταν απλώς μια καταστροφική μορφή του καπιταλιστικού ριζοσπαστισμού, μορφή με την οποία η αστική τάξη πραγμάτων στράφηκε εναντίον του εαυτού

της. Άρα, η κατ' όνομα νίκη του φασισμού —κατ' όνομα εφόσον η νίκη του θα οδηγούσε στην αυτοκαταστροφή της αστικής τάξης πραγμάτων — θα μπορούσε να είναι και επιθυμητή, αφού θα επίσπευδε τη νίκη του κομουνισμού. Η τελείως λανθασμένη αυτή στρατηγική άλλαξε —και τότε όχι τελείως— το 1935.

Σε περίπου παρόμοιες καταστάσεις με αυτές της Γερμανίας του 1933, σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και άλλες περιοχές του κόσμου, μερίδες της αυταρχικής Δεξιάς παρενέβησαν για να εγκαταστήσουν σχετικά μετριοπαθείς, αυταρχικές κυβερνήσεις προκειμένου να σταθεροποιήσουν την κατάσταση και να προσπαθήσουν να αντιμετωπίσουν τα πιεστικά προβλήματα. Στη Γερμανία, αυτός βασικά ήταν ο στόχος του Χίντενμπουργκ, του Μπρούνινγκ, του Πάπεν και του Σλάιχερ. Εντούτοις, όλοι αυτοί απέτυχαν να συμφωνήσουν μεταξύ τους (ως ένα βαθμό λόγω του ογδοντάχρονου προέδρου που βρισκόταν στα πρώτα στάδια της γεροντικής άνοιας). Ο αλληλοσπαραγμός οδήγησε κάποιους στην αποδοχή ενός συνασπισμού με τον Χίτλερ επικεφαλής. Οι ναζί και κάποιοι άλλοι ισχυρίζονταν ότι η Γερμανία ήταν πολύ ανεπτυγμένη χώρα για μια απλή δεξιά δικτατορία, κι ότι η μόνη δυνατή βραχυπρόθεσμη λύση θα μπορούσε να ήταν κάτι σαν τη συνέχεια της κυβέρνησης του Σλάιχερ στα 1933. Σίγουρα, οι εσωτερικές διαιρέσεις, οι ζηλότυποι ανταγωνισμοί και η αδράνεια της Δεξιάς κατέστρεψαν την τελευταία ευκαιρία για μια τέτοια εναλλακτική λύση.

Το Εθνικοσοσιαλιστικό Σύστημα και Κράτος, 1933-1939

Οι στόχοι του Χίτλερ όταν κατέλαβε την εξουσία ήταν πολύ καθαρότεροι από του Μουσολίνι. Το μονοκομματικό κράτος και η πολιτική δικτατορία επετεύχθησαν μέσα σε πεντέμισι μήνες αντί για τρία χρόνια. Το νέο καθεστώς μερικές φορές αποκαλούνταν «ολικό κράτος» και «κράτος του Führer», αλλά ο προερχόμενος από την Ιταλία όρος *ολοκληρωτικό* σπάνια χρησιμοποιούνταν.[57]

Ο Χίτλερ αντιλαμβανόταν τον εθνικοσοσιαλισμό ως αδιάλειπτη επαναστατική διαδικασία, επιδίωκε όμως μια επανάσταση ιδιαίτερου τύπου — τη φυλετική επανάσταση. Στην πορεία, άρχισε να περιφρονεί τελείως την αριστοκρατία, τους ηγέτες των επιχειρηματιών και όλες τις παλιές ελίτ, οι

57. Η Jane Caplan, στο «National Socialism and the Theory of the State», *Reevaluating the Third Reich*, επιμ. T. Childers & J. Caplan (Νέα Υόρκη, 1993), 54-69, βρίσκει λίγες ενδείξεις κάποιας τυπικής ναζιστικής θεωρίας για το κράτος.

οποίες θα έπρεπε να αντικατασταθούν από τις νέες φυλετικές ελίτ του καθαρού γερμανικού Volk. Αυτό απαιτούσε επίσης μια revolution der Gesinnung (επανάσταση στα αισθήματα), με την οποία οι Γερμανοί θα ανέπτυσσαν όχι μόνο μια εξαγνισμένη φυλή, αλλά κι έναν καινούργιο τρόπο σκέψης και πνεύματος. Σύμφωνα με τον Χίτλερ, «αυτοί που στον εθνικοσοσιαλισμό βλέπουν μόνο ένα πολιτικό κίνημα, δεν ξέρουν τίποτα γι' αυτόν. Είναι κάτι περισσότερο κι από θρησκεία· θα δημιουργήσει έναν καινούργιο άνθρωπο».

Δεν έμπαινε ζήτημα κάποιας άμεσης ολοκληρωτικής κοινωνικοοικονομικής επανάστασης, όπως στη Σοβιετική Ένωση, αφού αυτό δεν συγκαταλεγόταν στους βασικούς στόχους του Χίτλερ. Ο εθνικοσοσιαλισμός ήρθε στην εξουσία σε μια ανεπτυγμένη κοινωνία σε κατάσταση πολιτικής αποσύνθεσης. Όμως οι υπόλοιποι θεσμοί και οι δομές αυτής της κοινωνίας παρέμεναν ανεπτυγμένοι και άθικτοι. Ο μετασχηματισμός τους έπρεπε να περιμένει την ολοκλήρωση των βασικών στόχων του Χίτλερ, οι οποίοι απαιτούσαν την αντιστροφή της λενινιστικής-σταλινικής προτεραιότητας της εσωτερικής επανάστασης. Την προηγούμενη δεκαετία, οι εξωτερικοί περιορισμοί της σοβιετικής εξουσίας εξανάγκασαν τον Στάλιν να επικεντρώσει στην εσωτερική «σοσιαλιστική επανάσταση σε μια μόνο χώρα». Αντιστρόφως, ο Χίτλερ μπορούσε να πραγματοποιήσει τον τελικό του στόχο της πλήρους φυλετικής επανάστασης μόνο με εξωτερική επέκταση. Πίστευε ότι θα είχε μόνο μια σύντομη ευκαιρία—ίσως κάτι περισσότερο από μια δεκαετία— για να κυριεύσει την Ευρώπη και να κατακτήσει το Lebensraum που χρειαζόταν για τη φυλετική του επανάσταση.[58] Γι' αυτό ο Χίτλερ θέλησε να αναπτύξει γρήγορα μια λειτουργική δικτατορία που θα του επέτρεπε να επικεντρωθεί στη στρατιωτική επέκταση σε λιγότερο από μια δεκαετία. Αυτό απαιτούσε την απόλυτη υποταγή όλων των άλλων ελίτ σ' αυτό το σύστημα, αλλά, για την ώρα, όχι και την εξάλειψή τους.

Επίσης δεν υπήρχε ζήτημα επαναστατικοποίησης της δομής του κράτους, επειδή ο Χίτλερ μπορούσε να βασιστεί στη σχετικά αποτελεσματική κρατική γραφειοκρατία και, με τα υψηλά επαγγελματοποιημένα σώματα των αξιωματικών του στρατού, να αναπτύξει τις βάσεις για στρατιωτική επέκταση. Άρα, το ναζιστικό κόμμα δεν μπορούσε έτσι απλά να καταλάβει το κράτος, όπως στη Σοβιετική Ένωση, αλλά την ίδια στιγμή ο Χίτλερ δεν μπορούσε να συγκατανεύσει στην περιορισμένη πλουραλιστική δικτατο-

58. Βλ. M. Hauner, «A German Racial Revolution?», *JCH*, 19:4 (Οκτώβριος 1984), 669-88.

ρία του Μουσολίνι, όπου το κόμμα στην πραγματικότητα ήταν υποταγμένο στο κράτος.

Αντιθέτως, στη Γερμανία αναπτύχθηκε ένα «διπλό κράτος», όπου το κανονικό κρατικό σύστημα συνέχισε να λειτουργεί διατηρώντας τη δική του ιδιαίτερη δομή, αλλά πλάι του οικοδομούνταν παράλληλα η όλο και περισσότερο επεκτεινόμενη γραφειοκρατία και οι λειτουργίες του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος. Το αποτέλεσμα ήταν ένα διπλό σύστημα αποτελούμενο από έναν αυξανόμενο αριθμό καινούργιων «διοικητικών συμβουλίων» του Reich, που τελικά κατέληξε σε περίπου εξήντα ειδικές κρατικές επιτροπές, γραφεία και υπηρεσίες. Αυτό δημιούργησε μια τέτοια διοικητική μάζα, που είναι σχεδόν αδύνατο να δημιουργήσουμε ένα ακριβές διάγραμμα της κρατικής δομής — ένα πολύμορφο «διοικητικό χάος» όπου ο μόνος επιβλέπων ήταν ο Χίτλερ. Έχει υποστηριχθεί ότι στην πραγματικότητα ο Χίτλερ προτιμούσε τη σύγχυση και τον ανταγωνισμό σ' ένα τέτοιο σύστημα γιατί ενίσχυε την προσωπική του κυριαρχία. Αυτός ήταν η υπέρτατη αρχή, και κανένας άλλος δεν ήταν ικανός να συγκεντρώσει ισοδύναμη ισχύ. Όλοι οι άλλοι διευθύνοντες έπρεπε να απευθύνονται σ' αυτόν για την επίλυση των διαφωνιών.[59]

Το 1935 δύο ακόμα ναζί τοποθετήθηκαν επικεφαλής υπουργείων, αλλά ακόμα οι ναζί κατείχαν πέντε από τα δώδεκα υπουργεία. Σε περιφερειακό επίπεδο, οι πρωθυπουργοί-πρόεδροι των περιφερειακών κρατιδίων διατηρούσαν την ονομαστική εξουσία, αν και η πραγματική εξουσία εξασκούνταν όλο και περισσότερο από τους τοπικούς κυβερνήτες του Reich, θέσεις που συνήθως κατείχαν οι επαρχιακοί κομματικοί Gauleiters, που ήταν υπεύθυνοι για την εφαρμογή των κυβερνητικών διαταγμάτων. Μετά από μερικά χρόνια, γύρω στο 60% των μικρών και των μεγάλων πόλεων είχαν δημάρχους που ήσαν ηγέτες του κόμματος.

59. Η καλύτερη επίτομη ιστορία του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος είναι του K.D. Bracher, *The German Dictatorship* (Νέα Υόρκη, 1970). Υπάρχουν πολυάριθμες αναλύσεις του ναζιστικού κράτους: E. Fraenkel, *The Dual State* (Νέα Υόρκη, 1941)· M. Broszat, *The Hitler State* (Λονδίνο, 1981)· G. Hirschfeld & L. Kettenacker, επιμ., *Der «Führerstaat»* (Στουτγκάρδη, 1981)· P.D. Stachura, επιμ., *The Shaping of the Nazi State* (Λονδίνο, 1978)· E. Jaeckel, *Hitler's Herrschaft* (Στουτγκάρδη, 1986)· J. Caplan, *Government without Administration* (Οξφόρδη, 1988)· H. Mommsen, *Beamtentum im Dritten Reich* (Στουτγκάρδη, 1966)· O.C. Mitchell, *Hitler's Nazi State* (Νέα Υόρκη, 1989)· P. Diehl-Thiele, *Partei und Staat im Dritten Reich* (Μόναχο, 1969). Βλ. επίσης H.A. Turner Jr., επιμ., *Nazism and the Third Reich* (Νέα Υόρκη, 1972)· C.S. Maier, κ.ά., *The Rise of the Nazi Regime* (Μπόουλντερ, 1985).

Το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα υπό το Τρίτο Ράιχ

ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ, τα μέλη του κόμματος αυξήθηκαν ραγδαία. Στα δύο πρώτα χρόνια του χιτλερικού καθεστώτος τα καινούργια μέλη έφτασαν τα 1,6 εκατομμύρια και οι καιροσκόποι έφτασαν να ισοδυναμούν με τα 2/3 του συνολικού αριθμού των μελών. Τότε συμφωνήθηκε η αναστολή στις εγγραφές νέων μελών, και οι λίστες του κόμματος δεν ξανάνοιξαν μέχρι το 1937. Σ' αυτό το σημείο ο Χίτλερ έδειχνε ότι οι προσδοκίες του ήταν πώς τα μέλη του κόμματος, τα οποία ξεπέρασαν το όριο των 5 εκατομμυρίων δύο χρόνια αργότερα, θα αποτελούσαν μία ελίτ γύρω στο 10% του γερμανικού πληθυσμού.

Ο Ρούντολφ Ες, που αναμφίβολα ήταν ο πιο έμπιστος υφιστάμενος του Χίτλερ, έγινε ιδιαίτερος βοηθός του Führer για ζητήματα του κόμματος και υπεύθυνος για την εσωτερική επιτήρηση. Τον Ιούλιο του 1933, ο πρώην σκοτεινός κομματικός γραφειοκράτης Μάρτιν Μπόρμαν έγινε γραμματέας της κομματικής καγκελαρίας, και χρησιμοποίησε αυτή τη θέση για να συσσωρεύσει όλο και περισσότερη διοικητική δύναμη μέσα στη ναζιστική οργάνωση. Το 1936 ο Μπόρμαν άρχισε να παίζει κάποιο ρόλο στην κυβέρνηση, καθώς ο Χίτλερ τον χρησιμοποιούσε ως ένα είδος προσωπικού κυβερνητικού γραμματέα για να συντονίζει τα ζητήματα με τους υπουργούς και να τους μεταφέρει τις οδηγίες. Αργότερα, λόγω αυτού του ρόλου, αυξήθηκε η επιρροή του Μπόρμαν σε ζητήματα καθημερινής κυβερνητικής διαχείρισης.[60] Τελικά, δεκάδες ηγετικά στελέχη του κόμματος τέθηκαν επικεφαλής ειδικών διοικητικών συμβουλίων, υπηρεσιών και επιτροπών της κυβέρνησης, επεκτείνοντας τις διοικητικές τους λειτουργίες μέσα στην όλο και πιο χαοτική δομή του διπλού κράτους. Καθώς τα χρόνια περνούσαν, η επιρροή των ναζί πάνω στο κράτος αύξαινε, έως ότου τον τελευταίο χρόνο, το 1944, το καθεστώς σχεδόν είχε γίνει ένα πραγματικό κόμμα-κράτος, αν και ποτέ τόσο ολοκληρωτικό όσο αυτό της Σοβιετικής Ένωσης.

Η εθνική κομματική οργάνωση ήταν επεξεργασμένη σε κάθε λεπτομέρεια μέχρι το επίπεδο της Ortsgruppe (τοπικής ομάδας). Υπήρχε μία κομματική οργάνωση για κάθε μικρή πόλη ή επαρχία με τουλάχιστον 1.500 νοικοκυριά. Μικρότερα πληθυσμιακά τμήματα, που κυμαίνονταν από 160 έως 480 νοικοκυριά, οργανώνονταν σε κομματικούς πυρήνες, και στο επίπεδο της μικρογειτονιάς κάθε 40 με 60 νοικοκυριά οργανώνονταν σε μικρές τοπικές μονάδες, δημιουργώντας έτσι μια πιο εμπεριστατωμένη και

60. Βλ. J. von Lang, *The Secretary Martin Bormann* (Νέα Υόρκη, 1989).

επεξεργασμένη οργανωτική δομή από αυτή του ιταλικού ή του σοβιετικού κόμματος.

Η πλειοψηφία των μελών εξακολουθούσε να προέρχεται από τις μεσαίες τάξεις, οι οποίες υπεραντιπροσωπεύονταν στο κόμμα. Το 1933, οι κρατικοί υπάλληλοι έσπευσαν να γίνουν μέλη, κι έτσι αυξήθηκε και η αναλογία των υπαλλήλων, έως ότου το 1936 υπερεκπροσωπούνταν και αυτοί στα μέλη του κόμματος. Οι γιατροί ήσαν επίσης ένας τομέας που υπερεκπροσωπείτο, μ' ένα ποσοστό τριπλάσιο σε σχέση με το ποσοστό τους στον πληθυσμό.

Οι νεαροί άνδρες αποτελούσαν ένα μεγάλο ποσοστό των μελών του κόμματος, έτσι που μπορούμε να αποκαλέσουμε το NSDAP ένα κόμμα των νέων ανδρών όλων των τάξεων, αν και περισσότερο της μεσαίας παρά της εργατικής. Ένας ιστορικός γράφει: «Η αποδοχή του γεγονότος ότι η παράλογη πολιτική συμπεριφορά δεν είναι προνόμιο κάποιας ιδιαίτερης τάξης αλλά τμημάτων όλων των ταξικών ομάδων, είναι ένα ουσιαστικό βήμα για την τελική κατανόηση της πολύ πολύπλοκης κοινωνικής ανταπόκρισης πάνω στην οποία βασίστηκε ο ναζισμός».[61] Όταν ο Χίτλερ κατέλαβε την εξουσία, οι εργάτες αποτελούσαν το 1/3 των μελών του κόμματος, αλλά η αναλογία τους μεταξύ του συνολικού αριθμού των καινούργιων μελών του κόμματος έφτασε το 40% το 1939 και το 43% το 1942-44. Αν συμπεριλάβουμε στην εργατική τάξη και τους αρχιτεχνίτες, τότε τα ποσοστά θα ήταν πολύ υψηλότερα. Παρόμοια ή υψηλότερα ήταν και τα ποσοστά των εργατών στη Χιτλερική Νεολαία. Το 1933, μία ποσόστωση στρατολόγησης τέθηκε για τις γυναίκες στο 5% του συνολικού αριθμού των μελών του κόμματος, αλλά η αναλογία αυτών που εγγράφηκαν έφτασε το 16,5% το 1939. Αντιθέτως, ο αριθμός των φοιτητών έπεσε, και μέσα σε λίγα χρόνια οι αλλαγές που εισήχθησαν στα πανεπιστήμια είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του αριθμού των μελών και των συμπαθούντων. Οι κοινωνικές ελίτ υπερεκπροσωπούνταν. Όμως μεγάλο ποσοστό αυτών των κοινωνικών στρωμάτων γύρισε την πλάτη του στο ναζισμό όταν άρχισε ο πόλεμος. Μεσαία ή υψηλόβαθμα ηγετικά στελέχη του κόμματος, όπως Gauleiters επαρχιών, έτειναν να προέρχονται από τις κατώτερες μεσαίες τάξεις, ενώ, στα τέλη του 1934, μόνο το 11% των χαμηλόβαθμων ηγετών ήταν εργάτες.[62]

61. Mühlberger, *Hitler's Followers*, 209.

62. Kater, *Nazi Party*, 190-212, 252-74. Βλ. επίσης P. Baldwin, «Social Interpretations of Nazism: Renewing a Tradition», *JCH*, 25:1 (Ιανουάριος 1990), 5-37· P. Hüttenberg, *Die Gauleiter* (Στουτγκάρδη, 1969).

Ο Ρούντολφ Ες και ο Χάινριχ Χίμλερ

Ο Ρούντολφ Ες και ο Χάινριχ Χίμλερ

285

Ο Ρούντολφ Ες και ο Χάινριχ Χίμλερ

285

Ο Ρούντολφ Ες και ο Χάινριχ Χίμλερ

285

Η ξεχωριστή γυναικεία οργάνωση, η Nationalsozialistische Frauenschaft, με επικεφαλής τη Γκέρτρουντ Σολτζ-Κλινκ, σχεδιάστηκε για να δημιουργήσει γυναικεία ναζιστικά στελέχη που θα λειτουργούσαν ως ηγέτες των γυναικών της Γερμανίας και θα επιτηρούσαν την πολιτική τους κατήχηση και εκπαίδευση. Η NS Frauenschaft έφτασε τα 2 εκατομμύρια μέλη το 1938 (σ' αυτό το σημείο ο αριθμός τους ήταν ίσος με το 40% των μελών του κόμματος), αλλά στην πορεία αυτή η μεγάλη οργάνωση έχασε μεγάλο μέρος από τη σοβαρότητά της και το ελιτίστικο κύρος της.

Τα SS

Τα SS (Schütz Staffeln, ή Αποσπάσματα Άμυνας), με τις μαύρες τους στολές, έγιναν η πιο σημαντική ναζιστική οργάνωση, μια ομάδα που δεν είχε ακριβές ισοδύναμο σε οποιαδήποτε άλλη σύγχρονη δικτατορία — αν και ίσως η σοβιετική Τσεκά-OGPU-NKVD ήταν το πιο κοντινό της ισοδύναμο. Αμυντικές ομάδες σχηματίστηκαν για πρώτη φορά το 1925 για να προστατέψουν τον Χίτλερ και άλλες ηγετικές φυσιογνωμίες, και συνιστούσαν ειδικό τμήμα της SA. Σχεδόν εξαρχής τα μέλη των SS φορούσαν μαύρα καπέλα που έφεραν το έμβλημα του θανάτου, ένα κρανίο με χιαστί κόκαλα. Αργότερα θα γίνονταν επίσης γνωστοί για την επιγραφή στην αγκράφα της ζώνης τους: «Meine Ehre heißt Treue» (Η τιμή μου είναι πίστη).[63]

Ο Χάινριχ Χίμλερ έγινε Reichsführer-SS το 1929, κι από τότε η οργάνωση αυξανόταν με πολύ γρήγορους ρυθμούς. Ο Χίμλερ γεννήθηκε το 1900 και προερχόταν από μεσοαστικό περιβάλλον.[64] Ήταν φανατικά πιστός στη ναζιστική φυλετική ιδεολογία, και σύντομα σχημάτισε στο νου του τα SS ως τη φυλετική ελίτ του κινήματος, την αιχμή της φυλετικής επανάστασης. Οργάνωσε τα SS πάνω στο μοντέλο του ειδικού «τάγματος», και μέχρις ενός βαθμού ακολούθησε το μοντέλο των μεσαιωνικών Τευτονικών Ιπποτών, και λόγω αυτού αποκτούσε σταδιακά μεγαλύτερη αυτονομία. Το 1931 στήθηκε μέσα στα SS μια ειδική Υπηρεσία Ασφαλείας (SD), μια ελίτ οργά-

63. Η καλύτερη γενική ιστορία είναι του H. Höhne, *The Order of the Death's Head* (Λονδίνο, 1969), ενώ ο R.L. Koehl, *The Black Corps: The Structure and Power Struggles of the Nazi SS* (Μάντισον, 1983), παρουσιάζει την ιστορία της οργάνωσης.

64. B. Smith, *Heinrich Himmler: A Nazi in the Making, 1900-1926* (Στάνφορντ, 1971)· R. Manvell & H. Fraenkel, *Heinrich Himmler* (Λονδίνο, 1965)· P. Padfield, *Himmler: Reichsführer-SS* (Νέα Υόρκη, 1990)· J. Ackermann, *Heinrich Himmler als Ideologe* (Γκέτινγκεν, 1970)· J. Fest, *The Faces of the Third Reich* (Νέα Υόρκη, 1970)· L.L. Snyder, *Hitler's Elite* (Νέα Υόρκη, 1989).

νωση πολιτικής κατασκοπείας. Αρχηγός της ήταν ο λαμπρός νεαρός — πρώην αξιωματικός του ναυτικού— Ράινχαρντ Χάιντριχ, ο μόνος υψηλόβαθμος ναζί ηγέτης που ανταποκρινόταν στο φυλετικό στερεότυπο, όντας ψηλός (1,92), ξανθός και με γαλάζια μάτια. Ο Χάιντριχ ήταν πολύ διαφορετικός από τον φανατικό Χίμλερ, αφού βασικά ήταν ένας κυνικός ψυχοπαθής, αλλά ήταν επίσης εύστροφος και παρουσίαζε πολλά αξιοσημείωτα προσωπικά ταλέντα.[65]

Ο Χίμλερ ανέλαβε τον έλεγχο των λειτουργιών της ειδικής κομματικής αστυνομίας, και τον Απρίλιο του 1934 του ανέθεσαν τη διοίκηση της καινούργιας πολιτικής αστυνομίας της κυβέρνησης, της Gestapo (από τα αρχικά: Geheime Staats Polizei - Μυστική Κρατική Αστυνομία). Ο Χίτλερ χρησιμοποίησε ειδικές μονάδες των SS στην Αιματηρή Εκκαθάριση της 30ής Ιουνίου του 1934, και τρεις εβδομάδες αργότερα τα SS έγιναν μία τελείως ανεξάρτητη οργάνωση. Το 1936, ο Χίμλερ τέθηκε επικεφαλής όλης της γερμανικής αστυνομίας, μια θέση που κρατούσε παράλληλα με αυτήν του Reichsführer-SS, και στην πραγματικότητα ήταν ανεξάρτητος από τον Υπουργό Εσωτερικών της Κυβέρνησης. Αντιθέτως, η Γκεστάπο απαρτιζόταν κυρίως από κανονικούς αστυνομικούς, αλλά κι αυτή ήταν υπεράνω του κανονικού δικαστικού συστήματος και μπορούσε κυριολεκτικά να κάνει ό,τι θέλει.[66]

Τα μέλη των SS έγιναν μια κάστα που δεν ήταν υπόλογη στα δικαστήρια και η SD έγινε μια ειδική παραστρατιωτική μυστική υπηρεσία. Εν αντιθέσει προς τα μέλη του κόμματος ή τα κανονικά μέλη της SA, οι άνδρες των SS έπρεπε να ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένα φυλετικά κριτήρια, δηλαδή να είναι ψηλότεροι και πιο ξανθοί από τα απλά μέλη των ναζί. Πριν από την κατάληψη της εξουσίας, το 44% από αυτούς προερχόταν από την εργατική τάξη, ποσοστό που ανέβηκε αργότερα στο 55%. Έτσι, τελικά, το ποσοστό των μελών των SS που προέρχονταν από την εργατική τάξη προσέγγιζε αυτό της ευρύτερης κοινωνίας. Αν και τα SS ήταν υποθετικά ελίτ, το ταξικό υπόβαθρο των μελών τους γενικά αντανακλούσε τη γενικότερη δομή της γερμανικής κοινωνίας περισσότερο από αυτό των άλλων μεγάλων ναζιστικών οργανώσεων. Καθώς το κύρος τους αυξανόταν, από το 1934 άρχισαν να προσελκύουν περισσότερα μέλη από τις ανώτερες τάξεις, ακόμα και αν αυτό «αποδείχθηκε ότι ήταν μία αναγκαία προϋπόθεση για να

65. G. Deschner, *Reinhard Heydrich* (Νέα Υόρκη, 1981)· S. Aronson, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Στουτγκάρδη, 1971)· G.C. Browder, *Foundations of the Nazi Police State: The Formation of Sipo and SD* (Λέξινγκτον, Κεντάκι, 1990).

66. R. Gellately, *The Gestapo and German Society* (Οξφόρδη, 1990).

αποστερήσουν τις παραδοσιακές κοινωνικές ελίτ από την εξουσία τους, ενώ εκμεταλλεύονταν τις επαγγελματικές δεξιότητές τους».[67] Αν και τα μέλη εργατικής καταγωγής στα ανώτερα ηγετικά κλιμάκια δεν έφταναν στις ίδιες αναλογίες με αυτές των μελών από τις ανώτερες και τις μεσαίες τάξεις, το 1/5 της ηγεσίας των SS είχε εργατικό υπόβαθρο.[68]

Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, που εμφανίστηκαν την άνοιξη του 1933, στελεχώνονταν και από την SA και από τα SS, αλλά στα μέσα του επόμενου χρόνου τα SS ανέλαβαν αποκλειστικά τη διοίκησή τους. Το 1937 υπήρχαν τρία μεγάλα στρατόπεδα στη Γερμανία, που αστυνομεύονταν από τα ειδικά SS Totenkopfverbände (Μονάδες κεφαλών του θανάτου). Το 1938 τα SS άρχισαν να οργανώνουν τα δικά τους Verfügungstruppe («έτοιμα» ή αγήματα δράσης). Αρχικά, αυτά τα αγήματα αριθμούσαν 200.000 στρατιώτες, και αργότερα μετασχηματίστηκαν σε Waffen-SS (Ένοπλα ή Στρατιωτικά SS), τα οποία έγιναν αντίστοιχα με τα κανονικά στρατιωτικά τμήματα.[69] Τα SS λειτουργούσαν ιδρύματα που ενθάρρυναν τη φυλετικά καθαρή αναπαραγωγή[70] και διηύθυναν τη ναζιστική φυλετική επιστήμη και «έρευνα».[71] Δημοσίευαν επίσης κάτι που έμοιαζε πολύ με ναζιστικό θεωρητικό περιοδικό, το *Das Schwarze Corps* (*Το Μαύρο Σώμα*).[72]

Έτσι, τα SS έγιναν ένα είδος «κράτους εν κράτει», ένα ειδικό «τάγμα» αφοσιωμένο στην αντιπαράθεση με τις βασικές χριστιανικές αρετές της φιλευσπλαχνίας, του ελέους και της ταπεινοφροσύνης.[73] Το έμβλημα της κεφαλής του θανάτου συμβόλιζε τη σταθερότητα της θέλησής τους να σκοτώσουν και να σκοτωθούν. Στα τέλη του 1938 τα μέλη των SS είχαν φτάσει

---

67. B. Wegner, *The Waffen-SS* (Οξφόρδη, 1990), 286.

68. H.F. Ziegler, *Nazi Germany's New Aristocracy: The SS Leadership, 1925-1939* (Πρίνστον, 1989), 103· R.B. Birn, *Die Höhern SS- und Polizeiführer: Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzen Gebieten* (Ντίσελντορφ, 1986).

69. Για τα Waffen-SS, βλ. Wegner, *Waffen-SS*, και G.H. Stein, *The Waffen-SS* (Ιθάκα, 1966). Η εκτεταμένη βιβλιογραφία γι' αυτή την οργάνωση μελετάται στο B. Wegner, «Die garde des "Führers" und die "Feuerwehr" der Ostfront: Zur neueren Literatur über die Waffen-SS», *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 23 (1978), 210-36.

70. Η Lebensborn (Πηγή Ζωής) ήταν μια οργάνωση που λειτουργούσε σπίτια για υποψήφιες μητέρες φυλετικά ανώτερων παιδιών, παντρεμένες ή ανύπαντρες.

71. M.H. Kater, *Das «Ahnenerbe» der SS, 1933-1945* (Στουτγκάρδη, 1974).

72. W.L. Combs, *The Voice of the SS: A History of the SS Journal «Das Schwarze Corps»* (Νέα Υόρκη, 1986).

73. H. Buchheim, «Die SS in der Verfassung des Dritten Reiches», *Viertelsjahrhefte für Zeitgeschichte*, 3 (1955): 127-57.

τις 238.159.[74] Στο αποκορύφωμά τους, τα μέλη όλων των οργανώσεων των SS κατά τη διάρκεια του πολέμου έφτασαν περίπου το ένα εκατομμύριο.

Η Δικαιοσύνη

Το χιτλερικό καθεστώς διατήρησε το υπάρχον δικαστικό σύστημα και τη δικαιοσύνη, αλλά πέρασε πολλούς νόμους που στόχευαν τους πολιτικούς εχθρούς του και τους Εβραίους. Αύξησε επίσης την αυστηρότητα με την οποία το σύστημα λειτουργούσε. Εντούτοις, τον Μάρτιο του 1933, ένα καινούργιο σύστημα ειδικών δικαστηρίων με ναζί δικαστές εγκαινιάστηκε προκειμένου να διώξει ποινικά όλα τα πολιτικά εγκλήματα εκτός της εσχάτης προδοσίας. Για την τελευταία, το καθεστώς θέσπισε καινούργια λαϊκά δικαστήρια το 1934, τα οποία τελικά καταδίκασαν πάνω από 12.000 πολίτες σε θάνατο.[75]

Η Οικονομική Πολιτική του Χίτλερ

Το τι είδους «σοσιαλισμό» πρέσβευε το κίνημα, ήταν πάντα ένα ερώτημα ήδη από τη γέννησή του. Από πολύ νωρίς, και ιδιαίτερα στα τέλη της δεκαετίας του '20, οι εκπρόσωποι του κόμματος έκαναν σαφές ότι δεν ήταν αντίθετοι με την ατομική ιδιοκτησία ή τον καπιταλισμό ως τέτοιο, αλλά μόνο με τις υπερβολές και την «ξένη» καπιταλιστική κυριαρχία. Η αριστερή ή Strasserite πτέρυγα είχε υπεραμυνθεί της εκτεταμένης κρατικής παρέμβασης, όχι όμως και του ολοκληρωμένου σοσιαλισμού.[76] Völkisch συντηρητικοί, ιδιαίτερα αυτοί που αντιπροσωπεύονταν από τον Ο.Β. Βάγκενερ, που για κάποιο διάστημα ήταν επικεφαλής του τμήματος πολιτικής

---

74. Η SA, που περιορίστηκε σημαντικά μετά την Αιματηρή Εκκαθάριση, έπεσε από 2,9 εκατομμύρια μέλη τον Ιούνιο του 1934 σε 1,2 εκατομμύρια το 1938.

75. I. Müller, *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1991)· H.W. Koch, *In the Name of the Volk: Political Justice in Hitler's Germany* (Νέα Υόρκη, 1989)· M. Hirsch, κ.ά., επιμ., *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus* (Κολονία, 1989)· L. Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich, 1933-1940* (Μόναχο, 1988)· B. Rüthers, *Die unbegrenzte Auslegung: Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus* (Φρανκφούρτη, 1973)· D. Kirschenmman, *«Gesetz» im Staatsrecht und in der Staatslehre des Nationalsozialismus* (Βερολίνο, 1970).

76. Η Strasserite πτέρυγα δεν ήταν και πολύ συνεπής στον οικονομικό της ριζοσπαστισμό, και ο ίδιος ο Strasser το 1932 ακολούθησε μια πιο συντηρητική κατεύθυνση. Βλ. P.D. Stachura, «Der Fall Strasser», στο Stachura, επιμ., *Shaping of the Nazi State*, 88-130, και Stachura, *Gregor Strasser*.

οικονομίας του κόμματος, προωθούσαν ένα πρόγραμμα συντηρητικού κορπορατισμού, και πράγματι οι εκπρόσωποι των ναζί πολλές φορές επικαλούνταν το σύστημα του Ständesozialismus (κορπορατικού σοσιαλισμού). Η δεξιά οικονομική πτέρυγα του ναζισμού αντιπροσωπευόταν από τον Βάλτερ Φανκ, ο οποίος ήλπιζε να αποφύγει τον αυθεντικό κορπορατισμό, πιστεύοντας ότι ήταν πολύ περιοριστικός για τις μεγάλες επιχειρήσεις, και αντ' αυτού ενθάρρυνε την αυταρχική Planwirtschaft (περιορισμένη σχεδιασμένη οικονομία) ως την καλύτερη λύση για τη βιομηχανική επέκταση.[77]

Υπήρχαν συχνά παράπονα πριν και μετά την κατάληψη της εξουσίας για το ότι οι ναζί δεν είχαν συνεκτική οικονομική θεωρία ή πρόγραμμα. Όμως στην πραγματικότητα είχαν μια καλοβαλμένη γενική προσέγγιση της οικονομίας που ακολουθούσε τη μακρά γερμανική παράδοση των αυταρχικών κρατικών οικονομικών, η οποία χρονολογούνταν από τον 19ο αιώνα.[78] Ο Χίτλερ δεν ενδιαφερόταν για τον καθαυτό κολεκτιβισμό, και χρησιμοποίησε τον όρο *σοσιαλιστική* —έναν «ατυχή όρο», όπως το έθεσε κάποτε— ουσιαστικά για πολιτικούς ή δημαγωγικούς λόγους. Πίστευε ότι ο συναγωνισμός ήταν αναγκαίος για υψηλά επιτεύγματα, αλλά δεν είχε καμιά ουσιαστική εκτίμηση για τη χρηματιστηριακή και τη βιομηχανική ελίτ, τις οποίες τελικά θα επιθυμούσε να ξεφορτωθεί.[79]

Ο Χίτλερ γρήγορα συνέτριψε κάθε ελπίδα για έναν συντηρητικό κορπορατισμό είτε στη βαγκενεριανή είτε στην καθολική παραλλαγή του. Δεν θα υπήρχε κάποιο καινούργιο «σύστημα» αλλά μια πραγματιστική επιβολή πολυάριθμων κρατικών ρυθμίσεων και παρεμβάσεων. Η φιλελεύθερη οικονομική πολιτική της πρώτης φάσης της διοίκησης του Μπρούνινγκ γρήγορα παραμερίστηκε από τον Πάπεν και τον Σλάιχερ· το ναζιστικό κράτος θα εφάρμοζε μια αποπληθωριστική πολιτική, που όμως δεν θα βασιζόταν μόνο σε στρατηγικές νομισματικής πολιτικής. Το 1933 δαπανήθηκε για εξοπλισμούς μόνο ένα δισεκατομμύριο Reichsmark (RM), αλλά δαπανήθηκε τριπλάσιο ποσό για δημόσια έργα και για επιδοτήσεις για την κατασκευή καινούργιων κατοικιών και τη δημιουργία εργασιακών θέσεων στον βιομηχανικό τομέα, που συνοδευόταν από πάγωμα των μισθών για να συγκρατηθεί το κόστος χαμηλά. Κάποιοι φόροι που αφορούσαν τις επιχειρή-

77. Βλ. την ανάλυση του Dirk Stegmann, «Kapitalismus und Faschismus in Deutschland, 1929-1934», *Beiträge zur Marxschen Theorie*, 6 (1976), 19-91.

78. Βλ. τις αναφορές στο Κεφάλαιο 2, και ιδιαίτερα A. Barkai, *Nazi Economics* (Νιου Χέιβεν, 1990).

79. Μια πιο εκτεταμένη επιχειρηματολογία επ' αυτού, στο Zitelmann, *Hitler: Selbstverständnis*.

σεις μειώθηκαν, αλλά γενικότερα οι φόροι αυξήθηκαν κάπως για να χρηματοδοτηθούν οι κρατικές δαπάνες. Η κυβέρνηση οργάνωσε μια τεράστια εκστρατεία με το σύνθημα «Ας ξαναπιάσουμε δουλειά», η οποία, σε συνδυασμό με τις πρακτικές πολιτικές και την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης, μέσα σε 11 μήνες είχε μειώσει τον αριθμό των ανέργων από 6 σε 4,5 εκατομμύρια. Ο αριθμός έπεσε σε μόλις 2,6 εκατομμύρια στα τέλη του 1934. Ο Χάρολντ Τζέιμς γράφει: «Η πιο εύλογη εξήγηση για τα πρώτα στάδια ανάκαμψης —τα πρώτα δύο χρόνια, 1933 και 1934— είναι αυτή της σχετικά αυθόρμητης κυκλικής ανάκαμψης».[80] Πρακτικά, η ανεργία εξαλείφθηκε το 1938. Το 1936 η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών κατά κεφαλήν έφτασε το επίπεδο του 1928, και το 1939 ήταν 8% πάνω από αυτό, προτού πέσει το 1942 στα επίπεδα του 1936 από τη στιγμή που άρχισαν να φαίνονται οι επιδράσεις του πολέμου.

Η πρώτη αξιοσημείωτη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών έγινε το 1934, αλλά έφτασαν μόλις τα 3,4 δισεκατομμύρια RM (περίπου το ίδιο ποσό μ' αυτό που δαπανήθηκε τον προηγούμενο χρόνο σε δημόσια έργα). Αυτή η αύξηση, σε συνδυασμό με μια γενική άνοδο της οικονομικής δραστηριότητας και τον αυξανόμενο ρυθμό εισαγωγών πρώτων υλών, οδήγησε τον Αύγουστο του 1934 σε κρίση στο εμπορικό ισοζύγιο ανταλλαγών. Τότε ο Γιάλμαρ Σαχτ, Υπουργός Οικονομικών, παρουσίασε ένα σχέδιο για τη θέσπιση αυστηρών ποσοστώσεων στις εισαγωγές, που συνοδεύτηκε από καινούργιες διμερείς εμπορικές συμφωνίες. Το 1938 διευθετήσεις με 25 διαφορετικές χώρες (ιδιαίτερα στα Βαλκάνια και τη Λατινική Αμερική) κατέστησαν δυνατή την άνοδο της μέσης αξίας των γερμανικών εξαγωγών από 10 σε 15%. Επιπλέον, το 1935 ο όγκος των εξαγωγών αυξήθηκε κατά 19%, μειώνοντας κάπως τις συναλλαγματικές πιέσεις.

Στην πραγματικότητα, στη ναζιστική Γερμανία δεν παρουσιάστηκε ποτέ ένα συνεκτικό μοντέλο πολιτικής οικονομίας. Η βασική θέση του Χίτλερ ήταν ότι εθνικοσοσιαλισμός σήμαινε υποταγή της οικονομίας στο εθνικό συμφέρον: «Gemeinnutz geht vor Eigennutz» (Το κοινό συμφέρον πριν από το ατομικό συμφέρον), σύμφωνα μ' ένα από τα πιο πολυδιαφημισμένα να-

80. H. James, «Innovation and Conservatism in the Economic Recovery: The Alleged "Nazi Recovery" of the 1930's», στο Childers & Kaplan, επιμ., *Reevaluating the Third Reich*, 124. Ο Dan P. Silverman, στο «Fantasy and Reality in Nazi Work-Creation Programs, 1933-1936», *JMH*, 65:1 (Μάρτιος 1993), 135-51, καταλήγει λέγοντας ότι τα προγράμματα δημιουργίας θέσεων εργασίας ήταν μάλλον σαν κι αυτά του Franklin Roosevelt στις Ηνωμένες Πολιτείες και δεν είχαν καλύτερα αποτελέσματα. Βλ. επίσης, W. Fischer, *Die Wirtschaftspolitik des Nationalsozialismus* (Ανόβερο, 1961).

ζιστικά συνθήματα. Ο Χίτλερ καυχιόταν ότι δεν ήταν ανάγκη να εθνικοποιήσει την οικονομία αφού είχε εθνικοποιήσει ολόκληρο τον πληθυσμό.

Ιδιαίτερα από το 1936 και μετά η κατεύθυνση ήταν σταθερά προς διεύρυνση της κρατικής ρύθμισης και του ελέγχου, δημιουργώντας ένα δίκτυο κυβερνητικού Zwangswirtschaft (οικονομικού εξαναγκασμού). Το δίκτυο δεν πήρε τη μορφή της άμεσης κρατικής ιδιοκτησίας αλλά, αντιθέτως, της συστηματικής υποταγής όλων των τομέων της οικονομίας μέσω ελέγχων, ρυθμίσεων, αυστηρής φορολογίας, συμβολαίων και αναθέσεων. Στη διάρκεια της πρώτης φάσης της χιτλερικής εξουσίας, οι εθνικές ομάδες πίεσης τόσο των επιχειρηματιών όσο και των βιομηχάνων διαλύθηκαν, για να αντικατασταθούν με περιφερειακές και λειτουργικές διοικητικές ομάδες που ρυθμίζονταν από το κράτος. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν η αύξηση του αριθμού των καρτέλ, τα οποία όμως και πάλι ακολουθούσαν τις κυβερνητικές οδηγίες. Λόγω της ευρείας κρατικής παρέμβασης για τη διάσωση των τραπεζών, που το 1931-32 βρέθηκαν σε πολύ επικίνδυνη θέση, ένα μεγάλο μέρος του τραπεζικού κεφαλαίου ήταν στα χέρια του κράτους. Ο πόλεμος ενέτεινε αυτές τις τάσεις, οι οποίες δεν θα ήταν άστοχο, μαζί με όλα τα άλλα μέτρα, να ονομαστούν «στρατιωτικός σοσιαλισμός». Από πολλές απόψεις, ήταν η συνέχιση των ελέγχων από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και των μακρόβιων αντιλήψεων του Planwirtschaft. Η προπαγάνδα των ναζί μερικές φορές παρουσίαζε αυτό το αμάλγαμα ως «το πιο σύγχρονο σοσιαλιστικό κράτος στον κόσμο».

Οι εξοπλισμοί σε μεγάλη κλίμακα δεν άρχισαν παρά στα μέσα του 1936. Τον Αύγουστο, ο Χίτλερ δήλωσε ότι ο γερμανικός στρατός θα πρέπει να γίνει ετοιμοπόλεμος μέσα στα τέσσερα επόμενα χρόνια. Το φθινόπωρο ξεκίνησε ένα «Τετράχρονο Πλάνο» υπό την εποπτεία του Χέρμαν Γκέρινγκ, που τώρα ήταν ο δεύτερος στην ιεραρχία του κόμματος.[81] Αυτή ήταν η πρώτη προσπάθεια κατασκευής μιας κρατικής βιομηχανίας —το τεράστιο Reichswerke του Χέρμαν Γκέρινγκ— για τη συμπλήρωση της ιδιωτικής βιομηχανίας στην παραγωγή όπλων, που προσανατολίστηκε κυρίως προς τις συνθετικές ουσίες. Εκείνη τη χρονιά πραγματοποιήθηκε το πρώτο μεγάλο άλμα στις στρατιωτικές δαπάνες, που σχεδόν τριπλασιάστηκαν φτά-

---

81. Βλ. R.J. Overy, *Göring, the Iron Man* (Λονδίνο, 1984)· D. Irving, *Göring* (Λονδίνο, 1989)· L. Mosley, *The Reich Marshal* (Λονδίνο, 1974)· H. Mommsen, «Reflections on the Position of Hitler and Göring in the Third Reich», στο Childers & Caplan, επιμ., *Reevaluating the Third Reich*, 86-87· και ιδιαιτέρως, A. Kube, *Pour le mérite und Hakenkreuz: Hermann Göring im Dritten Reich* (Μόναχο, 1986).

νοντας τα 9,3 δισεκατομμύρια RM. Το 1937 οι δαπάνες ήταν λίγο μεγαλύτερες, το 1938 έφτασαν τα 13,6 δισεκατομμύρια, και η επόμενη μεγάλη αύξηση σε 30 εκατομμύρια το 1939 άρχισε να κρούει τον κώδωνα της οικονομικής κρίσης. Οι περισσότερες από αυτές τις αυξήσεις χρηματοδοτούνταν από ένα παράλληλο πρόγραμμα κρατικών ομολόγων που η αποπληρωμή τους θα άρχιζε μετά από πέντε χρόνια, ενώ ο ρόλος των ιδιωτικών τραπεζών μειώθηκε πάρα πολύ. Παρ' όλη τη φρενιτιώδη επιτάχυνση των επανεξοπλισμών, η ατομική ιδιοκτησία και το ατομικό κέρδος διατηρήθηκαν. Στην πραγματικότητα τα κέρδη αυξήθηκαν σημαντικά, αν και το καθεστώς τα περιόριζε όλο και πιο πολύ και καθόριζε τη χρήση τους.[82]

Αργότερα, κατά τη διάρκεια του πολέμου, ακραίες ομάδες του ναζιστικού κόμματος —μαζί με κάποιους ηγέτες των SS— έκαναν σχέδια για την εγκατάσταση, μετά την επίτευξη της νίκης και την ολοκλήρωση της ναζιστικής επανάστασης, μιας σοσιαλιστικής οικονομίας με μερική κρατική ιδιοκτησία, αλλά θα μπορούσαμε να παραθέσουμε αποσπάσματα του Χίτλερ που στηρίζουν και τις δύο απόψεις επί του ζητήματος.[83] Κατά τη διάρκεια της τελευταίας φάσης του πολέμου, προσπάθησε ιδιαίτερα να καθησυχάσει τους βιομηχάνους ότι ο θρίαμβος του εθνικοσοσιαλισμού *δεν* θα είχε ως αποτέλεσμα την εθνικοποίηση της γερμανικής βιομηχανίας.[84] Τι θα γινόταν στην πραγματικότητα αν οι Ναζί είχαν κερδίσει, είναι ένα υποθετικό ζήτημα.

Πολλά έχουν λεχθεί από μαρξιστές σχολιαστές, στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 και για μισό αιώνα σχεδόν μετά, γύρω από την υποτιθέμενη κυριαρχία του κεφαλαίου επί της γερμανικής οικονομίας υπό τον εθνικοσοσιαλισμό, όταν στην πραγματικότητα η αλήθεια βρίσκεται σχεδόν στο άλλο άκρο. Είναι πολύ σημαντικό «να διαχωρίσουμε τα τυχαία ωφελήματα που οι καπιταλιστές απολάμβαναν λόγω της ναζιστικής εξουσίας και την πραγματική ταυτότητα συμφερόντων μεταξύ της βιομηχανίας και του να-

---

82. Για τον επανεξοπλισμό και τη γερμανική βιομηχανία πριν το 1939, βλ. R.J. Overy, *The Nazi Economic Recovery. 1932-1938* (Λονδίνο, 1982)· B.A. Carroll, *Design for Total War: Arms and Economics in the Third Reich* (Χάγη, 1968)· B. Klein, *Germany's Economic Preparations for War* (Κέιμπριτζ, Μασ.,1959)· P. Hayes, *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era* (Κέιμπριτζ, 1987)· J. Cillingham, *Industry and Politics in the Third Reich* (Νέα Υόρκη, 1985)· G. Meinck, *Hitler und die deutsche Aufrüstung, 1933-1939* (Βισμπάντεν, 1959)· W. Deist, *The Wehrmacht and German Rearmament* (Τορόντο, 1981).

83. Ο Rainer Zitelmann, στο *Hitler: Selbstverständnis*, υποστηρίζει ότι ο Χίτλερ σε τελική ανάλυση σκόπευε να αναπτύξει ένα ευρέως σοσιαλιστικό κρατικό σύστημα.

84. Toland, *Adolf Hitler*, 789.

ζιστικού καθεστώτος».[85] Ο Άλαν Μίλγουορντ, που είναι ίσως ο πιο συστηματικός μελετητής της συγκριτικής φασιστικής πολιτικής οικονομίας, κρίνει ότι «η καινούργια [φασιστική] κυβέρνηση δεν [...] "διατήρησε το καπιταλιστικό σύστημα". Άλλαξαν τους όρους του παιχνιδιού, και το αποτέλεσμα ήταν η ανάδυση ενός καινούργιου συστήματος».[86] Και προσθέτει: «Τελικά είναι αυτή η εμμονή στην επανάσταση με οποιοδήποτε κόστος, η πλήρης άρνηση συμβιβασμού, το γεγονός ότι ο Χίτλερ στην Τελική Διαθήκη του έδωσε πολύ μεγάλη έμφαση στην εξάλειψη των Εβραίων, που κάνει τον ιστορικό να κλείνει προς την άποψη ότι υπήρχε μια θεμελιώδης ασυμβατότητα ανάμεσα στις φασιστικές αντιλήψεις και τις φιλοδοξίες των μεγάλων επιχειρήσεων».[87]

Έτσι, είναι αμφίβολο εάν ο τελικός θρίαμβος του Χίτλερ θα «είχε σώσει τον γερμανικό καπιταλισμό» με την παραδοσιακή έννοια αυτής της φράσης. Ο γερμανικός καπιταλισμός απολάμβανε πολύ μεγαλύτερης αυτονομίας με τη φιλελεύθερη δημοκρατία και πριν και μετά τον Χίτλερ. Αυτό

---

85. J. Colby, κ.ά., *Between Two Wars* (Σέλτικ Κορτ, 1990), 169.

86. A. Milward, «Fascism and the Economy», στο *Fascism: A Reader's Guide*, επιμ., W. Laqueur (Μπέρκλεϊ, 1976), 399.

87. Παρατίθεται στο Hauner, «German Racial Revolution?», 683.

Για την πολιτική οικονομία του χιτλερισμού, βλ. την ξεκάθαρη δήλωση του T.W. Mason, «The Primacy of Politics», στο *European Fascism*, επιμ. S.J. Woolf (Λονδίνο, 1969), 165-95. Για μια περιγραφή της οικονομικής πολιτικής σε σχέση με τους ευρύτερους στόχους του Χίτλερ, βλ. N. Rich, *Hitler's War Aims*, 2 τ. (Νέα Υόρκη, 1973-74)· K. Hildebrand, «Le forze motrici di politica interna agenti sulla politica estera nazionalsocialista», *SC*, 5:2 (Ιούνιος 1974), 201-22. Ο Hildebrand τείνει να συμφωνήσει με τον A. Kuhn, που ορίζει τον εθνικοσοσιαλισμό ως «απόλυτα αντίθετο με τον καπιταλισμό», στο *Das faschistische Herrschaftssystem und die moderne Gesellschaft* (Αμβούργο, 1973), 31. Ο Thilo Vogelsang συμπέρανε ότι «η οικονομία, της οποίας η καπιταλιστική δομή διατηρήθηκε, είχε γίνει, λόγω των ουτοπικών αντικειμενικών στόχων του καθεστώτος, και ακόμα περισσότερο των ιμπεριαλιστικών του στόχων, ένας φυλακισμένος του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους». Vogelsang, *Die nationalsozialistische Zeit: Deutschland 1933 bis 1939* (Φρανκφούρτη, 1967), 75, που παρατίθεται στο Hildebrand, «Le forze motrici», 206.

Ο μαρξιστής σοσιαλδημοκράτης Rudolf Hilferding έβλεπε μικρές διαφορές ανάμεσα στο ρωσικό ολοκληρωτικό κράτος και τον εθνικοσοσιαλιστικό αυστηρό περιορισμό και έλεγχο του κράτους. «Η διαμάχη εάν το οικονομικό σύστημα της Σοβιετικής Ένωσης είναι "καπιταλιστικό" ή "σοσιαλιστικό" μού φαίνεται άστοχη. Δεν είναι τίποτα από τα δύο. Αντιπροσωπεύει μια *ολοκληρωτική κρατική οικονομία*, πράγμα που σημαίνει ένα σύστημα στο οποίο οι οικονομίες της Γερμανίας και της Ιταλίας πλησιάζαν όλο και πιο πολύ». Hilferding, «State Capitalism or Totalitarian State Economy», *Modern Review*, 19:2 (Ιούνιος 1947), 266-71, που ανατυπώθηκε στο R.V. Daniels, επιμ., *The Stalin Revolution* (Βοστόνη, 1965), 94-97.

που τελικά «έσωσε τον γερμανικό καπιταλισμό» ήταν η ήττα του εθνικοσοσιαλισμού στη Δύση από τις αγγλοαμερικανικές καπιταλιστικές δυνάμεις και η ενσωμάτωση της Δυτικής Γερμανίας μέσα στη δυτική σφαίρα επιρροής στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.

Ο Gleichschaltung των Κοινωνικών Θεσμών

Ο «συντονισμός» των κοινωνικών θεσμών του Τρίτου Ράιχ απαιτούσε την καταστροφή των περισσοτέρων ήδη υφισταμένων κοινωνικών και οικονομικών οργανώσεων, για να αντικατασταθούν από καινούργιους θεσμούς που θα κυριαρχούνταν από το κράτος. Αυτό έγινε στην περίπτωση όλων των σημαντικού οικονομικού ενδιαφέροντος οργανώσεων, ξεκινώντας από την εθνική ομοσπονδία των βιομηχάνων. Η «αρχή του ηγέτη» παρουσιάστηκε σταδιακά στους κοινωνικούς θεσμούς και στην οικονομία, με τους ιδιοκτήτες των εργοστασίων να γίνονται τώρα εργοστασιακοί «führer» και ούτω καθεξής. Ειδικές οργανώσεις συστήθηκαν για όλα τα κύρια επαγγέλματα.

Μία από τις σημαντικότερες καινούργιες κοινωνικές οργανώσεις ήταν το Γερμανικό Εργατικό Μέτωπο (DAF). Υπό τη διεύθυνση του Ρόμπερτ Λέι, η DAF πολύ γρήγορα έφτασε τα 6 εκατομμύρια μέλη, και από το 1938 διατηρούσε μεγαλύτερο προϋπολογισμό από το Ναζιστικό Κόμμα. Ο Νόμος για την Τάξη της Γερμανικής Εργασίας τον Ιανουάριο του 1934 καθιέρωσε μια καινούργια δομή ηγετών και «ακολούθων» (εργατών) σε κάθε εργοστάσιο, με Δικαστήρια Κοινωνικής Τιμής και για τους δύο. Αν και κάτω από αυστηρό ιεραρχικό έλεγχο, η DAF δεν αγνόησε τα εργατικά συμφέροντα και συχνά παρενέβη για τη βελτίωση των συνθηκών τους. Σε αντίθεση με την κατάσταση στη φασιστική Ιταλία, οι αρχιεργάτες λειτουργούσαν υπό τις οδηγίες της DAF, αν και στις πρώτες εκλογές για τα «συμβούλια εμπιστοσύνης» στα εργοστάσια το ποσοστό των θετικών ψήφων ήταν τόσο μικρό που δεν το ξαναπροσπάθησαν.

Όπως και οι όμοιοί του στη Σοβιετική Ένωση, τη φασιστική Ιταλία και την Ισπανία του Φράνκο, ο Λέι ήλπιζε να μετατρέψει το Εργατικό Μέτωπο σε μια μεγάλη αυτόνομη δύναμη, φτάνοντας ακόμα και στην ιδέα αυτό να αντικαταστήσει το κόμμα ως η βάση του εθνικοσοσιαλισμού, αν και οι στόχοι του γρήγορα καταπνίγηκαν.[88]

Μετά τα πρώτα χρόνια της ανάκαμψης, ενθαρρύνθηκε η εισαγωγή πιο

88. R.M. Smelser, *Robert Ley, Hitler's Labor Front Leader* (Οξφόρδη, 1988).

σύγχρονων και αποτελεσματικών τεχνικών για την αύξηση της παραγωγικότητας. Τόνιζαν ιδιαίτερα τα ομαδικά μισθολογικά κίνητρα, μαζί με αντιλήψεις όπως Leistungsgemeinschaft (κοινότητα προσπάθειας) και Kameradschafts- und Gemeinschaftsstärkung (ενδυνάμωση της συντροφικότητας και της κοινότητας) για την αποδοχή των γρηγορότερων και πιο αποτελεσματικών παραγωγικών τεχνικών. Οι μισθοί συνδέονταν όλο και πιο πολύ με την παραγωγικότητα, και το 1939 η μείωση των πραγματικών μισθών έφτανε το 5 με 10%, αν και αυτή η μείωση σ' ένα βαθμό υπερκαλυπτόταν από πρόσθετες παροχές. Στους πιο εξειδικευμένους τομείς και σ' αυτούς που σχετίζονταν με την παραγωγή για τον πόλεμο, οι μισθοί αυξάνονταν. Αυτές οι τάσεις εντάθηκαν μετά την έναρξη του πολέμου, και δινόταν μεγαλύτερη προσοχή στον αυτοματισμό, στις αυστηρότερες διαδικασίες τήρησης του ρυθμού της παραγωγής και στην προώθηση του βιομηχανικού εκσυγχρονισμού.[89]

Δύο από τις κυριότερες πρόσθετες παροχές ήταν τα προγράμματα Kraft durch Freude (Δύναμη μέσα από τη Χαρά) και Schönheit der Arbeit (Ομορφιά της Εργασίας). Το Δύναμη μέσα από τη Χαρά (που αρχικά αποκαλούνταν «Nach der Arbeit», μιμούμενο το ιταλικό Dopolavoro) ανέπτυξε ένα τεράστιο πρόγραμμα ελεύθερου χρόνου και διακοπών για τους εργάτες, και η συμμετοχή σ' αυτό ήταν μαζική. Με το πρόγραμμα αυτό, οι ημέρες των ετήσιων πληρωμένων διακοπών για κάθε εργάτη αυξήθηκαν το 1939 σε δώδεκα. Το πρόγραμμα Ομορφιά της Εργασίας προσπάθησε να βελτιώσει τις σχέσεις μεταξύ των εργατών καθώς και τις εργασιακές συνθήκες σε αρκετά μεγάλα εργοστάσια.[90] Ένα άλλο ευρύ πρόγραμμα που εντασσόταν στις πρόσθετες παροχές ήταν η τεράστια εκστρατεία εγγραφής εργατών το 1938 για την παραγωγή του καινούργιου Φολκσβάγκεν, ενός μικρού οικονομικού ιδιωτικού αυτοκινήτου για τον απλό Volk, για τους ίδιους τους εργάτες· αλλά στη συνέχεια όλη αυτή η προσπάθεια έπρεπε να διοχετευτεί προς τον πόλεμο.

Η DAF ήταν γενικά αποτελεσματική, παρ' όλ' αυτά όμως δεν μπόρεσε να αποκτήσει τον απόλυτο έλεγχο της εργατικής τάξης. Ακόμα και μέχρι το 1943 έπρεπε να βασίζεται ως ένα βαθμό στις αρχές της ελεύθερης αγοράς, τις συμβάσεις. Υπήρχαν περιπτώσεις απεργιών και επιβραδύνσεων της παραγωγής, αλλά πάντοτε η επέκτασή τους αποτρεπόταν.[91]

---

89. R. Hachtmann, *Industriearbeit im «Dritten Reich»* (Γκέτινγκεν, 1989).

90. A.G. Rabinbach, «The Aesthetics of Production in the Third Reich», *JCH*, 11:4 (Οκτώβριος 1976), 43-64.

91. T.W. Mason, *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft* (Οπλάντεν, 1975)· του ιδίου, *Social Policy in the Third Reich* (Πρόβιντενς, 1993).

277

277

277

Ο Χίτλερ ανταποκρίθηκε άμεσα στις προεκλογικές του υποσχέσεις προς τους κτηματίες καταρτίζοντας το 1933 τον Erbhofgesetz (νόμος για την κληρονομιά γης), που εγγυώταν ότι τα οικογενειακά κτήματα που ήταν μικρότερα από 1.200 στρέμματα θα μπορούσαν να παραμείνουν ως ατομική ιδιοκτησία για πάντα. Οι περιορισμοί περιελάμβαναν τη μεταφορά τους σε έναν κληρονόμο και την απαγόρευση του να χρησιμοποιηθούν ως εγγυήσεις για δάνεια. Αφού όμως αυτές οι ιδιοκτησίες στην πραγματικότητα αποσύρθηκαν από την αγορά, η αξία τους έπεσε, ενώ αυτή των μεγαλύτερων απροστάτευτων ιδιοκτησιών αυξήθηκε. Έτσι, με την πιστωτική τους δύναμη μειωμένη, οι οικογενειακοί κτηματίες σπάνια είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν τη διαθέσιμη γη. Στην πραγματικότητα συνέβη κάτι σαν φυγή από τη γη υπό τον εθνικοσοσιαλισμό —ακριβώς το αντίθετο απ' ό,τι σχεδιαζόταν—, και μέχρι το 1939 ο αριθμός των απασχολουμένων στη γεωργία έπεσε κατά 500.000 (κυρίως εργάτες γης). Οι προσπάθειες για αύξηση της παραγωγής τροφίμων είχαν περιορισμένα αποτελέσματα.[92]

Η κινητοποίηση και η κατήχηση της νεολαίας αποτελούσαν κεντρικούς στόχους. Η ίδια η Χιτλερική Νεολαία οργάνωνε νέους από 14 έως 18 ετών, και το 1939 συμπεριελάμβανε στους κόλπους της το 82% των αγοριών αυτής της ηλικιακής ομάδας, ποσοστό που έφτασε το 90% τα πρώτα χρόνια του πολέμου.[93] Το Jung volk για νεότερα αγόρια δεν ήταν τόσο μαζικό, ενώ η Bund Deutscher Mädel (Ένωση Κορασίδων Γερμανίας) είχε το 1937 τρία εκατομμύρια μέλη.

Θεμελιώδεις αλλαγές εισήχθησαν στο σχολικό πρόγραμμα, και το 1937 η Εταιρεία των Εθνικοσοσιαλιστών Δασκάλων είχε εγγράψει το 97% των δασκάλων. Σύντομα το 15% όλου του σχολικού χρόνου αφιερώθηκε στη φυσική αγωγή, με την πυγμαχία να είναι υποχρεωτική για τα αγόρια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Σε μαθητές που δεν μπορούσαν να περάσουν τις εξετάσεις στη φυσική αγωγή δεν επιτρεπόταν να αποφοιτήσουν. Η ποιότητα της διδασκαλίας χειροτέρευσε καθώς η σχέση μαθητή-καθηγητή αμβλύνθηκε και ο περισσότερος χρόνος αφιερωνόταν σε δραστηριότητες

92. J. Farquharson, *The Plough and the Swastika, 1928-1945* (Λονδίνο, 1976)· T. Tilton, *Nazism, Neonazism and the Peasantry* (Μπλούμινγκτον, 1975)· A. Branwell, *Blood and Soil: Richard Walther Darré and Hitler's «Green Party»* (Μπουρν Εντ, 1985)· G. Corni, *Hitler and the Peasants, 1930-1939* (Νέα Υόρκη, 1990).

93. L. Walker, *Hitler Youth and Catholic Youth, 1933-1936* (Ουάσινγκτον, D.C., 1970)· H.W. Koch, *The Hitler Youth* (Νέα Υόρκη, 1976)· G. Rempel, *Hitler's Children: The Hitler Youth and the SS* (Τσάπελ Χιλ, 1989)· J. von Lang, *Der Hitler-Junge: Baldur von Schirach* (Αμβούργο, 1988).

εκτός προγράμματος. Στα πανεπιστήμια το 15% των καθηγητών αρχικά απολύθηκε, και στο πρόγραμμα σπουδών μειώθηκε η σημασία της διδασκαλίας της φυσικής και άλλων συγκεκριμένων επιστημών.[94] Το 1931 γύρω στο 60% των φοιτητών ψήφισαν τη Ναζιστική Ένωση Φοιτητών, και υπό τον Χίτλερ η Ναζιστική Φοιτητική Οργάνωση μονοπώλησε τα φοιτητικά ζητήματα. Αργότερα αναπτύχθηκε η απάθεια, ακόμα και ο ανταγωνισμός, και ο συνολικός αριθμός των φοιτητών στο πανεπιστήμιο έπεσε από 128.000 το 1933 σε μόλις 58.000 το 1939.[95]

Η Ναζιστική Volksgemeinschaft

Οι εθνικοσοσιαλιστές, όπως και οι περισσότερες γερμανικές εθνικιστικές ομάδες πριν από αυτούς, ανακήρυξαν τη γερμανική κοινωνία ως Volksgemeinschaft, ή «κοινότητα του λαού», η οποία θα ένωνε όλους τους αληθινούς Γερμανούς και θα ξεπερνούσε όλες τις παλιές διαφορές. Στόχος δεν ήταν η απόλυτη κοινωνική ισότητα, αλλά ένα σύστημα οργανωμένης ενότητας όπου οι διάφοροι τομείς της κοινωνίας θα συνεργάζονταν αρμονικά για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες όλων. Αυτό θα επέτρεπε επίσης την άνευ προηγουμένου κοινωνική κινητικότητα και μια σχετικά μεγαλύτερη ισότητα πρόσβασης σε καινούργιες ευκαιρίες. Με τη Führerprinzip να μετακυλίεται σε πολλά επίπεδα, η ναζιστική Γερμανία έγινε ένα «έθνος ηγετών». Τα χειροπιαστά αποτελέσματα θα φαίνονταν, πρώτον, στην πλήρη απασχόληση και, δεύτερον, σ' ένα είδος ψυχολογικής επανάστασης όσον αφορά το κύρος, και όχι το εισόδημα, στην οποία οι Γερμανοί έγιναν κοινά μέλη μιας καινούργιας φυλετικής ελίτ. Το σύνηθες σύνθημα «Το κοινό συμφέρον πριν από το ατομικό συμφέρον» έκανε έκκληση στον ιδεαλισμό και την αυτοθυσία —μερικές από τις υψηλότερες αξίες της γερμανικής θρησκείας και του πολιτισμού—, ενώ επέβαλλε και πάλι την πειθαρχία και την αλληλεγγύη. Στο τέλος αυτά θα είχαν ως αποτέλεσμα τη γέννηση του Γερμανού και φυλετικά «καινούργιου ανθρώπου», με καινούργια συνείδηση και καινούργια αυτοεικόνα.

Στην πράξη, ο εθνικοσοσιαλισμός απέτυχε στη δημιουργία μιας αληθι-

94. Περισσότεροι από το 25% των φυσικών απολύθηκαν. Βλ. A.D. Beyerchen, *Scientists under Hitler: Politics and the Physics Community in the Third Reich* (Νιου Χέιβεν, 1977)· K. Macrakis, *Surviving the Swastika: Scientific Research in Nazi Germany* (Νέα Υόρκη, 1993).

95. G.W. Blackburn, *Education in the Third Reich* (Όλμπανι, 1985)· R.G.S. Weber, *The German Student Corps in the Third Reich* (Νέα Υόρκη, 1986).

νά οργανικής κοινωνίας και της τέλειας επανάστασης όσο η Σοβιετική Ένωση απέτυχε στη δημιουργία της αταξικής κοινωνίας. Οι ηγέτες παρέμειναν ηγέτες, οι εργάτες παρέμειναν εργάτες, και οι πλούσιοι σε μεγάλο βαθμό παρέμειναν πλούσιοι. Όμως καμία τάξη ή μερίδα του πληθυσμού δεν παρέμεινε αυτόνομη· όλες εξαναγκάστηκαν στην εξάρτηση από το κράτος. Οι παλιοί κοινωνικοί και οικονομικοί δεσμοί αντικαταστάθηκαν από καινούργιους προς τον Führer, τον Volk, το στρατό ή τη φυλή, κι αυτό αποδείχθηκε ως ένα βαθμό αποτελεσματικό στο να μειώσει παλιά ταξικά εμπόδια. Ο Τζορτζ Α. Μος παρατήρησε ότι πολλοί «αισθάνονταν» πώς ο εθνικοσοσιαλισμός ήταν πιο δημοκρατικός από τη Βαϊμάρη λόγω της κοινής συμμετοχής στις συλλογικές τελετές και τα μεγάλα εθνικά προγράμματα. Η έμφαση δινόταν τώρα στη λειτουργική ιεραρχία παρά στην κοινωνική θέση. Αυτό μπορεί να μην ήταν μια πραγματική κοινωνική επανάσταση, όμως το παλιό ταξικό σύστημα της Γερμανίας δεν θα επανερχόταν ποτέ πια στην προ του 1933 δομή του. Απ' αυτή την άποψη, ο εθνικοσοσιαλισμός αποτέλεσε μια διαχωριστική γραμμή.[96]

Οι γυναίκες απολάμβαναν υποθετικά μια προστατευμένη αλλά βαθιά υποταγμένη κοινωνική θέση ως σημερινές ή μέλλουσες μητέρες της φυλής. Ένας από τους κύριους στόχους ήταν η αύξηση του αριθμού των γεννήσεων, και πράγματι οι γεννήσεις αυξήθηκαν από 971.000 το 1933 στο 1,4 εκατομμύρια το 1939· αλλά αυτή η αύξηση μπορεί να αντανακλούσε τη γενικότερη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών. Οι ναζί προσέφεραν μια ποικιλία οικονομικών κινήτρων και δανείων γάμου για να κάνουν την τεκνοποιία πιο ελκυστική.

Στην πραγματικότητα, η οικονομική ανάκαμψη και η επέκταση της παραγωγής όπλων παρακίνησε την εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση, αντίθετα με τους μακροπρόθεσμους στόχους των ναζί για έναν πιο υγιή και αγροτικό πληθυσμό. Αυτές οι τάσεις επίσης είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της απασχόλησης των γυναικών από 11,5 εκατομμύρια το 1933 σε 12,7 εκατομμύρια το 1939. Αν και υπήρξε μια μικρή μείωση στον αριθμό των κοριτσιών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η αναλογία των γυναικών στα πανεπιστήμια αυξήθηκε σχεδόν στο 50% καθώς οι εγγραφές αγοριών έπεσαν. Το ποσοστό των γυναικών δασκάλων αυξήθηκε ελαφρά και ο αριθ-

96. Μια ερμηνεία παρουσιάζεται στο D. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution* (Νέα Υόρκη, 1966), που μπορεί να συγκριθεί με τους M. Prinz, *Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen* (Μόναχο, 1986), και R. Grunberger, *A Social History of the Third Reich* (Λονδίνο, 1971).

μός των γυναικών γιατρών ανέβηκε από 5,6% το 1930 στο 7,6% το 1939.[97]

Η εθνικοσοσιαλιστική πολιτική ήταν γενικά επιτυχής στο να επιτυγχάνει ευρεία συμμόρφωση και επίσης ευρεία συνενοχή, αν και πάντα υπήρχαν εξαιρέσεις και παραλλαγές τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες. Μια αξιοσημείωτη έκφραση δυσλειτουργίας μέσα στην υποτιθέμενη κοινότητα του λαού ήταν η απότομη αύξηση της νεανικής εγκληματικότητας από το 1937 και μετά.

Το Φυλετικό Κράτος

Ο τελικός στόχος του Χίτλερ, η Volksgemeinschaft, σχεδιάστηκε όχι απλώς ως μια κοινότητα Γερμανών όπως υπήρχε μέχρι τότε, αλλά ως μια πλήρως καθαρμένη φυλετική κοινότητα που μπορούσε να επιτευχθεί μέσω μιας βιολογικής φυλετικής επανάστασης σε κάποιο ακαθόριστο σημείο του μέλλοντος. Αυτό θα απαιτούσε τον εκτεταμένο καθαρμό της υπάρχουσας γερμανικής γενετικής τράπεζας, μια ιδέα τόσο ριζοσπαστική που συνήθως δεν ανακοινωνόταν στον απλό κόσμο.

Για την ώρα, ο φυλετικός καθαρμός άρχιζε με το διαχωρισμό των Εβραίων, και αργότερα συνεχίστηκε με την έναρξη της εξάλειψης των φυσικά και πνευματικά ανίκανων. Τα μέτρα αποκλεισμού κατά της εβραϊκής μειονότητας άρχισαν αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας, αν και η φυσική βία στις πρώτες φάσεις ήταν σποραδική και όχι συστηματική. Οι ρυθμίσεις γίνονταν όλο και περισσότερο αυστηρές, και με την έναρξη του πολέμου πάνω από το 50% του εβραϊκού πληθυσμού είχε φύγει από τη Γερμανία. Στην αρχή ο Χίτλερ περιόρισε σκόπιμα το εύρος των διώξεων. Οι «κατά το ένα τέταρτο Εβραίου» που πίστευαν σε κάποιο άλλο δόγμα μπορούσαν να αποφύγουν τους νόμους αποκλεισμού τους, όπως και κάθε Εβραίος, πριν από το 1938, που αποφάσιζε να βαφτιστεί. Αν και γνώριζε ότι οι ναζιστικές διώξεις θα προκαλέσουν την κριτική κάποιων κύκλων στο εξωτερικό, παρ' όλ' αυτά ο Χίτλερ πίστευε ότι θα μπορούσε να αντλήσει υποστήριξη από τους αντισημίτες σε ολόκληρη την Ευρώπη. Το πόσο μακριά έφταναν οι φιλοδοξίες του για την εξαφάνιση του «εβραϊκού προβλήματος», παρέμενε ωστόσο κρυφό.[98]

---

97. J. McIntyre, «Women and the Professions in Germany, 1930-1940», στο *German Democracy and the Triumph of Hitler*, επιμ. A. Nicholls και E. Matthias (Λονδίνο, 1971), 175-213. Οι κύριες πραγματεύσεις είναι των J. Stephenson, *Women in Nazi Society* (Λονδίνο, 1975), και C. Koontz, *Mothers in the Fatherland* (Νέα Υόρκη, 1987).

98. Η πιο πλήρης μελέτη είναι των M. Burleigh & W. Wippermann, *The Racial State:*

Ο γερμανικός πληθυσμός αποτέλεσε το στόχο μιας σαρωτικής εκστρατείας ευγονικής, σχεδιασμένης έτσι ώστε τελικά να συμβάλει στη γέννηση μιας κυρίαρχης φυλής. Εντούτοις, στην αρχή, μόνο αρνητικά μέτρα μπορούσαν να εισαχθούν, ξεκινώντας με μια εκστρατεία στείρωσης αυτών των κατηγοριών που θεωρούνταν από φυσικής απόψεως οι πιο διαταραγμένες ή εκφυλισμένες. Μέχρι το 1937, περίπου 200.000 άνθρωποι μπήκαν κάτω από αυτή την ταμπέλα και στειρώθηκαν. Το δεύτερο βήμα ήταν μια εκστρατεία ευθανασίας για να αποτελειώσουν τους ανίατους ασθενείς και τους ανάπηρους. Την άνοιξη του 1939 γύρω στα 5.000 πνευματικώς καθυστερημένα και με βαριές αναπηρίες παιδιά θανατώθηκαν, ενώ το φθινόπωρο, στη δεύτερη φάση, εκκαθαρίστηκαν γύρω στους 100.000 «ανίατους». Σ' ένα είδος προκαταρκτικής δοκιμής για την Τελική Λύση, δημιουργήθηκαν έξι ολοκληρωμένες ειδικές μονάδες «ευθανασίας» με «θαλάμους αερίων», κι ένα μέρος από το προσωπικό που τις επάνδρωσε χρησιμοποιήθηκε αργότερα για τη θανάτωση Εβραίων. Το πρόγραμμα «ευθανασίας» γρήγορα όμως έγινε δημόσια γνωστό, και μετά από έντονες διαμαρτυρίες, κυρίως από θρησκευτικούς ηγέτες, ο Χίτλερ ακύρωσε, υποτίθεται, την εφαρμογή του χάριν της ενότητας μπροστά στον πόλεμο.[99] Οι θανατώσεις, σε μικρότερη κλίμακα, συνεχίστηκαν στα κρυφά.

Κουλτούρα και Προπαγάνδα

Πιθανόν πολύ περισσότερο από τους ηγέτες της Σοβιετικής Ένωσης, οι αρχηγοί της φασιστικής Ιταλίας και της ναζιστικής Γερμανίας θέλησαν να πείσουν και να κινητοποιήσουν τους λαούς τους μέσω «στημένων» δημόσιων τελετών και οπτικών τεχνασμάτων κάθε είδους. Πρόσφατα, ένας Γερμανός ιστορικός δήλωνε ότι «σε μεγάλο βαθμό ο εθνικοσοσιαλισμός — ίσως περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο σύστημα κυριαρχίας στη σύγχρονη εποχή— προσπάθησε να ορισθεί και να νομιμοποιηθεί μέσω της

Germany, 1933-1945 (Νέα Υόρκη, 1991). Άλλες πολύ σημαντικές μελέτες είναι των: K.A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz* (Ουρμπάνα, 1970)· S. Gordon, *Hitler, Germans and the Jewish Question* (Πρίνστον, 1984)· D. Bankier, *The Germans and the Final Solution* (Οξφόρδη, 1992)· H. Graml, *Anti-Semitism and Its Origins in the Third Reich* (Λονδίνο, 1992).

99. K. Nowak, *Euthanasie und Sterilisierung im «Dritten Reich»* (Γκέτινγκεν, 1980)· G. Bock, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus* (Οπλάντεν, 1986)· R.W. Proctor, *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1988)· M.H. Kater, *Doctors under Hitler* (Τσάπελ Χιλ, 1989)· S. Kuhl, *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism* (Νέα Υόρκη, 1993).

τέχνης και της μαζικής του κουλτούρας. Δεν ήταν τα οικονομικά επιτεύγματα αλλά οι "μεγάλες πολιτιστικές καινοτομίες", μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονταν και οι καινούργιες τεχνολογικές κατακτήσεις, που μετρούσαν στα μυαλά των ηγετών και μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού ως αντιπροσωπευτικά της πραγματικής "παρουσίας της τέχνης και της κοινότητας"».[100] Η εκμετάλλευση των μέσων μαζικής επικοινωνίας ήταν ένα από τα πιο χτυπητά χαρακτηριστικά της ναζιστικής πολιτιστικής κινητοποίησης, και στην πορεία ο Δρ. Πάουλ Γιόζεφ Γκέμπελς έγινε ο πιο διάσημος Υπουργός Προπαγάνδας του αιώνα.[101] Η άμεση προπαγάνδα, είτε ομιλούσα είτε τυπωμένη, ήταν μονάχα η μία πλευρά μιας ευρύτερης επίθεσης στο μυαλό και τις αισθήσεις για να δημιουργηθεί η καινούργια ψυχολογία και, τέλος, ο «καινούργιος άνθρωπος».[102] Η δημόσια κουλτούρα, η τέχνη και η προπαγάνδα σχεδιάστηκαν τόσο για να συγκαλύπτουν όσο και για να πείθουν, και παρόλο που δεν τους έπειθαν όλους, τα αποτελέσματά τους ήταν ωστόσο εντυπωσιακά.

Ενώ η σοβιετική πολιτική για τις τέχνες επικεντρώθηκε περισσότερο στη λογοτεχνία, η ναζιστική πολιτική έδειχνε ιδιαίτερη εκτίμηση για τις οπτικές τέχνες, αντανακλώντας τις προσωπικές προτεραιότητες του Χίτλερ, ο οποίος αναφέρεται ότι είπε πως «η τέχνη είναι η μοναδική αληθινή διαρκής επένδυση της ανθρώπινης εργασίας». Το Τρίτο Ράιχ άρχισε έτσι πολύ γρήγορα να θέτει τους κανόνες που ρύθμιζαν το δικό του στιλ της φυλετικής τέχνης, αν και δεν πήρε ποτέ έναν επίσημο τίτλο όπως ο «σοβιετικός ρεαλισμός».[103] Η ναζιστική τέχνη έτεινε στη δημιουργία ρομαντικοποιημένων παραλλαγών του ρεαλισμού, που συνοδεύονταν συχνά από νεοκλασικά μοτίβα στην αρχιτεκτονική.[104] Ενώ το σοβιετικό στιλ έτεινε προς το ηρωικό και το συναισθηματικό, το ναζιστικό ήταν ρομαντικό και ηρωικό, με μια γερή δόση ωμότητας στην έκφραση. Εξέφραζε τη συνηθισμένη θε-

100. P. Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches* (Μόναχο, 1991), 349.

101. E.K. Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda, 1925-1945* (Λονδίνο, 1965)· H. Heiber, *Goebbels* (Νέα Υόρκη, 1972).

102. Η εργασία του Reichel συνοψίζει τις ποικίλες μορφές δημόσιων τελετών, σπορ, τέχνης και προπαγάνδας που απάρτιζαν το οπτικό μέρος της ναζιστικής προπαγάνδας. Η προπαγάνδα μελετάται από τους: Z.A.B. Zeman, *Nazi Propaganda* (Λονδίνο, 1972)· W. Rutherford, *Hitler's Propaganda Machine* (Νέα Υόρκη, 1978)· H. Burden, *The Nuremberg Party Rallies, 1923-1939* (Νέα Υόρκη, 1967).

103. Κάποια στιγμή ο Γκέμπελς συνέστησε τον τίτλο «ατσάλινος ρομαντισμός».

104. Διατηρήθηκε όμως ένα είδος μοντέρνας λειτουργιστικής αρχιτεκτονικής με χρήση επίπεδων οροφών και μεγάλων γυάλινων επιφανειών.

ματολογία της «ολοκληρωτικής τέχνης»: ηγέτες, ήρωες, μάχες, ιστορικές θεματολογίες, η εργασία ως αγώνας και ευχαρίστηση και ο κοινός Volk, ιδιαίτερα οι αγρότες. Η ναζιστική τέχνη έδινε έμφαση στο γυμνό ως αποκάλυψη της φυλής (κάτι που η σοβιετική τέχνη δεν τόνιζε καθόλου, αφού η απουσία ενδυμάτων συσκότιζε την ταξική καταγωγή). Η ναζιστική και η σοβιετική τέχνη βρέθηκαν η μία απέναντι στην άλλη σε δύο μεγάλα κτήρια το 1937 στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού, και αργότερα, μετά το ναζιστικό-σοβιετικό σύμφωνο, ο ίδιος ο Στάλιν έδειξε πρόσκαιρο ενδιαφέρον για τη ναζιστική τέχνη, οργανώνοντας μια ιδιωτική έκθεση για τον εαυτό του στη Μόσχα.[105]

Τον Σεπτέμβριο του 1933, ο Γκέμπελς, Υπουργός Πληροφοριών, μπήκε επίσης επικεφαλής του καινούργιου Επιμελητηρίου του Ράιχ για τον Πολιτισμό, που ήταν οργανωμένο σε εφτά τμήματα: Τύπου, ραδιοφώνου, λογοτεχνίας, μουσικής, θεάτρου, οπτικών τεχνών και κινηματογράφου.[106] Αν και οι περισσότεροι διανοούμενοι και καλλιτέχνες —ακόμα και μεγάλες μορφές— υποθετικά υποστήριζαν το καθεστώς, γύρω στους 2.500 συγγραφείς έφυγαν από τη χώρα.[107] Ο Τύπος ήταν κάτω από αμείλικτη λογοκρισία, και στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας οι περισσότερες εφημερίδες απλώς εξαφανίστηκαν.[108]

Αν και ο ίδιος ο Γκέμπελς έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για τον κινηματογράφο, εντούτοις δεν προσπάθησε να μετατρέψει ολόκληρη την κινηματογραφική βιομηχανία σε μια ανοιχτά προπαγανδιστική μηχανή. Από το 1933 μέχρι το 1944 παρήχθησαν γύρω στα 1.100 φιλμ στη Γερμανία, με τα μισά να είναι ερωτικές ιστορίες ή κωμωδίες. Μόνο τα 96 από αυτά έγιναν κάτω

---

105. Η καλύτερη συγκριτική εισαγωγή είναι του I. Golomstock, *Totalitarian Art* (Νέα Υόρκη, 1990). Επίσης, χρήσιμα για τη ναζιστική κουλτούρα είναι τα: G.L. Mosse, *Nazi Culture* (Νέα Υόρκη, 1966)· L. Richard, *Le Nazisme et la culture* (Παρίσι, 1978)· H. Brenner, *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus* (Ράινμπεκ, 1963)· R. Schnell, επιμ., *Kunst und Kultur im deutschen Faschismus* (Στουτγκάρδη, 1978)· B. Hinz, *Art in the Third Reich* (Νέα Υόρκη, 1979)· B.M. Lane, *Architecture and Politics in Germany, 1918-1945* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1968)· R. Merker, *Die bildenden Künste im Nationalsozialismus* (Κολονία, 1983)· K. Backes, *Hitler und die bildenden Künste* (Κολονία, 1988).

106. Τα επιμελητήρια του Ράιχ για τη μουσική, το θέατρο και τις οπτικές τέχνες μελετώνται στο A.E. Steinweis, *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany* (Τσάπελ Χιλ, 1993).

107. Για τη λογοτεχνία, βλ. J.M. Rotchie, *German Literature under National Socialism* (Τότοβα, Νιου Τζέρσεϊ, 1983)· H. Denkler & K. Prümm, επιμ., *Die deutsche Literatur im Dritten Reich* (Στουτγκάρδη, 1976).

108. O.J. Hale, *The Captive Press in the Third Reich* (Πρίνστον, 1984).

Παρέλαση του ναζιστικού κόμματος στη Νυρεμβέργη το 1934

Ο Γερμανικός Εθνικοσοσιαλισμός

Παρέλαση του ναζιστικού κόμματος στη Νυρεμβέργη το 1934

283

Ο Γερμανικός Εθνικοσοσιαλισμός

Παρέλαση του ναζιστικού κόμματος στη Νυρεμβέργη το 1934

283

Ο Γερμανικός Εθνικοσοσιαλισμός

Παρέλαση του ναζιστικού κόμματος στη Νυρεμβέργη το 1934

283

από τις άμεσες οδηγίες του Υπουργού Προπαγάνδας, αν και τα περισσότερα ήταν πολύ πλούσιες παραγωγές. Είναι γενικότερα αποδεκτό ότι τα πιο ποιοτικά ναζιστικά φιλμ ήταν τα ντοκιμαντέρ της Λένι Ρίφενσταλ *Triumph des Willens* (1934) και *Olympiad* (1936).[109]

Μεγάλη προσοχή δόθηκε στη σωματική αγωγή και τα αθλήματα, όπως φαίνεται και από την αναδιαμόρφωση του σχολικού προγράμματος. Με τη σειρά τους, οι τεράστιες αθλητικές τελετές έγιναν μέρος των δημοσίων θεαμάτων και των πολιτικών λειτουργιών του καθεστώτος.

Η ναζιστική τέχνη και κουλτούρα ήταν επίσης ελκυστικές γιατί εκθείαζαν τις αγαπημένες θεμελιακές αξίες της γερμανικής ζωής: σκληρή δουλειά, πειθαρχία, καθαριότητα, οικογενειακή ακεραιότητα. Όλα αυτά αντανακλούσαν μια καινούργια σύνθεση μεταξύ ατόμου και κοινότητας, αν και η σημασία αυτών των εννοιών άλλαξε πάρα πολύ λόγω της επιθετικής φυλετικής πολιτικής του εθνικοσοσιαλισμού.[110]

Ναζισμός και Χριστιανισμός

Θεολογικά, ο εθνικοσοσιαλισμός θα μπορούσε να ορισθεί ως ένα καθαρά παγανιστικό κίνημα, και μερικές φορές αποκλήθηκε πολιτική θρησκεία. Αναμφισβήτητα, στόχος του Χίτλερ ήταν η αριανή φυλετική ιδεολογία του να εκπληρώσει ένα είδος θρησκευτικής λειτουργίας: ήταν άλλωστε φανερός ο χαρακτήρας λειτουργίας που είχαν οι δημόσιες ναζιστικές τελετές.[111] Ο ίδιος ο Χίτλερ δήλωνε κατιδίαν: «Είμαι θρησκευόμενος, αν και όχι με τη

---

109. D.S. Hull, *Film in the Third Reich* (Μπέρκλεϊ, 1969)· D. Welch, *Propaganda and the German Cinema* (Νέα Υόρκη, 1985).

110. Λόγω της συμβατικότητας των περισσοτέρων ηθικών αξιών που εξέφρασε η ναζιστική κουλτούρα, ο George L. Mosse παρατήρησε ότι «ο καινούργιος Γερμανός ήταν ο ιδεώδης αστός». Mosse, *Nazism: A History and Comparative Analysis of National Socialism* (Νιου Μπρούνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ, 1978), 43.

Ο Golomstock τονίζει ότι «αυτό θα μπορούσε να είναι αλήθεια αν στον ολοκληρωτισμό αυτές οι οικουμενικές αξίες δεν αποκτούσαν καινούργιο νόημα: η αφοσίωση σήμαινε τυφλή πίστη στον Führer, η αισιοδοξία σήμαινε ασυλλόγιστη, άκριτη στάση όσον αφορά το παρόν, η προθυμία για θυσίες σήμαινε δολοφονία ή προδοσία, η αγάπη σήμαινε μίσος, η τιμή σήμαινε πληροφόρηση. Το εξαιρετικό προτάθηκε ως κάτι συνηθισμένο και τυπικό. Έτσι, ο "καινούργιος άνθρωπος" ήταν πολυπρόσωπος και πανταχού παρών [...]. Εάν κάποιος θέλει να το λέει αυτό "ο ιδεώδης αστός", θα πρέπει να συμπληρώσει "ενός καινούργιου τύπου"» (*Totalitarian Art*, 214-15)

111. H.-J. Gamm, *Der braune Kult: Das Dritte Reich und seine Ersatzreligion* (Αμβούργο, 1962).

συνηθισμένη σημασία της λέξης».[112] Καθώς ο εθνικοσοσιαλισμός μετατρεπόταν σ' ένα μαζικό κίνημα, οι ναζί συνήθως, αν και όχι πάντα, μιλούσαν πολύ προσεχτικά και με σεβασμό για το χριστιανισμό και την Εκκλησία, επικρίνοντας τον «αντιθρησκευτικό» χαρακτήρα του μαρξισμού. Είναι βέβαια φανερό ότι αυτό ήταν καιροσκοπισμός που στόχευε στην απόκτηση και τη σταθεροποίηση της εξουσίας. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Χίτλερ σκόπευε να εξαλείψει το χριστιανισμό στην Κεντρική Ευρώπη ως μέρος του σχεδίου του για τη σταθεροποίηση της νορδικής φυλετικής επανάστασής του. Όπως δήλωσε και ο γραμματέας του Ναζιστικού Κόμματος Μάρτιν Μπόρμαν, «ο εθνικοσοσιαλισμός και ο χριστιανισμός είναι δύο ασύμβατες έννοιες». Παρά το γεγονός ότι οι απαρχές του ναζισμού κατά ένα μέρος βρίσκονταν στον αριοσοφικό αποκρυφισμό, ο Χίτλερ και η πλειονότητα των ναζί πίστευαν ότι τα δόγματά τους ήταν σύγχρονα, αντικειμενικά και βασισμένα στην πραγματικότητα. Ο Μπόρμαν αργότερα παρατηρούσε ότι «οι χριστιανικές εκκλησίες βασίζονται στην ανθρώπινη άγνοια και στην προσπάθεια ένα μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας να κρατηθεί στην άγνοια, αφού αυτός είναι ο μόνος τρόπος για τις χριστιανικές εκκλησίες να διατηρήσουν την εξουσία τους. Από την άλλη μεριά, ο εθνικοσοσιαλισμός είναι επιστημονικά θεμελιωμένος [...]. Ο εθνικοσοσιαλισμός [...] θα πρέπει πάντα να καθοδηγείται από τα πιο πρόσφατα στοιχεία της επιστημονικής έρευνας».[113]

Το 1932 οργανώθηκε μια ειδική ναζιστική ομάδα, οι «Γερμανοί Χριστιανοί». Λίγο μετά την κατάληψη της εξουσίας, ο Χίτλερ διαπραγματεύτηκε μια επίσημη συμφωνία με το Βατικανό, αλλά για τους Γερμανούς προτεστάντες δημιουργήθηκε η καινούργια ναζιστική «Εκκλησία του Ράιχ των Γερμανών Χριστιανών». Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την επίσημη εξέγερση μιας μειονότητας αντιναζιστών Γερμανών προτεσταντών ιερέων, οι οποίοι σχημάτισαν την ανεξάρτητη Εκκλησία του Εξομολογητηρίου με την υποστήριξη 4.000 από τους 17.000 προτεστάντες ιερείς. Τέτοια αντίσταση

---

112. Παρατίθεται από τον Golomstock, *Totalitarian Art*, 291.

113. *Ο.π.*, 292. Ο Bormann πρόσθετε: «Όταν οι εθνικοσοσιαλιστές μιλούν για την πίστη στον Θεό, ως Θεό δεν εννοούν, όπως κάνουν οι αφελείς χριστιανοί και οι κληρικοί εντολοδόχοι τους, ένα ον σαν τον άνθρωπο που κάθεται κάπου σε μια γωνιά των σφαιρών [...]. Η δύναμη που κινεί όλα αυτά τα σώματα στο σύμπαν σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους είναι αυτό που αποκαλούμε Παντοδύναμος ή Θεός [...]. Όσο πιο βαθιά γνωρίζουμε και παρακολουθούμε τους νόμους της φύσης και της ζωής, τόσο περισσότερο εμμένουμε σ' αυτούς, τόσο πιο πολύ ανταποκρινόμαστε στη βούληση του Παντοδύναμου. Όσο πιο βαθιά είναι η γνώση μας για τη βούληση του Παντοδύναμου, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η επιτυχία μας».

ήδη από τα πρώτα στάδια της ανάπτυξης της δικτατορίας οδήγησε στην υποχώρηση του Χίτλερ, κι έτσι δεν διορίστηκαν άλλοι «Γερμανοί Χριστιανοί» επίσκοποι σε προτεσταντικές αρχιεπισκοπές.

Η πίεση προς αυτούς σύντομα όμως αυξήθηκε, καθώς εκπρόσωποι της Εκκλησίας του Εξομολογητηρίου διαμαρτύρονταν για διάφορες κρατικές πολιτικές. Επιπλέον, τον Απρίλιο του 1937 στις καθολικές εκκλησίες διαβάστηκε η εγκύκλιος του Πάπα *Mit brennender Sorge* (Με Διακαή Ανησυχία), που αποκήρυξε τον ναζιστικό ρατσισμό και τις διώξεις. Η επίθεση της κυβέρνησης εναντίον των αντιπολιτευόμενων κληρικών είχε όμως αρχίσει στην πραγματικότητα πολύ πριν από αυτό. Κατά τη διάρκεια του 1936-37 περίπου 700 ιερείς καταδικάστηκαν και στάλθηκαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Μπούχενβαλντ, αν και μόνο οι 70 από αυτούς είχαν μακρόχρονες ποινές. Πολλοί καθολικοί κληρικοί —ακόμα και καλόγριες— συνελήφθησαν με κατασκευασμένες ηθικές κατηγορίες. Αν και το 94,5% του ενήλικου γερμανικού πληθυσμού το 1939 ήταν εγγεγραμμένοι ως ανήκοντες τυπικά σε κάποια εκκλησία, την ίδια περίοδο η πλειονότητα του χριστιανικού πληθυσμού ήταν τρομοκρατημένη.[114] Στη συνέχεια, μετά την έναρξη του πολέμου, οι θρησκευτικές διώξεις κόπασαν στο όνομα της πατριωτικής ενότητας, και το 1941 η εκστρατεία των χριστιανών εναντίον της ευθανασίας απέφερε —τουλάχιστον επίσημα— την ακύρωση αυτής της πολιτικής.[115]

Η Αντιπολίτευση

Η αντιπολίτευση συνέχισε να υφίσταται μέχρι το τέλος του καθεστώτος, αλλά η καταστολή της υπήρξε ολοκληρωτική και αποτελεσματική. Η διάλυση του κομουνιστικού και του σοσιαλιστικού κόμματος ήταν από τις πρώτες προτεραιότητες των ναζί, και τα δύο κόμματα οδηγήθηκαν στη βαθιά παρανομία. Ούτε τα εργατικά κόμματα ούτε οι φιλελεύθεροι μπορούσαν

---

114. Από τους υπόλοιπους, το 3,5% δήλωσαν gottgläubig (πιστοί), και μόνο το 1,5% άθεοι.

115. Η βιβλιογραφία για τις εκκλησίες υπό τον ναζισμό είναι εκτεταμένη: G. Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany* (Νέα Υόρκη, 1964)· J.S. Conway, *The Nazi Persecution of the Churches, 1933-1945* (Νέα Υόρκη, 1968)· E.C. Helmreich, *The German Churches under Hitler* (Ντιτρόιτ, 1979)· K. Scholder, The *Churches and the Third Reich*, 2 τ. (Λονδίνο, 1988)· V. Barnett, *For the Soul of the People: Protestant Protest against Hitler* (Νέα Υόρκη, 1993). Ο Μ. Broszat, επιμ., στο *Bayern in der NS-Zeit*, 6 τ. (Μόναχο, 1977-83), παρουσιάζει πολύ υλικό για τις εμπειρίες των καθολικών. Για παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. V. Conzemius, «Eglises chrétiennes et totalitarisme national-socialiste: Un bilan bibliographique», *Revue d'Histoire Eclesiastique*, 63 (1968), 437-503.

να λειτουργούν ανοιχτά ως αντιπολιτευτικές δυνάμεις. Οι κομουνιστές και οι σοσιαλιστές, πράγματι, διατήρησαν μια παράνομη αντίσταση. Τα σαμποτάζ τους δεν πέτυχαν και πολλά, αλλά οι κομουνιστές κατόρθωσαν να αναπτύξουν ένα αποτελεσματικό σύστημα κατασκοπίας. Μακροπρόθεσμα, η δεξιά αντιπολίτευση βρισκόταν εν δυνάμει σε θέση να κάνει περισσότερη ζημιά, λόγω των ελίτ θέσεων που τα μέλη της κατείχαν και των διασυνδέσεών τους με το εξωτερικό. Ήταν η δεξιά αντιπολίτευση που σχεδίασε όλες σχεδόν τις δραστήριες συνωμοσίες εναντίον του Χίτλερ, καθώς επίσης και τις αποτυχημένες απόπειρες δολοφονίας του 1943-44.[116]

Ναζισμός και Νεωτερικότητα

Το χιτλερικό καθεστώς προξένησε κατάπληξη με τις μεθόδους του και τους στόχους του. Είναι πολλοί αυτοί που, στην προσπάθειά τους να το ερμηνεύσουν, εγκατέλειψαν και κατέφυγαν σε καθαρά αρνητικές εκφράσεις — όπως «επανάσταση του μηδενισμού», π.χ., ή υπερίσχυση του κινήτρου της «εναντίωσης στη νεωτερικότητα». Σίγουρα η στάση των ναζί προς τη νεωτερικότητα ήταν διφορούμενη. Ο ναζιστικός ρατσισμός είχε ένα ισχυρό περιβαλλοντικό υπόβαθρο και αντιτίθετο στις τοξικές και ψυχολογικές επιδράσεις των μεγάλων πόλεων.[117] Το καθεστώς επέμενε στο στόχο τού πιο καθαρού περιβάλλοντος, που θα βασιζόταν στη μεγαλύτερη έμφαση για τη ζωή στην ύπαιθρο, και μιλούσε για τη διατήρηση, στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, του πληθυσμού στις μικρές πόλεις και στους αγρούς.

Την ίδια στιγμή, οι εθνικοσοσιαλιστές ήταν πολύ υπερήφανοι για τα επιτεύγματα της σύγχρονης Γερμανίας και κόμπαζαν για την εθνική τεχνολογία, που εξομοιωνόταν με το φαουστικό πνεύμα, την υπέρβαση των ο-

116. P. Hoffman, *The History of the German Resistance, 1933-1945* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1977)· του ιδίου, *German Resistance to Hitler* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1988)· E.N. Peterson, *The Limits of Hitler's Power* (Πρίνστον, 1969)· I. Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria, 1933-1945* (Νέα Υόρκη, 1983)· F.R. Nicosia & L.D. Stokes, *Germans against Nazism* (Νέα Υόρκη, 1991)· D.C. Large, επιμ., *Contending with Hitler* (Νέα Υόρκη, 1992). Μια διαφορετική προσέγγιση της αντιπολίτευσης προσφέρει η σχολή έρευνας της «καθημερινής ζωής». Γι' αυτό, βλ. D. Peukert, *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life* (Νιου Χέιβεν, 1987)· D. Peukert & J. Reulecke, επιμ., *Die Reihen fast Geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Βούπερταλ, 1981). Βλ. επίσης και το εκλαϊκευμένο *Alltagsgeschichte der NS-Zeit: Neue Perspective oder Trivialisierung?* (Μόναχο, 1984).

117. Για το υπόβαθρο των αντιλήψεων αυτών, βλ. K. Bergmann, *Agrarromantik und Gross-stadtfeindlichkeit* (Μάιζενχαϊμ αμ Γκλαν, 1970).

ρίων και, ακόμα, τους καινούργιους κανόνες ομορφιάς.[118] Ο Χίτλερ ήταν παθιασμένος με την ταχύτητα και το σπάσιμο των «ρεκόρ» στον τομέα της τεχνολογίας. Είχε θέσει σε προτεραιότητα τα θέματα της αεροπλοΐας και της αιολικής δύναμης.[119] Οι ναζί ηγέτες έθεταν πυρετωδώς σε εφαρμογή όλες κυριολεκτικά τις καινούργιες διαθέσιμες τεχνικές, από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τις δημοσκοπήσεις της κοινής γνώμης μέχρι τις πολιτικές για τη βιομηχανία. Έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πολεοδομία, και προετοίμαζαν σχέδια για μεγάλες σύγχρονες «κηπουπόλεις» του μέλλοντος, όπου θα αφθονούσε το πράσινο.[120] Έτσι, προσφάτως, οι ιστορικοί τείνουν να τονίζουν τη συνέχεια μάλλον παρά το χάσμα στην πορεία εκσυγχρονισμού της Γερμανίας την περίοδο του εθνικοσοσιαλισμού. Όσο κι αν ήταν ακραίος, ο Χίτλερ αποτελούσε ένα σύμπτωμα του νεωτερικού κόσμου. Οσοδήποτε απεχθείς αυτός και ο κύκλος του, δεν ήταν μηδενιστές, αλλά σθεναρά προσκολλημένοι σε σταθερές και φαύλες αξίες. Ο μηδενισμός προσομοιάζει περισσότερο μ' αυτό που ήρθε μετά τον Χίτλερ — εκτός εάν ο απόλυτος ηδονισμός θεωρείται μεγαλύτερη αξία από την απουσία αξιών. Οι ιδέες του Χίτλερ είχαν τις ρίζες τους, ως ένα βαθμό, στον νεωτερικό επιστημονισμό των γερμανικών βιολογικών και ζωολογικών απόψεων του τέλους του 19ου αιώνα, και το ζωηρό ενδιαφέρον των ναζί ηγετών για τον αποκρυφισμό δεν στράφηκε προς την παραδοσιακή λαϊκή δεισιδαιμονία αλλά προς τους καινούργιους νεωτερικούς και φυλετικούς μύθους για το υπερφυσικό.[121] Στην πραγματικότητα, ο Χίτλερ απέρριψε όλες τις τυπικές ιδέες του ευρωπαϊκού μεσαιωνικού πολιτισμού, πάνω απ' όλα τον ιστορικό χριστιανισμό, και χλεύαζε με βλοσυρότητα την προνεωτερική «δεισιδαιμονία». Ο ναζιστικός ρατσισμός, ως σύλληψη, ήταν γέννημα του 20ού αιώνα, και δεν θα μπορούσε να έχει υπάρξει σε καμιά από τις προηγούμενες εποχές της ανθρώπινης ιστορίας. Η αισθησιοκρατική και φυσιοκρατική ανθρωπολογία των ναζί ήταν μια αυστηρά νεωτερική αντίληψη, χωρίς κάποιο προηγούμενο σε προνεωτερικές εποχές.

Όλες οι πολιτικές ιδέες του Χίτλερ είχαν τις ρίζες τους στο Διαφωτι-

118. Αυτό το σύνδρομο της γερμανικής ριζοσπαστικής Δεξιάς έχει μελετηθεί από τον Jeffrey Herf, στο *Reactionary Modernism* (Νέα Υόρκη, 1984).

119. Βλ. P. Fritzsche, *A Nation of Flyers* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1992)· του ιδίου, «Machine Dreams: Airmindedness and the Reinvention of Germany», *American Historical Review*, 98:3 (Ιούνιος 1993), 685-709.

120. Τα ναζιστικά πολεοδομικά σχέδια χρησιμοποιήθηκαν το 1949 για την ανοικοδόμηση του Ανοβέρου.

121. D. Sklar, *Gods and Beasts: The Nazis and the Occult* (Νέα Υόρκη, 1978).

σμό.[122] Σ' αυτές συμπεριλαμβάνονταν η ιδέα του έθνους ως μίας ανώτερης ιστορικής δύναμης, η αντίληψη ότι η ανώτερη πολιτική αρχή απορρέει από τη γενική βούληση του λαού, και η ιδέα των εγγενών φυλετικών διαφορών στον ανθρώπινο πολιτισμό.[123] Αυτές οι ιδέες απέρρεαν συγκεκριμένα από την ανθρωπολογία του Διαφωτισμού, που απέρριπτε την προνεωτερική θεολογία, τις κοινές ρίζες και τα υπερβατικά συμφέροντα του ανθρώπινου είδους. Η λατρεία της βούλησης είναι η βάση της νεωτερικής κουλτούρας, και ο Χίτλερ απλώς την τράβηξε ως τα άκρα. Ο ορισμός του ίδιου του εθνικοσοσιαλισμού ως της «βούλησης για τη δημιουργία ενός καινούργιου ανθρώπου» κατέστη δυνατός μόνο μέσα στο πλαίσιο του 20ού αιώνα, αφού ήταν μια τυπικά νεωτερική και αντιπαραδοσιακή ιδέα. Το ίδιο ισχύει και για τη ναζιστική αναζήτηση της ακραίας αυτονομίας, της ριζοσπαστικής ελευθερίας για τον γερμανικό λαό. Ο Χίτλερ ώθησε τη νεωτερική επιδίωξη της κατάργησης των ορίων και της τοποθέτησης ανώτερων ορίων σε πρωτοφανή επίπεδα. Διότι κανένα άλλο κίνημα δεν επέτρεψε στο νεωτερικό δόγμα «παν μέτρον άνθρωπος» να κυριαρχήσει σε τέτοια έκταση.[124] Ο Ντάνιελ Μπελ έχει τονίσει ότι πάντα η εγωκεντρική, υποκειμενική κουλτούρα δίνει έμφαση στο «θρίαμβο της βούλησης» —μία από τις πιο συνήθεις ναζιστικές αντιλήψεις— κι ότι ο Χίτλερ ήταν ένα ακόμα τυπικό προϊόν της νεωτερικότητας.[125]

Αυτό ισχύει επίσης και για το κοινωνικοοικονομικό πρόγραμμα των ναζί. Κανένας κυβερνήτης στη σύγχρονη εποχή δεν έχει φτάσει τόσο μακριά όσο ο Χίτλερ για να αποκτήσει, μεταξύ άλλων, τις αναγκαίες για μια σύγχρονη οικονομία φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές. Η ναζιστική

---

122. Αυτή είναι κυρίως η θέση του Marcel Déat, στο *Révolution française et révolution allemande* (Παρίσι, 1943).

123. Είναι βολικό να ξεχνάμε ότι η Führerprinzip είναι κατεξοχήν ρουσοϊκή ιδέα. «Στην αντίληψη του Ρουσό, μόνον ένας ηγέτης με θεϊκή ευφυΐα θα μπορούσε να θεμελιώσει το κράτος όπου οι άνθρωποι θα ήταν ελεύθεροι, αν και με εξαναγκασμό, και να καθορίσει τι είναι η γενική βούληση». L.J. Halle, *The Ideological Imagination* (Λονδίνο, 1971), 36.

Ο George L. Mosse διατυπώνει την παραπάνω θέση με όρους της «νέας πολιτικής» των εθνικιστικών μαζών, κριτικάροντας τις θεωρίες περί λαϊκής κυριαρχίας του δέκατου όγδοου αιώνα, κατά τις οποίες οι λαοί εκτιμούσαν υπέρ το δέον τους εαυτούς τους ως εθνικές ομάδες ή φυλές και δεν διευθύνονταν από νόμους ή κοινοβούλια, παρά μόνον από μία κοσμική εθνική θρησκεία. Mosse, *The Nationalization of the Masses* (Νέα Υόρκη, 1975), 1-20.

124. Μια καυστική και προκλητική ερμηνεία προτάθηκε από τον Steven E. Aschheim στη σεμιναριακή εργασία «Modernity and the Metapolitics of Nazism», University of Wisconsin, 1975.

125. D. Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism* (Νέα Υόρκη, 1976), 50-52.

Gleichschaltung και η προσπάθεια επαναστατικοποίησης του κοινωνικού κύρους έτειναν στην ενοποίηση της γερμανικής κοινωνίας και στην υπέρβαση των ταξικών διαχωρισμών για πρώτη φορά στη γερμανική ιστορία. Λέγεται ότι η εναντίωση των ναζί στις πόλεις ήταν βαθιά αντιδραστική, όμως η ριζοσπαστική εναντίωση στις πόλεις έχει γίνει ένα από τα κυριότερα ρεύματα στα τέλη του 20ού αιώνα. Στην πραγματικότητα, παρόλο που η γερμανική οικονομία του πολέμου προωθούσε de facto την αστικοποίηση και την επέκταση της εκβιομηχάνισης μάλλον παρά το αντίθετο, ο τελικός στόχος των ναζί ήταν να ισορροπήσουν το αγρόκτημα με το εργοστάσιο. Όταν οι φιλελεύθεροι εκφράζουν έναν τέτοιο στόχο, τότε αυτός ο στόχος συχνά θεωρείται ως το ανώτατο επίπεδο του διαφωτισμού και του εκλεπτυσμού. Τελικά ο Χίτλερ ήταν πολύ πιο μπροστά από την εποχή του στο ενδιαφέρον του για την οικολογία, τη μόλυνση και τις περιβαλλοντικές μεταρρυθμίσεις.

Οι μεγάλης έκτασης γενοκτονίες —από την Τουρκία και τη Ρωσία, στη Γερμανία, την Καμπότζη και τις χώρες της Αφρικής— είναι πράγματι πρωτότυπο χαρακτηριστικό του 20ού αιώνα. Η ιδιαιτερότητα της ναζιστικής τακτικής έγκειτο στον εκσυγχρονισμό της διαδικασίας, στο ότι έφερε εις πέρας τις μαζικές δολοφονίες με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και ακρίβεια απ' ό,τι οι άλλοι μεγάλοι εκκαθαριστές στην Τουρκία, τη Ρωσία ή την Καμπότζη. Το σχέδιο γενοκτονίας του Χίτλερ δεν ήταν ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο «ορθολογικό», αφού —και με την ευγενική άδεια του Στάλιν και του Μάο Τσε Τουνγκ— πάντα ο στόχος των μαζικών δολοφονιών είναι πολιτικός, ιδεολογικός ή θρησκευτικός, και όχι ζήτημα πρακτικών οικονομικών στόχων.

Ο εθνικοσοσιαλισμός στην πραγματικότητα ήταν ένα ιδιαίτερο και ριζοσπαστικό είδος σύγχρονης επαναστατικής δράσης. Αλλά, πάλι, αυτή η ερμηνεία αμφισβητείται ιδιαίτερα, επειδή πολλοί σχολιαστές θεωρούν τον εθνικοσοσιαλισμό ως ένα «κίνημα εναντίον της νεωτερικότητας» (που συχνά απλώς σημαίνει αντιφιλελεύθερο), και ισχυρίζονται ότι οπωσδήποτε ήταν «αντιδραστικό», μη επαναστατικό. Μια τέτοια προσέγγιση ακολουθούν, πολύ πιο πεισματικά, οι αριστεροί σχολιαστές, λόγω της a priori υπόθεσής τους ότι η έννοια της επανάστασης θα πρέπει να αναφέρεται ipso facto στην *καλή* επανάσταση, τη θετική και τη δημιουργική επανάσταση. Αλλά βέβαια οι επαναστάσεις συχνά είναι καταστροφικές.

Μ' αυτό το πρόβλημα καταπιάστηκε εντατικά ο Καρλ Ντ. Μπράχερ, ο οποίος έχει προσδιορίσει τα ακόλουθα επαναστατικά χαρακτηριστικά του εθνικοσοσιαλισμού:

1. Η λατρεία προς τον ηγέτη ως «καλλιτεχνική ευφυΐα».
2. Η προσπάθεια οικοδόμησης της κυβερνητικής δομής και της κοινωνίας πάνω στις βάσεις του κοινωνικού δαρβινισμού.
3. Η αντικατάσταση του παραδοσιακού εθνικισμού από τη φυλετική επανάσταση.
4. Η ανάπτυξη του πρώτου συστήματος εθνικοσοσιαλιστικής οικονομίας με κρατική ρύθμιση.
5. Η εφαρμογή των επαναστατικών μεταρρυθμίσεων όσον αφορά το οργανικό κοινωνικό κύρος για την καινούργια εθνική Volksgemeinschaft.
6. Ο στόχος ενός απόλυτα καινούργιου είδους φυλετικού ιμπεριαλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.
7. Η έμφαση σε καινούργιες και προωθημένες μορφές τεχνολογίας στη χρήση των μέσων μαζικής ενημέρωσης και την κινητοποίηση των μαζών, η λατρεία της καινούργιας τεχνολογικής αποδοτικότητας, οι νέες στρατιωτικές τακτικές και η τεχνολογία, καθώς και η έμφαση στην αεροπορική τεχνολογία και την αυτοκίνηση.[126]

Αυτός ο κατάλογος μπορεί να βελτιωθεί ή να γίνει ακόμα πιο αναλυτικός, αλλά ως γενική διατύπωση καλύπτει τα κύρια σημεία. Για τους οπαδούς των αντιαποικιακών και μειονοτικών «εθνικοαπελευθερωτικών» επαναστάσεων θα πρέπει να τονίσουμε ότι κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η προώθηση των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων ανάμεσα στους αποικιοκρατούμενους και μειονοτικούς λαούς ήταν σχεδόν αποκλειστικά έργο των δυνάμεων του Άξονα.[127] Στα δώδεκα χρόνια που ήταν στην εξουσία, ο Χίτλερ επηρέασε πολύ πιο βαθιά τον κόσμο από κάθε άλλον επαναστάτη του 20ού αιώνα, πολύ περισσότερο επειδή, όπως ο Γιουτζίν Βέμπερ και άλλοι έχουν τονίσει, οι πόλεμοι συνιστούν τις κυριότερες επαναστατικές διαδικασίες του αιώνα.[128]

Ο Ζακ Ελούλ επιμένει ότι

---

126. K.D. Bracher, *Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus Totalitarismus Demokratie* (Μόναχο, 1976), 60-78. Ο κατάλογος που παρουσιάστηκε είναι δικής μου διαμόρφωσης και όχι ακριβής αντιγραφή του καταλόγου του Bracher.

127. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να παραγνωρίσουμε τη σθεναρή αντίθεση του Franklin Roosevelt στον δυτικοευρωπαϊκό ιμπεριαλισμό ενώ συγκατάνευε στον ρωσικό. Βλ. W.R. Louis, *Imperialism at Bay* (Νέα Υόρκη, 1978). Εντούτοις, η αμερικανική υποστήριξη στην αποαποικιοποίηση εκφράστηκε στο διπλωματικό και όχι στο στρατιωτικό επίπεδο.

128. E. Weber, «Revolution? Counterrevolution? What Revolution?», *JCH*, 9:2 (Απρίλιος 1974), 3-47, παρατίθεται στο Laqueur, επιμ., *Fascism*, 435-67.

αυτοί που έχουν μελετήσει καλά την περίοδο του Μεσοπολέμου είναι πεπεισμένοι ότι ο εθνικοσοσιαλισμός ήταν μια σημαντική και αυθεντική επανάσταση. Ο Ντε Ρουγκεμόν τονίζει πώς ο Χίτλερ και το γιακωβίνικο καθεστώς ήταν ταυτόσημα σε όλα τα επίπεδα. Ο Ρ. Λαμπρούς, μια αυθεντία στη Γαλλική Επανάσταση, το επιβεβαιώνει, για να αναφέρω μόνο δύο γνώμες [...].

Η πρακτική τού να «κατηγοριοποιούμε», και άρα να απορρίπτουμε, το ναζισμό θα πρέπει να σταματήσει, γιατί αυτό στην πραγματικότητα αντιπροσωπεύει μια φροϊδική απώθηση από τη μεριά των διανοουμένων, οι οποίοι αρνούνται να αναγνωρίσουν το τι ήταν. Άλλοι βάζουν στο ίδιο τσουβάλι το ναζισμό, τη δικτατορία, τις σφαγές, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, και την τρέλα του Χίτλερ. Αυτά περίπου καλύπτουν το θέμα. Ο ναζισμός ήταν μεγάλη επανάσταση: εναντίον της γραφειοκρατίας, εναντίον της άνοιας, χάριν της νεολαίας· εναντίον των περιχαρακωμένων ιεραρχιών, εναντίον του καπιταλισμού, εναντίον της μικροαστικής νοοτροπίας, εναντίον της άνεσης και της ασφάλειας, εναντίον της καταναλωτικής κοινωνίας, εναντίον της παραδοσιακής ηθικής· για την απελευθέρωση του ενστίκτου, της επιθυμίας, του πάθους, του μίσους για τους μπάτσους (ναι, πράγματι!), της βούλησης για δύναμη και δημιουργία μιας ανώτερης κλάσης ελευθερίας.[129]

Ερμηνεύοντας το Ναζιστικό Κράτος

Το ναζιστικό σύστημα, που ευτυχώς δεν κατόρθωσε ποτέ να αναπτυχθεί πλήρως, παρουσίαζε πολλές ιδιαιτερότητες. Δεν αποτελεί έκπληξη λοιπόν που είναι αντικείμενο ποικίλων ερμηνειών. Μία από τις πρώτες, και συνήθεις, προσεγγίσεις ήταν η έννοια του «διπλού κράτους», που αναφερόταν στην παράλληλη δομή που προέκυψε από τη διατήρηση, από τη μία μεριά, του μεγαλύτερου μέρους του παραδοσιακού γερμανικού κρατικού και διοικητικού μηχανισμού των υπηρεσιών, και, από την άλλη, τη διόγκωση του Ναζιστικού Κόμματος, την περιφερειακή του οργάνωση και τις παρακυβερνητικές και κυβερνητικές του λειτουργίες.[130] Ο Ρουμάνος Μιχαήλ Μανοϊλέσκου, ίσως ο καλύτερος Ευρωπαίος θεωρητικός του κορπορατισμού στη δεκαετία του 1930, αρέσκετο στο να διακρίνει μεταξύ του σοβιετικού, του ιταλικού και του γερμανικού συστήματος — το πρώτο ένα κράτος διοικούμενο από ένα κόμμα, το δεύτερο ένα κράτος όπου το κόμμα ήταν υπο-

129. J. Ellul, *Autopsy of Revolution* (Νέα Υόρκη, 1971), 288. Στο *The Phenomenon of Revolution* (Νέα Υόρκη, 1974), ο Mark Hagopian κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «το ερώτημα γύρω από την επαναστατική φύση του φασισμού είναι δύσκολο να απαντηθεί», αλλά «τα δώδεκα χρόνια του Τρίτου Ράιχ αντιπροσωπεύουν μια καθοριστική επαναστατική ώση» (363, 358).

130. Μια κλασική διατύπωση αυτής της θέσης, στο Fraenkel, *Dual State*.

ταγμένο, και το τρίτο ένα διπλό σύστημα στο οποίο οι εξουσίες διαμοιράζονταν μεταξύ του κόμματος και του κράτους.

Για την πλειονότητα της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, η έννοια του ολοκληρωτισμού έγινε της μόδας, ταυτίζοντας εντούτοις τη ναζιστική Γερμανία με τη Σοβιετική Ένωση παρά με την Ιταλία. Ο ορισμός του *ολοκληρωτισμού* παρέμενε πάντα αόριστος, και στις δεκαετίες του '70 και του '80 έγινε πολύ της μόδας να αρνούνται ότι υπήρξε ποτέ κάτι τέτοιο. Στο βαθμό που οι ασχολούμενοι με τον ολοκληρωτισμό θεωρητικοί ποτέ δεν προχώρησαν πέρα από υποτυπώδεις έννοιες, όπως το «μοναδικό κόμμα», η «χρήση του τρόμου», η «κινητοποίηση των μαζών», είναι πολύ εύκολο να επιχειρηματολογήσουμε είτε ότι πολλοί διαφορετικοί τύποι καθεστώτων είναι ολοκληρωτικοί είτε, αντιστρόφως, ότι κανένα από αυτά δεν είναι τελείως ολοκληρωτικό.

Όμως η έννοια του ολοκληρωτισμού είναι και έγκυρη αλλά και χρήσιμη, αν ορισθεί με την ακριβή και κυριολεκτική σημασία του κρατικού συστήματος που επιχειρεί να ασκήσει άμεσο έλεγχο πάνω σε όλες τις σημαντικές λειτουργίες των κυριότερων εθνικών θεσμών, από την οικονομία και τις ένοπλες δυνάμεις μέχρι το δικαστικό σύστημα, τις εκκλησίες και τον πολιτισμό. Έχουμε δει ότι, υπ' αυτή την έννοια, το καθεστώς του Μουσολίνι δεν ήταν καθόλου ολοκληρωτικό, καθώς επίσης κι ότι το χιτλερικό σύστημα απέτυχε να εφαρμόσει τον τέλειο ολοκληρωτισμό, αν και στην τελευταία του φάση πλησίαζε όλο και κοντύτερα. Μ' αυτή την άποψη συμφωνεί και η Χάνα Άρεντ, που παρατηρεί ότι, αν λάβουμε υπόψη μας την αντιστροφή των λενινιστικών-σταλινικών επαναστατικών προτεραιοτήτων από τον Χίτλερ, η τελειοποίηση του ναζιστικού ολοκληρωτισμού σε κάτι αντίστοιχο με το σοβιετικό μοντέλο θα μπορούσε να είχε γίνει μόνο μετά τη νίκη στον πόλεμο. Άλλωστε, μόνο ένα σοσιαλιστικό ή κομουνιστικό σύστημα θα μπορούσε να επιτύχει τον τέλειο ολοκληρωτισμό, αφού ο ολικός έλεγχος απαιτεί επαναστατική αλλαγή όλων των θεσμών, που μπορεί να εφαρμοστεί μόνο υπό τον κρατικό σοσιαλισμό. Ο σοσιαλισμός δεν είναι κατ' ανάγκην ολοκληρωτικός, αλλά ο ολοκληρωτισμός είναι κατ' ανάγκην σοσιαλιστικός, και ο εθνικοσοσιαλισμός πριν από το 1945, με τη διπλή προσέγγισή του, δεν θα μπορούσε ποτέ να εγκαθιδρύσει ένα ολοκληρωμένο μοντέλο, ακόμα κι αν το επιθυμούσε.

Σε γενικές γραμμές, υπάρχουν δύο σχολές ερμηνείας όσον αφορά το Τρίτο Ράιχ: οι προθεσιακοί (intentionalists) και οι δομιστές. Οι προθεσιακοί θεωρούν ότι ο Χίτλερ είχε ξεκάθαρους και καθορισμένους στόχους από την αρχή και είχε πάντα τον αυστηρό έλεγχο όλων των μεγάλων αποφά-

σεων. Αυτή είναι περίπου η ερμηνεία που αναδύθηκε μέσα στα χρόνια του πολέμου και κυριάρχησε στη γενιά αμέσως μετά τον πόλεμο.

Από τη δεκαετία του 1960 και μετά, η αναθεωρητική ιστοριογραφία — κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, μεταξύ των Δυτικογερμανών επιστημόνων— ανέπτυξε δομικές ερμηνείες οι οποίες ισχυρίζονταν ότι η κατανόηση του ναζιστικού συστήματος και της χιτλερικής ηγεσίας είχε υπερκαθορισθεί από προηγούμενους προθεσιακούς αναλυτές. Οι δομιστές βεβαίωναν ότι η πορεία των γεγονότων και των μεγάλων αποφάσεων επηρεαζόταν πιο πολύ από τη δομή των θεσμών, την πίεση των συσσωρευμένων γεγονότων ή των οικονομικών παραγόντων και την ευμετάβλητη διεθνή κατάσταση. Οι δομιστές αναθεωρητικοί επικέντρωσαν σε καινούργιες ερμηνείες του ναζιστικού κράτους και της ευθύνης για τις σημαντικές αποφάσεις. Νέες αναλύσεις τόνιζαν τα φεουδαρχικά χαρακτηριστικά του χιτλερικού καθεστώτος, τις αναρίθμητες προφανείς αντιφάσεις του και τον περιορισμένο χώρο για αυτόνομες κινήσεις μέσα σ' αυτό.[131] Όλ' αυτά αντανακλώνταν στον πολλαπλασιασμό και τον αμοιβαίο ανταγωνισμό των πολλαπλών κρατικών υπηρεσιών και διοικητικών συμβουλίων, που μερικές φορές προκαλούσαν σύγχυση.[132] Αυτοί οι παράγοντες ερμηνεύτηκαν ως ενδείξεις ότι το σύστημα ήταν στην πραγματικότητα «πολυαρχία».[133] Κάποιοι είπαν ότι το σύστημα έθετε σημαντικούς περιορισμούς στην εξουσία του Χίτλερ.[134] Άλλοι αναλυτές έγραψαν ακόμη ότι ο Χίτλερ μπορεί να θεωρηθεί ως ένας «αδύναμος δικτάτορας», που δεν είχε επαφή ή του έλειπε ο έλεγχος πάνω στα ζητήματα διακυβέρνησης.[135] Έτσι, οι ακραίοι δομιστές θα ισχυριστούν ότι ο πόλεμος του 1939 καθορίσθηκε από την οικονομική αδυναμία της

---

131. R. Koehl, «Feudal Aspects of National Socialism», *American Political Science Review*, 54:4 (Δεκέμβριος 1960), 921-33.

132. Ήδη από το *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism, 1933-1944* (Νέα Υόρκη, 1944), ο Franz Neumman πήρε τη θέση ότι το ναζιστικό κίνημα δεν είχε ούτε αληθινή πολιτική θεωρία ούτε συνεκτική κρατική δομή.

133. P. Hüttenberger, «Nationalsozialistische Polykratie», *Geschichte und Gesellschaft*, 2:4 (1976), 417-42.

134. Peterson, *Limits of Hitler's Power*.

135. Αυτή η αναλυτική σχολή τελευταίως έχει ανανεωθεί από τον Hans Mommsen τόσο στο «National Socialism: Continuity and Change», στο Laqueur, επιμ., *Fascism*, 179-210, όσο και στο «Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem», στο Hirschfeld & Kettenacker, επιμ., *Der «Führerstaat»*, 43-72. Ανταπαντήσεις μπορούν να βρεθούν στο K. Hildebrand, «Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich», στα: Hirschfeld & Kettenacker, επιμ., *Der Führerstaat*, 242-63· K.D. Bracher, «The Role of Hitler: Perspectives of Interpretation», στο Laqueur, επιμ., *Fascism*, 211-25.

Γερμανίας, η οποία εθεωρείτο ότι είχε ανάγκη έναν κατακτητικό πόλεμο, ή ότι ο Χίτλερ ποτέ δεν έφτασε στη συγκεκριμένη απόφαση της φυσικής εξολόθρευσης όλων των Εβραίων της Ευρώπης, κι ότι τα κυριότερα από αυτά τα ιστορικά συμβάντα ήταν τα πολύπλοκα αποτελέσματα, απλώς, της «συσσωρευτικής ριζοσπαστικοποίησης». Θα εξερευνήσουμε περαιτέρω κάποια από αυτά τα ζητήματα στο Ενδέκατο Κεφάλαιο.

Αν και οι αναθεωρητικές ερμηνείες έχουν βοηθήσει στη διαλεύκανση κάποιων σημαντικών προβλημάτων κι έχουν υποκινήσει έναν χρήσιμο διάλογο, παραμένει αμφίβολο το εάν οι καινούργιες έννοιες που παρουσίασαν είναι επαρκώς ακριβείς ή περιεκτικές — τόσο που να μπορούν, ακόμα και στην πιο ακραία τους μορφή, να αποτελέσουν τον κεντρικό επεξηγηματικό πυρήνα του εθνικοσοσιαλισμού.[136] Τέτοιες ερμηνείες τείνουν προς τον αναγωγισμό, όπως ακριβώς και κάθε ακραία παρουσίαση προθεσιακών θεωριών. Η έννοια της «πολυαρχίας» συνήθως οδηγείται στα άκρα και τείνει να παραγνωρίζει συγκεκριμένα επιτεύγματα στο συντονισμό του κράτους που προέκυψαν από τη Rechtssreform του 1934-36.[137] Μπορεί επίσης να υποτιμήσει τον πραγματικό ρόλο του NSDAP στη γερμανική διοίκηση. Ο Χίτλερ σκόπιμα απέφυγε ένα τελείως συγκεντρωτικό και ορθολογικό γραφειοκρατικό σύστημα —κάτι τελείως ξένο στο δικό του modus operandi—, αλλά οι αυτόνομοι χώροι που επέτρεψε να δημιουργηθούν μέσα στο ναζιστικό σύστημα, είτε λόγω σχεδιασμού είτε λόγω παραδρομής ή αναγκαιότητας, δεν ελάττωσαν την αξιοσημείωτη ισχύ της προσωπικής του δικτατορίας για την εφαρμογή των προτεραιοτήτων του.

Ο Γερμανικός Ναζισμός και ο Ιταλικός Φασισμός

Πολύ γρήγορα έγινε φανερό στους παρατηρητές ότι ο εθνικοσοσιαλισμός και ο ιταλικός φασισμός είχαν πολλά κοινά σημεία: τον ακραίο εθνικισμό, τη βία, την κομματική πολιτοφυλακή και τη μονοκομματική δικτατορία, τη βιταλιστική και μη ορθολογική κουλτούρα, τις βλέψεις για τη δημιουργία ενός καινούργιου επαναστατικού ανθρώπου και την έντονη τάση προς το μιλιταρισμό. Πολιτικά, αντιτίθενταν περίπου στα ίδια πράγματα, ενώ είχαν

136. Διαφωτιστικές περιλήψεις και αναλύσεις των ιστοριογραφικών διαμαχών πάνω στο Τρίτο Ράιχ θα βρεθούν στα J. Hiden & J. Farquharson, *Explaining Hitler's Germany: Historians and the Third Reich* (Τότοβα, Νιου Τζέρσεϊ, 1983)· I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (Λονδίνο, 1985).

137. J. Caplan, «Bureaucracy, Politics and the National Socialist State», στο Stachura, επιμ., *Shaping the Nazi State*, 234-56.

παρόμοιες λογικές που αποκορυφώνονταν στην «αρχή της ηγεσίας». Και οι δύο έδιναν μεγάλη έμφαση στη νεολαία, στην οργανική κοινωνία και σ' ένα καινούργιο εθνικιστικό οικονομικό πρόγραμμα. Κοιτώντας τους από μακριά, μοιάζουν πάρα πολύ. Ως κινήματα, και μέχρι ένα βαθμό και ως καθεστώτα, μοιράζονταν το βασικό «φασιστικό ελάχιστο» που περιγράψαμε στην Εισαγωγή.

Όμως επίσης ορατές από την αρχή ήταν και οι βαθιές διαφορές, διαφορές που είναι τόσο έντονες ώστε τα δύο καθεστώτα μπορούν να κατηγοριοποιηθούν μαζί μόνο σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης. Όταν τα κοιτάζουμε από κοντά, πολλές φορές οι διαφορές είναι πιο χτυπητές από τις ομοιότητες, ιδιαίτερα στα εξής πέντε σημεία:

1. Η χιτλερική ιδεολογία θεμελιώθηκε πάνω στον μυστικιστικό νορδικό φυλετισμό, κάτι όχι απλώς άγνωστο στους Ιταλούς φασίστες, αλλά για το οποίο δεν είχαν τα προσόντα. Η χιτλερική ιδεολογία έτεινε προς την επαναστατική αποκλειστικότητα, ενώ αυτή του φασισμού ήταν πιο επεξεργασμένη και επιλεκτική, και πολύ γρήγορα ομολόγησε τη σχέση της με ευρύτερα ρεύματα της δυτικής παράδοσης.[138] Ο Μουσολίνι επέμενε ότι ο φασισμός ενσωμάτωνε πολλά στοιχεία από το φιλελευθερισμό, το συντηρητισμό και το σοσιαλισμό σε μια ανώτερη σύνθεση· ο Χίτλερ απαιτούσε την επαναστατική απόρριψη όλων των ανταγωνιστικών δογμάτων. Όλοι οι φιλόδοξοι επαναστάτες στοχεύουν στον «καινούργιο άνθρωπο». Ο καινούργιος άνθρωπος του εθνικοσοσιαλισμού θα ήταν ένα νέο βιολογικό προϊόν καθώς και ένα καινούργιο πολιτιστικό προϊόν· αντιστρόφως, ο Μουσολίνι βασιζόταν στην εξάσκηση, την εμπειρία και την εκπαίδευση.
2. Το 1934 ο Χίτλερ έγινε ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός του κράτους και απόλυτος δικτάτορας, μια θέση που ποτέ δεν κατείχε ο Μουσολίνι. Το

138. Αυτό δηλωνόταν από τον Μουσολίνι και τον Τζοβάνι Τζεντίλε στο άρθρο τους «Fascismo» για την *Enciclopedia Italiana* του 1932: «Η φασιστική άρνηση του σοσιαλισμού, της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού δεν θα πρέπει, εντούτοις, να ερμηνευθεί ότι υπονοεί την επιθυμία να ωθήσουμε τον κόσμο πίσω σε πριν το 1789 θέσεις. Ο φασισμός χρησιμοποιεί για την οικοδόμησή του όλα τα στοιχεία από το φιλελεύθερο, σοσιαλιστικό ή δημοκρατικό δόγμα που έχουν κάποια ζωντανή αξία. Κανένα δόγμα δεν έχει γεννηθεί από το τίποτα, ολότελα ορισμένο και χωρίς να χρωστάει τίποτα στο παρελθόν· κανένα δόγμα δεν μπορεί να καυχιέται ότι είναι εντελώς πρωτότυπο· αναγκαστικά πάντα θα προέρχεται από κάπου, και από ιστορικής απόψεως ακόμα, από δόγματα που έχουν προηγηθεί στο παρελθόν και αναπτύσσονται σε άλλα δόγματα που θα ακολουθήσουν».

ιταλικό καθεστώς παρέμενε σε μεγάλο βαθμό ένα νομοθετικό κράτος ημιπλουραλιστικό και με τυπικούς νόμους. Αν και αυτό εφηύρε τον όρο *ολοκληρωτικό*, δεν προσπάθησε να ελέγξει όλους τους θεσμούς. Οι Ιταλοί συγγραφείς και καλλιτέχνες ήταν σε μεγάλο βαθμό ελεύθεροι να παράγουν ό,τι επιθυμούσαν, στο βαθμό που δεν αμφισβητούσαν πολιτικά το φασισμό. Ο Μουσολίνι, επίσης, έπρεπε να δείχνει μεγαλύτερο σεβασμό στη θρησκευτική αυτονομία των Ιταλών. Η δράση της αστυνομίας, από κάθε άποψη, ήταν πολύ πιο περιορισμένη, και στην Ιταλία δεν υπήρχε ένα πραγματικό σύστημα στρατοπέδων συγκέντρωσης. Η πλατιά διαδεδομένη τρομοκρατία ως βίαιος εξαναγκασμός, που στη Γερμανία ήταν μια μάλλον ωχρή απομίμηση των σοβιετικών πρακτικών, δεν υπήρχε σε παρόμοιο βαθμό στην Ιταλία. Φυσικά, όλα αυτά επέβαλαν συγκεκριμένους περιορισμούς στις επαναστατικές δυνατότητες του μουσολινικού συστήματος, και στη συνέχεια κατέστη εφικτή η ανατροπή του Ντούσε από τους ανταγωνιστές του μέσα στο κράτος. Αντιθέτως, το εθνικοσοσιαλιστικό σύστημα είχε καθαρά ολοκληρωτικές προθέσεις, ακόμα και αν δεν επεξεργάσθηκε κάποια θεωρία που χρησιμοποιούσε αυτό τον όρο. Το χιτλερικό Führerstaat ήταν μια ευρύτερη δικτατορία τού «ενός ανδρός», δημιουργώντας υπηρεσίες και θεσμούς για τη ρύθμιση όλων των κοινωνικών τομέων: οικονομικών, επαγγελματικών, πολιτιστικών — με τη μερική εξαίρεση των εκκλησιών. Ο ιταλικού τύπου οικονομικός κορπορατισμός απορρίφθηκε από τον Χίτλερ επειδή απαιτούσε κάποιο βαθμό αυθεντικής αυτονομίας για τα μέρη που τον απάρτιζαν. Ο Χίτλερ προτιμούσε μια επεξεργασμένη δομή άμεσων κρατικών ελέγχων και ρυθμίσεων.

3. Ο ρόλος που έπαιξε το NSDAP ήταν πολύ πιο σημαντικός από αυτόν του PNF. Αν και το χιτλερικό καθεστώς δεν μετατράπηκε σ' ένα τυπικό κόμμα-κράτος που διοικούνταν από το κόμμα, όπως τα κομουνιστικά καθεστώτα, ανέπτυξε έναν δυϊσμό στην κομματική και την κρατική εξουσία, και ο Χίτλερ έτεινε να μεταφέρει όλο και περισσότερη εξουσία προς το κόμμα και τους θεσμούς γύρω από αυτό. Συγκρινόμενο με το NSDAP, το PNF απολάμβανε πολύ πιο περιορισμένης αυτονομίας, και σε μεγάλο βαθμό μετασχηματίστηκε σε μια υποταγμένη γραφειοκρατία. Παρ' όλ' αυτά, η ημιπλουραλιστική και η νομική δομή του μουσολινικού καθεστώτος διατήρησαν πράγματι έναν ορισμένο βαθμό τυπικής αυτονομίας για το Φασιστικό Μεγάλο Συμβούλιο, την οποία το συμβούλιο θα χρησιμοποιούσε για να ανατρέψει τον Μουσολίνι.
4. Ο αντισημιτισμός στην πιο ακραία του έκφραση ήταν κεντρικό στοι-

χείο του εθνικοσοσιαλισμού. Αντιθέτως, ο ιταλικός φασισμός στις δύο πρώτες δεκαετίες του δεν ήταν κανονικά αντισημιτικός, και μερικές φορές υποδεχόταν Ιταλούς Εβραίους στις τάξεις του, με αποτέλεσμα το ποσοστό των Εβραίων μέσα στο Φασιστικό Κόμμα να είναι υψηλότερο από το ποσοστό τους στην ιταλική κοινωνία. Υπ' αυτή την έννοια, ο ιταλικός φασισμός στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας του δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αντιεβραϊκός.

5. Η εξωτερική πολιτική του Χίτλερ υπερέβαινε τον παραδοσιακό γερμανικό επεκτατισμό και τους γερμανικούς ιμπεριαλιστικούς στόχους, και επιχείρησε τη φυλετική αναδιαμόρφωση της Ευρώπης. Οι φιλοδοξίες του Μουσολίνι, αν και σημαντικές, παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό μέσα στην τροχιά της παραδοσιακής ιταλικής εθνικιστικής-ιμπεριαλιστικής πολιτικής, στοχεύοντας στην αποικιακή εξάπλωση και την εκμετάλλευση της περιορισμένης σύγκρουσης μέσα στην περιοχή της Μεσογείου.

Αυτές οι διαφορές, με τη μία ή την άλλη μορφή, γίνονταν αισθητές από τους φασίστες και τους ναζί και εκφράστηκαν με πολλούς τρόπους σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξης των δύο κινημάτων.[139]

Εθνικοσοσιαλισμός και Κομουνισμός

Η αδυναμία του καθεστώτος του Μουσολίνι να υπερβεί τους συμβιβασμούς του με τη Δεξιά, καθώς και οι διαφορές στα δόγματα και τις ιστορικές απαρχές ανάμεσα στον ιταλικό φασισμό και το ναζισμό, απέκλεισαν την πλήρη σύγκλιση μεταξύ των δύο καθεστώτων. Με τη σειρά του, το χιτλερικό καθεστώς, απορρίπτοντας το μαρξισμό, τον υλισμό και την επίσημη αρχή του γραφειοκρατικού ολοκληρωτισμού, πήρε διαφορετική μορφή από τον ρωσικό κομουνισμό, παρά το ότι πολλοί κριτικοί τα θεωρούν ως ένα υποτιθέμενα κοινό ολοκληρωτικό σύστημα. Παρ' όλ' αυτά, σε συγκεκριμένα σημεία, ο εθνικοσοσιαλισμός παρουσιάζει περισσότερες αντιστοιχίες με τον ρωσικό κομουνισμό απ' ό,τι ο ιταλικός φασισμός. Κάποιες από τις ομοιότητες και τους παραλληλισμούς περιλαμβάνουν:

---

139. Έτσι, το 1943 ο Χίμλερ θα πει και πάλι στα SS: «Ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός είναι δύο θεμελιωδώς διαφορετικά πράγματα [...]. Δεν υπάρχει καμία απολύτως σύγκριση μεταξύ του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού ως πνευματικών, ιδεολογικών κινημάτων». E. Kohn-Branstedt, *Dictatorship and Political Police* (Λονδίνο, 1945), που παρατίθεται στο H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (Νέα Υόρκη, 1951), 7. Ο Γκέμπελς, συμπεραίνοντας, έλεγε ότι «ο Μουσολίνι δεν είναι επαναστάτης σαν τον Φίρερ ή τον Στάλιν».

1. Τη συχνή αναγνώριση από τον Χίτλερ και διάφορους ναζί ηγέτες (καθώς επίσης και από τον Μουσολίνι) ότι το μόνο επαναστατικό και ιδεολογικό τους ταίρι βρίσκεται στη Σοβιετική Ρωσία.
2. Την εγκαθίδρυση τόσο του εθνικοσοσιαλισμού όσο και του ρωσικού εθνικού κομουνισμού πάνω σε μια επαναστατική θεωρία της δράσης, η οποία πρέσβευε ότι οι ιδεολογικές καινοτομίες επιβεβαιώνονται από την επιτυχία τους στην πράξη, καθώς η Σοβιετική Ένωση προοδευτικά εγκατέλειπε σημαντικά στοιχεία της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας.
3. Τα επαναστατικά δόγματα της «διαρκούς πάλης».
4. Τον άκαμπτο ελιτισμό και την «αρχή της ηγεσίας»: εθνικοσοσιαλιστής ήταν αυτός που ακολουθούσε τον Χίτλερ· ένας μπολσεβίκος δεν ήταν κατ' ανάγκην μαρξιστής αλλά αυτός που ακολουθούσε τον Λένιν.[140]
5. Την υιοθέτηση της θεωρίας τού μη έχοντος προλεταριακού έθνους, την οποία ο Λένιν ασπάστηκε αφότου αυτή είχε παρουσιαστεί στην Ιταλία.
6. Την οικοδόμηση μιας μονοκομματικής δικτατορίας που θα είναι ανεξάρτητη από κάποια συγκεκριμένη τάξη.
7. Τον υπερτονισμό όχι απλώς της πολιτοφυλακής (η οποία γινόταν ένα όλο και πιο σύνηθες φαινόμενο στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα), αλλά του κόμματος-στρατού, με τον κανονικό στρατό να ελέγχεται από το κόμμα: το 1943 ο Χίτλερ άρχισε να εισάγει τους «εθνικοσοσιαλιστές αξιωματικούς καθοδήγησης» στον κανονικό στρατό, κάτι ανάλογο των κομισάριων.[141]
8. Την έμφαση στην απόλυτη εξουσία και την ευρεία (όχι απλώς ενμέρει) στρατιωτικοποίηση, αν και η απουσία ενός ολοκληρωτικού κρατικού γραφειοκρατικού συστήματος και οικονομίας στη Γερμανία την έκανε αναλογικά λιγότερο πλήρη απ' ό,τι στη Ρωσία· και την προώθηση του επαναστατικού πολέμου όποτε αυτό ήταν δυνατόν ως εναλλακτικού μέσου για την ολοκλήρωση και εξισορρόπηση της εσωτερικής ανάπτυξης.
9. Μια φάση Νέας Οικονομικής Πολιτικής μερικού πλουραλισμού στην πορεία για την ολοκλήρωση της δικτατορίας (κάτι που είναι κοινό, φυ-

---

140. Ένας παράξενος παραλληλισμός όσον αφορά την ελιτίστικη βιολογική σκέψη στον κομουνισμό ήταν το «ινστιτούτο εγκεφάλου» που δημιουργήθηκε από τον Στάλιν γύρω στο 1935 για να διατηρήσει και να μελετήσει τους εγκεφάλους του Λένιν και άλλων ανώτατων Σοβιετικών ηγετών (του Στάλιν συμπεριλαμβανομένου) προκειμένου να ερευνήσει τη «μεγαλοφυΐα» τους.

141. R.L. Quinnett, «The German Army Confronts the NSFO», *JCH*, 13:1 (Ιανουάριος 1978), 53-64.

σικά, σε όλα τα δικτατορικά συστήματα, αν και αυτή η φάση ήταν πολύ πιο σύντομη σε χώρες όπως η Κίνα και η Κούβα).

10. Τη διεθνή προβολή του καινούργιου ιδεολογικού μύθου ως της εναλλακτικής λύσης στις κυρίαρχες ορθοδοξίες, ικανού να αποσπάσει πολύ σημαντική διεθνή ανταπόκριση: παραλλαγές της φασιστικής και της ναζιστικής ιδεολογίας συνέστησαν τις τελευταίες αξιοσημείωτες ιδεολογικές καινοτομίες του σύγχρονου κόσμου μετά το μαρξισμό.

Αυτή η δοκιμαστική λίστα δεν παρουσιάζεται για να προτείνει τη θεωρία του «κόκκινου φασισμού» ή την αντίληψη ότι ο κομουνισμός και ο ναζισμός ήταν ουσιαστικά το ίδιο. Υπήρχαν κάποιες θεμελιώδεις διαφορές, όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, μεταξύ του ρωσικού και του γερμανικού συστήματος. Παρ' όλ' αυτά, ο χιτλερικός εθνικοσοσιαλισμός βρισκόταν εγγύτερα στον ρωσικό κομουνισμό από κάθε άλλο μη κομουνιστικό σύστημα.[142]

---

142. Για περαιτέρω συζήτηση του θέματος, βλ. J.-J. Walter, *Les machines totalitaires* (Παρίσι, 1982)· A.L. Unger, *The Totalitarian Party* (Λονδίνο, 1974)· G. Hermet, P. Hassner & J. Rupnik, *Totalitarismes* (Παρίσι, 1984)· E. Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus* (Αμβούργο, 1987)· J. Landkammer, «Nationalsocialismo e bolscevismo tra universalismo e particolarismo», *SC*, 21:3 (1990), 511-39.

7

Ο Μετασχηματισμός του Ιταλικού Φασισμού, 1929-1939

ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΑΠΟ ΕΙΚΟΣΑΕΤΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥ ΠΟΡΕΙΑ, ΤΟ ΦΑΣΙΣΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ πέρασε μέσα από αρκετές, σχετικά διακριτές, φάσεις. Η πρώτη φάση της διακυβέρνησης του Μουσολίνι, από την Πορεία προς τη Ρώμη μέχρι τις αρχές του 1925, ήταν μία κατ' όνομα συνέχιση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος, και νομικά μια εξουσιοδοτημένη εκτελεστική δικτατορία. Η δεύτερη φάση, από το 1925 έως το 1929, ήταν αυτή της οικοδόμησης της φασιστικής δικτατορίας καθεαυτήν. Ακολούθησε η τρίτη φάση, από το 1929 έως το 1934, όπου ο ακτιβισμός μετριάστηκε κάπως. Αυτή η φάση έδωσε τη θέση της στην τέταρτη φάση, από το 1934 έως το 1940, που χαρακτηρίστηκε από την ακτιβίστικη εξωτερική πολιτική, τις στρατιωτικές εκστρατείες στο εξωτερικό και τον εντεινόμενο οικονομικό αυταρχισμό, και κορυφώθηκε με την ημιναζιστικοποίηση. Στη συνέχεια ήρθε ο πόλεμος (1940-43) και τελικά η βαθμιαία κατάρρευση του ανδρείκελου της Ιταλικής Κοινωνικής Δημοκρατίας (1943-45).

Η τρίτη φάση της δικτατορίας, από το 1929 έως το 1934, έχει αποκληθεί «τα χρόνια της συναίνεσης» — μια ερμηνεία που, αν και πασίγνωστη, είναι εντούτοις διαμφισβητούμενη.[1] Σίγουρα η αντιπολίτευση στη διάρκεια αυτής της περιόδου ήταν πολύ χαμηλών τόνων, και παρόλο που δεν διενεργήθηκαν ελεύθερες εκλογές, την πλειονότητα της ιταλικής κοινωνίας χαρακτήριζε η παθητική αποδοχή, με τα μεγάλα συμφέροντα να συμμετέχουν σε ποικίλους βαθμούς σ' αυτή τη γενική συναίνεση στήριξης της

1. R. De Felice, *Mussolini il Duce*, τ. 1, *Gli anni del consenso, 1929-1936* (Τορίνο, 1974).

δικτατορίας.[2] Ο Μουσολίνι, στις αρχές της δεκαετίας του '30, συνέχισε να εργάζεται σκληρά και να ασχολείται με τα πολλαπλά προβλήματα της διακυβέρνησης. Διάβαζε αρκετά, παρακολουθούσε τον ξένο Τύπο, ενώ η οικογένειά του ζούσε μάλλον συντηρητικά. Τον Μάρτιο του 1929 έβαλε τάξη στη διοίκηση της κυβέρνησης, προάγοντας σε υπουργούς εφτά από τους οχτώ γραμματείς των υπουργείων τα οποία υποτίθεται ότι επέβλεπε ο ίδιος. Υπό την άμεση επίβλεψή του διατήρησε μόνο το Υπουργείο Εσωτερικών μαζί με τη θέση του Capo del Governo (Επικεφαλής της Κυβέρνησης), έναν τίτλο που κατείχε ως δικτάτορας, αντί του Πρωθυπουργού.

Η γραφειοκρατικοποίηση του Φασιστικού Κόμματος συνεχίστηκε για αρκετά χρόνια. Ο Αουγκούστο Τουράτι, που υπηρέτησε ως γραμματέας του κόμματος μέχρι τον Οκτώβριο του 1930, είχε περιορίσει αρκετά την αυτονομία που απολάμβαναν οι περιφερειακοί ras (αφεντικά). Τον διαδέχθηκε ο μετριοπαθής και λιγότερο αποτελεσματικός, Τζοβάνι Τζουριάτι, ο οποίος παρέμεινε έως το τέλος του 1931, οπότε ο Ντούτσε ανέθεσε τη γραμματεία στον γλοιώδη Ατσίλε Σταράσε, έναν τυπικό θεατρίνο που θα παρέμενε σ' αυτή τη θέση για το υπόλοιπο της δεκαετίας. Δεν υπήρξαν άλλες εκκαθαρίσεις. Όμως μεταξύ του 1931 και του 1933 έλαβαν χώρα δύο μικρής έκτασης εκκαθαρίσεις κυρίως για κάποια από τα υπερκαθολικά μέλη. Με τους νέους νόμους του 1933-35, όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι, των δασκάλων συμπεριλαμβανομένων, έγιναν μέλη του PNF, διογκώνοντας τον συνολικό αριθμό μελών στα 2,7 εκατομμύρια. Αν και αναλογικά ο αριθμός ήταν μικρότερος από αυτόν των ναζί, ωστόσο ήταν πολύ μεγαλύτερος από αυτόν στη Σοβιετική Ένωση. Αποτέλεσμα της διόγκωσης ήταν η επιτάχυνση της γραφειοκρατικοποίησης και ο μετριασμός του ενθουσιασμού για έναν επαναστατικό φασισμό. Το 1929, οι τομείς του κόμματος στο εξωτερικό, οι Fasci all'Estero, ισχυρίζονταν ότι είχαν 101.500 μέλη, αλλά ο πραγματικός αριθμός πρέπει να ήταν γύρω στις 65.000 (από τα οποία το 10% ήταν γυναίκες), ή κάτι λιγότερο από το 1% των Ιταλών που ζούσαν στο εξωτερικό.[3]

---

2. Στις δεκαετίες του '20 και του '30, ακόμα και κάποιες από τις ηγετικές πολιτικές προσωπικότητες της μεταπολεμικής δημοκρατίας αρχικά συμβιβάστηκαν ή συνεργάστηκαν με διαφόρους τρόπους, όπως φαίνεται και από την αλληλογραφία που δημοσιεύτηκε από τον «Anonimo Nero», *Camerata dove sei? Rapporti con Mussolini ed il Fascismo degli antifascisti della prima Repubblica* (Ρώμη, 1976).

3. Γενικά, τα μέλη των Fasci all'Estero φαίνεται να προέρχονταν σε μεγαλύτερο βαθμό από την εργατική τάξη απ' ό,τι τα μέλη του PNF. Οι στατιστικές προσφέρονται από τον Enzo Santarelli, στο *Ricerche sul fascismo* (Ουρμπίνο, 1971), 103-32, και ανασκευάζονται στο L.

Τα χρόνια αυτά κατεβλήθησαν προσπάθειες για την ενίσχυση της κορπορατιστικής δομής. Τον Μάρτιο του 1930, το Εθνικό Συμβούλιο Συντεχνιών αναδιοργανώθηκε σ' ένα σύστημα τριών επιπέδων. Η βάση αποτελείτο από τα εθνικά συνδικάτα. Πάνω από αυτά σχηματίστηκε μια γενική κορπορατιστική συνέλευση των νομίμων εκπροσώπων των συνδικάτων (στη συνέλευση συμμετείχαν επίσης αξιωματούχοι του κόμματος και κρατικοί γραφειοκράτες).Τέλος, το ανώτατο επίπεδο ήταν η Κεντρική Επιτροπή Συντεχνιών, που αποτελείτο από τους υπουργούς της κυβέρνησης, τους προέδρους των συνδικαλιστικών συνομοσπονδιών και διορισμένα μέλη από την κρατική και την κομματική διοίκηση. Ο Τζουζέπε Μποτάι, Υπουργός Συντεχνιών από το 1929 έως το 1932, ήλπιζε να δώσει μεγαλύτερη αυτονομία, ελευθερία και χώρο για δημιουργική δράση στα συστατικά μέρη αυτής της δομής, στην πραγματικότητα όμως μόνον οι τομείς των εργοδοτών είχαν κάποιο βαθμό αυτονομίας. Τον Φεβρουάριο του 1934 τα εθνικά συνδικάτα αντικαταστάθηκαν επίσημα από 22 εθνικές συντεχνίες που κάλυπταν διαφορετικούς οικονομικούς τομείς, η καθεμία από τις οποίες διέθετε το δικό της επιμελητήριο για τη ρύθμιση των μισθών και των συνθηκών εργασίας.[4] Γενικότερα όμως οι άμεσες οικονομικές εξουσίες των κορπορατιστικών οργανώσεων ήταν μικρές. Η κυριότερη λειτουργία τους ήταν η ρύθμιση εργατικών ζητημάτων,[5] και ακόμα και φασιστικές καινοτομίες, όπως τα εργασιακά δικαστήρια, υποβαθμίστηκαν, επειδή η δραστηριότητά τους δημιουργούσε τριβές.[6] Το 1931 άρχισε να εφαρμόζεται ο καινούργιος εργασιακός κώδικας για την οικονομία, ακολουθούμενος αργότερα από έναν καινούργιο αστικό κώδικα για το δικαστικό σύστημα. Και οι δύο αυτοί νομικοί κώδικες επέζησαν της πτώσης του φασισμού, διότι η δομή τους ήταν σχετικά ορθολογική και αποτελεσματική και δεν περιείχαν αξιοσημείωτα στοιχεία φασιστικού ριζοσπαστισμού.

De Caprariis, «Fascism and Italian Diplomacy, 1925-1928», Ph.D. diss., University of Wisconsin, Madison, 1995.

4. Για την όλη ανάπτυξη του συντεχνιακού συστήματος, βλ. B. Uva, *La nascita dello Stato corporativo e sindacale fascista* (Ασίζη, 1974)· G. Sapelli, *Fascismo, grande industria e sindacato: Il caso di Torino, 1929/1935* (Μιλάνο, 1975)· S. Cassese, *La formazione dello Stato amministrativo* (Μιλάνο, 1974)· L. Franck, *Il corporativismo e l'economia sell' Italia fascista* (Τορίνο, 1990). Η εργασία του Franck αποτελείται από διάφορα γραπτά που πρωτοδημοσιεύτηκαν στα γαλλικά μεταξύ του 1934 και του 1939.

5. G. Parlato, *Il sinda calismo fascista*, τ. 2, *Dalla «grande crisi» alla caduta del regime, 1930-1943* (Ρώμη, 1989).

6. G.C. Jocteau, *La magistratura e i conflitti di lavoro durante il fascismo* (Μιλάνο, 1978).

Στις αρχές της δεκαετίας του '30 έγινε άλλη μια απόπειρα ορισμού του φασιστικού δόγματος. Μεταξύ του 1929 και του 1938, ο Τζοβάνι Τζεντίλε, ο κύριος θεωρητικός εκπρόσωπος τα τελευταία χρόνια, συγκέντρωσε πολλούς διανοούμενους προκειμένου να συνεργαστούν στην πολύτομη έκδοση της *Enciclopedia Italiana*. Το σημαντικότερο άρθρο, αυτό που αναφερόταν στον fascismo και παρουσιάστηκε το 1932, στο μεγαλύτερό του μέρος γράφτηκε από τον Τζεντίλε αλλά υπογραφόταν από τον Μουσολίνι. Χαιρέτιζε «τον αιώνα της εξουσίας, της "Δεξιάς"», «τον αιώνα του φασισμού», που ήταν επίσης «ο αιώνας της "συλλογικότητας", και άρα του κράτους». Αλλά ο φασισμός δεν ανήκε ούτε στην Αριστερά ούτε στη Δεξιά. «Οι φασιστικές απορρίψεις του σοσιαλισμού, της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού δεν θα πρέπει, εντούτοις, να ερμηνευθούν ως υπονοούσες την επιθυμία να ωθήσουμε τον κόσμο πίσω, στις πριν το 1789 θέσεις [...]. Δεν μπορούμε να πάμε προς τα πίσω. Ο φασισμός δεν έχει επιλέξει τον Ντε Μεστρ ως προφήτη του [...]. Είναι πολύ λογικό ένα δόγμα να μπορεί να χρησιμοποιεί στοιχεία από άλλα δόγματα που έχουν ακόμα κάποια πρακτική αξία». Ο Τζεντίλε επέμενε συνεχώς ότι ο φασισμός αντιπροσώπευε τόσο μια καινούργια μορφή κοινότητας όσο και ένα αυταρχικό «ηθικό κράτος». Όμως, παρά το ότι είχε ιδρυθεί το Istituto di Cultura Fascista, ένας ξεκάθαρος και ακριβής ορισμός της φασιστικής ιδεολογίας, για να μην μιλήσουμε για επίσημο ορισμό, δεν είχε βρεθεί ακόμα. Η έννοια του πραγματιστικού σχετικισμού, όπως διακηρύχθηκε δημόσια πριν από μερικά χρόνια από τον Αντριάνο Τίλγκερ, προσέφερε ένα θεωρητικό επιχείρημα εναντίον ενός τέτοιου εγχειρήματος, ενώ ο Μουσολίνι έβρισκε ότι πολιτικά ήταν πολύ χρήσιμο, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο διεθνές επίπεδο, το να αντιπαραθέτει τις διάφορες τάσεις και ιδέες του φασισμού τη μία εναντίον της άλλης. Η γενικότερη θέση του ήταν ότι ο φασισμός θα παρείχε τα μέσα για την επίλυση των προβλημάτων του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού σε μια καινούργια σύνθεση που θα επιλύσει την πνευματική κρίση της Ευρώπης, καθώς επίσης και τον οικονομικό διαχωρισμό μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού.[7] Κάθε χρόνο που περνούσε, αύξανε το ενδιαφέρον γι'

7. Ανάμεσα στις πιο αξιοσημείωτες προσπάθειες εκείνων των ετών ήταν των: A. Bertele, *Aspetti ideologici del fascismo* (Τορίνο, 1930)· M. Palmieri, *The Philosophy of Fascism* (Σικάγο, 1936). Η καλύτερη θεωρητική αναδόμηση του φασιστικού δόγματος ex post facto είναι του A.J. Gregor, *The Ideology of Fascism* (Νέα Υόρκη, 1969). Βλ. επίσης, P.G. Zunino, *L'ideologia del fascismo* (Μπολόνια, 1985)· E. Santarelli, «Uno schema del fascismo italiano», στο *Riserche sul fascismo*, 181-91.

αυτό που οι ιστορικοί αποκάλεσαν il culto del littorio (η λατρεία των αρχόντων), η περίτεχνη δημόσια τελετουργική διαδικασία με την οποία θέλησαν να μετατρέψουν το φασισμό σε μια λατρεία των πολιτών, ένα είδος θρησκείας των πολιτών.[8] Η «φασιστική επανάσταση» παρουσιάστηκε ως μια συνεχής διαδικασία, μια «διαρκής επανάσταση». Όπως και η Γαλλική Επανάσταση, έτσι κι αυτή εγκαινίασε το καινούργιο ημερολόγιο του φασιστικού καθεστώτος, σύμφωνα με το οποίο το 1922 ήταν το Έτος 1. Ως βάση της φασιστικής επιστημολογίας εξαγγέλθηκε η «πίστη», και προς επίρρωσή της θα έρχονταν η δημόσια λατρεία, η τελετουργία, η ανάπτυξη της φασιστικής τέχνης, της αρχιτεκτονικής και των συμβόλων. Αυτή η επιστημολογία έδινε έμφαση τόσο στο μύθο όσο και στο μυστικισμό. Θεωρείτο ότι ο μύθος θα διαφύλασσε ευλαβικά τις αλήθειες και τους στόχους του καθεστώτος, και, όπως έλεγε και ο Εμίλιο Τζεντίλε, θα παρήγε πολιτικούς μύθους αλλά και μια πολιτική μυθοπλασία. Ο νέος φασιστικός άνθρωπος οριζόταν από ένα καινούργιο μυστήριο, από μια μυστικιστική ψυχολογία, που θα τον διαχώριζε από τον παλιό μπουρζουάδικο υλισμό. Η επίσημη Scuola di Mistica Fascista (Σχολή του Φασιστικού Μυστικισμού) εγκαινιάστηκε το 1930. Ο μύθος θεωρούνταν αληθινός όχι ως ένα υπαρκτό εμπειρικό γεγονός, αλλά ως μια μεταπραγματικότητα του παρελθόντος και ως ο απόλυτος στόχος που θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί στο μέλλον. Στη διάρκεια της σύντομης ηγεσίας του Τζουριάτι το 1931, το κόμμα εισήγαγε το πιο γνωστό από τα φασιστικά συνθήματα: «Credere Obbedire Combattere» (Πίστευε, υπάκουε, πολέμα).

Το καθεστώς επιδίωκε ανοιχτά να καταστήσει την πολιτική και το κράτος δύο ιερούς θεσμούς, αφού, όπως δήλωνε ο Μουσολίνι στο *Dottrina del Fascismo* του 1932, «ο φασισμός είναι μια θρησκευτική σύλληψη της ζωής», και οι φασίστες αποτελούσαν «μια πνευματική κοινότητα». Τρία χρόνια νωρίτερα, μία από τις πρώτες μελέτες που δημοσιεύτηκαν στο εξωτερικό παρατηρούσε ότι ο φασισμός «έχει τα βασικά στοιχεία μιας θρησκείας»,[9] ενώ ένα δευτεροκλασάτο ηγετικό στέλεχος είχε πει ότι «η ιδέα του φασισμού, όπως και η χριστιανική ιδέα, είναι δόγματα του αέναου γίγνεσθαι».[10] Θεωρητικά ο φασισμός δεν συγκρουόταν ούτε ανταγωνιζόταν με τον ρωμαιοκαθολικισμό, αφού ο Μουσολίνι, όταν έγινε δικτάτορας, δήλωσε αμέσως ότι ο φασισμός δεν είχε μια θεολογία αλλά μια ηθική. Τόνιζε πάντα τη

8. Η καλύτερη μελέτη είναι του E. Gentile, *Il culto del Littorio* (Μπάρι, 1993).
9. H.W. Schneider & S.B. Clough, *Making Fascists* (Σικάγο, 1929), 73.
10. Gentile, *Il culto*, 117.

σημασία της αποφυγής της άμεσης θεολογικής ή καθαρά θρησκευτικής διαμάχης με τον καθολικισμό, στην οποία θεωρούσε ότι ο φασισμός μπορούσε μόνο χαμένος να βγει. Το 1934 δήλωνε στη *Le Figaro*: «Στη φασιστική αντίληψη του ολοκληρωτικού κράτους, η θρησκεία είναι απόλυτα ελεύθερη και, στη δική της σφαίρα επιρροής, ανεξάρτητη. Η τρελή ιδέα της θεμελίωσης μιας καινούργιας θρησκείας του κράτους ή της υποταγής της θρησκείας την οποία πιστεύουν όλοι οι Ιταλοί στο κράτος ποτέ δεν μας πέρασε από το μυαλό».[11]

Εντούτοις, ο φασισμός προσπάθησε να δημιουργήσει ένα «ηθικό κράτος» βασισμένο στα δικά του αξιώματα, και ο Τζοβάνι Τζεντίλε πίστευε πάντα ότι ο φασισμός μπορούσε να αντιπαρατίθεται στον καθολικισμό στα πεδία που αλληλεπικαλύπτονταν. Το 1934, σε μια συνέντευξή του, ο Μουσολίνι πρόσθετε: «Το φασιστικό κράτος θα μπορούσε [...] να παρέμβει στα θρησκευτικά ζητήματα [...] μόνο όταν τα τελευταία αγγίζουν την πολιτική και ηθική τάξη του κράτους». Έτσι, στο βαθμό που ο φασισμός διακήρυσσε ότι ήταν μια φιλοσοφία που κάλυπτε όλες τις πλευρές της ζωής, αυτό θα άρχιζε να γίνεται με αυξανόμενη συχνότητα. Η λατρεία των πεσόντων, παραδείγματος χάρη, ήταν κεντρική στις φασιστικές τελετουργίες. Ο φασισμός δημιούργησε τη δική του λατρεία για τους μάρτυρες και την αθανασία των πεσόντων μέσω δημόσιων τελετών και την καλλιέργεια της στάσης της συλλογικής υπέρβασης. Στην πραγματικότητα, εντεινόταν η τάση μεταξύ των φασιστών ηγετών να επιχειρηματολογούν ότι ο καθολικισμός ήταν άξιος σεβασμού όχι γιατί ήταν ιερός ή αληθινός, αλλά απλώς επειδή ήταν ιταλικός, μια εκκλησία όχι και τόσο θεσμοθετημένη από τον Θεό, αλλά εξελιγμένη μέσα από την ιστορία και την κουλτούρα του ιταλικού λαού. Πράγματι, ο Μουσολίνι δήλωνε ότι ο χριστιανισμός έγινε μια καθολική θρησκεία μόνον όταν έγινε ρωμαϊκός, και η ρωμαϊκή του πλευρά ήταν ανώτερη από το καθολικό δόγμα. Ο τελικός στόχος ήταν καθαρά η ενσωμάτωση του καθολικισμού μέσα από, και υπό, το φασισμό ως μέρος μιας γενικότερης «θρησκείας της Ιταλίας», όπου ο Φασισμός θα ήταν το κυρίαρχο στοιχείο.[12]

Ο μήνας του μέλιτος με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, μετά την υπογραφή των συμφώνων της Lateran, κράτησε μόνο για δύο χρόνια. Στα μέσα του 1931, το καθεστώς άρχισε να παίρνει μέτρα εναντίων της κύριας οργά-

---

11. *Ο.π.*, 138.

12. M. Cagnetta, *Anticristi e impero fascista* (Μπάρι, 1979)· L. Canfora, *Matrici culturali del fascismo* (Τορίνο, 1980)· E. Gentile, «Fascism as Political Religion», *JCH*, 25:2-3 (Μάιος-Ιούνιος 1980), 229-51· του ιδίου, *Il culto*, 130-46.

νωσης των λαϊκών, την Καθολική Δράση, επειδή ήταν πολύ φιλόδοξη στις κοινωνικές και πολιτιστικές της δραστηριότητες. Λίγο αργότερα τον ίδιο χρόνο η εγκύκλιος του Πάπα *Non abbiamo disogno* αποκήρυξε τη φασιστική «παγανιστική ειδωλολατρία του κράτους» και την επανάσταση που «παρασύρει τη νεολαία μακριά από την εκκλησία και τον Ιησού Χριστό διδάσκοντάς της το μίσος, τη βία και την ασέβεια». Δήλωνε ότι οι καθολικοί μπορούσαν να πάρουν τον επίσημο όρκο υπακοής στο μουσολινικό καθεστώς μόνο με τον όρο διατήρησης των πνευματικών τους επιφυλάξεων. Αυτό το ντοκουμέντο προκάλεσε και νέους περιορισμούς: το 1932 οι αδιάλλακτοι καθολικοί φασίστες εκκαθαρίστηκαν από το κόμμα, ασκήθηκαν νέες πιέσεις, κι όλο και περισσότεροι μαθητές εξαναγκάστηκαν να εγγραφούν στους φασιστικούς οργανισμούς.[13] Οι ηγέτες των καθολικών εξεμάνησαν επίσης από τους καινούργιους νόμους για τη θρησκευτική ανοχή του 1931-32, που έδιναν στους προτεστάντες και τους Εβραίους μεγαλύτερες ελευθερίες απ' αυτές που απολάμβαναν υπό το φιλελευθερισμό (ή που αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του '40 και τη δεκαετία του '50, θα είχαν υπό τους χριστιανοδημοκράτες). Όμως τα πράγματα έγιναν πιο σοβαρά όταν άρχισαν οι βίαιες επιθέσεις εναντίον καθολικών ομάδων νεολαίας και εργατικών τμημάτων. Τελικά, το 1932 επετεύχθη μια συμφωνία σύμφωνα με την οποία οι ομάδες νεολαίας της Καθολικής Δράσης (που είχαν πάνω από 1 εκατομμύριο μέλη) θα έπαυαν να υφίστανται ως ιδιαίτερες οντότητες, ενώ όλες οι άλλες καθολικές οργανώσεις θα απολάμβαναν πλήρους ελευθερίας, αν και θα περιορίζονταν κυρίως σε θρησκευτικές δραστηριότητες.[14]

Αυτή ήταν μια συμβιβαστική λύση, αν και οι δύο πλευρές ισχυρίζονταν ότι νίκησαν. Οι ομάδες νεολαίας της Καθολικής Δράσης θα εξακολουθούσαν να λειτουργούν συγκεκαλυμμένα, αλλά η Εκκλησία θα επικεντρωνόταν στη «χριστιανική ανακατάληψη» με θρησκευτικούς όρους, στην εκπαίδευση των νέων, στην εκπαίδευση ηγετών για την επόμενη γενιά και στην αύξηση του αριθμού των ιερέων. Παρά το γεγονός ότι ένα βιβλίο για τη φιλοσοφία του Μουσολίνι, που εκδόθηκε το 1934, τόνιζε, πολύ σωστά, ότι ο

---

13. Για τους αδιάλλακτους καθολικούς φασίστες, βλ. P. Ranfagni, *I clerico-fascisti* (Φλωρεντία, 1975).

14. J.F. Pollard, *The Vatican and Italian Fascism, 1929-1932* (Κέιμπριτζ, 1985)˙ R.A. Webster, *The Cross and the Fasces* (Στάνφορντ, 1960)˙ R.J. Wolff, *Between Pope and Duce: Catholic Students in Fascist Italy* (Νέα Υόρκη, 1990)˙ P.C. Kent, *The Pope and the Duce* (Λονδίνο, 1981)˙ P. Scoppola, *La Chiesa e il fascismo* (Μπάρι, 1971).

φασισμός βασιζόταν «σε θεμελιωδώς παγανιστικές αρχές»,[15] η ιεραρχία της Εκκλησίας σύντομα θα παρείχε στο καθεστώς την υποστήριξή της για την επέκταση στην Αιθιοπία και τη στρατιωτική της συμβολή στην ήττα της αντικληρικής επαναστατικής Αριστεράς στον Ισπανικό Εμφύλιο.

Η λατρεία της Romanità ήταν κεντρική στη «θρησκεία της Ιταλίας» — η «αιώνια Ρώμη», από την οποία ο φασισμός σχημάτισε τη «σύγχρονη Ρώμη»—, κι έφτασε στο αποκορύφωμά της στη δεκαετία του '30. Κυοφορούνταν ήδη από το 1920, και από αυτή προερχόταν ο όρος *Duce*, ο φασιστικός χαιρετισμός, και ο φασισμός ως οικουμενικότητα. Τόσο οι επιστημονικές μελέτες όσο και η αρχαιολογία έπαιξαν επίσης το ρόλο τους: το περιοδικό *Roma* ιδρύθηκε αμέσως μετά την Πορεία προς τη Ρώμη, και το Istituto di Studi Romani δημιουργήθηκε το 1925. Ο φασισμός ανακηρύχθηκε η επαναστατική συνέχεια της αρχικής «Ρωμαϊκής Επανάστασης» του 1ου αιώνα π.Χ., και το αυτοκρατορικό ρωμαϊκό κράτος θεωρήθηκε ο προκάτοχος του ολοκληρωτικού ιταλικού κράτους. Ένα από τα αποτελέσματα ήταν η ανοικοδόμηση μέρους του κέντρου της Ρώμης ώστε να επιδειχθούν καλύτερα τα ρωμαϊκά μνημεία.[16] Αυτές οι ιδέες προσέφεραν επίσης το μύθο για τον επεκτατικό ρόλο του φασισμού· εάν το Πεδεμόντιο ήταν η βάση της ιταλικής ενοποίησης, τότε η Ιταλία, με τη σειρά της, θα μπορούσε να γίνει το «Πεδεμόντιο της Ευρώπης» ως η φασιστική πηγή ενός nuova civiltà, μια επαναστατική αναδιαμόρφωση του δυτικού καθολικού πολιτισμού. Το μέλλον οριζόταν μερικές φορές ως η επιλογή ή η σύγκρουση μεταξύ δύο ανταγωνιστικών σύγχρονων οικουμενικοτήτων: Ρώμη ή Μόσχα.[17] Η λατρεία της Romanità έφτασε στο αποκορύφωμά της το 1937-38 με τον εορτασμό των δύο χιλιάδων χρόνων του Καίσαρα Αυγούστου και τη μεγάλη Mostra Augustea della Romanità (Αυγούστεια Έκθεση του Ρωμαϊσμού), κατά τη διάρκεια της καινούργιας έκθεσης της φασιστικής επανάστασης.[18]

Η ύστατη φασιστική πίστη προοριζόταν για τον ίδιο τον Ντούτσε. Η δεκαετία του 1930 βρήκε τον Μουσολίνι στον κολοφώνα της δόξας του,

15. A. Carlini, *Filosofia e religione nel pensiero di Mussolini* (Ρώμη, 1974), 9, που παρατίθεται στο Gentile, *Il culto*, 137.

16. A. Cederna, *Mussolini urbanista: Lo sventramento di Roma negli anni del consenso* (Μπάρι, 1981).

17. Αυτό δημιούργησε μια εκτεταμένη βιβλιογραφία, όπου και το βιβλίο του L. Pareti, *I due imperi di Roma* (Κατάνια, 1938).

18. D. Confrancesco, «Appunti perun analisi del mito romano nell'ideologia fascista», *SC*, 11:3 (Ιούνιος 1980), 383-411· R. Visser, «Fascist Doctrine and the Cult of the *Romanità*», *JCH*, 27:1 (Ιανουάριος 1992), 5-22· Gentile, *Il culto*, 146-54.

τώρα πια μια μορφή που ξεπερνούσε τα ανθρώπινα όρια, αν και προσωπικά άρχισε να γίνεται πιο απόμακρος και πιο απομονωμένος, ιδιαίτερα λόγω του θανάτου του αδερφού του Αρνάλντο το 1931 (που ήταν συντάκτης του *Il Popolo d'Italia*) και της προσωπικής του ζωής που έγινε πιο ακατάστατη.[19] Το επίσημο σύνθημα «Il Duce ha sempre ragione» (Ο Ντούτσε έχει πάντα δίκιο) και ο σεβασμός για τον ducismo ίσως να προωθούνταν περισσότερο απ' ό,τι ο fascismo.Το 1933 ο Ουίνστον Τσόρτσιλ χαιρέτισε τον Μουσολίνι ως «τον μεγαλύτερο εν ζωή νομοθέτη».[20] Στις αρχές της δεκαετίας του '30, η σχετική μετριοπάθεια και επιτυχία του καθεστώτος έκανε πολλούς να πιστεύουν ότι θα ακολουθούσε ένας νέος γύρος αναθεωρητισμού και μεγαλύτερης φιλελευθεροποίησης. Η αντιπολίτευση ήταν διαιρεμένη και ανίκανη. Οι κομμουνιστές, στις κρυφές τους δημοσκοπήσεις, έβρισκαν ότι σημαντική μερίδα εργατών είχε κερδηθεί από τους φασίστες. Οι ακτιβιστές της αντιπολίτευσης ήταν τόσο απελπισμένοι, που η πιο φημισμένη τους πράξη στις αρχές της δεκαετίας του '30 ήταν μια προπαγανδιστική πτήση αυτοκτονίας πάνω από τη Ρώμη.[21] Το 1933-34, ακόμα και κάποιοι από τους σοσιαλιστές ήθελαν να έρθουν σε συμφωνία με τον Μουσολίνι, ενώ ο δημοφιλής συνθέτης του Μπρόντγουεϊ Κολ Πόρτερ απηχούσε τη διεθνή εικόνα του Ντούτσε στην καινούργια του επιτυχία «Είσαι κορυφή»:

Είσαι κορυφή!
Είσαι ο μεγάλος Χουντίνι! *
Είσαι κορυφή!
Είσαι ο Μουσολίνι! [22]

19. Η πιο σημαντική του σχέση κι αυτή που άσκησε πάνω του τη μεγαλύτερη επιρροή ήταν με την αποφασιστική και ικανή Εβραία κριτικό τέχνης Margherita Sarfatti, που διαλύθηκε το 1932. Βλ. P.V. Cannistrato & B. Sullivan, *Il Duce's Other Woman* (Νέα Υόρκη, 1993).

20. Παρατίθεται στο P. Melograni, «The Cult of the Duce in Mussolini's Italy», *JCH*, 11:4 (Οκτώβριος 1976), 221-37. Βλ. R. De Felice & L. Goglia, *Mussolini: Il mito* (Μπάρι, 1983)˙ A. Sominini, *Il linguaggio di Mussolini* (Μιλάνο, 1978)˙ και για τις φωτογραφίες και τις βιογραφίες, L. Passerini, *Mussolini immaginario* (Μπάρι, 1991).

21. Αυτή η πτήση ήταν το μελαγχολικό κατόρθωμα του Lauro de Bosis, ο οποίος έγραψε την «Ιστορία της Ζωής μου» και μετά πέταξε από την Κορσική πάνω από τη Ρώμη για να ρίξει αντιπολιτευτικές προκηρύξεις, χωρίς να έχει τα καύσιμα να επιστρέψει. F. Fucci, *Ali contro Mussolini: I raid aerei antifascisti degli anni trenta* (Μιλάνο, 1978).

* Ο Χουντίνι ήταν μεγάλος μάγος-ταχυδακτυλουργός της εποχής (Σ.τ.Μ.).

22. Τα λόγια από το αρχικό τραγούδι του 1934. Αργότερα αλλάχθηκαν.

Στις αρχές της δεκαετίας του '30, ο Μουσολίνι περνούσε στη φάση της μεγαλομανίας, που εντεινόταν από τη δυσπιστία του και την απόρριψη των κυριότερων υπουργών της κυβέρνησης και άλλων φασιστών ηγετών. Τον Ιούλιο του 1932 είχε εξαφανίσει από την κυβέρνηση όλες σχεδόν τις ισχυρές προσωπικότητες από το «Υπουργείο Όλων των Ταλέντων» που είχε διαμορφώσει το 1929.[23] Ηγετικές προσωπικότητες όπως ο Αλφρέντο Ρόκο, ο Λουίτζι Φεντερτσόνι και ο Εντμόντο Ροσόνι είχαν απομακρυνθεί από την εξουσία νωρίτερα, ο ικανότατος γραμματέας του κόμματος Αουγκούστο Τουράτι απολύθηκε το 1930, και το 1932 απολύθηκαν οι Τζουζέπε Μποτάι, Ντίνο Γκράντι και άλλοι. Από αυτούς, μόνον ο Μποτάι επέστρεψε κάποια στιγμή σε υπουργική θέση. Ο Μουσολίνι δεν εμπιστεύονταν τους fascisti που κατείχαν υψηλές θέσεις, και προτιμούσε να τους αντικαθιστά συχνά με δεύτερης ποιότητας καινούργιους mussoliniani. Όπως παρατηρεί ο Άντριαν Λίτελτον, «η ανάπτυξη του καθεστώτος στη διάρκεια του 1929-33 έδειξε ότι ο Μουσολίνι ήταν αποφασισμένος να μην επιτρέψει την αποκρυστάλλωση καμιάς σταθερής κυβερνώσας ελίτ».[24] Ήθελε να κυριαρχεί πάνω σε όλα τα μεγάλα ζητήματα. Το 1933 ανέλαβε ξανά για ένα σύντομο χρονικό διάστημα το Υπουργείο Εξωτερικών καθώς και άλλα τρία υπουργεία περί στρατιωτικών θεμάτων.

Μια μειονότητα ακτιβιστών από το κόμμα και από την οργάνωση της νεολαίας παρέμενε ανυπότακτη, και συζητούσε για το seconda ondata (δεύτερο κύμα) της φασιστικής επανάστασης που θα ξεκινούσε την πραγματική αλλαγή. Το Novismo (στην κυριολεξία: νεωτερισμός) έγινε ένα δημοφιλές δόγμα μέσα στη φασιστική νεολαία, ενώ λίγοι επαναστάτες αριστεροί φασίστες, των οποίων ο κύριος εκπρόσωπος ήταν ο Ούγκο Σπίριτο, προέτρεπαν για την εφαρμογή του «κοινωνικού κορπορατισμού», τη χρήση των συντεχνιών για ένα πρόγραμμα εθνικοποίησης της οικονομίας.[25]

23. Αυτό συμπεριελάμβανε την απομάκρυνση ενός από τα πιο τίμια και αποτελεσματικά διοικητικά στελέχη του κόμματος, του Leandro Arpinati, από τη θέση του ως αναπληρωτή γραμματέα Εσωτερικών. Αργότερα καταδικάστηκε σε πέντε χρόνια φυλάκιση για ηθικά αδικήματα. A. Iraci, *Arpinati l'oppositore di Mussolini* (Ρώμη, 1970).

24. A. Lyttelton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919-1929* (Νέα Υόρκη, 1973), 430.

25. F. Perfetti, «Ugo Spirito e la concezione della "Corporazione Proprietaria" al Convegno di Studi Sindacali e Corporativi di Ferrara del 1932», *Critica Storica*, 25:2 (1988), 202-43. Βλ. επίσης, L.L. Rimbotti, *Il fascismo di sinistra* (Ρώμη, 1989), 90-137· F. Leoni, *Il dissenso nel fascismo dal 1924 al 1939* (Νάπολη, 1983), 50-89· και την κλασική αυτοβιογραφική παρουσίαση του Ruggero Zangrandi, *Il lungo viaggio attraverso il fascismo* (Μιλάνο, 1962).

Ο Μουσολίνι απεικονιζόμενος ως ο ιδεώδης εργάτης εν μέσω του ιταλικού λαού, 1934

Κατιδίαν ο Μουσολίνι αναγνώριζε ότι η πραγματική φασιστική επανάσταση δεν είχε πραγματοποιηθεί, καθώς επίσης ότι οι «καινούργιοι Ιταλοί» που ονειρευόταν δεν είχαν δημιουργηθεί ακόμα. Η απάντησή του ήταν ουσιαστικά προπαγανδιστική και παιδαγωγική: πίστευε ότι μετά από κάποια χρόνια φασιστικής εκπαίδευσης, κατήχησης και τελετουργιών, τελικά, μια καινούργια γενιά θα μεγάλωνε μέσα στο μυστήριο του φασισμού. Ο Μακγκρέγκορ Νοξ επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι οι βασικοί του στόχοι ήταν τρεις: η διατήρηση του καθεστώτος, η καλλιέργεια της φασιστικής κουλτούρας στην Ιταλία, που θα δημιουργούσε ένα καινούργιο είδος Ιταλού και θα οδηγούσε την Ιταλία στη στρατιωτική εξάπλωση, και η οικοδόμηση μιας μεγάλης ιταλικής νεορωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Για την επίτευξη αυτών των στόχων, η φασιστική νεολαία συνέχισε να διευρύνεται. Το 1937, όλα τα τμήματά της συγκεντρώθηκαν κάτω από την οργάνωση-ομπρέλα Gioventù del Littorio (GIL). Μέχρι το 1939 δεν ήταν υποχρεωτικό όλοι οι νέοι να γίνονται μέλη, όμως ακόμα και μετά από αυτή τη χρονιά ο νόμος δεν εφαρμοζόταν αυστηρά. Η GIL, στο ανώτατό της σημείο, το 1942, είχε 8,83 εκατομμύρια μέλη, και σ' αυτά συμπεριλαμβανόταν το 90% των αγοριών αλλά κάτι λιγότερο από το 30% των κοριτσιών. Στο εσωτερικό των φασιστικών ομάδων νεολαίας πάντα επιτρέπονταν κάποιες κριτικές συζητήσεις, και γύρω στα 1937-38 αυτό άρχισε να παίρνει μια αρνητική χροιά, φτάνοντας στο σημείο κάποιοι νεολαίοι να κυκλοφορήσουν ανατρεπτικό υλικό.[26] Το φασιστικό καθεστώς αύξησε σημαντικά τις δαπάνες για την παιδεία. Το ποσοστό του προϋπολογισμού γι' αυτό τον τομέα αυξήθηκε από 4,2% το 1922 σε 7,6% το 1926, και παρέμεινε σ' αυτό το επίπεδο μέχρι την εκστρατεία στην Αιθιοπία. Η αρχική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Τζεντίλε το 1923 ήταν ελιτίστικη και αυταρχική, περιορίζοντας την πρόσβαση· γενικά κρίθηκε ως αποτυχημένη και καθόλου δημοφιλής ακόμα και μεταξύ των φασιστών. Η σοβαρή προσπάθεια φασιστικοποίησης των σχολείων δεν άρχισε παρά το 1929, και συνοδεύτηκε με παράλληλη αύξηση των εγγραφών. Ο αριθμός των μαθητών σε όλες τις βαθμίδες αυξήθηκε.[27] Στα δημόσια σχολεία ένα καινούργιο libro unico, ή επίσημο κείμενο, εισήχθη στις περισσότερες βαθμίδες. Το 1935 η διοίκηση των σχολείων είχε γίνει συγκεντρωτική, και η πολιτική κατήχηση ήταν

26. Η πιο εκτεταμένη μελέτη είναι του T.H. Koon, *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922-1943* (Τσάπελ Χιλ, 1985). Βλ. επίσης, C. Betti, *L'Opera Nazionale Balilla e l'educazione fascista* (Φλωρεντία, 1984).

27. M. Barbagli, *Disoccupazione e sistema scolastico in Italia* (Μπολόνια, 1974), 173-75.

υποχρεωτική για όλους εκτός από τους πολύ νέους. Ένας μελετητής θεωρεί ότι η «φασιστικοποίηση ήταν πιο επιτυχής στα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης [...]. Οι δάσκαλοι αυτών των σχολείων ανταποκρίθηκαν με μεγαλύτερο ενθουσιασμό [...] και ελέγχονταν πιο αυστηρά από την κυβέρνηση απ' ό,τι τα σχολεία των ανωτέρων βαθμίδων». Έτσι, «το φασιστικό καθεστώς κατόρθωσε πράγματι για μια περίοδο να έχει την αποδοχή, αν και επιφανειακή, πολλών νεαρών Ιταλών».[28] Η υποστήριξη προερχόταν κυρίως από τις μεσαίες τάξεις.[29] Έχει υπολογιστεί ότι το 1939 οι μισοί από τα 44 εκατομμύρια Ιταλών πολιτών ήσαν μέλη κάποιας φασιστικής οργάνωσης, πολιτικής, οικονομικής, νεολαιίστικης ή άλλης. Το πρόγραμμα αναψυχής Dopolavoro, αν και δεν ήταν τέτοιας έκτασης όσο το ναζιστικό Kraft durch Freude, αφορούσε περίπου 5 εκατομμύρια ανθρώπους. Οι γυναίκες μέλη ήσαν πάντα υποταγμένες, ωστόσο ήταν παρούσες σ' όλες αυτές τις οργανώσεις, αν και σε μικρότερο αριθμό.[30] Η ιταλική κοινωνία έδινε την εντύπωση της γενικής φασιστικοποίησης, εντούτοις στην πραγματικότητα η εικόνα αυτή ήταν ιδιαίτερα επιφανειακή.

Το καθεστώς χρησιμοποίησε ιδιαίτερα τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και της λαϊκής κουλτούρας, αν και η οργάνωση ενός ολοκληρωμένου Υπουργείου Προπαγάνδας θα περίμενε έως το 1935, για να ακολουθήσει δύο χρόνια αργότερα το MinCupPop (Υπουργείο Λαϊκής Κουλτούρας).[31] Ιδιαίτερα ευρεία ήταν η διάδοση του αθλητισμού, με παράλληλη αύξηση τόσο

28. Koon, *Believe*, xix, 86-87. Ένας άλλος σχολιαστής προχωρά πιο πέρα: «Ο ολοκληρωτισμός δεν μοιάζει και τόσο ευχάριστος εάν κάποιος σκεφτεί έναν νεαρό Ιταλό τη δεκαετία του '30 να εκπαιδεύεται από φασίστες δασκάλους, να διαβάζει τα φασιστικά σχολικά βιβλία, να συμμετέχει στην οργάνωση της νεολαίας για εξωσχολικές δραστηριότητες, να αρχίζει την εργασία του ως μέλος του φασιστικού συνδικάτου με τον ελεύθερο χρόνο του οργανωμένο από το Dopolavoro». J. Colby, κ.ά., *Between two Wars* (Κέλτικ Κορτ, 1990), 136.

29. Για την εκπαίδευση, βλ. M. Ostenc, *La scuola italiana durante il fascismo* (Μπάρι, 1981)˙ L.M. Paluello, *Education in Fascist Italy* (Λονδίνο, 1946)˙ T.M. Mazzatosta, *Il regime fascista tra educazione e propaganda, 1935-1943* (Μπολόνια, 1978)˙ M. Saracinelli & N. Totti, *L'Italia del Duce: L'informazione, la scuola e il costume* (Ρίμινι, 1983)˙ A.J. De Grand, *Bottai e la cultura fascista* (Μπάρι, 1978)˙ G. Bottai, *Vent'anni e un giorno* (Ναβίλιο, 1949)˙ E.R. Tannenbaum, *The Fascist Experience: Italian Society and Culture, 1922-1945* (Νέα Υόρκη, 1972), 117-77.

30. V. de Grazia, *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* (Μπέρκλεϊ, 1991)˙ M. Macciocchi, *La donna nera* (Μιλάνο, 1976). Ακόμα και στη Massaie Rurali, μια φασιστική οργάνωση των αγροτισσών που ξεκίνησε το 1935, τα ονομαστικά εγγεγραμμένα μέλη έφταναν το 1,5 εκατομμύριο.

31. P.V. Cannistraro, *La fabbrica del consenso: Fascismo e mass media* (Μπάρι, 1975)˙

των θεατών όσο και των συμμετεχόντων, σε μεγαλύτερο ίσως βαθμό απ' ό,τι στη ναζιστική Γερμανία. Καινούργια στάδια οικοδομήθηκαν σε πολλά μέρη, ενώ η ιταλική ποδοσφαιρική ομάδα κέρδισε το Παγκόσμιο Κύπελλο το 1934 και το 1938, και το χρυσό ολυμπιακό μετάλλιο το 1936. Το Dopolavoro ως θεσμός ήταν ιδιαίτερα δραστήριο δημιουργώντας 11.159 αθλητικά τμήματα, σε σύγκριση με τα 1.227 τοπικά θέατρα, 771 κινηματογράφους, 2.130 ορχήστρες και 6.427 βιβλιοθήκες.[32] Η λογοκρισία περιοριζόταν κυρίως στα πολιτικά ζητήματα,[33] και η μεγάλη πλειοψηφία των διανοουμένων και των συγγραφέων συμμορφωνόταν, τουλάχιστον επιφανειακά.[34] Αυτή η κατάσταση προσφερόταν για μια αρκετά διαφοροποιημένη πολιτιστική παραγωγή.[35] Μεγάλη σημασία δόθηκε στις επενδύσεις στην κινηματογραφική βιομηχανία. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η δημιουργία του τεράστιου κινηματογραφικού συγκροτήματος έξω από τη Ρώμη, της Cinecittà, που ήταν η ιταλική απάντηση στο Χόλιγουντ.[36]

Όσον αφορά τα καλλιτεχνικά κριτήρια, όπως και σε πολλούς άλλους τομείς, ο φασισμός είχε βαθιές διαφορές από τον εθνικοσοσιαλισμό, ιδιαιτέρως λόγω της διφορούμενης σχέσης του με την αβανγκάρντ και τη μοντέρνα τέχνη. Ο φουτουρισμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης του φασισμού, στην πραγματικότητα όμως πολλοί φουτουριστές εγκατέλειψαν πολύ γρήγορα τόσο το φασισμό όσο και το φουτουρι-

M. Isnenghi, *L'educazione dell'italiano: Il fascismo e l'organizzazione della cultura* (Μπολόνια, 1979)˙ A. Monticone, *Il fascismo al microfono* (Ρώμη, 1978).

32. V. de Grazia, *The Culture of Consent: Mass Organization of Leisure in Fascist Italy* (Κέιμπριτζ, 1981).

33. M. Cesari, *La censura del periodo fascista* (Νάπολη, 1978).

34. G. Turi, *Il fascismo e il consenso degli intellettuali* (Μπολόνια, 1980)˙ A.L. de Castris, *Egemonia e fascismo: Il problema degli intellettuali negli anni trenta* (Μπολόνια, 1981).

35. Βλ. M. Sechi, *Il mito della cultura fascista* (Μπάρι, 1984)˙ το συλλογικό *La cultura italiana negli anni trenta '30-'45*, 2 τ., (Νέα Υόρκη, 1984)˙ G. Luti, *La letteratura nel ventennio fascista* (Φλωρεντία, 1972)˙ Tannenbaum, *Fascist Experience*, 211-302. Για τον πιο διάσημο ξένο συγγραφέα που έκανε μόνιμη κατοικία του τη φασιστική Ιταλία, βλ. T. Redman, *Ezra Pound and Italian Fascism* (Νέα Υόρκη, 1990).

36. E. Mancini, *The Struggle of the Italian Film Industry during Fascism, 1930-1935* (Αν Άρμπορ, 1985)˙ M. Landy, *Fascism in Film* (Πρίνστον, 1986)˙ J. Hay, *Popular Film Culture in Fascist Italy* (Μπλούμινγκτον, 1987). Για το θέατρο, βλ. A.C. Alberi, *Il teatro nel fascismo* (Ρώμη, 1974)˙ E. Scarpellini, *Organizzazione teatrale e politica del teatro nell'Italia fascista* (Φλωρεντία, 1989)˙ M. Berezin, «The Organization of Political Ideology: Culture, State, and Theater in Fascist Italy», *American Sociological Review*, 56:5 (1991), 639-51.

σμό.[37] Το 1930, ο μόνος που παρέμενε πιστός στους παλιούς κανόνες ήταν ο Τζάκομο Μπάλα.[38] Το 1922, μια ομάδα καλλιτεχνών στο Μιλάνο εγκαινίασε ένα καινούργιο κίνημα, που ονομάστηκε Novecento Italiano. Η ομάδα αυτή πρέσβευε ότι η τέχνη θα πρέπει να είναι λαϊκή, εθνική-εθνοτική, απαλλαγμένη από ξένες επιρροές, και περιφρονούσε τον αμερικάνικο βιομηχανισμό. Το Novecento έδωσε έμφαση στην καθαρή φόρμα και στην τρισδιαστατικότητα˙ παρ' όλο τον εκλεκτισμό στο στιλ του, προσπάθησε να εκφράσει τη μεσογειακή ηρεμία και γαλήνη. Για να το κατορθώσει, βασίστηκε κατά ένα μέρος σε κλασικές αρχές — γι' αυτό και το καινούργιο κίνημα μερικές φορές αποκαλούνταν και νεοκλασικό. Η πρώτη μεγάλη έκθεση του Novecento έγινε το 1926 στο Μιλάνο. Το Novecento δεν ανέπτυξε κάποιο αυστηρό δόγμα, αλλά απεικόνιζε στιλιζαρισμένες φιγούρες, γυμνά, ηρωικά πορτρέτα, καθώς και ήρεμες αλληγορίες αρετής, με τοπία που απηχούσαν ρωμαϊκές και αναγεννησιακές θέες.[39]

Μετά την πλήρη σταθεροποίηση του καθεστώτος, κάποιοι άρχισαν τη συζήτηση για τη γέννηση μιας αληθινά φασιστικής τέχνης που θα απηχούσε τη φασιστική πραγματικότητα. Το Novecento ήταν αρκετά ανεπτυγμένο για έναν τέτοιο ρόλο, αλλά κάποιοι μέσα από το κόμμα το κριτικάρισαν πάρα πολύ για έντονο αισθητισμό και έλλειψη αληθινής italianità. Επίσημο στιλ φασιστικής τέχνης δεν αναπτύχθηκε ποτέ, και οι περισσότερες μορφές της μοντέρνας τέχνης συνέχισαν να χρησιμοποιούνται στην Ιταλία. Όπως σε όλες τις δικτατορίες, δοξάστηκε η μνημειακή τέχνη, κι εκεί οι ιταλικές εθνικές και κλασικές παραδόσεις μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν. Ο Ιγκόρ Γκόλομστοκ έχει γράψει ότι «η πιο σημαντική μορφή επίσημης φασιστικής τέχνης ήταν οι τοιχογραφίες».[40] Πρωτοποριακή σ' αυτό το είδος ήταν η δουλειά του Ακίλε Φούνι.[41] Οι θεματολογίες της εργασίας, του αθλητισμού, της πάλης και της μητρότητας ήταν πολύ συνηθισμένες, τονίζο-

37. Η σχέση του Marinetti με το φασισμό έγινε κι αυτή διφορούμενη. Το 1929 ανέπτυξε τον «δεύτερο φουτουρισμό», που προσπαθούσε να αναπαράξει την «ακρότατη και φυσική αίσθηση της πτήσης» διαμέσου της «αεροζωγραφικής» και της «αερογλυπτικής». E. Crispoli, *Il secondo futurismo* (Τορίνο, 1962).

38. Ο Giorgio De Chirico και ο Carlo Carrà είχαν αρχίσει να ψάχνουν για καινούργια στιλ ήδη από το 1916, και το 1919 ο πρώτος δημοσίευσε ένα καινούργιο μανιφέστο, το *Πίσω στην Τέχνη*.

39. Ο A. Pica, *Mario Sironi* (Μιλάνο, 1955), μελετά τον πιο σημαντικό Novecento ζωγράφο.

40. Golomstock, *Totalitarian Art*, 45.

41. Βλ. P. Vergani, *Achille Funi* (Μιλάνο, 1949).

ντας τις ποιότητες της δύναμης, του θάρρους και της φυσικής τελειότητας. Επίσης, επαναλαμβανόταν το μοτίβο της νεότητας, ίσως περισσότερο από κάθε άλλη δικτατορία. Στην αρχιτεκτονική, ο Μουσολίνι τελικά οδηγήθηκε στο να υιοθετήσει τον «ορθολογισμό», την ιταλική παραλλαγή της μοντέρνας αφηρημένης αρχιτεκτονικής.[42] Γενικά όμως η τέχνη στην Ιταλία, όπως κι άλλες μορφές της υψηλής κουλτούρας, ήταν κατακερματισμένη. Όλοι οι μεγάλοι καλλιτέχνες συνέχισαν να παρουσιάζουν καθαρά ατομικές εκθέσεις, και οι πιο διαπρεπείς από αυτούς δεν συμμετείχαν σχεδόν ποτέ στην επίσημη «agitprop» τέχνη.

Σχετικά στενές σχέσεις διατηρήθηκαν με τη σοβιετική τέχνη.[43] Η Ιταλία ήταν όχι μόνο η πρώτη δυτική χώρα που αναγνώρισε την ΕΣΣΔ το 1924, αλλά η καινούργια σοβιετική τέχνη παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στη Δύση εκείνη τη χρονιά στη Μπιενάλε της Βενετίας, της σημαντικότερης έκθεσης τέχνης της Ιταλίας. Στη συνέχεια, κάθε χρόνο ακολουθούσαν μεγάλες σοβιετικές εκθέσεις, σε τέτοιο βαθμό που το 1932 κάποιοι φασίστες σχολιαστές θρηνούσαν για το γεγονός ότι υπήρχε πολύ περισσότερο επίσημη σοβιετική τέχνη απ' ό,τι φασιστική, ενώ ο Γκέμπελς χλεύαζε ότι ο φασισμός δεν ήταν «επαναστατικός» όπως ο εθνικοσοσιαλισμός. Ο Μουσολίνι δανείστηκε από τον Στάλιν τις οδηγίες για τους εορτασμούς της 1ης Μαΐου στη Μόσχα για να ενισχύσει τις δημόσιες φασιστικές τελετουργίες, και οι φασιστικές αφίσες με βιομηχανική και στρατιωτική θεματολογία έμοιαζαν στο στιλ με αυτές των Σοβιετικών περισσότερο από κάθε άλλο είδος φασιστικής τέχνης.

Η μεγαλύτερη απ' όλες τις φασιστικές επιδείξεις τέχνης ήταν η τεράστια Mostra della Rivoluzione Fascista (Έκθεση της Φασιστικής Επανάστασης), που προετοιμάστηκε για τη 10η επέτειο της Πορείας προς τη Ρώμη, την οποία επισκέφτηκαν πολλά εκατομμύρια επισκεπτών μεταξύ του 1932 και του 1934. Αυτή η έκθεση συνδύαζε πολλές τεχνοτροπίες, αλλά βασιζόταν κυρίως στη μοντέρνα και την ορθολογική τέχνη που, όσον αφορά τη φόρμα, ήταν τυπικά μοντέρνες. Μία από τις εκθέσεις με τον μεγαλύτερο αριθμό επισκεπτών στην ιστορία μέχρι τότε, ερχόταν σε καταφανή αντιπαράθεση με την εθνικοσοσιαλιστική τέχνη.[44]

---

42. G. Ciucci, *Gli Architetti e il fascismo* (Τορίνο, 1989)· R.A. Etlin, *Modernism in Italian Architecture, 1890-1940* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1991)· D. Ghirardo, *Building New Communities: New Deal America and Fascist Italy* (Πρίνστον, 1989).

43. Εάν ο Golomstock έχει δίκιο στο ότι «η καλλιτεχνική αβανγκάρντ των δεκαετιών του '10 και του '20 πρωτοεπεξεργάστηκε μια ολοκληρωτική θεωρία της κουλτούρας» (*Totalitarian Art*, 21), αυτό ισχύει περισσότερο για τη Ρωσία παρά για την Ιταλία.

44. M. Stone, «Staging Fascism: The Exhibition of the Fascist Revolution», *JCH*, 28:2

Ο Μουσολίνι αμφιταλαντευόταν όσον αφορά το καλλιτεχνικό στιλ, και δεν έκανε ποτέ κάποια έντονη κατηγορηματική δήλωση. Επέμενε ότι η Ιταλία ήταν «το έθνος που άνοιγε δρόμους στην πρώτη γραμμή της σύγχρονης κουλτούρας», που θα δημιουργούσε έναν καινούργιο πολιτισμό, και το 1934 υπεραμύνθηκε της μοντέρνας αρχιτεκτονικής από τις επιθέσεις των Σοβιετικών και των ναζί κριτικών διότι ο μοντερνισμός ήταν «ορθολογικός και λειτουργικός».[45] Όμως ο Μουσολίνι πίστευε ότι, όπως και η ίδια η φασιστική επανάσταση, η καινούργια τέχνη και κουλτούρα δεν θα αναπτύσσονταν πλήρως παρά αφότου η φασιστική αυτοκρατορία είχε αναπτυχθεί σε όλο της το εύρος. Ταυτοχρόνως ανησυχούσε διότι οι Ιταλοί ήταν πολύ «κουλτουριάρηδες», με έναν αισθητικό προσανατολισμό που δεν ταίριαζε στον αυστηρό τόνο που προτιμούσε ο φασισμός και με μια «δηλητηριώδη ηττοπάθεια». Στα μέσα της δεκαετίας του '30, ο Μουσολίνι άρχισε να μιλάει όλο και περισσότερο για την ανάγκη οι Ιταλοί να προετοιμαστούν για τη συνεχή πάλη, να μάθουν να κοιμώνται και να τρώνε λιγότερο, να «μάθουν να μισούν περισσότερο και να αγαλλιάζουν όταν μισούνται».

Η τέχνη έπρεπε να γίνει πιο χρηστική ώστε να ενισχύσει τον αυξανόμενο πολεμικό προσανατολισμό τον οποίο προσέδωσε στη φασιστική πολιτική από το 1935 και μετά.

Οικονομική Πολιτική και Τρόποι Πραγμάτωσής της

Οι δύο στυλοβάτες της οικονομικής πολιτικής του φασισμού ήταν ο εθνικός συνδικαλισμός και η παραγωγική δυναμική. Αν και εφαρμόστηκαν και οι δύο, η δεύτερη αποτελούσε την πιο σημαντική πλευρά. Όπως αναφέρθηκε και στο Τέταρτο Κεφάλαιο, η οικονομική πολιτική της δεκαετίας του '20 ήταν σχετικά ορθόδοξη. Η φορολογική βάση διευρύνθηκε, αλλά οι αναλογίες μειώθηκαν και το έλλειμμα, που το 1922 ήταν ίσο με το 12% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος, τέθηκε υπό έλεγχο το οικονομικό έτος

(Απρίλιος 1993), 215-43˙ Partito Nazionale Fascista, *Mostra della Rivoluzione Fascista* (Ρώμη, 1990)˙ Gentile, *Il culto*, 214-35˙ J.T. Schnapp, «Epic Demonstrations», στο *Fascism, Aesthetics, and Culture*, επιμ. R. Golsan, (Ανόβερο, Ν.Χ., 1992), 1-37.

45. Golomstock, *Totalitarian Art*, 29. Αυτή η προτίμηση του Μουσολίνι οδήγησε τον Ernst Nolte να γράψει: «Από τις πιο διακεκριμένες ολοκληρωτικές προσωπικότητες εκείνης της εποχής, ο Μουσολίνι δεν ήταν ο άνθρωπος με τις πιο βαθιές σκέψεις, αλλά ήταν ίσως αυτός με τις περισσότερες˙ δεν ήταν ο πιο διακεκριμένος, αλλά ο πιο ανθρώπινος˙ δεν ήταν ο πιο μονοδιάστατος, αλλά ο πιο πολύπλευρος. Άρα, ως ένα βαθμό, ήταν ο πιο φιλελεύθερος». Nolte, *Three Faces of Fascism* (Νέα Υόρκη, 1966), 231.

1924-25. Καθώς η παραγωγή αυξανόταν, το ποσοστό του ΑΕΠ που αναλογούσε στις δαπάνες του κράτους έπεσε από 27,6% το 1922 στο 16,5% το 1926, για να φτάσει και πάλι το επίπεδο του 1922 υπό την πίεση της ύφεσης.

Την πρώτη δεκαετία της διακυβέρνησης του Μουσολίνι, οι δύο περισσότερο φασιστικές ή εθνικιστικές πλευρές της οικονομικής πολιτικής ήταν η υποτίμηση της λιρέτας το 1926 και η απόφαση να γίνει η Ιταλία αυτάρκης στα δημητριακά. Η σχετικά γρήγορη οικονομική ανάπτυξη της δεκαετίας του '20 συνοδεύτηκε από μεγάλο πληθωρισμό, οδηγώντας σε μια αξιοσημείωτη μείωση της συναλλαγματικής ισοτιμίας της λιρέτας. Ο Μουσολίνι, το 1926, επέβαλε την Quota Novanta (Ποσόστωση Ενενήντα) για να ρυθμίσει τη λιρέτα σε σχέση με τη λίρα Αγγλίας (90 προς 1), και επανεισήγαγε τον χρυσό κανόνα. Αυτό συγκράτησε τον πληθωρισμό αλλά δυσχέρανε τις εξαγωγές. Η «Μάχη των Δημητριακών» τυπικά κερδήθηκε, αλλά στην πραγματικότητα ζημίωσε την οικονομία. Η αυξημένη παραγωγή δημητριακών με δυσανάλογα υψηλό κόστος οδήγησε σε αύξηση των τιμών για τους καταναλωτές και αποθάρρυνε μια πιο ορθολογική και εξειδικευμένη παραγωγή τροφίμων.

Η συνολική απόδοση της ιταλικής οικονομίας υπό το φασισμό βρισκόταν περίπου στον μέσο όρο για μια ευρωπαϊκή οικονομία σε πορεία εκβιομηχάνισης στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Τη δεκαετία του '20 η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε με γρήγορους ρυθμούς, με τη μεταλλουργική παραγωγή να διπλασιάζεται μεταξύ 1922 και 1929. Αυτή η ανάπτυξη ανακόπηκε από την ύφεση, η οποία το 1932 μείωσε 20% περίπου τη βιομηχανική παραγωγή, ενώ η ανεργία αυξήθηκε από 300.000 ανέργους το 1929 σε 1 εκατομμύριο το 1933 (το οποίο και πάλι δεν ήταν τόσο μακριά από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο).

Η απάντηση του καθεστώτος στην ύφεση δεν ήταν να επιτρέψει στα εθνικά συνδικάτα να αναλάβουν τη διοίκηση, αλλά να αυξήσει τον άμεσο ρόλο του κράτους. Τα δημόσια έργα αυξήθηκαν σημαντικά, ενώ ενθαρρύνθηκε ο εξορθολογισμός, η αναδιοργάνωση και η σύμπραξη μονάδων της βιομηχανίας. Ο πρώτος μεγάλος φορέας κρατικής παρέμβασης ήταν το Istituto Mobiliare Italiano (Ινστιτούτο Ιταλικών Αποθεματικών, IMI), μια κρατική επιχείρηση που αγόραζε μετοχές χρεοκοπημένων τραπεζών, ξεκινώντας έτσι μια διαδικασία μέσω της οποίας τελικά το κράτος θα ήλεγχε, άμεσα ή έμμεσα, την πλειοψηφία των αποθεματικών των ιταλικών τραπεζών. Το 1933 δημιουργήθηκε το Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI), μια κρατική επιχείρηση για την αγορά των μετοχών και την προμήθεια κεφαλαίων σε αποτυχημένες βιομηχανικές επιχειρήσεις. Το 1939 το

ινστιτούτο αυτό έγινε μόνιμος θεσμός, αποκτώντας το 21,5% του κεφαλαίου απ' όλες τις ανώνυμες εταιρείες στην Ιταλία, κερδίζοντας τον έλεγχο μιας σειράς τομέων της βιομηχανίας. Έτσι, η ιταλική κυβέρνηση είχε το μεγαλύτερο ποσοστό ιδιοκτησίας στην εθνική οικονομία από οποιοδήποτε άλλο κράτος δυτικά της Σοβιετικής Ένωσης. Πολύ σύντομα ακολούθησε και η ανάπτυξη των άλλων κρατικών υπηρεσιών και ρυθμίσεων.

Σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στη Γερμανία, στην Ιταλία η πλήρης ανάκαμψη από την ύφεση θα προέλθει από τη μεγάλη άνοδο της παραγωγής όπλων για τον πόλεμο της Αιθιοπίας το 1935. Ο δείκτης της βιομηχανικής παραγωγής αναπήδησε και πάλι στα επίπεδα σχεδόν του 1929. Το 1937 η παραγωγή ξεπέρασε καθαρά τα πριν την ύφεση επίπεδα, και ανέβηκε περίπου 20% ψηλότερα απ' ό,τι το 1939.

Το τραπεζικό σύστημα αναδιοργανώθηκε σε μεγάλο βαθμό, και ο κυρίαρχος επενδυτικός ρόλος των παλιών μικτών τραπεζών έληξε. Στο χρηματιστικό σύστημα κυριαρχούσε τώρα το κράτος. Η Τράπεζα της Ιταλίας εθνικοποιήθηκε το 1936. Παράλληλα με τον αστικό και τον ποινικό κώδικα, εισήχθη ένας καινούργιος εμπορικός κώδικας, και όλοι κατόρθωσαν να επιβιώσουν για αρκετό καιρό μετά τον πόλεμο. Η λιρέτα αποσύρθηκε από τον χρυσό κανόνα το 1936, και από εκείνη τη στιγμή οι φόροι αυξήθηκαν σημαντικά μαζί με τους ελέγχους στις τιμές. Ένας γενικός φόρος επί των πωλήσεων (IGE) εισήχθη τον Ιανουάριο του 1940, την παραμονή της εισόδου της Ιταλίας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· αυτός θα ήταν και ο κυριότερος φόρος κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η αναλογία των κρατικών δαπανών στο ΑΕΠ ξεπέρασε τα προ-φασιστικά επίπεδα για πρώτη φορά το 1934, φτάνοντας το 28,6% σε σύγκριση με το 27,6% του 1922, και συνέχισε να αυξάνει την παραμονή του πολέμου.

Συγκρινόμενη με το πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επίπεδο του 1913, η συνολική αύξηση της παραγωγής στην Ιταλία είχε ανέλθει το 1938 στο 153,8 σε σύγκριση με το 149,9 στη Γερμανία και το 109,4 στη Γαλλία. Ο συνολικός δείκτης παραγωγικότητας ανά εργάτη το 1939, συγκρινόμενος και πάλι με βάση το 1913, βρισκόταν στο 145,2 για την Ιταλία, στο 136,5 για τη Γαλλία, στο 122,4 για τη Γερμανία, στο 143,6 για τη Βρετανία και στο 136 για τις Ηνωμένες Πολιτείες.[46] Αν και ο μέσος όρος του 1,7% της ιταλικής ετήσιας αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής στα χρόνια της ύφεσης ήταν μικρότερος από αυτόν της Γερμανίας και πολύ χαμη-

46. A. Maddison, *Economic Growth in the West* (Νέα Υόρκη, 1965), παραρτήματα Α, Ε, Η, Ι.

λότερος από αυτόν της Σουηδίας, ήταν μόλις κάτω από τον δυτικοευρωπαϊκό μέσο όρο και ήταν πολύ υψηλότερος από το -2,8% της Γαλλίας.[47] Μεταξύ του 1922 και του 1939 η οικονομία αναπτύχθηκε δυο φορές πιο γρήγορα απ' ό,τι ο πληθυσμός, και η ετήσια ανάπτυξη της βιομηχανίας ήταν 3,9%, με την αξία της βιομηχανικής παραγωγής να ξεπερνά αυτή της αγροτικής για πρώτη φορά το 1937.

Η οικονομική πολιτική του φασισμού δεν ακολούθησε μια ξεκάθαρη πορεία. Από τη μια προώθησε την ανάπτυξη της παραγωγής και τον εκσυγχρονισμό μέσω ημιορθόδοξων μέσων, και από την άλλη θέλησε να δημιουργήσει μια λιγότερο υλιστική και πιο μαχητική ασκητική κοινωνία που θα αντανακλούσε τόσο τον οικολογικό αναπροσανατολισμό (ridimensionamento) όσο και την προετοιμασία για πόλεμο. Ο πρώτος στόχος επετεύχθη σε κάποιο βαθμό — αν και όχι με θεαματικούς ρυθμούς.[48] Το δεύτερο σύνολο στόχων ήταν μια πλήρης αποτυχία. Μολονότι σχεδιάστηκε μία ευρεία αποκατάσταση των γεωργικών γαιών συνδυασμένη με αναδάσωση, ο οικολογικός αναπροσανατολισμός δεν προχώρησε· γενικά, η αστικοποίηση της Ιταλίας αυξήθηκε παράλληλα με την αύξηση της βιομηχανίας και των υπηρεσιών. Η ανοικοδόμηση στα αστικά κέντρα ήταν έντονη, και το φασιστικό κράτος ήταν δραστήριο στην πολεοδομία. Στην πραγματικότητα, ο φασισμός έτεινε να παραμελεί την ύπαιθρο, αν και πέτυχε τη δραματική μείωση της αναλογίας των ακτημόνων στην αγροτική εργατική δύναμη από 44% το 1921 σε 27% το 1936. Πολλοί λίγοι κατόρθωσαν από αγρεργάτες να προβιβασθούν σε κτηματίες· οι περισσότεροι έγιναν ενοικιαστές αγροκτημάτων και οι υπόλοιποι επίμορτοι καλλιεργητές, με τους εναπομείναντες να μετακινούνται στις πόλεις. Η κατά κεφαλήν κατανάλωση στην Ιταλία αυξήθηκε μόνον 7% μεταξύ του 1922 και του 1939, και οι

---

47. D. Lomax, *The Inter-War Economy of Britain, 1919-1939* (Λονδίνο, 1970)· P. Ciocca, «L'economia nel contesto internazionale», στο *L'economia italiana nel periodo fascista*, επιμ. P. Ciocca & G. Toniolo (Μπολόνια, 1976), 36.

48. Η κύρια μελέτη για τον φασιστικό εκσυγχρονισμό είναι του A.J. Gregor, *Italian Fascism and Developmental Dictatorship* (Πρίνστον, 1979). Βλ. επίσης, L. Garruccio [ψευδών.], *L'industrializzazione tra nazionalismo e rivoluzione* (Μπολόνια, 1969)· E.R. Tannenbaum, «The Goals of Italian Fascism», *American Historical Review*, 74:4 (Απρίλιος 1969), 1183-204· R. Sarti, «Fascist Modernization in Italy: Traditional or Revolutionary?», *American Historical Review*, 75:4 (Απρίλιος 1970), 1029-45· του ιδίου, *Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919-1940* (Μπέρκλεϊ, 1971)· P. Melograni, *Gli industriali e Mussolini* (Μιλάνο, 1972)· S. La Francesca, *La politica economica del fascismo* (Μπάρι, 1972)· A. Hughes & M. Kolinsky, «"Paradigmatic Fascism" and Modernization: A Critique», *Political Studies*, 24:4 (Δεκέμβριος 1976), 371-96.

μισθοί των εργατών στα εργοστάσια μειώθηκαν κατά 14%, αν και οι πρόσθετες παροχές των εργατών στις πόλεις γνώρισαν αξιοσημείωτη άνοδο. Το 1933 η κυβέρνηση ίδρυσε το Istituto Nazionale Fascista della Previdenza Sociale (Εθνικό Φασιστικό Συμβούλιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων, INFPS), αλλά στην πραγματικότητα δεν είχε τους απαραίτητους πόρους για τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου συστήματος. Οι στατιστικές από το στρατό αποκαλύπτουν πράγματι αυξήσεις στο ύψος και το βάρος των νεοσυλλέκτων σ' αυτή την περίοδο. Το 1939 οι κοινωνικές δαπάνες έφταναν το 21% του κρατικού προϋπολογισμού, αλλά ποτέ δεν οργανώθηκε ένα συνεκτικό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας ή κοινωνικών ασφαλίσεων.[49]

Εξωτερική Πολιτική και Επέκταση

Σε αντίθεση με τον Χίτλερ, ο Μουσολίνι δεν είχε κάποιο μεγαλειώδες σχέδιο όσον αφορά την εξωτερική πολιτική, εκτός από την αύξηση του κύρους της Ιταλίας και τη δημιουργία μιας μεγαλύτερης αυτοκρατορίας, μιας «σύγχρονης Ρώμης», πιθανόν έξω από την ίδια την Ευρώπη. Κατά τη δεκαετία του 1920 δεν υπήρξε αξιοσημείωτη φασιστικοποίηση ούτε της εξωτερικής πολιτικής ούτε του διπλωματικού σώματος. Αν και το 1928 αυξήθηκε ο αριθμός των μελών του κόμματος που εισέρχονταν στο διπλωματικό σώμα, ο Μουσολίνι ακούσε εξωτερική πολιτική μέσω του συνήθους συστήματος των διπλωματών καριέρας και δεν δημιούργησε ξεχωριστές κομματικές υπηρεσίες για τις εξωτερικές σχέσεις όπως ο Χίτλερ. Στη διάρκεια των ετών της σταθεροποίησης του καθεστώτος κατάλαβε ότι δεν ήταν σε θέση να αμφισβητήσει το status quo στην Ευρώπη.[50]

Σε σχέση με τον Χίτλερ λοιπόν ο Μουσολίνι ήταν απλώς ένας «περιορι-

49. Για τη γενικότερη απόδοση της οικονομίας υπό το φασισμό, βλ. G. Toniolo, *L'economia dell'Italia fascista* (Μπάρι, 1980)· V. Zamagni, *The Economic History of Italy, 1860-1990* (Οξφόρδη, 1993), 243-317.

50. Οι γενικές εργασίες περιλαμβάνονται στα: L. Villari, *Italian Foreign Policy under Mussolini* (Νέα Υόρκη, 1956)· A. Arisi Rota, *La diplomazia del ventennio* (Μιλάνο, 1990). Τα πρώτα στάδια μελετώνται στα: A. Cassels, *Mussolini's Early Diplomacy* (Πρίνστον, 1970)· G. Rumi, *Alle origini della politica estera fascista, 1918-1923* (Μπάρι, 1968)· G. Carocci, *La politica estera dell'Italia fascista, 1925-1928* (Μπάρι, 1968). Ο James Barros, στο *The Corfu Incident of 1923* (Πρίνστον, 1965), περιγράφει την πρώτη δυναμική πρωτοβουλία του Μουσολίνι, και ο Giovanni Zambroni, στο *Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan* (Αμβούργο, 1970), περιγράφει τα σχέδιά του για τα Βαλκάνια. Ο μακροσκελής διάλογος για την ερμηνεία της εξωτερικής πολιτικής του Μουσολίνι αναλύεται στο S.C. Azzi, «The Historiography of Fascist Foreign Policy», *Historical Journal*, 36:1 (1993), 187-203.

σμένος προθεσιακός» αν και η γενικότερη πολιτική του ήταν να υποστηρίζει τον μετριοπαθή «αναθεωρητισμό» (δηλαδή αλλαγές στη μεταπολεμική διευθέτηση του 1919) στην Ευρώπη, σε αντίθεση με ό,τι τον συμβούλευαν οι συντηρητικοί του Υπουργείου Εξωτερικών. Στη δεκαετία του '20, ο αναθεωρητισμός θεωρούνταν γενικά μια σχετικά αριστερή φιλελεύθερη θέση, αφού υποστηριζόταν σθεναρά από την Κομιντέρν και τη Σοβιετική Ένωση. Ο Μουσολίνι χρησιμοποίησε τον αναθεωρητισμό ως ένα είδος τακτικών πιέσεων με στόχο την απόκτηση κάποιων μικρών ωφελημάτων για την ιταλική διπλωματία. Η αναθεωρητική του θέση όσον αφορά τα Βαλκάνια και την Ανατολική Κεντρική Ευρώπη γρήγορα οδήγησε σε τριβές με το καινούργιο γιουγκοσλαβικό κράτος, το οποίο θεωρούνταν εχθρικό προς τα συμφέροντα της Ιταλίας στην Αδριατική, ενώ οι συμφωνίες με την Αλβανία το 1925-26 κυριολεκτικά μετέτρεψαν τη χώρα αυτή σε ιταλικό προτεκτοράτο. Μια δεκάχρονη συνθήκη φιλίας με την Ουγγαρία το 1927 εγκαινίασε μια ειδική σχέση με το πιο καταπιεσμένο κράτος της Ευρώπης, κι αυτό συνδυάστηκε με πιο στενές σχέσεις με την Αυστρία[51] και σχετικά οξυμμένες σχέσεις με τη Γαλλία λόγω του ανταγωνισμού για την Τυνησία.[52] Τον Φεβρουάριο του 1924 η Ιταλία ήταν η πρώτη από τις νικήτριες χώρες που αναγνώρισε επίσημα τη Σοβιετική Ένωση υπογράφοντας ένα εμπορικό σύμφωνο.[53] Στη συνέχεια η Ιταλία δημιούργησε το πιο πυκνό δίκτυο πρεσβειών στη Σοβιετική Ένωση από οποιαδήποτε άλλη χώρα. Ξεκινώντας το 1926, Ιταλία, Γερμανία και Σοβιετική Ένωση συνεργάστηκαν σε διάφορες αναθεωρητικές πρωτοβουλίες, ο Μουσολίνι όμως ήταν ακόμα πολύ προσεκτικός μη θέλοντας να εμπλακεί σε έντονες και άμεσες αμφισβητήσεις του status quo.

Τον Φεβρουάριο του 1925, η κυριότερη φασιστική εφημερίδα, η *Gerarchia* (*Ιεραρχία*), δήλωνε ότι «πιθανόν, σύντομα, μεγάλο μέρος της Ευρώπης θα γίνει λίγο-πολύ φασιστικό». Αργότερα την ίδια χρονιά ο επικεφαλής της Fasci all'Estero ανέφερε ότι ήταν δυνατόν να προσδιορίσουν τουλάχιστον σαράντα κινήματα στην Ευρώπη και σε άλλες χώρες πέρα από αυτά «που αυτοαποκαλούνται ή τα αποκαλούν φασιστικά».[54] Το Μεγάλο Συμβούλιο του κόμματος συζήτησε την πιθανότητα διαμόρφωσης ε-

51. Βλ. D.I. Rusinow, *Italy's Austrian Heritage, 1919-1946* (Οξφόρδη, 1969).

52. J. Bessis, *La Méditerranée fasciste* (Παρίσι, 1981)· W.I. Shorrock, *From Ally to Enemy: The Enigma of Fascist Italy in French Diplomacy* (Κεντ, Οχάιο, 1988).

53. G. Petracchi, *La Russia rivoluzionaria nella politica italiana: Le relazioni italianosovietiche, 1917-1925* (Ρώμη, 1982).

54. De Caprariis, «Fascism and Italian Diplomacy», 234.

νός είδους Φασιστικής Διεθνούς, αλλά ο Μουσολίνι αποθάρρυνε τέτοιες σκέψεις. Το 1928 δήλωσε ότι ο «φασισμός δεν είναι αγαθό προς εξαγωγή», και από το 1929 έως το 1932 ο Υπουργός Εξωτερικών του, ο μετριοπαθής φασίστας Ντίνο Γκράντι, ακολούθησε πολιτική συνεργασίας με την Ένωση των Εθνών.[55] Έτσι οι δυτικές δημοκρατίες θεωρούσαν τη φασιστική Ιταλία ως ένα σχετικά ήπιο καθεστώς.[56]

Η εξωτερική πολιτική άρχισε να αλλάζει το 1932, όταν ο Μουσολίνι απέπεμψε τους πιο ικανούς του υπουργούς και ανέλαβε προσωπικά το Υπουργείο Εξωτερικών. Υποστηρίζεται ότι αυτή την περίοδο η εξωτερική του πολιτική καθοριζόταν από τρεις κυρίως παράγοντες: τον ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα της φασιστικής ιδεολογίας, την πεποίθηση ότι οι γεωγραφικές και στρατηγικές συνθήκες απαιτούσαν τον ανταγωνισμό με τη Γαλλία και τη Βρετανία, και την αύξουσα αποφασιστικότητα για τη χρήση της εξωτερικής πολιτικής ως ενός εργαλείου εσωτερικής πολιτικής, ενίσχυσης της κυριαρχίας του Ντούτσε και αποδυνάμωσης της επιρροής των παλιών ελίτ.[57] Ο Μουσολίνι ήταν πεπεισμένος ότι η κρίση που προέκυψε από την ύφεση θα είχε ως αποτέλεσμα κάποια, μερική έστω, αναδιάταξη των ισορροπιών, πράγμα που θα δημιουργούσε καινούργιες καταστάσεις τις οποίες θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί η Ιταλία. Τα κίνητρά του ήταν επίσης ιδεολογικά: ο Μουσολίνι κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μέχρι να δημιουργηθεί μια καινούργια ρωμαϊκή αυτοκρατορία στο εξωτερικό, η φασιστική επανάσταση μέσα στην Ιταλία δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί. Από αυτή την άποψη, μια πιο ακτιβιστική πολιτική ήταν επίσης μια απάντηση σε εσωτερικές απογοητεύσεις πολιτικού, θεσμικού και πολιτισμικού χαρακτήρα, και όχι απλώς απάντηση στα οικονομικά προβλήματα που δημιούργησε η ύφεση, όπως διατείνονται κάποιοι. Στην πραγματικότητα, η κατάσταση της οικονομίας θα αποθάρρυνε την αποδοχή των υψηλότερων δαπανών που αυτή η πολιτική απαιτούσε, αλλά για τον Μουσολίνι η πολιτική και η ιδεολογία είχαν γίνει αποφασιστικοί παράγοντες. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, το 1932 διέταξε πρώτα το σχεδιασμό μιας πιθανής επίθεσης στην Αιθιοπία.[58]

---

55. Πρβλ. J.A. Bongiorno, *Fascist Italy and the Disarmament Question, 1928-1934* (Νέα Υόρκη, 1992).

56. J.P. Diggins, *Mussolini and Fascism: The View from America* (Πρίνστον, 1972)· D.F. Schmitz, *The United States and Fascist Italy, 1922-1940* (Τσάπελ Χιλ, 1988)· P. Milza, *L'Italie fasciste devant l'opinion française* (Παρίσι, 1967).

57. M. Knox, «Il fascismo e la politica estera italiana», στο *La politica estera italiana, 1860-1985*, επιμ. R. Bosworth & S. Romano (Μπολόνια, 1991), 287-330.

58. Κάποιες φάσεις αυτής της πολιτικής μελετώνται από τον F. D'Amoja, στο *Declino e*

Παράλληλα κατεβλήθησαν προσπάθειες για την επέκταση της ιδεολογικής και πολιτικής επιρροής του φασισμού στην Ευρώπη, μια πρωτοβουλία που χρονολογούνταν από το 1930, όταν εγκαινιάστηκε η προσπάθεια ενίσχυσης των άλλων φασιστικών ή πρωτοφασιστικών κινημάτων σε άλλες περιοχές. Τα επόμενα χρόνια αυτές οι προσπάθειες έγιναν ακόμα πιο έντονες, εναρμονιζόμενες έτσι με τον αναπροσανατολισμό, το 1932, της εξωτερικής πολιτικής του Μουσολίνι προς πιο επιθετικά μονοπάτια και με την εμφάνιση νέων προπαγανδιστικών μηχανισμών, όπως η εφημερίδα *Ottobre* (*Οκτώβρης*· έγινε καθημερινή το 1934), που ήταν αφιερωμένη στη μελέτη της οικουμενικής αποστολής του φασισμού, το Centro di Studi Internazionali sul Fascismo στο Μιλάνο, καθώς και ποικίλα βιβλία και άλλες δημοσιεύσεις.[59]

Το 1933, για το συντονισμό αυτών των δραστηριοτήτων ο Μουσολίνι ίδρυσε την Comitati d'Azione per l'Universalità di Roma (CAUR) υπό τον Ευτζένιο Κοζέλσι. Η CAUR τα δύο επόμενα χρόνια διοργάνωσε διάφορες συναντήσεις στην Ελβετία, από τις οποίες η πιο σημαντική ήταν το παγκόσμιο φασιστικό συνέδριο στο Μοντρέ τον Δεκέμβριο του 1934. Ένα από τα κυριότερα προβλήματα ήταν τα κριτήρια με τα οποία κινήματα από άλλες χώρες μπορούσαν να προσδιοριστούν ως φασιστικά. Υπήρχαν πολλές έντονα εθνικιστικές ομάδες, αλλά ποιες ήταν «φασιστικές»; Δεν υπήρχε ολοκληρωμένη και επίσημη κωδικοποίηση του ιταλικού φασιστικού δόγματος ώστε να χρησιμοποιηθεί ως μέτρο κρίσης, και γι' αυτό οι υποστηρικτές του καινούργιου διεθνούς ρεύματος του «οικουμενικού φασισμού» κατασκεύασαν μια δική τους, όσο αόριστη κι αν ήταν αυτή, και τον Απρίλιο του 1934 είχαν προσδιορίσει «φασιστικά» κινήματα σε 39 χώρες. Σ' αυτές συμπεριλαμβάνονταν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες εκτός της Γιουγκοσλαβίας, καθώς επίσης οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Νότια Αφρική, η Αυστραλία, πέντε χώρες της Ασίας και έξι της Λατινικής Αμερικής.[60] Ακόμα και μια μετριοπαθής οργάνωση όπως οι Κυανοχίτωνες του Στρατηγού Ιοϊν Ο' Ντάφι στην Ιρλανδία θεωρήθηκε φασιστική. Προέκυψαν όλων των ειδών τα προβλήματα, καθώς διάφορες ομάδες προσπαθούσαν να εκμαιεύσουν βοήθεια,

---

prima crisi dell'Europa di Versailles: Studio sulla diplomazia italiana ed Europa, 1931-1933 (Μιλάνο, 1967).

59. Για παράδειγμα, G.S. Spinetti, *Fascismo universale* (Ρώμη, 1933), και O. Fantini, *L' universalità del Fascismo* (Νάπολη, 1933), του οποίου είχε προηγηθεί το J.S. Barnes, *The Universal Aspects of Fascism* (Λονδίνο, 1928). Για περαιτέρω αναφορές και συζητήσεις, η κυριότερη μελέτη είναι του M.A. Ledden, *Universal Fascism* (Νέα Υόρκη, 1972), 1-103.

60. Για μια πλήρη αναφορά, στο De Felice, *Mussolini il Duce,* 1:872-919.

και παρουσιάστηκαν έντονες διαφωνίες σε ζητήματα όπως ο ρατσισμός, ο αντισημιτισμός, ο κορπορατισμός και η κρατική δομή. Η προσπάθεια να δημιουργηθεί μια διεθνής ομάδα ακραίων εθνικιστικών κινημάτων γρήγορα καταδικάστηκε σε αποτυχία.

Όλα αυτά δεν απέτρεψαν τη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ Ιταλίας και Σοβιετικής Ένωσης. Οι επαφές τους ήταν γενικά φιλικές, και ο Μουσολίνι προσέβλεπε στο να πατρονάρει τη Ρωσία για να προωθήσει αναθεωρήσεις στα ευρωπαϊκά ζητήματα, αν και την ίδια στιγμή ανησυχούσε μήπως η Κομιντέρν γίνει ο επαναστατικός ανταγωνιστής του φασισμού. Αν και η προπαγάνδα της Κομιντέρν από πολύ καιρό χρησιμοποιούσε τη λέξη *φασισμός* προσβλητικά, η σοβιετική κυβέρνηση δεν έβλεπε την Ιταλία ως απειλή, και το εμπόριο μεταξύ των δύο δυνάμεων αυξήθηκε την περίοδο 1930-32. Μετά την εμφάνιση του Χίτλερ, ο Στάλιν ήλπιζε να χρησιμοποιήσει την Ιταλία ως μοχλό πίεσης εναντίον της Γερμανίας. Ένα καινούργιο οικονομικό σύμφωνο υπογράφτηκε το 1933, κι έπειτα από τέσσερις μήνες ακολούθησε το Ιταλοσοβιετικό Σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας και μη Επίθεσης (ένα παρόμοιο σύμφωνο υπογράφτηκε τον προηγούμενο χρόνο μεταξύ Γαλλίας και Σοβιετικής Ένωσης).[61]

Καθώς η πολιτική του Μουσολίνι γινόταν όλο και πιο επεκτατική, στη Ρώμη διεξάγονταν πολλές συζητήσεις για την «επαναστατική συγγένεια» μεταξύ των δύο καθεστώτων και για τη σοβιετική «σύγκλιση» με το φασισμό, ακόμα και αν οι καλύτεροι Ιταλοί θεωρητικοί κατανοούσαν τις βαθιές διαφορές που υπήρχαν μεταξύ των δύο.[62] Το 1933-34 τα ιταλικά ναυπηγεία κατασκεύασαν πλοία για τον σοβιετικό στόλο, πριν η εισβολή στην Αιθιοπία απομακρύνει και πάλι τα δύο καθεστώτα. Όμως ακόμα και το 1938 ο Μουσολίνι αποκαλούσε τον Στάλιν «κρυπτοφασίστα»,[63] και τον επόμενο χρόνο ο κυριότερος ιδεολογικός εκπρόσωπος του φασισμού, ο Σέρτζιο Πανούντσιο, δήλωνε ότι η Σοβιετική Ένωση άρχισε να αποκτά όλο και περισ-

---

61. J.C. Clarke III, ***Russia and Italy against Hitler: The Bolshevik-Fascist Rapprochement of the 1930s*** (Γουέστπορτ, Κον., 1991).

62. Αργότερα ο Μουσολίνι έγραψε μια συμπαθητική κριτική για το βιβλίο του Renzo Bertoni, *Il trionfo del fascismo nell'URSS* (Μιλάνο, 1937), στο οποίο ο Renzo επιχειρηματολογούσε ότι αν και τα δύο καθεστώτα αρχικά ακολούθησαν διαφορετικού τύπου πολιτικές, οι σοβιετικές στρατηγικές είχαν καταστρέψει την οικονομία και την οικογενειακή ζωή, και η Σοβιετική Ένωση θα εξαναγκαζόταν τώρα να υιοθετήσει φασιστικού τύπου πολιτικές.

63. B. Mussolini, *Opera omnia di Benito Mussolini*, επιμ. E. & D. Susmel, 36 ττ. (Φλωρεντία, 1951-63), 29:63.

σότερα φασιστικά χαρακτηριστικά: «Η Μόσχα υποκλίνεται μπροστά στο ακτινοβόλο φως της Ρώμης. Η Κομουνιστική Διεθνής δεν μιλά πια στο πνεύμα· είναι νεκρή».[64]

Ο Μουσολίνι παρακολουθούσε με ιδιαίτερη προσοχή τις δύο ηγετικές φυσιογνωμίες που στις αρχές του 1933 ανήλθαν στην εξουσία στο εξωτερικό: τον Φράνκλιν Ρούσβελτ και τον Αδόλφο Χίτλερ. Αρχικά η στάση του ήταν πιο θετική προς την αμερικανική διοίκηση, και ο Ντούτσε με τον Ρούσβελτ αποκατέστησαν μια προσωπική επαφή πριν ακόμα ο δεύτερος λάβει το χρίσμα. Ο Μουσολίνι προσέβλεπε προς την αμερικανική οικονομία. Πίστευε ότι αυτή θα παρείχε τη δυναμική για την υπέρβαση της ύφεσης στην Ευρώπη, και ήταν ζήτημα λίγων μηνών για να βεβαιωθεί ότι το Νιου Ντιλ (New Deal) αντέγραφε φασιστικές οικονομικές μεθόδους — όπως άλλωστε ισχυρίζονταν και οι κριτικοί του Ρούσβελτ στις Ηνωμένες Πολιτείες.[65] Ιδιαίτερα τον πρώτο χρόνο της προεδρίας του, ο Ρούσβελτ, με τη σειρά του, προσέβλεπε στον Μουσολίνι ως έναν σημαντικό σύμμαχο για τη διατήρηση της ειρήνης στην Ευρώπη.[66] Η στάση των φασιστών προς τις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν αρκετά διφορούμενη. Αν και πολλοί ασκούσαν τη συνηθισμένη κριτική για τον υλισμό, τον ηδονισμό και την έλλειψη κουλτούρας, αρκετοί ήταν αυτοί που εγκωμίαζαν, ακόμα και στον φασιστικό Τύπο, τον δυναμισμό και το μοντερνισμό της Αμερικής.[67]

Ο Μουσολίνι δεν θα πάρει μια κατηγορηματικά αρνητική στάση απέναντι στις ΗΠΑ έως το 1937, οπότε άρχισαν να παρουσιάζονται πολλά σημεία έντονων τριβών.

Ακόμα πιο μπερδεμένη ήταν η στάση του προς τον γερμανικό εθνικοσο-

---

64. S. Panunzio, *Teoria generale dello Stato fascista* (Πάδοβα, 1939), 9-10, που παρατίθεται στο Clarke, *Russia and Italy*, 90-91.

65. Αυτό που ο φασιστικός κορπορατισμός και το New Deal είχαν κοινό ήταν ένα συγκεκριμένο επίπεδο κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Πέραν τούτου, η μόνη προσωπικότητα που έβλεπε το φασισμό ως ένα είδος μοντέλου ήταν ο Hugh Johnson, επικεφαλής της Διοίκησης για την Εθνική Ανάκαμψη. F. Perkins, *The Roosevelt I Knew* (Νέα Υόρκη, 1946), 206.

66. «Τα δύο πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης από τον Ρούσβελτ είδαν τις μετοχές του Μουσολίνι στην Ουάσινγκτον να ανεβαίνουν, και η άποψη ότι ο Μουσολίνι είχε μια καταπραϋντική επίδραση πάνω στον Χίτλερ ήταν καλά ριζωμένη». Schmitz, *United States*, 141. Βλ. επίσης, G.G. Migone, *Gli Stati Uniti e il fascismo* (Μιλάνο, 1980)· B.R. Sullivan, «Roosevelt, Mussolini e la guerra d'Etiopia», *SC*, 19:1 (Φεβρουάριος 1988), 85-106· Cannistraro & Sullivan, *Other Woman*, 395-417.

67. E. Gentile, «Impending Modernity: Fascism and the Ambivalent Image of the United States», *JCH*, 28:1 (Ιανουάριος 1993), 7-29.

σιαλισμό. Ο Μουσολίνι ήθελε πάση θυσία να διατηρήσει το ρόλο του φασισμού ως του ηγετικού κινήματος —αυτό ήταν, ενμέρει, το κίνητρο πίσω από την καμπάνια για τον «οικουμενικό φασισμό»—, και μερικές φορές, κατιδίαν, ονόμαζε τον εθνικοσοσιαλισμό «παρωδία του φασισμού». Ενώ διατηρούσε ανεπίσημες επαφές με τον Χίτλερ για πολλά χρόνια,[68] η πολιτική ομάδα που έλαβε τη μεγαλύτερη βοήθεια από αυτόν ήταν το δεξιό Stahlhelm.[69] Στην αρχή ο φασιστικός Τύπος χαιρέτισε το θρίαμβο του Χίτλερ το 1933, και ο Μουσολίνι δήλωσε ότι θα ωφελήσει το ιταλικό καθεστώς.[70] Υποστήριξε τον επανεξοπλισμό της Γερμανίας, και είδε το χιτλερικό καθεστώς ως ένα δυνητικά χρήσιμο αντίβαρο εναντίον της Βρετανίας και της Γαλλίας στη μακρόπνοη εκστρατεία του για την αλλαγή των ισορροπιών ισχύος στην Ευρώπη. Γι' αυτό, η πρώτη πρωτοβουλία του Μουσολίνι ήταν η πρόσκληση, τον Μάρτιο του 1933, για ένα «Σύμφωνο των Τεσσάρων Δυνάμεων» ανάμεσα στη Βρετανία, τη Γαλλία, την Ιταλία και τη Γερμανία, που θα επέτρεπε επίσημα την εξοπλιστική εξίσωση της Γερμανίας και θα έθετε τις βάσεις για την αμοιβαία συνεργασία των τεσσάρων χωρών στα κυριότερα ευρωπαϊκά και αποικιακά προβλήματα. Αυτό ήταν κυρίως ένα συνωμοτικό σχέδιο για να ανυψώσει την Ιταλία στο επίπεδο της μεγάλης δύναμης. Η Γαλλία αντέκρουσε σθεναρά αυτή την ιδέα, αλλά και η υποστήριξη του Χίτλερ ήταν μάλλον χλιαρή˙ η απόσυρσή του από την Ένωση των Εθνών πριν το τέλος του 1933 και η ανεξάρτητη πολιτική του στους εξοπλισμούς αφαίρεσε κάθε ουσία από την πρόταση του Μουσολίνι. Το σύμφωνο υπογράφτηκε μόνον αφότου οι όροι του κατέστησαν κενοί περιεχομένου.[71]

Η στάση του Χίτλερ απέναντι στον Μουσολίνι ήταν ξεκάθαρη και θετική, αφού ήδη από τη συγγραφή του *Mein Kampf* προσέβλεπε στο φασιστικό καθεστώς ως φυσικό του σύμμαχο. Αν και πρότεινε στον Μουσολίνι μια συμμαχία «για την επιβολή του φασισμού στον κόσμο», όπως το έθεσε ο

---

68. R. De Felice, *Hitler e Mussolini: I rapporti segreti, 1922-1933* (Φλωρεντία, 1983).

69. Αυτό, μαζί με τη στάση της Δεξιάς και των ναζί απέναντι στο φασισμό, μελετώνται στο K.-P. Hoepke, *Die deutsche Rechte und der italienische Faschismus* (Ντίσελντορφ, 1968).

70. Οι πρώτες συγκριτικές μελέτες, είτε εγκωμιαστικές είτε κριτικές, είδαν πολλούς παραλληλισμούς μεταξύ του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού, που συνοδεύονταν από σημαντικές διαφορές: G. Bortolotto, *Fascismo e nazionalsocialismo* (Μπολόνια, 1933)˙ E. Schrewe, *Faschismus und Nationalsozialismus* (Αμβούργο, 1934)˙ M.T. Florinsky, *Fascism and National Socialism* (Νέα Υόρκη, 1936).

71. K.H. Jarausch, *The Four Power Pact* (Μάντισον, 1965).

Γερμανός απεσταλμένος, ο Ντούτσε ήταν πολύ πιο χαλαρός. Η πρώτη τους συνάντηση, όταν ο Χίτλερ επισκέφτηκε την Ιταλία την άνοιξη του 1934, δεν πήγε καλά. Ο Χίτλερ έβγαζε λογύδρια στον Μουσολίνι για τους μεσογειακούς λαούς, των οποίων το αίμα είχε μολυνθεί από τους νέγρους, και άλλα θέματα από το εκτεταμένο του ρεπερτόριο. Λίγο αργότερα, τον Ιούλιο, ήρθε το αποτυχημένο πραξικόπημα των ναζί για την κατάληψη της εξουσίας στην Αυστρία. Ο Μουσολίνι για αρκετά χρόνια επιδίωκε να μετατρέψει την Αυστρία σ' ένα υποτελές κράτος, και τη θεωρούσε μια σημαντική προστατευτική ασπίδα εναντίον της Γερμανίας. Αντέδρασε άμεσα, στέλνοντας έξι μεραρχίες στο πέρασμα Μπρένερ και παίρνοντας μια σθεναρή στάση υπέρ της αυστριακής ανεξαρτησίας. Για μια ακόμα φορά ο Μουσολίνι εμφανιζόταν να δρα ως ένας καλός Ευρωπαίος πολίτης, διατηρώντας ειρηνικό το status quo.[72]

Αρκετά φασιστικά δημοσιεύματα στέκονταν κριτικά απέναντι στο ναζισμό, και μετά τον Ιούλιο του 1934 ο αριθμός τους πολλαπλασιάστηκε. Τα δημοσιεύματα αυτά επέμεναν στην έντονη αντίθεση ανάμεσα στο σεβασμό που ο φασισμός έδειχνε για τα ατομικά δικαιώματα και τον εθνικοσοσιαλισμό. Οι φασίστες κατηγορούσαν τους ναζί ότι ήταν πολύ σοσιαλιστές, αντιατομιστές και αντικαθολικοί. Κυκλοφορούσαν αντίτυπα ναζιστικών δημοσιευμάτων που αποκήρυσσαν τους Ιταλούς Εβραίους (που σε κάποιες περιπτώσεις ήσαν αξιωματούχοι του Φασιστικού Κόμματος), και στο διεθνές φασιστικό συνέδριο του Μοντρέ δεν υπήρχαν ναζί διότι πιθανόν δεν είχε προσκληθεί κανένας. Ακόμα και ακραίοι φασίστες όπως ο Ρομπέρτο Φαρινάτσι και ο Τζοβάνι Πρετσιόζι έγραφαν ότι ο ναζισμός, με τον επαρχιακό και αποκλειστικό ρατσισμό του, ήταν προσβλητικός για τη συνείδηση του ανθρώπινου είδους και θα ωθούσε την Ευρώπη στον κομουνισμό. Ο Μουσολίνι χλεύαζε τη ναζιστική αντίληψη περί φυλής, ισχυριζόμενος ότι οι Γερμανοί δεν συνιστούσαν φυλή αλλά ήταν το αποτέλεσμα επιμιξίας τουλάχιστον έξι διαφορετικών λαών, ενώ σε μερικά μέρη της Βαυαρίας το 7% του πληθυσμού ήταν διανοητικώς ανεπαρκές.[73] Ένα άρθρο που παρου-

---

72. Η καλύτερη γενική μελέτη της ιταλικής πολιτικής στη δεκαετία του 1930 είναι του R. Quartararo, *Roma tra Londra e Berlino: La politica estera fascista dal 1930 al 1940* (Ρώμη, 1980). Βλ. επίσης, R. De Felice, επιμ., *L'Italia fra tedeschi e alleati: La politica estera fascista e la seconda guerra mondiale* (Μπολόνια, 1973).

73. Τον Δεκέμβριο του 1927, όταν καλούσε για καλύτερες σχέσεις με τη Γαλλία και «ένα αχανές λατινικό μπλοκ» της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, ο Μουσολίνι τόνιζε ότι κάτι τέτοιο θα πρέπει να βασίζεται στον «πολιτισμό και την κουλτού-

σιάστηκε στη *Gerarchia* τον Μάιο του 1934 (πιθανόν γραμμένο από τον Μουσολίνι) δήλωνε ότι ο ναζιστικός ρατσισμός ήταν ενάντιος «χθες στον χριστιανικό πολιτισμό, σήμερα στον λατινικό πολιτισμό και αύριο στον πολιτισμό όλου του κόσμου». Στην τελευταία καταγραμμένη συνάντηση της επιτροπής που δημιουργήθηκε από το συνέδριο του Μοντρέ, τον Απρίλιο του 1935, η επίσημη διακήρυξη «απέρριπτε κάθε υλιστική αντίληψη που εκθειάζει την αποκλειστική κυριαρχία μιας φυλής πάνω στις άλλες».[74] Σε κάποια φασιστικά δημοσιεύματα ο Χίτλερ αναφερόταν ως «αντίχριστος», ενώ σε κάποια άλλα (που αφορούσαν την Αιματηρή Εκκαθάριση του Ιουνίου του 1934, στην οποία δολοφονήθηκαν ο Ερνστ Ρεμ και κάποιοι άλλοι περιβόητοι ομοφυλόφιλοι ηγέτες της ναζιστικής SA) ο εθνικοσοσιαλισμός χλευαζόταν ως «ένα πολιτικό κίνημα παιδεραστών». Τον Ιούλιο του 1935 η *Gerarchia* έγραφε ότι οι πραγματικές διαφορές ανάμεσα στο φασισμό και το ναζισμό ήσαν τώρα «βαθιές και αδιαμφισβήτητες».[75]

Αυτό που ο Χίτλερ προσέφερε στον Μουσολίνι ήταν το ξεκίνημα της βαθιάς αποσταθεροποίησης των ευρωπαϊκών ισορροπιών εξουσίας και την ευκαιρία για μια πιο μαχητική πολιτική. Ο Μουσολίνι, αν και ακόμα προτιμούσε να δουλεύει μαζί παρά εναντίον των ευρωπαϊκών ισορροπιών, ήταν αποφασισμένος να επεκτείνει την ιταλική αυτοκρατορία. Οι κυριότερες αναφορές στον πολιτικό του λόγο ήταν η ανάγκη για αγώνα.[76] Μιλούσε όλο και πιο πολύ για την ανάγκη προετοιμασίας για πόλεμο. Ήδη από το 1935 άρχισε να κυριαρχείται από την ψυχολογία του ducismo, πεπεισμένος ότι ήταν ο μόνος αξιόπιστος και ικανός ηγέτης που παρήγαγε ο φασισμός, και ήταν αναγκαίο να τον οδηγήσει στη δημιουργία μιας μεγάλης αυτοκρατορίας πριν αυτό το κίνημα γίνει τόσο δυνατό ώστε να προαγάγει την αληθινή φασιστική επανάσταση και τον νέο Ιταλό. Μόνον αυτό θα καθιστούσε δυνατό το μετασχηματισμό «μιας χειρονομούσας, φλύαρης, επιφανειακής και καρναβαλίζουσας χώρας», όπως το έθεσε κάποτε, σ' ένα καινούργιο έθνος

ρα», κι όχι στη «φυλή». Η τελευταία ήταν «πολύ αόριστη ως οντότητα, αν δούμε τις πολλές επιμιξίες που έλαβαν χώρα στην πορεία των αιώνων». Παρατίθεται στο R. Rainero, *La rivendicazione fascista sulla Tunisia* (Μιλάνο, 1978), 151, 163.

74. Leeden, *Universal Fascism*, 123-24.

75. Αυτές οι παραθέσεις από τον D.M. Smith, *Mussolini's Roman Empire* (Νέα Υόρκη, 1976), 44-58. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Μουσολίνι για τον Χίτλερ όπως παρατίθενται από τον φιλοδοξούντα Αυστριακό μιμητή του τον E.R. von Starhemberg, στο *Between Hitler and Mussolini* (Λονδίνο, 1942), 164-68.

76. E.J. Nelson, «To Ethiopia and Beyond: The Primacy of Struggle in Mussolini's Public Discourse», Ph.D. diss., University of Iowa, 1988.

πολεμιστών, αληθινών φασιστών.[77] Ο μοναδικός δρόμος για την ολοκλήρωση της φασιστικής επανάστασης ήταν αυτός.

Οι φιλοδοξίες του Μουσολίνι διοχετεύτηκαν στην επέκταση προς την Αφρική, αφενός επειδή αυτό ήταν ασφαλέστερο, αφετέρου γιατί η Αιθιοπία, που είχε ταπεινώσει το 1896 την Ιταλία, παρέμενε ανεξάρτητη και άρα δυνητικά ανοικτή στην κατάκτηση. Το πιο ωμό πρόσωπο του φασισμού παρουσιαζόταν πιο εύκολα στο εξωτερικό παρά στο εσωτερικό. Η ηρεμία στη Λιβύη, την κυριότερη ιταλική αποικία, είχε τελικά αποκατασταθεί, αλλά με το κόστος μιας βάναυσης στρατιωτικής πολιτικής εναντίον του τοπικού πληθυσμού, που μεταξύ του 1928 και του 1932 είχε στοιχίσει τις ζωές σε 60.000 από τους 225.000 κατοίκους της περιοχής της Κυρηναϊκής.[78] Ο Μουσολίνι πίστευε ότι ο δρόμος προς την Αντίς Αμπέμπα είχε ανοίξει με τις παλιές συμφωνίες του 1906 με τη Βρετανία και τη Γαλλία, που είχαν υποσχεθεί αόριστα τη μερίδα του λέοντος στην Ιταλία σε κάποιον μελλοντικό διαμελισμό. Δοθέντος του γαλλικού ενδιαφέροντος στην κινητοποίηση της υποστήριξης της Ιταλίας εναντίον της Γερμανίας, μια γαλλοϊταλική συμφωνία τον Ιανουάριο του 1935 υπογράμμισε την υποστήριξη των δύο χωρών στο status quo στην Αυστρία και τα Βαλκάνια, ενώ, από την άλλη, προχώρησαν προς μικρής έκτασης παραχωρήσεις υπέρ της Ιταλίας στη Λιβύη και την Ερυθραία. Ο Μουσολίνι συμφώνησε επίσης στη σταδιακή εξάλειψη των ειδικών ιταλικών μειονοτικών δικαιωμάτων στην Τυνησία. Επίσης θα ισχυριζόταν, παρόλο που δεν διατυπωνόταν στη συμφωνία, ότι είχε λάβει διαβεβαιώσεις από τον Γάλλο Υπουργό Εξωτερικών Πιερ Λαβάλ ότι η χώρα του θα αποδεχόταν την επεκτατική πολιτική της Ιταλίας στην Αιθιοπία.

Η αιτία του πολέμου για την έναρξη της εισβολής στην Αιθιοπία ήταν το επεισόδιο του Γουάλ-Γουάλ, που αφορούσε σε διαμφισβητούμενες περιοχές μεταξύ της Αιθιοπίας και της ιταλικής Σομαλίας τον Δεκέμβριο του 1934. Οι ιταλικές προετοιμασίες προχωρούσαν αργά, και ο Μουσολίνι ήλπιζε ακόμα ότι θα ελάμβανε την έγκριση των δύο μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Εντωμεταξύ, τον Μάιο του 1935, οι τρεις δυνάμεις είχαν για ένα σύντομο χρονικό διάστημα σχηματίσει το «Μέτωπο Στρέσα», σε μια συνδιάσκεψη όπου συμφώνησαν να διατηρήσουν το status quo στην Ευρώπη. Από

77. Παρατίθεται στο De Felice, *Mussolini il Duce*, 1:48.

78. Αυτοί οι αριθμοί είναι του G. Rochat, *Il colonialismo italiano* (Τορίνο, 1974), 101, και του J.L. Miège, *L'imperialismo coloniale italiano dal 1870 ai nostri giorni* (Μιλάνο, 1976), 189. Για την ιταλική πολιτική και τις δραστηριότητες στη Λιβύη, βλ. C.G. Segrè, *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya* (Σικάγο, 1974).

την πλευρά της Βρετανίας και της Γαλλίας, αυτό εξασφάλιζε την ιταλική υποστήριξη για τον περιορισμό του Χίτλερ· από την πλευρά του Μουσολίνι, ήταν μια δήλωση ευρωπαϊκής ομόνοιας που άφηνε ανοιχτή την πόρτα για επέκταση στην Ανατολική Αφρική, αν και κάτι τέτοιο δεν είχε λεχθεί ρητά. Η Βρετανία τότε προχώρησε στη διαπραγμάτευση μιας δικής της ξεχωριστής συμφωνίας με τον Χίτλερ, και όταν φάνηκε ότι ο Μουσολίνι ήταν πραγματικά έτοιμος να εισβάλει στην Αιθιοπία, τον δωροδόκησε με την παραχώρηση ενός άνευ ουδεμίας ουσίας μικρού κομματιού της Βρετανικής Σομαλίας.[79]

Πεπεισμένος ότι είχε έρθει η ώρα να χτυπήσει, πιθανόν ατιμωρητί, ο Ντούτσε αρνήθηκε κάθε διαμεσολάβηση και εισέβαλε στην Αιθιοπία στις 3 Οκτωβρίου 1935. Σ' αυτή την ενέργεια συμμετείχαν σχεδόν 600.000 στρατιώτες, και διαφημίστηκε ως «ο μεγαλύτερος αποικιακός πόλεμος όλων των εποχών». Ήταν επίσης η πρώτη επιθετική κίνηση ευρωπαϊκού κράτους για περισσότερο από μια δεκαετία (με τη μερική εξαίρεση της σοβιετικής εισβολής στο Ιράν το 1929), και αμέσως προκάλεσε πολύ έντονες αντιδράσεις. Στις 7 Οκτωβρίου, η Ένωση των Εθνών χαρακτήρισε την Ιταλία επιτιθέμενη, και λίγες μέρες αργότερα ενέκρινε οικονομικές κυρώσεις εναντίον της. Η προηγούμενη καταπιεστική πολιτική της στην Κυρηναϊκή δεν είχε επισύρει έντονες κριτικές, αλλά τώρα η ξένη κοινή γνώμη παρακολουθούσε εμβρόντητη τα δηλητηριώδη αέρια μουστάρδας να χρησιμοποιούνται επανειλημμένα από τις αεροπορικές ιταλικές δυνάμεις. Τον Δεκέμβριο, οι κυβερνήσεις της Βρετανίας και της Γαλλίας κατέβαλαν σοβαρές προσπάθειες για την επίτευξη μιας συμφωνίας με τον Μουσολίνι, προσφέροντάς του μια μυστική συμφωνία με την οποία η Ιταλία θα έπαιρνε μεγάλο μέρος της Αιθιοπίας, θα άφηνε όμως ένα υπόλειμμα ανεξάρτητου αιθιοπικού κράτους. Αρχικά ο Μουσολίνι αποδέχθηκε αυτή τη διευθέτηση, τα νέα όμως για τη συμφωνία σύντομα διέρρευσαν, και η αντίδραση της ιταλικής κοινής γνώμης συνεισέφερε στην ακύρωσή της — μια εξαιρετική περίπτωση όπου ο Μουσολίνι, ως ένα βαθμό, πιέστηκε από μερίδα της ιταλικής κοινής γνώμης να προχωρήσει σε πιο ακραίες ενέργειες από αυτές που θεωρούσε σωστές. Πολύ γρήγορα όμως οι αιθιοπικές δυνάμεις έκαναν το λάθος να αντιμετωπίσουν κατά μέτωπο τους Ιταλούς σε μια μεγάλων διαστάσεων μάχη. Η σύγχρονη στρατιωτική τεχνολογία πολύ σύντομα υ-

79. Για το διπλωματικό παρασκήνιο, βλ. G. Baer, *The Coming of the Italo-Ethiopian War* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1967)˙ Shorrock, *From Ally to Enemy*, 99-169˙ E.M. Robertson, *Mussolini as Empire-Builder: Europe and Africa, 1932-1936* (Νέα Υόρκη, 1977)˙ L. Noel, *Les illusions de Stresa: L'Italie abandonnée a Hitler* (Παρίσι, 1975).

περνίκησε, και η κατάληψη του μεγαλύτερου μέρους της Αιθιοπίας ολοκληρώθηκε τον Μάιο του 1936. Στις μάχες σκοτώθηκαν μόνο 1.000 Ιταλοί στρατιώτες.[80]

Ο πόλεμος προκάλεσε τεράστιο ενθουσιασμό. Φεύγοντας με τα πλοία, τα ιταλικά στρατεύματα έπαιρναν μαζί τους μικρά μπουκαλάκια με ιταλικό χώμα, κάτω από τις μαζικές επευφημίες του κοινού. Μια τεράστια προπαγανδιστική εκστρατεία απέδωσε τα αναμενόμενα, κι έτσι η ιταλική κοινή γνώμη θεωρούσε ότι ο Ντούτσε πέτυχε εκεί όπου οι φιλελεύθεροι προκάτοχοί του συνήθως αποτύγχαναν: η Ιταλία είχε κερδίσει σε μια εκστρατεία που εξετέλεσε μόνη της, ο Μουσολίνι αψήφησε την Ένωση των Εθνών και τις μεγάλες δυνάμεις, αυξάνοντας στην πορεία το κύρος του. Το 1936 ακόμα και οι μυστικές κομουνιστικές αναφορές αναγνώριζαν ότι οι θεματικές του εθνικισμού και του «προλεταριακού πολέμου» που χρησιμοποίησε ο φασισμός είχαν συγκινήσει τους απλούς ανθρώπους, μεταξύ των οποίων υπήρχε «μια αχανής μάζα εργατών επηρεασμένων από το φασισμό».[81] Οι κομουνιστές ηγέτες συμπέραναν ότι θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί ώστε να μην προσβάλλουν τα πατριωτικά αισθήματα, ακόμα και μέχρι του σημείου να αποδεχθούν κάποιο βαθμό εθνικισμού και να προετοιμάζονται για συνεργασία με φιλοφασίστες εργάτες. Ο Μουσολίνι, συνεπαρμένος από το αποτέλεσμα της επιθετικότητάς του, πίστευε πως αυτό ήταν ένδειξη ότι ο φασισμός είχε αλλάξει το χαρακτήρα των Ιταλών.

Άρα, ο πόλεμος της Αιθιοπίας ήταν κάτι περισσότερο από την τελευταία ευρωπαϊκή αποικιακή εκστρατεία κατάκτησης. Αποτέλεσε επίσης σημείο καμπής για την ιστορία του φασισμού, καθώς ο Μουσολίνι ριζοσπαστικοποίησε την πολιτική του στο εσωτερικό μέτωπο. «Οι περιπέτειες στο εξωτερικό αποτελούσαν επίσης μια εσωτερική προς τα εμπρός πολιτική, όχι απλώς την "κοινωνικο-ιμπεριαλιστική" υπεράσπιση της τάξης στην εσωτερική πολιτική σκηνή που ήταν το χαρακτηριστικό των πιο μετριοπαθών [δεξιών] αυταρχικών καθεστώτων».[82] Το 1936 ο Μουσολίνι προσπά-

80. A. Mockler, *Haile Selassie's War: The Italian-Ethiopian Campaign, 1935-1941* (Νέα Υόρκη, 1985)˙ A. Del Boca, *La guerra d'Abissinia, 1935-1941* (Μιλάνο, 1966)˙ G. Rochat, *Militari e politici nella preparazione della campagna d'Etiopia, 1932-1936* (Μιλάνο, 1971)˙ F. Catalano, *L'impresa etiopica e altri saggi* (Μιλάνο, 1965), 143-221.

81. P. Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano* (Ρώμη, 1979), 3:58, που παρατίθεται στο De Felice, *Mussolini il Duce,* 1:71. Βλ. επίσης, P.G. Zunino, *Interpretazione e memoria del fascismo* (Μπάρι, 1991), 97-100.

82. M. Knox, «Conquest, Foreign and Domestic, in Fascist Italy and Nazi Germany», *JMH,* 56:1 (Μάρτιος 1984), 44.

θησε με την επέκταση των εξουσιών του καθεστώτος να το καταστήσει πιο αυταρχικό στην πράξη, πιστεύοντας ότι ένα πιο ισχυρό κράτος θα επιτάχυνε τη δημιουργία ενός πιο φασιστικού έθνους.[83] Ο Μουσολίνι επιδίωκε τώρα όλο και πιο πολύ τη διακυβέρνηση μέσω προσωπικών αποφάσεων και μέσω της κεντρικής διοίκησης· το 1933 έλαβαν χώρα 72 υπουργικά συμβούλια, το 1936 μόλις 4. Φαίνεται επίσης ότι σκεφτόταν σοβαρά την κατάργηση της μοναρχίας και την ανάδειξή του ως αρχηγού του κράτους, αν και προς το παρόν αποφάσισε να περιμένει το θάνατο του σχεδόν εβδομηντάχρονου Βίκτωρα Εμμανουήλ.[84] Στις αρχές του 1938 ο Μουσολίνι αυτοτιτλοφορήθηκε «Αρχιστράτηγος» της αυτοκρατορίας, πράγμα που έκανε το βασιλιά έξω φρενών. Έτσι, ο στρατιωτικός βαθμός του ήταν ισότιμος ή και μεγαλύτερος από αυτόν του βασιλιά. Επίσης, άρχισε να παρεμβαίνει όλο και πιο ανοιχτά στο δικαστικό σύστημα, αν και δεν καλλιέργησε πάρα πολύ αυτή του την τάση.[85]

Παρόλο που η δύναμη του κόμματος δεν αυξήθηκε ιδιαίτερα, το κόμμα εντατικοποίησε τη δράση του στην προπαγάνδα και τη διαπαιδαγώγηση. Ο γραμματέας του PNF απέκτησε υπουργικό βαθμό τον Φεβρουάριο του 1937, και αργότερα την ίδια χρονιά, το καθεστώς δημιούργησε το καινούργιο Υπουργείο Λαϊκής Κουλτούρας (MinCulPop), μιμούμενο ως ένα βαθμό τους ναζί. Από αυτό το σημείο και πέρα η λογοκρισία σκλήρυνε, αν και ακόμα παρέμενε πιο ελαστική απ' ό,τι στη Γερμανία. Τα περισσότερα πολιτικά προπαγανδιστικά φιλμ ήταν παραγωγή της περιόδου 1936-40, και η προπαγάνδα στη νεολαία εντάθηκε.[86] Ο Τζουζέπε Μποτάι επέστρεψε στην κυβέρνηση ως Υπουργός Παιδείας και εισήγαγε μια καινούργια φασιστική Carta della Scuola (Σχολικό Κανονισμό), την τρίτη και τελική φασιστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Σκοπός της ήταν να καταστεί η ιταλική εκπαίδευση πιο ενεργητική και λειτουργική, καθώς και η εισαγωγή καινούρ-

83. Ο Domenico Fisichella, στο *Analisi del totalitarismo* (Μεσίνα, 1976), ισχυρίζεται ότι «ο φασισμός είχε το δόγμα του ολοκληρωτικού κράτους αλλά όχι μια ιδεολογία ολοκληρωτικού καθεστώτος» (210).

84. Για τις σχέσεις του Duce με το βασιλιά, βλ. D.M. Smith, *Italy and Its Monarchy* (Νιου Χέιβεν, 1989), 244-305· L. Argenteri, «Victor Emmanuel III: The Fusion of Monarchy with Fascism, Dyarchy or Deception?», Ph.D. diss., UCLA, 1989.

85. Η καλύτερη παρουσίαση της καινούργιας πολιτικής του Μουσολίνι το 1936-38 μπορεί να βρεθεί στο De Felice, *Mussolini il Duce*, τ. 2, *Lo stato totalitario, 1936-1940* (Τορίνο, 1981), 3-300.

86. Πρβλ. M.A. Saba, *Gioventù Italiana del Littorio: La stampa dei giovani nella guerra fascista* (Μιλάνο, 1973).

Φασίστες gerarchi επιδεικνύοντας τη ρώμη τους

γων εκπαιδευτικών μεθόδων, αλλά στην πραγματικότητα παρέμεινε νεκρό γράμμα λόγω της έναρξης του πολέμου. Το φασιστικό Κοινοβούλιο αναδιοργανώθηκε για τελευταία φορά το 1938, μετασχηματιζόμενο σε Επιμελητήριο των Fasci και των Συντεχνιών, για να καταδείξει ότι οι βάσεις του έπαυαν όχι μόνον στους κορπορατιστικούς θεσμούς αλλά σ' αυτό καθεαυτό το Φασιστικό Κόμμα.[47] Ο στόχος ήταν η εξάλειψη κάθε υπολείμματος του παλαιού κοινοβουλευτικού συστήματος και η περαιτέρω ενδυνάμωση του κράτους. Έτσι, μ' αυτό τον τρόπο, η ιδέα του Duce del fascismo απέκτησε θεωρητικό κανονιστικό έργο.

47. F. Perfetti, *La Camera dei Fasci e delle Corporazioni* (Roma, 1991).

Όσον αφορά την οικονομία, τον Μάρτιο του 1936 ο Ντούτσε εισήγαγε τον όρο *αυτάρκεια*, υπονοώντας ότι η ιταλική οικονομία θα έπρεπε να βασιστεί τώρα όσο πιο πολύ γινόταν στον εαυτό της, με το κράτος όμως να διευρύνει την κηδεμονία του πάνω της. Οι διεθνείς κυρώσεις λόγω του πολέμου στην Αιθιοπία τερματίστηκαν τρεις μήνες μετά, αλλά η πολιτική της αυτάρκειας απέκτησε μόνιμο χαρακτήρα. Οι δυνάμεις της αγοράς και ο ξένος ανταγωνισμός θα περιορίζονταν, με αποτέλεσμα όμως τον υψηλό πληθωρισμό και τους υψηλούς φόρους, καθώς το κράτος παρενέβαινε όλο και περισσότερο για την προώθηση της βιομηχανίας όπλων και των σχετικών τομέων και κυριαρχούσε όλο και πιο πολύ στην οικονομία. Ο Φελίτσε Γκουαρνέρι, ο γραφειοκράτης που ήλεγχε τις εισαγωγές πρώτων υλών για το κράτος, έγινε το 1937 Υπουργός των Εξωτερικών Ανταλλαγών. Αυτό το καινούργιο υπουργείο επέκτεινε περισσότερο τα πλέγματα ρυθμίσεων και ελέγχου.[88] Ο Μουσολίνι κάποια στιγμή σ' έναν λόγο του το 1936 απείλησε ότι θα άφηνε τις συντεχνίες να ξεκινήσουν την εθνικοποίηση μέρους της βιομηχανίας. Αυτό που έγινε στην πραγματικότητα ήταν ότι το IRI διεύρυνε τις εξουσίες του, κυριαρχώντας στα χρηματοοικονομικά των βιομηχανιών και ενθαρρύνοντας την υπερσυγκέντρωση και τα καρτέλ. Αν και οι στρατιωτικές δαπάνες το 1937-38 μειώθηκαν ελαφρά, οι συνολικές κρατικές δαπάνες αυξήθηκαν και μεγάλα ποσά επενδύθηκαν στη δημιουργία καινούργιας υποδομής στην Αιθιοπία.[89]

Η θετική πλευρά ήταν η ραγδαία αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής, καθώς η ολική της αξία τώρα ξεπερνούσε καθαρά αυτήν της αγροτικής παραγωγής. Η κινητοποίηση και η συγκέντρωση των πόρων στη μηχανική, τη μεταλλουργία και τη χημεία δημιούργησαν μια πολύ πιο ισχυρή παραγωγική βάση, έτσι που «οι αλλαγές των οποίων υπήρξαμε μάρτυρες στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '30 ήταν αναμφισβήτητα υπεύθυνες για τη δημιουργία αυτής της τεχνικής, γεωγραφικής και κοινωνικής τάξης, που θα καθιστούσε ικανή την πραγματοποίηση του επονομαζόμενου "οικονομικού θαύματος" και την οριστική μετατροπή της Ιταλίας σε μια βιομηχανική χώρα» μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.[90]

Παρ' όλ' αυτά, τα σύνθετα μέτρα που απάρτιζαν την πολιτική τής αυ-

88. L. Zani, *Fascismo, autarchia, comercio estero: Felice Guarneri, tecnocrata al servizio dello «Stato Nuovo»* (Μπάρι, 1988).

89. A. Sbacchi, *La colonizzazione italiana in Etiopia, 1936-1940* (Μπολόνια, 1980).

90. R. Petri, «Acqua contro carbone», *Italia contemporanea*, 168 (1987), 63, που παρατίθεται στο Zamagni, *Economic History*, 321.

τάρκειας δεν είχαν με κανέναν τρόπο την πλήρη υποστήριξη της οικονομικής και βιομηχανικής ελίτ της Ιταλίας, αφού αύξησαν τον κρατικό έλεγχο, τη φασιστικοποίηση, και προσανατόλισαν την εξωτερική πολιτική προς τον στρατιωτικό ακτιβισμό. Όπως έγραψε ο Ρέντσο Ντε Φελίτσε, η ανησυχία της οικονομικής ελίτ εντεινόταν λόγω «α΄) της τάσης του φασιστικού κράτους να παρεμβαίνει και να διευρύνει τον έλεγχό του πάνω στις οικονομικές δραστηριότητες· β΄) της τάσης της φασιστικής ελίτ να μετασχηματιστεί σε μια αυτόνομη άρχουσα τάξη και σταδιακά να αλλάξει τις ισορροπίες προς όφελός της· γ΄) της εξωτερικής πολιτικής του Μουσολίνι που γινόταν όλο και περισσότερο επιθετική, και άρα δεν εναρμονιζόταν με τα πραγματικά συμφέροντα τόσο της Ιταλίας όσο και των ανωτέρων στρωμάτων της μπουρζουαζίας».[91]

Επιπλέον, η πολιτική της αυτάρκειας ενίσχυσε το ενδιαφέρον για το «φασισμό των εργατών», με τη διεύρυνση του ρόλου και του ακτιβισμού των εργατικών συνδικάτων.[92] Οι μη μισθολογικές παροχές των εργατών αυξήθηκαν (όχι όμως τόσο πολύ οι μισθοί), και το 1939 το τεράστιο πρόγραμμα Dopolavoro μετατέθηκε από το κόμμα στα ίδια τα συνδικάτα. Δημιουργήθηκαν πολλές καινούργιες μορφές τυπικής εκπροσώπησης, συμπεριλαμβανομένου για πρώτη φορά το 1939 του ιδιαίτερου τοπικού fiduciari di fabbrica (ένα είδος περιορισμένου επόπτη εργοστασίου). Αυξανόταν ο αριθμός των αποφοίτων της φασιστικής νεολαίας που εγγράφονταν στα συνδικάτα, και οι νεότεροι εργάτες φαίνονταν πιο ένθερμοι υποστηρικτές του φασισμού απ' ό,τι οι παλιότερες γενιές. Μια παράλληλη καινοτομία του Μουσολίνι ήταν και η προσπάθεια επιβολής για το «εσείς» του πιο κοινού *voi* παρά του πιο δόκιμου τύπου «ευγενείας» *Lei*, που παρουσιάστηκε ως ένα μέτρο για να έρθουν οι Ιταλοί πιο κοντά και για την περαιτέρω εξασθένηση της παλιάς αστικής αντίληψης.

Η πολιτική της αυτάρκειας συνέπεσε με την ανεύρεση ενός νόμιμου διαδόχου του Μουσολίνι, του Γκαλεάτσο Τσιάνο, συζύγου της Έντα, της αγαπημένης απογόνου του Ντούτσε. Γιος ενός από τους ηγετικούς φασί-

---

91. R. De Felice, *Le interpretazioni del fascismo*, αναθεωρημένη έκδοση (Μπάρι, 1971), 268-69.

92. Ο Sergio Panunzio, ο πιο παραγωγικός θεωρητικός του εθνικού συνδικαλισμού, τώρα πίεζε για την εφαρμογή της αντίληψης των καινούργιων αυτόνομων «παρασυνδικαλιστικών» οντοτήτων στην οικονομία. P. Pastori, «Sergio Panunzio fra cesura rivoluzionaria e riordinamento dei poteri del regime fascista», *Archivio Storico Italiano*, 146:2 (1988), 281-309.

στες gerarca, ο Τσιάνο ήταν διπλωμάτης καριέρας και διαδέχθηκε τον πεθερό του στο Υπουργείο Εξωτερικών το 1936. Πολύ σύντομα έγινε ο σημαντικότερος σύμβουλος του Μουσολίνι.[93]

Ο πόλεμος στην Αιθιοπία είχε ήδη τελειώσει πριν από δύο μήνες όταν, στις 18 Ιουλίου του 1936, ξέσπασε ο μεγάλος επαναστατικός-αντεπαναστατικός εμφύλιος πόλεμος στην Ισπανία ανάμεσα στην αυταρχική Δεξιά και την επαναστατική Αριστερά. Μέσα σε μια εβδομάδα ο Μουσολίνι αποφάσισε να παρέμβει υπέρ της Δεξιάς, αφού ένα αριστερό καθεστώς στην Ισπανία θα αποτελούσε μεγάλη πρόκληση για τα φασιστικά σχέδια του Μουσολίνι στη Μεσόγειο (mare nostrum: η θάλασσά μας). Ο Μουσολίνι επέδειξε τη μεγαλύτερη επιμονή απ' όλους τους δικτάτορες που παρενέβησαν στην ισπανική σύγκρουση (Χίτλερ, Στάλιν, Σαλαζάρ). Για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, στην Ισπανία υπηρετούσαν έως και 70.000 Ιταλοί στρατιώτες, συμπεριλαμβανομένου ενός μικρού αεροπορικού σώματος και πυροβολικού. Επιπλέον, ο μεγαλύτερος όγκος των υλικών για τον νικηφόρο εθνικιστικό στρατό του Φράνκο ήρθε από την Ιταλία, παρά από άλλες πηγές. Αν και η αργή και χωρίς ίχνος φαντασίας στρατηγική του Φράνκο έφερνε συχνά σε απελπισία τους φασίστες ηγέτες, ο Μουσολίνι τον υποστήριξε μέχρι τέλους, εμπλέκοντας ακόμα και τα υποβρύχια της Ιταλίας εναντίον των Ισπανών δημοκρατών και των σοβιετικών πλοίων το καλοκαίρι του 1937 για να εγγυηθεί ότι η ζυγαριά θα γύρει υπέρ του Φράνκο.[94] Ο Ιταλός ηγέτης επιβραβεύτηκε με την ολοκληρωτική νίκη της Δεξιάς και ένα εθνικιστικό καθεστώς υπό τον Φράνκο που σε μεγάλο βαθμό ταυτιζόταν στα ευρωπαϊκά ζητήματα με τη φασιστική νέα τάξη.

Ο Ισπανικός Εμφύλιος έφερε για πρώτη φορά κοντά τον Μουσολίνι με τον Χίτλερ. Η Γερμανία ήταν η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που στήριξε διακριτικά τον Μουσολίνι στη διάρκεια του πολέμου στην Αιθιοπία, και στις 25 και 26 Ιουλίου ο Μουσολίνι και ο Χίτλερ, ταυτόχρονα αλλά ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, αποφάσισαν να παρέμβουν υπέρ της ίδιας πλευράς στην Ισπανία. Λίγο μετά, τον Οκτώβριο του 1936, αυτό οδήγησε σε μια επίσημη συνάντηση του Χίτλερ με τον Υπουργό των Εξωτερικών Τσιάνο, και στη

93. G.B. Guerri, *Galeazzo Ciano* (Μιλάνο, 1979).

94. J.F. Coverdale, *Italian Intervention in the Spanish Civil War* (Πρίνστον, 1975)· I. Saz, *Mussolini contra la II República* (Βαλένθια, 1986)· *Italia y la guerra civil española* (Μαδρίτη, 1986)· R. Quartararo, *Politica fascista nelle Baleari, 1936-1939* (Ρώμη, 1977)· W. Schieder & C. Dipper, επιμ., *Der spanische Bürgerkrieg in der internationalen Politik, 1936-1939* (Μόναχο, 1976).

συνέχεια ανακοινώθηκε η δημιουργία του «Άξονα Ρώμης-Βερολίνου». Ο Άξονας όμως δεν συνιστούσε μια συμμαχία, αλλά αντιπροσώπευε την κοινή οπτική των δύο κυβερνήσεων για το συντονισμό των πολιτικών τους στην Ισπανία και προς την Ένωση των Εθνών.[95]

Ένα δεύτερο σημείο καμπής αποτέλεσε η πρώτη επίσκεψη του Μουσολίνι στη Γερμανία τον Νοέμβριο του 1937. Εντυπωσιάστηκε υπερβολικά από τη γερμανική Βέρμαχτ, και η στάση του απέναντι στον Χίτλερ αντανακλούσε ένα συνδυασμό ζήλιας και φόβου. Η ιταλική κυβέρνηση υπέγραψε ένα αντι-Κομιντέρν σύμφωνο με τη Γερμανία, και ο Μουσολίνι ανακοίνωσε ότι η Μεσόγειος ήταν το κέντρο της ιταλικής πολιτικής. Ένα μήνα αργότερα, τον Δεκέμβριο, ακολούθησε την πρωτοβουλία του Χίτλερ και αποσύρθηκε από τα Ηνωμένα Έθνη.

Ο Μουσολίνι κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Γερμανία θα γινόταν η κυρίαρχη δύναμη της Ευρώπης, και άρα η Ιταλία θα ήταν καλύτερο να ευθυγραμμιστεί μαζί της παρά να της αντιταχτεί. Αυτό συνεπαγόταν αφενός την αύξηση της επιθετικότητας στην εξωτερική πολιτική, και αφετέρου, στο εσωτερικό, ένα μικρής έκτασης πρόγραμμα ημιναζιστικοποίησης για τη δημιουργία μιας μεγαλύτερης συμμετρίας μεταξύ των δύο καθεστώτων και για να δοθεί στην Ιταλία μια πιο προνομιακή θέση στην κλίμακα αξιών του ναζιστικού ρατσισμού. Στις αρχές του 1938, ο πρωσικός βηματισμός της χήνας ανακηρύχθηκε ως το passo romano (ρωμαϊκός βηματισμός) και θεσμοθετήθηκε για τα ιταλικά στρατιωτικά γυμνάσια, ενώ το καθεστώς προετοίμαζε ένα νέο δόγμα «ιταλικού ρατσισμού» και θεσμοθετούσε διακρίσεις εναντίον των Εβραίων.

Τα μέτρα αυτά ήταν κάτι το πρωτοφανές για τρεις λόγους. Πρώτον, ο ιταλικός εθνικισμός γενικότερα ήταν πιο φιλελεύθερος από τον γερμανικό. Οι Εβραίοι στην Ιταλία αριθμούσαν γύρω στα 47.000 άτομα, ένας αριθμός πολύ μικρός που αντιπροσώπευε λίγο παραπάνω από το 0,1% του πληθυσμού. Ήταν πλήρως ενσωματωμένοι στην κοινωνία, με έναν από τους υψηλότερους αριθμούς μικτών γάμων από οποιαδήποτε άλλη εβραϊκή ομάδα στον κόσμο. Η εβραϊκή μειονότητα ήταν πλήρως ταυτισμένη με τον ιταλικό πατριωτισμό, και πολλοί ήταν οι Εβραίοι που ανδραγάθησαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.[96] Δεύτερον, ο ίδιος ο Μουσολίνι χλεύαζε τον μυστι-

95. J. Petersen, *Hitler-Mussolini: Die Entstehung der Achse Berlin-Rom, 1933-1936* (Τίμπινγκεν, 1973).

96. «Από μια κοινότητα μόνον 40.000 ατόμων (σύμφωνα με την απογραφή του 1911), πάνω από 1.000 παρασημοφορήθηκαν· έντεκα έγιναν στρατηγοί. Από τους τρεις Ιταλούς

κιστικό ρατσισμό του ναζισμού.[97] Τρίτον, μέσα στο ίδιο το φασιστικό κίνημα η αναλογία των Εβραίων ήταν δυσανάλογα μεγάλη — δηλαδή, η αναλογία των Εβραίων σε όλη την ιστορική πορεία του κόμματος ήταν πολύ μεγαλύτερη από το ποσοστό τους στο σύνολο του πληθυσμού. Πέντε από τους 191 sansepolcristi που ίδρυσαν το κίνημα το 1919 ήσαν Εβραίοι, 230 Εβραίοι φασίστες συμμετείχαν στην Πορεία προς τη Ρώμη, και το 1938 το κόμμα είχε στα μέλη του 10.215 ενήλικες Εβραίους.[98] Ο Μουσολίνι είχε αρκετούς Εβραίους συνεργάτες, συμπεριλαμβανομένης της πιο αγαπημένης, και με τη μεγαλύτερη επιρροή, ερωμένης του, της Μαργκερίτα Σαρφάτι. Είχε επίσημα ευλογηθεί από τον επικεφαλής ραβίνο της Ρώμης, και βοήθησε στην πρώτη ανάπτυξη ενός σιωνιστικού ναυτικού ως μια τακτική κίνηση εναντίον του βρετανικού ιμπεριαλισμού. Ο Κοστάντσο Τσιάνο, υψηλόβαθμος φασίστας gerarca, και πεθερός της κόρης του Μουσολίνι, σ' έναν λόγο του το 1929 είπε ότι η Ιταλία χρειαζόταν περισσότερους Εβραίους. Υπήρχαν πάρα πολύ λίγοι ανοιχτοί ανισημίτες σ' αυτή τη χώρα, που περιορίζονταν σε λίγους πολιτικούς αρθρογράφους στις ριζοσπαστικές μερίδες του Φασιστικού Κόμματος.

Οι πρώτες φυλετικές ρυθμίσεις του φασισμού σχεδιάστηκαν το 1936 και αφορούσαν την Αιθιοπία· αναφέρονταν στον συνηθισμένο ρατσισμό τού λευκοί/μαύροι και όχι στη ναζιστική εκδοχή.[99] Στο παρελθόν, εκτός από κάποιες ρητορικές μομφές που είχε εκστομίσει εναντίον τους (που ο χαρακτήρας τους δεν διέφερε από τις μομφές εναντίον πολλών άλλων ομάδων), ο Μουσολίνι δεν είπε τίποτε περισσότερο εναντίον των Εβραίων. Παρ' όλ' αυτά, σταδιακά, πείστηκε ότι η ευρεία διεθνής αποδοκιμασία της ιταλικής κατάκτησης της Αιθιοπίας οφειλόταν ενμέρει στην αντίθεση της «Διεθνούς των Εβραίων». Επιπλέον, αν και υπήρχε ένας δυσανάλογος αριθμός Εβραίων στο κόμμα, αυξανόταν ο εκνευρισμός του από τον κυρίαρ-

πανεπιστημιακούς καθηγητές που έπεσαν στο πεδίο των μαχών οι δύο ήταν Εβραίοι και ο ένας κατά το ήμισυ Εβραίος». F. Eberstadt, «Reading Primo Levi», *Commentary*, 80:4 (Οκτώβριος 1985), 41.

97. Η κύρια μελέτη για τη στάση του Μουσολίνι προς τον μυστικιστικό ρατσισμό και αντισημιτισμό είναι του M. Michaelis, *Mussolini and the Jews* (Οξφόρδη, 1978).

98. Βλ. ιδιαίτερα R. De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo* (Τορίνο, 1988). «Ο Adolf Dresler, ο πρώτος ναζί βιογράφος του Μουσολίνι [...] αποκήρυξε τελείως το φασισμό ως "εβραϊκό" κίνημα, τελείως διαφορετικό από τον αντιεβραϊκό χιτλερισμό». Michaelis, *Mussolini*, 37.

99. L. Preti, *Impero fascista, africani ed ebrei* (Μιλάνο, 1968)· L. Goglia, «Note sul razzismo coloniale fascista», *SC*, 19:6 (1988), 1223-66.

χο και πολύ δραστήριο ρόλο που κάποιοι Εβραίοι έπαιζαν στην αντιπολίτευση. Έτσι, στις αρχές του 1938 πείσθηκε ότι μια ιταλική φυλετική πολιτική θα καθιστούσε την Ιταλία ισότιμη με τη Γερμανία και θα αποτελούσε σημαντικό μέρος μιας ολοκληρωτικής και περισσότερο ριζοσπαστικής πολιτικής εναντίον της μπουρζουαζίας, πράγμα θεμελιώδες για τη δημιουργία του ιταλικού «νέου ανθρώπου».

Τον Ιούλιο του 1938, το νέο Υπουργείο Λαϊκής Κουλτούρας δημοσίευσε το Μανιφέστο του Ιταλικού Ρατσισμού, και τον Σεπτέμβριο, με νόμο, απομακρύνθηκαν όλοι οι Εβραίοι δάσκαλοι και μαθητές από το εκπαιδευτικό σύστημα (εξαιρέθηκαν οι Εβραίοι που είχαν προσηλυτιστεί στον καθολικισμό) και ιδρύθηκαν ξεχωριστά εβραϊκά σχολεία. Τον επόμενο μήνα το Μεγάλο Φασιστικό Συμβούλιο εκδίωξε τους Εβραίους από το κόμμα και κήρυξε εκτός νόμου τους μικτούς γάμους για τα μέλη του κόμματος. Με μια εκκαθαριστική κίνηση απομακρύνθηκαν όλοι οι Εβραίοι από όλους τους κεντρικούς θεσμούς, ενώ η κυβέρνηση εξέδωσε διάταγμα με το οποίο απαγορευόταν στους Εβραίους η κατοχή γης ή επιχειρήσεων με πάνω από 100 υπαλλήλους. Στη συνέχεια, ένας Νόμος για την Άμυνα της Φυλής απαγόρευσε όλους τους μικτούς γάμους στην Ιταλία, αν και υπήρξαν διάφορες εξαιρέσεις για τους Εβραίους βετεράνους πολέμου, τα ιδρυτικά μέλη του κόμματος, καθώς και τα παιδιά από μικτούς γάμους που δεν ακολουθούσαν τις εβραϊκές θρησκευτικές πρακτικές.

Εφόσον το μουσολινικό καθεστώς δεν προχώρησε ποτέ στις απίστευτες ακρότητες των αντιεβραϊκών πολιτικών του Χίτλερ, ελέχθη από κάποιους ότι η αντιεβραϊκή νομοθεσία που εισήγαγε ο Μουσολίνι ήταν σε μεγάλο βαθμό ένα απρόθυμο μέσο αυτοάμυνας για την προστασία των φασιστών από τους ναζί και για να κερδηθεί μια ανώτερη θέση στη νέα ευρωπαϊκή τάξη. Βεβαίως, τέτοια κίνητρα υπήρχαν, ο Μουσολίνι όμως ήταν προσωπικά αφοσιωμένος στην ιδέα του ιταλικού φασιστικού ρατσισμού, επιμένοντας, σωστά, ότι χρησιμοποιούσε, αν και κάπως αόριστα, τον όρο *φυλή* από το 1921. Έτσι, το Μανιφέστο του Ιταλικού Ρατσισμού τόνιζε ότι όλες οι φυλές είχαν μια βιολογική βάση, διέφερε όμως από τις ναζιστικές διατυπώσεις στο ότι όριζε την ιταλική φυλή ως το προϊόν πολλών προηγούμενων εθνοτικών και βιολογικών ομάδων, ως το αποτέλεσμα πολλών αιώνων ιστορίας, πολιτισμού και περιβάλλοντος. Έτσι, το μανιφέστο αποτελούσε ένα είδος «βιοπεριβαλλοντικού ρατσισμού».[100] Για τον καθορισμό τού ποιος είναι ή δεν είναι Εβραίος χρησιμοποιήθηκαν περίπλοκα κριτήρια, αλλά,

100. Η καλύτερη μελέτη είναι του Gregor, *Ideology of Fascism*, 241-82.

Ο Μουσολίνι υποδέχεται τον Χίτλερ κατά την άφιξή του στην Ιταλία, 5 Μαΐου 1938

Ο Μουσολίνι υποδέχεται τον Χίτλερ κατά την άφιξή του στην Ιταλία, 5 Μαΐου 1938

343

Ο Μουσολίνι υποδέχεται τον Χίτλερ κατά την άφιξή του στην Ιταλία, 5 Μαΐου 1938

343

Ο Μουσολίνι υποδέχεται τον Χίτλερ κατά την άφιξή του στην Ιταλία, 5 Μαΐου 1938

343

αντίθετα με τη ναζιστική Γερμανία, στην Ιταλία δημιουργήθηκαν τελικά μόνο δύο κατηγορίες. Έτσι, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, πολίτες με μόνον τον ένα γονέα Εβραίο μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν ως «μη Εβραίου», αν και σε μερικές υποκατηγορίες ο ορισμός του «Εβραίου» ήταν πολύ πιο αυστηρός απ' ό,τι στη Γερμανία.[101] Όμως, ακόμα ίσως πιο σημαντικό ήταν το γεγονός ότι οι αντισημιτικές πολιτικές δεν έτυχαν καλής υποδοχής από τους Ιταλούς πολίτες αλλά ούτε και από το Φασιστικό Κόμμα, αφού η ξαφνική προπαγανδιστική εκστρατεία εναντίον των Εβραίων είχε συγκριτικά μικρά αποτελέσματα, και κάποιοι ηγέτες του κόμματος τη θεώρησαν ως δουλική υπόκλιση στις ναζιστικές πρακτικές.

Η απομόνωση του Μουσολίνι αυξήθηκε το 1938, καθιστώντας τον θύμα του ίδιου τού ducismo. Ο γαμπρός του Τσιάνο είχε γίνει τώρα ένα δεύτερο κέντρο εξουσίας, ιδιαίτερα σε κομβικά ζητήματα εξωτερικής πολιτικής όπως η Ισπανία. Ο Μουσολίνι ποντάρισε πάνω σε μια πιο επιθετική πολιτική τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, παρ' όλ' αυτά όμως δεν επιθυμούσε τη συμμετοχή σ' έναν μεγάλο πόλεμο για τον οποίο η Ιταλία ήταν πολύ αδύναμη. Γι' αυτό και πήρε τη σημαντική πρωτοβουλία για τη διοργάνωση του Συνεδρίου του Μονάχου στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1938, που διατήρησε την ειρήνη στην Ευρώπη. Η κίνηση αυτή αποκατέστησε προσωρινά τη δημοτικότητά του, η οποία τους τελευταίους μήνες μειωνόταν, στο ιταλικό κοινό.

Ούτε η κοινή γνώμη ούτε η πολιτική υποστήριξη είχαν πια την ίδια σημασία στον τρόπο σκέψης του Μουσολίνι όπως στην πρώτη δεκαετία του καθεστώτος. Φαίνεται ότι αδυνατούσε να κατανοήσει την έλλειψη ανταπόκρισης στην πιο μαχητική φασιστική προπαγάνδα και την καινούργια έμφαση στον πόλεμο, τη συνεχή μείωση του ρυθμού των γεννήσεων — παρά την περί του αντιθέτου φασιστική πολιτική— ή τη μη ανταπόκριση των Ιταλών στην εκστρατεία για τη χρήση του voi. Οι νεότεροι φασίστες γίνονταν όλο και περισσότερο ανυπόμονοι με τον αντισημιτισμό και την ψευδοναζιστικοποίηση. Η αυξανόμενη στρατιωτική δραστηριότητα ανησυχούσε και φόβιζε εκατομμύρια Ιταλούς, ενώ οι συντηρητικοί γίνονταν σκεπτικοί. Τεράστια ποσά διοχετεύονταν στην ανάπτυξη της Αιθιοπίας, αλλά το 1940 μόνον 305.000 Ιταλοί ζούσαν στην Αφρική σε σχέση με τους 500.000 της Νέας Υόρκης. Το 1938 έλαβε χώρα μια άλλη σύγκρουση με

101. Michele Sarfatti, *Mussolini contro gli ebrei* (Μιλάνο, 1994). Είναι μια σημαντική αναθεωρητική μελέτη που τονίζει τη σοβαρότητα των προθέσεων του Μουσολίνι και τη σχετική σκληρότητα της νέας πολιτικής.

την Καθολική Δράση, που διευθετήθηκε με έναν νέο συμβιβασμό, δείχνοντας γι' άλλη μια φορά ότι το κράτος —αν και η δύναμή του αυξανόταν συνεχώς— δεν είχε γίνει τελείως ολοκληρωτικό. Δεν υπήρξε κάποια αξιοσημείωτη αύξηση στις αντιπολιτευτικές δραστηριότητες· το Ειδικό Δικαστήριο καταδίκασε μόνο 310 άτομα για πολιτικά αδικήματα το 1938 και 365 το 1939, πολύ λιγότερους, παραδείγματος χάρη, από αυτούς του 1931.[102] Αντιθέτως, αυτό που αυξανόταν ήταν η ανησυχία και ένα είδος εσωτερικής ψυχολογικής αποστασιοποίησης από τη ριζοσπαστικοποίηση του φασισμού. Αν το καθεστώς απολάμβανε συνεχείς επιτυχίες στην εξωτερική πολιτική, τις στρατιωτικές εκστρατείες και την οικονομική ανάπτυξη, αυτή η ψυχολογική δυσφορία θα μπορούσε να ξεπεραστεί· στην αντίθετη περίπτωση, θα συνέχιζε να αυξάνεται.[103]

Παραδόξως, το 1939, η κυριότερη ανησυχία του Μουσολίνι ήταν ο Χίτλερ. Ο Ντούτσε είχε συγκατανεύσει στην προσάρτηση της Αυστρίας τον προηγούμενο χρόνο. Ήταν όμως έξω φρενών με την απότομη διάλυση και κατάληψη της Τσεχοσλοβακίας από τον Χίτλερ, που έγινε χωρίς τη συμβουλή ή την αποζημίωση της Ιταλίας, και γκρίνιαζε ότι «κάθε φορά που ο Χίτλερ καταλαμβάνει μια χώρα, μου στέλνει ένα τηλεγράφημα». Τον επόμενο μήνα ήρθε η ιταλική απάντηση, οργανωμένη από τον Τσιάνο, με τη μορφή της τυπικής κατάληψης της Αλβανίας (για χρόνια ένα ημιπροτεκτοράτο). Ο Μουσολίνι μπήκε στον πειρασμό να ξαναγυρίσει στην παλιά αντιναζιστική στάση του, αλλά πείσθηκε ότι η αποκήρυξη μιας επιθετικής πολιτικής που θα ακολουθούσε την πορεία που χάραζε ο Χίτλερ ισοδυναμούσε με το να γυρίσει την πλάτη του στο συνολικό επαναστατικό σχέδιο του φασισμού και του ολοκληρωτικού κράτους, το ίδιο σαν να ενδίδει στη μισητή και ειρηνόφιλη ιταλική μπουρζουαζία. Έτσι, όταν συναντήθηκαν τον Μάιο του 1939, ο Μουσολίνι επέμεινε να προχωρήσει πέρα από την πρόταση του Χίτλερ για μια επίσημη διπλωματική συμμαχία, ζητώντας αντίθετα πλήρη στρατιωτική συμμαχία που θα αποκαλούνταν «Σύμφωνο Αίματος». Αυτό ξεπερνούσε τις φιλοδοξίες του Χίτλερ, αφού τεχνικά δέσμευε την Ιταλία να μπει στον πόλεμο όταν το έκανε η Γερμανία, και άλλαξε το όνομα στο λιγότερο μελοδραματικό «Σύμφωνο Ατσαλιού». Ο Μπερνάρντο Ατόλικο, ο Ιταλός πρεσβευτής στο Βερολίνο, ήταν βαθιά αηδιασμένος με

102. De Felice, ***Mussolini il Duce***, 2:45-46.

103. Βλ. τη συζήτηση στα: A.J. De Grand, «Cracks in the Façade: The Failure of Fascist Totalitarianism in Italy, 1935-1939», ***European History Quarterly***, 21:4 (Οκτώβριος 1991), 515-35· L. Passerini, ***Fascism in Popular Memory*** (Κέιμπριτζ, 1987).

τις ενέργειες του Μουσολίνι, και κατιδίαν τον προσομοίαζε μ' έναν άνθρωπο που όταν του ζητούν να πέσει από ένα παράθυρο, αυτός επιμένει να τρέξει στην ταράτσα του κτηρίου για να πέσει από κει. Το σημαντικότερο κίνητρο του Μουσολίνι ήταν η ανησυχία του να κάνει την Ιταλία ισότιμη με τη Γερμανία, και επίσης το καθεστώς του να είναι αναγνωρισμένο ως ένας αξιόπιστος σύμμαχος, όχι ως ο ημιαποστάτης που ήταν η φιλελεύθερη Ιταλία του 1914-15. Επιπλέον, οι Γερμανοί αξιωματούχοι καθησύχασαν τους Ιταλούς εταίρους τους ότι η πλήρης ανάπτυξη των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων δεν θα ολοκληρωνόταν παρά σε τέσσερα χρόνια (πράγμα που τεχνικά ήταν σωστό), και ο Μουσολίνι υπολόγιζε επίσης ότι ως πλήρης σύμμαχος θα βρισκόταν σε καλύτερη θέση για να περιορίσει τον Χίτλερ από ανώριμες περιπέτειες.[104] Όπως και να 'ταν, ο κύβος είχε ριφθεί.

104. M. Toscano, *The Origins of the Pact of Steel* (Βαλτιμόρη, 1967).

8

Οι Τέσσερις Κύριες Παραλλαγές του Φασισμού

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ, ΜΟΝΟ ΔΥΟ ΦΑΣΙΣΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΑ κατόρθωσαν να ανέλθουν στην εξουσία, και ήταν τα μόνα που δημιούργησαν φασιστικά καθεστώτα με βαρύνουσα ιστορική σημασία. Αν και η ριζοσπαστική επίδραση της ύφεσης σε συνδυασμό με την επιρροή της ναζιστικής Γερμανίας έδωσαν μεγάλη ώθηση στα φασιστικά κινήματα σε αρκετές χώρες, σε λίγες από αυτές κατόρθωσαν να προσελκύσουν σημαντική υποστήριξη, και, ακόμα και σ' αυτές τις περιπτώσεις, κανένα δεν στάθηκε ικανό να καταλάβει την εξουσία ως ανεξάρτητο κίνημα. Ωστόσο, οι περιπτώσεις της Αυστρίας, της Ισπανίας, της Ουγγαρίας και της Ρουμανίας αξίζουν ιδιαίτερης προσοχής, αφού αυτές ήταν οι μόνες χώρες όπου φασιστικού τύπου κινήματα κατόρθωσαν να παίξουν σημαντικό ρόλο, αν και για σύντομα χρονικά διαστήματα.

Αυστρία

ΑΠΟ ΤΑ ΤΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΑ του αυταρχικού εθνικισμού στην Ευρώπη, η Αυστρία αντιπροσωπεύει πιθανόν την πιο καθαρή περίπτωση, έχοντας δύο μετριοπαθείς δεξιές αυταρχικές μερίδες (το μεγάλο Χριστιανοκοινωνικό Κόμμα και τις μικρότερες παγγερμανικές ομάδες), την πιο ριζοσπαστική και πιο ανοιχτά αυταρχική και βίαιη δεξιά μερίδα, υπό την ηγεσία της Heimwehr, και επαναστάτες εθνικιστές φασιστικού τύπου με τη μορφή των Αυστριακών ναζί.

Τα πρώτα δεκαπέντε χρόνια της Αυστριακής Δημοκρατίας κυριαρχούσαν ο πολιτικός καθολικισμός του Χριστιανοκοινωνικού Κόμματος και ο κυριότερος αντίπαλός του, οι Σοσιαλιστές ή Σοσιαλδημοκράτες. Αρχικά, και οι δύο ήταν υπέρ της ενοποίησης της Αυστρίας με τη Γερμανία, αλλά

αυτό απαγορευόταν από τη συνθήκη ειρήνης. Τα πρώτα χρόνια είχαν μια επισφαλή συνεργασία για τη δημιουργία ενός νέου κοινοβουλευτικού καθεστώτος σε ό,τι απέμεινε από την αυστριακή εδαφική επικράτεια, που δοκιμάστηκε από πολλά προβλήματα οικονομικής προσαρμογής. Οι σοσιαλιστές διατήρησαν την υποστήριξη της πλειοψηφίας των Αυστριακών εργατών και μπλόκαραν την πορεία προς τον κομουνισμό, αλλά η αφοσίωσή τους στη δημοκρατία δεν ήταν απόλυτη. Στόχευαν στο θρίαμβο του σοσιαλισμού και την αντικατάσταση του παρόντος συστήματος μέσα από μια διαδικασία που οι πιο ριζοσπάστες ονόμαζαν ακόμα δικτατορία του προλεταριάτου. Παρομοίως, όχι απόλυτα αφοσιωμένοι στη δημοκρατία ήταν οι χριστιανοκοινωνιστές — οι οποίοι πριν από τον πόλεμο είχαν ως επικεφαλής τον δημοφιλή αντισημίτη δημαγωγό Καρλ Λούγκερ. Υπό την ηγεσία του Δρ. Ιγκνάζ Σάιπελ, ιερέα και καθηγητή θεολογίας, κυβερνούσαν σε συνασπισμό με άλλα μικρότερα κόμματα για το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του '20, αλλά μιλούσαν για την «αληθινή δημοκρατία» ως κάτι διακριτό από το παρόν κοινοβουλευτικό σύστημα και έκλιναν μάλλον προς την αντικατάστασή του από ένα κορπορατιστικό καθεστώς, εφόσον το επέτρεπαν οι περιστάσεις.[1]

Η πιο σημαντική ομάδα που ασπαζόταν τον αυταρχικό ακτιβισμό ήταν η Heimwehr, η «Φρουρά της Οικίας», που ήταν μια από τις μεγαλύτερες παραστρατιωτικές ομάδες πολιτών που δημιουργήθηκαν το 1919-20 για να προστατεύσουν τα σύνορα της Αυστρίας, σε μια περίοδο πολύ ρευστή, και δευτερευόντως να προστατεύσουν τα συντηρητικά συμφέροντα από το μαρξισμό. Η Heimwehr ήταν μέχρι ενός σημείου το ταίρι των γερμανικών Freikorps, και, όπως κι αυτά, ήταν αφοσιωμένη στον εθνικισμό, τον παραστρατιωτικό ακτιβισμό και την αντιπολίτευση στην Αριστερά.[2] Η Heimwehr δεν απέκτησε ποτέ μια σφικτή οργανωτική δομή ή μια ιδιαίτερη ιδεολογία. Όπως και η αυστριακή Δεξιά γενικότερα, η Heimwehr είχε την κοινωνική της βάση στις μικρές πόλεις και την ύπαιθρο.

Η διαμάχη μεταξύ της Δεξιάς και των σοσιαλιστών κορυφώθηκε για πρώτη φορά το 1927, δίνοντας τη δυνατότητα στη Heimwehr, ως την ε-

---

1. Ο Klemens von Klemperere, στη βιογραφία του *Ignaz Seipel* (Πρίνστον, 1972), διάκειται ευνοϊκά —σε λογικό βαθμό— προς τον Σάιπελ. Για το ευρύτερο πολιτικό σκηνικό, βλ. W.B. Simon, *Oesterreich, 1918-1938: Ideologien und Politik* (Βιέννη, 1984).

2. Ο H.G.W. Nusser, στο *Konservative Wehrverbände in Bayern, Preussen und Oesterreich, 1918-1933* (Μόναχο, 1973), κάνει την κυριότερη συγκριτική μελέτη. Ο F.L. Carsten, στο *Fascist Movements in Austria from Schönerer to Hitler* (Λονδίνο, 1977), παρουσιάζει μια επισκόπηση όλων των δεξιών ριζοσπαστικών και εθνικοσοσιαλιστικών ομάδων στην Αυστρία.

ναλλακτική λύση στο κομματικό σύστημα, να στρατολογήσει κόσμο. Τα μέλη της είχαν την υποστήριξη της μερίδας του Χούγκενμπουργκ στο DNVP και του Stahlhelm στη Γερμανία, και, το πιο σημαντικό, την οικονομική βοήθεια του Μουσολίνι (που διοχετευόταν στην αρχή μέσω της συντηρητικής ουγγρικής κυβέρνησης, έναν άλλο προστάτη της).

Την ίδια ώρα, ο γενικός φασισμός αναπτυσσόταν με τη μορφή του αυστριακού ναζισμού, πράγμα που δεν αποτελεί έκπληξη αν θυμηθούμε ότι ο γερμανόφωνος εθνικοσοσιαλισμός είχε γεννηθεί στην ευρύτερη Αυστρία το 1903-1904. Η κύρια βάση του αρχικού Γερμανικού Εργατικού Κόμματος (DAP) βρισκόταν στη Ζουντέτενλαντ της Βοημίας-Μοραβίας (μετά το 1918 το καινούργιο κράτος της Τσεχοσλοβακίας), καθώς επίσης και σε άλλες μικρότερες περιοχές στην επικράτεια της μεταπολεμικής Αυστριακής Δημοκρατίας. Το 1918, λίγο πριν τη λήξη του πολέμου, το DAP στην Αυστρία άλλαξε το όνομά του σε DNSAP (Γερμανικό Εθνικοσοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα), προοιωνίζοντας τον τελικό τίτλο του κόμματος του Χίτλερ και προκαταλαμβάνοντάς το τόσο στη δημιουργία της σημαίας με τη σβάστικα όσο και στο σύνθημα «Gemeinnutz geht vor Eigennutz» (Το κοινό καλό πριν από το ατομικό). Αρχικώς τα περισσότερα μέλη του DNSAP βρίσκονταν στην Τσεχοσλοβακία, και στις πρώτες αυστριακές εκλογές του 1919 κέρδισε μόνο το 0,79% των ψήφων. Μια σειρά συνεδρίων των γερμανόφωνων εθνικοσοσιαλιστών σε Αυστρία, Γερμανία, Τσεχοσλοβακία και την Πολωνική Σιλεσία οργανώθηκαν την ίδια χρονιά, σε μερικές περιπτώσεις με την παρουσία του ίδιου του Χίτλερ. Το DNSAP ωστόσο συνδύαζε τον αντισημιτισμό με ημιδημοκρατικού τύπου πολιτικούς προσανατολισμούς (όπως το αρχικό DAP) και μια πιο σοσιαλιστική προσέγγιση της οικονομίας, συμπεριλαμβανομένου του αιτήματος για την εθνικοποίηση των μεγάλων περιουσιών. Εντούτοις, μετά από λίγα χρόνια τα συνέδρια διεκόπησαν, και το 1926 άρχισε να αναπτύσσεται ένα σχίσμα μέσα στο αυστριακό DNSAP ανάμεσα στα παλιότερα μέλη, που ήταν πιο σοσιαλιστικά και προσανατολισμένα προς τους εργάτες και τη ριζοσπαστική νεολαία, η οποία ελκυόταν από τη βία του Χίτλερ και τον εξτρεμισμό στη Γερμανία. Η τελευταία αποσχίσθηκε, και κατόρθωσε να σχηματίσει το δικό της αυστριακό τμήμα του γερμανικού NSDAP, ενώ οι ηγέτες του αυστριακού κόμματος αποκήρυξαν τους Γερμανούς ναζί ως «καθόλου αληθινούς εθνικοσοσιαλιστές, αλλά ως αντιδραστικούς φασίστες που χρησιμοποιούν μπολσεβίκικες μεθόδους».[3] Μέχρι την εξαφάνισή του το 1935, το DNSAP δεν έγινε ποτέ μια φασιστική

3. B.F. Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis: A History of Austrian National Socialism* (Τσάπελ Χιλ, 1981), 169.

οργάνωση, απορρίπτοντας τον ιταλικό φασισμό, παραδείγματος χάρη, ως αντιδραστικό, αυταρχικό και καπιταλιστικό. Διατήρησε έναν αυθεντικά εργατικό προσανατολισμό κι ένα ορισμένο επίπεδο εσωκομματικής δημοκρατίας, αλλά παρέμεινε πάντα μια μικρή περιθωριακή ομάδα.

Στην Αυστρία, όπως και στη Γερμανία, η πρώτη ευκαιρία για τους κανονικούς ναζί ήρθε με την ύφεση, αλλά στις αυστριακές εκλογές του 1930 η δεξιά ριζοσπαστική Heimwehr πήρε πάνω από το διπλάσιο των ψήφων που πήραν οι ναζί. Μέχρι τότε γινόταν μια προσπάθεια η Heimwehr να αποκτήσει κάποια οργανωτική ενότητα και ιδεολογία. Διέδιδαν τα δόγματα του Όθμαρ Σπαν, του κύριου θεωρητικού τού αυστριακού κορπορατισμού, και στις 18 Μαΐου 1930 οι κυριότεροι ηγέτες της Heimwehr πήραν τον επονομαζόμενο Όρκο του Κορνέουμπουργκ για το μετασχηματισμό της αυστριακής κυβέρνησης σε ένα αυταρχικό κορπορατιστικό σύστημα.[4] Όλα αυτά όμως δεν σηματοδοτούν μια καθαρά φασιστική οργάνωση. Επιπλέον, οδήγησαν σε μια καινούργια διάσπαση μέσα στο κίνημα μεταξύ των πρωτοφασιστών ριζοσπαστών και των πιο μετριοπαθών καθολικών, που έγινε προσπάθεια να επουλωθεί με την επιλογή ενός καινούργιου εθνικού ηγέτη, του Ε.Ρ. φον Στάρχεμπεργκ. Αυτός ήδη συνδιαλεγόταν απευθείας με τον Μουσολίνι, αλλά σύντομα το ενδιαφέρον του για τον Όρκο του Κορνέουμπουργκ άρχισε να εξανεμίζεται. Το 1931 η Heimwehr εισήλθε σε περίοδο διάλυσης. Μια ριζοσπαστική μερίδα της διοργάνωσε μια απόπειρα πραξικοπήματος που απέτυχε.[5] Κάποιες μερίδες της άρχισαν να κινούνται προς τους ναζί, αλλά η πλειονότητα παρέμεινε προσκολλημένη σε έναν άμορφο, αν και αυταρχικό, συντηρητισμό.[6] Κάποιοι από τους ηγέτες ή τους πολιτικούς αρθρογράφους χρησιμοποιούσαν τον όρο *φασιστικό* όταν αναφέρονταν στο κίνημά τους, αλλά μια μικρή αποσχιστική ομάδα που σχημάτισε το μικρό «Κόμμα των Αυστριακών Φασιστών» πολύ σύντομα διαλύθηκε.

4. Για τον Spann, βλ. M. Schneller, *Zwischen Romantik und Faschismus: Der Beitrag Othmar Spanns zum Konservatismus der Wiemarer Republik* (Στουτγκάρδη, 1970)· J.J. Haag, «Othmar Spann and the Politics of Totality», Ph.D. diss., Rice University, 1969.

5. Josef Hoffmann, *Der Pfrimer-Putsch* (Βιέννη, 1965).

6. Για τη Heimwehr, βλ. W. Wiltschegg, *Die Heimwehr* (Μόναχο, 1985), που παρέχει επίσης μια επισκόπηση των άλλων δεξιών παραστρατιωτικών μονάδων· C.E. Edmondson, *The Heimwehr and Austrian Politics, 1918-1936* (Άθενς, Τζ., 1978)· Carsten, *Fascist Movements*. Για μια σύντομη συζήτηση της αποτυχίας της Heimwehr να αποκτήσει ολοκληρωμένα χαρακτηριστικά ως φασιστικό κίνημα, βλ. Wiltschegg, 267-70. Ο R. Griffin, στο *The Nature of Fascism* (Λονδίνο, 1991), 125, παρατηρεί: «Είναι καθαρό ότι η πλειοψηφία των μελών της Heimwehr σταμάτησε λίγο πριν από την πλήρη φασιστικοποίηση». Η μερίδα που

Αυτή την περίοδο υπήρχαν στην Αυστρία τοσα πολλά διαφορετικά είδη πολιτοφυλακών (ειδικά σε αναλογία με τον πληθυσμό) όσα και σε οποιαδήποτε άλλη χώρα της Ευρώπης. Εκτός από τους ναζί, τη Heimwehr και διάφορες άλλες δεξιές ομάδες, οι σοσιαλιστές (όπως και οι όμοιοί τους αλλού στην Κεντρική και τη Νότια Ευρώπη) είχαν από καιρό τις δικές τους, και το 1931 οι χριστιανοκοινωνιστές άρχισαν να σχηματίζουν τις δικές τους Sturmscharen (αγήματα της θύελλας) πολιτοφυλακές.

Οι Αυστριακοί ναζί έκαναν την πρώτη τους εντυπωσιακή εμφάνιση στις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές της άνοιξης του 1932, κερδίζοντας 16,4% των ψήφων (σε σύγκριση με το 18,3% για τους Γερμανούς ναζί στις γερμανικές εθνικές εκλογές του 1930), και άντλησαν υποστήριξη απ' όλες τις κύριες μερίδες, αλλά ιδιαίτερα από τη Δεξιά. Οι Αυστριακοί ναζιστές κέρδισαν ψήφους ιδιαίτερα από μερίδες της μεσαίας και κατώτερης μεσαίας τάξης των πόλεων, αλλά σε μια χώρα όπου το 90% των εκλογέων ήδη ψήφιζε δεν υπήρχε κάποια δεξαμενή από μη κινητοποιημένους ψηφοφόρους για να οργανωθούν σ' αυτούς, όπως στην περίπτωση της Γερμανίας.[7]

Αυτή την κρίσιμη στιγμή, τον Μάιο του 1932, σχηματίστηκε μια καινούργια κυβέρνηση από τον νέο ηγέτη των χριστιανοκοινωνιστών Ένγκελμπερτ Ντόλφους. Στα 39 του χρόνια και με ύψος 1,50, ήταν τόσο ο νεότερος όσο και ο κοντύτερος επικεφαλής κυβέρνησης στην Ευρώπη, ένας αυτοδημιούργητος άνδρας μέτριας καταγωγής ο οποίος προσέφερε αποφασιστική καθοδήγηση σε μια περίοδο κρίσης. Κανένα από τα δύο μεγάλα κόμματα δεν είχε την απόλυτη πλειοψηφία, αλλά οι χριστιανοκοινωνιστές, υπό κανονικές συνθήκες, μπορούσαν να διαμορφώσουν κυβέρνηση συνασπισμού με το μικρό Παγγερμανικό Κόμμα. Αυτό όμως αρνήθηκε τη συμμετοχή στην καινούργια κυβέρνηση, γιατί ο Ντόλφους είχε διαπραγματευτεί ένα ζωτικό ξένο δάνειο επί τη βάσει της αποκήρυξης της Anschluss (ένωσης) με τη Γερμανία για δέκα ακόμα χρόνια. Οι σοσιαλιστές, ως συνήθως, αρνήθηκαν να συνασπιστούν με τους χριστιανοκοινωνιστές, κι έτσι ο Ντόλφους κατόρθωσε με δυσκολία να συγκεντρώσει την

ήταν έντονα φιλοφασιστική, και η οποία τελικά συμμάχησε απόλυτα με αυτούς, μελετάται στο B.F. Pauley, *Hahnenschwanz und Hakenkreuz: Steirischer Heimatschutz und österreichischer Nationalsozialismus, 1918-1934* (Βιένη, 1972). Ο Jill Lewis, στο *Fascism and the Working Class in Austria, 1918-1934* (Νέα Υόρκη, 1991), μελετά, μεταξύ άλλων, τους πολυάριθμους εργάτες στη Στυρία που προσελκύστηκαν από τη Heimwehr.

7. G. Botz, «The Changing Patterns of Social Support for Austrian National Socialism, 1918-1945», στο *Who Were the Fascists?: Social Roots of European Fascism*, επιμ. S.U. Larsen, B. Hagtvet & J.P. Myklebust (Μπέργκεν, 1980), 202-25.

απαιτούμενη πλειοψηφία φέρνοντας τη Heimwehr μέσα στην κυβέρνηση.

Ο πολιτικός κατακερματισμός εντάθηκε την επόμενη χρονιά. Μετά από μια προσωρινή κρίση, η οποία επέφερε την παραίτηση των κυριοτέρων αξιωματούχων του αυστριακού Κοινοβουλίου τον Μάρτιο του 1933, ο Ντόλφους ανέλαβε πλήρεις εξουσίες, οργανώνοντας μια de facto δικτατορία που βασιζόταν στους χριστιανοκοινωνιστές και τη Heimwehr. Δύο μήνες αργότερα ανακοίνωσε τη διαμόρφωση του Μετώπου της Πατρώας Γης, μιας νέας πολιτικής ομάδας που βασιζόταν στην κυβέρνηση και εμπνεόταν από τις κρατικές πολιτικές οργανώσεις που είχαν σχηματιστεί από τα πάνω, από τις μετριοπαθείς αυταρχικές κυβερνήσεις της Ισπανίας και της Πολωνίας στα μέσα της δεκαετίας του '20 (Πρίμο ντε Ριβέρα και Πιλσούντσκι). Ο Μουσολίνι ήταν πρόθυμος να λειτουργήσει ως ο προστάτης του καθεστώτος, τόσο γιατί εκείνη την περίοδο ήθελε να διατηρήσει την Αυστρία ως ένα προπύργιο εναντίον της γερμανικής επέκτασης, όσο και γιατί ήθελε να προωθήσει τη μετατροπή της σ' ένα είδος δορυφορικού φασιστικού κράτους. Τόσο το ναζιστικό όσο και τα σοσιαλιστικά κόμματα, οι κυριότεροι εσωτερικοί εχθροί του νέου καθεστώτος, κηρύχθηκαν παράνομα. Τελικά, οι σοσιαλιστές αντέδρασαν με μια αποτυχημένη εξέγερση τον Φεβρουάριο του 1934, που καταπνίγηκε εύκολα, αφήνοντας τον Ντόλφους με τον πλήρη έλεγχο της κατάστασης.

Αν και στα τέλη του 1933 τόσο ο Ντόλφους όσο και ο ηγέτης της Heimwehr Στάρχεμπεργκ είχαν υποσχεθεί στον Μουσολίνι ότι θα κινηθούν προς το «φασισμό», το αυστριακό καθεστώς διαμόρφωσε μια διαφορετική προσωπικότητα. Την 1η Μαΐου 1934 παρουσίασαν ένα καινούργιο σύνταγμα, που ήταν το δεύτερο κορπορατιστικό σύνταγμα που εμφανίστηκε στην Ευρώπη (μετά την καινούργια πορτογαλική χάρτα του προηγούμενου χρόνου). Αντικατέστησαν το Κοινοβούλιο με ένα επεξεργασμένο σύστημα τεσσάρων συμβουλευτικών συμβουλίων (το Συμβούλιο του Κράτους, το Επαρχιακό Συμβούλιο, το Πολιτιστικό Συμβούλιο και το Οικονομικό Συμβούλιο, που συνίστατο από εφτά διαφορετικές οικονομικές συντεχνίες — σε όλα η επιλογή των μελών θα πραγματοποιούνταν με κορπορατιστικές διαδικασίες μάλλον παρά με άμεση εκλογή), και αυτά με τη σειρά τους θα επέλεγαν μια 59μελή ομοσπονδιακή Δίαιτα με το δικαίωμα της έγκρισης (αλλά όχι και της κατάρτισης) νομοθετημάτων. Μεταξύ άλλων, αυτό το εγχείρημα αντιπροσώπευε την προσπάθεια πραγματοποίησης των καθολικών ιδεωδών της πρόσφατης εγκυκλίου του Πάπα *Quadragesimo Anno* (1931), η οποία υιοθέτησε τις κορπορατιστικές μορφές οργάνωσης και αντιπροσώπευσης για την κοινωνία των καθολικών. Η μόνη αναγνωρισμένη

πολιτική οργάνωση ήταν το Μέτωπο της Πατρώας Γης, η οποία υποτίθεται ότι υποστήριζε το κράτος και δεν θα μετατρεπόταν σε κράτος-κόμμα κατά την ιταλική ή γερμανική εκδοχή. Τελικά, έφτασε στον ονομαστικό αριθμό των τριών εκατομμυρίων μελών. Επιπλέον, ο Ντόλφους αποκήρυξε κάθε ενδιαφέρον για την Anschluss με τη Γερμανία όσο ο Χίτλερ θα παρέμενε στην εξουσία, και θέλησε να δημιουργήσει μια θετική αίσθηση ανεξάρτητης αυστριακής ταυτότητας. Τόνισε ιδιαίτερα τις καθολικές και δυτικές αρχές της κυβέρνησής του ως κάτι διακριτό από την παγανιστική και ρατσιστική ναζιστική Γερμανία, διακηρύσσοντας ότι ο κύριος χώρος διατήρησης της γερμανικής κουλτούρας ήταν τώρα η Αυστρία.[8]

Μετά την ήττα των σοσιαλιστών, οι κύριοι ανταγωνιστές του καθεστώτος ήταν οι Αυστριακοί ναζί, οι οποίοι εξαπέλυσαν μια τρομοκρατική εκστρατεία σχεδιασμένη έτσι ώστε να καταρρακώσει την οικονομία και τον τουρισμό. Η σύγκρουση κορυφώθηκε με την προσπάθεια πραξικοπήματος από τους Αυστριακούς ναζί στις 25 Ιουλίου του 1934, που οδήγησε σε σποραδικές συγκρούσεις και στη δολοφονία του Ντόλφους. Τερματίστηκε με την ολοκληρωτική κατάπνιξη της εξέγερσης, το θάνατο από τις μάχες ή από τις εκτελέσεις 153 Αυστριακών ναζί, και τη φυγή πολλών ηγετικών στελεχών και ακτιβιστών στη Γερμανία.[9]

Σε αντίθεση με τη Γερμανία, στην Αυστρία οι μη φασιστικές δυνάμεις της Δεξιάς αποδείχθηκαν ικανές να οργανώσουν τη δική τους αποτρεπτική αυταρχική κυβέρνηση, φράζοντας το δρόμο των ναζί προς την εξουσία.

8. Η κύρια βιογραφία είναι του Gordon Brooke-Shepherd, *Dollfuss* (Λονδίνο, 1961), η οποία διάκειται ευνοϊκά προς τον Dollfuss, όπως και του G.-K. Kindermann, *Hitler's Defeat in Austria, 1933-1934: Europe's First Containment of Nazi Expansionism* (Μπόουλντερ, 1988). Για τις σχέσεις του καθεστώτος με την Καθολική Εκκλησία, βλ. L.S. Gelott, *The Catholic Church and the Authoritarian Regime in Austria, 1933-1938* (Νέα Υόρκη, 1990).

9. Πριν από το 1934 το επίπεδο της πολιτικής βίας στην Αυστρία ήταν χαμηλότερο από της Γερμανίας, με μοναδική εξαίρεση την αναζωπύρωση του 1927 που αναφέραμε παραπάνω. Η άνοδος του αυστριακού ναζισμού το 1932 συνοδεύτηκε με αύξηση της πολιτικής βίας, με συνέπεια ένα σύνολο 104 θυμάτων βίαιων ενεργειών για το 1932 (από τους οποίους το 42% ήταν ναζί και το 22% σοσιαλιστές) και 69 για το 1933 (από τους οποίους το 38% ήταν από τη Heimwehr ή άλλες δεξιές ομάδες και το 32% ήταν ναζί), αλλά λίγοι από αυτούς σκοτώθηκαν. Στην αποτυχημένη σοσιαλιστική εξέγερση της 12ης Φεβρουαρίου του 1934, και στην προσπάθεια για ναζιστικό πραξικόπημα που ακολούθησε τον Ιούλιο, σκοτώθηκαν περίπου 567 άτομα. Από αυτούς, το 35% ήταν σοσιαλιστές και το 25% ναζί. Βλ. G. Botz, *Gewalt in der Politik: Attentate, Zusammenstösse, Putschversuche, Unruhen in Osterreich, 1918-1934* (Μόναχο, 1976)· του ιδίου, «Political Violence in the First Austrian Republic», στο *Social Protest, Violence and Terror in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe*, επιμ. W. Mommsen & G. Hirschfeld (Νέα Υόρκη, 1982), 300-29.

Αυτό οφειλόταν κυρίως στην πλατιά (αν και όχι πλειοψηφική) υποστήριξη προς τους χριστιανοκοινωνιστές και την αποφασιστική ηγεσία του μάρτυρα Ντόλφους. Παρόμοιες εξελίξεις ελάμβαναν χώρα επίσης σε περιοχές της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης, όπου δεξιά καθεστώτα θα μπλοκάρουν την πορεία των φασιστικών κινημάτων.

Τον Ντόλφους διαδέχθηκε ο κυριότερος υπασπιστής του, ο καθηγητής πανεπιστημίου Κουρτ φον Σούσνιγκ. Ο Στάρχεμπεργκ, επικεφαλής της Heimwehr, υπηρέτησε ως αντικαγκελάριος το 1933-34, αλλά ασκούσε όλο και πιο έντονη κριτική εναντίον της μετριοπαθούς και αντιφασιστικής στάσης του Σούσνιγκ. Το 1936 αποπέμφθηκε από την αυστριακή κυβέρνηση, και η Heimwehr διαλύθηκε έπειτα από εντολή της κυβέρνησης. Οι περισσότεροι από τους ηγέτες του αυστριακού καθεστώτος ήταν σχετικά ειλικρινείς καθολικοί, ενάντιοι στις θρησκευτικές διώξεις, το ρατσισμό και τον ενεργητικό αντισημιτισμό. Το νέο σύνταγμα εγγυάτο την πολιτική ισότητα όλων των πολιτών, παρόλο που τους αρνιόταν το δικαίωμα δημιουργίας ανεξάρτητων πολιτικών κομμάτων. Αν και οι ανεπίσημες διακρίσεις εναντίον των Εβραίων συνεχίστηκαν, πολλοί Αυστριακοί Εβραίοι (με πιο γνωστό τον Σίγκμουντ Φρόιντ) υποστήριξαν το καθεστώς των Ντόλφους-Σούσνιγκ ως ένα εκπολιτισμένο προπύργιο εναντίον του ναζισμού.[10]

Παρ' όλ' αυτά, υπήρξε πράγματι ένα περιορισμένο πρόγραμμα επιφανειακής φασιστικοποίησης του συστήματος, το οποίο απέκτησε όλα τα εξωτερικά στολίδια του φασισμού, παρόμοια με αυτά των περισσοτέρων άλλων δικτατοριών της δεκαετίας του '30. Το 1936 το Μέτωπο της Πατρώας Γης δημιούργησε τη Frontmiliz για να αντικαταστήσει τη Heimwehr και άλλες δεξιές παραστρατιωτικές ομάδες. Στα μέσα του 1937, ένα ειδικό ελίτ σώμα, τα Sturmkorps, οργανώθηκε (υιοθετώντας ακριβώς το ίδιο όνομα με τις Φρουρές Επίθεσης, την αστυνομική δύναμη που σχηματίστηκε από τη δημοκρατική νέα Ισπανική Δημοκρατία το 1931). Τα μέλη των Sturmkorps φορούσαν βαθύ μπλε στολές και υιοθέτησαν το σύνθημα «Unser Wille werde Gesetz» (Η βούλησή μας γίνεται νόμος), προφανώς σε μια προσπάθεια να προσφέρουν ένα είδος εναλλακτικής λύσης στα SS. Ακολουθώντας τα χνάρια όλων των καινούργιων δικτατοριών, οργάνωσαν ένα κίνημα νεολαίας και ποικίλες εθνικές κοινωνικές οργανώσεις, αλλά το καθεστώς, συνειδητά, επιδίωξε την επίτευξη, στο ύφος και τη δομή, ενός συντηρητικού καθολικού κορπορατιστικού αυταρχικού συστήματος μάλλον

10. Βλ. B.F. Pauley, *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism* (Τσάπελ Χιλ, 1992), 260-73.

—όπως το πορτογαλικό— παρά του γερμανικού ή του ιταλικού συστήματος. Απέφυγε επίσης να υιοθετήσει τα διακριτά δόγματα και τους στόχους του φασισμού, αφού δεν υπήρχε η πρόθεση διαμόρφωσης ενός «νέου ανθρώπου» ξέχωρου από τον πατριώτη καθολικό Αυστριακό, και απορρίπτονταν κατηγορηματικά η άσκοπη βία, ο μιλιταρισμός και κάθε επιθετική εξωτερική πολιτική.[11]

Το 1934, την περίοδο του αποτυχημένου πραξικοπήματος των Αυστριακών ναζί, ο Μουσολίνι είχε στείλει επειγόντως έξι ιταλικά σώματα στρατού στο πέρασμα Μπρένερ για να εγγυηθεί την ανεξαρτησία της Αυστρίας. Όμως η διαμόρφωση του Άξονα Ρώμης-Βερολίνου το 1936 ακύρωσε αυτή την προστασία. Ο Χίτλερ παραιτήθηκε από τις αξιώσεις του για τη γερμανόφωνη μειονότητα της Βορειοανατολικής Ιταλίας, και με τη σειρά του ο Μουσολίνι απέσυρε τις αντιρρήσεις του για την ενσωμάτωση της Αυστρίας στη Γερμανία. Το 1936, μια καινούργια συμφωνία μεταξύ της Βιένης και του Βερολίνου αποκατέστησε τις ομαλές σχέσεις μεταξύ της Γερμανίας και της Αυστρίας και ήρε τη νομική απαγόρευση των Αυστριακών ναζί.

Ο αυστριακός ναζισμός αναπτύχθηκε με πιο αργούς ρυθμούς απ' ό,τι ο γερμανικός εταίρος του, πιθανόν λόγω του πιο συντηρητικού και καθολικού χαρακτήρα τής έξω από τη Βιένη αυστριακής κοινωνίας. Η καλύτερη ένδειξη γι' αυτό είναι το ότι, αν οι κοινοβουλευτικές εκλογές συνέχιζαν να λαμβάνουν χώρα, το 1934 οι ναζί θα είχαν την υποστήριξη του 25% περίπου του εκλογικού σώματος. Αν και το ποσοστό αυτό ήταν χαμηλότερο από αυτό του γερμανικού κόμματος πριν από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, το αυστριακό κίνημα ωστόσο θα γινόταν το δεύτερο πιο δημοφιλές κίνημα αυτού του τύπου (πιο δημοφιλές, παραδείγματος χάρη, από τους Ιταλούς φασίστες στις εκλογές του 1921). Ο αυστριακός ναζισμός αναπτύχθηκε πάνω στις ίδιες κοινωνικές βάσεις με αυτές του γερμανικού του εταίρου, με περίπου παρόμοιο ποσοστό υποστήριξης από τους εργάτες.[12] Μετά τη διάλυση του Σοσιαλιστικού Κόμματος στις αρχές του 1934, πολλά μέλη

---

11. U. Kluge, *Der oesterreichische Ständestaat, 1934-1938* (Μόναχο, 1984), που είναι μια μελέτη του κρατικού συστήματος.

12. Σύμφωνα μ' ένα δείγμα, η αναλογία των ανειδίκευτων εργατών στο αυστριακό NSDAP (27%) το 1934 ήταν υψηλότερη από αυτή του Σοσιαλιστικού (19,8%) και του Κομουνιστικού (22,5%) Κόμματος. P.H. Merkl, «Comparing Fascist Movements», στο Larsen, Hagvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?*, 767. Ο συνολικός αριθμός των μελών του Αυστριακού Ναζιστικού Κόμματος την παραμονή του Anschluss ήταν 147.000 (αναλογικά μεγαλύτερος από αυτόν του γερμανικού κόμματος όταν πήρε την εξουσία ο Χίτλερ). G. Botz, «The Changing Patterns of Social Support for Austrian National Socialism, 1918-1945», στο

της σοσιαλιστικής πολιτοφυλακής μεταπήδησαν στους ναζί, και ήταν ακόμα περισσότεροι αυτοί από τη Heimwehr που δύο χρόνια αργότερα, μετά τη διάλυσή της, προσχώρησαν στους ναζί. Ίσως το πιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του αυστριακού ναζισμού ήταν η ύπαρξη μιας μικρής κομματικής ομάδας «Εθνικών Καθολικών» διανοουμένων, όπως ο Άρθουρ Σέις-Ίνκουαρτ, που προσπάθησε να συμβιβάσει τον καθολικισμό και την ανεξάρτητη αυστριακή ταυτότητα με το ναζισμό. Μετά το 1938, γενικά, δεν τους δόθηκε καμιά σημασία.[13]

Παρά τη συνεχή αύξηση της δύναμής τους, οι Αυστριακοί ναζί (όπως και οι Γερμανοί ναζί πριν απ' αυτούς, το 1923) έδειξαν για μια ακόμα φορά ότι τα ευρωπαϊκά φασιστικά κινήματα δεν είχαν τη δυνατότητα να φέρουν εις πέρας πραξικοπήματα, και πολύ λιγότερο να εξαπολύουν εμφυλίους πολέμους εναντίον θεσμοποιημένων πολιτικών συστημάτων, όπως θα κάνουν αργότερα, αλλού και μέσα σε πιο ταραγμένες καταστάσεις, ορισμένα κομουνιστικά κινήματα. Παραδόξως, τα φασιστικά κινήματα χρειάζονταν την πολιτική ελευθερία για να έχουν την ευκαιρία να κερδίσουν την εξουσία. Από τη στιγμή που ένα προληπτικό μη φασιστικό αυταρχικό καθεστώς περιόριζε τις ελευθερίες, όπως στην Αυστρία και σε διάφορες άλλες χώρες της Ανατολικής και της Νότιας Ευρώπης, μπορούσαν να έρθουν στην εξουσία (όπως οι κομουνιστές στην Ανατολική Ευρώπη πριν το 1945) μόνον διαμέσου εξωτερικής στρατιωτικής επέμβασης. Αυτό συνέβη και στην Αυστρία, με την ξαφνική εισβολή του Χίτλερ τον Μάρτιο του 1938. Υπ' αυτές τις συνθήκες, όμως, η Αυστρία ενσωματώθηκε άμεσα στο ευρύτερο Τρίτο Ράιχ, και οι Αυστριακοί εθνικοσοσιαλιστές —αν και αναλογικά ένα από τα μεγαλύτερα φασιστικά κινήματα στην Ευρώπη— έγιναν απλώς κάτι περισσότερο από ένα επαρχιακό παρακλάδι των Γερμανών ναζί.[14]

Ισπανία

Η Ισπανια διατήρησε τη φήμη των φασιστικών πολιτικών της για περισσότερο ίσως διάστημα από κάθε άλλη χώρα στον κόσμο, όμως κάτι που να

Larsen, Hagvet & Myklebust, 210-15. Ο Merkl ανεβάζει τον αριθμό υψηλότερα, στα 177.000 μέλη.

13. W. Rosar, *Deutsche Gemeinschaft: Seyss-Inquart und der Anschluss* (Βιένη, 1971). Προφανώς, οι περισσότεροι από τους «Εθνικούς Καθολικούς» δεν προσχώρησαν στο κόμμα, τουλάχιστον πριν από το 1938. Για το υπόβαθρο των Αυστριακών ναζί, βλ. H. Walser, *Die illegale NSDAP in Tirol und Vorarlberg, 1933-1938* (Βιένη, 1983).

14. G. Botz, *Nationalsozialismus in Wien: Machtübernahme und Herrschaftssicherung,*

εμπίπτει απόλυτα στην κατηγορία του φασισμού αναπτύχθηκε αργά, και για αρκετά χρόνια παρέμενε πολύ αδύναμο. Από πολλές πλευρές, η Ισπανία μπορεί να αποβεί χρήσιμη συγκρινόμενη με την Ιταλία, επειδή τα δύο αυτά κράτη, στη σύγχρονη εποχή, έχουν να παρουσιάσουν πολύ περισσότερες ομοιότητες από οποιεσδήποτε άλλες μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες. Παράλληλα υπήρχαν και σημαντικές διαφορές. Η οικονομική ανάπτυξη, από το 1890 και μετά, επιταχύνθηκε με μεγαλύτερους ρυθμούς στην Ιταλία. Έτσι, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Ιταλία ήταν μια ολόκληρη γενιά μπροστά από την Ισπανία. Επίσης, τόσο ο πολιτικός εθνικισμός γενικότερα όσο και η δομή της κρατικής εξουσίας ήταν πιο ισχυρά στην Ιταλία. Τελικά, αντίθετα απ' ό,τι συνέβη στην Ιταλία, η διαδικασία εκδημοκρατισμού και δικτατορίας στην Ισπανία αναπτύχθηκαν σε δύο διακριτές μεταξύ τους φάσεις.

Στο μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης περιόδου, ο εθνικισμός ήταν πολύ πιο αδύναμος στην Ισπανία απ' ό,τι σε κάθε άλλη μεγάλη ευρωπαϊκή χώρα. Μεταξύ των κυριοτέρων παραγόντων που συνέβαλαν σ' αυτό, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι ακόλουθοι:

1. Η αυτονομία της Ισπανίας χρονολογείται περίπου από τον 11ο αιώνα, και δημιούργησε την πρώτη πραγματικά παγκόσμια αυτοκρατορία στην ανθρώπινη ιστορία, διατηρώντας επί μακρόν το κύρος μιας καθεστηκυίας δύναμης.
2. Η παραδοσιακή ισπανική μοναρχία ήταν συνομοσπονδιακή στη δομή της, και δεν δημιούργησε ποτέ πλήρως συγκεντρωτικούς θεσμούς (με τη μερική εξαίρεση του 18ου αιώνα).
3. Η κουλτούρα και η παράδοση στην Ισπανία ταυτίζονταν μάλλον αποκλειστικά με τη θρησκεία, περισσότερο απ' ό,τι σε άλλες χώρες, δημιουργώντας ένα κλίμα εθνικού καθολικισμού που θα αντισταθεί επί μακρόν στη σύγχρονη εκκοσμίκευση.
4. Μετά την ήττα του Ναπολέοντα, δεν εμφανίστηκε κάποια πραγματική εξωτερική απειλή για την ασφάλεια της Ισπανίας.
5. Παρομοίως, λόγω της γεωγραφικής της θέσης και των περιορισμένων εξωτερικών φιλοδοξιών της, η χώρα απέφυγε να εμπλακεί στους μεγάλους πολέμους του 20ού αιώνα.

1938/1939 (Ομπερμάιερ, 1988). Ο Radomir Luza όμως θεωρεί ότι υπό το Ράιχ οι Αυστριακοί ναζί απολάμβαναν τουλάχιστον έναν βαθμό αναγνώρισης και αυτονομίας στο αυστριακό επαρχιακό επίπεδο. Luza, *Austro-German Relations in the Anschluss Era* (Πρίνστον, 1975), 319-20.

6. Ο κλασικός φιλελευθερισμός κυριαρχούσε στην ισπανική πολιτική ζωή στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, αποθαρρύνοντας τις στρατιωτικές και επιθετικές φιλοδοξίες.
7. Πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η διαδικασία του οικονομικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού πραγματοποιούνταν με μικρά βήματα. Έτσι κατέστη δυνατή η διατήρηση του ελιτίστικου φιλελεύθερου μοντέλου των αρχών του 19ου αιώνα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '30 χωρίς σοβαρές πιέσεις από τα κάτω. Παρομοίως, η πολιτισμική ζωή κυριαρχούνταν από τις αξίες και τις στάσεις είτε του φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα είτε του παραδοσιακού καθολικισμού, αποθαρρύνοντας την εισαγωγή ή τη διάδοση νέων δογμάτων ή φιλοσοφιών, με την εξαίρεση της εργατικής υποκουλτούρας. Έτσι, στην Ισπανία, εκφράσεις τόσο της εθνικιστικής καινούργιας Δεξιάς των αρχών του 20ού αιώνα όσο και του φασισμού εγγένει ήταν στην αρχή πιο ασθενείς απ' ό,τι σε άλλα μέρη της Νότιας και της Ανατολικής Ευρώπης.

Στην Ισπανία των αρχών του 20ού αιώνα, ο εθνικισμός δεν αναφερόταν τόσο στον ισπανικό εθνικισμό όσο στους «περιφερειακούς εθνικισμούς» των Καταλανών και των Βάσκων. Το κυριότερο κίνημα ήταν αυτό των Καταλανών, το οποίο είχε γίνει η κυρίαρχη δύναμη στη βιομηχανική Καταλονία πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο καταλάνικος εθνικισμός δεν ήταν εντούτοις απλώς φυγοκεντρικός, αλλά θέλησε, στην αρχική του συντηρητική και μπουρζουάδικη μορφή, να συνεργαστεί σε ένα είδος «ομοσπονδιακού ιμπεριαλισμού» για μια σύγχρονη «Μεγάλη Ισπανία». Οι οπαδοί του συντηρητικού καταλανισμού προώθησαν αυτό το σχέδιο από το 1916 έως το 1930, και το εγκατέλειψαν μόνο μετά τη διάσπαση του καταλανισμού, με την κυριαρχία μετά το 1930 να περνά στην καταλάνικη Αριστερά.[15]

Στις αρχές του 20ού αιώνα, η Βαρκελόνη και όχι η Μαδρίτη ήταν το κέντρο του πολιτιστικού μοντερνισμού και του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού στην Ισπανία. Οι πρώτες περιθωριακές προσπάθειες για τη διαμόρφωση αυταρχικών εθνικιστικών και φιλοφασιστικών ομάδων, που μερικές μιμούνταν τον Μουσολίνι, έγιναν λοιπόν στην καταλανική πρωτεύουσα.[16] Παρομοίως, η πολιτιστική αβανγκάρντ της Βαρκελόνης ήταν η πρώτη που

15. Ως ένα βαθμό, τις εξελίξεις μπορούμε να παρακολουθήσουμε από την καριέρα του μεγάλου ηγέτη του μετριοπαθούς καταλανισμού Francesc Cambó. Βλ. J. Pabón, *Cambó*, 3 τ. (Βαρκελόνη, 1952-69).

16. Αναφερόμαστε σε εφήμερες ομάδες όπως η Liga Patriótica Española (1919), η La

επευφήμησε τον ιταλικό φουτουριστικό αβανγκάρντ φασισμό. Ακόμη, μετά το 1926, οι πρώτες εκφράσεις αβανγκάρντ πολιτιστικού φασισμού στη Μαδρίτη προσανατολίζονταν επίσης, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, προς την Καταλονία.[17]

Σε όλη την Ισπανία η πολιτική αλλαγή και ο εκδημοκρατισμός προχώρησαν σε δύο φάσεις. Η πρώτη φάση συνέπεσε με τη στροφή προς τα αριστερά, που έλαβε χώρα σε πολλές χώρες κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και διήρκεσε από το 1917 έως το 1923. Τα αποτελέσματα αυτής της φάσης ήταν ο κατακερματισμός και η παράλυση, λόγω της αδυναμίας να σπάσει η κυριαρχία της κατεστημένης ολιγαρχίας, και τερματίστηκε με την εντεκάχρονη δικτατορία του στρατηγού Μιγκέλ Πρίμο ντε Ριβέρα από το 1923 έως το 1930. Όμως η πρώτη δικτατορία της Ισπανίας απέτυχε πλήρως λόγω της έλλειψης ξεκάθαρων δογμάτων και της αδυναμίας εισαγωγής κάποιων νέων θεσμών. Η κατάρρευσή της σύντομα συμπαρέσυρε και τη μοναρχία, οδηγώντας, τον Απρίλιο του 1931, στη γέννηση της Δεύτερης Δημοκρατίας της Ισπανίας.

Τη δεκαετία του 1930, η Ισπανική Δημοκρατία ήταν το μόνο καινούργιο καθεστώς στην Ευρώπη που κινήθηκε εναντίον του ρεύματος της αυταρχικής και της φασιστικής πολιτικής. Οι ηγέτες της είχαν επίγνωση αυτού του γεγονότος, και ήλπιζαν να καθιερώσουν στην Ισπανία το δικό τους αντιρεύμα. Στο ξεκίνημά της, η Δημοκρατία κυβερνάτο από μια συμμαχία μεσοαστών ρεπουμπλικάνων και μεταρρυθμιστών σοσιαλιστών που, μεταξύ του 1931 και του 1933, προχώρησε σε μια σειρά από μεγάλες θεσμικές και κοινωνικοοικονομικές μεταρρυθμίσεις. Μερικές από αυτές ήταν καλοσχεδιασμένες και αποτελεσματικές, ενώ κάποιες άλλες —όπως ο διαχωρισμός Κράτους-Εκκλησίας, που σύντομα μετατράπηκε σε μια προσπάθεια καταδίωξης της Καθολικής Εκκλησίας— αποδείχθηκαν αντιπαραγωγικές. Η αντίδραση σ' αυτές τις εξελίξεις πήρε τη μορφή της καινούργιας αυταρχικής Δεξιάς και της νίκης του Κέντρου και της Δεξιάς στις δεύτερες δημοκρατικές εκλογές του 1933. Μια μεγάλη μερίδα των σοσιαλιστών,

---

Traza (1923), η La Peña Ibérica, και στις πρώτες εκφράσεις της οργάνωσης Albiñana, η οποία αργότερα, το 1930, έγινε το μικροσκοπικό Ισπανικό Εθνικιστικό Κόμμα. J. del Castillo & S. Alvarez, *Barcelona, objetivo cubierto* (Βαρκελόνη, 1958)· C.M. Winston, *Workers and the Right in Spain, 1900-1936* (Πρίνστον, 1985).

17. E. Ucelay da Cal, «Vanguardia, fascismo y la interacción entre nacionalismo español y catalán», στο *Los nacionalismos en la España de la II República*, επιμ. J. Beramendi & R. Maíz (Μαδρίτη, 1991), 39-95.

απογοητευμένη από το ρυθμό των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων, μεταστράφηκε προς την επαναστατική «μπολσεβικοποίηση», όπως ονομάστηκε, και τον Οκτώβριο του 1934 έλαβε χώρα μια αποτυχημένη επαναστατική απόπειρα στην οποία σκοτώθηκαν πάνω από 1.000 άτομα. Μετά από αυτό, η Δεξιά προχώρησε στην ακύρωση κάποιων μεταρρυθμίσεων. Ωστόσο, στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1936, το «Λαϊκό Μέτωπο», που απαρτιζόταν από τους πιο αριστερούς ρεπουμπλικάνους και την πλειονότητα των εργατικών κομμάτων, κατήγαγε μια ξεκάθαρη νίκη. Από αυτό το σημείο κι έπειτα η Ισπανία εισήλθε σ' αυτό που πολλοί ιστορικοί ονομάζουν προεπαναστατική κατάσταση, με την αταξία να αυξάνεται, τη βία να βγαίνει στους δρόμους, με απεργίες, με την καταστροφή ή την απαλλοτρίωση περιουσιών. Αυτό ήταν το φόντο για τον εμφύλιο πόλεμο που ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1936.[18]

Στη διάρκεια της Δεύτερης Δημοκρατίας έλαβαν την ολοκληρωμένη μορφή τους και οι τρεις παραλλαγές του αυταρχικού εθνικισμού — συντηρητισμός, ριζοσπαστική Δεξιά και φασισμός. Ο μετριοπαθής, τυπικά νομοταγής, κορπορατιστικός αυταρχισμός στην Ισπανία αναδύθηκε υπό τη μορφή του μαζικού πολιτικού καθολικισμού της CEDA (Ισπανική Συνομοσπονδία Αυτόνομων Δεξιών Ομάδων), η οποία άνθησε για μια σύντομη περίοδο μεταξύ του 1933 και του 1936 ως το μεγαλύτερο κόμμα της χώρας, προτού εξαφανιστεί τελείως από τον Ισπανικό Εμφύλιο. Οι μακροπρόθεσμοι στόχοι της CEDA ήταν πάντοτε αόριστοι. Αν και στην πράξη είχε δεσμευτεί ν' ακολουθήσει νόμιμη, μη βίαιη κοινοβουλευτική τακτική, ο αγαπημένος της στόχος, η συνταγματική μεταρρύθμιση, φαινόταν να υποδεικνύει την προτίμησή της για την πιο αυταρχική, κορπορατιστική και καθολική δημοκρατία. Η CEDA, όπως όλες οι ομάδες στην Ισπανία εκτός από τις φιλελεύθερες και τις πιο μετριοπαθείς, οργάνωσε δική της οργάνωση νεολαίας και πολιτοφυλακές. Οι τελευταίες (JAP), όπως και τόσες άλλες δεξιές εθνικιστικές ομάδες αλλού, μετά το 1933 άρχισαν να επηρεάζονται ως ένα βαθμό από τον ίλιγγο της φασιστικοποίησης, αλλά η διφορούμενη φύση των JAP και συνολικά της CEDA αντανακλάτο στον επίσημο ημιφασιστικό χαιρετισμό που υιοθέτησαν — το σήκωμα του δεξιού βραχίονα μέχρι λίγο πιο κάτω από το ύψος του ώμου και με ένα λύγισμα του αγκώνα παράλληλα προς το στήθος.[19]

18. Βλ. τη μελέτη μου *Spain's First Democracy: The Second Republic, 1931-1936* (Μάντισον, 1993).

19. Η καλύτερη μελέτη για την ισπανική Δεξιά στη διάρκεια της δημοκρατίας είναι του

Η ριζοσπαστική Δεξιά στην Ισπανία απαρτιζόταν από δύο διαφορετικά τμήματα: τους νεοπαραδοσιακούς του αναβιωμένου καρλισμού (Η Κοινότητα των Παραδοσιακών, CT) και τους πιο εκσυγχρονιστικούς αλφονσίνους μοναρχικούς (υποστηρικτές του προηγούμενου βασιλιά). Στις αρχές της δεκαετίας του '30, το δόγμα του καρλισμού, με επιρροές από τις καθολικές κορπορατιστικές θεωρίες, οργανώθηκε σε ένα πρόγραμμα νεοπαραδοσιακού κορπορατιστικού μοναρχισμού που ήταν ενάντιο στον ακραίο κρατισμό και επεδίωξε την ξεκάθαρη διαφοροποίηση του καρλισμού από τον φασιστικό ριζοσπαστισμό και τη δικτατορία.[20] Το ξέσπασμα των ρεπουμπλικάνων και των αριστερών εναντίον του κλήρου προκάλεσε ένα κύμα υποστήριξης προς τον καρλισμό. Όμως, παρ' όλ' αυτά, οι νεοπαραδοσιακοί δεν μπόρεσαν ποτέ να κερδίσουν την άμεση υποστήριξη περισσότερο από το 3 ή 4% του ισπανικού πληθυσμού.

Οι νεοαυταρχικοί alfonsino μοναρχικοί ήταν ενμέρει παρακλάδι του παλιού ακτιβιστικού δεξιού μοναρχικού Συντηρητικού Κόμματος. Η εξέλιξή τους ήταν παρόμοια με αυτή μιας μερίδας της ιστορικής συντηρητικής και φιλελεύθερης Destra στην Ιταλία. Μόνο μετά το θρίαμβο του ρεπουμπλικάνικου ριζοσπαστισμού οι Ισπανοί μοναρχικοί στράφηκαν προς τον ανοιχτό αυταρχισμό, κάτω από τη διπλή επιρροή της Action Française και της δεξιάς πτέρυγας του ιταλικού φασισμού (Ρόκο/εθνικιστές). Για αρκετά χρόνια το περιοδικό τους *Acción Española*, ακολουθώντας το σχήμα της Action Française, επεξεργάστηκε την πνευματική και θεωρητική βάση για μια αυταρχική νεομοναρχική κυβέρνηση.[21]

Ο κυριότερος εκπρόσωπος της ισπανικής ριζοσπαστικής Δεξιάς ήταν ο Χοσέ Κάλβο Σοτέλο, πρώην συντηρητικός και πρώην Υπουργός Οικονομικών υπό τον Πρίμο ντε Ριβέρα, ο οποίος δεν προσηλυτίσθηκε απόλυτα στον

R.A.H. Robinson, *The Origins of Franco's Spain* (Λονδίνο, 1970)· και για τη CEDA, του J.L. Montero, *La CEDA*, 2 ττ. (Μαδρίτη, 1977). Βλ. επίσης τις μικρότερες μελέτες στο J. Tusell, κ.ά., επιμ., *Estudios sobre la derecha española contemporánea* (Μαδρίτη, 1993), 395-447. Υπάρχει ένα σημαντικό βιβλίο με αναμνήσεις του κυριότερου ηγέτη της CEDA, του J.M. Gil Robles, *No fue posible la paz* (Βαρκελώνη, 1968). Οι ιδέες του κυριότερου θεωρητικού του ισπανικού καθολικού κορπορατισμού μπορούν να βρεθούν στο J. Azpiazu, S.J., *The Corporate State* (Σεντ Λιούις, 1951).

20. Υπάρχει μια εξαιρετική μελέτη του Martin Blinkhorn, *Carlism and Crisis in Spain, 1931-1939* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1975). Βλ. ιδιαίτερα το Κεφάλαιο «Carlism and Fascism», 163-82.

21. R. Morodo, *Orígenes ideológicas del franquismo: Acción Española* (Μαδρίτη, 1985), που είναι μια εις βάθος ιδεολογική μελέτη.

αυταρχισμό παρά κατά τη διάρκεια της εξορίας του στο Παρίσι το 1931-32. Η έδρα που κέρδισε στη Βουλή στις εκλογές του 1933 του έδωσε τη δυνατότητα να γυρίσει στην Ισπανία, όπου έγινε ο κύριος ηγέτης ενός μικρού μοναρχικού Ισπανικού Ανανεωτικού Κόμματος, και το 1934-35 οργάνωσε μια ευρύτερη δεξιά εθνικιστική ομάδα, το Εθνικό Μπλοκ. Τις τελευταίες εβδομάδες πριν από τον Ισπανικό Εμφύλιο έγινε ο κύριος εκπρόσωπος της δεξιάς αντιπολίτευσης στο Κοινοβούλιο, και η δολοφονία του από πράκτορες της αριστερής αστυνομίας αποτέλεσε το έναυσμα για την έναρξη του εμφυλίου.

Στην Ισπανία, όπως και στην Ιταλία, το δόγμα και η δομή που αποτέλεσαν τη βάση για την εγκαθίδρυση μιας αυταρχικής κυβέρνησης προέρχονταν από τον περισσότερο προσανατολισμένο προς τα δεξιά αυταρχισμό κι όχι από τον ριζοσπαστικό φασισμό. Ο Κάλβο Σοτέλο δεν πρότεινε την «παλινόρθωση» αλλά την «εγκατάσταση» (instauración) μιας νέας αυταρχικής μοναρχίας, μιας βασιλείας της οποίας θα προηγούνταν μια ακαθόριστη περίοδος δικτατορικού καθεστώτος. Καταλάβαινε πολύ καθαρά ότι αυτό δεν θα μπορούσε να είναι το αποτέλεσμα πολιτικών κινητοποιήσεων αλλά θα απαιτούσε μάλλον τη δυναμική παρέμβαση του στρατού. Το Κοινοβούλιο έπρεπε να αντικατασταθεί από ένα έμμεσο κορπορατιστικό επιμελητήριο, που θα αντιπροσώπευε τα κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα, και τότε μια ισχυρή κυβέρνηση θα ήταν σε θέση να κινητοποιήσει την οικονομία μέσω της κρατικής ρύθμισης και των αναθερμαντικών πολιτικών.

Ο Κάλβο Σοτέλο θαύμαζε τον ιταλικό φασισμό, και το 1934, στη Μαδρίτη, επιχείρησε να προσχωρήσει στη Φάλαγγα. Όταν πολλοί κριτικοί του ανέφεραν τους στόχους του ως φασιστικούς, δεν έφερνε αντιρρήσεις. Το πρόγραμμά του ήταν πλησιέστερο σ' αυτό του Αλφρέντο Ρόκο ή του Σαρλ Μορά παρά στο πρόγραμμα του Μουσολίνι, του Πανούντσιο ή των Ισπανών φαλαγγιτών. Δεν ενδιαφερόταν για τη δημιουργία ενός επαναστατικού μαζικού κόμματος ή την προώθηση του δημαγωγικού εθνικού συνδικαλισμού, και προτιμούσε να βασίζεται στις παραδοσιακές ελίτ μάλλον παρά σε μια νέα εθνικιστική πολιτοφυλακή. Μολονότι είχε ήδη δολοφονηθεί όταν ξεκίνησε ο εμφύλιος, οι αρχές τού κάπως αόριστου προγράμματος που σχεδίασε ο ίδιος και, στη συνέχεια, οι θεωρητικοί της Acción Española ήταν πιο κοντά στη δομή και την πολιτική του καθεστώτος του Φράνκο παρά στο επαναστατικό «εθνικό συνδικαλιστικό κράτος» που προωθούσαν οι Ισπανοί φαλαγγίτες.[22]

22. Ο J. Gil Pecharromán, στο *Conservadores subversivos: La derecha autoritaria*

Ραμρο Λεντσομα Ράμος

Ραμρο Λεντσομα Ράμος

363

Ραμρο Λεντσομα Ράμος

363

Ραμρο Λεντσομα Ράμος

363

Πριν από το ξέσπασμα του Εμφυλίου Πολέμου στην Ισπανία, έγιναν πολλά βήματα, όλα ανεπιτυχή, για την εισαγωγή μιας πολιτικής που θα μπορούσε να συγκαταλεχθεί στην κατηγορία του φασισμού. Ο πρώτος ένθερμος υποστηρικτής των φασιστικών ιδεών ήταν ο αβανγκάρντ εστέτ Ερνέστο Χιμένεζ Καμπαλιέρο, «ο Ισπανός Ντ'Ανούντσιο», που το 1929 ανακοίνωσε δημόσια τις φασιστικές του ιδέες και πολύ σύντομα εξοστρακίσθηκε, σχεδόν ολοκληρωτικά, από το κατά κύριο λόγο φιλελεύθερο ισπανικό πολιτιστικό κατεστημένο, για να γίνει έτσι, όπως έλεγε και ο ίδιος, «ένας Ροβινσόνας Κρούσος των γραμμάτων». Οι φασιστικές του ιδέες ήταν άμεσα επηρεασμένες από τη Ρώμη (η γυναίκα του ήταν Ιταλίδα), κι αυτό που ήταν ασυνήθιστο ήταν ότι, ομολογουμένως, στο εύρος και τη δομή τους ήταν διεθνείς. Ο φασισμός του βασιζόταν πάνω στη λατινική καθολική κουλτούρα, και θεωρούσε ότι ήταν η μεγαλύτερη ελπίδα για την πολιτιστική ανανέωση των χωρών όπου χτυπούσε η καρδιά της ιστορικής λατινικής χριστιανοσύνης. Με την ίδια λογική, ο φασισμός του Χιμένεζ Καμπαλέρο αντιτίθετο στον προτεσταντικό Βορρά και στο ναζισμό (για μια περίοδο πίστευε ότι ένας πόλεμος μεταξύ του φασισμού και του ναζισμού ήταν αναπόφευκτος).[23]

Όμως ο Καμπαλιέρο δεν ήταν πολιτικός οργανωτής, και η πρώτη φασιστική πολιτική ομάδα στην Ισπανία δημιουργήθηκε από τον Ραμίρο Λεντέσμα Ράμος, έναν υποαπασχολούμενο απόφοιτο πανεπιστημίου, ειδικευμένο στα μαθηματικά και τη φιλοσοφία. Και σ' αυτή την περίπτωση οι επιρροές προέρχονταν κυρίως από την Ιταλία. Η μικρή ομάδα του Λεντέσμα ονομαζόταν Juntas de Ofensiva Nacional-Syndicalista (κάτι παρόμοιο με το Fasci Italiani di Combattimento) και η εβδομαδιαία του έκδοση *La Conquista del Estado* (*Η Κατάκτηση του Κράτους*, που για κάποιο καιρό ήταν επίσης ο τίτλος μιας έκδοσης που συνέτασσε ο Ιταλός φασίστας συγγραφέας Κούρτιο Μαλαπάρτε). Όμως, μολονότι ο Λεντέσμα αντλούσε την έμπνευσή του από την Ιταλία (και ενμέρει από τη Γερμανία: για μια περίοδο, μάλιστα, υιοθέτησε το χτένισμα του Αδόλφου Χίτλερ), πολύ γρήγορα αναγνώρισε την ανάγκη να αποφύγει, ή τουλάχιστον να αποφύγει να φαίνεται, ότι μιμείται τον ιταλικό φασισμό ή άλλα κινήματα του εξωτερικού. Το επίσημο πρόγραμμα της JONS, που στόχευε στο «εθνικό συνδικαλιστικό κράτος»,

---

alfonsina, 1913-1936 (Μαδρίτη, 1994), μας προσφέρει μια εξαιρετική περιγραφή της εξέλιξης της νέας μοναρχικής ριζοσπαστικής δεξιάς.

23. D.W. Foard, *The Revolt of the Aesthetes: Ernesto Giménez Caballero and the Origins of Spanish Fascism* (Νέα Υόρκη, 1989).

Η κηδεία ενός δολοφονημένου φαλαγγίτη φοιτητή της νομικής στη Μαδρίτη, Φεβρουάριος του 1934

μπορεί να θεωρηθεί ως καθαρή αντιγραφή των ιδεών και των στόχων του ιταλικού Φασισμού. Παρ' όλ' αυτά ο Λεντέσμα απέφυγε να χαρακτηριστεί ως φασίστας, αναγνωρίζοντας ότι κάτι τέτοιο ήταν αντιπαραγωγικό στο γενικά αριστερό, φιλελεύθερο πολιτικό κλίμα της Ισπανίας.[24]

Η JONS παρέμεινε τελείως απομονωμένη στο επίπεδο της μικρής σέκτας. Βασιζόμενη κυρίως σε μαθητές και πανεπιστημιακούς φοιτητές, η ομάδα αυτή ήταν τυπικό προϊόν της ρομαντικής πολιτικοποιημένης νεανικότητας. Στα δύσκολα χρόνια της ανεξάρτητης ύπαρξής της (1931-34), η JONS απέτυχε να έχει την παραμικρή επίδραση στις πολιτικές εξελίξεις στην Ισπανία.

24. Ως ο εγκεντρικός «και σε μεγάλο βαθμό θεωρητικός» ιδρυτής του ισπανικού φασισμού, ο Ledesma αποτελεί το αντικείμενο δύο αντιτιθέμενων βιογραφιών, που και οι δύο φέρουν τον τίτλο *Ramiro Ledesma Ramos*. Η πρώτη, του Tomás Borrás (Μαδρίτη, 1971), είναι αγιογραφική, απολογητική και ενθουσιαστική. Η δεύτερη, του José M. Sánchez Diana (Μαδρίτη, 1975), έχει μεγαλύτερο, κατά κάποιο τρόπο, ακαδημαϊκό βάθος.

Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα

Το 1933, από κάποιες μερίδες της Δεξιάς έγινε μια απόπειρα για την οργάνωση μιας πιο δυναμικής και καλύτερα χρηματοδοτημένης προσπάθειας για μια ισπανική εκδοχή του φασισμού.[21] Ο θρίαμβος του Χίτλερ προκάλεσε έντονο ενδιαφέρον και στην Ισπανία, όχι τόσο μεταξύ των δυνητικά φασιστών —όπως φαίνεται στη χρονολογία υπήρχαν λίγοι από δαύτους— όσο μεταξύ των δεξιών ριζοσπαστών ή των δυνητικά δεξιών ριζοσπαστών, που ήταν κατά πολύ περισσότεροι. Βασικοί επιχειρηματίες, στη διάρκεια

21. [illegible] (Μαδρίτη, 1971), 38-61.

Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα
Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα
Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα

του καλοκαιριού του 1933, άρχισαν να αναζητούν τον ηγέτη ενός μελλοντικού αντεπαναστατικού, δημαγωγικού φασιστικού κινήματος στην Ισπανία. Αν και παρείχαν κάποια μικρή υποστήριξη προς τον Λεντέσμα και τη JONS, η τελευταία θεωρήθηκε πολύ ριζοσπαστική και πολύ ασήμαντη για να αξίζει μεγάλης υποστήριξης.

Ο κυριότερος υποψήφιος για το ρόλο του ηγέτη ενός μελλοντικού φασιστικού κινήματος ήταν ο Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα, ο μεγαλύτερος γιος του τελευταίου δικτάτορα που ήρθε στο προσκήνιο το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1933. Στην αρχή ήταν ένας συντηρητικός αυταρχικός μοναρχικός, αργότερα όμως προσανατολίστηκε προς ένα πιο ριζοσπαστικό είδος εθνικιστικού αυταρχισμού που δεν διέφερε πολύ από τις καινούργιες ιδέες του Κάλβο Σοτέλο. Το 1933, ο νεότερος Πρίμο ντε Ριβέρα —που σύντομα θα γινόταν γνωστός γενικά ως Χοσέ Αντόνιο— άρχισε να δείχνει ενδιαφέρον για κάτι που έμοιαζε με το φασισμό (ιταλικού στιλ). Θεώρησε ότι αυτό θα ήταν το μέσον που θα προσέδιδε μορφή και ιδεολογικό περιεχόμενο στο εθνικό αυταρχικό καθεστώς που τόσο αβέβαια και ανεπιτυχώς προσπάθησε να διαμορφώσει ο πατέρας του. Σε αντίθεση με τον Λεντέσμα, που είχε μεγαλύτερη αρχική εμπειρία και διαίσθηση σε τέτοια ζητήματα, ο Χοσέ Αντόνιο δεν έδειχνε αποστροφή στη χρήση του όρου *φασίστας*, αν και το καινούργιο κίνημα που ίδρυσε με μια ομάδα συντρόφων του τον Οκτώβριο του 1933 τελικά αποκλήθηκε με το πιο πρωτότυπο όνομα Falange Española (Ισπανική Φάλαγγα).

Η Φάλαγγα ξεκίνησε έχοντας μεγαλύτερη οικονομική υποστήριξη από τις μεγάλες επιχειρήσεις απ' ό,τι η JONS, πράγμα που ώθησε την τελευταία στο να συνενωθεί μαζί της στις αρχές του 1934 (η οργάνωση που προέκυψε αποκλήθηκε Falange Española de las JONS). Στα επόμενα δύο χρόνια, και στην πραγματικότητα μέχρι την έναρξη του Εμφυλίου Πολέμου, αυτό που ξεχώρισε τη Φάλαγγα ήταν η ασημαντότητά της. Όπως και η ρουμάνικη Σιδηρά Φρουρά, βασιζόταν κατά κύριο λόγο στους φοιτητές, αλλά, σε αντίθεση με το ρουμανικό κίνημα, απέτυχε τελείως στο να κερδίσει την υποστήριξη ευρύτερων μερίδων των κατώτερων και των μεσαίων τάξεων.

Αυτή η περίοδος απομόνωσης έδωσε όμως στους ηγέτες του κινήματος κάποιο χρόνο για να αναλογιστούν πάνω στο τι ήσαν πραγματικά. Μετά από έναν περίπου χρόνο, ο Χοσέ Αντόνιο άρχισε να κινείται προς τα «αριστερά», καθώς ο εθνικός συνδικαλισμός των φαλαγγιτών άρχισε να παίρνει κοινωνικά περισσότερο ριζοσπαστικές αποχρώσεις. Αν και με μια κάποια καθυστέρηση, οι φαλαγγίτες αναγνώρισαν τον κίνδυνο της μίμησης και αντέδρασαν, και πριν από το τέλος του 1934 η πλειονότητά τους αρ-

νούνταν ότι ήσαν φασίστες. Το 1935, αρκετοί από τους ηγέτες των φαλαγγιτών, καθώς και ο Πρίμο ντε Ριβέρα, εξασκούσαν κριτική στον ιταλικό κορπορατισμό, ότι ήταν πολύ συντηρητικός και καπιταλιστικός, μια κριτική αρκετά συνήθη ανάμεσα στις πιο ριζοσπαστικές μορφές φασισμού και στους ναζιστές του εξωτερικού.

Όλα αυτά, κατά κάποιο τρόπο, προκαλούσαν αμηχανία στους Ιταλούς φασίστες. Στη διάρκεια της φάσης του «οικουμενικού φασισμού», στα μέσα της δεκαετίας του '30, οι Ιταλοί που ήσαν επιφορτισμένοι με την κατηγοριοποίηση των διαφόρων κινημάτων, αν και δίστασαν αρκετά, έλαβαν την απόφαση ότι οι φαλαγγίτες ήταν πράγματι φασίστες επειδή πίστευαν στην «εξουσία, την ιεραρχία και την τάξη», και στον αντι-υλιστικό φαλαγγίτικο «μυστικισμό τους».[26] Από τη μεριά του, ο Χοσέ Αντόνιο αναγνώριζε ότι όλα τα κινήματα «εθνικιστικής ανανέωσης» που αντιτίθεντο στο μαρξισμό, το φιλελευθερισμό και τον παλιό συντηρητισμό, είχαν κάποια κοινά σημεία, αλλά παρουσίαζαν επίσης σαφείς εθνικές διαφορές. Όταν η ισπανική Δεξιά σταμάτησε να υποστηρίζει έναν πιο ριζοσπαστικό φασισμό, η Φάλαγγα φιγουράριζε στη λίστα ξένων πληρωμών του ιταλικού καθεστώτος για περίπου εννέα μήνες το 1935-36.[27]

Σε αντίθεση με πολλά φασιστικά κινήματα, η Φάλαγγα, πριν το τέλος του 1934, επεξεργάσθηκε ένα επίσημο πρόγραμμα, τα 27 Σημεία. Σ' αυτά αναφέρονταν όλα τα κύρια σημεία του φασιστικού δόγματος, και στον οικονομικό τομέα καλούσαν για την ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου εθνικού συνδικαλιστικού κράτους. Αν και το μεγαλύτερο μέρος της ιδιοκτησίας θα παρέμενε σε ιδιωτικά χέρια, το τραπεζικό και πιστωτικό σύστημα θα εθνικοποιούνταν και οι μεγάλες ιδιοκτησίες γης θα απαλλοτριώνονταν και θα μοιράζονταν. Παρά την κριτική των φαλαγγιτών στις ανεπάρκειες του ιταλικού κορπορατισμού, εντούτοις δεν υπήρχε και ούτε αναπτύχθηκε ποτέ ένα λεπτομερές σχέδιο «εθνικού συνδικαλιστικού κράτους».[28]

---

26. M.A. Ledeen, *Universal Fascism* (Νέα Υόρκη, 1972), 100, 110-11.

27. J.F. Coverdale, *Italian Intervention in the Spanish Civil War* (Πρίνστον, 1975), 50-64.

28. Η πιο μακροσκελής προσπάθεια επεξεργασίας αυτού του προγράμματος ήταν του José Luis de Arrese, *La revolucíon social del nacionalsindicalismo* (Μαδρίτη, 1940), που το 1936 απαγορεύτηκε και κατασχέθηκε από την αστυνομία και εμφανίστηκε μόνον το 1940 μετά τον εμφύλιο. Η «κοινωνική επανάσταση» του εθνικού συνδικαλισμού συνίστατο σε ένα σύνολο ασύνδετων και χωρίς έμπνευση προτάσεων, όπως το μοίρασμα των κερδών, τα εργατικά συμβούλια στα εργοστάσια με αόριστες αρμοδιότητες, τον οικογενειακό μισθό, την επανόρθωση των δημοτικών κληρονομιών για την υποστήριξη της κοινότητας και την προανα-

Οι φαλαγγίτες είχαν βεβαίως κάποια πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αλλά αυτό δεν τους απέτρεψε από το να μοιράζονται όλα σχεδόν τα γενικότερα γνωρίσματα που συγκροτούν τον κατάλογο με τα γενικά χαρακτηριστικά του φασισμού. Εξ ορισμού, ως υπερεθνικιστικές, όλες οι φασιστικές ομάδες επεδείκνυαν κάποια ιδιαίτερα εθνικά γνωρίσματα. Στην περίπτωση των Ισπανών, ο φαλαγγισμός διέφερε κατά κάποιο τρόπο από τον ιταλικό φασισμό στη βασικά καθολική (αν και πολιτικά αντικληρική) θρησκευτική του ταυτότητα, κάτι που, ενώ ήταν κεντρικό στην ταυτότητα του φαλαγγισμού, ήταν περιθωριακό στην περίπτωση του φασισμού (ακόμα κι αν τονίστηκε στη διάρκεια των φασιστικών-εθνικοσοσιαλιστών διαμαχών του 1933-34). Έτσι, η αντίληψη του «καινούργιου ανθρώπου» στους φαλαγγίτες ενσωμάτωνε όλες σχεδόν τις παραδοσιακές ιδιότητες του καθολικού ήρωα, ενώ παράλληλα τους προσέθετε αρκετά συστατικά του 20ού αιώνα. Όμως αυτή η διάκριση μοιάζει περισσότερο σχετική παρά απόλυτη. Ένα άλλο υποτιθέμενα φασιστικό κίνημα, η ρουμανική Σιδηρά Φρουρά, ήταν πολύ πιο βαθιά και φανατικά προσκολλημένο στη θρησκευτική του ταυτότητα. Η πολωνική Φάλαγγα του Μπολεσλάου Πιασέτσκι, της οποίας το όνομα προερχόταν από αλλού, ήταν επίσης περισσότερο ακραία και πιο σαφής στον καθολικισμό της.[29]

Ο Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα παρέμεινε μια πολύ αμφιλεγόμενη φιγούρα, ίσως η πιο αμφιλεγόμενη απ' όλους τους Ευρωπαίους εθνικοφασιστικούς ηγέτες. Κάποια σημαντικά προσωπικά γνωρίσματα τον καθιστούσαν ακατάλληλο για ηγέτη — όπως ο σχολαστικός αισθητισμός του συνδυασμένος με αυθεντική, αν και πολλές φορές αντιφατική, αίσθηση ηθικών τύψεων, η καλλιεργημένη διανοητική αίσθηση της απόστασης και της ειρωνείας, και, για Ισπανό πολιτικό, το αξιοσημείωτα περιορισμένο σεκταριστικό και ανταγωνιστικό πνεύμα μεταξύ ομάδων. Υπάρχουν πάρα πολλές ενδείξεις ότι ήταν πολλές οι στιγμές που θέλησε να εγκαταλείψει το σχέδιό του αλλά δεν μπορούσε να αποφύγει το ηθικό καθήκον που του επιβαλλόταν από τους θανάτους και τις θυσίες μελών του κινήματος.

Από όλους τους εθνικούς φασιστικούς ηγέτες, ήταν ίσως αυτός που έ-

---

φερθείσα εθνικοποίηση των τραπεζών και της τραπεζικής πίστης. Γενικά, το πρόγραμμα δεν προχωρούσε προς τον «ημισοσιαλισμό» όσο οι αρχικές προτάσεις των Γερμανών εθνικοσοσιαλιστών και των Ιταλών εθνικών συνδικαλιστών.

29. Οι κυριότερες μελέτες του φαλαγγίτικου δόγματος είναι των J. Jiménez Campos, *El fascismo en la crisis de la Segunda República española* (Μαδρίτη, 1979), και B. Nellessen, *Die verbotene Revolution* (Αμβούργο, 1963).

Οι φαλαγγίτες επικεφαλής μιας διαδήλωσης στο κέντρο της Μαδρίτης

[illegible]

[illegible]

Ρομπ Στραντ Ύπερα

Οι φαλαγγίτες επικεφαλής μιας διαδήλωσης στο κέντρο της Μαδρίτης

370

Οι φαλαγγίτες επικεφαλής μιας διαδήλωσης στο κέντρο της Μαδρίτης

Οι φαλαγγίτες επικεφαλής μιας διαδήλωσης στο κέντρο της Μαδρίτης

δική του θεωρητική σύλληψη αυτά δεν αντέβαιναν στο φασισμό· παρόμοιες περίπου απόψεις μπορούμε να βρούμε σε κάποια από τα επίσημα ηγετικά στελέχη του PNF.

Επιφανειακά, όπως πολύ ορθά το έθεσε ο Λεντέσμα, από πολλές απόψεις, μεγάλα τμήματα της ισπανικής Δεξιάς «φασιστικοποιούνταν», όμως το προηγηθέν φασιστικό κίνημα ήταν πολύ αναιμικό. Από το 1932 και μετά, τα αντιφασιστικά συναισθήματα της Αριστεράς ήταν πολύ ισχυρά, όμως, όπως σχολίαζε ειρωνικά ο Λεντέσμα, ήταν ακριβώς οι αριστεροί που εμπέδωσαν τη μόνη πραγματικά «φασιστική» δραστηριότητα στην Ισπανία, τη βία και την άμεση δράση. Το 1931-33, η *Τεχνική του Πραξικοπήματος* του Μαλαπάρτε άσκησε μεγάλη επίδραση στους υποστηρικτές της άμεσης δράσης του ισπανικού αναρχισμού (FAI), οι οποίοι είχαν συνδέσει το όνομά τους με μια σειρά αποτυχημένων εξεγέρσεων.[31] Στα πρώτα του βήματα, ο φαλαγγισμός έδειχνε τόσο σχολαστικός, ρητορικός, και απεχθανόταν τόσο πολύ την άμεση δράση, που οι δεξιοί κριτικοί αντί για «φασισμό» τον ονόμασαν «φραγκισκανισμό». Από τη στιγμή που έπαψε η συνεργασία μεταξύ του Λεντέσμα και της Φάλαγγας του Πρίμο ντε Ριβέρα, το ερωτηματικό που ο πρώτος έθεσε στον τίτλο των αναμνήσεών του *Fascismo en España?* φαινόταν πολύ σωστό. Στις τελευταίες εκλογές του 1936, οι καταγεγραμμένες ψήφοι υπέρ της Φάλαγγας σε όλη την Ισπανία ήταν μόνο 44.000, γύρω στο 0,7% των ψήφων, αποδεικνύοντας ότι ο φασισμός στην Ισπανία ήταν ο ασθενέστερος από κάθε άλλη μεγάλη χώρα της ηπειρωτικής Ευρώπης.

Στο βαθμό που το κανονικό ισπανικό πολιτικό σύστημα λειτουργούσε, ο φασισμός στην Ισπανία παρέμενε ιδιαίτερα αδύναμος, κι αυτό για πολλούς λόγους. Η απουσία μιας ισχυρής αίσθησης ισπανικού εθνικισμού στέρησε το φασισμό από έναν κεντρικό πόλο συσπείρωσης. Οι εθνικιστικές ιδέες που είχαν δυνατότητες κινητοποίησης στην Ισπανία εκφράζονταν, αντίστροφα, μέσα από τον έντονο «περιφερειακό εθνικισμό» των Καταλανών και των Βάσκων, και στρέφονταν εναντίον του ενοποιημένου ισπανικού έθνους-κράτους. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας ήταν η περιορισμένη εκκοσμίκευση της αγροτικής και της αστικής κοινωνίας στο μεγα-

---

του N. Meuser, «Nation, Staat und Politik bei José Antonio Primo de Rivera», Ph.D. diss., University of Mainz, 1993. Στα ισπανικά, βλ., A. Muñoz Alonso, *Un pensador para un pueblo* (Μαδρίτη, 1969). Πρβλ. C. de Miguel Medina, *La personalidad religiosa de José Antonio* (Μαδρίτη, 1975).

31. Πρβλ. F. Miró, *Cataluña, los trabajadores y el problema de las nacionalidades* (Πόλη του Μεξικού, 1967), 54-55.

λύτερο μέρος της Ισπανίας, ιδιαίτερα στο Βορρά. Εκεί, όπως στη Σλοβακία και την Αυστρία, η πιο προφανής και ελκυστική διαταξική εναλλακτική λύση στις πολιτικές των φιλελευθέρων και των αριστερών ήταν ο πολιτικός καθολικισμός. Επιπλέον, η ονομαστική εκλογική επιτυχία της CEDA από το 1933 έως τις αρχές του 1936 προσέδωσε σ' αυτή την τακτική την εμφάνιση της νίκης. Επίσης, πολιτιστικά ο φασισμός δεν ενισχύθηκε ιδιαίτερα, όπως στην Κεντρική Ευρώπη, αφού η πολιτιστική και διανοητική επανάσταση της δεκαετίας του 1890 είχε μικρότερη επίδραση στη χερσόνησο. Στην Ισπανία υπήρχε μια δεξιά καθολική κουλτούρα με αξιοσημείωτη δύναμη, αλλά όχι ένα δυναμικό εγκόσμιο, βιταλιστικό, δαρβινιστικό πολιτιστικό περιβάλλον. Τέλος, όσον αφορά την πολιτική επαναστατικότητα, η Αριστερά κατόρθωσε να επιβάλει ένα μονοπώλιο στις διάφορες εκφάνσεις της· στη δεκαετία του 1930 απολάμβανε τη μεγαλύτερη πολιτική επιτυχία και υποστήριξη απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη χώρα του κόσμου. Έτσι, στην Ισπανία απέμεινε ένας πολύ μικρότερος χώρος για να διεξαγάγει ο φασισμός την ανεκπλήρωτη, παρεκκλίνουσα επανάστασή του, απ' ό,τι στην κεντρική Ευρώπη.

Το φασιστικό κίνημα στην Ισπανία στάθηκε αδύνατο να εκμεταλλευτεί άμεσα την κατάρρευση της ισπανικής πολιτικής σκηνής, επειδή ένα από τα τελευταία αποτελεσματικά μέτρα που πήρε η ρεπουμπλικάνικη κυβέρνηση την άνοιξη του 1936 ήταν η καταστολή της Φάλαγγας. Αν και οι απογοητευμένοι δεξιοί —κυρίως οι νεολαίοι— άρχισαν να στελεχώνουν το κάπως αποσυντονισμένο παράνομο κίνημα, η κατάρρευση της πολιτικής τάξης εξαφάνισε την ίδια την έννοια της πολιτικής νίκης με τη γερμανική ή την ιταλική έννοια, και ακόμα και οι φαλαγγίτες δεν πίστεψαν ποτέ ότι είχαν τη δυνατότητα για κάτι τέτοιο.

Ο Εμφύλιος Πόλεμος επέφερε την πόλωση στην επαναστατική-αντεπαναστατική σύγκρουση, κατά τη διάρκεια της οποίας η ηγεσία πέρασε ολοκληρωτικά στα χέρια της εξεγερμένης εθνικιστικής πολιτοφυλακής που, στη συνέχεια, οδήγησε στο καθεστώς του Φράνκο. Η διόγκωση του αριθμού των μελών της Φάλαγγας σε αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες τον πρώτο χρόνο του εμφυλίου δεν ήταν από μόνη της ένας αποφασιστικός παράγοντας, γιατί οι μάχες και οι θάνατοι είχαν αποδεκατίσει το κίνημα, ενώ η στρατιωτική δικτατορία στις περιοχές που κυριαρχούσαν οι εθνικιστές το υπέταξε ολοκληρωτικά.

Συνεπακόλουθα, η απόφαση του Φράνκο να αναλάβει το κίνημα τον Απρίλιο του 1937 και να δημιουργήσει ένα πολυσυλλεκτικό ετερογενές κρατικό κόμμα χρησιμοποιώντας ως βάση το φαλαγγισμό ήταν πολύ λογι-

Ο Φράνκο μιλώντας σε ένα μεγάλο πολιτικό ακροατήριο στη Μαδρίτη αμέσως μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο

Ο Φράνκο μιλώντας σε ένα μεγάλο πολιτικό ακροατήριο στη Μαδρίτη αμέσως μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο

Ο Φράνκο μιλώντας σε ένα μεγάλο πολιτικό ακροατήριο στη Μαδρίτη αμέσως μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο

Ο Φράνκο μιλώντας σε ένα μεγάλο πολιτικό ακροατήριο στη Μαδρίτη αμέσως μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο

κή και πρακτική. Από τη στιγμή που έγινε δικτάτορας, την 1η Οκτωβρίου 1936, η κυριότερη ανησυχία του ήταν η αποφυγή αυτού που ονόμαζε «το λάθος του Πρίμο ντε Ριβέρα», δηλαδή η αποτυχία του να υπερβεί μια λατινοαμερικάνικου στιλ προσωπική στρατιωτική δικτατορία χωρίς δόγμα ή δομή. Εκείνη την περίοδο τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη της ηπείρου βρίσκονταν στην πορεία μετατροπής τους σε πολυσυλλεκτικά εθνικά αυταρχικά συστήματα, και μερικά από αυτά ακολουθούσαν το ιταλικό υπόδειγμα της δημιουργίας ενός κράτους-κόμματος εισάγοντας κορπορατιστικές οικονομικές ρυθμίσεις.

Εντούτοις, η οργάνωση που ο Φράνκο εξύψωσε σε partido único τον Απρίλιο του 1937 δεν ήταν μια καθαρά φαλαγγίτικη οργάνωση αλλά μια ένωση φαλαγγιτών, καρλιστών και των μελών ποικίλων δεξιών και άλλων ομάδων που είχαν τη θέληση να συμμετάσχουν. Αν και το πρόγραμμα των φαλαγγιτών —που έγιναν τώρα τα 26 Σημεία— ανυψώθηκε στο επίπεδο του επίσημου κρατικού δόγματος, ο Φράνκο τόνισε συγκεκριμένα ότι αυτό θα έπρεπε να γίνει κατανοητό απλώς ως σημείο εκκίνησης και θα τροποποιούνταν ή θα επεξεργαζόταν με βάση τις μελλοντικές απαιτήσεις.[32]

Στο εξωτερικό, σε όλη τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας αλλά και αργότερα, το κράτος του Φράνκο θεωρούνταν ως ένα κανονικό «φασιστικό καθεστώς». Είναι αμφίβολο όμως το αν μπορούμε να μιλάμε για φασιστικό καθεστώς, εκτός και αν κυριαρχείται και δομείται όντως από φασίστες ή άτομα που να εμπίπτουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην κατηγορία του φασισμού· αυτό όμως δεν ίσχυε στην περίπτωση του φρανκισμού. Οι σκληροπυρηνικοί φαλαγγίτες, οι camisas viejas (κυριολεκτικά «παλιοί χιτώνες»), έπαιξαν έναν πολύ μικρό ρόλο στο καινούργιο κράτος και κατείχαν πολύ λίγες θέσεις στο καινούργιο σύστημα. Επίσης δεν είχαν τον έλεγχο όλης της διοίκησης του καινούργιου κρατικού κόμματος, της Falange Española Tradicionalista. Η προσθήκη του τελευταίου επιθέτου (Παραδοσιακή), που υποτίθεται ότι αντανακλούσε τη σύμπτυξη με τους καρλιστές, υπογράμμιζε τους μεγάλους περιορισμούς που είχε να αντιμετωπίσει από τα δεξιά το καινούργιο καθεστώς στην προσπάθεια προώθησης του φασισμού. Αναμφισβήτητα, στα πρώτα του βήματα ο φρανκισμός εμπεριείχε αρκετές φασιστικές απόψεις, αλλά ήταν τόσο περιορισμένος μέσα στη δεξιά, πραιτοριανή, καθολική και ημιπλουραλιστική δομή, που το επίθετο «ημιφασιστικός» θα ήταν μάλλον πιο ακριβές.[33]

---

32. J. Tusell, *Franko en la guerra civil* (Μαδρίτη, 1992)· P. Preston, *Franco* (Λονδίνο, 1993), 248-74.

33. Ο Mihaly Vajda, συμπεραίνοντας, λέει ότι το καθεστώς του Φράνκο δεν μπορεί να

Φυσικά, το ίδιο επίθετο μπορεί να χρησιμοποιηθεί, χωρίς να είμαστε ανακριβείς, στην Ιταλία του Μουσολίνι, και οι ομοιότητες μεταξύ αυτού του καθεστώτος και των πρώτων φάσεων του φρανκισμού είναι μεγαλύτερες απ' ό,τι γενικά πιστεύεται. Και οι δύο χρησιμοποίησαν υποταγμένα στο κράτος φασιστικά κόμματα που συνέκλιναν με στοιχεία που ούτε ήταν φασιστικά ούτε πίστευαν στα φασιστικά δόγματα, και τα οποία στη συνέχεια ενσωματώθηκαν. Και οι δύο, υπό την εκτελεστική δικτατορία, επέτρεψαν την ύπαρξη ενός περιορισμένου πλουραλισμού τόσο στην κοινωνία όσο και στους θεσμούς. Η θεσμοποίηση του καθεστώτος δεν αποτελούσε έργο, σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις, κυρίως των θεωρητικών των επαναστατών φασιστών, αλλά, όπως συνέβη στις περισσότερες των περιπτώσεων, των μοναρχικών θεωρητικών της ριζοσπαστικής Δεξιάς μαζί με τους μετριοπαθείς φασίστες. Αν και ο Φράνκο απολάμβανε πιο απόλυτες εκτελεστικές εξουσίες από τον Μουσολίνι, τελικά μετέτρεψε τη νομική μορφή του καθεστώτος του σε μοναρχία, διατηρώντας τις εξουσίες του αντιβασιλέα εφ' όρου ζωής. Και στις δύο περιπτώσεις η πρόκληση του μαχητικού φασιστικού εθνικού συνδικαλισμού αντιμετωπίστηκε πολύ σύντομα και η καταστολή του προχώρησε εις βάθος (το sbloccamento των εθνικών συνδικάτων του Ροσόνι το 1928˙ η κατάπνιξη της προσπάθειας του Σαλβαντόρ Μερίνο για έναν πιο περιεκτικό και αυτόνομο εθνικό συνδικαλισμό το 1940).

Οι πορείες ανάπτυξης των δύο καθεστώτων ήταν επίσης κάπως παράλληλες, τελικά όμως απέκλιναν στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής. Και στις δύο περιπτώσεις μια πρώτη φάση συνασπισμού χωρίς κάποια επίσημη θεσμική δομή (Ιταλία, 1922-25˙ Ισπανία, 1936-37) ακολουθήθηκε από μια φάση θεσμοποίησης (Ιταλία, 1925-29˙ Ισπανία, 1937-45), την οποία διαδέχθηκε μια περίοδος ισορροπίας. Φυσικά, αυτό είναι ένα σύνηθες σχήμα για όλα τα καινούργια συστήματα. Η εξωτερική πολιτική και το διεθνές περιβάλλον ήταν το εντονότερο σημείο απόκλισης, αφού η τελική δομή του καθεστώτος του Φράνκο διαμορφώθηκε, σε μεγάλο βαθμό, από τη διεθνή κατάσταση. Εκεί όπου ο Μουσολίνι, από το 1933 και μετά, προσπάθησε να παίξει έναν σημαντικό ανεξάρτητο ρόλο, ο Φράνκο δεν είχε ψευδαισθήσεις ότι θα μπορούσε να μην περιμένει τις εξελίξεις για να δράσει ανάλογα. Αν ο Χίτλερ είχε κερδίσει τον πόλεμο, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο φρανκισμός θα είχε μια πιο ριζοσπαστική και ανοιχτά φασιστική πα-

θεωρηθεί φασιστικό, «εφόσον δεν ανήλθε στην εξουσία ως ένα μαζικό κίνημα που εφαρμόζει ψευτοεπαναστατικές τακτικές αλλά ως ένας ανοιχτός ανταγωνιστής της επαναστατικής δύναμης, ως μια αντεπανάσταση». Vajda, *Fascism as a Mass Movement* (Λονδίνο, 1976), 14.

ρά μια συντηρητική και δεξιά μορφή. Η αποδοχή του όρου *φασίστας* ήταν μάλλον κάτι συνηθισμένο, αν και ποτέ επίσημο, τον πρώτο χρόνο του εμφυλίου, και ο Φράνκο χρησιμοποίησε τον όρο *ολοκληρωτικός* σε πολλές από τις πρώτες ομιλίες του. Όλα τα εξωτερικά γνωρίσματα του «Φράνκο! Φράνκο! Φράνκο!» των πρώτων χρόνων ήταν απλές απομιμήσεις του ιταλικού φασισμού (ή μερικές φορές του εθνικοσοσιαλισμού), όπως επίσης πάρα πολλές υπηρεσίες και θεσμοί του κόμματος και του καθεστώτος, όπως το Διευθυντήριο της Λαϊκής Κουλτούρας (MinCulPop) ή το Auxilio de Invierno (Winterhilfe).

Παρ' όλ' αυτά, υπήρχε ένα ισχυρό αντιφασιστικό αίσθημα μεταξύ των διαφόρων δεξιών και καθολικών μερίδων του καθεστώτος. Αποτέλεσμα αυτού ήταν, αλλά κυρίως λόγω της επίδρασης των διεθνών γεγονότων, το καθεστώς, ξεκινώντας ήδη από το 1942, ν' αρχίσει να κινείται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Το δόγμα του caudillaje, το ισπανικό ισοδύναμο του ducismo και της Führerprinzip, ήταν πάντα μετριοπαθέστερο από τα αντίστοιχα στην Ιταλία ή την Γερμανία. Πριν ακόμα από τις σαρωτικές αλλαγές στη Ρωσία, είχε παρουσιαστεί στον Τύπο ένα βαρυσήμαντο θεωρητικό άρθρο από έναν φαλαγγίτη ηγέτη που διαχώριζε το ισπανικό κράτος από τα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Το 1943, τέτοιου τύπου αντιλήψεις άρχισαν να παίρνουν τη μορφή γενικότερου ρεύματος, έτσι ώστε, όταν τελείωσε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Ισπανία ήταν για τα καλά μέσα στη διαδικασία μετασχηματισμού από ένα μερικώς κινητοποιημένο, ημιφασιστικό κράτος σε ένα καθολικό, κορπορατιστικό και αυξανόμενα παθητικοποιημένο αυταρχικό καθεστώς.

Ουγγαρία

Απο ολα τα κρατη της Ευρώπης του Μεσοπολέμου, η Ουγγαρία πιθανόν πήρε το βραβείο για τη μεγαλύτερη κατά κεφαλήν ποικιλία ριζοσπαστικών κινημάτων φασιστικού, ημιφασιστικού ή δεξιού τύπου. Όπως εξηγήσαμε στο Πέμπτο Κεφάλαιο, η Ουγγαρία ήταν πιθανόν το πιο απογοητευμένο εθνικά κράτος, γιατί λόγω του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε μεγάλες απώλειες εδαφών και πληθυσμού. Δεύτερον, υπήρξε η δεύτερη χώρα που κυβερνήθηκε για ένα σύντομο χρονικό διάστημα από μια επαναστατική κομουνιστική δικτατορία, το καθεστώς του Μπέλα Κουν το 1919. Τρίτον, σε σύγκριση με την περιορισμένη ανάπτυξη της κοινωνικής της δομής, είχε μια μεγάλη άνεργη ή ημιαπασχολούμενη εθνική γραφειοκρατική μεσαία τάξη, πολλά μέλη της οποίας στρατολογήθηκαν σε τέτοιου είδους πολιτικές. Η αποκοπή τόσο πολλών περιοχών οδήγησε σε μεγάλη εισροή μορφωμένων ατόμων

της μεσαίας τάξης και της κατώτερης αριστοκρατίας από τις χαμένες περιοχές. Ένας λοιπόν λόγος για τη διατήρηση μιας ίδιου μεγέθους κρατικής διοίκησης με την προπολεμική αυτοκρατορία ήταν η προσπάθεια του κράτους να τακτοποιήσει όλους αυτούς σε ό,τι απόμεινε ως Ουγγαρία αλλά με πολύ λιγότερα χρήματα, με αποτέλεσμα μίζερους μισθούς και μεγάλη δυσφορία. Τέταρτον, η ουγγρική κουλτούρα συμμετείχε σε πολλές από τις διανοητικές και λογοτεχνικές διαδικασίες που ανέδειξαν τον ριζοσπαστικό εθνικισμό και τη völkisch κουλτούρα στον γερμανόφωνο κόσμο.

Πέμπτον, μετά το 1918, ο αντισημιτισμός εμφανίσθηκε για πρώτη φορά στη σύγχρονη Ουγγαρία ως μια σημαντική πολιτική δύναμη. Το πρώτο αντισημιτικό πολιτικό κόμμα οργανώθηκε το 1883, αλλά η εκλογική του επιτυχία ήταν πολύ μικρότερη ακόμα και από αντίστοιχα, τελείως αποτυχημένα, κόμματα της Γερμανίας. Η συρρίκνωση των ουγγρικών εδαφών είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της αναλογίας του εβραϊκού πληθυσμού (473.000) από 1% περίπου του πληθυσμού σε 5,9%, καθιστώντας τη μειονότητα των Εβραίων στην Ουγγαρία τη δεύτερη μεγαλύτερη στον κόσμο. Πιο σημαντική και από τους αριθμούς ήταν όμως η επιτυχία των Εβραίων στα ελεύθερα επαγγέλματα. Αυτό όξυνε τη μνησικακία, ιδιαίτερα μεταξύ των μεσαίων τάξεων, και τη γέννηση της νέας αντίληψης του «χριστιανικού εθνικισμού». Ήδη από το 1920 εισήχθη το numerus clausus για να περιορίσει τον αριθμό των Εβραίων στην ανώτερη εκπαίδευση και το δημόσιο: ενώ ως τώρα γύρω στο 50% των γιατρών στην Ουγγαρία ήταν Εβραίοι, στην επόμενη γενιά οι νέοι Εβραίοι γιατροί θα έφθαναν μόνο το 13%.[34] Ο σχετικά μεγάλος αριθμός Εβραίων κομουνιστών και σοσιαλιστών ηγετών στην επανάσταση του 1919 έριξε περισσότερο λάδι στη φωτιά της αντισημιτικής προπαγάνδας.

Τελικά, μετά την αντεπανάσταση του 1919, στην πολιτική σκηνή κυριάρχησε ο «αντιδραστικός φιλελευθερισμός» ή μετριοπαθής δεξιός αυταρχισμός του καθεστώτος του Χόρθι. Το σύστημα αυτό επέτρεψε την ύπαρξη

---

34. Βλ. R. Fischer, *Entwicksstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867-1939* (Μόναχο, 1988)· I. Deak, «The Peculiarities of Hungarian Fascism», στο *The Holocaust in Hungary*, επιμ. R.L. Braham & B. Vago (Νέα Υόρκη, 1985), 43-51.

Για τη δεξιά ριζοσπαστική πολιτική σχετικά με τα επαγγέλματα στην Ουγγαρία, βλ. το έργο του Maria Kovacs: *The Politics of the Legal Profession in Interwar Hungary* (Νέα Υόρκη, 1987)· «Luttes professionelles et antisemitisme: Chronique de la montée du fascisme dans le corps medigal hungrois, 1920-1944», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 56 (Μάρτιος 1985): 31-44· και «The Ideology of Illiberalism in the Professions: Leftist and Rightist Radicalism among Hungarian Doctors, Lawyers and Engineers, 1918-1945», *European History Quarterly* 21:2 (Απρίλιος 1991): 185-208.

ενός περιορισμένου πλουραλισμού και αντιπροσώπευσης. Γενικά όμως καταπίεσε την Αριστερά, δημιουργώντας μια κατάσταση που με τη σειρά της άφησε ανοιχτό το πεδίο για την πιο ριζοσπαστική έκφραση κοινωνικής αναταραχής των εθνικοσοσιαλιστών και άλλων δεξιών ριζοσπαστών που απολάμβαναν μεγαλύτερο βαθμό ανοχής. Αν και στη δεκαετία του 1920 οι πρώτες προσπάθειες των «Ζέγκεντ φασιστών» —που είχαν βάσεις στο στρατό— και διαφόρων άλλων απέτυχαν, η δεκαετία της ύφεσης θα τους άνοιγε καινούργιες ευκαιρίες, επιβοηθούμενοι καθώς ήταν από τα συμβαίνοντα στο εξωτερικό και την αυξανόμενη απογοήτευση της ουγγρικής κοινωνίας.

Έτσι, τη δεκαετία του '30 μπορούμε να βρούμε τέσσερις διαφορετικές δυνάμεις του αντιφιλελεύθερου εθνικισμού: τους παλιούς συντηρητικούς της Εθνικής Ενότητας ή του Κυβερνητικού Κόμματος, με ηγέτη τον κόμη Ίστβαν Μπέθλεν, που αντλούσαν την υποστήριξή τους από τις ανώτερες τάξεις, πίστευαν στο υπάρχον ελιτίστικο κοινοβουλευτικό σύστημα καθοδηγημένο από το δικό τους ηγεμονικό αλλά όχι δικτατορικό κόμμα˙ τους νέους δεξιούς ριζοσπάστες, με ηγέτη τον δήμαρχο Γκιούλα Γκόμπος και αργότερα τον Μπέλα Ιμρέντι, που ασπάστηκαν μερικά από τα εξωτερικά γνωρίσματα του φασισμού αλλά στην πραγματικότητα πάλευαν για την εγκατάσταση ενός δεξιού ριζοσπαστικού αυταρχικού συστήματος βασισμένου στη γραφειοκρατία και το στρατό, με ένα μοναδικό κρατικό κόμμα˙ τους πιο ριζοσπάστες κοινωνικά και τέλειους μιμητές του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού φασίστες, που σχημάτισαν περισσότερα από δέκα μικρά εθνικοσοσιαλιστικά κόμματα· και, τέλος, την κύρια έκφραση του ουγγρικού φασισμού, το Ουγγρικό Κίνημα ή Σταυρός-Βέλος του Φέρεντς Ζαλάσι, που για μια στιγμή, το 1939, ήταν η πιο δημοφιλής δύναμη στη χώρα.[35]

Οι δεξιοί ριζοσπάστες άνθησαν στην αρχή μεταξύ του 1919 και του 1922 και μετά παρήκμασαν. Οι πιο ακροδεξιοί ριζοσπάστες επηρεάστηκαν από τον ιταλικό φασισμό και από το ναζισμό, κι έγιναν γνωστοί ως οι φασίστες του Ζέγκεντ, από την πόλη όπου οργανώθηκε το 1919 η αντεπανάσταση. Ο ηγέτης τους ήταν ένας αξιωματικός του στρατού, ο Γκιούλα Γκόμπος. Μέσα στη σταθερότητα που χαρακτήριζε τα τέλη της δεκαετίας του '20, φάνηκε να μετριάζει τις απόψεις του, κι όταν ο ναύαρχος Χόρθι του πρόσφερε το Υπουργείο Άμυνας στη νέα κυβέρνηση του 1929, ο Γκόμπος διέ-

35. Αυτή η τυπολογία τροποποιεί αλλά δεν αντιφάσκει μ' εκείνη που παρουσίασε ο M. Szöllösi-Janze, στο *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn* (Μόναχο, 1989), 101. Είναι η κυριότερη μελέτη για το Σταυρό-Βέλος και περιέχει επίσης την πιο ανανεωμένη βιβλιογραφία γύρω από τον ουγγρικό φασισμό (9-16).

λυσε το Κόμμα της Φυλετικής Άμυνας, την κυριότερη πολιτική οργάνωση των φασιστών του Ζέγκεντ.

Η επίδραση της ύφεσης στην Ουγγαρία ήταν πολύ βαθιά, και τελικά έσπρωξε την αναζήτηση του Χόρθι για έναν πιο ισχυρό ηγέτη πέρα από τον μετριοπαθή συντηρητισμό της προηγούμενης δεκαετίας. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1932, έδωσε στον Γκόμπος την πρωθυπουργία, αλλά απαίτησε από αυτόν να αποκηρύξει δημόσια τον αντισημιτισμό, πράγμα που ο Γκόμπος, για να ανέλθει στην εξουσία, έκανε. Στην εναρκτήρια ομιλία του από το ραδιόφωνο, ανακοίνωσε ότι ήθελε «να μετασχηματίσει την ψυχή ολόκληρου του έθνους».[36] Αμέσως μετά πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στην Ιταλία, δίνοντας έτσι μια φιλοϊταλική χροιά για το υπόλοιπο της διακυβέρνησής του. Ο Γκόμπος ανέλαβε επίσης τον έλεγχο του κυριότερου κόμματος, του Κυβερνητικού Κόμματος, αλλάζοντας το όνομά του σε Κόμμα της Εθνικής Ενότητας και επεκτείνοντας την οργανωτική του δομή σε ολόκληρη τη χώρα. Δημιούργησε μια καινούργια οργάνωση νεολαίας και καινούργια στελέχη για τους Προωθημένους Φρουρούς, ένα είδος πολιτοφυλακής με εξήντα χιλιάδες μέλη. Τοποθέτησε επίσης περίπου 25 υψηλόβαθμους σε σημαντικές θέσεις του στρατού κι έκανε πολλούς άλλους διορισμούς σε υψηλά πόστα των υπουργείων. Προσανατόλισε το Κόμμα της Ενότητας και την κρατική διοίκηση στην κατεύθυνση του δεξιού ριζοσπαστισμού και του Ζέγκεντ φασισμού, και κέρδισε τη συνηθισμένη κυβερνητική νίκη στις εκλογές της άνοιξης του 1935. Η κοινωνική μεταρρύθμιση ήταν βασικό στοιχείο του κυβερνητικού προγράμματος. Η κυβέρνηση εγκαθίδρυσε το οκτάωρο και τη σαρανταοκτάωρη εβδομάδα εργασίας στη βιομηχανία, αν και οι μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν την αγροτική γη αποδείχθηκαν μετριοπαθείς.

Αφότου ο Χίτλερ ανήλθε στην εξουσία το 1933, η επιρροή των ναζί αυξήθηκε κατακόρυφα. Μέσα στον πρώτο μήνα, ο Γκόμπος ταξίδεψε στο Βερολίνο, ελπίζοντας προφανώς να δημιουργήσει ένα φιλικό αναθεωρητικό δίκτυο μεταξύ της Ρώμης, της Βουδαπέστης, της Βιένης και του Βερολίνου. Η απάντηση του Χίτλερ ήταν ότι η Αυστρία θα έπρεπε να εξαφανιστεί γρήγορα, όπως και η Τσεχοσλοβακία, αλλά θα επιτρεπόταν στην Ουγγαρία να επανακτήσει τη Σλοβακία. Στη συνέχεια, οικονομικές συμφωνίες έφεραν πιο κοντά την Ουγγαρία με τη Γερμανία, καθιστώντας για μια ακόμη φορά δυνατή την επέκταση της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά αυξάνοντας

36. Παρατίθεται στο C.A. Macartney, *October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929-1945* (Εδιμβούργο, 1957), 1:116. Αυτή είναι η καλύτερη πολιτική ιστορία της Ουγγαρίας της δεκαετίας του '30 σε δυτική γλώσσα.

τη γερμανική επιρροή. Στα 1934, ο Γκόμπος άρχισε προφανώς να σχεδιάζει την εισαγωγή ενός κορπορατιστικού συστήματος στην Ουγγαρία. Την επόμενη χρονιά δήλωσε στον Γκέρινγκ ότι μέσα σε τρία χρόνια η Ουγγαρία θα αναδιοργανωνόταν ως εθνικοσοσιαλιστικό κράτος, αν και δεν είναι πολύ καθαρό πόσο φασιστικοί ήταν οι στόχοι του. Ο Γκόμπος είχε οικοδομήσει μια πολιτική θέση που του παρείχε πολλές εξουσίες, αλλά πριν από το τέλος του 1936 τα πάντα κατέρρευσαν όταν πέθανε από μια ξαφνική αρρώστια.

Στη διάρκεια της ύφεσης στην Ουγγαρία, οι καινούργιες φασιστικού τύπου οργανώσεις που συχνά έφεραν την ονομασία «εθνικοσοσιαλιστικές» πολλαπλασιάστηκαν. Ένα μικροσκοπικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα είχε ήδη οργανωθεί από τη δεκαετία του '20. Το 1931, ο Ζόλταν Μποζορμένι ίδρυσε το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα Εργασίας, γνωστό από το έμβλημά του ως Σκυθικός Σταυρός. Επιδίωξε την εισαγωγή του αυθεντικού ναζιστικού προγράμματος στην Ουγγαρία, αλλά επίσης απευθύνθηκε ιδιαιτέρως στους ακτήμονες εργάτες γης, που σε μερικές περιοχές ήσαν πολυάριθμοι. Το 1933 σχηματίστηκαν τρία ακόμη εθνικοσοσιαλιστικά κόμματα. Ο Ζόλταν Μέσκο (που ανήκε πριν στο Κόμμα των Μικροϊδιοκτητών) οργάνωσε το Ουγγρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα των Εργατών Γης και των Εργατών, το οποίο, παρά το όνομά του, φαίνεται ότι άντλησε την υποστήριξή του από τις αγροτικές μεσαίες τάξεις. Μετά από μερικούς μήνες συνενώθηκε με το αρχικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα που είχε ιδρυθεί την προηγούμενη δεκαετία, και υιοθέτησε τα εμβλήματά του — τους πράσινους χιτώνες και το σταυρό-βέλος. Εντωμεταξύ, ο κόμης Σαντόρ Φεστέτικς ίδρυσε το Ουγγρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Λαϊκό Κόμμα, το οποίο ενσωμάτωσε στο πρόγραμμά του τα περισσότερα από τα αρχικά 25 Σημεία των ναζί. Πριν το τέλος του χρόνου, ένας άλλος αριστοκράτης, ο κόμης Φιντέλ Πάλφι, οργάνωσε ένα ακόμα Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα, που υιοθέτησε τη σβάστικα και το πρόγραμμα του NSDAP, και προσπάθησε να δημιουργήσει μικροσκοπικές απομιμήσεις των SS και της SA. Και τα δυο αυτά τμήματα απαγορεύτηκαν αμέσως από την κυβέρνηση, αλλά η ομάδα του Πάλφι φαινόταν ότι έχαιρε κάποιας υποστήριξης στη Δυτική Ουγγαρία. Στις αρχές του 1934, ο Μέσκο, ο Πάλφι και ο Φεστέτικς σχημάτισαν ένα κοινό «διευθυντήριο» εθνικοσοσιαλιστών, με τη γενική συμφωνία να υιοθετήσουν τους πράσινους χιτώνες και το σταυρό-βέλος ως κοινά εμβλήματα. Εντούτοις, τον Ιούνιο, ο Μέσκο και ο Πάλφι εκδίωξαν τον Φεστέτικς γιατί υποτίθεται ότι ήταν ήπιος με τους Εβραίους. Τότε αυτός συνενώθηκε με ένα άλλο Ουγγρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα, που οργανώθηκε στο Ντεμπρεσέν από τον Ι. Μπάλοχ. Ο Φεστέτικς και ο Μπάλοχ το 1935 κατόρθωσαν να εκλεγούν

στο Κοινοβούλιο, αν και αργότερα ο Φεστέτικς ξαναβρέθηκε διωγμένος για δεύτερη φορά από τους πρώην εταίρους του. Οι ενσωματωμένοι Γερμανο-ούγγροι, ή Σουαβοί, έπαιζαν προεξάρχοντα ρόλο στις πιο πολλές από αυτές τις ομάδες, και, γενικότερα, η επιρροή των ναζί ήταν πολύ φανερή.

Οι περισσότερο κοινωνικά ριζοσπάστες ηγέτες ήταν ο Μποζορμένι και ο Μέσκο, και ο τελευταίος ήταν ο μόνος που προσπάθησε να διαχωριστεί από το ναζισμό. Ο Μέσκο και ο Πάλφι αναδιοργάνωσαν τις ομάδες τους ως Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα της Ουγγαρίας, αλλά τον Σεπτέμβριο του 1935 ο Πάλφι (αφού έδιωξε προηγουμένως τον Φεστέτικς) κατόρθωσε να διώξει και τον Μέσκο και να αναλάβει την οργάνωση από μόνος του. Ο Μέσκο τότε επανίδρυσε το παλιό Ουγγρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα των Εργατών Γης και των Εργατών. Η μοναδική από αυτές τις μικροσκοπικές οργανώσεις που έπαιξε κάποιο ρόλο στην εθνική πολιτική σκηνή ήταν ο Σκυθικός Σταυρός του Μποζορμένι, ο οποίος, με τον πρότερο προσανατολισμό του προς τους εργάτες γης, επέλεξε την Πρωτομαγιά του 1936 για να οργανώσει μια εξέγερση. Αυτή η εξέγερση ξεφούσκωσε αμέσως. Ο ηγέτης της κατέφυγε στο εξωτερικό και 87 από τους οπαδούς του καταδικάστηκαν στη συνέχεια σε φυλάκιση.

Το μόνο σημαντικό ουγγρικό φασιστικό κίνημα δεν ήταν κάποιο από τα προαναφερθέντα αλλά ο Σταυρός-Βέλος ή Ουγγρικό Κίνημα, μια οργάνωση που ιδρύθηκε από τον Φέρεντς Ζαλάσι. Η πρώτη μεγάλη μελέτη του Σταυρού-Βέλους σε δυτική γλώσσα επιχειρηματολογούσε, με αρκετά πειστικό τρόπο, ότι το κίνημα και το πρόγραμμα του Ζαλάσι δεν μπορούν να συσχετισθούν με κάποιο προϋπάρχον ξένο μοντέλο.[37] Ο Ζαλάσι γεννήθηκε το 1897, και καταγόταν από έναν Αρμένιο ονόματι Σαλοσιάν που είχε μεταναστεύσει στην ουγγρική Τρανσυλβανία τον 18ο αιώνα. Ο πατέρας του, γέννημα μιας Αυστρογερμανίδας μητέρας, είχε με τη σειρά του παντρευτεί μια γυναίκα σλοβακοουγγρικής καταγωγής, κι έτσι ο Ζαλάσι, όπως και ο Κοντρεάνου, απείχε πολύ από του να είναι ένας καθαρόαιμος βλαστός της ομάδας που υπερασπιζόταν. Σε σύγκριση με τον Χίτλερ, τον Μουσολίνι και μια σειρά από άλλους φασίστες ηγέτες, ο Ζαλάσι ήταν άνδρας περιορισμένων ταλέντων, που δεν είχε το χάρισμα ούτε του ρήτορα ούτε του δημοσιογράφου. Ήταν μάλλον ένας αιθεροβάμων, ένας παθιασμένος ιδεολόγος, για τον οποίο η πίστη σε μια μυστικιστική ιδεολογία ήταν το ίδιο σημαντική όσο και για τον Χίτλερ. Ο Ζαλάσι ήταν αξιωματικός του ουγγρικού στρατού, και φαίνεται ότι ανέπτυξε τις αντιλήψεις του περί «ουγγρισμού»

37. N.M. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others* (Στάνφορντ, 1970).

το 1931. Στόχος του ήταν η δημιουργία της Μεγάλης Καρπαθοδουνάβιας Πατρώας Γης, που με τη σειρά της θα διαιρούνταν σε γη των Μαγυάρων (αυτή των Ούγγρων καθαυτών), των Σλοβάκων, των Ρουθηνών, των Κροατών, των Σλοβένων και των Δυτικών Συνόρων (την Αυστριακή Μπούργκενλαντ). Αυτό το οιονεί ομοσπονδιακό κράτος θα διοικούνταν απ' τους Ούγγρους, γιατί αυτοί ήταν μια ξεχωριστή φυλή και κατείχαν ιδιαίτερες ηγετικές και κυβερνητικές ικανότητες. Τα ουγγρικά θα ήταν η επίσημη γλώσσα, αλλά δεν θα υπήρχε ούτε εξαναγκασμός ούτε καταπίεση. Εκτός από τις περιοχές με μικτό πληθυσμό, οι άλλοι λαοί θα απολάμβαναν την αυτονομία τους σε περιοχές όπου μια εθνοτική ομάδα θα συνιστούσε το 80-90% του πληθυσμού. Αυτό το σχήμα «ενότητας στην ποικιλία» το ονόμασε «συνεθνικισμό» (*konnacionalizmus* στα ουγγρικά). Θα υπηρετούσε ως «μοντέλο συμπίεσης» όλους τους ανθρώπους, σε αντίθεση με το τυπικό επεκτατικό ιμπεριαλιστικό μοντέλο. Στον Ζαλάσι άρεσε να διακρίνει μεταξύ του εθνικισμού και του σοβινισμού, δηλώνοντας ότι ο ουγγρισμός ήταν εθνικιστικός αλλά όχι σοβινιστικός.

Ένα τέτοιο σχέδιο συνεργατικής ηγεμονίας θα απαιτούσε έναν μεγάλο ηγέτη για να το διεκπεραιώσει, και από αυτό πήγαζε η μυστικιστική πεποίθησή του ότι ο ίδιος ήταν ο περιούσιος ηγέτης για την Ουγγαρία, και ότι η Ουγγαρία ήταν με τη σειρά της η περιούσια ηγέτιδα όλης της Νοτιοανατολικής (και Ανατολικής) Ευρώπης, προορισμένη πράγματι να δείξει το δρόμο προς το μέλλον σε ολόκληρο τον κόσμο. Το ιδεώδες του, για να πραγματοποιηθεί, μπορεί να απαιτούσε έναν μεγάλο πόλεμο –από εδώ προέκυπτε και η σημασία του επανεξοπλισμού και της καλλιέργειας των πολεμικών αρετών—, αλλά ένας τέτοιος πόλεμος θα ήταν ένας ουτοπικός κατακλυσμός, ένας πόλεμος που θα έδινε αληθινά τέλος σε όλους τους πολέμους, επειδή θα οδηγούσε σε μια καινούργια χιλιαστική παγκόσμια τάξη που θα καθοδηγούνταν από τον ουγγρισμό. Αντιστρόφως, αν ο ουγγρισμός αποτύχαινε, ένας ακόμα χειρότερος και περισσότερο καταστροφικός πόλεμος θα ήταν αναπόφευκτος, και οι νικητές —το πιθανότερο οι κομουνιστές— θα επέβαλλαν τη δικιά τους άδικη και ανήθικη ειρήνη.

Η Μεγάλη Καρπαθοδουνάβια Πατρώα Γη θα γινόταν έτσι μία από τις τρεις ηγετικές χώρες της καινούργιας Ευρώπης και του κόσμου, μαζί με τη ναζιστική Γερμανία και τη φασιστική Ιταλία. Για την Ιταλία έγινε αποδεκτό ένα κλασικό επεκτατικό μοντέλο, με χώρο επιρροής τις νοτιότερες γωνιές της Ευρώπης και την Αφρική. Το μοντέλο αυτό όμως δεν γινόταν αποδεκτό για την περίπτωση της Γερμανίας. Ο Ζαλάσι επέμενε σταθερά ότι οι Γερμανοί θα έπρεπε να αποκηρύξουν τις υπερβολικές φιλοδοξίες τους και

ν' αποδεχθούν την εθνική τους ζώνη στην Κεντρική Ευρώπη, αν και, πράγμα που ήταν τυπικό για τον Ζαλάσι, δεν παρείχε ενδείξεις για το πώς θα έπειθε τον Χίτλερ γι' αυτό. Η μοναδική αποστολή της «τουρανικής» (τουρκικής) Ουγγαρίας ήταν η ικανότητά της να διαμεσολαβεί και να ενώνει την Ανατολή με τη Δύση, την Ευρώπη με την Ασία, τα χριστιανικά Βαλκάνια με τη μουσουλμανική Μέση Ανατολή, και από αυτό πήγαζε η υπέρτατη αποστολή της να καθοδηγήσει την παγκόσμια τάξη μέσα από τον πολιτισμό και το παράδειγμα — αποστολή που ούτε η Ιταλία ούτε η Γερμανία ήταν έτοιμες να φέρουν εις πέρας. Αργότερα, οι σχέσεις του με τη ρουμανική Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ μονιμοποιήθηκαν, και ο Ζαλάσι αποδέχθηκε ανοιχτά μια ανεξάρτητη Ρουμανία στα σύνορα με τη Μεγάλη Πατρώα Γη, με την Τρανσυλβανία να είναι μια αυτόνομη περιοχή μέσα στην τελευταία (κάτι που οι Ρουμάνοι εταίροι του δεν θα το αποδέχονταν ποτέ).

Στο βιβλίο του *Ut es cel* (*Το Μονοπάτι και ο Σκοπός*), που εκδόθηκε αργότερα, ο Ζαλάσι εξήγησε ότι οι τρεις μεγάλες θετικές ιδεολογίες του 20ού αιώνα ήταν ο χριστιανισμός, ο μαρξισμός και ο ουγγρισμός. Ο πρώτος ήταν η υψηλότερη πνευματική θρησκεία αλλά όχι ένα πολιτικό δόγμα, ενώ ο δεύτερος κατέληγε στον υλιστικό αναγωγισμό· ο ουγγρισμός θα συνδύαζε τα καλύτερα στοιχεία του χριστιανισμού και του σοσιαλισμού σε έναν πεφωτισμένο εθνικοσοσιαλισμό που θα εφαρμοζόταν στα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Ο ίδιος ο Ζαλάσι, καθολικός και συνεπής στα θρησκευτικά του καθήκοντα, αμφιταλαντευόταν μεταξύ μιας θρησκευτικής ή φυλετικής βάσης για τον ουγγρισμό. Ο ουγγρισμός, έλεγε, αποβλέπει στον «αληθινό χριστιανισμό», και όλοι οι πολίτες της Μεγάλης Καρπαθοδουνάβιας Πατρώας Γης θα έπρεπε απαραιτήτως να είναι μέλη μίας εκ των τριών «παραδεδεγμένων» εκκλησιών (καθολική, προτεσταντική και ορθόδοξη). Ο Ζαλάσι διακήρυξε ότι ο ίδιος δεν ήταν αντισημίτης αλλά «ασημίτης»· οι Εβραίοι απλώς δεν είχαν θέση σε μια τέτοια κοινωνία. Δεν θα καταδιώκονταν αλλά θα έπρεπε να μεταναστεύσουν.[38] Πίστευε στην ύπαρξη μιας αυθεντικής τουρανικής-ουγγρικής φυλής (σε τέτοιο βαθμό που οι οπαδοί του τριγυρνούσαν μελετώντας μετρήσεις κρανίων) που έπαιζε έναν κρίσιμο ρόλο για τον ουγγρισμό.[39] Παρ' όλ' αυτά, εξακολούθησε να απορ-

38. Ο Ζαλάσι πίστευε ότι οι Εβραίοι θα έπρεπε να ενθαρρυνθούν να οικοδομήσουν το δικό τους ακμάζον δημοκρατικό κράτος κάπου έξω από την Ευρώπη. Εφόσον η Παλαιστίνη κατοικούνταν κατά το πλείστον από Άραβες, σκέφτηκε ότι το εσωτερικό της Νότιας Αμερικής μπορούσε να είναι μια κατάλληλη τοποθεσία.

39. Πραγματικά, μέσα στο κίνημα του Ζαλάσι κυκλοφορούσαν απόψεις όπως ότι οι

ρίπτει τις ναζιστικές φυλετικές ιδέες ως υπερβολικά «εβραϊκές» — πολύ βασισμένες στην ιδέα ενός αποκλειστικού περιούσιου λαού ή φυλής και στη δημιουργία ενός ειδικού θεού ή βιολογικής δύναμης για να υπηρετήσει τους δικούς τους σκοπούς. Αν λάβουμε υπόψη μας την κριτική του στο ναζισμό, δεν είναι σαφές πώς μπορούσε να περιμένει ότι ο ναζισμός και ο ουγγρισμός θα μπορούσαν ποτέ να συνεργασθούν και να καθοδηγήσουν την καινούργια Ευρώπη.

Στην οικονομία, ο ουγγρισμός ήταν υπέρ του εθνικοσοσιαλισμού που θα οργανωνόταν μέσω κορπορατιστικών θεσμών. Ενμέρει βασιζόταν στο αγροτικό ιδεώδες, έχοντας ως στόχο του τη διαίρεση των μεγάλων περιουσιών μεταξύ των ακτημόνων εργατών, αν και αργότερα αποφάσισαν ότι κάποιες μεγάλες παραγωγικές μονάδες θα έπρεπε να διατηρηθούν, γιατί η παραγωγή σε τέτοια κλίμακα ήταν πιο αποτελεσματική. Η ισχυρή πατρώα γη απαιτούσε επίσης τη βιομηχανική ανάπτυξη, στην οποία οι εργάτες θα είχαν μια ιδιαίτερη θέση. Αν και το κράτος θα έπρεπε να εθνικοποιήσει την τραπεζική πίστη, τις ασφάλειες, τα μεγάλα καρτέλ, την πολεμική βιομηχανία και την παραγωγή ενέργειας, η εθνικοσοσιαλιστική οικονομία θα βασιζόταν στην ατομική ιδιοκτησία και στους κτηματίες και θα προσανατολιζόταν προς τις μικρές ιδιωτικές βιομηχανίες, για τις οποίες ο Ζαλάσι πίστευε ότι ήσαν πιο δημιουργικές, αποτελεσματικές και ανθρώπινες.[40]

Τα πολιτικά του γραπτά σύντομα άρχισαν να του προκαλούν μπελάδες, και το 1934 δεν του ανέθεσαν κάποιο πόστο στο γενικό επιτελείο. Τον επόμενο χρόνο οργάνωσε το Κόμμα Εθνικής Βούλησης, ακριβώς λίγο πριν τις βουλευτικές εκλογές, αλλά κατόρθωσε να εκλέξει έναν μόνον βουλευτή. Το κόμμα του ήταν το πρώτο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα που επικεντρώθηκε κυρίως στις αστικές περιοχές, αλλά ο Ζαλάσι γρήγορα απογοητεύτηκε απ' αυτό και επέλεξε να απομακρυνθεί από το δικό του έργο.

Μετά το θάνατο του Γκόμπος το 1936, καινούργιος πρωθυπουργός έγινε ο Κάλμαν Νταράνι, ο οποίος είχε δείξει δεξιές ριζοσπαστικές τάσεις αλλά διαχωριζόταν κάθετα με οτιδήποτε είχε σχέση με τον επαναστατικό φασισμό. Αν και κληρονόμησε το μεγαλύτερο μέρος της υποστήριξης που έχαιρε ο Γκόμπος, όταν το Βερολίνο θέλησε να μάθει εάν η πρόσφατη υπό-

---

Τουρανοί συνιστούσαν μια αγνή και ξεχωριστή φυλή και ότι ακόμα και ο Ιησούς Χριστός ήταν Τουρανός. Για τα πρώιμα δόγματα του ουγγρικού ρατσισμού, βλ. J.A. Kessler, «Turanism and Pan-Turanism in Hungary, 1890-1945», Ph.D., diss., University of California, Berkeley, 1967.

40. Η καλύτερη μελέτη της ιδεολογίας του ουγγρισμού μπορεί να βρεθεί στο Szöllosi-Janze, *Pfeilkreuzlerbewegung*, 200-50.

σχεση του προκατόχου του στον Γκέρινγκ για τη δημιουργία ενός φασιστικού συστήματος μέσα στα δύο επόμενα χρόνια ίσχυε ακόμα, ο Νταράνι απάντησε αρνητικά. Εντωμεταξύ, τον Οκτώβριο του 1936, ο Ζαλάσι επισκέφτηκε το Βερολίνο, και στις αρχές του επόμενου χρόνου η εθνικοσοσιαλιστική δραστηριότητα έγινε πολύ πιο αισθητή στην Ουγγαρία. Οι οπαδοί του Ζαλάσι, αλλά και άλλοι, άρχισαν να οργανώνουν πολιτοφυλακές και κλιμάκωσαν την προπαγάνδα τους, καθώς κάποιοι νεότεροι συμπαθούντες αξιωματικοί ψιθύριζαν για μια κίνηση εναντίον της κυβέρνησης. Όμως η κυβέρνηση προχώρησε σε μια μικρή εκκαθάριση μέσα στο στρατό και φυλάκισε τον Ζαλάσι για λίγες μέρες τον Μάρτιο του 1937, αλλά αυτό του έδωσε μεγαλύτερη δημοσιότητα απ' ό,τι πριν και το καινούργιο κύρος του ήρωα μεταξύ των εθνικοσοσιαλιστών. Η κυβέρνηση διέλυσε το κόμμα του, το Κόμμα της Εθνικής Βούλησης, αλλά ο Ζαλάσι απλώς επανίδρυσε το καινούργιο Ουγγρικό Κίνημα. Το καλοκαίρι του 1937, το Ουγγρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Μπάλοχ και το νεοϊδρυθέν Σοσιαλιστικό Κόμμα Προστάτης της Φυλής, με ηγέτη τον Λάζλο Έντρε, προσχώρησαν στο κίνημα. Μέσα σε λίγους μήνες, εφτά άλλες μικροσκοπικές εθνικοσοσιαλιστικές ομάδες αποφάσισαν να ενωθούν μαζί τους, σχηματίζοντας, τον Οκτώβριο, ένα ευρύτερο Ουγγρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα.[41]

Είναι φανερό ότι ο Ζαλάσι είχε γίνει ο πιο σημαντικός ηγέτης, και μια μεγάλη προπαγανδιστική καμπάνια είχε το σύνθημα «1938-Ζαλάσι». Η κυβέρνηση έβλεπε τώρα τον εθνικοσοσιαλισμό ως ιδιαίτερη απειλή, και τον Φεβρουάριο του 1938 συνέλαβε για ένα μικρό χρονικό διάστημα τον Ζαλάσι και 72 άλλους ακτιβιστές. Στους μήνες που ακολούθησαν αυξήθηκαν οι κινητοποιήσεις και ο αριθμός των συγκρούσεων στους δρόμους της Βουδαπέστης. Μια ακόμα μικρότερη εθνικοσοσιαλιστική ομάδα σχηματίστηκε τον Ιούνιο (το Χριστιανικό Εθνικοσοσιαλιστικό Μέτωπο), αλλά την 1η Αυγούστου το μικρό κόμμα του Φεστέτικς ενώθηκε με το γενικό Ουγγρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα - Ουγγρικό Κίνημα, που ήταν κοινώς γνωστό ως Σταυρός-Βέλος.

Η ουγγρική κυβέρνηση, εντωμεταξύ, θέλησε να αυτοπροστατευτεί ενισχύοντας τις εξουσίες της. Νέοι νόμοι το 1937 ακύρωσαν το δικαίωμα του Κοινοβουλίου να αμφισβητεί τον αντιβασιλέα, τον Χόρθι, ενώ ο αντιβασιλέας απέκτησε το δικαίωμα του βέτο σε καινούργια νομοθεσία μετά από

41. Καθώς φαίνεται σ' αυτό το σημείο οι μόνες εθνικοσοσιαλιστικές ομάδες που δεν συμμετείχαν στη διαδικασία ενοποίησης ήταν αυτές των Φεστέτικ και Πάλφι και το καινούργιο Εθνικό Μέτωπο που δημιούργησε ο Γιάνος Σάλο.

δύο διαδοχικές ψηφοφορίες, και ακόμα της διάλυσης του Κοινοβουλίου και της προσφυγής σε εκλογές χωρίς να πρέπει να εγκρίνει πριν νομοθετήματα τα οποία αποδοκίμαζε. Ο Χόρθι έγινε τώρα αντιβασιλέας εφ' όρου ζωής, και το καθεστώς απομακρυνόταν από τον συντηρητικό ελιτιστικό φιλελευθερισμό στην κατεύθυνση ενός μετριοπαθούς δεξιού αυταρχικού συστήματος. Την ίδια ώρα, εγκρίθηκαν σημαντικά καινούργια νομοθετήματα προς όφελος της εργατικής τάξης των πόλεων (η οποία ήταν και ο προτιμητέος στόχος της προπαγάνδας τόσο για τους σοσιαλιστές όσο και για το Σταυρό-Βέλος), ενώ μια εκλογική μεταρρύθμιση εισήγαγε για πρώτη φορά τη μυστική ψήφο για άνδρες άνω των 26 και γυναίκες άνω των 30. Αυτό βοήθησε ιδιαίτερα τη χειραφέτηση των εργατών των πόλεων, και θα ήταν δυνητικά προς μεγάλο όφελος κάθε καινούργιου λαϊκού κινήματος. Το 1937, η οικονομία στην Ουγγαρία ακολουθούσε ανοδική πορεία, όπως και στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, αλλά αυτό δεν εμπόδισε τον πρωθυπουργό Νταράνι να συνεχίσει να κινείται προς μια δεξιά ριζοσπαστική κατεύθυνση. Αφενός, εισήγαγε έναν καινούργιο προοδευτικό φόρο εισοδήματος· αφετέρου, η κυβέρνηση βρήκε την ευκαιρία από την οικονομική πρόοδο για να αυξήσει τις στρατιωτικές δαπάνες —που ήταν μια συνηθισμένη τάση στην Ευρώπη—, καθώς επίσης και να εισαγάγει καινούργια μέτρα περιορισμού των εβραϊκών δικαιωμάτων, για πρώτη φορά μετά από ένα κενό 15 χρόνων, περιορίζοντας τον αριθμό των Εβραίων σε διάφορα επαγγέλματα. Όλα αυτά δεν ήταν παρά μια ωχρή αντανάκλαση των αιτημάτων του Σταυρού-Βέλους· ο Νταράνι είχε την οδυνηρή επίγνωση της ραγδαίας ανάπτυξης της λαϊκής υποστήριξης προς τον Ζαλάσι, πράγμα που τελικά τον οδήγησε στη διεξαγωγή μυστικών διαπραγματεύσεων με στόχο τον προσεταιρισμό του εθνικοσοσιαλιστή ηγέτη.

Αυτό εξαγρίωσε τον Χόρθι, που αρνήθηκε οποιεσδήποτε παραχωρήσεις στο Σταυρό-Βέλος, και απέλυσε τον Νταράνι τον Μάιο του 1938, χρίζοντας ως διάδοχό του τον Υπουργό των Οικονομικών Μπέλα Ιμρέντι. Ο Ιμρέντι σχεδίαζε μια τακτική τύπου Σλάιχερ, σκοπεύοντας να προχωρήσει πιο μακριά απ' ό,τι ο Νταράνι προς μια δεξιά ριζοσπαστική κατεύθυνση, έτσι ώστε να υπερφαλαγγίσει το Σταυρό-Βέλος χωρίς να χρειαστεί να ασχοληθεί μαζί του. Ένα φυλλάδιο του Σταυρού-Βέλους υπαινίχθηκε ότι η γυναίκα του Χόρθι ήταν κατά το ήμισυ Εβραία. Μετά απ' αυτό, τον Αύγουστο, ο Ιμρέντι συνέλαβε τον Ζαλάσι, και για πρώτη φορά αυτός καταδικάστηκε σε φυλάκιση τριών χρόνων. Πριν το τέλος του χρόνου, ο Ιμρέντι πέρασε μια δεύτερη σειρά αντιεβραϊκών νόμων (χρησιμοποιώντας τώρα φυλετικά-κληρονομικά κριτήρια μάλλον παρά τη θρησκευτική πίστη), και

στις αρχές του 1939 σχημάτισε ένα καινούργιο πολιτικό μέτωπο, το Κίνημα της Ουγγρικής Ζωής (ΜΕΜ). Αυτή η κίνηση ήταν ένα χαρακτηριστικό τέχνασμα των δεξιών καθεστώτων στη Νότια και Ανατολική Ευρώπη: η δημιουργία από τα πάνω ενός καινούργιου πολιτικού κόμματος που υιοθετεί κάποια από τα εξωτερικά γνωρίσματα του φασισμού για να διευρύνει την υποστήριξη προς αυτό, στην πραγματικότητα όμως θα ελέγχεται από τα πάνω, από το κράτος. Όπως συνέβαινε συνήθως σε τέτοια εγχειρήματα, το κόλπο ήταν τόσο τεχνητό που δεν απέφερε καμιά υποστήριξη. Επιπλέον, η υπομονή του αντιβασιλέα με τις δεξιές ριζοσπαστικές μανούβρες του Νταράνι και του Ιμρέντι είχε φτάσει στα όριά της. Ο Χόρθι παραπονέθηκε ότι ο Ιμρέντι, ο οποίος αποκαλύφθηκε ότι ήταν ενμέρει εβραϊκής καταγωγής, ήταν πολύ ακραίος τόσο στον αντιεβραϊσμό του όσο και στους νόμους για την αγροτική μεταρρύθμιση. Έτσι, στις αρχές του 1939 αποφάσισε να κινηθεί και πάλι προς το κέντρο, ορίζοντας τον συντηρητικό αλλά πιστό στο σύνταγμα Παλ Τελέκι πρωθυπουργό. Ο Τελέκι απεσόβησε τον κίνδυνο του αναπτυσσόμενου δεξιού ριζοσπαστικού ΜΕΜ με το να το ενσωματώσει απλώς μέσα στο Κυβερνητικό Κόμμα, όπου «πνίγηκε» από περισσότερο συντηρητικά στοιχεία. Έπειτα, τον Μάιο του 1939, προχώρησε σε καινούργιες εκλογές.

Ο Σταυρός-Βέλος διαλύθηκε επίσημα για μια ακόμα φορά τον Φεβρουάριο. Τον Δεκέμβριο συνελήφθησαν 348 ακτιβιστές που είχαν κατηγορηθεί για ταραχές, και τον Φεβρουάριο συνελήφθησαν ακόμα περισσότεροι. Παρ' όλ' αυτά, μετά από μια μικρή «μεταμφίεση», επετράπη στο κίνημα να συνεχίσει. Οι εκλογές του 1939 ήταν ό,τι πιο κοντά σ' αυτό που αποκαλούμε δημοκρατική διεκδίκηση στην ιστορία της Ουγγαρίας. Ο αριθμός των ψηφοφόρων, λόγω των εκλογικών μεταρρυθμίσεων, είχε αυξηθεί κατά 50% περίπου. Ο Σταυρός-Βέλος και άλλοι εθνικοσοσιαλιστές συνασπίστηκαν σε ένα κοινό μέτωπο. Αν και οι άνδρες κάτω των 26 και οι γυναίκες κάτω των 30 (το τμήμα του πληθυσμού που ελκυόταν πιο πολύ από τους εθνικοσοσιαλιστές) ήταν ακόμα αποκλεισμένοι από την εκλογική διαδικασία, και παρόλο που οι παρεμβάσεις της κυβέρνησης στη διαδικασία ήταν σημαντικές, ο εθνικοσοσιαλιστικός συνασπισμός έλαβε επίσημα το 25% σχεδόν των ψήφων. Τα πήγε πολύ καλά σε περιοχές με υψηλή συγκέντρωση εργατών στις πόλεις και εργατών γης στην ύπαιθρο, και σε κάποιο βαθμό σε γειτονιές όπου κυριαρχούσε η παλιά μεσαία τάξη. Μόνον 49 εθνικοσοσιαλιστές κηρύχθηκαν βουλευτές, σε σύγκριση με τους 179 υποψηφίους του Κυβερνητικού Κόμματος. Αν οι εκλογές ήταν δίκαιες και απόλυτα δημοκρατικές, τα συνολικά αποτελέσματα μπορεί να ήταν περίπου παρόμοια.

Οι εθνικοσοσιαλιστές είχαν γίνει η μεγαλύτερη ανεξάρτητη πολιτική δύναμη στην Ουγγαρία και ο Σταυρός-Βέλος το μεγαλύτερο μη συνασπισμένο ανεξάρτητο κόμμα.[42] Το αποτέλεσμα φαίνεται ακόμα πιο εντυπωσιακό αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο Σταυρός-Βέλος μπόρεσε να θέσει υποψηφίους μόνον στις μισές εκλογικές περιφέρειες, κατά ένα μέρος λόγω της δικής του έλλειψης οργανωτικής πείρας και εμπειρίας και κατά ένα άλλο λόγω των κυβερνητικών πιέσεων. Στην εκλογική εκστρατεία είχε βοηθήσει και η γερμανική χρηματοδότηση, καθώς το 1938-39 η επιρροή των ναζί πάνω στις περισσότερες εθνικοσοσιαλιστικές ομάδες αυξήθηκε.

Σ' αυτό το σημείο, ο Σταυρός-Βέλος ισχυριζόταν ότι είχε περισσότερα από 250.000 μέλη, και μπορεί πράγματι να είχε λίγο πάνω από 200.000 σε μια χώρα που μετά βίας έφτανε τα εφτά εκατομμύρια. Σίγουρα ήταν, τόσο όσον αφορά τον αριθμό των μελών όσο και τις ψήφους, το μεγαλύτερο ανεξάρτητο κόμμα της Ουγγαρίας. Η ηγεσία του προερχόταν σε μεγάλο βαθμό από τη μεσοαστική τάξη, και απολάμβανε της ισχυρής υποστήριξης του στρατού (πολλά μέλη του οποίου εθνοτικά ήσαν Σουαβοί Γερμανοί), ενώ είχε πολλούς οπαδούς μεταξύ των εργατών και σε πολλές περιοχές της υπαίθρου.[43] Το εθνικοσοσιαλιστικό πρόγραμμα του Σταυρού-Βέλους υποσχόταν επαναστατικές οικονομικές αλλαγές που είχαν μεγάλη απήχηση στους εργάτες, τους εργάτες γης και τους μικρούς κτηματίες. Η κυβέρνηση είχε φτάσει στα όρια της ανοχής της όσον αφορά τις δραστηριότητες του Ουγγρικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, και υπήρχε ένα είδος συμφωνίας κυρίων για περιορισμό της δραστηριότητάς του στους εξειδικευμένους εργάτες. Από την άλλη, είχε δημιουργηθεί μια κατάσταση που έκανε τους εργάτες πιο ευάλωτους στη δημαγωγία του Σταυρού-Βέλους, τόσο γιατί οι ανειδίκευτοι και ημι-ειδικευμένοι εργάτες ήσαν νεότεροι σε ηλικία, όσο και γιατί ήσαν αποδέκτες συγκεκριμένων κοινωνικών πρωτοβουλιών του Σταυρού-Βέλους. Αντιθέτως, οι Ούγγροι σπουδαστές δεν ελκύονταν τόσο από τον εθνικοσοσιαλισμό όσο οι όμοιοί τους σε άλλες χώρες, και προσανατολίζονταν περισσότερο προς τους πιο ελιτίστες δεξιούς ριζοσπάστες.

Παρ' όλ' αυτά, οι εκλογές δημιούργησαν μια κατάσταση αδιεξόδου για

42. Από τους 49 εθνικοσοσιαλιστές βουλευτές, 31 αντιπροσώπευαν το Σταυρό-Βέλος, 11 προέρχονταν από το Ενωμένο Ουγγρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Λάζλο Μπάκι (η μεγαλύτερη καινούργια ομάδα), 3 από το κόμμα του Μέσκο, 2 από το Χριστιανικό Εθνικοσοσιαλιστικό Μέτωπο και 2 από άλλες μικρότερες ομάδες.

43. Το 1941, 21 από τους 47 στρατηγούς του ουγγρικού στρατού ήταν εκμαγυαρισμένοι Σουαβοί Γερμανοί, σύμφωνα με τον A.C. Janos, στο *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825-1945* (Πρίνστον, 1982), 253.

το Σταυρό-Βέλος. Η κυβέρνηση διατηρούσε τον πλήρη έλεγχο, και ο πρωθυπουργός Τελέκι δεν διέκειτο ευνοϊκά προς τα δεξιά ριζοσπαστικά πειράματα του Νταράνι και του Ιμρέντι. Η κυβερνητική εξουσία ήταν πλήρως περιχαρακωμένη στις περισσότερες αγροτικές περιοχές καθώς επίσης και στις μικρές πόλεις, ενώ η κυβέρνηση έδωσε μεγαλύτερη δυνατότητα έκφρασης στην απαρτιζόμενη από την ανώτερη τάξη ουγγρική γερουσία, ώστε να αποτελέσει αντίβαρο στην αυξημένη παρουσία των εθνικοσοσιαλιστών στη Βουλή. Ο ίδιος ο Ζαλάσι θα παρέμενε στη φυλακή και τον επόμενο χρόνο, και παρόλο που το 1939-40 σημειώθηκε πληθώρα ταραχών στους δρόμους της Βουδαπέστης και σε άλλες μεγάλες πόλεις, είχε προσανατολίσει το Σταυρό-Βέλος προς τον νόμιμο δρόμο κατάκτησης της εξουσίας. Όμως αυτός ο δρόμος μπλοκαρίστηκε τώρα αποτελεσματικά από μια ημιαυταρχική κυβέρνηση. Στην Ουγγαρία, όπως και στην Αυστρία, τη Ρουμανία και αλλού, η έλλειψη πολιτικής δημοκρατίας θα ήταν αποφασιστική στο μπλοκάρισμα της πολιτικής επιτυχίας ενός πλατιού, και με ευρεία βάση, δημοφιλούς φασιστικού κινήματος, ενός κινήματος που το 1939 ανταγωνιζόταν σε ευρύτητα λαϊκής αποδοχής το ναζιστικό κόμμα του 1932. Με πρόσβαση προς την εξουσία ελεγχόμενη αποτελεσματικά από μια μη δημοκρατική κυβέρνηση, ο Σταυρός-Βέλος θα έπρεπε να περιμένει την εξωτερική επέμβαση ή τη στρατιωτική ήττα προκειμένου να έχει μια ευκαιρία για την κατάληψη της εξουσίας.[44]

Ρουμανία

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΡΟΥΜΑΝΙΑ ήταν ίδια με αυτή της Ουγγαρίας μόνον όσον αφορά τη δύναμη της Λεγεώνας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (που συχνά αποκαλούνταν η Σιδηρά Φρουρά), η οποία στα τέλη της δεκαετίας του '30 έγινε, αναλογικά με τον πληθυσμό, το τρίτο μεγαλύτερο φασιστικό κίνημα στην Ευρώπη, μετά τη Γερμανία των ναζί και τον ουγγρικό Σταυρό-Βέλος (οι Ιταλοί φασίστες απέκτησαν ισοδύναμο μέγεθος μόνον αφότου ο Μου-

44. Αυτή η περιγραφή αντλεί κυρίως από τα Szöllösi-Janze, *Pfeilkreuzlerbewegung*, 101-207, και Nagy-Talavera, *Green Shirts*, 94-155. Λίγα στοιχεία για το κοινωνικό υπόβαθρο των μελών και των ψηφοφόρων του Σταυρού-Βέλους μπορούν να βρεθούν στα: Szöllösi-Janze, 134-47· M. Lacko, *Men of the Arrow Cross* (Βουδαπέστη, 1969)· του ιδίου, «The Social Roots of Hungarian Fascism», στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?*, 395-400· G. Ranki, «The Fascist Vote in Budapest in 1939», στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, 401-16.

σολίνι ανήλθε στην εξουσία). Εν αντιθέσει με τη Γερμανία και την Ουγγαρία, η Ρουμανία ήταν ένας από τους μεγάλους ωφελημένους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, διπλασιάζοντας την εδαφική της έκταση. Όμως η τεράστια επέκταση μαζί με την οξύτατη κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική οπισθοδρόμηση, έθεταν πολύ σοβαρά προβλήματα. Η χώρα ήταν αντιμέτωπη ταυτόχρονα με την πρόκληση της οικοδόμησης ενός εξαιρετικά εκτεταμένου και πολυεθνοτικού έθνους, της δημιουργίας ενός δημοκρατικού πολιτικού συστήματος και του εκσυγχρονισμού μιας οικονομίας, από τις πιο αδύναμες της Ανατολικής Ευρώπης. Ο μερικός εκδημοκρατισμός κάποιων θεσμών απλώς επιτάχυνε ένα είδος κρίσης της εθνικής ταυτότητας και μια παρατεταμένη αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων.

Η μεσοπολεμική Ρουμανία ήταν το θέατρο της «μεγάλης διαμάχης» μεταξύ των οπαδών του εκδυτικισμού και των οπαδών της εντοπιότητας. Οι Ρουμάνοι διανοούμενοι οπαδοί της εντοπιότητας δημιούργησαν ένα είδος βαλκανικού ισοδύναμου της völkisch κουλτούρας της Γερμανίας, αν και θύμιζαν επίσης τους Ρώσους σλαβόφιλους. Στα τέλη του 19ου αιώνα, οι «Τζουμινέα», ή νέοι συντηρητικοί εθνικιστές, άσκησαν βαθιά κριτική στον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό και το σοσιαλισμό, προτείνοντας μια ιδιαίτερη ρουμανική πορεία προς ένα πιο ισχυρό και σύγχρονο έθνος καθοδηγούμενο από μια ελίτ που θα προΐστατο μιας αγροτικής κοινωνίας. Όπως και σε άλλες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, είχαν και εκεί αναπτυχθεί ισχυρά ρεύματα «λαϊκισμού» που υιοθετούσαν ένα είδος αγροτικού εθνικισμού, αντιτιθέμενου τόσο στο φιλελευθερισμό όσο και στο συντηρητισμό και τον μαρξιστικό σοσιαλισμό.[45]

Ο αντισημιτισμός είχε ίσως την ισχυρότερη λαϊκή και διανοητική βάση στη Ρουμανία από οποιαδήποτε άλλη χώρα. Η εβραϊκή μειονότητα ήταν σχετικά μεγάλη (4,2% του πληθυσμού το 1930) και πολύ διασκορπισμένη. Μια μικρή μειονότητα κατείχε πράγματι εξέχουσα θέση στη ρουμανική οικονομική και χρηματιστική ελίτ και πολλοί Εβραίοι ανήκαν στη μεσοαστική τάξη — ένα ποσοστό όμως από αυτούς ζούσε σε συνθήκες πραγματικής εξαθλίωσης. Παρ' όλ' αυτά, η μνησικακία εναντίον των Εβραίων ήταν πολύ πιο έντονη στη Ρουμανία απ' ό,τι αλλού, με τον αντισημιτισμό της μιας ή της άλλης μορφής να χαίρει εδώ μεγαλύτερου «σεβασμού» μεταξύ των κοινωνικών και πολιτιστικών ελίτ από οποιαδήποτε

45. Βλ. ιδιαίτερα τη συζήτηση για τον «μεγάλο διάλογο» στο K. Hitchins, ***Rumania, 1866-1947*** (Οξφόρδη, 1994), 292-334.

άλλη ευρωπαϊκή χώρα.[46] Αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θεσμοποιήθηκε η πολιτική των διακρίσεων στα ρουμανικά πανεπιστήμια.

Το νέο δημοκρατικό σύνταγμα του 1923 εισήγαγε την καθολική ψηφοφορία των ανδρών, και το 1926 αναδύθηκε ένα μαζικό Εθνικό Αγροτικό Κόμμα. Δύο χρόνια αργότερα κέρδισε με μεγάλη πλειοψηφία τις πιο δημοκρατικές εκλογές στην ιστορία της Ρουμανίας. Πολύ σύντομα όμως το Αγροτικό Κόμμα διαιρέθηκε, με αποτέλεσμα μια όχι και τόσο αποτελεσματική κυβέρνηση που δεν προχώρησε σε ευρείες μεταρρυθμίσεις.

Όταν άρχισε να γίνεται αισθητή η επίδραση της ύφεσης, το πολιτικό σκηνικό στη Ρουμανία άλλαξε δραματικά με την επιστροφή του βασιλιά Καρόλου, που είχε παραιτηθεί πριν από πέντε χρόνια. Αν και την παλινόρθωσή του είχε μηχανευτεί μια κλίκα αξιωματικών του στρατού και μελών της ελίτ με αυταρχικές απόψεις, έγινε αποδεκτή εντούτοις από τα πολιτικά κόμματα όταν ο Κάρολος υποσχέθηκε να τηρεί το σύνταγμα. Στην πραγματικότητα, ο Κάρολος ήταν ο πιο κυνικός, διεφθαρμένος και πεινασμένος για εξουσία μονάρχης που πέρασε ποτέ, και ατίμασε σε τέτοιο βαθμό το θρόνο όσο κανένας βασιλιάς σε οποιαδήποτε χώρα της Ευρώπης του 20ού αιώνα. Ήταν θαυμαστής του Μουσολίνι, και πολύ γρήγορα άρχισε να παρεμβαίνει αντισυνταγματικά στην πολιτική σκηνή. Κατόρθωσε να διασπάσει το Αγροτικό Κόμμα, το οποίο απομάκρυνε από την εξουσία το 1931. Οι συζητήσεις για μια μοναρχική δικτατορία παρόμοια με αυτή που εφαρμόστηκε στη Γιουγκοσλαβία από τον βασιλέα Αλέξανδρο δύο χρόνια νωρίτερα άρχισαν σχεδόν αμέσως, αλλά ο Κάρολος ανακάλυψε σύντομα ότι η υποστήριξη προς μια τέτοια κίνηση ήταν πολύ περιορισμένη. Τη διακυβέρνηση για τον επόμενο χρόνο ανέλαβε μια μειοψηφική κυβέρνηση από διακεκριμένες προσωπικότητες, με επικεφαλής τον ένθερμο εθνικιστή Νικολάε Ιόργκα, τον μεγαλύτερο ιστορικό της Ρουμανίας.[47] Η κυβέρνηση του Αγροτικού Κόμματος του 1932-33 αποδείχθηκε βραχύβια, με τις εσωτερικές διαιρέσεις να έχουν φέρει σε αδιέξοδο το μόνο μεγάλο δημοκρατικό κόμμα. Τα προβλήματα αυτά προέρχονταν σε μεγάλο βαθμό από τις μηχανορραφίες ενός όλο και πιο αυταρχικού βασιλέα. Το αποτέλεσμα ήταν το 1933 το πολιτικό σύστημα να βρίσκεται σε κατάσταση πλήρους αποσύνθεσης, με ομάδες από διάφορα κόμματα να αποχωρίζονται και να κινούνται προς τα δεξιά, όπως είχε συμβεί πριν από λίγο καιρό στη Γερμανία. Στη

---

46. Πρβλ. W.O. Oldson, *A Providential Anti-Semitism* (Φιλαδέλφεια, 1991).

47. Ο Ιόργκα ήταν δεξιός φιλελεύθερος αντισημίτης. Οι ιδέες του και η πολιτική του εξετάζονται στο R. Ioanid, «Nicolae Iorga and Fascism», *JCH*, 27:3 (Ιούλιος 1992), 467-92.

Ρουμανία, όπως και στις περισσότερες χώρες της Κεντρικής, Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης, η προσπάθεια οικοδόμησης μιας μεταπολεμικής δημοκρατίας φαινόταν να οδηγεί στην πολιτική κατάρρευση.

Το Φιλελεύθερο Κόμμα ήταν η μεγαλύτερη οργάνωση, ο τελευταίος επιζών της προπολεμικής περιόδου και ο εκπρόσωπος των μεσαίων και ανωτέρων στρωμάτων των πόλεων. Είχε εγκαταλείψει σε μεγάλο βαθμό το φιλελευθερισμό, έχοντας υιοθετήσει τον neoliberalismul, ένα «νεοφιλελεύθερο» δόγμα που έδινε έμφαση σε μια πιο αυταρχική και κορπορατιστική οργάνωση υπό μία εκσυγχρονιστική ελίτ για τη δημιουργία μιας σύγχρονης κοινωνικής και οικονομικής δομής.[48] Έτσι, οι φιλελεύθεροι, όπως και ο βασιλιάς Κάρολος, ήταν μετριοπαθείς συντηρητικοί αυταρχικοί που δεν είχαν πρόθεση να παραμείνουν πιστοί στις κλασικές φιλελεύθερες αρχές. Χρησιμοποιώντας τον κυβερνητικό μηχανισμό, κατόρθωσαν να δημιουργήσουν μια τυπική πλειοψηφία στις εκλογές του 1933. Αυτό τους έδωσε τη δυνατότητα, με μια σειρά φιλελεύθερων κυβερνήσεων, να παραμείνουν στην εξουσία για τα επόμενα τέσσερα χρόνια.

Αυτή την περίοδο, ο κύριος θεωρητικός του νεοφιλελευθερισμού ήταν ο Μιχαήλ Μανοϊλέσκου, που ήταν και ο μοναδικός Ρουμάνος διανοητής που έτυχε κάποιας προσοχής στο εξωτερικό, και στη δεκαετία του '30 αναδύθηκε ως ο κύριος θεωρητικός του κορπορατισμού στην Ευρώπη. Θεωρούσε ότι το πιο χρήσιμο πρόγραμμα για την ενοποίηση της εθνικής οικονομίας στις χώρες που αργότερα θα αποκαλούνταν «αργοπορημένα αναπτυσσόμενα έθνη» ήταν ο κορπορατισμός. Ο Μανοϊλέσκου, μηχανικός στο επάγγελμα, ήταν αρχικά μέλος του Λαϊκού Κόμματος του Αβερέσκου. Πέντε χρόνια αργότερα το εγκατέλειψε, το 1928, για να ιδρύσει τη δική του Εθνική Κορπορατιστική Ένωση, και σ' αυτό το σημείο η νεοφιλελεύθερη κυβέρνηση τον διόρισε επικεφαλής της εθνικής τράπεζας. Η Ρουμανία είχε την εμπειρία μιας έκρηξης εκβιομηχάνισης στα επόμενα λίγα χρόνια, που χρηματοδοτήθηκε κυρίως από την εθνική τράπεζα καθώς και από άλλες κρατικές πηγές. Αυτό όμως δεν ανακούφισε καθόλου τις απλές αγροτικές μάζες. Τελικά, ο Μανοϊλέσκου προχώρησε πιο πέρα από τον νε-

48. Ο όρος εμφανίστηκε για πρώτη φορά σε σχέση με το στρατηγό Alexandru Averescu, και κατόπιν σηματοδοτούσε την τάξη και τον έλεγχο. Ο κυριότερος θεωρητικός του νεοφιλελευθερισμού ήταν ο Stefan Zeletin, ο οποίος πίεζε για τη χρήση του όρου «Prin noi inşine» («Μόνον εμείς από μόνοι μας», ή «Sinn Fein» στα ρουμάνικα). Τα βιβλία του *Burghezia romana* (1923) και *Neoliberalismul* (1927) τόνιζαν το ρόλο του κράτους, το οποίο θα έπρεπε να συλλέγει τους αναγκαίους φόρους από την αγροτική οικονομία για να προωθηθεί η εκβιομηχάνιση.

οφιλελευθερισμό, και συνηγορούσε υπέρ ενός μονοκομματικού κορπορατιστικού συστήματος που θα οδηγούσε τελικώς στην τεχνοκρατική εκβιομηχάνιση.

Ο Μανοϊλέσκου έσυρε μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον κορπορατισμό και το φασισμό, ορίζοντας τον τελευταίο ως ένα ιταλικό φαινόμενο και τον προηγούμενο απλώς ως το σύστημα ενοποίησης και αντιπροσώπευσης όλων των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών δυνάμεων μιας δεδομένης χώρας, που έχουν τη βούληση και είναι ικανές να αντιπροσωπεύσουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της και τις ανάγκες της. Παρ' όλ' αυτά, στη λογική του, ο κορπορατισμός θα ήταν «ολοκληρωτικός» επειδή θα ενοποιούσε όλες τις κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις. Όμως δεν θα έπρεπε να τείνει προς τον άκαμπτο συγκεντρωτισμό ή το δεσποτισμό, θα επέτρεπε έναν περιορισμένο πλουραλισμό και κάποιο βαθμό οικονομικής αποκέντρωσης. Αυτό το αποκαλούσε αγνό κορπορατισμό, και τον διέκρινε από τον κρατικό ή υποταγμένο κορπορατισμό του Μουσολίνι. Όμως στο τελευταίο του έργο έβλεπε τον Χίτλερ και τον Μουσολίνι απλώς ως διαφορετικούς εκπροσώπους της εθνικής πολιτικοοικονομικής ανάπτυξης και ως συνδυασμό των «Ρουσό, Δαντόν και Ναπολέοντα».[49]

Ένα άλλο κόμμα που υπήρχε παράλληλα με τους μετριοπαθείς αυταρχικούς νεοφιλελεύθερους ήταν το ριζοσπαστικό αντισημιτικό LANC (περιγράφηκε στο Πέμπτο Κεφάλαιο) και το Εθνικό Αγροτικό Κόμμα του ποιητή Οκτάβιαν Γκόγκα, που και αυτό ήταν ένα αυταρχικό εθνικιστικό κίνημα, μάλλον πιο ανοιχτά δεξιό ριζοσπαστικό. Το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα της Ρουμανίας (PSNR), που ιδρύθηκε από τον συνταγματάρχη Στέφαν Ταταρέσκου το 1932, ήταν μια προσπάθεια μίμησης του ναζισμού, όμως η μόνη μεγάλη πολιτική δύναμη που αναδύθηκε από τη διάλυση του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος ήταν η Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, η ίδρυση της οποίας, από τον Κορνέλιου Ζελέα Κοντρεάνου, περιγράφηκε εν συντομία στο Πέμπτο Κεφάλαιο.

Η Λεγεώνα ήταν αναμφισβήτητα το πιο ιδιόμορφο μαζικό κίνημα της Ευρώπης του Μεσοπολέμου. Γενικά κατατάσσεται στα φασιστικά κινήματα, αφού πληροί τα κυριότερα κριτήρια κάθε αρμόζουσας φασιστικής τυ-

49. Οι σημαντικότερες δημοσιεύσεις του Manoilescu ήταν το *Théorie du protectionnisme et de l'echange international* (Παρίσι, 1929), *L'espace corporatif* (Παρίσι, 1934), *Le siècle du corporatisme* (Παρίσι, 1936) και *Der einzige Partei* (Βερολίνο, 1941). Βλ. P.C. Schmitter, «Reflections on Mihail Manoilescu», στο *Social Change in Romania, 1860-1940*, επιμ. K. Jowitt (Μπέρκλεϊ, 1978), 117-39.

πολογίας, αλλά παρουσιάζει αναμφισβήτητα πολλά μοναδικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ο Ερνστ Νόλτε έχει γράψει ότι «όχι μόνο θα έπρεπε να ανακηρυχθεί, αλλά είναι σαφές ότι θα έπρεπε και να είναι το πιο ενδιαφέρον και το πιο πολύπλοκο φασιστικό κίνημα, διότι, όπως οι γεωλογικές διαμορφώσεις αλληλοκαλυπτόμενων στρωμάτων, παρουσιάζει ταυτοχρόνως προ-φασιστικά και ριζοσπαστικά φασιστικά χαρακτηριστικά».[50] Αυτό που καθιστούσε τον Κοντρεάνου ιδιαίτερα διαφορετικόν ήταν ότι έγινε ένα είδος θρησκευτικού μύστη, και παρόλο που η Λεγεώνα είχε κάποιους γενικούς πολιτικούς στόχους, όπως και τα άλλα φασιστικά κινήματα, οι τελικοί της στόχοι ήταν πνευματικοί και υπερβατικοί — «Η πνευματική ανάσταση! Η ανάσταση των εθνών στο όνομα του Ιησού Χριστού!», όπως το έθετε.[51]

Αυτό φαινόταν να αντιβαίνει στην πρωτογενή έμφαση της Λεγεώνας στη ζωή και την πολιτική ως «πόλεμο», αλλά το δόγμα του Κοντρεάνου διαιρείτο σε δύο σφαίρες: τη γεμάτη αμαρτία ανθρώπινη ζωή που πρέπει να είναι η αρένα της πολιτικής προσπάθειας, και την αρμονική και λυτρωτική πνευματική κοινότητα του έθνους, που τελικά θα συμμετείχε στην αέναη ζωή. Η καθημερινή ανθρώπινη ζωή ήταν η σφαίρα του συνεχούς πολέμου και της αέναης πάλης, πάνω απ' όλα εναντίον των εχθρών της Ţara (Πατρώας Γης). Ο λεγεωνάριος θα έπρεπε να συγχωρέσει τους προσωπικούς του εχθρούς αλλά όχι τους εχθρούς της Ţara, οι οποίοι έπρεπε να τιμωρηθούν και να καταστραφούν ακόμα και ρισκάροντας την προσωπική σωτηρία του λεγεωνάριου. Η βία και οι δολοφονίες ήταν απολύτως αναγκαίες για τη λύτρωση του έθνους· εάν οι πράξεις που αυτή απαιτούσε έθεταν σε κίνδυνο την ατομική ψυχή του μαχητή που τις πραγματοποιούσε, αυτό έκανε απλώς πιο ανώτερη τη θυσία του. Η τιμωρία του συνίστατο τόσο στην επίγεια τιμωρία για τις πράξεις του (τις οποίες όφειλε να μην αποφεύγει) όσο και στην πιθανή απώλεια της αιώνιας ζωής, την ύστατη δηλαδή θυσία για την Πατρώα Γη, η οποία θα έπρεπε να γίνεται αποδεκτή με χαρά. Ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής θεολογίας ήταν μια ιδιαίτερη λατρεία του θανάτου, ασυνήθιστα μακάβρια ακόμα και για φασιστικό κίνημα.

Η αυτοθυσία εκθειάζεται σε όλα τα φασιστικά και τα επαναστατικά κινήματα, αλλά στη Λεγεώνα το να γίνεις μάρτυρας ήταν απόλυτη απαιτη-

50. E. Nolte, *Die faschistischen Bewegungen* (Μόναχο, 1966), 227.

51. C.Z. Codreanu, *Eiserne Garde* (Βερολίνο, 1939), 399. Το δόγμα της Λεγεώνας παρατίθεται με τα ίδια λόγια –«Ο ύστατος στόχος του Έθνους θα πρέπει να είναι η ανάσταση του Χριστού!»– στο K. Charlé, *Die Eiserne Garde* (Βερολίνο, 1939), 79.

ση, συνοδευόμενη από τη θεολογική ετεροδοξία που μόλις περιγράψαμε. Οι λεγεωνάριοι είχαν επίγνωση της μοναδικότητας των δογμάτων τους και των μεγάλων διαφορών μεταξύ της οργάνωσής τους και των άλλων εκκοσμικευμένων φασιστικών κινημάτων, αν και την ίδια στιγμή αισθάνονταν επίσης ότι είχαν κοινή ταυτότητα και ως ένα βαθμό παράλληλους στόχους με τους άλλους φασίστες. Η έμφαση στην αυτοθυσία οδήγησε στην κυριολεκτική θυσία, φέρνοντας στο νου τους Ρώσους σοσιαλιστές επαναστάτες δολοφόνους, και μάλιστα τους πιο ακραίους μοραλιστές και ιδεαλιστές, στο γύρισμα του αιώνα. Ο Ερνστ Νόλτε τονίζει σωστά ότι, στον μονοδιάστατο φανατισμό του, ο Κοντρεάνου ήταν ο Ευρωπαίος φασίστας ηγέτης που έμοιαζε περισσότερο στον Χίτλερ (με τον οποίο έμοιαζε επίσης στον έντονο προσωπικό μαγνητισμό), όμως το σύμπλεγμα του λεγεωνάριου-μάρτυρα οδήγησε σε τέτοιο βαθμό αυτοκαταστροφής, που δεν είχε όμοιό του σε άλλο φασιστικό κίνημα.

Η Λεγεώνα εξέφραζε την εναντίωση στον ατομικισμό και την έμφαση στη συλλογικότητα, που βρίσκουμε συχνά σε κοινωνικοπολιτικά κινήματα ανατολικών ορθόδοξων κοινωνιών, και έχει ακόμα χαρακτηρισθεί ως ένα είδος αιρετικής χριστιανικής σέκτας. Εντούτοις, το χαρακτηριστικό που την έθετε πέρα και από την αιρετική χριστιανοσύνη δεν ήταν απλώς η μανιακή επιμονή στη βία αλλά η βιολογική έννοια του έθνους, του οποίου η ουσία υποτίθεται ότι βρισκόταν μέσα στο αίμα του ρουμάνικου λαού.

Η Λεγεώνα είχε λίγα στοιχεία συγκεκριμένου προγράμματος.[52] Ο Κοντρεάνου τόνιζε ότι ήδη υπήρχαν στη Ρουμανία μια ντουζίνα διαφορετικά προγράμματα, και, αντίθετα, διακήρυσσε την ανάγκη για ένα νέο πνεύμα, μια πολιτιστική-θρησκευτική επανάσταση της οποίας στόχος θα ήταν η δημιουργία του omul nou — του «καινούργιου ανθρώπου», που αναζητήθηκε με ποικίλους τρόπους από όλα τα επαναστατικά κινήματα, αλλά που στην περίπτωση της Λεγεώνας θα ήταν ομοούσιος με την ερμηνεία της ρουμανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και της εθνικής κοινότητας. Η Λεγεώνα θεωρούσε ότι το Κοινοβούλιο θα έπρεπε να αντικατασταθεί από μια κορπορατιστική συνέλευση βασισμένη στην «οικογενειακή ψήφο». Οι ηγέτες της αναγνώρι-

52. Ο καθηγητής Nae Ionescu, ίσως ο κορυφαίος ιδεολόγος της Λεγεώνας μετά από τον Codreanu, φέρεται να λέει: «Η ιδεολογία είναι μια εφεύρεση των φιλελευθέρων και των δημοκρατών [...]. Κανένας από τους θεωρητικούς του ολοκληρωτικού εθνικισμού δεν δημιουργεί ένα δόγμα. Το δόγμα διαμορφώνεται μέσα από τις καθημερινές πράξεις της Λεγεώνας όπως εξελίσσεται κάτω από τις αποφάσεις αυτού τον οποίο ο Θεός έθεσε εκεί όπου παραγγέλλει». R. Ioanid, *The Sword of the Archangel* (Νέα Υόρκη, 1990), 83· για μια μακροσκελή έκθεση των ιδεών των λεγεωνάριων, βλ. 98-174.

ζαν ότι η χώρα θα έπρεπε με κάποιο τρόπο να αναπτυχθεί οικονομικά, αλλά διαφωνούσαν έντονα με το νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα της γρήγορης εκβιομηχάνισης. Υπήρχαν σοβαρές διαφωνίες για τους υψηλούς δασμούς που διατηρούσε η κυβέρνηση, γιατί προκαλούσαν αύξηση του κόστους διαβίωσης των αγροτών. Η Λεγεώνα επιζητούσε μια πιο εθνική, συλλογική ή κοινοτική βάση για την οικονομία, ενώ απεχθανόταν τον υλισμό του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού. Η εκβιομηχάνιση δεν ήταν από μόνη της στόχος, και επιζητούνταν μόνο στο βαθμό που ήταν αναγκαία για την ευημερία, αν και, αντιστρόφως, και κατά κάποιο τρόπο αντιφατικά, η Λεγεώνα επέμεινε στη δημιουργία ενός ισχυρού σύγχρονου στρατού. Οι λεγεωνάριοι θα εμπλέκονταν αργότερα σε δικές τους μικρής κλίμακας κολεκτιβιστικές επιχειρήσεις δημοσίων έργων, λιανικού εμπορίου και εστιατορίων. Ο Κοντρεάνου τόνιζε πάντα ότι «όλα είναι δυνατά» και, με τυπικά επαναστατικό και φασιστικό τρόπο, ότι «τα πάντα εξαρτώνται από τη βούληση».[53] Οι υλικές συνθήκες ήταν πάντοτε δευτερεύουσες: «Φωνάξτε δυνατά παντού ότι το κακό, η μιζέρια και η καταστροφή έχουν τις ρίζες τους στην ψυχή!»[54]

Οι κυριότεροι εχθροί ήταν οι ηγέτες του παρόντος διεφθαρμένου συστήματος και οι Εβραίοι. Αν οι πρώτοι αποτελούσαν τους άμεσους στόχους, οι Εβραίοι συνιστούσαν τον ιδιαίτερο αρχιεχθρό, κάνοντας έτσι τη Λεγεώνα το μοναδικό άλλο φασιστικό κίνημα που ήταν τόσο έντονα αντισημιτικό όσο οι Γερμανοί ναζί. Οικοδομώντας πάνω σε προϋπάρχουσες τάσεις που ήταν ήδη αρκετά δυναμικές στη Ρουμανία, η Λεγεώνα προωθούσε ακόμα πιο ακραίες πολιτικές, σε βαθμό που ο στρατηγός Ζίζι Καντακουζινό, ένας από τους κυριότερους συνεργάτες του Κοντρεάνου, να δηλώνει ότι ο μόνος τρόπος για να λυθεί το εβραϊκό πρόβλημα στη Ρουμανία ήταν απλά να σκοτώσουν τους Εβραίους.[55]

Για αρκετά χρόνια η Λεγεώνα παρέμενε μια μικροσκοπική σέκτα, μια κοινή εμπειρία των φασιστικών κινημάτων στη δεκαετία του '20, μην έχοντας ούτε χρήματα ούτε υποστήριξη. Το 1930 ίδρυσε ένα είδος πολιτοφυλακής, που ονομάστηκε Σιδηρά Φρουρά, για να συμπεριλάβει όλους τους λεγεωνάριους ηλικίας από 18 έως 30 ετών, κι αυτή η καινούργια ορ-

53. Παρατίθεται στο A. Heinen, *Die Legion «Erzengel Michael» in Rumänien* (Μόναχο, 1986), 210.

54. Παρατίθεται στο Nagy-Talavera, *Green Shirts*, 309.

55. Σύμφωνα με τον I.C. Butnaru, *The Silent Holocaust: Romania and Its Jews* (Νέα Υόρκη, 1992), 60. Βλ. επίσης, T.I. Armon, «Fra tradizione e rinnovamento: Su alcuni aspetti dell'antisemitismo della Guardia di Ferro», *SC*,11:1 (Φεβρουάριος 1988), 5-28.

γάνωση έδωσε το όνομα με το οποίο η Λεγεώνα έγινε κοινώς γνωστή στη ρουμάνικη πολιτική σκηνή και στη συνέχεια στις ιστορικές μελέτες. Στις αρχές του 1931 η κυβέρνηση διέλυσε επίσημα τόσο τη Λεγεώνα όσο και τη Φρουρά, συλλαμβάνοντας προσωρινά τον Κοντρεάνου και άλλες ηγετικές μορφές. Ωστόσο η βασική οργάνωση συνέχισε να υπάρχει κάτω από άλλο όνομα, κερδίζοντας μόνο το 1,05% των ψήφων στις εθνικές εκλογές του Ιουνίου του 1931. Με το όνομα Gruppe Corneliu Zelea Codreanu, κατάφερε να κερδίσει δύο τοπικές αναπληρωματικές εκλογές, αποκτώντας έτσι κοινοβουλευτική εκπροσώπηση για πρώτη φορά. Εντούτοις, στη συνέχεια, στις εκλογές του 1932, οι οποίες ήταν οι πιο τίμιες εκλογές της δεκαετίας, η κύρια μερίδα των Εθνικών Αγροτών κέρδισε το 40% περίπου των ψήφων, ενώ η υποστήριξη προς τη Λεγεώνα ανήλθε σε μόνο 2,37%, καταλαμβάνοντας έτσι την ένατη θέση μεταξύ των ρουμανικών πολιτικών οργανώσεων, λίγο παραπάνω από το μικρό Ρουμανικό Εβραϊκό Κόμμα. Παρ' όλ' αυτά, η βραχύβια δημοκρατική κυβέρνηση των Εθνικών Αγροτών έδειξε κάποιο ενδιαφέρον για να κερδίσει την υποστήριξη των λεγεωνάριων, και για πρώτη φορά οι Εθνικοί Αγρότες άρχισαν να παίρνουν μετριοπαθείς αντισημιτικές θέσεις.

Την ίδια χρονιά, ως επακόλουθο της αύξησης των ψήφων των ναζί στις γερμανικές εκλογές του 1932, η επιρροή του ναζισμού άρχισε να γίνεται πιο εμφανής. Από αυτό το σημείο και μετά αυξήθηκαν οι επαφές των ναζί με τη Ρουμανία, αλλά κυρίως με το LANC, τη μεγαλύτερη και πιο ακραία αντισημιτική ομάδα, και το καινούργιο Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα της Ρουμανίας (PSNR), ενώ μέσα στους Ρουμάνους Γερμανούς ιδρύθηκε μια ναζιστική οργάνωση. Αντιστοίχως, το 1933-34, οι Ιταλοί φασίστες ανέπτυξαν επαφές με τη Λεγεώνα στη διάρκεια του προγράμματος «Οικουμενικός Φασισμός».[56]

Το 1933 επετράπη και πάλι στη Λεγεώνα να λειτουργήσει νόμιμα, τα μέλη της αυξήθηκαν σε 28.000, αλλά κατά τη διάρκεια της εκλογικής καμπάνιας του καλοκαιριού ενεπλάκησαν σε μια σειρά από σκοτεινά περιστατικά και αρκετούς θανάτους. Αυτό επέφερε και πάλι την απαγόρευσή της από την κυβέρνηση στις 9 Δεκεμβρίου και τη συνακόλουθη σύλληψη 1.700 λεγεωνάριων. Παρ' όλ' αυτά, η υποστήριξη προς τη Λεγεώνα αυξανόταν αλματωδώς, και μολονότι οι εκλογές στις οποίες συμμετείχε απείχαν πολύ από του να είναι ελεύθερες, κέρδισε 200.000 ψήφους και έγινε η

56. J.W. Borejsza, *Il fascismo e l'Europa orientale* (Μπάρι, 1981)· T.I. Armon, «Fascismo italiano e Guardia di Ferro», *SC*, 3 (1972), 505-27.

Πολιτοφύλακας της Σιδηράς
Φρουράς επιδεικνύοντας
τη σβάστικα
στο περιβραχιόνιό του

Πολιτοφύλακας της Σιδηράς
Φρουράς επιδεικνύοντας
τη σβάστικα
στο περιβραχιόνιό του

Πολιτοφύλακας της Σιδηράς
Φρουράς επιδεικνύοντας
τη σβάστικα
στο περιβραχιόνιό του

Πολιτοφύλακας της Σιδηράς
Φρουράς επιδεικνύοντας
τη σβάστικα
στο περιβραχιόνιό του

τρίτη μεγαλύτερη πολιτική δύναμη της χώρας. Εντούτοις, αυτή την περίοδο, η ρουμάνικη δημοκρατία πρακτικά βρισκόταν σε κατάσταση διάλυσης, χωρίς αυτό να οφείλεται στις περιορισμένες δραστηριότητες της Λεγεώνας. Στις εκλογές της 20ής Δεκεμβρίου, η νεοφιλελεύθερη κυβέρνηση, στην προσπάθειά της να παρουσιάσει μια νίκη που να αγγίζει το 51%, έκανε χρήση διεφθαρμένων και καταπιεστικών μεθόδων. Όμως για τα επόμενα τέσσερα χρόνια το ρουμάνικο σύστημα θα λειτουργήσει όλο και πιο πολύ ως ένα ελεγχόμενο πολιτικό σύστημα περιορισμένης αντιπροσώπευσης, μέχρις ότου μια μετριοπαθής αυταρχική κυβέρνηση να εγκατασταθεί στην εξουσία το 1938.

Μέσα στις τρεις επόμενες εβδομάδες η Λεγεώνα είχε αρχίσει την αντεπίθεσή της. Είχε ήδη αρχίσει να δημιουργεί μονάδες άμεσης δράσης, που αποκαλούνταν, φυσικά, *echipa morții* (αποσπάσματα θανάτου). Οι μονάδες αυτές επιδόθηκαν με έναν πολύ πιο επεξεργασμένο, περίτεχνο και συνάμα μακάβριο τρόπο στη φασιστική λατρεία της βίας απ' ό,τι άλλα παρόμοια κινήματα. Στις 29 Δεκεμβρίου, ένα μέλος τους δολοφόνησε τον νεοφιλελεύθερο πρωθυπουργό Ίον Ντούκα, προκαλώντας έτσι τη σύλληψη χιλιάδων άλλων λεγεωνάριων. Μέλη του αποσπάσματος που εμπλέκονταν στη δολοφονία, καθώς επίσης και ο Κοντρεάνου και αρκετοί άλλοι ηγέτες, σύντομα οδηγήθηκαν σε δίκη. Με τις αποφάσεις του δικαστηρίου, που εκδόθηκαν τον Απρίλιο του 1934, καταδικάστηκαν τρεις από το συγκεκριμένο απόσπασμα σε ποινές φυλάκισης, ενώ ο Κοντρεάνου απαλλάχθηκε.

Οι αποφάσεις αυτές ήταν σχετικά επιεικείς τόσο λόγω του ότι το ρουμάνικο σύστημα ήταν ακόμα ημιφιλελεύθερο όσο και λόγω της αντίθετης τάσης του προς τον δεξιό και εθνικιστικό αυταρχισμό, μια κατάσταση που έμοιαζε πολύ με αυτήν πριν το 1933 στη Γερμανία. Τόσο ο βασιλιάς Κάρολος όσο και ο νέος πρωθυπουργός Γκεόργκε Ταταρέσκου (αδερφός του Ρουμάνου ναζιστή ηγέτη) έτρεφαν την ελπίδα ότι θα δάμαζαν και θα εκμεταλλεύονταν τη Λεγεώνα, η οποία αναγνώριζε τη μοναρχία ως έναν θεμελιώδη ρουμάνικο θεσμό. Η ίδια η κυβέρνηση προσπάθησε να διαμορφώσει μια καινούργια παραφασιστική νεολαιίστικη ομάδα, τη Straja Țarii (Φρουροί της Πατρώας Γης), αλλά αυτή η κίνηση ήταν τόσο προσποιητή που έκανε αδύνατη τη δημιουργία ενός ρεύματος υποστήριξης. Τον Ιούλιο του 1935 η LANC του καθηγητή Κούζα και το δεξιό Εθνικό Αγροτικό Κόμμα του Οκτάβιαν Γκόγκα συνενώθηκαν για να διαμορφώσουν το Εθνικό Χριστιανικό Κόμμα, ένα καινούργιο, ετερογενές, αυταρχικό και ακραία αντισημιτικό κίνημα κάπου μεταξύ του μετριοπαθούς αυταρχισμού και της ριζοσπαστικής Δεξιάς. Αν και οι ηγέτες του φαίνονταν σύμφωνοι στο να κυβερνήσουν

τη χώρα υπό το υπάρχον σύνταγμα (το οποίο έτσι κι αλλιώς ακολουθούσαν όλο και πιο λίγο), σκόπευαν όμως στη δημιουργία μιας κορπορατιστικής Άνω Βουλής και σ' ένα μικρότερο και πιο περιορισμένο Κοινοβούλιο. Τα μέλη του Εθνικού Χριστιανικού Κόμματος φορούσαν μπλε χιτώνες και έφεραν το έμβλημα του αντισημιτισμού, τη σβάστικα, όμως τα μέλη των Lancieri (λογχοφόροι) της πολιτοφυλακής τους ήταν ντυμένα με μαύρες στολές και προφανώς ήταν περισσότερο υπεύθυνα για πιο βίαια αντισημιτικά επεισόδια απ' ό,τι η Λεγεώνα. Το 1935 σχηματίστηκαν επίσης το Εθνικοσοσιαλιστικό Χριστιανικό Κόμμα των Αγροτών, η Ρουμανική Ιερά και Αγία Ένωσις και το Μαχητικό Εθνικιστικό Μέτωπο. Κάποιες ριζοσπαστικές ομάδες που αποσχίσθηκαν από τη Λεγεώνα δημιούργησαν ομάδες όπως τη Σβάστικα της Φωτιάς και τους Σταυροφόρους του Ρουμανισμού· οι τελευταίοι ήταν μια μικροσκοπική οργάνωση που στόχο είχε την προσέλκυση των εργατών και την προώθηση κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων. Οι πιο εθνικιστικές μερίδες του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος —που παρέμενε το πιο μαζικό, αν όχι πλειοψηφικό, κόμμα στη Ρουμανία— αποσχίσθηκαν για να σχηματίσουν το δεξιότερο Εθνικό Μέτωπο (που τελικά συνενώθηκε σε μια συμμαχία με τους νεοφιλελεύθερους). Το 1936, ακόμα και οι Εθνικοί Αγρότες, το μοναδικό κυριολεκτικά δημοκρατικό κόμμα στη χώρα, άρχισαν να οργανώνουν τη δική τους πολιτοφυλακή.

Η ανάπτυξη της Λεγεώνας συνεχίστηκε με σταθερούς ρυθμούς φτάνοντας σε πάνω από 200.000 στα τέλη του 1937. Κανονικά, για να αποκτήσουν την ιδιότητα του μέλους, οι υποψήφιοι σε κάθε cuib (φωλιά) συμμετείχαν σε μια μακάβρια τελετουργία, που απαιτούσε να ρουφήξουν αίμα από τα μαστιγωμένα χέρια άλλων μελών. Ορκίζονταν να υπακούουν στους «έξι θεμελιώδεις νόμους» της cuib: πειθαρχία, δουλειά, σιωπή, εκπαίδευση, αλληλοβοήθεια και τιμή. Μετά, με το ίδιο τους το αίμα, έγραφαν όρκους, υποσχόμενοι ακόμα και να σκοτώσουν αν διατάσσονταν να το κάνουν. Με τη σειρά τους, μέλη από τα αποσπάσματα θανάτου συνεισέφεραν λίγο από το αίμα τους σε ένα κοινό ποτήρι από το οποίο έπιναν όλοι, ενώνοντάς τους σε ζωή και σε θάνατο. Οι συναντήσεις της Λεγεώνας στα χωριά ξεκινούσαν με τη λειτουργία, στην οποία συμμετείχαν όλοι. Εάν ήταν παρών ο Κοντρεάνου, θα έμπαινε καβάλα σ' ένα άσπρο άλογο φορώντας μια όμορφη λευκή αγροτική φορεσιά. Ψηλός, με έντονη ματιά και κλασικά χαρακτηριστικά, ήταν πιθανόν ο πιο όμορφος από τους σημαντικότερους φασίστες ηγέτες (μοιάζοντας λίγο, αν και σε πιο ώριμη και σοβαρή μορφή, με έναν ηθοποιό του Χόλιγουντ εκείνης της εποχής, τον Τάιρον Πάουερ). Αυτή η θεατρικότητα εντυπωσίαζε ιδιαίτερα τα αγροτικά ακροατήρια, και

Ο Κοντρεάνου με λαϊκή ενδυμασία και περιτριγυρισμένος από οπαδούς του

[illegible]

Τον Δεκέμβριο του 1934, [illegible]

Τον Αύγουστο του 1936 [illegible]

Ο Κοντρεάνου με λαϊκή ενδυμασία και περιτριγυρισμένος από οπαδούς του

[illegible]

Ο Κοντρεάνου με λαϊκή ενδυμασία και περιτριγυρισμένος από οπαδούς του

[illegible]

Ο Κοντρεάνου με λαϊκή ενδυμασία και περιτριγυρισμένος από οπαδούς του

[illegible]

Εκείνη την άνοιξη ελήφθησαν ακόμα πιο δραστικά μέτρα για το σταμάτημα των προγραμμάτων εργασίας της Λεγεώνας, καθώς επίσης και για τη διάλυση των εργατικών της ομάδων που προσπαθούσαν να λειτουργήσουν ως υποκατάστατα των εργατικών συνδικάτων. Όμως η διάλυση της μισοπαράνομης οργάνωσης της ίδιας της Λεγεώνας ήταν πολύ δυσκολότερη. Από την πλευρά της, η κυβέρνηση προσπάθησε να προσεταιριστεί μερίδες οπαδών της Λεγεώνας ενθαρρύνοντας τις καλύτερες σχέσεις με τους ιερείς και προχωρώντας στην οικοδόμηση νέων εκκλησιών, ενώ παράλληλα εισήγαγε καινούργιους νόμους για τον έλεγχο των καρτέλ και των τραστ και για την προστασία των εργατών.

Το 1937 η γερμανική επιρροή εντάθηκε περισσότερο. Ο Κοντρεάνου και οι άλλοι ηγέτες είχαν επίγνωση των αξιοσημείωτων διαφορών μεταξύ της Λεγεώνας και του ναζισμού, ήταν όμως πεπεισμένοι ότι το μέλλον του κινήματός τους αλλά και της Ρουμανίας ήταν συνυφασμένο με τις «εθνικές επαναστάσεις» των οποίων ηγούντο ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι. Ήταν αναγκαίο να λάβουν την έγκριση της Γερμανίας για την επέκταση της εδαφικής επικράτειας της Ρουμανίας, που έγινε εις βάρος των πρώην συμμάχων της Γερμανίας. Λίγο καιρό πριν, ο Κοντρεάνου είχε δηλώσει ότι τα υπάρχοντα σύνορα ήταν επαρκή για τη Ρουμανία, αλλά μετά το θρίαμβο του ναζισμού στη Γερμανία οι εκπρόσωποι της Λεγεώνας έδειχναν όλο και πιο πολύ μια τάση να απαιτούν την προσάρτηση της «Τρανσίστριας» (της Νοτιοδυτικής Ουκρανίας). Ο Κοντρεάνου είχε κάποια σχέδια για τη δημιουργία μιας Δουναβιοκαρπάθιας Ομοσπονδίας υπό την ηγεσία της Ρουμανίας, αν και αυτά θα μπορούσαν ως ένα βαθμό να έλθουν σε σύγκρουση με τους στόχους της ουγγρικής οργάνωσης Σταυρός-Βέλος. Η γερμανική υποστήριξη θα ήταν κρίσιμη, και τους τελευταίους μήνες του 1937 ο Κοντρεάνου έγινε ακραία φιλογερμανός στους λόγους του καλώντας σε μια άμεση συμμαχία με τη Γερμανία και την Ιταλία.

Στην εκλογική εκστρατεία του Δεκέμβρη του 1937 —την τελευταία πριν από τον πόλεμο—, το κόμμα Όλα για την Πατρώα Γη (TPT, το όνομα που χρησιμοποιούσε ως νόμιμη κάλυψη η Λεγεώνα) κατέληξε σε συμφωνία με τους Εθνικούς Αγρότες πάνω στη βάση του κοινού εθνικισμού τους και του φιλοαγροτικού τους προσανατολισμού. Αντιθέτως, οι λεγεωνάριοι εμπλέκονταν σε βρόμικες οδομαχίες με την πολιτοφυλακή Lancieri του δεξιού ριζοσπαστικού Εθνικού Χριστιανικού Κόμματος. Τα εκλογικά αποτελέσματα, που ως συνήθως ήταν αποτέλεσμα νοθείας, κατέγραψαν ως πρώτο κόμμα τους Νεοφιλελεύθερους με 35,92%, τους Αγρότες με 20,4%, το TPT με 15,58%, και, τέλος, τους Εθνικούς Χριστιανούς με 9,15%. Αργότερα ο Έου-

γκεν Κριστέσκου, που για κάποια περίοδο ήταν επικεφαλής της ρουμάνικης αστυνομίας, δήλωσε ότι στην πραγματικότητα το ΤΡΤ είχε λάβει περίπου 800.000 ψήφους, ή κάτι περισσότερο από το 25% της λαϊκής ψήφου.[57] Εάν αυτό ήταν πράγματι αλήθεια, τότε η Λεγεώνα, που έχαιρε της ισχυρής υποστήριξης των αγροτών, ήταν το τρίτο πιο δημοφιλές φασιστικό κίνημα στην Ευρώπη, μετά από τους Γερμανούς ναζί και το Σταυρό-Βέλος, και με παρόμοια περίπου δύναμη με τους Αυστριακούς ναζί. Στην πραγματικότητα, τα 272.000 μέλη που είχε το κίνημα εκείνη την εποχή ισοδυναμούσαν με το 1,5% του ρουμάνικου πληθυσμού,[58] συγκρινόμενο με το 1,3% για το NSDAP τον Ιανουάριο του 1933, με το 0,7-0,8% για το PNF στα μέσα του 1922, και πιθανόν με το 2% του συνολικού ουγγρικού πληθυσμού για το Σταυρό-Βέλος το 1939.

Η Λεγεώνα είχε ξεκινήσει, σε μεγάλο βαθμό, ως φοιτητικό κίνημα. Τα ηγετικά της στελέχη προέρχονταν κυρίως από τις μεσαίες τάξεις, ενώ η εκλογική της βάση ήταν κυρίως αγρότες — την, με διαφορά, πολυαριθμότερη κοινωνική ομάδα της Ρουμανίας. Παραδείγματος χάρη, από τους 93 λεγεωνάριους που εκτελέστηκαν το 1939, και των οποίων μπορούμε να εξακριβώσουμε το επάγγελμα, 33 ήταν φοιτητές και όλοι σχεδόν οι άλλοι προέρχονταν από τις μεσαίες τάξεις, εκ των οποίων 14 ήταν δικηγόροι. Έχουμε ήδη αναφέρει τον υπερμεγέθη αριθμό των εισαγομένων στα ρουμανικά πανεπιστήμια κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου· αποτέλεσμα αυτού ήταν η πέραν των ορίων αποφοίτηση νέων νομικών, σε βαθμό που η χώρα έφτασε να έχει έναν δικηγόρο για κάθε 1.300 κατοίκους, σε σύγκριση με τον ένα ανά 3.600 κατοίκους στη Γερμανία.[59] Αν και αρκετοί αξιωματικοί του στρατού έβλεπαν τη Λεγεώνα με συμπάθεια, ο στρατός δεν έπαιξε τόσο μεγάλο ρόλο στην ανάπτυξή της όπως σε άλλα φασιστικά κινήματα. Αντιθέτως, ο ρόλος των κληρικών φαίνεται ότι ήταν σημαντικότερος από κάθε άλλη περίπτωση.

Το 1937 η Λεγεώνα αντλούσε την υποστήριξή της από πολλές περιοχές της υπαίθρου, αλλά στην πραγματικότητα τα πήγαινε καλύτερα στις πιο εύπορες, χαμηλο-μεσαίες αγροτικές επαρχίες. Δεν υπάρχει συσχετισμός μεταξύ του ψήφου για το ΤΡΤ και των περιοχών με υψηλό επίπεδο αναλφαβητισμού, βρεφικής θνησιμότητας, ή του αριθμού ασθενειών. Ο βαθμός συσχετισμού ήταν ισχυρότερος στην περίπτωση των Εθνικών Χριστιανών,

---

57. Ioanid, *Sword of the Archangel*, 69.
58. Heinen, *Die Legion*, 382.
59. *Ό.π.*, 392, 399.

των οποίων οι ψήφοι γενικά διέρρεαν προς τη Λεγεώνα, αλλά ήταν πιο ισχυροί στην πιο οπισθοδρομική Βορειοανατολική Ρουμανία. Επίσης, η Λεγεώνα είχε ισχυρή υποστήριξη στις βιομηχανικές περιοχές· από τις 22 κατά κύριο λόγο βιομηχανικές περιοχές που μελέτησε ο Άρμιν Χάινεν, 11 ήσαν μεταξύ αυτών όπου το TPT είχε τη μεγαλύτερη επιτυχία.[60] Από τους 2.607 απλούς λεγεωνάριους που κλείστηκαν στη φυλακή το 1939, 20,5% ήταν ανειδίκευτοι εργάτες, καταδεικνύοντας έτσι ότι στις πόλεις ένας αξιοσημείωτος αριθμός ακτιβιστών προερχόταν από τις εργατικές τάξεις.[61]

Στα τέλη του 1937, η Ρουμανία είχε φτάσει στην κατάσταση που ήταν η Γερμανία εφτά χρόνια νωρίτερα: υπήρχε αδυναμία σχηματισμού βιώσιμης πλειοψηφίας. Ο Κάρολος, για το ρόλο του Φραντς φον Πάπεν επέλεξε τον Οκτάβιαν Γκόγκα, ηγέτη των Εθνικών Χριστιανών (που είχαν κερδίσει μόνο το 9% των ψήφων). Αυτός ηγήθηκε μιας μειοψηφικής κυβέρνησης συνασπισμού με την υποστήριξη μιας πρώην μερίδας του Αγροτικού Κόμματος και τη συμμετοχή του στρατηγού Ίον Αντονέσκου, μιας στρατιωτικής φυσιογνωμίας με πολύ μεγάλο κύρος στη Ρουμανία, ως Υπουργού Πολέμου. Η κυβέρνηση αυτή δεν κατόρθωσε να παραμείνει στην εξουσία ούτε έναν μήνα, και το μόνο που πέτυχε ήταν να εγκαινιάσει μια καινούργια αυστηρή αντισημιτική νομοθεσία.[62] Ο βασιλιάς Κάρολος αποφάσισε τότε να ακολουθήσει το πρώτο σχέδιο του Πάπεν στη Γερμανία, διαλύοντας το Κοινοβούλιο στα τέλη Ιανουαρίου του 1938 και προγραμματίζοντας καινούργιες εκλογές για τον Μάρτιο. Μια λύση φάνηκε να προβάλλει ξαφνικά μέσα από την καινούργια συμφωνία μεταξύ των Νεοφιλελευθέρων και των Εθνικών Αγροτών, μια συμφωνία που μπορούσε να οδηγήσει σε κυβέρνηση πλειοψηφίας. Αλλά ο Κάρολος, πολύ περισσότερο απ' ό,τι ο Χίντενμπουργκ, είχε συνηθίσει να είναι ο μόνος που κυριαρχεί στην πολιτική σκηνή, κι απέρριψε αυτή την εκδοχή, επειδή θα ακύρωνε τις προσπάθειές του για χειραγώγηση της πολιτικής σκηνής.

Απορρίπτοντας την ιδέα για νέες εκλογές, στις 10 Φεβρουαρίου του 1938 ο Ρουμάνος βασιλιάς προχώρησε σε βασιλικό πραξικόπημα εναντίον του πολιτικού συστήματος, σχηματίζοντας μια καινούργια κυβέρνηση υπό την αιγίδα του πατριάρχη Μίρον Κριστέα, του επικεφαλής της ρουμάνικης

---

60. *Ο.π.*, 411-12.

61. Ioanid, *Sword of the Archangel*, 72.

62. P. Shapiro, «Prelude to Dictatorship in Romania: The National Christian Party in Power, December 1937 - February 1938», *Canadian American Slavic Studies*, 8 (1974), 51-76.

Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο οποίος απέκτησε την εξουσία να κυβερνά με διατάγματα. Μέσα σε λίγες μέρες εξέδωσε ένα καινούργιο σύνταγμα, το οποίο από πολλές απόψεις έμοιαζε επιφανειακά με το φιλελεύθερο σύνταγμα του 1923, αλλά ουσιαστικά συγκέντρωνε όλες τις εξουσίες στα χέρια του βασιλιά, δημιουργώντας μια κατάσταση ανάλογη με αυτή της Γιουγκοσλαβίας πριν λίγα χρόνια υπό το καθεστώς του βασιλιά Αλεξάνδρου. Από κάποιες άλλες πλευρές, ωστόσο, το σύνταγμα ήταν σχετικά μετριοπαθές και έθετε κάποια όρια στις εξουσίες της κυβέρνησης. Συνοδευόταν επίσης από αυστηρούς καινούργιους νόμους για τη δημόσια τάξη που αύξησαν τις εξουσίες των δικαστηρίων και της αστυνομίας. Στην πορεία, το 1938, η κυβέρνηση δημιούργησε ένα επίσημο πολιτικό μέτωπο, το Frontul Renasterii Naţionale (Μέτωπο Εθνικής Αναγέννησης, FRN). Αυτό θεωρήθηκε τότε ως ένα σχετικά μετριοπαθές κρατικό αυταρχικό κόμμα που θα μπορούσε να περιορίσει τον ακραίο δεξιό ριζοσπαστισμό και τον αντισημιτισμό. Αν και τα άλλα πολιτικά κόμματα κηρύχθηκαν εκτός νόμου, ο Κάρολος συνέχισε τις διαπραγματεύσεις με ηγετικές φιγούρες, ελπίζοντας να τις προσελκύσει στο FRN. Ο βασιλιάς ταλαντευόταν μεταξύ σχεδίων για τη δολοφονία του Κοντρεάνου και καινούργιων προσπαθειών για πολιτική συνεργασία μαζί του, αλλά το τελευταίο αποδείχθηκε αδύνατο. Ο Conducator (ηγέτης) των λεγεωνάριων αποδέχθηκε τη δικτατορία κι έδωσε διαταγές στους οπαδούς του να κρατούν προς το παρόν χαμηλούς τόνους μέχρις ότου οι καινούργιες πολιτικές ισορροπίες αρχίσουν να διαταράσσονται. Ο Αρμάντ Καλινέσκου όμως, ο καινούργιος σκληρός Υπουργός Εσωτερικών, ήταν αποφασισμένος να πατάξει τη δύναμή του. Ο Κοντρεάνου, για μια ακόμα φορά, συνελήφθη —στις 16 Απριλίου—, και τις επόμενες μέρες αρκετές χιλιάδες οπαδών του φυλακίστηκαν. Στη συνέχεια το στρατοδικείο τον καταδίκασε σε δέκα χρόνια καταναγκαστικής εργασίας για «ανατρεπτικές ενέργειες».

Η έκτακτη διεύθυνση της Λεγεώνας πέρασε στα χέρια του νεαρού δικηγόρου Χόρια Σίμα, γνωστού περισσότερο για το φανατισμό του παρά για την πολιτική του κρίση. Ο Κοντρεάνου κατάλαβε ότι η δικτατορία δεν θα δίσταζε να τον εκτελέσει, και διέταξε τον Σίμα να αποτρέψει κάθε βίαιη ή άλλη ανοιχτή ενέργεια εκ μέρους της Λεγεώνας, εκτός αν διαφαινόταν ότι η ζωή του βρισκόταν σε άμεσο κίνδυνο. Στα μέσα του φθινοπώρου ο Σίμα φαινόταν πεπεισμένος ότι ο τρόπος με τον οποίο έπρεπε να χειριστεί το ζήτημα ήταν ένας καινούργιος κύκλος βομβιστικών και τρομοκρατικών ενεργειών που θα γονάτιζε την κυβέρνηση. Ο Κοντρεάνου μπόρεσε να στείλει μια αναφορά από τη φυλακή, διατάσσοντας τους λεγεωνάριους να απέ-

χουν από κάθε ενέργεια· αλλά ήταν πολύ αργά. Στις 30 Νοεμβρίου, τη «νύχτα των βρικολάκων» σύμφωνα με τον ρουμάνικο θρύλο, ένα απόσπασμα της γνωστής για την κτηνωδία της κρατικής Siguranţa μετέφερε από τη φυλακή με φορτηγά τον Κοντρεάνου και άλλους δεκατρείς υψηλόβαθμους λεγεωνάριους. Κατόπιν, στραγγαλίστηκαν με καλώδια, πυροβολήθηκαν, και πετάχτηκαν σ' έναν ασβεστόλακκο σε μια στρατιωτική φυλακή έξω από το Βουκουρέστι.

Ο Σίμα προετοίμαζε τη Λεγεώνα για μια μεγάλης κλίμακας εξέγερση ενάντια στη δικτατορία του Καρόλου, ελπίζοντας να εκμεταλλευτεί τις συμπάθειες που είχε μέσα στο στρατό. Οι συμπάθειες όμως δεν αρκούσαν. Ο στρατός παρέμεινε πειθαρχημένος, και η Λεγεώνα, όπως και όλα τα άλλα φασιστικά κινήματα, δεν ήταν τόσο δυνατή ώστε να εξαπολύσει έναν εμφύλιο πόλεμο που θα οδηγούσε στην ανατροπή της κυβέρνησης. Τα σχέδια για εξέγερση στις 6 Ιανουαρίου 1939 έπρεπε να ακυρωθούν, και ο Σίμα μαζί με εκατοντάδες άλλους ηγέτες και ακτιβιστές διέφυγαν στο εξωτερικό, κυρίως στη Γερμανία. Για μια ακόμα φορά ένα αυταρχικό καθεστώς κατέστειλε ένα δημοφιλές φασιστικό κίνημα, όπως συνέβη πιο πριν και στην Αυστρία και, την ίδια περίπου περίοδο, στην Ουγγαρία. Η Λεγεώνα, που απεχθανόταν τη δημοκρατία, τη μπουρζουαζία και τον καπιταλισμό, είχε ανάγκη από ένα βαθμό αστικής δημοκρατίας για να έχει την ευκαιρία να αποκτήσει ευρύτερη υποστήριξη και/ή να καταλάβει την εξουσία.

Εντούτοις, παρά την επιτυχία της κυβέρνησης, η Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ δεν οδηγήθηκε σε διάλυση. Μολονότι οι ηγέτες της ήταν είτε νεκροί είτε στη φυλακή είτε στο εξωτερικό, η πλειονότητα των μελών παρέμενε και η παράνομη οργανωτική δομή λειτουργούσε ακόμη. Αν και οι τρομοκρατικές ενέργειες των λεγεωνάριων δεν μπορούσαν να καταπνιγούν πλήρως, ωστόσο στη διάρκεια αυτών των μηνών πέρασαν σ' ένα δεύτερο επίπεδο, προσομοιάζοντας έτσι μάλλον με τον επίμονο τρομοκρατικό ακτιβισμό των Ρώσων επαναστατών πριν από το 1917.[63] Ο Αρμάντ Καλινέ-

---

63. Αυτή η περιγραφή της Λεγεώνας βασίζεται κυρίως στα: Heinen, *Die Legio*· Nagy-Talavera, *Green Shirts*· Ioanid, *Sword of the Archangel*. Ο Eugen Weber έχει γράψει δύο σημαντικές μελέτες: «Romania», στο *The European Right*, επιμ. H. Rogger & E. Weber (Μπέρκλεϊ, 1965), 501-74, και «The Men of the Archangel», *JCH*, 1:1 (Απρίλιος 1966): 101-26. Ο T.I. Armon τονίζει τη μη συνεκτικότητα του κινήματος στο «La Guardia di Ferro», *SC*, 7:3 (Σεπτέμβριος 1976), 507-44. Βλ. επίσης, Z. Barbu, «Romania», στο *European Fascism*, επιμ. S.J. Woolf (Λονδίνο, 1969), 146-66· και άρθρα των E. Turczynski & S. Fischer-Galati, στο P.F. Sugar, επιμ., *Native Fascism in the Successor States, 1918-1945* (Σάντα Μπάρμπαρα, 1971), 101-23. Ο C. Sburlati, στο *Codreanu el capitan* (Βαρκελόνη, 1970),

σκου, ο νέος πρωθυπουργός που είχε ενορχηστρώσει την κατάπνιξη του κινήματος, δολοφονήθηκε από ανθρώπους της Λεγεώνας αμέσως μετά την έναρξη της γερμανικής εισβολής στην Πολωνία. Σε αντίποινα, εκτελέστηκαν αμέσως οι δολοφόνοι του και άλλοι λεγεωνάριοι, και τα πτώματά τους κρεμάστηκαν κι αφέθηκαν να σαπίσουν πάνω σε στύλους στο κέντρο του Βουκουρεστίου και αρκετών άλλων πόλεων.

πλέκει ένα σχετικά πρόσφατο εγκώμιο. Η αυτοβιογραφία του Κοντρεάνου *Pentru legionari* έχει μεταφραστεί σε αρκετές γλώσσες (π.χ., *Guardia de Hierro*, Βαρκελόνη, 1976). Η καλύτερη γενική διαπραγμάτευση της ρουμάνικης πολιτικής στη διάρκεια αυτής της περιόδου μπορεί να βρεθεί στο H.L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State* (Νιου Χέιβεν, 1951).

9

Τα Μικρότερα Κινήματα

Από την Πορεια προς τη Ρωμη το 1922, η στροφη προς τον εθνικιστικο αυταρχισμό παρέμενε σταθερή σε όλη τη μεσοπολεμική Ευρώπη. Χρονολογικά, η κατάρρευση των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων κινήθηκε ως εξής: 1922-25, Ιταλία· 1923/1936, Ισπανία· 1926, Πολωνία· 1926, Λιθουανία· 1926, Πορτογαλία· 1926/1936, Ελλάδα· 1929, Γιουγκοσλαβία· 1933, Γερμανία· 1933, Αυστρία· 1938, Ρουμανία· 1938, Τσεχοσλοβακία. Τη στιγμή που ξεκινούσε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Ευρώπη είχε περισσότερα αυταρχικά παρά κοινοβουλευτικά καθεστώτα. Όμως, με την εξαίρεση της Σοβιετικής Ένωσης, της Ιταλίας και της Γερμανίας, υπήρχε μια τάση αντικατάστασης της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης με πολυσυλλεκτικές και αντιφατικές ημιπλουραλιστικές μορφές δεξιών δικτατοριών, συνήθως χωρίς την ανάπτυξη ενός ώριμου μονοκομματικού συστήματος και χωρίς το καινοφανές φασιστικό στοιχείο της επαναστατικότητας. Συνεπώς, ο αυταρχισμός συνήθως δεν συνεπαγόταν φασισμό, αν και ήταν συνηθισμένο τα αυταρχικά καθεστώτα να μιμούνται κάποιες πλευρές του φασιστικού στιλ.

Η αρχική εγκαθίδρυση του μουσολινικού καθεστώτος προώθησε σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες κάποια μικρά φασιστικά ή οιονεί φασιστικά κινήματα που προσπαθούσαν να το μιμηθούν, όμως καμία από τις καινούργιες οργανώσεις που δημιουργήθηκαν έξω από την Ιταλία, τη Γερμανία και την Αυστρία στη δεκαετία του '20 δεν κατόρθωσε κάτι σημαντικό, εκτός από τη Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Η μεγαλύτερη διάχυση φασιστικών κινημάτων σε όλη την Ευρώπη έλαβε χώρα μέσα στην επόμενη δεκαετία, την επαύριο του θριάμβου του Χίτλερ. Επιπλέον, η αύξηση της δύνα-

μης του ναζιστικού καθεστώτος παρακίνησε τα δεξιά κινήματα και τα δεξιά αυταρχικά καθεστώτα να υιοθετήσουν διαφορετικούς βαθμούς «φασιστικοποίησης» —συγκεκριμένα εξωτερικά γνωρίσματα του φασιστικού στιλ— για να παρουσιάσουν μια πιο σύγχρονη και δυναμική εικόνα, με την ελπίδα να κινητοποιήσουν τις ευρύτερες μάζες και να διευρύνουν τη βάση τους.

Τα χαρακτηριστικά των πολλών καινούργιων φασιστικών κινημάτων της δεκαετίας του '30, όπως και αυτά των κινημάτων της προηγούμενης δεκαετίας, ποίκιλλαν σε μεγάλο βαθμό. Αυτό που στην πλειοψηφία τους είχαν κοινό, πέρα από έναν ελάχιστο βαθμό φασιστικών γνωρισμάτων, ήταν η πολιτική αποτυχία και η πλήρης περιθωριοποίησή τους. Ακόμα και στο αποκορύφωμα της επονομαζόμενης φασιστικής εποχής, ένα επιτυχημένο φασιστικό κίνημα ήταν η εξαίρεση που αποδείκνυε τον κανόνα ότι τα φασιστικά κινήματα —με τα εκλεκτικιστικά και επαναστατικά τους δόγματα, τη βία και το μιλιταρισμό, καθώς και τα ασυνήθιστα υψηλά επίπεδα ενδογενών αντιθέσεων και τις μη ορθολογικές φιλοσοφίες τους— ήταν ιδιαίτερα ανεπιτυχή.

Αποτυχημένα Φασιστικά Κινήματα σε Δημοκρατίες

Στις βορειες ευρωπαϊκες δημοκρατιες δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για επιτυχημένα φασιστικά κινήματα. Εκεί, η φιλελεύθερη δημοκρατία είχε ήδη βαθιές ρίζες (με την εξαίρεση των καινούργιων κρατών της Τσεχοσλοβακίας, της Φινλανδίας και της Ιρλανδίας), και δεν υπήρχε πρόβλημα απογοητευμένου εθνικισμού. Γενικά, οι δημοκρατίες απολάμβαναν υψηλά επίπεδα διαβίωσης, ευρεία διάχυση της ιδιοκτησίας και μεγαλύτερη οικονομική ασφάλεια. Έτσι, με μια μόνο βραχύβια εξαίρεση στην Ολλανδία, κανένα τυπικά φασιστικό κίνημα δεν μπόρεσε να κερδίσει περισσότερο από 2% των ψήφων σε γενικές εκλογές σε οποιαδήποτε από τις σταθερές δημοκρατίες της Κεντρικής και της Βόρειας Ευρώπης.

Γαλλία

Η Γαλλία είναι η πατρίδα της σύγχρονης πολιτικής τόσο με την αρνητική όσο και με τη θετική έννοια του όρου. Αν και κατόρθωσε να εγκαθιδρύσει την πρώτη επιτυχημένη μεγάλη δημοκρατία στην ευρωπαϊκή ήπειρο, μοιραζόταν επίσης πολλά από τα χαρακτηριστικά της πολιτικής της Νότιας Ευρώπης: καταπιεστικός συγκεντρωτισμός, μάλλον επαναστατικά παρά εξελικτικά σχήματα αλλαγής, ριζοσπαστικά αντίθετες κουλτούρες στην ι-

ντελιγκέντσια, ταξικοί ανταγωνισμοί και εξτρεμιστικές αποσχιστικές πολιτικές.

Ο Ζέεβ Στέρνχελ έχει δείξει πειστικά ότι σχεδόν όλες οι ιδέες που συναντούνται στο φασισμό εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στη Γαλλία.[1] Σ' αυτή τη χώρα εμφανίστηκε για πρώτη φορά η συγχώνευση του ριζοσπαστικού εθνικισμού με τις επαναστατικές ημικολεκτιβιστικές κοινωνικοοικονομικές φιλοδοξίες. Παρομοίως, η Γαλλία ήταν η πρώτη μεγάλη χώρα όπου η επαναστατική Αριστερά απέρριψε τον κοινοβουλευτισμό ενώ ταυτόχρονα υποστήριζε ένα είδος εθνικισμού. Επίσης, οι συνέπειες της πολιτιστικής και της πολιτικής επανάστασης της δεκαετίας του 1890 ήταν βαθύτερες στη Γαλλία από οποιαδήποτε άλλη χώρα έξω από τις πολιτισμικές περιοχές της ευρύτερης Γερμανίας και της ευρύτερης Ιταλίας.

Αυτό που φυσικά διέφερε ήταν η γενική κατάσταση της Γαλλίας συγκρινόμενη με αυτή των περισσοτέρων χωρών στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Η Γαλλία ήταν ένα από τα παλαιότερα και τα πιο επιτυχημένα εθνικά κράτη, νικήτρια στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μια ευημερούσα και γενικά κοινωνικά ισορροπημένη χώρα, και μία από τις δύο κυρίαρχες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις στον κόσμο. Σε τελική ανάλυση, η ανάγκη για έναν καινούργιο επαναστατικό εθνικισμό ήταν πολύ μικρή. Γι' αυτούς και για άλλους λόγους, οι Γάλλοι αλλά και οι ξένοι ιστορικοί συμφωνούν στο ότι η Γαλλία, στον Μεσοπόλεμο, παρέμεινε γενικά ελεύθερη από τον «φασιστικό πειρασμό». Προσφάτως, εντούτοις, νεότεροι μελετητές έχουν αμφισβητήσει την κυρίαρχη συναίνεση, θεωρώντας ότι στη Γαλλία ο φασισμός και ο αυταρχισμός παρουσιάστηκαν ως μια πιο σοβαρή απειλή απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη δημοκρατία που κατόρθωσε να επιβιώσει.[2]

Αρκετές από τις προπολεμικές ομάδες αυταρχικής και εθνικιστικής κατεύθυνσης επιβίωσαν στη μεσοπολεμική Γαλλία. Η Ένωση των Πατριωτών, η Αντισημιτική Ένωση της Γαλλίας και η Action Française, όλες τους είχαν διαμορφωθεί ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα (βλ. Δεύτερο Κεφάλαιο), αλλά όσον αφορά τον προσανατολισμό τους ήσαν ουσιαστικά δεξιές, ακόμα και αντιδραστικές. Στη δεκαετία του 1920, η Action Française ήταν η μόνη σημαντική οργάνωση που επιβίωσε. Το 1924 ισχυριζόταν ότι είχε 30.000 μέλη που κατέβαλλαν κανονικά τις συνδρομές τους, και ασκούσε

1. Στο *La Droite révolutionnaire* και σ' άλλα έργα που παρατίθενται στο Δεύτερο Κεφάλαιο.

2. Ιδιαίτερα Zeev Sternhell, Robert Soucy & William D. Irvine, σε έργα που παρατίθενται στο Δεύτερο Κεφάλαιο και παρακάτω στο παρόν Κεφάλαιο.

κάποια επιρροή σε μερίδες της ελίτ και της ιντελιγκέντσιας. Ο ηγέτης της Σαρλ Μορά τόνιζε αρκετές φορές τις διαφορές μεταξύ της Action Française και του ιταλικού φασισμού, κριτικάροντας το ριζοσπαστισμό και τη δημαγωγία του τελευταίου, την έμφασή του στη σύγχρονη μαζική πολιτική παρά στις ελίτ, τον διφορούμενο χαρακτήρα του μοναρχισμού του, την έλλειψη δογματικής σταθερότητας και την ανεξέλεγκτη χρήση βίας.[3]

Η πρώτη απόπειρα μίμησης του φασισμού στη Γαλλία έγινε από τον Ζορζ Βαλουά, έναν νεαρό μαχητή που εγκατέλειψε την Action Française επειδή τη θεωρούσε πολύ αντιδραστική, και επιδίωξε τη δημιουργία ενός επαναστατικού εθνικιστικού κινήματος που στόχευε στη μαζική κινητοποίηση. Η Le Faisceau του (κυριολεκτική γαλλική μετάφραση του Il Fascio) ιδρύθηκε το 1925, και κατόρθωσε να εκμεταλλευτεί την εκλογική νίκη της Αριστεράς στη Γαλλία τον προηγούμενο χρόνο. Στα τέλη του 1926 ισχυριζόταν ότι είχε 60.000 μέλη, και παρόλο που ο πραγματικός αριθμός των συνδεδεμένων μελών ήταν πιθανόν λιγότερος από το μισό, πολλοί από αυτούς οργανώθηκαν επίσης στις ακτιβιστικές «λεγεώνες» του κινήματος ως πολιτοφύλακες. Ο Βαλουά ήταν κοινωνικός δαρβινιστής, μοραλιστής, καθώς επίσης και αυστηρός αντι-ηδονιστής. Αν και η Le Faisceau μερικές φορές υποστήριξε απεργίες συνδικάτων και μιλούσε για τη βελτίωση των εργασιακών συνθηκών των εργατών, τα περισσότερα μέλη της προέρχονταν προφανώς από τις μεσαίες τάξεις. Η φόρμουλα του Βαλουά ότι «εθνικισμός συν σοσιαλισμός ίσον φασισμός» ήταν φασιστική, αλλά πράγματι προσπάθησε να είναι ένας πολύ πιο αυστηρός φασίστας απ' ό,τι ο καιροσκόπος Μουσολίνι. Αν και θέλησε να συνδυάσει το συνδικαλισμό με τον εθνικισμό, δεν μπόρεσε να στρατολογήσει μέλη μέσα από τη σχετικά καλοοργανωμένη γαλλική Αριστερά, και καθώς η γαλλική πολιτική σκηνή στρεφόταν προς τον μετριοπαθή ριζοσπαστισμό, ο χώρος δράσης των οργανώσεων στην αντίθετη πλευρά του πολιτικού φάσματος γινόταν όλο και πιο περιορισμένος. Στις αρχές του 1927, οι εύποροι επιχειρηματίες σταμάτησαν να προσφέρουν χρηματική βοήθεια και η Le Faisceau άρχισε να παρακμάζει με γρήγορους ρυθμούς, για να εξαφανιστεί τον Απρίλιο του 1928. Το μεγαλύτερο μέρος των βίαιων ενεργειών που είχαν στόχο τους τη Le Faisceau προερχόταν από τα αριστερά από τους κομουνιστές και από τα δεξιά από την Action Française. Η Action Française εγκαινίασε μια εκστρατεία δυσφήμισης του κινήματος, και σε μια περίπτωση οι Camelots du Roi επετέθησαν σε μια

3. R. Soucy, *French Fascism: The First Wave, 1924-1933* (Νιου Χέιβεν, 1986), 1-26· E. Weber, *Action Française* (Στάνφορντ, 1962), 113-431.

συγκέντρωση της Le Faisceau χτυπώντας άσχημα τον Βαλουά. Αργότερα ο Βαλουά κινήθηκε τελείως αριστερά και, ως μέλος της γαλλικής αντίστασης στον πόλεμο, πέθανε τελικά σε ένα γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης.[4]

Στη Γαλλία, πολύ πιο δημοφιλής από το φασισμό ήταν ο πιο μετριοπαθής, δεξιός, αυταρχικός εθνικισμός. Η προσωρινή άνοδος της Le Faisceau πολύ σύντομα ξεπεράστηκε από το καινούργιο αυταρχικό εθνικιστικό κίνημα νεολαίας, την Jeunesses Patriotes (Πατριωτική Νεολαία) του Πιερ Τετινγκέρ. Η ομάδα αυτή δημιουργήθηκε το 1924 ως ο νεολαιίστικος κλάδος της παλιάς Ένωσης των Πατριωτών (που τότε βίωνε την τελευταία της αναλαμπή με 10.000 περίπου μέλη). Το έναυσμα για τη δημιουργία της Jeunesses, όπως και της Le Faisceau, δόθηκε από την αριστερή εκλογική νίκη του 1924. Η Jeunesses πολύ σύντομα απορρόφησε τα περίπου 10.000 μέλη μιας άλλης δεξιάς αυταρχικής ομάδας που ονομαζόταν Λεγεώνα. Τον Απρίλιο του 1925, σε μια σύγκρουση με τους κομουνιστές στο Παρίσι, τέσσερα μέλη της Jeunesses σκοτώθηκαν, τρία από αυτά μαθητές σε ελίτ ινστιτούτα ανώτατης εκπαίδευσης. Η δημοσιότητα που επακολούθησε αύξησε πολύ τη στρατολόγηση νέων μελών, αλλά μόλις δύο μέρες μετά από αυτό το γεγονός ο Τετινγκέρ εξέδωσε διαταγή για τα μέλη της πολιτοφυλακής της Jeunesses να μη φέρουν ποτέ όπλα. Τα μέλη της Jeunesses δεν ακολούθησαν τον τυπικό φασιστικό ή επαναστατικό τρόπο ενδυμασίας. Το μόνο διακριτικό γνώρισμα στο ντύσιμό τους ήταν το κλασικό μπλε αδιάβροχο των φοιτητών του πανεπιστημίου του Παρισιού. Στόχος της Jeunesses ήταν να γίνει μια μεγάλη νεολαιίστικη οργάνωση της Δεξιάς, όχι ένα φασιστικό κίνημα. Το πρόγραμμά τους του 1926 ήταν σχετικά μετριοπαθές, και στην ουσία υποστήριζε το status quo με κάποια μείωση των εξουσιών του Κοινοβουλίου και προτάσεις για πιο ισχυρή εκτελεστική εξουσία. Ως ένα μετριοπαθές αυταρχικό κίνημα, η Jeunesses προσπάθησε να προσφέρει από κάτι σε όλους, και καλωσόρισε την υποστήριξη των Εβραίων, αντλώντας οικονομική βοήθεια από μερίδες των μεγάλων επιχειρήσεων. Το 1929, τα ονομαστικά μέλη της ήταν 102.000, το 25% από αυτά στο Παρίσι, με μια οργάνωση φοιτητών που ονομαζόταν Phalanges Universitaires (Πανεπιστημιακές Φάλαγγες). Η συντηρητική κυβέρνηση του Πουανκαρέ του

---

4. Βλ. A. Douglas, *From Fascism to Libertarian Communism: Georges Valois against the French Republic* (Μπέρκλεϊ, 1992)· Y. Guchet, *Georges Valois* (Παρίσι, 1975)· R. Soucy, *French Fascism*, 87-195· Z. Sternhell, «Anatomie d'un mouvement fasciste: Le Faisceau de Georges Valois», *Revue Française de Science Politique*, 26:1 (Φεβρουάριος 1976) 5-40· και του ίδιου του Valois, *Le fascisme* (Παρίσι, 1926), το οποίο επιμένει επί μακρόν στις «γαλλικές απαρχές του φασισμού» (5-7).

1926-27 διέκειτο ευνοϊκά απέναντί τους, αλλά μετά την εκλογική νίκη των συντηρητικών το 1928 το κίνημα τελικά παρήκμασε, και οι χρονιές 1929-32 ήταν μια εποχή μειωμένων προσδοκιών. Το 1933 ο Τετινγκέρ ριζοσπαστικοποιήθηκε και άρχισε να καλεί για δικτατορία.[5]

Καθώς η Jeunesses έφθινε σιγά-σιγά, αναδύθηκε μια πιο καθαρά δεξιά ριζοσπαστική ένωση με την επωνυμία Solidarité Française, που οργανώθηκε το 1933 από το βασιλιά των αρωμάτων Φρανσουά Κοτί. Ο Κοτί είχε χρηματοδοτήσει μια σειρά από υπερεθνικιστικές εφημερίδες και περιοδικά, και μερικά από αυτά είχαν πολύ ευρεία κυκλοφορία. Αρχηγός της Solidarité Française ήταν ένας απόστρατος ταγματάρχης. Αντισημιτική και υπέρ του φασισμού, ήταν πέραν του δέοντος δεξιά ώστε να γίνει ένα φασιστικό κίνημα η ίδια, αργότερα όμως υπεραμύνθηκε ενός πραξικοπήματος για την επιβολή ενός αυταρχικού καθεστώτος. Στο αποκορύφωμά της, το 1934, ισχυριζόταν ότι είχε περισσότερα από 250.000 μέλη, αλλά ο αληθινός αριθμός των συνδεδεμένων μελών μάλλον δεν ξεπερνούσε τις 10.000 πριν από τον ξαφνικό θάνατο του ιδρυτή της, γεγονός που οδήγησε στη ραγδαία παρακμή της.[6]

Αν και κατά κύριο λόγο φιλικά διακείμενες προς το φασισμό, καμιά από αυτές τις ενώσεις δεν ανήκε ειδολογικά στην κατηγορία των φασιστικών ομάδων· όλες ήταν δεξιές, τυπικά καθολικές και πολιτιστικά παραδοσιακές, και κυμαίνονταν από τον μετριοπαθή αυταρχισμό μέχρι την ακραία ριζοσπαστική Δεξιά.[7] Ο μοναδικός «φασιστικός φόβος» στη Γαλλία δημιουργήθηκε από τις δεξιές ενώσεις με τις ταραχές του Φεβρουαρίου του

---

5. J. Philippet, *Les Jeunesses Patriotes et Pierre Taittinger, 1924-1940* (Παρίσι, 1957)· Soucy, *French Fascism*, 39-86, 198-216.

6. P. Milza, *Le fascisme français* (Παρίσι, 1987), 142-47· A. Chebel d'Appollonia, *L' extrême-droite en France de Maurras à Le Pen* (Βρυξέλλες, 1988), 201-202.

7. Αυτή είναι και η γνώμη της πλειονότητας των αναλυτών, από τον René Rémond, στο *La Droite en France de la première Restauration a la cinquième République*, 2 τ. (Παρίσι, 1968), έως τον Philippe Burrin, στο *La dérive fasciste* (Παρίσι, 1986). Βλ. επίσης E. Weber, «France», στο *The European Right*, επιμ. H. Rogger & E. Weber (Μπέρκλεϊ, 1965), 71-127· P. Machefer, *Ligues et fascismes en France, 1919-1939* (Παρίσι, 1974).

Όμως μια ακόμη μη φασιστική αυταρχική ομάδα ήταν οι Comités de Défense Paysanne (Επιτροπές Αγροτικής Αμύνης), που οργανώθηκε στην ύπαιθρο από τον Henry Dorgères το 1928, η οποία μετά το 1934 αναπτύχθηκε σε μια μεγάλη δύναμη που υποτίθεται ότι είχε 400.000 μέλη. Οι Committees of Dorgères ήταν μια εθνικιστική οργάνωση για την άμυνα των αγροτών, που συνεργάστηκε με άλλες δεξιές δυνάμεις και εξέφρασε το θαυμασμό της για τη φασιστική Ιταλία, αλλά το σύνθημά τους «Εργασία, Οικογένεια, Πατρώα Γη» ειδολογικά ήταν περισσότερο συντηρητικό και πατριωτικό παρά φασιστικό.

Πολύ πιο μοχθηρή ήταν η Comité Secret d'Action Révolutionnaire (CSAR), γνωστή σε

1934 στο Παρίσι. Όμως το αποτέλεσμα αυτού του φόβου ήταν η ενίσχυση του γαλλικού αντιφασισμού, ο οποίος είχε αρχίσει ήδη από το 1923 να δραστηριοποιείται και να οργανώνεται, πριν να υπάρξει κάποια μεγάλη φασιστική ή δεξιά αυταρχική οργάνωση. «Έτσι, μετά την 6η Φεβρουαρίου του 1934, ο αντιφασισμός έγινε το κυρίαρχο πολιτικό γεγονός στη Γαλλία, χιλιάδες φορές πιο σημαντικό από το φασισμό».[8] Αυτό ήταν ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την εκλογική νίκη του Λαϊκού Μετώπου τον Μάιο του 1936, το οποίο τότε διέταξε τη διάλυση των δεξιών ενώσεων και των ένστολων ομάδων τους.

Οι Croix de Feu (Σταυροί της Φωτιάς) ήταν το μεγαλύτερο και το πιο επιτυχημένο από τα καινούργια δεξιά εθνικιστικά κινήματα. Οργανώθηκε το 1927 ως μια ένωση βετεράνων για την προώθηση των ηθικών αξιών. Το 1931, ένας πρόσφατα αποστρατευμένος αξιωματικός του στρατού, ο αντισυνταγματάρχης Φρανσουά ντε λα Ροκέ, ανέλαβε την ηγεσία και μετασχημάτισε την ομάδα σε μια πιο πολιτική ένωση με ένστολη πολιτοφυλακή. Στα τέλη του 1934 μπορεί να είχε έως και 150.000 μέλη, και υπό τον τίτλο Mouvement Social Français εξέλεξε 20 βουλευτές για το Κοινοβούλιο. Τα μέλη των Croix de Feu (που ήταν γνωστά στους εχθρούς τους ως les froides queues: οι κρύες ουρές) γνώρισαν επιτυχία ενμέρει επειδή ήταν απλώς ένα κίνημα μετριοπαθούς αυταρχικού εθνικισμού. Ο Ντε λα Ροκέ ήταν ένας ένθερμος καθολικός και διακήρυττε τη «λατρεία της παράδοσης» μαζί με μια μερική κορπορατιστική αναδιοργάνωση της γαλλικής κυβέρνησης για την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και τη μείωση της ισχύος του Κοινοβουλίου. Παρ' όλ' αυτά, οι Croix de Feu δεν πρότειναν την κατάργηση των εκλογών και μιλούσαν για τα εκλογικά δικαιώματα των γυναικών. Ο Ντε λα Ροκέ αντιτίθετο στα ξένα μοντέλα, καθώς επίσης και στην ξενοφοβία, τον ολοκληρωτισμό και τον ακραίο κρατισμό. Έθεσε βέτο στη συμμε-

πολλούς ανταγωνιστές και εχθρούς της με το ειρωνικό παρατσούκλι La Cagoule (Η Κουκούλα), λόγω της συνωμοτικής μυστικότητας. Στα 1936-37 αυτή η μικροσκοπική μεσοαστική δεξιά ριζοσπαστική ομάδα επεδίωξε, μέσα από μια σειρά τρομοκρατικών ενεργειών, να προωθήσει ένα στρατιωτικό πραξικόπημα. Αν και διατηρούσε επαφές με ένα συνωμοτικό δίκτυο μέσα στο γαλλικό στρατό, αυτή η εκστρατεία τελικά απέτυχε, και τα πιο γνωστά επιτεύγματά της ήταν οι δολοφονίες αρκετών ξένων αριστερών στη Γαλλία. Τελικά οι ηγέτες του CSAR αναγνωρίστηκαν και συνελήφθησαν τον Νοέμβριο του 1937, αν και μέρος της δομής της επιβίωσε. Βλ. P. Bourdrel, *La Cagoule* (Παρίσι, 1970)· P. Sérant, *Les dissidents de l'Action Française* (Παρίσι, 1978)· P.M. Dioudonnet, *Je Suis Partout, 1930-1944: Les maurrasiens devant la tentation fasciste* (Παρίσι, 1973).

8. J. Plumyène & R. Lasierra, *Les fascismes français, 1923-1963* (Παρίσι, 1963), 42.

τοχή στις ταραχές του Φεβρουαρίου του 1934, και γενικά συμπαθούσε περισσότερο τον Ντόλφους από τον Μουσολίνι. Οι Croix de Feu θαύμαζαν μάλλον τον ιταλικό φασισμό παρά το ναζισμό, και τα ειδικά τους τμήματα, οι dispos (disponibles, οι «έτοιμοι»), συνήθως δεν έφεραν όπλα. Ο Ρενέ Ρεμόντ, ο καλύτερος ιστορικός της γαλλικής Δεξιάς, τους έχει απορρίψει θεωρώντας τους ως μια ένωση scouting politique (πολιτικών προσκόπων).[9] Ο Ντε λα Ροκέ αποθάρρυνε τις προσπάθειες μελών να μετατρέψουν το κίνημα σε μια οργάνωση φασιστικού τύπου, και συνήθως αυτοί οι άνθρωποι αποχωρούσαν για πιο ακραίες ομάδες.

Μετά την επίσημη διάλυση όλων των λιγκών τον Ιούνιο του 1936, οι Croix de Feu αναδιοργανώθηκαν ως ένα κανονικό πολιτικό κόμμα που ονομαζόταν Parti Social Français (Γαλλικό Κοινωνικό Κόμμα, PSF). Σύντομα έγινε το πιο γρήγορα αναπτυσσόμενο καινούργιο κόμμα της χώρας, φτάνοντας, το 1938, τυπικά (αν και ανεπιβεβαίωτα) τα 800.000 μέλη. Το PSF έγινε το πρώτο σύγχρονο, διαταξικό και μαζικής κινητοποίησης γαλλικό δεξιό κόμμα, από κάποιες πλευρές ο προκάτοχος του γκολιστικού κινήματος που αναπτύχθηκε μετά το 1945. Αρχικά τα μέλη του προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από τη μεσαία τάξη, αλλά, καθώς το κίνημα αυξανόταν, οι αγρότες έφτασαν το 25% του συνόλου, ενώ άρχισε να οργανώνεται σ' αυτό ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός εργατών. Έλαβε ευρεία υποστήριξη από τις επιχειρήσεις και τον χρηματιστικό τομέα, που θεωρούσαν το PSF ως το όχημα για την προώθηση ενός είδους κορπορατιστικού και τεχνοκρατικού αυταρχισμού.[10] Σε περίπτωση που το 1938 ή το 1939 είχαν γίνει εκλογές, το PSF θα είχε καταστεί μια τρομερή δύναμη. Στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Ντε λα Ροκέ, για μια σύντομη περίοδο, υποστήριξε το καθεστώς του Βισί, αλλά μετά προσχώρησε στην αντίσταση και αργότερα συνελήφθη και απελάθηκε από τη Γκεστάπο.[11]

---

9. Rémond, *La Droite*, 2:222.

10. K.-J. Müller, «French Fascism and Modernization», *JCH*, 11:4 (Οκτώβριος 1976), 75-107.

11. Δεν υπάρχει μια επαρκής μελέτη των Croix de Feu και του PSF, αλλά βλ. στο P. Rudaux, *Les Croix de Feu et le P.S.F.* (Παρίσι, 1967), μια μελέτη από έναν πρώην μαχητή, και στο Milza, *Fascisme français*, 133-42. Θα πρέπει να τονιστεί επίσης ότι η Ένωση των Γάλλων βετεράνων, που είχε πολλά μέλη κοινά με το PSF, ήταν πολύ πιο μετριοπαθής πολιτικά απ' ό,τι οι Γερμανοί όμοιοί τους, το Stahlhelm. Βλ. A. Prost, *Les anciens combatants et la société française, 1914-1939*, 3 τ. (Παρίσι, 1977).

Μια αντίθετη οπτική, που επιχειρηματολογεί χωρίς πειστικότητα ότι το κίνημα του De la Rocque ήταν κατηγορηματικά φασιστικό, μπορεί να βρεθεί στο R. Soucy, «French Fascism

Στη δεκαετία του '30, οι «θετικές πλευρές» του φασισμού προσήλκυσαν επίσης έναν αριθμό ανεξάρτητων νεαρών διανοουμένων και ηγετών της μετριοπαθούς Αριστεράς και του Σοσιαλιστικού Κόμματος. Πίστευαν ότι τα μαθήματα που η Αριστερά έπρεπε να αντλήσει από το φασισμό ήταν πως έπρεπε να γίνει πιο εθνικιστική, να διαμορφώσει τους όρους για κινητοποίηση ευρύτερων διαταξικών δυνάμεων, να ενδυναμώνει τις εξουσίες του κράτους, να αναπτύξει τον οικονομικό σχεδιασμό, να καλλιεργήσει τη νεολαία και να αναπτύξει την κουλτούρα του βιταλισμού για να αναζωογονήσει την κοινωνία και να καλλιεργήσει τη βελτίωση των σχέσεων με τη Γερμανία. Αυτή η «φασιστική επίδραση» για μια αναθεωρητική και δημοκρατική αντιφασιστική Αριστερά εκφράστηκε από διαφόρους διαφωνούντες διανοούμενους, από κάποιους Νεότουρκους του Ριζοσπαστικού Κόμματος και από τους «νεοσοσιαλιστές» του Σοσιαλιστικού Κόμματος.[12]

Οι τελευταίοι είχαν ως ηγέτη τους τον Μαρσέλ Ντεά, που το 1930 ήταν ο ανερχόμενος αστέρας στις τάξεις του γαλλικού σοσιαλισμού. Στο βιβλίο του *Perspectives socialistes* (1930) επιχειρηματολογούσε υπέρ της ανάγκης κινητοποίησης των μεσαίων τάξεων για την επέκταση του ρόλου του κράτους στα πλαίσια του σχεδιασμού για μια «εποικοδομητική επανάσταση» που θα αγκάλιαζε ολόκληρη την κοινωνία. Το 1933 αποχώρησε από το κόμμα του διαφωνώντας πάνω στο ζήτημα του αντιφασιστικού «εθνικοσοσιαλισμού» βασισμένου στην κρατική κορπορατιστική σχεδιασμένη οικονομία, και επέμενε ότι μόνο αυτό το είδος «νεοσοσιαλισμού» μπορούσε να νικήσει το φασισμό. Το καινούργιο του κόμμα, το Σοσιαλιστικό Κόμμα της Γαλλίας, επιβίωσε για λιγότερο από τρία χρόνια, αν και για μια σύντομη περίοδο κατόρθωσε να έχει με το μέρος του μια μικρή μερίδα των σοσιαλιστών βουλευτών στο Κοινοβούλιο. Ο Ντεά τότε έγινε μέλος μιας καινούργιας ομάδας διαφωνούντων, της Σοσιαλιστικής Ρεπουμπλικάνικης Ένωσης, που το 1936 αποτέλεσε μέρος του αριστερού Λαϊκού Μετώπου, αλλά δεν κατόρθωσε να εκλεγεί βουλευτής. Για κάποιο διάστημα το νεοσοσιαλιστικό είδος εθνικοσοσιαλισμού που πρέσβευε παρέμενε μη φασιστικό, στην πραγματικότητα αντιφασιστικό. Ο Ντεά κινήθηκε κατευθείαν στο φασισμό μόνο μετά τη γερμανική κατοχή.[13]

---

and the Croix de Feu: A Dissenting Interpretation», *JCH*, 26:1 (Ιανουάριος 1991), 159-88, και στο W.D. Irvine, «Fascism in France and the Strange Case of the Croix de Feu», *JMH*, 63 (1991), 271-95.

12. J.-L. Loubet, *Les non-conformistes des années trentes* (Παρίσι, 1969)· Milza, *Fascisme français*, 179-220.

13. Η καλύτερη περιγραφή του Déat μπορεί να βρεθεί στο Burrin, *La dérive fasciste*,

Τη δεκαετία αυτή, στη Γαλλία σχηματίστηκε μόνο ένα κόμμα φασιστικού τύπου, οι Francistes του Μαρσέλ Μπουκάρ, που ιδρύθηκε το 1933. Πρώην οπαδός του Βαλουά, ο Μπουκάρ δήλωνε ότι ο «φρανσισμός είναι για τη Γαλλία ό,τι ο φασισμός για την Ιταλία». Προσπάθησε να αντιγράψει πιστά την ιταλική φόρμουλα, πράγμα που εξηγεί την πλήρη αποτυχία αυτής της μικροσκοπικής οργάνωσης. Ο Μπουκάρ ήταν ο μοναδικός Γάλλος αντιπρόσωπος που προσκλήθηκε τον Δεκέμβριο του 1934 στο Μοντρέ στο συνέδριο του «οικουμενικού φασισμού», και από το 1934 έως το 1935 επιδοτούνταν κανονικά από την ιταλική κυβέρνηση. Την περίοδο έντασης ανάμεσα στο ναζισμό και τον ιταλικό φασισμό δήλωνε ότι ο φρανσισμός δεν ήταν αντισημιτικός, και απέρριπτε τον γερμανικό ρατσισμό. Μετά τη διαμόρφωση του άξονα Ρώμης-Βερολίνου, άλλαξε γρήγορα θέσεις και στα δύο ζητήματα.[14]

Πολύ πιο σημαντικό από τους φρανσιστές, αλλά που δεν ανήκε στην κατηγορία του φασιστικού κόμματος ήταν το Parti Populaire Français, που οργανώθηκε από τον Ζακ Ντοριό το 1936. Απ' όλους τους Γάλλους υπερεθνικιστές, ο Ντοριό ήταν αυτός που η καριέρα του προσομοίαζε περισσότερο με αυτή του Μουσολίνι. Το 1932 ο Ντοριό, εξίσου υποδεέστερης κοινωνικής καταγωγής, έγινε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Γαλλικού Κομουνιστικού Κόμματος και επικεφαλής της νεολαίας. Είχε αρκετούς λόγους να πιστεύει ότι σύντομα θα γινόταν γραμματέας του κόμματος, έχοντας επιτύχει παρόμοια θέση ισχύος με αυτή του Μουσολίνι στο Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα το 1912. Ο Ντοριό ήταν το ίδιο ετερόδοξος και ανεξάρτητος, απείθαρχος στον σοβιετικό έλεγχο, και γινόταν όλο και περισσότερο κριτικός δημοσίως για τον κοινωνικό σεκταρισμό των κομουνιστών, τους οποίους παρότρυνε έντονα το 1934 να συνεργαστούν με τους Γάλλους σοσιαλιστές για να νικήσουν το φασισμό. Η άνοδος του τόνου της κριτικής του και η δημοσιοποίηση της διαφωνίας του επέφεραν την εκδίωξή του από το Κομουνιστικό Κόμμα τον Ιούνιο του 1934, την ίδια ώρα που ετοιμαζόταν να εγκαινιάσει μέρος των θεμελιακών αλλαγών στην πολιτική του, τη

αλλά βλ., επίσης, D.S. White, *Lost Comrades: Socialists of the Front Generation, 1918-1945* (Κέιμπριτζ, 1992).

Υπήρχε μια αξιοσημείωτη σύγκλιση των οικονομικών ιδεών του Déat και του ηγέτη του βελγικού Εργατικού Κόμματος Hendrik de Man, ο οποίος αργότερα συνεργάστηκε με τους Γερμανούς κατακτητές αλλά δεν έγινε φασίστας. Βλ. P. Dodge, *Beyond Marxism: The Faith and Works of Henri de Man* (Χάγη, 1966)· E. von S. Hansen, *Hendrik de Man and the Crisis in European Socialism, 1926-1936* (Ιθάκα, 1968).

14. A. Deniel, *Bucard et le Francisme: Les seuls fascistes français* (Παρίσι, 1979).

στροφή προς το πλουραλιστικό Λαϊκό Μέτωπο που αυτός είχε απαιτήσει. Ο Ντοριό υποχρεώθηκε να σταθεί στο περιθώριο των πολιτικών εξελίξεων, καθώς το νέο Λαϊκό Μέτωπο προχωρούσε προς τη σαρωτική νίκη στις εκλογές του 1936, αλλά στο μεταξύ συνέλαβε το σχέδιο για τη δημιουργία ενός καινούργιου μεγάλου λαϊκού εθνικιστικού κόμματος που θα προσήλκυε τους διαφωνούντες της Αριστεράς, μαζί με τους νέους εθνικιστές, και θα διέλυε τελείως το υπό σοβιετικό έλεγχο Κομουνιστικό Κόμμα.

Το Parti Populaire Français γεννήθηκε αμέσως μετά τις εκλογές του 1936, έχοντας αξιοσημείωτη οικονομική υποστήριξη από τις μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες επιδίωκαν την ενθάρρυνση μιας λαϊκής εθνικιστικής αντικομουνιστικής δύναμης. Αναπτύχθηκε ταχύτατα, αν και όχι τόσο γρήγορα όσο το PSF, και στις αρχές του 1938 ισχυριζόταν ότι είχε 300.000 μέλη, αν και ο πραγματικός αριθμός θα πρέπει να ήταν το 1/3 αυτών. Ήταν ένα κόμμα της εργατικής τάξης: 57% από τους αντιπροσώπους στο πρώτο συνέδριο του PPF, τον Νοέμβριο του 1936, ήταν εργατικής ή αγροτικής προέλευσης. Η πλειονότητα των μελών ήταν νέοι, με μέσο όρο ηλικίας τα 34 χρόνια, και μόνο το 20% των αντιπροσώπων ήταν βετεράνοι, σε αντίθεση με τις δεξιές ενώσεις. Σχεδόν το 39% των μελών δήλωναν ότι δεν είχαν κάποια προηγούμενη πολιτική σύνδεση, ενώ το 33% προερχόταν από την Αριστερά, ιδιαίτερα από το Κομουνιστικό Κόμμα. Δεν υπήρχε κάποιο ιδιαίτερο σχήμα κατανομής της εκλογικής του δύναμης στην περιφέρεια, εκτός από την ισχυρή υποστήριξη που είχε στα βιομηχανικά βόρεια προάστια του Παρισιού· η υποστήριξη προερχόταν, σε γενικές γραμμές, περισσότερο από τις πόλεις παρά από την επαρχία. Όμως, καθώς κυλούσε ο χρόνος, το κόμμα απέτυχε να αυξήσει την προσέλκυση εργατών, και τον Μάρτιο του 1938, στο δεύτερο συνέδριό του, η αναλογία των μεσοαστών αντιπροσώπων είχε αυξηθεί σε 58%, ενώ αυτή των εργατών είχε μειωθεί σε 37%.

Το PPF δεν ξεκίνησε ως ένα φασιστικού τύπου κίνημα και δεν είχε ένστολη πολιτοφυλακή, πολύ γρήγορα όμως αποδέχθηκε πάρα πολλά από τα εξωτερικά σύμβολα του φασισμού. Οι τελετουργίες των συναντήσεων γίνονταν όλο και πιο επεξεργασμένες και σύμφωνα με τον φασιστικό τρόπο, με έναν όρκο νομιμοφροσύνης στον chef (Ντοριό). Το 1938 οι τελετουργίες γίνονταν προς τιμήν των μαρτύρων του κινήματος (αρκετά μέλη του σκοτώθηκαν από τους Κομουνιστές), όμως ο χαιρετισμός του PPF απαιτούσε απλώς το σήκωμα του δεξιού χεριού λίγο πιο πάνω από το ύψος του ώμου, και ήταν διαφορετικός από τον κανονικό φασιστικό χαιρετισμό. Το νέο κράτος που οραματιζόταν το PPF θα ήταν «λαϊκό» και αυταρχικό αλλά αποκεντρωμένο, θα τιμούσε την οικογένεια, την κοινότητα και την περιφέρεια,

με ιδιαίτερη έμφαση στην τελευταία. Αν και επιφανειακά αντικαπιταλιστικό και αντικοινοβουλευτικό, το PPF δεν υποστήριζε ένα πρόγραμμα εθνικοποιήσεων, και πρότεινε έναν μεταρρυθμιστικό κορπορατισμό που θα ενθάρρυνε έντονα την τεχνοκρατική ορθολογικοποίηση. Οι προπαγανδιστές του PPF προώθησαν την ακτιβιστική, βιταλιστική φιλοσοφία και τη δημιουργία ενός homme nouveau (νέου ανθρώπου). Το κίνημα απολάμβανε επίσης της υποστήριξης κάποιων καταξιωμένων φασιστών διανοουμένων όπως ο Πιερ Ντριέ Λα Ροσέλ. Αν και πριν από την κατοχή δεν είχε τα χαρακτηριστικά ενός κόμματος φασιστικού τύπου, το PPF ήταν εξαρχής έντονα πρωτοφασιστικό και διατηρούσε σχέσεις με το NSDAP, το PNF, καθώς και με το ισπανικό FET. Υποστήριζε μια Γαλλία με σημαντικό ρόλο σε μια «καινούργια Ευρώπη», αν και πρωτεύουσα θέση σ' αυτή θα κατείχε η ναζιστική Γερμανία — μια όχι ευχάριστη θέση για οποιοδήποτε γαλλικό εθνικιστικό κόμμα. Παρομοίως, αν και το PPF διακήρυσσε τον βιταλισμό, τον ακτιβισμό και τις στρατιωτικές αρετές, ήταν —όπως όλες οι γαλλικές εθνικιστικές ομάδες, από τον Μπουκάρ μέχρι τις πιο συντηρητικές— ένα «κόμμα της ειρήνης», που αποθάρρυνε τις συζητήσεις για πόλεμο και δεν επεδίωκε την εδαφική επέκταση της Γαλλίας. Η πλειονότητα των φασιστικών κομμάτων στις σταθερές, ευημερούσες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, με ώριμες αποικιακές αυτοκρατορίες, διακήρυσσε ένα είδος «ειρηνικού φασισμού», σε αντίθεση με τους όμοιούς τους στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη.

Ο Ντοριό ήλπιζε να ηγηθεί ενός ευρύτερου μετώπου εθνικιστικών ομάδων, και γι' αυτό το σκοπό σύντομα άρχισε να καλλιεργεί την καθολική ταυτότητα, αλλά το Front de la Liberté που επιχείρησε να οργανώσει την άνοιξη του 1937 αποδείχθηκε θνησιγενές. (Ο Ντε λα Ροκέ, παραδείγματος χάρη, που ήλπιζε να προσελκύσει μετριοπαθή στοιχεία από το αριστερό Λαϊκό Μέτωπο στο καινούργιο PSF του, αρνήθηκε να συμμετάσχει σε μια έντονα πολωμένη αντιαριστερή συμμαχία). Παρά τον προσωπικό μαγνητισμό και τις έντονες ρητορικές ικανότητες του «μεγάλου Ζακ», ο γεμάτος, διοπτροφόρος πρώην εργατικός ηγέτης δεν μπόρεσε να διατηρήσει τους αυξητικούς ρυθμούς για το κόμμα του παρά μόνον για λίγους μήνες. Τον επόμενο χρόνο, το 1938, ήρθε η διάλυση του Λαϊκού Μετώπου, και μαζί της το τέλος οποιασδήποτε απειλής από την Αριστερά, μαζί με μια ανανεωμένη έμφαση στην εθνική ενότητα, τη συναίνεση και τη μετριοπάθεια, πράγμα που αποθάρρυνε κάθε ριζοσπαστική εναλλακτική λύση, είτε φασιστική είτε οποιαδήποτε άλλη. Αυτές οι εξελίξεις περιόρισαν πάρα πολύ τις ευκαιρίες του PPF, ενώ η όλο και πιο έκλυτη ζωή του Ντοριό σκίασε τη δημόσια

εικόνα του. Την άνοιξη του 1939 πολλοί από τους αριστερούς διαφωνούντες του κόμματος αποσκίρτησαν, και καθώς το PPF εξασθένιζε με ραγδαίους ρυθμούς, ο Ντοριό εξαναγκάστηκε να πάρει μια πατριωτική θέση εναντίον της ναζιστικής Γερμανίας. Είχε αποτύχει να προσδιορίσει μια ιδιαίτερη γαλλική μορφή φασισμού, και στην πραγματικότητα ο μετασχηματισμός του PPF σε ένα πλήρως φασιστικό κίνημα θα ολοκληρωνόταν μόνον μετά το 1940.[15]

Η Γαλλία παρέμεινε σταθερή, σχετικά ευημερούσα και δημοκρατική, και οι μικρές κρίσεις που αντιμετώπισε στη μεσοπολεμική περίοδο αποδείχθηκαν μέτριες σε σύγκριση μ' αυτές των άλλων χωρών. Δεν υπήρχε χώρος για το φασισμό. Ένα μέτρο της σχετικής δύναμης και συναίνεσης πίσω από την Τρίτη Δημοκρατία ήταν ότι σε διάφορες στιγμές τόσο οι Γάλλοι κομουνιστές όσο και τα μέλη του PPF διακήρυτταν, ο ένας εναντίον του άλλου, την αφοσίωσή τους στο δημοκρατικό σύνταγμα.

Σε τελική ανάλυση, τα κύρια επιτεύγματα των φασιστικών κινήσεων στη Γαλλία παρέμεναν στους χώρους στους οποίους είχαν εγκαινιαστεί δυο γενιές νωρίτερα—τους διανοούμενους και τους ασχολούμενους με το γράψιμο—, αφού η όποια δύναμη είχε ο φασισμός στη Γαλλία στη δεκαετία του '30 οφείλετο πάνω απ' όλα στους συγγραφείς της, όπως ο Πιερ Ντριέ Λα Ροσέλ, ο Ρομπέρ Μπρασιλάκ και άλλοι. Παρ' όλες τις αντίθετες απόψεις μεταξύ των στοχαστών σχετικά με την πραγματική έκταση του φασισμού στη Γαλλία στη διάρκεια της ύφεσης, υπάρχει μια γενική συναίνεση γύρω από το «αξιοσημείωτα υψηλό επίπεδο της γαλλικής φασιστικής λογοτεχνίας και σκέψης» επειδή, «πέρα από τη δουλειά του Τζεντίλε, πουθενά αλλού στην Ευρώπη δεν υπήρχε ένα σώμα φασιστικών ιδεολογικών γραπτών που να συγκρίνεται από άποψη ποιότητας».[16] Ευτυχώς για τη Γαλλία,

---

15. Οι καλύτερες μελέτες για τον Doriot και το PPF είναι των: D. Wolf, *Die Doriot-Bewegung* (Στουτγκάρδη, 1967)· J.-P. Brunet, *Jacques Doriot* (Παρίσι, 1986)· Burrin, *La dérive fasciste*· G. Allardyce, «The Political Transition of Jacques Doriot», Ph.D. diss., State University of Iowa, 1966. Μια συλλογή από κείμενα και σχολιασμό μπορεί να βρεθεί στο B.-H Lejeune, επιμ., *Historisme de Jacques Doriot et du Parti Populaire Français*, 2 τ. (Αμιένη, 1977).

16. Z. Sternhell., *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France* (Μπέρκλεϊ, 1986), 6. Πράγματι, ο Sternhell επιμένει ότι, παρά την αποτυχία των πρωτοφασιστικών ομάδων στη Γαλλία, η γαλλική κουλτούρα τη δεκαετία του '30 ήταν ευρέως μολυσμένη από φασιστικές τάσεις και ιδέες. Για τη διαμάχη που επακολούθησε (και που συμπεριλαμβάνει μια μήνυση για λίβελο εναντίον του Sternhell), βλ. A. Costa Pinto, «Fascist Ideology Revisited: Zeev Sternhell and His Critics», *European History Quarterly*, 16 (1986), 465-83· R. Wohl, «French

όπως επίσης και για άλλες χώρες, ισχυροί πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί απέτρεψαν την πολιτική έκφραση του συνεχούς πολλαπλασιασμού της λογοτεχνίας και των ιδεών.

Οι Κάτω Χώρες

Τα φασιστικά και πρωτοφασιστικά κινήματα είχαν μεγαλύτερη μάλλον επιτυχία στις Κάτω Χώρες, αλλά η διαφορά παρέμενε οριακή. Στο Βέλγιο, στη δεκαετία του '20, ο ακραίος εθνικισμός πήρε τη μορφή του δημοκρατικού Μετωπικού Κόμματος στη Φλάνδρα, που απαρτιζόταν από Φλαμανδούς βετεράνους και άλλους ακτιβιστές που απαιτούσαν αυτονομία· επίσης, στη Βαλονία, ή γαλλόφωνη περιοχή, σχηματίστηκαν αρκετές πανβελγικές αυταρχικές εθνικές ομάδες. Η κυριότερη από αυτές ήταν η Action Nationale, που ιδρύθηκε το 1924 πάνω στα πρότυπα της Action Française, και η Légion Nationale, που ιδρύθηκε από Βέλγους βετεράνους το 1922 και σύντομα απορρόφησε την Action Nationale. Το 1927 την ηγεσία της Légion ανέλαβε ο Πολ Χορνέρ, που επιδίωξε να τη διαμορφώσει στο ίδιο μοντέλο με το PNF. Αν και η Légion δεν είχε ποτέ περισσότερα από 4.000 μέλη, σχημάτισε μια μικρή ένστολη πολιτοφυλακή φασιστικού τύπου που ονομάστηκε Jeunes Gardes (Νεαροί Φρουροί), η οποία επιδόθηκε σε μικρής έκτασης ενέργειες άμεσης δράσης. Εντούτοις, αργότερα, η Légion πολέμησε τη γερμανική κατοχή και ο Χορνέρ πέθανε σε ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης.

Το πιο αξιόλογο κίνημα φασιστικού τύπου στο Βέλγιο ήταν το Verdinaso (ένα ακρωνύμιο για την Ομοσπονδία Εθνικοσοσιαλιστών των Κάτω Χωρών), που ιδρύθηκε από τον Γιόρις βαν Σεβερέν το 1931 και αποσχίσθηκε από το φλαμανδικό Μετωπικό Κόμμα. Στόχος του Verdinaso ήταν η αναδη-

---

Fascism, Right and Left: Reflections on the Sternhell Controversy», *JMH*, 63:1 (Μάρτιος 1991), 91-98.

Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία για τους Γάλλους φασίστες διανοούμενους: P. Sérant, *Le romantisme fasciste* (Παρίσι, 1959)· T. Kunnas, *Drieu La Rochelle, Céline Brasillach et la tentation fasciste* (Παρίσι, 1972)· J. Morand, *Les idées politiques de Louis-Ferdinand Céline* (Παρίσι, 1972)· W.R. Tucker, *The Fascist Ego: A Political Biography of Robert Brasillach* (Μπέρκλεϊ, 1975)· D. Desanti, *Drieu La Rochelle ou le séducteur mystifié* (Παρίσι, 1978)· B.L. Knapp, *Céline: Man of Hate* (Γιουνιβέρσιτι, Αλ., 1974)· J. Hervier, *Deux individus contre la histoire: Pierre Drieu La Rochelle, Ernst Jünger* (Παρίσι, 1978)· R. Soucy, *Fascist Intellectuals: Drieu La Rochelle* (Μπέρκλεϊ, 1979)· M. Balvet, *Itinéraire d'un intellectuel vers le fascisme: Drieu La Rochelle* (Παρίσι, 1984)· και πιο πρόσφατα, D. Carroll, *French Literary Fascism* (Πρίνστον, 1995).

μιουργία του ύστερου μεσαιωνικού βουργουνδικού κράτους, που συνένωνε τις Κάτω Χώρες με άλλα εδάφη της Βορειοανατολικής Γαλλίας. Υιοθέτησε το στιλ, τη δομή και μια ιδεολογία περίπου ανάλογη με του ιταλικού φασισμού, αλλά η στάση του προς τη Γερμανία ήταν πολύ εχθρική. Όπως φαίνεται, ποτέ δεν είχε περισσότερα από 5.000 μέλη, και η πολιτοφυλακή του, με την επωνυμία Ολλανδική Στρατιωτική Τάξη και τους βαθυπράσινους χιτώνες της, δεν είχε ποτέ πάνω από 3.000 ακτιβιστές.

Η κύρια δύναμη του φλαμανδικού εθνικισμού στη δεκαετία του '30 ήταν η VNV (Φλαμανδική Εθνική Ομοσπονδία), που ιδρύθηκε από το δάσκαλο Σταφ ντε Κλερκ το 1933. Σε αντίθεση με το Verdinaso, δεν ήταν ούτε αντισημιτική ούτε αντικοινοβουλευτική, και δεν μπορεί να θεωρηθεί φασιστικό κίνημα, όντας στην πραγματικότητα έντονα καθολικό, με την ορθόδοξη έννοια, και αντιμιλιταριστικό. Κάποια σύγχυση δημιουργήθηκε όταν η γερμανική κυβέρνηση άρχισε να επιδοτεί το 1937 το VNV για να αποδυναμώσει την ενότητα του Βελγίου. Από εκείνη την περίοδο και μετά, η ηγεσία του VNV κινήθηκε προς μια πρωτοφασιστική κατεύθυνση, αλλά οι κοινοβουλευτικοί αντιπρόσωποι του κόμματος πρέσβευαν λίγο-πολύ δημοκρατικές θέσεις.

Ο σημαντικότερος φασίστας ηγέτης του Βελγίου ήταν ο Λεόν Ντεγκρέλ, ένας νεαρός καθολικός εκδότης που ήταν δυσαρεστημένος με τη μετριοπάθεια του βελγικού καθολικισμού και ίδρυσε το δικό του κίνημα, το Christus Rex, το 1935. Ο ρεξισμός ήταν καθολικός, αυταρχικός και κορπορατιστικός με τάσεις προς την άμεση δράση, αλλά δεν ανήκε στα φασιστικού τύπου κινήματα. Στις εθνικές εκλογές του 1936 είχε μια αξιοσημείωτη παρουσία κερδίζοντας το 11,49 % των ψήφων (ποσοστό που ήταν ακόμα υψηλότερο στις γαλλόφωνες περιοχές) και εκλέγοντας 21 βουλευτές. Τον επόμενο χρόνο, σε κάποιες αναπληρωματικές εκλογές, ο Ντεγκρέλ πέρασε τα όρια προκαλώντας τον ίδιο τον πρωθυπουργό, και ταπεινώθηκε όταν κέρδισε μόνο το 20% των ψήφων. Από αυτό το σημείο και μετά, οδήγησε τους 12.500 περίπου ρεξιστές προς την κατεύθυνση του ιταλικού τύπου φασισμού, αν και είναι δύσκολο να ισχυριστούμε ότι ο μετασχηματισμός των Rex σε ένα καθαρά φασιστικό κίνημα ολοκληρώθηκε πριν από το 1940. Στην πορεία, στις εκλογές του 1939, το κίνημα του Ντεγκρέλ έχασε τις 17 από τις 21 έδρες του στο Κοινοβούλιο.[17]

17. Η μόνη εκτεταμένη μελέτη είναι του R. Chertok, «Belgian Fascism», Ph.D. diss., Washington University, 1975, η οποία χρησιμοποιεί έναν πολύ ευέλικτο ορισμό του φασισμού. Η καλύτερη μελέτη των πρώτων χρόνων του Rex είναι του J.-M. Etienne, *Le mouvement*

Μια ρεξιστική αφίσα που προβάλλει τον Λεόν Ντεγκρέλ

[illegible]

Μια ρεξιστική αφίσα που προβάλλει τον Λεόν Ντεγκρέλ

424

Μια ρεξιστική αφίσα που προβάλλει τον Λεόν Ντεγκρέλ

424

Μια ρεξιστική αφίσα που προβάλλει τον Λεόν Ντεγκρέλ

424

Υπήρχε ένας αριθμός από ολλανδικά φασιστικά κινήματα επηρεασμένα —παρά τα ονόματά τους — πιο πολύ από τον ιταλικό φασισμό παρά από τον ριζοσπαστικό ναζισμό. Το Εθνικοσοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα των Κάτω Χωρών (NSNAP) ιδρύθηκε το 1931. Το NSNAP ήταν μια ξεθωριασμένη απομίμηση ξένων φασιστικών κινημάτων, και στην πραγματικότητα ήταν σχετικά μετριοπαθές και κορπορατιστικό. Οι αντίπαλοί του το κατηγόρησαν ότι πρότεινε απλώς έναν «δεξιό φασισμό». Ένα χρόνο αργότερα δημιουργήθηκε η Γενική Ολλανδική Φασιστική Ένωση και καλούσε για έναν φασισμό του volk, αλλά δυσκολευόταν να ορίσει επακριβώς τι εννοούσε μ' αυτό. Σχημάτισε μια μικροσκοπική πολιτοφυλακή, αλλά στις εκλογές του 1932 απέτυχε να προσελκύσει ψήφους. Το 1935 αντικαταστάθηκε από ένα καινούργιο μόρφωμα, το Μαύρο Μέτωπο, που ισχυριζόταν ότι ήταν ένα ριζοσπαστικό και λαϊκό φασιστικό κίνημα. Αυτά τα τελευταία κινήματα φαίνεται ότι απολάμβαναν πολύ μικρής υποστήριξης από τις καθολικές (δυνητικά περισσότερο υπέρ των Ιταλών) μερίδες του πληθυσμού, πράγμα που σε εκλογικούς όρους μεταφραζόταν γύρω στο 1%.

Το κυριότερο φασιστικό κίνημα των Κάτω Χωρών ήταν το Εθνικοσοσιαλιστικό Κίνημα (NSB), που ιδρύθηκε από τον δημόσιο υπάλληλο Αντόν Μουσέρ και άλλους το 1931. Και πάλι, παρά το όνομα, αντιπροσώπευε έναν πιο μετριοπαθή ιταλικού τύπου φασισμό πιο κατάλληλο για την ανεκτική και δημοκρατική κοινωνία των Ολλανδών. Το NSB ανέπτυξε όλα τα χαρακτηριστικά του φασισμού, με επεξεργασμένες τελετουργίες και κομματική πολιτοφυλακή, αλλά δεν υιοθέτησε το ρατσισμό. Ο Μουσέρ δήλωνε ότι «κάθε καλός Ολλανδός Εβραίος είναι καλοδεχούμενος στο κόμμα μας».[18] Πρότεινε ένα κορπορατιστικό οικονομικό σύστημα, και τήρησε τη θρησκευτική ελευθερία ως ολλανδική εθνική αρχή. Το NSB μπόρεσε να εκμεταλλευτεί την ύφεση για να κερδίσει περίπου το 8% των ψήφων στις περιφερειακές εκλογές της Ολλανδίας το 1935, το μεγαλύτερο ποσοστό για ένα νέο κόμμα στην Ολλανδία αφότου καθιερώθηκε το καθολικό δικαίωμα ψήφου.

Σ' αυτό το σημείο το NSB ισχυριζόταν ότι είχε 47.000 μέλη, αλλά σύντομα άρχισε η παρακμή. Η φασιστικοποίησή του εντεινόταν καθώς κάποιες μερίδες άρχισαν να διαδίδουν ρατσιστικά και αντισημιτικά δόγματα, ενώ ο Μουσέρ αργότερα εγκαινίασε προσωπική επαφή με τον Χίτλερ. Οι

---

gium, 1919-1940», στο *Who Where the Fascists? Social Roots of European Fascism*, επιμ. S.U. Larsen, B. Hagtvet & J.P. Myklebust (Μπέργκεν, 1980), 501-16.

18. D. Littlejohn, *The Patriotic Traitors* (Λονδίνο, 1972), 87.

συντηρητικοί υποστηρικτές του αποξενώθηκαν, ενώ τα δημοκρατικά ολλανδικά κόμματα συνασπίστηκαν για να εμποδίσουν κάθε περαιτέρω ανάπτυξή του. Καθώς η κατάσταση της οικονομίας καλυτέρευε, άρχισε μια σταθερή πορεία παρακμής για το NSB. Στις εθνικές εκλογές του 1937 κέρδισε μόλις το 4,2%, και δύο χρόνια αργότερα, στις περιφερειακές εκλογές, έχασε το μεγαλύτερο μέρος από αυτό.[19]

Μεγάλη Βρετανία

Η δραστηριότητα των φασιστικού και ναζιστικού τύπου κομμάτων στις βόρειες ευρωπαϊκές δημοκρατίες έχει ενδιαφέρον κυρίως γι' αυτούς που αναζητούν αρνητικά ευρήματα. Κανένα από τα κινήματα της Βόρειας Ευρώπης δεν ήλκυσε περισσότερο από το 2% των ψήφων, με την εξαίρεση των Εθνικοσοσιαλιστών των Κάτω Χωρών το 1935 και το 1937, και κανένα δεν βρήκε συμμάχους με επιρροή σε άλλα κοινωνικά στρώματα. Αυτό με κανένα τρόπο δεν αποτελεί έκπληξη, αφού όλες σχεδόν οι συνθήκες που αναφέρονται από την πλειονότητα των αναλυτών ως ενδεχόμενα προαπαιτούμενα για την ανάδυση του φασισμού έλειπαν από τη Βόρεια Ευρώπη. Καμιά από τις βόρειες δημοκρατίες, εκτός από το Βέλγιο και την Ιρλανδία, δεν αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα εθνικισμού, εθνότητας ή διεθνούς status. Όλες, εκτός από την Ιρλανδία, ευημερούσαν, ήταν οικονομικά ανεπτυγμένες και σχετικά ισορροπημένες κοινωνικά, με μορφωμένους πολίτες και σύγχρονη πολιτική κουλτούρα, καθώς επίσης και με κοινοβουλευτικές συνταγματικές παραδόσεις. Δεν υπήρχε ούτε ο χώρος ούτε η «ανάγκη» για τον επαναστατικό εθνικισμό.

Έτσι, η Βρετανική Ένωση Φασιστών (BUF) ήταν ουσιαστικά αντίφαση όρων, ένα είδος πολιτικού οξύμωρου.[20] Δημιουργήθηκε το 1932 από τον σερ Όσβαλντ Μόσλεϊ, πρώην ανερχόμενο νεαρό ηγέτη του Εργατικού Κόμματος, του οποίου η τροχιά ως «Βρετανού Μουσολίνι» ήταν παρόμοια μ' αυτή του Ιταλού ηγέτη, του Ντεά και του Ντοριό, εκτός από το ότι ο

---

19. *Ο.π.*, 84-89· H. van der Wusten & R.E. Smith, «Dynamics of the Dutch National Socialist Movement (NSB): 1931-1935», στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?*, 524-41.

20. Της BUF είχαν προηγηθεί διάφορες τελείως ασήμαντες ομαδούλες που χρησιμοποιούσαν το όνομα φασιστικές: οι Βρετανοί Φασίστες, οι Φασίστες της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, η Φασιστική Ένωση, οι Εθνικοί Φασίστες, το Φασιστικό Κόμμα του Κένσιγκτον, οι Φασίστες του Γιορκσάιρ, η Αυτοκρατορική Φασιστική Ένωση και πολλές άλλες, η μια πιο ασήμαντη από την άλλη. Οι περισσότερες από αυτές δεν ανήκαν καν στη γενική κατηγορία των φασιστικών οργανώσεων, αλλά ήταν ακροδεξιές ομάδες.

Ο σερ Όσβαλντ Μόσλεϋ σε μια διαδήλωση
στο Χάιντ Παρκ του Λονδίνου
στις 9 Σεπτεμβρίου 1935

Μόσλεϋ έκανε τη μετάβαση στο φασισμό πιο γρήγορα — μόλις μέσα σ' έναν περίπου χρόνο από τότε που έφυγε από το Εργατικό Κόμμα. Όπως και άλλα φασιστικά κινήματα σε κορεσμένες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, η BUF δεν προπαγάνδιζε υπέρ του πολέμου και της επέκτασης, αλλά υπέρ της ειρήνης και της ευημερίας. Ο Μόσλεϋ ήταν παθιασμένος με την ανάκαμψη της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής παραγωγής, και πίστευε ότι μόνο ο πειθαρχημένος εθνικισμός και ο νέος πολιτισμικός δυναμισμός του φασισμού στην παλιά του ένδοξη θα μπορούσε να την επιτύχει. Η BUF ήταν από τα φασιστικά κινήματα με το πιο αναπτυγμένο πρόγραμμα και επεξεργασμένες κορπορατιστικές οικονομικές προτάσεις. Η κεντρική δύναμη των απόψεών της ήταν αποφασιστικά μοντέρνα, δίνοντας μεγάλη βαρύτητα στην οικονομική θεωρία και την έννοια της «επιστημονικής παραγωγής», ενώ υποστήριζαν την ίση πληρωμή για τις γυναίκες. Επίσης διακήρυσσε το βιταλισμό και ένα είδος «υπερανθρώπου», ενώ τόνιζε την πολιτιστική και ιμπεριαλιστική αποστολή της Βρετανίας στον κόσμο «για να σώσει τα με-

Τα Φασιστικά Κινήματα

Ο σερ Όσβαλντ Μόσλεϋ σε μια διαδήλωση
στο Χάιντ Παρκ του Λονδίνου
στις 9 Σεπτεμβρίου 1935

Μόσλεϋ έκανε τη μετάβαση στο φασισμό πιο γρήγορα — μόλις μέσα σ' έναν περίπου χρόνο από τότε που έφυγε από το Εργατικό Κόμμα. Όπως και άλλα φασιστικά κινήματα σε κορεσμένες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, η BUF δεν προπαγάνδιζε υπέρ του πολέμου και της επέκτασης, αλλά υπέρ της ειρήνης και της ευημερίας. Ο Μόσλεϋ ήταν παθιασμένος με την ανάκαμψη της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής παραγωγής, και πίστευε ότι μόνο ο πειθαρχημένος εθνικισμός και ο νέος πολιτισμικός δυναμισμός του φασισμού στην παλιά του ένδοξη θα μπορούσε να την επιτύχει. Η BUF ήταν από τα φασιστικά κινήματα με το πιο αναπτυγμένο πρόγραμμα και επεξεργασμένες κορπορατιστικές οικονομικές προτάσεις. Η κεντρική δύναμη των απόψεών της ήταν αποφασιστικά μοντέρνα, δίνοντας μεγάλη βαρύτητα στην οικονομική θεωρία και την έννοια της «επιστημονικής παραγωγής», ενώ υποστήριζαν την ίση πληρωμή για τις γυναίκες. Επίσης διακήρυσσε το βιταλισμό και ένα είδος «υπερανθρώπου», ενώ τόνιζε την πολιτιστική και ιμπεριαλιστική αποστολή της Βρετανίας στον κόσμο «για να σώσει τα με-

427

Τα Φασιστικά Κινήματα

Ο σερ Όσβαλντ Μόσλεϋ σε μια διαδήλωση
στο Χάιντ Παρκ του Λονδίνου
στις 9 Σεπτεμβρίου 1935

Μόσλεϋ έκανε τη μετάβαση στο φασισμό πιο γρήγορα — μόλις μέσα σ' έναν περίπου χρόνο από τότε που έφυγε από το Εργατικό Κόμμα. Όπως και άλλα φασιστικά κινήματα σε κορεσμένες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, η BUF δεν προπαγάνδιζε υπέρ του πολέμου και της επέκτασης, αλλά υπέρ της ειρήνης και της ευημερίας. Ο Μόσλεϋ ήταν παθιασμένος με την ανάκαμψη της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής παραγωγής, και πίστευε ότι μόνο ο πειθαρχημένος εθνικισμός και ο νέος πολιτισμικός δυναμισμός του φασισμού στην παλιά του ένδοξη θα μπορούσε να την επιτύχει. Η BUF ήταν από τα φασιστικά κινήματα με το πιο αναπτυγμένο πρόγραμμα και επεξεργασμένες κορπορατιστικές οικονομικές προτάσεις. Η κεντρική δύναμη των απόψεών της ήταν αποφασιστικά μοντέρνα, δίνοντας μεγάλη βαρύτητα στην οικονομική θεωρία και την έννοια της «επιστημονικής παραγωγής», ενώ υποστήριζαν την ίση πληρωμή για τις γυναίκες. Επίσης διακήρυσσε το βιταλισμό και ένα είδος «υπερανθρώπου», ενώ τόνιζε την πολιτιστική και ιμπεριαλιστική αποστολή της Βρετανίας στον κόσμο «για να σώσει τα με-

427

Τα Φασιστικά Κινήματα

Ο σερ Όσβαλντ Μόσλεϋ σε μια διαδήλωση
στο Χάιντ Παρκ του Λονδίνου
στις 9 Σεπτεμβρίου 1935

Μόσλεϋ έκανε τη μετάβαση στο φασισμό πιο γρήγορα — μόλις μέσα σ' έναν περίπου χρόνο από τότε που έφυγε από το Εργατικό Κόμμα. Όπως και άλλα φασιστικά κινήματα σε κορεσμένες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, η BUF δεν προπαγάνδιζε υπέρ του πολέμου και της επέκτασης, αλλά υπέρ της ειρήνης και της ευημερίας. Ο Μόσλεϋ ήταν παθιασμένος με την ανάκαμψη της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής παραγωγής, και πίστευε ότι μόνο ο πειθαρχημένος εθνικισμός και ο νέος πολιτισμικός δυναμισμός του φασισμού στην παλιά του ένδοξη θα μπορούσε να την επιτύχει. Η BUF ήταν από τα φασιστικά κινήματα με το πιο αναπτυγμένο πρόγραμμα και επεξεργασμένες κορπορατιστικές οικονομικές προτάσεις. Η κεντρική δύναμη των απόψεών της ήταν αποφασιστικά μοντέρνα, δίνοντας μεγάλη βαρύτητα στην οικονομική θεωρία και την έννοια της «επιστημονικής παραγωγής», ενώ υποστήριζαν την ίση πληρωμή για τις γυναίκες. Επίσης διακήρυσσε το βιταλισμό και ένα είδος «υπερανθρώπου», ενώ τόνιζε την πολιτιστική και ιμπεριαλιστική αποστολή της Βρετανίας στον κόσμο «για να σώσει τα με-

427

«Εκδικούνται όλοι τους Εβραίους μπολσεβίκους»
(Φωτογραφία που δημοσιεύθηκε σε έκδοση των Ναζί.
Αντιφασίστες διαδηλωτές εγκαταλείπουν τα οδοφράγματα που
είχαν στήσει ενάντια σε μια πορεία της BUF
στην Κέιμπλ Στριτ του Λονδίνου, στις 5 Οκτωβρίου 1936)

γάλα ήδη από την παραγωγή και να βαδίσουν μαζί προς μια υψηλότερη και πιο συνεκτική τάξη πολιτισμού».[21]

Στην αρχή δεν ήταν αντιδραστική —τα εκφοβιστικά αποσπάσματά της

21. R. Griffin, *The Nature of Fascism* (Λονδίνο, 1991), 128.

τον πρώτο καιρό εκπαιδεύονταν απ' τον Εβραίο πυγμάχο «Κιντ» Λιούις—, ωστόσο, το 1936, η BUF πέρασε στον αντισημιτισμό ως αποτέλεσμα του ακραίου εθνικισμού της. Στην Αγγλία εντούτοις δεν ήταν οι Εβραίοι αλλά οι φασίστες που προορίζονταν για τα γκέτο, χωρίς να μπορέσουν ποτέ να ξεπεράσουν την πλήρη ασημαντότητα. Ο όμορφος και αθλητικός Μόσλεϊ πιθανόν να είχε την καλύτερη σωματική κατατομή από κάθε Βρετανό (ή Ευρωπαίο φασίστα) πολιτικό ηγέτη, και η πυγμαχική του δεινότητα στο να εξουδετερώνει με τις γροθιές του έναν ταραξία να ήταν εντυπωσιακή, αλλά όλ' αυτά δεν είχαν κάποιο πρακτικό αντίκρισμα. Η συνεχής αύξηση της βίας που συνόδευε τις δραστηριότητες της BUF, ακόμα κι αν μερικές φορές ήταν απάντηση σε προκλήσεις των αριστερών, ήταν απεχθής στους περισσότερους Βρετανούς. Το Κοινοβούλιο πέρασε έναν Νόμο για τη Δημόσια Τάξη που άρχισε να εφαρμόζεται το 1937. Ο νόμος αυτός έδινε στην αστυνομία αυξημένες εξουσίες για τον περιορισμό ταραχοποιών πολιτικών δραστηριοτήτων, και ο Μόσλεϊ —που βασικά ακολουθούσε νόμιμες τακτικές— έπρεπε να συμμορφωθεί. Μετά από μερικά χρόνια μέτριων ρυθμών ανάπτυξης, άρχισε για τη BUF η σοβαρή παρακμή. Κάποια στιγμή είχε 50.000 περίπου μέλη, μετά έπεσε απότομα σε μόλις 5.000, αλλά αργότερα, το 1939, ανέβηκε και πάλι στα 25.000 μέλη. Όταν ξεκίνησε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος το κόμμα διαλύθηκε, και ο Μόσλεϊ —αν και διακήρυττε τον πατριωτισμό του (πιθανόν ειλικρινά)— φυλακίστηκε ως ανατρεπτικός για τη μεγαλύτερη διάρκεια του πολέμου.[22]

Ιρλανδία

Δεν υπήρχε αληθινά φασιστικό κίνημα στη νεοπαγή Ιρλανδική Δημοκρατία. Ο υποτιθέμενος υποψήφιος γι' αυτόν το ρόλο προερχόταν από την Ένω-

---

22. Η πιο εμβριθής βιογραφία είναι του R. Skidelsky, *Oswald Mosley* (Λονδίνο, 1975). Ο όγκος της βιβλιογραφίας πάνω στη BUF είναι αντιστρόφως ανάλογος της σημασίας της: C. Cross, *The Fascists in Britain* (Νέα Υόρκη, 1963)· R. Benewick, *Political Violence and Public Order: A Study of British Fascism* (Λονδίνο, 1969)· W.F. Mandle, *Anti-Semitism and the British Union of Fascists* (Λονδίνο, 1968)· J.D. Brewer, *Mosley's Men: The BUF in the West Midlands* (Άλντερσοτ, 1984)· R. Thurlow, *Fascism in Britain: A History, 1918-1985* (Οξφόρδη, 1987)· D.S. Lewis, *Illusions of Grandeur: Mosley, Fascism and British Society, 1931-1981* (Μάντσεστερ, 1987)· T. Kushner & K. Lunn, *Traditions of Intolerance* (Μάντσεστερ, 1989). Αξίζουν επίσης προσοχής τα άρθρα του S. Cullen, «The Development of the Ideas and Policy of the British Union of Fascists, 1932-1940», *JCH*, 22:1 (Ιανουάριος 1987), 115-36, και «Political Violence: The Case of the British Union of Fascists», *JCH*, 28:2 (Απρίλιος 1993), 245-67, 513-29.

ση των Συντρόφων του Στρατού, που σχηματίστηκε το 1932 προκειμένου να αντιταχθεί στις περισσότερο ριζοσπαστικές πολιτικές του πρωθυπουργού Ίμον ντε Βαλέρα. Τον επόμενο χρόνο την ηγεσία ανέλαβε ο πρώην επικεφαλής της εθνικής αστυνομίας στρατηγός Ιοϊν Ο'Ντάφι. Το όνομα της ένωσης άλλαξε σε Εθνική Φρουρά και υιοθέτησε ως στολή τούς μπλέ χιτώνες, κι έτσι η ομάδα έγινε κοινώς γνωστή ως Κυανοχίτωνες. Υποστήριξη αντλούσε από τους μεσοαστούς αγρότες και τους καταστηματάρχες, αλλά ουσιαστικά ήταν ένα ανακάτεμα και μια ομάδα πίεσης που είχε τη μορφή ενός συλλόγου για πορείες. Ποτέ δεν προχώρησε πέρα από τον μετριοπαθή αυταρχικό κορπορατισμό. Οι Κυανοχίτωνες πολύ γρήγορα συνενώθηκαν μέσα στο καινούργιο Fine Gael Party των εθνικιστών καθολικών συντηρητικών και ο Ο'Ντάφι υποσχέθηκε να αποκηρύξει τις ερωτοτροπίες του με κάθε είδους φασιστική ιδέα. Έτσι, η πλειοψηφία των Κυανοχιτώνων ενσωματώθηκε στην κοινοβουλευτική πολιτική. Αποκαρδιωμένος ο Ο'Ντάφι ίδρυσε το 1935 ένα μικρό Εθνικό Κορπορατιστικό Κόμμα που ήλπιζε ότι θα εξελιχθεί σε ένα πιο αυθεντικό φασιστικό κόμμα. Επίσης, εγκαινίασε τις επαφές με φασίστες από την ηπειρωτική Ευρώπη, και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα έστειλε ένα ιρλανδικό απόσπασμα για να πολεμήσει με το πλευρό των εθνικιστών στον Ισπανικό Εμφύλιο. Και οι δύο αυτές επιχειρήσεις στέφθηκαν με πλήρη αποτυχία, και, αφότου το 1937 ο Ο'Ντάφι αποσύρθηκε από την πολιτική ζωή, οι Κυανοχιτώνες διαλύθηκαν.[23]

Σκανδιναβία

Στη Σκανδιναβία εμφανίστηκαν πολυάριθμες εθνικοσοσιαλιστικές ή δεξιές αυταρχικές ομαδούλες καθώς και μιμητές του φασισμού. Υπήρχαν αρκετές οργανώσεις στη Σουηδία, ενώ στη Δανία ο αριθμός τους έφτανε τις εφτά. Ο κανόνας «όσο πιο διαφορετικές οι οργανώσεις τόσο πιο ασήμαντες», γενικά μιλώντας, εφαρμόζεται και σ' αυτές τις περιπτώσεις. Η πιο σημαντική από τις σουηδικές ομάδες πρωτοοργανώθηκε το 1924, και το 1930 πήρε το όνομα Σουηδικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα (SNP). Τα μέλη του μετά βίας ξεπερνούσαν τα χίλια, και το κόμμα κέρδισε μόνο το 0,6% των εθνικών ψήφων στις εκλογές του 1932. Μια τάση μίμησης του ναζι-

23. M. Manning, *The Blueshirts* (Δουβλίνο, 1970). Αξιοσημείωτη επίσης είναι η μελέτη των J.J. Barnes & P.P. Barnes η οποία ασχολείται με τον μοναδικό ίσως Ιρλανδό που συσχετίστηκε με το φασισμό: *James Vincent Murphy: Translator and Interpreter of Fascist Europe, 1880-1946* (Λάνχαμ, Μέρ., 1987).

σμού άρχισε να γίνεται όλο και πιο έντονη αυτή την περίοδο, προκαλώντας όμως και εσωτερικές εντάσεις και οδηγώντας, το 1933, στο σχηματισμό του Εθνικοσοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος (NSAP), που υιοθέτησε μια πιο έντονη αντικαπιταλιστική γραμμή. Ο εκλογικός συνασπισμός μεταξύ αυτών των δύο ομάδων πήρε μόλις το 0,7% των ψήφων στις εκλογές του 1936. Περισσότερο δημοφιλείς από τις φασιστικές ομάδες ήταν οι ανεξάρτητες πολιτοφυλακές «Εθνικής Διάσωσης», που είχαν μια μετριοπαθή, δεξιά, αυταρχική κατεύθυνση, και στις λίστες τους γύρω στα 30.000 μέλη στη Νορβηγία, 18.000 στη Σουηδία και 7.000 στη Δανία.[24]

Η κυριότερη δύναμη στη Δανία ήταν το Δανικό Εθνικοσοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα (DNSAP), που οργανώθηκε το 1930 ακολουθώντας το ναζιστικό πρότυπο. Με ηγέτη τον Φριτς Κλάουζεν, είχε την εμπειρία των μεγάλων εσωτερικών διασπάσεων, ωστόσο το 1939 είχε 4.800 μέλη και κέρδισε το 1,8% των ψήφων καθώς και τρεις έδρες στο Κοινοβούλιο.[25]

Το Ισλανδικό Εθνικιστικό Κίνημα σχηματίστηκε το 1933, εμπνευσμένο από το ναζισμό. Ήταν ρατσιστικό, αντισημιτικό, και στόχο του είχε την κορπορατιστική δικτατορία (τα σκανδιναβικά κόμματα αρέσκονταν ιδιαίτερα στον κορπορατισμό). Κέρδισε το 0,7% των ψήφων στις εκλογές του 1934, αλλά απέτυχε να κερδίσει κάποια έδρα ακόμα και σε δημοτικά συμβούλια. Στο ανώτερό του σημείο ο αριθμός των μελών του έφτασε τα 300· δεν κατόρθωσε επίσης να συμμετάσχει στις εκλογές του 1937.[26]

Το πιο σημαντικό σκανδιναβικό πρωτο-ναζιστικό κίνημα, με μεγάλη διαφορά από τα άλλα, ήταν το κόμμα Nasjonal Samling (Εθνική Ενότητα) του Βίντκουν Κουίσλινγκ στη Νορβηγία. Ο Κουίσλινγκ είχε περιγραφεί νωρίτερα από μερικούς ως ο πιο διαπρεπής νέος αξιωματικός του νορβηγικού στρατού. Από το 1931 μέχρι το 1933 υπηρέτησε ως Υπουργός Άμυνας,

24. U. Lindström, *Fascism in Scandinavia, 1920-1940* (Στοκχόλμη, 1985), 32. Βλ. επίσης, B. Hagtvet, «On the Fringe: Swedish Fascism, 1920-1945», στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?*, 715-42. Η μελέτη του Lindström είναι η ευρύτερη, αλλά ασχολείται περισσότερο με γενικά κοινωνικοπολιτικά γνωρίσματα που αποδείχτηκε ότι μπόρεσαν να αποτελέσουν τη βάση της αντίστασης στο φασισμό, παρά με την ιστορία του ίδιου του φασιστικού κινήματος.

25. H. Poulsen & M. Djursaa, «Social Basis of Nazism in Denmark: The DNSAP», στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?*, 702-14· M. Djursaa, «Who Were the Danish Nazis?», στο *Die Nationalsozialisten*, επιμ. R. Mann (Στουτγκάρδη, 1980), 137-54. Ο δανέζικος ναζισμός ήταν πιο ισχυρός στο Βόρειο Σλέσβιγκ, όπου υπήρχε και το NSDAPN (Εθνικοσοσιαλιστικό Δανικό Εργατικό Κόμμα - Βόρειο Σλέσβιγκ).

26. A. Gudmundsson, «Nazism in Iceland», στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?*, 743-50.

Βίντκουν Κουίσλινγκ

Βίντκουν Κουίσλινγκ

432

Βίντκουν Κουίσλινγκ

432

Βίντκουν Κουίσλινγκ

432

ρισσότερο στην υποστήριξη από την επαρχία, ο Κουίσλινγκ αντλούσε λίγους μόνο οπαδούς από διάφορα κοινωνικά στρώματα και περιοχές, αν και είχε μεγαλύτερη απήχηση στα μεσοαστικά στρώματα και τους κατοίκους των πόλεων. Το 1935 η Nasjonal Samling ισχυριζόταν ότι είχε 15.000 μέλη, αλλά ο Κουίσλινγκ πολύ γρήγορα έγινε η πιο αντιδημοφιλής φιγούρα στη Νορβηγία. Το κόμμα του έλαβε το 2,2% των ψήφων στις εκλογές του 1933 και το 1,84% το 1936. Ο αριθμός των μελών μειώθηκε τελικά σε περίπου 8.500. Η πολύ μικρή του άνοδος πάνω από το φράγμα του 2% ήταν προσωρινή, και το κόμμα αργά αλλά σταθερά άρχισε να φθίνει.[27]

Ελβετία

Η Ελβετία ταίριαζε απόλυτα στο βορειοευρωπαϊκό σχήμα. Για κάθε μία από τις τρεις γλωσσικές ομάδες δημιουργήθηκαν καινούργια φιλοφασιστικά κόμματα: για τους γερμανόφωνους το Γερμανικό Μέτωπο, για τους γαλλόφωνους η Εθνική Ένωση και για τους ιταλόφωνους η Lega Nazionale Ticinese.[28] Μόνο το Εθνικό Μέτωπο μπορεί να θεωρηθεί ως αυθεντικό φασιστικό κίνημα. Φυσικά ήταν πολύ μικρό. Η ανώτερη τάξη υπεραντιπροσωπευόταν στα μέλη του, αλλά στην επαρχία Σαφχάουζεν (η μοναδική περιοχή όπου η ομάδα αυτή είχε κάποια δύναμη) τα μέλη μοιράζονταν ισομερώς: 36,5% αγρότες, 32,6% εργάτες και 24,6% η κατώτερη μεσοαστική τάξη των πόλεων. Στις πολύ καλές εποχές του, το 1933, κέρδισε το 27% των ψήφων στο Σαφχάουζεν και το 7,7% στις δημοτικές εκλογές στη Ζυρίχη. Εκτός από λίγες τοπικές έδρες, η μόνη εκλογική επιτυχία του ήταν η εκλογή ενός μοναδικού βουλευτή από το Σαφχάουζεν στο ελβετικό Εθνικό Συμβούλιο με το 12,2% των ψήφων της περιφέρειας το 1935.[29]

Τσεχοσλοβακία

Η Τσεχοσλοβακία στην περίοδο του Μεσοπολέμου κανονικά συγκαταλέγεται στην κατηγορία της μοναδικής δημοκρατίας ανατολικά της Γερμανίας που λειτουργούσε ομαλά. Αυτό τυπικά είναι σωστό, αν και τόσο το πολιτι-

---

27. O.K. Hoidal, *Quisling: A Study in Treason* (Όσλο, 1989)· P.M. Hayes, *Quisling* (Λονδίνο, 1971)· και άρθρα των Stein U. Larsen, J.P. Myklebust & Bernt Hagtvet, Hans Hendrisksen, S.S. Nilson & H.-D. Loock, στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?*, 586-677.

28. Βλ. M. Cerutti, *La Svizzera italiana nel ventennio fascista* (Μιλάνο, 1986).

29. B. Glaus, *Die Nationale Front* (Ζυρίχη, 1969)· W. Wolf, *Faschismus in der Schweiz* (Ζυρίχη, 1969).

κό σύστημα όσο και η οικονομία αυτού του πολυεθνικού κράτους κυριαρχούνταν από τους Τσέχους. Εδώ θα περιμέναμε μικρή υποστήριξη προς το φασισμό, και πράγματι, με την εξαίρεση τελικά της γερμανικής μειονότητας του Νότου, αυτό ίσχυε. Ωστόσο υπήρχαν δύο ανοιχτά ναζιστικά κόμματα, η Εθνική Φασιστική Ένωση (NOF), που οργανώθηκε το 1926 και εμπνεύστηκε από τον ιταλικό φασισμό, και το Τσεχικό Εθνικό Στρατόπεδο (Vlajka), το οποίο αναπτύχθηκε στη δεκαετία του '30. Η NOF είχε ως ηγέτη τον στρατηγό Ρούντολφ Γκάτζα, πρώην διοικητή της Τσεχικής Λεγεώνας στον ρωσικό εμφύλιο και για σύντομο χρονικό διάστημα, το 1926, επικεφαλής του στρατού. Το κόμμα αυτό είχε αντιγερμανικές, αντιναζί και αντισημιτικές θέσεις· στον αυταρχισμό του ακολουθούσε το ιταλικό μοντέλο. Δημιούργησε επίσης μια οργάνωση νεολαίας και μια μικρή συνδικαλιστική οργάνωση. Ένας από τους μεγάλους του στόχους ήταν η καταστροφή του σοβιετικού κομουνισμού, πράγμα που αποτελούσε την κοινή βάση για συνηγεσία με την Πολωνία για τη δημιουργία μιας καινούργιας πανσλαβικής ομοσπονδίας που θα συμπεριλάμβανε και τη μετακομουνιστική Ρωσία. Αρκετοί υποστηρικτές του ήταν αξιωματικοί του στρατού και κάποιοι μεσοαστοί αγρότες. Η NOF είχε όμως σχεδόν μηδαμινή υποστήριξη στη Βοημία και τη Μοραβία. Οι ηγέτες της διακήρυσσαν ένα είδος εθνικοσοσιαλισμού που υποστήριζε την κρατική εξαγορά των μεγάλων βιομηχανιών και τις αυστηρές κρατικές ρυθμίσεις σε όλα τα κέρδη, με απαλλοτρίωση του μεγάλου κεφαλαίου. Συνηγορούσαν επίσης υπέρ της αγροτικής μεταρρύθμισης και επιδίωξαν την ενίσχυση της αγροτικής ζωής. Το 1929 ο Γκάτζα εκλέχθηκε στο Κοινοβούλιο, αλλά ένα σχέδιο για την κατάληψη κάποιου στρατοπέδου απέτυχε, και στις εκλογές, δύο χρόνια αργότερα, πήρε μόνο το 2% των ψήφων, παρόλο που συμμετείχε σ' αυτές υπό τις σημαίες ενός κάπως ευρύτερου συνασπισμού. Το Vlajka ήταν μικρότερο, αλλά παρουσίαζε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ο φιλοναζισμός του είχε έντονα τονισμένο τον φιλοσοφικό βιταλισμό. Τα μέλη του το 1939 έφταναν, ενδεχομένως, τις 30.000.[30]

Πολύ πιο σημαντικό, αν και μη φασιστικό, ήταν το Σλοβακικό Λαϊκό Κόμμα, η κυριότερη δύναμη στη Σλοβακία. Από ένα οιονεί δημοκρατικό καθολικό λαϊκιστικό κόμμα μετασχηματίστηκε σε μετριοπαθές αυταρχικό καθολικό κόμμα, και αργότερα, στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέ-

30. J. Zorach, «The Enigma of the Gajda Affair in Czechoslovak Politics in 1926», *Slavic Review*, 35:1 (Μάρτιος 1976), 683-98· J.F. Zacek, «The Flaw in Masaryk's Democracy: Czech Fascism, 1927-1942», αδημοσίευτο.

μου, μετακινήθηκε ακόμα πιο ριζοσπαστικά προς τα δεξιά. Έχοντας ως στόχο την αυτονομία (ίσως και την ανεξαρτησία) της Σλοβακίας, η κύρια δύναμή του έγκειτο μεταξύ των καθολικών αγροτών, και στις διάφορες εκλογές στη Σλοβακία το μερίδιό του κυμαινόταν μεταξύ 25 και 40%. Το 1923 δημιουργήθηκε μια κομματική πολιτοφυλακή, και η ριζοσπαστική πτέρυγα του κόμματος, με ηγέτη τον Βόζτεχ Τούκα, ήταν όχι απλώς έντονα φιλοφασιστική αλλά φασιστική.[31]

Στην Τσεχοσλοβακία, οι ομάδες που εμπίπτουν απόλυτα στην κατηγορία του φασισμού γνώρισαν έντονη ανάπτυξη μόνο μέσα στη γερμανική μειονότητα, η οποία αποτελούσε το 20% του συνολικού πληθυσμού της Τσεχοσλοβακίας. Ενώ το Τσεχικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα παρέμεινε δημοκρατικό καθώς και μέλος του τσεχικού κυβερνητικού συνασπισμού, το παλιό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (DAP) της Σουδητίας εξελίχθηκε σε Γερμανικό Εθνικοσοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα (DNSAP), περίπου παρόμοιο με το αυστριακό όμοιό του στη δεκαετία του '20, αλλά με ροπή όλο και περισσότερο προς το ναζισμό. Το 1929 ξεκίνησε την οργάνωση μιας παραστρατιωτικής βοηθητικής οργάνωσης, αλλά τέσσερα χρόνια αργότερα, όταν ο Χίτλερ κατέλαβε την εξουσία στη Γερμανία, η τσεχική κυβέρνηση το διέλυσε.

Η νέα κύρια πολιτική δύναμη ήταν το Γερμανικό Κόμμα του Νότου, με ηγέτη τον Κόνραντ Χενλάιν. Αρχικά ήταν προσανατολισμένο κυρίως προς τον αυστριακό κορπορατισμό παρά στο ναζισμό, αλλά το κόμμα περιελάμβανε μια ναζιστική πτέρυγα και αργότερα άρχισε να μετακινείται όλο και πιο πολύ προς το χιτλερισμό. Η γερμανική μειονότητα ανταποκρίθηκε με ενθουσιασμό, δίνοντας στο κόμμα το 60% των γερμανικών ψήφων στις εκλογές του 1935, πράγμα που είχε σαν αποτέλεσμα να κερδίσει τις 44 από τις 66 έδρες των γερμανικών εδρών στο τριακοσίων μελών τσεχικό Κοινοβούλιο. Στις δημοτικές εκλογές του Μαΐου του 1938, η εκλογική του υποστήριξη ανήλθε σε όχι λιγότερο από 85%. Μετά τον Σεπτέμβριο του 1938, το Γερμανικό Κόμμα του Νότου απλώς απορροφήθηκε από το μεγαλύτερο NSDAP.[32]

---

31. Y. Jellinek, *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, 1939-1945* (Μπόουλντερ, 1976)· του ιδίου, «Stormtroopers in Slovakia: The Rodobrana and the Hlinka Guard», *JCH*, 6:3 (Ιούλιος 1971), 97-119.

32. R.M. Smelser, *The Sudeten Problem, 1933-1938* (Μιντλτάουν, Κον., 1975)· W. Brügel, *Tschechen und Deutsche, 1918-1938* (Μόναχο, 1967), 238-306. Για μια πιο ευρεία επισκόπηση όλων αυτών των ομάδων, βλ. V. Olivova, *The Doomed Democracy* (Λονδίνο, 1972)· J.F. Zacek, «Czechoslovak Fascisms», στο *Native Fascism in the Successor States, 1918-1945*, επιμ. P.F. Sugar (Σάντα Μπάρμπαρα, 1971), 56-62.

Φινλανδία

Μαζί με την Τσεχοσλοβακία και την Ιρλανδία, η Φινλανδία ήταν η πιο επιτυχής από τις νέες δημοκρατίες. Εντούτοις, η κοινοβουλευτική διακυβέρνηση στη Φινλανδία δεν αποτελούσε κάτι το καινοφανές. Η Φινλανδία είχε απολαύσει σημαντική αυτονομία υπό την αυτοκρατορική Ρωσία στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα και πάλι μετά το 1906, όταν καθιερώθηκε η καθολική ψηφοφορία. Οι πολιτικές εξελίξεις στη Φινλανδία επηρεάστηκαν έντονα από τον επαναστατικό-αντεπαναστατικό εμφύλιο του 1917-18, τον οποίο κέρδισαν οι Φινλανδοί Λευκοί με γερμανική βοήθεια. Η νίκη αυτή συνοδεύτηκε από την ωμή καταπίεση των Κόκκινων Φινλανδών, και είχε μεγάλο κόστος σε ανθρώπινες ζωές. Η εγκαθίδρυση μιας σταθερής φιλελεύθερης δημοκρατίας έγινε πολύ γρήγορα, αν και με τον μερικό αποκλεισμό των κομουνιστών.

Στη δεκαετία του '20, η ριζοσπαστική Δεξιά αντιπροσωπεύτηκε στην πολιτική σκηνή της Φινλανδίας από την Ακαδημαϊκή Εταιρεία Καρέλια (AKS), η οποία διακήρυσσε το εθνικό καθήκον της πάλης εναντίον των μπολσεβίκων και τη δημιουργία μιας μεγάλης Φινλανδίας που θα έφτανε ως τα Ουράλια. Η AKS ήταν υπέρ της πιο αυταρχικής διακυβέρνησης και ενός πιο ελιτίστικου συστήματος, αν και λίγα μέλη της συνιστούσαν επίμονα τη σταδιακή ανάπτυξη ενός φινλανδικού κρατικού σοσιαλισμού. Η Εταιρεία συνηγορούσε υπέρ της φινλανδοποίησης, του τερματισμού της σουηδικής διγλωσσίας και την ανύψωση φραγμών στη «μόλυνση» από τη Σουηδία. Προέβαλλε την ύπαρξη της φινλανδικής φυλής ως ανάμειξης σκανδιναβικών, ανατολικοβαλτικών και φινλανδικών εθνοτικών στοιχείων. Όλα αυτά βασίζονταν σ' ένα μείγμα δεξιού λουθηρανισμού κι ένα είδος αποδεικτικού «θεϊκού νόμου» που νομιμοποιούσε τη φινλανδική επέκταση. Η AKS είχε αξιοσημείωτη επιρροή πάνω στη μορφωμένη νεολαία, αλλά παρέμενε, όπως δείχνει και τ' όνομα της, μια «ακαδημαϊκή» κυρίως εταιρεία με μόνο λίγες χιλιάδες μέλη.

Το 1929 εμφανίστηκε μια πολύ ευρύτερη πολιτική δύναμη, το κίνημα της Λάπουα, που πήρε τ' όνομά του από μια μικρή πόλη που εκείνη τη χρονιά αποτέλεσε το θέατρο αντικομουνιστικών ταραχών. Το κίνημα της Λάπουα ήταν ένα ακροδεξιό, αντεπαναστατικό και αυταρχικό κίνημα που εκπροσωπούσε τους εύπορους αγρότες και τους εύπορους μεσοαστούς των μικρών πόλεων. Ήταν έντονα θρησκευόμενο και αφοσιωμένο στην εξολόθρευση του κομουνισμού, την οποία θα ακολουθούσε η εγκαθίδρυση μιας πιο αυταρχικής, ευσεβούς και εθνικιστικής κυβέρνησης. Για δύο χρόνια απολάμβανε τη συνεργασία ή την αβρότητα των πιο μετριοπαθών κομμάτων, αλλά μια αποτυχημένη εξέγερση το 1932 είχε ως αποτέλεσμα να κηρυχθεί

παράνομο. Όλες οι άλλες μεσοαστικές δυνάμεις (καθώς και οι σοσιαλιστές) συνασπίστηκαν για να υποστηρίξουν το κοινοβουλευτικό καθεστώς, κι αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση μάλλον της φινλανδικής δημοκρατίας παρά την αποδυνάμωσή της.

Το 1933, το κίνημα της Λάπουα αναδιοργανώθηκε ως το Πατριωτικό Κίνημα του Λαού (IKL), ένα δεξιό αυταρχικό κόμμα το οποίο συνηγορούσε υπέρ του δραστικού κορπορατιστικού ανασχηματισμού της κοινωνίας και της οικονομίας για την επίτευξη της καινούργιας φινλανδικής «κοινότητας του λαού». Υποστηριζόταν κυρίως από έντονα θρησκευτικές και συντηρητικές μερίδες των πλουσιοτέρων αγροτών και των ανθρώπων των πόλεων στη Δυτική και τη Βορειοδυτική Φινλανδία, το επίκεντρο του παλιού εθνικισμού και λουθηρανικού ευσεβισμού. Οι ιερείς και άλλοι θρησκευτικοί ηγέτες ήταν οι προεξάρχουσες φιγούρες ενός κινήματος που ήταν έντονα θρησκευόμενο και υπερσυντηρητικό ώστε να καταστεί αληθινά φασιστικό. Αν και το IKL απέσπασε το 8,3% των ψήφων στις εκλογές του 1936, δεν μπόρεσε να κάμψει την ευρεία συναίνεση υπέρ της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Το 1939 το εκλογικό του ποσοστό μειώθηκε σε 6,6%.[33]

Ένα είδος «κοινότητας του λαού» επιτεύχθηκε πράγματι στη Φινλανδία στη διάρκεια της ηρωικής αντίστασης της χώρας στη Σοβιετική Ένωση κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και το 1941 το IKL εισήλθε σ' έναν κυβερνητικό συνασπισμό εθνικής ενότητας. Το κόμμα διαλύθηκε τελικά το 1944 κάτω από τους όρους της συμφωνίας ειρήνης με τη Μόσχα.

Νότια και Ανατολική Ευρώπη

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ που μελετήσαμε στα προηγούμενα Κεφάλαια — Ιταλία, Ισπανία, Ουγγαρία και Ρουμανία—, καμιά άλλη χώρα της Νότιας και της Ανατολικής Ευρώπης δεν ανέπτυξε κάποιο μεγάλο φασιστικό κίνημα, αν και σε κάθε χώρα υπήρξαν μία ή δύο προσπάθειες. Με τη μερική εξαίρεση της Εσθονίας, στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου όλες οι χώρες της Νότιας και της Ανατολικής Ευρώπης ζούσαν κάτω από αυταρ-

---

33. Η κυριότερη μελέτη για το IKL είναι του L. Karvonen, *From White to Blue-and-Black: Finnish Fascism in the Inter-War Era* (Ελσίνκι, 1988). Βλ. επίσης, M. Rintala, *Three Generations: The Extreme Right Wing in Finnish Politics* (Μπλούμινγκτον, 1962)· του ιδίου, «Finland», στο Rogger & Weber, επιμ., *European Right*, 408-42· A.K. Upton, «Finland», στο *European Fascism*, επιμ. S.J. Woolf (Λονδίνο, 1969), 184-216· και άρθρα των Risto Alapuro και Reijo Keikonen, στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?*, 678-701.

χικά καθεστώτα, αλλά αυτά ακριβώς τα καθεστώτα στάθηκαν περισσότερο εμπόδιο παρά παρότρυναν το φασισμό.

Πορτογαλία

Στην Πορτογαλία, το 1926, ο στρατός εγκαθίδρυσε ένα δεξιό αυταρχικό καθεστώς. Αυτό αργότερα αναδιοργανώθηκε, και στη νέα του μορφή επιβίωσε μέχρι να ανατραπεί μετά από μισό σχεδόν αιώνα από μια άλλη στρατιωτική εξέγερση, το 1974. Το πορτογαλικό καθεστώς επίσημα αποκήρυσσε το φασισμό, και στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρέμεινε ουδέτερο, μέχρι που το 1943 έγειρε προς τη μεριά των συμμάχων. Ένα φασιστικό κίνημα που πράγματι αναπτύχθηκε στην Πορτογαλία τσακίστηκε από την ίδια τη δικτατορία, όπως στην Αυστρία, την Ουγγαρία και τη Ρουμανία.

Η αδυναμία του φασισμού στην Πορτογαλία εκ πρώτης όψεως μπορεί να μας μπερδεύει, αφού εδώ, όπως έχει γράψει ένας κορυφαίος αναλυτής του ζητήματος, υπήρχαν πολλές από τις υποτιθέμενες προϋποθέσεις του φασισμού, όπως ο «μοντερνισμός, ο φουτουρισμός, ο εθνικισμός, τα τραύματα που προέκυψαν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η εργατική επίθεση, ο αντικομουνισμός, νεαροί αξιωματικοί του στρατού πολιτικοποιημένοι από την Ακροδεξιά, ο φασισμός avant la lettre του Σιντόνιο Παΐς, η γέννηση της μαζικής πολιτικής, η κρίση νομιμοποίησης του φιλελευθερισμού, ακόμα και κάποιοι πραγματικοί φασίστες».[34]

Αρχικά η στρατιωτική δικτατορία του 1926 υποστηριζόταν από ένα ευρύ φάσμα δυνάμεων που εκτεινόταν προσωρινά έως τη μετριοπαθή Αριστερά, και προς στιγμήν ήταν ακαθόριστο το τι πορεία θα ακολουθούσε. Τα συστατικά της στοιχεία περιελάμβαναν κάποιους συντηρητικούς φιλελεύθερους, αλλά υπήρχε επίσης και μια μερίδα μετριοπαθών αυταρχικών συντηρητικών και, εκτός από αυτούς, άλλα πιο ακραία και αδιαμόρφωτα στοιχεία της ριζοσπαστικής Δεξιάς. Στις αρχές του 1928 αρκετές μικρές ομάδες της τελευταίας τελικά συνασπίστηκαν στην ελιτίστικη Liga Nacional 28 de Maio, η οποία επεδίωξε την προώθηση ενός νέου μόνιμου αυταρχικού συστήματος.[35]

Το 1928, η στρατιωτική δικτατορία διόρισε καινούργιο Υπουργό Οικο-

---

34. A. Costa Pinto, *Os camisas azuis* (Λισαβόνα, 1994), 142-43.

35. A. Costa Pinto, «A Direita Radical e a Ditadura Militar: A Liga Nacional 28 de Maio, 1928-1933», στο *Conflict and Change in Portugal*, επιμ. E. de Sousa Ferreira & W.C. Opello Jr. (Λονδίνο, 1985), 23-39.

νομικών τον Δρ. Αντόνιο ντε Ολιβέιρα Σαλαζάρ από το πανεπιστήμιο Κοΐμπρα, ηγετική φιγούρα μεταξύ των καθολικών κορπορατιστών.[36] Αμέσως κατέστησε τον εαυτό του τον απαραίτητο διαχειριστή του συστήματος, ισορροπώντας τον προϋπολογισμό και σταθεροποιώντας τα οικονομικά της κυβέρνησης. Το 1932 ο Σαλαζάρ έγινε πρωθυπουργός, και από αυτή τη θέση επιδίωξε τη δημιουργία ενός μόνιμου συστήματος θεσμοποιημένου μετριοπαθούς αυταρχισμού, εισάγοντας το 1933 ένα καινούργιο κορπορατιστικό σύνταγμα για την Πορτογαλική Δημοκρατία — το πρώτο νέο κορπορατιστικό σύνταγμα σε όλη την Ευρώπη, που πρόλαβε αυτό της Αυστρίας κατά ένα χρόνο. Ο Σαλαζάρ, που ήταν ένας πιστός καθολικός και αντιτίθετο σε κάθε μορφή ριζοσπαστισμού, θέλησε να συμβιβάσει τον οικονομικό κορπορατισμό με έναν ελεγχόμενο ημιαυταρχικό πολιτικό φιλελευθερισμό, κι έτσι εισήγαγε ένα κορπορατιστικό Κοινοβούλιο για την εκπροσώπηση των κοινωνικών και οικονομικών συμφερόντων και μια άμεσα εκλεγόμενη εθνική συνέλευση. Οργάνωσε επίσης την Εθνική Ένωση, που υποστήριζε την κυβέρνηση και τη βοηθούσε να κερδίζει τις εκλογές και στο να παράσχει καινούργιο προσωπικό.[37] Οι εκλογές όμως διεξάγονταν κανονικά, παρόλο που ήσαν προσεκτικά ελεγχόμενες. Η Εκκλησία και το κράτος παρέμεναν διαχωρισμένα. Η καλύτερη περιγραφή του συστήματος του Σαλαζάρ είναι αυτή του «αυταρχικού κορπορατισμού» ή ακόμα «αυταρχικού κορπορατιστικού φιλελευθερισμού».[38]

Η Liga Nacional 28 de Maio είχε ελπίσει να αποφύγει ακριβώς τέτοιου τύπου μετριοπαθή αποτελέσματα, τα οποία φοβόταν ότι θα ήταν υπέρ του δέοντος φιλελεύθερα. Στις αρχές του 1932 μπορεί να είχε 10.000 μέλη, αλλά ο Σαλαζάρ την έφερε υπό τον έλεγχό του μάλλον εύκολα με το να θέσει κάποιους από τον διοικητικό μηχανισμό της κυβέρνησής του ως υπεύθυνους γι' αυτή, και η οργάνωση εξαφανίστηκε το 1933. Τα απομεινάρια της συνασπίστηκαν με την Εθνική Ένωση του Σαλαζάρ.

36. Για την προϊστορία του καθολικού κορπορατισμού στην Πορτογαλία, βλ. M. Braga da Cruz, *As origens da democracia cristã e o salazarismo* (Λισαβόνα, 1980).

37. M. Braga da Cruz, *O partido e o estado no salazarismo* (Λισαβόνα, 1988).

38. Η φράση προέρχεται κατά ένα μέρος από τον Marcello Caetano, τον τελευταίο ηγέτη του καθεστώτος, και επεξηγείται στο M. Braga da Cruz, «Notas para uma caracterização política do salazarismo», *Análise Social*, 72 (1982), 897-926. Η κυριότερη ιστορία του καθεστώτος του Salazar είναι το *O Estado Novo, 1926-1974*, από τον Fernando Rosas, η οποία αποτελεί τον τόμο 7 της *História de Portugal*, επιμ. J. Mattoso (Λισαβόνα, 1994). Η καλύτερη ανάλυση στα αγγλικά μπορεί να βρεθεί στα: T. Gallagher, *Portugal: A Twentieth-Century Interpretation* (Μάντσεστερ, 1983), 38-190· R.A.H. Robinson, *Contemporary Portu-*

Εντωμεταξύ, το 1931-32, αναπτύχθηκε ένα αυθεντικά φασιστικό κίνημα στην Πορτογαλία που αντιτίθετο σφοδρότατα στην εγκαθίδρυση ενός συστήματος που θα ήταν απλώς μετριοπαθές και συντηρητικό αυταρχικό. Αρχικά το κίνημα οργανώθηκε από φοιτητές που ήταν απογοητευμένοι τόσο με τον δεξιό χαρακτήρα της Liga Nacional όσο και από τη μετριοπαθή διακυβέρνηση του Σαλαζάρ, και επίσημα συστάθηκε τον Σεπτέμβριο του 1932 ως Πορτογαλικός Εθνικός Συνδικαλισμός υπό τον Ρολάο Πρέτο, έναν πρώην ηγέτη της μοναρχικής ενοποίησης που είχε κινηθεί προς τα «αριστερά». Ο Πρέτο διακήρυττε ότι «ο εθνικισμός δεν μπορεί πλέον να σηματοδοτεί την "Παράδοση" αλλά το σπάσιμο της μήτρας, τη ρήξη με τους παλιούς ιδεολογικούς περιορισμούς, έτσι ώστε το πνεύμα να πετάξει πολύ πιο ψηλά».[39] Οι Εθνικοί Συνδικαλιστές υιοθέτησαν τους μπλε χιτώνες και γενικά ταυτίζονταν με τον φασισμό, αν και ο Πρέτο, σε αρκετές περιπτώσεις, ισχυριζόταν ότι ήταν «πέρα από το φασισμό και το χιτλερισμό», εφόσον η επίδρασή τους πάνω στο αυταρχικό κράτος ήταν διαιρετική, ενώ οι Εθνικοί Συνδικαλιστές επιδίωκαν να βασίσουν το κίνημά τους πάνω σε πορτογαλικές καθολικές αξίες και στην «αξιοπρέπειά μας ως ελευθέρων ανθρώπων».[40] Οι Κυανοχίτωνες διακήρυξαν τη δική τους επανάσταση, δίνοντας έμφαση στον κοινωνικό μετασχηματισμό, αν και οι όροι που χρησιμοποιούσαν ήσαν πολύ αόριστοι. Στην πράξη, καλωσόρισαν τις επαφές με άλλα φασιστικά κινήματα, και, παρά τις κάποιες περιστασιακές παρατηρήσεις από τον Πρέτο, φαινόταν ότι είχαν ταυτιστεί απόλυτα με τον ιταλικό φασισμό, ενώ διατηρούσαν τις αποστάσεις τους από το ναζισμό και καταδίκαζαν τις υπερβολές της Λεγεώνας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Οι σχέσεις με την ισπανική Φάλαγγα ήσαν κατά κάποιο τρόπο συγκρουσιακές. Ο Ραμίρο Λεντέσμα φοβόταν ότι οι Κυανοχίτωνες ήσαν δυνητικά αντιδραστικοί, ενώ ο ίδιος ο Πρέτο κριτικάριζε τον ηγέτη των φαλαγγιτών Χοσέ

---

gal (Λονδίνο, 1979), 32-193. Δύο ευρύτερες διαπραγματεύσεις της ανάπτυξης του πορτογαλικού κορπορατισμού είναι των M. de Lucena, *A evolução do sistema corporativo português*, 2 τ. (Λισαβόνα, 1976), και H.J. Wiarda, *Corporatism and Development: The Portuguese Experience* (Άμχερστ, 1977). Αλλά βλ. P.C. Schmitter, *Corporatism and Public Policy in Authoritarian Portugal* (Μπέβερλι Χιλς, 1975), και τις σύντομες μελέτες στο L.S. Graham & H.M. Makler, επιμ., *Contemporary Portugal* (Όστιν, 1979). Η καλύτερη συλλογή πρόσφατων πορτογαλικών μελετών μπορεί να βρεθεί στο *O Estado Novo*, 2 τ. (Λισαβόνα, 1987). Ο Antonio Costa Pinto προσφέρει μια εξαιρετική ανάλυση των ποικίλων ερμηνειών του πορτογαλικού καθεστώτος στο *O Salazarismo e o fascismo europeu: Problemas de interpretação nas ciencias sociais* (Λισαβόνα, 1982).

39. J. Medina, *Salazar e os fascistas* (Λισαβόνα, 1979), 239.

40. Costa Pinto, *Camisas azuis*, 215.

Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα ως μάλλον πολύ «καπιταλιστή». Επιπλέον, οι Πορτογάλοι είχαν κάνει διάφορα σχέδια για την Ισπανική Γαλικία, ενώ κάποιοι τουλάχιστον από τους φαλαγγίτες πίστευαν ότι οι Ισπανοί θα έπρεπε να κυριαρχούν σ' ολόκληρη τη Χερσόνησο.[41] Αυτή η ταραγμένη σχέση ήταν παρόμοια περίπου με αυτή μεταξύ του Σταυρού-Βέλους στην Ουγγαρία και της Λεγεώνας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Ρουμανία.

Όπως κάποιες άλλες καινούργιες ριζοσπαστικές οργανώσεις, οι Εθνικοί Συνδικαλιστές θεωρούσαν ότι ανήκαν περισσότερο σ' ένα κίνημα παρά σ' ένα κόμμα. Στη διάρκεια του 1933 αναπτύχθηκαν με σχετικά γρήγορους ρυθμούς, κι έφθασαν να έχουν μέχρι και 25.000 μέλη, ενώ την ίδια εποχή η κυβερνητική Εθνική Ένωση είχε μόνον γύρω στις 20.000. Το επίκεντρο των μαχητικών τους ενεργειών ήταν η Λισαβόνα και οι συντηρητικές βόρειες πόλεις Μπράγκα και Μπραγκάνσα. Για τα μέλη που υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, το μεγαλύτερο, αν και μειοψηφικό, ποσοστό προερχόταν από την εργατική τάξη, ακολουθούσαν οι υπάλληλοι και οι φοιτητές, έπειτα οι καταστηματάρχες, οι μικροεπιχειρηματίες και οι αγρότες. Υπήρχε επίσης ένας σημαντικός μάλλον αριθμός νεότερων αξιωματικών του στρατού. Αντιθέτως, η Εθνική Ένωση απαρτιζόταν σε μεγαλύτερο ποσοστό από επαγγελματίες, γαιοκτήμονες και διάφορα άλλα συντηρητικά μεσοαστικά στοιχεία.[42] Όσον αφορά το πολιτικό τους παρελθόν, η μεγαλύτερη μερίδα των ηγετών και των μαχητών προερχόταν από το παλιό ενωτικό κίνημα, και αρκετές τοπικές ομάδες Εθνικών Συνδικαλιστών φαίνονταν να ενδιαφέρονται για την παλινόρθωση της μοναρχίας, πράγμα που έτεινε να θολώνει την αυθεντικότητα της φασιστικής τους ταυτότητας. Οι Εθνικοί Συνδικαλιστές οργάνωσαν μικρές brigadas de choque (ταξιαρχίες κρούσεως), αλλά σπάνια εμπλέκονταν σε ενέργειες άμεσης δράσης.

Ο Σαλαζάρ έκανε ξεκάθαρο ότι απέρριπτε τον φασιστικό «παγανιστικό καισαρισμό» και το «νέο [φασιστικό] κράτος το οποίο δεν γνωρίζει νομικούς ή ηθικούς περιορισμούς».[43] Τον Εθνικό Συνδικαλισμό αποκήρυξαν επίσης έντονα οι καθολικοί ηγέτες. Ενώ εγκαινίαζε το Estado Novo (Καινούργιο Κράτος) του το 1933, ο Σαλαζάρ πίεζε έντονα τους Κυανοχίτωνες, κλείνοντας την εφημερίδα τους, απολύοντας κάποιους από τους ηγέτες τους που κατείχαν κυβερνητικές θέσεις και λογοκρίνοντας αυστηρά κάθε δραστηριότητά τους. Δημιούργησε επίσης τη δική του φοιτητική οργάνωση,

41. *Ο.π.*, 215-23.
42. *Ο.π.*, 260-303.
43. Παρατίθεται στο A. Ferro, *Salazar* (Λισαβόνα, 1933), 148.

την Accão Escolar Vanguarda (Φοιτητική Πρωτοποριακή Δράση, AEV), για να τους υπερφαλαγγίσει με μια πιο μετριοπαθή νεολαιίστικη ομάδα.[44] Τον Νοέμβριο του 1933 ο Σαλαζάρ έδωσε την άδεια στους Εθνικούς Συνδικαλιστές να διοργανώσουν μια εθνική συνδιάσκεψη, αφήνοντας παράλληλα να διαφανεί η θέλησή του να τους αφομοιώσει αν μετρίαζαν τις θέσεις τους και αποκήρυσσαν τις φασιστικές ιδέες. Τους πρώτους μήνες του 1934 σημείωσε κάποιες επιτυχίες στην προσπάθειά του να διασπάσει το κίνημα. Αυτοί που αποσχίσθηκαν σε πολλές περιπτώσεις απορροφήθηκαν από το καθεστώς (όπου για το υπόλοιπο της δεκαετίας κάποιοι από αυτούς συνιστούσαν μια de facto φασιστικού τύπου ομάδα πίεσης μέσα στο κρατικό συνδικαλιστικό σύστημα). Στις 29 Ιουλίου του 1934 ο Σαλαζάρ ανακοίνωσε τη διάλυση της οργάνωσης των Εθνικών Συνδικαλιστών. Μεταξύ των αιτίων γι' αυτή την απόφαση η ανακοίνωση της κυβέρνησης ανέφερε τον φασιστικό «εκθειασμό της νεότητας, τη λατρεία της δύναμης μέσα από την αποκαλούμενη άμεση δράση, την αρχή της υπεροχής της κρατικής πολιτικής ισχύος στην κοινωνική ζωή, την τάση να οργανώνουν τις μάζες κάτω από έναν μοναδικό ηγέτη».[45]

Την ίδια στιγμή ο Σαλαζάρ ένιωθε την ανάγκη να δώσει μια κάπως πιο δυναμική και μαζική εμφάνιση στο σύστημά του. Αυτό το κατόρθωσε με την AEV, η οποία, μ' έναν αντιφατικό τρόπο, διατηρούσε επαφές με τον CAUR στη Ρώμη, τον οργανισμό για την προώθηση του «οικουμενικού φασισμού». Ο μόνος Πορτογάλος αντιπρόσωπος στο συνέδριο του CAUR στο Μοντρέ, τον Δεκέμβριο του 1934, ήταν ο Αντόνιο Έσα ντε Κεϊρόζ, ηγέτης της AEV (και γιος του μεγαλύτερου Πορτογάλου μυθιστοριογράφου). Η παρουσία του δημιούργησε μια ανωμαλία, αφού ήταν η μόνη περίπτωση αντιπροσώπου που δεν αντιπροσώπευε ένα υποτιθέμενα φασιστικό κίνημα το οποίο αντιπολιτευόταν την κυβέρνηση που κατείχε την εξουσία στη χώρα του. Επιπλέον, ο Έσα ντε Κεϊρόζ ανακοινώθηκε ως ο αντιπρόσωπος των «Εθνικών Συνδικαλιστών, με ηγέτη τον Σαλαζάρ». Δεν είναι ξεκάθαρο το εάν ο Σαλαζάρ είχε ποτέ εγκρίνει αυτή την πρωτοβουλία, και στη διάρκεια του 1935 οι σχέσεις με τον CAUR άρχισαν να ψυχραίνουν ενώ η ίδια η AEV υποβαθμίστηκε.[46] Η πορτογαλική κυβέρνηση καταδίκασε την

44. A. Costa Pinto & A. Ribeiro, *A Accão Escolar Vanguarda* (Λισαβόνα, 1980).

45. *Diario de Noticias* (Λισαβόνα), 29 Ιουλίου 1934, που παρατίθεται στο Costa Pinto, *Camisas azuis*, 361, και στο J. Ploncard d'Assac, *Salazar* (Παρίσι, 1967), 107.

46. S. Kuin, «O Braço Longo de Mussolini: Os "Comitati d'Azione per l'Universalità di Roma" em Portugal, 1933-1937», *Penélope*, 11 (1993), 7-20.

εισβολή του Μουσολίνι στην Αιθιοπία, κι ένας Πορτογάλος διπλωμάτης, που κατείχε την προεδρία της επιτροπής της Ένωσης των Εθνών, ήταν υπεύθυνος για το συντονισμό των οικονομικών κυρώσεων εναντίον της φασιστικής Ιταλίας.

Εντωμεταξύ, οι κανονικοί Εθνικοί Συνδικαλιστές διατηρούσαν μια παράνομη οργάνωση, αν και αρκετοί μαχητές τους συνελήφθησαν. Ο Πρέτο βοήθησε στην οργάνωση μιας πολύ ανομοιογενούς συνωμοσίας εναντίον του πορτογαλικού καθεστώτος. Της συνωμοσίας ηγούντο οι Εθνικοί Συνδικαλιστές κι ένας μικρός κύκλος μοναρχικών, υποστηριζόταν όμως από κάποιους δεξιούς ρεπουμπλικάνους, ακόμα και από λίγους σοσιαλιστές και αναρχικούς, που ενδιαφέρονταν απλώς να ανατρέψουν το υπάρχον καθεστώς. Ο Πρέτο ήλπιζε μάλλον στην αποφασιστική βοήθεια του στρατού, αλλά η εξέγερση της 10ης Σεπτεμβρίου του 1935 υποστηρίχθηκε μόνο από μια μικρή μερίδα των ενόπλων δυνάμεων και απέτυχε τελείως, οδηγώντας στην πλήρη κατάπνιξη των Εθνικών Συνδικαλιστών.[47] Ο φασισμός στην Πορτογαλία υπέφερε την ίδια μοίρα όπως και όμοιοί του στην Αυστρία, την Ουγγαρία και τη Ρουμανία.

Παρ' όλ' αυτά, ο Σαλαζάρ οικειοποιήθηκε πρόθυμα κάποια από τα εξωτερικά γνωρίσματα του φασισμού, και ο Ισπανικός Εμφύλιος, που ξέσπασε τον Ιούλιο του 1936, ώθησε το Estado Novo του ακόμα περισσότερο προς αυτή την κατεύθυνση. Η ισπανική σύγκρουση, μάλιστα, ριζοσπαστικοποίησε έντονα το πολιτικό κλίμα στη Χερσόνησο, οδηγώντας το πορτογαλικό καθεστώς στη δημιουργία ενός μεγάλου κινήματος νεολαίας, της Mocidade Portuguesa (Πορτογαλική Νεολαία), και μιας επικουρικής παραστρατιωτικής οργάνωσης, της Legião Portuguesa, που και οι δύο χρησιμοποίησαν τον φασιστικό χαιρετισμό. Αν και η Mocidade χαρακτηριζόταν εξαρχής από τους καθολικούς της προσανατολισμούς, η Legião ήταν πολύ πιο πολιτική κι έμοιαζε με κανονική φασιστική πολιτοφυλακή. Το 1939 είχε 53.000 μέλη, αν και δραστήρια ήταν μόνον γύρω στα 30.000 από αυτά. Όμως η κύρια πολιτική οργάνωση του καθεστώτος ήταν η Εθνική Ένωση, η οποία κυριαρχούσε ιδιαίτερα στην τοπική διοίκηση, και μετά το τέλος του ισπανικού Εμφυλίου η Legião υποβαθμίστηκε.[48]

Ο φασισμός στην Πορτογαλία δεν έπαιξε ρόλο ούτε στην ανατροπή τού

---

47. Costa Pinto, *Camisas azuis*, 276-82.

48. J. da Silva, *Legião Portuguesa* (Λισαβόνα, 1975)· C. Oliveira, *Portugal e a Guerra Civil de Espanha* (Λισαβόνα, 1988)· L.N. Rodrigues, «A Legião Portuguesa no espectro político nacional, 1936-1939», *Penélope*, 11(1993), 21-36.

κοινοβουλευτισμού ούτε στη διαμόρφωση του καινούργιου αυταρχικού συστήματος, λειτουργώντας, αντίθετα, ως ένα κίνημα αντιπολίτευσης εναντίον της μετριοπάθειας του τελευταίου. Μετά το 1935 ο Εθνικός Συνδικαλισμός θα επιβιώσει μόνον ως μια μικροσκοπική μισοπαράνομη σέκτα· οι πρώην Κυανοχίτωνες που είχαν προσχωρήσει στο καθεστώς δεν είχαν μεγάλη επίδραση, με τη μερική εξαίρεση της επιρροής τους στο συνδικαλιστικό κίνημα. Ο ίδιος ο Σαλαζάρ αρνήθηκε την υποστήριξη του φασιστικού κινήματος, ήταν εχθρικός στη γνήσια φασιστική κουλτούρα, απέρριπτε κάθε αντίληψη περί χαρισματικής Führerprinzip, τις γενικές ιδέες περί πολιτιστικού εκσυγχρονισμού, καθώς επίσης και την προτεραιότητα της επιτάχυνσης των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης. Παρομοίως, απέρριπτε το μιλιταρισμό και τη νέα μορφή επιθετικού ιμπεριαλισμού επειδή τα θεωρούσε αντίθετα στα πορτογαλικά συμφέροντα, τα οποία έπρεπε να επικεντρώνονται στο νόμο και την τάξη, με στόχο τη διατήρηση της ήδη υπάρχουσας αυτοκρατορίας. Αν και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα χρησιμοποίησε κάποια εξωτερικά οργανωτικά και χορογραφικά γνωρίσματα του φασισμού, υπήρξε κατηγορηματικός στην απόρριψη των πιο χαρακτηριστικών και καθοριστικών του γνωρισμάτων: Η ιδεολογία του Σαλαζάρ ήταν αυτή του κορπορατιστικού καθολικισμού και, μολονότι η μετριοπάθειά του τον απέτρεψε από το να συνενώσει και πάλι την Εκκλησία με το κράτος, το Estado Novo θα πρέπει να ιδωθεί ως ένα καινούργιο καθολικό κορπορατιστικό κράτος ανάλογο με αυτό του Ντόλφους στην Αυστρία.

Έπειτα από την αποφασιστική αντίθεση του καθεστώτος εναντίον του φασισμού, οι πιθανότητες του τελευταίου στην Πορτογαλία περιορίστηκαν και από κάποιους άλλους βασικούς παράγοντες: το σχετικά χαμηλό επίπεδο κινητοποίησης των μαζών σε μια χώρα όπου η αυθεντική μαζική πολιτική δεν είχε ποτέ αναπτυχθεί πλήρως· τη σχετική αδυναμία της απειλής από την εργατική Αριστερά (σε σύγκριση με την Ιταλία, τη Γερμανία, την Αυστρία ή την Ισπανία)· το γεγονός ότι η Πορτογαλία ήταν με την πλευρά των νικητών στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κι έτσι διάφορα τραύματα από αυτή τη σύγκρουση, που ίσως εξακολουθούσαν να υφίστανται, στα τέλη της δεκαετίας του '20 είχαν επουλωθεί· τη θέση της ως κορεσμένης και αμυντικής ιμπεριαλιστικής χώρας που η κύρια ενασχόλησή της ήταν η διατήρηση της αυτοκρατορίας που ήδη είχε υπό την κατοχή της· και, τελικά, την ουσιαστικά αγροτική δομή της κοινωνίας, που ήταν λιγότερο επιρρεπής στη μαζική κινητοποίηση (ακόμα και αν φασιστικά κινήματα είχαν κατορθώσει να κινητοποιήσουν την υποστήριξη των αγροτών στην Ιταλία, την Αυστρία, την Ουγγαρία και τη Ρουμανία).

Ελλάδα

Η Ελλάδα, μια μικρή νοτιοευρωπαϊκή χώρα, που για πολύ καιρό ήταν πιο ασθενική από την Πορτογαλία, χαρακτηριζόταν, παρ' όλ' αυτά, από τα πιο σοβαρά αλυτρωτικά προβλήματα της Ευρώπης. Η αποκαλούμενη Μεγάλη Ιδέα της εδαφικής επέκτασης ήταν ένα σταθερό γνώρισμα της ελληνικής ζωής από την αρχή της απελευθέρωσης της Νότιας Ελλάδας από την οθωμανική κυριαρχία στις αρχές του 19ου αιώνα. Επιπλέον, η ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο με την Τουρκία το 1921-23, και η συνεπακόλουθη εισροή εξαθλιωμένων προσφύγων, δημιούργησαν τεράστια εθνικά προβλήματα και μια έντονη αίσθηση αποστέρησης του status της.

Έτσι, ενώ στην Ελλάδα φαινόταν να υπάρχουν κάποιες από τις κύριες αναγκαίες μεταβλητές για την ανάπτυξη του φασισμού, έλειπαν όμως άλλες πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνικές συνιστώσες. Στο επίπεδο της καθημερινής κοινωνικής ζωής, η σταθερότητα της ελληνικής πολιτικής οργάνωσης ήταν αξιοσημείωτη, και βασιζόταν γερά —παρά τη μεγάλη προσφυγική μειονότητα— σε δύο μεγάλες μετριοπαθείς πολιτικές δυνάμεις: την Αριστερά και τη Δεξιά. Το μεγαλύτερο μέρος της πολιτισμικής ζωής ήταν είτε φιλελεύθερο-προοδευτικό είτε ημιπαραδοσιακό, έτσι που οι αληθινά καινούργιες ριζοσπαστικές ιδέες έβρισκαν μικρό ακροατήριο. Ο εθνικιστικός ριζοσπαστισμός παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό στα χέρια των φιλελευθέρων. Παρά τη μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση που ολοκληρώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '20, το κοινωνικό περιβάλλον της πλειονότητας των αγροτών, που αποτελούσαν την πλειοψηφία του έθνους, δεν είχε αλλάξει ακόμη δραστικά. Τα παλιά σχήματα των πελατειακών σχέσεων επιβίωσαν για ένα μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα.[49] Ακόμα και οι φιλελεύθεροι βασίζονταν σε αυτές. Έτσι, η άμεση κινητοποίηση των μαζών δεν ήταν ακόμα ένα κυρίαρχο στοιχείο της πολιτικής ζωής. Συνεπώς, παρά τις καλειδοσκοπικές αλλαγές κυβερνήσεων, η επίμονη παρουσία τέτοιων παραγόντων απέτρεπε το άνοιγμα καινούργιου χώρου για ένα φασιστικό κίνημα.

Τελικά, η καταστροφή του 1922-23 είχε ένα ιδιαίτερο καθαρτήριο αποτέλεσμα, ενώ ο στόχος τού να συμπεριληφθούν όλοι σχεδόν οι Έλληνες σε μια ανεξάρτητη πατρίδα είχε πραγματοποιηθεί. Η Τουρκία ήταν ένας πολύ μεγάλος αντίπαλος για να αμφισβητηθεί και πάλι, ιδιαίτερα αφότου οι με-

---

49. Αυτή η πλευρά της ελληνικής πολιτικής δομής τονίζεται ιδιαίτερα στο άκρως ενδιαφέρον έργο του Nicos P. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America* (Νέα Υόρκη, 1986).

γάλες δυνάμεις έκαναν εμφανή την έλλειψη υποστήριξης εκ μέρους τους. Δεν υπήρχαν πια εναπομείνασες ελληνοκατοικημένες αλύτρωτες περιοχές για την υπόθαλψη περαιτέρω φιλοδοξιών, κι έτσι ένας καινούργιος φασιστικός εθνικισμός μπορούσε να αναπτυχθεί μόνο μέσα από μια σχέση εξάρτησης με άλλες δυνάμεις. Έτσι, μετά το 1923, η Ελλάδα δεν αντιμετώπιζε τόσο πολλές προκλήσεις από την ύπαρξη αλύτρωτων εδαφών και είχε πολύ μικρή ενθάρρυνση από άλλες δυνάμεις για πιθανές αλλαγές συνόρων ή φιλοδοξίες απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη εποχή μετά το 1830. Μέχρι την εμφάνιση της απειλής από την Ιταλία στα τέλη της δεκαετίας του '30, οι πιέσεις της Ελλάδας όσον αφορά τη διεθνή της θέση είχαν εκτονωθεί σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ'ό,τι στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα.

Ωστόσο, οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα ήταν από τις πιο ασταθείς στην Ευρώπη. Πριν το 1926, η μόνη κοινοβουλευτική δημοκρατία που την ξεπερνούσε σε αστάθεια ήταν αυτή της Πορτογαλίας, ενώ η Ελλάδα πήρε τα σκήπτρα στη δεκαετία που ακολούθησε. Αυτή η έντονη αστάθεια πήγαζε από πολλούς παράγοντες. Καταρχάς υπήρχε η οξεία πόλωση μεταξύ των φιλελεύθερων δημοκρατικών και των συντηρητικών μοναρχικών, που ήταν πολύ πιο επίμονη από κάθε παρόμοια πόλωση σε οποιαδήποτε νοτιοευρωπαϊκή ή βαλκανική χώρα. Ένας δεύτερος παράγοντας ήταν η επίμονη κυριαρχία στην πολιτική σκηνή της πελατειακής δομής, η οποία περιόρισε τα αποτελέσματα της, υποτιθέμενης, καθολικής ψηφοφορίας των ανδρών που άρχισε να εφαρμόζεται από το 1864. Ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων εξηγεί ως ένα βαθμό ένα «κυκλικό» φαινόμενο της ελληνικής πολιτικής σκηνής μεταξύ του 1917 και του 1936, τη γρήγορη εναλλαγή μεταξύ βραχύβιων πολιτικών και προσωρινών στρατιωτικών κυβερνήσεων, με έναν τρόπο που ήταν πολύ πιο ακραίος από αυτόν της Πορτογαλίας και παρόμοιος με αυτόν μιας λατινοαμερικάνικης χώρας, και που δεν προσομοίαζε με οτιδήποτε άλλο στην Ευρώπη. Ένας άλλος παράγοντας, που έπαιξε μικρότερο ρόλο στη Νοτιοδυτική Ευρώπη, ήταν η κατά περιόδους αποφασιστική επιρροή των εξωτερικών σχέσεων και της στρατιωτικής εμπλοκής, όπως το 1917-23.

Η ελληνική κρίση στη διάρκεια της ύφεσης είχε κυρίως πολιτικό χαρακτήρα, επειδή μετά το 1932 ο αντίκτυπος της ύφεσης αφομοιώθηκε πολύ γρήγορα, καθώς η κυβέρνηση σταμάτησε τις πληρωμές του εξωτερικού χρέους και η βιομηχανική παραγωγή προχωρούσε με ραγδαίους ρυθμούς. Όμως ο *εθνικός διχασμός** βάθυνε γι' άλλη μια φορά. Αφότου οι μοναρχι-

* Ελληνικά στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

κοί-συντηρητικοί κέρδισαν και πάλι την εξουσία, οι φιλελεύθεροι μποϊκοτάρισαν τις εκλογές του 1935. Ο στρατηγός Γεώργιος Κονδύλης, ένας από τους ανώτερους αξιωματικούς που πριν από μια δεκαετία είχε δραστηριοποιηθεί για την εξάλειψη της μοναρχίας, μπήκε τότε επικεφαλής ενός πραξικοπήματος για την παλινόρθωσή της. Αυτή την περίοδο, η απειθαρχία του στρατού ήταν εντονότερη από οπουδήποτε αλλού στην Ευρώπη, και πολλαπλασιάζονταν οι συζητήσεις για την αποτυχία του κοινοβουλευτικού συστήματος ακόμα και μέσα στους φιλελεύθερους.

Τον Απρίλιο του 1936, μετά από την αποτυχία των δύο κυριοτέρων κομμάτων να φτάσουν σε συμφωνία, υπήρξε η ανάγκη για μια άλλη προσωρινή κυβέρνηση, και ο βασιλιάς Γεώργιος διόρισε μια κυβέρνηση για την επίβλεψη της τρέχουσας κατάστασης υπό τον δεξιό εθνικιστή στρατηγό Ιωάννη Μεταξά, αν και το κόμμα του στις εθνικές εκλογές τρεις μήνες νωρίτερα δεν είχε κερδίσει πάνω από το 4% των ψήφων. Μετά από μια σειρά μεγάλων απεργιών, ο Μεταξάς κήρυξε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, ανέλαβε όλες τις κυβερνητικές εξουσίες και παρέκαμψε το Κοινοβούλιο. Πρώτα θέσπισε ένα υπουργείο που συνίστατο από «επιχειρηματίες, τραπεζίτες και τεχνοκράτες [...], ένα συνασπισμό ειδημόνων και καθηγητών».[50]

Τον επόμενο μήνα όμως κήρυξε την αντικατάσταση του κοινοβουλευτικού συστήματος από το «Νέο Κράτος». Στη συνέχεια ανακοινώθηκε ότι η κρατική ρύθμιση της οικονομίας θα γινόταν μέσα από ένα κορπορατιστικό πλαίσιο, αν και η εφαρμογή αυτών των διακηρύξεων ήταν ελλιπής. Το κράτος ανέλαβε τη διαχείριση των συνδικάτων, ενώ μέσα από τις εκτεταμένες κυβερνητικές ρυθμίσεις, που έβριθαν από ελέγχους τιμών, έγινε μια προσπάθεια ελέγχου της οικονομίας, με αποτέλεσμα τη διατάραξή της. Η κοινωνική ασφάλιση επεκτάθηκε κάπως. Ανακοινώθηκε η ανακούφιση των αγροτών από τα μεγάλα χρέη, αν και στην πραγματικότητα η βιομηχανία και ο χρηματιστικός τομέας ευημερούσαν πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι αγρότες. Όλα τα πολιτικά κόμματα διαλύθηκαν, αν και ο Μεταξάς δεν κατέβαλε καμιά προσπάθεια για να δημιουργήσει ένα δικό του. Η μοναδική μαζική οργάνωση που σχημάτισε ήταν η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ), που δημιουργήθηκε τον Νοέμβριο του 1936. Μέσα σε δύο χρόνια υποτίθεται ότι έφτασε το ένα εκατομμύριο μέλη, περιλαμβάνοντας έτσι τη μεγάλη πλειοψηφία της ελληνικής νεολαίας. Η ΕΟΝ είχε μόνο ένα μικρό παραστρατιωτικό παρακλάδι, αν κι έγιναν κάποιες προσπάθειες για τη δημιουργία Εργατικών Ταγμάτων. Καθώς περνούσαν οι μήνες, προχωρούσε η αντι-

50. M. Mazower, *Greece and the Inter-War Economic Crisis* (Οξφόρδη, 1991), 290.

κατάσταση των παλιών γραφειοκρατών από καινούργιο και πιο ριζοσπαστικό προσωπικό.

Στις 4 Αυγούστου του 1938, τη δεύτερη επέτειο της εγκαθίδρυσης της δικτατορίας, ο Μεταξάς «κήρυξε τον εαυτό του πολιτικό δικτάτορα εφ' όρου ζωής με την έγκριση του στέμματος. Το "Νέο Κράτος" του διακήρυττε το ευαγγέλιο του "Ελληνισμού" που θα ανύψωνε την Ελλάδα μετά από αιώνες παρακμής σε έναν "Τρίτο Πολιτισμό" (μετά την κλασική Ελλάδα και τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία)», αν και η ελληνική φυλή οριζόταν περισσότερο μέσα από την κουλτούρα και την ιστορία παρά από τη βιολογία.[51] Δεν αναζήτησε την ιδεολογική του βάση στον σύγχρονο βιταλισμό, αλλά στη Σπάρτη και το ελληνικό παρελθόν, δηλώνοντας ότι «είμαστε υποχρεωμένοι λοιπόν να πισωγυρίσουμε για να επανανακαλύψουμε τους εαυτούς μας», μια διαδικασία που απαιτούσε την ηγεσία μιας καινούργιας ελίτ.[52] Αν και το καθεστώς χρησιμοποίησε τον φασιστικό χαιρετισμό και μερικές φορές τον όρο *ολοκληρωτικός*, δεν ήταν ούτε τυπικά φασιστικό ούτε δομικά ολοκληρωτικό. Η απουσία μιας θεωρίας περί επικείμενης επανάστασης, ενός επαναστατικού δόγματος ή πολιτικής κινητοποίησης των μαζών το καθιστούσαν μάλλον ένα γραφειοκρατικό αυταρχικό καθεστώς που ιδεολογικά βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό στη θρησκεία. Υπήρχαν ελάχιστες ενδείξεις λαϊκής υποστήριξης, αλλά δεν υπήρξε κι έντονη ανοιχτή αντιπολίτευση. Η μεγαλύτερη επιτυχία του Μεταξά έγκειτο στην ενδυνάμωση του στρατού και την ανάπτυξη ενός αποτελεσματικού αστυνομικού ελέγχου, δημιουργώντας ένα μάλλον ωμό σύστημα στρατοπέδων συγκέντρωσης που πολύ σύντομα περιελάμβανε αρκετές χιλιάδες φυλακισμένους.

Αυτό το ουσιαστικά δεξιό ριζοσπαστικό αυταρχικό σύστημα έγινε αποδεκτό από το βασιλιά, από τη βρετανική κυβέρνηση (τον παραδοσιακό σύμμαχο της Ελλάδας), και ακόμα από σημαίνοντες φιλελεύθερους εμιγκρέδες, ως το πιο αποτελεσματικό σύστημα που μπορούσαν να ελπίζουν, καθώς η Ευρώπη βάδιζε προς έναν καινούργιο μεγάλο πόλεμο. Ο Μεταξάς πίστευε ότι η Ευρώπη είχε την ανάγκη μιας καινούργιας εθνικιστικής και αντιφιλελεύθερης τάξης, και προσπάθησε να προσεγγίσει τόσο τη Γερμανία όσο και την Ιταλία, ενώ χαλάρωσε τους δεσμούς με τη Βρετανία. Παρ' όλ' αυτά, δεν αποδέχθηκε την ετικέτα του φασισμού, λέγοντας σε Βρετανούς αξιωματούχους ότι «την εγγύτερη αναλογία δεν παρείχε ούτε η Γερμανία

---

51. J.V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas Regime* (Μπόουλντερ, 1983), 62.

52. *Ό.π.*

του Χίτλερ ούτε η Ιταλία του Μουσολίνι αλλά η Πορτογαλία υπό τον Δρ. Σαλαζάρ».[53] Αν και ήταν πιο μιλιταριστής αλλά και πιο ριζοσπάστης από τον Σαλαζάρ, αυτή η δήλωση δεν ήταν παραπλανητική. Το καθεστώς του Μεταξά και η χώρα αντιμετώπισαν την άμεση εισβολή της Ιταλίας το 1940. Εάν δεν είχε πεθάνει από αρρώστια τον Ιανουάριο του 1941 και η χώρα του δεν είχε υπερφαλαγγιστεί από τη Βέρμαχτ τρεις μήνες αργότερα, το καθεστώς του είχε κάποιες ελπίδες να διατηρηθεί για κάμποσο καιρό.

Το Ελληνικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Γεωργίου Μερκούρη ήταν η μόνη δύναμη στην Ελλάδα που εμπίπτει στην κατηγορία του φασισμού. Ο Μερκούρης ακολούθησε κατά κάποιο τρόπο την ίδια σταδιοδρομία με τον Βαλουά και τον Πρέτο, εκτός από το ότι η πρώην πολιτική του δράση ήταν πιο σημαντική, αφού είχε καταλάβει δύο φορές υπουργική θέση με τους συντηρητικούς μοναρχικούς κι ήταν επίσης μέλος της αντιπροσωπείας στην Ένωση των Εθνών. Κατελήφθη από τον φασιστικό ίλιγγο στα μέσα της δεκαετίας του '30, και η προσπάθειά του για πολιτική μίμησης του φασισμού δεν έτυχε σημαντικής υποστήριξης.[54]

Πολωνία

Το σύστημα διακυβέρνησης της Πολωνίας μετά το 1926 αποτελεί μια ακόμη περίπτωση κυριαρχίας ενός δεξιού αυταρχικού συστήματος στην Ανατολική Ευρώπη. Ωστόσο, το πολωνικό καθεστώς, αντίθετα απ' ό,τι πολλά όμοιά του, κυβέρνησε τη χώρα για περισσότερο από μια δεκαετία και έτεινε όλο και περισσότερο προς το δυναμισμό και τη δικτατορία χωρίς να γίνεται θεμελιακά φασιστικό. Ο Γιόζεφ Πιλσούντσκι, ο δημιουργός και ηγέτης του πολωνικού καθεστώτος, δεν ήταν οπαδός της ολοκληρωτικής δικτατορίας. Σαν τον Μουσολίνι και διάφορους άλλους φασίστες ηγέτες, άρχισε την καριέρα του ως σοσιαλιστής, αλλά από την αρχή ήταν κυρίως εθνικιστής. Το πολιτικό καθεστώς που δημιούργησε ήταν ημιπλουραλιστικό· στην αρχή απέφυγε τον αντισημιτισμό και διατήρησε ένα επίπεδο πολιτικών δικαιωμάτων. Το 1928 δημιούργησε μια πολιτική ομάδα τύπου ομπρέλας, τον BBWR (Μη Κομματικός Συνασπισμός για την Υποστήριξη

53. *Ο.π.*, 186. Βλ. επίσης, H. Cliadakis, «Le régime de Metaxas et la Deuxième Guerre Mondiale», *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, 107 (Ιούλιος 1977) 19-38.

54. Έτσι, το πιο ονομαστό μέλος της οικογένειάς του στη συνέχεια θα γινόταν η κόρη του Μελίνα Μερκούρη, η γνωστή ηθοποιός και αριστερή λαϊκίστρια πολιτικός της δεκαετίας του '80, που διετέλεσε υπουργός στην εξαιρετικά διεφθαρμένη [sic] σοσιαλιστική κυβέρνηση Παπανδρέου.

της Κυβέρνησης), για τη συνένωση, για εκλογικούς λόγους, διαφόρων κομμάτων και οργανώσεων που ήσαν πρόθυμα να υποστηρίξουν το καθεστώς. Η ομάδα αυτή συμπεριελάμβανε αρκετές εβραϊκές οργανώσεις. Τον ίδιο χρόνο αναδείχθηκε το πρώτο κόμμα σε αριθμό ψήφων, αλλά βρισκόταν πολύ μακριά από του να κερδίσει την απόλυτη πλειοψηφία σε εκλογές που δεν ήταν τελείως ελεύθερες. Οι Sanacja (Εξαγνισμός) ή Pilsudskiite υποστηρικτές του ήταν ένα μείγμα από μερίδες μετριοπαθών, καθολικών συντηρητικών, εθνικιστικών κοινωνικών ομάδων και, ιδιαίτερα, μερίδων του στρατού. Οι ηγέτες του τελευταίου —οι Συνταγματάρχες, όπως αποκαλούνταν— αναλάμβαναν όλο και πιο πολύ τα ηνία της κυβέρνησης, καθώς η υγεία του Πιλσούντσκι άρχισε να χειροτερεύει το 1930. Η κυβέρνηση έγινε πιο καταπιεστική, ιδιαίτερα όσον αφορά την ουκρανική και λευκορωσική μειονότητα. Το καινούργιο σύνταγμα του 1935 αύξησε υπέρμετρα τις εξουσίες της προεδρίας, μείωσε αυτές του Κοινοβουλίου, διατήρησε όμως τις άμεσες εκλογές. Την ίδια χρονιά, την ώρα του θανάτου του Πιλσούντσκι, τα κόμματα της αντιπολίτευσης μποϊκόταραν τις πολιτικές λειτουργίες που το καθεστώς προσπαθούσε όλο και περισσότερο να ελέγξει.[55]

Στην Πολωνία ωστόσο η κυριότερη μερίδα των ριζοσπαστών εθνικιστών δεν ήταν το Sanacja του Πιλσούντσκι αλλά το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα της Δυτικής Πολωνίας. Οι εθνικοί δημοκράτες είχαν σε μεγάλο βαθμό μεσοαστική καταγωγή, ήσαν καθολικοί, φανατικά εθνικιστές και αντισημίτες. Επιδίωξαν την εγκαθίδρυση ενός ακραίου εθνικιστικού αυταρχικού συστήματος και μια ακόμα πιο καταπιεστική πολιτική εναντίον των εθνικών μειονοτήτων, που αποτελούσαν το 1/3 του συνολικού πληθυσμού. Συνιστούσαν την κύρια μερίδα της ριζοσπαστικής Δεξιάς της Πολωνίας, και διακρίνονταν από τον μετριοπαθή αυταρχισμό του Πιλσούντσκι, τείνοντας να θαυμάζουν τη φασιστική Ιταλία. Αργότερα όμως άρχισαν να επηρεάζονται και από τον ναζιστικό ρατσισμό. Μετά την εγκαθίδρυση του καθεστώτος του Πιλσούντσκι, σχημάτισαν μια πιο ακραία δεξιά ριζοσπαστική δύναμη, το Στρατόπεδο της Μεγάλης Πολωνίας (OWP), που το 1928 κυριαρχούνταν πλήρως από τη νεολαία του. Αν και συνενώθηκε ως ένα βαθμό με τους άλλους εθνικούς δημοκράτες στο καινούργιο Εθνικό Κόμμα, το OWP διατηρούσε τις αποστάσεις του, δουλεύοντας για την προώθηση ενός νέου έντονα θρησκευτικού κορπορατιστικού αυταρχικού συστήματος, κατά προτίμηση υπό την αιγίδα της παλινορθωμένης μοναρχίας. Στις

55. A. Polonsky, *Politics in Independent Poland, 1921-1939* (Οξφόρδη, 1972), που είναι η κυριότερη μελέτη αυτής της περιόδου.

αρχές του 1933, το OWP ισχυριζόταν ότι είχε 250.000 οπαδούς. Η δύναμή του στα πανεπιστήμια ήταν αρκετά μεγάλη, κι άρχισε τις συζητήσεις για πραξικόπημα.[56] Σ' αυτό το σημείο η κυβέρνηση προχώρησε στη διάλυσή του. Όμως το αποτέλεσμα ήταν μια καινούργια, ακόμα πιο ριζοσπαστική, οργάνωση, το Στρατόπεδο του Εθνικού Ριζοσπαστισμού (ONR). Αυτή η καινούργια οργάνωση επηρεαζόταν περισσότερο από το ναζισμό παρά από τον ιταλικό φασισμό, αλλά τον επόμενο χρόνο η κυβέρνηση τη διέλυσε με παρόμοιο τρόπο. Οι εθνικοί ριζοσπάστες θα ξαναεμφανιστούν αργότερα, εντωμεταξύ όμως εμφανίστηκε η Φάλαγγα, ένα πιο ανοιχτά φασιστικό παρακλάδι, που ξεπήδησε από τη νεολαία του ONR.

Η Φάλαγγα ήταν ίσως η μόνη ξεκάθαρα φασιστική οργάνωση της Πολωνίας με κάποια σημασία. Πήρε το όνομά της από τον ισπανικό φαλαγγισμό, αλλά, όπως θα έπρεπε να περιμένουμε από ένα Εθνικό Δημοκρατικό παρακλάδι, ο καθολικισμός της ήταν πολύ πιο ακραίος από αυτόν της ισπανικής Φάλαγγας. Η Φάλαγγα επέμενε ότι ο «Θεός είναι ο ανώτατος σκοπός του ανθρώπου», μια δήλωση που θύμιζε μάλλον τον Κοντρεάνου παρά τον Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα.[57] Η Φάλαγγα, που όπως φαίνεται ποτέ δεν είχε πάνω από 2.000 μέλη, τόνιζε επίσης τη ριζοσπαστική υποταγή της οικονομίας στο εθνικοσοσιαλιστικό πρόταγμα.[58]

Οι Συνταγματάρχες που μετά το 1935 ανέλαβαν τη διακυβέρνηση της Πολωνίας, ενέτειναν τους κρατικούς ελέγχους και τον αυταρχισμό. Οι πιο ριζοσπάστες από αυτούς προέβλεψαν μια καινούργια μεγάλη παγκόσμια αναταραχή που θα σήμαινε το τέλος του φιλελευθερισμού· στόχος τους ήταν η δραστική «αναδιοργάνωση του κράτους και της κοινωνικής ζωής που απαιτεί η συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και οι βαθιοί μετασχηματισμοί που έχουμε επίγνωση ότι λαμβάνουν χώρα κοντά μας και σε ολόκληρο τον κόσμο».[59] Οι κρατικές επενδύσεις και οι ρυθμίσεις της οικονομίας αυξήθηκαν έντονα, κι έτσι, το 1939, η πολωνική κυβέρνηση κατείχε γύρω

56. W. Kozub-Ciembroniewicz, «La ricezione ideologica del fascismo italiano in Polonia negli anni 1927-1933», *SC*, 24:1 (Φεβρουάριος 1993), 5-17.

57. E.D. Wynot Jr., *Polish Politics in Transition: The Camp of National Unity and the Struggle for Power, 1935-1939* (Άθενς, Τζ., 1974), 88. Βλ. επίσης, P.S. Wandycz, «Fascsim in Poland, 1918-1939», στο Sugar, επιμ., *Native Fascism*, 92-97.

58. Αυτό βοηθά να εξηγήσουμε το γιατί ο ηγέτης της Φάλαγγας Boleslaw Piasecki (ο οποίος το 1938 αρέσκετο να τον αποκαλούν Il Duce) μετά το 1945 χρησιμοποιήθηκε ως πιόνι του κομουνιστικού καθεστώτος για ένα είδος καθολικού ειρηνιστικού και σοσιαλιστικού κινήματος. Βλ. L. Blit, *The Eastern Pretender* (Λονδίνο, 1965).

59. Παρατίθεται στο Wynot, *Polish Politics*, 85.

στο 20% του κεφαλαίου όλων των βιομηχανικών ανωνύμων εταιρειών και το 40% του τραπεζικού κεφαλαίου της χώρας.[60]

Ένα δεύτερο σημείο του προγράμματός τους ήταν η δημιουργία ενός περισσότερο ενοποιημένου κρατικού κόμματος στη θέση του BBWR που θα μπορούσε να προσελκύσει μαζική υποστήριξη. Την αποστολή αυτή εμπιστεύτηκαν στον σχετικά βραδύνου συνταγματάρχη Άνταμ Κοτς, ο οποίος, τον Φεβρουάριο του 1937, άρχισε την οικοδόμηση μιας νέας οργάνωσης, του Στρατοπέδου της Εθνικής Ενότητας (OZN). Αυτό, από πολλές πλευρές, θεωρήθηκε ως ισοδύναμο με άλλες προσπάθειες δημιουργίας κρατικών κομμάτων ή πολιτικών μετώπων από αυταρχικά καθεστώτα της Ανατολικής ή της Νότιας Ευρώπης, αλλά ο Κοτς ήταν τόσο πολύ εντυπωσιασμένος από τη Φάλαγγα και τον ηγέτη της, τον Μπόλεσλβ Πιασέτσκι, που έθεσε τον υπαρχηγό του ως επικεφαλής του τομέα νεολαίας του OZN, της Ένωσης της Νέας Πολωνίας. Το OZN άρχισε να προπαγανδίζει ένα καινούργιο είδος κορπορατιστικού αυταρχικού συστήματος, και μπόρεσε να ενσωματώσει κάποιες από τις διάφορες ομάδες που απάρτιζαν τον BBWR, ο οποίος ήταν πια παρελθόν, δίνοντας τη δυνατότητα στον Κοτς να ισχυρίζεται, αν και με μεγάλη υπερβολή, ότι στις αρχές του 1937 ο αριθμός των μελών έφτανε τα δύο εκατομμύρια. Όμως κάποιες από τις πιο μετριοπαθείς μερίδες του BBWR αρνήθηκαν να ενσωματωθούν, λόγω της έντονα αυταρχικής και πρωτοφασιστικής εμφάνισης του OZN. Τον Οκτώβριο, ο Κοτς και άλλοι ηγέτες του OZN συνηγορούσαν υπέρ του άμεσου μετασχηματισμού της Πολωνίας σε ένα μονοκομματικό κράτος που θα συνοδευόταν από μια δραστική εκκαθάριση όλων των ηγετών της αντιπολίτευσης. Αυτό όμως θεωρήθηκε ότι πήγαινε πολύ μακριά για τα μετριοπαθή στοιχεία του καθεστώτος. Στις αρχές του 1938 ο Κοτς εξαναγκάστηκε σε παραίτηση και οι σχέσεις με τη Φάλαγγα διακόπηκαν. Ο συνταγματάρχης Ζίγκμουντ Βέντα, που ήταν ο καινούργιος ηγέτης, ήταν ένας συντηρητικότερος διοικητής του στρατού που έστρεψε ενμέρει το OZN προς την κατεύθυνση της παραστρατιωτικής οργάνωσης για την εθνική άμυνα. Έχοντας την πλήρη υποστήριξη του καθεστώτος, το OZN πέτυχε τη νίκη στις γενικά ελεύθερες αλλά ενμέρει μποϊκοταρισμένες κοινοβουλευτικές εκλογές του 1938 και οι καινούργιοι ηγέτες του συνέχισαν να σχεδιάζουν για ένα πιο περιοριστικό μονοκομματικό σύστημα. Μια προσωρινή απογοήτευση αποτέλεσαν οι ανοικτές δημοτικές εκλογές του Δεκέμβρη του 1938, στις οποίες το OZN πήρε μόνο το 29% ενώ οι σοσιαλιστές το 27%.

---

60. Polonsky, *Politics*, 353-54.

Τους τελευταίους μήνες πριν από τη γερμανική εισβολή, η κυβέρνηση επιτάχυνε τις διαδικασίες που θα οδηγούσαν σ' αυτό που μερικές φορές αποκαλείται καθοδηγούμενη δημοκρατία. Το OZN δεν καλλιέργησε περαιτέρω τα πρωτοφασιστικά χαρακτηριστικά του, και στα μέσα του καλοκαιριού διάφορες άλλες εθνικιστικές ομάδες συμφώνησαν να συνενωθούν στις γραμμές του. Καθώς βάθαινε η διεθνής κρίση, ακόμα και τα κόμματα της αντιπολίτευσης ήταν πρόθυμα να διαμορφώσουν έναν συνασπισμό με την κυβέρνηση, αλλά οι Συνταγματάρχες φαίνονταν να κλίνουν περισσότερο προς τον κρατικό συγκεντρωτισμό και τον αυταρχισμό, τους οποίους θεωρούσαν ως αναπόφευκτες επιλογές για μια χώρα που ήταν παγιδευμένη ανάμεσα στη ναζιστική Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση.[61]

Τελικά θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, όπως αρκετά άλλα πολυεθνικά κράτη, η Πολωνία είχε να αντιμετωπίσει μειονοτικά εθνικιστικά κινήματα που μερικές φορές παρουσίαζαν αυταρχικά και πρωτοφασιστικά χαρακτηριστικά. Ο ναζισμός, στα τέλη της δεκαετίας του '30, αύξησε πολύ τη δύναμή του μέσα στη γερμανική μειονότητα της Δυτικής Πολωνίας, ενώ στα ανατολικά η Οργάνωση των Ουκρανών Εθνικιστών (OUN) —μία από τις πολλές ουκρανικές εθνικιστικές ομάδες— λειτουργούσε όλο και πιο πολύ ως ένα δεξιό ριζοσπαστικό τρομοκρατικό κίνημα και επηρεαζόταν όλο και πιο πολύ από το ναζισμό.

Τα Κράτη της Βαλτικής

Υπήρχαν κάποια παράλληλα γνωρίσματα μεταξύ της κατάστασης στις τρεις βαλτικές χώρες και σ' αυτή της Πολωνίας. Στα τέλη του 1926, στη Λιθουανία εγκαθιδρύθηκε μια μετριοπαθής δεξιά αυταρχική κυβέρνηση μετά από ένα στρατιωτικό πραξικόπημα. Πρόεδρός της ήταν ο Αντάνας Σμετόνα του Εθνικού Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος, ενώ πρωθυπουργός έγινε ο ηγέτης του υπερεθνικιστικού κινήματος Tautinninkai, ένας καθηγητής ιστορίας που ονομαζόταν Αουγκουστίνας Βολντεμάρας. Η ριζοσπαστικοποίηση του Tautinninkai προχωρούσε με γοργό ρυθμό, και ήδη είχε εμπνεύσει την κατάληψη από τη Λιθουανία της παραλιακής πόλης του Μέμελ το 1923. Επιδίωξε την εδαφική επέκταση, και πήρε κατασταλτικά μέτρα εναντίον των εβραϊκών, ρωσικών και πολωνικών μειονοτήτων. Η πιο ριζοσπαστική μερίδα του, με την υποστήριξη του Βολντεμάρας, σχημάτισε την πρω-

61. Η καλύτερη μελέτη του OZN και της τελικής φάσης μπορεί να βρεθεί στο Wynot, *Polish Politics*, 177-276.

τοφασιστική ομάδα Ένωση του Σιδηρού Λύκου, και το 1929 υπήρχαν φήμες για πραξικόπημα. Τότε ο Σμετόνα εξανάγκασε τον Βολντεμάρας να εγκαταλείψει την εξουσία, και προσωρινά η κυβέρνησή του απέκτησε ένα πιο μετριοπαθές πρόσωπο. Το 1931 όμως κινήθηκε προς πιο αυταρχικές θέσεις, δίνοντας αυξημένες εξουσίες στην κύρια μερίδα του Tautinninkai. Ακόμα κι αυτό όμως δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει τους πιο ακραίους οπαδούς του Βολντεμάρας, οι οποίοι, το 1934, με την υποστήριξη αρκετών νεαρών αξιωματικών και του Σιδηρού Λύκου, επιχείρησαν την «Πορεία στην Κάουνας» (την πρωτεύουσα της Λιθουανίας), που κατεστάλη από το στρατό και είχε πολυάριθμες συλλήψεις.

Αυτή η ανταρσία, μαζί με μια σειρά αγροτικών εξεγέρσεων, παρακίνησαν τον Σμετόνα να αναλάβει περισσότερες εξουσίες. Η κυριότερη μερίδα του Tautinninkai έλαβε κυριολεκτικά το μονοπώλιο της οργάνωσης των πολιτικών διαδικασιών, και το καινούργιο σύνταγμα του 1936 αύξησε τις εξουσίες του προέδρου (συμπεριλαμβανομένου του ελέγχου των εκλογών) κι έδωσε το πράσινο φως για την κορπορατιστική οργάνωση της οικονομίας. Ο Σμετόνα αποκαλούνταν τώρα Ηγέτης του Λαού, και η Λιθουανία είχε γίνει de facto ένα μονοκομματικό κράτος, αν και βασισμένο περισσότερο πάνω σε δεξιές ριζοσπαστικές αρχές παρά σε φασιστικές. Εντούτοις, για μια ακόμη φορά, ένα φασιστικό ή πρωτοφασιστικό κίνημα, η Ένωση του Σιδηρού Λύκου, είχε καταπνιγεί από ένα δεξιό αυταρχικό σύστημα.[62]

Αντιθέτως, τα μετριοπαθή καθεστώτα του 1934 στην Εσθονία και τη Λετονία, που ο Γκέοργκ φον Ράουχ αποκαλεί αυταρχικές δημοκρατίες, ήταν απλώς μια προσπάθεια των μετριοπαθών δυνάμεων να οικοδομήσουν καθεστώτα αποτρεπτικού ή προληπτικού αυταρχισμού. Στην Εσθονία, που ήταν το πιο προοδευτικό και δημοκρατικό από τα κράτη της Βαλτικής, η κυριότερη εθνικιστική δύναμη ήταν η Ένωση των Βετεράνων του Εσθονικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας (EVL), μια παραστρατιωτική οργάνωση που απαρτιζόταν αρχικά από αυτούς που το 1917-18 είχαν πολεμήσει τους κομουνιστές και τους Ρώσους. Η EVL βασιζόταν κυρίως στις κατώτερες μεσαίες τάξεις (που ήταν από μόνες τους πιθανόν το μεγαλύτερο κοινωνικό στρώμα στην Εσθονία), και δεν είχε ούτε επεξεργασμένη ιδεολογία ούτε κάποιους δεσμούς με φασιστικά κινήματα του εξωτερικού. Στόχος της ήταν απλώς ένα πιο αυταρχικό και εθνικιστικό καθεστώς για την Εσθονία. Στις αρχές του 1934, η Ένωση κέρδισε την πλειοψηφία των ψήφων στις

62. G. von Rauch, *The Baltic States: The Years of Independence, 1917-1940* (Μπέρκλεϊ, 1974), 161-65· L. Sabaliunas, *Lithuania, 1939-1941* (Μπλούμινγκτον, 1972).

τοπικές εκλογές των τριών μεγαλυτέρων πόλεων της Εσθονίας. Μετά από αυτό, ο πρόσφατα εκλεγείς συνταγματικός πρόεδρος Κονσταντίν Πατς κήρυξε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, έθεσε εκτός νόμου την EVL και συνέλαβε πολλές από τις ηγετικές της φιγούρες. Το 1935 σχηματίστηκε η Εθνική Ένωση, για να αντικαταστήσει τα πολιτικά κόμματα, και θεσπίστηκαν μια σειρά από κρατικοί κορπορατιστικοί θεσμοί, αλλά ένα καινούργιο σύνταγμα που άρχισε να εφαρμόζεται το 1938 μείωσε τις εξουσίες της προεδρίας, και το 1939 κάποιες ελευθερίες είχαν αποκατασταθεί.[63]

Παρομοίως, το 1934 στη Λετονία η κυβέρνηση του Κάρλις Ουλμάνις ενδύθηκε με αυταρχικές εξουσίες για να κηρύξει παράνομο τον Σταυρό Κεραυνό, ένα πρωτοφασιστικό κίνημα που είχε οργανωθεί τον προηγούμενο χρόνο. Όπως και ο Πατς, τα επόμενα τρία χρόνια ο Ουλμάνις, προσπαθώντας να ελέγξει τις πολιτικές εξελίξεις, ανέπτυξε κρατικούς κορπορατιστικούς θεσμούς. Παρ' όλ' αυτά δεν προχώρησε στη μερική επαναφορά στο φιλελευθερισμό, όπως έγινε στην Εσθονία.[64] Και τα δύο αυτά καθεστώτα άσκησαν πολιτικές μετριοπαθούς αυταρχισμού, και θα μπορούσαν κάλλιστα να χαίρουν της υποστήριξης της πλειοψηφίας του πληθυσμού των χωρών τους. Οι προληπτικές στρατηγικές τους μπορεί πράγματι να απέτρεψαν ακόμα χειρότερες καταστάσεις. Πέραν τούτου, το κυριότερό τους επίτευγμα ήταν η διατήρηση ενός αξιοσημείωτου ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης στα τέλη της δεκαετίας του '30.

---

63. T. Parming, *The Collapse of Liberal Democracy and the Rise of Authoritarianism in Estonia* (Λονδίνο, 1975)· A. Kasekamp, «The Estonian Veterans' League: A Fascist Movement?», *Journal of Baltic Studies*, 24:3 (Φθινόπωρο 1993), 263-68.

64. J. von Hehn, *Lettland zwischen Demokratie und Diktatur* (Μόναχο, 1957)· Rauch, *Baltic States*, 151-61. Ο Σταυρός Κεραυνός, με τους γκρι χιτώνες και τους μαύρους μπερέδες, χρησιμοποίησε τη σβάστικα και ήταν ξεκάθαρα επηρεασμένος από το ναζισμό, ακόμα και αν πολιτικά χαρακτηριζόταν από τον έντονο αντιγερμανισμό. Εμφανίστηκε και πάλι για μια περίοδο μετά το 1941 στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Στη Λετονία υπήρχαν αρκετές άλλες μικρές δεξιές ριζοσπαστικές και πρωτοφασιστικές ομάδες. Ενώ η εσθονική EVL ήταν επηρεασμένη από τη φινλανδική ριζοσπαστική Δεξιά, οι ανάλογες δυνάμεις στη Λετονία κοιτούσαν περισσότερο προς τη Γερμανία και την Πολωνία. Μεταξύ αυτών ήταν και το μικροσκοπικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα της Λετονίας, η Εθνική Επαναστατική Εργατική Δύναμη και η Ένωση των Λεγεωνάριων (οι τελευταίοι εμφανώς εμπνευσμένοι από το καθεστώς του Πιλσούντσκι). Όλες αυτές οι οργανώσεις διακατέχονταν από έντονη αντιπάθεια προς τις διάφορες εθνικές μειονότητες που υπήρχαν σε κάθε μικρή βαλτική χώρα.

Γιουγκοσλαβία

Μετά τη δολοφονία του βασιλιά Αλεξάνδρου το 1934, η Γιουγκοσλαβία σύντομα γύρισε και πάλι στο ημιελεγχόμενο σύστημα κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης υπό έναν μοναρχικό αντιβασιλέα. Ο Μίλαν Στογιαντίνοβιτς, πρωθυπουργός από το 1935 έως τις αρχές του 1939, κατέβαλε καινούργιες προσπάθειες για να κινητοποιήσει τις μάζες προς μια αυταρχική κατεύθυνση, σχηματίζοντας το 1935 τη Γιουγκοσλαβική Ριζοσπαστική Ένωση (YRU). Αυτή η οργάνωση, που υποστηριζόταν από το κράτος, αντλούσε την έμπνευσή της από προηγούμενες προσπάθειες σχηματισμού κυβερνητικών κομμάτων στην Ανατολική και τη Νότια Ευρώπη, και υποτίθεται ότι, μεταξύ άλλων, συνένωσε τους Σέρβους, τους Σλοβένους και τους Βόσνιους μουσουλμάνους. Στόχος ήταν να οργανωθεί η YRU σε ολόκληρη τη Γιουγκοσλαβία, ακόμα και στις πολύ μικρές επαρχίες. Τα μέλη της φορούσαν πράσινους χιτώνες, κι όταν απευθύνονταν στον Στογιαντίνοβιτς τον αποκαλούσαν Vodja (Ηγέτη). Αυτός, θεωρητικά, αρνιόταν ότι η οργάνωσή του είχε φασιστικούς στόχους, αλλά το 1938 βεβαίωσε τον Ιταλό Υπουργό Εξωτερικών Τσιάνο ότι το πρώην μετριοπαθές αυταρχικό κίνημά του στο μέλλον θα αναπτυσσόταν στις γραμμές του ιταλικού φασιστικού μοντέλου. Το επίπεδο όμως του «γιουγκοσλαβικού» εθνικισμού ήταν πολύ χαμηλό, και έτσι η οποιαδήποτε επιτυχία αυτής της φιλόδοξης οργάνωσης θα εξαρτιόταν από την κρατική υποστήριξη. Η προσπάθεια αυτή τερματίστηκε όταν ο Γιουγκοσλάβος αντιβασιλέας απέλυσε τον Στογιαντίνοβιτς το 1939, με αποτέλεσμα τη διάλυση του κινήματος, και κινήθηκε προς έναν συμβιβασμό με την αντιπολίτευση, με συνέπεια τη δημιουργία μιας πιο αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης.[65]

Κατά τη δεκαετία του 1930, στη Γιουγκοσλαβία δρούσαν πολλές και διαφορετικές εθνικιστικές ομάδες. Κάποιες από αυτές επιδίωκαν να προωθήσουν έναν γενικό γιουγκοσλαβικό εθνικισμό, οι περισσότερες όμως ήταν αφοσιωμένες στον επιμέρους εθνικισμό είτε των Σέρβων, είτε των Κροατών, είτε των Σλοβένων. Η ριζοσπαστικότερη όλων ήταν η Γιουγκοσλάβικη Δράση, που δημιουργήθηκε το 1930 για να υποστηρίξει τη δικτατορία του Αλεξάνδρου, που διεκήρυσε ένα σωματειακό σύστημα και μια οργανωμένη οικονομία. Η Γιουγκοσλάβικη Δράση τελικώς ανεξαρτητοποιήθηκε πλήρως και έγινε ακόμη πιο ριζοσπαστική. Αν και τα μέλη της αρνούνταν οποιαδήποτε συνάφεια με το φασισμό, η κυβέρνηση τη διέλυσε στα 1934.

---

65. J.B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941* (Νέα Υόρκη, 1962), 33-135.

Την επόμενη χρονιά οργανώθηκε μια καινούργια ομάδα, το Ζμπορ (Συνέδριο), από μια μερίδα δεξιών στοιχείων της Γιουγκοσλάβικης Δράσης μαζί με κάποιες μικρές ομάδες Σέρβων και Σλοβένων. Το Ζμπορ ήταν ουσιαστικά ένα δεξιό ριζοσπαστικό κίνημα που υποστήριζε τον γιουγκοσλαβικό εθνικισμό, τη δημιουργία ενός κορπορατιστικού αυταρχικού καθεστώτος και, στην εξωτερική πολιτική, τη διατήρηση του status quo και της ουδετερότητας. Ο ηγέτης του Ντιμίτριε Λιότιτς καταγόταν από μια εξέχουσα σερβική οικογένεια και πήγαινε τόσο συχνά στην εκκλησία (που λέγεται ότι ήταν πολύ ασυνήθιστο ανάμεσα στους Σέρβους πολιτικούς), που όταν η κυβέρνηση αποφάσισε τη σύλληψή του για πολιτικές υπερβάσεις, τον κατηγόρησε για θρησκευτική μανία και γρήγορα τον έστειλε μ' ένα πλοίο σε κάποιο άσυλο. Το Ζμπορ είχε τις βάσεις του κυρίως στον σερβικό πληθυσμό, αλλά πήρε μόνον το 1% των ψήφων στις γενικές εκλογές του 1935 και του 1938. Το 1940 ανέπτυξε επαφές με τη ναζιστική Γερμανία, και, αφού υποκίνησε αρκετά επεισόδια, καταπνίγηκε από την κυβέρνηση πριν το κλείσιμο του χρόνου.[66]

Μεταξύ των δεκάδων εθνικιστικών ομάδων της Γιουγκοσλαβίας, αυτή που παρουσίαζε τα πιο σοβαρά πρωτοφασιστικά χαρακτηριστικά ήταν η μικρή Ουστάσι (Εξέγερση), ένα κίνημα ριζοσπαστών Κροατών εθνικιστών, που οργανώθηκε το 1929 από τον δικηγόρο του Ζάγκρεμπ Άντε Πάβελιτς. Η Ουστάσι ήταν υπεύθυνη —μαζί με τους Μακεδόνες [sic] τρομοκράτες— για τη δολοφονία του βασιλιά Αλέξανδρου το 1934. Ήταν μια μικρή και συνωμοτική ομάδα, που στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 ανέπτυξε όλο και πιο φιλόδοξους στόχους και πρωτοφασιστικά χαρακτηριστικά, στοχεύοντας σε μια ανεξάρτητη, ακραία και έντονα αυταρχική Κροατία. Κατεστάλη από τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση, αλλά από τη στιγμή που η κυβέρνηση ανετράπη από τη Γερμανία το 1941, η Ουστάσι εξελίχθηκε στο πιο καταστροφικό φασιστικό κίνημα.

Περιληπτικώς, η δημοκρατία στη Γιουγκοσλαβία του Μεσοπολέμου ήταν πολύ ασθενική, αλλά παρόμοια ασθενικός ήταν και ο αυθεντικός φασισμός. Τα δύο πιο ριζοσπαστικά κινήματα, η Ουστάσι και το Ζμπορ, κατεστάλησαν αποτελεσματικά από το ημιαυταρχικό καθεστώς. Την εμπειρία αυτή μοιραζόταν η μεγάλη πλειοψηφία των φασιστικών ή ακροδεξιών ριζοσπαστικών κινημάτων στην Ανατολική και τη Νότια Ευρώπη.

66. Βλ. τα άρθρα των Dimitrije Djordjevic & Ivan Avakumović, στο Sugar, επιμ., *Native Fascism*, 123-43.

Βουλγαρία

Στη Βουλγαρία, όπως και στην Ελλάδα και την Πορτογαλία, φαινομενικά υπήρχε μια σειρά από προϋποθέσεις για τη δημιουργία μιας σημαντικής φασιστικής κίνησης. Η Βουλγαρία, που αποκαλούνταν και Πρωσία των Βαλκανίων, μεταξύ του 1912 και του 1918 ήταν συνεχώς σε πόλεμο, και υπέφερε από μεγάλη οικονομική και κοινωνική αιμορραγία καθώς και από τις χιλιάδες των νεκρών. Μέσα σε πέντε χρόνια ηττήθηκε δύο φορές, και τόσο μετά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο του 1913 όσο και κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο απογυμνώθηκε από εδάφη. Παρ' όλ' αυτά, το μόνο μαζικό μεταπολεμικό κίνημα που αναδύθηκε στη Βουλγαρία ήταν η Αγροτική Ένωση —που στην πραγματικότητα ήταν ένα ειρηνιστικό κίνημα—, η οποία μάλιστα ανετράπη, με τη σειρά της, από μια στρατιωτική εξέγερση το 1923.

Για τα επόμενα έντεκα χρόνια η Βουλγαρία έζησε κάτω από ένα ολιγαρχικό κοινοβουλευτικό καθεστώς που έμοιαζε βγαλμένο από τον 19ο αιώνα και που περιόρισε την εξουσία. Το γεγονός ότι η γη στη Βουλγαρία ήταν μοιρασμένη εξίσου περισσότερο από οπουδήποτε αλλού στα Βαλκάνια, προωθούσε την κοινωνική σταθερότητα και κάποιο βαθμό πολιτικής συγκατάθεσης. Όλη αυτή την περίοδο αναδύθηκαν πολλές μικρές δεξιές ριζοσπαστικές και/ή πρωτοφασιστικές ομάδες. Οι μόνες ομάδες που κατόρθωσαν να κερδίσουν κάποια ευρύτερη υποστήριξη ήταν οι Ρατνίτσι (Πολεμιστές) και οι Βουλγαρικές Εθνικές Λεγεώνες του στρατηγού Χρίστο Λούκοφ. Εμφανίστηκαν επίσης ομάδες όπως η Εθνική Φασιστική Ζαντρούγκα και το Βουλγαρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα, που είχαν όμως μια βραχύβια παρουσία.

Οι δεξιοί ριζοσπάστες αξιωματικοί του στρατού διαμόρφωσαν τη δική τους συνωμοτική οργάνωση με το όνομα Ζβένο (Σύνδεσμος), που για ένα σύντομο διάστημα ανέβηκε στην εξουσία μετά από ένα πραξικόπημα το 1934. Η διακυβέρνησή τους αποδείχθηκε αναποτελεσματική, και τότε ο βασιλιάς Μπόρις, τον επόμενο χρόνο, διοργάνωσε την ανακατάληψη της εξουσίας από τη μοναρχία, εγκαινιάζοντας έτσι ένα ελεγχόμενο αλλά ακόμα ημιπλουραλιστικό καθεστώς, που έμοιαζε περισσότερο μ' αυτό της Πολωνίας παρά με το βουλγαρικό σύστημα πριν από το 1934. Αυτό το συγκεκαλυμμένο μοναρχικό καθεστώς κυβέρνησε μέχρι το θάνατο του βασιλιά το 1943. Αν και ο Μπόρις καταπίεσε τόσο τους κομουνιστές και τους αριστερούς αγρότες όσο και την πρωτοφασιστική Δεξιά (διαλύοντας τους Ρατνίτσι τον Απρίλιο του 1939), η κυβέρνησή του, στην εξωτερική της πολιτι-

κή, αισθάνθηκε την ανάγκη να προσεγγίσει τη Γερμανία και την Ιταλία.[67]

Άρα, η Βουλγαρία ακολούθησε το κλασικό «βαλκανικό μοντέλο» ενός δεξιού αυταρχικού συστήματος υπό την αιγίδα του στέμματος, με τη μοναρχική υπερδομή να είναι η κύρια διαφορά σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Νοτιοδυτικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ακόμα και αν στην Ελλάδα το στέμμα δεν έπαιξε πολύ μεγαλύτερο ρόλο στα πολιτικά ζητήματα απ' ό,τι στη γειτονική της Ιταλία. Στη Βουλγαρία, για μια ακόμα φορά, ένα πρωτοφασιστικό κίνημα είχε καταπνιγεί από ένα δεξιό αυταρχικό καθεστώς.

Το 1939, τα περισσότερα ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα ήταν αυταρχικά, και από αυτά η πιο κοινή μορφή ήταν ένα συγκριτικά μετριοπαθές δεξιό αυταρχικό καθεστώς, το οποίο στα Βαλκάνια ήταν ως ένα βαθμό υπό την ηγεσία της μοναρχίας. Αυτό που ήταν λιγότερο κοινό ήταν ένα φασιστικό κίνημα κάποιας σπουδαιότητας, αφού ούτε στις πιο ανεπτυγμένες και δημοκρατικές χώρες στα βορειοδυτικά ούτε στις πιο οπισθοδρομικές περιοχές της Ανατολής και του Νότου υπήρχαν κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη φασιστικών κινημάτων. Όταν τα φασιστικά κινήματα αναδύονταν, συνήθως καταπνίγονταν χωρίς μεγάλη δυσκολία από τα δεξιά καθεστώτα, κι αυτή ήταν η περίπτωση αρκετά δημοφιλών δυνάμεων, όπως του Σταυρού-Βέλους και της Λεγεώνας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

---

67. E. Nolte, *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen* (Μόναχο, 1968), 194-200· R. Solliers, «Notes sur le fascisme bulgare», στο *Etudes sur le fascisme*, από τον M. Bardèche κ.ά. (Παρίσι, 1974), 166-73· άρθρα από τους Djordjević & Avakumović στο Sugar, επιμ., *Native Fascism*, 125-43· M.L. Miller, *Bulgaria during the Second World War* (Στάνφορντ, 1975)· S. Groueff, *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Yugoslavia, 1918-1943* (Λάνχαμ, Μέρ., 1987). Για περαιτέρω αναφορές, βλ. N. Poppetrov, «Die bulgarische Wissenschaft über die Probleme des bulgarischen Faschismus», *Bulgarian Historical Review*, 14:1 (1986), 78-93.

10

Φασισμός έξω από την Ευρώπη;

ΕΝΑ ΕΡΩΤΗΜΑ ΠΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΖΕΙ ΜΕΡΙΚΟΥΣ ΑΝΑΛΥΤΕΣ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΕΑΝ Ή ΟΧΙ πολιτικές δυνάμεις που φέρουν τα κύρια χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού φασισμού έχουν αναπτυχθεί αλλού, αν κι αυτό δεν είναι πρόβλημα για τον παρατηρητή που θεωρεί ως δεδομένο ότι κάθε μορφή αντιμαρξιστικού αυταρχισμού είναι εγγενώς φασιστική. Οι κύριοι υποψήφιοι για τον μη ευρωπαϊκό φασισμό έχουν προσδιοριστεί ποικιλοτρόπως στην Ιαπωνία, τη Νότια Αφρική, τη Λατινική Αμερική, καθώς και στη Μέση Ανατολή.

Ιαπωνία

Το ΖΗΤΗΜΑ ΕΙΝΑΙ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΕΝΤΟΝΟ στην περίπτωση της Ιαπωνίας, λόγω της επιθετικότητάς της στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και το συνασπισμό της με τη Γερμανία και την Ιταλία. Η ύπαρξη του «γιαπωνέζικου φασισμού» ανιχνεύτηκε ήδη από το 1934 από Σοβιετικούς συγγραφείς,[1] και οι περισσότεροι μαρξιστές σχολιαστές από τότε έχουν εφαρμόσει αυτή την ερμηνεία της γιαπωνέζικης κυβέρνησης και των θεσμών της δεκαετίας του '30.[2] Μια λίγο διαφορετική διατύπωση έχει προταθεί από άλλους Ιάπωνες και Δυτι-

1. O. Tanin & E. Yohan [ψευδώνυμο], *Militarism and Fascism in Japan* (Νέα Υόρκη, 1934).

2. Πρβλ. αναφορές στο G.M. Wilson, «A New Look at the Problem of "Japanese Fascism"», στο *Reappraisals of Fascism*, επιμ. H.A. Turner Jr. (Νέα Υόρκη, 1975), 199-214· T. Furuya, «Naissance et développement du fascisme japonais», *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, 86 (Απρίλιος 1972), 1-16.

κούς κοινωνικούς επιστήμονες, οι οποίοι επισημαίνουν τα ολοένα και εντονότερα πολεμοχαρή και αυταρχικά χαρακτηριστικά του ιαπωνικού καθεστώτος εκείνα τα χρόνια και ισχυρίζονται ότι ο φασισμός είναι ο μόνος έγκυρος όρος για να ορισθούν καθεστώτα που γίνονται επιθετικά και αυταρχικά στη διάρκεια της εκβιομηχάνισης ενός μη κρατικού και μη σοσιαλιστικού συστήματος.[3]

Ο Τζορτζ Μ. Γουίλσον έχει υποστηρίξει ότι η έννοια «ιαπωνικός φασισμός» είναι λανθασμένη, στο βαθμό που δεν δημιουργήθηκε κάποιο πολιτικό κίνημα για να καταλάβει την εξουσία και η τυπική ιαπωνική συνταγματική εξουσία παρέμεινε τυπικά άθικτη, ενώ ένας ορισμένος βαθμός πολιτικού πλουραλισμού, καθώς και οι εκλογές για το Κοινοβούλιο, συνέχισαν να υπάρχουν.[4] Ο Γκρέγκορι Ζ. Κάζα, ο πιο οξυδερκής Δυτικός αναλυτής του ιαπωνικού αυταρχισμού, έχει προχωρήσει ακόμα πιο πολύ την κριτική του. Συνοψίζει τα επιχειρήματα αυτών που απορρίπτουν την έννοια του ιαπωνικού φασισμού σε πέντε κατηγορίες:

1. Η έννοια είναι ανεπαρκώς ορισμένη.
2. Υποφέρει από αυτό που κάποιος Ιάπωνας επιστήμονας αποκάλεσε θεω-

---

3. Αυτή η προσέγγιση διαφοροποιείται ποικιλοτρόπως σε εργασίες όπως: R.A. Scalapino, *Democracy and the Party Movement in Prewar Japan* (Μπέρκλεϊ, 1953)˙ R. Storry, *The Double Patriots* (Βοστόνη, 1957)˙ του ιδίου, «Japanese Fascism in the Thirties», *Wiener Library Bulletin*, 20:4 (Φθινόπωρο 1966), 1-7˙ M. Masso, «The Ideology and Dynamics of Japanese Fascism», στο *Thought and Behavior in Modern Japanese Politics*, επιμ. I. Morris (Λονδίνο, 1963), 25-83. Ο Ivan Morris έχει επιμεληθεί μια επιτομή μερικών από τις κυριότερες ερμηνείες υπό τον τίτλο *Japan, 1931-1945: Militarism, Fascism, Japanism?* (Βοστόνη, 1963).

Οι πιο πρόσφατες διαμορφώσεις αυτής της προσέγγισης από έναν Αμερικανό ερευνητή μπορούν να βρεθούν στο A. Gordon, *Labor and Imperial Democracy in Prewar Japan* (Μπέρκλεϊ, 1991). Βλ. επίσης, H.R Bix, «Rethinking "Emperor-System Fascism": Ruptures and Continuities in Modern Japanese History», και G. McCormack, «Nineteen-Thirties Japan: Fascism?», και τα δύο στο *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 14:2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1982), 2-14, 15-34.

Μια από τις πιο εκτεταμένες διαπραγματεύσεις στα ιαπωνικά είναι του Yamaguchi, *Yasushi, Fuashizmu* (Τόκιο, 1979), στο οποίο επιχειρηματολογεί υπέρ της έννοιας, διακρίνοντας μεταξύ φασιστικών ιδεολογιών, κινημάτων και καθεστώτων. Σύμφωνα με τον G.J. Kasza, «"Fascism from Above"? The Renovationist Right in War-time Japan» (υπό έκδ.), 24-25, ο Yamaguchi βρίσκει μια κοινή ταυτότητα στις αρνήσεις εναντίον του μαρξισμού, του φιλελευθερισμού, του καπιταλισμού, του διεθνισμού και του κατεστημένου.

4. Wilson, «New Look»˙ P. Duus & D. Okimoto, «Fascism and the History of Prewar Japan: The Failure of a Concept», *Journal of Asian Studies*, 39:1 (Νοέμβριος 1979), 65-76.

ρία της ανεπάρκειας: δηλαδή, την έλλειψη του μοναδικού κόμματος, ενός Ντούτσε, Φίρερ, κ.ο.κ.
3. Εφαρμόζεται αδιακρίτως, χωρίς να διαφοροποιείται ανάμεσα στις διάφορες ομάδες και μερίδες.
4. Κάποιες φορές ωθείται από πολιτικά και/ή πολεμικά μάλλον παρά επιστημονικά ενδιαφέροντα.
5. Είναι ιδιαίτερα στενά ταυτισμένη με μαρξιστικές ερμηνείες της πρόσφατης ιαπωνικής ιστορίας.[5]

Αυτοί που συνεχίζουν να χρησιμοποιούν την έννοια του ιαπωνικού φασισμού είναι πρόθυμοι να αποδεχθούν διαφορές με την Ευρώπη, κι έτσι συχνά τροποποιούν τον όρο σε «στρατιωτικό φασισμό» ή «φασισμό του αυτοκρατορικού συστήματος». Οι αντίπαλοί τους, αντίθετα, τονίζουν τη συνέχεια του παραδοσιακού αυταρχισμού, τις ομοιότητες ανάμεσα στην Ιαπωνία και άλλες τριτοκοσμικές και αναπτυσσόμενες δικτατορίες, καθώς και το γεγονός ότι το ιαπωνικό σύστημα ήταν ένα καθεστώς που προσφερόταν για την εν καιρώ πολέμου κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, ή αλλιώς υιοθετούν έναν ριζοσπαστικό νομιναλισμό που ορίζει το ιαπωνικό σύστημα ως μοναδικό ή ως ένα ειδικά ιαπωνικό δεξιό αυταρχικό καθεστώς. Ο Κάζα παρατηρεί ότι η «ερώτηση-κλειδί είναι το εάν οι διαφορές μεταξύ της ιαπωνικής και των ευρωπαϊκών περιπτώσεων μας δίνουν το δικαίωμα να εγκαταλείψουμε την έννοια του φασισμού όταν περιγράφουμε την Ιαπωνία ή εάν οι ομοιότητες απαιτούν τη διατήρησή του. Καμιά από τις εναλλακτικές λύσεις δεν είναι πραγματικά κατάλληλη: τόσο οι ομοιότητες όσο και οι διαφορές είναι ουσιαστικές, και οποιονδήποτε εννοιακό μηχανισμό και να χρησιμοποιήσουμε δεν θα πρέπει να χάνει από την οπτική του και τις δύο».[6] Ο Κάζα επισημαίνει το γεγονός ότι, ενώ στην Ευρώπη ο φασισμός παρουσιαζόταν πρωτίστως ως κίνημα, δευτερευόντως ως ιδεολογία, και μόνο στο τέλος και σε τελευταία ανάλυση ως καθεστώς, «στην Ιαπωνία αυτή η σειρά του επιστημονικού ενδιαφέροντος θα πρέπει να αντιστραφεί. Ο ευρωπαϊκός φασισμός είχε τη μεγαλύτερή του επίδραση πάνω στο ιαπωνικό καθεστώς, δευτερευόντως στην πολιτική σκέψη, ενώ η επίδρασή του στα πολιτικά κινήματα ήταν ασήμαντη».[7]

---

5. Kasza, «"Fascism from Above"?», 2-5. Οι κατηγορίες που παρουσιάζω αντιπροσωπεύουν μια δική μου σύνοψη της ανάλυσης του Κάζα.

6. Ό.π., 6.

7. Ό.π., 6-7.

Τόσο ο ιμπεριαλισμός όσο και οι ρατσιστικές αντιλήψεις έχουν μακρά ιστορία στη σύγχρονη Ιαπωνία, αλλά στη διάρκεια της φασιστικής εποχής η κύρια ριζοσπαστική εθνικιστική πίεση ερχόταν από μικρούς ριζοσπαστικούς εθνικιστικούς κύκλους και από ριζοσπαστικά στοιχεία του στρατού.[8] Η κυριότερη επιρροή από το εξωτερικό ήταν αυτή της ναζιστικής Γερμανίας, αλλά ακόμα κι αυτή αφορούσε μόνον τις ελίτ. Πριν το 1937, καμία από τις μικρές υπερεθνικιστικές εταιρείες δεν μετασχηματίστηκε σε σημαντικό κόμμα ή κίνημα, αλλά κάποιοι από τους εκπροσώπους τους και τους θεωρητικούς τους μπορούν γενικά να περιγραφούν ως εθνικοσοσιαλιστές (όχι όμως «ναζί»). Αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος του φαινομένου των δεκαετιών του '20 και του '30, γνωστού ως *κακουσίν* ή «ριζοσπαστικός μεταρρυθμισμός», το οποίο γέννησε μια μεγάλη ποικιλία εθνικιστικών μεταρρυθμιστικών δογμάτων.

Ο πιο εξέχων θεωρητικός ήταν ο πρώιμος Κίτα Ίκι, στα νιάτα του ένας σοσιαλιστής. Το *Σχέδιο για την Αναδιοργάνωση της Ιαπωνίας*, που έγραψε το 1919 και δημοσίευσε τέσσερα χρόνια αργότερα, πρότεινε ένα καινούργιο σύστημα αυταρχικού εθνικιστικού κορπορατισμού, αν και επέτρεπε μια μορφή υποταγμένης δημοκρατίας, όπου είχαν κάποια θέση και οι εκλογές. Αυτό το καθεστώς θα ακολουθούσε μια πολιτική εθνικοσοσιαλισμού, εθνικοποιώντας τις μεγάλες βιομηχανίες και προωθώντας τον οικονομικό εκσυγχρονισμό. Θα δημιουργούσε ένα σύγχρονο πρόγραμμα κοινωνικής πρόνοιας που θα ανύψωνε την κοινωνική θέση των εργατών και θα επέτρεπε κάποιο βαθμό εργατικού ελέγχου στη βιομηχανία. Ο πλούτος θα αυξανόταν και θα αναδιανεμόταν, με τη γη να μοιράζεται μεταξύ των κολίγων (πάνω σε σχέδια παρόμοια με την αγροτική μεταρρύθμιση της αμερικάνικης κατοχής του 1946). Πάνω απ' όλα, η καινούργια Ιαπωνία δεν θα έπρεπε να διστάσει να χρησιμοποιήσει την ισχύ για να απελευθερώσει την Ασία από τον Δυτικό ιμπεριαλισμό, αναζητώντας μια οικονομική συμμαχία με τις ΗΠΑ, ενώ θα ερχόταν αντιμέτωπη και θα νικούσε τη Σοβιετική Ένωση και τη Βρετανία. Τέλος, η Ιαπωνία θα γινόταν ο ηγέτης του ανθρωπίνου είδους, ανοίγοντας το δρόμο για μια ανώτερη ανθρωπότητα που θα πραγματοποιούσε τη λύτρωση που προείπε η προφητεία της Δευτέρας Παρουσίας του Χριστού. Ο Κίτα δεν είχε κάποιο σχέδιο για ένα κομματικό κίνημα ή

8. Για την ανάπτυξη της ιαπωνικής εγχώριας σκέψης, βλ. H.D. Harootunian, *Things Seen and Unseen: Discourse and Ideology in Tokugawa Nativism* (Σικάγο, 1988). Ο Donald Calman, στο *The Nature and Origins of Japanese Imperialism* (Λονδίνο, 1992), παρουσιάζει μια μάλλον ακραία ανάγνωση του ιαπωνικού ιμπεριαλισμού και ρατσισμού του 19ου αιώνα.

για την κινητοποίηση των μαζών· το καινούργιο σύστημά του θα βασιζόταν στην ηγεσία του στρατού για να θεσπίσει ένα οργανικό αυταρχικό κράτος. Στις δύο τελευταίες δεκαετίες της ζωής του ήταν ένας πιστός Νιχίρεν βουδιστής, ακολουθώντας μια ιαπωνική εθνικιστική εκδοχή αυτής της θρησκείας.[9]

Υπήρχαν κι άλλοι θεωρητικοί, όπως ο Τακαμπατάκε Μοτογιούκι, ένας πρώην αριστερός που είχε μεταφράσει τον Μαρξ, καθώς επίσης και πολλές μικρές ομάδες εθνικοσοσιαλιστών. Οι στόχοι τους ήταν βέβαια επαναστατικοί, μερικές φορές μιλούσαν για κρατικό σοσιαλισμό που θα εθνικοποιούσε το μεγαλύτερο μέρος της οικονομίας και για τη θέλησή τους να ενθαρρύνουν τη βίαιη αλλαγή, αλλά η επιρροή τους ήταν περιορισμένη. Το 1932, όλοι μαζί οι εθνικοσοσιαλιστές είχαν τη σύνταξη μόνο των 7 από τα 59 εθνικιστικά περιοδικά στην Ιαπωνία και των 5 από τα 90 το 1935.[10] Κάποιοι από αυτούς που ασχολούνταν ιδιαίτερα με τα οικονομικά ζητήματα είχαν μικρό ενδιαφέρον για το μιλιταρισμό και τον ιμπεριαλισμό, αν και παρουσίασαν ένα κοσμικό δόγμα για το κράτος, πράγμα ασυνήθιστο για το ιαπωνικό Σίντο. Εντούτοις, η πλειονότητα των εθνικοσοσιαλιστών δεν ασπαζόταν τις κοσμικές αρχές της πολιτικής νομιμοποίησης. Αποδεχόταν το σιντοϊστικό αυτοκρατορικό σύστημα, και ήταν σπάνιο κάποιος να προκρίνει ένα δόγμα κοσμικής επαναστατικής κουλτούρας.

Ο επαναστατικός εθνικοσοσιαλισμός ήταν λιγότερο συνηθισμένος από τον δεξιό εθνικισμό. Ο τελευταίος αναπτύχθηκε από αρκετές δεκάδες μικρές ομάδες στη δεκαετία του '20. Ο Κάζα, με τη σειρά του, τις έχει διαιρέσει σε ομάδες της μετριοπαθούς ή ιδεαλιστικής Δεξιάς και της πιο ριζοσπαστικής ή ανακαινιστικής Δεξιάς. Η μετριοπαθής ή ιδεαλιστική Δεξιά επιδίωξε την αποκατάσταση της κυριαρχίας μιας γραφειοκρατικής και μη δημοκρατικής συνταγματικής μοναρχίας, παρόμοιας περίπου με αυτή που υπήρχε πριν τη δεκαετία του '20. Η μεγαλύτερη μερίδα της ιδεαλιστικής Δεξιάς δεν επιδίωξε την εγκαθίδρυση μιας τελείως καινούργιας τάξης, αλλά μάλλον την αλλαγή και την πνευματική ανανέωση μέσα στην παλιά τάξη, η οποία θα μεταρρυθμιζόταν και θα γινόταν πιο συντηρητική και αυταρχική. Οι συγκεκριμένες καινούργιες οικονομικές και πολιτικές προ-

---

9. G.M. Wilson, *Radical Nationalist in Japan: Kita Ikki, 1883-1937* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1969).

10. G.J. Kasza, «Fascism from Below? A Comparative Perspective on the Japanese Right, 1931-1936», *JCH*, 19:4 (Οκτώβριος 1984), 602-27· του ιδίου, *The State and the Mass Media in Japan, 1918-1945* (Μπέρκλεϊ, 1988).

τάσεις της ήταν λιγοστές, και βασικά ακολούθησε μη βίαιες και νόμιμες πολιτικές.

Η ριζοσπαστική Δεξιά είχε αρκετή δύναμη μεταξύ των νεαρών αξιωματικών του στρατού. Αυτοί σχημάτισαν μικρές συνωμοτικές ομάδες, συχνά με αόριστους στόχους, και δεν αναζήτησαν τη μαζική προσέγγιση. Ακολουθούσαν κατά γράμμα τον όρκο τους προς τον αυτοκράτορα. Μια βασική έννοια ήταν η ιδέα «της παλινόρθωσης του αυτοκράτορα Σόουα», που στην πράξη σήμαινε μια ισχυρή αυταρχική διακυβέρνηση. Υπό μία γενική έννοια, ενθαρρύνθηκαν επίσης από την τάση απομάκρυνσης από τον παλιό στρατιωτικό τρόπο σκέψης μέσα στον ιαπωνικό στρατό στη δεκαετία του '20 υπέρ ενός καινούργιου «συστήματος Αυτοκρατορικού Στρατού», που βασιζόταν σε βιταλιστικά δόγματα, τη λατρεία της βούλησης και την προτεραιότητα του ήθους ως εγγυητών αυτού που άρχισε να αποκαλείται «η αναπόφευκτη νίκη».[11]

Κοινά στοιχεία αυτών των δύο μερίδων της Δεξιάς ήταν ο υπερεθνικισμός, ο αντικοινοβουλευτισμός, οι μετριοπαθείς κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις, η στήριξη στις ελίτ, η έμφαση στην εξωτερική επέκταση και, τέλος, ο εκθειασμός του αυτοκράτορα (αν και η ριζοσπαστική Δεξιά θα πάει πολύ μακρύτερα, παραβαίνοντας το νόμο και αλλάζοντας τη μορφή του κράτους). Πιθανόν η πιο σημαντική καινούργια δεξιά ριζοσπαστική ομάδα ήταν η Εταιρεία της Ανθισμένης Κερασιάς, που οργανώθηκε το 1930 από αξιωματικούς του Γενικού Επιτελείου και του Υπουργείου Πολέμου. Εκείνη την εποχή τα εθνικιστικά δόγματα άρχισαν να επεκτείνονται με γρήγορους ρυθμούς σε πολλά επίπεδα. Αρκετές χιλιάδες εργάτες οργανώνονταν σε νέα «ιαπωνικά» ή εθνικιστικά συνδικάτα, και την άνοιξη του 1931 η κοινοβουλευτική κυβέρνηση ετοίμαζε μια νέα κοινωνική νομοθεσία, που θα αύξανε το ρόλο του κράτους.

Η εποχή που κάποιοι Ιάπωνες ιστορικοί θα αποκαλέσουν Δεκαπενταετή Πόλεμο ξεκίνησε το 1931, όταν έλαβαν χώρα οι πρώτες πολιτικές δολοφονίες από τους δεξιούς ριζοσπάστες. Θύματά τους ήταν ο πρωθυπουργός και αρκετοί άλλοι προύχοντες. Οι δολοφονίες αυτές βοήθησαν στην προώθηση του Επεισοδίου του Μούκντεν και στο ξεκίνημα μιας μιλιταριστικής και επιθετικής πολιτικής εναντίον της ηπειρωτικής Ασίας. Πολύ σύντομα αναδύθηκε μια καινούργια σέκτα ακτιβιστών του στρατού που ονομαζόταν η Σχολή της Αγάπης για τη Γη (αργότερα, η ομάδα της Εθνικής Αρχής).

11. L.A. Humphreys, *The Way of the Heavenly Sword: The Japanese Army in the 1920's* (Στάνφορντ, 1994).

Εμπνευσμένοι από τον δεξιό ριζοσπάστη διανοούμενο Γκόντο Σέικιο, θεωρούσαν ότι οι Ιάπωνες ήταν πραγματικά η ανώτερη φυλή απ' όλες τις άλλες κι ότι ο αγροτικός, προβιομηχανικός τρόπος ζωής τους ήταν ανώτερος από τον παρακμιακό νεωτερισμό. Όλες οι εξουσίες έπρεπε να επιστρέψουν στα χέρια του θρόνου, ώστε να μπορέσει να δημιουργήσει μια καινούργια ριζοσπαστική κυβέρνηση που θα εξάλειφε τις ανισότητες και θα παλινόρθωνε τις εθνικές αρχές. Αυτή η ριζοσπαστική σέκτα θεωρούσε τους εκσυγχρονιστές και καινοτόμους δεξιούς ως απλούς «φασίστες» που επιδίωκαν τη διατήρηση των ήδη υπαρκτών ολιγαρχιών και την επέκταση της εξουσίας των υπαρχόντων διεφθαρμένων θεσμών. Η ανατροπή τους μπορούσε να γίνει μόνο με ένα κύμα δολοφονιών, κι αυτή η ιδέα οδήγησε το 1932 στο θάνατο άλλου ενός πρωθυπουργού και αρκετών ακόμη ηγετικών προσωπικοτήτων.[12] Αν και αυτή η ομάδα γρήγορα κατεστάλη, τα γεγονότα του 1931-32 εγκαινίασαν την αποσταθεροποίηση της ιαπωνικής κυβέρνησης, η οποία από τώρα και στο εξής θα αλλάξει κατεύθυνση προς τον εθνικισμό και το μιλιταρισμό και θα αντικαταστήσει την κανονική κοινοβουλευτική ηγεσία με «εθνικές κυβερνήσεις» συνασπισμού. Ο τελευταίος γύρος άμεσου στρατιωτικού ριζοσπαστισμού έλαβε χώρα το 1936 με μια ακόμα σειρά δολοφονιών, μετά τις οποίες ελήφθησαν ακόμα πιο αυστηρά μέτρα για την επιβολή της πειθαρχίας.[13] Ακόμα και πριν από αυτά τα επεισόδια, οι δεξιοί ριζοσπάστες είχαν γενικά αρχίσει να αποκηρύσσουν τη βίαιη αλλαγή, και τα κατασταλτικά μέτρα του 1936 (τα οποία είχαν επίσης ως αποτέλεσμα την εκτέλεση του Κίτα Ίκι τον επόμενο χρόνο) είχαν ως αποτέλεσμα την κάθετη μείωση των εκδόσεων δεξιών ριζοσπαστικών περιοδικών. Θα πρέπει να επισημανθεί, μάλιστα, ότι κάποια από αυτά τα περιοδικά θύμιζαν ευρωπαϊκά μοντέλα.[14]

Η τελευταία χρονιά σχετικής δημοκρατίας στην Ιαπωνία ήταν το 1937, κατά την οποία αυξήθηκε ο αριθμός των μελών των συνδικάτων κι έλαβε χώρα ένα σημαντικό κύμα απεργιών, με το Κόμμα των Σοσιαλιστικών Μαζών (τους Ιάπωνες σοσιαλιστές) να φτάνει στο υψηλότερό του επίπεδο στις

12. J. Crowley, *Japan's Quest for Autonomy* (Πρίνσετον, 1966), 172-77. Πρβλ. T.R.H. Havens, *Farm and Nation in Modern Japan: Agrarian Nationalism, 1870-1940* (Πρίνστον, 1974).

13. B.-A. Shillony, *Revolt in Japan: The Young Officers and the February 26, 1936, Incident* (Πρίνστον, 1973).

14. Ο Κάζα παρατηρεί ότι από τα 712 «δεξιά» βιβλία που ερεύνησε η αστυνομία το 1936 μόνο 11 ασχολούνταν με τον Χίτλερ και τον Μουσολίνι, και τα περισσότερα από μια κριτική πλευρά («Fascism from Above?», 12).

εκλογές του 1935 και του 1937. Όμως ακόμα και οι εκπρόσωποι των Σοσιαλιστικών Μαζών έκαναν σαφές ότι το κόμμα αποδεχόταν κεντρικές πλευρές του «ιαπωνισμού», συμπεριλαμβανομένων της ιμπεριαλιστικής επέκτασης και του κρατικού συντονισμού των οικονομικών ζητημάτων και σχεδιασμού, ζητώντας μόνο τη δίκαιη μεταχείριση της εργασίας μέσα σ' αυτό το πλαίσιο.

Το 1936-37, οι δύο δεξιές ριζοσπαστικές ομάδες με τα πιο έντονα πρωτοφασιστικά χαρακτηριστικά ήταν το Μεγάλο Ιαπωνικό Κόμμα Νεολαίας του Κινγκόρο Χασιμότο και η Εταιρεία του Ανατολικού Τρόπου του Σέιγκο Νακάνο. Όπως σημειώνει ο Κάζα, «κανένα από τα δύο δεν ήταν φασιστικό κίνημα», αλλά ήσαν «οι εγγύτερες προσεγγίσεις».[15] Το Μεγάλο Ιαπωνικό Κόμμα Νεολαίας επιδίωξε την προώθηση της κοινωνικής και οικονομικής αλλαγής, αλλά η Εταιρεία του Ανατολικού Τρόπου ήταν η μόνη δεξιά ριζοσπαστική ομάδα που πέτυχε κάποιο βαθμό λαϊκής υποστήριξης, κερδίζοντας το 2,1% των ψήφων στις εκλογές για το Κοινοβούλιο του 1937 και το 3% το 1942 (όπου είχε να αντιπαλέψει μια επίσημη κυβερνητική λίστα υποψηφίων). Τα μέλη της φορούσαν μαύρους χιτώνες, και ο ηγέτης της αποκαλούνταν μερικές φορές ο Ιάπωνας Χίτλερ. Στις συνομιλίες που είχε με εξέχουσες προσωπικότητες τόσο στην Ιταλία όσο και στη Γερμανία, ο Σέιγκο Νακάνο αρνήθηκε, αναμφίβολα σωστά, ότι ήταν φασίστας. Η Εταιρεία του Ανατολικού Τρόπου αποκήρυσσε την πολιτική βία και αποδεχόταν τη μοναρχία καθώς επίσης και τις παραδοσιακές πολιτιστικές και ηθικές αξίες, αλλά επιδίωξε την κινητοποίηση των μαζών για την επίτευξη του μονοκομματικού κράτους που θα διηύθυνε την οικονομία. Αφού άσκησε κριτική στην κυβέρνηση στη διάρκεια του πολέμου, ο Σέιγκο Νακάνο ατιμάστηκε το 1942 και αυτοκτόνησε.[16]

Μ' αυτή την εξαίρεση, ο αδιάλειπτος ελιτισμός των δεξιών ριζοσπαστών της Ιαπωνίας και η αδιαφορία τους για την υποκίνηση της λαϊκής κινητοποίησης θύμιζε περισσότερο τους Ευρωπαίους φιλελεύθερους του 19ου αιώνα παρά τους Ιταλούς και Γερμανούς δεξιούς της δεκαετίας του '30. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι τη δεκαετία του '20 η μαζική πολιτική είχε αρχίσει δειλά-δειλά να εμφανίζεται στην Ιαπωνία κι ότι η πλήρης συμμετοχή δεν είχε ποτέ επιτευχθεί, ότι οι εργατικές οργανώσεις ήσαν πολύ αδύναμες (στο ανώτατο επίπεδό τους μόνο το 8% των βιομηχανικών εργατών ανήκαν σε συνδικάτα), ότι η παραδοσιακή κουλτούρα πα-

---

15. Ό.π., 13.
16. Ό.π., 13-15.

ρέμενε πολύ δυνατή, ότι η Ιαπωνία είχε πολύ μικρή συμμετοχή στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και, τελικά, ότι η αστυνομία απλώς είχε μεγαλύτερη δύναμη εκεί απ' ό,τι στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης.[17]

Το ξεκίνημα ενός ολοκληρωτικού πολέμου με την Κίνα το 1937 σηματοδότησε, τουλάχιστον εκ των υστέρων, το σημείο τής μη επιστροφής. Οι εξουσίες της κυβέρνησης επεκτάθηκαν σταθερά, ιδιαίτερα με το Νόμο Εθνικής Κινητοποίησης του 1938, με τον οποίο το κράτος απέκτησε άνευ προηγουμένου πολιτικές και οικονομικές εξουσίες. Ήδη από το 1915 η κυβέρνηση είχε προωθήσει μια εθνική οργάνωση νεολαίας, και προσφάτως είχαν προστεθεί αρκετές γυναικείες ομάδες. Το 1938 η Κεντρική Συμμαχία για την Κινητοποίηση του Εθνικού Πνεύματος αποτέλεσε την οργάνωση-ομπρέλα για 94 εθνικές οργανώσεις (βετεράνων, δημάρχων, συνδικάτων κ.λπ.). Αν και ο πρίγκιπας Κονόγιε, ο πρώτος κανονικός πρωθυπουργός της περιόδου του πολέμου, παραιτήθηκε στις αρχές του 1939, τον επόμενο χρόνο προώθησε την πρόταση για μια «καινούργια πολιτική τάξη» η οποία θα σήμαινε το τέλος της ανεξαρτησίας των πολιτικών κομμάτων και τη διαμόρφωση μιας ακόμα πιο ισχυρής κυβέρνησης.[18]

Μια εταιρεία μελέτης που είχε δημιουργήσει, η Ένωση Έρευνας Σόουα, από το 1935 και μετά ανέπτυσσε σχέδια για το τέλος της παλιάς τάξης, της κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης και του καπιταλισμού, τονίζοντας την προτεραιότητα της εθνικής κοινότητας. Οι διανοούμενοι της Σόουα, με επικεφαλής τούς Ρίου Σιντάρο, Ρογιάμα Μασαμίτσι και Μίκι Κιγιόσι, ήταν εκσυγχρονιστές και τεχνοκράτες που ενθάρρυναν έναν πιο αποτελεσματικό κρατικό σχεδιασμό και κρατικές ρυθμίσεις, που θα υποστηρίζονταν από ένα πνεύμα ενότητας, αυτοθυσίας και εθνικής επέκτασης. Πίστευαν ότι μια σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία μπορεί να δομηθεί καλύτερα και να αντιπροσωπευθεί από τον ακραίο κρατικό κορπορατισμό, βασιζόμενο σ' ένα ευρύ πρόγραμμα κινητοποίησης. Γι' αυτούς, ένας καινούργιος παγκόσμιος πόλεμος ήταν αναπόφευκτος, αλλά παραδέχονταν επίσης ότι ένα καινούργιο μεγάλο πολιτικό κίνημα δεν μπορούσε να δημιουργηθεί κάτω από πολεμικές συνθήκες.

Η φροντίδα τους εντούτοις ήταν να βρουν καινούργιες πολιτικές που θα έχουν συλληφθεί «από μια αντιφασιστική οπτική γωνία».[19] Ο Ρογιάμα εί-

17. Ό.π., 18-21. Πρβλ. R.H. Mitchell, *Thought Control in Prewar Japan* (Ίθακα, 1976).

18. Y. Oka, *Konoe Funimaro* (Τόκιο, 1983). Το βιβλίο αυτό είναι στ' αγγλικά.

19. W.M. Fletcher III, *The Search for a New Order: Intellectuals and Fascism in Prewar Japan* (Τσάπελ Χιλ, 1982), 96.

χε αποκηρύξει αυτό που αποκαλούσε βίαιο «φασισμό» των δεξιών ριζοσπαστών επαναστατών του 1936, παραθέτοντας, ορθά, τις μεγάλες επιχειρήσεις ως έναν από τους ηγετικούς αντιπάλους του «φασισμού». Όπως λέει ο Μάιλς Φλέτσερ για την Ένωση Σόουα:

> Αυτοί οι διανοούμενοι δεν μιμήθηκαν κάποιες πλευρές του φασισμού. Αν και αναζητούσαν έναν ισχυρό ηγέτη [...], δεν καλούσαν υπαινικτικά για έναν χαρισματικό δικτάτορα [...]. Μια τέτοια ιδέα θα είχε αμέσως επιφέρει κατηγορίες εσχάτης προδοσίας. Ούτε οι συγγραφείς αυτοί δόξαζαν τον αγώνα και τη βία για την ίδια τη βία, όπως συχνά συνέβαινε με τον ευρωπαϊκό φασισμό. Οι Ευρωπαίοι φασίστες αναφέρονταν συχνά στη δόξα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ή τη βαρβαρότητα του Volk για να τονίσουν τις αξίες του αγώνα και της πολεμικής αρετής. Οι Ρογιάμα, Ρίου και Μίκι δεν έδωσαν έμφαση σ' αυτές τις ποιότητες, παρά την παρουσία των σαμουράι ως μια εύκολη αναφορά.[20]

Αντ' αυτού, τόνιζαν τη νόμιμη, βασιζόμενη στις παραδοσιακές αξίες, μετάβαση. Η πνευματική βάση του καινούργιου συστήματος θα ήταν το δόγμα του αυτοκράτορα συνδυασμένο με τον κομφουκιανό ανθρωπισμό. Όλα θα διοικούνταν από τα πάνω, και η νεολαία δεν θα εκθειαζόταν.

Αμέσως μετά, στα μέσα του 1940, ο Κονόγιε επέστρεψε ως πρωθυπουργός και η κυβέρνηση δημιούργησε μια νέα πολιτική οργάνωση-ομπρέλα, την Εταιρεία Βοηθείας της Αυτοκρατορικής Αρχής (ΕΒΑΑ). Αν και όλα τα πολιτικά κόμματα, λόγω των πατριωτικών τους αισθημάτων, είχαν δηλώσει τη διάλυσή τους, τους επετράπη να ανασυσταθούν υπό την ΕΒΑΑ, η οποία δεν ήταν ακριβώς ένα κόμμα, αλλά απλώς «ένα όργανο γραφειοκρατικού ελέγχου» που διοικούνταν από επαρχιακούς επάρχους.[21] Το Κοινοβούλιο διατηρούσε ακόμα την εξουσία να ελέγχει τα οικονομικά, και πράγματι, στην αρχή, δεν ενέκρινε τον προϋπολογισμό της ΕΒΑΑ μέχρις ότου εκπληρώσει τους όρους για την επιβίωση των κομμάτων. Το Κοινοβούλιο δεν ψήφισε ποτέ εναντίον της κυβέρνησης σε ζητήματα που αφορούσαν το στρατό, αλλά κάποιοι βουλευτές δεν φοβόνταν να ψηφίσουν εναντίον άλλων νομοθετημάτων.

Ο ιαπωνικός αυταρχισμός ήταν ένα πολύπλοκο αμάλγαμα από κρατικούς γραφειοκράτες, συντηρητικούς οικονομικούς ηγέτες και πραιτοριανούς του στρατού, αν και η θέση του στρατού ισχυροποιούνταν μετά τη

---

20. *Ό.π.*, 156.

21. Kasza, «Fascism from Above?», 37. Πρβλ. G.M. Berger, *Parties Out of Power in Japan, 1931-1941* (Πρίνστον, 1977).

δημιουργία της κυβέρνησης του στρατηγού Χιντέκι Τόγιο το φθινόπωρο του 1941. Όμως ο Τόγιο απείχε πολύ από του να είναι στρατιωτικός δικτάτορας. Οι ριζοσπάστες δεξιοί ασκούσαν κριτική στην κυβέρνησή του ως υπερβολικά αδύναμη και αποδιαρθρωμένη, κι έχει λεχθεί ότι ο Τόγιο είχε πολύ μικρότερη προσωπική δύναμη απ' ό,τι ο Τσόρτσιλ ή ο Ρούσβελτ. Ο στρατός προσπάθησε πράγματι να δημιουργήσει τα Σώματα Νεαρών Ανδρών της Εταιρείας Βοηθείας της Αυτοκρατορικής Αρχής της Μεγάλης Ιαπωνίας ως ένα είδος παραστρατιωτικής και πολιτικής δύναμης των νέων ανδρών. Αυτή ήταν μια απόφυση της Ομάδας των Νέων Ενηλίκων που σχηματίστηκε μερικά χρόνια νωρίτερα για να αντιταχθεί στους αριστερούς, και που ο αριθμός των μελών της έφτανε το 1941 το 1,5 εκατομμύριο. Μια πιο εκσυγχρονισμένη εκδοχή της ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1942· προφανώς ο Τόγιο και οι στρατιωτικοί συνάδελφοί του σχεδίαζαν να τη χρησιμοποιήσουν για την παρουσίαση μιας μακράς λίστας υποψηφίων στις επερχόμενες κοινοβουλευτικές εκλογές. Οι συντηρητικοί επικεφαλής των κανονικών κομμάτων κατόρθωσαν να παγώσουν αυτά τα σχέδια, προσδιορίζοντας από μόνοι τους υποψηφίους της ΕΒΑΑ. Τα Σώματα Νεαρών Ανδρών κέρδισαν μόνο 40 έδρες από το γενικό σύνολο των 40.000 σε διάφορα επίπεδα των τοπικών και επαρχιακών σωμάτων.[22]

Η ναζιστική Γερμανία ήταν εντούτοις μια μεγάλη πηγή έμπνευσης για τους Ιάπωνες γραφειοκράτες και ιδεολόγους όσον αφορά τη ρύθμιση της οικονομίας και τη διάλυση των ομάδων συμφερόντων. Οι νέοι ιαπωνικοί οργανισμοί έτειναν δομικά να μιμούνται τα γερμανικά κρατικά καρτέλ, όπως φάνηκε στη διαμόρφωση γενικών κρατικών οργανώσεων εργατών, γυναικών, αγροτών, και μιας καινούργιας κρατικής οργάνωσης νεολαίας. Το ιαπωνικό Γραφείο Πληροφόρησης του Υπουργικού Συμβουλίου σχηματίστηκε πάνω στα σχέδια του γερμανικού Υπουργείου Προπαγάνδας, αν και, αντιθέτως, η Βιομηχανική Πατριωτική Οργάνωση Ευρύτερης Ιαπωνίας σχηματίστηκε μόλις το 1942, συνδυάζοντας οργανώσεις του κεφαλαίου και της εργασίας με κάποια αυτονομία για το πρώτο. Και οι δύο μεγάλες ιαπωνικές βιομηχανικές οργανώσεις βγήκαν από τον πόλεμο άθικτες, έτσι που σ' αυτή την περιοχή οι ιαπωνικοί θεσμοί σε καιρό πολέμου έμοιαζαν πιο πολύ με τη φασιστική Ιταλία παρά με τη ναζιστική Γερμανία. Ενώ το γερμανικό κράτος τόνισε ιδιαίτερα τις κρατικές οργανώσεις για τη βιομηχανία, τη γεωργία και τη νεολαία, οι πιο εκτεταμένες ιαπωνικές κρατικές

22. Αυτά τα στοιχεία είναι από το Κεφάλαιο 6 του Kasza, *Administered Mass Organizations* (υπό έκδ.).

οργανώσεις δημιουργήθηκαν για την τοπική κοινωνία, τις γυναίκες και τη νεολαία.[23] Η κινητοποίηση του κράτους στην Ιαπωνία ήταν ευρύτερη από αυτή της Γερμανίας όσον αφορά την υποστήριξη προς τις οργανώσεις της γειτονιάς, της μικρής πόλης και του χωριού. Η σύμπηξη μεταξύ των ατομικών οντοτήτων ήταν πολύ πιο έντονη, αφού «οι εφημερίδες και τα περιοδικά μειώθηκαν από πάνω από 30.000 το 1937 σε 2.500 το 1944, οι τράπεζες από 426 σε 59, οι μεγάλες κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις από 271 σε 44».[24] Παρ' όλ' αυτά δεν υπήρξε ποτέ η φιλοδοξία της αντιγραφής του γερμανικού συστήματος, και καμιά μετάφραση του *Mein Kampf* δεν κυκλοφορούσε στην Ιαπωνία λόγω των ρατσιστικών του δηλώσεων. Οι μεγάλες διαφορές παρέμεναν: στην Ιαπωνία δεν υπήρχε ένας πανίσχυρος χαρισματικός δικτάτορας, ένα ναζιστικό κόμμα ή τα SS,[25] και δεν αναπτύχθηκε ποτέ ένα συνολικό σύστημα στρατοπέδων συγκέντρωσης για τους διαφωνούντες.[26]

Κέντρο της κυβερνητικής εξουσίας παρέμενε το Υπουργικό Συμβούλιο, κι όχι κάποια ξεχωριστή μορφή ή ακόμα και ο στρατός. Τελικά, το 1944, ο στρατηγός Τόγιο εξαναγκάστηκε σε παραίτηση από την πρωθυπουργία υπέρ ενός πιο μετριοπαθούς στρατηγού, κι αυτό ήταν «η πρώτη και σχεδόν η μοναδική με τάξη αλλαγή κυβέρνησης μεταξύ των μεγάλων αντιμαχόμενων εθνών του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου [εκτός από αυτή της Αγγλίας το 1940] που επετεύχθη ήρεμα, χωρίς βία, συλλήψεις ή συγκρούσεις».[27] Η ΕΒΑΑ αντικαταστάθηκε από δύο άλλες οργανώσεις-ομπρέλες στα τρία τελευταία χρόνια του πολέμου.

Η Ιαπωνία είχε αναπτύξει ένα κατά κάποιο τρόπο πλουραλιστικό αυταρχικό σύστημα που διέθετε κάποια από τα χαρακτηριστικά του φασισμού, αλλά δεν προώθησε τις πιο ιδιαίτερες και επαναστατικές του πλευρές.

---

23. Αυτά τα συμπεράσματα είναι του Kasza, *Administered Mass Organizations*.

24. Kasza, «Fascism from Above?», 41.

25. Η μόνη πρόσφατη συγκριτική μελέτη είναι του P. Brooker, *The Faces of Fraternalism: Nazi Germany, Fascist Italy, and Imperial Japan* (Οξφόρδη, 1991), η οποία καταλήγει ότι στην Ιαπωνία κατέκτησαν έναν μεγαλύτερο βαθμό «μηχανικής αλληλεγγύης». Εντούτοις, ο Andrew Gordon, στο *Labor and Imperial Democracy in Prewar Japan*, τονίζει ότι στη διάρκεια του πολέμου οι πραγματικοί μισθοί των Γερμανών εργατών έπεσαν μόνο 2% (πριν από την τελική φάση), ενώ μεταξύ του 1939 και του 1944 αυτοί των Ιαπώνων εργατών έπεσαν 33%. Κατά την κρίση του, αυτό οδήγησε σ' έναν μεγάλο αριθμό απουσιών, αλλαγής εργασίας, καθυστερήσεων του ρυθμού παραγωγής και εργασία κακής ποιότητας.

26. Ο Ben-Ami Shillony, στο *Politics and Culture in Wartime Japan* (Οξφόρδη, 1981), τονίζει ότι το 1945 υπήρχαν μόνο 2.500 πολιτικοί κρατούμενοι.

27. *Ό.π.*, 67.

Η Ιαπωνία δεν υποβλήθηκε στον ίδιο βαθμό ριζοσπαστικοποίησης, εφόσον η Αυτοκρατορία της Ιαπωνίας, την παραμονή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, προσέγγιζε από πολλές πλευρές την ανάπτυξη του Δεύτερου Ράιχ περισσότερο απ' ό,τι έκανε η Γερμανία του Χίτλερ. Ήταν σε πολύ μικρότερο βαθμό εκβιομηχανισμένη και δεν είχε ποτέ πετύχει πλήρως τη δημοκρατική κινητοποίηση των μαζών. Ο αυτοκράτορας βασίλευε έχοντας τη de jure αλλά και τη de facto εκτελεστική εξουσία. Οι θεσμοί της Ιαπωνίας παρέμεναν πολύ ελιτίστικοι μέσα σε μια κοινωνία που σε μεγάλο βαθμό έδειχνε ακόμα σεβασμό. Μπορούμε βάσιμα να πούμε ότι η Ιαπωνία ήταν ακόμα πολύ παραδοσιακή και συντηρητική, καθώς επίσης και μη δυτική, ώστε να είναι ένας ευαίσθητος αποδέκτης του αυθεντικού φασισμού. Παρά τις δολοφονίες, την υπερεθνικιστική υστερία, τις ριζοσπαστικές πιέσεις της δεκαετίας του '30, και παρά τη μεγάλη επέκταση της κρατικής εξουσίας, η εξάλειψη του πλουραλισμού δεν ήταν ποτέ πλήρης. Οι πατριωτικές μη κυβερνητικές δυνάμεις κέρδισαν το 34% των ψήφων στις κοινοβουλευτικές εκλογές του 1942. Ο Μπεν-Άμι Σιλόνι συμπεραίνει ότι

> μια πιο στενή παρατήρηση των χρόνων του πολέμου έχει δείξει ότι η Ιαπωνία δεν ήταν ένας ιδεολογικός μαθητής του Άξονα. Αν και στρατιωτικά δεμένη στις ολοκληρωτικές δυνάμεις, η κοινωνία της ήταν, από πολλές πλευρές, πιο ελεύθερη από αυτή της Σοβιετικής Ένωσης ή της Κίνας του Κουομιντάνγκ, που και οι δύο πολέμησαν, υποτίθεται, στο πλευρό της δημοκρατίας. Το ιαπωνικό καθεστώς ήταν περιοριστικό, στενόμυαλο και ασφυκτικό, αλλά δεν ήταν δικτατορικό. Οι διανοούμενοι και οι συγγραφείς υπόκειντο σε πολλές πιέσεις, αλλά διατηρούσαν ακόμα κάποιο βαθμό επιρροής. Η δυτική κουλτούρα, αν και υποβαθμισμένη και δυσφημισμένη, συνέχισε να ασκεί κάποια γοητεία, κι αυτά τα φιλοδυτικά αισθήματα δεν μπορούσαν να σβηστούν.[28]

Κίνα

Στη διαρκεια της φασιστικης εποχης, το μεγαλύτερο μέρος της Κίνας κυβερνάτο από το Κουομιντάνγκ του Τσανγκ Κάι-Σεκ, το οποίο κανονικά κατηγοριοποιείται ως ένα πολυταξικό λαϊκιστικό «εθνοδιαμορφωτικό» κόμμα, αλλά που δεν ήταν κατάλληλος υποψήφιος για το φασισμό (εκτός από τους παλιούς κομουνιστές θεωρητικούς). Την επομένη της έναρξης των ιαπωνικών επιθετικών ενεργειών το 1931, σχηματίστηκαν στην Κίνα αρκετές καινούργιες πατριωτικές εταιρείες. Η πιο σημαντική από αυτές ήταν οι

28. *Ό.π.*, 177.

Κυανοχίτωνες, μια μυστική ελιτίστικη οργάνωση που σχηματίστηκε μέσα στο Κουομιντάνγκ το 1932, που αναγνώριζε τον Τσανγκ ως ηγέτη. Οι Κυανοχίτωνες επιδίωξαν την κινητοποίηση ενός ισχυρού εθνικιστικού κινήματος που θα συνένωνε τις ελίτ και τις μάζες, θα προωθούσε την αύξηση της ισχύος της Κίνας και την επιτάχυνση της βιομηχανικής της ανάπτυξης. Στη συνέχεια σχημάτισαν ένα μεγαλύτερο κίνημα, την Εταιρεία Σινικής Αναγέννησης, η οποία είχε τουλάχιστον 100.000 μέλη διασκορπισμένα σε ολόκληρη την Κίνα. Το 1934 οι Κυανοχίτωνες είχαν κερδίσει την ιδιαίτερη εύνοια του Τσανγκ, ο οποίος τους παραχώρησε προσωρινά την πολιτική κατήχηση του στρατού και τον μερικό έλεγχο του γενικού εκπαιδευτικού συστήματος. Οι Κυανοχίτωνες βοήθησαν επίσης στην κινητοποίηση της λαϊκής αντίστασης όταν άρχισε η κύρια φάση του πολέμου με την Ιαπωνία το 1937.[29] Το 1938 διαλύθηκαν, παρ' όλ' αυτά, από τον Τσανγκ, πιθανόν λόγω του ανταγωνισμού προς το ίδιο το Κουομιντάνγκ.

Ο Λόιντ Ίστμαν έχει ονομάσει τους Κυανοχίτωνες, τα μέλη των οποίων θαύμαζαν τον ευρωπαϊκό φασισμό και είχαν επηρεαστεί από αυτόν, φασιστική οργάνωση.[30] Αυτό είναι μάλλον υπερβολή. Οι Κυανοχίτωνες κατείχαν σίγουρα κάποια από τα φασιστικά χαρακτηριστικά, όπως έκαναν πολλές εθνικιστικές οργανώσεις σε όλο τον κόσμο, αλλά δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι η ομάδα έφερε το σύνολο των εγγενών χαρακτηριστικών ενός φασιστικού κινήματος. Ήδη από τη δεκαετία του '20 ο Σαν Γιατ-Σεν, ιδρυτής του Κουομιντάνγκ, πίστευε σ' ένα μονοκομματικό σύστημα καθοδηγούμενης δημοκρατίας, την κρατικά διευθυνόμενη εκβιομηχάνιση και τον εκσυγχρονισμό, πριν να είναι δυνατή η ύπαρξη οποιασδήποτε φασιστικής επίδρασης.[31] Οι Κυανοχίτωνες ένιωθαν κάποια έλξη από και για το φασισμό, ένα σύνηθες χαρακτηριστικό στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 των εθνικισμών που βρίσκονταν σε κρίση, αλλά που είναι αμφίβολο αν αντιπροσώπευαν μια ξεκάθαρη εκδοχή του φασισμού.

---

29. M.H. Chiang, *The Chinese Blue Shirt Society* (Μπέρκλεϊ, 1985)· M.E. Lestz, «Gli intellettuali del Fuxingshe: Fascsismo e dittatura del partito in Cina, 1932-1937», *SC*, 18:2 (Απρίλιος 1987), 269-86.

30. L.E. Eastman, *The Abortive Revolution* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1974), 31-84· του ιδίου, *Seeds of Destruction: Nationalist China in War and Revolution, 1937-1945* (Μπέρκλεϊ, 1984)· του ιδίου, «Fascists in Kuomintang China: The Blue Shirts», *China Quarterly*, 49:1 (Ιανουάριος 1972), 1-31.

31. A.J. Gregor & M.H. Chiang, «Nazionalfascismo and the Revolutionary Nationalism of Sun Yat-Sen», *Journal of Asian Studies*, 39:1 (Νοέμβριος 1979), 21-37.

Νότιος Αφρική

Από τα μέσα έως τα τέλη της δεκαετίας του '30, απ' όλους τους λαούς εκτός της Ευρώπης, η κοινωνία των Αφρικάνερ της Νότιας Αφρικής πρέπει να κατέγραψε τον μεγαλύτερο βαθμό λαϊκής υποστήριξης σε κάτι που προσομοίαζε στον ευρωπαϊκού τύπου φασισμό. Οι λόγοι για τη γοητεία που εξασκούσε πάνω στους Αφρικάνερ ο ριζοσπαστικός εθνικισμός είναι κατά κάποιο τρόπο προφανείς: πρόσφατες μνήμες εξωτερικής κατάκτησης στον πόλεμο των Μπόερς, περιορισμοί από το βρετανικό αυτοκρατορικό σύστημα (όσο κι αν αυτοί δεν ήσαν αυστηροί), η έντονη αίσθηση της θέσης τους ως εθνικής και πολιτικής μειονότητας μέσα στο ευρύτερο βρετανικό σύστημα και ως φυλετικής μειονότητας ανάμεσα στον πολυπληθέστερο νοτιοαφρικανικό πληθυσμό. Επιπλέον, το 1/6 περίπου των Αφρικάνερ ήταν γερμανικής και όχι ολλανδικής καταγωγής.

Ο νοτιοαφρικανικός κλάδος της ναζιστικής Auslandsorganisation (Οργάνωση Εξωτερικού) σχηματίστηκε το 1932, και μετά από έναν περίπου χρόνο ιδρύθηκε ένας μικρός αριθμός από εγχώριες φασιστικές ή πρωτοφασιστικές ομάδες. Προφανώς, η πιο σημαντική από αυτές ήταν το Μη Εβραϊκό Εθνικοσοσιαλιστικό Κίνημα του Λόουις Βάιχαρντ, η πολιτοφυλακή του οποίου αποκαλείτο Φαιοχίτωνες. Από αυτό το κίνημα αποσχίσθηκαν στη συνέχεια πολλές ομάδες. Η πιο σημαντική ήταν οι Νοτιοαφρικανοί Φασίστες του Τζ.Σ. φον Μόλτκε, οι Νεαροί Εθνικιστές του οποίου φορούσαν πορτοκαλί χιτώνες.[32]

Η μη φασιστική μετριοπαθής αυταρχική Δεξιά αντιπροσωπευόταν από το «Καθαρμένο» Εθνικιστικό Κόμμα του Ντάνιελ Μάλαν, που αποσχίσθηκε από το κυρίως Εθνικιστικό Κόμμα των Αφρικάνερ το 1934 λόγω της συμμαχίας του τελευταίου με το φιλελεύθερο Ενωμένο Κόμμα. Μερικούς μήνες νωρίτερα, τον Δεκέμβριο του 1933, οργανώθηκε ένα πιο ριζοσπαστικό δεξιό Νοτιοαφρικανικό Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα (που ήταν επίσης γνωστό ως «Μελανοχίτωνες»). Οι Μελανοχίτωνες και οι Φασίστες της Νοτίου Αφρικής κατέληξαν το 1937 σε μια εκλογική συμφωνία με το κόμμα του Μάλαν, αλλά οι Φαιοχίτωνες στις κοινοβουλευτικές εκλογές του επόμενου έτους κατέβασαν τους δικούς τους συνδυασμούς σε τρεις περιφέρειες και δεν κατόρθωσαν να εκλέξουν κάποιον βουλευτή. Αργότερα, το

32. Η κύρια μελέτη είναι του P.J. Furlong, *Between Crown and Swastika: The Impact of the Radical Right on the Afrikaner Nationalist Movement in the Fascist Era* (Ανόβερο, Νιου Χάμσαϊρ, 1991), 1-26. Χρήσιμο επίσης είναι το S. Uren, «Fascism and National Socialism in South Africa», M.A. thesis, University of Wisconsin-Madison, 1975.

1939, με τον ερχομό του πολέμου, το Ενωμένο Κόμμα διασπάστηκε και ο φιλελεύθερος Ίαν Σμουτς, που ανέλαβε την πρωθυπουργία, έγινε φιλοβρετανός. Η μεγαλύτερη μερίδα των Εθνικιστών Αφρικάνερ ενώθηκε και πάλι με τον Μάλαν στο δεξιό Εθνικό Κόμμα των Αφρικάνερ.

Ο όγκος της ναζιστικής προπαγάνδας ήταν αξιοσημείωτος, και προφανώς συνέβαλε αποτελεσματικά στη γέννηση των αντισημιτικών αισθημάτων ανάμεσα στους δεξιούς Αφρικάνερ.[33] Οι Εβραίοι της Νοτίου Αφρικής αποτελούσαν έναν σημαντικό στόχο, τόσο λόγω του αριθμού τους όσο και λόγω της προεξάρχουσας θέσης που κατείχαν: το 1936 ο αριθμός τους έφτανε τις 95.000 ή το 4,75% των λευκών, πράγμα που τους καθιστούσε μία από τις μεγαλύτερες εβραϊκές μειονότητες στον κόσμο.

Το 1938 ιδρύθηκε η πιο σημαντική από τις δεξιές ριζοσπαστικές ή πρωτοφασιστικές ομάδες της Νοτίου Αφρικής, η παραστρατιωτική οργάνωση Ossewabrandwag (ο Φρουρός της Βοϊδάμαξας, OB). Στόχος του OB ήταν η δημιουργία ενός μαζικού λαϊκού κινήματος (Volksbeweging) με έντονα φιλογερμανικά αισθήματα. Οργάνωσε μια πολιτοφυλακή που αποκαλείτο Stormjaers. Ήταν φιλοναζιστική και κάπως αντικαπιταλιστική οργάνωση, που στόχευε σε μια αυταρχικής δομής πολυσυλλεκτική δημοκρατία, «καλβινιστική», φυλετική και κορπορατιστική. Επικεφαλής της, το 1941, ετέθη ο Τζ.Χ.Τζ. Βαν Ρένσμπουργκ, ο πιο εξέχων ηγέτης της, που είχε διατελέσει μέλος του Υπουργικού Συμβουλίου. Στα επόμενα δύο χρόνια η δράση του OB αποκορυφώθηκε, με πολλά βίαια επεισόδια, σαμποτάζ, ακόμα και ληστείες τραπεζών, αν και απ' ό,τι φαίνεται το αποτέλεσμα ήταν μόνο ένας νεκρός. Το 1941, ένας Γερμανός πράκτορας προσπάθησε να προχωρήσει σε πραξικόπημα με την υποστήριξη των Stormjaers, αλλά σύντομα συνελήφθη. Οι ηγέτες του OB τέθηκαν υπό περιορισμό, αλλά η οργάνωση είχε εισχωρήσει βαθιά μέσα στο στρατό και ιδιαίτερα στην αστυνομία. Τα δυο τελευταία χρόνια του πολέμου ο OB ήταν λιγότερο βίαιος αλλά περισσότερο οξύς, και άρχισε να αυτοαποκαλείται «εθνικοσοσιαλιστικός». Παρ' όλ' αυτά, η θρησκευτικότητα των περισσοτέρων μελών του δημιουργούσε τριβές με τους δηλωμένους φασίστες και απέτρεψε το κίνημα από του να παίξει έναν πιο ανοιχτά φασιστικό ρόλο.[34] Αν και από το 1941 υπήρχε ξεκάθαρη διάσταση μεταξύ του OB και του Εθνικού Κόμματος των Αφρικάνερ, οι τελευταίοι, το 1944, συνεργάστηκαν για ένα σύντομο χρονικό διάστημα με

---

33. R. Citino, *Germany and the Union of South Africa in the Nazi Period* (Γουέστπορτ, Κον., 1991), που καλύπτει τα έτη έως το 1939.

34. G.C. Visser, *OB: Traitors or Patriots?* (Γιοχάνεσμπουργκ, 1976).

τους Φαιοχίτωνες. Στο μεταξύ, ο πρώην υπουργός Όσβαλντ Πίροου δημιούργησε το κίνημα της Νέας Τάξης, το οποίο αποσπάστηκε από το Εθνικό Κόμμα των Αφρικάνερ το 1942, παίρνοντας μαζί του και 16 βουλευτές. Η Νέα Τάξη ήταν επίσης υπέρ ενός πρωτοφασιστικού συστήματος, πιο κοντά μάλλον στο ιταλικό παρά στο γερμανικό μοντέλο, αλλά δεν απέφυγε την περιθωριοποίηση. Μετά το 1945, ο OB άρχισε να φθίνει, με τα περισσότερα μέλη του να ξαναγυρνούν στο επανενοποιημένο Εθνικό Κόμμα. Το 1949 οι Φαιοχίτωνες άλλαξαν τ' όνομά τους σε Κόμμα των Λευκών Εργατών, αλλά αυτό δεν εμπόδισε την αύξηση του ρυθμού προσχώρησης των μελών τους στο Εθνικό Κόμμα.

Το κυριότερο επίτευγμα των πρωτοφασιστών και των δεξιών ριζοσπαστών στη Νότια Αφρική δεν ήταν η δημιουργία ενός εγχώριου επιτυχούς κινήματος, αλλά η ώθηση του Εθνικού Κόμματος μετά το 1945 δεξιότερα, προς ακραίες ρατσιστικές θέσεις και προς τα δόγματα και το σύστημα που αργότερα, μετά το 1948, έγινε το απαρτχάιντ. Το σύστημα αυτό είχε επιπροσθέτως ως αποτέλεσμα τη μείωση των εξουσιών του Κοινοβουλίου και των πολιτικών δικαιωμάτων και των λευκών.[35] Ωστόσο, το σύστημα του απαρτχάιντ είχε τις ρίζες του κυρίως στην ιστορία των Αφρικάνερ κι όχι σ' αυτή της Κεντρικής Ευρώπης· παρά τον μερικό εξωραϊσμό του συστήματος, αυτό παρέμεινε μια «φυλετική δημοκρατία» κι όχι ένα αυταρχικό σύστημα, με κανονικές εκλογές, συνταγματική δομή, αρκετά πολιτικά δικαιώματα για τους λευκούς, ευρεία αυθόρμητη συμμετοχή πολιτών σε πολιτικούς και άλλους οργανισμούς, και την ανυπαρξία τής ενός ανδρός αρχής. Οι συγγραφείς που χρησιμοποιούν όρους όπως «Νοτιοαφρικανικό Ράιχ»[36] και «φασισμός των Αφρικάνερ»[37] δημιουργούν, όσον αφορά την κατηγοριοποίηση, μεγάλη σύγχυση.[38]

---

35. T.D. Moodie, *The Rise of Afrikanerdom* (Μπέρκλεϊ, 1975). Επιπλέον, ο Furlong (*Between Crown and Swastika*) τονίζει ότι ένας πρωθυπουργός και αρκετοί υπουργοί τη δεκαετία του '60 συναντήθηκαν με τον Όσβαλντ Μόσλεϊ, και αρκετές προσωπικότητες από το Εθνικό Κόμμα διατήρησαν επαφές με τους νεοναζί στη Δυτική Γερμανία.

36. B. Bunting, *The Rise of the South African Reich* (Χάρμοντσγουορθ, 1969).

37. H. Simpson, *The Social Origins of Afrikaner Fascism and Its Apartheid Policy* (Ουψάλα, 1980).

38. O Furlong, στο *Between Crown and Swastika*, 244-64, είναι αρκετά πειστικός σ' αυτό το ζήτημα.

Λατινική Αμερική

Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΑΝΤΙΓΡΑΦΗ των ευρωπαϊκών πολιτικών καταστάσεων πραγματοποιήθηκε στη Λατινική Αμερική. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι πολύ συχνά οι κυβερνήσεις στη Λατινική Αμερική ήταν αυταρχικές, καθώς επίσης και την άνοδο του εθνικισμού στην περίοδο του Μεσοπολέμου, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι η περιοχή αυτή συγκέντρωνε τις περισσότερες πιθανότητες για την ανάπτυξη σημαντικών μη ευρωπαϊκών φασιστικών κινημάτων. Αυτό όμως δεν συνέβη. Εμφανίστηκαν διάφορα κινήματα που έφεραν τον όρο *φασισμός* στον τίτλο τους, αλλά όλα, χωρίς καμιά εξαίρεση, απέτυχαν. Αν και κάποιες από τις καινούργιες δικτατορίες της δεκαετίας του '30 διέκειντο ευνοϊκά προς τον ιταλικό φασισμό και το ναζισμό, και επέτρεψαν, και σε μερικές περιπτώσεις ενθάρρυναν, τη φιλοφασιστική προπαγάνδα, τόσο η δομή τους όσο και τα δόγματά τους ήταν διαφορετικά. Εμφανίστηκε μόνο ένα μεγάλο φασιστικού τύπου κίνημα, αλλά σύντομα κι αυτό εξαφανίστηκε. Το μοναδικό καινούργιο και με κάποια επιτυχία φαινόμενο που μπορεί να συγκριθεί κάπως με το φασισμό ήταν ο ιδιαίτερα διφορούμενος περονισμός.

Πολλοί είναι οι λόγοι που μπορούμε να προβάλουμε για την αδυναμία —στην πραγματικότητα την απόλυτη απουσία— του φασισμού στη Λατινική Αμερική: ο γενικά χαμηλός βαθμός πολιτικής κινητοποίησης, που ήταν μία γενιά ή και περισσότερο πίσω ακόμα και από την πιο οπισθοδρομική ευρωπαϊκή χώρα· η μη ανταγωνιστική φύση του εθνικισμού στις περισσότερες χώρες της Λατινικής Αμερικής, οι οποίες δεν απειλούνταν με άμεση εξωτερική κυριαρχία και κατάκτηση ή πόλεμο (άρα, ο πόλεμος και ο ανταγωνιστικός εθνικισμός σε μεγάλο βαθμό ήταν απόντες ως καταλύτες ή παράγοντες κινητοποίησης)· λόγω του χαμηλού βαθμού πολιτικής κινητοποίησης, παρέμενε ισχυρή η παραδοσιακή ελιτίστικη-πελατειακή κυριαρχία επί των πολιτικών διαδικασιών, και άρα η ικανότητα των κυρίαρχων και των λιγότερο ριζοσπαστικών ομάδων, όπως στην Ανατολική Ευρώπη, να καταστείλουν τον επαναστατικό εθνικισμό· η πολυφυλετική σύνθεση πολλών λατινοαμερικάνικων κοινωνιών «θολώνει» τη ριζοσπαστική εθνικιστική ταυτότητα και συνήθως δημιουργεί εσωτερικές διαιρέσεις και συμπλέγματα που ενισχύουν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων· η κυριαρχία του στρατού σε πολιτικό επίπεδο οδηγεί στην κατάπνιξη άλλων βίαιων πολιτικών εκφράσεων· η αδυναμία τής πριν το 1960 επαναστατικής Αριστεράς, η οποία δεν μπόρεσε έτσι να αποτελέσει ερέθισμα· η τάση των Λατινοαμερικάνων εθνικιστών, μετά το 1930, να απορρίπτουν και την Ευρώπη

και τη Βόρειο Αμερική, στρεφόμενοι είτε στον εγχώριο λαϊκισμό είτε σε κάποια παραλλαγή της ισπανικής παράδοσης· η ακαταλληλότητα των θεωριών των εθνικοσοσιαλιστών-εθνικών συνδικαλιστών περί οικονομικής αυτάρκειας σε χώρες τόσο εξαρτημένες από την παγκόσμια οικονομία· τέλος, η ανάπτυξη ενός μάλλον χαρακτηριστικού λατινοαμερικάνικου μοντέλου ριζοσπαστικού πολυταξικού εθνικισμού με τη μορφή λαϊκιστικών κινημάτων, τέτοιων όπως το περουβιανό APRA και το βολιβιανό MNR (κάποιοι θα προσέθεταν και το μεξικανικό PRI).[39]

Η Χιλή, παρ' όλη τη μικρή της έκταση, παρουσιάζει μία από τις ενδιαφέρουσες περιπτώσεις, το Εθνικοσοσιαλιστικό Κίνημα (MNS), ή Nacis, όπως το αποκαλούσαν εν συντομία. Ιδρύθηκε από τον Γερμανοχιλιανό Χόρχε Γκονζάλες φον Μαρεές το 1932. Ο nacismo, ως ένα βαθμό, αντλούσε την έμπνευσή του από τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό, αλλά ανέπτυξε δικά του, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Υπό την κηδεμονία του κυριότερου θεωρητικού του, του Κάρλος Κέλερ, υποστήριζε έναν κορπορατιστικό αλλά οικονομικά ριζοσπαστικό εθνικοσοσιαλισμό και μια πιο έντονα συγκεντρωτική και προεδρευομένη δημοκρατία. Οι Nacis οργάνωσαν μια παραστρατιωτική οργάνωση, την Tropas Nacistas de Asalto (TNA), και παράλληλα διαδήλωναν υπέρ της άμυνας του δυτικού χριστιανικού πολιτισμού και της οικογένειας. Θεωρούσαν τη Χιλή ως μια χώρα ευρωπαϊκού τύπου, με διαφορετικά και ανώτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά από την υπόλοιπη Λατινική Αμερική. Ήσαν αντίθετοι με τον ιμπεριαλισμό και υπέρ των διεθνών συμφερόντων άλλων νοτιοαμερικανικών κρατών. Το 1937 ο Γκονζάλες φον Μαρεές άσκησε δημόσια κριτική στον Χίτλερ γιατί είχε γίνει τύραννος, και την επόμενη χρονιά αρνήθηκε τους δεσμούς και τη συνάφεια με το ναζισμό και το φασισμό δηλώνοντας ότι το κίνημά του ήταν δημοκρατικό. Αν και τυπικά αντισημίτης, ο Μαρεές παραδεχόταν ότι δεν υπήρχε «εβραϊκό πρόβλημα» στη Χιλή, και θεωρητικά ασπαζόταν τη θρησκευτική ελευθερία. Στις κοινοβουλευτικές εκλογές του 1937 οι Nacis έλαβαν το 3,5% των ψήφων, και τα πήγαν καλύτερα στις εργατικές περιφέρειες μερικών μεγάλων πόλεων. Στις δημοτικές εκλογές του Απριλίου του 1938 κέρδισαν το 4,6% του συνόλου των ψήφων. Αντιμετώπισαν το σύνηθες πρόβλημα των πρω-

39. Έναν κάπως πιο διαφορετικό κατάλογο, από τον οποίο έχω πάρει αρκετές ιδέες, έχει ο Alistair Hennessy, στο «Fascism and Populism in Latin America», στο *Fascism: A Reader's Guide*, επιμ. W. Lacqueur (Μπέρκλεϊ, 1976), 255-62. Για το λαϊκισμό στη Λατινική Αμερική, βλ. G. Hilliker, *The Politics of Reform in Peru: The Aprista and Other Mass Parties of Latin America* (Βαλτιμόρη, 1971).

τοφασιστικών κινημάτων: πώς να εισβάλουν στο πολιτικό σκηνικό ως μια καινοτόμος δύναμη εναντίον τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς.

Ο Γκονζάλες φον Μαρεές απέρριπτε τη λογική της βίας για τη βία, αλλά την υποστήριζε ως «αμυντική ανάγκη». Μια απόπειρα πραξικοπήματος εναντίον της δεξιάς κυβέρνησης του Χόρχε Αλεσάντρι, τον Σεπτέμβριο του 1938, κατεστάλη εύκολα, και 54 συλληφθέντες Nacis δολοφονήθηκαν εν ψυχρώ, με τον ίδιο περίπου τρόπο που το δεξιό καθεστώς της Ρουμανίας θανάτωνε τους λεγεωνάριους. Σ' αυτό το σημείο οι Nacis αποφάσισαν να υποστηρίξουν τον Αγκίρε Θέρδα, προεδρικό υποψήφιο του αριστερού Λαϊκού Μετώπου της Χιλής, δίνοντάς του τις οριακές ψήφους που χρειαζόταν για να κερδίσει τις εκλογές. Ένας ιστορικός γράφει: «Στη Χιλή της δεκαετίας του '30, κατά έναν περίεργο τρόπο, η λατρεία της βίας από το MNS προώθησε την υπόθεση της φιλελεύθερης δημοκρατίας».[40] Είναι φανερό ότι ένα κίνημα εμπνεόμενο αρχικά από τον γερμανικό ναζισμό —αν και πάντα μη ρατσιστικό και μη ιμπεριαλιστικό— είχε εξελιχθεί σε κάτι διαφορετικό. Το κίνημα απέσυρε από τη θεωρία του τον αντισημιτισμό, και το 1938 παρουσίασε έναν Εβραίο ηγέτη.[41] Το 1941 το MNS αναδιοργανώθηκε ως Λαϊκή Σοσιαλιστική Πρωτοπορία, αλλά ήδη είχε αρχίσει η παρακμή του, αφού απέτυχε να βρει τον δικό του πολιτικό χώρο και δεν προσέφερε πια μια διακριτή εναλλακτική λύση όπως το 1938.

Υπήρξαν πολλές προσπάθειες για το σχηματισμό βίαιων εθνικιστικών ή ριζοσπαστικών αντιαριστερών μαζικών κινημάτων στο Μεξικό, αλλά τα περισσότερα έφεραν μάλλον τα χαρακτηριστικά της ριζοσπαστικής Δεξιάς παρά του ευρωπαϊκού φασισμού. Οι Χρυσοχίτωνες του στρατηγού Νικολάς Ροντρίγκες, που οργανώθηκαν το 1934, ήταν βίαιοι, αντισημίτες, εναντίον των αριστερών και υπέρ του αυταρχισμού, και μιμούνταν το στιλ των Γερμανών και των Ιταλών, αλλά οι στόχοι τους ήταν κυρίως αντεπαναστατικοί και δεξιοί. Έτσι, ο έλεγχός τους ήταν εύκολη υπόθεση για μια κυβέρνηση που αναπτυσσόταν σ' ένα μονοκομματικό, ημικορπορατιστικό σύστημα. Μόνο ένας Μεξικανός πρόεδρος, ο Πλουτάρκο Ελίας Κάλιες, στις αρχές της δεκαετίας του '30, φαίνεται ότι έπαιζε με την ιδέα της φασιστικοποίησης κάποιων πλευρών του μεξικανικού καθεστώτος. Μια επικουρική δύνα-

40. M. Sznajder, «A Case of Non-European Fascism: Chilean National Socialists in the 1930s», *JCH*, 28:2 (Απρίλιος 1993), 269-96.

41. Ο Sznajder παρατηρεί ότι «οι Χιλιανοί ναθιστές βρίσκονταν κάπου μεταξύ του φασισμού και της ριζοσπαστικής Δεξιάς» (*ό.π.*). Αυτό θα είναι η τυπική περίπτωση στις κυριότερες προσπάθειες προσέγγισης του φασισμού. Βλ. επίσης, M. Potashnik, «Nacismo: National Socialism in Chile, 1932-1938», Ph.D. diss., UCLA, 1974.

μη που είχε ενθαρρύνει, η Acción Revolucionaria Mexicana (ARM), συνασπίστηκε αργότερα με τους Χρυσοχίτωνες σε μια αποτυχημένη εξέγερση εναντίον της κυβέρνησης το 1938 (Εξέγερση του Σεντίγιο).

Ωστόσο, το κύριο αντεπαναστατικό κίνημα ήταν οι Cristeros, μια μεγάλη καθολική αγροτική δύναμη, που μαζί με τους διαδόχους τους στο Unión Nacional Sinarquista (UNS) έγιναν το μεγαλύτερο λαϊκό κίνημα στο Μεξικό των αρχών του 20ού αιώνα. Από το 1926 έως το 1929 αυτή η ομάδα ξεκίνησε μια επιτυχημένη εξέγερση εναντίον των θρησκευτικών διώξεων στο Κεντροδυτικό Μεξικό, που τελικά εξανάγκασε την κυβέρνηση να αποδεχθεί τα αιτήματά τους. Οι Cristeros ήταν ουσιαστικά μια αγροτική δύναμη αυτοάμυνας, και στον αγώνα τους ήταν η κυβέρνηση που έπαιζε το ρόλο των φασιστών.[42] Στη συνέχεια, το 1937, εμφανίστηκε το κίνημα Sinarquista, που ήταν περισσότερο μεσοαστικό. Οι Sinarquistas έγιναν το μεγαλύτερο μαζικό κόμμα εκείνης της εποχής, με πάνω από μισό εκατομμύριο μέλη το 1943. Ήταν καθολικοί, υπερεθνικιστές και υποστηρικτές της ισπανικής παράδοσης, σε αντίθεση με τις αριστερές και αντι-ισπανικές τάσεις του μεξικανικού καθεστώτος. Οι Sinarquistas υποστήριζαν μια κορπορατιστική μορφή διακυβέρνησης και οργάνωσης, πιο ισότιμη κατανομή του πλούτου και την αγροτική μεταρρύθμιση για τους φτωχούς αγρότες. Το κίνημα ήταν μη βίαιο και δεν απαντούσε στις πολυάριθμες δολοφονίες από τις Αρχές. Η μεξικανική κυβέρνηση άλλοτε προσπαθούσε να καταπνίξει και άλλοτε να ενσωματώσει το UNS, το οποίο μετά το 1945 άρχισε να σβήνει, καθώς η κυβέρνηση άρχισε να κινείται περισσότερο προς τα δεξιά.[43]

Στη διάρκεια της δεκαετίας του '30, στο Περού δραστηριοποιήθηκαν δύο από τους πιο σημαντικούς φασίστες θεωρητικούς της Λατινικής Αμερικής. Ο Χοσέ Ρίβα Αγκέρο απέκτησε τη μεγαλύτερη φήμη, αλλά, αν και υιοθέτησε κατηγορηματικά το φασισμό σε Ιταλία και Ισπανία, οι θέσεις του ήταν βασικά αυτές ενός ριζοσπάστη καθολικού δεξιού. Ο Ρίβα ήταν εξαιρετικά ελιτιστής (ακόμα και με τα περουβιανά μέτρα) και υπεραμυνό-

---

42. Αφότου οι Cristeros παρέδωσαν τα όπλα τους, η μεξικάνικη κυβέρνηση αθέτησε τη συμφωνία της, και δύο χρόνια αργότερα ξανάρχισε τις θρησκευτικές διώξεις. Στα χρόνια που ακολούθησαν, δολοφονήθηκαν περίπου 1.500 Cristeros από τις κυβερνητικές δυνάμεις, ανάμεσά τους και πολλοί από τους ηγέτες τους. Κάποια στιγμή οι Cristeros σχημάτισαν τη δική τους κυβέρνηση Εθνικής Απελευθέρωσης, αλλά τελικά οι ηγέτες της Εκκλησίας την αποκήρυξαν. Κάποιοι από τους Cristeros ήταν πρώην Ζαπατίστας, και τελικά υιοθέτησαν θέσεις που ήσαν κοντά στη ριζοσπαστική χριστιανοδημοκρατία. Βλ. J. Meyer, *The Cristero Rebellion* (Κέιμπριτζ, 1976)· D.C. Bailey, *Viva Cristo Rey!* (Όστιν, 1973).

43. J. Meyer, *Le Sinarquisme: Un fascisme mexicain? 1937-1947* (Παρίσι, 1977).

ταν της καθολικής και ισπανικής παράδοσης. Στην πραγματικότητα, πιο κοντά στον ευρωπαϊκό φασισμό ήταν ο Ραούλ Φερέρο Ρεμπαγκλιάτι, γιος Ιταλού μετανάστη, ο οποίος προωθούσε μια ευρύτερη εθνικιστική κινητοποίηση. Το μοναδικό πολιτικό κίνημα στο Περού που επικαλείτο τον ευρωπαϊκό φασισμό και είχε κάποια σημασία ήταν η Unión Revolucionaria, ένα εθνικιστικό, λαϊκιστικό και αυταρχικό κίνημα που ιδρύθηκε από τον δικτάτορα Λουίς Σάντσεθ Κέρο πριν από τη δολοφονία του το 1933. Μόνο μετά από αυτό το σημείο η Unión Revolucionaria, που τότε ήταν εκτός εξουσίας, έκανε κάποιες προσπάθειες να προσεγγίσει τις φασιστικές ιδέες. Σχημάτισε μια πολιτοφυλακή, τους Μελανοχίτωνες, τα μέλη της οποίας χρησιμοποίησαν τον φασιστικό χαιρετισμό, αλλά μετά την αποτυχία της στις εκλογές του 1936 η απήχησή της άρχισε να φθίνει σταθερά.[44]

Κατά κάποιο τρόπο, ο πιο πιθανός υποψήφιος για τη δημιουργία μιας «φασιστικής κατάστασης» στη δεκαετία του '30 ήταν η Βολιβία, μια από τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής και η μόνη που έχασε έναν αποφασιστικό διεθνή πόλεμο με την Παραγουάη, στη σύρραξη του Τσάκο από το 1932 έως το 1935. Η εθνική απογοήτευση της Βολιβίας οδήγησε στην αναζήτηση καινούργιων εναλλακτικών λύσεων, και οι ελκυστικότερες φαινόταν να βρίσκονται στην Ιταλία και τη Γερμανία. Με τις αριστερές οργανώσεις να είναι πολύ αδύναμες, η ιδέα ενός είδους βολιβιανού «εθνικοσοσιαλισμού» άρχισε να γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής ακόμα και μέσα στο μικρό μη μαρξιστικό Σοσιαλιστικό Κόμμα της Βολιβίας. Το 1936 ήρθε στην εξουσία ένας καινούργιος ασταθής ριζοσπαστικός συνασπισμός υπό τον συνταγματάρχη Ντέιβιντ Τόρο. Απαρτιζόταν από ριζοσπάστες αξιωματικούς, βετεράνους του πολέμου, που στη συνέχεια οργανώθηκαν ως «Λεγεώνα», και μικρές σοσιαλιστικές και εργατικές ομάδες. Στόχος του Τόρο ήταν ο «στρατιωτικός σοσιαλισμός», που θα οδηγούσε στην κορπορατιστική οργάνωση της οικονομίας, ένα καινούργιο σύστημα εθνικού συνδικαλισμού και μερικώς κορπορατιστικό Κοινοβούλιο. Ο Τόρο έχασε την εξουσία το 1937, αλλά ο διάδοχός του, ένας συνάδελφός του αξιωματικός, ο Χερμάν Μπους, πριν την αυτοκτονία του το 1939, ανέπτυξε ένα καινούργιο κοινωνικό σύνταγμα και μια φιλοσυνδικαλιστική εργατική νομοθεσία, καθώς και κάποιες αόριστες ιδέες για μια πιο χαρισματική και αυταρχική κυβέρνηση. Όλα αυτά είναι πολύ λίγα για να σηματοδοτήσουν

44. J.I. López Soria, επιμ., *El pensamiento fascista, 1930-1945* (Λίμα, 1981)· O. Ciccarelli, «Fascism and Politics in Peru during the Benavides Regime, 1933-1939: The Italian Perspective», *Hispanic American Historical Review*, 70:3 (1990), 405-32.

τη γέννηση ενός βολιβιανού φασισμού, αλλά οι ηγέτες της Βολιβίας παραδέχονταν ότι επηρεάζονταν από τις ιταλικές και τις γερμανικές ιδέες.[45]

Ο στρατιωτικός σοσιαλισμός και η επίδραση από τον κεντροευρωπαϊκό φασισμό αποτελούσαν το υπόβαθρο για την άνοδο του λαϊκισμού και του Movimiento Nacionalista Revolucionaria (MNR), οι ηγέτες του οποίου αποδέχονταν με ειλικρίνεια την επίδραση του ευρωπαϊκού φασισμού στον τρόπο σκέψης τους. Το MNR ιδρύθηκε το 1940, και αρχικά υιοθέτησε αρκετές εθνικοσοσιαλιστικές ιδέες, ορίζοντας τη Βολιβία ως ένα ιταλικού στιλ προλεταριακό έθνος. Στην αρχή επιδίωξε την εθνικοποίηση βασικών βιομηχανιών και τη δημιουργία εθνικού συνδικαλισμού, προσβλέποντας στην Ιταλία και τη Γερμανία ως συμμάχους στην προσπάθεια επαναστατικοποίησης του παγκόσμιου καταμερισμού ισχύος και πλούτου. Το MNR συμμάχησε με μια οργάνωση ριζοσπαστών αξιωματικών, τη RADEPA, η οποία επίσης διέκειτο φιλικά προς τον Άξονα. Τον Δεκέμβριο του 1943, η στρατιωτική χούντα που ανέβηκε στην εξουσία υπό την ηγεσία του δημάρχου Γκουαλμπέρτο Βιλιαροέλ στο Λα Παζ, υιοθέτησε αμέσως μια πολιτική φιλική προς τον Άξονα, και στο Υπουργικό Συμβούλιο συμπεριελήφθησαν τρεις από πιο ακραίους φασίστες ηγέτες του MNR. Αν και τον επόμενο χρόνο, λόγω της διεθνούς κατάστασης, ο Βιλιαροέλ αναγκάστηκε να τους διώξει από την κυβέρνηση, παρέμενε ωστόσο κοντά στην πιο φασιστική μερίδα του MNR μέχρι την ανατροπή του από την αντιπολίτευση το 1946. Ωστόσο, πολύ σύντομα, το MNR εγκαινίασε μια ευρεία αποφασιστικοποίηση. Τελικά, κατόρθωσε να ανέλθει μόνο του στην εξουσία το 1952, για να ξεκινήσει τη βολιβιανή λαϊκιστική επανάσταση, τη μία από τις τρεις μόνο κοινωνικοοικονομικές επαναστάσεις στη Λατινική Αμερική του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα.[46]

Μπορούμε επίσης να αναφέρουμε ότι υπήρχε στη Βολιβία μια «Φάλαγγα», όπως και στην Ισπανία. Ιδρύθηκε το 1937 και ήταν εμπνευσμένη ως ένα βαθμό από την ισπανική φασιστική οργάνωση. Ονομαζόταν Falange

---

45. Βλ. F. Gallego, *Los orígenes del reformismo militar en América Latina: La gestión de David Toro en Bolivia* (Βαρκελόνη, 1991)· του ιδίου, *Ejército, nacionalismo y reformismo en América Latina: La gestión de Germán Busch en Bolivia* (Βαρκελόνη, 1992)· και δύο άρθρα του Herbert Klein, στο *Hispanic American Historical Review*: «David Toro and the Establishment of "Military Socialism" in Bolivia», 45:1 (Φεβρουάριος 1965), 25-52, και «Germán Busch and the Era of "Military Socialism" in Bolivia», 47:2 (Μάιος 1967), 166-84.

46. Βλ. τις δύο ευρύτερες εργασίες του Klein: *Parties and Political Change in Bolivia, 1880-1952* (Λονδίνο, 1969), 228-402, και *Bolivia: The Evolution of a Multi-Ethnic Society* (Νέα Υόρκη, 1992), 192-226.

Socialista Boliviana (FSB), και ήταν περισσότερο ένα καθολικό κορπορατιστικό και αντισοσιαλιστικό δεξιό αυταρχικό κίνημα, αν και, όπως και η ισπανική ομότιτλή της, αρχικά βασιζόταν στην υποστήριξη των φοιτητών. Έπαιξε σημαντικό αντιπολιτευτικό ρόλο εναντίον της επανάστασης του MNR μετά το 1952, και κέρδισε το 15% των ψήφων στις εθνικές εκλογές τέσσερα χρόνια αργότερα. Μια προσπάθεια για βίαιη κατάκτηση της εξουσίας το 1959 απέτυχε, στοιχίζοντας τη ζωή του ηγέτη του κόμματος. Αν και η απήχησή της αργότερα μειώθηκε αρκετά, η FSB παρέμεινε ενεργός, διαιρεμένη σε διαφορετικές μερίδες που συμπεριελάμβαναν μια «φαλαγγιστική Αριστερά». Αργότερα, κάθε μία από αυτές τις πτέρυγες συμμαχούσε σε διάφορες περιπτώσεις με κάποιες από τις στρατιωτικές κυβερνήσεις της Βολιβίας. Στη Λατινική Αμερική, η FSB ήταν ίσως το πιο μακρόβιο παράδειγμα κόμματος που ιδρύθηκε στη δεκαετία του '30, κατά ένα μέρος βασισμένο στις αρχές του ευρωπαϊκού φασισμού, που στη συνέχεια, στην πολιτικοκοινωνική δυναμική της μεταφασιστικής εποχής, κατέλαβε το χώρο της ριζοσπαστικής Δεξιάς.[47]

Στη δεκαετία του '30, στην Αργεντινή, και ιδιαίτερα στην Βραζιλία, υπήρχαν πολλές και ποικίλες καινούργιες ριζοσπαστικές και πρωτοφασιστικές ομάδες. Ένας Βραζιλιάνος ιστορικός αναφέρει τη Legião do Cruzeiro do Sul, που ιδρύθηκε το 1922. Μέσα στην επόμενη δεκαετία ακολούθησε η Legião de Outubro, το Partido Nacional Sindicalista, το Partido Fascista Nacional, η Legião Cearense do Trabalho, το Partido Nacionalista of São Paulo, το Partido Nacional Regenerador, το Partido Socialista Brazileiro και το Partido Fascista Brazileiro.[48] Η μόνη ομάδα που απέκτησε κάποια σημασία, και στην πραγματικότητα, από πολλές πλευρές, έγινε το μεγαλύτερο λατινοαμερικάνικο κόμμα που προσέγγισε τον ευρωπαϊκό φασισμό, ήταν η Ação Integralista Brazileira (Βραζιλιάνικη Ενοποιητική Δράση, AIB) του Πλίνιο Σαλγκάντο, που ιδρύθηκε το 1932. Τ' όνομά της πρόδιδε τις επιρροές της από τα γαλλικά και τα πορτογαλικά καθολικά μοναρχικά δόγματα της ριζοσπαστικής Δεξιάς, αλλά ως ένα βαθμό είχε επηρεαστεί και από τον ιταλικό φασισμό. Οι Ενοποιητές επιδίωξαν την εγκαθίδρυση ενός αυταρχι-

47. Δεν έχω βρει κάποια μελέτη για τη FSB, αλλά το πρόγραμμά της περιγράφεται σε δύο βιβλία του Rodolfo Surcou Macedo: *Hacia la revolución integral* (Λα Παζ, 1961), και *Conozca Falange Socialista Boliviana* (Λα Παζ, 1972).

48. E. Carone, *Revoluções do Brazil contemporáneo* (Σάο Πάολο, 1975), 113-14. Ο ιντεγκραλιστής θεωρητικός Gustavo Barroso παρουσιάζει μια ευρύτερη επισκόπηση στο *O Integralismo e o mundo* (Ρίο ντε Τζανέιρο, 1936).

κού και κορπορατιστικού κράτους («ενός ενοποιημένου κράτους») που θα ενίσχυε την καινούργια πολυφυλετική —αν και αντισημιτική— Brasilidade, μια νέα βραζιλιάνικη φυλή που θα οριζόταν περισσότερο με πολιτιστικούς και ιστορικούς όρους παρά με εθνολογικούς. Τα μέλη του κινήματος φορούσαν πράσινους χιτώνες και συνδύασαν τον φασιστικό χαιρετισμό με τον βραζιλιάνικο ινδιάνικο χαιρετισμό «Anauê». Ο ίδιος ο Σαλγκάντο μισοπίστευε στο μυστικισμό και προσδιόριζε τις αρχές του κινήματός του με τη θρησκεία και την ιερότητα της οικογένειας. Αρκετοί καθολικοί επίσκοποι έβλεπαν ευνοϊκά την AIB, και αρκετοί ιερείς είχαν δραστηριοποιηθεί και κατείχαν θέσεις στα μεσαία ηγετικά κλιμάκια. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και ο διάσημος, αργότερα, Χέλντερ Καμάρα. Υπήρχε μια μεγάλη προτεσταντική μειονότητα μεταξύ των μελών του κινήματος και των τοπικών ηγετών, κυρίως μέσα στους Γερμανούς της Νότιας Βραζιλίας. Ο Σαλγκάντο πίστευε ότι η ανθρωπότητα είχε περάσει από τρία μεγάλα πολιτιστικά στάδια, και η Brasilidade, που κινούνταν παράλληλα με τα ευρωπαϊκά φασιστικά κινήματα, θα ανέπτυσσε τη δημιουργικότητα των εθνών και θα δημιουργούσε μια καινούργια αυτοκρατορία —ακόμα κι αν αυτή παρέμενε στο επίπεδο του πνεύματος και του δόγματος—, καθώς οι αξίες της «τέταρτης ανθρωπότητας» θα σάρωναν το δυτικό ημισφαίριο. Το κίνημα ήταν ιδιαίτερα ιεραρχικό και συγκεντρωτικό υπό τον χαρισματικό ηγέτη Σαλγκάντο. Η πλειονότητα των μελών, των περιφερειακών και των τοπικών ηγετών, ήταν κάτω των τριάντα. Η ελίτ της AIB προερχόταν από τις ανώτερες μεσαίες και τις μεσαίες τάξεις, αν και οι τοπικοί ηγέτες προέρχονταν από την κατώτερη μεσαία τάξη και ακόμα χαμηλότερα. Η μεγαλύτερη μερίδα της μελών της προερχόταν από την κατώτερη μεσαία τάξη των πόλεων, αλλά υπήρχε επίσης ένας αριθμός εργατών και χειροτεχνών, μαζί με λίγους γαιοκτήμονες και εργάτες γης, κυρίως από περιοχές όπου η κατοχή της γης ήταν μοιρασμένη σε πολλά χέρια.

Αν και οι Ενοποιητές χρησιμοποιούσαν τον όρο *ολοκληρωτισμός*, οι ηγέτες τους δεν αισθάνονταν βολικά με τον παγανισμό και τον ακραίο κρατισμό των περισσοτέρων Ευρωπαίων φασιστών. Ο Σαλγκάντο απέφευγε αυτό τον όρο, και πάντοτε τόνιζε την αυθεντικότητα και την αυστηρά βραζιλιάνικη ταυτότητα του κινήματός του, ενώ ο Μιγκέλ Ρεάλε, ο εθνικός γραμματέας του κινήματος, υπεύθυνος για δογματικά θέματα, τόνιζε ότι το βραζιλιάνικο «ενοποιημένο κράτος» θα διέφερε από τον ευρωπαϊκό φασισμό λόγω του μεγαλύτερου σεβασμού στα «ανθρώπινα δικαιώματα». Ενώ ο φασισμός έτεινε να είναι βιταλιστικός, ο ιντεγκραλισμός τόνιζε την πνευματικότητα. Μεταξύ του 1935 και του 1938, οι Ενοποιητές έγιναν

το πρώτο μαζικό λαϊκό κίνημα στην ιστορία της Βραζιλίας και είχαν τη μεγαλύτερη απήχηση από κάθε άλλο πρωτοφασιστικό κίνημα στη Λατινική Αμερική, με τουλάχιστον 200.000 μέλη (οι ίδιοι ισχυρίζονταν ότι ο αριθμός των μελών τους ήταν διπλάσιος). Η AIB μπορεί να μην ήταν μια απλή αντιγραφή κάποιας ευρωπαϊκής οργάνωσης, έφερε όμως αρκετά από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού φασισμού, αν και περισσότερο του δυτικού παρά του κεντρικού ή ανατολικού ευρωπαϊκού φασισμού. Τα μέλη της ήταν πολίτες ενός κράτους που είχε ικανοποιήσει τις εδαφικές του βλέψεις, και γι' αυτό προσέγγιζε περισσότερο τον «ειρηνικό φασισμό» της Δύσης παρά τις ακραίες βίαιες και ακραία μιλιταριστικές εκδοχές του.[49]

Εκείνη την εποχή, η Βραζιλία, όπως και πολλές άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης, κυβερνάτο από ένα μετριοπαθές αυταρχικό καθεστώς, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είχε επικεφαλής τον Γκετούλιο Βάργκας. Τον Νοέμβριο του 1937 ανακοίνωσε τη σύσταση του Estado Novo (Νέο Κράτος), επηρεασμένος κυρίως από το πορτογαλικό καθεστώς με το ίδιο όνομα παρά από την Ιταλία. Οι Ενοποιητές είχαν την ίδια μοίρα στα χέρια του Βάργκας με τους Εθνικούς Συνδικαλιστές στα χέρια του Σαλαζάρ. Τον Δεκέμβριο, ο Βάργκας διέλυσε επίσημα το κίνημα. Η πρώτη ανατρεπτική συνωμοσία της AIB, τον Μάρτιο του 1938, απέτυχε, και η προσπάθεια πραξικοπήματος δύο μήνες αργότερα τσακίστηκε επίσης, φέρνοντας την τελειωτική καταστολή του κινήματος.[50]

Ωστόσο, η περίπτωση που έχει αποσπάσει τη μεγαλύτερη προσοχή είναι αυτή του περονισμού στην Αργεντινή. Πολύ πριν τον Περόν, η Αργεντινή ήταν η πατρίδα τής με μεγαλύτερη συνέχεια και πιο ανεπτυγμένης ιδεο-

---

49. Οι κυριότερες μελέτες είναι του H. Trindade, *Integralismo* (Σάο Πάολο, 1974) και το κάπως πιο εκσυγχρονισμένο *La tentation fasciste au Bresil dans les années trente* (Παρίσι, 1988). Επιπροσθέτως, βλ. J. Chasin, *O Integralismo de Plinio Salgado* (Σάο Πάολο, 1978)· J. Medeiro, *Ideologia autoritaria no Brasil, 1930-1945* (Ρίο ντε Τζανέιρο, 1978)· G. Vasconcelos, *Ideologia curupira: Análise do discurso integralista* (Σάο Πάολο, 1979)· E.R. Broxson, «Plinio Salgado and Brazilian Integralism», Ph.D. diss., Catholic University, 1973· S. Hilton, «Ação Integralista Brasileira», *Luso-Brazilian Review*, 9:2 (Δεκέμβριος 1972), 3-29. Ο J.C. Parente, στο *Anauê: Os camisas verdes no poder* (Φορταλέζα, 1986), και ο J.A. de Sousa Montenegro, στο *O Integralismo no Ceará* (Φορταλέζα, 1986), ασχολούνται με τη βάση της AIB στο Ceará, μια περιοχή όπου η δύναμή της ήταν μεγάλη.

50. Βλ. R.M. Levine, *The Vargas Regime: The Critical Years, 1934-1938* (Νέα Υόρκη, 1970). Θα μπορούσε να σημειωθεί ότι μετά το 1945 το κίνημα των Ενοποιητών επανεμφανίστηκε σε μια πιο μετριοπαθή μορφή, και αρκετοί πρώην Ενοποιητές ανέλαβαν θέσεις στο στρατιωτικό καθεστώς που εγκαθιδρύθηκε το 1964.

λογικά ριζοσπαστικής Δεξιάς στη Λατινική Αμερική, και η ανάπτυξη των ιδεών της έγινε στα αντίστοιχα δόγματα της Ισπανίας και της Γαλλίας. Ξεκινώντας με την Πατριωτική Ένωση της Αργεντινής στην αρχή του αιώνα, αυτή η νοτιοδυτικού ευρωπαϊκού τύπου ριζοσπαστική Δεξιά διατήρησε μια σταθερή πολιτική και ιδεολογική παρουσία στην Αργεντινή, μέσα από διαφορετικές μορφές, μέχρι τις μέρες μας.[51] Σε σύγκριση με την επίμονη παρουσία της ριζοσπαστικής Δεξιάς, οι προσπάθειες για την οργάνωση του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος το 1923 και ενός Φασιστικού Κόμματος της Αργεντινής το 1932 ήσαν εφήμερες.[52] Παρομοίως, ακριβώς πριν και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η ευρεία δημοσιότητα σχετικά με τη γερμανική απειλή και ο κίνδυνος ενός «Τέταρτου Ράιχ» ήταν προϊόντα της υστερίας του πολέμου και της παραπληροφόρησης της βρετανικής κυβέρνησης, που σχεδιάστηκε έτσι ώστε να προξενήσει ανησυχίες στην Ουάσιγκτον.[53]

Η πρώτη δικτατορία του αιώνα στην Αργεντινή ήταν το στρατιωτικό καθεστώς του στρατηγού Χοσέ Ουριμπούρου από το 1930 έως το 1932, το οποίο προσπάθησε να μιμηθεί λίγο το στιλ και την ουσία του ιταλικού φασισμού. Ο Ουριμπούρου ήλπιζε να εγκαθιδρύσει ένα κορπορατιστικό καθεστώς και οργάνωσε μια πολιτοφυλακή που ονομαζόταν Legión Cívica. Όλα αυτά όμως αποδείχθηκαν πολύ ριζοσπαστικά για την κοινωνία της Αργεντινής.[54] Εντούτοις, στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η κυβέρνηση της Αργεντινής —η οποία είχε δικά της ηγεμονικά και επεκτατικά σχέδια— ήταν η πιο ευνοϊκά υπέρ της Γερμανίας και της Ιταλίας διακείμενη κυβέρνηση του δυτικού ημισφαιρίου. Μια φιλοφασιστική στρατιω-

---

51. S. McGee Deutsch, *Counterrevolution in Argentina: The Argentine Patriotic League* (Λίνκολν, 1986).

52. Η ριζοσπαστική Δεξιά της Αργεντινής έχει μελετηθεί καλά στο S. McGee Deutsch & R. Dolkart, επιμ., *The Argentine Right* (Γουίλμινγκτον, Ντέλ., 1933), και στο D. Rock, *Authoritarian Argentina* (Μπέρκλεϊ, 1993). Ο Alberto Spektorowski, στο «The Ideological Origins of Right and Left Nationalism in Argentina, 1930-1943», *JCH*, 29:1 (Ιανουάριος 1994), 155-84, αναλύει τις διαφορές μεταξύ του αριστερού λαϊκιστικού και δεξιού ριζοσπαστικού εθνικισμού, ενώ οι M.C. Nascimbene & M.I. Neuman, στο «El nacionalismo argentino, el fascismo y la inmigración en la Argentina, 1927-1943: Una aproximación téorica», *Estudios Interdisciplinarios de America Latina y el Caribe*, 4:1 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1993), 115-40, αναπτύσσουν τις διαφορές μεταξύ της καθολικής Δεξιάς και του φασισμού.

53. Αυτό αναλύεται λεπτομερειακά στο R.C. Newton, *The «Nazi Menace» in Argentina, 1931-1947* (Στάνφορντ, 1992).

54. A. Rouquié, *Poder militar y sociedad política en la Argentina* (Μπουένος Άιρες, 1983), 1:223-52.

τική ομάδα, η Grupo de Oficiales Unidos (GOU), κατέλαβε την εξουσία το 1943, επιβάλλοντας τη δικτατορία και μια πολιτική πιο φιλική προς τον Άξονα.[55]

Αυτό αποτέλεσε το γόνιμο έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε ο περονισμός, μια παρεμφερής αλλά ιδιόμορφη εξέλιξη που αναφέρεται στα εννέα χρόνια εξουσίας του Χουάν Ντομίνγκο Περόν (1946-55), και όχι στη μετέπειτα ιστορία του περονιστικού κόμματος. Αν και ο Περόν αναδύθηκε ως ηγετική μορφή στη GOU, ανέλαβε την εξουσία το 1946 ως ο νόμιμα εκλεγμένος πρόεδρος της δημοκρατίας. Η ιδιαιτερότητα του περονισμού είναι ότι αντλούσε την υποστήριξή του από τη μαζική οργάνωση της εργατικής τάξης της Αργεντινής που υπέθαλψε η ίδια η κυβέρνηση. Από το 1946 έως το 1955, το καθεστώς του Περόν ήταν μια προσωπική κυβέρνηση περιορισμένου αυταρχισμού, που ανέχθηκε έναν αξιοσημείωτο βαθμό πλουραλισμού. Οι δύο πυλώνες του καθεστώτος ήταν ο εθνικισμός και η κοινωνική μεταρρύθμιση, η προώθηση της βιομηχανικής ανάπτυξης από τη μία, και η διανομή του εισοδήματος από την άλλη, με τελικό στόχο η Αργεντινή να καταστεί η κυρίαρχη δύναμη της Νοτίου Αμερικής. Ο Περόν είχε υπάρξει στρατιωτικός ακόλουθος στη φασιστική Ιταλία, και αργότερα παραδέχθηκε ότι επηρεάστηκε από το φασισμό, αλλά μετά το 1945 αγωνίστηκε για να παρουσιάσει ένα ανεξάρτητο πρόσωπο. Η ιδεολογία του καθεστώτος ονομάστηκε justicialism, και προσπάθησε τη σύνθεση μεταξύ των τεσσάρων αρχών του ιδεαλισμού, του υλισμού, του ατομικισμού και του κολεκτιβισμού. Ο Περόν όριζε τον ευρωπαϊκό φασισμό ως έναν υπερβολικό συνδυασμό ιδεαλισμού και κολεκτιβισμού, που απέκλειε τον ατομικισμό και τον σωτήριο υλισμό, ένας ορισμός που ως ένα βαθμό δεν είναι αναγκαστικά ανακριβής. Σε κάποιο σημείο δήλωσε: «Ο Μουσολίνι ήταν ο μεγαλύτερος άνδρας του αιώνα μας, αλλά διέπραξε μερικά καταστροφικά λάθη. Εγώ, που έχω το προνόμιο της ύστερης γνώσης, θα ακολουθήσω τα βήματά του, αλλά θα αποφύγω επίσης τα λάθη του».[56]

Πολλοί αναλυτές του περονισμού θεωρούν ότι, όσο ο Περόν ήταν στην

---

55. E. Díaz Araujo, *La conspiración del '43: El GOU, una experiencia militarista en la Argentina* (Μπουένος Άιρες, 1971). Για μια πιο ευρεία πολιτική ιστορία του στρατού, βλ., μαζί με τη βασική δουλειά του Rouquié, R. Potash, *The Army and Politics in Argentina, 1928-1945* (Στάνφορντ, 1969)· M. Goldwert, *Democracy, Militarism and Nationalism in Argentina, 1930-1966* (Όστιν, 1972)· και για την περίοδο 1930-43, M. Falcoff & R. Dolkart, επιμ., *Prelude to Perón: Argentina in Depression and War, 1930-1943* (Μπέρκλεϊ, 1976).

56. G. Blanksten, *Perón's Argentina* (Σικάγο, 1953), 279.

εξουσία, επέδειξε πράγματι τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά που αποδίδουν στο φασισμό, έστω κι αν η στρατιωτική-συνδικαλιστική του βάση τον καθιστά ιδιάζουσα περίπτωση. Φυσικά, το καθεστώς ήταν, όπως όλα τα καινούργια λατινοαμερικάνικα συστήματα, εκλεκτικό· ένας από τους συμβούλους του Περόν, συγγραφέας των λόγων του και θεωρητικός, ο Χοσέ Φιγκουερόλα, ήταν Ισπανός που προηγουμένως είχε υπηρετήσει ως σύμβουλος σε ζητήματα εργασίας στον Ισπανό δικτάτορα Μιγκέλ Πρίμο ντε Ριβέρα στα τέλη της δεκαετίας του '20.

Αν και το πολιτικό κόμμα των περονιστών οργανώθηκε το 1949 και ανακοίνωσε ότι φιλοδοξούσε να γίνει partido único (μοναδικό κόμμα), ο Περόν δεν εγκατέστησε ποτέ μια στυγνή και ολοκληρωμένη δικτατορία. Βασίστηκε στην υποστήριξη της οργανωμένης εργασίας, στους μεσοαστούς εθνικιστές, σ' ένα μεγάλο μέρος της βιομηχανικής τάξης και σ' ένα σημαντικό μερίδιο των αξιωματικών του στρατού. Έχοντας εκτοπίσει και αποξενώσει την πρώην κυρίαρχη τάξη των κτηματιών, έπρεπε τώρα να ισορροπήσει μεταξύ των αιτημάτων και των προβλημάτων των διαφόρων μερίδων για να διατηρήσει την εξουσία του. Πληθωρισμός, διαφθορά και επιβράδυνση της οικονομίας, μαζί με τις δημαγωγικές και διανεμητικές κοινωνικές του πολιτικές, τελικά ένωσαν τις ανώτερες τάξεις εναντίον του. Μια βεντέτα με την Εκκλησία, και η αποκορύφωση, σε εθνικό και θεσμικό επίπεδο, της απογοήτευσης, έστρεψαν την πλειονότητα του στρατού εναντίον του καθεστώτος και το 1955 οδήγησαν στην ανατροπή του Περόν.[57]

Μια προσεκτική μελέτη αποκαλύπτει ότι ο περονισμός είχε τα περισσότερα, αλλά όχι όλα, τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού φασισμού. Για αρκετό διάστημα δεν ήταν ένα οργανωμένο πολιτικό κίνημα, και ακόμα κι όταν ο Περόν ήταν στην εξουσία δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει ένα καινούργιο σύστημα. Ο Περόν εξέφρασε πράγματι τις φασιστικές αρνήσεις, και μέχρις ενός βαθμού οικοδόμησε πάνω σε πολιτισμικές και φιλοσοφικές

57. Η βιβλιογραφία για τον περονισμό είναι πολύ εκτεταμένη. Βλ. ιδιαίτερα, μαζί με του Blanksten, το *Perón's Argentina*: R.J. Alexander, *The Perón Era* (Νέα Υόρκη, 1951)· P. Lux-Wurm, *Le Péronisme* (Παρίσι, 1965)· P. Waldmann, *Der Peronismus, 1943-1955* (Αμβούργο, 1974)· και για το ιστορικό του υπόβαθρο, Falkoff & Dolkart, επιμ., *Prologue to Perón*. Για την κοινωνική του βάση, βλ. P.H. Smith, «The Social Base of Peronism», *Hispanic American Historical Review*, 52:1 (Φεβρουάριος 1972), 55-73· του ιδίου, «Social Mobilization, Political Participation, and the Rise of Juan Perón», *Political Science Quaterly*, 84:1 (Μάρτιος 1969), 30-49. Για περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. M. Ben Plotkin, «Perón y el peronismo: Un ensayo bibliográfico», *Estudios Interdisciplinarios de América Latina y el Caribe*, 2:1 (1991), 113-36.

αξίες που βασίζονταν στις ιδέες των ευρωπαϊκών φασιστικών κινημάτων, με επεκτατικούς στόχους όσον αφορά την εξωτερική πολιτική του. Αν και συνέλαβε την ιδέα του μονοκομματικού κράτους, δεν κατόρθωσε να την εφαρμόσει. Η «αριστερή» δημαγωγία του Περόν και η κινητοποίηση των εργατών δεν τον κατατάσσουν στους μη φασίστες, όπως, αφελώς, ισχυρίζονται κάποιοι, αλλά δεν επέδειξε τη φασιστική εμμονή σε μια καινούργια οργανική εθνική ιεραρχία που θα πειθαρχούσε την κοινωνία. Ιστορικοί, προσωπικοί και εθνικοί παράγοντες οδήγησαν τον Περόν στο να μη μιμηθεί απόλυτα το φασισμό. Στην κυριαρχούμενη από το στρατό πολιτική κοινωνία της Λατινικής Αμερικής, οι απότομες αλλαγές ήταν προνόμιο του στρατού, κι έχοντας το στρατό ως βάση, ήταν αναγκαίο να προσπαθήσεις να δημιουργήσεις ένα κίνημα από την κορυφή προς τα κάτω. Ερχόμενος στην εξουσία μετά το 1945 και με περιορισμένη εξουσία στη διάθεσή του, ο Περόν σκόπιμα μετρίασε την έκταση και τον χρονικό προσδιορισμό των φιλοδοξιών του, και δεν φαίνεται να είχε συλλάβει ένα πλήρες ευρωπαϊκό μοντέλο ως εφικτό σε μια χώρα όπως η Αργεντινή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ένα άλλο κρίσιμο ζήτημα ήταν η ηγετική γυναικεία παρουσία με τη μορφή της Ντόνια Εβίτα, κεντρικού στοιχείου στην προσπάθεια κινητοποίησης των μαζών, άλλο ένα χαρακτηριστικό που ξέφευγε από το φασιστικό και το παραδοσιακό λατινοαμερικάνικο στιλ.[58]

---

58. Στο Κεφάλαιο 5 του *Political Man* (Νέα Υόρκη, 1969), ο Seymour M. Lipset όρισε τον περονισμό ως «φασισμό της Αριστεράς». Η κατηγοριοποίησή του ως «φασισμού» γίνεται αποδεκτή από τον Paul M. Hayes, στο *Fascism* (Λονδίνο, 1972), και από τους H.-U. Thamer & W. Wippermann, στο *Faschistische und neofaschistische Bewegungen* (Ντάρμσταντ, 1977). Άλλες εργασίες που τείνουν να συμπεριλάβουν τον περονισμό στην κατηγορία του φασισμού είναι των: C.S. Fayt, κ.ά., *La naturaleza del peronismo* (Μπουένος Άιρες, 1967)· C.H. Waisman, *Reversal of Development in Argentina: Postwar Counterrevolutionary Policies and Their Structural Consequences* (Πρίνστον, 1987)· P.H. Lewis, «Was Perón a Fascist? An Inquiry into the Nature of Fascism», *Journal of Politics*, 42:1 (Φεβρουάριος 1980), 242-56. Ο George Blanksten θεωρεί ότι ο περονισμός βρίσκεται πιο κοντά στα φασιστικά παρά στα μη φασιστικά κινήματα.

Από την άλλη μεριά, ο Gino Germani διαχωρίζει (κατά τη γνώμη μου σωστά) μεταξύ του ευρωπαϊκού φασισμού και του «εθνικού λαϊκισμού» της Αργεντινής, ακόμα κι αν δεν κατορθώνει να ορίσει πλήρως τις τυπολογικές ή μορφολογικές τους διαφορές, στο *Authoritarianism, Fascism, and National Populism* (Νιου Μπρούνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ, 1978). Άλλες εργασίες που καταλήγουν στο ότι ο περονισμός δεν ήταν φασισμός, είναι των: A. Ciria, *Perón y el Justicialismo* (Μπουένος Άιρες, 1971)· C. Buchrucker, *Nacionalismo y peronismo* (Μπουένος Άιρες, 1987)· R.D. Crasweller, *Perón and the Enigmas of Argentina* (Νέα Υόρκη, 1987)· E. Kenworthy, «The Function of the Little Known Case in Theory Formation; or, What Peronism Wasn't», *Comparative Politics*, 6 (Οκτώβριος 1973), 16-45. Ο Torcuato

Οι Ηνωμένες Πολιτείες

Όπως και στη Λατινική Αμερική, τα διάφορα λαϊκιστικά, εγχώρια και δεξιά κινήματα στις Ηνωμένες Πολιτείες στις δεκαετίες του '20 και του '30, απέχουν αρκετά από το να εμπίπτουν στην κατηγορία του φασισμού.[59] Η Κου Κλουξ Κλαν, η οποία είχε μια σύντομη περίοδο αναλαμπής μεταξύ του 1920 και του 1924, ήταν μια υπερσυντηρητική οργάνωση και δεν διέκειτο ευνοϊκά προς τον φασιστικό ριζοσπαστισμό.[60] Ο Χιούι Λονγκ —που ορισμένοι κύκλοι φοβούνταν ως τον Αμερικάνο Ντούτσε— ήταν ο πιο σημαντικός από έναν μεγάλο αριθμό δημαγωγών του Νότου, και το 1934-35 ήταν ο σημαντικότερος πολιτικός της χώρας μετά από τον Φράνκλιν Ρούσβελτ, αλλά επίσης κι ένας Νότιος λαϊκιστής που θέλησε να προωθήσει ένα είδος εξισωτισμού, και που οι σύλλογοί του «Μοιράστε τον Πλούτο μας» δεν εξελίχθηκαν ποτέ σε πολιτικό κίνημα.[61] Θεωρητικά, ο μόνος παράγοντας που θα μπορούσε να επιβοηθήσει τη δημιουργία φασιστικού κινήματος ήταν οι εθνοφυλετικές εντάσεις, και η μόνη πλευρά της φασιστικής κουλτούρας που από τη δεκαετία του 1880 έως τη δεκαετία του 1920 γνώρισε κάποια απήχηση ήταν τα φυλετικά δόγματα και η ευγονική.[62] Στη

---

di Tella, στο *El sistema político argentino y la clase obrera* (Μπουένος Άιρες, 1964), 54-64, αναγνωρίζει πολλές ομοιότητες μεταξύ του περονισμού και του φασισμού, αλλά προτιμά να αποκαλεί τον πρώτο «βοναπαρτισμό».

59. Η καλύτερη συνοπτική αποτίμηση είναι του P.H. Amann, «Les fascismes américains des années trentes: Aperçus et reflexions», *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, 126 (1982) 47-75. Υπάρχει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία με πάρα πολλές διδακτορικές διατριβές, αλλά η σημασία τους είναι αντιστρόφως ανάλογη με τη σημασία του θέματος. Ο Morris Schonbach, στο *Native American Fascism during the 1930s and 1940s* (Νέα Υόρκη, 1987), αναλύει ένα ευρύ φάσμα ομάδων. Βλ. επίσης, L.K. Gerber, «Anti-Democratic Movements in the United States since World War I», Ph.D. diss., University of Pennsylvania, 1964· F. Duprat & A. Renault, *Les fascismes américains, 1924-1941* (Παρίσι, 1976). Οι Seymour M. Lipset & Earl Raab, στο *The Politics of Unreason, 1790-1970* (Νέα Υόρκη, 1970), παρουσιάζουν μια ιστορία της αμερικανικής άκρας Δεξιάς.

60. W.P. Randel, *The Ku Klux Klan* (Φιλαδέλφεια, 1965)· K.T. Jackson, *The Ku Klux Klan in the City, 1915-1930* (Νέα Υόρκη, 1967)· D. Chalmers, *Hooded Americanism* (Νέα Υόρκη, 1981).

61. Η πιο μακροσκελής βιογραφία είναι του T.H. Williams, *Huey Long* (Νέα Υόρκη, 1969), ενώ του I.P Hair, *The Kingfish and His Realm* (Μπατόν Ρουζ, 1991), είναι πιο κριτική. Βλ. επίσης, F. Hobson, *Tell about the South* (Μπατόν Ρουζ, 1983), 255-56, 334.

62. T.F. Gossett, *Race – The History of an Idea in America* (Ντάλας, 1963)· O. Handlin, *Race and Nationality in American Life* (Βοστόνη, 1948)· M.H. Haller, *Eugenics: Hereditarian Attitudes in American Thought* (Νιου Μπρούνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ, 1963)· I.A. Newby, *Jim Crow's Defense: Anti-Negro Thought in America, 1900-1930* (Μπατόν Ρουζ, 1965).

δεκαετία του '30, όλα αυτά τα δόγματα σταμάτησαν να χρησιμοποιούνται, ίσως λόγω του αποτελεσματικού φυλετικού διαχωρισμού και των μεταναστευτικών περιορισμών του 1924.[63] Κάποιες από τις ιδιόμορφες ομάδες που υπήρχαν εκείνα τα χρόνια εμπνέονταν περισσότερο από βιβλικές και αποκαλυπτικές ιδέες, όπως παραδείγματος χάρη, η Ασημένια Λεγεώνα του Γουίλιαμ Ντάντλεϊ Πέλεϊ, παρά από τα δόγματα του ευρωπαϊκού φασισμού.[64]

Από τις καινούργιες αμερικανικές μυστικές εταιρείες και τις ακραίες ομάδες, η πιο μεγάλη ήταν η Μαύρη Λεγεώνα, ένα παρακλάδι της Κου Κλουξ Κλαν που χρονολογούνταν, περίπου, από το 1925 και ιδρύθηκε από έναν εκκεντρικό γιατρό μιας μικρής πόλης ο οποίος ονομαζόταν Γ.Τζ. Σέπαρντ. Στις αρχές και τα μέσα της δεκαετίας του '30 η Λεγεώνα μπορεί να είχε μέχρι και 60.000 μέλη διασκορπισμένα σε έξι μεσοδυτικές πολιτείες, φτάνοντας προς τα ανατολικά μέχρι την Πενσιλβάνια. Ήταν υπεύθυνη για μια σειρά από εμπρησμούς και βομβιστικές ενέργειες, αν και οι τελευταίες φαίνεται ότι κατευθύνονταν εναντίον διαφωνούντων μελών της οργάνωσης. Παρόλο που οι ηγέτες της Μαύρης Λεγεώνας μιλούσαν για τη στρατιωτική κατάκτηση της Ουάσιγκτον, στην πραγματικότητα, τόσο οργανωτικά όσο και ιδεολογικά, ήταν πολύ ασθενικοί. Η Λεγεώνα ήταν μια εγχώρια προτεσταντική ομάδα, πολύ θρησκευόμενη και αδύναμη στις πολιτικές της θεωρίες. Δεν είχε κάποια δημόσια οργάνωση ως πολιτικό κίνημα και καθόλου συμμάχους. Η δίωξη κάποιων πολύ βίαιων μελών της το 1936 της επέφερε ευρεία δημοσιότητα —όπως μια ταινία του Χόλιγουντ στην οποία πρωταγωνιστούσε ο Χάμφρεϊ Μπόγκαρτ ως λεγεωνάριος—, και τότε η εταιρεία κατέρρευσε.[65]

Ένας άλλος μη αναμενόμενος υποψήφιος «Αμερικανός Μουσολίνι» ήταν ο πατήρ Τσαρλς Ε. Κούχλιν, ο «ιερέας του ραδιοφώνου», ο οποίος από το 1926 και μετά είχε εκπομπές στο ραδιόφωνο του Ντιτρόιτ και αργότερα σε εθνικό δίκτυο. Από τα εβδομαδιαία κηρύγματα ο πατήρ Κούχλιν πολύ γρήγορα πέρασε στον δημαγωγικό και ριζοσπαστικό κοινωνικοπολιτικό σχολιασμό επί παντός επιστητού. Αφού διαχώρισε τη θέση του από τον Ρού-

---

63. E. Barkan, *The Retreat of Scientific Racism* (Νέα Υόρκη, 1992).

64. D.B. Portzline, «William Dudley Pelley and the Silver Legion of America», Ed.D. diss., Ball State University, 1965· J.M. Werly, «The Millenarian Right», Ph.D. diss., Syracuse University, 1972· L.P. Ribuffo, «Protestants on the Right», Ph.D. diss., Yale University, 1976· Schonbach, *Native American Fascism*, 303-15.

65. P.H. Amann, «Vigilante Fascism: The Black Legion as an American Hybrid», *Comparative Studies on Society and History*, 25:3 (Ιούλιος 1983), 490-524.

σβελτ το 1934, ίδρυσε την Εθνική Ένωση για την Κοινωνική Δικαιοσύνη, που κάποια στιγμή ισχυριζόταν ότι είχε 5 εκατομμύρια μέλη. Ωστόσο, ο υποψήφιος για τις προεδρικές εκλογές του 1936 με το Ενωτικό Κόμμα, το κόμμα που σχημάτισε αργότερα, κέρδισε λιγότερο από ένα εκατομμύριο ψήφους. Από εκείνο το σημείο κι έπειτα ο Κούχλιν έγινε πολύ απολογητικός για τον Χίτλερ, τον Μουσολίνι και τον Φράνκο, καθώς και ανοικτά αντισημίτης. Το 1938 οι οπαδοί του οργάνωναν τοπικές παραστρατιωτικές ομάδες του Χριστιανικού Μετώπου. Ο Κούχλιν ήταν ο πιο σημαντικός γνήσιος απολογητής του φασισμού στις ΗΠΑ, αλλά ως ιερέας δεν μπορούσε να διαμορφώσει ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό κίνημα που θα αντιπροσώπευε την ιδεολογία που ασπαζόταν, και τελικά η ιεραρχία της εκκλησίας τού επέβαλε τη σιωπή στις αρχές του 1942.[66]

Έτσι, το μόνο πραγματικά «φασιστικό κόμμα» στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν πιθανόν ο Γερμανοαμερικανικός Δεσμός, που φιλοδοξούσε να γίνει μια κάπως πιο ελαφριά αμερικανική εκδοχή του ναζιστικού κόμματος. Παρά την υιοθέτηση εμβλημάτων όπως ο συνδυασμός των εικόνων του Τζορτζ Ουάσινγκτον με τη σβάστικα στις συναντήσεις τους, ο Δεσμός ποτέ δεν κατάφερε να αποκτήσει αμερικανικά διαπιστευτήρια. Μόνο για μια πολύ σύντομη περίοδο είχε περίπου 15.000 μέλη. Από αυτά, τα 2/3 ήταν Γερμανοί μετανάστες, και τα περισσότερα από τα υπόλοιπα ήταν Γερμανοί πολιτογραφημένοι ως Αμερικάνοι. Υπήρχε επίσης ένα σημαντικό παράρτημα της Fasci all'Estero μεταξύ των Ιταλοαμερικάνων κι ένα ακόμα μικρότερο τμήμα της ναζιστικής Auslandorganisation, αλλά καμιά δεν μπόρεσε να παίξει κάποιο ρόλο στα πολιτικά πράγματα των ΗΠΑ.[67]

Μέση Ανατολή

Αν και δεν έχουν ελκύσει τόσο την προσοχή των στοχαστών στις συγκριτικές τους μελέτες για τις προσπάθειες εγκαθίδρυσης φασιστικών κινημά-

66. G.T. Marx, *The Social Basis of the Support of a Depression Era Extremist: Charles E. Coughlin* (Μπέρκλεϊ, 1962)· C.J. Tull, *Father Coughlin and the New Deal* (Σίρακιους, 1965)· D.H. Bennett, *Demagogues in the Depression: American Radicals and the Union Party, 1932-1936* (Νιου Μπρούνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ, 1969)· S. Marcus, *Father Coughlin* (Βοστόνη, 1973).

67. L.V. Bell, *In Hitler's Shadow: The Anatomy of American Nazism* (Πορτ Ουάσινγκτον, N.Y., 1973)· S.A. Diamond, *The Nazi Movement in the United States, 1924-1941* (Ιθάκα, 1974)· D.M. McKale, *The Swastika Outside Germany* (Κεντ, Οχάιο, 1977)· G. Salvemini, *Italian Fasist Activities in the United States* (Στάτεν Άιλαντ, 1977).

των όσο η Ιαπωνία, η Νότια Αφρική ή η Λατινική Αμερική, οι ριζοσπαστικές εθνικιστικές ομάδες της δεκαετίας του '30 και μετέπειτα ήταν τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό επηρεασμένες από τον ευρωπαϊκό φασισμό όσο και τα κινήματα σε κάθε άλλο μέρος του κόσμου. Αυτό είχε ενθαρρυνθεί από τη Ρώμη και το Βερολίνο. Από πολύ νωρίς ο Μουσολίνι θέλησε να παρουσιαστεί ως υποστηριχτής του αραβικού εθνικισμού, κυρίως ως οργάνου στην προσπάθεια επέκτασης της ιταλικής επιρροής. Το ιταλικό καθεστώς αποκλήθηκε «ήρωας του Ισλάμ» και «προασπιστής του Ισλάμ» στην ιταλική Λιβύη, όπου δημιουργήθηκε ένα παράλληλο Λιβυκό Αραβικό Φασιστικό Κόμμα. Αν ο Μουσολίνι υποστήριξε ως ένα βαθμό το σιωνισμό ως ένα αντίβαρο εναντίον της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, τόσο αυτός όσο και ο Χίτλερ βοήθησαν τον Χαζ Αμίν ελ Χουσεϊνί, τον βίαια αντιεβραίο μεγάλο μουφτή της Ιερουσαλήμ. Τα αντιεβραϊκά αισθήματα ήταν πολύ έντονα σε κάποιες περιοχές της Μέσης Ανατολής στη δεκαετία του '30, καθώς εντάθηκε η επιρροή του φασιστικού και του ναζιστικού καθεστώτος σε πολλούς Άραβες εθνικιστές. Ο βασιλιάς Αμπντούλ Αζίζ της Σαουδικής Αραβίας επιδίωξε την απόκτηση οπλισμού καθώς και επαφές με τη Γερμανία, και έτυχε ευνοϊκής αποδοχής και για τα δύο. Διάφορες αντιπροσωπείες Σύρων και Ιρακινών παρακολούθησαν τα συνέδρια του κόμματος στη Νυρεμβέργη, και υπήρχαν διάφορες αραβικές μεταφράσεις του *Mein Kampf*.[68] Τόσο το γερμανικό όσο και το ιταλικό καθεστώς ανέπτυξαν έντονη προπαγανδιστική δράση στον αραβικό κόσμο, και στην Αίγυπτο υπήρχαν αρκετά φιλογερμανικά αισθήματα.

Τουλάχιστον επτά διαφορετικές αραβικές ομάδες είχαν σχηματίσει κινήματα «χιτώνων» μέχρι το 1939 (λευκοί, γκρίζοι και σιδερένιοι στη Συρία· μπλε και πράσινοι στην Αίγυπτο· μελαψοί στον Λίβανο· λευκοί στο Ιράκ), αν και οι περισσότερες από αυτές τις ομάδες δεν ενέπιπταν στην κατηγορία του φασισμού. Φαίνεται ότι οι τρεις ομάδες που επηρεάστηκαν εντονότερα από τον ευρωπαϊκό φασισμό ήταν το Λαϊκό Κόμμα της Συρίας (που μερικές φορές ήταν γνωστό ως το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα της Συρίας), το κίνημα νεολαίας Φουτούγια στο Ιράκ και το κίνημα Νεαρή Αίγυπτος (γνωστό επίσης ως Πρασινοχίτωνες). Και τα τρία ήταν μη ορθολογικά, εναντίον της διανόησης και έντονα συναισθηματικά. Όλα τους υποστήριζαν

68. Ο Λιβανέζος Πιερ Τζεμαγιέλ λέγεται ότι ίδρυσε το Χριστιανικό Κόμμα της Φάλαγγας μετά την επιστροφή του από ένα συνέδριο στη Νυρεμβέργη. Η νομενκλατούρα ελκυόταν από το φασισμό, αν και η Φάλαγγα δεν ανήκε στα φασιστικού τύπου κινήματα. Βλ. D. Pryce-Jones, *The Closed Circle* (Νέα Υόρκη, 1989), 182-208.

την εδαφική επέκταση, και ο Σαμί Σαουκάτ, ο θεωρητικός του Φουτούγια, οραματιζόταν το «αραβικό έθνος» να καλύπτει τελικά τη μισή γη (διαμέσου όμως του προσηλυτισμού και της ηγεσίας, όχι με τη στρατιωτική κατάκτηση). Όλοι πίστευαν στη βασική υπεροχή του λαού τους, με τον Αντούν Σααντέχ, τον ηγέτη του Κόμματος του Λαού, να ορίζει τους Σύρους ως μια διακριτή και εκ φύσεως ανώτερη φυλή, το προϊόν ωστόσο όχι της καθαρής βιολογίας, αλλά της δημιουργικής σύμμειξης πολλών διαφορετικών εθνοφυλετικών ειδών στην ιστορική πορεία της Συρίας. Το κόμμα του επιδίωξε τον πλήρη έλεγχο της Συρίας, αλλά η Νεαρή Αίγυπτος και το Φουτούγια, το οποίο στην πραγματικότητα δημιουργήθηκε με τη βοήθεια του Ιρακινού Υπουργού Παιδείας, πρότειναν τη συνεργασία με τις υπάρχουσες δυνάμεις. Και τα τρία έδιναν έμφαση στις στρατιωτικές αρετές και την ισχύ και τόνιζαν την αυτοθυσία, αν και μόνο το Φουτούγια, το οποίο προσέβλεπε κυρίως στο στρατό, πίστευε σ' αυτό που αποκαλούνταν η τέχνη του θανάτου. Όλα τους επαινούσαν τον ιταλικό φασισμό και τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό, αλλά κανένα δεν είχε ολοκληρωμένα προγράμματα (αν και το συριακό κόμμα πλησίαζε προς αυτό). Τόσο η Νεαρή Αίγυπτος όσο και το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα της Συρίας ήταν στην ουσία ελίτ ομάδες, με πολύ μικρές δυνάμεις κινητοποίησης. Το Φουτούγια είχε ευρύτερους στόχους και σχεδίαζε να οργανώσει όλη την ιρακινή νεολαία και των δύο φύλων. Η μόνη δυνητικά χαρισματική μορφή μέσα σ' αυτές τις οργανώσεις ήταν μάλλον ο Σααντέχ στην Συρία, αλλά τα επιτεύγματά του ήταν μέτρια. Συμπερασματικά, κανένα από τα παραπάνω δεν έγινε πλήρως φασιστικό κίνημα, και κανένα δεν αναπαρήγαγε όλα τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού φασισμού.[69]

Ο Φασισμός ως Γενική Κατηγορία: Ένα Μοναδικό Ευρωπαϊκό Φαινόμενο

Ετσι, φαίνεται ότι τα γενικά χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού φασισμού δεν μπορούσαν να αναπτυχθούν πλήρως και σε αξιοσημείωτη κλίμακα εκτός Ευρώπης. Οι ειδικές προϋποθέσεις που απαντιόνταν στην Ευρώπη αλλά απουσίαζαν, ή δεν ήσαν όλες μαζί παρούσες, στις άλλες ηπείρους ήταν: ο έντονος εθνικιστικός-ιμπεριαλιστικός ανταγωνισμός ανάμεσα στα πιο καινούργια ανεξάρτητα έθνη, που διαμορφώθηκαν κυρίως στη δεκαε-

69. E. Marston, «Fascist Tendencies in Pre-War Arab Politics: A Study of Three Arab Political Movements», *Middle East Forum* (Μάιος 1959), 19-22, 33-35.

τία του 1860· τα φιλελεύθερα δημοκρατικά συστήματα ακόμα στην πρώτη γενιά της εξέλιξής τους, που αν και δεν είχαν ακόμα σταθεροποιηθεί ήταν πέρα από τις δυνατότητες ελέγχου των συντηρητικών ελίτ· η ευκαιρία για την κινητοποίηση του εθνικισμού σε μια μαζική κλίμακα ως μιας ανεξάρτητης δύναμης που δεν περιορίζεται στις ελίτ ή σε μια θεσμοποιημένη ολιγαρχία· και ένας καινούργιος πολιτισμικός προσανατολισμός που πήγαζε από την πολιτισμική και διανοητική επανάσταση του 1890-1914.

Η Ιαπωνία είχε έναν έντονα εθνικιστικό-ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα και ήταν ένα από τα καινούργια κράτη της δεκαετίας του 1860 που πάλευε για μια καλύτερη θέση στην ιμπεριαλιστική τάξη, αλλά της έλειπε το χαρακτηριστικό της νέας ριζοσπαστικής κοινωνικής και πολιτικής κινητοποίησης ανεξάρτητων ομάδων. Αν και τυπικά ήταν ένα κοινοβουλευτικό καθεστώς, το ιαπωνικό πολιτικό σύστημα υπόκειτο πολύ περισσότερο στην κυριαρχία του κράτους και των ιδιαίτερων ελίτ. Επιπλέον, η ιδιαίτερη κουλτούρα της Ιαπωνίας παρέμεινε ημιπαραδοσιακή, και ήταν μάλλον αρνητική σε όλες τις καινούργιες ριζοσπαστικές ιδέες που σχετίζονταν με το φασισμό. Ο λατινοαμερικανικός εθνικισμός ήταν πολύ πιο αδύναμος, και τα πολιτικά συστήματα της Λατινικής Αμερικής συνήθως υπόκειντο στην κυριαρχία της ολιγαρχίας. Με εξαίρεση την Αργεντινή, τη Βραζιλία και τη Βολιβία, οι πολιτισμικές στάσεις και αξίες που σχετίζονταν με το φασισμό δεν έτυχαν μεγάλης απήχησης. Η Νότια Αφρική είχε ένα πολιτικό σύστημα πολύ πιο εξευρωπαϊσμένο, αλλά τα διεθνή της προβλήματα βρίσκονταν σε μια διαδικασία επίλυσης, η κουλτούρα της ήταν λιγότερο εκκοσμικευμένη και οι πολιτικές της εκφράσεις περιορίζονταν ως ένα βαθμό από τους βρετανικούς θεσμούς. Η μαύρη πλειοψηφία απέτρεψε τη χρησιμότητα μιας εθνικοσοσιαλιστικής προσέγγισης στον ριζοσπαστικό εθνικισμό, κι έτσι κυρίαρχη έγινε μια πιο συντηρητική μορφή εθνικισμού. Η Μέση Ανατολή ήταν γενικά υπό δυτικοευρωπαϊκή κηδεμονία και δεν είχε την εθνική ανεξαρτησία ή την πολιτική ανάπτυξη που θα μπορούσαν να εκφραστούν σε καινούργιες πολιτικές μορφές.

Συνεπώς, είναι αμφίβολο αν ο ευρωπαϊκού τύπου φασισμός μπορεί να εφαρμοστεί σε μη ευρωπαϊκά κινήματα ή καθεστώτα, με ταυτόσημη ακρίβεια ή ειδολογική ορθότητα. Όπως έχουν εμφατικά τονίσει δύο από τους πλέον εμβριθείς Ευρωπαίους μελετητές του φασισμού, ο Ερνστ Νόλτε και ο Ρέντσο Ντε Φελίτσε, ο φασισμός ήταν ένα ιστορικό φαινόμενο περιορισμένο κυρίως στην Ευρώπη της εποχής των παγκοσμίων πολέμων.

11

Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: Αποκορύφωση και Καταστροφή του Φασισμού

Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΗΤΑΝ Η ΠΙΟ ΑΝΟΙΧΤΑ ΜΙΛΙΤΑΡΙΣΤΙΚΗ ΑΠ' ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ επαναστατικές ιδεολογίες στο στιλ, τη ρητορική και τους στόχους. Στην πράξη δεν ήταν πιο βίαιος από το μαρξισμό-λενινισμό, και στην πραγματικότητα δεν προώθησε έναν τόσο υψηλό βαθμό δομικού μιλιταρισμού όπως τα σύγχρονά του και τα μετέπειτα κομουνιστικά καθεστώτα, αλλά τα φασιστικά κινήματα και καθεστώτα (με μερικές μικρές εξαιρέσεις) είχαν μια πολύ μεγάλη θετική εκτίμηση για τη βία, τονίζοντας τον αναγκαία δημιουργικό της ρόλο ως εγγενή στο δόγμα για τον «καινούργιο άνθρωπο», και συχνά θεωρούσαν τον εθνικό πόλεμο ως την υψηλότερη δέσμευση και δοκιμή για ένα έθνος. Αντιθέτως, τα μαρξιστικά-λενινιστικά καθεστώτα θεωρούσαν τη βία ως ένα απαραίτητο μέσο για έναν σκοπό — ενώ τη χρησιμοποιούσαν μαζικά χωρίς λόγο—, και πάντοτε διακήρυτταν την ειρήνη ως ένα ιδεώδες και στόχο, ενώ στην πράξη στρατιωτικοποιούσαν σε υψηλό βαθμό τα συστήματά τους. Όμως ο βαθμός βιαιότητας και επιθετικότητας του κάθε φασιστικού κινήματος και καθεστώτος συχνά εξαρτιόταν από τις περιστάσεις. Τα πιο αδύναμα δεν χρησιμοποίησαν τη βία σε μεγάλο βαθμό, ενώ αυτά σε αδύναμες ή «κορεσμένες» χώρες δεν προωθούσαν κατ' ανάγκην τον πόλεμο ως μια πρακτική πολιτική. Για μια σχεδόν δεκαετία, ο Μουσολίνι ήταν ένας σχετικά καλός πολίτης, κι άρχισε να γίνεται επιθετικός το 1935, και τότε στην Αφρική, όχι στην Ευρώπη.

Ο Χίτλερ δεν χαρακτηριζόταν από τέτοιες αμφιταλαντεύσεις. Ο ναζισμός όχι μόνο διακήρυσσε τον πόλεμο και τη βία ως αναγκαίες μορφές δράσης που θα έφερναν στην επιφάνεια τις εγγενείς ιδιότητες της ανώτερης φυλής, αλλά ο Χίτλερ υπερασπιζόταν συγκεκριμένους στόχους που απαι-

τούσαν έναν μεγάλο πόλεμο το συντομότερο δυνατόν. Αν και κάποιοι ιστορικοί αμφιβάλλουν για το αν ο Χίτλερ είχε κάποιο μακροπρόθεσμο σχέδιο, είναι φανερό από τους λόγους και τα γραπτά του ότι θέλησε να αποκτήσει ένα αχανές Lebensraum στην Ανατολή για την επίτευξη της φυλετικής επανάστασης και την ολοκληρωμένη οικοδόμηση του Χιλιόχρονου Ράιχ, καταστρέφοντας στην πορεία τη Σοβιετική Ένωση και εξαλείφοντας τη Γαλλία ως ισχυρό παράγοντα στη Δύση. Η έκταση αυτών των φιλοδοξιών μαζί με τον φυλετικό πόλεμο συνιστούσαν την υπερ-«φασιστική» ποιότητα του ναζιστικού επεκτατισμού, συγκρινόμενη με τους περιορισμένους επεκτατικούς στόχους της παραδοσιακής γερμανικής εξωτερικής πολιτικής.[1]

Οι αιτίες για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν βασικά δύο: ο αμοιβαίος ανταγωνισμός των πολιτικών ισχύος και τα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα, που οξύνθηκαν από την επίδραση των επαναστατικών ιδεολογιών σε Γερμανία, Ιταλία, Ιαπωνία και Σοβιετική Ένωση. Οι επιτιθέμενοι ήταν κυρίως τα «καινούργια έθνη της δεκαετίας του 1860», που ήρθαν καθυστερημένα και απέτυχαν να αποκτήσουν το status της ιμπεριαλιστικής δύναμης ισότιμο με τις κύριες δυνάμεις της Δυτικής Ευρώπης, ή με τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Σοβιετική Ένωση. Παρ' όλ' αυτά, οι φιλοδοξίες της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας δεν θα είχαν προκαλέσει έναν τέτοιο πόλεμο εάν δεν ερχόταν στην εξουσία ο Χίτλερ, ο Μουσολίνι και ο ιαπωνικός στρατός, που αισθάνονταν υποχρεωμένοι να προχωρήσουν σε μεγαλειώδη ιστορικά επιτεύγματα και στην εφαρμογή των επαναστατικών τους στόχων μέσω της εξωτερικής κατάκτησης. Ο πόλεμος αποτελούσε επίσης προαπαιτούμενο της μαρξιστικής-λενινιστικής ιδεολογίας, η οποία θεωρούσε ότι ο δρόμος για την επέκταση του κομουνισμού περνούσε από τα αποτελέσματα ενός «δεύτερου ιμπεριαλιστικού πολέμου» που θα κατέστρεφε τον καπιταλιστικό κόσμο.

Το μόνο είδος σχεδίου δράσης που φαίνεται ότι είχε ο Χίτλερ ήταν γενικά η προώθηση της επέκτασης της γερμανικής ισχύος μέσα από ιδιαίτερα ευδιάκριτες φάσεις. Η πρώτη περιελάμβανε την εσωτερική σταθεροποίηση του καθεστώτος και τον επανεξοπλισμό· ακολουθούσε η επέκταση της γερμανικής ισχύος στην Κεντρική και την Ανατολική-Κεντρική Ευρώπη· το

---

1. Παρομοίως, ο ναζισμός διαχώρισε τη θέση του από την παράδοση της εθνικιστικής «γεωπολιτικής» πριν το 1933. Η τελευταία είχε βασιστεί περισσότερο σε πολιτιστικά, ιστορικά και περιβαλλοντικά δόγματα μάλλον παρά στο ρατσισμό. M. Bassin, «Race contra Space: The Conflict between German *Geopolitik* and National Socialism», *Political Geography Quarterly*, 6:2 (Απρίλιος 1987), 115-34.

αποκορύφωμα ήταν οι μεγάλοι αγώνες για την καταστροφή της Σοβιετικής Ένωσης στα ανατολικά και, αν αυτό καθίστατο αναγκαίο, της Γαλλίας στα δυτικά. Η σειρά με την οποία οι δύο τελευταίες αποφασιστικές εξελίξεις θα ελάμβαναν χώρα δεν ήταν απόλυτα καθορισμένη και θα εξαρτιόταν από τα γεγονότα.[2]

Παρά την ωμότητα των σχεδιασμών του, ο Χίτλερ θεωρούσε ότι θα έβρισκε απαραίτητους συμμάχους και/ή συνενοχή στο εξωτερικό. Ο πιο σημαντικός από αυτούς θα ήταν η Βρετανική Αυτοκρατορία, την οποία προσφέρθηκε να υποστηρίξει με αντάλλαγμα την επιστροφή των παλιών γερμανικών αποικιών και την ελευθερία κινήσεων στην Ήπειρωτική Ευρώπη.[3] Οι Αγγλοσάξονες, «φυλετικά ξαδέρφια», δεν αποτελούσαν στόχους του γερμανικού επεκτατισμού και της φυλετικής επανάστασης, και μ' έναν επικουρικό και δευτερεύοντα τρόπο μπορούσαν να είναι χρήσιμοι σύμμαχοι στον τελικό αγώνα για την παγκόσμια εξουσία, κατευθυνόμενοι μάλλον εναντίον των «νόθων» Ηνωμένων Πολιτειών από ένα αρκετά εκτεταμένο μελλοντικό Ράιχ, ακόμα και μετά το θάνατο του ίδιου του Χίτλερ.[4] Για ιδεολογικούς και γεωπολιτικούς λόγους, η Ιταλία θα ήταν ο μόνος σημαντικός σύμμαχος στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπως αρχικά εξηγούνταν στο *Mein Kampf*. Πέραν τούτων, ο Χίτλερ περίμενε βοήθεια από φασιστικά στοιχεία, από τους δεξιούς, τους αντικομουνιστές και τους αντισημίτες σε διάφορες χώρες, αν και όλοι αυτοί δεν έπαιζαν κάποιο ιδιαίτερο ρόλο στα σχέδιά του. Σίγουρα, ποτέ δεν είχε στο μυαλό του την εικόνα μιας Γερμανίας που είναι σχεδόν μόνη εναντίον όλων των μεγάλων δυνάμεων, όπως στην περίπτωση του 1943.[5]

Ο μακροπρόθεσμος στρατιωτικός σχεδιασμός δεν ήταν πολύ καλά κα-

---

2. Η καλύτερη συνολική μελέτη των επεκτατικών πολιτικών του Χίτλερ είναι του N. Rich, *Hitler's War Aims*, 2 τ. (Νέα Υόρκη, 1973-74).

3. K. Hildebrand, *Vom Reich zum Weltreic: Hitler, NSDAP und koloniale Frage, 1919-1945* (Μόναχο, 1969).

4. A. Hillgruber, «England's Place in Hitler's Plans for World Dominion», *JCH*, 9:1 (Ιανουάριος 1974), 6-22.

5. Για την εξέλιξη της διπλωματίας του Χίτλερ, οι κεντρικές εργασίες είναι των G. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, 2 τ. (Σικάγο, 1970-80), και H.A. Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik, 1933-1938* (Φρανκφούρτη, 1968), ενώ η καλύτερη περίληψη είναι του K. Hildebrand, *The Foreign Policy of the Third Reich* (Λονδίνο, 1973). Για την εξωτερική πολιτική στα προηγούμενα χρόνια, βλ. G. Stoakes, *Hitler and the Quest for World Domination: Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s* (Λίμινγκτον, 1987), και για το κόμμα του εξωτερικού, D.H. McKale, *The Swastika Outside Germany* (Κεντ, Οχάιο, 1977).

θορισμένος. Το 1934 ο Χίτλερ δήλωνε στους στρατηγούς του ότι η Γερμανία θα πρέπει να είναι έτοιμη για επιθετικό πόλεμο μέσα σε οκτώ χρόνια, αφού «υπήρχε η ανάγκη για μικρά και αποφασιστικά χτυπήματα στη Δύση κι έπειτα στην Ανατολή».[6] Όμως δεν υπήρχε κάποιος ακριβής σχεδιασμός για μια ιδιαίτερη σειρά επιχειρήσεων. Το καλύτερο σενάριο θα ήταν η Βρετανία και η Γαλλία να σταθούν παράμερα, καθώς η Γερμανία θα κατελάμβανε την Ανατολική-Κεντρική Ευρώπη κι έπειτα θα κατέστρεφε τη Σοβιετική Ένωση. Παράλληλα, το 1936, ο Χίτλερ έλπιζε για έναν πόλεμο μεταξύ της Ιαπωνίας και της Σοβιετικής Ένωσης, που θα καθιστούσε πιο εύκολο το στόχο του. Η στρατιωτική στρατηγική δεν βασιζόταν, όπως κάποιοι έχουν ισχυριστεί, απλώς και μόνο σε επιχειρήσεις Blitzkrieg, αφού αυτή η στρατηγική αναπτύχθηκε διστακτικά στα 1938-39. Η γενική ιδέα ήταν μάλλον για μια μεγάλης έκτασης (αν και όχι ολοκληρωμένη) οικονομική μεταστροφή για τη συντήρηση μιας μακρόχρονης πολεμικής περιόδου, που θα περιελάμβανε μεγάλα αμυντικά έργα, την πλατιά κινητοποίηση των πόρων, την παραγωγή συνθετικών προϊόντων, και, τελικά, ένα από τα αποτελέσματά της θα ήταν η δημιουργία ενός μεγάλου θαλάσσιου στόλου.[7]

Ο Χίτλερ υπεραμύνθηκε της θεσμικής ακεραιότητας του στρατού ως του τεχνικού οργανωτή αυτού του προγράμματος απέναντι στις παρεμβάσεις του ναζιστικού κόμματος, αλλά παρ' όλ' αυτά ήταν αποφασισμένος να επεκτείνει περαιτέρω την προσωπική του εξουσία. Η ευκαιρία τού δόθηκε από μια κρίση στελεχών στη διοίκηση του στρατού (η υπόθεση Μπλόμπεργκ-Φριτς) τον Ιανουάριο του 1938, η οποία είχε ως αποτέλεσμα ο Χίτλερ να γίνει ο επίσημος αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων, ενώ τις χαμηλότερες θέσεις επάνδρωσαν περισσότερο υπάκουοι στρατηγοί.[8] Αμέσως μετά ακολούθησε η επέκταση του απόλυτου ναζιστικού ελέγχου πάνω στο Υπουργείο Εξωτερικών, με την τοποθέτηση του ναζί Υπουργού Εξωτερικών Γιόαχιμ φον Ρίμπεντροπ.

Το 1936 επιταχύνθηκαν οι ρυθμοί, με την ενθάρρυνση από την περιορισμένη αντίδραση της Δύσης στην επαναστρατιωτικοποίηση της Χώρας του

---

6. Παρατίθεται στο W. Carr, *Arms, Autarky and Aggression* (Λονδίνο, 1979), 36-37.

7. Οι στρατιωτικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ είχαν ως εξής: 1932, 3%· 1933, 3%· 1934, 6%· 1935, 8%· 1936, 13%· 1937, 13%· 1938, 18%· 1939, 23%. J. Noakes & G. Pridham, επιμ., *Nazism, 1919-1945* (Έξετερ, 1984), 2:297-98.

8. Την πολύπλοκη σχέση μεταξύ του ναζιστικού κόμματος, του καθεστώτος και του στρατού διαπραγματεύεται στις εργασίες του ο K.J. Müller: *Das Heer und Hitler: Armee und nationalsozialistische Regime, 1933-1940* (Στουτγκάρδη, 1960)· *General Ludwig Beck* (Μποπάρ, 1980)· *Armee und Drittes Reich, 1933-1939* (Πάντερμπορν, 1987).

Ρήνου (στην πραγματικότητα, όλου του δυτικού μετώπου της Γερμανίας, κατά παράβαση της Συνθήκης των Βερσαλιών) τον Μάρτιο της ίδιας χρονιάς. Στη συνέχεια ο Χίτλερ δήλωσε ότι η επιτάχυνση του επανεξοπλισμού και της εξωτερικής επέκτασης ήταν απαραίτητη και για εσωτερικούς σκοπούς, έτσι ώστε να αποσπασθεί η προσοχή από τις ογκούμενες οικονομικές δυσκολίες, για την ενίσχυση της ενοποίησης του λαού υπό το καθεστώς και την επιτάχυνση της ναζιστικοποίησής του.

Αυτές οι εξελίξεις, από τη μια μεριά ήσαν παρόμοιες με αυτές στην Ιταλία, από την άλλη όμως προχωρούσαν πιο πέρα τη στρατηγική του Μουσολίνι, ο οποίος θέλησε την ολοκλήρωση της φασιστικής επανάστασης διαμέσου της εξωτερικής επέκτασης.

Το 1936 η επιτάχυνση του επανεξοπλισμού έθεσε ένα πιο σύντομο χρονοδιάγραμμα, με την απαίτηση ο γερμανικός στρατός να είναι σε πλήρη ετοιμότητα την 1η Οκτωβρίου του 1939, αν και ο πλήρης επανεξοπλισμός δεν θα ολοκληρωνόταν παρά πολλά χρόνια μετά από αυτή την ημερομηνία. Στα μέσα του 1936, το τετραετές πλάνο που υιοθετήθηκε για την πολιτική και την οικονομική ανάπτυξη σχεδιάστηκε έτσι ώστε να προετοιμάσει τη Γερμανία για τον «ολοκληρωτικό πόλεμο» και να την καταστήσει όσο το δυνατόν πιο αυτάρκη τουλάχιστον μέχρι το 1940, ακόμα και αν κάποιοι από τους κεντρικούς στόχους δεν θα μπορούσαν να εκπληρωθούν.

Η άμεση επέκταση άρχισε με την προσάρτηση της Αυστρίας τον Μάρτιο του 1938. Αν και ο Χίτλερ πάντα είχε αυτόν το στόχο, δεν υπήρχαν ενδείξεις συγκεκριμένου προσχεδιασμού ή κάποιας συγκεκριμένης στρατηγικής. Η απόφαση του Χίτλερ επιταχύνθηκε από εσωτερικές εξελίξεις μέσα στην Αυστρία, εξελίξεις που θα ενέτειναν την αντίσταση στο ναζισμό και που για κάποιο διάστημα τον ξάφνιασαν. Όταν πραγματοποιήθηκε η γρήγορη και πολύ πιο εύκολη απ' ό,τι αναμενόταν προσάρτηση της Αυστρίας, έστρεψε την προσοχή του στην πολυεθνική Τσεχοσλοβακία, της οποίας η μεγάλη γερμανική μειονότητα ήταν μια καλή δικαιολογία για την επέκταση, καθώς επίσης κι ένας σημαντικός στόχος. Στις 30 Μαΐου του 1938, ο Χίτλερ αποφάσισε να εξαφανίσει την Τσεχοσλοβακία ως οντότητα, παρόλο που ο στρατός του δεν ήταν πλήρως προετοιμασμένος και η Τσεχοσλοβακία κατείχε μια καλά εξοπλισμένη σύγχρονη δύναμη πάνω σ' ένα καλό για άμυνα έδαφος. Έτσι, έδωσε διαταγές στους διοικητές του να είναι έτοιμοι για επίθεση την 1η Οκτωβρίου, αφού η Τσεχοσλοβακία, σύμφωνα με την άποψή του, αποτελούσε την πιο εύκολη περίπτωση. Μια εισβολή θα μπορούσε να παρουσιαστεί ως εθνικός αυτοκαθορισμός της γερμανικής μειονότητας, της οποίας είχαν αρνηθεί αυτό το δικαίωμα το 1919.

«Όλος ο λαός λέει "Ναι"». Ναζιστική προπαγανδιστική αφίσα του δημοψηφίσματος για την προσάρτηση της Αυστρίας. 10 Απριλίου 1938

Αυτή ήταν επίσης και η πιο επικίνδυνη πολιτική στιγμή για τον Χίτλερ, εφόσον ο στρατηγός Λούντβιχ Μπεκ, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, ήταν επικεφαλής μιας δραστήριας στρατιωτικής συνωμοσίας για να τον ανατρέψει σε περίπτωση που οδηγούσε τη Γερμανία σ' έναν μεγάλο διεθνή πόλεμο. Ο πόλεμος εξαρτιόταν από τη δυναμική αντίδραση της Γαλλίας και της Βρετανίας. Η οιονεί παράδοσή τους στο διάσημο Συνέδριο του

«Όλος ο λαός λέει "Ναι"». Ναζιστική προπαγανδιστική αφίσα του δημοψηφίσματος για την προσάρτηση της Αυστρίας. 10 Απριλίου 1938

Αυτή ήταν επίσης και η πιο επικίνδυνη πολιτική στιγμή για τον Χίτλερ, εφόσον ο στρατηγός Λούντβιχ Μπεκ, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, ήταν επικεφαλής μιας δραστήριας στρατιωτικής συνωμοσίας για να τον ανατρέψει σε περίπτωση που οδηγούσε τη Γερμανία σ' έναν μεγάλο διεθνή πόλεμο. Ο πόλεμος εξαρτιόταν από τη δυναμική αντίδραση της Γαλλίας και της Βρετανίας. Η οιονεί παράδοσή τους στο διάσημο Συνέδριο του

502

«Όλος ο λαός λέει "Ναι"». Ναζιστική προπαγανδιστική αφίσα του δημοψηφίσματος για την προσάρτηση της Αυστρίας. 10 Απριλίου 1938

Αυτή ήταν επίσης και η πιο επικίνδυνη πολιτική στιγμή για τον Χίτλερ, εφόσον ο στρατηγός Λούντβιχ Μπεκ, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, ήταν επικεφαλής μιας δραστήριας στρατιωτικής συνωμοσίας για να τον ανατρέψει σε περίπτωση που οδηγούσε τη Γερμανία σ' έναν μεγάλο διεθνή πόλεμο. Ο πόλεμος εξαρτιόταν από τη δυναμική αντίδραση της Γαλλίας και της Βρετανίας. Η οιονεί παράδοσή τους στο διάσημο Συνέδριο του

502

«Όλος ο λαός λέει "Ναι"». Ναζιστική προπαγανδιστική αφίσα του δημοψηφίσματος για την προσάρτηση της Αυστρίας. 10 Απριλίου 1938

Αυτή ήταν επίσης και η πιο επικίνδυνη πολιτική στιγμή για τον Χίτλερ, εφόσον ο στρατηγός Λούντβιχ Μπεκ, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, ήταν επικεφαλής μιας δραστήριας στρατιωτικής συνωμοσίας για να τον ανατρέψει σε περίπτωση που οδηγούσε τη Γερμανία σ' έναν μεγάλο διεθνή πόλεμο. Ο πόλεμος εξαρτιόταν από τη δυναμική αντίδραση της Γαλλίας και της Βρετανίας. Η οιονεί παράδοσή τους στο διάσημο Συνέδριο του

502

Μονάχου αργότερα τον Σεπτέμβριο, απέτρεψε τον πόλεμο και παρέδωσε αμέσως όλη τη Σουδητία στη Γερμανία. Άφησε ακάλυπτους τους συνωμότες του στρατού, επέφερε την παραίτηση του Μπεκ, και ισχυροποίησε τη θέση του Χίτλερ στη διοίκηση του στρατεύματος. Παρ' όλ' αυτά, αρχικά απογοήτευσε τον Χίτλερ, γιατί τον αποστέρησε από την ευκαιρία να εξαπολύσει έναν «δίκαιο» και «ηθικό» πόλεμο. Παραδέχτηκε επίσης, λόγω της ανησυχίας και της αποστροφής που έδειξε μεγάλο κομμάτι του γερμανικού λαού στη διάρκεια της κρίσης, ότι η Γερμανία δεν ήταν προετοιμασμένη ψυχολογικά και πολιτικά για πόλεμο. Η δημαγωγία τού «εθνικοσοσιαλισμός σημαίνει ειρήνη» ήταν πολύ έντονη. Το 1935 η επανάληψη της γενικής επιστράτευσης υπήρξε ιδιαίτερα αντιδημοφιλής.

Αν και ο Χίτλερ υποσχέθηκε στους στρατιωτικούς διοικητές ότι δεν θα εμπλεκόταν πάλι σ' έναν μεγάλο διμέτωπο αγώνα, αφού ένας τέτοιος αγώνας είχε οδηγήσει στη στρατιωτική ήττα του 1918, από την άλλη, οι δύο μεγάλες δυνάμεις της ηπειρωτικής Ευρώπης, η Σοβιετική Ένωση και η Γαλλία, έπρεπε να αντιμετωπιστούν ταυτόχρονα. Για τον Χίτλερ, ο κύριος εχθρός ήταν η Σοβιετική Ένωση, λόγω του μεγέθους της, της ισχύος της, της ανταγωνιστικής επαναστατικής ιδεολογίας της —που θεωρούνταν η μεγαλύτερη απειλή για τον εθνικοσοσιαλισμό— και της κατοχής ζωτικού Lebensraum στα ανατολικά. Μεταξύ της Γερμανίας και της Σοβιετικής Ένωσης βρισκόταν η Πολωνία, αλλά για διάφορους πολύπλοκους λόγους ο Χίτλερ μισούσε λιγότερο την Πολωνία απ' ό,τι την Τσεχοσλοβακία. Στις αρχές του 1939 προσέφερε στην Πολωνία τη θέση του δορυφορικού κράτους, στοχεύοντας στη βοήθεια που θα του προσέφερε στη συνέχεια στις εχθροπραξίες εναντίον του κοινού τους σοβιετικού εχθρού στα ανατολικά. Αντίθετα απ' ό,τι πιστεύεται γενικότερα, ο Χίτλερ δεν επεδίωκε την άμεση υποταγή των ποικίλων εθνικών ομάδων της Ανατολικής Ευρώπης. Αρχικά, σε κάποιες περιπτώσεις, θα ήταν ευχαριστημένος με μια ημιεθελοντική υποταγή σύμφωνη με τα γερμανικά συμφέροντα. Μετά την περιφρονητική απόρριψη των προτάσεών του από την Πολωνία, έφτασε στο συμπέρασμα ότι η χώρα θα έπρεπε να καταστραφεί. Η κατάσταση περιπλέχτηκε ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι, παρά τη συγκατάθεση της Βρετανίας για την Αυστρία και την Τσεχοσλοβακία, είχε αποτύχει τελείως στον βασικό του στόχο για τη δημιουργία ενός πλαισίου κοινής συνεννόησης ή οιονεί συμμαχίας με τη Βρετανία. Όσο αυξανόταν η πίεση της Γερμανίας επί της Πολωνίας, τόσο σκλήραινε και η θέση της Βρετανίας, επιστρέφοντας στην κλασική πολιτική της διατήρησης της ισορροπίας ισχύος στην ηπειρωτική Ευρώπη και της άρνησης της ηγεμόνευσής της από μία και μοναδική δύνα-

μη. Τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1939, η Βρετανία και η Γαλλία προχώρησαν στην προσφορά γενικών εγγυήσεων ασφάλειας στην Πολωνία και τη Ρουμανία — πράγμα χωρίς προηγούμενο για τη Βρετανία. Εάν αυτό εφαρμοζόταν, οι εγγυήσεις αυτές σήμαιναν ότι μια γερμανική επίθεση στην Πολωνία θα οδηγούσε επίσης σε γενικευμένο πόλεμο με τη Βρετανία και τη Γαλλία, κι αυτό σίγουρα δεν ήταν κάτι που ο Χίτλερ είχε προσχεδιάσει.

Ο Χίτλερ, ως ένα βαθμό, ήταν προετοιμασμένος να εμπλακεί σ' έναν πόλεμο με τη Γαλλία, την οποία ήλπιζε ότι θα νικούσε, αν υπήρχε ανάγκη, μετά από μια επίθεση κι αφού την είχε απομονώσει. Ο πόλεμος με την Βρετανία ήταν σοβαρότερος, αφού ερχόταν σε αντίθεση τόσο με τα φυλετικά του δόγματα όσο και με τη γενική του στρατηγική. Ο Χίτλερ είχε σταθερούς και σχετικά ξεκάθαρους τελικούς στόχους, και ήταν μεγάλος καιροσκόπος όσον αφορά τις βραχυπρόθεσμες τακτικές του. Η αδυναμία του έγκειτο, όπως παρατηρεί και ο Ράινερ Ζίτελμαν, στο να συλλάβει μια πρακτική στρατηγική που θα συνέδεε τις άμεσες τακτικές του με την επίτευξη των μακροπρόθεσμων στόχων του. Αν και, όσον αφορά τη Βρετανία, δεν καταλάβαινε πολλά πράγματα, κατανοούσε ότι εκεί ο ενθουσιασμός για έναν πόλεμο με τη Γερμανία ήταν πολύ μικρός, και συμπέραινε ότι η Βρετανία δεν θα προχωρούσε σε πόλεμο αν γινόταν σαφές ότι η Σοβιετική Ένωση δεν θα έπαιρνε τα όπλα εναντίον της Γερμανίας στην Ανατολή. Για να προετοιμάσει το έδαφος για δράση, διαπραγματεύτηκε το Γερμανοσοβιετικό Σύμφωνο του Αυγούστου του 1939 —τη διπλωματική βόμβα του αιώνα— στο οποίο οι δύο επαναστατικές δυνάμεις που ήταν ορκισμένοι και αιώνιοι πολιτικοί και ιδεολογικοί εχθροί υπέγραψαν ένα δεκαετές σύμφωνο φιλίας και μη επίθεσης, μια ευρεία καινούργια οικονομική συμφωνία και ένα κρυφό πρωτόκολλο για τη διαίρεση του μεγαλύτερου μέρους της Ανατολικής Ευρώπης μεταξύ τους. Αυτή η στρατηγική στόχευε στην αποτροπή της εμπλοκής της Βρετανίας και της Γαλλίας σε πόλεμο με τη Γερμανία επί τη απουσία οποιασδήποτε ρωσικής βοήθειας. Γι' αυτό ο Χίτλερ απογοητεύτηκε πολύ όταν στις 3 Σεπτεμβρίου, δύο μέρες μετά τη γερμανική εισβολή στην Πολωνία, οι δύο δυνάμεις κήρυξαν τον πόλεμο στη Γερμανία. Για πρώτη φορά, η βρόμικη και αιφνιδιαστική στρατηγική του Χίτλερ είχε αποτύχει, και η στρατηγική αποτυχία, παρ' όλες τις επιτυχίες σε τακτικό επίπεδο, θα γινόταν αργότερα ένα από τα χαρακτηριστικά του.

Η έναρξη του ευρωπαϊκού πολέμου διευκολύνθηκε ιδιαίτερα από τη σοβιετική πολιτική, η οποία θεωρούσε ότι δεν υπήρχε τίποτα το απεχθές στη μυστική συμφωνία με τον Χίτλερ για την εξάλειψη των ανεξαρτήτων κρατών. Για τον Στάλιν, το σύμφωνο θεωρούνταν μια μεγαλοφυής ενέρ-

γεια, εφόσον ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο για τους δύο άμεσους στόχους του: την άμεση εξασφάλιση της σοβιετικής ασφάλειας και τη γενική αποσταθεροποίηση της Ευρώπης. Αντιθέτως, η Βρετανία και η Γαλλία επεδίωκαν να διατηρήσουν απλώς το status quo, και δημιούργησαν σοβαρά εμπόδια στα όνειρα της Σοβιετικής Ένωσης για εύκολες κατακτήσεις. Αν και ο Στάλιν ίσως να μην έτρεφε ψευδαισθήσεις για τη διάρκεια αυτής της καινούργιας σχέσης, η σοβιετική κυβέρνηση έκανε σαφές στο ανακοινωθέν της στην Κομιντέρν τον Σεπτέμβριο του 1939 ότι η παρακίνηση ενός «δεύτερου ιμπεριαλιστικού πολέμου» και όχι η διατήρηση της ειρήνης ήταν προς το συμφέρον της Σοβιετικής Ένωσης.[9] Το σύμφωνο με τη Γερμανία όχι μόνο προσέφερε στη Σοβιετική Ένωση εδάφη και τυπική ασφάλεια, αλλά θα αποσταθεροποιούσε γενικότερα την κατάσταση με το να ενδυναμώσει την αδύνατη πλευρά, όπως θεωρούσε ο Στάλιν τη Γερμανία. Η υποστήριξη του Στάλιν προς τον Χίτλερ θα μπορούσε να αποδυναμώσει τις κυρίαρχες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, τη Βρετανία και τη Γαλλία, και να εξαπολύσει τον πόλεμο εναντίον τους διαμέσου του Χίτλερ. Ο πόλεμος αυτός θα εξισορροπούσε τις πιθανότητες και θα καλυτέρευε τη στρατηγική θέση της Σοβιετικής Ένωσης.[10]

Το σύμφωνο, αν και σοκάρισε τον κόσμο, από κάποιες απόψεις είχε περισσότερο νόημα από την πλευρά των Σοβιετικών. Σίγουρα δεν υπήρχε κάποιο ηθικό πρόβλημα σ' αυτή τη σχέση, αφού τώρα το σοβιετικό καθε-

---

9. Παρατίθεται στο A.C. Brown & C.B. MacDonald, *On a Field of Red: The Communist International and the Coming of World War II* (Νέα Υόρκη, 1981), 508.

10. O Rolf Ahmann, στο «Soviet Foreign Policy and the Molotov-Ribbentrop Pact of 1939: An Enigma Reassessed», *Storia delle Relazioni Internazionali*, 5:2 (1989), 349-69, ισχυρίζεται ότι ο Στάλιν θεωρούσε τη ναζιστική Γερμανία (ακόμα και με τη βοήθεια της Ιταλίας) ως πιο αδύναμη από τις δυτικές δυνάμεις μέχρι και την πτώση της Γαλλίας τον Ιούνιο του 1940. Η Bianka Pietrow, στο «Stalin's Politik bis 1941», στο *Streit um Geschichtsbild*, επιμ. R. Kühnl (Κολονία, 1987), 140-43, δείχνει ότι συμφωνεί.

Η βιβλιογραφία πάνω στις γερμανοσοβιετικές σχέσεις είναι εκτεταμένη. Μεταξύ των πρόσφατων μελετών που θεωρούν τη συνήθη, σχετικά ευνοϊκή για τον Στάλιν, θέση είναι των: J. Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933-1939* (Λονδίνο, 1984)· A. Read & D. Fisher, *The Deadly Embrace* (Νέα Υόρκη, 1988)· I. Fleischhauer, *Der Pakt* (Φρανκφούρτη, 1990)· G. Roberts, *The Unholy Alliance* (Μπλούμινγκτον, 1989), που βασίζεται κυρίως σε δευτερογενείς σοβιετικές πηγές.

Οι κυριότερες αναθεωρητικές μελέτες, πιο κριτικές προς τη σοβιετική πολιτική, είναι των: E. Gnedin, *Iz istorii otnoshenii mezhdu SSSR i fashistskoi Germaniei* (Νέα Υόρκη, 1977)· J. Hochman, *The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934-1938* (Ιθάκα, 1984)· και το παλαιότερο του J. McSherry, *Stalin, Hitler and Europe: The Origins of World War II, 1933-1939* (Κλίβελαντ, 1968).

στώς ήταν υπεύθυνο για πολύ μεγαλύτερο αριθμό θανάτων απ' ό,τι η ναζιστική Γερμανία — στην πραγματικότητα, για τη μεγαλύτερη εξολόθρευση πολιτών ενός κράτους σ' ολόκληρη την ιστορία, περίπου 30 εκατομμύρια ή και παραπάνω, ως αποτέλεσμα της κρατικής πολιτικής,[11] που συμπεριελάμβαναν και την εμφάνιση μικρών κινητών φορτηγών αερίων για τη θανάτωση των κουλάκων.[12] Η σοβιετική υποστήριξη ήταν κρίσιμη για τα σχέδια του Χίτλερ στη διάρκεια του 1939-40, και πήρε πολλές μορφές,[13] παρόλο που και ο Στάλιν, με τη σειρά του, ετοιμαζόταν πυρετωδώς για ραγδαία σοβιετική στρατιωτική επέκταση, δυνητικά εναντίον της Γερμανίας.[14]

Αν και η Γερμανία δεν είχε επανεξοπλιστεί κατάλληλα, ο Χίτλερ ήταν πεπεισμένος ότι στα μέσα του 1939 απολάμβανε μια μεγάλη ευκαιρία για επέκταση που δεν θα διαρκούσε για πολλά χρόνια. Η απροθυμία της Βρετανίας και της Γαλλίας να πολεμήσουν ήταν εμφανής, και στην αρχή ο επανεξοπλισμός τους προχωρούσε με αργούς ρυθμούς. Αντιθέτως, η Σοβιετική Ένωση είχε τεράστιους πόρους στη διάθεσή της, πράγμα που σήμαινε ότι στο μέλλον θα ισχυροποιούνταν περισσότερο. Γι' αυτό ο Χίτλερ πίστευε ότι η Γερμανία στην περίοδο 1939-43 είχε το μεγαλύτερο σχετικό πλεονέκτημα, που στα επόμενα χρόνια θα χανόταν. Επιπροσθέτως, ήταν ανήσυχος για την υγεία του, που όσο γερνούσε χειροτέρευε. Φαινόταν να αισθάνεται ότι δεν θα ζούσε για πολύ (πράγμα που ήταν σωστό), κι έτσι θα έπρεπε να ξεκινήσει την εκπλήρωση των μεγάλων του στόχων το συντομότερο δυνατόν.

Η μαρξιστική ιστοριογραφία προσπάθησε στη συνέχεια να εξηγήσει πως η απόφαση για την έναρξη του πολέμου ελήφθη κατά κύριο λόγο εξαιτίας των οικονομικών πιέσεων και της επιθυμίας για αύξηση των κερδών, υποστηρίζοντας ότι η εξάντληση των πόρων το 1938-39 απαιτούσε έναν κατακτητικό πόλεμο για την εξεύρεση καινούργιων.[15] Κάποιοι ανα-

---

11. Για κάποια προσωρινά ποσοτικά στοιχεία, βλ. I.G. Dyadkin, *Unnatural Deaths in the USSR, 1928-1954* (Νιου Μπρούνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ, 1983)· R.J. Rummel, *Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder since 1917* (Νιου Μπρούνσγουικ, Νιου Τσέρσεϊ, 1990).

12. Αυτό δεν έχει αποδειχθεί πλήρως. Πρβλ. P.G. Grigorenko, *Memoirs* (Νέα Υόρκη, 1982), 209.

13. Βλ. ιδιαίτερα, D.W. Pike, «Aide morale et matérielle de l'URSS a l'Allemagne Nazie», *Guerres Mondiales*, 160 (1990), 113-22.

14. B. Pietrow, *Stalinismus, Sicherheit und Offensive: Das «Dritte Reich» in der Konzeption der sowjetischen Aussenpolitik, 1933-1941* (Μέλσουνγκεν, 1983). Δύο πρόσφατες εργασίες που προσπαθούν να στηρίξουν το ότι ο Στάλιν ετοιμαζόταν να επιτεθεί στη Γερμανία το καλοκαίρι του 1941 είναι των E. Topitsch, *Stalin's War* (Νέα Υόρκη, 1987), και V. Suvorov, *Icebreaker: Who Started the Second World War?* (Λονδίνο, 1990).

15. J. Dülffer, «Der Beginn des Krieges, 1939: Hitler, die innere Krise und das Mächte-

λυτές έχουν επίσης ισχυριστεί ότι η συμμετοχή γερμανικών βιομηχανιών και καρτέλ στην οικονομική εκμετάλλευση των κατακτημένων περιοχών καταδεικνύει την κυριαρχία τους στο Τρίτο Ράιχ. Το πρώτο επιχείρημα μπερδεύει το αποτέλεσμα με την αιτία. Η κατάσταση της οικονομίας της Γερμανίας από μόνη της δεν παρακινούσε σε πόλεμο —σ' αυτό το σημείο δεν υπήρχε μια αυτόνομη γερμανική οικονομία—, αλλά μάλλον η οικονομία βρισκόταν υπό πίεση λόγω των τριών χρόνων κατά τους οποίους ο Χίτλερ υπέταξε τα συμφέροντα της κανονικής οικονομίας στις έντονες πολεμικές προετοιμασίες. Παρ' όλ' αυτά, «η γερμανική οικονομία το 1939 δεν ήταν εκτός ελέγχου» αλλά απλώς ήταν υπό πίεση, ο βαθμός της οποίας έχει μεγαλοποιηθεί.[16] Κάποιοι τομείς της γερμανικής βιομηχανίας συμμετείχαν αργότερα στην εκμετάλλευση των κατακτημένων περιοχών πάνω στην ίδια βάση όπως και στην ίδια τη Γερμανία, ως υποταγμένες οικονομικές μονάδες (αν και με σημαντικά προνόμια μέσα σ' αυτή τη κατηγορία), όχι όμως ως κυρίαρχες ή πλήρως αυτόνομες.

Το 1939 ο Χίτλερ δεν σκόπευε να ξεκινήσει έναν πόλεμο ούτε σχεδίαζε να εμπλακεί σε μια πανευρωπαϊκή ή παγκόσμια σύρραξη. Ήλπιζε στην απομόνωση των εχθρών του και στο να τους καταστρέφει έναν-έναν. Μετά την εξάλειψη της Πολωνίας θα μπορούσε να στραφεί προς τον καινούργιο του συνένοχο στο έγκλημα. Το 1940 θα μπορούσε να επιτεθεί στη Σοβιετική Ένωση (ή πιο πιθανόν μέσα στο επόμενο έτος), ενώ παράλληλα θα διατηρούσε την ειρήνη στα δυτικά. Έτσι, στις 3 Σεπτεμβρίου του 1939, η απόφαση για έναν ευρύτερο πόλεμο ελήφθη στο Λονδίνο και στο Παρίσι, ως ένα βαθμό για τη διατήρηση των ισορροπιών ισχύος. Η απόφαση πήγαζε επίσης από ένα είδος ηθικής πεποίθησης ότι ο χιτλερισμός ήταν τόσο κακός και επικίνδυνος ώστε έπρεπε να τον σταματήσουν. Αυτό ήταν κάτι

---

system», *Geschichte und Gesellschaft*, 2:4 (1976), 443-70· F. Forstmeier & H.-E. Volkmann, επιμ., *Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges* (Ντίσελντορφ, 1975)· T.W. Mason, *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft* (Οπλάντεν, 1975)· του ιδίου, «The Domestic Dynamics of Nazi Conquests: A Response to Critics», στο *Reevaluating the Third Reich*, επιμ. T. Childers & J. Caplan (Νέα Υόρκη, 1993), 161-93.

16. Βλ. P. Hayes, «Polyocracy and Policy in the Third Reich: The Case of the Economy», στο Childers & Caplan, επιμ., *Reevaluating the Third Reich*, 190-210. Βλ. επίσης, J. Fest, «Hitlers Krieg», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 38:3 (1990), 359-73· K. Hildebrand, «Le forze motrici di politica interna agenti sulla politica estera nazionalsocialista», *SC*, 5:2 (Ιούνιος 1974), 201-22· και για μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας όσον αφορά το Βερολίνο και τη Ρώμη, G. Schreiber, «Politik und Kriegführung im zeichen von Nationalsozialismus und Faschismus», *Neue Politische Literatur*, 35:2 (1990), 179-94.

το αδιανόητο μέσα στο αμοραλιστικό και γεμάτο φυλετικές εμμονές σύμπαν του Χίτλερ. Όμως οι κυβερνήσεις της Βρετανίας και της Γαλλίας παραδέχτηκαν ότι δεν είχαν τα μέσα για να αποτρέψουν την εκστρατεία στην Πολωνία, η οποία τελείωσε μέσα σ' ένα μήνα με την καταστροφή της Πολωνίας ως ανεξάρτητου κράτους και τη διαίρεσή της μεταξύ των δύο εισβολέων, του γερμανικού και του σοβιετικού στρατού.

Ο Χίτλερ τότε, για μια ακόμα φορά, πρότεινε ειρήνη στη Βρετανία και τη Γαλλία επί τη βάσει του status quo (αν και, όσον αφορούσε στην Πολωνία, παραδεχόταν μόνο την πιθανότητα ενός μικρού απομειναριού ως κράτους υπό τη γερμανική κηδεμονία). Από τη στιγμή που αυτό δεν έγινε αποδεκτό, ετοιμάστηκε για να εξαπολύσει μια ολοκληρωτική επίθεση εναντίον της Γαλλίας το συντομότερο δυνατόν, αφού ήταν πεπεισμένος ότι η ήττα της Γαλλίας θα έφερνε την ειρήνη με τη Βρετανία, αφήνοντάς τον έτσι ελεύθερο να ξεκινήσει την εφαρμογή του μεγάλου του σχεδίου, την καταστροφή της Σοβιετικής Ένωσης. Ήταν για καλή του τύχη που η εισβολή αναβλήθηκε πολλές φορές μέχρι τον Μάιο του 1940, αφού αρχικά ούτε ο Χίτλερ ούτε κάποιος από τους στρατηγούς είχε κάποιο σχέδιο για την επίτευξη μιας γρήγορης νίκης από τον γερμανικό στρατό, που ακόμα υπολειπόταν του γαλλικού και δεν είχε ολοκληρώσει τα σχέδια επανεξοπλισμού του. Μόνο η καθυστερημένη υιοθέτηση, μετά από προσωπική απόφαση του Χίτλερ, του νέου σχεδίου για μια Blitzkrieg επίθεση και περικύκλωση έκανε δυνατό το αστραπιαίο σπάσιμο του αγγλογαλλικού μετώπου και έθεσε τη Γαλλία εκτός πολέμου. Η νίκη στα δυτικά συνοδεύτηκε από μια νέα κλιμάκωση της εθνικοσοσιαλιστικής προπαγάνδας για μια νεαρή και υγιή επαναστατική «Γερμανία του λαού», που θα κατανικούσε τις γερασμένες και παρηκμασμένες δυτικές καπιταλιστικές πλουτοκρατίες. Η Νορβηγία, η Δανία, το Βέλγιο, η Ολλανδία και το Λουξεμβούργο κατελήφθησαν το δραματικό φθινόπωρο του 1940, όμως η καινούργια βρετανική κυβέρνηση του Ουίνστον Τσόρτσιλ αρνιόταν να παραδεχτεί το προφανές και να προχωρήσει σε ειρήνη. Επιπλέον, αφού κατόρθωσε να προκαλέσει την πρώτη πολεμική ήττα του Χίτλερ στην αερομαχία της Βρετανίας λίγους μήνες αργότερα, ο τελευταίος αποφάσισε ότι δεν επιθυμούσε να διακινδυνεύσει μια άμεση από αέρος και θαλάσσης επίθεση εναντίον της Βρετανίας, που αντιτίθετο εμφανώς στους προτιμητέους στρατηγικούς του στόχους.[17]

---

17. Για τους αγγλογερμανικούς ελιγμούς στη διάρκεια αυτών των μηνών, βλ. J. Costello, *Ten Days to Destiny: The Secret Story of the Hess Peace Initiative and British Efforts to Strike a Deal with Hitler* (Νέα Υόρκη, 1991).

Αντ' αυτού, ο Χίτλερ αποφάσισε ότι είχε έρθει η ώρα για την πιο αποφασιστική στρατιωτική επιχείρηση, την καταστροφή της Σοβιετικής Ένωσης. Ως «φίλη», αν και όχι επίσημη σύμμαχος, της ναζιστικής Γερμανίας κατά το 1939-40, η Σοβιετική Ένωση επωφελήθηκε από τον «παγοθραυστικό» ρόλο του Χίτλερ για να καταλάβει το ανατολικό μισό της Πολωνίας, όλες τις Βαλτικές Δημοκρατίες, τη νοτιοανατολική γωνία της Φινλανδίας και τη Βορειοανατολική Ρουμανία.[18] (Επιπλέον, στη διάρκεια της δίχρονης κατοχής της Ανατολικής Πολωνίας, οι Σοβιετικοί κατόρθωσαν να σκοτώσουν τον εξαπλάσιο αριθμό Πολωνών πολιτών απ' ό,τι οι ναζί στη Δυτική Πολωνία).[19] Αυτή την εποχή ο Μουσολίνι αρεσκόταν να πείθει τον εαυτό του ότι το σοβιετικό καθεστώς είχε γίνει «εθνικιστικό» και «σοσιαλιστικό», στην πραγματικότητα «φασιστικό», ενώ το ίδιο έλεγαν και κάποιοι ναζί.[20] Όπως και να 'ναι, το σοβιετικό καθεστώς κατελάμβανε εκτεταμένες εκτάσεις στα ανατολικά σύνορα, και καθ' όλη τη διάρκεια του φθινοπώρου του 1940 πίεζε τον Χίτλερ για περισσότερες παραχωρήσεις. Φαινόταν να γίνεται ισχυρότερο μέσα από την επιταχυνόμενη στρατιωτική επέκταση, ενώ ο Χίτλερ είχε βαλτώσει σε μια σύγκρουση με τη Βρετανία, παράλογη σύμφωνα με την οπτική του. Τελικά ο Χίτλερ έπεισε τον εαυτό του ότι ήταν η πιθανότητα της μελλοντικής βοήθειας από τη Σοβιετική Ένωση που απέτρεπε τη βρετανική κυβέρνηση από του να προχωρήσει σε ειρήνη. Παρ' όλ' αυτά, η επίθεση έπρεπε να καθυστερήσει για έξι εβδομάδες, ώστε να μπορέσει η Γερμανία να επιχειρήσει το βαλκανικό της Blitzkrieg τον Απρίλιο του 1941, που σάρωσε τη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα, με στόχο να σώσει τις στρατιωτικές δυνάμεις του Μουσολίνι και να προστατεύσει τη νοτιοανατολική της πλευρά.

---

18. «Παγοθραύστης της επανάστασης» ήταν η συνήθης σοβιετική ορολογία για τις διαταραχές που θα είχε ως αποτέλεσμα ο «δεύτερος ιμπεριαλιστικός πόλεμος».

19. Στα δύο πρώτα χρόνια της κατοχής της Πολωνίας (πριν από τις μεγάλες και μαζικές εκκαθαρίσεις), οι Γερμανοί σκότωσαν περίπου 120.000 ανθρώπους και οι Σοβιετικοί τουλάχιστον 400.000. Αφού ο πληθυσμός της σοβιετοκρατούμενης πλευράς μετά βίας έφτανε τον μισό από αυτόν της γερμανοκρατούμενης, η διαφοροποίηση στην αναλογία των σφαγών ήταν περίπου 600%. J.T. Gross, ***Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*** (Πρίνστον, 1988), 228-29.

20. Αντιστρόφως, για τους Σοβιετικούς ήταν πάντα δύσκολο να αναγνωρίσουν τους ναζί ως «εθνικοσοσιαλιστές», που θεωρητικά ήταν τόσο κοντά στη σοβιετική νομενκλατούρα. Σοβιετικοί σχολιαστές και η σοβιετική προπαγάνδα τόνιζαν πάντα τον γενικό όρο *φασίστες* για τους ναζιστές, εκτός από τα χρόνια της φιλίας μεταξύ 1939 και 1941, οπότε ο όρος αυτός απαγορεύτηκε.

Όταν, στις 22 Ιουνίου του 1941, ξεκίνησε η μεγάλη εισβολή στη Σοβιετική Ένωση, πολλές μονάδες του Κόκκινου Στρατού βρέθηκαν παγιδευμένες σε επιθετικούς σχηματισμούς στα σύνορα, τελείως εκτός θέσεως για την αμυντική διάταξη που θα έπρεπε να έχουν προκειμένου ν' αντιμετωπίσουν την επίθεση του Χίτλερ. Όταν ανακοίνωσε την εκστρατεία στους στρατηγούς του, μιλούσε όχι απλώς για μια ακόμα σύρραξη μεγάλων δυνάμεων, αλλά για έναν «πόλεμο φυλετικής εξολόθρευσης» που θα αποδέσμευε «το πιο αδηφάγο σαρκοφάγο ζώο που είχε δει ποτέ ο κόσμος».[21] Ωστόσο, οι ανθρώπινοι και στρατιωτικοί πόροι της Σοβιετικής Ένωσης ήταν μεγαλύτεροι από αυτούς της Γερμανίας, κι αν υπολογίσουμε και τη σύγχυση όσον αφορά στους στόχους της γερμανικής επέλασης, αποδείχθηκε αδύνατο να δοθεί η χαριστική βολή στον Κόκκινο Στρατό με μια πεντάμηνη εκστρατεία στη διάρκεια του 1941, αν και οι απώλειες ήταν οι μεγαλύτερες από οποιονδήποτε άλλο στρατό στην ιστορία για όμοιο χρονικό διάστημα.

Την ίδια στιγμή που η γερμανική εκστρατεία καθηλωνόταν έξω από τη Μόσχα, η Ιαπωνία επιτίθετο εναντίον των ΗΠΑ στο Περλ Χάρμπορ. Η αμερικανική κυβέρνηση έκανε ό,τι μπορούσε για να βοηθήσει τη Βρετανία και τη Σοβιετική Ένωση, συμμετέχοντας έτσι κατά κάποιο τρόπο στον πόλεμο. Έτσι, ο Χίτλερ αποδέχθηκε αυτό που πίστευε ότι ήταν λογικό στη συγκεκριμένη περίσταση και κήρυξε τον πόλεμο στις ΗΠΑ, μετατρέποντας έτσι μια ευρωπαϊκή σύρραξη σε παγκόσμιο πόλεμο. Εφόσον γενικά στα σχέδια του Χίτλερ, για μια γενιά ή και περισσότερο, η Γερμανία δεν επρόκειτο να εμπλακεί σε πόλεμο με τις ΗΠΑ, και σ' αυτό το σημείο δεν ήταν καθόλου ξεκάθαρο το ότι η αμερικανική κυβέρνηση θα είχε πάρει την πρωτοβουλία να κηρύξει τον πόλεμο στη Γερμανία όπως είχε κάνει το 1917, οι ιστορικοί αναρωτιούνται από τότε γιατί ο Χίτλερ το αποτόλμησε.

Αν και ποτέ δεν έτρεφε την ψευδαίσθηση ότι η Γερμανία εκείνου του καιρού θα μπορούσε να κερδίσει έναν μεγάλο παγκόσμιο πόλεμο φθοράς σαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Χίτλερ συγκέντρωνε την προσοχή του κυρίως στην Ευρώπη. Ήταν πεπεισμένος ότι η κύρια φάση της σύγκρουσης σύντομα θα αποφασιζόταν στην Ευρώπη, όπου τα γερμανικά όπλα θα μπορούσαν να νικήσουν τη Σοβιετική Ένωση πριν από το τέλος του επόμενου χρόνου. Μετά την υπογραφή του Τριμερούς Συμφώνου ανάμεσα στη Γερμανία, την Ιταλία και την Ιαπωνία, ο Χίτλερ ανακάλυψε ότι οι Ιάπωνες ηγέτες δεν προθυμοποιούνταν να επιτεθούν εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά έκλιναν όλο και πιο πολύ σε μια επίθεση εναντίον των

21. Παρατίθεται στο E. Nolte, *Three Faces of Fascism* (Νέα Υόρκη, 1966), 526.

ΗΠΑ.[22] Μέσα στους κεντρικούς σχεδιασμούς του ήταν η καθήλωση του αμερικανικού στρατιωτικού δυναμικού βραχυπρόθεσμα στον Ειρηνικό, ενώ η έκβαση της μεγάλης σύγκρουσης θα αποφασιζόταν στην Ευρώπη. Αρα, η κήρυξη του πολέμου πήγαζε, σύμφωνα με το σκεπτικό του, απλώς από την αποδοχή της κατάστασης. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν ήδη ένας εχθρός, και η κήρυξη του πολέμου εναντίον τους από τη Γερμανία και την Ιταλία θα ενθάρρυνε την ιαπωνική κυβέρνηση να διατηρήσει τις αμερικανικές δυνάμεις απασχολημένες στον Ειρηνικό, ενώ η Γερμανία θα κατατρόπωνε τη Σοβιετική Ένωση. Αν και ο Χίτλερ σεβόταν ως ένα βαθμό το «άριο» στοιχείο του αμερικανικού πληθυσμού, όπως και την αμερικανική βιομηχανία και τεχνολογία, θεωρούσε ότι γενικά το φυλετικό «μπαστάρδεμα» της αμερικανικής κοινωνίας ήταν χωρίς επιστροφή και θα ήταν αδύνατον γι' αυτήν, στα επόμενα χρόνια, να συμβάλει αποφασιστικά σε στρατιωτικό επίπεδο ταυτόχρονα εναντίον δύο μεγάλων εχθρών σε δύο διαφορετικούς ωκεανούς.[23] Οι όροι πάνω στους οποίους βασιζόταν αυτό το παιχνίδι —η νίκη στον πόλεμο εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης μέσα στο 1942— γρήγορα μεταστράφηκαν στη σοβαρότερη γκάφα του Χίτλερ. Ακόμα πιο αποφασιστικά απ' ό,τι το 1939-40, η μακροπρόθεσμη στρατηγική του τσακίστηκε πάνω στους υφάλους της ανυπόμονης βραχυπρόθεσμης και οπορτουνιστικής τακτικής του.

Από τώρα και στο εξής το Τρίτο Ράιχ θα αντιμετώπιζε έναν απεγνωσμένο αγώνα φθοράς σε πολλαπλά μέτωπα εναντίον εχθρών που ήταν ανώτεροι σε οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους. Πολύ σύντομα οι ελπίδες για μια γερμανική νίκη εξανεμίστηκαν, αλλά ο Χίτλερ διατηρούσε την ατσάλινη αποφασιστικότητά του. Ήλπιζε να διαιρέσει τους αντιπάλους του και να επιτύχει ειρήνη σε κάποιο από τα μέτωπα, διεξάγοντας μυστικές συνομιλίες με τον Στάλιν στη διάρκεια του 1943-44. Όμως αυτή τη φορά ο Χίτλερ αρνιόταν πεισματικά να πληρώσει το τίμημα που του ζητούσε ο Στάλιν, κι έτσι η αφύσικη συμμαχία των δυτικών δημοκρατιών και της Σοβιετικής Ένωσης διατηρήθηκε σταθερή και μοιραία οδήγησε το Τρίτο Ράιχ στην ήττα. Το ότι επέζησε μέχρι τον Μάιο του 1945 μέσα σε τόσο αντίξοες συνθήκες οφειλόταν στην αποφασιστικότητα του Χίτλερ, τη σιδηρά επιβολή της ναζιστικής δικτατορίας, την ικανότητα του καθεστώτος να εμπνέει

---

22. Βλ. J.M. Meskill, *Hitler and Japan* (Νέα Υόρκη, 1964).

23. S. Friedlander, *Prelude to Downfall: Hitler and the United States, 1939-1941* (Νέα Υόρκη, 1967)· G.L. Weinberg, «Hitler's Image of the United States», *American Historical Review*, 69:4 (Ιούλιος 1964), 1006-21.

Υπογραφή της Τριμερούς Συνθήκης στο Βερολίνο,
από τον Ιάπωνα πρέσβη Κουρούσου, τον Τσιάνο και τον Χίτλερ,
τον Σεπτέμβριο του 1940

την αυτοθυσία, την ωμή καταλήστευση των πόρων της κατεχόμενης Ευρώπης και τις ανώτερες στρατιωτικές επιδόσεις του γερμανικού στρατού, που μπορεί να υπερκεράζονταν αριθμητικά αλλά όχι και ποιοτικά.

Λόγω της αποτελεσματικότητας και της πειθαρχίας που ο γερμανικός στρατός έδειξε στις μάχες και του θεσμικού του διαχωρισμού από το NSDAP, υπάρχει πάντα μια τάση να τραβιέται μια διαχωριστική γραμμή, μερικές φορές σωστά, μεταξύ των ναζί και των στρατιωτών μέσα στο Τρίτο Ράιχ. Όμως πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι ο διαχωρισμός ήταν υπερβολικός. Η πλειονότητα των Γερμανών στρατιωτών δεν ήταν ναζί, όμως οι λειτουργίες του γερμανικού στρατού επηρεάζονταν όλο και πιο πολύ από τη ναζιστική ιδεολογία και το ρατσισμό. Η πειθαρχία ήταν πολύ πιο σκληρή απ' ό,τι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σ' αυτή τη σύγκρουση, ο γερμανικός στρατός εκτέλεσε μόνο 48 από τους στρατιώτες του για πειθαρχικά παραπτώματα — η χαμηλότερη αναλογία από οποιονδήποτε άλλο μεγάλο ευρωπαϊκό στρατό. Ωστόσο, στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εκτελέστηκαν περίπου 13.000 με 15.000 στρατιώτες, που ισοδυναμούσε με την απώλεια δύο μεραρχιών: μια αναλογία που εξισωνόταν μόνο μ' αυτή του Κόκκινου Στρατού, εξίσου ωμού και με κλίση προς τη διάπραξη [illegible]. Στον «πόλεμο της ολικής εξόντωσης» του Χίτλερ, η συμπεριφορά των στρα-

τιωτών προς τους πολίτες στην Ανατολή ήταν συχνά ακραία και βίαιη, το ίδιο άσχημη μ' αυτή των μονάδων του Κόκκινου Στρατού στην Ανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Γερμανία.[24] Καθώς συνεχιζόταν ο πόλεμος, ο γερμανικός στρατός ωθούνταν σε όλο και πιο πρωτόγονες συνθήκες, λόγω της έλλειψης κατάλληλων μεταφορικών μέσων και προμηθειών.[25] Αυτή η μιζέρια και ο πρωτογονισμός αντανακλούνταν στην ωμή συμπεριφορά ιδιαίτερα των Waffen-SS, αλλά και άλλων τμημάτων. Η ναζιστικοποίηση του γερμανικού στρατού δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, αλλά στις τελευταίες φάσεις η διαδικασία επισπεύσθηκε με τη μίμηση ενός βασικού χαρακτηριστικού της σοβιετικής πρακτικής, όταν «αξιωματικοί εθνικοσοσιαλιστικής καθοδήγησης», ένα ναζιστικό ισοδύναμο των Σοβιετικών κομισάριων, άρχισαν να τοποθετούνται στις διάφορες μονάδες.[26]

Όπως και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, πολλές από τις καινοτομίες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου παρουσιάστηκαν από τη Γερμανία. Αυτές ξεκινούν από την επιτυχημένη στρατηγική του Blitzkrieg και τους τακτικούς βομβαρδισμούς, και επεκτείνονται στους πυραύλους μεγάλου βεληνεκούς και του πρώτου αεριωθούμενου αεροσκάφους. Αλλά, όπως στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν οι σύμμαχοι που ανέπτυξαν το τανκ, έτσι ανέπτυξαν και τον στρατηγικό βομβαρδισμό, και τελικά το έσχατο όπλο της ατομικής βόμβας. Αν και η Γερμανία (καθώς και η Ιαπωνία) είχε πυρηνικά προγράμματα, υπολειπόταν πολύ των Ηνωμένων Πολιτειών και αναπτυσσόταν πολύ πιο αργά σ' αυτό τον τομέα, ως ένα βαθμό λόγω των προκαταλήψεων εναντίον της «εβραϊκής φυσικής».[27]

---

24. O. Bartov, *Hitler's Army* (Νέα Υόρκη)· του ιδίου, *The Eastern Front, 1941-1945: German Troops and the Barbarisation of Warfare* (Λονδίνο, 1985)· C.W. Sydnor, *Soldiers of Destruction: The SS Death's Head Division, 1933-1945* (Πρίνστον, 1977)· T. Schulte, *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia* (Οξφόρδη, 1989)· C. Streit, *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetische Kriegsgefangegen, 1941-1945* (Στουτγκάρδη, 1978).

25. Ο «στρατός του Blitzkrieg», εκτός από τα τρένα, στην πραγματικότητα βασιζόταν για τις μεταφορές σε μεγάλο βαθμό στα άλογα. Βλ. L.R. Di Nardo & A. Bay, «Horse-Drawn Transport in the German Army», *JCH*, 23:1 (Ιανουάριος 1988), 129-42.

26. R.L. Quinnett, «The German Army Confronts the NSFO», *JCH*, 13:1 (Ιανουάριος 1978), 53-64· M. Messerschmidt, *Die Wehrmacht im NS-Staat: Zeit der Indoktrination* (Αμβούργο, 1969).

27. Επίσης υπήρχαν αναρίθμητα πρακτικά προβλήματα. Βλ. M. Walker, *German National Socialism and the Quest for Nuclear Power, 1939-1949* (Νέα Υόρκη, 1989)· του ιδίου, «National Socialism and the German Physics», *JCH*, 24:1 (Ιανουάριος 1989), 63-90.

Οι δύο καλύτερες επισκοπήσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι των P. Cavalcoressi

Το Ναζιστικό Κόμμα και το Εσωτερικό Μέτωπο

Τα τελευταία χρόνια πριν από τον πόλεμο, το ναζιστικό κόμμα άρχισε να χάνει τη γενική εκτίμηση του γερμανικού λαού, παρόλο που οι μετοχές του Χίτλερ ανέβαιναν. Έτσι, όταν ο Φίρερ ανακοίνωσε το 1939 ότι το κόμμα άνοιγε τις πύλες του σε καινούργια μέλη μέχρις ότου στρατολογηθεί το 10% του πληθυσμού, η επίτευξη αυτού του στόχου αποδείχθηκε αδύνατη, προς έκπληξη της καταθορυβημένης ηγεσίας του NSDAP. Τα καινούργια μέλη προέρχονταν σε μεγαλύτερη αναλογία απ' ό,τι πριν από τους εργάτες, αν και αυτή η ομάδα παρέμενε ακόμα μειονότητα, ενώ η αναλογία των υπαλλήλων παρέμενε στα ίδια επίπεδα κι αυτή των δημοσίων υπαλλήλων και των μικρών καταστηματαρχών μειωνόταν. Κατά τα έτη 1939-42 τα καινούργια μέλη προέρχονταν, δυσανάλογα, από τη μέση ηλικία. Συνολικά, ο μέσος όρος της ηλικίας των μελών του NSDAP αυξήθηκε από 32 με 33 το 1933 σε 45 με 46 το 1942. Το 1942, για μια ακόμα φορά, σταμάτησε η γενική στρατολόγηση μελών, και ο Χίτλερ ανακοίνωσε ότι από τώρα και στο εξής η στρατολόγηση θα γινόταν μόνο μέσω της Χιτλερικής Νεολαίας και των βετεράνων. Ωστόσο, η αναλογία των γυναικών αυξήθηκε ραγδαία στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το 1939 αποτελούσαν το 16,5% του συνόλου, ενώ σχεδόν το 35% όλων των καινούργιων μελών το 1942-44 ήταν γυναίκες.[28]

Η υποστήριξη και τα νέα μέλη από την ελίτ, τις ανώτερες τάξεις, τους πανεπιστημιακούς καθηγητές, τους φοιτητές, μέχρι τους δημοσίους υπαλλήλους και τους δικηγόρους, μειώθηκε εντυπωσιακά. Όλα αυτά τα κοινω-

---

& G. Wint, *Total War*, 2 τ. (Νέα Υόρκη, 1979), και G.L. Weinberg, *A World at Arms* (Νέα Υόρκη, 1993), ενώ η καλύτερη πρόσφατη στρατιωτική ιστορία είναι του H.P. Willmott, *The Great Crusade* (Νέα Υόρκη, 1989). Για τον πόλεμο στην Ευρώπη, βλ. G. Wright, *The Ordeal of Total War, 1939-1945* (Νέα Υόρκη, 1968). Μια εξαιρετική γερμανική επισκόπηση είναι το πολύτομο *Germany and the Second World War*, 5 τ. μέχρι και σήμερα (Οξφόρδη, 1991 κ.ε.), που γράφτηκε από ομάδα ειδικών. Βλ. επίσης, M. Cooper, *The German Army, 1933-1945* (Νέα Υόρκη, 1978), και για τις κύριες εκστρατείες, N. Bethell, *The War Hitler Won* (Λονδίνο, 1972)· T. Taylor, *The March of Conquest: German Victories in Western Europe, 1940* (Λονδίνο, 1959)· R. Lewin, *The Life and Death of the Afrika Korps* (Λονδίνο, 1977)· A. Seaton, *The Russo-German War, 1941-1945* (Λονδίνο, 1971)· B.I. Fugate, *Operation Barbarossa* (Νοβάτο, Καλ., 1984). Όσον αφορά στις στρατιωτικές ηγετικές ικανότητες του Χίτλερ και τους τελικούς του στόχους, βλ. P.E. Schramm, *Hitler: The Man and the Military Leader* (Σικάγο, 1971)· Rich, *Hitler's War Aims*· J. Thies, *Architekt der Weltherrschaft: Die «Endziele» Hitlers* (Ντίσελντορφ, 1976).

28. M.H Kater, *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1983), 116-38.

νικά στρώματα είδαν τα συμφέροντά τους να περιορίζονται όλο και πιο πολύ και σε μερικές περιπτώσεις να παραγκωνίζονται τελείως από το Τρίτο Ράιχ.

Το μόνο τμήμα των ελίτ που διέκειτο ευνοϊκά προς το ναζισμό ήταν οι μεγάλοι επιχειρηματίες, λόγω των εγγυημένων κερδών και της ευκαιρίας να επεκταθούν στις κατεχόμενες περιοχές.

Το δεύτερο μισό του 1940, το καθεστώς έφτασε στον ανώτατο βαθμό της δημοτικότητάς του, σε μια κοινωνία που παραληρούσε από χαρά λόγω της εκπληκτικής νίκης επί της Γαλλίας. Το 1940, ακόμα και οι κομουνιστές εργάτες κατατάσσονταν εθελοντικά στο στρατό, και, όπως έχει σωστά παρατηρηθεί, υπήρχε μεγαλύτερη «εργατική αντιπολίτευση» εναντίον του πολέμου στη Βρετανία παρά στη Γερμανία. Υπήρχε κάποια οργανωμένη αντιπολίτευση στο καθεστώς, αλλά ήταν πολύ περιορισμένη και είχε μια κάπως σημαντική επιρροή μόνο μεταξύ ενός μικρού τμήματος του στρατού. Σ' αυτό έπαιξε σημαντικό ρόλο και η αστυνομική καταπίεση, η οποία αυξανόταν συνεχώς. Στα τέλη του 1941, η Γκεστάπο συνελάμβανε στη Γερμανία περίπου 15.000 άτομα το μήνα, δέκα φορές δηλαδή περίπου πάνω απ' ό,τι το 1935.[29]

Εντούτοις, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η δημοτικότητα του κόμματος κατέρρευσε στη διάρκεια του πολέμου. Καθώς οι τοπικές οργανώσεις του κόμματος άρχισαν να αναλαμβάνουν περισσότερες διοικητικές ευθύνες και είχαν καθήκον τους την κινητοποίηση σε τοπικό επίπεδο, ιδιαίτερα από το 1942 και μετά, έγιναν στόχος μιας αυξανόμενης οργής. Περίπου τα μισά μέλη του NSDAP στρατολογήθηκαν στις ένοπλες δυνάμεις. Παρ' όλ' αυτά, τα τμήματα των ελίτ που προσχωρούσαν στο στρατό αναλάμβαναν θέσεις που είχαν να κάνουν με τη διαχείριση των κατεχομένων περιοχών. Στη διάρκεια του πολέμου, η ηγεσία του κόμματος έτεινε να γίνεται όλο και πιο αποστεωμένη, και τα αφεντικά απλώς δεν είχαν την εκπαίδευση, την εμπειρία και την ικανότητα να χειριστούν τα όλο και περισσότερο πολύπλοκα καθήκοντα των πολεμικών κινητοποιήσεων και τη διοίκηση του εσωτερικού μετώπου, που όλο και πιο πολύ έπεφτε στους ώμους τους στα τελευταία στάδια του πολέμου. Το 1943, η αυξανόμενη διαφθορά ανάμεσα στους ηγέτες των ναζί έκανε το κόμμα να φαντάζει πολύ άσχημα σε σχέση με τα πολεμικά κατορθώματα του στρατού και της βιομηχανίας. Μόνο το γόητρο του Χίτλερ παρέμενε σχετικά άθικτο, και στο μεγαλύτερο μέρος του πολέμου στάθηκε στο πλευρό των παλιών κομ-

29. K.D. Bracher, *The German Dictatorship* (Νέα Υόρκη, 1970), 418.

ματικών ηγετών, αλλά η μείωση του κύρους του κόμματος το 1944 ήταν τέτοια που σε πολλές περιπτώσεις λέγεται ότι τα μέλη του έκρυβαν τα κομματικά τους διακριτικά και ακόμα αρνούνταν ότι ανήκαν σ' αυτό.

Στη διάρκεια των νικηφόρων ετών του πολέμου, ο Χίτλερ ενθάρρυνε το Εργατικό Μέτωπο να σχεδιάσει τολμηρά σχέδια σαρωτικών αλλαγών στην κοινωνική πρόνοια και την ασφάλιση, καθώς επίσης και στη δομή των μισθών των Γερμανών εργατών. Οι μισθοί θα έπρεπε να βασίζονται αποκλειστικά στην παραγωγικότητα, αλλά θα έπρεπε να προσαρμοστούν για όλες τις κοινωνικές τάξεις και όλα τα επαγγέλματα, κι όχι μόνο για τους εργάτες, για να επιτύχουν τη μεγαλύτερη de facto κοινωνική ισότητα, μαζί με ειδικά εκπαιδευτικά προγράμματα και προγράμματα κινήτρων για τους πιο ταλαντούχους εργάτες και την εξύψωσή τους σε ανώτερους ρόλους. Αυτά θα επέφεραν τον «αληθινό σοσιαλισμό» για πρώτη φορά στον κόσμο, σύμφωνα με την οπτική του Χίτλερ και του Γερμανικού Ινστιτούτου Εργατικής Επιστήμης του Εργατικού Μετώπου. Το καινούργιο σχέδιο για την «Κοινωνική Εργασία του Γερμανικού Λαού» θα παρείχε σε όλο τον πληθυσμό άνευ προηγουμένου κοινωνικές παροχές, ασφάλιση και συντάξεις. Θα συνοδευόταν από το πιο μαζικό πρόγραμμα οικοδόμησης εργατικών κατοικιών στον κόσμο, για να μετασχηματίσει ένα «έθνος από προλετάριους» σε μια αληθινά «ανώτερη φυλή». Ενώ ο πόλεμος μαινόταν, ο Φίρερ ήλπιζε να αρχίσει η πραγματοποίηση των πρώτων σταδίων αυτού του προγράμματος, αλλά το 1942 οι οικονομικές πιέσεις το έβαλαν στο ράφι, αν και πολυδάπανα σχέδια για την αναδιοργάνωση και την επέκταση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης προτείνονταν ακόμα και το 1944.[30]

Συνήθως προβάλλεται το επιχείρημα ότι η μεγαλύτερη αποτυχία του Τρίτου Ράιχ στη διάρκεια του πολέμου —πέρα, φυσικά, από τη λανθασμένη συνολική στρατηγική του Χίτλερ— ήταν η σχετική μη κινητοποίηση του συνόλου της οικονομίας για στρατιωτική παραγωγή μέχρι το 1942-43, σημείο όπου ο πόλεμος είχε χαθεί οριστικά. Σ' αυτό ίσως να υπάρχει κάποια αλήθεια, αν και αυτή η ερμηνεία είναι κάπως υπερβολική. Οι εκλογικές νίκες του Χίτλερ βασίζονταν ως ένα βαθμό στις υποσχέσεις για καλύτερες οικονομικές συνθήκες, και καθώς η πλήρης απασχόληση και η σχετική ευημερία είχαν επιστρέψει στη Γερμανία στα τέλη της δεκαετίας του '30, φαινόταν απρόθυμος να αφιερώσει το σύνολο της παραγωγής στις στρατιωτικές ανάγκες —παρά τη ραγδαία αύξηση των στρατιωτικών δαπανών

30. Η κυριότερη μελέτη είναι του M.-L. Recker, *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg* (Μόναχο, 1985). Πρβλ. R. Zitelmann, *Hitler* (Μπάρι, 1992), 170-74.

από το 1936 και μετά—, και να περιορίσει έτσι την αύξηση του επιπέδου των συνθηκών διαβίωσης. Αντ' αυτού, το Τρίτο Ράιχ ακολούθησε μια στρατηγική η οποία στόχευε στην παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων συγκεκριμένων στρατιωτικών υλικών κι όχι στον εκσυγχρονισμό και στην παραγωγή σε βάθος, πράγμα που θα είχε υψηλότερο κόστος. Η αρχική στρατηγική του Χίτλερ βασιζόταν σε μονομέτωπες εκστρατείες που θα τελείωναν σχετικά γρήγορα. Ακόμα κι έτσι, μεταξύ του 1937 και του 1939, η Γερμανία παρήγαγε τη μεγαλύτερη ποσότητα στρατιωτικού υλικού από κάθε άλλη χώρα εκτός από τη Σοβιετική Ένωση. Αυτό που έχει προκαλέσει ερωτήματα είναι η αποτυχία της να προχωρήσει σε ένα πρόγραμμα παραγωγής «ολοκληρωτικού πολέμου» πριν από το 1942-43. Σ' αυτό το σημείο, διευθυντής τού με διευρυμένες αρμοδιότητες Υπουργείου Εξοπλισμού του Ράιχ ήταν ο προσωπικός αρχιτέκτονας του Χίτλερ, ο Άλμπερτ Σπέερ, ο οποίος προώθησε μεγάλες αυξήσεις στην παραγωγή.[31] Με τον εξορθολογισμό της παραγωγής, την αποφυγή επαναλήψεων, της σπατάλης, και την ενσωμάτωση μέσα στην παραγωγική διαδικασία πλείστων πόρων, ο Σπέερ κατάφερε μεταξύ του 1942 και του 1944 να τριπλασιάσει τη γερμανική παραγωγή, παρά τις καταστροφές από τους βομβαρδισμούς των συμμάχων. Ακόμα κι έτσι, ο συγκεντρωτισμός και η αποτελεσματικότητα παρεμποδίζονταν από τα πολλαπλά και αλληλοκαλυπτόμενα κρατικά συμβούλια που είχε δημιουργήσει ο Χίτλερ, ενώ οι ηγέτες του κόμματος επέμεναν στη διατήρηση του υψηλότερου δυνατού επιπέδου παροχής καταναλωτικών αγαθών.[32]

Μερικές φορές, προηγούμενες εκτιμήσεις για την κινητοποίηση των Γερμανών ήταν λανθασμένες, διότι η στρατιωτική παραγωγή στην πραγματικότητα αυξανόταν σταθερά ακόμα και πριν από το 1942 ενώ το επίπεδο ζωής πιεζόταν σταθερά προς τα κάτω. Ο Πολ Χέιζ έχει βρει ότι «οι στρατιωτικές δαπάνες της Γερμανίας αυξάνονταν με σταθερούς ρυθμούς από το 1938-39 έως το 1943-44», και ότι «μεταξύ του 1938 και του 1941 το καθεστώς μείωσε την κατά κεφαλήν κατανάλωση των πολιτών μέσα στη Γερμανία κατά 20% και τα κατά κεφαλήν καταναλωτικά αγαθά κατά 22%, ενώ αύξησε την παραγωγή των παραγωγικών αγαθών κατά 28%».[33] Πριν από το 1943, και για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο από κάθε άλλη χώρα

31. Για μια αναθεωρημένη εκτίμηση του Speer, βλ. M. Schmidt, *Albert Speer: Das Ende eines Mythos* (Βέρνη, 1982).

32. L. Herbst, *Der total Krieg und die Ordnung der Wirtschaft* (Στουτγκάρδη, 1982), που είναι μια αξιόπιστη μελέτη.

33. Hayes, «Polyocracy and Policy», 196.

πλην της Σοβιετικής Ένωσης, η Γερμανία ήταν η χώρα που είχε δαπανήσει τη μεγαλύτερη αναλογία από το εθνικό της προϊόν σε στρατιωτικές δαπάνες, και, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Χέιζ, τελικά εκείνη τη χρονιά έφτασε τη Σοβιετική Ένωση.

Τελευταία οι αναλυτές θεωρούν ότι το πρόβλημα δεν είναι ότι ο Χίτλερ και οι άλλοι ναζί ηγέτες απέρριψαν την ιδέα της ολοκληρωτικής κινητοποίησης εξαρχής, αλλά ότι αρχικά απέτυχαν να κατανοήσουν τι σήμαινε αυτό πρακτικά. Όλοι τους, ο Χίτλερ, ο Χίμλερ και ο γραμματέας του κόμματος Μπόρμαν, έδιναν έμφαση στην ιδεολογική κινητοποίηση, ενώ ο Γκέμπελς προχωρούσε πολύ πέρα από οποιονδήποτε άλλο τονίζοντας τις κοινωνικές πλευρές — προσπαθώντας μάλλον να μιμηθεί την πρακτική και τη δομή της Σοβιετικής Ένωσης.[34] Στα τέλη του 1941 ο Χίτλερ είχε εντυπωσιαστεί από την ικανότητα των Σοβιετικών για στρατιωτική κινητοποίηση και παραγωγή σε βάθος, κι άρχισε να θαυμάζει όλο και πιο πολύ τον κρατικό σοσιαλισμό ως οικονομικό μοντέλο και ως ένα μοντέλο που το Τρίτο Ράιχ θα έπρεπε να μιμηθεί.[35] Παρ' όλ' αυτά, οι προσπάθειες για ολική κινητοποίηση δεν έγιναν παρά αφότου ο Γκέμπελς ανέλαβε την ευθύνη για τον ολοκληρωτικό πόλεμο τον Ιούλιο του 1944. Για πρώτη φορά κατεβλήθη σοβαρή προσπάθεια για την κινητοποίηση των γυναικών, ενώ ηλικιωμένοι άνδρες, έφηβοι, ακόμα και παιδιά άνω των δέκα ετών, κινητοποιήθηκαν για να προσφέρουν οικονομικές και στρατιωτικές υπηρεσίες. Έτσι, δημιουργήθηκε ένας Volkssturm (καταιγίδα του λαού ή στρατός του λαού) από πολύ νέους και πολύ ηλικιωμένους που λειτουργούσαν ως δύναμη εσωτερικής πολιτοφυλακής. Το ναζιστικό κόμμα, αν και σιγά-σιγά αποκαλυπτόταν ως ένας όλο και περισσότερο διεφθαρμένος και αναξιόπιστος μηχανισμός, απέκτησε καινούργιες εξουσίες για την ευρεία κινητοποίηση του εσωτερικού μετώπου, με αυξημένες αστυνομικές εξουσίες που έφταναν μέχρι την εκτέλεση πολιτών με συνοπτικές διαδικασίες. Μόνο σ' αυτή την τελευταία φάση της πολεμικής έκτακτης ανάγκης είναι δυνατόν να μιλήσουμε για «ολοκληρωτικό» δομικό έλεγχο, όπως έχουν παραδεχτεί πολλοί μελετητές, ανάμεσα σ' αυτούς και η Χάνα Άρεντ.

Τα εθνικοσοσιαλιστικά δόγματα πρέσβευαν ότι οι γυναίκες θα έπρεπε

34. Βλ. E. Hancock, *National Socialist Leadership and Total War, 1941-1945* (Νέα Υόρκη, 1991).

35. Για να ενθαρρύνει τους βιομηχάνους, πάντως, τους υποσχέθηκε με μισή καρδιά ότι η φορολογία τους δεν θα αύξανε μετά το πέρας του πολέμου. Για το θέμα αυτό, βλ. R. Zitelmann, *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs* (Αμβούργο, 1987), και τη βιογραφία του *Hitler*, 183-89.

να μείνουν σπίτι, και ο Χίτλερ γι' αρκετό χρονικό διάστημα απέρριπτε τα σχέδια για τη συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή. Ο στόχος, για αρκετό καιρό αφότου ο πόλεμος είχε αρχίσει, ήταν η μείωση κι όχι η αύξηση του αριθμού των γυναικών στους εργασιακούς χώρους. Αυτή η πολιτική συσκοτιζόταν κατά κάποιο τρόπο από τις στατιστικές, οι οποίες έδειχναν ένα υψηλότερο ποσοστό Γερμανίδων να εργάζονται απ' ό,τι σε άλλες χώρες, μια τάση που προϋπήρχε του ναζισμού. Ωστόσο, στη διάρκεια της πρώτης φάσης του πολέμου, το πραγματικό ποσοστό των γυναικών στην εργατική δύναμη μειώθηκε, προφανώς λόγω της μεγάλης κλίμακας παροχών στα εξαρτημένα από στρατιώτες άτομα. Το 1943, για πρώτη φορά, γυναίκες μεταξύ των 17 και των 45 υποχρεώθηκαν να εγγραφούν για αναγκαστική εργασία, αλλά ακόμα και τότε οι περισσότερες, στην αρχή, εξαιρέθηκαν. Μόνο στα μέσα του 1944 το καθεστώς, απελπισμένο, προσπάθησε στα σοβαρά να κινητοποιήσει τις γυναίκες. Εκείνη την περίοδο απασχολούνταν το 47% των ικανών για εργασία γυναικών. Οι γυναίκες συνιστούσαν το 50% περίπου της εργατικής δύναμης, ένα ποσοστό που το ξεπερνούσε μόνο η Σοβιετική Ένωση.[36]

Οι εργάτες με σύμβαση και οι εργάτες από το εξωτερικό ήταν αυτοί που αντικαθιστούσαν κυρίως τους Γερμανούς ως εργατική δύναμη. Η στρατολόγηση ξένων εργατών ξεκίνησε από την αρχή του πολέμου, και γι' αυτό η στρατολόγηση εργατικής δύναμης από τα υπό κατοχή εδάφη έφτασε σε τρομακτικά επίπεδα. Τελικά, οι ξένοι εργάτες με συμβόλαιο κι αυτοί που εκτελούσαν καταναγκαστική εργασία έφτασαν να αριθμούν σχεδόν οκτώ εκατομμύρια (άντρες και γυναίκες μαζί).[37]

Γενικά, ο γερμανικός λαός συνέχισε να δουλεύει και να πολεμά με πειθαρχία, αποφασιστικότητα και κουράγιο που θα άξιζαν για έναν καλύτερο σκοπό. Είναι αμφίβολο το κατά πόσο η ναζιστική ιδεολογία αυτή καθεαυτή είχε να κάνει μ' αυτό. Το χιτλερικό καθεστώς κατόρθωσε να απολαμβάνει αυτή την ανώτερη υπόληψη λόγω των επιτυχιών του στην οικονομία, στις διεθνείς υποθέσεις και στα στρατιωτικά ζητήματα. Αυτό που κράτησε τους Γερμανούς στις θέσεις τους δεν ήταν τόσο η αποτελεσματικότητα της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογικής προπαγάνδας,[38] όσο ο πατριωτισμός, η αυστηρότητα ενός όλο και πιο σκληρού αστυνομικού κράτους και ο καθα-

36. Hancock, *National Socialist Leadership*, 159, 288.

37. E.L. Homze, *Foreign Labor in Nazi Germany* (Πρίνστον, 1967).

38. Αυτό είναι και το συμπέρασμα του David Welch, στο *The Third Reich: Politics and Propaganda* (Νέα Υόρκη, 1993).

ρός φόβος τού τι θα συνέβαινε αν η Γερμανία έχανε έναν τέτοιο ολοκληρωτικό και καταστροφικό πόλεμο.[39] Ο μύθος του Φίρερ φαίνεται ότι επιβίωνε σχετικά άθικτος μέσα σ' ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού, αν και το ίδιο το ναζιστικό κόμμα γινόταν όλο και περισσότερο απεχθές.[40]

Ο Ρόλος των SS

Η ΠΙΟ ΙΣΧΥΡΗ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ήταν τα SS, και ο ηγετικός τους ρόλος στη φυλετική επανάσταση βοήθησε στο να παίξουν ιδιαίτερο ρόλο στην επέκταση της Γερμανίας. Είχαν γίνει ένας μεγάλος και πολύπλοκος θεσμός με ποικίλες απόψεις στο εσωτερικό τους, αλλά τα υψηλά κλιμάκια της ηγεσίας των SS και της αστυνομίας (HSSPF) υπό τον Χάινριχ Χίμλερ ήταν σχετικά καλά οργανωμένα.[41]

Στη διάρκεια του πολέμου, ο Χίμλερ ηγείτο «ενός συστηματικού προγράμματος από τα SS συσσώρευσης εξουσιών σε όλο το εύρος της κοινωνίας», παίζοντας κυρίαρχο ρόλο στην κατοχή της Δυτικής καθώς και σχεδόν όλης της Ανατολικής Ευρώπης.[42] Ο ρόλος των SS ήταν ιδιαίτερα σημαντικός στις μελλοντικές Lebensraum περιοχές της Ανατολής. Η πολυσύνθετη αστυνομική δομή που δημιούργησαν οδήγησε εκατομμύρια αντάρτες, Εβραίους και άλλους φυλακισμένους στη σκλαβιά και στον αφανισμό.[43] Επίσης, ένας μακροπρόθεσμος στόχος ήταν τα SS να γίνουν μια μεγάλη οικονομική δύναμη και οι πολυάριθμες οικονομικές επιχειρήσεις των SS στη Γερμανία και στις κατεχόμενες περιοχές να συγκροτήσουν ένα «Ευρωπαϊκό Υπουργείο Οικονομίας».[44] Η απόδοση στον Χίμλερ της αρχηγίας του Εσωτερικού Στρατού (Ersatzheer) στα τέλη του 1944 αύξησε απλώς τις εξουσίες του.

39. Όσον αφορά τις στάσεις στο εσωτερικό μέτωπο, βλ. M. Steinert, *Hitler's War and the Germans* (Άθενς, Οχάιο, 1977)· C. Whiting, *The Home Front: Germany* (Σικάγο, 1982)· E.R. Beck, *Under the Bombs* (Λέξινγκτον, Κεντάκι, 1986).

40. I. Kershaw, *The «Hitler Myth»* (Οξφόρδη, 1987). Ο Dieter Rebentisch, στο *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg* (Βισμπάντεν, 1989), υποστηρίζει ότι, αντίθετα απ' ό,τι γενικά πιστεύεται, ο Χίτλερ συνέχισε να παίζει έναν δραστήριο ρόλο στην εσωτερική διοίκηση.

41. R.B. Birn, *Die Höheren SS- und Polizeiführer: Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten* (Ντίσελντορφ, 1986).

42. B. Wegner, *The Waffen-SS* (Οξφόρδη, 1990), xiii.

43. H. Krausnicj & H.-H. Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942* (Στουτγκάρδη, 1981).

44. Πρβλ. A. Speer, *Infiltration* (Νέα Υόρκη, 1981).

Η πιο σημαντική πρωτοβουλία των SS κατά την πολεμική περίοδο ήταν τα Waffen-SS. Δημιουργήθηκαν το 1935, και επεκτάθηκαν το 1938-39 σε μονάδες που έφτασαν το επίπεδο της μεραρχίας. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Χίμλερ σχεδίαζε την αντικατάσταση ολόκληρου του στρατού από τα Waffen-SS, όπως υποστηρίζεται μερικές φορές, ωστόσο είχε σχέδια για την ανάληψη από τα SS όλων των πολιτικών αποφάσεων που αφορούσαν το στρατό, και μετά την απόπειρα εναντίον του Χίτλερ, στις 20 Ιουλίου 1944, σχεδίαζε, για μετά τον πόλεμο, την αναδιοργάνωση ολόκληρης της στρατιωτικής διοίκησης έτσι ώστε να τεθεί υπό την ηγεσία των SS. Τον Σεπτέμβριο του 1943 λέγεται ότι ο Χίτλερ δήλωσε πως τα SS ήταν το καλύτερο εργαλείο που θα άφηνε στο διάδοχό του και ο θεσμός που θα έπρεπε να αναπτύξει τη στρατιωτική οργάνωση του Volksdeutsche (εθνικών Γερμανών) έξω από τη Γερμανία.[45] Έτσι, ένας κορυφαίος ιστορικός των Waffen-SS καταλήγει ότι «ο Χίμλερ πέτυχε μέσα σε λίγα χρόνια να θέσει τις πολιτικές βάσεις για να εξασφαλίσει μετά τις εχθροπραξίες για τα SS μια κάποια, *αν όχι* την κυρίαρχη, θέση στις περιοχές της Ανατολικής, Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης που είχαν κατακτηθεί από τη Γερμανία».[46]

Στο αποκορύφωμά τους, το 1944, τα Waffen-SS αριθμούσαν σχεδόν 600.000 στρατιώτες, και στην τελευταία επιστράτευση της τάξης του 1928 τον Φεβρουάριο του 1945 απέσπασαν τους 95.000 καλύτερους στρατιώτες από ένα σύνολο 550.000 νέων νεοσυλλέκτων. Η μεγαλύτερη ειρωνεία και αντίφαση όσον αφορά τα μέλη των Waffen-SS ήταν ότι, ενώ υποτίθεται πως αποτελούσαν τη φυλετική ελίτ του στρατού, όχι μόνο στρατολογούσαν μεγάλους αριθμούς Volksdeutsche (που από μόνο του δεν αποτελεί αντίφαση), αλλά έπρεπε επίσης να μειώνουν συνεχώς τις απαιτήσεις τους όσον αφορά την ποιότητα των στρατιωτών στη διάρκεια της τελευταίας φάσης του πολέμου, δημιουργώντας μεγάλες μονάδες που απαρτίζονταν από μη Γερμανούς, στο τέλος ακόμα και από μη Ευρωπαίους, εθελοντές από τη Βόρεια, τη Δυτική και την Ανατολική Ευρώπη. Γενικά, οι Volksdeutsche και τα μέλη των μονάδων των Waffen-SS του εξωτερικού δεν είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στα καθαυτό SS, εκτός μόνον από εκείνους της Πανσκανδιναβικής Βίκινγκ Μεραρχίας, αλλά προγραμματίζονταν να υπηρετήσουν ως βάση για την επέκταση της στρατιωτικής ισχύος και της στρα-

45. Για το ρόλο των SS και τους εθνικούς Γερμανούς, βλ. V.O. Lumans, *Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933-1945* (Τσάπελ Χιλ, 1993).

46. Wegner, *Waffen-SS*, 364-65.

Αφίσα στρατολόγησης για την ταξιαρχία «Βαλονί» των Waffen-SS στο Βέλγιο, 1942

[illegible] στις μη γερμανικές περιοχές.[47] Η αυξανόμενη ποικιλότητα της εθνικής καταγωγής των μελών των Waffen-SS αντανακλώνταν στην τάση

47. [illegible]

Αφίσα στρατολόγησης για την ταξιαρχία «Βαλονί» των Waffen-SS στο Βέλγιο, 1942
322

Αφίσα στρατολόγησης για την ταξιαρχία «Βαλονί» των Waffen-SS στο Βέλγιο, 1942
322

Αφίσα στρατολόγησης για την ταξιαρχία «Βαλονί» των Waffen-SS στο Βέλγιο, 1942
322

να παρουσιάζεται ο αγώνας της Γερμανίας ως αυτός του «ευρωπαϊκού πολιτισμού» εναντίον του ασιατικού μπολσεβικισμού, αν και με όρους αυστηρά φυλετικής πολιτικής αυτό ήταν ανοησία.[48] Επιπλέον, σε αντίθεση με τη σιδηρά πειθαρχία των κανονικών Waffen-SS, υπήρχαν περιπτώσεις λιποταξίας, άρνησης να πολεμήσουν, ακόμα και αποστασίες ολόκληρων τμημάτων από έναν αριθμό Volksdeutsche και ξένων Waffen-SS αποσπασμάτων.

Μοιραία, και τα ανώτερα τμήματα της ηγεσίας των Waffen-SS δεν κατόρθωσαν να ανταποκριθούν στο στερεότυπό τους. Από τα μέσα του 1943, ο Χίμλερ και άλλοι υψηλοί αξιωματούχοι των SS —όπως και γενικά οι κυριότεροι ναζί ηγέτες— άρχισαν να ψάχνουν για μια πολιτική επίλυση του πολέμου. Ο Χίτλερ, σ' έναν μεγάλο βαθμό, δεν γνώριζε αυτές τις σκέψεις, και συνέχισε να δίνει στον Χίμλερ όλο και περισσότερες σημαντικές θέσεις που σχετίζονταν με την τάση προς τον ολοκληρωτικό πόλεμο και την κινητοποίηση, και, τον Αύγουστο του 1943, ο Χίμλερ έγινε Υπουργός Εσωτερικών του Ράιχ, όπου όμως αποδείχθηκε ότι δεν είχε μια συνεκτική λογική ολοκληρωτικού πολέμου. Έτσι, ο πιο αποφασιστικός και απόλυτος Γκέμπελς έγινε ο υπεύθυνος για τον ολοκληρωτικό πόλεμο τον Ιούλιο του 1944, μετά από την παραλίγο θανάσιμη απόπειρα εναντίον του Χίτλερ. Στη συνέχεια ο Χίμλερ πήρε τη θέση του υπεύθυνου για το Ersatzheer, για να οργανώσει μια καινούργια εσωτερική πολιτοφυλακή. Μετά την αποτυχία του σ' αυτό το καθήκον, η δουλειά ανατέθηκε τον Δεκέμβριο στον πιο φανατικό και ενεργητικό Γκέμπελς. Τις αποτυχίες αυτές ακολούθησαν άλλες σε καινούργιες υπεύθυνες θέσεις, όπως αυτή του διοικητή της Στρατιάς του Άνω Ρήνου και μετά της Στρατιάς του Βιστούλα, καθόσον όλες αυτές οι θέσεις ήταν παράλογες για τον Χίμλερ που δεν είχε καθόλου στρατιωτικές γνώσεις. Τα τελευταία χρόνια του πολέμου ο Χίμλερ, κρυφά, είχε αρχίσει να έχει διαφορετικές απόψεις τόσο από τον Χίτλερ όσο και από τον Γκέμπελς όσον αφορά την προτίμησή του για μια συμφωνία με τις δυτικές δυνάμεις, προς όφελος της οποίας ήταν αποφασισμένος να θυσιάσει τις οιεσδήποτε ιδεολογικές προφάσεις. Τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 1944 έφτασε στο

48. Τέτοιες έννοιες προσαρμόζονταν με πολλούς τρόπους. Το 1944 τα SS χρησιμοποιούσαν όλο και περισσότερο την ορολογία του σκανδιναβικού παρά του γερμανικού ρατσισμού, για να συμπεριλάβουν όσο το δυνατόν περισσότερους βορειοευρωπαϊκούς και κεντροευρωπαϊκούς λαούς. Οι απολογητικές εργασίες του H. W. Neulen παρουσιάζουν την αντίληψη ότι τα ξένα εθελοντικά Waffen-SS ανέπτυξαν τη θετική αντίληψη του «ευρωφασισμού» που δεν θα καθοδηγούνταν από τους Γερμανούς και μόνο: βλ. τα βιβλία του *Eurofaschismus und der Zweite Weltkrieg* (Μόναχο, 1980), και *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und SS* (Μόναχο, 1985).

σημείο να δώσει διαταγές για να σταματήσει η δολοφονία των Εβραίων ώστε να είναι σε καλύτερη διαπραγματευτική θέση απέναντι στις δυτικές δυνάμεις, αν και αυτές οι διαταγές γενικά δεν εφαρμόστηκαν ποτέ.[49]

Η Ναζιστική Νέα Τάξη

Οι εντυπωσιακές νίκες του Χίτλερ μεταξύ του 1938 και του 1941 έφεραν υπό τον έλεγχό του το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ευρώπης — κάτι χωρίς προηγούμενο από την εποχή της μεγάλης δύναμης του Ναπολέοντα. Μαζί μ' αυτό ήρθε και η ευκαιρία της έναρξης της δραστικής επαναδιάταξης λαών και κρατών. Ο βασικός στόχος ήταν η μεγάλη επέκταση της Γερμανίας στα ανατολικά. Έτσι, η Γερμανία θα μπορούσε να γίνει πολύ γρήγορα μια μεγάλη υπερδύναμη με πάνω από εκατό εκατομμύρια πληθυσμό και να αποκτήσει τα εδάφη πάνω στα οποία θα γεννιόταν η φυλετική επανάσταση. Αλλά ακόμα και στο μυαλό του Χίτλερ αυτό θα έπαιρνε πάνω από μια γενιά για να τελεσφορήσει, και στο μεταξύ υπήρχε η διεξαγωγή ενός απελπισμένου πολέμου και σύμμαχοι που έπρεπε να υποστηριχθούν.

Πίνακας 11.1. *Η ναζιστική νέα τάξη*

1. Άμεσες προσαρτήσεις: Αυστρία· Τσεχική Γη των Σουδητών (Γερμανών της Βοημίας στην Τσεχία)· Ντάντσιχ· Πολωνική Δυτική Πρωσία, Πόζναν και Σιλεσία· Λουξεμβούργο· Βελγική Ιπέν και Μαλμεντί· Γαλλική Αλσατία και Μοσελέ· Βόρεια Σλοβενία· Γιουγκοσλαβική Μπανάτ.
2. Άμεση γερμανική διοίκηση:
   α΄) Πολιτική: Γενική Πολωνική Κυβέρνηση, «Ostland» (βαλτικές περιοχές), Ουκρανία, Νορβηγία, Ολλανδία.
   β΄) Στρατιωτική: Βέλγιο και μέρος της Βόρειας Γαλλίας, στρατιωτικές περιοχές του μετώπου της Σοβιετικής Ένωσης.
3. Δορυφορικά υπό κηδεμονία ή καθεστώτα-μαριονέτες: Προτεκτοράτο της Βοημίας-Μοραβίας· Κροατία, Σερβία, Μαυροβούνιο, Ελλάδα, Ιταλική Κοινωνική Δημοκρατία (1943-45).
4. Δορυφόροι: Δανία, Φινλανδία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Σλοβακία, Βουλγαρία, Γαλλία του Βισί, Ιταλία (1941-43).
5. Ουδέτεροι: α΄) Φιλικοί ουδέτεροι: Ισπανία, Ελβετία, Σουηδία
   β΄) Μακρινοί ουδέτεροι: Πορτογαλία, Ιρλανδία, Τουρκία.

49. Για το ρόλο του Χίμλερ και του Γκέμπελς στις τελευταίες φάσεις του πολέμου, βλ. Hancock, *National Socialist Leadership*, 127-87.

Ακόμα και ο Χίτλερ δεν πρότεινε —τουλάχιστον για την ώρα— την κατοχή του μεγαλύτερου μέρους της Ευρώπης υπό την άμεση γερμανική κυριαρχία. Αναγνώριζε την ανάγκη για συμμάχους, για συναινούντα δορυφορικά κράτη και για φιλικά ουδέτερα κράτη. Το ιδεώδες θα ήταν αυτοί να διατάσσονταν σύμφωνα με τη ναζιστική φυλετική ιεραρχία, αλλά στην πράξη ο ρόλος και η ταυτότητά τους θα καθορίζονταν από την πολιτική και τη γεωγραφία. Στο σύνολό τους, οι σύμμαχοι, οι δορυφόροι και οι ανώτερες διοικήσεις σε κάποιες από τις κατεχόμενες χώρες θα παρήγαν μια καινούργια διαμόρφωση κρατών υπό την ηγεσία και/ή την κυριαρχία της Γερμανίας, που ο ναζιστικός Τύπος μερικές φορές χαιρέτιζε ως τις νέες «ηνωμένες πολιτείες της Ευρώπης».

Η Ιταλία ήταν σύμμαχος της Γερμανίας από την αρχή, αν και εισήλθε στον πόλεμο μόλις τον Ιούνιο του 1940. Όταν τον επόμενο χρόνο ο Χίτλερ εισέβαλε στη Σοβιετική Ένωση, απέκτησε τρεις καινούργιους συμμάχους σ' αυτή την εκστρατεία: Ρουμανία, Ουγγαρία και Φινλανδία. Η Ρουμανία ήταν ο πιο πιστός και φιλόδοξος αντισοβιετικός σύμμαχος, ενώ η συμμαχία με τη Φινλανδία ήταν απλώς περιστασιακή, αφού αυτή η χώρα ήθελε μόνο να καταλάβει την περιοχή που είχε κατακτηθεί από τον Στάλιν το 1940. Η Βουλγαρία ήταν ένα ευνοϊκά διακείμενο κράτος χωρίς ποτέ να γίνει πλήρης σύμμαχος. Συνεργαζόταν οικονομικά με τη Γερμανία, πήρε ένα μέρος από τη Γιουγκοσλαβία, και επέτρεπε την ελεύθερη χρήση των περιοχών της για τη διέλευση γερμανικών στρατευμάτων. Επιπροσθέτως, η γερμανική επέκταση δημιούργησε δύο δορυφορικά κράτη, τη Σλοβακία (1939) και την Κροατία (1941), ενώ το κράτος-απομεινάρι, η Γαλλία του Βισί, που αφέθηκε να επιβιώνει ως ανεξάρτητο κράτος στο νότιο μισό της Γαλλίας, ήταν τουλάχιστον ένας ημιδορυφόρος.[50] Μερικές φορές στα κατεχόμενα κράτη εγκαθίσταντο περιστασιακά καθεστώτα-μαριονέτες, όπως αυτό του Κουίσλινγκ στη Νορβηγία.

Στην ηπειρωτική Ευρώπη υπήρχαν πέντε ουδέτερες χώρες: η Ισπανία, η Σουηδία, η Ελβετία, η Πορτογαλία και η Τουρκία. Από αυτές, η Ισπανία ποτέ δεν ήταν τελείως ουδέτερη, αφού το καθεστώς του Φράνκο είχε ημιφασιστική δομή. Μετά την πτώση της Γαλλίας, η πολιτική του Φράνκο άλλαξε από ουδετερότητα σε «μη εμπόλεμη κατάσταση», γέρνοντας υπέρ του Άξονα. Μετακινήθηκε και πάλι σε μια τεχνική ουδετερότητα στα τέλη του 1943.

---

50. Οι σύμμαχοι και τα δορυφορικά κράτη μελετώνται στο B. Mueller-Hildebrand, *Germany and Its Allies in World War II* (Ουάσινγκτον, 1980), και στο M. Mourin, *Le drame des Etats satellites de l'Axe* (Παρίσι, 1957).

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, η επίσημη προσάρτηση κατεχόμενων εδαφών υπό την κυριαρχία της Γερμανίας ήταν ένα μάλλον περιορισμένο φαινόμενο, αν και θα επεκτεινόταν ιδιαίτερα μετά την τελική νίκη. Στη Δύση, τρεις μικρές βελγικές περιοχές που είχαν αφαιρεθεί από τη Γερμανία το 1919 επαναπροσαρτήθηκαν το 1940, ενώ στην Ανατολή άλλες επαρχίες από τη Δυτική Πολωνία, τη Βορειοδυτική Τσεχοσλοβακία καθώς και από τη Βορειοδυτική Γιουγκοσλαβία προσαρτήθηκαν άμεσα. Επίσης, το Λουξεμβούργο και οι γαλλικές περιοχές της Αλσατίας και μέρος της Λορένης διοικητικά λειτουργούσαν σα να ήσαν μέρος του Ράιχ, και μετά την τελική γερμανική νίκη θα ενσωματώνονταν και επίσημα.

Οι χώρες στις οποίες οι ναζί φέρθηκαν με τη μεγαλύτερη επιείκεια ήταν οι «βόρειες» περιοχές της Δανίας, της Νορβηγίας και της Ολλανδίας. Στους Δανούς επετράπη στην αρχή να διατηρήσουν τη δική τους κανονική, αυτόνομη κυβέρνηση, αν και τελικά αυτή καταργήθηκε στα τέλη του 1943. Η Νορβηγία διοικούνταν από έναν ναζί γκαουλάιτερ, τον Γιόζεφ Τερμπόβεν, αν και αργότερα δημιουργήθηκε μια κυβέρνηση-μαριονέτα υπό τον Νορβηγό φασίστα Βίντκουν Κουίσλινγκ, του οποίου το όνομα έγινε συνώνυμο με την προδοσία κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Ολλανδία, όπως και η Δανία και η Νορβηγία, θεωρείτο πρόσφορη για πλήρη γερμανοποίηση. Και αυτή κυβερνάτο από έναν πολιτικό ναζί διοικητή ο οποίος καλλιεργούσε την επίφαση εσωτερικής ολλανδικής αυτονομίας. Αντιθέτως, οι πιο «λατινικές» περιοχές του Βελγίου και η κατεχόμενη Βόρεια Γαλλία υπάγονταν στην άμεση διοίκηση μιας στρατιωτικής κυβέρνησης.

Στα ανατολικά, η Τσεχοσλοβακία και η Γιουγκοσλαβία διαλύθηκαν. Η Νοτιοδυτική Γιουγκοσλαβία ετέθη υπό ιταλική στρατιωτική κατοχή, η Βορειοανατολική υπό γερμανική, με ένα κροατικό δορυφορικό κράτος να κυβερνά το κύριο μέρος της Κροατίας και μια φιλοφασιστική σερβική κυβέρνηση-μαριονέτα να έχει υπό την εποπτεία της μέρος της Σερβίας. Το μεγαλύτερο μέρος της Πολωνίας, εκτός από δύο μεγάλες επαρχίες στα δυτικά, προσαρτήθηκε απευθείας στο Ράιχ έχοντας ως επικεφαλής έναν ναζί κυβερνήτη που εκπροσωπούσε τη Γενική Κυβέρνηση της Πολωνίας. Η διοικητική κατάσταση στις αχανείς υπό κατοχή περιοχές της Δυτικής Σοβιετικής Ένωσης ήταν χαοτική. Δύο ειδικές επιτροπές του Ράιχ δημιουργήθηκαν για τις Ostland (πρώην Βαλτικές Χώρες) και την Ουκρανία, αλλά την ίδια στιγμή σ' αυτές και σε άλλες υπό κατοχή σοβιετικές επαρχίες λειτουργούσαν οι στρατιωτικές αρχές κατοχής που είχαν ανώτερες εξουσίες, ειδικές γερμανικές οικονομικές υπηρεσίες και η φυλετική και αστυνομική διοίκηση των SS.

Η ναζιστική διοίκηση ενδιαφερόταν άμεσα να βρίσκει συνεργάτες και ανδρείκελα, αλλά δεν τους έψαχνε κυρίως μεταξύ των εγχώριων φασιστών. Όταν αυτοί χρησιμοποιούνταν, συνήθως δεν είχαν μεγάλες εξουσίες, ακόμα και σε καταστάσεις που ήταν απολύτως ελέγξιμες. Προτιμούνταν οι σταθεροί συντηρητικοί και οι δεξιοί. Ήταν πιο εύκολο να συναλλάσσονται μαζί τους και απολάμβαναν μεγαλύτερης αξιοπιστίας από τους κατακτημένους λαούς. Μόνο στη Νορβηγία, και σε μικρότερο βαθμό στην Ολλανδία, η τυπική (και όχι η πραγματική) εξουσία δόθηκε σ' έναν φασίστα ηγέτη-μαριονέτα σε μια άμεσα κατεχόμενη χώρα. Στα δορυφορικά κράτη όπως η Ρουμανία και η Σλοβακία ο Χίτλερ προωθούσε σταθερά τους δεξιούς αυταρχικούς αντί των ντόπιων φασιστών. Στην Κροατία η εξουσία δόθηκε στους ντόπιους Ουστάζι μόνο αφότου ένας από τους ηγετικούς συντηρητικούς πολιτικούς είχε απορρίψει την πρόταση για την ανάληψη αυτού του ρόλου. Κάπως ακραία, αν και αντιπροσωπευτική της κατάστασης, ήταν η πολιτική της τσεχικής κυβέρνησης-μαρινέτας που εγκαταστάθηκε στην Πράγα το 1939, μια από τις πρώτες πράξεις της οποίας ήταν η απαγόρευση της Τσεχικής Φασιστικής Κοινότητας του στρατηγού Γκάζντα διότι θεωρήθηκε δυνητικά ανατρεπτική.[51]

Στις 7 Οκτωβρίου του 1939, τη στιγμή που ολοκληρωνόταν η κατάκτηση της Πολωνίας, ο Χάινριχ Χίμλερ τέθηκε επικεφαλής της νέας Επιτροπής του Ράιχ για την Ενδυνάμωση του Γερμανικού Χώρου (RKFDV). Στόχος της Επιτροπής ήταν η εκκαθάριση των κατώτερων φυλών από τις κατακτημένες περιοχές και η εγκατάσταση νέων Γερμανών εποίκων ως προδρόμων της φυλετικής επανάστασης. Αρχικά, γύρω στο ένα εκατομμύριο Πολωνοί μετακινήθηκαν από τις πρώην πολωνικές δυτικές επαρχίες που ενσωματώθηκαν στη Γερμανία, και αντικαταστάθηκαν από έναν μικρότερο αριθμό Γερμανών μεταναστών. Το σχέδιο ήταν να ακολουθήσουν αργότερα ακόμα πιο δραστικές διαδικασίες στο κύριο μέρος της Πολωνίας, και ιδιαίτερα στις δυτικές περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης. Αφού όλοι σχεδόν οι κάτοικοι της Γερμανίας είχαν κινητοποιηθεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο για τις ανάγκες του πολέμου, οι νέοι γερμανικής καταγωγής έποικοι βρέθηκαν μεταξύ των Volksdeutsche των οποίων οι πρόγονοι σε προηγούμενες γενιές είχαν εγκατασταθεί σε διάφορα μέρη της Ανατολικής Ευρώπης. Τελικά σχεδόν ένα εκατομμύριο από αυτούς τους Volksdeutsche εγκαταστάθηκαν στις καινούργιες ενσωματωμένες περιοχές.[52]

51. Ο F. Bertin, στο *L'Europe de Hitler*, 3 τ. (Παρίσι, 1976-77), παρέχει μια ευρεία παρουσίαση. Βλ. επίσης, E. Collotti, *L'ocupazione nazista in Europa* (Ρώμη, 1964).

52. R. Koehl, *RKFDV: German Resettlement and Population Policy* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1957).

Υπήρχαν επίσης σχέδια για τη γερμανοποίηση μεγάλου μέρους της Δυτικής Ευρώπης. Σκανδιναβοί, Ολλανδοί και ο φλαμανδικός πληθυσμός του Βελγίου θεωρούνταν «αδελφοί» βόρειοι λαοί και φυλετικά ικανοί για τη λύτρωση, όπως ήταν, άλλωστε, και οι ανοιχτόχρωμοι κάτοικοι της Τσεχοσλοβακίας, της Πολωνίας και των βαλτικών κρατών. Οι λατινογενείς λαοί της Νοτιοδυτικής Ευρώπης αντιπροσώπευαν μια μέση κατηγορία, κατώτερη από τους σκανδιναβικούς αλλά αποδεκτή για κατώτερους ρόλους. Για την πλειοψηφία του πληθυσμού στην Ανατολική Ευρώπη, ωστόσο, το μέλλον ήταν κυριολεκτικά αυτό της εργασίας ως σκλάβων, της μαζικής επανεγκατάστασης και σε μερικές περιπτώσεις της ολικής εξολόθρευσης.

Το οικονομικό πρόγραμμα της νέας τάξης συνίστατο στη σχεδόν ασύδοτη εκμετάλλευση, σύμφωνα με την οποία όλη η υπόλοιπη Ευρώπη θα μοχθούσε (αν και σε διαφορετικά επίπεδα) για τη συντήρηση της Γερμανίας και των πολεμικών της προσπαθειών. Αποτελούσε απαίτηση για όλες τις κατακτημένες δυτικές χώρες (και πάλι με την εξαίρεση της Δανίας) να καταβάλλουν το πλήρες κόστος της κατοχής, αλλά οι οικονομικοί πόροι δεν κατάσχονταν εκτός εάν ο κάτοχος ήταν Εβραίος ή μέλος της αντίστασης. Εντούτοις, σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη οι γερμανικές αρχές κατοχής ρύθμιζαν και χειραγωγούσαν συστηματικά την παραγωγή, έτσι ώστε ένα μεγάλο μέρος της να κατευθύνεται στη Γερμανία είτε με μηδενικό είτε με πολύ χαμηλό κόστος. Στην Ανατολή, η οικονομική εκμετάλλευση ήταν πολύ πιο άμεση, εκτεταμένη και ωμή, κατεβάζοντας κατακόρυφα το επίπεδο της ζωής. Καθώς η πλειοψηφία του ικανού ώριμου ανδρικού πληθυσμού κάτω των σαράντα είχε καταταγεί στο στρατό, οξύνθηκαν οι ελλείψεις της γερμανικής οικονομίας σε εργάτες. Το χάσμα αυτό καλύφθηκε με τη συνεχή αύξηση εισαγωγής ξένων εργατών, στην αρχή με τη χρήση συμβολαίων, στη συνέχεια αιχμαλώτων πολέμου και αργότερα με τη βίαιη συγκέντρωση τεράστιων αριθμών εργατών, έτσι που στο τέλος οκτώ εκατομμύρια τουλάχιστον —που πολλοί από αυτούς είχαν λίγο καλύτερη μεταχείριση από τους σκλάβους— εργάτες χρησιμοποιούνταν στον γεωργικό και βιομηχανικό τομέα της Γερμανίας, όπου έφτασαν να αποτελούν το 20% τουλάχιστον της συνολικής εργατικής δύναμης.[53] Ασφαλώς, ο αριθμός των ελευθέρων εργατών και των εργατών που εργάζονταν με τη βία άμεσα ή έμμεσα για τη γερμανική οικονομία στις κατεχόμενες περιοχές ήταν πολύ μεγαλύτερος.

53. Homze, *Foreign Labor*.

Ευρωπαϊκός Πολιτισμός ή Επαναστατική Νέα Τάξη;

Το προπαγανδιστικο πλαισιο της επέκτασης του Άξονα σε όλη την πορεία του πολέμου ποίκιλλε σημαντικά και αντανακλούσε τις ασάφειες της ιδεολογίας του ιταλικού φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού, καθώς επίσης και της αντιθετικής σχέσης ανάμεσα στους δύο. Στο μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του '30 οι στόχοι και η γλώσσα τόσο της ιταλικής όσο και της γερμανικής επεκτατικότητας διατυπώνονταν συνήθως με μετριοπαθείς όρους — η συνήθης ιμπεριαλιστική επέκταση για τη μία, ζωτικά εθνικά συμφέροντα των γερμανοφώνων λαών για την άλλη. Τόσο ο Μουσολίνι όσο και ο Χίτλερ θεωρούσαν ότι η στρατιωτική επέκταση αποτελούσε κομμάτι μιας ευρύτερης επαναστατικής διαδικασίας, και στη Γερμανία η εξήγηση αυτή κυριάρχησε με τη δυτική εκστρατεία του 1940, που πολλές φορές περιγράφεται ως μια εκστρατεία του νεανικού και επαναστατικού εθνικοσοσιαλισμού εναντίον της παρακμιακής, ατομικιστικής, πλουτοκρατικής-καπιταλιστικής Δύσης. Για τον Χίτλερ, ο επαναστατικός φυλετικός πόλεμος που εξαπολύθηκε με την επίθεση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης έκανε ακόμα πιο σημαντικό το ζήτημα της επανάστασης, αν και στην υπό κατοχή Ευρώπη αυτό παρουσιάστηκε ως μια σταυροφορία του ευρωπαϊκού πολιτισμού εναντίον του ασιατικού μπολσεβικισμού. Τέτοιες θεματολογίες κυριάρχησαν περισσότερο αργότερα στον πόλεμο,[54] και παράλληλη έκφρασή τους ήταν η παρουσίαση στη Ρώμη της *Romanità* ως της ηγετικής κουλτούρας εναντίον του βάρβαρου εξωτερικού κόσμου.[55]

Την ίδια στιγμή, μια άλλη προπαγανδιστική θεματολογία μικρότερης εμβέλειας, που χρησιμοποιούνταν κυρίως έξω από την Ευρώπη, παρουσίαζε τις δυνάμεις του Άξονα ως τους δημιουργούς της νέας επαναστατικής παγκόσμιας τάξης που θα μπορούσε να σπάσει την ηγεμονία των δυτικών αυτοκρατοριών του 19ου αιώνα. Αυτή η προπαγάνδα απευθυνόταν ιδιαίτερα προς τον αραβικό κόσμο, αλλά μερικές φορές είχε απήχηση και στους Γερμανούς της Ανατολικής Ευρώπης.[56] Έτσι, μικρές αεροπορικές μονάδες της Γερ-

54. Πρβλ. E. Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus* (Αμβούργο, 1987). Αυτό έγινε μεγάλο θέμα συζήτησης ανάμεσα στους φασίστες που επιβίωσαν μετά τον πόλεμο, όπως και στο M. Bardèche, *Qu'est-ce que le fascisme?* (Παρίσι, 1961).

55. D. Cofrancesco, «Il mito europeo del fascismo, 1939-1945», *SC*,14:1 (Φεβρουάριος 1983), 5-45. Αυτό φαίνεται ότι το έπαιρναν σοβαρά κυρίως οι φασίστες διανοούμενοι.

56. Ένα έγγραφο του ιταλικού Υπουργείου Εξωτερικών του Ιανουαρίου του 1942 παρουσίαζε διάφορες σκέψεις πάνω στη δημιουργία μιας υπό ιταλική ηγεμονία «κοινοπολι-

μανίας και της Ιταλίας βοήθησαν την εξέγερση του Ρασίντ Αλί εναντίον της βρετανικής ηγεμονίας στο Ιράκ τον Απρίλιο του 1941, όμως καμία από τις δυνάμεις δεν ήταν σε θέση να παίξει αυτό το χαρτί. Νωρίτερα ο Μουσολίνι είχε ενθαρρύνει το σιωνισμό ως έναν παράγοντα εξασθένησης της Βρετανικής Αυτοκρατορίας στην Ανατολική Μεσόγειο.[57] Τέλος, η Ιαπωνία προχώρησε ακόμα περισσότερο στην Άπω Ανατολή ενθαρρύνοντας καινούργιους ασιατικούς εθνικισμούς εναντίον των δυτικών αποικιοκρατικών δυνάμεων.[58]

Μέσα στην υπό κατοχή Ευρώπη, το σύνθημα της «υπεράσπισης του ευρωπαϊκού πολιτισμού» εναντίον του μπολσεβικισμού και τους άλλους βαρβαρισμούς ακουγόταν όλο και περισσότερο καθώς ο πόλεμος συνεχιζόταν, ιδιαίτερα για να ενθαρρύνει την προσέλευση ξένων εθελοντών στο στρατό. Η πλειονότητα των τελευταίων απαρτιζόταν από τους «υπανθρώπους» της Σοβιετικής Ένωσης, μεταξύ των οποίων περισσότερο από ένα εκατομμύριο οργανώθηκαν ως βοηθητικοί, συμπεριλαμβανομένων πολλών χιλιάδων στρατιωτών που δεν ήταν Ευρωπαίοι.[59]

τείας» της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής, κυρίως αραβικών κρατών. R. De Felice, *Il Fascismo e l'Oriente* (Μπολόνια, 1988), 68-71. Για την ιταλική πολιτική, βλ. επίσης J. Bessis, *La Méditerranée fasciste* (Παρίσι, 1981)· R.W. Melka, «The Axis and the Arab Middle East, 1930-1945», Ph.D. diss., University of Minnesota, 1966· G. Procacci, *Dalla parte d'Etiopia: L'aggressione italiana vista dei movimenti anticolonialisti d'Asia, d'Africa, d'America* (Μιλάνο, 1984). Για τη Γερμανία, βλ. L. Hirszowicz, *The Third Reich and the Arab East* (Λονδίνο, 1966)· H. Tillmann, *Deutschlands Araberpolitik im Zweiten Weltkrieg* (Βερολίνο, 1965)· J.B. Schechtman, *The Mufti and the Fuehrer* (Νέα Υόρκη, 1965)· M. Hauner, *India in Axis Strategy* (Λονδίνο, 1981)· A. Kum'a N'Dumbe III, *Hitler voulait l'Afrique* (Παρίσι, 1980).

57. De Felice, *Il fascismo e l'Oriente*, 125-86. Για μια σύντομη περίοδο η τρομοκρατική σιωνιστική Συμμορία του Γκανγκ στην Παλαιστίνη επεδίωξε να συνεργαστεί με τον Άξονα, παρεξηγώντας την κατηγοριακή φύση του αντισημιτισμού του Χίτλερ. J. Heller, *The Stern Gang* (Λονδίνο, 1994).

58. J. Lebra, *Japanese-Trained Armies in Southeast Asia* (Νέα Υόρκη, 1977). Ο Ba Maw, ηγέτης της ανεξάρτητης μεταπολεμικής Μπούρμα, έγραψε αργότερα: «Δεν θα πρέπει να ξεχάσουμε ποτέ την τρομερή επιρροή που ο Χίτλερ και οι χώρες του Άξονα άσκησαν γενικά πάνω στην Ανατολή. Ήταν σχεδόν υπνωτιστική. Οι ηγέτες του Άξονα θεωρούνταν ακαταμάχητοι. Θα δημιουργούσαν μια καινούργια παγκόσμια τάξη [...]. Και η Ανατολή ως σύνολο αναζητούσε ένα είδος πραγματικής νέας τάξης». Ba Maw, *Breakthrough in Burma: Memoirs of a Revolution, 1939-1946* (Νιου Χέιβεν, 1968), 23.

59. Για την κύρια βοηθητική ρωσική δύναμη, βλ. C. Andreyev, *Vlassov and the Russian Liberation Movement* (Νέα Υόρκη, 1987), και R.B. Burton, «The Vlassov Movement of World War II: An Appraisal», Ph.D. diss., American University, 1963. Για τους μη Ευρωπαίους, βλ. Joachim Hoffmann, *Die Ostlegionen, 1941-1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer* (Φράιμπουργκ, 1976).

Το Ολοκαύτωμα

Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΗΤΑΝ ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΔΥΟ πιο αποτρόπαια πολιτικά κινήματα των μοντέρνων καιρών, κι η μεγαλύτερη φρικαλεότητά του ήταν η μαζική εκκαθάριση του εβραϊκού πληθυσμού στην κατεχόμενη από τους Γερμανούς Ευρώπη, μια διαδικασία μοναδική στην ανθρώπινη ιστορία, που σήμερα είναι γενικότερα γνωστή ως Ολοκαύτωμα, από τον όρο που έχουν χρησιμοποιήσει Εβραίοι συγγραφείς και ιστορικοί. Αυτό το πρόγραμμα μαζικών δολοφονιών ήταν μια άμεση και λογική συνέπεια του ακραίου φυλετικού αντισημιτισμού του Χίτλερ και της πλειοψηφίας του σκληρού πυρήνα των ναζί. Αν και στις εκλογικές εκστρατείες του 1930-33 ήταν αναγκαίο να χαμηλώσουν τους τόνους όσον αφορά τον αντισημιτισμό του κόμματος, και για παρόμοιους λόγους ο Χίτλερ ποτέ δεν ανακοίνωσε ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα αντιμετώπισης του «εβραϊκού προβλήματος», στη διάρκεια των πρώτων μηνών του ναζιστικού καθεστώτος ελήφθησαν ακραία μέτρα διακρίσεων που συνοδεύονταν από τρομοκρατικές ενέργειες. Παρ' όλ' αυτά, τα πρώτα χρόνια οι διώξεις των Εβραίων για πολιτικούς λόγους διατηρούνταν μέσα σε συγκεκριμένα όρια, και στην αρχή ένας σημαντικός αριθμός Εβραίων δεν έκανε καμιά κίνηση να φύγει. Μετά τα αρχικά ξεσπάσματα του 1933, το δεύτερο συστηματικό κύμα βίας σε εθνικό επίπεδο ήταν οι ταραχές της Νύχτας των Κρυστάλλων (που αναφερόταν στις σπασμένες τζαμαρίες καταστημάτων) της 9ης-10ης Νοεμβρίου του 1938, μετά το φόνο ενός ναζί διπλωμάτη στο Παρίσι από έναν νεαρό Εβραίο.[60]

Ολοκληρωμένα ντοκουμέντα για τα σχέδια του Χίτλερ και τις αποφάσεις του δεν επιβίωσαν του πολέμου, κι έτσι, οι ιστορικοί εξακολουθούν να ερίζουν για τον ακριβή χρόνο, τη διαδικασία μέσα από την οποία ελήφθη η απόφαση, καθώς και για το αρχικό εύρος αυτού που έγινε γνωστό ως Endgültige Auslösung — η Τελική Λύση. Η έναρξη του πολέμου το 1939 βρήκε ένα μεγάλο μέρος του πολυπληθούς εβραϊκού πληθυσμού της Πολωνίας υπό τον έλεγχο των Γερμανών και προκάλεσε τη σταδιακή ριζοσπαστικοποίηση των πολιτικών του Χίτλερ. Το 1940 υπήρχαν σκέψεις για τον μαζικό εκτοπισμό των Εβραίων στη Μαδαγασκάρη, με τον Χάινριχ Χίμλερ να παρατηρεί ότι οι σοβιετικές πολιτικές της μαζικής εξολόθρευσης ήταν μάλλον απεχθείς για τη γερμανική κουλτούρα. Η άρνηση της Βρετανίας να προχωρήσει σε ειρήνη και ο έλεγχος των θαλασσών από αυτήν

60. K.A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz* (Σικάγο, 1970), και U.D. Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Ντίσελντορφ, 1972), όπου μελετάται η γερμανική προπολεμική πολιτική.

ακύρωσαν κάθε σκέψη για μια τέτοια πολιτική, η οποία γρήγορα αντικαταστάθηκε από αυτή της συγκέντρωσης του εβραϊκού πληθυσμού σε μεγάλα γκέτο στις πολωνικές πόλεις. Ο «πόλεμος της φυλετικής εξολόθρευσης» εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης το 1941 αύξησε ακόμα πιο πολύ τον αριθμό των Εβραίων στις κατεχόμενες περιοχές, ενώ ο συνολικός τους αριθμός στις υπό γερμανικό έλεγχο περιοχές, τους συμμάχους και τα δορυφορικά κράτη έφτανε σε πάνω από έξι εκατομμύρια. Ειδικές Einsatzgruppen (λειτουργικές μονάδες) των SS οργανώθηκαν για να εκτελέσουν τις μαζικές δολοφονίες, και μαζί με τις βοηθητικές μονάδες είχαν ήδη δολοφονήσει πάνω από ένα εκατομμύριο Εβραίους στα τέλη του 1941. Ο ρυθμός αυτής της διαδικασίας φαινόταν πολύ αργός και αναποτελεσματικός, και στις αρχές του 1942 ελήφθη η τρομακτική απόφαση να δημιουργηθούν έξι ειδικά μαζικά Vernichtungslagern (στρατόπεδα εξόντωσης) στην Πολωνία, που δεν θα πρέπει να τα συγχέουμε με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, στα οποία είχαν ήδη θανατωθεί πολλοί Εβραίοι. Εκεί, η κυρίως φάση αυτού που τώρα ονομάζεται Τελική Λύση άρχισε νωρίς το 1942 και συνεχίστηκε αδιάλειπτα μέχρι την κατάληψη αυτής της περιοχής από τον Κόκκινο Στρατό το 1944-45. Σκοτώθηκαν πάνω από τέσσερα εκατομμύρια Εβραίοι, φτάνοντας τελικά τον συνολικό αριθμό των Εβραίων που σφαγιάστηκαν στα 5,5 με 6 περίπου εκατομμύρια. Ήταν η μεγαλύτερη πράξη γενοκτονίας στην παγκόσμια ιστορία.[61]

---

61. Οι κυριότερες περιγραφές είναι των R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 3 τ. (Νέα Υόρκη, 1985)· L. Yahil, *The Holocaust* (Νέα Υόρκη, 1990)· L. Dawidowicz, *The War against the Jews* (Νέα Υόρκη, 1986)· Y. Bauer, *A History of the Holocaust* (Νέα Υόρκη, 1982)· M. Gilbert, *The Holocaust* (Νέα Υόρκη, 1985). Η ιστοριογραφία του θέματος μελετάται στο M.R. Marrus, *The Holocaust in History* (Ανόβερο, Νιού Χέιβεν, 1987), και στο L. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1981).

Για τον τρόπο αποφάσεων των ναζί (που παραμένει σκοτεινός) και τους ηγέτες, βλ. C. Browning, *Fateful Months* (Νέα Υόρκη, 1985)· του ιδίου, *The Path to Genocide* (Νέα Υόρκη, 1992)· P. Burrin, *Hitler and the Jews* (Νέα Υόρκη, 1994)· G. Fleming, *Hitler and the Final Solution* (Μπέρκλεϊ, 1984)· R. Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (Νέα Υόρκη, 1991)· F. Weinstein, *The Dynamics of Nazism: Leadership, Ideology and the Holocaust* (Νέα Υόρκη, 1980)· D. Cesarani, επιμ., *The Final Solution* (Νέα Υόρκη, 1994)· S. Friedlander, επιμ., *Probing the Limits of Representation: Nazism and the «Final Solution»* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1992)· E. Jäckel & J. Rohwer, επιμ., *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkreig: Entschlussbildung und Verwirklichung* (Στουτγκάρδη, 1985)· W. Schneider, επιμ., *Vernichtungspolitik* (Αμβούργο, 1991)· G. Aly & S. Heim, *Vordenker der Vernichtung* (Αμβούργο, 1991). Υπάρχει επίσης κι ένα περιοδικό με τον τίτλο *Holocaust and Genocide Studies*, που επιμελείται ο Y. Bauer.

Το συνολικό εύρος των εκκαθαρίσεων των Γερμανών ήταν όμως ακόμα μεγαλύτερο, φτάνοντας τα δέκα εκατομμύρια ζωές σε όλη τη γερμανοκρατούμενη Ευρώπη. Η μόνη άλλη εθνική ομάδα που οι Γερμανοί μεταχειρίστηκαν μ' αυτό τον τρόπο ήταν οι Τσιγγάνοι, με εκατοντάδες χιλιάδες νεκρούς, αν και ο συνολικός αριθμός των Πολωνών που εκτελέστηκαν ή δολοφονήθηκαν κατά μεγάλες ομάδες ήταν πολύ μεγαλύτερος, φτάνοντας περίπου τα τρία εκατομμύρια.[62] Επιπροσθέτως, πάνω από τρία εκατομμύρια Σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου πέθαναν στα γερμανικά στρατόπεδα από την πείνα και τις αρρώστιες,[63] και σχεδόν τέσσερα εκατομμύρια σκλάβοι εργάτες στην Ανατολική Ευρώπη και τη Γερμανία πέθαναν από την εξαντλητική εργασία και την κακομεταχείριση. Αυτό το εκπληκτικό ρεκόρ ξεπερνούσε οποιοδήποτε άλλο, ακόμα και του σταλινισμού στη Σοβιετική Ένωση.[64]

Το Ολοκαύτωμα, οι μαζικές δολοφονίες και οι εκκαθαρίσεις ήταν άμεση απόρροια των χιτλερικών δογμάτων, της προτεραιότητας που δινόταν στην πολιτική και την ιδεολογία. Οι δολοφονίες αυτές δεν εξυπηρετούσαν κάποιον στρατιωτικό σκοπό, και στην πραγματικότητα εξασθένησαν τις πολεμικές προσπάθειες της Γερμανίας λόγω της απορρόφησης στρατιωτικών και άλλων πόρων. Σύμφωνα με την οπτική του Χίτλερ, όλα αυτά είχαν αξία, γιατί ακόμα κι αν η Γερμανία δεν κέρδιζε τον πόλεμο, ένας ισοδύναμης αξίας στόχος ήταν η εκκαθάριση της Ευρώπης από τους Εβραίους, αλλά και όσον το δυνατόν περισσότερων από όλους τούς θεωρούμενους ως φυλετικά ανεπιθύμητους.

Ο Ιταλικός Φασισμός στον Πόλεμο και στην Ήττα

Από καιρό ο Μουσολίνι δήλωνε ότι ο πόλεμος ήταν η τελική δοκιμασία για ένα έθνος, ενώ ταυτόχρονα θα αποτελούσε και το τελικό «ποιοτικό στάδιο» του φασισμού. Η πολεμική ρητορική ήταν θεμελιώδης για το κίνημα και το

62. B. Wytwycky, *The Other Holocaust* (Ουάσιγκτον, 1980)· Lukas, *Forgotten Holocaust* (Λέξινγκτον, Κεν., 1986).

63. Streit, *Keine Kameraden*· G. Hirschfeld, επιμ., *The Policies of Genocide: Jewish and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany* (Νέα Υόρκη, 1986). Ο Streit βρήκε ότι 3,3 εκατομμύρια από τους συνολικά 5,7 εκατομμύρια αιχμαλώτους πέθαναν σε συνθήκες αιχμαλωσίας από τους Γερμανούς (9-10, 128).

64. Η πιο συνολική μελέτη είναι του R.J. Rummel, *Democide: Nazi Genocide and Mass Murder* (Νιου Μπρούνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ, 1992), ο οποίος υπολογίζει περίπου 16 εκατομμύρια ναζιστικές «δολοφονίες εν ψυχρώ», που συμπεριλαμβάνουν το λιγότερο 5.291.000 θανάτους Εβραίων.

καθεστώς του, εφόσον είχε καταστήσει σαφές ότι σκόπευε να οδηγήσει την Ιταλία στη στρατιωτική επέκταση και στη δημιουργία της καινούργιας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Έτσι, στη διάρκεια της δεκαετίας πριν το 1939 η Ιταλία βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση περισσότερο από κάθε άλλο κράτος στον κόσμο, με την πιθανή εξαίρεση της Ιαπωνίας. Μια αιματοβαμμένη εκστρατεία για την κατάπνιξη των ταραχών στη Λιβύη, στις αρχές της δεκαετίας του '30, είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο δεκάδων χιλιάδων κατοίκων της. Την εκστρατεία αυτή ακολούθησε το 1935-36 η κατάληψη της Αιθιοπίας, και από το 1936 έως το 1939 η εκτεταμένη παρέμβαση στον Ισπανικό Εμφύλιο. Θεωρητικά η Ιταλία θα έπρεπε να είναι η πιο προετοιμασμένη χώρα για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά πολύ γρήγορα τα γεγονότα έδειξαν ότι αυτό δεν ίσχυε.

Παρά την πομπώδη ρητορική του και τις επεκτατικές του φιλοδοξίες, ο Μουσολίνι δεν είχε σχεδιάσει την εμπλοκή της Ιταλίας σε μεγάλους πολέμους εναντίον των μεγάλων δυνάμεων. Στόχος του ήταν μάλλον οι αποικιοκρατικές εκστρατείες στην Αφρική και οι περιορισμένες επιχειρήσεις στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια εναντίον μικρών κρατών, εφόσον γνώριζε ότι η Ιταλία δεν είχε τους πόρους για την οικοδόμηση μιας πολεμικής μηχανής που να ανταγωνίζεται αυτή των τεσσάρων μεγάλων δυνάμεων. Επιπλέον, το φασιστικό καθεστώς είχε βασιστεί σ' έναν σιωπηρό θεσμικό συμβιβασμό που σεβόταν σε μεγάλο βαθμό την αυτονομία των ενόπλων δυνάμεων, και ιδίως του στρατού και του ναυτικού, που κυριαρχούνταν από γραφειοκράτες των ανωτέρων τάξεων οι οποίοι ενδιαφέρονταν περισσότερο για τη διατήρηση των υψηλών τους θέσεων παρά για την πολεμική προετοιμασία. Ο ίδιος ο Μουσολίνι είχε πολύ λιγότερες στρατιωτικές γνώσεις από τον Χίτλερ, και οι προσπάθειές του για τη δημιουργία μιας πραγματικά συντονισμένης στρατιωτικής διοίκησης ήταν ελάχιστες. Στα 1935-36 το ποσοστό των πολεμικών δαπανών της Ιταλίας στο εθνικό προϊόν ήταν μεγαλύτερο από αυτό της Γερμανίας —το ποσοστό αυτό μειώθηκε αξιοσημείωτα στα 1937-38—, ενώ παρόμοιου ύψους ήταν και οι δαπάνες για την ανάπτυξη των υποδομών στην Αιθιοπία. Ακόμα, κανένα ποσό δαπανών δεν θα ήταν επαρκές για την ανάπτυξη των ενόπλων ιταλικών δυνάμεων στο επίπεδο των μεγάλων δυνάμεων, διότι η βιομηχανική βάση της Ιταλίας ήταν ακόμα πάρα πολύ μικρή· το 1939 παρήγαγε μόλις 2,4 εκατομμύρια τόνους ατσαλιού σε σύγκριση με τα 22,5 εκατομμύρια της Γερμανίας και τα 13,4 εκατομμύρια της Βρετανίας. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των υπηρεσιών και η γραφειοκρατία μέσα στις ένοπλες δυνάμεις ματαίωσαν κάθε προσπάθεια συντονισμένου σχεδιασμού, ενώ παράλληλα ο συνδυασμός όλων αυτών

των αδυναμιών απέκλεισε την παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα ενός σύγχρονου και «έξυπνου» εξοπλισμού. Το φασιστικό κράτος απέτυχε επίσης στον ολικό συντονισμό της αποτελεσματικής χρήσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών της Ιταλίας. Ούτε οι στρατηγοί ούτε οι επιχειρηματίες της Ιταλίας επεδίωξαν τον πόλεμο, και η επιβολή του μερικού αγγλογαλλικού αποκλεισμού με την έναρξη του πολέμου το 1939 ήταν πολύ οδυνηρή για μια οικονομία που εξαρτιόταν από το εξωτερικό εμπόριο και είχε μεγάλη έλλειψη σε πρώτες ύλες.

Η στάση του Μουσολίνι απέναντι στον Χίτλερ ήταν ένα διφορούμενο μείγμα από φόβο και ζηλοφθονία. Ήταν εντυπωσιασμένος από τη γερμανική στρατιωτική ισχύ, αλλά η επιμονή του για την υπογραφή της στρατιωτικής συμμαχίας τον Μάιο του 1939 (το Σύμφωνο του Ατσαλιού) κατέδειξε ότι επεδίωκε περισσότερο πολιτικούς παρά στρατιωτικούς στόχους. Ήλπιζε να γίνει ο κυριότερος σύμμαχος της ισχυρότερης στρατιωτικής δύναμης στον κόσμο, κι όχι να εμπλακεί άμεσα σ' έναν μεγάλο πόλεμο. Ο Μουσολίνι είχε βοηθήσει στην έναρξη των διαπραγματεύσεων στο Μόναχο τον Σεπτέμβριο του 1938 που διατήρησαν μια εύθραυστη ειρήνη (πράγμα που αύξησε υπέρμετρα τη δημοτικότητά του στην Ιταλία), και τον Μάιο του 1939 οι Γερμανοί ηγέτες τον διαβεβαίωσαν ότι η Γερμανία για τα επόμενα τέσσερα χρόνια δεν θα ήταν έτοιμη για έναν μεγάλο πόλεμο. Φαινόταν ακόμα πως φλέρταρε με την προσδοκία ότι η συμμαχία θα του προσέδιδε αρκετή βαρύτητα ώστε να περιορίσει τον Χίτλερ.

Συνεπώς, το ναζιστικό-σοβιετικό σύμφωνο, το οποίο ονόμασε «εγκληματικό», του προκάλεσε φρίκη, και τότε, μετά την εισβολή στην Πολωνία, στράφηκε προς τη «μη επιθετικότητα» (ουδετερότητα, με μια ελαφρά κλίση προς τη Γερμανία).

Ο Μουσολίνι ανησυχούσε ότι ο Χίτλερ πολύ σύντομα θα γινόταν πάρα πολύ ισχυρός, και θα προτιμούσε μια συμφωνία μετά από διαπραγματεύσεις. Για μια σύντομη περίοδο η ιταλική διπλωματία βολιδοσκόπησε την πιθανότητα ενός «ουδέτερου συνασπισμού» των νοτιοευρωπαϊκών κρατών, αλλά εγκατέλειψε σύντομα την ιδέα.[65] Μετά την επίθεση της Σοβιετικής Ένωσης εναντίον της Φινλανδίας στον «Πόλεμο του Χειμώνα» του 1939-40, το ιταλικό καθεστώς κράτησε σθεναρή στάση υπέρ των Φινλανδών στέλνοντάς τους πολεμικό υλικό. Τον Ιανουάριο του 1940 έγινε η ολοκληρωτική ρήξη των σχέσεων με τη Μόσχα, αν και αργότερα ο Χίτλερ πήρε την πρω-

65. F. Manzari, «Projects for an Italian-led Balkan Bloc of Neutrals, September-December 1939», *Historical Journal*, 13:4 (1970), 767-88.

τοβουλία για την αναθέρμανσή τους.[66] Αμέσως μετά την έναρξη του πολέμου υπεγράφη ένα καινούργιο εμπορικό σύμφωνο με τη Γαλλία, και τους επόμενους μήνες η Ιταλία προμήθευσε στη Γαλλία πυρίτιδα, εκρηκτικά, νάρκες και αεροπλάνα σε τιμές εμπορίου, με τη Γαλλία να έχει υπογράψει συμβόλαια για πάνω από πεντακόσια αεροπλάνα την άνοιξη του 1940.[67] Ο Μουσολίνι έφτασε στο σημείο να στείλει στις κυβερνήσεις των Κάτω Χωρών τις πληροφορίες που κατείχε για τη γερμανική επίθεση στα δυτικά ακριβώς πριν την έναρξή της, την άνοιξη του 1940. Επιπλέον, σ' αυτό το σημείο η γαλλική κυβέρνηση, ένα μέρος του βρετανικού υπουργικού συμβουλίου και ο Αμερικανός πρόεδρος Ρούσβελτ ήταν όλοι υπέρ των παραχωρήσεων προς την Ιταλία ώστε να εξασφαλίσουν τη συνέχιση της μη επιθετικότητας.

Όταν η Γαλλία άρχισε να καταρρέει λίγες μόνον εβδομάδες μετά από τη γερμανική εισβολή, ο Μουσολίνι βρέθηκε σε δίλημμα. Τώρα φαινόταν ότι ο Χίτλερ θα κέρδιζε μια εντυπωσιακή νίκη που θα τον καθιστούσε πλέον ηγέτη της Δυτικής Ευρώπης, ενώ η Ιταλία —παρά την πομπώδη ρητορική περί πολέμου— στεκόταν παράμερα, ειρηνική. Επιπλέον, διακηρύσσοντας ο Μουσολίνι τη μη επιθετικότητα, θα έπρεπε να αγνοήσει τους όρους που ο ίδιος είχε θέσει στο στρατιωτικό σύμφωνο με τη Γερμανία, και τώρα φαινόταν να εκτίθεται ως ένα ρηχός καυχησιάρης που δεν είχε το κουράγιο να πολεμήσει, με την Ιταλία να είναι για μια ακόμα φορά όπως και το 1914, «η πόρνη της Ευρώπης», αρνούμενη να τιμήσει τις συμμαχίες της. Ακόμα χειρότερα, από πρακτικής απόψεως, εάν η Ιταλία αποτύχαινε να λάβει μέρος στη σύγκρουση, η χώρα δεν θα είχε κανένα κέρδος από τη διευθέτηση που θα διενεργούνταν μετά την ειρήνευση, και που πολύ πιθανόν θα υπαγορευόταν από τη Γερμανία, και θα ήταν πολύ περισσότερο αδύναμη από κάθε άλλη φορά σε σύγκριση μ' ένα νικηφόρο Ράιχ που δεν θα είχε κανένα λόγο να ευνοήσει έναν de facto μη σύμμαχό του. Γι' αυτό, στις 10 Ιουνίου του 1940, ο Μουσολίνι κήρυξε τον πόλεμο στη σχεδόν νικημένη Γαλλία, σε συνθήκες που έμοιαζαν με την εισβολή του Στάλιν στην Πολωνία στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1939, χωρίς όμως τη σοβιετική ρητορική της απλής εμπλοκής σε μια «ειρηνευτική κατοχή». Φαινόταν ότι, παίζοντας το «ρόλο του τσακαλιού», η Ιταλία έδινε απλώς στην ήδη θανάσιμα τραυματισμένη

---

66. G. Petracchi, *Da San Pietroburgo a Mosca: La diplomazia italiana in Russia, 1861-1941* (Ρώμη, 1993), 337-73.

67. W.I. Shorrock, *From Ally to Enemy: The Enigma of Fascist Italy in French Diplomacy* (Κεντ, Οχάιο, 1988), 274.

Γαλλία το τελικό πισώπλατο χτύπημα. Ακόμα κι έτσι, η προσπάθεια των ιταλικών δυνάμεων να προωθηθούν ανακόπηκε από τις γαλλικές μονάδες για κάποιο χρονικό διάστημα, και στη συνθήκη ειρήνης που ακολούθησε ο Χίτλερ αγνόησε τις απαιτήσεις του Μουσολίνι για τη Νις, την Κορσική και την Τυνησία, παραχωρώντας στην Ιταλία μόνο μια μικρή λωρίδα εδάφους παράλληλη με τα βορειοδυτικά της σύνορα.

Ο Παράλληλος Πόλεμος του Μουσολίνι

Αν και για λόγους κύρους και μεγαλύτερης επιρροής στο τραπέζι των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων ο Μουσολίνι ήθελε να συσχετίζεται με τον Χίτλερ, η προσωπική του στρατηγική διαμορφώθηκε ως η διεξαγωγή ενός παράλληλου πολέμου (guerra parallela) πλήρως προσαρμοσμένου στο συμφέρον της Ιταλίας, για την οικοδόμηση μιας ισχυρότερης και πιο ασφαλούς θέσης για τη μελλοντική Ιταλία. Έτσι, απέσπασε ένα σμήνος ιταλικών αεροσκαφών για να βοηθήσει τη Λουφτβάφε στη μάχης της Βρετανίας, αλλά επικέντρωσε την προσοχή του στη Βόρεια Αφρική, όπου ήλπιζε να καταστήσει την Ιταλία την κυρίαρχη δύναμη, και να τη χρησιμοποιήσει ίσως ως βάση για την επέκταση στη Μέση Ανατολή. Όμως ανακάλυψε ότι οι ιταλικές δυνάμεις —τουλάχιστον σύμφωνα με τους διοικητές τους— ήταν πολύ αδύναμες για να εξαπολύσουν μια άμεση επίθεση εναντίον της βρετανικής Αιγύπτου, και διαμαρτυρόταν έντονα για την άρνηση του Χίτλερ να θέσει σε προτεραιότητα τον πόλεμο εναντίον της Βρετανίας.

Πολύ σύντομα έφτασε στο συμπέρασμα ότι θα ήταν ευκολότερο να επεκτείνει την ιταλική σφαίρα επιρροής στη Νότια Βαλκανική, όπου θα είχε να πολεμήσει εναντίον ασθενικών και μικρών κρατών. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1940, αφού μετέφερε στρατό στη Ρουμανία για την προστασία των πετρελαιοπηγών και την προετοιμασία της εισβολής στη Σοβιετική Ένωση, αποφάσισε απερίσκεπτα να εισβάλει στην Ελλάδα, στις 28 Οκτωβρίου του 1940, για να ξεκινήσει τη δημιουργία της ιταλικής σφαίρας επιρροής στο Νότο. Δεν υπήρχε χρόνος για μεγάλη συγκέντρωση δυνάμεων, η δίοδος εισβολής βρισκόταν σε δύσβατο και ορεινό έδαφος, και ο καιρός γρήγορα χειροτέρευσε (δυσχεραίνοντας έτσι την ιταλική αεροπορία), αλλά ο Μουσολίνι είχε υπολογίσει ότι οι ελληνικές δυνάμεις δεν θα ήταν σε θέση να αντισταθούν και θα υπονομεύονταν από διάφορες ηγετικές προσωπικότητες, στρατηγούς και πολιτικούς, που για αρκετό χρόνο πληρώνονταν από τις ιταλικές μυστικές υπηρεσίες. Στην πραγματικότητα, το μεγαλύτερο κατόρθωμα της δικτατορίας του Μεταξά ήταν ότι είχε ενισχύσει το

στρατό, ο οποίος μέσα σε λίγες μέρες ανέκοψε την ιταλική εισβολή και μετά από μερικές εβδομάδες άρχισε να απωθεί τις ιταλικές δυνάμεις πίσω στην Αλβανία. Το αδιέξοδο που προέκυψε, και που διήρκεσε έως την επόμενη άνοιξη, ήταν ένα σκληρό χτύπημα για τη φασιστική υπερηφάνεια. Ο Μουσολίνι, βλοσυρός, απεφάνθη ότι ο «φασιστικός νέος άνθρωπος» δεν είχε δημιουργηθεί, τουλάχιστον σε επαρκείς αριθμούς, και ότι οι Ιταλοί ήταν ακόμα «μια κατώτερη φυλή», που στην καλύτερη των περιπτώσεων έπρεπε να καθαρθεί διαμέσου των βασάνων.[68]

Μόνο ο Χίτλερ μπορούσε να σώσει τον Μουσολίνι. Αφότου η Βρετανία μετακίνησε κάποιες δυνάμεις στην Ελλάδα κι ένα στρατιωτικό πραξικόπημα στο Βελιγράδι έφερε στην εξουσία μια καινούργια γιουγκοσλαβική κυβέρνηση περισσότερο εχθρική προς τη Γερμανία, ο Χίτλερ προχώρησε σε βοήθειά του με μια επιχείρηση αστραπή στη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα τον Απρίλιο του 1941, καταλαμβάνοντας γρήγορα και τις δύο χώρες. Ο ελληνικός εφιάλτης του Μουσολίνι είχε τελειώσει, αλλά το καθεστώς του είχε χάσει τη στρατηγική του ανεξαρτησία και κινδύνευε να ξεπέσει από σύμμαχος σε δορυφόρο. Αργότερα η Ιταλία έστειλε ένα μεγάλο στρατιωτικό σώμα στο ρωσικό μέτωπο, και παρείχε την πλειονότητα του προσωπικού και του υλικού του Άξονα για τις εκστρατείες του στρατάρχη Έρβιν Ρόμελ στη Λιβύη και την Αίγυπτο το 1941-42. Ο «παράλληλος πόλεμος» όμως είχε τελειώσει. Η μυστική ενίσχυση του βορειοανατολικού μετώπου της Ιταλίας στη διάρκεια του 1941 αποδείχθηκε άχρηστη για την προστασία από μια μελλοντική σύγκρουση με τη Γερμανία. Τώρα η Ιταλία ήταν παγιδευμένη στον μακρύ πόλεμο με τις μεγάλες δυνάμεις, που ο Μουσολίνι ήθελε να αποφύγει, και είχε χάσει το πεδίο κινήσεων με τη Γερμανία. Έτσι, σύντομα, ανάμεσα στους Ιταλούς άρχισε να κυκλοφορεί το ευφυολόγημα: «Αν κερδίσει η Αγγλία θα χάσουμε, αλλά έτσι και κερδίσει η Γερμανία, χαθήκαμε».

Η Ιταλία δεν ήταν προετοιμασμένη για έναν παρατεταμένο πόλεμο ούτε στρατιωτικά ούτε οικονομικά. Εντάθηκαν οι ελλείψεις σε πρώτες ύλες, και παρόλο που η παραγωγή στρατιωτικού υλικού αυξήθηκε κάπως, η συνολική βιομηχανική παραγωγή έπεσε και το επίπεδο ζωής των πολιτών επιδεινώθηκε αισθητά. Οι ιταλικές ένοπλες δυνάμεις είχαν ελλείψεις στον εξοπλισμό που τους ήταν αναγκαίος για να φέρουν εις πέρας πολεμικές προ-

---

68. J.J. Sadkovich, «The Italo-Greek War in Context: Italian Priorities and Axis Diplomacy», *JCH*, 28:3 (Ιούλιος 1993), 439-64· M. Knox, *Mussolini Unleashed, 1939-1941* (Κέιμπριτζ, 1982)· M. Cervi, *The Hollow Legions* (Νέα Υόρκη, 1971).

σπάθειες όπως αυτές στη Ρωσία και τη Βόρεια Αφρική. Επίσης, η ποιότητα της στρατιωτικής ηγεσίας δεν ήταν τέτοια ώστε να μπορεί να αντιμετωπίσει παρόμοιες προκλήσεις. Αν και πολλές ιταλικές μονάδες και στρατιώτες πολέμησαν γενναία, ο ιταλικός στρατός δεν μπόρεσε να φτάσει σε ένα μάχιμο επίπεδο που θα μπορούσε να συγκριθεί με αυτό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υπό ένα φιλελεύθερο καθεστώς. Ενώ η πειθαρχία στον γερμανικό στρατό γινόταν όλο και πιο αυστηρή, αυτή των ιταλικών δυνάμεων κινούνταν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Στην προηγούμενη σύγκρουση, η εσχάτη των ποινών εφαρμοζόταν πολύ πιο συχνά στον ιταλικό παρά στον γερμανικό στρατό, αλλά στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εφαρμοζόταν σπάνια. Όμως στο εσωτερικό μέτωπο το ηθικό βρισκόταν σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο απ' ό,τι στις ένοπλες δυνάμεις. Αντίθετα με την κατάσταση στη Γερμανία, η κυβέρνηση στην Ιταλία φαινόταν ανήμπορη να διατάξει ή να εξαναγκάσει την πλήρη συνεργασία των βιομηχάνων και των επιχειρηματιών. Στη διάρκεια του 1942, η κατάσταση του πληθυσμού γινόταν όλο και πιο ζοφερή.[69]

Ενμέσω της εντεινόμενης κρίσης, το Φασιστικό Κόμμα αποδείχθηκε ανώφελο για το καθεστώς. Τον Οκτώβριο του 1941, οι Fasci di Combattimento είχαν αγγίξει, τουλάχιστον στα χαρτιά, τα 3,6 εκατομμύρια μέλη, και αργότερα έφτασαν σχεδόν στα 5 εκατομμύρια με την pro forma συμπερίληψη του στρατιωτικού προσωπικού. Πάνω από το μισό του πληθυσμού ανήκε σε κάποιο είδος φασιστικής οργάνωσης.[70] Στην πραγματικότητα, ο Μουσολίνι δεν μπορούσε να κινητοποιήσει όλα αυτά τα μέλη αποτελεσματικά προς την κατεύθυνση της πολεμικής προσπάθειας ή για την άμυνα του καθεστώτος. Για μια δεκαετία περίπου οικοδομούσε την κρατική εξουσία, συνεπής με την πολιτική που είχε υιοθετήσει ήδη από τον Δεκέμβριο του

69. Η καλύτερη σύντομη ανάλυση είναι του J.J. Sadkovich, «Understanding Defeat: Reappraising Italy's Role in World War II», *JCH*, 24:1 (Ιανουάριος 1989), 27-61. Βλ. επίσης, L. Ceva, *La condotta italiana della guerra* (Ρώμη, 1975).

70. Στο υψηλότερο σημείο τους, στις 28 Οκτωβρίου του 1941, οι φασιστικές οργανώσεις ανέφεραν τους ακόλουθους αριθμούς μελών: Fasci di Combattimento, 3.619.848· Gruppi Universitari Fascisti, 119.713· Gioventù Italiana del Littorio, 8.495.929 (τα μισά από τα μέλη ήταν κορίτσια)· Fasci Femminili, 845.304· Massaie Rurali, 1.656.941· Operaie Lavoranti a Domicilo, 616.286· Studenti Stranieri, 763· άλλες ομάδες, 7.926.838 (συμπεριλαμβανομένων περίπου τεσσάρων εκατομμυρίων στην Operazione Nazionale Dopolavoro και ενός εκατομμυρίου στην ένωση των βετεράνων), στο σύνολο των 23.281.622. Αυτά τα στοιχεία βρίσκονται στο G.B. Guerri, επιμ., *Rapporto al Duce* (Μιλάνο, 1978), 6. Στη διάρκεια του επόμενου χρόνου οι αριθμοί αυξήθηκαν σε 4.770.770 για τις Fasci, 159.297 για τη GUF, 8.754.589 για τη GIL, 1.027.409 για τη Fasci Femminili, και 2.491.792 για τη Massaie Rurali. R. De Felice, *Mussolini l'alleato*, 2 ττ. (Τορίνο, 1990), 2:969.

1922 — να βασίζεται κυρίως στον κρατικό μηχανισμό. Αν και μετά την έναρξη του πολέμου δόθηκαν στο κόμμα καινούργιες δικαιοδοσίες στο εσωτερικό μέτωπο, ωστόσο ήταν πολύ πιο περιορισμένες από αυτές που δόθηκαν στο Ναζιστικό Κόμμα στη Γερμανία. Είναι γεγονός ότι η φασιστική πολιτοφυλακή (MVSN) προσέφερε περισσότερους από 400.000 άντρες στις ένοπλες δυνάμεις, αλλά βρίσκονταν στον αντίποδα των Waffen-SS. Μόνον οι 25.000 από αυτούς πληρούσαν τις προϋποθέσεις για να ενσωματωθούν στις μονάδες του μετώπου· οι υπόλοιποι τοποθετήθηκαν σε μονάδες οπισθοφυλακής και στις δυνάμεις κατοχής.[71] Τα καινούργια αξιώματα και οι καινούργιες υπηρεσίες του PNF που είχαν προστεθεί στη διάρκεια του πολέμου φαίνεται ότι απλά ενέτειναν την επικρατούσα σύγχυση, την αναποτελεσματικότητα και τη διαφθορά. Το 1942, οι διαθέσεις του κόσμου προς το PNF ήταν πιθανόν πιο αρνητικές από αυτές των Γερμανών πολιτών προς το Ναζιστικό Κόμμα, ενώ οι διαμαρτυρίες για κατάχρηση εξουσίας και ανευθυνότητα αυξάνονταν. Η μειονότητα των σκληροπυρηνικών ριζοσπαστών του κόμματος παρότρυναν τον Μουσολίνι να επιβάλει μια δραστική νέα πολιτική «επαναστατικού πολέμου», που θα έδινε στο κόμμα πραγματική ισχύ και θα φασιστικοποιούσε πλήρως τους ιταλικούς θεσμούς, αλλά σ' αυτό το σημείο ο Μουσολίνι δεν είχε καμιά πίστη στην επιτυχία μιας τέτοιας προσπάθειας.[72]

Ο Μουσολίνι ήθελε πραγματικά να μεταρρυθμίσει το PNF, αλλά δεν ήταν σίγουρος για το πώς. Ένα σημάδι της δυσαρέσκειάς του, στη διάρκεια του σκοτεινού χειμώνα του 1940-41, ήταν ότι είχε στείλει πολλούς υπέρβαρους, μεσήλικες gerarche στο ελληνικό μέτωπο —πράγμα που τους ανησύχησε ιδιαίτερα—, αλλά αυτό ήταν απλά μια θεατρική χειρονομία. Αν και δεν σκόπευε να χρησιμοποιήσει το κόμμα για να διοικήσει το κράτος, ήλπιζε ακόμα ότι θα μπορούσε να αναλάβει την εκπαίδευση της νεολαίας και αργότερα να γίνει ο φορέας της φασιστικής πολιτιστικής επανάστασης. Θεωρητικά, αναγνώριζε την ανάγκη για εκκαθάριση, έτσι ώστε το κόμμα, για μια ακόμα φορά, να καταστεί η ελίτ της δυναμικής νεολαίας, αλλά ήδη είχε προχωρήσει πάρα πολύ προς την αντίθετη κατεύθυνση. Τον Μάιο του 1943 διόρισε έναν πιο δυναμικό και νεότερο γενικό γραμματέα, τον Κάρλο Σκόρτσα, ως ένα βαθμό για να εξευμενίσει τους σκληροπυρηνικούς, αλλά

---

71. De Felice, *Mussolini l'alleato,* 1:26-27.

72. *Revolutionary War* ήταν ο τίτλος ενός καινούργιου βιβλίου του Ugo Spirito, του πιο αριστερού από τους θεωρητικούς του φασισμού, του οποίου ο Μουσολίνι αρνήθηκε να εγκρίνει τη δημοσίευση.

όταν αυτός κατέθεσε μια σειρά καινούργιων προτάσεων ώστε το PNF να αναλάβει τη διεύθυνση των κυριοτέρων θεσμών και να προχωρήσει στον «επαναστατικό πόλεμο», ο Μουσολίνι τις απέρριψε.[73] Η ρητορική κίνηση προς τα αριστερά, την οποία ο Μουσολίνι εγκαινίασε το 1935-36, αναπτύχθηκε ακόμα περισσότερο το 1941-42 υπό την πίεση του πολέμου. Αυξήθηκαν οι δηλώσεις αποκήρυξης του εγωισμού της μπουρζουαζίας, αλλά τίποτα δεν προχώρησε πέρα από λόγια. Ο Μουσολίνι βρήκε ότι ήταν αδύνατο να φέρει εις πέρας σε καιρό πολέμου αυτά που απέτυχε να κάνει στη διάρκεια της ειρηνικής περιόδου.

Ο Μουσολίνι είχε προσχωρήσει στον πόλεμο γιατί πίστευε ότι θα ήταν σύντομος, και για να επωφεληθεί έπρεπε να προσχωρήσει άμεσα σ' αυτόν. Στη συνέχεια, φαινόταν να δείχνει προτίμηση προς έναν παρατεταμένο πόλεμο, που πιθανόν θα άφηνε τη Γερμανία περισσότερο εξασθενημένη ακόμα κι αν τον είχε κερδίσει, όμως, από την άλλη, αναγνώριζε ότι όσο μεγαλύτερη θα ήταν η διάρκεια του πολέμου, τόσο πιο δύσκολα θα γίνονταν τα πράγματα για την Ιταλία ή για το καθεστώς του. Έτσι παρουσιαζόταν πολύ πιο δεκτικός από τον Χίτλερ στις πρώτες βολιδοσκοπήσεις του Στάλιν για μια χωριστή ειρήνη τον Οκτώβριο του 1941, προτάσεις που τα επόμενα δύο χρόνια ανανεώνονταν περιοδικά.[74] Προσπάθησε να διατηρήσει κάποια στοιχεία του αρχικού στόχου τού «παράλληλου πολέμου», κάνοντάς τα θάλασσα με την προσπάθεια μετατροπής αυτής της ιδέας, τουλάχιστον στο επίπεδο της προπαγάνδας, σε έναν πόλεμο «εθνικής απελευθέρωσης» των αποικιοκρατούμενων λαών από τον βρετανικό και τον γαλλικό ιμπεριαλισμό. Αυτή η ιδέα ερχόταν σε προφανή σύγκρουση με την πραγματικότητα της Ιταλικής Αυτοκρατορίας στην Αφρική, αλλά μεγάλο μέρος αυτών των εδαφών χάθηκε πολύ γρήγορα λόγω της βρετανικής στρατιωτικής προέλασης. Ακόμα και το 1942 ο Χίτλερ παρέμενε αντίθετος στην καταστροφή της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, και κάποιοι Ιταλοί φασίστες γκρίνιαζαν για τον «ακραίο ιμπεριαλισμό» των κατακτήσεων των ναζί που ερχόταν σε σύγκρουση με τη ρητορική του Άξονα για την απελευθέρωση και την επαναστατική νέα τάξη, καθώς επίσης και με την «πολιτισμική αποστολή» που ήταν τόσο αγαπητή για την εικόνα που έτρεφε για τον εαυτό του ο

---

73. De Felice, *Mussolini l'alleato*, 2:988-1040.

74. *Ό.π.*, 1254-55. Γι' αυτές τις βολιδοσκοπήσεις, βλ. P. Kleist, *Entre Hitler et Staline, 1939-1945* (Παρίσι, 1953)· I. Fleischhauer, *Die Chance des Sonderfriedens: Deutsch-sowjetische Geheimgespräche, 1941-1945* (Βερολίνο, 1986)· V. Mastny, *Russia's Road to the Cold War* (Νέα Υόρκη, 1979), 73-85.

ιταλικός ιμπεριαλισμός. Με τη σειρά τους, οι Γερμανοί γκρίνιαζαν ότι η ανάγκη για τη διατήρηση της ιταλικής Λιβύης απέτρεπε τον Άξονα από το να προχωρήσει σε μια συνολική έκκληση προς τους μουσουλμάνους εθνικιστές στην Ανατολική Μεσόγειο. Ακόμα και το 1942 ο Μουσολίνι προσπαθούσε να πείσει τον Χίτλερ να κερδίσει ευρύτερη υποστήριξη με το να παρουσιάσει τη Χάρτα της Ηπείρου —η απάντηση του πάντα προπαγανδιστή Μουσολίνι στην Ατλαντική Χάρτα του Ρούσβελτ και του Τσόρτσιλ—, η οποία θα συνένωνε τους λαούς της Ευρώπης στο όνομα της εθνικής ανεξαρτησίας, της ακεραιότητας και των ίσων δικαιωμάτων.[75] Αυτό ήταν αποδεκτό για τον Μουσολίνι στο βαθμό που αφορούσε περιοχές πέρα από αυτές που ορεγόταν, αλλά φυσικά ερχόταν σε άμεση σύγκρουση με την ουσία της πολιτικής του Χίτλερ.

Μεταξύ του 1940 και του 1942, οι θεωρητικοί του ιταλικού φασισμού ανέπτυξαν τις δικές τους έννοιες του αγώνα ως ενός «κοινωνικού» και «επαναστατικού» πολέμου, προκειμένου να δημιουργήσουν μια καινούργια «ιεραρχία λαών» και καινούργιες βάσεις διεθνούς δικαιοσύνης. Αυτό υπερέβαινε ακόμα και την ικανότητα της παραδοσιακής italianità να αγκαλιάσει τη νέα τάξη ενός φασιστικού civiltà imperiale (αυτοκρατορικού πολιτισμού), αν και οι ιδέες αυτές παρέμειναν σε ρητορικό και αφαιρετικό επίπεδο με ελάχιστη συγκεκριμένη πρακτική εφαρμογή.[76]

Αν και ο ιταλικός στρατός διέπραξε πολυάριθμες φρικαλεότητες στην Αφρική, και σε μικρότερο βαθμό στη Γιουγκοσλαβία,[77] οι ιταλικές αρχές δεν συνέχισαν την προηγούμενη αντισημιτική νομοθεσία του Μουσολίνι κι ούτε συνέπραξαν στο ναζιστικό κυνήγι των Εβραίων. Ως ένα βαθμό μάλλον συνέβη το αντίθετο, αφού γενικά οι Εβραίοι έβρισκαν καταφύγιο στην Ιταλία, καθώς επίσης και στις περιοχές που είχε καταλάβει στη Γιουγκοσλαβία και τη Νοτιοανατολική Γαλλία. Ο ιταλικός στρατός ήταν ιδιαίτερα γνωστός για την προστασία που παρείχε στους Εβραίους, αλλά και πολλά μέλη του Φασιστικού Κόμματος έκαναν το ίδιο. Από τους περίπου 47.000 Εβραίους της Ιταλίας, οι 44.500 υπάγονταν στη φασιστική αντισημιτική νομοθεσία. Από αυτούς, 7.682 σκοτώθηκαν από τους Γερμανούς μετά την απώλεια της ιταλικής ανεξαρτησίας, αλλά οι υπόλοιποι προστατεύτηκαν,

---

75. De Felice, *Mussolini l'alleato*, 1:464-66.

76. Η καλύτερη παρουσίαση αυτών των ιδεών βρίσκεται στο E. Gentile, «La nazione del fascismo: Alle origini della crisi dello Stato nazionale in Italia», *SC*, 24:6 (Δεκέμβριος 1993), 833-87.

77. Πρβλ. F. Potocnik, *Il campo di sterminio fascista: L'isola di Rab* (Τορίνο, 1979).

συχνά κάτω από αντίξοες συνθήκες, από Ιταλούς διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών και σε ποικίλες περιπτώσεις. Το τελικό ποσοστό επιβίωσης των Εβραίων της Ιταλίας (83%) ξεπεράστηκε μόνο στη Δανία, όπου οι περισσότεροι Εβραίοι απλά φυγαδεύτηκαν έξω από τη χώρα σε ασφαλή μέρη. Επιπλέον, το ποσοστό επιβίωσης των Εβραίων που κατέφυγαν σε άλλες ιταλοκρατούμενες περιοχές βρισκόταν σε παρόμοια επίπεδα.[78]

Η προέλαση των συμμάχων στη γαλλική Βορειοδυτική Αφρική τον Νοέμβριο του 1942 έφερε τον πόλεμο ακόμα πιο κοντά στην Ιταλία. Αμέσως μετά, οι ηγέτες της Ουγγαρίας, της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας άρχισαν επαφές με τη Ρώμη, για την πιθανότητα διαπραγμάτευσης μιας χωριστής ειρήνης με τις ΗΠΑ και τη Βρετανία. Αντ' αυτού, στους μήνες που ακολούθησαν, ο Μουσολίνι παρότρυνε απεγνωσμένα τον Χίτλερ να αναλάβει την ανασυγκρότηση των δυνάμεων και την αντιστροφή της στρατηγικής, ικετεύοντας τον Φίρερ να προχωρήσει σε κάποιο είδος συμφωνίας, ή τουλάχιστον ανακωχής, με τον Στάλιν στο ανατολικό μέτωπο, έτσι ώστε οι «επαναστατικές ολοκληρωτικές δυνάμεις» να μπορέσουν να επικεντρωθούν και πάλι εναντίον των «καπιταλιστικών πλουτοκρατοριών» στη Μεσόγειο· αλλά ο Χίτλερ δεν έκανε τίποτα από αυτά.

Την άνοιξη του 1943, για τους περισσότερους Ιταλούς τα σημάδια ήταν εμφανή. Οι Ιταλοί στρατιώτες πολεμούσαν θαρραλέα, και παρόλο που η πειθαρχία ήταν πιο χαλαρή από αυτή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καταγράφτηκαν λιγότερες περιπτώσεις λιποταξίας και αυτοτραυματισμών απ' ό,τι στην προηγούμενη σύγκρουση· αλλά στο εσωτερικό μέτωπο το ηθικό ήταν πολύ χαμηλό. Ηγετικές προσωπικότητες του επιχειρηματικού κόσμου και άλλοι συντηρητικοί πίεζαν για ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις και απόσυρση από τον πόλεμο, πράγμα που υποστήριζε και η Εκκλησία. Η υποστήριξη προς το καθεστώς μειωνόταν κατακόρυφα, καθώς ήταν πολύ λίγοι οι Ιταλοί που πίστευαν ότι συνδεόταν με κάποια ζωτικά συμφέροντα, αλλά για τον Μουσολίνι ο κύβος είχε πλέον ριφθεί. Πίστευε ότι δεν είχε άλλη επιλογή από το να κρατάει σταθερά και να ελπίζει σε κάποιαν αξιοσημείωτη αντιστροφή της τύχης. Για πολλά χρόνια ταλανιζόταν από μανιοκαταθλιπτικές τάσεις, και ο κάποτε κορδωμένος Ντούτσε είχε βυθιστεί τώρα σε βαθιά κατάθλιψη. Ακόμα και μέρος του στρατιωτικού επιτελείου του άρχι-

---

78. J. Steinberg, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust, 1941-43* (Λονδίνο, 1990)· S. Zuccotti, *The Italians and the Holocaust* (Νέα Υόρκη, 1988)· D. Carpi, *Between Hitler and Mussolini: The Jews and the Italian Authorities in France and Tunisia* (Βοστόνη, 1994).

σε να συνωμοτεί για την απόσυρση της Ιταλίας από τον πόλεμο, και η πολιτική αντιπολίτευση —σε λήθαργο μεσούντος ακόμα και του 1942— άρχισε να ξαναζωντανεύει, καθώς μια σειρά από μεγάλες απεργίες τάραξαν τη βιομηχανία του Βορρά τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1943. Ο βασανιζόμενος Ντούτσε δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στο ισχυρό αίσθημα αυτοεκτίμησης του Χίτλερ. Γνώριζε ότι ο πόλεμος ήταν χαμένος, αλλά δεν μπορούσε να βρει έναν τρόπο για να διαχωρίσει τη θέση του από τους Γερμανούς. Τους πρώτους μήνες του 1943 φαινόταν ότι προτιμούσε μια χωριστή ειρήνη με τη Σοβιετική Ένωση, αλλά ιδιωτικά άφηνε να εννοηθεί ότι δεν θα απέρριπτε αναγκαστικά μια συμφωνία με τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Βρετανία. Τον Ιούνιο ο Μουσολίνι άφησε να φανούν κάποιες ενδείξεις για αλλαγή της πορείας του στους επόμενους μήνες. Εντωμεταξύ, συνέχισε να ζητά από τη Γερμανία οικονομική και στρατιωτική βοήθεια, ακόμα κι όταν ήξερε ότι αυτό ήταν αδύνατον. Τόσο ο Μουσολίνι όσο και βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοι για την αντιστροφή των συμμαχιών της Ιταλίας σε σχέση με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και ήθελαν να αποφύγουν την εντύπωση μιας ακόμα προδοσίας. Έτσι, υποστηρίζεται ότι ο Μουσολίνι προσπαθούσε να υποστηρίξει την άποψη ότι η Γερμανία σταμάτησε να βοηθά την Ιταλία, προσπαθώντας έτσι να παρουσιάσει μια δραστική αλλαγή πολιτικής ως λάθος των Γερμανών. Ακόμα κι αν αυτό ίσχυε, ο Μουσολίνι δεν προχώρησε σε συγκεκριμένα βήματα κι επαφές για την απόσυρση της Ιταλίας από τον πόλεμο.

Όταν στις 9 Ιουλίου οι αγγλοαμερικανικές δυνάμεις εισέβαλαν στη Σικελία, ήταν ξεκάθαρο ότι η προέλασή τους προς την ιταλική χερσόνησο δεν θα μπορούσε να αναχαιτιστεί για πολύ. Κάποιες υψηλές προσωπικότητες και στρατηγοί που βρίσκονταν κοντά στο βασιλιά είχαν αρχίσει να συνωμοτούν, και γίνονταν επαφές με την αντιπολίτευση και αρκετούς μετριοπαθείς φασίστες αρχηγούς. Η πλειονότητα των όλο και περισσότερο ανήσυχων gerarchi ήθελε αλλαγή, αν και δεν υπήρχε μεταξύ τους κάποια εσωτερική συμφωνία. Οι ακραίοι, όπως ο γραμματέας του κόμματος Σκόρτσα και ο Ρομπέρτο Φαρινάτσι, ήθελαν μια πιο δυναμική δικτατορία υπό τον άμεσο έλεγχο φίλα προσκείμενων ακραίων φασιστών (και στενά συνδεδεμένων με τη Γερμανία), ενώ άλλοι επεδίωκαν μια καινούργια αλλά περισσότερο μετριοπαθή φασιστική κυβέρνηση. Ο ηγέτης που τώρα απέκτησε σημαίνουσα σημασία ήταν ο Ντίνο Γκράντι — ένας από τους πιο μετριοπαθείς βετεράνους gerarchi, που διετέλεσε Υπουργός Εξωτερικών από το 1929 έως το 1932. Ο Μουσολίνι συμφώνησε απρόθυμα στη σύγκληση, για πρώτη φορά εδώ και τέσσερα χρόνια, του Μεγάλου Φασιστικού Συμβουλίου,

και ο Γκράντι άρχισε τις παρασκηνιακές ενέργειες με άλλα ανήσυχα μέλη, φτάνοντας σε συμφωνία με το βασιλιά Βίκτορα Εμμανουήλ, τον νόμιμο επικεφαλής του κράτους.

Στη συνάντηση του Μεγάλου Συμβουλίου στις 24 Ιουλίου 1943, ο Μουσολίνι αρνήθηκε όλες τις σημαντικές αλλαγές, αλλά σε όλα τα άλλα ήταν περιέργως παθητικός, και στη διάρκεια των μακρών συζητήσεων δεν υπερασπίστηκε ενεργητικά την πολιτική του. Καθώς η συζήτηση προχωρούσε, τις πρώτες πρωινές ώρες ο Γκράντι (ο οποίος έφερε μαζί του κρυμμένες χειροβομβίδες για την περίπτωση βίαιων ενεργειών) βρήκε την ευκαιρία σ' ένα σύντομο διάλειμμα να μαζέψει υπογραφές για μια κίνηση που θα καλούσε το βασιλιά να ξαναθέσει σε λειτουργία τις εξουσίες της κυβέρνησης, πράγμα που τελικά πέρασε με 19 ψήφους έναντι 7.[79] Όταν ο Γκράντι παρουσίασε το εγχείρημα, ο Μουσολίνι τον κάλεσε ήρεμα να σκεφτεί πολύ σοβαρά ένα μέτρο που θα μπορούσε κάλλιστα να σημάνει το τέλος του φασισμού. Δεν προχώρησε όμως σε καμιά περαιτέρω αντίδραση ενάντια σ' ένα μέτρο που έδωσε στον δειλό και σκεφτικό βασιλιά —πρόσχημα τυπικής νομιμότητας— την έγκριση του κρατικού κόμματος για την καθαίρεσή του. Όταν το απόγευμα της 25ης μίλησε με το βασιλιά, αυτός του ανακοίνωσε ότι είχε απολυθεί από πρωθυπουργός. Αμέσως ο στρατός τον έθεσε υπό κράτηση.[80]

Σχηματίστηκε μια καινούργια μη φασιστική (αλλά όχι επίσημα αντιφασιστική) κυβέρνηση υπό τον στρατάρχη Πιέτρο Μπαντόλιο, πρώην επικεφαλής του Γενικού Επιτελείου Στρατού, η οποία αργά και αδέξια προχώρησε στη διαπραγμάτευση μιας διευθέτησης με τους συμμάχους για την απόσυρση της Ιταλίας από τον πόλεμο. Αυτή η ανακοίνωση ήρθε στις 8 Σεπτεμβρίου του 1943, την παραμονή της αποβίβασης των πρώτων συμμαχικών δυνάμεων στην ηπειρωτική Νότια Ιταλία, και αμέσως μετά ακολούθησε η γερμανική στρατιωτική κατοχή ολόκληρης της χερσονήσου.[81] Έτσι,

79. Βλ. P. Nello, *Un fedele disubbediente: Dino Grandi da Palazzo Chigi al 25 luglio* (Μπάρι, 1993), και τις αναμνήσεις τού Grandi, *25 luglio: Quarant'anni dopo*, επιμ. R. De Felice (Μπολόνια, 1983). Δύο τελείως διαφορετικές κινήσεις παρουσιάστηκαν επίσης από τους δύο ηγετικούς σκληροπυρηνικούς, τον Scorza και τον Farinacci, αλλά δεν έτυχαν κάποιας υποστήριξης. Βλ. C. Scorza, *La notte del Gran Consiglio* (Μιλάνο, 1968).

80. Η καλύτερη περιγραφή των γεγονότων της 24ης-25ης Ιουλίου μπορεί να βρεθεί στο De Felice, *Mussolini l'alleato*, 2:1089-410. Ίσως η καλύτερη προηγούμενη ήταν του G. Bianchi, *Perchè e come cadde il fascismo* (Μιλάνο, 1970).

81. Αυτό περιγράφεται λεπτομερώς στο J. Schröder, *Italiens Kriegsaustritt, 1943: Die deutschen Gegenmassnahmen* (Γκέτινγκεν, 1969).

η ανατροπή του Μουσολίνι σήμανε το τέλος του φασιστικού καθεστώτος της Ρώμης, αλλά δεν ήταν και το τέλος του ίδιου του ιταλικού φασισμού ή το τέλος των θηριωδιών του πολέμου, αφού για 12 μήνες η Ιταλία έγινε το θέατρο έντονων πολεμικών συγκρούσεων και ενός αιματηρού καινούργιου εμφυλίου πολέμου μεταξύ των υπολειμμάτων του φασισμού και της ιταλικής αντιφασιστικής αντίστασης.

Τα Τρία Δορυφορικά Καθεστώτα

Η ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΝΕΑ ΤΑΞΗ είχε στο πλευρό της αρκετούς συμμάχους από την Ανατολική Ευρώπη που, με τη μερική εξαίρεση της Φινλανδίας, περιέπεσαν σε καθεστώς δορυφόρου. Ακόμα, αναδύθηκαν καινούργια δορυφορικά καθεστώτα καθώς και καθεστώτα-μαριονέτες στα κράτη που δημιουργήθηκαν από τη γερμανική επέκταση. Τα καινούργια καθεστώτα που δημιουργήθηκαν από εγχώριες πολιτικές δυνάμεις, όπως στη Σλοβακία και τη Γαλλία του Βισί, κατηγοροποιούνται εδώ ως δορυφορικά καθεστώτα, σε αντίθεση με τα καθεστώτα-μαριονέτες που είτε διορίστηκαν άμεσα από τους Γερμανούς είτε δημιουργήθηκαν έπειτα από γερμανική πρωτοβουλία. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι ηγέτες των καθεστώτων-μαριονετών ήταν εγχώριοι φασίστες που διορίζονταν από τους ναζί, σε κανένα όμως από τα δορυφορικά καθεστώτα δεν ηγούνταν οι φασιστικές δυνάμεις, με τη μερική εξαίρεση της Ρουμανίας για ένα σύντομο διάλειμμα το 1940-41.

Ο Φασισμός των Λεγεωνάριων και ο Στρατιωτικός Δεξιός Ριζοσπαστισμός στη Δορυφορική Ρουμανία

Στη Ρουμανία, η ωμή δράση της αστυνομίας του καρολικού καθεστώτος είχε ως αποτέλεσμα την καταστολή της Λεγεώνας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, αλλά όχι και τη διάλυσή της. Την ίδια στιγμή που το καρολικό καθεστώς κατακλυζόνταν και υπονομευόταν από τα διεθνή γεγονότα, η Λεγεώνα παρέμεινε ένα ισχυρό παράνομο κίνημα. Αν και οι αγγλογαλλικές εγγυήσεις του Απριλίου του 1939 στόχευαν στη διατήρηση της ανεξαρτησίας της Ρουμανίας, το ναζιστικό-σοβιετικό σύμφωνο και η κατάληψη της Πολωνίας έθεσαν στην πραγματικότητα τη Ρουμανία στη σφαίρα επιρροής της Γερμανίας. Ο Χίτλερ είχε θυμώσει με τη δολοφονία του Κοντρεάνου και άλλων λεγεωνάριων από το βασιλιά Κάρολο το 1938, αλλά αυτό που τον απασχολούσε περισσότερο ήταν πώς η Ρουμανία θα καταστεί ένας αξιόπιστος δορυφόρος της Γερμανίας στην προετοιμασία για τη μοιραία αντιπαράθεσή της με τη Σοβιετική Ένωση.

Αυτό το σχέδιο δεν είχε πολλές πιθανότητες επιτυχίας για όσον καιρό ο Κάρολος, το καθεστώς του οποίου είχε ταυτιστεί με την πρώην αγγλογαλλική ηγεμονία, κυριαρχούσε στη ρουμανική κυβέρνηση. Η αυταρχική κυβέρνηση που διορίστηκε το 1938 δεν κατόρθωσε να αποκτήσει μια ευρεία βάση υποστήριξης, και τον Ιούνιο του 1940, μετά τον γερμανικό θρίαμβο στα δυτικά, ο Κάρολος άρχισε να απελπίζεται όλο και πιο πολύ. Επίσημα αποκήρυξε την ευθυγράμμιση της Ρουμανίας με τη Μεγάλη Βρετανία και κατάργησε το σχετικά μετριοπαθές και αναποτελεσματικό Μέτωπο της Εθνικής Αναγέννησης, αντικαθιστώντας το με το πιο ριζοσπαστικό Κόμμα του Έθνους, σχεδιασμένο ως ένα αυτοαποκαλούμενο ολοκληρωτικό ενωτικό κόμμα που θα μπορούσε να ενσωματώσει και τη Λεγεώνα.

Στη διάρκεια της δικτατορίας του Καρόλου, η Λεγεώνα είχε πολύ μικρές απώλειες όσον αφορά τη λαϊκή υποστήριξη προς αυτήν, αλλά η μεγάλη αδυναμία της ήταν η έλλειψη ηγεσίας. Ο κύριος αντικαταστάτης του Κοντρεάνου, ο δικηγόρος Χόρια Σίμα, ήταν ένας εξτρεμιστής που έκλινε προς την τρομοκρατία, και είχε πολύ μικρές πολιτικές και διοικητικές ικανότητες. Παραμέρισε πιο μετριοπαθείς και πιο κατάλληλες προσωπικότητες, αν και ποτέ δεν στάθηκε ικανός να αποκτήσει την ίδια αδιαμφισβήτητη υποστήριξη από τους λεγεωνάριους που απολάμβανε ο χαρισματικός Κοντρεάνου. Μετά την πτώση της Γαλλίας, ο Σίμα και οι άλλοι εξόριστοι λεγεωνάριοι άρχισαν να επιστρέφουν μυστικά από τη Γερμανία. Τον Ιούλιο, αυτός και οι σύντροφοί του αποφάσισαν να αποδεχθούν την προσφορά του Καρόλου· ο Σίμα και δύο άλλοι ηγέτες της Λεγεώνας αποδέχθηκαν υπουργικές θέσεις στη ρουμανική κυβέρνηση, αν και ο Σίμα ένα μήνα αργότερα παραιτήθηκε λόγω της ισχυρής πίεσης μέσα από τη Λεγεώνα για την παραίτηση του βασιλιά. Τον Αύγουστο ανακοινώθηκε από τη γερμανική κυβέρνηση η Δεύτερη Επιδίκαση της Βιένης, η οποία αποστερούσε τη Ρουμανία από το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής της Τρανσιλβανίας, που παραχωρήθηκε στην Ουγγαρία. Αυτό προκάλεσε μαζικές διαμαρτυρίες από τους Ρουμάνους πολίτες, και το καθεστώς του Καρόλου έφτασε στο ναδίρ του. Μια άσχημα οργανωμένη κίνηση για πραξικόπημα από τη Λεγεώνα στις 3 Σεπτεμβρίου απέτυχε, αλλά η κυβέρνηση δεν μπορούσε να επιβιώσει άλλο.

Απελπισμένος ο Κάρολος στράφηκε προς τον στρατηγό Ίον Αντονέσκου, τον άνθρωπο με το μεγαλύτερο κύρος στη διοίκηση του στρατού, ο οποίος διατηρούσε καλές σχέσεις με τη Λεγεώνα. Ο Αντονέσκου συμφώνησε ν'αναλάβει το σχηματισμό κυβέρνησης, αλλά απαίτησε δικτατορικές εξουσίες. Αυτές του παραχωρήθηκαν από το βασιλιά, ο οποίος δεν κατανόησε

Ο Χορία Σίμα με τον στρατάρχη Ίον Αντονέσκου στο Βουκουρέστι, Σεπτέμβριος 1940

ότι ο καινούργιος δικτάτορας είχε έρθει σε συμφωνία με άλλους πολιτικούς ηγέτες για να ζητήσει την καθαίρεσή του. Έτσι ο Κάρολος, μην έχοντας άλλη εναλλακτική λύση, συγκατατέθηκε να παραιτηθεί υπέρ του γιου του πρίγκιπα Μιχαήλ.

Ο νέος Ρουμάνος δικτάτορας ήταν περισσότερο ένας δεξιός υπερεθνικιστής ριζοσπάστης παρά ένας αυθεντικός φασίστας, και θέλησε να δημιουργήσει ένα καινούργιο συντηρητικό κράτος που θα καταργούσε το Κοινοβούλιο και θα έκανε τη Ρουμανία μια δύναμη μεσαίου μεγέθους, με επιρροή στην Ανατολική Ευρώπη. Στις 6 Σεπτεμβρίου ο Μιχαήλ ανήλθε στο θρόνο, κι αμέσως επικύρωσε όλες τις εξουσίες του Αντονέσκου ως του νέου ηγέτη του ρουμανικού κράτους — ένα είδος στρατιωτικού Μουσολίνι. Ο Αντονέσκου θα προτιμούσε μια καθολικού τύπου ένωση όλων των μεγάλων πολιτικών κομμάτων υπό την αναγκαστική του διακυβέρνηση, αλλά οι Εθνικοί Αγρότες, και ως ένα βαθμό οι φιλελεύθεροι, παρέμεναν υπέρ της Βρετανίας και εναντίον των ναζί, και φαίνονταν απρόθυμοι να συνεργαστούν τελικώς στην κοινοβουλευτική κυβέρνηση, αν και εξέφραζαν την απο-

δοχή τους προς τη διακυβέρνηση από το στρατηγό κατά τη διάρκεια της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης.

Έτσι, ο Αντονέσκου στράφηκε προς τη Λεγεώνα ως τη μόνη εθνική δύναμη που μοιραζόταν μαζί του τον ακραίο εθνικισμό, τον αυταρχισμό και τον φιλογερμανικό προσανατολισμό. Διαπραγματεύτηκε έναν συνασπισμό με τη Λεγεώνα, και στις 15 Σεπτεμβρίου ανακοίνωσε τη δημιουργία ενός «Εθνικού Λεγεωναρικού Κράτους». Η Λεγεώνα κατέστη τότε το μοναδικό πολιτικό κόμμα της Ρουμανίας, και ο Σίμα εισήλθε στην κυβέρνηση ως αναπληρωτής πρωθυπουργός του Αντονέσκου. Άλλοι λεγεωνάριοι κατείχαν πέντε υπουργικές θέσεις, που συμπεριελάμβαναν τα υπουργεία Εξωτερικών, Εσωτερικών, Παιδείας και Θρησκευμάτων. Αυτό που ο Αντονέσκου είχε κατά νου ήταν μια διευθέτηση παρόμοια με αυτή του Φράνκο στην εθνικιστική Ισπανία το 1937. Ο ίδιος θα διατηρούσε την απόλυτη εξουσία, και κατέστησε σαφές στη Λεγεώνα ότι η ίδια δεν θα μπορούσε να κατέχει κρατική εξουσία.

Όμως τώρα η Λεγεώνα αποτελούσε την κυριότερη δύναμη στην καινούργια κυβέρνηση, κι έτσι, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, είχε γίνει το τέταρτο φασιστικού τύπου κόμμα που ερχόταν στην εξουσία. Αν και ο Αντονέσκου ανακηρύχθηκε ο επί τιμής ηγέτης του κινήματος των λεγεωνάριων, η κατάσταση διέφερε από αυτή της Ισπανίας αφού η Λεγεώνα ουσιαστικά παρέμενε αυτόνομη, με τους δικούς της διευθυντές, με τον Σίμα να παραμένει ο «Διοικητής», διαθέτοντας έτσι μια σημαντική μερίδα εξουσίας χωρίς να κυριαρχείται ολοκληρωτικά από το κράτος. Το αποτέλεσμα ήταν μια ασταθής διαρχία μεταξύ ενός στρατιωτικού δικτάτορα και ενός υποτελούς, αν και αυτόνομου, κόμματος.

Ο Αντονέσκου θέλησε να οικοδομήσει ένα «εθνικό ολοκληρωτικό κράτος» κατά το πρότυπο της ναζιστικής Νέας Τάξης, υπογράφοντας την Τριμερή Συμφωνία του Χίτλερ και επιτρέποντας, πολύ σύντομα, στις στρατιές του Χίτλερ να εισέλθουν στη Ρουμανία. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι έβλεπε το συμβιβασμό με τη Λεγεώνα ως την τελευταία πολιτική λύση, αλλά υπό το νέο σύστημα οι λεγεωνάριοι διατήρησαν πολλές επαρχιακές και τοπικές διοικητικές θέσεις, καθώς επίσης και την εξουσία να τοποθετούν τοπικούς αστυνομικούς διευθυντές. Είχαν τον έλεγχο της προπαγάνδας και οργάνωσαν μια ατέλειωτη σειρά από δημόσιες τελετές και παρελάσεις. Εξαπολύθηκε ένα κύμα τρομοκρατίας εναντίον των Εβραίων και των πολιτικών εχθρών, και τα τοπικά case verzi (πράσινα σπίτια ή κομματικά γραφεία) σ' ολόκληρη τη Ρουμανία έγιναν οι αίθουσες ανάκρισης και βασανιστηρίων, με το κόμμα να συμμαχεί με την κανονική αστυνομία. Ο Σίμα επανεισήγα-

γε τα Εργατικά Σώματα των λεγεωνάριων για να αντικαταστήσει τα συνδικάτα, και δημιουργήθηκε μια καινούργια πολιτοφυλακή, η Εργατική Φρουρά. Η Λεγεώνα άρχισε να δημιουργεί μια παράλληλη κυβερνητική δομή με δικά της στελέχη και να οργανώνει τη δική της αστυνομία. Μέσα σε λίγες εβδομάδες διορίστηκαν σε όλη τη χώρα «επίτροποι για τη ρουμανοποίηση» με ευρείες οικονομικές εξουσίες, και διοικητικά στελέχη που προέρχονταν από τη Λεγεώνα απέκτησαν ευρείες εξουσίες πάνω στη βιομηχανία. Ο Σίμα και άλλοι ηγέτες του κόμματος επεδίωξαν να εφαρμόσουν τις «εθνικοσοσιαλιστικές» αρχές, αλλά γενικά δεν είχαν τις απαραίτητες οικονομικές και τεχνικές γνώσεις· η «οικονομική τους επανάσταση» πολύ γρήγορα δημιούργησε ένα εντεινόμενο χάος. Πλούσιοι Εβραίοι απογυμνώθηκαν από τις περιουσίες τους, και η μεγάλη διαφθορά έγινε το χαρακτηριστικό της διοίκησης των λεγεωνάριων. Ήταν τέτοιος ο αριθμός των νέων μελών που εισέρευσαν στο κρατικό κόμμα, ώστε ο Σίμα άρχισε να παίρνει μέτρα για να μειώσει τους ρυθμούς στρατολόγησης. Ακόμα και όλα αυτά τα μέτρα όμως δεν ικανοποίησαν τους ηγέτες των λεγεωνάριων, και κατηγόρησαν το δικτάτορα ότι δεν ήταν αρκετά «ολοκληρωτικός» και ότι ήταν ανεκτικός σε άλλες επιρροές. Ήταν αποφασισμένοι για την επίτευξη της ολοκληρωτικής εξουσίας.

Παρ' όλ' αυτά, ο στρατηγός Αντονέσκου διατήρησε τη συνολική διοίκηση του ρουμανικού κράτους, τον άμεσο έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων, της παραστρατιωτικής αστυνομίας και της κεντρικής διοίκησης της αστυνομίας. Μετά τη σφαγή αυτών που κρατούνταν στη φυλακή για τη δολοφονία του Κοντρεάνου από τους λεγεωνάριους, καθώς επίσης και τη δολοφονία αρκετών προσωπικοτήτων εθνικής εμβέλειας, ο Αντονέσκου, επίσημα, διέλυσε την παράλληλη «αστυνομία των λεγεωνάριων» και απαίτησε την αναγνώρισή του όχι απλώς ως επιτίμου ηγέτη της Λεγεώνας αλλά ως απόλυτου διοικητή της, όπως έπραξε και ο Φράνκο με την ισπανική Φάλαγγα. Όταν ο διοικητής, ο Σίμα και τα άλλα αφεντικά των λεγεωνάριων αρνήθηκαν, ο Αντονέσκου αναγνώρισε την αναγκαιότητα της αποφασιστικής αναμέτρησης. Η προπαγάνδα των λεγεωνάριων διακήρυσσε ότι οι μπουρζουάδες δεν είχαν μέλλον στη Ρουμανία, και τώρα μιλούσαν για μια Νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου και για τη θυσία όλων των πιθανών πολιτικών τους αντιπάλων.

Όμως η δημοτικότητα των λεγεωνάριων έφθινε ραγδαία, λόγω των ακροτήτων και της ανικανότητας της ηγεσίας τους. Ακόμα και οι εργάτες, που αποτελούσαν ιδιαίτερο στόχο της προπαγάνδας των λεγεωνάριων, άρχισαν να απογοητεύονται, αφού ο «εθνικοσοσιαλισμός» των λεγεωνάριων

υπέτασσε την εργασία στον ιεραρχικό έλεγχο και είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της αταξίας στην οικονομία χωρίς να παρέχει ιδιαίτερα πλεονεκτήματα στους εργάτες. Ο Αντονέσκου αποφάσισε τότε να περιμένει λίγο περισσότερο, ώστε να βρει την κατάλληλη ευκαιρία όταν η Λεγεώνα θα είχε περιπέσει εντελώς σε ανυποληψία, και μετά να την εξοντώσει.[82]

Τον Ιανουάριο του 1941, στη Ρουμανία βρίσκονταν 170.000 Γερμανοί στρατιώτες, προετοιμαζόμενοι για την επικείμενη εισβολή στη Σοβιετική Ένωση. Ο Αντονέσκου κατάλαβε ότι δεν μπορούσε να κινηθεί αποφασιστικά εναντίον της Λεγεώνας χωρίς την έγκριση του Χίτλερ. Στις 14 Ιανουαρίου πέταξε στη Γερμανία, και είχε συνεχείς συζητήσεις με τον Φίρερ για αρκετές ημέρες. Φαίνεται ότι μεταξύ των δύο αναπτύχθηκε μια αυθεντική συμπάθεια, και ο Χίτλερ έφτασε στο σημείο να έχει για τον Αντονέσκου τη μεγαλύτερη εκτίμηση από οποιονδήποτε άλλο σύμμαχο ηγέτη της Ανατολικής Ευρώπης. Ο Αντονέσκου διαβεβαίωσε τον Χίτλερ για την πίστη του προς αυτόν και την υποστήριξή του στην πολιτική της Γερμανίας στην Ανατολική Ευρώπη, ιδιαίτερα εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Αφού εξιστόρησε στον Χίτλερ τις καταστροφικές συνέπειες που είχε ο συνασπισμός με τη Λεγεώνα, ο Χίτλερ του συνέστησε να αναλάβει προσωπικά τον απόλυτο έλεγχο της Λεγεώνας, αλλά διαβεβαίωσε τον Ρουμάνο δικτάτορα ότι σε κάθε περίπτωση θα είχε την υποστήριξή του για την επίλυση του προβλήματος.[83]

Επιστρέφοντας στο Βουκουρέστι, ο Αντονέσκου σύντομα ήρθε αντιμέτωπος με καινούργιες απαιτήσεις των λεγεωνάριων, που προφανώς είχαν και οι ίδιοι ενθαρρυνθεί από άλλους ναζί αξιωματούχους στο Βερολίνο. Έδρασε αστραπιαία για τον τερματισμό των «επιτροπών ρουμανοποίησης» που είχαν δημιουργήσει οικονομικό χάος, και αντικατέστησε επίσης τους επαρχιακούς λεγεωνάριους κυβερνήτες. Αυτό ήταν το έναυσμα για μια μαζική εξέγερση της Λεγεώνας στις 21 Ιανουαρίου, κατά την οποία κατέλαβαν πολλές τοπικές κυβερνήσεις και επικοινωνιακά κέντρα, ενώ εξαπέλυσαν ένα αιματηρό πογκρόμ στην κυριότερη εβραϊκή συνοικία της πρωτεύου-

---

82. Οι καλύτερες μελέτες για το συνασπισμό του Antonescu με τους λεγεωνάριους είναι του A. Heinen, *Die Legion «Erzengel Michael» in Rumänien* (Μόναχο, 1986), 415-53· N.M. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others* (Στάνφορντ, 1970), 309-30· K. Hitchins, *Rumania, 1866-1947* (Οξφόρδη, 1994), 451-68. Βλ. επίσης, I.C. Butnaru, *The Silent Holocaust: Romania and Its Jews* (Νέα Υόρκη, 1992), 68-88.

83. Η οριστική επισκόπηση των γερμανορουμανικών σχέσεων αυτής της περιόδου είναι του A. Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu: Die deutsch-rumänischen Beziehungen, 1938-1944* (Βισμπάντεν, 1965).

σας.[84] Ο Αντονέσκου περίμενε για δύο ακόμα ημέρες, κι αφού επανεπιβεβαίωσε τη συμφωνία του με τον Χίτλερ, ξεκίνησε την αντεπίθεσή του στις 5:00΄ π.μ. της 23ης, ανακτώντας πολύ γρήγορα τον έλεγχο της κατάστασης. Δεν έχει υπάρξει φασιστικό κίνημα που θα μπορούσε να κατατροπώσει έναν οργανωμένο στρατό, και η πολιτοφυλακή των λεγεωνάριων ηττήθηκε μάλλον εύκολα. Για μια ακόμα φορά, στο πιο ακραίο παράδειγμα τέτοιων αντιπαραθέσεων, ένα φασιστικό κίνημα συνθλίφτηκε από ένα δεξιό αυταρχικό καθεστώς. Ο Αντονέσκου κήρυξε παράνομη τη Λεγεώνα, και στις 15 Φεβρουαρίου του 1941 κατήργησε επίσημα το Εθνικό Κράτος των λεγεωνάριων. Λόγω των ακροτήτων της και της ανικανότητάς της, η Λεγεώνα έγινε «παραδόξως το πρώτο φασιστικό κίνημα που κατέρρευσε σε μια Ευρώπη όπου κυριαρχούσε η Γερμανία».[85] Ο Χίτλερ ίσως να προτιμούσε ο Αντονέσκου να μην είχε φτάσει τόσο μακριά, η κύρια ανησυχία του όμως ήταν για έναν πειθαρχημένο δορυφόρο στον οποίο θα μπορούσε να βασίζεται για την επικείμενη εισβολή στη Σοβιετική Ένωση, πράγμα που μπορούσε να εγγυηθεί ο Αντονέσκου. Ο Ρουμάνος δικτάτορας συνέλαβε 9.000 λεγεωνάριους (ανάμεσά τους και 218 ιερείς). Από αυτούς, 1.842 καταδικάστηκαν σε διάφορες ποινές από στρατοδικεία και 20 εκτελέστηκαν για φόνο.[86] Για μια ακόμη φορά ένα φασιστικό κίνημα είχε ηττηθεί από την αυταρχική Δεξιά.

Για τα επόμενα τρεισήμισι χρόνια, ο Αντονέσκου διοίκησε ως ένας δεξιός ριζοσπάστης εθνικιστής δικτάτορας με την υποστήριξη του στρατού, ενώ οι κύριοι πολιτικοί υποστηρικτές του ήταν οι Goga-Cuza «Εθνικοί Χριστιανοί» αντισημίτες. Το καθεστώς του τουλάχιστον ήταν πιο αποδεκτό από την επαίσχυντη τυραννία της Λεγεώνας, και οι δυνάμεις του συνασπίστηκαν με τις γερμανικές στην εισβολή εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Η Ρουμανία ανταμείφθηκε με την επιστροφή της Βουκοβίνας και της Βεσαραβίας, που ο Στάλιν είχε υφαρπάξει το 1940, και την κατοχή της νοτιοδυτικής γωνίας της Ουκρανίας μεταξύ των ποταμών Μπαγκ και Δνείστερου, περιοχή που βαφτίστηκε με τον νεολογισμό «Υπεριστρία».

Ο ρουμανικός στρατός πολέμησε καλύτερα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο απ' ό,τι στον Α΄, αλλά η πιο φρικαλέα πράξη του ήταν η ολοκληρωτική

84. Η καλύτερη παράθεση αυτοπτών μαρτύρων αυτών των φρικαλεοτήτων μπορεί να βρεθεί στο τελευταίο Κεφάλαιο του R. St. John, *Foreign Correspondent* (Νέα Υόρκη, 1957).

85. Nagy-Talavera, *Green Shirts*, 82. Αργότερα, ο Hitler διαμαρτύροταν ότι «ο Antonescu θα έπρεπε να είχε καταστήσει τη Λεγεώνα βάση της εξουσίας του — αφού πρώτα δολοφονούσε τον Sima». *Hitler's Secret Conversations* (Νέα Υόρκη, 1962), 227.

86. Hitchins, *Rumania*, 469.

σφαγή των Εβραίων στις καινούργιες υπό κατοχή περιοχές — μια γενοκτονία που επιχειρησιακά δεν συνδεόταν με τη ναζιστική Τελική Λύση. Αυτό το μη συστηματοποιημένο ολοκαύτωμα —που πραγματοποιήθηκε από τους Ρουμάνους στρατιώτες και την αστυνομία— είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο διακοσίων έως τριακοσίων χιλιάδων Εβραίων, και ήταν με μεγάλη διαφορά η μεγαλύτερη εκκαθάριση Εβραίων από μη γερμανικές δυνάμεις.[87] Εντούτοις, λίγο αργότερα μέσα στο 1942, ο Αντονέσκου άρχιζε να αλλάζει αυτές τις φρικαλέες πολιτικές. Στράφηκε προς μια νέα στρατηγική απελευθέρωσης κάποιων Εβραίων με λύτρα και έδειξε κάποιο βαθμό μεταμέλειας. Εβραίοι από τη Ρουμανία στέλνονταν συχνά σε στρατόπεδα εργασίας, αλλά ο Αντονέσκου αρνήθηκε να παραδώσει τους περισσότερους από αυτούς στα SS. Μετά την ήττα της Ρουμανίας εκτελέστηκε, το 1946, ως εγκληματίας πολέμου, ενώ πολλά εκατομμύρια λεγεωνάριων έγιναν δεκτά μαζικά μέσα στο ρουμανικό Κομουνιστικό Κόμμα, πράγμα που ίσως να αποτελεί τη μεγαλύτερη και πιο μαζική μετανάστευση πρώην φασιστών σε κομουνιστική ομάδα οπουδήποτε στην Ανατολική Ευρώπη.[88]

Αργότερα, το μεταπολεμικό κομουνιστικό καθεστώς αναβίωσε τον ακραίο εθνικισμό, και επανέφερε αυτάρεσκα το παλιό σύνθημα των λεγεωνάριων «Totul pentru Ţara» (Όλα για την Πατρίδα). Όπως αποδείχθηκε, ο ρουμανικός εθνικισμός επιβίωσε του κομουνισμού. Τον Απρίλιο του 1991, το καινούργιο δημοκρατικό ρουμανικό Κοινοβούλιο κράτησε ενός λεπτού σιγή στη μνήμη της 45ης επετείου από την εκτέλεση του Αντονέσκου. Δύο μήνες αργότερα, στην 50ή επέτειο της εισβολής στη Σοβιετική Ένωση, όπου συμμετείχαν και οι δυνάμεις του Αντονέσκου, μεγάλο μέρος των ρουμανικών μέσων μαζικής επικοινωνίας χαιρέτισε τη μνήμη «του μεγαλύτερου αντικομουνιστή της Ρουμανίας», τον οποίο κάποιοι θεωρούσαν ως τον μεγαλύτερο Ρουμάνο του αιώνα.[89]

---

87. Η καλύτερη περιγραφή στα αγγλικά είναι του Butnaru, *Silent Holocaust*.

88. Ο Sima και οι άλλοι ηγέτες των λεγεωνάριων που διέφυγαν στη Γερμανία το 1941 είχαν τεθεί υπό περιορισμό, όπως ακριβώς ο Pavelić και οι εμιγκρέδες της Ουστάσι στην Ιταλία μετά το 1934. Ως επακόλουθο της ανατροπής του Antonescu τον Αύγουστο του 1944 και της μεταστροφής των συμμαχιών της Ρουμανίας, ο Hitler έστησε μια εξόριστη κυβέρνηση-μαριονέτα από λεγεωνάριους υπό τον Sima στη Βιέννη. Όμως αυτή η ομάδα είχε δυσκολίες στο να προσελκύσει άλλους συνεργάτες. Πριν από το τέλος του πολέμου, υπό την ηγεσία της, σχηματίστηκε ένα σύνταγμα από Ρουμάνους αιχμαλώτους πολέμου που είχαν συλληφθεί από τους Γερμανούς. Heinen, *Die Legion*, 459-63.

89. Βλ. τη μελέτη του P. Hockenos, *Free to Hate: The Rise of the Right in Post-Communist Europe* (Νέα Υόρκη, 1993), 167-207.

Το Καθεστώς του Βισί και ο Γαλλικός Φασισμός

Το πιο σημαντικό από τα καινούργια καθεστώτα τα οποία αναδύθηκαν στις χώρες που ηττήθηκαν ή κατακτήθηκαν από τη Γερμανία, και το μόνο που είχε κάποιο, έστω και μικρό, βαθμό ανεξαρτησίας, ήταν το καθεστώς του Βισί. Περιορισμένο από τους όρους παράδοσης στην Κεντρική και τη Νοτιοανατολική Γαλλία, ή περίπου στο μισό της χώρας, το νέο καθεστώς, υπό τον 84χρονο στρατάρχη Φιλίπ Πετέν, απέκτησε μετά από νόμιμη ψηφοφορία στην τελευταία συνεδρίαση του τελευταίου δημοκρατικά εκλεγμένου Κοινοβουλίου της Τρίτης Δημοκρατίας το δικαίωμα της διακυβέρνησης με διατάγματα. Δεν δημιούργησε κάποιο καινούργιο πολιτικό κόμμα, αλλά βασίστηκε σ' έναν ευρύ ad hoc συνασπισμό μετριοπαθών, συντηρητικών και δεξιών. Το όνομά του προέρχεται από την επιλογή μιας επαρχιακής πόλης-θερέτρου στη Νοτιοκεντρική Γαλλία ως έδρας της κυβέρνησης, μιας επιλογής που έγινε λόγω της γεωγραφικής θέσης και του μεγάλου αριθμού ξενοδοχείων που υπήρχαν εκεί.

Την επόμενη μέρα της συγκλονιστικής ήττας της Γαλλίας, το καθεστώς του Βισί εξέφραζε την ευρεία συμφωνία για την ανάγκη πατριωτικής μεταρρύθμισης, κηρύσσοντας την «εθνική επανάσταση». Αυτό σήμαινε πρακτικά την κορπορατιστική αναδιάρθρωση της κρατικής πολιτικής, νέες οικονομικές ρυθμίσεις που έδιναν έμφαση στο συντονισμό και τον εκσυγχρονισμό, μαζί με την προσπάθεια για ένα είδος πολιτιστικής επανάστασης βασισμένης στις συντηρητικές αξίες και στις μεγάλες οικογένειες. Επανήλθε η θρησκευτική κατήχηση στα σχολεία, δόθηκε έμφαση στη φυσική αγωγή, αποθαρρύνθηκε το αλκοόλ, και το κεντρικό σύνθημα ήταν «Εργασία, Οικογένεια, Πατρίδα». Όπως μάλιστα αποφαίνεται ένας έγκυρος ιστορικός, το μείγμα συντηρητισμού, νεοπαραδοσιακότητας και εκσυγχρονιστικής τεχνοκρατίας του Βισί, «ως ένα βαθμό μοναδικό μεταξύ των υπό ζυγό εθνών της Δυτικής Ευρώπης [...] πήγε πέρα από την απλή διαχείριση [...] για να φέρει εις πέρας μια εγχώρια επανάσταση στους θεσμούς και τις αξίες».[90]

Το καθεστώς του Βισί ήταν ένα μετριοπαθές δεξιό αυταρχικό καθεστώς (αν και με εντεινόμενες αποχρώσεις δεξιού ριζοσπαστισμού), που ταυτιζόταν περισσότερο με τον Φράνκο και τον Σαλαζάρ παρά με τον Χίτλερ και τον Μουσολίνι. Ο γηραλέος Πετέν λειτουργούσε καθαρά ως μια εθνική πατρική μορφή την επομένη της καταστροφής, στρέφοντας τη Γαλλία από τα λάθη των πρόσφατων αποφάσεων στην αποκατάσταση των παραδοσια-

90. R.O. Paxton, *Vichy France* (Νέα Υόρκη, 1972), 20.

κών αξιών, αλλά η κυβέρνησή του επεδίωξε επίσης να ενισχύσει νέες μορφές οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Ο καθολικισμός πιθανόν να ήταν το πιο σημαντικό στοιχείο, αλλά οι συντηρητικοί και οι δεξιοί περιτριγυρίζονταν επίσης από μια νέα μερίδα νεοφιλελευθέρων που επεδίωκαν να χρησιμοποιήσουν την «εθνική επανάσταση» ώστε να καθαρίσουν το φιλελευθερισμό από τις δημοκρατικές ακρότητες και να αποκαταστήσουν έναν πρότερο ελιτισμό, ενώ θα διατηρούσαν παράλληλα μια μερικώς αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Εξίσου σημαντικοί ήταν οι ειδικοί και οι τεχνοκράτες που τοποθετήθηκαν ως υπεύθυνοι της οικονομικής αναδιαρθρωτικής πολιτικής, των οποίων η εργασία άνοιξε καινούργιους δρόμους στο σχεδιασμό και την ανάπτυξη που διατήρησαν την αποφασιστική τους επιρροή και στη μεταπολεμική περίοδο. Τόσο στην κοινωνία όσο και στην οικονομία «δεν υπάρχει σχεδόν καμία πλευρά της κοινωνικής δομής που δεν ώθησε το Βισί προς την κατεύθυνση του μοντέλου των εκσυγχρονιστών», διότι «κατά τη διάρκεια του Βισί οι απόστολοι της ανάπτυξης κινήθηκαν από το περιθώριο στο κέντρο».[91] Η πολιτιστική ζωή παρέμεινε σχετικά ελεύθερη, και σε κάποιους τομείς ήταν αρκετά δραστήρια.[92] Τα καινούργια σχολικά βιβλία, μάλιστα, αποδείχθηκαν σε πολλές περιπτώσεις πολύ πιο επιστημονικά, αντικειμενικά και ισορροπημένα από τα παλιά, και μερικές φορές διατηρήθηκαν από τη δημοκρατική Τέταρτη Δημοκρατία μετά τον πόλεμο.

Η εξέλιξη του καθεστώτος του Βισί έγινε μέσα από μια σειρά φάσεων με διακριτά, ως ένα βαθμό, χαρακτηριστικά, συχνά όμως υπήρχαν αλληλοεπικαλύψεις, ή ακόμα και αντιφατικά στοιχεία.[93] Η αρχική φάση της «εθνικής επανάστασης» διήρκεσε από τον Ιούλιο του 1940 μέχρι τους πρώτους μήνες του 1941. Η δεύτερη, ή πιο ώριμη φάση, που διήρκεσε από το 1941 έως το 1943, χαρακτηρίστηκε από εντεινόμενο αυταρχισμό, καθώς επίσης

---

91. *Ο.π.*, 353, 356.

92. J.-P. Rioux, επιμ., *La vie culturelle sous Vichy* (Βρυξέλλες, 1990)· M. Serra, *Una cultura dell'autorità: La Francia di Vichy* (Μπάρι, 1980).

93. Ενώ η εργασία του Paxton είναι ίσως η καλύτερη, η βιβλιογραφία πάνω στο Βισί είναι εκτεταμένη. Ανάμεσα στις πιο σημαντικές μελέτες είναι των: M. Ferro, *Pétain* (Παρίσι, 1987)· H. Michel, *Pétain et le régime de Vichy* (Παρίσι, 1986)· W.D. Halls, *The Youth of Vichy France* (Οξφόρδη, 1981)· D. Peschanski & L. Gervereau, *La propaganda sous Vichy* (Παρίσι, 1990)· J.-P. Azéma & F. Bédarida, επιμ., *Vichy et les français* (Παρίσι, 1992)· J.F. Sweets, *Choices in Vichy France* (Νέα Υόρκη, 1986)· H. Rousso, *The Vichy Syndrome* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1991)· A. Chebel d'Appollonia, *L'extrême-droite en France de Maurras à Le Pen* (Βρυξέλλες, 1988), 224-73.

και από αύξηση της τεχνοκρατίας. Η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς δημιουργήθηκε σχεδόν αμέσως, και το κράτος προώθησε διάφορες οργανώσεις νεολαίας, αν και η καθολική εκκλησία μαζί με άλλες συντηρητικές ομάδες που είχαν επιρροή ακύρωσαν τη δημιουργία μιας εθνικής ομάδας νεολαίας. Η καινούργια οργάνωση των βετεράνων, η Légion Française des Combattants, που αριθμούσε 650.000 μέλη στις αρχές του 1941, ήταν γενικά χαμηλών τόνων. Το πιο σημαντικό φαινόμενο ήταν η αύξηση του ίδιου του κρατικού μηχανισμού (αύξηση που αντέβαινε τις συντηρητικές αρχές της «εθνικής επανάστασης»), η γραφειοκρατία του οποίου μέσα σε τρία χρόνια αυξήθηκε κατά 65%.

Οι αυθεντικοί Γάλλοι φασίστες και πρωτοφασίστες παρέμειναν κυρίως στη βόρεια γερμανοκρατούμενη ζώνη, κέντρο της οποίας ήταν το Παρίσι, αναγνωρίζοντας ότι θα αντλούσαν μεγαλύτερη υποστήριξη από τους ναζί παρά από τους πετενιστές. Αρχικά η μεγαλύτερη εξαίρεση ήταν ο Μαρσέλ Ντεά, που εγκαινίασε την ολοκληρωτική του μετάβαση από το «νεοσοσιαλισμό» στον αυθεντικό φασισμό μόνον έπειτα από τη γαλλική ήττα. Ήδη από τα τέλη Ιουλίου του 1940 ο Ντεά παρουσίασε στην κυβέρνηση του Βισί ένα σχέδιο για την οργάνωση ενός και μοναδικού κόμματος-κράτους, αλλά αυτό συνάντησε την αντίθεση όλων των μερίδων, από τους μετανιωμένους νεοφιλελεύθερους έως τη ριζοσπαστική Δεξιά του Σαρλ Μορά. Μετά από δύο μήνες ο Ντεά μετακόμισε στο Παρίσι. Ακόμα μια προσπάθεια έγινε από έναν ετερόκλητο συνασπισμό δεξιών και πρωτοφασιστών, που παρουσίασαν ένα δεύτερο σχέδιο για τη δημιουργία ενός και μοναδικού κρατικού κόμματος στις αρχές του 1941, αλλά και σ' αυτή την πρόταση τέθηκε βέτο.[94]

Καθώς όλο και πιο έντονα τεχνοκρατικά στοιχεία εισέρχονταν στην οικονομική διαχείριση, το καθεστώς, μετά από μια σημαντική ομιλία του Πετέν τον Αύγουστο του 1941, άρχισε να μεταστρέφεται προς πιο αυταρχικές κατευθύνσεις. Ανακοίνωσε την επίσημη κατάργηση των πολιτικών κομμάτων (τα οποία την προηγούμενη χρονιά είχαν περιπέσει σε μαρασμό από την αχρηστία), τη δημιουργία ενός καινούργιου συστήματος ειδικών δικαστηρίων και μιας καινούργιας εθνικής αστυνομίας, μαζί με τον αυστηρότερο έλεγχο της τοπικής αστυνομίας. Το 1942-43 ψηφίστηκαν νόμοι υποχρεωτικής εργασίας, ώστε να διευκολύνουν την κινητοποίηση των νέων για εργασία στη Γερμανία. Η πρώτη αντισημιτική νομοθεσία παρουσιάστηκε

94. Η καλύτερη ανάλυση της σχέσης του καθεστώτος του Βισί και του κατηγορικού φασισμού είναι του M. Cointet-Labrousse, *Vichy et le fascisme* (Βρυξέλλες, 1987).

ήδη από τον Οκτώβριο του 1940, και ακολούθησαν αυστηρότερα μέτρα, ορισμένα από τα οποία βασίζονταν σε οικογενειακούς και φυλετικούς όρους παρά σε θρησκευτικούς, και που ολοκληρώθηκαν με τη γαλλική αστυνομία να κάνει τη δουλειά των SS συλλαμβάνοντας δεκάδες χιλιάδες Εβραίους που παραδόθηκαν στους επικεφαλής της Τελικής Λύσης.[95] Το καθεστώς του Βισί δεν ήταν φασιστικό, αλλά η πολιτική του για τους Εβραίους ήταν πιο καταστροφική από αυτή του ιταλικού φασισμού. Στις αρχές του 1943 έλαβαν χώρα αρκετά επεισόδια στα σύνορα μεταξύ των δύο καθεστώτων στη Νοτιοανατολική Γαλλία, στα οποία Εβραίοι κυνηγημένοι από την αστυνομία του Βισί προστατεύονταν από τους Ιταλούς.

Το καθεστώς του Βισί ήταν το μόνο σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη με το οποίο η κυβέρνηση του Τρίτου Ράιχ διατηρούσε πλήρεις επίσημες διπλωματικές σχέσεις, όπως ακριβώς με ένα ανεξάρτητο κράτος. Διατήρησε την τεράστια γαλλική αποικιακή αυτοκρατορία στο εξωτερικό και έναν από τους μεγαλύτερους στόλους, αν και ο στρατός του περιορίστηκε λόγω της ανακωχής σε λιγότερο από 75.000 άντρες. Οι ηγέτες του ήταν προετοιμασμένοι για μια πιο στενή συνεργασία με τη χιτλερική Νέα Τάξη (επιχειρώντας μια περιορισμένη στρατιωτική αναμέτρηση με την Ελεύθερη Γαλλία του Ντε Γκολ σε ένα μέρος της γαλλικής Αφρικής το 1941-42), και ήταν ο Χίτλερ που αποφάσισε να μην προχωρήσει σε στενότερες σχέσεις με το καθεστώς του Βισί. Δεν θέλησε να παραχωρήσει στην ηττημένη Γαλλία τίποτε παραπάνω από αυτό που θεωρούσε ως το ελάχιστο για να τους διατηρήσει ευθυγραμμισμένους έως την επίτευξη της τελικής νίκης επί της Βρετανίας και της Σοβιετικής Ένωσης, σχεδιάζοντας να αποσπάσει ακόμα περισσότερα την ώρα της τελικής νίκης.[96] Μακροπρόθεσμα, οι προσπάθειες του Βισί για συνεργασία με τον Αδόλφο Χίτλερ έφεραν μικρές ανταμοιβές, δεν ελάφρωσαν ιδιαίτερα τον γερμανικό ζυγό, και μπορεί να διευκόλυναν τους Γερμανούς στο να εκμεταλλευτούν σε έντονο βαθμό τη γαλλική οικονομία.

Ενώ η κυβέρνηση του Πετέν ακολουθούσε τη βασανιστική και αντιφατική της πορεία, οι φασίστες ηγέτες είχαν τη βάση τους στο Παρίσι. Το μόνο ξεκάθαρα γαλλικό φασιστικό κίνημα της δεκαετίας του '30, το Κόμμα των Φρανκιστών του Μαρσέλ Μπουκάρ, παρέμενε δραστήριο. Ο φρανκισμός είχε εμπνευστεί πιο πολύ από την Ιταλία παρά από τη Γερμανία, και

95. P. Webster, *Pétain's Crime: The Complete Story of French Collaboration in the Holocaust* (Σικάγο, 1990).

96. Βλ. E. Jäckel, *La France dans l'Europe de Hitler* (Παρίσι, 1968).

τα πρώτα χρόνια υπήρχαν λίγοι Εβραίοι μεταξύ των μελών του. Όμως στη διάρκεια της κατοχής έγινε σφόδρα αντισημιτικό. Διακήρυττε την πλήρη συνεργασία με το Τρίτο Ράιχ και τον «σοσιαλιστικό ριζοσπαστισμό» του, αλλά στην πραγματικότητα ποτέ δεν είχε περισσότερα από λίγες χιλιάδες μέλη. Η πιο καταστροφική του δράση ήταν η συμμετοχή του στις ειδικές αστυνομικές μονάδες εναντίον της αντίστασης στην τελευταία κατοχική περίοδο.[97]

Ως η μεγαλύτερη ομάδα εμφανίστηκε και πάλι το Parti Populaire Français, καθώς ο Ζακ Ντοριό ολοκλήρωσε την πλήρη μεταστροφή του στο φασισμό υπό τη γερμανική κατοχή το 1940-41. Στην αρχή έπαιζε και με τις δύο πλευρές, διακηρύσσοντας την πίστη του στον Πετέν και αποκτώντας μια θέση στο διορισμένο από το στρατάρχη Εθνικό Συμβούλιο, ενώ έπαιρνε βοήθεια τόσο από το Βισί όσο και από τους Γερμανούς στο Παρίσι. Οι τελευταίοι εξουσιοδότησαν την αναβίωση του PPF στην κατεχόμενη ζώνη τον Απρίλιο του 1941, και από αυτό το σημείο ο Ντοριό εργάστηκε για να το μετασχηματίσει σε ένα μεγάλο, όπως έλεγε, «επαναστατικό και ολοκληρωτικό φασιστικό κόμμα». Το 1942 είχε αποκτήσει 30.000 περίπου μέλη, καθιστώντας το έτσι το μεγαλύτερο γαλλικό φασιστικό κόμμα στη διάρκεια του πολέμου, αν και τα ενεργά στελέχη ποτέ δεν ξεπέρασαν τις 7.000. Το κοινωνικό του προφίλ παρέμενε λίγο-πολύ το ίδιο: νεολαίοι, άνδρες, κάτοικοι των πόλεων, κατώτερη μεσοαστική τάξη και εργάτες, που προέρχονταν κυρίως από τις περιοχές του Παρισιού και της Λιόν, τη Μασαλία και την Κορσική. Αν και οι περισσότεροι είχαν εισέλθει πρόσφατα στο κόμμα, 22% από αυτούς ήταν πρώην κομουνιστές, 26% πρώην δεξιοί. Ο Ντοριό προσέφερε τις πολυτιμότερες υπηρεσίες από κάθε άλλο συνεργάτη φασίστα των Γερμανών στις γερμανικές πολεμικές προσπάθειες, βοηθώντας στη δημιουργία μιας μονάδας Γάλλων εθελοντών για να πολεμήσουν στο ανατολικό μέτωπο, τη Légion des Volontaires Français (LVF). Αυτή η μονάδα όμως, αν και υποστηρίχθηκε και από άλλες φασιστικές ομάδες, φαίνεται ότι κατόρθωσε να συγκεντρώσει μόνον 4.000 μάχιμους άντρες, που κατά κύριο λόγο χρησιμοποιήθηκαν σε δευτερεύοντες πολεμικούς ρόλους. Οι γερμανικές αρχές περιόρισαν προσεκτικά το βαθμό της υποστήριξης και της αναγνώρισής τους προς τον Ντοριό, προτιμώντας να διατηρήσουν διαιρεμένες τις γαλλικές ομάδες. Το PPF πράγματι έγινε το μοναδικό γαλλικό φασιστικό κόμμα που απέκτησε κάποιο είδος εξουσίας, αφού οι

---

97. A. Deniel, *Bucard et le Francisme: Les seuls fascistes français* (Παρίσι, 1979), 137-279.

ηγέτες του στην Τυνησία, μαζί με άλλους συνεργάτες, κατόρθωσαν να αναλάβουν την πολιτική διακυβέρνηση της χώρας, υποστηρίζοντας την άμυνα της Βέρμαχτ σ' αυτή την περιοχή από τον Νοέμβριο του 1942 έως τον Μάιο του 1943.

Ο Μαρσέλ Ντεά εγκαινίασε το δεύτερο μεγαλύτερο από τα γαλλικά κινήματα, όταν ξεκίνησε το Επανασυστημένο Εθνικό Μέτωπο (RNP) στο Παρίσι τον Ιανουάριο του 1941. Αυτό που κυρίως διαχώριζε το RNP από το PPF ήταν ότι το καινούργιο κόμμα του Ντεά συνέχιζε να εκφράζει ιδεολογικά τη σοσιαλιστική καταγωγή του ηγέτη του, κι έτσι έγινε το πιο «αριστερό φασιστικό» από τα μικρά κινήματα, ενώ το PPF, παρά (ή ίσως λόγω) της σημαντικής μερίδας πρώην κομουνιστών μέσα στις τάξεις του, προσπάθησε να προσεγγίσει περισσότερο το ναζισμό. Ο Ντεά επικαλούνταν ανοιχτά την κληρονομιά της Γαλλικής Επανάστασης κι έδινε έμφαση στον κορπορατιστικό οικονομικό σχεδιασμό, τη συνδικαλιστική οργάνωση και τη διοικητική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση πολύ περισσότερο απ' ό,τι στην άμεση δράση και το μιλιταρισμό. Φαίνεται ότι δεν είχε πάρει οικονομική βοήθεια από μεγάλες επιχειρήσεις κι ότι ποτέ δεν έχασε τον αρχικό του προσανατολισμό προς το διεθνισμό κι ένα είδος «ειρηνικού φασισμού». Στη μελλοντική του φασιστική ουτοπία, ο Ντεά πρότεινε ακόμη τη διατήρηση της καθολικής ψηφοφορίας στο επίπεδο των δήμων, και κράτησε μια πιο μετριοπαθή αντισημιτική στάση από τους περισσότερο φανατικούς φασίστες ανταγωνιστές του. Φιλοσοφικά και ιδεολογικά μπορεί να μην είχε ολοκληρώσει ποτέ την πλήρη μεταστροφή του στο φασισμό, αφού φαινόταν ότι μεταφυσικά και επιστημολογικά παρέμενε ένας οπαδός του ιστορικού υλισμού. Ο «αριστερός φασισμός» του Ντεά έγινε ανεκτός, ακόμα και υποστηρίχθηκε, από τις γερμανικές αρχές ως μια χρήσιμη προσπάθεια προσηλυτισμού ενός κομματιού της γαλλικής Αριστεράς στο Τρίτο Ράιχ. Στο απόγειό του, το 1942, το RNP αριθμούσε περίπου 20.000 μέλη (συγκεντρωμένα στην περιοχή του Παρισιού), αλλά ο αριθμός τους έπεσε στις 10.000 τον επόμενο χρόνο.

Αν και σχημάτισε τη δική του πολιτοφυλακή, όπως και τα άλλα φασιστικά κόμματα, το RNP δεν υποστήριζε ένθερμα τη βία.[98]

Πέρα από αυτές τις τρεις ομάδες, υπήρχαν διάφορα άλλα μικροσκοπικά υπό διαμόρφωση φασιστικά κόμματα. Το πιο σημαντικό ήταν το επονομα-

---

98. Η καλύτερη περιγραφή του Doriot και του Déat στη διάρκεια αυτής της φάσης μπορεί να βρεθεί στο P. Burrin, *La dérive fasciste* (Παρίσι, 1986), και στο J.-P. Brunet, *Jacques Doriot* (Παρίσι, 1986).

ζόμενο Mouvement Social Revolutionnaire του Ευγένιου Ντελόνκλ, το οποίο στη συνέχεια διαμόρφωσε μικρές ομάδες πολιτοφυλακής και αστυνομίας που εμπλέκονταν σε τρομοκρατικές πράξεις και πολέμησαν την αντίσταση. Άλλες μικρές ομάδες ήταν το Parti Français National Collectiviste του Πιερ Κλεμεντί, το Parti National-Socialiste Française του Κριστιάν Μεσάζ, και το Croisade Français du National Socialisme, με αρχηγό τον Μ. Μπερνάρ ντε λα Γκατινέ.[99]

Η κρίση του τελευταίου χρόνου της γερμανικής κατοχής επέβαλε μια περισσότερο ημιφασιστική κατεύθυνση και στο καθεστώς του Βισί. Αρχικά, το καλοκαίρι του 1940, το απερχόμενο Κοινοβούλιο είχε αναθέσει στην κυβέρνηση του Πετέν την προετοιμασία ενός καινούργιου συντάγματος. Τον Ιανουάριο του 1941 ο Πετέν δημιούργησε ένα καινούργιο Εθνικό Συμβούλιο με 213 διορισμένα μέλη, ώστε να προετοιμάσουν αυτό το κείμενο. Η τελική εκδοχή του κειμένου ετοιμάστηκε το 1943, και πρότεινε ένα Κοινοβούλιο βασισμένο στην οικογενειακή, και όχι στην καθολική, ψήφο και την κορπορατιστική οικονομική δομή. Η τοπική και περιφερειακή κυβέρνηση μπορούσε να βασίζεται σε μερικώς άμεσες εκλογές, αλλά γενικά θα κυριαρχούνταν από έμμεσες και κορπορατιστικές διαδικασίες. Ο Πετέν θα παρέμενε αρχηγός του κράτους εφ' όρου ζωής, με τους διαδόχους να διατηρούν τη διακυβέρνηση για δέκα χρόνια και να έχουν την εξουσία να κυριαρχούν στη νομοθετική εξουσία. Τον Νοέμβριο του 1943, καθώς η θέση της Γερμανίας στον πόλεμο χειροτέρευε, η κυβέρνηση του Πετέν αποφάσισε ότι θα ήταν συνετό να προσπαθήσει να αποκαταστήσει την ιστορική νομιμότητα με το να καλέσει και πάλι το παλιό Κοινοβούλιο και να αποκτήσει την επιδοκιμασία του για ένα μέρος τουλάχιστον των μεταρρυθμίσεων, ιδιαίτερα την εξουσιοδότηση για την ενδυνάμωση της εκτελεστικής εξουσίας.[100] Από τη στιγμή που οι σύμμαχοι αποβιβάστηκαν στη Βόρεια

99. Περισσότερα στοιχεία γι' αυτές αλλά και γι' άλλες φασιστικές ομάδες μπορούν να βρεθούν στα: P. Ory, *Les collaborateurs, 1940-1945* (Παρίσι, 1976)· M. Cotta, *La collaboration, 1940-1944* (Παρίσι, 1964)· G. Hirschfeld & P.S. Marsh, επιμ., *Collaboration in France* (Νέα Υόρκη, 1989)· B.M. Gordon, *Collaboration in France during the Second World War* (Ιθάκα, 1980)· P. Milza, *Le fascisme français* (Παρίσι, 1987), 250-74. Βλ. επίσης, E. Dejonghe, επιμ., *L'Occupation en France et en Belgique, 1940-1944*, 2 τ. (Λιλ, 1987)· J.F. Sweets, «Hold That Pendulum! Redefining Fascism, Collaborationism and Resistance in France», *French Historical Studies*, 15:4 (1988), 731-58.

100. Το καθεστώς του Pétain γενικά απολάμβανε της υποστήριξης των περισσοτέρων Γάλλων πολιτών στη διάρκεια των δύο πρώτων χρόνων, αλλά το 1942 η υποστήριξη μετετράπη σε κριτική, ενώ το 1943 σε καθαρή υποστήριξη προς τους συμμάχους. Βλ. P. Laborie, *L'opinion française sous Vichy* (Παρίσι, 1990).

Αφρική τον Νοέμβριο του 1942, ο χώρος επικράτειας του καθεστώτος του Βισί ήταν υπό την άμεση στρατιωτική κατοχή της Γερμανίας, και οι γερμανικές αρχές, αμέσως μόλις πληροφορήθηκαν τις προσπάθειες του Πετέν να κερδίσει και πάλι τη νόμιμη κάλυψη, έθεσαν βέτο. Από το σημείο αυτό κι έπειτα παρέμεινε απλώς ως μία διακοσμητική προσωπικότητα. Στις αρχές του 1944, σε μια αναδιοργάνωση της κυβέρνησης, δύο φασίστες μπήκαν στην κυβέρνηση για να καταλάβουν τα Υπουργεία Ασφαλείας και Πληροφοριών,[101] και τον Μάρτιο ο Ντεά έγινε Υπουργός Εργασίας.[102]

Το καλοκαίρι του 1944, κατά τη διάρκεια της απελευθέρωσης της Γαλλίας από τους συμμάχους, η κυβέρνηση του Βισί και η ελίτ των συνεργατών, με λίγες χιλιάδες οπαδούς, κινήθηκαν προς το Ζιγκμαρίγκεν στη Νοτιοδυτική Γερμανία. Εκεί δημιουργήθηκαν δύο διαφορετικά κέντρα εξουσίας: η Κυβερνητική Επιτροπή, με ηγέτη τον Ντεά και μερικές άλλες προσωπικότητες, και η Επιτροπή της Γαλλικής Απελευθέρωσης, που ο Ντοριό εξουσιοδοτήθηκε να οργανώσει τον Ιανουάριο του 1945. Εκείνο τον καιρό ο Ντοριό, έχοντας την ξεκάθαρη υποστήριξη της γερμανικής κυβέρνησης και των SS, ήταν απασχολημένος με την αποστολή κατασκόπων και τις προετοιμασίες για ανταρτοπόλεμο στην απελευθερωμένη Γαλλία. Καθώς βρισκόταν στη διαδικασία τού να πείσει κάποια απομεινάρια του καθεστώτος του Βισί να υποστηρίξουν τη δική του επιτροπή, σκοτώθηκε ξαφνικά σε συμμαχικό βομβαρδισμό σε έναν γερμανικό δρόμο τον Φεβρουάριο του 1945.[103]

Η Σλοβακική Δημοκρατία

Η Σλοβακική Δημοκρατία δημιουργήθηκε υπό την προστασία του Χίτλερ και μετά από τη διάλυση της Τσεχοσλοβακίας τον Μάρτιο του 1939, και ως ένα βαθμό μπορεί να θεωρηθεί σαν μια πιο οπισθοδρομική και δεξιά κληρική εκδοχή του Βισί. Βασίστηκε στο Σλοβακικό Κόμμα του Λαού, ένα καθολικό εθνικιστικό-λαϊκιστικό κίνημα που ιδρύθηκε στα τέλη του Α΄ Πα-

---

101. Υπουργός Ασφαλείας ήταν ο Joseph Darnand, ηγέτης της Milice, μιας ειδικής αστυνομίας η οποία πολέμησε με ωμότητα την αντίσταση και καταδίωξε τους Εβραίους και τους υποτιθέμενους εχθρούς. Βλ. J. Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice* (Παρίσι, 1969).

102. A. Brissaud, *La dernière année de Vichy, 1943-1944* (Παρίσι, 1965).

103. Για την τελική φάση, βλ. H. Rousso, *Pétain et la fin de la collaboration* (Βρυξέλλες, 1984).

γκοσμίου Πολέμου, πολύ θρησκευόμενο στην κουλτούρα του και μετριοπαθές, δεξιό και αυταρχικό στις πολιτικές του κατευθύνσεις. Στις εκλογές του 1935 είχε κερδίσει το 30% των ψήφων στη Σλοβακία, όχι μακριά από τον μέσο όρο του σε πρόσφατες αναμετρήσεις, καθιστάμενο έτσι το κόμμα με το μεγαλύτερο ποσοστό στη Σλοβακία, όχι όμως και πλειοψηφικό. Οι ακραίες μερίδες είχαν γίνει πλήρως δεξιές ριζοσπαστικές, ακόμα και πρωτοφασιστικές, διατηρώντας σχέσεις με τους ναζί και με άλλα φασιστικά κόμματα σε γειτονικές χώρες. Την 1η Δεκεμβρίου του 1938, ως αποτέλεσμα των εξελίξεων μετά τις συμφωνίες του Μονάχου, δημιουργήθηκε μια αυτόνομη σλοβακική κυβέρνηση μέσα στην Τσεχοσλοβακία. Αυτή η κυβέρνηση κυριαρχούνταν πλήρως από το Σλοβακικό Κόμμα του Λαού, και σύντομα διέλυσε όλες τις άλλες πολιτικές ομάδες εκτός από αυτές που αντιπροσώπευαν τη μεγάλη ουγγρική και τις μικρές γερμανικές μειονότητες. Τρεισήμισι μήνες αργότερα ο Χίτλερ το παρότρυνε να κηρύξει την ανεξαρτησία της Σλοβακίας, πράγμα που του παρείχε τη δικαιολογία για να καταλάβει στρατιωτικά ό,τι είχε απομείνει από τις τσεχικές περιοχές. Μια συνθήκη στις 23 Μαρτίου του 1939 αναγνώριζε ότι η Σλοβακία, αν και «ανεξάρτητη», ήταν υπό την «προστασία» του Τρίτου Ράιχ.

Αφομοιώνοντας θεωρητικά όλες τις άλλες σλοβακικές πολιτικές ομάδες, το Κόμμα του Λαού μετονομάστηκε σε Κόμμα της Εθνικής Ενότητας. Το σλοβακικό σύνταγμα του Ιουλίου του 1939 αναγνώρισε ως βάση του τον «θεϊκό νόμο» και διακήρυξε τη «χριστιανική εθνική κοινότητα». Αναθεώρησε θεμελιώδεις νόμους, ακολουθώντας το πνεύμα περισσότερο του Ντόλφους και του Σαλαζάρ παρά του Μουσολίνι και του Χίτλερ. Οι εξουσίες του προέδρου δεν ήταν απεριόριστες, καθώς τις μοιραζόταν με το Συμβούλιο του Κράτους. Η κοινωνικοοικονομική φιλοσοφία της «χριστιανικής αλληλεγγύης», πάνω στην οποία βασιζόταν το κράτος, τελικά ώθησε προς το συντονισμό των κοινωνικών και οικονομικών θεσμών υπό την εποπτεία μιας κορπορατιστικής δομής, αλλά αυτό συνάντησε σημαντική αντίθεση, και τελικά ο ίδιος ο Χίτλερ έθεσε βέτο.

Ο Δρ. Γιόζεφ Τίσο, ο καθολικός ιεράρχης που έγινε ο πρώτος πρόεδρος τον Οκτώβριο του 1939, αποδείχθηκε τελικά ικανός να διατηρήσει το καθεστώς υπό τον έλεγχο της κληρικής Δεξιάς — αν και όχι χωρίς αμφισβητήσεις. Ο πρώτος πρωθυπουργός, ο Βόιτσεκ Τούκα, ήταν επίσης μία από τις ηγετικές πρωτοφασιστικές προσωπικότητες. Το 1938 το κόμμα οργάνωσε τους μελανοχίτωνες Ροντομπράνα (Άμυνα της Πατρώας Γης), που θα λειτουργούσαν ως κομματική πολιτοφυλακή μιμούμενοι τον ιταλικό φασισμό, αν και επέζησαν μόνο για τέσσερα χρόνια. Όταν έγινε πρωθυπουργός, ανα-

διαμόρφωσε τη Ροντομπράνα ως την ελίτ μονάδα της μεγαλύτερης Χλίνκα Φρουράς. Τον Μάιο του 1940, ο Τίσο, για να ελέγξει τον Τούκα, έθεσε τη Φρουρά υπό τον άμεσο έλεγχό του. Όμως δύο μήνες αργότερα, σ' ένα συνέδριο, ο Χίτλερ τον εξανάγκασε να επιτρέψει στον Τούκα να αναλάβει το Υπουργείο Εξωτερικών, καθώς επίσης και να τοποθετήσει μια άλλη ηγετική πρωτοφασιστική προσωπικότητα, τον Αλεξάντερ Μαχ, ως Υπουργό Εσωτερικών και επικεφαλής της Φρουράς. Από το σημείο αυτό, ο Τούκα και ο Μαχ εργάστηκαν για τη ναζιστικοποίηση του κόμματος, με τον Τούκα να καλεί δημόσια το 1941για την εγκαθίδρυση ενός «εθνικοσιαλιστικού» συστήματος στη Σλοβακία. Εντωμεταξύ, η σλοβακική κυβέρνηση υπέγραψε το Τριμερές Σύμφωνο του Χίτλερ, και τον Ιούνιο του 1941 κήρυξε τον πόλεμο στη Σοβιετική Ένωση, στέλνοντας πενήντα χιλιάδες στρατιώτες να πολεμήσουν στο πλευρό της Βέρμαχτ. Το κόμμα επηρεάστηκε άμεσα από τον ναζιστικό ρατσισμό, κι άρχισε να υιοθετεί με μεγαλύτερη ένταση τη φυλετική ταυτότητα ως ένα από τα δόγματα του σλοβακικού εθνικισμού, ερχόμενο σε αντίθεση με την καθολική του βάση. Τελικά όμως ο Τίσο πήρε το πάνω χέρι, εκμεταλλευόμενος την πρόκληση του Τούκα για διεύρυνση της ηγετικής θέσης του κράτους και της εξουσίας του, και επεξέτεινε τις προεδρικές εξουσίες σε τέτοιο βαθμό, ώστε τον Οκτώβριο του 1942 σταθεροποίησε την άνοδό του εις βάρος του Τούκα και του Μαχ. Ο Χίτλερ φαίνεται πως είχε αποδεχθεί το γεγονός ότι η πλειοψηφία της κληρικής πτέρυγας του κόμματος μπορούσε να παρέχει μεγαλύτερη σταθερότητα, και το 1943 η ηγεσία της Χλίνκα Φρουράς απορροφήθηκε από τη γραμματεία του κόμματος, υπό τον έλεγχο του Τίσο.[104]

Έτσι, η δορυφορική Σλοβακία παρέχει ακόμα ένα παράδειγμα της προτίμησης του Χίτλερ σε αξιόπιστα δεξιά καθεστώτα που θα απέφευγαν τις φασαρίες, αφού επικύρωσε φανερά τις εξουσίες των κληρικών συντηρητικών εις βάρος των πρωτοφασιστών ριζοσπαστών. Το σώμα των αξιωματικών του σλοβακικού στρατού ήταν από τους πιο αντιφασιστικούς σλοβακικούς θεσμούς, αν και η εξέγερση εναντίων των Γερμανών τον Αύγουστο του 1944, που επεδίωξε να απελευθερώσει τη Σλοβακία από τη σφαίρα επιρροής των ναζί, οργανώθηκε κυρίως από τη φιλελεύθερη και την κομουνιστική αντιπολίτευση. Ακόμα και κατά την τελική φάση της σύγκρουσης, όταν η Γερμανία κατείχε τη Σλοβακία, ο Χίτλερ δεν προσπάθησε να τοποθετήσει στην εξουσία τούς πρωτοφασίστες.

104. Y. Jellinek, *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, 1939-1945* (Μπόουλντερ, 1976)· J.K. Hensch, *Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik* (Κολονία, 1965).

Τρία Καθεστώτα-Μαριονέτες

Ο ΧΙΤΛΕΡ ΤΟΠΟΘΕΤΟΥΣΕ ΦΑΣΙΣΤΕΣ επικεφαλής των καθεστώτων-μαριονετών στις κατεχόμενες περιοχές μόνον όταν δεν είχε άλλη δυνατότητα, όταν δεν υπήρχαν διαθέσιμες άλλες πιο νόμιμες ή μετριοπαθείς δυνάμεις με μεγαλύτερη λαϊκή απήχηση. Ιδιαίτερα εντυπωσιακές είναι οι περιπτώσεις της Κροατίας, της κατεχόμενης Ιταλίας μετά την πτώση του φασισμού, και της Ουγγαρίας στη διάρκεια της τελικής φάσης αντίστασης στον Κόκκινο Στρατό.

Το Κροατικό Κράτος των Ουστάσι

Το πιο ανατριχιαστικό από τα ναζιστικά καθεστώτα-μαριονέτες και το μόνο που ανταγωνίστηκε σε αιματοχυσία ακόμα και το Τρίτο Ράιχ ήταν το κράτος των Ουστάσι στην κατεχόμενη Κροατία. Το κίνημα Ουστάσα (Εξέγερση) αντιπροσώπευε την πιο ακραία μορφή κροατικού εθνικισμού. Αναδύθηκε στη μεσοπολεμική Γιουγκοσλαβία μέσα από τις συνθήκες συγκεντρωτισμού και καταπίεσης που καλλιεργούσε ο Σέρβος βασιλιάς. Ιδρυτής του ήταν ένας νεαρός δικηγόρος, ο Άντε Πάβελιτς, που για κάποια περίοδο υπήρξε ηγέτης του παλιού κροατικού εθνικιστικού κινήματος, του Κόμματος των Δικαιωμάτων. Το 1929, όταν ο βασιλιάς Αλέξανδρος επέβαλε την άμεση δικτατορία του, ο Πάβελιτς αποφάσισε ότι χρειαζόταν μια πιο μαχητική οργάνωση, αφού το πλειοψηφικό κόμμα της Κροατίας, το Κροατικό Αγροτικό Κόμμα, ήταν βασικά μετριοπαθές και δημοκρατικό. Έτσι προχώρησε στην ίδρυση της Ουστάσα - Χρβάτσκα Ρεβολουσιονάρνα Οργκανιζάτσια (Εξέγερση - Κροατική Επαναστατική Οργάνωση, UHRO) για να προωθήσει τον μαχητικό ένοπλο αγώνα. Οι πιο μετριοπαθείς εθνικιστές δημιούργησαν μια διευρυμένη παράνομη εθνική πολιτοφυλακή, την Άμυνα του Κροατικού Οίκου (Χρβάτσκι Ντομόμπραν, HD), κι ένα κοινό μέτωπο κροατικών κομμάτων, την Κροατική Ένωση (HS), με την οποία ο Πάβελιτς συνεργαζόταν μέχρι το 1936.

Το 1932, ως Ηγέτης (Πογκλάβνικ) των Εξεγερμένων (Ουστάσι), ο Πάβελιτς ανέπτυξε μία χάρτα αρχών. Σ' αυτήν, ως σκοπός του κινήματος οριζόταν η επίτευξη ενός ανεξάρτητου κροατικού κράτους, που θα κατακτιόταν μέσα από την ένοπλη εξέγερση (ουστάνακ) του κροατικού λαού υπό την ηγεσία των Ουστάσι, που θα διηύθυναν το καινούργιο κράτος. Η Ουστάστβο βασίστηκε στην παράδοση του σκληροπυρηνικού κροατικού εθνικισμού, που χρονολογούνταν από τα τέλη του 19ου αιώνα, και στόχευε σε μια μεγάλη Κροατία που θα εμπεριείχε τη Δαλματία, μεγάλο μέρος της Βοσνίας, καθώς επίσης και την ίδια την Κροατία. Θεμελιακής σημασίας

θεωρούνταν η καθολική ταυτότητα, αν και οι Ουστάσι δεν ήσαν μέλη ενός καθαυτό καθολικού ή κληρικαλικού κινήματος. Προώθησαν την ιδέα ενός εθνικού μυστηρίου που θεωρούσε την Κροατία προπύργιο της χριστιανικής Δύσης, παλιότερα εναντίον των ανατολίτικων νομάδων, έπειτα εναντίον των Τούρκων εισβολέων, και σήμερα εναντίον της «ανατολικής» σλαβικής τυραννίας και του κομουνισμού. Έτσι, εκθείαζαν τις αρετές του πολεμιστή και την αναγκαιότητα της πάλης. Τα χαρακτηριστικά αυτά βασίζονταν στη διακριτή ταυτότητα και την «ανωτερότητα» των Κροατών απέναντι στους Σέρβους και τους άλλους «ανατολικούς» λαούς. Οι Κροάτες πολεμιστές θεωρούνταν, κοινωνικά, ως αγροτικός λαός, γι' αυτό και το μελλοντικό κράτος θα θεμελιωνόταν πάνω στην αγροτιά. Θεμελιακή κοινωνική δομή αυτού του κράτους θα ήταν η ζάντρουγκα, η αγροτική οικογενειακή κοινότητα, που έπρεπε να οικοδομηθεί πάνω στις βάσεις ενός καινούργιου, βασικά αντικαπιταλιστικού, οικονομικού συστήματος, αν και αυτό το σύστημα θα αποδεχόταν την ατομική ιδιοκτησία.

Αργότερα οι Ουστάσι ανέπτυξαν μια περίεργη φυλετική θεωρία, σύμφωνα με την οποία οι Κροάτες ήταν και «Δυτικοί» και «Γοτθικοί», ενώ δεν ήταν ούτε «Ανατολικοί» ούτε «Σλάβοι». Αυτή η θεωρία είχε επίσης το προτέρημα ότι «εξύψωνε» τους Κροάτες στη ναζιστική φυλετική ιεραρχία. Ο ρατσισμός των Ουστάσι δεν ήταν εντούτοις, με κανένα τρόπο, αποκλειστικά βιολογικός. Αρχικά σχεδιάστηκε έτσι ώστε να συμπεριλάβει τους Σέρβους που κατοικούσαν στην Κροατία από παλιά, υπό τον όρο ότι θα ασπάζονταν τον καθολικισμό, καθώς επίσης, με τον ίδιο όρο, και τους μουσουλμάνους της Βοσνίας. Η βάση αυτής της αντίληψης, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, ήταν πολιτισμική και εθνική, και αναπτύχθηκε περισσότερο πάνω στις ιταλικές φυλετικές ιδέες μάλλον παρά στη ναζιστική βιολογική εκδοχή. Καθώς το κίνημα του κροατικού εθνικισμού έκλεινε την πρώτη δεκαετία της ζωής του, άρχισε να γίνεται πιο έντονα αντισημιτικό.[105]

Στις αρχές της δεκαετίας του '30 οι Ουστάσι ήταν μια πάρα πολύ μικρή ομάδα, με ίσως όχι περισσότερα από κάπου 2.000 μέλη. Είχαν τον διπλάσιο αριθμό υποστηριχτών μεταξύ των Κροατών εμιγκρέδων του δυτικού ημισφαιρίου και δεν είχαν αναπτύξει ακόμα μια επεξεργασμένη θεωρία. Επιδίδονταν σε τρομοκρατικές πράξεις, που δεν ήταν όμως κάτι το καινοφανές στη Γιουγκοσλαβία, αφού το γιουγκοσλαβικό κράτος και οι σύμμαχοί του προωθούσαν κατασταλτικά μέτρα και συγκεκριμένες μορφές κρατικής τρο-

105. Βλ. την περιγραφή του δόγματος όπως παρουσιάζεται στο J.J. Sadkovich, *Italian Support for Croatian Separatism, 1927-1937* (Νέα Υόρκη, 1987), 133-62.

μοκρατίας, ιδιαίτερα το 1928-29, καθώς επίσης και τρομοκρατικές ενέργειες μέσα στην Ιταλία. Οι Ουστάσι εγκαινίασαν την άμεση δράση τους το 1931 με μια σειρά βομβαρδισμών και αρκετών δολοφονιών, που στρέφονταν εναντίον γεφυρών, σιδηροδρόμων και της γιουγκοσλαβικής αστυνομίας. Οι ενέργειες αυτές κλιμακώθηκαν τον επόμενο χρόνο με μια μικρή αντάρτικη επιδρομή στη Λίκα. Εντούτοις, η γιουγκοσλαβική δικτατορία δεν συνάντησε μεγάλη δυσκολία στην καταστολή αυτής της μικρής ομάδας, ενώ πράκτορές της προσπάθησαν να δολοφονήσουν τους ηγέτες των Ουστάσι καθώς και άλλους Κροάτες ηγέτες στο εξωτερικό. Τελικά, ο Πάβελιτς και οι οπαδοί του αποφάσισαν να χτυπήσουν τον επικεφαλής του κράτους. Μετά από μυστικές συνεννοήσεις με την IMRO, τη μακεδονική τρομοκρατική οργάνωση, τρεις πράκτορες των Ουστάσι συμμετείχαν ως συνεργάτες της IMRO στη δολοφονία του βασιλιά Αλέξανδρου και του Γάλλου Υπουργού Εξωτερικών στη Μασαλία τον Οκτώβριο του 1934.[106]

Ο Πάβελιτς στάθηκε αδύνατο να κερδίσει την υποστήριξη του Αγροτικού Κόμματος —της πλειοψηφικής δύναμης στην Κροατία— για τους βίαιους σχεδιασμούς του. Έτσι, αυτή η δραματική δολοφονία αποδείχθηκε ότι ήταν το αποκορύφωμα της προπολεμικής δράσης του κινήματος. Αν και το Αγροτικό Κόμμα συνέχισε να αναπτύσσει την παράνομη πολιτοφυλακή του (Ντομόμπραν, Άμυνα του Οίκου), παρέμενε πιστό στις αρχές της παθητικής αντίστασης. Ενώ στα πρώτα τους χρόνια οι Ουστάσι ήταν μια τρομοκρατική, εξεγερσιακή, πρωτοφασιστική οργάνωση, το 1936 ο Πάβελιτς διαχώρισε τη θέση του από τους μετριοπαθείς και μετακίνησε την οργάνωση προς πιο ανοιχτά φασιστικές και αντισημιτικές θέσεις. Ο ίδιος εξαναγκάστηκε να δίνει τις οδηγίες του από την εξορία, εξαρτώμενος από τη γενναιοδωρία των κυβερνήσεων της Ιταλίας και της Ουγγαρίας, αλλά το 1934 οι αντιδράσεις για τις δολοφονίες επέφεραν το κλείσιμο των γραφείων των Ουστάσι σ' αυτές τις δύο χώρες. Σύντομα το κίνημα έπαψε να υπάρχει, καθώς 500 ακτιβιστές τέθηκαν υπό περιορισμό στο εξωτερικό, αν και υπό επιεικείς συνθήκες (συμπεριλαμβανομένων 235 και του Πάβελιτς στην Ιταλία). Το μικρό δίκτυο που υπήρχε στην Κροατία στάθηκε ανίκανο να συντηρήσει την τρομοκρατική εκστρατεία.

Τα πρώτα χρόνια, καθώς ο Πάβελιτς προσπαθούσε να πείσει τις δυτικές κυβερνήσεις ότι μια ανεξάρτητη Κροατία θα ήταν μια δύναμη ειρήνης και σταθερότητας στα Βαλκάνια, πολλοί Ουστάσι αναζητούσαν έμπνευση από

---

106. J.J. Sadkovich, «Terrorism in Croatia, 1929-1934», *East European Quarterly*, 22:1 (Μάρτιος 1988): 55-79.

τη φασιστική Ιταλία. Το 1936-37, την περίοδο του περιορισμού του στην Ιταλία, ο Πάβελιτς ευθυγράμμισε απόλυτα τους Ουστάσι με τη φασιστική και ναζιστική Νέα Τάξη, και ενίσχυσε την ιδεολογική του ταύτιση με το φασισμό, αναμειγνύοντάς τον με έναν ρομαντικό αγροτισμό και έναν κροατικού τύπου «εθνικό καθολικισμό». Εντωμεταξύ, η ομάδα των εμιγκρέδων Ουστάσι στη Γερμανία, υπό την ηγεσία του Δρ. Μπράνιμιρ Ζέλιτς, μηχανορραφούσε για να στρέψει το κίνημα σε πιο ρατσιστικές και επηρεασμένες από τους ναζί θέσεις. Μετά τον Συμβιβασμό (Σποράτζουμ) του 1939, που για πρώτη φορά έδινε στους Κροάτες περίπου ισότιμα δικαιώματα και αντιπροσώπευση στη Γιουγκοσλαβία, οι παράνομοι Ουστάσι, μ' έναν αριθμό μελών που έφτανε περίπου τις 30-40.000 σ' έναν κροατικό πληθυσμό 6 εκατομμυρίων, προσπάθησαν να αυξήσουν τις τρομοκρατικές και ανατρεπτικές ενέργειές τους.

Η ήττα της Γιουγκοσλαβίας από τον γερμανικό Blitzkrieg τον Απρίλιο του 1941 άνοιξε το δρόμο για την τυπική κροατική ανεξαρτησία. Ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι συμφώνησαν στη διάλυση του γιουγκοσλαβικού κράτους. Ο Χίτλερ όμως, που προτιμούσε να παραδίδει τη διακυβέρνηση σε αξιόπιστους συντηρητικούς ή δεξιούς, προσέφερε την ηγεσία του νέου κροατικού κράτους στον Βλάντκο Μάσεκ, ηγέτη του πλειοψηφικού Κροατικού Αγροτικού Κόμματος. Η άρνηση όμως του Μάσεκ να παίξει το ρόλο του Κουίσλινγκ, υποχρέωσε τον Χίτλερ να παραδώσει την εξουσία στον Πάβελιτς και τους Ουστάσι. Ακόμα κι έτσι όμως, μεγάλο μέρος της Δαλματίας προσαρτήθηκε στην Ιταλία και το υπόλοιπο της Κροατίας μοιράστηκε σε γερμανική και ιταλική ζώνη στρατιωτικής κατοχής. Έτσι, το κράτος των Ουστάσι δεν απόλαυσε ποτέ τον ίδιο βαθμό αυτονομίας και τυπικής εδαφικής κυριαρχίας όπως η δορυφόρος Σλοβακία, παρόλο που συμμετείχε και στο Τριμερές Σύμφωνο και στην εισβολή στη Σοβιετική Ένωση. Με μια ξεχωριστή συμφωνία, ο Μουσολίνι εγγυήθηκε επίσημα την ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα του νέου κράτους, αν και πολύ σύντομα ο Χίτλερ κατέστησε σαφές ότι σκόπευε να διατηρήσει τον πλήρη έλεγχο της Κροατίας.

Έτσι, ο Πάβελιτς απελευθερώθηκε από τον μακρόχρονο, αν και σχετικά άνετο, περιορισμό του στην Ιταλία για να γίνει Πογκλάβνικ του Ανεξάρτητου Κράτους της Κροατίας (NDH), το οποίο ο ίδιος διαμόρφωσε ως μονοκομματικό καθεστώς, διακηρύσσοντας έναν αξεδιάλυτο μυστηριακό δεσμό μεταξύ του Πογκλάβνικ και του έθνους. Οι τάξεις των Ουστάσι διευρύνθηκαν υπέρμετρα με την εισδοχή χιλιάδων οπαδών του Αγροτικού Κόμματος. Πολύ γρήγορα το κόμμα αυτό τέθηκε εκτός νόμου, αν και οι αξιωματούχοι

του που υπηρετούσαν στην τοπική αυτοδιοίκηση στην πλειοψηφία τους παρέμεναν στις θέσεις τους εφόσον ορκίζονταν αφοσίωση στους Ουστάσι. Τα υπολείμματα του Αγροτικού Κόμματος διασπάστηκαν. Κάποιοι έγιναν φιλοουστάσι, άλλοι ουδέτεροι, και κάποιοι υποστήριξαν τελικά την κομουνιστική αντάρτικη αντιπολίτευση.

Οι Ουστάσι φαίνεται ότι είχαν γερές βάσεις στρατολόγησης στις κατώτερες τάξεις των πόλεων, στους φοιτητές, σε μερικούς Κροάτες διανοούμενους, καθώς και σε σημαντικά τμήματα του έντονα εθνικιστικού καθολικού κλήρου. Εντούτοις, το NDH επισήμως δεν ήταν καθολικό κίνημα, και λόγω των ακραίων μεθόδων αλλά και της θέσης του ως μαριονέτας δεν αναγνωρίστηκε ποτέ από το Βατικανό.

Το σύνταγμα του νέου κράτους όριζε τους Κροάτες ως μια ξεχωριστή φυλή, και το 1942 το NDH είχε αρχίσει να δημιουργεί ένα εθνικό εργατικό συνδικάτο, μαζί με τις απαρχές μιας «ένωσης επαγγελματικών επιμελητηρίων» που θα αποτελούσε μέρος ενός κορπορατιστικού οικονομικού συστήματος. Το καθεστώς διακήρυξε την αντίθεσή του στον καπιταλισμό και τον κομουνισμό, αναγνωρίζοντας την κροατική αγροτιά ως τη βάση του λαού και διατηρώντας την παραδοσιακή ημικοινοτική ζάντρουγκα ως το υπόδειγμα οικονομικής συγκυριαρχίας. Στη συνέχεια, το 1942 συγκλήθηκε στο Ζάγκρεμπ μια συμβουλευτική συνέλευση, με στόχο την προετοιμασία για τη διαμόρφωση ενός κανονικού κορπορατιστικού Κοινοβουλίου, αλλά φαίνεται ότι η ιδέα θορύβησε τον Πάβελιτς και δεν εφαρμόστηκε ποτέ.[107] Στην πραγματικότητα, η οργάνωση Ουστάσα, που είχε διογκωθεί υπέρμετρα, σπαρασσόταν από εσωτερικούς ανταγωνισμούς, και ποτέ δεν ενοποιήθηκε πλήρως ούτε ανέπτυξε μια αποκρυσταλλωμένη ιδεολογία ή ένα κρατικό σύστημα. Για την ασφάλεια πήρε την παλιά πολιτοφυλακή του Αγροτικού Κόμματος, τη Ντομόμπραν, και τη μετέτρεψε σε μια ευρεία δύναμη εδαφικής άμυνας, δημιουργώντας ειδικές δυνάμεις από ελίτ αποσπάσματα με 15.000 περίπου Ουστάσι μαχητές.

Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό του NDH ήταν η εξαιρετική εθνοτική βία. Μέσα σε λίγες μόνο εβδομάδες οι μονάδες-κρούσης των Ουστάσι προχώρησαν σε βίαιους προσηλυτισμούς, σε απελάσεις και στη μαζική εξόντωση της μεγάλης ορθόδοξης σερβικής μειονότητας μέσα στην Κροατία, η οποία αποτελούσε πάνω από το 20% του συνολικού πληθυσμού, ξεπερνώντας το ένα εκατομμύριο ανθρώπους. Αν και σ' έναν μικρό αριθμό επε-

---

107. Y. Jellinek, «An Authoritarian Parliament: The Croatian State Sabor of 1942», *Canadian Slavonic Papers*, 22:2 (Ιούνιος 1980), 259-73.

Ο Άντε Πάβελιτς συναντά τον Ιταλό Υπουργό Εξωτερικών Τσιάνο στη Βενετία στις 15 Δεκεμβρίου 1941

Ο Άντε Πάβελιτς συναντά τον Ιταλό Υπουργό Εξωτερικών Τσιάνο στη Βενετία στις 15 Δεκεμβρίου 1941

Ο Άντε Πάβελιτς συναντά τον Ιταλό Υπουργό Εξωτερικών Τσιάνο στη Βενετία στις 15 Δεκεμβρίου 1941

Ο Άντε Πάβελιτς συναντά τον Ιταλό Υπουργό Εξωτερικών Τσιάνο στη Βενετία στις 15 Δεκεμβρίου 1941

της Κροατίας, εκτός από μερικές χιλιάδες που κατόρθωσαν να διαφύγουν με ασφάλεια στην ιταλική ζώνη.

Δεν θα μπορέσουμε να εξακριβώσουμε ποτέ τον ακριβή αριθμό των Σέρβων και των άλλων (συμπεριλαμβανομένων των Εβραίων και των Τσιγγάνων) που σκοτώθηκαν στη μοναδική περίπτωση φασιστικής βίας που κατόρθωσε να συναγωνιστεί τους ίδιους τους ναζί. Αναλογικά, ο αριθμός των ανθρώπων που έχασαν τη ζωή τους στη Γιουγκοσλαβία κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν ο τρίτος υψηλότερος σε χώρα της Ευρώπης μετά την Πολωνία και τη Σοβιετική Ένωση. Όμως ο επίσημος αριθμός που παρουσίασε η μεταπολεμική κυβέρνηση της Γιουγκοσλαβίας (1,7 εκατομμύρια θάνατοι από μη φυσικά αίτια, ή 12% του συνολικού πληθυσμού) είναι μάλλον υπερβολικός, και το σύνολο των νεκρών πλησιάζει μάλλον το ένα εκατομμύριο. Η πλειοψηφία των θυμάτων συνιστούν το φόρο αίματος ενός απίστευτα μεγάλου συνόλου γεγονότων που περιλαμβάνει εμφυλίους, αντάρτικα, αντιαντάρτικες εκστρατείες, που κατέστρεψαν τις περιοχές της Γιουγκοσλαβίας στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στην περιοχή αυτή έλαβαν χώρα, ταυτόχρονα ή διαδοχικά, μία διεθνής σύρραξη και τρεις εμφύλιοι πόλεμοι· κομουνιστές αντάρτες μαζί με τους Σέρβους εθνικιστές Τσέτνικ εναντίον των δυνάμεων κατοχής του Άξονα και άλλες φορές εναντίον του Σέρβου ηγέτη-ανδρείκελου στρατηγού Μίλαν Νέντιτς (που διοικούσε την Κεντρική Σερβία για τους Γερμανούς), καθώς επίσης και εναντίον των σερβικών και βοσνιακών μονάδων του πρωτοφασιστικού κινήματος Ζμπορ. Παράλληλα, τόσο οι αντάρτες όσο και οι Τσέτνικ διεξήγαγαν τους δικούς τους αγώνες εναντίον των Ουστάσι, ενώ διοχέτευσαν, τελικά, το μεγαλύτερο μέρος της ενέργειάς τους στον μεταξύ τους πόλεμο.[108] Οι

108. Οι Τσέτνικ ήταν μια δεξιά ριζοσπαστική, ουσιαστικά μοναρχική και αυταρχική, σερβική δύναμη, που προχώρησε και αυτή σε εθνοτικές σφαγές. Είχαν τα δικά τους σχέδια για «εθνικές εκκαθαρίσεις» μετά τον πόλεμο, τα οποία ακύρωσε η ανάληψη της διακυβέρνησης από τους κομουνιστές. Βλ. J. Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks* (Στάνφορντ, 1975), 256-61.

Ίσως η κύρια διαμάχη γύρω από αυτή την πολύπλευρη σύγκρουση έχει να κάνει με το βαθμό στον οποίο τόσο οι αντάρτες όσο και οι Τσέτνικ επικεντρώθηκαν στον αγώνα εναντίον του Άξονα, παρά στους εσωτερικούς εμφύλιους πολέμους. Και οι αντάρτες είναι υπεύθυνοι για χιλιάδες εν ψυχρώ εκτελέσεις, αλλά υποτίθεται ότι είχαν στρέψει τις περισσότερές τους δυνάμεις στον πόλεμο με τον Άξονα, αν και παραμένει δύσκολο το να οριστεί το ακριβές ποσοστό. Στη συνέχεια, οι Τσέτνικ προχώρησαν σε ανακωχή με τις δυνάμεις του Άξονα και επικεντρώθηκαν στον αγώνα εναντίον της κομουνιστικής λαίλαπας, αλλά παρεμποδίστηκαν από το γεγονός ότι οι σύμμαχοι αρνήθηκαν να τους προμηθεύσουν με όπλα, τα οποία πήγαιναν στους αντάρτες, που κι αυτοί με τη σειρά τους προχωρούσαν επίσης σε σιωπηρές ανα-

αιματηροί αγώνες που έχουν συνοδεύσει τη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας από το 1991 έχουν τις απαρχές τους, κατά ένα μέρος, σ' αυτές τις πολύπλευρες συγκρούσεις στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο συνολικός αριθμός των Σέρβων που εκκαθαρίστηκαν από τους Ουστάσι μπορεί να φτάνει τον εντυπωσιακό αριθμό των 250.000.[109] Το NDH είχε θέσει σε λειτουργία τουλάχιστον 24 στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα περισσότερα μικρά, αλλά το κεντρικό στρατόπεδο στο Γιασένοβατς, όπου εξοντώθηκαν 10.000 Εβραίοι και Σέρβοι, λειτουργούσε ως ένα είδος Άουσβιτς Ουστάσι. Δημιουργήθηκε ένα σύστημα 34 ειδικών δικαστηρίων που είχαν το δικαίωμα να απαγγέλλουν τη θανατική ποινή, η οποία εκτελούνταν μέσα σε τρεις ώρες, αλλά πολλοί από τους Σέρβους σκοτώθηκαν σε μαζικές σφαγές ολόκληρων χωριών, και σε πολλές περιπτώσεις οι Ουστάσι οδηγούσαν κοπαδιαστά εκατοντάδες χωρικούς στην τοπική ορθόδοξη εκκλησία, σφραγίζοντας τις πόρτες και τα παράθυρα και βάζοντας φωτιά στο κτίριο. Φαίνεται ότι υπήρχε ιδιαίτερο μίσος εναντίον των μορφωμένων Σέρβων — πράγμα που θύμιζε την καταδίωξη της πολωνικής διανόησης από τους ναζί το 1939-40. Αντιθέτως, ήταν πιο ανεκτικοί απέναντι στους Βόσνιους μουσουλμάνους. Μολονότι υποτίθεται ότι έπρεπε να προσηλυτιστούν στον καθολικισμό, μερικοί θεωρητικοί των Ουστάσι τους κατηγοριοποιούσαν φυλετικά στους «πιο αγνούς Κροάτες». Το 1942 ο Πάβελιτς και τα πρωτοπαλίκαρά του άρχισαν να κουράζονται από τον αιματοβαμ-

---

κωχές με τους κατακτητές του Άξονα. Το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας είναι φιλικό προς τους αντάρτες, αλλά δύο πρόσφατα βιβλία που έχουν κάποια στοιχεία υπέρ των Τσέτνικ είναι του D. Martin, *The Web of Disinformation* (Νέα Υόρκη, 1990), και του M. Lees, *The Rape of Serbia* (Νέα Υόρκη, 1990). Μελέτες αναφοράς είναι των Tomasevich, *War and Revolution*, και M.J. Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance* (Βαλτιμόρη, 1975).

109. Η πιο πρόσφατη λεπτομερής δημογραφική μελέτη είναι του Σέρβου Bogoljub Kočević, *Zrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji* (Λονδίνο, 1985), όπου παρουσιάζει τις ακόλουθες εθνικές απώλειες: Σέρβοι, 487.000 (6,9% του συνολικού πληθυσμού)· Κροάτες, 207.000 (5,4%)· Μαυροβούνιοι, 50.000 (10,4%)· Μουσουλμάνοι, 86.000 (6,8%)· Σλοβένοι, 32.000 (2,5%)· Μακεδόνες [sic], 7.000 (0,9%). Άρα, το σύνολο των «Γιουγκοσλάβων» που σκοτώθηκαν ήταν 869.000, ή το 5,9% του συνολικού πληθυσμού. Σ' αυτούς τους αριθμούς ο Kočević προσθέτει: άλλοι Σλάβοι, 12.000 (3,9%)· άλλες βαλκανικές εθνότητες, 13.000 (1,3%)· και «άλλου», 120.000 (9,9%), ανεβάζοντας έτσι το γενικό σύνολο σε 1.014.000 (5,9%).

Η υψηλότερη αναλογία απωλειών μεταξύ των μη γιουγκοσλαβικών μειονοτήτων είναι αυτή των Εβραίων (60.000 [77,9%]), των Τσιγγάνων (27.000 [31,4%]) και των Γερμανών (26.000 [4,8%]). Ο Κροάτης στατιστικολόγος Vladimir Zerjavić, στο *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga* (Ζάγκρεμπ, 1992), έχει υπολογίσει μικρότερα νούμερα για όλες τις παραπάνω ομάδες, αλλά τα στοιχεία του είναι λιγότερο αξιόπιστα.

μένο μόχθο τους. Το NDH, βρίσκοντας ότι ο αγώνας για την εκδίωξη όλων των Σέρβων ήταν επίπονος, προχώρησε στη δημιουργία μιας αυτοκέφαλης κροατικής Ορθόδοξης Εκκλησίας που θα ήταν συγγενής με τη Γαλικιανική Ουνιτική Εκκλησία, σε επαφή με τη Ρώμη, υπό έναν Λευκό Ρώσο ιεράρχη, προμηθεύοντας έτσι μια αποδεκτή ταυτότητα για τους Σέρβους στην Κροατία.

Ο Χίτλερ δεν βιάστηκε να δώσει δύναμη στον Πάβελιτς, και το κυριολεκτικό χάος που δημιούργησε η πολιτική των Ουστάσι, μέσα σε λίγους μόνο μήνες, σε περιοχές της Κροατίας επιβεβαίωσε τις υποψίες του. Το φθινόπωρο του 1941 ήταν έτοιμος να εκτοπίσει τον Ουστάσι Πογκλάβνικ, προσφέροντας και πάλι την ηγεσία του NDH στον αρχηγό του Αγροτικού Κόμματος Μάσεκ, αλλά ο Μάσεκ, για μια ακόμα φορά, αρνήθηκε και πάλι τη συνεργασία. Έτσι ο Χίτλερ, ελλείψει εναλλακτικής λύσης, άφησε τον Πάβελιτς στην εξουσία. Στην πραγματικότητα, στα μέσα του πολέμου, ο Πογκλάβνικ άρχισε όλο και περισσότερο να παραμελεί τις υπευθυνότητές του και να περνάει περισσότερο χρόνο γράφοντας μυθιστορήματα, εκκαθαρίζοντας το κροατικό λεξιλόγιο από μη κροατικά στοιχεία και προσπαθώντας να κατασκευάσει το αεικίνητο. Τελικά, όταν η Γερμανία έχασε τον πόλεμο, δύο αξιωματούχοι της κυβέρνησης του NDH προχώρησαν μόνοι τους σε μυστικές διαπραγματεύσεις μιας ανεξάρτητης ειρήνης για την Κροατία, αλλά ο Πάβελιτς τους ανακάλυψε και τους εκτέλεσε. Την άνοιξη του 1945 οι γερμανικές δυνάμεις έκαναν μια τελευταία στάση στη Κροατία υποστηριζόμενες από 150.000 (κυρίως Ντομόμπραν) Κροάτες στρατιώτες υπό γερμανική διοίκηση. Στη διάρκεια της τελικής πορείας, ο Πάβελιτς κατάφερε να διαφύγει (πηγαίνοντας στην Αργεντινή), αλλά 50.000 ή περισσότεροι Κροάτες στρατιώτες δεν στάθηκαν τόσο τυχεροί και σφαγιάστηκαν σε μαζικές εκτελέσεις από τους νέους κυρίαρχους, τους Γιουγκοσλάβους κομουνιστές.[110]

---

110. S. Guldescu & J. Prcela, επιμ., *Operation Slaughterhouse: Eyewitness Accounts of Postwar Massacres in Yugoslavia* (Φιλαδέλφεια, 1970)· F. Nevistić & V. Nikolíć, *Bleiburska tragedija hrvatskoga naroda* (Μόναχο, 1976)· και «La Tragedia de Bleiburg», ένα ειδικό τεύχος των *Studia Croatica* (Μπουένος Άιρες, 1963), όπου παρουσιάζεται η κροατική εκδοχή αυτών των μαζικών φόνων.

Η κυριότερη έρευνα για τους Ουστάσι και το NDH είναι στα σερβοκροατικά: B. Krizman, *Ante Pavelić i Ustase* (Ζάγκρεμπ, 1978)· του ιδίου, *Pavelić izmedu Hitlera i Mussolinija* (Ζάγκρεμπ, 1980)· του ιδίου, *Ustase i Treči Reich*, 2 τ. (Ζάγκρεμπ, 1983)· F. Jelić-Butić, *Ustase i NDH* (Ζάγκρεμπ, 1972).

Οι επιστημονικές μελέτες για το NDH σε ευρωπαϊκές γλώσσες είναι περιορισμένες. Χρή-

Το συμπέρασμα κάποιων μελετητών είναι ότι οι Ουστάσι ήταν εξαιρετικά διαιρεμένοι και ιδεολογικά ανώριμοι για να γίνουν κάτι περισσότερο από πρωτοφασίστες, και πράγματι δεν έχει ξεκαθαριστεί εάν καλλιεργούσαν το όραμα μιας φασιστικού τύπου επανάστασης ή του «καινούργιου ανθρώπου». Το όραμά τους ήταν αυτό των αφοσιωμένων καθολικών αγροτών εθνικιστών, αν και ποιοτικά αιμοδιψών και ακραίων. Η δολοφονική μανία των Ουστάσι δεν αρκεί από μόνη της για να τους τοποθετήσει στη γενική κατηγορία των φασιστών, αφού η μεγάλη πλειοψηφία των κινημάτων και των καθεστώτων αυτού του αιώνα που ενεπλάκησαν σε μεγάλης έκτασης δολοφονίες ήταν είτε μαρξιστικά-λενινιστικά είτε μη φασίστες εθνικιστές. Το ιδιαίτερο γνώρισμά τους, που προκαλεί φρίκη, είναι ότι υπήρξαν το μοναδικό καθεστώς στην κατεχόμενη Ευρώπη που ανταγωνίστηκε τους ίδιους τους ναζί στο επίπεδο των μαζικών δολοφονιών.

Η Ιταλική Κοινωνική Δημοκρατία

Καθώς ανακοινωνόταν δημόσια η ανακωχή της Ιταλίας με τους Συμμάχους στις 8 Σεπτεμβρίου του 1943, ο γερμανικός στρατός ήταν έτοιμος για δράση, και μέσα σε λίγες μέρες απέκτησε τον έλεγχο ολόκληρης σχεδόν της χερσονήσου, αφοπλίζοντας και θέτοντας υπό περιορισμό όσες μονάδες απέμειναν από τον ιταλικό στρατό, τον οποίο άφησε χωρίς ηγεσία η καινούργια κυβέρνηση του Μπαντόλιο στη Ρώμη. Στις 12 Σεπτεμβρίου ο ίδιος ο Μουσολίνι απελευθερώθηκε από τον περιορισμό του στο βουνό Γκραν Σάσο από μια ειδική μονάδα καταδρομών των SS και διέφυγε στη Γερμανία. Τότε ο Χίτλερ αποφάσισε ότι ο Μουσολίνι θα έπρεπε να μπει επικεφαλής μιας καινούργιας αποκαθαρμένης φασιστικής κυβέρνησης ώστε να βοηθήσει τις γερμανικές πολεμικές προσπάθειες. Σύντομα λοιπόν τον έστειλαν πάλι στην Ιταλία για να ξεκινήσει αυτό το έργο. Στην πραγματικότητα, η Ιταλία, όπως πολλά άλλα μέρη της κατεχόμενης Ευρώπης, κυβερνάτο από

σιμες είναι των: L. Hory & M. Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat, 1941-1945* (Στουτγκάρδη, 1964)· E. Paris, *Genocide in Satellite Croatia, 1941-1945* (Σικάγο, 1960)· M. Ambri, *I falsi fascismi* (Ρώμη, 1980), 129-97· K. Meneghello-Dincić, «L'état "Oustacha" de Croatie, 1941-1945», *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, 74 (Απρίλιος 1969), 46-49· F. Tudman, «The Independent State of Croatia as an Instrument of the Occupation Powers in Yugoslavia, and the People's Liberation Movement in Croatia from 1941 to 1945», στο *Les systèmes d'occupation en Yugoslavie, 1941-1945* (Βελιγράδι, 1963), 135-262· Y. Jellinek, «Nationalities and Minorities in the Independent State of Croatia», *Nationalities Papers*, 8:2 (1984), 195-210· επίσης, J.A. Irvine, *The Croat Question* (Μπόουλντερ, 1993), 93-102, 130-31.

μια γερμανική στρατιωτική διοίκηση, ενώ οι βόρειες περιοχές τις οποίες η Ιταλία ενσωμάτωσε από την Αυστροουγγαρία το 1919 τέθηκαν υπό την άμεση διοικητική επίβλεψη των Γερμανών, με στόχο να προετοιμαστούν για την πλήρη προσάρτησή τους στο Ράιχ.

Αρχικά ο Μουσολίνι ήθελε να του επιτρέψουν να αποσυρθεί στην Ελβετία, αλλά αποδέχθηκε την εντολή του Χίτλερ, προφανώς λόγω ενός συνδυασμού αδράνειας, φόβου, και της ακόμα ζωντανής φιλοδοξίας να δικαιώσει το φασισμό, ή ίσως να ξανακερδίσει κάποια ίχνη κυριαρχίας ή τιμής. Γνώριζε ότι σε μεγάλο βαθμό έπαιζε απλώς ένα ρόλο, και κάποτε παρατήρησε σε κάποιον υφιστάμενό του ότι θα ήταν καλύτερο να είχε σταλεί σε ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Γερμανία παρά να συνεχίσει ως ανδρείκελο. Παρ' όλ' αυτά όμως συνέχιζε. Η κατοικία του ήταν μια βίλα κοντά στο Σαλό στη λίμνη Γκάρντα στα βόρεια σύνορα, που βρισκόταν υπό αυστηρό γερμανικό έλεγχο. Ήταν κυριολεκτικά φυλακισμένος από τα SS, τα οποία περιόρισαν στο ελάχιστο τις επικοινωνίες του και ήλεγχαν όλα του τα ταξίδια.[111]

Υποτίθεται ότι το καινούργιο καθεστώς θα ήταν η ενσάρκωση του αληθινού φασισμού, θα αποκαθιστούσε τις επαναστατικές του απαρχές και θα απελευθερωνόταν από τους συντηρητικούς συμβιβασμούς με τη μοναρχία και τη μπουρζουαζία. Το αποτέλεσμα ήταν η «Ιταλική Κοινωνική Δημοκρατία», γνωστή επίσης ως το καθεστώς του Σαλό, από την τοποθεσία όπου βρισκόταν το Υπουργείο Εξωτερικών και τη γειτνίαση με την κατοικία του Μουσολίνι. Πρακτικά, το καθεστώς αυτό δεν είχε δική του πρωτεύουσα, τα υπουργεία και τα γραφεία ήταν διασκορπισμένα σε οκτώ πόλεις, και ο ηγέτης του βρισκόταν κυριολεκτικά σε κατ' οίκον περιορισμό.

Μια από τις πρώτες ενέργειες της κυβέρνησης του Μπαντόλιο, προτού καταφύγει σε περιοχές υπό την κυριαρχία των συμμάχων, ήταν η διάλυση του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος. Τον Σεπτέμβριο, στις υπό γερμανική κατοχή περιοχές άρχισε να οργανώνεται ένα καινούργιο Επαναστατικό Φασιστικό Κόμμα. Το πρώτο και μοναδικό του συνέδριο πραγματοποιήθηκε στη Βερόνα, το κέντρο της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης στην Ιταλία, τον Νοέμβριο του 1943. Πολύ σύντομα έφτασε τα 250.000 μέλη, περίπου τον ίδιο αριθμό μελών με αυτά του αρχικού κόμματος το 1922. Στο συνέδριο, το καινούργιο κομματικό μανιφέστο ανακήρυξε τον Μουσολίνι Capo della Repubblica (Επικεφαλής της Δημοκρατίας), με την εξουσία να διορίζει

111. Η καλύτερη παρουσίαση της περίεργης σχέσης Hitler-Mussolini είναι στο F.W. Deakin, *The Brutal Friendship* (Λονδίνο, 1962).

όλους τους υπουργούς. Ανακοινώθηκε επίσης ότι θα δημιουργούνταν ένα καινούργιο δημοκρατικό Κοινοβούλιο που θα εκλεγόταν με κάποιο τρόπο από το λαό. Αν και δόθηκαν εγγυήσεις για την ατομική ιδιοκτησία, όλες οι δημόσιες υπηρεσίες θα διοικούνταν από κρατικούς φορείς, και σε όλες τις μεγάλες επιχειρήσεις θα επέβλεπαν συμβούλια —στα οποία θα συμμετείχαν οι εργάτες, οι τεχνικοί και η διοίκηση— την παραγωγή και τη διανομή των κερδών. Η ακαλλιέργητη ή μη σωστά εκμεταλλεύσιμη γη θα κατάσχονταν και θα δινόταν είτε στους ακτήμονες εργάτες είτε σε αγροτικούς συνεταιρισμούς.

Στόχος της Κοινωνικής Δημοκρατίας θα ήταν η «κοινωνικοποίηση» κάποιου τύπου, και οι όροι λειτουργίας της οικονομίας επισημοποιήθηκαν με ένα διάταγμα τον Φεβρουάριο του 1944. Από τώρα και στο εξής, όλες οι μεγάλες επιχειρήσεις θα κυβερνούνταν από μία πολύπλοκη καινούργια διοικητική δομή που απαρτιζόταν από τέσσερα μέρη: συνελεύσεις με ίσο αριθμό εργατών και μετόχων, ένα συμβούλιο διοίκησης παρόμοιας σύστασης, έναν εργατικό σύλλογο ή συμβούλιο και έναν διευθυντή. Τα μέτρα αυτά αντιπροσώπευαν την εκδίκηση του Μουσολίνι εναντίον της μπουρζουαζίας και της δεξιάς ελίτ, οι οποίες πίστευε ότι εμπόδισαν την ανάπτυξη του φασισμού.[112] Δεν ήταν ούτε ο τέλειος σοσιαλισμός ούτε ο αυθεντικός εργατικός έλεγχος, αλλά ακόμη κι αυτό ήταν πάρα πολύ για τις γερμανικές αρχές κατοχής, που φοβόντουσαν ότι εντέλει θα διατάρασσε την ιταλική παραγωγή για το Τρίτο Ράιχ. Έτσι, η γερμανική διοίκηση εμπόδισε σε μεγάλο βαθμό, ή και πάγωσε τελείως, όλες αυτές τις μεταρρυθμίσεις αλλά και την πλειονότητα των οικονομικών μεταρρυθμίσεων.[113]

Παρ' όλ' αυτά, η Κοινωνική Δημοκρατία κέρδισε την υποστήριξη κάποιας μειοψηφίας από τους Ιταλούς. Βασίστηκε στα υπολείμματα των σκληροπυρηνικών φασιστών, καθώς και σε μια μερίδα οπορτουνιστικών στελεχών —και σε μερικές περιπτώσεις και σε παραστρατημένους πατριώτες[114]—, που ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν με τα καινούργια αφεντικά. Τα μέλη του παλιού στρατού είχαν συλληφθεί και αφοπλιστεί από τους Γερμανούς, οι οποίοι έστειλαν 600.000 από αυτούς στη Γερμανία, τους περισσότερους σε καταναγκαστικά έργα. Το καθεστώς του Σαλό κατόρθω-

112. Όπως λέει και ο Nolte για τον Mussolini: «Μέσα του συνέχισε να ζει, ακόμη κι αν ο ίδιος δεν είχε επίγνωση αυτού του πράγματος, η finalità του μαρξισμού» (*Three Faces*, 310).

113. E. Collotti, *L'amministrazione tedesca dell'Italia occupata, 1943-1945* (Μιλάνο, 1963)· S. Bertoldi, *Tedeschi in Italia* (Μιλάνο, 1964).

114. Πρβλ. τα *Lettere dei caduti della R.S.I.* (Ρώμη, 1976).

σε να στρατολογήσει για έναν καινούργιο στρατό γύρω στους 500.000 άντρες, ανεκπαίδευτους και πλήρως ελεγχόμενους από τις γερμανικές αρχές, που τους χρησιμοποίησαν μόνο για την ασφάλεια της οπισθοφυλακής. Καθώς οι στρατιώτες εγκατέλειπαν άρδην αυτές τις μονάδες, άλλοι 300.000 νεοσύλλεκτοι στάλθηκαν για καταναγκαστικά έργα στη Γερμανία.[115] Η παλιά φασιστική πολιτοφυλακή (MVSN) ανασυστήθηκε ως Εθνική Δημοκρατική Φρουρά, και τα 345.000 μέλη της λειτουργούσαν ως μία, σε μεγάλο βαθμό, αναποτελεσματική παραστρατιωτική δύναμη.[116]

Κάποιοι από τους αδιάλλακτους φασίστες ηγέτες οργάνωσαν άλλες ημιαυτόνομες παραστρατιωτικές μονάδες. Η πιο σημαντική ήταν το επίλεκτο σώμα των Μαύρων Ταξιαρχιών, υπό τη διεύθυνση του καινούργιου κομματικού γραμματέα Αλεσάντρο Παβολίνι, με 50 ταξιαρχίες και 40.000 περίπου οργανωμένα μέλη.[117]

Η γερμανική κατοχή και η δημιουργία της νεοφασιστικής κυβέρνησης-μαριονέτας οδήγησε σε καινούργιες συγκρούσεις με τις δυνάμεις της πατριωτικής αντίστασης. Αυτές απαρτίζονταν από κομουνιστές, σοσιαλιστές, χριστιανοδημοκράτες και φιλελεύθερους. Το 1944 αυτή η σύγκρουση είχε μετατραπεί σε έναν ιταλικό εμφύλιο πόλεμο μεταξύ αντιφασιστών από τη μια και γερμανικών και φασιστικών δυνάμεων από την άλλη. Ομάδες των ανταρτών επιτίθονταν εναντίον κυβερνητικών εγκαταστάσεων και μικρών γερμανικών αποστολών. Επίσης απήγαν φασίστες ηγέτες και αστυνομικούς. Οι γερμανικές μονάδες, και ιδιαίτερα οι Μαύρες Ταξιαρχίες, απάντησαν με φοβερά αντίποινα. Τα αντίποινα των Ταξιαρχιών ήταν τόσο ακραία, που μερικές φορές διαμαρτύρονταν ακόμα και οι διοικητές των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων. Οι αντάρτες έχασαν συνολικά 40.000 περίπου άντρες, αλλά προκάλεσαν αξιοσημείωτες απώλειες στις φασιστικές παραστρατιωτικές μονάδες και στις γερμανικές δυνάμεις. Στις αντάρτικες επιθέσεις στη διάρκεια του καλοκαιριού του 1944 σκοτώθηκαν 5.000 Γερμανοί στρατιώτες και πολλοί περισσότεροι τραυματίστηκαν. Χιλιάδες πολίτες σφαγιάστηκαν, κυρίως στα άμεσα αντίποινα, που σε μερικές περιπτώσεις εξαφάνισαν ολόκληρα χωριά.[118]

115. G. Pansa, *L'Esercito di Salò* (Μιλάνο, 1970)· G. Pisanò, *Storia delle Forze Armate della Repubblica Sociale Italiana* (Ρώμη, 1962).

116. Μια βιογραφία του ηγέτη της βρίσκεται στο S. Setta, *Renato Ricci: Dallo squadrismo alla Repubblica Sociale Italiana* (Μπολόνια, 1986).

117. R. Lazzero, *Le Brigate Nere* (Μιλάνο, 1983).

118. C. Pavone, *Una guerra civile* (Τορίνο, 1991). Ο Pavone, πολύ σωστά, ορίζει τη

Αν και υποστηριζόταν από δεκάδες χιλιάδες αδιάλλακτους φασίστες, η Ιταλική Κοινωνική Δημοκρατία δεν ήταν παρά μια μικρή, ριζοσπαστική εκδοχή του ιστορικού φασιστικού καθεστώτος, που δεν θα μπορούσε να επιβιώσει ούτε 24 ώρες χωρίς τη γερμανική στρατιωτική κατοχή. Οι ναζί σταμάτησαν τις προσπάθειές της για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, κι έτσι η αποτυχία της ήταν πλήρης στο να πείσει την κοινωνία, και ιδιαίτερα τους βιομηχανικούς εργάτες που πιέζονταν ακόμα περισσότερο σε ακόμα δυσκολότερες περιστάσεις, να παράγει για τις αρχές κατοχής. Ο εξευτελισμός του Μουσολίνι από την εμπειρία του καθεστώτος του Σαλό ήταν μεγαλύτερος απ' ό,τι τα προηγούμενα είκοσι χρόνια φασιστικής διακυβέρνησης.[119] Τελικά συνελήφθη από τους αντάρτες καθώς προσπαθούσε να διαφύγει με γερμανικές στρατιωτικές μονάδες στα τέλη Απριλίου του 1945, και εκτελέστηκε με συνοπτικές διαδικασίες μαζί με την ερωμένη του, ενώ τα πτώματά τους κρεμάστηκαν ανάποδα σε μια πλατεία του Μιλάνου.[120] Οι μεταπολεμικές διώξεις των φασιστών ήταν γενικά ήπιες, σε αντίθεση με τα αντίποινα αμέσως μετά το τέλος του πολέμου.[121] Από εκτιμήσεις που βρίσκονται πολύ κοντά στην πραγματικότητα, συμπεραίνουμε ότι οι δυνάμεις της αντίστασης έκαναν 12 με 15 χιλιάδες εκτελέσεις με συνοπτικές διαδικασίες μεταξύ του Απριλίου και του Ιουνίου του 1945.[122] Εκτελέσεις τέτοιου τύπου συνεχίστηκαν, σε πολύ μικρότερο βαθμό, και μέσα στο 1947. Οι περισσότεροι από τους εκτελεσθέντες ήταν φασίστες, αν και ορισμένοι

σύγκρουση στη Βόρειο Ιταλία ταυτόχρονα ως εθνικό πατριωτικό πόλεμο κι ως ένα είδος ταξικού πολέμου. Χρήσιμη είναι επίσης η διατριβή του W. L. Myers, «Revolution and Retribution: The Theory and Practice of Revolutionary Justice in the Italian Fascist Republic of Salò», Ph.D. diss., University of Colorado, 1989.

119. Οι καλύτερες μελέτες στα αγγλικά είναι των Deakin, *Brutal Friendship*, και R. Dombrowski, *Mussolini: Twilight and Fall* (Λονδίνο, 1956). Η βιβλιογραφία στα ιταλικά είναι εκτενής. Η καλύτερη ίσως εργασία είναι του G. Bocca, *La Repubblica di Mussolini* (Μπάρι, 1977), βλ. όμως επίσης E. Cione, *Storia della Repubblica Sociale Italiana* (Ρώμη, 1951)· G. Perticone, *La Repubblica di Salò* (Ρώμη, 1947)· F. Bellotti, *La Repubblica di Salò* (Μιλάνο, 1974)· P.P. Poggio, επιμ., *La Repubblica sociale italiana* [sic] *1943-1945* (Μπρέσα, 1986)· και τη σκιαγράφηση στο S. Bertoldi, *Salò* (Μιλάνο, 1976). Η προσπάθεια για τη δημιουργία ενός καινούργιου ρεύματος καθολικού (αν και σχισματικού) νεοφασισμού μελετάται στα A. Dordoni, *«Crociata italica»* (Μιλάνο, 1976), και Fappani-Molinari [sic], *Chiesa e Repubblica di Salò* (Τορίνο, 1981).

120. C. Bianchi & F. Mezzetti, *Mussolini aprile 1945* (Μιλάνο, 1979).

121. R.P. Domenico, *Italian Fascists on Trial, 1943-1948* (Τσάπελ Χιλ, 1991)· L. Mercuri, *L'epurazione in Italia, 1943-1948* (Κουνέο, 1988).

122. Αυτό είναι το συμπέρασμα του Bocca (*La Repubblica*, 338-39), που συνδυάζει διάφορα στοιχεία.

από αυτούς ήταν απλώς αντικομουνιστές που εκκαθαρίστηκαν για πολιτικούς λόγους.

Το Ουγγρικό Καθεστώς του Σταυρού-Βέλους, 1944-1945

Το τελευταίο δορυφορικό καθεστώς που ιδρύθηκε από τον Χίτλερ, και μόλις το τρίτο που διοικήθηκε από μια εθνική φασιστική κυβέρνηση, ήταν η κυβέρνηση του Σταυρού-Βέλους στην Ουγγαρία. Μετά την εντυπωσιακή επιτυχία του Σταυρού-Βέλους και των εθνικοσοσιαλιστικών συμμάχων του στις εκλογές του 1939, η κυβέρνηση Χόρθι άρχισε να κινείται αποφασιστικά για την καταστολή του κινδύνου. Με τον Φέρεντς Ζαλάσι στη φυλακή, ο Σταυρός-Βέλος διαχωριζόταν όλο και πιο πολύ σε μετριοπαθείς και επαναστάτες, αν και οι μετριοπαθείς είχαν γενικά τον έλεγχο. Μετά την έναρξη του πολέμου στην Ευρώπη, η κυβέρνηση αύξησε τις εξουσίες της και επέκτεινε τη λογοκρισία, περιορίζοντας τις δραστηριότητες του Σταυρού-Βέλους. Η αβεβαιότητα στην ηγεσία του κινήματος και οι εσωτερικές του διαιρέσεις, μαζί με τις πιέσεις της κυβέρνησης, οδήγησαν γρήγορα στη μείωση του αριθμού των μελών του. Σε κάποιες τοπικές αναπληρωματικές εκλογές τον Νοέμβριο του 1939, μόλις έξι μήνες μετά την εντυπωσιακή παρουσία του στις εθνικές εκλογές, η λίστα του Σταυρού-Βέλους έχασε σχεδόν τις μισές της ψήφους. Αυτή η εξασθένηση του κινήματος συνεχίστηκε και σε άλλες αναπληρωματικές εκλογές στη διάρκεια του 1940. Το κυβερνητικό πολιτικό κόμμα ενέτεινε τη δραστηριότητά του υιοθετώντας καινούργια αντισοβιετικά και αντισημιτικά μέτρα, που μαζί με τους επίσημους περιορισμούς στη δραστηριότητα των αντιπολιτευτικών πολιτικών συναντήσεων αποθάρρυναν ακόμα περισσότερο τη δραστηριότητα του Σταυρού-Βέλους. Αυτές οι εξελίξεις υπογράμμισαν απλώς το γεγονός ότι τα φασιστικά κόμματα, για να μπορέσουν αν αναπτυχθούν, είχαν ανάγκη τη δημοκρατία.

Εντούτοις, μετά τις δραματικές στρατιωτικές νίκες του Χίτλερ το 1940, το ουγγρικό καθεστώς θεώρησε ως συνετή κίνηση την απελευθέρωση του Ζαλάσι. Αυτός, τον Σεπτέμβριο, έχοντας ξανακερδίσει την ελευθερία του, προχώρησε αμέσως στη συγχώνευση του Σταυρού-Βέλους με την άλλη μεγάλη φασιστική ομάδα, το Ουγγρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Λάζλο Μπάκι και του Φιντέλ Πάλφι, το οποίο με 15 βουλευτές ήταν το δεύτερο μεγαλύτερο κόμμα της αντιπολίτευσης στο Κοινοβούλιο. Έτσι, στο αποκορύφωμα των νικών του Χίτλερ, ο διευρυμένος Σταυρός-Βέλος, κάποια στιγμή, κερδίζοντας προσωρινά καινούργιους οπαδούς, αριθμούσε 46 βουλευτές στο Κοινοβούλιο.

Λίγες βδομάδες αργότερα, ο πρώην πρωθυπουργός Μπέλα Ιμρέντι έφυγε από το κυβερνόν κόμμα και σχημάτισε ένα καινούργιο δεξιό ριζοσπαστικό κόμμα, το Κόμμα της Ουγγρικής Ανανέωσης. Το κόμμα αυτό αντλούσε υποστήριξη από μικρά τμήματα της ανώτερης και μεσαίας τάξης που έβρισκαν το Σταυρό-Βέλος πολύ ριζοσπαστικό και πληβειακό. Οι προτάσεις του περιελάμβαναν την αντικατάσταση του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος με ένα μονοκομματικό κορπορατιστικό κράτος, ενώ ήταν έντονα αντισημιτικό και δεμένο με τη Γερμανία. Η ομάδα του Ιμρέντι ήταν η κληρονόμος των αρχικών αυτοαποκαλούμενων Ζέγκεντ φασιστών του Γκιούλα Γκόμπος. Μέσα σ' ένα χρόνο, οι εθνικοσοσιαλιστές του Μπάκι και του Πάλφι, λιγότερο επαναστατικοί στο κοινωνικό επίπεδο και μάλλον περισσότερο ρατσιστές βιολογικά από τους σκληροπυρηνικούς του Σταυρού-Βέλους, διαχώρισαν τη θέση τους από αυτόν. Αργότερα συγχωνεύτηκαν με το κόμμα του Ιμρέντι για να σχηματίσουν την καινούργια Ένωση Ουγγρικής Ανανέωσης - Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα. Αυτός ο νέος σχηματισμός πρότεινε την κατάληψη της ουγγρικής κυβέρνησης από μια ελίτ που θα απέρριπτε την κοινωνική επανάσταση και θα απείχε από οποιαδήποτε κινητοποίηση των μαζών, ενώ από την άλλη θα δρούσε σε συμφωνία με τη Γερμανία. Οι εκπρόσωποι του Χίτλερ έτειναν να υποστηρίζουν το καινούργιο κόμμα, διότι ήταν δύσπιστοι απέναντι στον υπέρμετρα ριζοσπαστικό και θυελλώδη Ζαλάσι, ακόμα περισσότερο λόγω της άρνησής του να αποκηρύξει το στόχο της ενσωμάτωσης των «Σουηβών» (μελών της γερμανικής εθνικής μειονότητας της Ουγγαρίας) μέσα στο Σταυρό-Βέλος. Ο Χίμλερ επεδίωξε να προωθήσει την αυτοοργάνωση των Σουηβών στο δικό τους ουγγρογερμανικό Volksbund. Γενικότερα, οι γερμανικές αρχές προτιμούσαν την ομαλή κατάληψη της εξουσίας από μια εσωτερική δεξιά ριζοσπαστική ελίτ, με υποτιθέμενο ηγέτη τον Ιμρέντι, παρά την αναστάτωση από μια επαναστατική, και ενδεχομένως κάπως αντιγερμανική, εξέγερση του Σταυρού-Βέλους.[123]

Η αύξηση των μελών του Σταυρού-Βέλους αποδείχθηκε εφήμερη. Πολύ σύντομα άρχισε και πάλι η παρακμή, λόγω των συνεχών πολεμικών περιορισμών στις πολιτικές δραστηριότητες και τις διαρκείς εσωτερικές διαιρέσεις. Σοβαρό πλήγμα στο μύθο του Ζαλάσι προκάλεσε το γεγονός ότι γινόταν όλο και περισσότερο φανερό το πόσο ανόητος και αιθεροβάμων ήταν. Είναι γεγονός ότι το αναθεωρημένο πρόγραμμα του τωρινού Κόμ-

123. M. Szöllösi-Janze, *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn* (Μόναχο, 1989), 250-74.

ματος του Σταυρού-Βέλους διακήρυττε την ανάγκη για «προσαρμογή στην επιθυμητή από τις δυνάμεις του Άξονα Νέα Τάξη», στο βαθμό που αυτή ήταν συμβατή με τον ουγγρισμό. Όμως ο Ζαλάσι θεωρούσε τον Χίτλερ ως «ψευτοεθνικοσοσιαλιστή», και αποκήρυσσε το νέο κόμμα των Ιμρέντι-Πάλφι ως υπηρέτη του γερμανικού ιμπεριαλισμού. Επίσης, είχε μάλλον αρνητική στάση στην αρχική εισβολή της Γερμανίας στη Σοβιετική Ένωση. Όπως κάθε αφοσιωμένος επαναστάτης, ήταν σίγουρος ότι το ξεκίνημα της εφαρμογής της ουτοπίας του θα σάρωνε τα πάντα, κι έτσι στην αρχή πίστευε ότι εάν «ο αληθινός εθνικοσοσιαλισμός» εγκαθιδρύετο στην Ουγγαρία και τη Γερμανία, η επιτυχία του θα ήταν τόσο επιβλητική ώστε η Σοβιετική Ένωση και μόνο στο άκουσμά της θα κατέρρεε. Από τη στιγμή όμως που τα ζάρια ρίχτηκαν και η κυβέρνηση του Χόρθι εισήλθε και αυτή στον πόλεμο ως σύμμαχος της Γερμανίας, ο Ζαλάσι αναγνώρισε την αποφασιστικότητα του Weltanschauungskrieg (πόλεμος των ιδεολογιών) στο ανατολικό μέτωπο, και δήλωσε ξεκάθαρα ότι όλοι οι πραγματικοί Ούγγροι θα πρέπει να τον υποστηρίξουν.

Οι εσωτερικές συγκρούσεις συνεχίζονταν. Το 1942, ο Σταυρός-Βέλος οργάνωσε το δικό του «επιστημονικό» γραφείο βιολογικού φυλετισμού, αλλά αργότερα αναγκάστηκε να αποδεχθεί το γεγονός ότι οι Ούγγροι ήταν μια μεικτή φυλή, πράγμα που εγκωμιάστηκε ως στοιχείο συνεκτικότητας. Στο θρησκευτικό μέτωπο, οι ριζοσπάστες επεξεργάζονταν σχέδια για τη δημιουργία ενός είδους εθνικής ουγγρικής εκκλησίας, κατά ένα μέρος βασισμένης στο καθολικό δόγμα αλλά πλήρως απελευθερωμένης από το Βατικανό. Σιγά-σιγά αυξανόταν ο αριθμός των παραμενόντων μετριοπαθών και των μελών των ανωτέρων τάξεων που άρχισαν να απομακρύνονται από το κόμμα. Δυσαρεστημένοι ήταν και οι επαναστάτες, διότι τους ενοχλούσε η έλλειψη άμεσης δράσης, την οποία ο Ζαλάσι απαγόρευσε λόγω του πολέμου. Ήταν τόσο πολλοί οι βουλευτές που έφυγαν, ώστε τους τελευταίους μήνες του 1942 η Ένωση Ουγγρικής Ανανέωσης του Εθνικοσοσιαλισμού αριθμούσε 44 κοινοβουλευτικούς αντιπροσώπους, και μόνο οι 18 παρέμεναν πιστοί στο Σταυρό-Βέλος. Στα τέλη του επόμενου χρόνου, ο ίδιος ο Ζαλάσι παραδέχτηκε ότι ο πραγματικός αριθμός των μελών του κόμματος είχε πέσει στις 90.000. Με τον πόλεμο να έχει φτάσει σ' ένα κρίσιμο σημείο το 1944 ανακηρύχθηκε «η αποφασιστική χρονιά» για το κίνημα, και σε μια ύστατη προσπάθεια σημειώθηκε μια κάποια επιτυχία στην αύξηση του αριθμού των μελών.

Τον Μάρτιο του 1943 οι γερμανικές δυνάμεις εισήλθαν στη χώρα, καθώς το ανατολικό μέτωπο κινούνταν εγγύτερα προς την Ουγγαρία. Από

τώρα και στο εξής η Ουγγαρία δεν θα ήταν ένας σύμμαχος αλλά ένας δορυφόρος υπό de facto κατοχή. Ο Χόρθι πιεζόταν να διορίσει μια πιο δεξιά ριζοσπαστική φιλογερμανική κυβέρνηση υπό τον Ντόμε Ζτότζαϊ. Ο Ιμρέντι, ο Πάλφι και πολλά άλλα μέλη του κόμματος κατέλαβαν σύντομα υπουργικές θέσεις. Οι γερμανικές αρχές προσπάθησαν να προωθήσουν τη δημιουργία ενός μεγάλου συνασπισμού μεταξύ του Ιμρέντι, των εθνικοσοσιαλιστών και του Σταυρού-Βέλους, που θα αποτελούσε την πολιτική βάση υποστήριξης της καινούργιας κυβέρνησης, αλλά ο Ζαλάσι αρνήθηκε να συμμετέχει. Ο Ζαλάσι έχανε όλο και περισσότερο την επαφή του με την πραγματικότητα. Ήταν απασχολημένος με ένα σχέδιο ενοποίησης της Ευρώπης σε εθνικές «φυλές» με τον Χίτλερ ως τον «ανώτατο φυλετικό ηγέτη», τον Μουσολίνι ως «αναπληρωτή φυλετικό ηγέτη», τον Ζαλάσι ως «φυλετικό ηγέτη της Ουγγαρίας», κ.ο.κ.

Το καλοκαίρι του 1944, καθώς η θέση της Γερμανίας άρχισε να χειροτερεύει σε όλα τα μέτωπα, ο επικεφαλής του ουγγρικού κράτους, ναύαρχος Χόρθι, προσπάθησε να ανακτήσει την πρωτοβουλία των κινήσεων. Το υπουργικό συμβούλιο των Ιμρέντι-Ζτότζαϊ αντικαταστάθηκε από μια πιο μετριοπαθή κυβέρνηση υπό το στρατηγό Γκέζα Λάκατος. Αυτή αποτελούνταν αποκλειστικά από υπουργούς του κυβερνητικού κόμματος, και όλες οι άλλες πολιτικές δυνάμεις επίσημα διαλύθηκαν.

Τα τρία προηγούμενα χρόνια, αποφασισμένοι να μην έχουν τη μοίρα της Λεγεώνας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη γειτονική Ρουμανία, οι ηγέτες του Σταυρού-Βέλους προσπαθούσαν επίμονα να διατηρήσουν όποιες δυνάμεις μπορούσαν. Ο Ζαλάσι σε μεγάλο βαθμό είχε αποφύγει την άμεση δράση, επιμένοντας στην άποψη ότι το κίνημα θα πρέπει να αυξήσει την ισχύ του με έννομα μέσα. Τον Σεπτέμβριο του 1944 η κατάσταση είχε γίνει τόσο απελπιστική για όλους τους εμπλεκόμενους, που οι γερμανικές αρχές ήταν πρόθυμες να προχωρήσουν στη στήριξη του Σταυρού-Βέλους. Ο Ζαλάσι κατόρθωσε να πείσει τον εαυτό του ότι ένα πραξικόπημα με τη βοήθεια των Γερμανών για την ανατροπή του Χόρθι ήταν τώρα αποδεκτό, αφού οι πολύ γνωστές σε όλους προσπάθειες του αντιβασιλέα να βρει μια διαπραγματεύσιμη διέξοδο από τον πόλεμο ισοδυναμούσε τόσο με προδοσία του Τριμερούς Συμφώνου όσο και με προδοσία εναντίον της ίδιας της Ουγγαρίας στον πόλεμο των ιδεολογιών.

Στις αρχές Οκτωβρίου ο Χίτλερ αποφάσισε τελικά ότι θα έπρεπε να ανατρέψει τον Χόρθι με τη βία και να τον αντικαταστήσει με τον Ζαλάσι, αλλά μετά τις 15 του μήνα οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες, λόγω των διαπραγματεύσεων της κυβέρνησης με τις επελαύνουσες σοβιετικές δυνάμεις. Στις

Ο Φέρενς Σάλασι στη Βουδαπέστη, 16 Οκτωβρίου 1944

Ο Φέρενς Σάλασι στη Βουδαπέστη, 16 Οκτωβρίου 1944

Ο Φέρενς Σάλασι στη Βουδαπέστη, 16 Οκτωβρίου 1944

Ο Φέρενς Σάλασι στη Βουδαπέστη, 16 Οκτωβρίου 1944

16 Οκτωβρίου, γερμανικές μονάδες ανέλαβαν τον έλεγχο της διακυβέρνησης της Ουγγαρίας, εγκαθιστώντας τον Ζαλάσι στην πρωθυπουργία καθώς επίσης και ως προσωρινό επικεφαλής του κράτους στη θέση του Χόρθι. Αυτός ο διορισμός υποτίθεται ότι είχε εγκριθεί από τον ίδιο τον Χόρθι πριν από την απομάκρυνσή του, και το δουλοπρεπές Κοινοβούλιο, στο οποίο ανήκε η αρμοδιότητα ανακήρυξης αρχηγού του κράτους σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, τον επικύρωσε λίγες μέρες αργότερα.

Ο Ζαλάσι σχημάτισε ένα υπουργικό συμβούλιο με 14 υπουργούς, τους μισούς από το Σταυρό-Βέλος και τους υπόλοιπους από διάφορα δεξιά κόμματα (συμπεριλαμβανομένης της δεξιάς πτέρυγας του παλιού κυβερνητικού κόμματος). Αν και τώρα μπορούσε να κυβερνά με διατάγματα, συνέχισε να δείχνει σχολαστικό ενδιαφέρον για τη νομιμότητα των πράξεών του. Το Κοινοβούλιο, φάντασμα του παλιού του εαυτού, συνεδρίαζε ακόμα, αν και μόνο μια φορά την εβδομάδα, για να εγκρίνει τα διατάγματα που εξέδιδε η κυβέρνηση. Στην ημερήσια διάταξη εγγράφονταν ακόμα διαμαρτυρίες από εκπροσώπους διαφόρων δεξιών ομάδων. Τον Νοέμβριο, ο Σταυρός-Βέλος και το Κόμμα Ουγγρικής Ανανέωσης του Εθνικοσοσιαλισμού ενώθηκαν και πάλι επίσημα, αλλά η πραγματική συγχώνευση δεν έγινε ποτέ και οι δύο ομάδες διατήρησαν την ιδιαιτερότητά τους. Στη Βουδαπέστη, οι τοπικές ομάδες του Σταυρού-Βέλους και άλλοι ξέφυγαν από κάθε έλεγχο, και προχώρησαν σε σποραδικά πογκρόμ εναντίον των Εβραίων. Όσο ο Ζτότζαϊ ήταν στην κυβέρνηση, τα SS εκτόπισαν πάνω από τον μισό εβραϊκό πληθυσμό της Ουγγαρίας στα στρατόπεδα του θανάτου. Από τους υπόλοιπους 250.000, πάνω από 50.000 απελάθηκαν κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Ζαλάσι.[124] Τον Δεκέμβριο, η κυβέρνηση εξαναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα και να δημιουργήσει μια καινούργια πρωτεύουσα στη Δυτική Ουγγαρία, όπου είχε υπό τη διοίκησή της μόνο το 25% από την ουγγρική επικράτεια.

Όπως και ο Χίτλερ, ο Ζαλάσι αύξησε γρήγορα τους διορισμούς ειδικών επιτρόπων ως επικεφαλής των καινούργιων υπηρεσιών ή προγραμμάτων,

---

124. Η μεγάλη εβραϊκή μειονότητα της Ουγγαρίας, συμπεριλαμβανομένων των κατοίκων των προσαρτημένων εδαφών της Τρανσιλβανίας, αριθμούσε 762.000 άτομα. Μέσα σε έξι εβδομάδες (16 Μαΐου - 8 Ιουλίου), όταν κυβερνούσε ο Ζτότζαϊ, απελάθηκαν 437.000 περίπου, αλλά πριν τον εκτοπισμό του Ζτότζαϊ οι απελάσεις συνεχίζονταν. Υπό τον Ζαλάσι απελάθηκαν άλλες 50.000, και εκατοντάδες σκοτώθηκαν σε πογκρόμ. Συνολικά επιβίωσαν 255.000 Εβραίοι είτε στην ουγγρική επικράτεια είτε στην εξορία (κυρίως στην πρώτη κατηγορία). Η κυριότερη μελέτη είναι του R.L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 ττ. (Νέα Υόρκη, 1992).

διορίζοντας τελικά περισσότερους από 50 επιτρόπους. Σύντομα έγινε φανερό ότι ο Σταυρός-Βέλος δεν είχε αρκετά ικανά διοικητικά στελέχη για τη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού, αλλά, παρ' όλ' αυτά, οι διορισμοί συνεχίστηκαν, και τον Ιανουάριο ο Ζαλάσι διόρισε με διάταγμα 26 νέους βουλευτές του Σταυρού-Βέλους προκειμένου να συμπληρώσει κάποια κενά σε ό,τι είχε απομείνει από το Κοινοβούλιο. Το κομφούζιο, η ανικανότητα και οι αλληλοεπικαλύψεις αυξάνονταν αλματωδώς.

Φυσικά, οι προσπάθειες για τη στρατολόγηση καινούργιων μελών από ένα κόμμα που τώρα μόλις και μετά βίας ανερχόταν στο 1% του πληθυσμού, ήταν μηδαμινές. Ακολουθώντας μια τακτική ανάλογη με του Μουσολίνι, ο Ζαλάσι οραματιζόταν τώρα ως κύριο ρόλο του κόμματος αυτόν του εκπροσώπου της «Ουγγρικής Τάξης», που θα εκπαίδευε τις μάζες και θα τις ενσωμάτωνε στον αληθινό εθνικοσοσιαλισμό. Έτσι, παρά την οξυμμένη στρατιωτική κρίση, με τη μισή χώρα ήδη κατειλημμένη από τον Κόκκινο Στρατό, τα μέλη του κόμματος εξαιρούνταν της στρατιωτικής θητείας. Ο Ζαλάσι θεώρησε πιο σημαντική τη δημιουργία ενός ειδικού «Διοικητικού Προσωπικού του Ηγέτη του Έθνους» από την ελίτ του κόμματος, για να υπηρετήσει ως ένα είδος σκιώδους κυβέρνησης που θα παρακολουθούσε τους υπουργούς. Ιδρύθηκαν συνολικά 13 γραφεία του Σταυρού-Βέλους για να παρακολουθούν τα αντίστοιχα υπουργεία. Μερικά από αυτά μόλις που πρόλαβαν να λειτουργήσουν, αν και αρκετά έπρεπε να περιορίσουν τις λειτουργίες τους ώστε να περιοριστεί η παρέμβασή τους στο κυβερνητικό έργο.

Ο Ζαλάσι αρνήθηκε να εγκαταλείψει τις ογκώδεις λογοτεχνικές του δραστηριότητες, αφιερώνοντας πολύ χρόνο σ' ένα βιβλίο που θα ήταν αποφασιστικό για την ουγγρική ιδεολογία, καθώς επίσης και στην επεξεργασμένη σύνθεση θεωρητικών νόμων για το μελλοντικό ουγγρικό κράτος. Ο τρόπος με τον οποίο εργαζόταν ήταν πολύ χαμηλού επιπέδου, και κατανάλωνε μεγάλο μέρος του χρόνου του σε άχρηστα ταξίδια στα διάφορα σημεία της συρρικνούμενης επικράτειάς του, αφήνοντας τη διευθέτηση των κυβερνητικών θεμάτων στον αναπληρωτή πρωθυπουργό του Γιένο Ζόλοσι. Στα μεγαλοπρεπή θεωρητικά του σχέδια για το μέλλον οραματιζόταν ένα κόμμα-κράτος, αν και, θεωρητικά, όταν ο εξουγγρισμός θα είχε ολοκληρωθεί, θα υπήρχε χώρος για ένα μετριοπαθές αντιπολιτευτικό κόμμα καθώς και για ένα «μειονοτικό κόμμα» που θα περιμάζευε ό,τι απόμεινε. Η νέα οικονομική δομή θα έφερε τον τίτλο «Κορπορατιστική Τάξη του Εργατικού Έθνους». Προηγουμένως ο Ζαλάσι είχε απορρίψει τόσο το ιταλικό σύστημα —το οποίο απέτυχε να μεταρρυθμίσει αρκετά τον καπιταλισμό— όσο και το ναζιστικό οικονομικό σχήμα, το οποίο, σύμφωνα με την κρίση του,

δεν ήταν αληθινός εθνικοσοσιαλισμός. Εντούτοις, πρόσθεσε απλώς τη Führerprinzip στο φιλελεύθερο μοντέλο, χωρίς να οικοδομήσει πραγματικές συντεχνίες. Σχεδίαζε να υπάρχουν 14 συντεχνίες συνολικά, κι από τη στιγμή που θα είχε επιτευχθεί ο συγκεκριμένος στόχος αυτό το σύστημα θα εγκαινίαζε τις διεθνείς σχέσεις μεταξύ των «Εργαζομένων Ανθρώπων του Κόσμου». Τα ορυχεία και η ενέργεια θα εθνικοποιούνταν, και οι άλλες μεγάλες βιομηχανίες θα «ελέγχονταν» από το κράτος. Ακόμα και μέσα στο χάος και την καταστροφή όπου λειτουργούσε η κυβέρνησή του, οι οικονομικές του πολιτικές συναντούσαν αξιοσημείωτη αντιπολίτευση από τη Δεξιά, και δεν οργάνωσε παρά μόνο 4 συντεχνίες. Για τον Ζαλάσι, το πιο σημαντικό πράγμα ήταν να κερδίσει τους εργάτες, και, πράγματι, σε κάποιες από τις μεγαλύτερες εταιρείες της μικροσκοπικής του επικράτειας ξεκίνησε τη δημιουργία των «εργοστασιακών συμβουλίων» που κυριαρχούνταν από τα μέλη του Σταυρού-Βέλους. Κάθε εργοστάσιο με 20 ή περισσότερους εργαζόμενους θα είχε από ένα τέτοιο συμβούλιο.

Χωρίς να ενδιαφέρεται για το πόσο απελπιστική ήταν η κατάσταση, ο Ζαλάσι αρνιόταν θεωρητικά να συμβιβαστεί σε θέματα ουγγρικής κυριαρχίας. Ποτέ δεν υποχώρησε πλήρως στους Γερμανούς επί της αρχής να μην συμπεριλάβει Γερμανοούγγρους στο Σταυρό-Βέλος, και προσπάθησε να διατηρήσει την τυπική διοίκηση όλων των ουγγρικών στρατιωτικών μονάδων, συμπεριλαμβανομένων ακόμη και των Volksdeutsche μελών των Waffen-SS.

Στα τέλη Μαρτίου του 1945, ο Κόκκινος Στρατός είχε οδηγήσει τη διοίκηση του Ζαλάσι έξω από την Ουγγαρία, μέσα στο έδαφος της Γερμανίας, όπου και στη συνέχεια συνελήφθη. Όπως όλοι οι ανώτεροι φασίστες ηγέτες που φυλακίστηκαν μετά τον πόλεμο, εκτελέστηκε στη συνέχεια για εγκλήματα πολέμου.[125]

Φασίστες-Μαριονέτες στη Βορειοδυτική Ευρώπη

Ένα από τα πιο περιβόητα ναζιστικά ανδρείκελα στις κατεχόμενες χώρες της Βορειοδυτικής Ευρώπης ήταν ο Νορβηγός Βίντκουν Κουίσλινγκ, του οποίου το όνομα έχει ταυτιστεί μ' αυτόν το ρόλο. Πριν από τον πόλεμο, το Nasjonal Samling του Κουίσλινγκ είχε αποτύχει πλήρως να αποκτήσει δημοτικότητα. Παρ' όλ' αυτά άδραξε την ευκαιρία στη διάρκεια της αρχικής κατάκτησης της Νορβηγίας τον Απρίλιο του 1940, και με την εγκαθίδρυση

125. Η καλύτερη περιγραφή σε δυτικοευρωπαϊκή γλώσσα της κυβέρνησης του Ζαλάσι βρίσκεται στο Szöllösi-Janze, *Pfeilkreuzlerbewegung*, 283-432.

της κατοχής τού επετράπη να σχηματίσει μια κυβέρνηση. Η κυβέρνηση αυτή διαλύθηκε από τον ίδιο τον Χίτλερ μετά από έξι μόλις ημέρες, όταν ο τελευταίος είδε ότι δεν είχε καμιά υποστήριξη. Ο πραγματικός κυβερνήτης ήταν ο επίτροπος του Ράιχ Γιόζεφ Τερμπόβεν, που διοικούσε τη Νορβηγία με τη βοήθεια ενός Διοικητικού Συμβουλίου από Νορβηγούς τεχνοκράτες. Τον Σεπτέμβριο του 1940 ο Τερμπόβεν αντικατέστησε αυτό το σώμα με ένα Κρατικό Συμβούλιο που είχε ευρύτερες διοικητικές εξουσίες, και κήρυξε το Nasjonal Samling ως το μόνο πολιτικό κόμμα που επιτρεπόταν να λειτουργεί. Στη συνέχεια, οι αντιπρόσωποι αυτού του κόμματος κατέλαβαν τις 9 από τις 13 έδρες του Κρατικού Συμβουλίου, και ο αριθμός των μελών του κόμματος αυξήθηκε από 15.000 σε 43.000 περίπου τον Απρίλιο του 1942.[126]

Την 1η Φεβρουαρίου του 1942, ο Κουίσλινγκ διορίστηκε και πάλι στην «εξουσία» ως υπουργός-πρόεδρος της Νορβηγίας («υπουργός-πρόεδρος» ήταν ο γερμανικός όρος για τους επικεφαλής των περιφερειακών κυβερνήσεων). Διοικούσε τη χώρα του εκ μέρους της Γερμανίας για το υπόλοιπο του πολέμου, αλλά αντιμετώπισε μεγάλη παθητική αντίσταση και απέτυχε παταγωδώς στο στόχο που είχε για την εμφύσηση μιας «νέας νοοτροπίας». Όταν όλοι οι εργάτες των πόλεων ανακηρύχθηκαν μέλη του καινούργιου Εργατικού Μετώπου του Nasjonal Samling, προκλήθηκε τέτοιο χάος, ώστε ο Χίτλερ προχώρησε στην ακύρωση αυτής της διαταγής. Παρόμοιες προσπάθειες για την εγκαθίδρυση της υποχρεωτικής συμμετοχής στο μέτωπο της νεολαίας του Nasjonal Samling και τη συμπερίληψη όλων των δασκάλων σε ένα μέτωπο δασκάλων του Nasjonal Samling γνώρισαν την ίδια αντίσταση. Ο ρόλος του Κουίσλινγκ ήταν να διοικεί τη χώρα του προς όφελος του Ράιχ, αλλά οι προσωπικοί του στόχοι όσον αφορά την κινητοποίηση του λαού απέτυχαν παταγωδώς.[127]

Στη Δανία, αντιθέτως, δεν υπήρξε κάποιο σημαντικό ανδρείκελο. Τυπικά, η Δανία δεν ήταν ποτέ σε εμπόλεμη κατάσταση και δεν αμφισβήτησε τη γερμανική κατοχή. Της επετράπη να διατηρεί μια τυπική ουδετερότητα και τη δική της εσωτερική αυτονομία και κυριαρχία μέσα στη στρατιωτική σφαίρα της Νέας Τάξης. Έτσι, δεν υπήρξε επέμβαση όταν η δανέζικη κυβέρνηση προχώρησε στη σύλληψη 350 ναζί μετά από μια επεισοδιακή διαδή-

---

126. H.D. Loock, *Quisling, Rosenberg und Terboven: Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen* (Στουτγκάρδη, 1970).

127. O.K. Hoidal, *Quisling: A Study in Treason* (Όσλο, 1989)· P.M. Hayes, *Quisling* (Λονδίνο, 1971)· A. Milward, *The Fascist Economy in Norway* (Οξφόρδη, 1972).

λωση τον Δεκέμβριο του 1940. Είναι γεγονός ότι η δανέζικη κυβέρνηση έπαιξε κατά κάποιο τρόπο έναν πετενικό ρόλο, δίνοντας στη Γερμανία, τον Φεβρουάριο του 1941, έξι τορπιλακάτους, ανακοινώνοντας αργότερα τη δημιουργία εθελοντικών σωμάτων για να πολεμήσουν εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, και υπογράφοντας επίσης το Αντικομιντέρν Σύμφωνο. Η Γαλλία του Βισί ποτέ δεν έκανε κάτι τέτοιο. Αυτή η πράξη αποδείχθηκε ιδιαίτερα αντιδημοφιλής μεταξύ των Δανών πολιτικών ηγετών. Η αυτονομία της Δανίας τερματίστηκε μετά από μεγάλες απεργίες και διαδηλώσεις τον Αύγουστο του 1943, στις οποίες σκοτώθηκαν 97 άτομα. Σ' αυτό το σημείο διαλύθηκε και ο μικροσκοπικός δανέζικος στρατός, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του ναυτικού διέφυγε στη Σουηδία. Για το υπόλοιπο του πολέμου, η εσωτερική διοίκηση επιτηρούνταν από γενικούς γραμματείς των κυβερνητικών υπουργείων. Η κύρια ναζιστική ομάδα της Δανίας, με ηγέτη τον Φριτς Κλάουζεν, μπόρεσε πραγματικά να αυξήσει λίγο τις δυνάμεις της, αλλά ακόμα κι έτσι έλαβε λιγότερο από το 2% των ψήφων στις κοινοβουλευτικές εκλογές του 1943. Στα δύο τελευταία χρόνια του πολέμου, ο πολιτικός της χώρος καταλαμβανόταν σταδιακά από μια μαυροφορούσα ομάδα γνωστή ως Στρατεύματα του Σάλμπουργκ, με μοντέλο τα SS, αλλά αυτή η ομάδα μόλις που είχε 1.000 μέλη.[128]

Η Ολλανδία κυβερνιόταν από έναν επίτροπο του Ράιχ, τον Άρθουρ Σέις-Ινκουάρτ, αλλά είχε αναλογικά τους περισσότερους συνεργάτες από οποιαδήποτε άλλη υπό κατοχή βορειοευρωπαϊκή χώρα. Όπως και στο Βέλγιο, και αργότερα στη Δανία, η καθημερινή κυβερνητική δραστηριότητα επιβλεπόταν από τους γενικούς γραμματείς των υπουργείων, και η πολιτική διοίκηση διατηρήθηκε με την προσθήκη των καινούργιων γραφείων της κρατικής προπαγάνδας και του πολιτισμού. Όπως και στη Νορβηγία, η αρχηγός του κράτους βασίλισσα Βιλχελμίνα και η νόμιμη κυβέρνηση είχαν διαφύγει στο εξωτερικό. Αμέσως μετά τη κατάκτησή της από τους Γερμανούς, ξεπήδησε μια καινούργια «Ολλανδική Ένωση» με στόχους ανάλογους μ' αυτούς του Βισί, αναζητώντας τη συνεργασία αλλά και τη διατήρηση των ολλανδικών συμφερόντων. Η Ένωση ισχυριζόταν ότι μέσα σε εφτά μήνες έφτασε τα 800.000 μέλη, αλλά έδωσε μεγάλη έμφαση στις ολλανδικές προτεραιότητες και ο επίτροπος του Ράιχ περιόρισε τις δραστηριότητές της. Θύμα των εσωτερικών της αντιφάσεων, πολύ σύντομα άρχισε να παρακμάζει για να διαλυθεί τον Δεκέμβριο του 1941.

---

128. E. Thomsen, *Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark, 1940-1945* (Ντίσελντορφ, 1971).

Το Ολλανδικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κίνημα του Άντον Μούσερτ (NSB) βρισκόταν σε διαρκή παρακμή τα χρόνια πριν από την κατοχή, και ο αριθμός των μελών του έπεσε από τα 74.000 στα τέλη του 1935 στα 29.000 την άνοιξη του 1940. Έξι μήνες μετά την κατάκτηση, τα μέλη του αυξήθηκαν και πάλι σε 50.000 περίπου. Παρά το όνομα του κινήματος, ο Μούσερτ ήταν μάλλον ένας μετριοπαθής ιταλικού ή δυτικοευρωπαϊκού στιλ φασίστας παρά ένας ναζί, και στην αρχή αποκλείστηκε από οποιονδήποτε ειδικό ρόλο στην κατοχική κυβέρνηση. Οι γερμανικές αρχές προτίμησαν να διατηρήσουν ένα είδος ανταγωνισμού μεταξύ του NSB, του μικρότερου Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος των Ολλανδών Εργατών, και του μικροσκοπικού Εθνικοφασιστικού Μετώπου. Τον Σεπτέμβριο του 1940 ο Μούσερτ, σε μια αφελή του κίνηση, παρέδωσε στον Χίτλερ ένα σχέδιο «Νορδικής Ομοσπονδίας». Ηγέτης θα ήταν ο Φίρερ, η Ολλανδία θα απολάμβανε την αυτονομία της, και θα περιτριγυριζόταν από τη «Λατινική Ομοσπονδία» με ηγέτη τον Μουσολίνι. Σύμφωνα με τη συνταγή του Μούσερτ, η αυτόνομη Ολλανδία της Νέας Τάξης θα ήταν ένα αυταρχικό κράτος που θα κυβερνιόταν ακόμα με το νόμο και θα αναγνώριζε τη θρησκευτική ελευθερία. Τον Δεκέμβριο του 1941 το NSB αναγνωρίστηκε ως το μόνο νόμιμο πολιτικό κόμμα της χώρας. Ο πιο ριζοσπαστικός υπαρχηγός του Μούσερτ, ο Ροστ βαν Τόνινγκεν, που υιοθετούσε έναν πιο σοσιαλιστικό προσανατολισμό κι έναν πιο ακραίο ρατσισμό, αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη δύναμη, και πρότεινε την ενσωμάτωση της Ολλανδίας σε μια Μεγάλη Γερμανία. Έγινε έτσι ο κύριος συνέταιρος των SS, παίζοντας κεντρικό ρόλο στη γερμανική διοίκηση στα τέλη της κατοχικής περιόδου.

Τα συνεχή παράπονα του Μούσερτ επιβραβεύτηκαν όταν του δόθηκε ο τιμητικός τίτλος του Ηγέτη των Λαών των Κάτω Χωρών τον Δεκέμβριο του 1942, ενώ μετά από αυτό συστήθηκε από το NSB μια Πολιτική Γραμματεία του Κράτους, ένα είδος σκιώδους κυβέρνησης. Ο Μούσερτ, εντούτοις, επέλεξε να μην μπει επικεφαλής της γραμματείας, κι έτσι ο Σέις-Ινκουάρτ διόρισε προσωπικότητες από τον τομέα του κόμματος που ελεγχόταν από τον Βαν Τόνινγκεν. Στα μέλη του NSB δίνονταν όλο και περισσότερες θέσεις στην τοπική διοίκηση κι έτσι, το 1943, οι εφτά από τις έντεκα ολλανδικές επαρχίες είχαν επιτρόπους από το NSB. Τον Απρίλιο του 1942 σχηματίστηκε ένα ναζιστικού τύπου Ολλανδικό Εργατικό Μέτωπο για να αντικαταστήσει τα συνδικάτα που είχαν τεθεί εκτός νόμου, αλλά η επιτυχία του ήταν μέτρια. Το NSB διατήρησε τη δική του πολιτοφυλακή και έναν αρκετά μεγάλο κατάλογο δευτερευόντων συλλόγων. Αν και ήταν σε μεγάλο βαθμό υποχείριο των Γερμανών, «το NSB ήταν μια πραγματική δύναμη στη ζωή της ολ-

λανδικής κοινωνίας, και οι δραστηριότητές του πολλές φορές προσέλκυαν μεγαλύτερη προσοχή από αυτές των γερμανικών αρχών».[129] Μισό εκατομμύριο περίπου Ολλανδοί εργάτες στάλθηκαν για εργασία στη Γερμανία και 17.000 νεαροί Ολλανδοί πήγαν εθελοντικά στα Waffen-SS, ένα από τα υψηλότερα ποσοστά στρατολόγησης στην κατεχόμενη Ευρώπη. Έτσι, οι εθνικές, γλωσσικές και πολιτισμικές συγγένειες μεταξύ Ολλανδίας και Γερμανίας βοήθησαν στη δημιουργία ενός μεγαλύτερου βαθμού συνεργασίας, ακόμη και μερικής φασιστικοποίησης, απ' ό,τι στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη. Γύρω στα μέσα του 1943, η επιρροή του Μούσερτ άρχισε να φθίνει, αλλά στο προσκήνιο ήρθε τότε η ριζοσπαστική πτέρυγα του κόμματός του υποστηριζόμενη από τα SS και τασσόμενη αποφασιστικά υπέρ της ενσωμάτωσης στη Γερμανία. Στην τελευταία φάση του πολέμου, 40.000 περίπου μέλη του NSB και οι οικογένειές τους έφυγαν με τους οπισθοχωρούντες Γερμανούς, αλλά ο Μούσερτ αρνήθηκε να φύγει. Στο τέλος προχώρησε στην εκκαθάριση των ακραίων ναζί του NSB, διώχνοντας τον Βαν Τόνινγκεν. Μετά την απελευθέρωση έγιναν περισσότερες από 120.000 συλλήψεις συνεργατών, αναλογικά ο μεγαλύτερος αριθμός σε όλη την Ευρώπη, και ο Μούσερτ ήταν μεταξύ του πολύ μικρότερου αριθμού αυτών που εκτελέστηκαν.[130]

Στο Βέλγιο, η έκταση της συνεργασίας με τους Γερμανούς ήταν μικρότερη απ' ό,τι στην Ολλανδία, αλλά η λίστα των συνεργαζόμενων οργανώσεων κάπως πιο πολύπλοκη, κυρίως λόγω της έντασης μεταξύ των δύο κύριων εθνογλωσσικών τμημάτων του βελγικού πληθυσμού, τους γαλλόφωνους Βαλόνους και τους Φλαμανδούς. Επικεφαλής της γερμανικής διοίκησης ήταν ένας Militärbefehlshaber (στρατιωτικός διοικητής για το Βέλγιο και τη Βορειοανατολική Γαλλία), με την πολιτική διοίκηση να επιβλέπεται από τους γενικούς γραμματείς των κανονικών υπουργείων της βελγικής γραφειοκρατίας (η ίδια διευθέτηση με την Ολλανδία). Η μόνη βελγική οργάνωση που απέκτησε φασιστικά χαρακτηριστικά στη δεκαετία του '30 ήταν το μικροσκοπικό Βερντινάσο, το οποίο ζητούσε ένα κοινό αυταρχικό σύστημα για το Βέλγιο και την Ολλανδία. Ο ηγέτης του Γιόρις βαν Σέβερεν, με την έναρξη των εχθροπραξιών, φυλακίστηκε και σκοτώθηκε από Βέλγους στρατιώτες κατά την οπισθοχώρησή τους.[131]

---

129. W. Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation, 1940-1945* (Στάνφορντ, 1963), 83.

130. G. Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutch Collaboration* (Νέα Υόρκη, 1988)· Y. Durand, *Le nouvel ordre européen nazi, 1938-1945* (Βρυξέλλες, 1990), 78-80, 164-69, 208-14, 231-33.

131. Μετά το χαμό του ιδρυτή του, το Βερντινάσο προσπάθησε να έρθει σε συμφωνία με άλλες ομάδες συνεργατών, αλλά αργότερα εξαφανίστηκε. Η δεξιά ριζοσπαστική Légion

Οι γερμανικές αρχές του Βελγίου ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τον φλαμανδικό τομέα του πληθυσμού, που θεωρούνταν ως γερμανικός λαός που θα μπορούσε να ξανακερδηθεί και να συνεργαστεί πολύ στενά με το Ράιχ.[132] Το κυριότερο φλαμανδικό εθνικιστικό κόμμα, η Φλαμανδική Εθνική Ομοσπονδία του Σταφ ντε Κλερκ (VNV), δεν ήταν ένα φασιστικό κίνημα αλλά ένα εκλεκτικό λαϊκιστικό κόμμα που είχε ευρεία βάση. Οι γερμανικές αρχές επικέντρωσαν την υποστήριξή τους στο VNV, και το 1941 παρέδωσαν στους αντιπροσώπους του τον έλεγχο αρκετών βελγικών υπουργείων, ενώ αρκετά από τα μέλη του διορίστηκαν σε περιφερειακές θέσεις στη Φλάνδρα. Η δύναμη του κόμματος αυξήθηκε αξιοσημείωτα, φτάνοντας τα 100.000 μέλη στις αρχές του 1942 (πολύ πιθανόν να πρόκειται για υπερβολή), ενώ παράλληλα διεύρυνε την επιρροή των διαφόρων βοηθητικών του οργανώσεων.

Η κύρια ριζοσπαστική εθνικιστική δύναμη στη γαλλόφωνη Βαλονία ήταν το Ρεξιστικό κίνημα του Λεόν Ντεγκρέλ, που πριν από τον πόλεμο, αν και προσπάθησε να κινηθεί περισσότερο προς τη ριζοσπαστική Δεξιά, συνέχισε να παρακμάζει. Οι ρεξιστές υπηρέτησαν πιστά τη χώρα τους στη διάρκεια της σύντομης στρατιωτικής εκστρατείας, και μετά αγνοήθηκαν από τη γερμανική διοίκηση. Όμως στα τέλη του 1940 ο Ντεγκρέλ αποφάσισε να υιοθετήσει μια πολιτική πλήρους συνεργασίας με τους Γερμανούς, και μεταμόρφωσε το κόμμα του σ' ένα καινούργιο φασιστικού τύπου κίνημα της Νέας Τάξης. Αυτό κόστισε στο Ρεξ ένα σημαντικό μέρος των 15-20 χιλιάδων μελών που είχε με το ξεκίνημα του πολέμου, αν και ο αριθμός των μελών το 1943 έφτασε περίπου τις 10.000. Ο Ντεγκρέλ αποφάσισε να δώσει έμφαση στη στρατιωτική συμμετοχή στην «Ευρωπαϊκή Σταυροφορία» του Τρίτου Ράιχ στο ανατολικό μέτωπο. Έτσι, το 1941 σχημάτισε μια εθελοντική λεγεώνα Βαλόνων που μετατράπηκε, στα τέλη του επόμενου χρόνου, σε ταξιαρχία των Waffen-SS, ενώ οι Φλαμανδοί εθελοντές σχημάτισαν το δικό τους ξεχωριστό σώμα. Το Ρεξ δημιούργησε επίσης μια εγχώρια πολιτοφυλακή, τους Formations de Combat, καθώς και διάφορες επικουρικές ομάδες, συμπεριλαμβανομένων σωμάτων που επάνδρωναν εργάτες και άλλων δύο παραστρατιωτικών σχηματισμών, για να βοηθήσει τους Γερμανούς στην περιφρούρηση και την αστυνόμευση.

Για την πλειοψηφία των Βέλγων, και ιδιαίτερα για την πλειοψηφία των

Nationale συμμετείχε σε ένα κοινό σχέδιο δράσης με το Βερντινάσο τον Αύγουστο του 1940, αλλά στη συνέχεια κινήθηκε προς την αντίθετη κατεύθυνση κι έγινε αντιφασιστική, βασιλική και «βελγιστική».

132. W. Wagner, *Belgien in der deutschen Politik während des Zweiten Weltkrieges* (Μποπάρ, 1974).

Βαλόνων, η γερμανική κατοχή πολύ σύντομα αναβίωσε μνήμες από παρόμοιες σκληρές εμπειρίες υπό τη γερμανική διοίκηση στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, κι έτσι την αρχική διάθεση παραίτησης[133] ακολούθησε, το 1942, η ευρεία ομοφωνία υπέρ ποικίλων μορφών αντιπολίτευσης και αντίστασης.[134] Η αφοσίωση των Ρεξιστών στο Τρίτο Ράιχ επιβραβεύτηκε αργότερα το 1941 όταν οι γερμανικές αρχές άρχισαν να δίνουν στους Ρεξιστές όλο και περισσότερες θέσεις στην τοπική κυβέρνηση και διοίκηση, κι έτσι το 1943 είχαν τη διακυβέρνηση σχεδόν όλων των μεγάλων γαλλόφωνων πόλεων. Όλα αυτά όμως επέσυραν το αυξανόμενο μίσος όλων των Βέλγων εναντίον των μεσαίων στελεχών του Ρεξ, και στην πορεία του πολέμου αρκετές εκατοντάδες Ρεξιστές (και μερικές φορές μέλη των οικογενειών τους) δολοφονήθηκαν από την αντίσταση. Ο Ντεγκρέλ για μια μεγάλη χρονική περίοδο βρισκόταν στο ανατολικό μέτωπο, όπου και διακρίθηκε για τα στρατιωτικά του επιτεύγματα, πράγμα που προκάλεσε τον γενναιόδωρο έπαινο του Χίτλερ. Ιδεολογικά το Ρεξ βρισκόταν σε διαδικασία έντονης ναζιστικοποίησης. Τελικά, ο Ντεγκρέλ εφηύρε γνωρίσματα γερμανικής ταυτότητας τόσο για τους Βαλόνους όσο και για τους Φλαμανδούς, και ανακήρυξε το Βέλγιο μέρος του «γερμανικού χώρου»· αλλά αυτή η αποκήρυξη της διακριτής βελγικής ταυτότητας γέννησε ακόμα μεγαλύτερο μίσος εναντίον των Ρεξιστών.

Η βάση στρατολόγησης των Ρεξιστών ήταν μικρή, και βρισκόταν κυρίως μεταξύ των μεσαίων και εργατικών τάξεων των πόλεων. Καθώς όμως συνεχιζόταν ο πόλεμος, στην προσπάθειά τους να στρατολογήσουν εργάτες, άρχισαν να προπαγανδίζουν με μεγαλύτερη ένταση την «κοινωνική επανάσταση» μέσα από κινητοποιήσεις οι οποίες θα ενέτειναν τον αυταρχισμό, θα καλλιεργούσαν τη φυλετική ταυτότητα και θα προχωρούσαν στην κορπορατιστική αναδιοργάνωση της οικονομίας. Η τάση μίμησης των SS ήταν πολύ ισχυρή, με αποτέλεσμα να γίνουν οι Ρεξιστές ένα από τα πιο γερμανοποιημένα κινήματα συνεργατών. Το 1944 ο Ντεγκρέλ υιοθέτησε ένα είδος «ευρωφασισμού», σύμφωνα με το οποίο η ναζιστική ιδέα ήταν ο σκοπός όλων των φυλετικά ανώτερων στοιχείων, ανεξαρτήτως της προπολεμικής τους εθνικότητας.[135]

---

133. J. Gotovitch & J. Gérard-Libois, *L'an quarante: La Belgique occupée* (Βρυξέλλες, 1971).

134. G. Jacquemyns, *La société belge sous l'occupation allemande* (Βρυξέλλες, 1945). Ο John Gillingham, στο *Belgian Business in the Nazi New Order* (Γκεντ, 1977), μελετά την οικονομική συνεργασία.

135. Ο Martin Conway, στο *Collaboration in Belgium: Léon Degrelle and the Rexist*

Το VNV κινήθηκε προς την αντίθετη κατεύθυνση. Ο Χέντρικ Ελίας, που διαδέχθηκε τον ντε Κλερκ μετά τον ξαφνικό θάνατο του τελευταίου το 1942, έστρεψε το φλαμανδικό κίνημα σε μια πιο μετριοπαθή και διαλλακτική κατεύθυνση, προωθώντας μάλλον την αποφασιστικοποίησή του παρά τη φασιστικοποίησή του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ενθαρρύνει εκείνους που υποστήριζαν κάποτε τη Γερμανία να κοιτάξουν για άλλες διεξόδους, και το 1943 το φλαμανδικό κίνημα άρχισε να χάνει όλο και πιο πολύ τη δυναμική του. Οι ανταγωνιστές του από πιο ακραίες θέσεις ήταν δύο καινούργια μικρά ναζιστικού τύπου κινήματα στη Φλαμανδία, το De Vlag και το SS-Vlaanderen. Το SS-Vlaanderen και ένα μικροσκοπικό Φλαμανδικό Εθνικιστικό Εργατικό Κόμμα επεδίωκαν την άμεση προσάρτηση στο Ράιχ, και στη διάρκεια των τελευταίων φάσεων του πολέμου το De Vlag και το SS-Vlaanderen είχαν την ισχυρή υποστήριξη των γερμανικών αρχών και ιδιαίτερα των SS, οργανώνοντας εθελοντές για το στρατό και σχηματίζοντας μικρές παραστρατιωτικές αστυνομικές μονάδες. Μετά τη φυγή τους από το Βέλγιο το φθινόπωρο του 1944, επετράπη σ' αυτές τις δύο πρωτοναζιστικές ομάδες να σχηματίσουν μια εφήμερη εξόριστη φλαμανδική κυβέρνηση στο Ανόβερο. Μεταξύ του 1944 και του 1949, 57.000 περίπου άτομα διώχθηκαν ποινικώς ως συνεργάτες στο Βέλγιο (αναλογικά περισσότεροι μάλλον στη Φλαμανδία παρά στη Βαλονία) και 53.000 καταδικάστηκαν, συνολικά ένα χαμηλότερο ποσοστό παραπομπών και καταδικών απ' ό,τι στην Ολλανδία.[136] Μεταξύ των κυριοτέρων προσωπικοτήτων, ο μόνος που επιβίωσε ήταν ο Ντεγκρέλ, πετώντας με ένα μικρό αεροπλάνο στο τέλος του πολέμου από τη γερμανοκρατούμενη Νορβηγία, για να συντριβεί όμως στη θάλασσα στις βόρειες ακτές της Ισπανίας — μια δραματική απόδραση που αντανακλούσε τον ριψοκίνδυνο τυχοδιωκτισμό του. Του επετράπη να παραμείνει στην Ισπανία, όπου κι έγινε ένας σχετικά εύπορος επιχειρηματίας και αργότερα εμφανίστηκε στον εκδοτικό τομέα, για να παρουσιάσει μια ψευδή εκδοχή της ιστορίας και να γίνει ένα είδος ζωντανού

Movement in Belgium, 1940-1944 (Νιου Χέιβεν, 1993), παρέχει μια λεπτομερή μελέτη. Πιστεύει ότι το 1943-44 το Rex είχε γύρω στα 8.000 κανονικά μέλη, 600-850 στα Formations de Combat, 1.850 άνδρες στα Waffen-SS, 1.500 άνδρες που βρίσκονταν σε υπηρεσίες περιφρούρησης, 2.000 παιδιά και εφήβους στις ομάδες νεολαίας, 300-500 άνδρες στην παραστρατιωτική αστυνομία, 1.600 άνδρες στα γερμανικά βοηθητικά σώματα μεταφορών και 600-700 γυναίκες σε τρεις γυναικείες ομάδες (220).

136. Για διάφορες επισκοπήσεις της αντίστασης και των συνεργατών, βλ. J. Willequet, *La Belgique sous la botte: Résistances et collaborations, 1940-1944* (Βρυξέλλες, 1986)· Durand, *Le nouvel ordre*, 801-81, 153-64, 204-208, 233-37.

μάντη για τις ποικίλες νεοφασιστικές και δεξιές ριζοσπαστικές ευρωπαϊκές ομάδες.

Φασίστες-Μαριονέτες στην Ανατολική Ευρώπη

Η Τσεχοσλοβακια ηταν η πρωτη χωρα που πέρασε υπό γερμανική κατοχή, και τους τελευταίους μήνες της Τσεχικής Δημοκρατίας οι ηγέτες της αναμόρφωσαν το τσεχικό σύστημα προς πιο αυταρχικές κατευθύνεις. Αμέσως μετά τη διευθέτηση του Μονάχου, το τσέχικο Κοινοβούλιο ψήφισε ένα νόμο για να διευκολύνει τη μετάβαση προς μια περισσότερο ενοποιημένη πολιτική δομή. Τα κυριότερα κόμματα συγχωνεύτηκαν υπό μια οργάνωση-ομπρέλα, το Κόμμα της Εθνικής Ενότητας, και αργότερα η λογοκρισία επιβλήθηκε επίσημα. Εντούτοις, όταν τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Πράγα στα μέσα Μαρτίου του 1939, όλα αυτά διαλύθηκαν.

Η περιοχή, που κατοικούνταν κυρίως από Τσέχους, μετετράπη στο Προτεκτοράτο της Βοημίας-Μοραβίας, υπό την «προστασία» του Ράιχ. Ο Κονσταντίν φον Νόιραθ, ένας ανώτερος διπλωμάτης, έγινε ο προστάτης του Ράιχ, αν και επετράπη στην υπάρχουσα τσέχικη διοίκηση να συνεχίσει τη λειτουργία της για τη διευθέτηση των εσωτερικών ζητημάτων. Η τσέχικη διοίκηση προχώρησε στη δημιουργία του Κινήματος Εθνικής Αλληλεγγύης, ένα παντσεχικό κόμμα που θα αποκήρυττε την κοινοβουλευτική δημοκρατία, και τον Μάιο του 1939 ανακοίνωσε ότι το 98,4% των ενήλικων Τσέχων αντρών ήταν εγγεγραμμένοι σ' αυτό. Το Κίνημα ήταν απλά ένα είδος μετώπου για όλες τις δουλειές, για να διευκολύνει τη συνεργασία με τους Γερμανούς, κι όχι ένα φασιστικό κόμμα.

Τα προϋπάρχοντα μικροσκοπικά τσέχικα φασιστικά κόμματα αναμένονταν να ενσωματωθούν στο NSM. Το μεγαλύτερο από αυτά, η Εθνική Φασιστική Κοινότητα (NOF), προσπάθησε να αναλάβει τη νέα τσέχικη κυβέρνηση τη στιγμή που τα γερμανικά στρατεύματα εισέρχονταν στην Πράγα, αλλά οι Γερμανοί αρνήθηκαν να υποστηρίξουν μια τόσο ασήμαντη ομάδα. Σύντομα το NOF αυτοδιαλύθηκε· προφανώς η κυβέρνηση-μαριονέτα είχε με επιτυχία δωροδοκήσει τον ηγέτη του. Δύο ακόμα πιο μικρές φασιστικές οργανώσεις, το Κόμμα των Εθνικοσοσιαλιστών Εργατών και Αγροτών (ή «Πράσινη Σβάστικα»), που δρούσε κυρίως στη Μοραβία, και η Εθνικοσοσιαλιστική Φρουρά των Σλαβόνων Ακτιβιστών, είχαν εξαιρετικά μικρότερη υποστήριξη.[137]

137. J.F. Zacek, «The Flaw in Masaryk's Democracy: Czech Fascism, ca. 1927-1942»,

Το μόνο τσέχικο φασιστικό κόμμα που είχε μια ευρύτερη δραστηριότητα ήταν το Vlajka, που ιδρύθηκε από τον καθηγητή φιλοσοφίας Μάρες, ο οποίος επεδίωξε το σχηματισμό μιας ναζιστικού τύπου οργάνωσης έχοντας ως βάση τον ακραίο φιλοσοφικό βιταλισμό. Το 1939 το Vlajka είχε 13.000 μέλη και σχημάτισε μια μικρή πολιτοφυλακή που αποκαλούνταν Svatopulk Guards. Ζητούσε την εγκαθίδρυση ενός πλήρους εθνικοσοσιαλιστικού συστήματος στη Βοημία-Μοραβία, και προχωρούσε σε επιθέσεις εναντίον των Εβραίων, αλλά όταν τον Μάιο του 1939 μέλη του Vlajka και απομεινάρια του NOF δημιούργησαν ταραχές, επετράπη στην τσέχικη διοίκησημαριονέτα να χρησιμοποιήσει εναντίον τους την αστυνομία. Τέσσερις μήνες αργότερα το Vlajka αποκήρυξε την ημι-υποχρεωτική του συμμετοχή στο NSM. Όταν τον Αύγουστο του 1940 ο προστάτης του Ράιχ αποφάσισε τελικά να διαλύσει το NSM, η Svatopulk Guards προσπάθησε να καταλάβει τα γραφεία του, αλλά για μια ακόμα φορά οι Γερμανοί αρνήθηκαν να το υποστηρίξουν. Μετά από αυτό, το Vjalka άρχισε να παρακμάζει, όπως και οι άλλοι φασίστες ανταγωνιστές του, αν και κάποια υπολείμματά του σχημάτισαν μια νέα ομάδα που ονομαζόταν Ακτιβιστές και υποστήριζε την πλήρη ναζιστικοποίηση.[138]

Η αντίσταση των Τσέχων στη γερμανική κατοχή ήταν πολύ ασθενική. Η κατοχή, αν και σκληρή, ήταν πιο ελαφριά απ' ό,τι σε άλλες χώρες της Κεντροανατολικής Ευρώπης. Τον Σεπτέμβριο του 1940 ο Χίτλερ απεφάνθη ότι το «μεγαλύτερο μέρος του τσέχικου λαού» μπορούσε να λυτρωθεί φυλετικά και να αφομοιωθεί. Τον επόμενο μήνα, μια αναφορά από το Ναζιστικό Κεντρικό Γραφείο Φυλής και Αποικισμού ισχυριζόταν ότι «η φυλετική εικόνα του τσέχικου λαού είναι αξιοσημείωτα πιο ευνοϊκή σήμερα απ' ό,τι αυτή του σουδητικού γερμανικού πληθυσμού».[139]

Στην Ελλάδα, η κατοχική κυβέρνηση-μαριονέτα συνέχισε να χρησιμοποιεί σε μεγάλο βαθμό για την εσωτερική διοίκηση το προηγούμενο δεξιό ριζοσπαστικό σύστημα του δικτάτορα Μεταξά. Το ελληνικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Γεωργίου Μερκούρη, που μετά βίας έφτασε τα 10.000 μέλη το 1936, απέτυχε να αναπτυχθεί, και σύντομα ήρθε αντιμέτωπο με τον ανταγωνισμό ενός ακόμα πιο ριζοσπαστικού παρακλαδιού της Εθνικοσοσιαλιστικής Πολιτικής Οργάνωσης. Με την Κατοχή συνεργάστηκαν επίσης αρκετές μικρές δεξιές ριζοσπαστικές εθνικιστικές ομά-

αδημοσίευτο, αλλά και V. Mastny, *The Czechs under Nazi Rule* (Νέα Υόρκη, 1971), 57-60.

138. Mastny, *Czechs*, 62-63, 157-58.

139. *Ό.π.*, 128, 132.

δες, και μερικές φορές σχημάτισαν αντικομουνιστικές αστυνομικές μονάδες.

Η ελληνική κομουνιστική εξέγερση (ΕΛΑΣ) ενδυναμωνόταν όλο και πιο πολύ, και πέτυχε να εξαφανίσει τις περισσότερες από τις ανταγωνιστικές συντηρητικές ομάδες της αντίστασης. Κατόρθωσε επίσης να καρατομήσει αρκετές από τις δεξιές ριζοσπαστικές εθνικιστικές οργανώσεις με επιθέσεις και ενέδρες εναντίον των κεντρικών τους γραφείων και των ηγετών τους. Το πιο εντυπωσιακό της χτύπημα εναντίον των Ελλήνων αντιπάλων ήταν η βομβιστική ενέργεια εναντίον των γραφείων της ΕΣΠΟ στην Αθήνα τον Σεπτέμβριο του 1942, στην οποία σκοτώθηκαν 43 Γερμανοί και 29 μέλη της ΕΣΠΟ, μεταξύ των οποίων και ο ιδρυτής της Δρ. Στεροδήμος. Η ΕΣΠΟ δραστηριοποιούνταν στην προσπάθεια στρατολόγησης πρώην δεξιών αξιωματικών και στρατιωτών για τη δημιουργία μιας Ελληνικής Λεγεώνας των Waffen-SS, αλλά αυτός ο φιλόδοξος στόχος δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Η ίδια η ΕΣΠΟ σύντομα διαλύθηκε λόγω έλλειψης υποστήριξης.[140]

Στην κατεχόμενη Σερβία, το δεξιό ριζοσπαστικό κίνημα του Ντιμίτριγιε Λζότιτς Ζμπορ (Σύναξη) εξελίχτηκε σε μια καθαρά φασιστική ομάδα. Το Ζμπορ αρχικά έδωσε έμφαση στις αξίες της θρησκείας και της εργασίας, αλλά ποτέ δεν κέρδισε πάνω από το 1% των ψήφων υπό το μάλλον αντιφατικό σύνθημα «Γιουγκοσλαβικός Εθνικισμός». Ο Λζότιτς φαίνεται ότι πάντα ήταν μάλλον αδαής στην πολιτική τακτική του, κι έτσι η πιο αντιπροσωπευτική γιουγκοσλαβική κυβέρνηση του 1939-41 κατόρθωσε να καταπνίξει το κίνημά του. Στη διάρκεια της κατοχής, το Ζμπορ εκθείαζε τη θεραπευτική αξία της βίας κι έδωσε έμφαση στην οργάνωση της νεολαίας. Ο Λζότιτς προσπάθησε να δημιουργήσει «προλεταριακές μονάδες» με ηγέτες κομισάριους του Ζμπορ προκειμένου να βοηθήσει τους Γερμανούς, αλλά το μόνο που κατόρθωσε ήταν η δημιουργία μιας μικρής μονάδας, των Εθελοντικών Σωμάτων. Στην αρχή είχαν γύρω στους 3.600 άντρες, αργότερα αυξήθηκαν και φαίνεται ότι στρατιωτικά είχαν πολλές επιτυχίες στις μάχες εναντίων των Σέρβων Τσέτνικ και των κομουνιστών ανταρτών.[141] Ο

140. H. Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution, 1936-1946* (Φρανκφούρτη, 1973)· J.-L. Houdros, *Occupation and Resistance: The Greek Agony, 1941-1944* (Νέα Υόρκη, 1963)· H. Mavrocordatis, «Le fascisme en Grèce pendant la guerre, 1941-1944», στο *Etudes sur le fascisme*, από τον M. Bardèche κ.ά. (Παρίσι, 1974), 98-102. Η καλύτερη γενική περιγραφή της Ελλάδας υπό κατοχή είναι του M. Mazower, *Inside Hitler's Greece* (Νιου Χέιβεν, 1993).

141. Βλ. τα άρθρα των Dimitrije Djordjević & Ivan Avakumović, στο P.F. Sugar,

Λζότιτς σκοτώθηκε σε αυτοκινητικό δυστύχημα καθώς προσπαθούσε να διαφύγει από τη Γιουγκοσλαβία τον Απρίλιο του 1945.

Στις κατεχόμενες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης, οι γερμανικές δυνάμεις σε μερικές περιπτώσεις απέκτησαν τη συνεργασία κάποιων δεξιών ριζοσπαστικών εθνικιστικών αντισοβιετικών ομάδων. Οι πιο σημαντικές από αυτές βρίσκονταν στην Ουκρανία. Εφόσον μετά το 1920 το μεγαλύτερο μέρος της Ουκρανίας είχε οργανωθεί ως Σοβιετική Σοσιαλιστική Δημοκρατία χωρίς αυτόνομη πολιτική ζωή, ο οργανωμένος ουκρανικός εθνικισμός είχε περιοριστεί στη Γαλικία (τη Δυτική Ουκρανία), που ανήκε στην Πολωνία του Μεσοπολέμου. Ο αριθμός των εθνικιστικών ουκρανικών ομάδων ήταν εντυπωσιακός, αλλά η πιο σημαντική, με μεγάλη διαφορά, ήταν η Οργάνωση των Ουκρανών Εθνικιστών (ΟΟΥΕ), που ιδρύθηκε το 1929. Ο κυριότερος δυτικός ιστορικός του ουκρανικού εθνικισμού κρίνει ότι «η θεωρία και οι διδασκαλίες των εθνικιστών ήταν πολύ κοντά στο φασισμό, και από κάποιες απόψεις, όπως για παράδειγμα η εμμονή στη "φυλετική καθαρότητα", προχωρούσαν πιο πέρα και από τα ίδια τα φασιστικά δόγματα».[142] Αυτό ίσχυε ακόμα περισσότερο γι' αυτό που κοινώς ήταν γνωστό ως ΟΟΥΕ-Β, την ισχυρότερη, πιο νεανική και ριζοσπαστική ομάδα που υπό την ηγεσία του Στέπαν Μπαντέρα διασπάστηκε από την ΟΟΥΕ. Η ΟΟΥΕ ενστερνίστηκε ένα πρόγραμμα ενοποιητικού και αυταρχικού εθνικισμού δίνοντας έμφαση στην άμεση δράση και σε μια ρομαντική, μυστική, μη ορθολογική και βιταλιστική ιδεολογία. Τόνιζε τη διακριτή φυλετική ταυτότητα και τη φυλετική καθαρότητα των Ουκρανών σε σύγκριση με τους κατώτερους λαούς γύρω τους, όπως οι Ρώσοι. Το 1944, το πρόγραμμα της ΟΟΥΕ έγινε πιο εθνικοσοσιαλιστικό (όχι όμως ναζιστικό), υποστηρίζοντας την κρατική ιδιοκτησία της βαριάς βιομηχανίας και των μεταφορών καθώς και των εθνικών πόρων. Παρ' όλ' αυτά, η ΟΟΥΕ δεν ανέπτυξε ποτέ ένα ολοκληρωμένο και ανοιχτά φασιστικό πρόγραμμα, και στη συνδιάσκεψή της το 1944 υιοθέτησε τις «λαϊκοδημοκρατικές διαδικασίες», «την ελευθερία της σκέψης», «την κυριαρχία του νόμου» και τα «ατομικά δικαιώματα για όλες τις εθνικές μειονότητες».[143] Προσπάθησε μάταια να προωθήσει την ιδέα μιας ανεξάρτητης Ουκρανίας στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, κάποιες φορές σε συνεργασία με τους Γερμανούς κι

επιμ., *Native Fascism in the Successor States, 1918-1945* (Σάντα Μπάρμπαρα, 1971), 123-43.

142. J.A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism* (Νέα Υόρκη, 1963), 280.

143. *Ο.π*, 163-64.

έπειτα καθιστάμενη η κύρια δύναμη πίσω από τον Λαϊκό Ουκρανικό Στρατό, μια άτακτη εθνική απελευθερωτική δύναμη που έδινε μάχες με τους Σοβιετικούς κατακτητές στα δάση και την ύπαιθρο μέχρι το 1950.

Οι Ημιουδέτεροι Φίλοι του Άξονα: Βουλγαρία και Ισπανία

Κατα τον Β΄ Παγκοσμιο Πολεμο, το βασιλικό καθεστώς της Βουλγαρίας διατήρησε την πιο ανώμαλη θέση στην Ευρώπη. Τον Μάρτιο του 1941 υπέγραψε την Τριμερή Συνθήκη με τους συμμάχους της Γερμανίας, αλλά δεν κήρυξε τον πόλεμο στη Σοβιετική Ένωση ούτε συμμετείχε στη γερμανική εισβολή. Παρ' όλ' αυτά, ακολουθώντας την πολιτική του Τσόρτσιλ «όσο το χειρότερο, τόσο το καλύτερο», η Βρετανία κήρυξε τον πόλεμο στη Βουλγαρία στις 6 Δεκεμβρίου του 1941, ενώ έξι μήνες αργότερα ακολούθησαν οι Ηνωμένες Πολιτείες. Τον Φεβρουάριο του 1940, ο βασιλιάς Μπόρις διόρισε μια πιο φιλογερμανική κυβέρνηση, και μετά τη μερική διάλυση της Ρουμανίας έλαβε ως αντάλλαγμα την περιοχή της Βόρειας Δοβρουτσάς. Μετά τη γερμανική κατάκτηση της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας, η Βουλγαρία απέκτησε επίσης τον έλεγχο της Μακεδονίας. Τον Σεπτέμβριο του 1941, ένα πειθήνιο βουλγαρικό Κοινοβούλιο αύξησε ακόμα περισσότερο τις εξουσίες της εκτελεστικής εξουσίας. Εκείνη τη χρονιά η κυβέρνηση έθεσε σε ισχύ την κρατική εργατική νομοθεσία, δημιούργησε μια κρατική οργάνωση νεολαίας και θέσπισε την αντισημιτική νομοθεσία.

Από τις πολλές δεξιές ριζοσπαστικές και πρωτοφασιστικές οργανώσεις της Βουλγαρίας τα χρόνια πριν από τον πόλεμο, οι σχετικά πιο επιτυχημένες ήταν οι Ρατνίτσι, ή Πολεμιστές,[144] και η Ένωση των Βουλγαρικών Εθνικών Λεγεώνων, που ιδρύθηκε από το στρατηγό Κρίστο Λούκοβ. Οι Ρατνίτσι θεωρήθηκαν ως απειλή από την κυβέρνηση και διαλύθηκαν επίσημα το 1939, αλλά δεν εξαφανίστηκαν τελείως, ενώ οι Λεγεώνες είχαν μια μικρή τουλάχιστον υποστήριξη από τους Γερμανούς στη διάρκεια του πολέμου και κατόρθωσαν να αναπτυχθούν λίγο. Εντούτοις, στη διάρκεια του 1943, η κομουνιστική αντιπολίτευση γινόταν όλο και πιο ισχυρή, εξαπέλυσε μια τρομοκρατική εκστρατεία, και ανάμεσα στις άλλες επιτυχίες της ήταν η δολοφονία του Λούκοβ.

Η αντιβασιλεία που διαδέχθηκε τον Μπόρις μετά από τον ξαφνικό θάνατό του τον Σεπτέμβριο του 1943, προσπαθούσε αδέξια να επιτύχει την

144. Το τυπικό όνομα της ομάδας αυτής ήταν Μαχητές για την Πρόοδο του Βουλγαρικού Εθνικού Πνεύματος.

αναγνώριση της ουδετερότητας της Βουλγαρίας, αφού ούτε είχε πάρει την πρωτοβουλία να κηρύξει τον πόλεμο ούτε επετέθη εναντίον άλλης χώρας. Εντούτοις, στις 5 Σεπτεμβρίου του 1944, και καθώς ο Κόκκινος Στρατός εισερχόταν στα Βαλκάνια, η Σοβιετική Ένωση κήρυξε τον πόλεμο στη Βουλγαρία. Τέσσερις μέρες μετά, η ομάδα των αξιωματικών του στρατού Ζβένο (Δεσμός) προχώρησε σε πραξικόπημα εναντίον της κυβέρνησης με στόχο το σχηματισμό μιας κυβέρνησης Λαϊκού Μετώπου με τους κομουνιστές και άλλους, θεωρώντας, λανθασμένα, ότι με κάτι τέτοιο θα κέρδιζαν ευνοϊκότερη μεταχείριση από τον Στάλιν. Το καινούργιο καθεστώς άρχισε να καταδιώκει τα μέλη των δεξιών ριζοσπαστικών και πρωτοφασιστικών ομάδων, αν και οι ίδιοι οι αξιωματικοί του Ζβένο αργότερα αποστρατεύτηκαν από τους κομουνιστές ως απλοί «αριστεροί φασίστες». Στη Βιένη, οι γερμανικές αρχές υποστήριξαν μια εξόριστη βουλγαρική κυβέρνηση υπό τον δεξιό ριζοσπάστη ηγέτη καθηγητή Τσάνκοβ. Υποστήριξαν επίσης μια ξεχωριστή σλαβομακεδονική κυβέρνηση υπό τον Σλαβομακεδόνα εθνικιστή τρομοκράτη (IMRO) ηγέτη Ιβάν Μιχαΐλοβ. Είχε ήδη δημιουργηθεί ένα βουλγαρικό απόσπασμα των SS για να πολεμήσει στη Γιουγκοσλαβία. Η νέα βουλγαρική κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου όμως απασχόλησε 12 μεραρχίες στον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας. Έτσι, η Βουλγαρία, που κατά καιρούς είχε υπάρξει αποδέκτης κηρύξεων πολέμου από τη Βρετανία, τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Σοβιετική Ένωση, στη μόνη σημαντική στρατιωτική εκστρατεία που εμπλέχθηκε βρέθηκε στο πλευρό των πρώην αντιπάλων της.

Κατά την τελική φάση του πολέμου, αλλά και μετά από αυτόν, εκατοντάδες και ίσως χιλιάδες «φασίστες» καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν από τα καινούργια, κομουνιστικής εμπνεύσεως, «λαϊκά δικαστήρια».[145]

Στην Ισπανία, το καθεστώς του Φράνκο, σε ένα βαθμό λόγω της ευνοϊκής γεωγραφικής του θέσης, κατάφερε να ελίσσεται με μεγαλύτερη επιτυχία. Κατόρθωσε να σταθεροποιήσει την εξουσία του μέσα από την τελική του νίκη στον Ισπανικό Εμφύλιο (Απρίλιος 1939), πράγμα που δεν θα μπορούσε να γίνει χωρίς τη στρατιωτική βοήθεια της Ιταλίας και της Γερμανίας Αν και ιδεολογικά ο Φράνκο δεν ήταν φασίστας sensu stricto,

145. M.L. Miller, *Bulgaria during the Second World War* (Στάνφορντ, 1975)· R. Solliers, «Notes sur le fascisme bulgare», στο Bardèche κ.ά., *Etudes*, 166-73· N. Poppetrov, «Ideinopoliticheskite skhvashtaniia na "Suiuz Natsionalni Legioni" i "Ratnitsi za Napreduka na Bulgarshtinata" v godinite na Vtorata Svetovna Voina», *Istoricheski Pregled*, 47:6 (1991), 53-67.

ταυτίστηκε απόλυτα με τον Άξονα και τη «νέα τάξη» των οργανικών εθνικιστικών και αυταρχικών καθεστώτων της Ευρώπης. Τις τελευταίες μέρες του Εμφυλίου υπέγραψε το Αντικομιντέρν Σύμφωνο της Γερμανίας, κι έπειτα απέσυρε την Ισπανία από την Ένωση των Εθνών. Όμως η έλευση του πολέμου το επόμενο καλοκαίρι ήταν μια προοπτική που τον ανησυχούσε τόσο λόγω της αδύναμης και εκτεθειμένης θέσης της Ισπανίας όσο και λόγω του ότι το θύμα της εισβολής του Χίτλερ, το πολωνικό κράτος, ήταν ένα εθνικιστικό, καθολικό και ημιαυταρχικό καθεστώς που είχε αρκετά κοινά στοιχεία με το καινούργιο ισπανικό σύστημα. Γι' αυτό ο Φράνκο ακολούθησε μια πολιτική που ονόμασε «επιδέξια σύνεση», κι όταν ξεκίνησε ο ευρωπαϊκός πόλεμος διακήρυξε αμέσως την ουδετερότητα της Ισπανίας.

Θεωρητικά, σ' αυτό το σημείο, η ισχύς του μέσα στην ίδια του τη χώρα ήταν μεγαλύτερη από αυτή του Χίτλερ, του Στάλιν ή του Μουσολίνι. Οι τελευταίοι, ως πολιτικοί ηγέτες ήταν θεωρητικά περιορισμένοι από πολιτικές δομές και νόμους (όσο ασήμαντα και αν αποδεικνύονταν αυτά στην πράξη), ενώ ο Φράνκο έγινε δικτάτορας της Ισπανίας με τα όπλα, και θεωρητικά κατείχε απεριόριστη ισχύ. Το καθεστώς του ήταν ένα εκλεκτικό μείγμα από μια δεξιά στρατιωτική ελίτ, ένα φασιστικό κρατικό κόμμα (τη Φάλαγγα, ή FET) και διάφορες μερίδες συντηρητικών και μοναρχικών. Συνδετικός κρίκος όλων αυτών ήταν η παρουσία ενός ισχυρού αναγεννημένου, νεοπαραδοσιακού καθολικισμού — ένα ιδιαίτερο μείγμα χωρίς το αντίστοιχό του σε οποιαδήποτε άλλη χώρα.

Υποτίθεται ότι ο αριθμός των αντρών μελών της FET έφτανε τις 650.000, και αργότερα, στο ανώτατο σημείο της το 1942, έφτασαν τις 900.000, κάνοντάς την επίσημα, και με μεγάλη διαφορά, τη μεγαλύτερη πολιτική οργάνωση στην ισπανική ιστορία. Η FET είχε την ευθύνη της οικοδόμησης μιας κρατικής συνδικαλιστικής οργάνωσης, της οργάνωσης της νεολαίας και της ανάπτυξης της κρατικής προπαγάνδας, ενώ παρείχε το μεγαλύτερο μέρος του προσωπικού για την καινούργια κρατική γραφειοκρατία. Παρ' όλ' αυτά, η Φάλαγγα ήταν πιο πειθήνια απ' ό,τι το Φασιστικό Κόμμα στην Ιταλία. Τόσο η εθνική οργάνωση της νεολαίας της όσο και η πολιτοφυλακή της δεν επεκτάθηκαν ιδιαίτερα. Η πρώτη μόλις που κατόρθωσε να οργανώσει το 17,5% των Ισπανών αγοριών και το 8,5% των κοριτσιών, ενώ η δεύτερη ήταν κάτω από τον αυστηρό έλεγχο του στρατού. Η δύναμη με τη μεγαλύτερη επιρροή, μετά από τον ίδιο τον Φράνκο, ήταν η στρατιωτική διοίκηση. Μεταξύ του 1938 και του 1945, υψηλόβαθμοι του στρατού κατείχαν το 46% των υπουργικών θέσεων, συγκρινόμενο με το 38% και 30%

Ο Σούνιερ, ο Φράνκο και ο Μουσολίνι στη Μπορντιγκέρα, 12 Φεβρουαρίου 1941

αντίσταση για τους φαλαγγίτες.[144] Ο περιορισμός από τον ίδιο τον Φράνκο

144. Βλ. το βιβλίο μου *The Franco Regime, 1936-1975* (Μάντισον, 1987), 23-45, και P. Preston, *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in 20th Century Spain* (Λονδίνο, 1990).

Ο Σούνιερ, ο Φράνκο και ο Μουσολίνι στη Μπορντιγκέρα, 12 Φεβρουαρίου 1941

αντίσταση για τους φαλαγγίτες.[144] Ο περιορισμός από τον ίδιο τον Φράνκο

144. Βλ. το βιβλίο μου *The Franco Regime, 1936-1975* (Μάντισον, 1987), 23-45, και P. Preston, *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in 20th Century Spain* (Λονδίνο, 1990).

602

Ο Σούνιερ, ο Φράνκο και ο Μουσολίνι στη Μπορντιγκέρα, 12 Φεβρουαρίου 1941

αντίσταση για τους φαλαγγίτες.[144] Ο περιορισμός από τον ίδιο τον Φράνκο

144. Βλ. το βιβλίο μου *The Franco Regime, 1936-1975* (Μάντισον, 1987), 23-45, και P. Preston, *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in 20th Century Spain* (Λονδίνο, 1990).

602

Ο Σούνιερ, ο Φράνκο και ο Μουσολίνι στη Μπορντιγκέρα, 12 Φεβρουαρίου 1941

αντίσταση για τους φαλαγγίτες.[144] Ο περιορισμός από τον ίδιο τον Φράνκο

144. Βλ. το βιβλίο μου *The Franco Regime, 1936-1975* (Μάντισον, 1987), 23-45, και P. Preston, *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in 20th Century Spain* (Λονδίνο, 1990).

602

της επιρροής των φαλαγγιτών καθώς και η εμφανής αδιαφορία του για μια βαθιά «εθνική συνδικαλιστική επανάσταση» (ο αρχικός φαλαγγίτικος στόχος), οδήγησαν σ' ένα αποτυχημένο φαλαγγίτικο σχέδιο για τη δολοφονία του το 1940.[147] Αν και οι περισσότεροι φαλαγγίτες παρέμειναν πιστοί, ένα υπόγειο ρεύμα φαλαγγίτικης αντιπολίτευσης διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του καθεστώτος.[148]

Η εξωτερική πολιτική του Φράνκο άλλαξε δραστικά μετά την πτώση της Γαλλίας. Καθώς ο Μουσολίνι έσπευσε να εισέλθει στον πόλεμο, το ίδιο επιθυμούσε και ο Φράνκο, για να βρίσκεται στο πλευρό των νικητών. Η επίσημη θέση της Ισπανίας άλλαξε από ουδετερότητα σε τεχνική «μη επιθετικότητα» (παρόμοια με τη θέση της Ιταλίας μεταξύ του Σεπτεμβρίου του 1939 και του Ιουνίου του 1940), θέση που έκλινε σαφώς υπέρ του Άξονα. Την ίδια στιγμή όμως η Βρετανία δεν είχε ακόμα ηττηθεί και ο έλεγχος του Ατλαντικού από αυτήν θα μπορούσε να αποβεί ολέθριος για την κατεστραμμένη από τον εμφύλιο ισπανική οικονομία, που εξαρτιόταν υπέρμετρα από τις εισαγωγές. Έτσι, το δεύτερο εξάμηνο του 1940 ο Φράνκο κατέστησε σαφή στον Χίτλερ την επιθυμία του να μπει στον πόλεμο στο πλευρό του Άξονα εάν η Γερμανία εγγυάτο εκτεταμένη στρατιωτική και οικονομική βοήθεια, καθώς επίσης και την παραχώρηση στην Ισπανία μεγάλου μέρους της γαλλικής Βορειοδυτικής Αφρικής, συμπεριλαμβανομένου ολόκληρου του Μαρόκου και της Βορειοδυτικής Αλγερίας. Αυτό για τον Χίτλερ ήταν αδύνατο, αφού δεν μπορούσε να αποξενώσει τον σημαντικό του δορυφόρο, τη Γαλλία του Βισί, ή να αγνοήσει τις ιταλικές φιλοδοξίες στη Βόρεια Αφρική. Από αυτή την άποψη, η απόφαση για τη μη είσοδο της Ισπανίας στον πόλεμο ήταν μάλλον του Χίτλερ παρά του Φράνκο.

Οι φαλαγγίτες έγιναν περισσότερο δογματικοί σχετικά με τα πράγματα της Ισπανίας μεταξύ του 1941-42, όταν η γερμανική στρατιωτική νίκη φαινόταν να είναι πολύ κοντά. Αυτό οδήγησε σε δύο εσωτερικές κρίσεις τον Μάιο του 1941 και τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 1942. Ο Φράνκο χειρίστηκε επιδέξια και τις δύο, για να διατηρήσει την ίδια εκλεκτική ισορροπία δυνάμεων μέσα στο καθεστώς του.[149] Προς στιγμήν, η γερμανική εισβολή στη Ρωσία προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό, αφού φαινόταν να επαναφέ-

---

147. Περιγράφεται στο A. Romero Cuesta, *Objetivo: Matar a Franco* (Μαδρίτη, 1976).

148. S.M. Ellwood, *Spanish Fascism in the Franco Era* (Λονδίνο, 1987)· J. Onrubia Revuelta, επιμ., *Historia de la oposición falangista al regimen de Franco en sus documentos* (Μαδρίτη, 1989).

149. P. Preston, *Franco* (Λονδίνο, 1993), 432-73.

Φαλαγγίτες επικεφαλής μιας μαζικής αντισοβιετικής διαδήλωσης στη Μαδρίτη, 24 Ιουνίου 1941

Φαλαγγίτες επικεφαλής μιας μαζικής αντισοβιετικής διαδήλωσης στη Μαδρίτη, 24 Ιουνίου 1941

Φαλαγγίτες επικεφαλής μιας μαζικής αντισοβιετικής διαδήλωσης στη Μαδρίτη, 24 Ιουνίου 1941

Φαλαγγίτες επικεφαλής μιας μαζικής αντισοβιετικής διαδήλωσης στη Μαδρίτη, 24 Ιουνίου 1941

ρει τους όρους της σύγκρουσης του Ισπανικού Εμφυλίου μεταξύ της επαναστατικής Αριστεράς και της αυταρχικής δεξιάς. Μια «Μπλε Μεραρχία» (που πήρε το όνομά της από τους χιτώνες των φαλαγγιτών) 20.000 εθελοντών πολέμησαν στη συνέχεια μαζί με τον γερμανικό στρατό στο ανατολικό μέτωπο για σχεδόν δύο χρόνια. Απομεινάρια αυτής της μεραρχίας παρέμειναν με τις γερμανικές δυνάμεις μέχρι το τέλος κοντά στο οχυρό του Χίτλερ στο Βερολίνο.[150] Αντιθέτως, η πτώση του Μουσολίνι ήταν ένα σοβαρό χτύπημα για τον Φράνκο, και το φθινόπωρο του 1943 η Ισπανία ξαναγύρισε στην επίσημη ουδετερότητα.[151] Ο Χίτλερ έπαιζε περιστασιακά με την ιδέα μιας υποστηριζόμενης από τη Γερμανία ισπανικής συνωμοσίας για την εκθρόνιση του Φράνκο (τον οποίο έφτασε να αποκαλεί «Λατίνο τσαρλατάνο») και την αντικατάστασή του από μια τελείως φιλοναζιστική και φαλαγγίτικη κυβέρνηση, αλλά δεν βρήκε την κατάλληλη ευκαιρία.[152]

Ήδη από το 1942, είχε ξεκινήσει η διαδικασία σχετικής αποφασιστικοποίησης της Ισπανίας, που κορυφώθηκε την περίοδο 1945-47 με την επίσημη ονομασία του ισπανικού κράτους ως κορπορατιστικής καθολικής μοναρχίας. Οι εκπρόσωποι του καθεστώτος ήταν αυτοί που πρώτοι ξεκίνησαν τον επανακαθορισμό του ισπανικού κράτους, στην προσπάθειά τους να περιορίσουν τη σημασία του όρου *ολοκληρωτικός* στο πρόγραμμα των φαλαγγιτών. Τον Σεπτέμβριο του 1942, ο Φράνκο απέλυσε τον φιλοφασίστα γαμπρό του Ραμόν Σεράνο Σούνιερ από Υπουργό Εξωτερικών, και τον αντικατέστησε μ' ένα στρατηγό που πολιτικά ήταν πιο ουδέτερος. Την επόμενη χρονιά δημιουργήθηκε ένα κορπορατιστικό Κοινοβούλιο, μάλλον παρόμοιο με αυτό του μουσολινικού καθεστώτος, ως μια χειρονομία προς κάποιο βαθμό αντιπροσώπευσης πέρα από την απλώς δικτατορική εκτελεστική εξουσία. Η αποφασιστικοποίηση επιταχύνθηκε μετά την παρακμή της ναζιστικής Γερμανίας το 1944. Την επόμενη χρονιά απαγορεύτηκε κάθε σύγκριση της Ισπανίας με την Ιταλία ή τη Γερμανία. Ο επίσημος φασιστικός χαιρετισμός, που είχε υιοθετηθεί από το 1937, τώρα απαγορεύτηκε,

150. Η βιβλιογραφία γύρω από τη Μπλε Μεραρχία είναι η μεγαλύτερη από οποιαδήποτε άλλη μεραρχία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Για έναν οδηγό, βλ. C. Caballero Jurado & R. Ibáñez Hernández, *Escritores en las trincheras: La División Azul en sus libros, publicaciones periódicas y filmografía, 1941-1988* (Βαρκελόνη, 1989).

151. J. Tusell & G.G. Queipo de Llano, *Franco y Mussolini* (Βαρκελόνη, 1985).

152. K.-J. Ruhl, *Spanien im Zweiten Weltkrieg: Franco, die Falange und das «Dritte Reich»* (Αμβούργο, 1975). Για άλλες μελέτες των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων της Ισπανίας στη διάρκεια αυτών των χρόνων, βλ. J.L. Garcia Delgado, επιμ., *El primer franquismo: España durante la Segunda Guerra Mundial* (Μαδρίτη, 1989)· J. Tusell κ.ά., *El régimen de Franco, 1936-1975*, τ. 1 (Μαδρίτη, 1993).

Ο Ραμόν Σεράνο Σούνιερ όταν ήταν Υπουργός Εσωτερικών της Ισπανίας, 1940

ο προσανατολισμός της FET μειώθηκε, οι δραστηριότητες των φαλαγγιτών περιορίστηκαν σημαντικά και η οργάνωση αφέθηκε χωρίς γενικό γραμματέα. Αν και η FET, με τη νέα αντιπροσωπευτική ονομασία «Εθνικό Κίνημα», δεν διαλύθηκε, το καθεστώς δούλευε πολύ σκληρά για να αποκαταστήσει την εικόνα του ως καθολικού, οργανικού και κορπορατιστικού συστήματος. Οι βάσεις του συστήματος ήταν η εκκλησία, ο επαγγελματίας, ο δήμος και η οικογένεια — ένα σύστημα που υποτίθεται ότι ποτέ δεν έκλινε φιλικά υπέρ του Άξονα κι ούτε θέλησε να τον μιμηθεί πολιτικά. Το 1947 το ισπανικό κράτος αναστηλώθηκε επίσημα ως μοναρχία — αν και χωρίς βασιλιά. Ο Φράνκο υπηρετούσε ως ο διά βίου αντιβασιλέας.

Στην πραγματικότητα, η διαδικασία αποφασιστικοποίησης θα συνεχιζόταν για τα επόμενα τριάντα χρόνια, μέχρι την ημέρα του θανάτου του Φράνκο το 1975, καθώς το ένα μετά το άλλο τα ίχνη της φασιστικής εποχής αργά αλλά σταθερά εξαλείφονταν.[15]

15. Payne, *Franco Regime*, 345-62.

Ο Ραμόν Σεράνο Σούνιερ όταν ήταν Υπουργός Εσωτερικών της Ισπανίας, 1940

ο προσανατολισμός της FET μειώθηκε, οι δραστηριότητες των φαλαγγιτών περιορίστηκαν σημαντικά και η οργάνωση αφέθηκε χωρίς γενικό γραμματέα. Αν και η FET, με τη νέα αντιπροσωπευτική ονομασία «Εθνικό Κίνημα», δεν διαλύθηκε, το καθεστώς δούλευε πολύ σκληρά για να αποκαταστήσει την εικόνα του ως καθολικού, οργανικού και κορπορατιστικού συστήματος. Οι βάσεις του συστήματος ήταν η εκκλησία, ο επαγγελματίας, ο δήμος και η οικογένεια — ένα σύστημα που υποτίθεται ότι ποτέ δεν έκλινε φιλικά υπέρ του Άξονα κι ούτε θέλησε να τον μιμηθεί πολιτικά. Το 1947 το ισπανικό κράτος αναστηλώθηκε επίσημα ως μοναρχία — αν και χωρίς βασιλιά. Ο Φράνκο υπηρετούσε ως ο διά βίου αντιβασιλέας.

Στην πραγματικότητα, η διαδικασία αποφασιστικοποίησης θα συνεχιζόταν για τα επόμενα τριάντα χρόνια, μέχρι την ημέρα του θανάτου του Φράνκο το 1975, καθώς το ένα μετά το άλλο τα ίχνη της φασιστικής εποχής αργά αλλά σταθερά εξαλείφονταν.[15]

15. Payne, *Franco Regime*, 345-62.

604

Ο Ραμόν Σεράνο Σούνιερ όταν ήταν Υπουργός Εσωτερικών της Ισπανίας, 1940

ο προσανατολισμός της FET μειώθηκε, οι δραστηριότητες των φαλαγγιτών περιορίστηκαν σημαντικά και η οργάνωση αφέθηκε χωρίς γενικό γραμματέα. Αν και η FET, με τη νέα αντιπροσωπευτική ονομασία «Εθνικό Κίνημα», δεν διαλύθηκε, το καθεστώς δούλευε πολύ σκληρά για να αποκαταστήσει την εικόνα του ως καθολικού, οργανικού και κορπορατιστικού συστήματος. Οι βάσεις του συστήματος ήταν η εκκλησία, ο επαγγελματίας, ο δήμος και η οικογένεια — ένα σύστημα που υποτίθεται ότι ποτέ δεν έκλινε φιλικά υπέρ του Άξονα κι ούτε θέλησε να τον μιμηθεί πολιτικά. Το 1947 το ισπανικό κράτος αναστηλώθηκε επίσημα ως μοναρχία — αν και χωρίς βασιλιά. Ο Φράνκο υπηρετούσε ως ο διά βίου αντιβασιλέας.

Στην πραγματικότητα, η διαδικασία αποφασιστικοποίησης θα συνεχιζόταν για τα επόμενα τριάντα χρόνια, μέχρι την ημέρα του θανάτου του Φράνκο το 1975, καθώς το ένα μετά το άλλο τα ίχνη της φασιστικής εποχής αργά αλλά σταθερά εξαλείφονταν.[15]

15. Payne, *Franco Regime*, 345-62.

604

Ο Ραμόν Σεράνο Σούνιερ όταν ήταν Υπουργός Εσωτερικών της Ισπανίας, 1940

ο προσανατολισμός της FET μειώθηκε, οι δραστηριότητες των φαλαγγιτών περιορίστηκαν σημαντικά και η οργάνωση αφέθηκε χωρίς γενικό γραμματέα. Αν και η FET, με τη νέα αντιπροσωπευτική ονομασία «Εθνικό Κίνημα», δεν διαλύθηκε, το καθεστώς δούλευε πολύ σκληρά για να αποκαταστήσει την εικόνα του ως καθολικού, οργανικού και κορπορατιστικού συστήματος. Οι βάσεις του συστήματος ήταν η εκκλησία, ο επαγγελματίας, ο δήμος και η οικογένεια — ένα σύστημα που υποτίθεται ότι ποτέ δεν έκλινε φιλικά υπέρ του Άξονα κι ούτε θέλησε να τον μιμηθεί πολιτικά. Το 1947 το ισπανικό κράτος αναστηλώθηκε επίσημα ως μοναρχία — αν και χωρίς βασιλιά. Ο Φράνκο υπηρετούσε ως ο διά βίου αντιβασιλέας.

Στην πραγματικότητα, η διαδικασία αποφασιστικοποίησης θα συνεχιζόταν για τα επόμενα τριάντα χρόνια, μέχρι την ημέρα του θανάτου του Φράνκο το 1975, καθώς το ένα μετά το άλλο τα ίχνη της φασιστικής εποχής αργά αλλά σταθερά εξαλείφονταν.[15]

15. Payne, *Franco Regime*, 345-62.

604

Ένας από τους κυριότερους παράγοντες για τις τελείως διαφορετικές εξελίξεις σε Βουλγαρία και Ισπανία —όπου ένα περισσότερο φασιστικοποιημένο ημιουδέτερο καθεστώς παρ' όλ' αυτά επιβίωσε— ήταν απλώς η γεωγραφική θέση. Η Βουλγαρία βρισκόταν στο δρόμο του Κόκκινου Στρατού προς τα ανατολικά, ενώ οι δυτικοί σύμμαχοι —παρά τη βαθιά αντιπάθειά τους προς τον Φράνκο και το καθεστώς του— δεν ήθελαν να επέμβουν στρατιωτικά σε μια χώρα με την οποία δεν βρίσκονταν σε πόλεμο. Δεν χρειάζεται να πούμε ότι ο Στάλιν δεν είχε τέτοιους ενδοιασμούς. Ο Φράνκο και το καθεστώς του, αν και απομονωμένοι από τις περισσότερες μεγάλες δυνάμεις για αρκετά χρόνια μετά το 1945, ήταν εντούτοις ικανοί να διατηρήσουν τον εσωτερικό έλεγχο της Ισπανίας, μέχρι το ξέσπασμα του Ψυχρού Πολέμου, που τους ανακούφισε από την πίεση, άλλαξε το σενάριο, και τελικά έδωσε τη δυνατότητα στον Φράνκο να διαπραγματευτεί το 1953 ένα στρατηγικό στρατιωτικό σύμφωνο με τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Η Καταστροφή του Φασισμού και του Εθνικοσοσιαλισμού

Ο φασισμος παρουσιαζοταν ως ένα κίνημα που αγκάλιαζε όλη την Ευρώπη, πράγμα που εντάθηκε στην τελική του φάση — στην πραγματικότητα ως το μόνο πανευρωπαϊκό κίνημα (έτσι όπως παρουσιαζόταν από την προπαγάνδα μετά το 1941). Δεν κατόρθωσε να πείσει πάρα ελάχιστους, και, λόγω της αυτοαντιφατικότητάς του και της αντίφασής του με τα γεγονότα, στάθηκε αδύνατον να ελκύσει την πλειοψηφία των Ευρωπαίων. Στο τέλος, οι φασίστες εκπρόσωποι των SS και άλλων φασιστικών ομάδων βρήκαν καταφύγιο σ' αυτό που πίστευαν ως την ακατάλυτη αρχή του φασιστικού και του ρατσιστικού ιδεώδους. Αυτή ήταν και η θέση της εφημερίδας των SS *Das Schwarze Korps* στις αρχές Απριλίου του 1945, αν και η εκ μέρους της αποδοχή της ήττας έπρεπε να αποσιωπηθεί λόγω της επιμονής του Γκέμπελς.[154] Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι και οι τελικές δηλώσεις του Χίτλερ ήταν αντιφατικές. Αφενός δήλωνε ότι το μέλλον ανήκει στους «ισχυρούς ανατολικούς λαούς», που χάρη στη δυτική βοήθεια νίκησαν τη Βέρμαχτ, αφετέρου όμως συνέχισε να διατηρεί τις φιλοσοφικές και φυλετικές αρχές του, δηλώνοντας ότι η υποταγή του ανώτερου γερμανικού λαού θα είναι προσωρινή. Η φυλετική και πολιτισμική του υπεροχή θα κέρδιζε, με κάποιο τρόπο, μελλοντικά. Τη στιγμή που εξέπνεε, απάντησε στην ερώτηση ενός υφιστάμενού του για το τι δουλειά μέλλει να γίνει, με τη σταθε-

154. Πρβλ. Trevor-Roper, επιμ., *The Goebbels Diaries* (Λονδίνο, 1978), 311.

ρή επαναστατική αναφορά στον «νέο άνθρωπο», την υψηλότερη μορφή του ανθρώπινου είδους.

Ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός, όπως όλα τα θεσμοποιημένα σύγχρονα αυταρχικά συστήματα της Ευρώπης εκείνου του καιρού, δεν ανατράπηκαν από τα μέσα ούτε διαβρώθηκε η εξουσία τους — αλλά καταστράφηκαν λόγω της εξωτερικής στρατιωτικής ήττας. Η μοίρα όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών φασιστικών κινημάτων είχε συνδεθεί υπέρμετρα μ' αυτήν της ναζιστικής Γερμανίας. Η τελευταία απέκτησε τέτοιο έλεγχο ή ηγεμονία πάνω σ' αυτά, ώστε οι φασίστες —οι πιο ακραίοι εθνικιστές της ευρωπαϊκής ιστορίας— στην πορεία, παραδόξως, έχασαν στις περισσότερες περιπτώσεις την ίδια την εθνική τους ανεξαρτησία. Στην πραγματικότητα, η οικτρή θέση του ανδρείκελου στην οποία κατέληξε ο Μουσολίνι ήταν ενδεικτική μιας κοινής μοίρας. Είναι γεγονός ότι ο φασισμός, το πιο αντιφατικό απ' όλα τα σύγχρονα επαναστατικά και ουτοπικά κινήματα, έφτασε στην αυτοαναίρεση, και σε στρατιωτικό επίπεδο στην αυτοκαταστροφή, με τη μορφή της φόρμουλας του Χίτλερ: «Όλα ή τίποτα». Σχεδόν όλα τα φασιστικά κινήματα, με μικρές μόνο εξαιρέσεις, θεωρούσαν τον πόλεμο ως τον υπέρτατο κριτή, την πιο έγκυρη αποστολή του έθνους. Η αποτυχία στην ύστατη δοκιμασία αυτού που σε μεγάλο βαθμό —αν και όχι αποκλειστικά— ήταν ένας φασιστικός πόλεμος, κατέδειξε με τον πιο έκδηλο τρόπο τη μη βιωσιμότητα και την αυτοκαταστροφική φύση του φασιστικού εγχειρήματος. Ήταν ίσως αναμενόμενο ότι το πιο μιλιταριστικό σε φιλοσοφικό επίπεδο απ' όλα τα σύγχρονα κινήματα[155] θα γνώριζε την ολοκληρωτική στρατιωτική καταστροφή, κι ότι ένας αγώνας που πήρε τη μορφή ενός τόσο ολοκληρωτικού και ακραίου πολέμου θα υφίστατο μια σχεδόν εξίσου ολοκληρωτική καταστροφή.

Αν και όλα σχεδόν τα φασιστικά κινήματα απέτυχαν πλήρως και κατά τη διάρκεια της ειρηνικής περιόδου, η τελική ήττα ήταν τόσο βαριά και άνευ όρων, ώστε ο ίδιος ο φασισμός κατέστη ανυπόληπτος σε τέτοιο βαθμό, που δεν είχε προηγούμενο μεταξύ των μεγάλων σύγχρονων πολιτικών κινημάτων. Οι διαδικασίες αποφασιστικοποίησης, αποναζιστικοποίησης και δίωξης των συνεργατών, που πραγματοποιήθηκαν με διαφορετική ένταση σε όλη την Ευρώπη, δεν είχαν ως αποτέλεσμα τόσο την τιμωρία ή την προγραφή της πλειονότητας των φασιστών, τουλάχιστον των απλών φασι-

155. Η αναφορά εδώ είναι για το φασιστικό δόγμα και τη θέληση να προχωρήσει σε πόλεμο, όχι στις πιο εκτεταμένες θεσμικές δομές στρατιωτικοποίησης, οι οποίες φυσικά αναπτύχθηκαν στα κομουνιστικά καθεστώτα.

στών,[156] όσο τον πολιτικό εξευτελισμό του κινήματος και της ιδεολογίας του. Αυτά ήταν τόσο απόλυτα, που τόσο η διευθέτηση όσο και η επόμενη μέρα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα ήταν πολύ διαφορετικές από αυτές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ακόμα και αν τα χρόνια μετά το 1945 φαίνεται ότι ήταν μάρτυρες μιας ακόμα ένοπλης ανακωχής, διαφορετικής από αυτής της μεσοπολεμικής Ευρώπης, στην πραγματικότητα θα αποτελέσουν ένα μοναδικό και διακριτό είδος μιας ιστορικής μετάβασης σε μια διαφορετική εποχή.

---

156. Επίσημα, η πιο ακραία και πιο βαθιά, θεωρητικά, αποφασιστικοποίηση ήταν οι μαζικές σταλινικές εκκαθαρίσεις στις ανακατειλημμένες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης. Εκατομμύρια άνθρωποι στάλθηκαν στα γκουλάγκ, με συνέπεια πολλές εκατοντάδες χιλιάδες να πεθάνουν. Πολλοί λίγοι απ' αυτούς ήταν αυθεντικοί φασίστες. Η αποφασιστικοποίηση ήταν ένα τυχαίο παραπροϊόν της σαρωτικής εκκαθάρισης, που σκοπό είχε την εξάλειψη κάθε ενδεχόμενου ίχνους διαφωνίας. Σ' ολόκληρη την υπό σοβιετική κατοχή Ανατολική Ευρώπη, τα περισσότερα χαμηλόβαθμα πρώην μέλη των φασιστικών κομμάτων, μαζί με αρκετά μικρομεσαία ηγετικά στελέχη, ήταν καλοδεχούμενα για να στελεχώσουν τις τάξεις των αρχικά αναιμικών τοπικών κομουνιστικών κομμάτων. Η ψυχολογική μετάβαση φαίνεται ότι ήταν εύκολη, για προφανείς λόγους. Για την αποναζιστικοποίηση στη Δυτική Γερμανία, βλ. E. Davidson, *The Trial of Germans* (Νέα Υόρκη, 1966)· B.F. Smith, *The Road to Nuremberg* (Νέα Υόρκη, 1981)· A. Tusa, *The Nuremberg Trial* (Νέα Υόρκη, 1984).

Αναλογικά, οι πιο εκτεταμένες διώξεις συνεργατών στη Δυτική Ευρώπη έλαβαν χώρα στην Ολλανδία και το Βέλγιο. Εντούτοις, ο μεγαλύτερος αριθμός εκτελέσεων, έξω από τη Σοβιετική Ένωση, έλαβε χώρα στην Ιταλία και τη Γαλλία, όπου ήταν χιλιάδες οι φασίστες και οι συνεργάτες που θανατώθηκαν με συνοπτικές διαδικασίες από πολιτικές ομάδες επαγρύπνησης και κομουνιστικά αποσπάσματα. Οι εκτιμήσεις για το σύνολο των ατόμων που σκοτώθηκαν στη Γαλλία ποικίλλουν από 40.000 το ανώτερο μέχρι 7.306 το κατώτερο. Η τελευταία εκτίμηση παρουσιάστηκε από τον Peter Novick, στο *The Resistance versus Vichy* (Νέα Υόρκη, 1968). Υπάρχει μερική ομοφωνία γύρω από τον αριθμό 10.000 ή περισσότερο, από τον H.R. Lottman, *The Purge: The Purification of French Collaborators after World War* (Νέα Υόρκη, 1986), και αρκετούς άλλους. Πιθανόν πιο αξιόπιστο να είναι το βιβλίο του P. Bourdrel, *L'épuration sauvage*, 2 τ. (Παρίσι, 1988), όπου αναφέρεται ένα σύνολο 163.000 διώξεων στη Γαλλία. Αυτές είχαν ως αποτέλεσμα 26.289 ποινές φυλάκισης, 10.434 καταναγκαστικών έργων, 2.777 ισόβιες καθείρξεις, 7.037 καταδίκες εις θάνατον, από τις οποίες μόνον οι 791 έγιναν με νομότυπες διαδικασίες. Ο αριθμός, δε, των εκτελέσεων με συνοπτικές διαδικασίες ήταν μεγαλύτερος. Ο Bourdrel τις εκτιμά το λιγότερο στις 10.000 και το περισσότερο στις 20.000.

Μέρος Δεύτερο

Ερμηνεία

12

Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις του Φασισμού

Ήδη από την Πορεία προς τη Ρώμη, πληθώρα αναλυτών και συγγραφέων προσπάθησε να διαμορφώσει μία ικανοποιητική ερμηνεία ή θεωρία για την εξήγηση του φασισμού. Ο φασισμός, η μόνη νέα αυθεντική μορφή ριζοσπαστισμού που αναδύθηκε από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρουσιαζόταν ως εμπεριέχων πολλά διφορούμενα στοιχεία και εξόφθαλμες αντιφάσεις, εξ ου και δεν προσφερόταν για μονοσήμαντες ερμηνείες ή απλοϊκές θεωρίες — αν και αυτό, για πολλούς σχολιαστές, δεν λειτούργησε αποτρεπτικά. Οι πρώτες ερμηνευτικές προσπάθειες προήλθαν από την ιταλική αντιπολίτευση, τον Λουίτζι Σαλβατορέλι και άλλους φιλελεύθερους, καθώς επίσης από τους σοσιαλιστές και τους κομουνιστές. Από το 1922 ήδη, η ίδια η Κομιντέρν είχε καταπιαστεί με το θέμα. Πράγματι, ήταν οι κομουνιστές και οι υπόλοιποι αριστεροί που έχοντας ως στόχο την προώθηση του αντιφασισμού κατέβαλαν προσπάθειες για τη γενίκευση της χρήσης του όρου. Ο όρος *φασίστας* χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες, ιδιαιτέρως στην Ισπανία, στις αρχές της δεκαετίας του '30. Χρησιμοποιούνταν όλο και πιο συχνά ως υποτιμητικός όρος για τους πολιτικούς αντιπάλους, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις κάποιοι τον αποδέχονταν ως διακριτικό τιμητικό γνώρισμα. Χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στη Σοβιετική Ένωση, τόσο ως όρος δυσφήμισης των αντιπολιτευόμενων όσο και ως συνώνυμο για τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό: ο τελευταίος, ένας παράξενος όρος πραγματικά, ακουγόταν πολύ οικείος στα αφτιά των κομουνιστών. Ο Ιταλός κομουνιστής διαφωνών Άντζελο Τάσκα από πολύ νωρίς παρατήρησε ότι ο ορισμός του φασισμού ισοδυναμούσε με την καταγραφή της ιστορίας του, και μετά το 1945 η δυτική ιστοριογραφία επι-

κεντρώθηκε σε μονογραφίες και μελέτες της κάθε ιδιαίτερης χώρας και κινήματος. Συνακόλουθα, «ο διάλογος περί φασισμού», που ξεκίνησε ιδιαίτερα με το βιβλίο του Ερνστ Νόλτε *Der Faschismus in seiner Epoche* (1963), επικέντρωσε και πάλι την προσοχή των μελετητών στο φασισμό ως γενική έννοια, αλλά ποτέ δεν επετεύχθη ομοφωνία όσον αφορά μία επεξηγηματική ερμηνεία ή θεωρία είτε, ακόμα, έναν ολοκληρωμένο και ακριβή ορισμό.

Οι κυριότερες ερμηνευτικές προσπάθειες στράφηκαν προς τον προσδιορισμό της βαθύτερης φύσης αυτού του υποτιθέμενου πολιτικού είδους, προς τον καθορισμό της σημασίας του εγγένει, ή, συχνότερα, προς την αναζήτηση των απαρχών και των αιτίων του.[1] Οι κυριότερες ερμηνείες, για ευκολία, μπορούν να ενταχθούν σε δεκατρείς κατηγορίες, έχοντας πάντα κατά νου ότι αυτές οι ερμηνείες δεν αλληλοαποκλείονται· αντιθέτως, σε κάποιες περιπτώσεις, αντλούν στοιχεία η μία από την άλλη. Ο φασισμός έχει θεωρηθεί ως βίαιος, δικτατορικός φορέας του αστικού καπιταλισμού·

---

1. Οι κυριότερες μελέτες ερμηνειών του φασισμού είναι των: W. Wippermann, *Faschismustheorien* (Ντάρμσταντ, 1989)· Renzo De Felice, *Interpretations of Fascism* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1977)· A.J. Gregor, *Interpretations of Fascism* (Μοριστόουν, Ν.Τζ., 1974)· G. Schulz, *Faschismus-Nationalsozialismus: Versionen und theoretische Kontroversen, 1922-1972* (Φρανκφούρτη, 1974)· H. Grebing, *Aktuelle Theorien über Faschismus und Konservatismus* (Στουτγκάρδη, 1974)· R. Saage, *Faschismustheorien* (Μόναχο, 1976)· G. Schreiber, *Hitler: Interpretationen, 1923-1983* (Ντάρμσταντ, 1984)· F. Perfetti, *Il dibattito sul fascismo* (Ρώμη, 1984)· L. Bossle κ.ά., *Sozialwissenschaftliche Kritik am Begriff und an der Erscheinugsweise des Faschismus* (Βίρτσμπουργκ, 1979)· M.A. Saba, *Il dibattito sul fascismo* (Μιλάνο, 1976)· L.L. Pera, *Il fascismo dalla polemica alla storiografia* (Φλωρεντία, 1975)· P. Ayçoberry, *The Nazi Question* (Νέα Υόρκη, 1981).

Δύο καλές περιλήψεις και αναλύσεις της ιστοριογραφίας και των ερμηνειών όσον αφορά τα δύο κύρια κινήματα και καθεστώτα μέχρι το 1985 σε Ιταλία και Γερμανία είναι των E. Gentile, «Facism in Italian Historiography: In Search of an Individual Historical Identity», *JCH*, 21:2 (Απρίλιος 1986), 179-208, και, στο ίδιο τεύχος, W. Hofer, «Fifty Years On: Historians and the Third Reich», 225-51.

Οι κυριότερες ανθολογίες είναι των: De Felice, *Il fascismo: Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici* (Ρώμη, 1970)· E. Nolte, επιμ., *Theorien über den Faschismus* (Κολονία, 1967)· T. Pirker, επιμ., *Komintern und Faschismus 1920 bis 1940* (Στουτγκάρδη, 1965)· P. Alatri, *L'antifascismo italiano* (Ρώμη, 1961)· C. Casucci, *Il fascismo* (Μπολόνια, 1961)· L. Cavalli, επιμ., *Il fascismo nell'analisi sociologica* (Μπολόνια, 1975)· J. Jacobelli, *Il fascismo e gli storici oggi* (Μπάρι, 1988)· W. Abendroth κ.ά., *Faschismus und Kapitalismus* (Φρανκφούρτη, 1967)· R. Kühnl, επιμ., *Texte zur Faschismusdiskussion 1* (Ράινμπεκ, 1974), το οποίο παρουσιάζει κυρίως μαρξιστικές θεωρίες· του ιδίου, επιμ., *Faschismustheorien: Texte zur Faschismudiskussion 2* (Ρένμπεκ, 1979), στο οποίο παρουσιάζονται άλλες, πέραν της μαρξιστικής, ερμηνείες.

ως έκφραση ενός μοναδικού ριζοσπαστισμού των μεσαίων τάξεων· ως μια μορφή βοναπαρτισμού του 20ού αιώνα· ως τυπική έκφραση του ολοκληρωτισμού του 20ού αιώνα· ως νέα μορφή «αυταρχικής πολυαρχίας»· ως πολιτισμική επανάσταση· ως προϊόν πολιτισμικών, ηθικών ή κοινωνιοψυχολογικών παθολογιών· ως προϊόν της ανόδου των άμορφων μαζών· ως συνέπεια ιδιαίτερων εθνικών ιστορικών φαινομένων· ως αντίδραση εναντίον του εκμοντερνισμού· ως προϊόν του αγώνα για εκμοντερνισμό ή ως στάδιο της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης· ως μοναδικό μεταπολιτικό φαινόμενο. Τέλος, κάποιοι αναλυτές αρνούνται το γεγονός ότι μπορεί να ορισθεί ή να προσδιοριστεί ένα γενικό φαινόμενο όπως ο φασισμός.

Προτού εξετάσουμε εν συντομία κάθε μία από αυτές τις ερμηνείες, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι στην πραγματικότητα είναι πολύ λίγοι αυτοί που στην προσπάθεια ανάπτυξης μιας αιτιολογικής θεωρίας ή επεξηγηματικής έννοιας περί φασισμού ορίζουν επακριβώς τι εννοούν με τον όρο ή καθορίζουν ποια συγκεκριμένα κόμματα ή κινήματα προσπαθούν να ερμηνεύσουν, πέρα από μια βασική αναφορά η οποία συχνά έχει να κάνει μόνο με τον εθνικοσοσιαλισμό.

Η απουσία ενός εμπειρικού ορισμού για το τι υποδηλώνει η λέξη *φασισμός* αποτελεί εμπόδιο στην εννοιολογική διασάφηση.

Ο Φασισμός ως Βίαιος, Δικτατορικός Φορέας του Αστικού Καπιταλισμού

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΟΤΙ Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ θα πρέπει κατά κύριο λόγο να κατανοηθεί ως φορέας «του καπιταλισμού» ή των «μεγάλων επιχειρήσεων», του «χρηματιστικού καπιταλισμού», του «κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού» (Stamokap), ή οιουδήποτε λογικού συνδυασμού των παραπάνω, είναι μια από τις πιο παλιές και πιο διαδεδομένες ερμηνείες, και για πολλές δεκαετίες χρησίμευσε ως η επίσημη θεωρία του κομουνισμού για το φασισμό. Αυτή η αντίληψη, ως ένα βαθμό, διαμορφώθηκε πριν ακόμα οργανωθεί ο ιταλικός φασισμός (για να εξηγήσει την αποστασία του Μουσολίνι από τον ορθόδοξο σοσιαλισμό), και άρχισε να κερδίζει έδαφος, κυρίως αναφερόμενη στην Ιταλία, ήδη από το 1923 στις διατυπώσεις του Ούγγρου κομουνιστή Γκιούλα Σας και του Ρωσογερμανού Σαντομίρσκι.[2] Αν και αργότερα οι διαφω-

2. G. Šaš, *Der Faschismus in Italien* (Αμβούργο, 1923)· G. Sandomirsky, *Fashizm*, 2 τ. (Μόσχα, 1923).

νούντες ή οι πιο κριτικοί κομουνιστές θα προσέφεραν διεξοδικότερες και πιο επεξεργασμένες θεωρίες,[3] η «θεωρία του φορέα» υιοθετήθηκε από την Τρίτη Διεθνή το 1924 ως η επίσημη ερμηνεία του φασισμού (και του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού) και κωδικοποιήθηκε επίσημα το 1935 στον ορισμό του *φασισμού* ως «ανοικτής τρομοκρατικής δικτατορίας των πιο αντιδραστικών, πιο σοβινιστικών και πιο ιμπεριαλιστικών στοιχείων του χρηματιστικού κεφαλαίου».[4] Οι κυριότεροι Δυτικοί μαρξιστές υποστηρικτές αυτής της αντίληψης στη δεκαετία του '30 ήταν ο Ρ. Πάλμε Ντατ και ο Ντανιέλ Γκερίν.[5]

Άμεσα συναρτημένη με την κομουνιστική αντίληψη του φορέα ήταν η έννοια ενός είδους «παν-φασισμού», που θεωρούσε ότι αφότου ο φασισμός παρουσιάστηκε ως όργανο του χρηματιστικού κεφαλαίου, όλες οι άλλες δυνάμεις που «υπηρετούν» τον καπιταλισμό ήταν επίσης «αντικειμενικά φασιστικές». Σ' αυτές φιγουράριζαν όχι μόνον όλες οι δεξιές αυταρχικές δυνάμεις και καθεστώτα, αλλά επίσης, περισσότερο προεξάρχοντες και ύπουλοι, μάλιστα, αυτοί, οι σοσιαλδημοκράτες που στα δημοκρατικά συστήματα «συνεργάζονταν» με τις καπιταλιστικές δυνάμεις. Έτσι, ήδη από το 1924, οι σοσιαλιστές έγιναν «σοσιαλφασίστες» — που αντικειμενικά ήταν οι πιο επικίνδυνοι «φασίστες» από όλους διότι υποτίθεται ότι αντιπροσώπευαν τους εργάτες.

Τα δόγματα του «παν-φασισμού» και του «σοσιαλφασισμού» άλλαξαν λίγο το 1935, αφότου η σοβιετική ηγεσία άρχισε να αναγνωρίζει τη σοβαρότητα του κινδύνου του πραγματικού φασισμού και να αναζητά με πιο αντικειμενικό μάτι τις πιθανές εναλλακτικές λύσεις.

Η θεωρία του φορέα απέκτησε την πιο επεξεργασμένη και εκλεπτυσμένη της μορφή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ιδιαίτερα στην Ανατολική Γερμανία, όπου το «Stamokap» ήταν το επίσημο δόγμα. Η ερμηνεία του

---

3. Ο Fritz Sternberg παρουσίασε τη θεωρία ότι το φασιστικό κράτος αντιπροσώπευε το ανώτερο στάδιο του ιμπεριαλισμού και τις καπιταλιστικές μερίδες που ήταν περισσότερο ιμπεριαλιστικά προσανατολισμένες, στο *Der Faschismus an der Macht* (Άμστερνταμ, 1935). Βλ. Gruppe Arbeiterpolitik, επιμ., *Der Faschismus in Deutschland: Analysen der KPD-Opposition aus den Jahren 1928 bis 1933* (Φρανκφούρτη, 1973), και την εξαιρετική σύνοψη του Wippermann, *Faschismustheorien*, 43-49.

4. W. Wippermann, *Zur Analyse des Faschismus: Die sozialistischen und kommunistischen Faschismustheorien, 1921-1945* (Φρανκφούρτη, 1981)· Pirker, επιμ., *Komintern und Faschismus*· D. Beetham, επιμ., *Marxists in Face of Fascism* (Τότοβα, Ν. Τζ., 1984).

5. R. Dutt, *Fascism and Social Revolution* (Λονδίνο, 1934)· D. Guérin, *Fascisme et grand capital* (Παρίσι, 1936).

ναζισμού, ιδιαίτερα, έγινε η κύρια πηγή διαφορών μεταξύ των μελετητών στις δύο Γερμανίες, αν και κάποιοι στη Δυτική Γερμανία υιοθέτησαν τη θεωρία του φορέα.[6] Η θεωρία αυτή έφτασε στο αποκορύφωμά της στη δεκαετία του 1965-75, την εποχή της τελευταίας μεγάλης φάσης της μαρξιστικής υστερίας στον δυτικό κόσμο.[7] Ο παραλογισμός όλων των θεωριών του φορέα έγινε φανερός στις αντιλήψεις που αναπτύχθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα στη Σοβιετική Ένωση, όπου κάποιοι από τους ραγδαία πολλαπλασιαζόμενους Ρώσους αντισημίτες θεωρητικούς ανέπτυξαν την ιδέα ότι ο φασισμός, και κυρίως ο ναζισμός, ήταν «εβραϊκές συνωμοσίες». Σύμφωνα με τον Τροφίμ Κίτσκο και μερικούς άλλους αντισημίτες μυθομανείς:

> Η ιδέα του Ιουδαϊσμού είναι η ιδέα του παγκόσμιου φασισμού. Η Παλαιά Διαθήκη ήταν φασιστική· το ίδιο και ο Μωυσής, ο βασιλιάς Σολομών και κυριολεκτικά όλοι οι άλλοι Εβραίοι ηγέτες από την αρχή. Οι Εβραίοι ήταν πάντα σοβινιστές επιδρομείς και μαζικοί δολοφόνοι [...]. Ο Χίτλερ και οι άλλοι ναζί ηγέτες ήταν απλά πιόνια στα χέρια τους [...]. Συνέργησαν με τον Χίτλερ για την καταστροφή των φτωχών Εβραίων στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά ο αριθμός [...] αυτών που σκοτώθηκαν έχει διογκωθεί υπερβολικά. Στόχος αυ-

6. Υπάρχει μια καλή σύνοψη στην έκδοση του 1976 του Wippermann, *Faschismustheorien*, 19-37, 49-55. Βλ. επίσης την ανάλυση των Gregor, *Interpretations*, 128-70, και W. Wippermann, «The Post-War German Left and Fascism», *JCH*, 11:4 (Οκτώβριος 1976), 185-219. Ελαφρώς αναθεωρημένες και πιο επεξεργασμένες εκδοχές της θεωρίας του φορέα μπορούν να βρεθούν στα: B. Lopukhov, *Fashizm i rabochoe dvizhenie v Italii, 1919-1929* (Μόσχα, 1968)· A. Galkin, «Capitalist Society and Fascism», *Social Sciences: USSR Academy of Sciences*, 2 (1970), 128-38· R. Kühnl, *Formen bürgerlicher Herrschaft* (Αμβούργο, 1971)· M. Vajda, *Fascism as a Mass Movement* (Λονδίνο, 1976). Η τελευταία μεγάλη συλλογή Stamokap γραπτών είναι των D. Eichholtz & K. Gossweiler, επιμ., *Faschismusforschung: Positionen Probleme Polemik* (Ανατολικό Βερολίνο, 1980).

Για πιο επεξεργασμένες ερμηνείες της επίδρασης της μεγάλης βιομηχανίας στο Τρίτο Ράιχ, βλ. D. Stegmann, «Zum Verhältnis von Grossindustrie und Nationalsozialismus, 1930-1933», *Archiv für Sozialgeschichte*, 13 (1973), 399-482· D. Petzina, *Autarkiepolitik im Dritten Reich: Der nationalsozialistische «Vierjahresplan»* (Στουτγκάρδη, 1968)· του ιδίου, *Die deutsche Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit* (Βισμπάντεν, 1977)· R. Neebe, *Grossindustrie, Staat und NSDAP, 1930-1933* (Γκέτινγκεν, 1981). Δύο από τις πιο ευρείες θεωρητικές μελέτες των οικονομικών ερμηνειών του φασισμού (αν και όπως πάντα πρωτεύοντος του ναζισμού) είναι των A. Kuhn, *Das faschistische Herrschaftssystem und die moderne Gesellschaft* (Αμβούργο, 1973), και N. Kadritzke, *Faschismus und Krise* (Φρανκφούρτη, 1976). Η απόλυτη κατεδάφιση της θεωρίας του ναζισμού ως φορέα γίνεται από τον H.A. Turner Jr., στο *German Big Business and the Rise of Hitler* (Νέα Υόρκη, 1985).

7. Μια καλή κριτική των νεομαρξιστικών αντιλήψεων της Νέας Αριστεράς βρίσκεται στο H.A. Winkler, *Revolution, Staat, Faschismus* (Γκέτινγκεν, 1978).

τής της ίντριγκας ήταν να κερδίσουν διεθνή ασυλία για την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ. Αλλά το Ισραήλ ήταν στάχτη στα μάτια· ο κύριος στόχος ήταν η κυριαρχία του κόσμου.[8]

Αυτή ήταν η τελική διατύπωση της θεωρίας του φορέα. Τέτοιες ερμηνείες έγιναν μέρος της ίδιας αυταπάτης που υποτίθεται ότι προσπαθούν να εξηγήσουν.

Ο Φασισμός ως Έκφραση Ενός Μοναδικού Ριζοσπαστισμού των Μεσαίων Τάξεων

ΜΙΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ-ΤΑΞΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ για το φασισμό έχει προταθεί από αρκετούς παρατηρητές και μελετητές που δεν βλέπουν το φασισμό ως φορέα της μπουρζουαζίας αλλά μάλλον ως όργανο μερίδων της μεσαίας τάξης, που προηγουμένως ήσαν αποκλεισμένες από τις υψηλές θέσεις των εθνικών ελίτ, για τη σφυρηλάτηση ενός καινούργιου εθνικού συστήματος που θα τους προσέδιδε έναν πιο προεξάρχοντα ρόλο. Ο πρώτος που πρότεινε αυτή την ερμηνεία ήταν ο Λουίτζι Σαλβατορέλι στο *Nazionalfascismo* (1923), όπου τόνισε το ρόλο «των ανθρωπιστών μικροαστών» —τους δημόσιους υπαλλήλους, τους μορφωμένους επαγγελματίες— που επεδίωκαν την αναδιάρθρωση του ιταλικού κράτους και της κοινωνίας ενάντια στην καπιταλιστική υψηλή μπουρζουαζία και τους εργάτες.[9] Η ερμηνεία του βρήκε ισχυρή υποστήριξη από τον κυριότερο μελετητή του ιταλικού φασισμού, Ρέντσο Ντε Φελίτσε, καθώς επίσης και από τον επίσημο ιστορικό αυτού του κινήματος Τζοακίνο Βόλπε.[10] Σε μεγάλο βαθμό συμπίπτει με τη θέση

8. W. Laqueur, *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia* (Νέα Υόρκη, 1993), 106.

9. Ο Ιταλός σοσιαλιστής Giovanni Zibordi ήταν στην πραγματικότητα ένας από τους πρώτους αναλυτές που όρισε το φασισμό ως «αντεπανάσταση» και, όπως τόνισε λίγο πριν την Πορεία προς τη Ρώμη, κατά κύριο λόγο, δεν κινητοποίησε την παραδοσιακή Δεξιά αλλά μάλλον τις ευρύτερες μεσαίες τάξεις, ιδιαιτέρως το χαμηλό-μεσαίο στρώμα. Zibordi, «Critica socialista del fascismo», στο *Il fascismo e i partiti politici: Studi di scrittori di tutti partiti* (Μπολόνια, 1922), 1-61, συνοπτικά στο Nolte, επιμ., *Theorien*, 97-87.

Η σημασία της κινητοποίησης των μεσαίων τάξεων (ακόμα και κάποιων εργατών) για τον ιταλικό φασισμό επισημάνθηκε επίσης από την Clara Zetkin στο λόγο της στην εκτελεστική γραμματεία της Κομιντέρν τον Ιούνιο του 1923 (Nolte, 88-11) και τονίστηκε στη συνέχεια σε αναλύσεις των Ιταλών κομουνιστών Gramsci και Togliatti (βλ. Κεφάλαιο 4).

10. De Felice, *Interpretations*, 130, 174-92· του ιδίου, *Fascism: An Informal Introduction to Its Theory and Practice* (Νιου Μπρούνσγουικ, Ν.Τζ., 1976)· G. Volpe, *Storia del movimento fascista* (Μιλάνο, 1939), 46-47.

του Σέιμουρ Λίπσετ ότι ο φασισμός είναι ο «ριζοσπαστισμός του κέντρου».[11]

Αυτή η προσέγγιση εξηγεί την κοινωνική σύσταση μερίδας της βάσης συγκεκριμένων μεγάλων φασιστικών κομμάτων. Εξηγεί επίσης συγκεκριμένες πλευρές του φασιστικού προγράμματος. Παρ' όλ' αυτά, είναι περιορισμένη στην επεξηγηματική της ικανότητα, αφού αποτυγχάνει να εξηγήσει τη μερίδα των φασιστών υποστηρικτών έξω και πέρα από τις μεσαίες τάξεις σε τόσο διαφορετικές χώρες όπως η Γερμανία, η Ουγγαρία και η Ρουμανία. Ούτε μπορεί να εξηγήσει στο σύνολό τους τη φύση και την ευρύτητα των ριζοσπαστικών στόχων ηγετών πολύ διαφορετικών μεταξύ τους, όπως ο Χίτλερ, ο Ντεά, ο Πιασέτσκι και ο Κοντρεάνου. Έτσι, η άποψη ότι ο φασισμός είναι ο «ριζοσπαστισμός των μεσαίων τάξεων» εξηγεί ένα από τα πιο σπουδαία χαρακτηριστικά του φασισμού, είναι όμως ανεπαρκής για να διαμορφώσει μια γενική θεωρία του φασισμού.

Ο Φασισμός ως Μορφή Βοναπαρτισμού του 20ού Αιώνα

Στα πρωτα χρονια του ιταλικου φασισμου έγινε φανερή η ανακρίβεια της «θεωρίας του φορέα» σε πιο διεισδυτικούς και αντικειμενικούς παρατηρητές, μεταξύ αυτών και σε κάποιους μαρξιστές.[12] Το ερμηνευτικό σχήμα του «βοναπαρτισμού», που χρησιμοποίησαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς μετά την εγκαθίδρυση το 1852 από τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη του αυταρχικού συστήματος της Δεύτερης Αυτοκρατορίας στη Γαλλία, επικαλέστηκε ο Αυστριακός σοσιαλιστής Γιούλιους Μπράουνθαλ στα τέλη του 1922 για να εξηγήσει το πώς σε συνθήκες κοινωνικοπολιτικού κατακερματισμού («ισορροπίας των κοινωνικών δυνάμεων») μια καινούργια δύναμη μπορεί να δημιουργήσει ένα ισχυρό κράτος του οποίου η δύναμη δεν βασίζεται κυρίως στα συμφέροντα μιας κοινωνικής τάξης, ακόμα και αν στον οικονομικό τομέα μπορεί να εγγυάται «τα ταξικά συμφέροντα της μπουρζουαζίας».[13] Την ερμηνεία του «βοναπαρτισμού» επεξεργάσθηκε περαιτέρω ο διαφωνών Γερμανός κομουνιστής Άουγκουστ Θαλχάιμερ, ερμηνεύοντας το φασισμό ως προϊόν της πολιτικής και κοινωνικής κρίσης κατά την οποία παραδοσιακές μορφές ταξικής κυριαρχίας δεν είναι πια αποτελεσματικές και οι

11. S.M. Lipset, «Fascism – Left, Right and Center», στο *Political Man* (Νέα Υόρκη, 1960), Κεφ. 5.

12. Για τις αρχικές μαρξιστικές αντιλήψεις, βλ. W. Wippermann, *Die Bonapartismustheorie von Marx und Engels* (Στουτγκάρδη, 1983).

13. J. Braunthal, «Der Putsch der Fascisten» [sic], *Der Kampf*, 15 (1922), 320-33, που παρατίθεται στο Wippermann, *Faschismustheorien*, 30-31.

ανταγωνιστικές δυνάμεις αλληλοεξουδετερώνονται, επιτρέποντας έτσι την ανάδυση μιας νέας δικτατορικής δομής που μπορεί να απελευθερωθεί από τα ταξικά δεσμά. Αν και ο φασισμός μπορεί να ωφελήσει κάποιους τομείς περισσότερο από κάποιους άλλους, βασικά λειτούργησε ως μια πολιτική δύναμη υπεράνω όλων και μπόρεσε να απολαύσει μια μεταβατική, ανεξάρτητη και επιτυχή φάση έως ότου το βάρος κάποιων άλλων παραγόντων μετεστράφη εναντίον του.[14]

Στη συνέχεια, διάφορες εκδοχές ή αναδιατυπώσεις της θεωρίας του βοναπαρτισμού έγιναν από μια σειρά σοσιαλιστών συγγραφέων, ιδιαίτερα από τον Αυστριακό Ότο Μπάουερ και τον Γερμανό Ρούντολφ Χίλφερντινγκ.[15] Αργότερα, άλλοι θεωρητικοί του μεταπολεμικού σοβιετικού μπλοκ, όπως ο Αλεξάντερ Γκάλκιν και ο Μιχάλι Βάιντα, ενσωμάτωσαν επίσης πλευρές αυτής της ερμηνευτικής προσέγγισης. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι υπήρχε μια γενική συμφωνία μεταξύ αυτών που ασπάζονταν τη θεωρία του βοναπαρτισμού στο ότι «η ανεξαρτησία του κράτους» ήταν ευρύτερη στη ναζιστική Γερμανία παρά στη φασιστική Ιταλία.[16]

Ο Φασισμός ως Τυπική Έκφραση του Ολοκληρωτισμού του 20ού Αιώνα

Ηταν λογικο η κατάκτηση της εξουσίας από τον ηγέτη ενός επαναστατικού αυταρχικού κινήματος στην Ιταλία και η δυνατότητα δημιουργίας ενός καινούργιου είδους ριζοσπαστικής δικτατορίας να συγκριθεί με την ακραία επαναστατική δικτατορία που κατείχε ήδη την εξουσία στη Σοβιετική Ένω-

14. A. Thalheimer, «Über den Faschismus», *Gegen den Strom*, 2-4 (Ιανουάριος 1930), που ανατυπώθηκε στο De Felice, *Il fascismo*, 272-95. Βλ. M. Kitchen, «August Thalheimer's Theory of Fascism», *Journal of the History of Ideas*, 34:1 (Ιανουάριος Μάρτιος 1973), 67-78.

15. Βλ. τις αναφορές στο Wippermann, *Faschismustheorien*, 30-32.

16. J. Dülffer, «Bonapartism, Fascism and National Socialism», *JCH*, 11:4 (Οκτώβριος 1976), 109-28· L. Mangoni, «Per una definizione del Fascismo: I concetti di Bonapartismo e Cesarismo», *Rivista Italiana Contemporanea*, 135 (1979), 18-52· και τη συζήτηση στο Kuhn, *Das faschistische Herrschaftssystem*. Η θεωρία αυτή εφαρμόστηκε στην Ανατολική-Κεντρική Ευρώπη από τον Miklos Lacko, στο «Zur Frage der Besonderheiten des südosteuropäischen Faschismus», στο *Fascism and Europe: An International Symposium* (Πράγα, 1970), 2:1-22, και στην άνοδο του Κάστρο στην Κούβα από τον Samuel Farber, στο *Revolution and Reaction in Cuba, 1933-1960* (Μιντλτάουν, Κον., 1977). Για μια συζήτηση των ευρύτερων εφαρμογών αυτής της θεωρίας, βλ. K. Hammer & P.-C. Hartmann, επιμ., *Der Bonapartismus* (Μόναχο, 1976).

ση. Στα 1922-23, φιλελεύθεροι κριτικοί όπως ο Μάριο Μισιρόλι και ο Λουίτζι Σαλβατορέλι ήταν οι πρώτοι που σχολίασαν τις ομοιότητες στα επαναστατικά χαρακτηριστικά του φασισμού και του κομουνισμού, ενώ στο *Il Fascio: Sinn und Wirklichkeit des italienischen Fascismus*, που δημοσίευσε στα 1924 ο Γερμανός σοσιαλδημοκράτης Φριτς Σοτχόφερ, δήλωνε ότι ο φασισμός και ο μπολσεβικισμός ήσαν «αδέλφια όσον αφορά το πνεύμα της βίας», μοιάζοντας ο ένας με τον άλλο σαν «δύο αντίπαλοι στρατοί». Επίσης, την ίδια χρονιά, ο Ότο Μπάουερ τόνιζε τις ομοιότητες μεταξύ των δύο κινημάτων, το ένα έχοντας ήδη εγκαταστήσει και το άλλο προσπαθώντας να εγκαταστήσει μια ολοκληρωτική δικτατορία ανεξάρτητη από την κυριαρχία συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων.[17] Πολύ σύντομα, πολλοί συγγραφείς άρχισαν να τονίζουν αυτή τη θέση, και αργότερα ο Λέον Τρότσκι, προχωρώντας πέρα από την πρώτη του ανάλυση περί φασισμού (μια εκδοχή της θέσης του βοναπαρτισμού), διακήρυξε τη θεμελιακή ομοιότητα μεταξύ του «ολοκληρωτικού κράτους» του Χίτλερ και του σοβιετικού κράτους. Τα κοινά τους χαρακτηριστικά ήταν: η ολοκληρωτική δικτατορία, η τρομοκρατία, η συγκεντρωποιημένη γραφειοκρατία και η εξάλειψη της προλεταριακής ισχύος. Εντούτοις, ο Τρότσκι δεν μπορούσε να υιοθετήσει τη θέση περί «γενικού ολοκληρωτισμού» επειδή εξακολουθούσε να πιστεύει με σιγουριά ότι η γερμανική μπουρζουαζία σε μεγάλο βαθμό είχε διατηρήσει την οικονομική της ισχύ.[18]

Ακόμα και οι σοσιαλδημοκράτες αισθάνονταν υποχρεωμένοι να τονίσουν τον υποτιθέμενο καπιταλιστικό χαρακτήρα του φασισμού,[19] έτσι ώστε η θεωρία του «γενικού ολοκληρωτισμού» αναπτύχθηκε αρχικά από μη μαρξιστές φιλελεύθερους και συντηρητικούς, οι οποίοι δεν είχαν την ανάγκη εμπλοκής με —και αναγωγής σε— οικονομικά επιχειρήματα. Ο πρώτος φιλελεύθερος σχολιαστής που προσπάθησε συστηματικά να αποδείξει τις ειδολογικές ομοιότητες ήταν ο Φρανσέσκο Νίτι στο *Bolschewismus, Fascismus und Demokratie* [sic], που δημοσιεύτηκε το 1923.[20] Ο Λουίτζι Στούρτσο ήταν ακόμα πιο κατηγορηματικός, ορίζοντας το μπολσεβικισμό

17. O. Bauer, «Das Gleichgewicht der Klassenkämpfe», *Der Kampf*, 17 (1924), 57-67.

18. L. Trotsky, *The Class Nature of the Soviet State* (Λονδίνο, 1937).

19. Μόνον το 1939, την παραμονή ακριβώς του πολέμου, οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες όπως ο Rudolf Hilferding και ο Curt Geyer αναγνώρισαν το Τρίτο Ράιχ ως ολοκληρωτική δικτατορία, θέση στην οποία δεν μπορούσαν πλέον να εφαρμοστούν οι θεωρίες περί ταξικής κυριαρχίας. Wippermann, *Faschismustheorien*, 39-40.

20. Η πρωτότυπη ιταλική έκδοση, *Bolscevismo, fascismo e democrazia*, εμφανίστηκε στη Νέα Υόρκη τον επόμενο χρόνο.

ως «αριστερό φασισμό» και το φασισμό ως «δεξιό μπολσεβικισμό».[21] Γερμανοί συντηρητικοί όπως ο Βάλτεμαρ Γκουριάν και ο Φρίντριχ Μάινεκε πήραν λίγο-πολύ την ίδια θέση.[22] Μια ολοκληρωμένη και συστηματική θεωρία του ολοκληρωτισμού δεν θα παρουσιαζόταν παρά μετά το 1945, όταν το φάσμα μιας Ευρώπης κυριαρχούμενης από το χιτλερισμό αντικαταστάθηκε από αυτό του σταλινισμού. Η ερμηνεία που διαμορφώθηκε από κάποιους Δυτικούς πολιτικούς θεωρητικούς πρότεινε ότι γενικότερα ο φασισμός και ειδικότερα ο γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός δεν συνιστούσαν μια απόλυτα ιδιαίτερη κατηγορία ή είδος, αλλά ήταν απλώς μια τυπική έκφραση ενός ευρύτερου και πιο δυσοίωνου φαινομένου, του ολοκληρωτισμού του 20ού αιώνα. Το φαινόμενο αυτό θα διαρκούσε για αρκετό καιρό αφότου τα συγκεκριμένα φασιστικά κινήματα και καθεστώτα θα είχαν εξαφανιστεί. Η πιο ακριβής διατύπωση αυτής της προσέγγισης ήταν το *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, που δημοσιεύτηκε το 1956 από τους Καρλ Τ. Φρίντριχ και Ζμπίγκνιου Μπρεζίνσκι. Ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ολοκληρωτισμού θεωρούσαν: την ολιστική επαναστατική ιδεολογία, το μαζικό κόμμα που αριθμούσε κατά προσέγγιση το 10% του συνολικού πληθυσμού, την πολιτική τής συνεχούς μαζικής τρομοκρατίας, το μονοπώλιο της στρατιωτικής και της ένοπλης ισχύος, τη συνεχή χειραγώγηση των μέσων μαζικής επικοινωνίας και τον κεντρικό έλεγχο της οικονομίας.[23]

Η έννοια του ολοκληρωτισμού ήταν πολύ της μόδας στη διάρκεια της δεκαετίας του '50, αν και μάλλον ως ερμηνεία των κομουνιστικών καθεστώτων. Όμως τα επόμενα χρόνια αυξήθηκαν οι κριτικές εναντίον αυτής της θεωρίας. Το *The Origins of Totalitarianism* (1951) της Χάνα Άρεντ εξαιρούσε την κυβέρνηση του Μουσολίνι από την κατηγορία των πραγματικά ολοκληρωτικών συστημάτων, αποδυναμώνοντας έτσι την αντίληψη ότι ο φασισμός ως γενική κατηγορία έτεινε προς τον ολοκληρωτισμό.[24] Αργότερα, σε ένα βαρυσήμαντο άρθρο, ο Βόλφγκανγκ Σάουερ επεσήμανε

---

21. L. Sturzo, *Italien und der Faschismus* (Κολονία, 1926).

22. Walter Gerhart [ψευδώνυμο του Waldemar Gurian], *Um des Reiches Zukunft* (Φράιμπουργκ, 1932)· F. Meinecke, «Nationalsozialismus und Bürgertum», στο *Werke* (Στουτγκάρδη, 1969), 2:441-45. Βλ. επίσης, W. Wippermann, «Friedrich Meineckes "Die deutsche Katastrophe" — Ein Versuch zur deutschen Vergangenheitsbewältigung», στο *Friedrich Meinecke heute*, επιμ. M. Erbe (Βερολίνο, 1982), 101-21.

23. Βλ. επίσης, C.J. Friedrich, επιμ., *Totalitarianism* (Νέα Υόρκη, 1954).

24. Η Arendt παραδεχόταν επίσης ότι η ναζιστική Γερμανία απλώς προσέγγιζε ως ένα βαθμό τον δομικό ολοκληρωτισμό, και άρχισε να πλησιάζει το ολοκληρωμένο μοντέλο μόνο το 1944-45.

τα κοινά χαρακτηριστικά του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού, καθώς επίσης και τις διαφορές τους από τα κομουνιστικά συστήματα, εντείνοντας έτσι τις αμφιβολίες για τη δυνατότητα ενός ευρέος και γενικού ορισμού του ολοκληρωτισμού.[25] Στα τέλη της δεκαετίας του '60, οι αναλυτές δυσκολεύονταν να ορίσουν επακριβώς τον ολοκληρωτισμό, και πολλοί αμφισβήτησαν την ύπαρξή του ως μιας διαρκούς, συγκριτικής κατηγορίας πολιτικών συστημάτων.[26] Παρ' όλ' αυτά το μοντέλο θα εξακολουθήσει να χρησιμοποιείται από άλλους μελετητές.[27]

Κατά τη διάρκεια του τελευταίου πολιτικού ανοίγματος του σοβιετικού μπλοκ, τη δεκαετία του '80, οι μελετητές των κομουνιστικών χωρών που ανέλυσαν τα κεντροευρωπαϊκά φασιστικά καθεστώτα εντυπωσιάζονταν όλο και πιο πολύ από τις ομοιότητες των φασιστικών αυταρχικών θεσμών με τους θεσμούς του σοβιετικού μπλοκ. Αυθόρμητα, άρχισαν να αναβιώνουν τη θεωρία του γενικού ολοκληρωτισμού, και, στην πορεία, ίσως να την τράβηξαν στα άκρα. Το κυριότερο προϊόν αυτού του συνδρόμου ήταν

---

25. W. Sauer, «National Socialism: Totalitarianism or Fascism?», *American Historical Review*, 73:2 (Δεκέμβριος 1967), 404-22.

26. Πρβλ. H. Spiro, «Totalitarianism», *International Encyclopedia of the Social Sciences* (Νέα Υόρκη, 1968), τ. 16. Ο A. Perlmutter, στο *Authoritarianism* (Νιου Χέιβεν, 1981), είναι πιο μεροληπτικός.

27. Η καλύτερη συγκριτική ταξινόμηση και ανάλυση μπορεί να βρεθεί στο J.J. Linz, «Totalitarian and Authoritarian Regimes», στο *Handbook of Political Science*, επιμ. F. Greenstein & N. Polsby (Ρίντινγκ, Μασ., 1975), 3:175-411.

Μεταξύ των πιο χρήσιμων μελετών είναι των: W. Ebenstein, *Totalitarianism* (Νέα Υόρκη, 1962)· S. Neumann, *«Permanent Revolution»: Totalitarianism in an Age of International Civil War* (Λονδίνο, 1965)· H. Buchheim, *Totalitarian Rule* (Μιντλτάουν, Κον., 1968)· B. Seidel & S. Jenkner, επιμ., *Wege der Totalitarismusforschung* (Ντάρμσταντ, 1968)· M. Jänicke, *Totalitäre Herrschaft: Anatomie eines politischen Begriffes* (Βερολίνο, 1971)· H. Löffler, *Macht und Konsens in den klassischen Staatsutopien: Eine Studie zur Ideengeschichte des Totalitarismus* (Βάρτσμπουργκ, 1972)· M. Greiffenhagen, R. Kühnl & J.B. Müller, *Totalitarismus* (Μόναχο, 1972)· W. Schlangen, *Die Totalitarismus-Theorie* (Στουτγκάρδη, 1976)· M. Curtis, *Totalitarianism* (Νιου Μπρούνσγουικ, Ν.Τζ., 1979)· K. Löw, επιμ., *Totalitarismus und Faschismus* (Μόναχο, 1980)· του ιδίου, *Totalitarismus* (Βερολίνο, 1988)· E. Menza, επιμ., *Totalitarianism Reconsidered* (Πορτ Ουάσινγκτον, N.Y., 1981)· S.P. Soper, *Totalitarianism: A Conceptual Approach* (Λάνχαμ, Μερ.,1985).

Η αντίληψη αυτή αναβίωσε στη Γαλλία στις δεκαετίες του '70 και του '80, σε έργα όπως τα εξής: J.-F. Revel, *La tentation totalitaire* (Παρίσι, 1975)· του ιδίου, *Comment les democraties finissent* (Παρίσι, 1983)· J.-J. Walter, *Les machines totalitaires* (Παρίσι, 1982)· A. Glucksman, *La force du vertige* (Παρίσι, 1983)· G. Hermet, P. Hassner & J. Rupnik, *Totalitarismes* (Παρίσι, 1984).

το βιβλίο *Fashizmut* (*Φασισμός*) που δημοσιεύτηκε από έναν από τους πιο γνωστούς Βούλγαρους διαφωνούντες, τον Ζέλιου Ζέλεφ, το 1982, αλλά αποσύρθηκε αμέσως από τη βουλγαρική λογοκρισία. Αυτή η συγκριτική μελέτη των καθεστώτων της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ισπανίας υπέφερε από την έλλειψη ελεύθερης πρόσβασης στη σχετικά πλούσια δυτική βιβλιογραφία. Παρ' όλ' αυτά, ο Ζέλεφ κατέληξε σε μια ερμηνεία του γενικού ολοκληρωτισμού που σε κάποιες πλευρές είχε αξιοσημείωτες ομοιότητες με αυτή των Φρίντριχ και Μπρεζίνσκι, και φάνηκε ιδιαίτερα τολμηρός στο να την επεκτείνει συμπεριλαμβάνοντας και το σοβιετικό μοντέλο.[28]

Το Φασιστικό Καθεστώς ως μια Νέα Μορφή «Αυταρχικής Πολυαρχίας»

Οι πρώτες ερμηνείες έτειναν να παρουσιάζουν το ιταλικό και το γερμανικό καθεστώς είτε ως φορείς του καπιταλισμού είτε ως καινούργιες μορφές μιας ριζοσπαστικής και συγκεντρωτικής δικτατορίας, αν και οι αναλύσεις διαφόρων σοσιαλιστών και ενός ή δύο διαφωνούντων κομουνιστών προχώρησαν περισσότερο την αντίληψη περί πιθανής οριοθέτησης της ισχύος μεταξύ οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων, όπως στη θεωρία του βοναπαρτισμού. Αυτή η τελευταία γραμμή ανάλυσης βρίσκεται πιο επεξεργασμένη στο *The Dual State* (1941) του Ερνστ Φρένκελ, που ερμήνευσε το Τρίτο Ράιχ ως μια δύστροπη συμβίωση του ναζισμού και του καπιταλισμού, με τον πρώτο να τείνει προς την κυριαρχία, την παρέμβαση και την επέκταση, και τον δεύτερο να διατηρεί στοιχεία από προηγούμενες δομές και μια ζωή βασισμένη σε πιο παραδοσιακούς κανόνες. Ο Φρένκελ συμπέρανε ότι οι επεκτατικές, βίαιες και κυριαρχικές τάσεις του ναζισμού βοήθησαν τόσο στην εξασθένηση του καπιταλισμού όσο και στην αυτοκαταστροφή του ναζισμού. Αυτή η ερμηνεία παρουσιάστηκε σε μια πιο πολύπλοκη και επεξεργασμένη μορφή στο *Behemoth* (1944) του Φραντς Νόιμαν, ο οποίος περιέγραψε το αυτοαποκαλούμενο «ολικό κράτος» των ναζί ως ένα κράτος που στην πραγματικότητα απαρτιζόταν από τέσσερα ανταγωνιστικά μπλοκ εξουσίας: το κόμμα, το στρατό, τη γραφειοκρατία και την οικονομική ηγεσία.

28. Στη συνέχεια το βιβλίο ανατυπώθηκε στα βουλγαρικά από τις Social Science Monographs (Μπόουλντερ, 1990). Όπως και αρκετοί άλλοι σημαντικοί διαφωνούντες της Ανατολικής Ευρώπης, ο Ζέλιου Ζέλεφ εκλέχθηκε πρόεδρος της χώρας του μετά την πτώση του κομουνισμού.

Στα τέλη της δεκαετίας του '60 και τη δεκαετία του '70 αυτή η προσέγγιση αναπτύχθηκε και βελτιώθηκε από ιστορικούς της Δυτικής Γερμανίας όπως οι Μάρτιν Μπρόζατ, Χανς Μόμσεν και Πέτερ Χουτενμπέργκερ, και αποκρυσταλλώθηκε στην έννοια της ναζιστικής «πολυαρχίας» που ανέπτυξε ο Χουτενμπέργκερ.[29] Η έννοια αυτή αναφέρεται στον ανταγωνισμό μεταξύ ημιαυτόνομων δομών του στρατού, της οικονομικής ελίτ, της γραφειοκρατίας και του κόμματος, καθώς και ενός συνδυασμού ηγετών, ομάδων ειδικών συμφερόντων, ή ιδιαίτερων μερίδων αυτών των δυνάμεων. Μια από τις νεομαρξιστικές εργασίες που διαβάστηκε ευρύτατα εκείνα τα χρόνια ήταν το *Fascisme et dictature* (1972) του Νίκου Πουλαντζά, που προχωρούσε επίσης προς αυτή την κατεύθυνση.[30] Θεωρούσε το φασισμό ως ένα «εξαιρετικό καθεστώς» του καπιταλισμού, και απέρριπτε τη θέση περί βοναπαρτισμού διότι προσέδιδε μεγάλη αυτονομία και κεντρική ισχύ στο φασιστικό κράτος. Ο Πουλαντζάς θεωρούσε ότι τα φασιστικά καθεστώτα ήταν κατακερματισμένα σε γραφειοκρατικά, πολιτικά και οικονομικά μπλοκ εξουσίας τα οποία αντιπροσώπευαν συγκεκριμένες τάξεις και ομάδες ισχύος. Η αντίληψη περί ορίων στις εξουσίες του κράτους ενισχύθηκε από μελέτες για τα τοπικά και περιφερειακά ζητήματα υπό τον ναζισμό[31] και από την ανάπτυξη της *ιστορίας της καθημερινής ζωής* (Alltagsgeschichte) στις δεκαετίες του '70 και του '80.[32]

Η ερμηνεία ιδιαίτερα της ναζιστικής Γερμανίας ως ενός είδους πολυαρχίας βρέθηκε αντιμέτωπη όχι απλώς με τους υποστηρικτές της θέσης περί ολοκληρωτισμού αλλά επίσης και με αυτούς που έδιναν έμφαση στην «προθεσιακή» προσέγγιση του Τρίτου Ράιχ. Η τελευταία προσέγγιση θεωρούσε ως θεμελιακή την προτεραιότητα των ιδεολογικών στόχων του Χίτλερ, την προσήλωση σε συγκεκριμένους στόχους (Zielstrebigkeit), καθώς και την κυριολεκτικά απόλυτη και υπεράνω όλων εξουσία του, ακόμα και στην εφαρμογή των πιο ακραίων πολιτικών.

---

29. M. Broszat, *The Hitler State* (Μόναχο, 1969· αγγλική μετάφραση, Λονδίνο, 1981)· H. Mommsen, *Beamtentum in Dritten Reich* (Στουτγκάρδη, 1966)· P. Hüttenberger, «Nationalsozialistische Polykratie», *Geschichte und Gesellschaft*, 2:4 (1976), 417-42.

30. Η αγγλική μετάφραση είναι N. Poulantzas, *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism* (Ατλάντικ Χάιλαντς, N.Τζ., 1975).

31. Η πρώτη αξιοσημείωτη δημοσίευση σ' αυτό το υποπεδίο ήταν του E.N. Peterson, *The Limits of Hitler's Power* (Πρίνστον, 1969).

32. Ίσως το καλύτερο παράδειγμα είναι στο D. Peukert, *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life* (Νιου Χέιβεν, 1987).

Ο Φασισμός ως Πολιτισμική Επανάσταση

Μια από τις πιο διαυγείς, πιο δυναμικές και πιο πειστικές ερμηνείες του φασισμού είναι του Τζορτζ Λ. Μόσε, που παρουσιάζει το φασισμό ως ένα νέο είδος πολιτισμικής επανάστασης. Τον ερμηνεύει ως μια προσπάθεια για την ανάπτυξη μιας καινούργιας ιδεολογίας και κουλτούρας, της δημιουργίας ενός επαναστατικού «νέου ανθρώπου» στη θέση της υλιστικής, πραγματιστικής και φιλελεύθερης κουλτούρας του 19ου αιώνα. Η προσέγγιση του Μόσε βασίζεται σε ένα είδος μη χεγκελιανής διαλεκτικής μεταξύ μύθου και αντικειμενικής πραγματικότητας. Απορρίπτει τις ερμηνείες περί αιφνίδιας έκρηξης του ανορθολογικού, που προέβαλαν ορισμένοι μαρξιστές και φιλελεύθεροι. Εδώ ο εθνικοσοσιαλισμός γίνεται αντιληπτός ως η πραγματοποίηση και αποκρυστάλλωση συγκεκριμένων ιστορικών στοιχείων των γερμανικών παραδόσεων, από τον πόλεμο της απελευθέρωσης εναντίον του Ναπολέοντα, αν και όχι εγγενώς παρόντα στη γερμανική ιστορία από προηγούμενους καιρούς. Έτσι, ο φασισμός δεν ήταν απλώς αντιδραστικός, αλλά μάλλον ένα ιδιαίτερο είδος επανάστασης από τα δεξιά που βασιζόταν στη φυλή και σ' έναν συνδυασμό μυστικιστικών, ακόμα και ημιαπόκρυφων αντιλήψεων που χρησιμοποιήθηκαν για να εθνικοποιήσουν και να κινητοποιήσουν τις μάζες. Η φασιστική κουλτούρα προσέφευγε συνεχώς και επικαλούνταν το παρελθόν, ενώ ταυτοχρόνως επεδίωκε τη δημιουργία μιας καινούργιας φυλής ηρώων, έστω κι αν στην πράξη οι περισσότερες από τις εθνικές και φυλετικές αρχές της βασίζονταν στην αστική ή την παραδοσιακή ηθική. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της φασιστικής τεχνικής ήταν η «εκπλήρωση» αυτών των ιδανικών μέσω καινούργιων μορφών δημόσιας αισθητικής και τελετουργιών. Όλα τα φασιστικά κινήματα προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια καινούργια αίσθηση εκπλήρωσης για τις μάζες μέσω της κοινότητας και της συντροφικότητας και μια καινούργια κοινωνική ιεραρχία που βασιζόταν στη λειτουργικότητα παρά στην κοινωνική θέση.[33]

---

33. G.L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (Νέα Υόρκη, 1964)· του ιδίου, *Nazi Culture* (Νέα Υόρκη, 1966)· του ιδίου, *Germans and Jews* (Νέα Υόρκη, 1970)· του ιδίου, *The Nationalization of the Masses* (Νέα Υόρκη, 1975)· του ιδίου, *Masses and Man* (Νέα Υόρκη, 1980)· και πολυάριθμες μικρότερες δημοσιεύσεις. Μια περιεκτική σύνοψη μπορεί να βρεθεί στο Perfetti, *Il dibattito*, 19-22.

Ο J.W. Mannhardt σε μία από τις πρώτες γερμανικές μελέτες του ιταλικού φασισμού, το *Der Faschismus* (Μόναχο, 1925), ακολούθησε παρόμοια προσέγγιση, ορίζοντας το φασισμό ως τον δημιουργό μιας καινούργιας «πνευματικής-ηθικής» δύναμης.

Ο Φασισμός ως Προϊόν Πολιτισμικών, Ηθικών ή Κοινωνιοψυχολογικών Παθολογιών

Αλλες ερμηνειες δεν δινουν τόσο μεγάλη σημασία στο πολιτισμικό περιεχόμενο του φασισμού αντιθέτως, επικεντρώνονται σ' αυτό που οι αναλυτές θεωρούν ως πολιτισμικά, ηθικά ή κοινωνιοψυχολογικά παθολογικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος πριν από τη γέννηση του φασισμού. Τα χαρακτηριστικά αυτά θεωρούνται υπεύθυνα για τη δημιουργία του φασισμού. Αρκετοί εξέχοντες ιστορικοί από τη Γερμανία και την Ιταλία θεωρούν το φασισμό ως προϊόν μιας ιδιαίτερης ηθικής και πολιτισμικής κρίσης που κατέληξε στην κατάρρευση, ενώ θεωρίες που αναπτύχθηκαν από άλλους αναλυτές (κυρίως Γερμανούς και Αμερικανούς) θεωρούν το φασισμό ως προϊόν υποβόσκοντος αυταρχισμού και παθολογικών κοινωνικοπολιτισμικών δομών και αξιών.

Ο Φασισμός ως Προϊόν της Πολιτισμικής και της Ηθικής Κατάρρευσης

Ενίοτε, ιστορικοί του πολιτισμού στη Γερμανία και την Ιταλία, με ηγετικές μορφές τον Μπενετέτο Κρότσε και τον Φρίντριχ Μάινεκε, ερμήνευσαν το φασισμό ως προϊόν του πολιτισμικού κατακερματισμού και του ηθικού σχετικισμού στις ευρωπαϊκές αξίες από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά.[34] Σύμφωνα με την προσέγγισή τους, η κρίση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και οι συνέπειές του —η έντονη οικονομική διάλυση, οι κοινωνικές συγκρούσεις, η πολιτισμική ανομία— είχαν ως αποτέλεσμα ένα είδος πνευματικής κατάρρευσης που επέτρεψε την άνθηση καινοφανών μορφών ριζοσπαστικού εθνικισμού. Εκείνη την εποχή, πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μια από τις πιο αδιάσειστες εκφράσεις αυτής της ερμηνείας ήταν του Πίτερ Ντράκερ.[35] Μια κάπως πιο ακραία εκδοχή ήταν του Χέρμαν Ράουσνινγκ, που ισχυριζόταν ότι η πολιτισμική και πολιτική παρακμή παρήγαγε τις συνθήκες για τον ηθικό και τον πολιτισμικό μηδενισμό.[36] Η κυριότερη μαρξιστική συνεισφορά σ' αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση

---

34. Αναφορές στα γραπτά του Croce για το φασισμό, καθώς και αποτιμήσεις τους, υπάρχουν στο Gregor, *Interpretations*, 29-32. Παρομοίως, επιλογές από τον Meinecke, τον Hans Kohn και τον Gerhard Ritter παρουσιάζονται και συζητιούνται στο De Felice, *Il fascismo*, 391-437.

35. P. Drucker, *The End of Economic Man* (Νέα Υόρκη, 1939).

36. H. Rauschning, *Die Revolution des Nihilismus* (Ζυρίχη, 1938· αγγλική μετάφραση, Νέα Υόρκη, 1939).

έγινε από τον Γκέοργκ Λούκατς, που ενώ δεν εγκατέλειψε τη θεωρία του φορέα, συμφώνησε με ορισμένες πλευρές των τελευταίων ερμηνευτικών προσεγγίσεων του Μόσε και σε κάποιο σημεία με τον Κρότσε και τον Μάινεκε. Ο Λούκατς είδε τον εθνικοσοσιαλισμό ως προϊόν μιας ιδιαίτερης ανορθολογικής γερμανικής πολιτισμικής διαδικασίας, που, ξεκινώντας από το ρομαντισμό, οδηγούσε μέσω των βιταλιστικών δογμάτων, του ψευτοεπιστημονισμού, του αντιεπιστημονισμού και της αγάπης στη μυθοποίηση στον πολιτισμικό και κοινωνικό φασισμό.[37]

Ο φασισμός είχε μια ξεκάθαρη διανοητική γενεαλογία, αλλά η αδυναμία της προσέγγισης της ηθικής κρίσης είναι ότι προσπαθεί να εξηγήσει τις συνθήκες εκείνες που επέτρεψαν την ανάπτυξη των φασιστικών εννοιών και των φασιστικών κινημάτων, χωρίς να εξηγεί το γιατί των συγκεκριμένων ιδεών, αξιών, μορφών ή των στόχων τους. Αντιθέτως, στο *Ideology of Fascism* (1969), ο Α. Τζέιμς Γκρέγκορ ισχυρίζεται ότι ο ιταλικός φασισμός ανέπτυξε μια συνεκτική ιδεολογία που δεν ήταν προϊόν της μηδενιστικής κατάρρευσης αλλά μάλλον συνέπεια καινούργιων πολιτισμικών, πολιτικών και κοινωνιολογικών ιδεών που αναπτύχθηκαν στη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη στη διάρκεια του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Ο Φασισμός ως Προϊόν Λανθανουσών Αυταρχικών και Παθολογικών Κοινωνικοπολιτισμικών Δομών

Κάποιες συναφείς αλλά όχι ταυτόσημες ερμηνείες προωθήθηκαν από ψυχολόγους και από κοινωνικούς αναλυτές για να εξηγήσουν το φασισμό μέσω λανθανουσών μορφών αυταρχικών και παθολογικών κοινωνικοπολιτισμικών στάσεων. Αυτή η προσέγγιση, περισσότερο διαισθητική παρά εμπειρική, απέκτησε κάποια δημοσιότητα μέσα από τις ακραίες φροϊδικές ψυχοσεξουαλικές εξηγήσεις που παρουσίασε ο Βίλχελμ Ράιχ στη *Μαζική Ψυχολογία του Φασισμού*, που παρουσιάστηκε στη Γερμανία το 1934 και, στη συνέχεια, δώδεκα χρόνια αργότερα στα αγγλικά. Ο Ράιχ θεωρούσε το φασισμό ως προϊόν της σεξουαλικής καταπίεσης της αστικής κοινωνίας σε συνδυασμό με τις επιθετικές ορμές και τις ορμές αναπλήρωσης. Έτσι, ερμήνευσε το φασισμό ως «φυσική» συνέπεια της αστικής κοινωνίας, που θεμέλιό της είχε τη σεξουαλική καταπίεση, πίστευε όμως ότι μπορούσε να

37. G. Lukács, *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* (Βουδαπέστη, 1982), πρώτη δημοσίευση 1933· του ιδίου, *Die Zerstörung der Vernunft* (Βερολίνο, 1954).

εμπλέξει και άλλες τάξεις. Εφόσον η κουλτούρα της «αστικής κοινωνίας» ήταν προϊόν αιώνων δυτικού πολιτισμού, φαίνεται ότι ο αριθμός των πιθανών φασιστών ήταν τεράστιος. Φυσικά, αυτή η αντίληψη απέτυχε τελείως να εξηγήσει γιατί οι περισσότερες αστικές κοινωνίες δεν παρουσίασαν σημαντικά φασιστικά κινήματα· η υπόθεση ότι μια τέτοια καταπίεση ήταν χειρότερη στη Γερμανία δεν ελέγχθηκε εμπειρικά με κάποιο τρόπο, και η επέκτασή της στην Ιταλία φαίνεται αστεία.[38]

Ερμηνείες με μεγαλύτερη βαρύτητα θα παρουσιάζονται αργότερα από τα πρώην μέλη της Σχολής της Φρανκφούρτης για την Κοινωνική Έρευνα. Πριν από το 1933, όταν συνεργάζονταν μ' αυτό το διάσημο Ινστιτούτο, οι συγγραφείς της Σχολής της Φρανκφούρτης δεν πήραν σοβαρά το φασισμό. Ως διαφωνούντες Γερμανοί μαρξιστές υπέθεσαν ότι ο θρίαμβος της σοσιαλιστικής επανάστασης ήταν μοιραίος και ότι η Γερμανία, περισσότερο από τη Ρωσία, αντιπροσώπευε το «παγκόσμιο-ιστορικό μέλλον». Μόνον αργότερα, στην εξορία, τον μελέτησαν πράγματι με μεγαλύτερη σοβαρότητα, αλλά παρέμειναν προσκολλημένοι στην παλιά τους λογική όσον αφορά τη Γερμανία ως εκπρόσωπο του μελλοντικού κύματος. Έτσι, ο κίνδυνος του φασισμού θα υπήρχε και για τις άλλες μεγάλες κοινωνίες στη διάρκεια της «τελικής φάσης» του καπιταλισμού.[39]

Μια καινούργια κοινωνικο-ιστορική ερμηνεία από έναν από τα συμβαλλόμενα μέλη, η οποία απέσπασε μεγάλη προσοχή, ήταν το *Escape from Freedom* (1941) του Έριχ Φρομ. Ο Φρομ ισχυριζόταν ότι θα πρέπει να δούμε το φασισμό ως προϊόν της παρακμάζουσας ευρωπαϊκής μεσαίας τάξης, της οποίας η οικογενειακή δομή προωθούσε στις προσωπικές σχέσεις το σαδομαζοχισμό και τον αυταρχισμό. Επίσης, έδωσε έμφαση στα αισθήματα απομόνωσης, ανημπόριας και ματαίωσης.

Οι Τέοντορ Αντόρνο και Μαξ Χορκχάιμερ, και άλλοι κοινωνιολόγοι της Σχολής της Φρανκφούρτης, απέδωσαν ιδιαίτερη σημασία στις επιρροές που προέρχονταν από μια ευρύτερη αυταρχική και άκαμπτη κουλτούρα, η ο-

---

38. Μετά τον Ράιχ, υπήρξαν πολλές προσπάθειες παρουσίασης μιας υποθετικής ψυχολογικής ή ψυχο-ιστορικής ερμηνείας του Χίτλερ και του εθνικοσοσιαλισμού. Μια επισκόπηση των περισσοτέρων από αυτές μπορεί να βρεθεί στο G.M. Kren, «Psychohistorical Interpretations of National Socialism», *German Studies Review*, 1:3 (1978), 150-72. Μια περισσότερο εμπειρική μελέτη για το ιστορικό της στάσης των Γερμανών αντρών παρουσιάστηκε αργότερα στο K. Theweleit, *Männerphantasien*, 2 τ. (Φρανκφούρτη, 1977-78· αγγλική μετάφραση, 1989).

39. Βλ. τη συζήτηση στο S. Turner & D. Käsler, επιμ., *Sociology Responds to Fascism* (Λονδίνο, 1992), 1-5.

ποία παρήγε μια προσωπικότητα συγκεκριμένου τύπου που την ονόμασαν «αυταρχική προσωπικότητα».[40] Θεώρησαν ότι αυτή η κουλτούρα δημιούργησε ισχυρές αντισημιτικές, εθνοκεντρικές, συντηρητικές και αντιδημοκρατικές στάσεις που άνθησαν ιδιαίτερα, αλλά όχι αποκλειστικά, στην Κεντρική Ευρώπη των αρχών του 20ού αιώνα. Σε διάφορα γραπτά του, ο Χορκχάιμερ συνδύασε αναλύσεις των οικονομικών δομών και των ψυχολογικών μοντέλων με υποθέσεις γύρω από την αστική οικογένεια, την ανασφάλεια και τις ποικίλες οικονομικές δυνάμεις. Ο συνδυασμός τους είχε ως αποτέλεσμα την αυτοκαταστροφή του Λόγου και την αντικατάστασή του από έναν υποκειμενικό ή «διεστραμμένο Λόγο» σε μια κοινωνία που ενθάρρυνε τις ανορθολογικές τάσεις. Το τελευταίο παρακλάδι της Σχολής της Φρανκφούρτης ήταν η φιλοσοφία του Χέρμπερτ Μαρκούζε, που αργότερα απήλαυσε μια περίοδο σχετικής υπεροχής μέσα στη νέα Αριστερά του τέλους του '60. Ο Μαρκούζε θεωρούσε ότι ο φασισμός συνιστούσε μια επέκταση των καπιταλιστικών όρων παραγωγής, αντιπροσωπεύοντας την αποκορύφωση συγκεκριμένων τάσεων που ενυπήρχαν στον καπιταλισμό.[41] Περισσότερο από το να παρουσιάσει μια ερμηνεία του φασισμού, ο Μαρκούζε φαίνεται απλώς να αντανακλά το είδος της σκέψης που κατά πρώτο λόγο παρήγαγε το φασισμό.

Οι Αμερικανοί κοινωνιολόγοι Χάρολντ Λάσγουελ και Τάλκοτ Πάρσονς επιχείρησαν να ερμηνεύσουν το φασισμό βασιζόμενοι σε περισσότερο εμπειρικές αναλύσεις. Η ψυχολογική ερμηνεία του Λάσγουελ έδωσε έμφαση στα κλασικά ζητήματα της μεσοαστικής ανασφάλειας και μνησικακίας.[42] Εντωμεταξύ, ο Πάρσονς επεξεργάστηκε μια προσέγγιση που βασιζόταν σε μία ευρεία γκάμα παραγόντων, θέλοντας να συνδυάσει τις επιδράσεις της ψυχολογικής ανασφάλειας, την οικονομική και κοινωνική ορθολογικοποίηση, την κοινωνική ανομία, την απώλεια οικείων συμβόλων, τη γενική αποξένωση, την αντίδραση εναντίον του καπιταλισμού και της ορθολογικής σκέψης, με τους γενικότερους παράγοντες που διαμόρφωσαν την πρόσφατη γερμανική ιστορία, την κοινωνία, τον πολιτισμό και την οικονομία.[43]

40. T. Adorno κ.ά., *The Authoritarian Personality* (Νέα Υόρκη, 1950).

41. Υπάρχει μια χρήσιμη σύνοψη στο R. Trifiletti Saldi, «La Scuola di Francoforte», στο Cavalli, επιμ., *Il fascismo*, 85-121. Για μια ευρύτερη ανάλυση που έχει να κάνει ειδικότερα με τον Horkheimer, βλ. M. Wilson, *Das Institut für Sozialforschung und seine Fascismusanalysen* (Νέα Υόρκη, 1982).

42. H.D. Lasswell, «The Psychology of Hitlerism», *Political Quarterly*, 4 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 1933), 373-84· του ιδίου, *A Study of Power* (Γκλένκοου, Ιλ., 1950).

43. T. Parsons, «Some Sociological Aspects of the Fascist Movements» και «Democracy

Ο Φασισμός ως Προϊόν της Ανόδου των Άμορφων Μαζών

Μια κοινωνιολογικη ερμηνεια, που έχει κάποια κοινά στοιχεία με την προηγούμενη, μελετά το φασισμό ως προϊόν συγκεκριμένων κοινωνικών ποιοτικών αλλαγών, καθώς τη θέση της παραδοσιακής ταξικής δομής πήραν μεγάλοι, αδιαφοροποίητοι και εξατομικευμένοι πληθυσμοί — οι «μάζες» της βιομη-χανικής κοινωνίας των πόλεων. Αυτή η ιδέα πρωτοπαρουσιάστηκε από τον Ορτέγκα Ι Γκασέ και έχει αναδιατυπωθεί με διάφορους τρόπους από τους Εμίλ Λέντερερ, Τάλκοτ Πάρσονς και Χάνα Άρεντ, και ίσως πιο πειστικά από τον Γουίλιαμ Κορνχάουζερ.[44] Η θεωρία αυτή δίνει έμφαση στην έλξη που ασκεί ο φασισμός στα ανορθολογικά, αντιδιανοούμενα χαρακτηριστικά και τον εσωτερικό κόσμο του «μαζικού άνθρώπου», διαμορφώνοντας έτσι παράλληλες απόψεις αλλά και συμπληρώνοντας τις θεωρίες της «πολιτισμικής κατάρρευσης».

Αυτή η προσέγγιση, εντούτοις, τείνει να συσκοτίζει την έκταση στην οποία τα πρακτικά περιεχόμενα των ιδεολογιών και οι πειστικές εκκλήσεις σε χειροπιαστά συμφέροντα παρουσιάζονταν στα προγράμματα και τις πρακτικές των φασιστικών κινημάτων, καθώς επίσης και το βαθμό στον οποίο πολλοί από τους υποστηρικτές τους ταύτιζαν τους εαυτούς τους αλλά και ορίζονταν ως μέλη κοινωνικών ή θεσμικών δομών. Επιπλέον, δεν κάνει διαχωρισμό μεταξύ της φύσης της «μαζικής κοινωνίας» στο κεντροευρωπαϊκό πλαίσιο και σε κάθε άλλη βιομηχανικά ανεπτυγμένη κοινωνία.

Ο Φασισμός ως Συνέπεια Ιδιαίτερων Εθνικών Ιστορικών Φαινομένων

Διαφοροι συγγραφεις και ιστορικοι έχουν προσπαθήσει να παρουσιάσουν το φασισμό και το ναζισμό ως απόλυτα γερμανικές και ιταλικές διαταραχές, που προήλθαν από προβληματικές πολιτισμικές και κοινωνικές αξίες και θεσμούς ριζωμένους στις προηγούμενες ιστορίες αυτών των χωρών.[45] Μια

---

and Social Structure in Pre-Nazi Germany», στο *Essays in Sociological Theory* (Γκλένκοου, Ιλ., 1954), 124-41, 104-23.

44. J. Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses* (Νέα Υόρκη, 1932)· E. Lederer, *The State of the Masses* (Νέα Υόρκη, 1940)· Parsons, «Some Sociological Aspects»· H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (Νέα Υόρκη, 1951)· W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society* (Νέα Υόρκη, 1959).

45. Π.χ., για τον ιταλικό φασισμό, βλ., D.M. Smith, *Italy: A Modern History* (Αν Άρμπορ, 1959). Η βιβλιογραφία πάνω στο ναζισμό αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα είναι: E. Vermeil, *Doctrinaires de la*

τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί να απορριφθεί τελείως, αλλά οι υποστηρικτές της δεν έχουν μεγάλη απήχηση λόγω του σχετικά επιφανειακού τρόπου ανάλυσης των εθνικών ιστοριών των δύο συγκεκριμένων χωρών. Οι αναλύσεις αυτές αποτυγχάνουν να προχωρήσουν σε επαρκείς συγκρίσεις με άλλες χώρες που είχαν παρόμοια χαρακτηριστικά και προβλήματα, ακόμα και αν αυτά ήταν χαμηλότερης έντασης.

Φυσικά, είναι χρήσιμο να απομονώσουμε τα έθνη στα οποία υπήρξαν σημαντικά φασιστικά κινήματα για να καθορίσουμε επακριβώς τα κοινά τους στοιχεία, κι αυτό θα προσπαθήσουμε να κάνουμε στο Κεφάλαιο 15. Η βιβλιογραφία όμως, στα αρχικά της στάδια, πάσχει από έλλειψη αντικειμενικότητας και αναλυτικής ακρίβειας.

Ο Φασισμός ως Αντίδραση εναντίον του Εκμοντερνισμού

Το παλιο επιχειρημα ότι ο φασισμός ήταν απλώς ανορθολογικός και ακατανόητος με κανονικούς όρους ξαναπαρουσιάστηκε παραποιημένο τα τελευταία χρόνια από Δυτικούς μελετητές. Αυτοί τον ερμήνευσαν ως έκφραση αντίστασης στον «εκμοντερνισμό» — με όποιον τρόπο και αν ορίζεται αυτός. Είδαν το φασισμό ως αντίπαλο καίριων χαρακτηριστικών της δυτικής φιλελεύθερης κοινωνίας όπως η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση, η φιλελεύθερη εκπαίδευση, ο ορθολογικός υλισμός, ο ατομισμός, η κοινωνική διαφοροποίηση και η πλουραλιστική αυτονομία. Ο φασισμός έγινε έτσι μια κατηγορία εγγενώς αντιτιθέμενη σε αυτόν καθεαυτό τον «εκμοντερνισμό». Η πιο καθαρή παρουσίαση αυτής της θέσης είναι του Χένρι Α. Τέρνερ Τζούνιορ,[46] ενώ ο Βόλφγκανγκ Σάουερ ερμήνευσε το φασισμό ως πολιτικό κίνημα των «χαμένων» στη διαδικασία του εκμοντερνισμού. Ο Μπάρινγκτον Μουρ Τζούνιορ, χρησιμοποιώντας έναν πολύ ελαστικό ορισμό του φασισμού, επιχειρηματολογεί ότι ήταν το προϊόν μιας στρεβλωμένης και παραμορφωμένης διαδικασίας εκμοντερνισμού υπό τον έλεγχο αγροτικών, στρατιωτικών ελίτ — αν και αυτή η θέση είναι πολύ δύσκολο να καταδειχθεί εμπειρικά.[47] Ο Έρνστ Νόλτε διατυπώνει την άποψη ότι ο φα-

révolution allemande (Παρίσι, 1939)· του ιδίου, *Germany's Three Reichs* (Νέα Υόρκη, 1969)· W.M. McGovern, *From Luther to Hitler: The History of Fascist-Nazi Political Philosophy* (Νέα Υόρκη, 1941)· P. Viereck, *Metapolitics: From Romantics to Hitler* (Βοστόνη, 1941).

46. H.A. Turner Jr., «Fascism and Modernization», *World Politics*, 2:4 (Ιούλιος, 1972), 547-64, που ανατυπώθηκε στο *Reappraisals of Fascism*, επιμ. H.A. Turner Jr. (Νέα Υόρκη, 1975), 117-39.

47. B. Moore Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Βοστόνη, 1966).

σισμός ήταν, μεταξύ άλλων, η έκφραση της αντίστασης στη νεωτερική «υπερβατικότητα» — φιλοσοφική έννοια που σχετίζεται με την έννοια του εκμοντερνισμού στις κοινωνικές επιστήμες.

Μια άλλη ερμηνευτική προσέγγιση αναγνωρίζει ότι ο φασισμός υιοθέτησε πλήρως τις νεωτερικές μεθόδους και την τεχνολογία, αλλά θεωρεί ότι αυτές υιοθετήθηκαν ουσιαστικά για αντινεωτερικούς σκοπούς. Αυτό το επιχείρημα παρουσιάζεται από τον Τζέφρεϊ Χερφ, στο *Reactionary Modernism* (1984), ο οποίος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη γοητεία της τεχνολογίας. Ο Ντέτλεφ Πόικερτ ενδιαφερόταν περισσότερο για τις κοινωνικές και πολιτισμικές πολιτικές που ακολούθησαν οι ναζί, σύγχρονες όσον αφορά την τεχνική και το στιλ, αλλά, σύμφωνα με την ερμηνεία του, αντιδραστικές σε περιεχόμενο.[48] Ο Χανς-Ντίτερ Σέφερ έχει εφαρμόσει μια παρόμοια προσέγγιση στη λαϊκή κουλτούρα των ναζί. Αυτές οι διφορούμενες απόψεις έχουν συζητηθεί στα έργα του Χανς-Ούρλιχ Θάμερ, του Χορστ Μάτζεραθ και του Χάινριχ Βόλκμαν.[49]

Ο Φασισμός ως Προϊόν του Αγώνα για Εκμοντερνισμό ή ως Στάδιο της Κοινωνικοοικονομικής Ανάπτυξης

Υπαρχει ομως και η ακριβως αντιθετη ερμηνεια που όχι απλώς τονίζει τη χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας από το φασισμό αλλά τονίζει επίσης τις θεμελιακά εκμοντερνιστικές του λειτουργίες και σκοπούς. Αυτή η προσέγγιση παρουσιάστηκε πιθανόν για πρώτη φορά στα δοκίμια του Φραντς Μπόρκεναου, που το 1933 ερμήνευσε τον ιταλικό φασισμό ως ένα είδος «αναπτυξιακής δικτατορίας».[50] Όταν πρωτοπαρουσιάστηκε αυτή η ερμη-

48. D. Peukert, *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde* (Κολονία, 1982).

49. H.-D. Schäfer, *Das gespaltene Bewusstsein: Deutsche Kultur und Lebenswirklichkeit, 1933-1945* (Φρανκφούρτη, 1984)· H.-U. Thamer, *Verführung und Gewalt: Deutschland, 1933-1945* (Βερολίνο, 1986)· H. Matzerath & H. Volkmann, «Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus», στο *Theorien in der Praxis des Historikers*, επιμ. J. Kocka (Γκέτινγκεν, 1977), 86-116.

50. F. Borkenau, «Zur Soziologie des Faschismus», στο Nolte, επιμ., *Theorien*, 156-81. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι καθώς περνούσαν τα χρόνια κάποιοι από τους μαρξιστές ερμηνευτές, όπως οι «Giulio Acquila» (G. Šaš), Mihaly Vajda και Alexander Galkin, έχουν επίσης αναγνωρίσει ότι ο ιταλικός φασισμός ενθάρρυνε τον εκμοντερνισμό και την οικονομική ανάπτυξη. Ο Vajda έγραψε ότι ο φασισμός συνιστούσε στην πραγματικότητα «τη μόνη προοδευτική λύση» για την Ιταλία του 1922, ο δε σοσιαλισμός είχε γίνει «αντιδραστικός». Vajda, «Crisis and the Way Out: The Rise of Fascism in Italy and Germany», *Telos*, 12 (Καλοκαίρι 1972), 3-26. Ο Galkin συμφωνούσε σε γενικές γραμμές και δήλωνε ότι

νεία ήταν απομονωμένη, αλλά τέτοιες αντιλήψεις εμφανίστηκαν και πάλι είκοσι χρόνια μετά την ήττα της ναζιστικής Γερμανίας και ήταν επηρεασμένες από γενικότερες ιδέες που αναφέρονταν στις πολιτικές και δομικές επιταγές του οικονομικού εκσυγχρονισμού καθώς και στις πρόσφατες εμπειρίες των νεότερων αναδυομένων χωρών.

Η θεωρία των σταδίων ανάπτυξης θεωρούσε ότι, συχνά, οι διαδικασίες εκμοντερνισμού και εκβιομηχάνισης συνέβαλλαν στην παραγωγή έντονων εσωτερικών συγκρούσεων καθώς άλλαζε η ισορροπία στις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των ποικίλων και απειλούμενων οικονομικών και κοινωνικών ομάδων. Αυτοί που κλίνουν προς την εν λόγω ερμηνεία διαφέρουν από τους μαρξιστές στο ότι δεν ανάγουν τη σύγκρουση σε μια σύγκρουση κεφαλαίου-εργασίας, αλλά την ορίζουν ευρύτερα μέσου μιας ευρείας γκάμας κοινωνικών και δομικών δυνάμεων και εθνικών συμφερόντων.

Οι δύο κυριότεροι υπέρμαχοι αυτής της προσέγγισης είναι ο Α.Φ.Κ. Οργκάνσκι και ο Λουντοβίκο Γκαρούτσο (ψευδώνυμο). Ο Οργκάνσκι πιστεύει ότι οι δυνατότητες για την άνοδο του φασισμού έγκεινται στο σημείο εκείνο όπου ο βιομηχανικός τομέας της οικονομίας αρχίζει να γίνεται ισότιμος σε μέγεθος και αριθμό απασχολούμενων εργατών με τον πρωτογενή τομέα, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για βαθιές συγκρούσεις που ανοίγουν επίσης το δρόμο στον επιθετικό εθνικισμό και την αυταρχική διακυβέρνηση.[51] Το πρόβλημα με την εν λόγω αντίληψη είναι ότι ο συγγραφέας της δεν την ανέπτυξε επαρκώς ώστε να μπορεί να εφαρμοστεί τέλεια στην Ιταλία και τις υπόλοιπες χώρες που βίωναν το φασιστικό φαινόμενο, και γι' αυτό δεν μπορεί να εφαρμοστεί ούτε στη Γερμανία (ούτε και ο συγγραφέας της προσπάθησε κάτι τέτοιο). Οι περισσότερες χώρες που πέρασαν από ένα τέτοιο στάδιο ανάπτυξης δεν είχαν την εμπειρία φαινομένων που θα μπορούσαν να αποκληθούν φασιστικά.

Η πιο σοβαρή ίσως προσπάθεια να κατανοηθεί ο φασισμός μέσω ευρέων συγκριτικών εκμοντερνιστικών σχημάτων είναι το *L'industrializzazione tra nazionalismo e rivoluzione* (1969) του Γκαρούτσο. Σύμφωνα με τη θεωρία του, αυτό που έγινε γνωστό ως φασισμός αποτελούσε την κεντροευρωπαϊκή εκδοχή μιας κοινής εμπειρίας κρίσης, που συνήθως οδη-

ο φασισμός ήταν «εγγενώς επαναστατικός στην περίπτωση της Ιταλίας» («Capitalist Society»).

51. A.F.K. Organski, *The Stages of Political Development* (Νέα Υόρκη, 1965)· του ιδίου, «Fascism and Modernization», στο *The Nature of Fascism*, επιμ. S.J. Woolf (Λονδίνο, 1968), 19-41.

γούσε στην εγκαθίδρυση μιας αυταρχικής κυβέρνησης και έχει συνοδεύσει τις προσπάθειες των σύγχρονων εθνών (ή, στην περίπτωση της Ρωσίας, αυτοκρατοριών) για την οικοδόμηση της ταυτότητάς τους και την εγκαθίδρυση της εξουσίας τους σε μια σύγχρονη βάση, την υπέρβαση των εσωτερικών συγκρούσεων και την ολοκλήρωση του κοινωνικού και του οικονομικού εκσυγχρονισμού τους. Αυτή η άποψη είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή αφού βοηθά στην εξήγηση της σχέσης μεταξύ φασισμού, κομουνισμού και των αναπτυξιακών τριτοκοσμικών δικτατοριών, αλλά αποτυγχάνει να ορίσει ή να εξηγήσει τα ιδιαίτερα ιστορικά χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού φασισμού.

Τόσο ο κοινωνιολόγος Ραλφ Ντάρεντορφ όσο και ο κοινωνικός ιστορικός Ντέιβιντ Σενμπάουμ τόνισαν τις εκσυγχρονιστικές επιδράσεις του Τρίτου Ράιχ καθώς και τις επιδράσεις της εμπειρίας του πολέμου στη γερμανική κοινωνία.[52] Δεν θεωρούν ότι ο εθνικοσοσιαλισμός συνειδητά και σχεδιασμένα προσπάθησε να προχωρήσει στον εκμοντερνισμό της χώρας, αλλά υποστηρίζουν ότι τα αποτελέσματα της διακυβέρνησης του Χίτλερ, αν τα συνδυάσουμε ιδιαίτερα με τις βαθιές αλλαγές που επέφερε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, είχαν αδιαμφισβήτητα εκσυγχρονιστικές επιδράσεις πάνω στη γερμανική κοινωνία.

Άλλοι αναλυτές είναι πρόθυμοι να συμφωνήσουν σ' αυτό το σημείο, αν και κυρίως σε ό,τι αφορά την Ιταλία, διαχωρίζοντας τα «δύο πρόσωπα» του φασισμού. Το πρώτο, σε συγκεκριμένες υπανάπτυκτες χώρες, είχε ως στόχο αλλά και ως αποτέλεσμα την επιτάχυνση του εκμοντερνισμού, ενώ το δεύτερο, στη Γερμανία και σε μερικές άλλες χώρες, ήταν αντιδραστικό και θεμελιακά αντινεωτερικό.[53] Ο Ρέντσο Ντε Φελίτσε, ο σπουδαιότερος ιστορικός του ιταλικού φασισμού, συμφωνεί σε μεγάλο βαθμό μ' αυτή την προσέγγιση. Θεωρεί ότι ο ιταλικός φασισμός είχε προοδευτικές και επαναστατικές απαρχές, πηγάζοντας από το Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση, ενώ ο ναζισμός ήταν αντινεωτερικός και αντιδραστικός. Ο Ντε

---

52. R. Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany* (Λονδίνο, 1968)· D. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution* (Νέα Υόρκη, 1966).

53. A. Cassels, «Janus: The Two Faces of Fascism», *Canadian Historical Papers, 1969*, 166-84, που ανατυπώθηκε στο Turner, επιμ., *Reappraisals of Fascism*, 69-92· του ιδίου, *Fascism* (Νέα Υόρκη, 1974). Ο Otto-Ernst Schüddekopf αναγνώρισε στον ιταλικό φασισμό ένα «αντι-αντιδραστικό μαζικό κίνημα» που παρήγαγε αυτό που σε ένα βαθμό ήταν μια «αναπτυξιακή δικτατορία». Schüddekopf, *Revolutions of Our Time: Fascism* (Νέα Υόρκη, 1973), 99, 112. Επίσης, ο Miklos Lacko χρησιμοποιεί αυτή τη διάκριση αναφερόμενος στην Ουγγαρία και συγκεκριμένες άλλες υπανάπτυκτες χώρες στο «Zur Frage».

Φελίτσε μελετά το φασισμό ως όχημα των αναδυόμενων κατώτερων μεσαίων τάξεων —τυπικό προϊόν δηλαδή του εκμοντερνισμού— και κάνει αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ του κινήματος και του καθεστώτος (το τελευταίο ήταν «πολιτικές του Μουσολίνι»). Έτσι, το φασιστικό κίνημα ήταν επαναστατικό στο βαθμό που κινητοποιούσε τις μάζες για μια «καινούργια κοινωνία» και έναν «καινούργιο άνθρωπο», πράγματα που προσπάθησε να επιτύχει και το φασιστικό καθεστώς με τα τυπικά νεωτερικά εκπαιδευτικά μέσα.[54]

Ο Α. Τζειμς Γκρέγκορ έχει παρουσιάσει την τολμηρότερη θέση από όλους, τουλάχιστον όσον αφορά τον ιταλικό φασισμό. Το επιχείρημά του είναι ότι ο τελευταίος εξελίχθηκε σε μια συνεκτική ιδεολογία βασισμένη σ' έναν σταθερό πυρήνα καινούργιων κοινωνικών, πολιτικών και φιλοσοφικών ιδεών,[55] και ότι ο φασισμός, περισσότερο από τον κομουνισμό, ήταν, σε πολλές από τις εκφάνσεις του, η τυπική επανάσταση του 20ού αιώνα, όντας ο πρώτος που παρουσίασε καινούργιες συνεκτικές αντιλήψεις και τεχνικές εθνικής επανάστασης, αυξανόμενους ρυθμούς ανάπτυξης και τη συσσωματική δικτατορία.[56] Ο ιταλικός φασισμός, ιδιαίτερα, ορίζεται ως το πρότυπο της αναπτυξιακής δικτατορίας που βασίζεται στην κινητοποίηση των μαζών, σχεδιασμένης να επιτύχει ένα μεγάλο εύρος νεωτεριστικών στόχων και, άρα, ένα μοντέλο για την Ισπανία, την Ελλάδα και ποικίλες άλλες «τριτοκοσμικές» χώρες που πέτυχαν σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης υπό αυταρχικές κυβερνήσεις.[57]

•

---

54. Ιδιαίτερα στο M.A. Ledden, επιμ., *Intervista sul fascismo* (Μπάρι, 1975), που μεταφράστηκε ως *Fascism: An Informal Introduction to Its Theory and Practice* (Νιου Μπρούνσγουικ, Ν.Τζ., 1976). G. Amendola, *Intervista sul fascismo* (Μπάρι, 1976), που ήταν μια μαρξιστική ανταπάντηση. Για τη διαμάχη που επακολούθησε, βλ. M.A. Ledeen, «Renzo De Felice and the Controversy over Italian Fascism», *JCH*, 11:4 (Οκτώβριος 1976), 269-82· B.W. Painter, «Renzo De Felice and the Historiography of Italian Fascism», *American Historical Review*, 95:2 (Απρίλιος 1990), 391-405.

Ο Ερνστ Νόλτε διακρίνει μεταξύ αυτού που αποκαλεί «κανονικό φασισμό» της Ιταλίας και του «ριζοσπαστικού φασισμού» της Γερμανίας.

55. A.J. Gregor, *The Ideology of Fascism* (Νέα Υόρκη, 1969).

56. A.J. Gregor, *The Fascist Persuasion in Radical Politics* (Πρίνστον, 1974)· του ιδίου, «Fascism and Modernization: Some Addenda», *World Politics*, 26:3 (Απρίλιος 1974), 370-84.

57. A.J. Gregor, *Italian Fascism and Developmental Dictatorship* (Πρίνστον, 1979).

Ο Φασισμός ως Μοναδικό Μεταπολιτικό Φαινόμενο

ΚΑΠΟΙΟΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΙΟ ΕΜΒΡΙΘΕΙΣ ΜΕΛΕΤΗΤΕΣ του φασισμού έχουν αρνηθεί να τον κατηγοριοποιήσουν με απλούς πολιτικούς, κοινωνικούς ή οικονομικούς όρους, και θεωρούν ότι ο φασισμός είναι ένα μοναδικό ιστορικό φαινόμενο που προσπάθησε να συνθέσει ή να συμβολίσει τα ειδικά χαρακτηριστικά ενός ιδιαίτερου ιστορικού ρεύματος των αρχών του 20ού αιώνα. Έτσι, ο Ερνστ Νόλτε απέρριψε τις περισσότερες από τις προηγούμενες ερμηνείες γιατί ασχολούνταν με παράγοντες που ήταν είτε δευτερεύοντες είτε άσχετοι. Θεωρεί ότι ο φασισμός είναι κυρίως ένα μεταπολιτικό φαινόμενο, δηλαδή προϊόν συγκεκριμένων πολιτικών, πολιτισμικών και ιδεολογικών φιλοδοξιών που αναδύθηκαν στο γύρισμα του αιώνα και στόχευαν στη δημιουργία μιας ριζοσπαστικής νέας τάξης, με καινούργιες αξίες και δόγματα, μιας τάξης που απέρριπτε τα συγκεκριμένα προτάγματα «υπερβατικότητας» και ζητούσε μια εναλλακτική επανάσταση της Δεξιάς. Γι' αυτόν, ο φασισμός είναι προϊόν της εποχής των παγκοσμίων πολέμων και του μπολσεβικισμού. Θέλησε να αντισταθμίσει τον τελευταίο υιοθετώντας κάποιες από τις δομές και τις τεχνικές του.[58]

Αν και οι μελετητές που έχουν αποδεχθεί τις ακριβείς διατυπώσεις του Νόλτε είναι λίγοι, άλλες ηγετικές φιγούρες του χώρου έχουν προτείνει δικές τους μεταπολιτικές ερμηνείες που είναι παρόμοιες. Σχεδόν ταυτόχρονα με την έκδοση του πρώτου βιβλίου του Νόλτε για το φασισμό, ο Γιουτζίν Βέμπερ παρουσίασε τη θεωρία ότι ο φασισμός ήταν ένα μοναδικό και ιδιαίτερο επαναστατικό πρόταγμα.[59] Ο Τζορτζ Λ. Μόσε, ο καλύτερος ιστορικός των ναζί και της προναζιστικής κουλτούρας,[60] ερμηνεύει το φασισμό ως μια επανάσταση της Δεξιάς με δικούς της υπερβατικούς στόχους, με συγκεκριμένο, και όχι απλώς αντιδραστικό ή ευκαιριακό, πολιτισμικό και

---

58. E. Nolte, *Three Faces of Fascism* (Νέα Υόρκη, 1966). Αργότερα ο Νόλτε αντέδρασε θετικά στην κριτική ότι μπορεί να υπερέβαλε την κατηγορία του γενικού φασισμού και να την παρουσίασε ως τον βασικό εχθρό της δημοκρατίας, τονίζοντας σε γραπτά του '70 και του '80 ότι ο φασισμός ήταν απλώς μια πλευρά του ολοκληρωτισμού, η πιο πρώιμη και η πιο καταστροφική μορφή του οποίου ήταν ο σοβιετικός κομουνισμός, χωρίς τον οποίο, στην πραγματικότητα, ο φασισμός μπορεί να μην είχε υπάρξει.

59. E. Weber, *Varieties of Fascism* (Νέα Υόρκη, 1964). Βλ. επίσης το άρθρο του «Revolution? Counterrevolution? What Revolution?», *JCH*, 9:2 (Απρίλιος 1974), 3-47, που ανατυπώθηκε στο *Fascism: A Reader's Guide*, επιμ. W. Laqueur (Μπέρκλεϊ, 1976), 435-67.

60. Βλ. τις παρακάτω εργασίες του Mosse: *Crisis of German Ideology· Nazi Culture· Germans and Jews· Nationalization·* «The Genesis of Fascism», *JCH* (Απρίλιος 1966), 14-26.

ιδεολογικό περιεχόμενο.[61] Παρόμοιες απόψεις έχει και ο καθολικός φιλόσοφος Αουγκούστο Ντελ Νότσε, ο οποίος θεωρεί το φασισμό ως επαναστατική μορφή συγκεκριμένων ευρωπαϊκών εθνικισμών στη διάρκεια της «πρώτης εποχής της εκκοσμίκευσης», όταν ο νεωτερικός εκκοσμικευμένος πολιτισμός ήταν ακόμα ικανός να προβάλλει ιδεαλιστικούς και ημι-υπερβατικούς στόχους, πριν από την ολοκληρωτική νίκη του υλισμού και του καταναλωτισμού. Ερμηνεύει τον ιταλικό φασισμό ως ανταγωνιστή του λενινισμού και τον περισσότερο ριζοσπαστικό γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό ως ανταγωνιστικό εταίρο του σταλινισμού, προτείνοντας έτσι δύο διαφορετικές φάσεις του ριζοσπαστισμού του 20ού αιώνα.[62]

Η ερμηνεία του Ρότζερ Γκρίφιν σε άλλα σημεία συμφωνεί με του Νόλτε και σε άλλα αποκλίνει. Για τον Γκρίφιν, ο φασισμός ήταν ένα κοσμοϊστορικό επαναστατικό κίνημα παλιγγενετικού λαϊκιστικού υπερεθνικισμού. Δεν ήταν φορέας κάποιας άλλης δύναμης ή αντανάκλαση κάποιας ιδιαίτερης κοινωνικής τάξης, αλλά ένα παράγωγο ιδιαίτερων ιστορικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών, αναδυόμενος ιδεολογικά μέσα από την κρίση του fin de siècle. Απέκτησε δύναμη σε ορισμένες μόνον χώρες που χαρακτηρίζονταν από την ύπαρξη ισχυρών προϋπαρχουσών εθνικιστικών δυνάμεων, την περιορισμένη εμπειρία με τους φιλελεύθερους δημοκρατικούς θεσμούς και τις σημαντικές κρίσεις στη μεσοπολεμική περίοδο που διεύρυναν σημαντικά το πεδίο πολιτικής δράσης. Οι κινητήριες δυνάμεις του φασισμού σε ψυχολογικό και ψυχοκοινωνικό επίπεδο δεν ήταν απλώς ο φόβος και η ανασφάλεια. Αυτά, από κάποιες απόψεις, ήσαν το αντίθετο του «μηδενισμού», όντας παράγωγα της ανάγκης για νόημα, αξία και αυτο-υπέρβαση, όπως συνέβη με όλα τα μεγάλα θρησκευτικά ή επαναστατικά κινήματα. Ως ακραία έκφραση των ευρωπαϊκών εθνικισμών μιας συγκεκριμένης εποχής, δεν πρέπει να περιμένουμε ότι θα ξαναεμφανιστεί, εκτός εάν υπάρξουν και πάλι παρόμοιες συνθήκες, πράγμα που δεν είναι πιθανόν. Η ερμηνεία του Γκρίφιν για το φασισμό είναι τόσο πλούσια που δεν είναι δυνατόν να συνοψιστεί σε λίγες γραμμές, και από όλες τις επιστη-

61. G.L. Mosse, *Nazism: A History and Comparative Analysis of National Socialism* (Νιου Μπρούνσγουικ, Ν.Τζ., 1978). Η κριτική του Nolte από τον Mosse, πιθανόν η καλύτερη κριτική για τον τελευταίο, εμφανίστηκε στο *Journal of the History of Ideas*, 24:4 (Οκτώβριος-Δεκέβριος 1966), 621-25. Ο J.P. Stern, στο *Hitler: The Führer and the People* (Γλασκόβη, 1975), τείνει να συμφωνεί με τον Mosse.

62. A. Del Noce, *L'Epoca della secolarizzazione* (Μιλάνο, 1970), 11-35· του ιδίου, «Per una definizione storica del fascismo», στο *Il problema storico del fascismo* (Φλωρεντία, 1970), 11-46.

μονικές διαπραγματεύσεις είναι αυτή που αξίζει να διαβαστεί ολόκληρη.[63]

Υπάρχει άλλη μια ερμηνεία, η οποία θεωρεί το φασισμό —και μερικές φορές όλα τα σύγχρονα ουτοπικά επαναστατικά κινήματα— ως «πολιτική θρησκεία», γνωστική, μυστικιστική και ολιστική, πέρα από κανονικές πολιτικές αντιλήψεις και επιχειρήματα. Ο Αυστριακός φιλόσοφος Έρικ Βέγκελιν στο *Politische Religionen* (1938), που δημοσιεύτηκε την παραμονή της εισόδου των ναζί στη Βιένη, πιστεύει ότι αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τον ιταλικό φασισμό, τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό καθώς επίσης και για τον σοβιετικό κομουνισμό.[64] Παρομοίως, ο Τζέιμς Ρόουντ ερμήνευσε τον εθνικοσοσιαλισμό ως «μια μοντέρνα χιλιαστική επανάσταση».[65]

Μετά το 1945, μερικοί νεοφασίστες επιχειρηματολογούσαν λέγοντας ότι ο φασισμός ήταν πάνω απ' όλα ένας «μύθος», ένα καινούργιο σύστημα ιδεών και αξιών.[66] Σίγουρα, στην τελική του μορφή, ο φασισμός συνιστούσε την πιο ακραία ηθική και πολιτισμική επανάσταση του 20ού αιώνα. Ήταν η μόνη ιδεολογία που αντέστρεψε τα δόγματα του εξισωτισμού, λανθάνοντα τόσο στον καπιταλισμό όσο και στο σοσιαλισμό.[67]

Η Άρνηση της Ύπαρξης ενός Γενικού Ορισμού του Φασισμού

Τέλος, κάποιοι αναλυτές, νομιναλιστικών τάσεων, συμπεραίνουν ότι ένας γενικός ορισμός του φασισμού είναι μια προβολή της φαντασίας, γιατί τα διάφορα υποτιθέμενα φασιστικά κινήματα είναι τόσο διαφορετικά μεταξύ τους που είναι αδύνατο να διαμορφώσουν μια κοινή κατηγορία. Ανάλογα με το πόσο αυστηρά ή ομοιόμορφα ορίζεται μια γενική κατηγορία του φασισμού, μπορεί να έχουν δίκιο. Η πιο καθαρή παρουσίαση αυτής της θέσης έχει διατυπωθεί από τον Γκίλμπερτ Άλαρνταϊς,[68] αλλά έχει υποστηριχθεί,

63. R. Griffin, *The Nature of Fascism* (Λονδίνο, 1991), ιδιαίτερα σσ. 182-237.

64. Αργότερα μεταφράστηκε ως E. Voegelin, *Political Religions* (Λέβιστον, N.Y., 1986).

65. J.M. Rhodes, *The Hitler Movement: A Modern Millenarian Revolution* (Στάνφορντ, 1980).

66. M. Bardèche, *Qu'est-ce que le fascisme?* (Παρίσι, 1961).

67. Πρβλ. G. Locchi, *La esencia del fascismo* (Βαρκελώνη, 1984). Ο Locchi ισχυρίζεται ότι σε τελική ανάλυση αυτό έγινε αποδεκτό από τον Max Horkheimer (18).

68. G. Allardyce, «What Fascism Is Not: Thoughts on the Definition of a Concept», *American Historical Review*, 84:2 (Απρίλιος 1979), 367-88. Η ίδια περίπου άποψη μπορεί να βρεθεί στο B. Martin, «Zur Tauglichkeit eines übergreifenden Faschismus-Begriff», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1 (1981), 48-73, και στο M. Geyer, «The State in National Socialist Germany», στο *Statemaking and Social Movements*, επιμ. C. Bright & S. Harding (Αν Άρμπορ, 1984), 193-232.

άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο έντονα, από τον Καρλ Ν. Μπράχερ, τον Ρέντσο Ντε Φελίτσε (ο οποίος δεν αρνείται τη δυνατότητα αναλυτικής διαμόρφωσης ενός αφηρημένου κοινού «φασιστικού ελαχίστου», εκφράζει όμως τις αμφιβολίες του για τη χρησιμότητά του), τον Τζον Λούκατς και άλλους.[69]

69. Αυτή η εκτίμηση διατυπώνεται κάποιες φορές σε σχέση με υποείδη τού υποτιθέμενα κοινού φασιστικού είδους. Έτσι, ο Mario Ambri, στο *I falsi fascismi* (Ρώμη, 1980), θέτει εκτός της γενικής κατηγορίας του φασισμού τα κινήματα και τα καθεστώτα εν καιρώ πολέμου της Ουγγαρίας, της Ρουμανίας και της Κροατίας λόγω των δογματικών διαφορών τους και των διαφορών στη γέννησή τους, τη βάση τους και την ανάπτυξή τους. Ιδιαίτερα όσον αφορά τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό, ο Fred Weinstein, στο *The Dynamics of Nazism: Leadership, Ideology and the Holocaust* (Νέα Υόρκη, 1980), ισχυρίζεται ότι η ετερογένεια του ναζισμού καθιστά αδύνατη την εξέταση της εγκυρότητας —και πράγματι, μάλλον ανασκεύασε— όλων των αντικειμενικών εξηγήσεων που βασίστηκαν πάνω σε κοινωνικά αίτια, στην οικονομία, σε περιοχές, ή στην ποσοτικοποίηση, καθώς επίσης και τις ψυχαναλυτικές αναλύσεις, τις θεωρίες των κοινωνικών επιστημών, ή τη μία και μοναδική επεξηγηματική έννοια που μπορεί να εφαρμοστεί στο σύνολο του κινήματος. Το ίδιο συμπέρασμα ισχύει για κάθε ερμηνεία ή θεωρία που αναφέρεται σε μια γενική έννοια του φασισμού.

Αντιστρόφως, ο ύστερος Tim W. Mason, στο «Whatever Happened to Fascism?», *Radical History Review*, 49 (1991), 89-98, κριτίκαρε την εγκατάλειψη μιας γενικής έννοιας του φασισμού από τους στοχαστές της δεκαετίας του '80.

13

Μια Γενική Κατηγορία Φασισμού;

ΟΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ Ή Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΑΙΤΙΩΝ ΤΟΥ ΦΑΣΙΣΜΟΥ ΟΧΙ ΑΠΛΑ ΕΧΟΥΝ ΓΕΝνήσει έντονες αντιπαραθέσεις και θεωρίες που διαφέρουν υπέρμετρα η μία από την άλλη, αλλά υπάρχει μια έμμονη τάση μεταξύ των ιστορικών να οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρξε ποτέ ένα τέτοιο ομογενοποιημένο είδος πολιτικών κινημάτων που να εμπίπτουν στη γενική κατηγορία του φασισμού. Η θέση των νομιναλιστών εμπεριέχει ορισμένα βάσιμα επιχειρήματα. Οι υποστηρικτές της μπορούν να καταδείξουν σημαντικά ατομικά χαρακτηριστικά και διαφορές —κάποια από αυτά είναι ιδιαίτερα σημαντικά— μεταξύ των κυριοτέρων υπό μελέτη περιπτώσεων.

Είναι πιθανόν ότι μια προσέγγιση στο πρόβλημα της ύπαρξης μιας γενικής έννοιας του φασισμού με έναν απόλυτα αρνητικό ή θετικό τρόπο είναι θεμελιακά παραπλανητική. Με άλλα λόγια, η κοινή συνήθεια της αναγωγής όλων των υποτιθέμενων φασιστικών περιπτώσεων σε ένα και μοναδικό γενικό φαινόμενο με μία και μοναδική ταυτότητα είναι ανακριβής, ενώ η ακραία νομιναλιστική προσέγγιση που επιμένει ότι όλα τα ριζοσπαστικά εθνικιστικά κινήματα της μεσοπολεμικής Ευρώπης ήσαν εγγενώς διαφορετικά μεταξύ τους, αν και σωστή με τη στενή τεχνική έννοια ότι κανένα απ' αυτά δεν ήταν απόλυτη αντιγραφή κάποιου άλλου, εμπεριέχει το αντίθετο πρόβλημα του να αγνοεί τις σημαντικές ομοιότητες.

Αρχικά, οι Ιταλοί φασίστες αρνήθηκαν κάθε εγγενή ομοιότητα μεταξύ του κινήματός τους και των καινούργιων αυταρχικών εθνικιστών στη Γερμανία ή αλλού. Όπως γενικώς το συνήθιζε, ο Μουσολίνι απέτυχε να υιοθετήσει μια σταθερή και συνεπή θέση με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Ήδη από το 1921 έλεγε σε έναν Ρουμάνο θαυμαστή του ότι ακτιβιστές που σκέφτονταν

με παρόμοιο τρόπο θα μπορούσαν να διαμορφώσουν ένα ρουμανικό ισοδύναμο του φασισμού (και πράγματι, ένα εφήμερο Ρουμανικό Φασιστικό Κόμμα ιδρύθηκε το 1923), και το 1923 ανταποκρίθηκε στις κολακείες των πρώτων επίσημων κρατικών επισκεπτών, του βασιλιά της Ισπανίας και του Ισπανού δικτάτορα Πρίμο ντε Ριβέρα, παρουσιάζοντας το φασισμό ως μια σειρά ορισμένων χαρακτηριστικών που μπορούν να γενικευτούν και να αναπαραχθούν σε άλλες περιοχές. Αλλά όταν ο Μουσολίνι επισκέφτηκε την ίδια χρονιά τη Γερμανία, θεώρησε πιο πολιτικό να αρνηθεί κάθε θεμελιακή ομοιότητα μεταξύ του φασισμού και των γερμανικών αυταρχικών εθνικιστικών ομάδων. Το 1925, ο Τζουζέπε Μπαστινιάνι παρουσίασε μια ενθουσιώδη αναφορά στο Μεγάλο Φασιστικό Συμβούλιο, λέγοντας ότι υπήρχαν ήδη ομάδες σε σαράντα διαφορετικές χώρες οι οποίες είτε αυτοαποκαλούνταν φασιστικές είτε οι άλλοι τις ονόμαζαν έτσι. Παρ' όλ' αυτά, την επόμενη χρονιά, αλλά και στη συνέχεια, ο Μουσολίνι αρνήθηκε κάθε πραγματική ομοιότητα ή διασύνδεση με αυτούς που μερικές φορές αποκαλούντο Ούγγροι φασίστες. Τον δε Μάρτιο του 1928 έκανε την περίφημη δήλωση ότι ο «φασισμός δεν είναι προς εξαγωγήν».[1]

Στην πραγματικότητα, ο Μουσολίνι ταλαντευόταν πάντα μεταξύ της αντίληψης ότι ο φασισμός είχε αναπτύξει ένα καινούργιο στιλ, ένα καινούργιο σύνολο πεποιθήσεων, αξιών και πολιτικών μορφών, πράγμα που συνιστούσε τη βάση της ιταλικής ηγεμονίας σε έναν ευρύτερο ευρωπαϊκό φασισμό. Συνειδητοποιούσε ότι τέτοιες φιλοδοξίες ήταν απερίσκεπτες, δύσκολες στην επίτευξή τους, και θα είχε πάντα να αντιμετωπίσει συγκρούσεις και αντιθέσεις με άλλους υποψήφιους φασίστες, οι οποίοι θα προωθούσαν τα δικά τους εθνικά συμφέροντα και θα παρουσίαζαν έντονες εθνικές ιδιοσυγκρασίες.

Η προσέγγιση του Χίτλερ, τουλάχιστον όσον αφορά την Ιταλία, ήταν πιο σταθερή, πρακτική και συνεπής. Ήταν ξεκάθαρο ότι πείσθηκε, τουλάχιστον μετά την Πορεία προς τη Ρώμη, ότι ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός μοιράζονταν μία κοινή μοίρα. Αν και δεν τους θεωρούσε ταυτόσημους σε όλα, θεωρούσε ότι ήσαν ιστορικά ισοδύναμα για τις αντίστοιχες χώρες τους. Ενώ ο Χίτλερ έμεινε πιστός σ' αυτή τη γενική ιδέα από την αρχή έως το τέλος, δεν προσπάθησε να επεξεργασθεί μια παγκόσμια γενική έννοια του εθνικοσοσιαλισμού και, υπό κανονικές συνθήκες, δεν απο-

1. Βλ. ιδιαίτερα, M. Michaelis, «I rapporti tra fascismo e nazismo prima dell'avento di Hitler al potere, 1922-1933», *Rivista Storica Italiana*, 85:3 (Σεπτέμβριος 1973), 544-600.

καλούσε τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό «φασιστικό». Στο βαθμό που ο πυρήνας του εθνικοσοσιαλισμού ήταν η φυλή, οι πιο κοντινοί εταίροι του εθνικοσοσιαλισμού βρίσκονταν όχι σε πολιτικά μορφώματα και χαρακτηριστικά αλλά στους πιο σταθερούς υποστηρικτές των αρίων φυλετικών μορφών και της άριας φυλετικής επανάστασης, όποιοι και να ήταν αυτοί. Πολύ σύντομα ο Χίτλερ πείσθηκε ότι ένας συνδυασμός πολιτικών χαρακτηριστικών και εθνικών συμφερόντων καθόριζε το ότι η Ιταλία θα γινόταν ο πιο άμεσος φυσικός σύμμαχος της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας. Ο Χίτλερ αποδείχτηκε συνεπής στις απόψεις του και για κάποιο χρονικό διάστημα σεβάστηκε ακόμα και τον έλεγχο της Ιταλίας πάνω στο Άλτο Αντίγκε (τη βορειοανατολική γωνία της Ιταλίας, που κατοικούνταν από γερμανόφωνους). Αυτή η θέση έχαιρε μεγάλου σεβασμού. Το 1928, αν όχι και πριν απ' αυτό, το NSDAP ήταν μια από τις ποικίλες αυταρχικές εθνικιστικές ομάδες που επιδοτούσε το ιταλικό κράτος.[2]

Τα άλλα μέλη της ηγεσίας των ναζί δεν συμμερίζονταν κατ' ανάγκην τον ακλόνητο θαυμασμό του Χίτλερ για τον Μουσολίνι και κατ' επέκταση —αλλά σε μικρότερο βαθμό— για το φασισμό. Ο θεωρητικός Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ ενδιαφερόταν για τη δημιουργία μιας διεθνούς ένωσης συγγενικών κινημάτων, αλλά όλο και περισσότερο αποδοκίμαζε το φυλετικό κομφούζιο και τον περιοδικό φιλοσημιτισμό των φασιστών. Κάποιοι από τους πιο ριζοσπαστικούς ναζί απέρριπταν το καθεστώς του Μουσολίνι για άλλους λόγους — ιδιαίτερα επειδή ήταν πολύ συντηρητικό ή υποτιθέμενα καπιταλιστικό. Σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετικούς τρόπους, ο Γκρέγκορ Στράσερ, ο Γκέμπελς και ο Χίμλερ συμμερίζονταν αυτές τις αντιπάθειες. (Η πεποίθηση ότι ο φασιστικός κορπορατισμός ήταν έντονα καπιταλιστικός ή συντηρητικός ήταν αργότερα μια συνήθης κριτική μεταξύ των εθνικοσυνδικαλιστών ή των εθνικοσοσιαλιστών στην Ισπανία, τη Γαλλία, την Ιαπωνία και αλλού). Ο Στράσερ θεωρούσε επίσης ότι ο Μουσολίνι ήταν ο πρώτος που ανέπτυξε τη Führerprinzip, πράγμα που ως ένα βαθμό ήταν σωστό, και τη λοιδορούσε ως μια «φασιστική», ξένη εισαγωγή.[3]

Παρ' όλ' αυτά, ο Μουσολίνι και κάποιοι άλλοι φασίστες ηγέτες έκλιναν γενικά, αν όχι απαρέγκλιτα, προς την επαφή με και την υποστήριξη προς άλλες εθνικιστικές ομάδες στο εξωτερικό. Οι χρηματοδοτήσεις στα τέλη της δεκαετίας του '20 ήταν μια πλευρά αυτής της πολιτικής, η σθεναρή φιλοναζιστική στάση της αντισημιτικής φασιστικής εφημερίδας *Il Tevere*

2. *Ό.π.*, 597-600.
3. *Ό.π.*, 582-83.

μια άλλη. Η νέα φασιστική επιθεώρηση *Antieuropa*, που ιδρύθηκε το 1929, είχε ως κατεύθυνση κυρίως την καθολικότητα του φασιστικού τύπου ριζοσπαστικού εθνικισμού, αλλά αρχικά οι συντάκτες της δεν έτρεφαν ψευδαισθήσεις για μιαν απόλυτη γενική ταυτότητα ή για μια φασιστική διεθνή. Ο υπερεθνικισμός άλλων συγγενών ομάδων, εάν μη τι άλλο, θα τους έφερνε σε σύγκρουση μεταξύ τους, κι έτσι «δεν θα μπορούσαν να είναι φίλοι».[4]

Η κατάρρευση του ισπανικού καθεστώτος του Πρίμο ντε Ριβέρα αποτέλεσε ένα χτύπημα για τον Μουσολίνι, αλλά χαιρέτισε τις μεγάλες εκλογικές νίκες του Χίτλερ που ξεκίνησαν το 1930. Ενώ ο Χίτλερ δήλωνε ότι ο εθνικοσοσιαλισμός συνιστούσε τον «εκφασισμό» της Γερμανίας (πράγμα που δεν συνιστούσε τη συνήθη ορολογία του), ο Μουσολίνι επευφημούσε τον ερχομό αυτού που στη συνέχεια ονόμασε «γερμανικό φασισμό» και τη νίκη του το 1933, παρά το ότι οι προηγούμενες προτιμήσεις του έκλιναν προς το πιο συντηρητικό Στάλχελμ.

Το 1934, το ιταλικό καθεστώς προωθούσε τον «οικουμενικό φασισμό», ενώ παράλληλα αποσυνδεόταν σταδιακά από τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό. Η χρονιά αυτή αποτέλεσε το αποκορύφωμα του λεκτικού πολέμου στον οποίο όλα τα αρνητικά γνωρίσματα του ναζισμού και των διαφορών μεταξύ αυτού και του φασισμού υπογραμμίστηκαν και μερικές φορές μεγεθύνθηκαν.[5] Με τη διαμόρφωση του Άξονα, ο Μουσολίνι τα άφησε όλ' αυτά πίσω του, ακόμα και αν ούτε αυτός ούτε πολλοί από τους ηγέτες του φασισμού ξεπέρασαν τελείως τη δυσπιστία τους προς τους ναζί. Στη Γερμανία, μεσαίου βαθμού ηγετικά στελέχη των ναζί συνέχισαν να επικρίνουν το φασισμό λόγω των περιορισμών του, του συντηρητισμού του και της έλλειψης πλήρους επαναστατικής δυναμικής.

Συνοψίζοντας, οι επικεφαλής του ναζισμού και του φασισμού αναγνώριζαν ότι είχαν πολλά κοινά σημεία και ότι αντιπροσώπευαν μια καινούργια αφετηρία σε σύγκριση με τις προηγούμενες πολιτικές ομάδες, αλλά ήσαν αβέβαιοι για το βαθμό που έφτανε αυτή η αμοιβαία ταυτότητα και είχαν πλήρη συνείδηση των μεγάλων, και μερικές φορές αποφασιστικών, διαφορών τους. Οι αυθεντικοί Ιταλοί φασίστες στάθηκε αδύνατο να επιλύσουν είτε τα πολιτικά είτε τα εννοιακά προβλήματα που πήγαζαν από την προσπάθεια ορισμού μιας γενικής φασιστικής κατηγορίας, έστω και αν στα μέσα της δεκαετίας του '30 εγκαινίασαν συντονισμένες προσπάθειες για τη σταθεροποίηση και τον ορισμό του φασισμού.

---

4. *Ό.π.*, 575, 584-86.

5. Αυτό μελετάται στο Κεφάλαιο 7.

Περιορισμοί μιας Γενικής Έννοιας του Φασισμού: Οι Ποικίλες Εκδοχές του Φασισμού

Η ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ των κοινών χαρακτηριστικών του φασισμού υπό γενική έννοια είναι χρήσιμη μόνο για περιορισμένες χρήσεις σύγκρισης και διάκρισης. Ανάλογα με την περίπτωση, οι διαφορές μεταξύ των φασιστικών κινημάτων —πολιτικές ή ιδεολογικές— φαίνονται το ίδιο σημαντικές όσο και οι ομοιότητές τους. Όταν χρησιμοποιούμε έναν επαγωγικό κατάλογο χαρακτηριστικών του φασισμού υπό γενική έννοια, θα πρέπει να κατανοούμε ότι διάφορα κινήματα ενδεχομένως να κατείχαν επιπρόσθετα πιστεύω, στόχους και χαρακτηριστικά μεγάλης σημασίας, που δεν έρχονταν κατ' ανάγκην σε αντίθεση με τα κοινά χαρακτηριστικά αλλά πήγαιναν πέρα από αυτά. Γι' αυτούς τους λόγους, η τυπολογική περιγραφή μπορεί να υπηρετεί ως ένα αναλυτικό ή ευριστικό εργαλείο, αλλά δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται ως μια μονολιθική, πραγμοποιημένη ταξινομική κατηγορία.[6] Μπορεί να μας βοηθά στην κατανόηση των κοινών χαρακτηριστικών των

---

6. Έτσι, ο όρος *γενική έννοια* έχει χρησιμοποιηθεί απλώς για μια γενική κατάδειξη και σε συμφωνία με τις λεκτικές συμβάσεις. Η προσπάθεια να εφαρμοστεί μια ακριβής ταξινομική γλώσσα, η οποία συνήθως απορρέει από βιολογικές αναφορές, θα οδηγούσε πιθανόν σε μεγαλύτερη αβεβαιότητα και σύγχυση, εφόσον δεν έχουμε επαρκή κατανόηση των πολιτικών κινημάτων για να δείξουμε ότι συμφωνούν ή διαφέρουν το ένα από το άλλο με την ταξινομική κανονικότητα ή διαφοροποίηση που παρατηρείται στον βιολογικό κόσμο. Ο όρος *φασισμός υπό γενική έννοια* χρησιμοποιείται ανιχνευτικά και δεν στοχεύει στην κατάδειξη του γεγονότος ότι τα φασιστικά κινήματα συνιστούσαν ένα ειδικό, καθορισμένο «είδος» τελείως διακριτό από άλλα ενδεχόμενα «είδη» πολιτικών κινημάτων, ή ότι υπήρχε μια αναγκαία άμεση και ορισμένη γενετική σχέση μεταξύ τους.

Εάν στη σύγκριση με τα άλλα μη κοινοβουλευτικά κινήματα υπάρχει η ανάγκη κατηγοριοποίησης του φασισμού υπό γενική έννοια με έναν ανιχνευτικό και περιορισμένο τρόπο, τότε μπορούμε να τον προσδιορίσουμε ως έναν από τους κύριους τύπους επαναστατικών μαζικών κινημάτων που έχουν αναδυθεί από τη δεκαετία του 1790. Στη δεκαετία αυτή μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον έξι γενικούς τύπους: ιακωβινικός (1792-1871 ή 1917), που οδήγησε στα ριζοσπαστικά ρεπουμπλικανικά κινήματα της Νότιας Ευρώπης του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα· αναρχικός (1835-1939)· σοσιαλιστικός (1868-1939: Ρόζα Λούξεμπουργκ, μενσεβίκοι, PSI, Αυστρομαρξιστές, PSOE)· λενινιστικός (1903-)· φασιστικός (1919-1945)· και, τέλος, λαϊκιστικός (1890-).

Ο τελευταίος είναι ο πιο άμορφος τύπος από όλη την οικογένεια· υποτίθεται ότι σ' αυτόν ανήκουν οι Ρώσοι SR, το αγροτικό κόμμα του Σταμπουλίσκι, το πρώιμο μεξικανικό PRI ή οι άμεσοι πρόγονοί του, το APRA, το βολιβιανό MNR, το πρώιμο Κουομιντάνγκ, και πιθανόν κάποια άλλα τριτοκοσμικά κινήματα.

Μπορούμε ίσως να προσθέσουμε μια έβδομη κατηγορία μαζικών αντεπαναστατικών κινημάτων με ιδιαίτερους ριζοσπαστικούς στόχους, κυρίως τους Ισπανούς καρλιστές.

περισσότερων ριζοσπαστικών μορφών μιας γενιάς ευρωπαϊκού εθνικισμού, καθοριζόμενου από τις ιδιαίτερες πολιτισμικές, πολιτικές και κοινωνικές επιδράσεις της εποχής, αλλά αυτά δεν μπορούν να παρέχουν έναν ολοκληρωμένο ιστορικό ορισμό για κάθε ένα από αυτά τα κινήματα. Εάν όμως μπορούμε να συμπεράνουμε πως ούτε πριν από το 1919 ούτε έπειτα από το 1945 έχουν υπάρξει σημαντικά πολιτικά κινήματα που μοιράζονται το σύνολο των ιδιαίτερων φασιστικών χαρακτηριστικών, αυτά μπορούν να χρησιμεύσουν στο να υπογραμμίσουν την ιστορική μοναδικότητα του φασισμού.

Ορισμένοι μελετητές από πολύ νωρίς αντιλήφθηκαν ότι ο ευρωπαϊκός φασισμός δεν ήταν κάτι το ομοιογενές αλλά συμπεριελάμβανε μια σειρά από διακριτές υποκατηγορίες. Υπάρχουν ποικίλες προσεγγίσεις αυτού του προβλήματος. Ο Γιουτζίν Βέμπερ διακρίνει δύο γενικές υποκατηγορίες ή τάσεις μεταξύ των φασιστικών κινημάτων: τους καθαυτό «φασίστες», τον ιταλικό φασισμό και τους «εθνικοσοσιαλιστές». Ο Βέμπερ διατείνεται ότι ο ιταλικός τύπος ήταν πραγματιστικός (και γι' αυτό πιο μετριοπαθής, ακόμα και συντηρητικός) και ο εθνικοσοσιαλιστικός τύπος πιο φανατικός και με κίνητρα βασισμένα σε θεωρητικές αρχές, άρα πιο ριζοσπαστικός και καταστροφικός. Προσφάτως, ο Άλαν Κάσελς, παίρνοντας ως βάση τις εκσυγχρονιστικές και αντιδραστικές στάσεις αυτών των κινημάτων, πρότεινε το διαχωρισμό μεταξύ των φασιστών της Νοτιοδυτικής Ευρώπης και των κεντροευρωπαϊκών εθνικοσοσιαλιστών.[7] Ο Βόλφγκανγκ Σάουερ διακρίνει μεταξύ τριών διαφορετικών «υποκατηγοριών του φασισμού»: τον «αρχικό μεσογειακό»· τα «ποικίλα βραχύβια καθεστώτα» της Ανατολικής-Κεντρικής Ευρώπης, που συνιστούσαν ένα «μεικτό ή όχι πλήρως ανεπτυγμένο είδος· και τον γερμανικό ναζισμό ως μια ιδιαίτερη μορφή».[8]

Οι περισσότερες από αυτές τις διακρίσεις είναι ουσιαστικές, ιδιαίτερα στην περίπτωση της βασικής διχοτομίας του Βέμπερ, αλλά καμιά δεν είναι τόσο λεπτομερής ώστε να επιτρέπει την ερμηνεία όλων των κύριων υποκατηγοριών. Στο βαθμό που ο φασισμός βασιζόταν στον ακραίο εθνικισμό, τα κινήματα στις διαφορετικές χώρες παρήγαν ποικίλες εθνικές εκδοχές, αντανακλώντας με ευαισθησία τις θεσμικές, πολιτισμικές, κοινωνικές και πνευματικές διαφορές των χωρών τους. Μπορούμε να προσδιορίσουμε τουλάχιστον πέντε είδη (αν και άλλοι αναλυτές θα έκαναν τον κατάλογο πολύ μακρύτερο):

---

7. A. Cassels, *Fascism* (Νέα Υόρκη, 1974).

8. W. Sauer, «National Socialism: Totalitarianism or Fascism?», *American Historical Review*, 73:2 (Δεκέμβριος 1967), 404-22.

1. Ο παραδειγματικός ιταλικός φασισμός, πλουραλιστικός, ποικίλος και δυσπρόσιτος σε απλοϊκές ερμηνείες. Κάποιες μορφές του, σε μεγάλο μέρος παράγωγά του, εμφανίστηκαν στη Γαλλία, την Αγγλία, το Βέλγιο την Αυστρία, την Ουγγαρία, τη Ρουμανία, και πιθανόν ακόμα και στη Βραζιλία.
2. Ο γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός, το μοναδικό φασιστικό κίνημα που πέτυχε να επιβάλει μια ολοκληρωτική δικτατορία και, έτσι, να αναπτύξει το δικό του σύστημα. Κινήματα κάπως παράλληλα με αυτόν ή παράγωγά του αναδύθηκαν στη Σκανδιναβία, τις Κάτω Χώρες, τα κράτη της Βαλτικής και την Ουγγαρία, και, με νόθο τρόπο, σε αρκετά από τα κράτη-δορυφόρους στη διάρκεια του πολέμου. Ο ιταλικός και ο γερμανικός τύπος ήταν οι δύο κυρίαρχες μορφές του φασισμού.
3. Ο ισπανικός φαλαγγισμός. Αν και ως ένα βαθμό παράγωγο της ιταλικής μορφής, κατέστη ένα είδος καθολικού και πολιτισμικά πιο παραδοσιοκρατικού φασισμού που ήταν πιο περιθωριακός.
4. Το ρουμανικό κίνημα της Λεγεώνας ή της Σιδηράς Φρουράς, μια μυστικιστική, κοινοτική μορφή ημιθρησκευόμενου φασισμού που αντιπροσώπευε το μόνο αξιοσημείωτο κίνημα αυτού του τύπου σε ορθόδοξη χώρα. Και αυτό ήταν περιθωριακό.
5. Οι «ουγγριστές» του Ζαλάσι ή το κίνημα του Σταυρού-Βέλους, κάπως διαφορετικοί από τους Ούγγρους εθνικοσοσιαλιστές ή τους Ούγγρους υποστηρικτές ενός πιο μετριοπαθούς και πραγματιστικού κινήματος ιταλικού τύπου. Για μια μικρή περίοδο ήταν ίσως το δεύτερο πιο δημοφιλές φασιστικό κίνημα στην Ευρώπη.

Εφόσον ο φασισμός ήταν ένα είδος πολιτικής με νεοφανή στοιχεία που άργησε να αναδυθεί, μεγάλο μέρος των ηγετών του αλλά ακόμα και των απλών ακτιβιστών ξεκίνησαν τις πολιτικές τους καριέρες συνεργαζόμενοι με μη φασιστικές ομάδες, συνήθως της ριζοσπαστικής Αριστεράς ή της καθολικής και αυταρχικής Δεξιάς. Η μεταστροφή τους προς τη φασιστική πολιτική και οργάνωση σπάνια ήταν άμεση και ολοκληρωτική. Μερικές φορές γι' αυτή τη μεταστροφή χρειάστηκε μια μακρά περίοδος πέντε ή και περισσότερων ετών, και κάποιες φορές αυτή η μεταστροφή δεν ήταν πλήρης, φτάνοντας στα όρια ενός ατελούς πρωτοφασισμού. Έτσι, εν μέσω των εντάσεων της δεκαετίας του '30, πολλές ομάδες και κινήματα αποκηρύχθηκαν ως φασιστικά παρόλο που δεν παρουσίαζαν τα γενικά χαρακτηριστικά του φασισμού αλλά απλώς προσανατολίζονταν προς κάποιες από τις ιδέες του φασιστικού δόγματος και στιλ· ή μπορεί απλώς να είχαν αρχίσει

να επιδεικνύουν κάποια από τα εξωτερικά «στολίσματα» των φασιστικών οργανώσεων, όπως συχνά ήταν η περίπτωση με τις δεξιές ομάδες, χωρίς στην πραγματικότητα να υιοθετούν το ριζοσπαστικό πνεύμα, τα γενικά δόγματα και τους γενικούς στόχους του φασισμού. Μέσα στον ίλιγγο που προκάλεσε η φασιστική πολιτική στη διάρκεια της δεκαετίας της ύφεσης, πολλές ομάδες που συνδέονταν περιθωριακά με το φασισμό μεταμφιέστηκαν σε φασιστικές και πολλές φορές θεωρήθηκαν φασιστικές. Τέτοιες μεταμφιέσεις προκάλεσαν σύγχυση όχι μόνο στους αναλυτές και τους ιστορικούς των επόμενων γενεών αλλά και στους ίδιους τούς αρχικούς φασίστες από τη στιγμή που το καθεστώς του Μουσολίνι προχώρησε προς το διευρυμένο δόγμα του «καθολικού φασισμού» κι έτσι αντιμετώπισε το πρόβλημα του προσδιορισμού στοιχείων συγγενικών με το φασισμό, των συμπαθούντων, καθώς και στοιχείων που προχωρούσαν προς το φασισμό ή που θα μπορούσαν να μετατραπούν σε φασίστες.[9]

Η Διάκριση μεταξύ Φασιστικών Κινημάτων και Φασιστικών Καθεστώτων

Στην προσπαθεια ορισμου της γενικής κατηγορίας του φασισμού, μια άλλη μεγάλη πηγή σύγχυσης έγκειται στην αποτυχημένη προσπάθεια διάκρισης μεταξύ φασιστικών κινημάτων και καθεστώτων. Η πλειονότητα των φασιστικών κομμάτων απέτυχε να προχωρήσει πέρα από το στάδιο του κινήματος, και ακόμα και στην Ιταλία το φασιστικό κίνημα ποτέ δεν είχε την απόλυτη εξουσία για να αναπτύξει ένα ολοκληρωμένο καθεστωτικό σύστημα. Ένα από τα πολλά παράδοξα των φασιστικών κινημάτων ήταν ότι, αν και φιλοδοξούσαν να καταστρέψουν το φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα (ή, για την ακρίβεια, ό,τι είχε απομείνει από αυτό) και να εισαγάγουν ένα ιδιόμορφο, απολιτικό και στρατιωτικοποιημένο πολιτικό σύστημα, παρ' όλ' αυτά, σε μεγάλο βαθμό, περιορίζονταν στο να λειτουργούν ως κανονική πολιτική δύναμη μέσα σε φιλελεύθερα ή ημιφιλελεύθερα πολιτικά συστήματα. Αυτό ενμέρει οφειλόταν αφενός στην ανάγκη τους να βασιστούν σε τμήματα των μεσαίων τάξεων και αφετέρου στο γεγονός ότι τέτοια δυναμικά εθνικά-συσσωματικά κινήματα έπρεπε να αντιμετωπίσουν κοινοβουλευτικά συστήματα χωρών που είχαν ήδη επιτύχει ένα σημαντικό βαθμό

---

9. Βλ. M.A. Ledeen, *Universal Fascism* (Νέα Υόρκη, 1972)· R. De Felice, «I movimenti fascisti nel mondo», στο *Mussolini il Duce*, τ. 1, *Gli anni del consenso, 1929-1936* (Τορίνο, 1974), Παράρτημα 8.

κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης. Έτσι, τα φασιστικά κινήματα δεν στάθηκαν ποτέ ικανά να λειτουργήσουν ως επαναστατικές-εξεγερσιακές δυνάμεις λενινιστικού-μαοϊκού τύπου — λειτουργίες μέσω των οποίων ήρθαν στην εξουσία όλα τα ανεξάρτητα κομουνιστικά κόμματα που εγκαθίδρυσαν δικά τους καθεστώτα.

Το γεγονός ότι τα φασιστικά κινήματα αναγκάστηκαν να διαμορφώσουν τη στρατιωτικοποιημένου τύπου πολιτική τους κυρίως μέσα σ' ένα μεσοαστικό κοινοβουλευτικό πλαίσιο τα εξέθεσε σε μεγάλες αντιφάσεις, και συνήθως εμπόδισε τη συνεργασία τους με τις υπάρχουσες κοινοβουλευτικές ομάδες. Ακόμα και υπό τις πιο ευνοϊκές συνθήκες, ριζοσπαστικά αυταρχικά κινήματα ή συνασπισμοί που στόχευαν σε μια καινούργια δικτατορία συναντούσαν μεγάλες και υπό κανονικές συνθήκες αξεπέραστες δυσκολίες να ξεπεράσουν το «εμπόδιο του 40%». Αυτό ισχύει για κινήματα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους όπως ο γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός, ο αυστριακός μαρξισμός, ο κοινοβουλευτικός κομουνισμός της Νοτιοδυτικής Ευρώπης και ο συνασπισμός του Αλιέντε στην Χιλή. Εν πάση περιπτώσει, τα φασιστικά κινήματα στην τελική τους πορεία προς την εξουσία εξαρτιόνταν πάντα από συμμάχους. Τα περισσότερα από αυτά απέτυχαν να βρουν αποτελεσματικούς συμμάχους, και η πλειοψηφία αυτών που το κατόρθωσαν υπερφαλαγγίστηκαν σε ποικίλους βαθμούς από τους συμμάχους τους, είτε αυτοί ήσαν η πιο συντηρητική Δεξιά είτε, στη διάρκεια του πολέμου, το μαξιμαλιστικό φασιστικό καθεστώς της Γερμανίας.

Έτσι, λόγω της ανυπαρξίας πολλών περιπτώσεων καθεστώτων και συστημάτων που να εμπίπτουν στη γενική κατηγορία του φασισμού, μπορούμε να αναφερόμαστε μόνον σε έναν αριθμό ημι-φασιστικών ή οιονεί φασιστικών καθεστώτων, και στη συνέχεια να διακρίνουμε μεταξύ των γνωρισμάτων και της δομής τής κάθε κατηγορίας ή υποκατηγορίας τόσο μεταξύ τους όσο συγκριτικά με άλλα είδη συντηρητικών (ή τουλάχιστον μη σοσιαλιστικών) μη φασιστικών αυταρχικών καθεστώτων. Γενικά, όλα αυτά τα καθεστώτα δεν ανήκουν στο είδος των φασιστικών συστημάτων αλλά μάλλον σε αυτό των πολυσυλλεκτικών και αντιφατικών ή μεικτών εθνικών αυταρχικών καθεστώτων του 20ού αιώνα, από τα οποία το πρωτο-ολοκληρωτικό εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς της Γερμανίας μπορεί να θεωρηθεί η πιο ακραία ή μη τυπική εκδοχή τους.

Παρόλο που οι Αγγλοαμερικάνοι θεωρητικοί για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα τα θεωρούσαν ως ανωμαλία, τα συγκρητικά εθνικά αυταρχικά συστήματα ήταν για κάμποσο καιρό η πιο συνήθης νέα πολιτική μορφή του 20ού αιώνα και απαντώντο πιο συχνά από τα φιλελεύθερα κοινοβουλευ-

τικά ή τα ολοκληρωτικά σοσιαλιστικά συστήματα. Μέσα σ' αυτή τη γενική ομάδα μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον εφτά διαφορετικούς τύπους:

1. Το καθεστώς του Χίτλερ, η πιο ακραία έκφραση της γενικής κατηγορίας του φασισμού και το μόνο ολοκληρωμένο φασιστικό σύστημα-καθεστώς. Προσπάθησε να εξαλείψει τον πλουραλισμό, και τον τελευταίο χρόνο της ζωής του το είχε σχεδόν επιτύχει. Εντούτοις, το γεγονός ότι το χιτλερικό καθεστώς ήταν η μόνη περίπτωση πλήρως ελεγχόμενου από τους φασίστες συστήματος δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι πραγματοποίησε όλες τις εγγενείς τάσεις όλων των φασιστικών κινημάτων, διότι αντιπροσώπευε απλώς μια συγκεκριμένη έκφρασή τους.
2. Το μουσολινικό καθεστώς, που σε μεγάλο βαθμό δημιουργήθηκε πάνω στη βάση του αρχικού φασιστικού κινήματος αλλά στην πραγματικότητα, όταν στη συνέχεια ανέλαβε την εξουσία, εξελίχθηκε ως μια περιορισμένη και ακόμα ημι πλουραλιστική δικτατορία στην οποία το κόμμα ήταν σε μεγάλο βαθμό υποταγμένο στο κράτος και στο σύστημα παρά στην κυριαρχία του ηγέτη. Όπως έχουν παρατηρήσει πολλοί αναλυτές, το ίδιο το κράτος απέτυχε να πραγματοποιήσει τις θεωρητικές του ολοκληρωτικές φιλοδοξίες (και, στην πράξη, ο όρος ερμηνεύτηκε πολύ πιο χαλαρά).
3. Δορυφορικά φασιστικά και αυταρχικά καθεστώτα που ιδρύθηκαν στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από την ή λόγω της ναζιστικής αυτοκρατορίας. Τα μόνα καθεστώτα που μπορούν να αποκληθούν αυθεντικά φασιστικά ήταν των Ουστάσι και του Σταυρού-Βέλους. Όμως ακόμη κι αυτά ήταν μάλλον καθεστώτα-μαριονέτες παρά αυθεντικά δορυφορικά συστήματα. Τα δύο καθεστώτα που εμπίπτουν σ' αυτή την κατηγορία ήταν στη Γαλλία του Βισί και στη Σλοβακία. Τα πολιτικά τους συστήματα δεν ήταν φασιστικά αλλά πιο πολύ παρόμοια με αυτά των κατηγοριών 5 και 6 παρακάτω.
4. Οι συγκρητικές δικτατορίες που βασίζονταν σε μια μη φασιστική αρχή του ηγέτη. Ήταν προϊόντα της στρατιωτικής διοίκησης ή μερίδων παραδοσιακά νομιμοποιημένων (ή και των δύο) και ενός ημιπλουραλιστικού εθνικού συνασπισμού, εμπεριείχαν όμως και αρκετά στοιχεία φασιστικού κόμματος. Τα κυριότερα παραδείγματα είναι η Ισπανία από το 1937 έως το 1945 και η Ρουμανία από το 1940 έως το 1941 (ή το 1944).
5. Συγκρητικά ημιπλουραλιστικά αυταρχικά καθεστώτα των οποίων οι κυ-

βερνήσεις δεν είχαν μαζική υποστήριξη ή κάποιο ιδιαίτερο καινούργιο κομματικό σύστημα. Τα καθεστώτα αυτά αγωνίζονταν να αναπτύξουν ένα ημιγραφειοκρατικό ημιφασιστικό κίνημα από τα πάνω προς τα κάτω, αλλά οι προσπάθειές τους αποτύγχαναν. Τέτοια παραδείγματα είναι: η Γιουγκοσλαβία, 1929-39· η Πολωνία, 1937-39· η Ρουμανία, 1938-40· η Λιθουανία στη δεκαετία του '30· και ως ένα βαθμό η Ελλάδα, 1936-41. Η περίπτωση της Αργεντινής του Περόν έχει κάποιες ελαφρές ομοιότητες μ' αυτό τον τύπο.

6. Συντηρητικά ή πραιτοριανά γραφειοκρατικά-εθνικά καθεστώτα που ήταν ημιπλουραλιστικά και δεν κατέβαλλαν ιδιαίτερες προσπάθειες κινητοποίησης των μαζών. Τέτοια παραδείγματα είναι: η Ισπανία, 1923-30 (και ως ένα βαθμό και πάλι μετά το 1945)· η Βραζιλία υπό τον Βάργκας· οι καινούργιες λατινοαμερικάνικες δικτατορίες των δεκαετιών του '60 και του '70· η Ελλάδα των συνταγματαρχών, 1967-74· και διάφορα τριτοκοσμικά στρατιωτικά καθεστώτα.
7. Μετριοπαθή αυταρχικά καθεστώτα που διατήρησαν μέρος των φιλελεύθερων και κοινοβουλευτικών λειτουργιών των συστημάτων τους, όπως η Ουγγαρία υπό τον Χόρθι, το καθεστώς του Πιλσούντσκι στην Πολωνία στην πρώτη του φάση (1926-35), το Μεξικό υπό το PRI, τα καθεστώτα της Λετονίας και της Εσθονίας στα μέσα της δεκαετίας του '30, η Βουλγαρία από το 1933 έως το 1944, και κάποιες τριτοκοσμικές «καθοδηγούμενες δημοκρατίες».[10]

Όλοι αυτοί οι περιορισμοί καθιστούν αμφίβολο έναν γενικό ορισμό του φασισμού με βάση μια καθεστωτική δομή που θα είναι τυπικά αλλά και ολοκληρωτικά φασιστική. Ακόμα και το χιτλερικό καθεστώς —το μοναδικό καθεστώς όπου για πάνω από μια δεκαετία κυριαρχούσαν ένα φασιστικού τύπου κόμμα και ο ηγέτης του— δεν είχε αρκετό χρόνο ώστε να αναπτύξει μια πλήρη και ολοκληρωμένη δομή.

Επομένως, η έννοια του «φασιστικού καθεστώτος» μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνον με έναν πολύ χαλαρό και γενικό τρόπο, όπως περίπου ήταν και η καινούργιου στιλ δικτατορία που δημιούργησε ο Μουσολίνι. Έτσι, πολλοί προτιμούν να αποκαλούν φασιστικό κάθε μη μαρξιστικό αυταρχικό σύστημα που βασίζεται σε ένα μοναδικό κόμμα και προσπαθεί να διευθύ-

10. Η πιο ολοκληρωμένη ταξινόμηση μπορεί να βρεθεί στο J.J. Linz, «Totalitarian and Authoritarian Regimes», στο *Handbook of Political Science*, επιμ. F. Greenstein & N. Polsby (Ρίντινγκ, Μασ., 1975), 3:175-411.

νει μια μεικτή οικονομία. Μέσα σ' αυτό το πολύ χαλαρό πλαίσιο μπορούμε να εντάξουμε έναν σημαντικό αριθμό «φασιστικών καθεστώτων» τόσο πριν όσο και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Εντούτοις, ελάχιστα είναι αυτά που έχουν κάποια σχέση με φασιστικά κινήματα ή την ιστορική κουλτούρα του φασισμού.

14

Φασισμός και Εκμοντερνισμός

Στο Κεφαλαιο 12 ειδαμε οτι μια απο τις κυριες αντιπαραθεσεις στην ερμηνεια φασισμού αφορά τη σχέση του με τον εκμοντερνισμό. Καθώς ήταν το μοναδικό καινούργιο πολιτικό φαινόμενο των αρχών του 20ού αιώνα, πολλοί θεωρούν ότι ο φασισμός είχε κάποια σχέση με τις διαδικασίες εκμοντερνισμού που ελάμβαναν χώρα στην Ευρώπη εκείνο τον καιρό. Εντούτοις, δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ιστορικών πάνω στο χαρακτήρα αυτής της σχέσης. Όπως παρατήρησε πρόσφατα ένας Ιταλός μελετητής:

> Μεταξύ των πολιτικών κοινωνιολόγων, σήμερα, υπάρχει μια ευρεία συμφωνία ότι ο φασισμός είναι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, συνδεδεμένος με την παθολογική αλληλεπίδραση μεταξύ της νεωτερικότητας και της οπισθοδρόμησης. Με άλλα λόγια, ότι είναι μια από τις πιθανές μεταλλάξεις της νεωτερικότητας. Υπάρχει όμως μικρότερη ομοφωνία στο ποια είναι τα κεντρικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας του εκμοντερνισμού. Σε ποια κατηγορία «διεστραμμένης νεωτερικότητας» ανήκει;[1]

Ένας τρόπος ερμηνείας του φασισμού είναι να τον θεωρούμε ως νεωτερικό φαινόμενο που, παρ' όλ' αυτά, καθοδηγούνταν σε μεγάλο βαθμό, ή ίσως και κατά κύριο λόγο, από αντινεωτερικές στάσεις και αξίες. Αν και από πολύ νωρίς ο Τζέιμς Μπάρναμ ισχυρίστηκε ότι ο φασισμός ήταν μια πλευρά της σύγχρονης επανάστασης των διευθυντών, για τον Τάλκοτ Πάρσονς ο φασισμός αντιπροσώπευε μια ριζοσπαστική μορφή αντίστασης στον εκ-

1. Marco Revelli, στο *The Social Basis of European Fascist Movements*, επιμ. D. Mühlberger (Νέα Υόρκη, 1987), 1.

μοντερνισμό.[2] Η πιο οξυδερκής παρουσίαση αυτής της θέσης έγινε από τον Χένρι Τέρνερ.[3] Τέτοιες ερμηνείες αναφέρονται κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, στη γερμανική περίπτωση και στην —πραγματική ή θεωρούμενη— αντίθεση του εθνικοσοσιαλισμού στη χειραφέτηση, την ισότητα, τον ορθολογισμό, τον επιστημονισμό, την αστικοποίηση, το βιομηχανισμό και το φεμινισμό. Σε ένα τέτοιο γενικό πλαίσιο, ο φασισμός θεωρείται ως ένα είδος μαζικού ριζοσπαστικού κινήματος που πάνω απ' όλα αντιπάλευε τη νεωτερικότητα και διακρινόταν από τον κομουνισμό και κάποια άλλα που θεωρητικά προώθησαν τη νεωτερικότητα. Αυτή η θεώρηση του φασισμού, όπως και όλες οι μονοαιτιακές και μονοαναφορικές θεωρήσεις του φασισμού, είναι πολύ περιορισμένη και αδυνατεί να αντιμετωπίσει επαρκώς ένα τόσο πολύπλοκο κίνημα. Εφόσον όμως αποτελεί το επίκεντρο πολλών συζητήσεων γύρω από το φασισμό, αξίζει μια πιο λεπτομερή εξέταση.

Στη διάρκεια της προηγούμενης γενιάς, η ίδια η νεωτερικότητα κατέστη ένα αμφιλεγόμενο και πολύπλοκο θέμα. Αφενός, κάποιοι δηλώνουν ότι ανήκει ήδη στο παρελθόν, και ότι το τέλος του 20ού αιώνα είναι ήδη «μεταμοντέρνο». Αφετέρου, οι βολικές θεωρήσεις για τη συσχέτιση εκμοντερνισμού και προόδου αμφισβητούνται όλο και περισσότερο. Αναπτύσσεται όλο και πιο πολύ μια κοινή αντίληψη, σύμφωνα με την οποία όλες οι διαδικασίες εκμοντερνισμού δεν φέρνουν την «πρόοδο».

Για να καταστήσουμε αυτές τις έννοιες καταληπτές, μπορούμε να ξεκινήσουμε ορίζοντας τον εκμοντερνισμό ως εκβιομηχάνιση, αστικοποίηση, εκκοσμίκευση και εξορθολογισμό. Για τους περισσότερους κοινωνικούς επιστήμονες αυτές είναι οι τέσσερις διαδικασίες που αποτελούν τον κεντρικό πυρήνα του εκμοντερνισμού. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αρκετοί θεωρητικοί της διαδικασίας του εκμοντερνισμού τείνουν να θεωρούν το φασισμό ως θετικά σχετιζόμενο με αυτόν, αν και η ανάλυσή τους περί φα-

---

2. J. Burnham, *The Managerial Revolution* (Νέα Υόρκη, 1941)· T. Parsons, «Some Sociological Aspects of the Fascist Movement», στο *Essays in Sociological Theory* (Γκλένκοου, Ιλ., 1954), 124-41.

3. H.A. Turner Jr., «Fascism and Modernization», *World Politics*, 24:4 (1972), 547-64, ανατυπωμένο στο *Reappraisals of Fascism*, επιμ. H.A. Turner Jr. (Νέα Υόρκη, 1975), 117-39. Θα πρέπει να τονίσουμε όμως ότι ο Turner αμφισβητεί τη γενική προσέγγιση και θεωρεί ότι η σχέση σε μια υπανάπτυκτη χώρα όπως η Ιταλία μπορεί να ήταν πολύ διαφορετική απ' ό,τι στην περίπτωση της Γερμανίας. Βλ. επίσης, H. Mommsen, «Nationalsozialismus als vorgetäuschte Modernisierung», στο *Der historische Ort des Nationalsozialismus*, επιμ. W. Perle (Φρανκφούρτη, 1990), 31-46· M. Rauh, «Anti-Modernismus im nationalsozialistischen Staat», *Historisches Jahrbuch*, 107 (1987), 94-121.

σισμού είναι πολύ αφαιρετική και περιορισμένη ώστε να μπορέσει να χρησιμοποιηθεί.[4] Ας ξεκινήσουμε λοιπόν εξετάζοντας τα προγράμματα, τα δόγματα και την προπαγάνδα μερικών από τα σημαντικότερα φασιστικά κινήματα, και προχωρούμε μετά στην πολιτική τους στην πράξη και στα πεπραγμένα των δύο μοναδικών αξιοσημείωτων φασιστικών καθεστώτων.

Στα πρώτα του βήματα ο παραδειγματικός ιταλικός φασισμός παρουσιάζεται ως μια αρκετά καθαρή περίπτωση. Η κεντρική ομάδα των θεωρητικών του προερχόταν από τον επαναστατικό συνδικαλισμό και ο κύριος λόγος της απόσχισής τους από το μαρξισμό δεν ήταν μόνον η αρχή του εθνικισμού αλλά και η αντίληψη της σχετικής ταξικής συνεργασίας για την επίτευξη μεγαλύτερης παραγωγικότητας και τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας. Το πρώτο φασιστικό πρόγραμμα υποστήριζε τον οικονομικό εκσυγχρονισμό σε συνδυασμό με μια πιο εξισωτική διανομή, τη μείωση της ισχύος των παραδοσιακών ελίτ, τη σαρωτική εκκοσμίκευση, το δικαίωμα ψήφου για τις γυναίκες και τη γρήγορη ανανέωση της ιταλικής κουλτούρας. Στις τέχνες, ο πρώιμος ιταλικός φασισμός ταυτίστηκε απόλυτα με την αβανγκάρντ.

Μέσα σε δύο χρόνια ο πρώιμος φασισμός έχασε την οιονεί αριστερή του ταυτότητα, αλλά η μεταστροφή του για να εξυπηρετήσει τη Δεξιά δεν εμπεριείχε κάποια αντίθεση με τον εκμοντερνισμό. Αν και η ακραία εκκοσμίκευση δεν τονιζόταν πια με την ίδια ένταση, εντούτοις ο φασισμός παρέμενε κοσμικός και θεμελιακά αντικληρικός. Η ανανεωμένη έμφαση στην πολυταξική συνεργασία δεν αντιτίθετο στη σύγχρονη ανάπτυξη, αλλά τονιζόταν εμφατικά ως μια απαραίτητη προϋπόθεσή της. Σύμφωνα με τη λογική των φασιστών, ο Λένιν αποκηρύχθηκε όχι γιατί ήταν επαναστάτης αλλά γιατί εφάρμοζε έναν μονοταξικό προλεταριακό κρατικό κολεκτιβισμό, που ήταν αδύνατο να προωθήσει τη σύγχρονη ανάπτυξη σε όλες της τις πλευρές. Ο Ρέντσο Ντε Φελίτσε τείνει να βλέπει το φασισμό ως μια αυθεντικά νεωτερική και εκμοντερνιστική δύναμη, από κάποιες απόψεις κληρονόμο κεντρικών στοιχείων της Γαλλικής Επανάστασης. Ο Ντε Φελίτσε θεωρεί ότι αυτά τα στοιχεία ήταν εντονότερα στην κινηματική φάση του φασισμού, αν και παρουσιάζονταν σε διαφορετικούς βαθμούς στο καθεστώς του Μουσολίνι που επακολούθησε.[5]

---

4. Για παράδειγμα, D. Apter, *The Politics of Modernization* (Σικάγο, 1965)· C.E. Black, *The Dynamics of Modernization* (Νέα Υόρκη, 1966)· A.F.K. Organski, *The Stages of Political Development* (Νέα Υόρκη, 1965). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Organski αναφέρεται κυρίως στην Ιταλία, και πιστεύει ότι ο φασισμός επέτρεψε την «εξαναγκαστική συσσώρευση», πράγμα αναγκαίο για την εκβιομηχάνιση.

5. Βλ. τους οκτώ τόμους της κλασικής βιογραφίας του Μουσολίνι από τον De Felice

Ο πρώιμος εθνικοσοσιαλισμός κρατούσε μια πιο διφορούμενη στάση. Η Γερμανία ήταν περισσότερο εκβιομηχανισμένη και αστικοποιημένη, και ως αντίδραση σ' αυτό είχε αναπτυχθεί μια ευρεία γκάμα από völkisch πολιτισμικούς κανόνες. Ο εθνικοσοσιαλισμός ταυτίστηκε ιδιαίτερα μ' αυτή τη μορφή εθνοτικής-περιβαλλοντικής κουλτούρας, που κάτι ανάλογό της στην Ιταλία εκείνης της εποχής βρισκόταν σε εμβρυακή μορφή. Η Großstadtfeindlichkeit δεν ήταν μια επινόηση των ναζί αλλά αυτοί την εκμεταλλεύτηκαν πλήρως, ενώ η απειλή του «μεγάλου» στην οργάνωση του βιομηχανικού και εμπορικού τομέα πολεμήθηκε δυναμικά.

Όμως μονομερής έμφαση σ' αυτά τα στοιχεία σημαίνει παραμόρφωση της συνολικής εικόνας. Στην πραγματικότητα, ο εθνικοσοσιαλισμός προσπάθησε, με εκπληκτική επιτυχία, να απευθυνθεί σε όλους τούς μεγάλους τομείς της γερμανικής κοινωνίας. Έτσι, τα ιδεώδη της υπαίθρου και της μικρής κλίμακας συνυπήρχαν με βαθιά αντιφατικές και διαφορετικές τάσεις. Ο Ίαν Κέρσοου, ορθότατα, συμπεραίνει ότι η «πρόσφατη έρευνα για την κοινωνική βάση των υποστηρικτών των ναζί, πριν από το 1933, στην πραγματικότητα ανέτρεψε πλήρως τις προηγούμενες γενικεύσεις περί της οπισθοδρομικής, αντιδραστικής (με την κυριολεκτική σημασία του όρου) φύσης της μαζικής βάσης από την οποία αντλούσε την υποστήριξή του ο ναζισμός, και έχει τονίσει τα ισχυρά και δυναμικά κίνητρα για ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή και τις αδιαμφισβήτητες "νεωτερικές" τάσεις και φιλοδοξίες μεταξύ της κοινωνικά ετερογενούς βάσης των υποστηρικτών του NSDAP».[6] Ο Γιούργκεν Φάλτερ, ο σπουδαιότερος Γερμανός αναλυτής των εκλογικών εκστρατειών των ναζί, έχει δείξει ότι οι ναζί προσέγγισαν πολύ την έννοια του πραγματικού Volkspartei, με μέλη και ψηφοφόρους από κάθε τάξη, καθώς και ότι η αναλογία των νέων υποστηρικτών που προέρχονταν από την Αριστερά ήταν πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι θεωρούνταν παλιότερα.[7]

Η διαφοροποίηση των φασιστικών προγραμμάτων αναφορικά με κάποιες από τις κύριες πλευρές της νεωτερικότητας και της διαδικασίας εκ-

(Τορίνο, 1965-90), καθώς επίσης και τη συνέντευξή του με τον Michael Ledeen, *Intervista sul fascismo* (Μπάρι, 1975), και τα σχόλιά του στην ογκώδη του ερμηνευτική έκδοση *Il fascismo: Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici* (Ρώμη, 1970).

6. I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (Λονδίνο, 1985), 134.

7. Βλ., μεταξύ άλλων, J. Falter, «War die NSDAP die erste deutsche Volkspartei?», στο *Nationalsozialismus und Modernisierung*, επιμ. M. Prinz και R. Zitelmann (Ντάρμσταντ, 1991), 21-47· J. Falter & R. Zintl, «The Economic Crisis of the 1930s & the Nazi Vote»,

μοντερνισμού ήταν πολύ μεγάλη. Η αντίληψη ότι όσο πιο οπισθοδρομική μια χώρα τόσο πιο μεγάλη ήταν η ενασχόληση των φασιστών με ζητήματα ανάπτυξης δεν φαίνεται να είναι ακριβής. Τα δύο κόμματα που έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην οικονομική θεωρία και την ανάπτυξη και ήταν αδιαμφισβήτητα τα δύο με τα πιο επεξεργασμένα προγράμματα βρίσκονταν σε δύο από τις πιο προωθημένες χώρες: η Βρετανική Ένωση Φασιστών του σερ Όσβαλντ Μόσλεϊ και η Εθνική Λαϊκή Επανασύνταξη του Μαρσέλ Ντεά. Είναι φανερό ότι ένα από τα πιο ελκυστικά χαρακτηριστικά του φασισμού για τον Μόσλεϊ βρισκόταν στην πίστη του ότι θα προσέφερε το πιο χρήσιμο μέσο για την υπέρβαση αυτού που θεωρούσε ως οικονομική στασιμότητα και απο-εκσυγχρονισμό της Βρετανίας. Το πρώτο κατηγορηματικά γαλλικό φασιστικό κίνημα, οι Le Faisceau του Ζορζ Βαλουά, έδιναν έμφαση στον εκσυγχρονισμό, τον εξορθολογισμό, το σχεδιασμό, την τεχνολογία και την καινούργια μαζική ευημερία που θα προωθούσε ο ριζοσπαστικός εθνικός συνδικαλισμός. Το Γαλλικό Λαϊκό Κόμμα του Ζακ Ντοριό τόνιζε επίσης, ως ένα βαθμό, το ρόλο της τεχνολογίας. Η ισπανική Φάλαγγα αναγνώριζε στο πρόγραμμά της την ανάγκη για οικονομικό εκσυγχρονισμό, αν και δυσκολευόταν στον προσδιορισμό των συγκεκριμένων προτάσεων για την επίτευξή του. Η Ρουμανική Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ απέρριψε με έντονο τρόπο την κουλτούρα της νεωτερικότητας και θεωρητικά επεδίωκε της επανιεροποίηση της ζωής (όπως περίπου ένα νεοφονταμενταλιστικό ισλαμικό κίνημα). Παρ' όλ' αυτά, ακόμα και η Λεγεώνα αναγνώριζε την ανάγκη για σύγχρονη οικονομική ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση.

Πολλά έχουν λεχθεί και πολλές είναι οι προσπάθειες ανάλυσης αναφορικά με την κοινωνική βάση από την οποία αντλούσαν την υποστήριξή τους τα φασιστικά κινήματα. Τέτοιες αναζητήσεις, αφ' εαυτές ή δι' εαυτών, δεν αποδεικνύουν απολύτως τίποτα για τη σχέση μεταξύ φασισμού και νεωτερικότητας. Οι Ιταλοί φασίστες κινητοποίησαν κυρίως μερίδες των μεσαίων τάξεων καθώς κι ένα σημαντικό κομμάτι αγροτών. Συγκριτικά, οι εθνικοσοσιαλιστές βασίστηκαν λιγότερο στις μεσαίες τάξεις, απολαμβάνοντας υψηλότερης υποστήριξης από τους εργάτες και, συγκριτικά πάντα, ακόμα μεγαλύτερης υποστήριξης μεταξύ των αγροτών. Η Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ήταν ένα κίνημα που απαρτιζόταν από φοιτητές και χωρικούς, η ισπανική Φάλαγγα ήταν για μεγάλη περίοδο ένα φοιτητικό κυρίως κίνημα και ο Σταυ-

---

Journal of Interdisciplinary History, 19 (1988), 55-85· J. Falter & D. Hänisch, «Die Anfälligkeit von Arbeitern gegenüber der NSDAP bei Reichstagswahlen, 1928-1933» *Archiv für Sozialgeschichte*, 26 (1986), 179-216.

ρός-Βέλος κινητοποίησε τμήματα της εργατικής τάξης και πολυάριθμους φτωχούς χωρικούς. Φαίνεται ότι το κοινωνικό στρώμα που έδειξε μεγαλύτερη προθυμία στο να προσφέρει την υποστήριξή του στα φασιστικά κινήματα ήταν οι φοιτητές, υποτιθέμενα μια σύγχρονη και εκμοντερνιστική τάξη.

Φυσικά, είναι πιο χρήσιμο να συζητήσουμε τις πολιτικές και τις προτεραιότητες των δύο φασιστικών καθεστώτων παρά να εμπλακούμε σε αφηρημένες διαμάχες που αναφέρονται σε σημεία της προγραμματικής θεωρίας ή της προπαγάνδας. Ο Α. Τζέιμς Γκρέγκορ υποστήριξε σθεναρά την άποψη πως, όταν η κυβέρνηση του Μουσολίνι κατείχε την εξουσία, ακολουθούσε ένα δραστήριο και αποτελεσματικό πρόγραμμα εκμοντερνισμού.[8] Αναμφίβολα, η πολιτική του ιταλικού κράτους τα πρώτα χρόνια του καθεστώτος έδωσε έμφαση στον εξορθολογισμό και την οικονομική ανάπτυξη, και η δεκαετία του 1920 ήταν περίοδος ραγδαίας ανάπτυξης για την Ιταλία, όπως και για το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού κόσμου. Κάποιοι κριτικοί έχουν επισημάνει τη μείωση του εργατικού εισοδήματος που σημειώθηκε αυτή τη δεκαετία, άλλοι όμως μελετητές παρατηρούν ότι αυτή αντισταθμιζόταν μερικώς ή πλήρως από την αξιοσημείωτη αύξηση των πρόσθετων παροχών. Πιο κατηγορηματικές ήταν οι έρευνες για τις διατροφικές συνήθειες, καθώς «βρέθηκε ότι για πρώτη φορά στην ιταλική ιστορία οι ανώτερες τάξεις του Βορρά κατανάλωναν λιγότερες θερμίδες από τις φτωχότερες — καθαρό σημάδι ευημερίας». «Οι νεοσύλλεκτοι του στρατού ψήλωναν όλο και περισσότερο χρόνο με το χρόνο, ένας άλλος καλός δείκτης καλύτερης υγιεινής και δίαιτας», παρόλο που οι νεοσύλλεκτοι προέρχονταν δυσανάλογα από τον υπανάπτυκτο Νότο. «Οι κοινωνικές δαπάνες ανήλθαν από 1,5 δισ. λιρέτες το 1930 σε 6,7 δισ. λιρέτες το 1940, δηλαδή από 6,9% σε 20,6% όλων των κρατικών και τοπικών φορολογικών εσό-

---

8. Μία ολοκληρωμένη παρουσίαση αυτής της θέσης του Gregor βρίσκεται στο *Italian Fascism and Developmental Dictatorship* (Πρίνστον, 1979). Βλ. επίσης, *The Fascist Persuasion in Radical Politics* (Πρίνστον, 1974), και για μια πιο σύντομη παρουσίαση, «Fascism and Modernization: Some Addenda», *World Politics*, 26:3 (Απρίλιος 1974), 370-84. Αυτή την προσέγγιση ακολούθησε ως ένα βαθμό και ο Franz Borkenau το 1933, ενώ πιο πρόσφατα χρησιμοποιήθηκε στις εργασίες του Ούγγρου ιστορικού Mihaly Vajda. Αναπτύχθηκε περαιτέρω από Ιταλούς μελετητές στο M. Abrate κ.ά., *Il problema storico del fascismo* (Φλωρεντία, 1970), και στο L. Garruccio (ψευδών.), *L'industrializzazione tra nazionalismo e rivoluzione* (Μπολόνια, 1969). Οι παραγωγικοί και εκσυγχρονιστικοί στόχοι του πρώιμου φασισμού έχουν παρουσιαστεί από τον Roland Sarti, στο «Fascist Modernization in Italy: Traditional or Revolutionary?», *American Historical Review*, 75:4 (Απρίλιος 1970), 1029-45, και τον E.R. Tannenbaum, «The Goals of Italian Fascism», *American Historical Review*, 74:4 (Απρίλιος 1969), 1183-204.

δων», καταδεικνύοντας έτσι ότι, ακόμα και στην περίοδο νέων μαζικών στρατιωτικών δαπανών, τα κοινωνικά προγράμματα —που κανονικά αποτελούν ένα είδος δείκτη του εκσυγχρονισμού— αυξήθηκαν ραγδαία.[9]

Δεν υπήρχε τίποτα το ιδιαίτερα αριστερό ή επαναστατικό στην οικονομική πολιτική του φασισμού.[10] Ποτέ δεν αναπτύχθηκε ένα ολοκληρωμένο «συντεχνιακό σύστημα», και τον περισσότερο καιρό οι ιδιωτικές επιχειρήσεις, ιδιαιτέρως οι μεγάλες επιχειρήσεις, είχαν αξιοσημείωτες ελευθερίες. Άμεσες κρατικές επενδύσεις στον βιομηχανικό και χρηματιστικό τομέα άρχισαν μόνον ως ένα επείγον μέτρο στη διάρκεια της ύφεσης, με τη δημιουργία το 1933 του Ινστιτούτου για τη Βιομηχανική Ανοικοδόμηση. Στα τέλη της δεκαετίας το Ινστιτούτο κατείχε το 17,8% των κεφαλαιακών αποθεμάτων της ιταλικής βιομηχανίας, τοποθετώντας την Ιταλία στο ίδιο ακριβώς επίπεδο με την Πολωνία, στη δεύτερη μεγαλύτερη αναλογία κρατικών μετοχών μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών.[11]

Ο Γκρέγκορ, αφού παρουσιάζει τις βασικές εθνικιστικές και πολεμικές προτεραιότητες του φασισμού στη δεκαετία του '30, καταλήγει:

> Παρ' όλ' αυτά, το 1937 η Ιταλία είχε γίνει ένα σύγχρονο βιομηχανικό έθνος. Για πρώτη φορά στην ιστορία της, η βιομηχανική παραγωγή ξεπέρασε τη γεωργική. Η Ιταλία ανέκαμψε από την ύφεση με έναν συνολικό όγκο παραγωγής (1913=100) που έφτανε στο επίπεδο του 153,8 το 1938, συγκρινόμενο με το 132,9 που επετεύχθη το 1929 — ένα κατόρθωμα που συγκρίνεται τουλάχιστον με αυτό της Γερμανίας, της οποίας ο δείκτης ήταν στο 149,9, και του Ηνωμένου Βασιλείου, του οποίου ο δείκτης ήταν 158,3, και ήταν σημαντικά ανώτερο αυτού της Γαλλίας, η οποία μαράζωνε στο 109,4. Στην πραγματικότητα, η φασιστική Ιταλία διατηρούσε έναν ρυθμό βιομηχανικής ανάπτυξης τουλάχιστον ίσο με αυτόν των ευνοημένων σε πόρους γειτόνων της, ενώ προσπαθούσε να αποκτήσει ένα βαθμό αυτάρκειας που απαιτούσε τεράστιες δεσμεύσεις όσον αφορά τους πόρους στις επενδύσεις κεφαλαίων. Ενώ η εκτεταμένη καρτελοποίηση της ιταλικής βιομηχανίας και η αφθονία φθηνής εργασίας δεν άφηνε πολλά περιθώρια για ενδογενή κίνητρα τεχνολογικής καινοτομίας και βιομηχανικού εκσυγχρονισμού, η παραγωγή ανά άτομο στη φασιστική Ιταλία αυξήθηκε από 126,3 το 1929 (1913=100) σε 145,2 το 1938, ένα παραγωγικό κατόρθωμα που ξεπερ-

---

9. M. Clark, *Modern Italy, 1871-1982* (Λονδίνο, 1984), 267, 268.

10. Για μια περαιτέρω ανάλυση του ιταλικού φασισμού και της επανάστασης, βλ. τα Κεφάλαια από τον Leo Valiani («Il fascismo; controrivoluzione e rivoluzione») και τον Dino Cofrancesco («Fascismo; destra o sinistra?»), στο *Fascismo e nazionalsocialismo*, επιμ. K.D. Bracher & L. Valiani (Μπολόνια, 1986), 125-51, 107-24.

11. R. Sarti, *Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919-1940* (Μπέρκλεϊ, 1971), 123.

νούσε κάθε άλλο εκβιομηχανισμένο ή σε πορεία εκβιομηχάνισης έθνος εκτός από τη Νορβηγία και την Ελβετία. Παρομοίως, την ίδια περίοδο, η παραγωγή ανά ανθρωποώρα στη φασιστική Ιταλία ήταν υπέρτερη αυτής σε κάθε άλλο σχεδόν ευρωπαϊκό έθνος, με την εξαίρεση της Νορβηγίας.[12]

Ο Τζάνι Τονιόλο, ο καλύτερος ίσως οικονομικός ιστορικός της φασιστικής περιόδου, έχει συλλέξει τους δείκτες οικονομικής προόδου για όλη τη φασιστική εποχή πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 14.1, οι δείκτες αυτοί καταδεικνύουν ότι η οικονομική δραστηριότητα κινήθηκε σε ένα μέσο επίπεδο. Διαφορετικές προσεγγίσεις μπορούν να αποφέρουν διαφορετικά αποτελέσματα. Η δεκαετία πριν από το φασισμό ήταν περίοδος κρίσης αλλά και ανάπτυξης. Η σύγκριση με την Ελβετία είναι αναμενόμενη, ενώ οι λίγο καλύτεροι δείκτες της Βρετανίας οφείλονται στη σχετικά ραγδαία ανάπτυξη της τελευταίας στα τέλη της δεκαετίας του '30. Οι χαμηλότεροι δείκτες της Γαλλίας οφείλονται στη στασιμότητα των αρχών της δεκαετίας του '30 έπειτα από τη ραγδαία ανάπτυξη της προηγούμενης δεκαετίας.

Αντιθέτως, αν κάποιος εξετάσει τα στοιχεία του Πολ Μπάιροχ για την εικοσαετία 1913-33, η απόδοση της Ιταλίας εμφανίζει μια διαφορετική εικόνα (Πίνακας 14.2). Εάν κάποιος κοιτάξει μόνο το χαμηλότερο σημείο της ύφεσης, η άποψη αλλάζει και πάλι, και η απόδοση της Ιταλίας εξισώνεται με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (Πίνακας 14.3). Ο Πιερλουίτζι Τσόκα, που σε γενικές γραμμές στέκεται κριτικά απέναντι στην οικονομική πολιτική του φασισμού, συμφωνεί στο ότι μεταξύ του 1929 και του 1933 το ΑΕΠ μειώθηκε κατά 5,4% και η βιομηχανική παραγωγή κατά 22,7%, συγκρινόμενο με τον γενικό δυτικοευρωπαϊκό μέσο όρο του 7,1% και 23,2% αντιστοίχως.[13] Εάν συμπεριλάβουμε την καινούργια οικονομική ανάπτυξη που πυροδοτήθηκε από τον επανεξοπλισμό και τον πόλεμο στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '30, η γενική απόδοση της ιταλικής οικονομίας, και ειδικότερα η ετήσια βιομηχανική ανάπτυξη στη δεκαετία της ύφεσης, είναι 1,7%. Μικρότερη από τη Γερμανία και αξιοσημείωτα μικρότερη από τη Σουηδία, ήταν λίγο μόνο κατώτερη από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο και βρισκόταν αρκετά πιο ψηλά από την τιμή του –2,8 της φιλελεύθερης δημοκρατικής Γαλλίας.[14]

12. Gregor, *Developmental Dictatorship*, 161.

13. P. Ciocca, «L'economia nel contesto internazionale», στο *L'economia italiana nel periodo fascista*, επιμ. P. Ciocca & G. Toniolo (Μπολόνια, 1976), 36.

14. Πρβλ. D. Lomax, *The Inter-War Economy of Britain, 1919-1939* (Λονδίνο, 1970).

Πίνακας 14.1. *Δυτικοευρωπαϊκή οικονομική ανάπτυξη, 1922-1938*

Χώρα	Μέσος ετήσιος ρυθμός %
Ελβετία	4,1
Γερμανία	3,8
Δυτική Ευρώπη, σύνολο	2,5
Ηνωμένο Βασίλειο	2,2
Ιταλία	1,9
Γαλλία	1,4

Πηγή: G. Toniolo, *L'economia dell'Italia fascista* (Μπάρι, 1980), 6.

Πίνακας 14.2. *Οικονομική παραγωγή σε πραγματικούς όρους κατά κεφαλή το 1933 (1913=100)*

Χώρα	Δείκτης
Γαλλία	121,7
Σουηδία	120,0
Ιταλία	111,6
Ισπανία	109,8
Ευρώπη, σύνολο	102,0
Ηνωμένο Βασίλειο	99,9
Γερμανία	94,6

Πηγή: P. Bairoch, «Europe's Gross National Product, 1800-1975», *Journal of European Economic History*, 5:2 (Φθινόπωρο 1976), 297.

Πίνακας 14.3. *Δείκτης καθαρής παραγωγής σε πραγματικούς όρους κατά κεφαλή το 1933 (1929=100)*

Χώρα	Δείκτης
Σουηδία	97,4
Ηνωμένο Βασίλειο	95,9
Ιταλία	95,2
Ευρώπη, σύνολο	95,1
Γερμανία	93,0
Γαλλία	86,2

Πηγή: P. Bairoch, «Europe's Gross National Product», 297.

Ήδη από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 έγινε φανερό ότι αυτό που διέκρινε τη φασιστική οικονομική πολιτική δεν ήταν η αντίθεσή της στην εκβιομηχάνιση και τον εκμοντερνισμό αλλά ο προσανατολισμός προς την αυτάρκεια, την ανεξαρτησία και την ανάπτυξη βιομηχανιών όπως οι χημικές και η μεταλλουργία που θα ήταν πιο χρήσιμες στη στρατιωτική ανάπτυξη (όλες αυτές οι τάσεις είχαν αντιστοιχίες με αυτές της Σοβιετικής Ένωσης). Η πολυδιαφημισμένη επιβολή της Quota Novanta που υποτίμησε τη λιρέτα το 1926 ήταν κατά ένα μέρος ζήτημα διεθνούς κύρους, αλλά ήταν επίσης η πρώτη δραματική κατάδειξη της απομάκρυνσης από μια εξαγωγικά προσανατολισμένη οικονομία όπως αυτή που πυροδότησε τη σχετικά ταχεία οικονομική ανάπτυξη του πρώτου μισού της δεκαετίας του '20. Οι κύριες οικονομικές προτεραιότητες του καθεστώτος μπορούν να θεωρηθούν «αντινεωτερικές» αν τις συγκρίνουμε με αυτές της παγκόσμιας οικονομίας πριν από το 1914, στη διάρκεια της δεκαετίας του '20 και μετά το 1950. Αυτό όμως ήταν ένα θεμελιακό χαρακτηριστικό που το μοιραζόταν όχι μόνο με τη ναζιστική Γερμανία αλλά και με τη Σοβιετική Ένωση και πολλές άλλες εθνικιστικές και κομουνιστικές δικτατορίες του αιώνα. Επιπλέον, η φασιστική Ιταλία αύξαινε συνεχώς το ρυθμό εγχώριας παραγωγής τροφίμων στη δεκαετία του '30, σε αντίθεση με το νεωτερικό επαναστατικό μοντέλο της Σοβιετικής Ένωσης.

Δεν είναι εδώ το κατάλληλο σημείο για να υποστηρίξουμε —όπως το κάνουν πολλοί κριτικοί— ότι ο ρυθμός ανάπτυξης της ιταλικής οικονομίας ήταν υψηλότερος πριν από το 1914 ή μετά το 1947, αφού η δύσκολη μεσοπολεμική περίοδος —με τη μεγάλη διεθνή ύφεση— δεν είναι εύκολο να συγκριθεί με τις οικονομικές εκρήξεις πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Συγκρινόμενο με άλλες οικονομίες σε παρόμοια φάση ανάπτυξης την ίδια ιστορική περίοδο, το ιταλικό σύστημα δούλευε σχετικά καλά.[15] Αντιθέτως, η έντονη σταλινική εκβιομηχάνιση στη Σοβιετική Ένωση επετεύχθη με την καταστροφική εκμετάλλευση της αγροτικής οικονομίας και την υψηλά δυσανάλογη τρομακτική επένδυση σε ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους — που δύσκολα μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως ιδιαίτερα αποδοτική, αφού το κατά κεφαλήν σοβιετικό εισόδημα δεν ξεπέρασε το επίπεδο του 1928 παρά μόνο το 1953. Επιπλέον, από

15. Μια νηφάλια εμπειρική κριτική παρουσιάζεται στο A. Hughes & M. Kolinsky, «"Paradigmatic Fascism" and Modernization: A Critique», *Political Studies*, 24:4 (Δεκέμβριος 1976), 371-96, και στα οικονομικά άρθρα των A. Acquarone & M. Vernassa, επιμ., *Il regime fascista* (Μπολόνια, 1974).

τα τέσσερα βιομηχανικά ανεπτυγμένα κράτη που στα τέλη της δεκαετίας του '30 αύξησαν ραγδαία την παραγωγή τους, τα τρία —Γερμανία, Ιαπωνία, Σοβιετική Ένωση— βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό σε μια ανθηρή στρατιωτική βιομηχανία. Παρά τη θυελλώδη ρητορική του Μουσολίνι για μια Ιταλία «σε μόνιμη κατάσταση πολέμου», μέχρι εκείνα τα χρόνια ποτέ δεν προχώρησε σε πραγματικά υψηλές επενδύσεις στη στρατιωτική παραγωγή.

Η εκβιομηχάνιση δεν είναι παρά ένας από τους κύριους δείκτες του εκμοντερνισμού. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ιταλικού καθεστώτος στην εποχή του ήταν η έμφαση που έδινε στην οικολογία, στο ridimensionamento της εθνικής κοινωνικοοικονομικής δομής, που στόχο του είχε να ελέγξει την αστικοποίηση, να βελτιώσει τις περιβαλλοντικές συνθήκες, να προωθήσει την αναδάσωση και να διατηρήσει ένα μεγάλο ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο. Στη δεκαετία του 1980 τέτοιες αντιλήψεις αποτελούν κοινό τόπο, αλλά για κάποιο λόγο, όταν στη δεκαετία του '30 τις προωθούσαν οι φασίστες, θεωρήθηκαν μάλλον «αντινεωτερικές» παρά διορατικές και προνοητικές.

Από μια άποψη, η φασιστική οικολογία φαίνεται ότι ήταν ένα διορατικό προαίσθημα των προβλημάτων του εξαστισμού και της εκβιομηχάνισης κατά τον 20ό αιώνα, πολύ πριν οι σοσιαλδημοκράτες αρχίσουν να αναγνωρίζουν αυτά τα προβλήματα.

Ακόμα, το φασιστικό καθεστώς προχώρησε στη θεμελιακή αναδιοργάνωση του ιταλικού τραπεζικού συστήματος και του πολιτικού, εμπορικού και ποινικού δικαίου του κράτους. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις έχουν επιζήσει του φασισμού και αποτελούν στοιχείο των βασικών μεταπολεμικών δομών. Όλα αυτά ήταν θεμελιακά επιτεύγματα στην προσπάθεια θεσμικού εκσυγχρονισμού και εκμοντερνισμού.

Όμως οι επιδόσεις σε κάποια βασικά κοινωνικά προγράμματα ήταν πολύ διαφορετικές. Η φασιστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που εισήγαγε ο Τζοβάνι Τζεντίλε ήταν καθαρά κλασικιστική παρά εκσυγχρονιστική, αφιερώνοντας πολύ περισσότερο χρόνο στις ανθρωπιστικές σπουδές παρά στις επιστήμες. Η τελευταία μεγάλη φασιστική μεταρρύθμιση, η Carta della Scuola του 1939 του Τζουζέπε Μποτάι, οδήγησε στον εξορθολογισμό και τη μέχρις ενός σημείου πιο αποδοτική οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά στην ουσία δεν υπερέβη τους περιορισμούς του νόμου του 1923.[16] Χαρακτηριστικό όλων των εκμοντερνιστικών καθεστώτων είναι η

16. T. Koon, *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922-1943* (Τσάπελ Χιλ, 1985)· M. Barbagli, *Educating for Unemployment: Politics, Labor*

επέκταση της βασικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, και ο φασισμός δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Παράλληλα όμως με την πρωτοβάθμια εκπαίδευση επεκτάθηκε και η καθολική εκπαίδευση — θεωρητικά εμπόδιο στη διαδικασία εκκοσμίκευσης (αν και στην πραγματικότητα αποδείχθηκε πιο λειτουργική στην προώθηση του εκμοντερνισμού απ' ό,τι μεγάλο μέρος του φασιστικού εκπαιδευτικού προγράμματος).

Οι προσπάθειες του καθεστώτος για την εγκαθίδρυση μιας πιο αυστηρής, στρατιωτικά πειθαρχημένης και παραγωγικής κοινωνίας ήταν ακόμα πιο ανεπιτυχείς. Σταδιακά, ο Μουσολίνι ανέπτυξε την αντίληψη ότι το δημιουργικό μέλλον βασίζεται στη γενική λιτότητα, στο να «τρώνε οι άνθρωποι λιγότερο». Εάν εκμοντερνισμός σημαίνει ηδονισμός και καταναλωτισμός, τότε το ηρωικό και στρατιωτικό πνεύμα της λιτότητας που επιζητούσε ο φασισμός ήταν ξεκάθαρα αντινεωτερικό. Παρόμοια ανεπιτυχείς ήταν οι διεστραμμένες προσπάθειες για άνοδο του δείκτη γεννητικότητας, ο οποίος έφθινε. Το καθεστώς απόλαυσε τον μεγαλύτερο βαθμό επιτυχίας στην προώθηση των σπορ και των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου.[17]

Το αποτέλεσμα δεν ήταν ούτε ο ανόθευτος εκμοντερνισμός ούτε ο καθαρός αντιμοντερνισμός, αλλά μια πολύπλοκη κατάσταση διακριτή και από τους δύο. Στην εκβιομηχάνιση και την τεχνολογία η φασιστική Ιταλία σημείωσε μέτρια επιτυχία. Γενικά, τα φασιστικά πολιτιστικά ιδεώδη, που καλούσαν σε εξέγερση εναντίον των προτεραιοτήτων του 19ου αιώνα, αντιτίθεντο στον εξαστισμό, τον ορθολογισμό, την πραγματική εκκοσμίκευση (οσοδήποτε αντικληρική και αντιχριστιανική), στοχεύοντας στη δημιουργία μιας καινούργιας αντικουλτούρας του 20ού αιώνα που από κάποιες πλευρές ήταν νεωτερική αλλά από κάποιες άλλες, όμως, ρωμαϊκή και στρατιωτική.

Αυτοί που πιστεύουν ότι ο φασισμός ήταν εγγενώς αντινεωτερικός συνήθως δεν αναφέρονται στη φασιστική Ιταλία αλλά στη ναζιστική Γερμανία. Για την ακρίβεια, οι συζητήσεις για το φασισμό και τον εκμοντερνισμό έχουν την τάση να περιστρέφονται γύρω από το εάν και σε ποια έκταση έγιναν μεγάλες κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις στη διάρκεια του δωδεκάχρονου χιτλερικού καθεστώτος, ενός καθεστώτος που δεν γνώ-

---

Markets, and the School System — Italy, 1859-1973 (Νέα Υόρκη, 1982)· L. Minio-Paluello, *Education in Fascist Italy* (Λονδίνο, 1946)· M. Ostenc, *L'Education en Italie pendant le Fascisme* (Παρίσι, 1980).

17. Πρβλ. V. de Grazia, *The Culture of Consent: Mass Organization of Leisure in Fascist Italy* (Κέιμπριτζ, 1981).

ρισε ούτε μία σχεδόν χρονιά κανονικότητας. Τα τρία χρόνια της ανάκαμψης από την ύφεση (1933-1936) ακολούθησαν τρία χρόνια ραγδαίων ρυθμών εξοπλισμών (1936-1939), στη συνέχεια ήρθε ο πολυετής πόλεμος και στο τέλος του η ολοκληρωτική κινητοποίηση του πληθυσμού.

Οι δύο πιο γνωστοί υποστηρικτές της αντίληψης ότι το Τρίτο Ράιχ ήταν σε κοινωνικό επίπεδο εκμοντερνιστικό είναι ο Ραλφ Ντάρεντορφ και ο Ντέιβιντ Σονμπάουμ. Ο Ντάρεντορφ ισχυρίζεται ότι ο εθνικοσοσιαλισμός προώθησε «την κοινωνική επανάσταση» επιφέροντας «τη ρήξη με την παράδοση, δίνοντας έτσι μια ισχυρή ώθηση στη νεωτερικότητα», καταστρέφοντας τα κοινωνικά εμπόδια πού κληρονόμησε από την εποχή του Βίλχελμ.[18] Ο Σονμπάουμ στο *Hitler's Social Revolution* παρουσιάζει την ίδια άποψη, αν και επισημαίνει ότι, μερικές φορές, οι κοινωνικές αλλαγές στόχευαν πιο πολύ στη δημιουργία μιας κοινωνικής θέσης ψυχολογικού τύπου παρά προς αυτές καθαυτές τις κοινωνικές δομές. Παρ' όλ' αυτά, καταλήγει ότι έλαβαν χώρα ταυτόχρονα μια «ταξική επανάσταση και μια επανάσταση στην κοινωνική θέση» που, αναφορικά τουλάχιστον με την κοινωνική θέση, ισοδυναμούσαν με «θρίαμβο της ισότητας» μέσα στο εθνικό Volksgemeinschaft.[19] Αυτές τις απόψεις απηχεί και η πιο πρόσφατη μελέτη των Βέρνερ Αμπελσχάουζερ και Άνσελμ Φάουστ, που βλέπουν το Τρίτο Ράιχ ως «τον καταλύτη του εκμοντερνισμού».[20] Όλες αυτές οι ερμηνείες έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τις μαρξιστικές θεωρίες, καθώς επίσης και με την εκτίμηση των Δυτικών φιλελεύθερων μελετητών που θεωρούν τον εθνικοσοσιαλισμό ως εγγενώς αντινεωτερικό.

Οι Χορστ Μάτζεραθ και Χάινριχ Φόλκμαν έχουν υιοθετήσει μια πιο προσεκτική προσέγγιση. Θεωρούν ότι ο εθνικοσοσιαλισμός δεν συνιστούσε τόσο μια προσπάθεια επίλυσης των προβλημάτων του εκμοντερνισμού μέσω του αντιμοντερνισμού, όσο την προσπάθεια χάραξης ενός ουτοπικού τρίτου δρόμου. Αν και ως ένα σημείο προώθησε πράγματι τον κοινωνικό εκμοντερνισμό, θεωρήθηκε αντιφατικός, μη ορθολογικός και δυσλειτουργικός, επιτυγχάνοντας μόνον έναν «ψευδοεκμοντερνισμό».[21] Κάποιοι σχολιαστές συμπεραίνουν ότι η βασική δομή της γερμανικής κοινωνίας καθώς

---

18. R. Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany* (Λονδίνο, 1968), 403.

19. D. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution* (Νέα Υόρκη, 1966), 272-73.

20. W. Abelshauser & A. Faust, *Wirtschafts und Sozialpolitik: Eine national-sozialistische Sozialrevolution?* (Τίμπινγκεν, 1983).

21. H. Matzerath & H. Volkmann, «Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus», στο *Theorien in der Praxis des Historikers*, επιμ. J. Kocka (Γκέτινγκεν, 1977), 100.

και τα σχήματα υπακοής μέσα στις ομάδες της γερμανικής κοινωνίας άλλαξαν συγκριτικά πολύ λίγο και η μορφή της κατανομής του εισοδήματος δεν άλλαξε καθόλου. Οι αλλαγές που πράγματι έλαβαν χώρα θεωρούν ότι είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της περαιτέρω εκβιομηχάνισης και όχι κάποιας ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης ή επανάστασης.[22]

Σήμερα, μεταξύ των καινούργιων στοχαστών υπάρχει μια τάση συμφωνίας με τον Σονμπάουμ στο ότι ο εθνικοσοσιαλισμός προήγαγε κάποιες ψυχολογικού τύπου αλλαγές στην κοινωνική θέση, ενώ διαφωνούν με την ιδέα ότι επήλθαν μεγάλες αλλαγές στην ίδια την κοινωνική δομή. Σε ολόκληρη τη ναζιστική περίοδο, πραγματικά ευρείες μεταβολές έγιναν μόνον προς το τέλος, όχι υπό την επίδραση της ναζιστικής πολιτικής αλλά λόγω του ολοκληρωτικού πολέμου και της σαρωτικής ήττας. Ο Ντέτλεβ Πέκερτ έχει παρουσιάσει μια ιδιαίτερα επεξεργασμένη άποψη ότι η κύρια συμβολή του εθνικοσοσιαλισμού στην ύστερη φάση εκμοντερνισμού της Γερμανίας είναι πολύ πιθανόν να έγκειται στον εξατομικισμό της κοινωνίας μέσω της απολιτικοποίησης. Αυτή είχε ως αποτέλεσμα να παροτρύνει τους Γερμανούς να αποσυρθούν στην προσωπική και ιδιωτική σφαίρα και στη συνέχεια συνεισέφερε στη δημιουργία της ατομικής οικονομικής ορμής και του καταναλωτισμού — κεντρικά χαρακτηριστικά του μεταπολεμικού Wirtschaftswunder.[23]

Ένας τομέας της ναζιστικής πολιτικής που παρουσιάζεται ως ιδιαίτερα

22. Έτσι, ο Jens Albers, συγκρίνοντας διάφορους κοινωνικοοικονομικούς δείκτες του Τρίτου Ράιχ και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας, βρίσκει ότι η αποφασιστική επιτάχυνση έλαβε χώρα υπό την τελευταία. Albers, «Nationalsozialismus und Modernisierung», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 41 (Ιούνιος 1989), 346-65.

23. D. Peukert, *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life* (Νιου Χέιβεν, 1987), 241-42. Ο Peukert δηλώνει στη συνέχεια: «Ο ναζισμός αναδύθηκε ως μια εξέγερση χωρίς αιτία εναντίον της ορμητικής πορείας προς τη νεωτερικότητα που συνδέθηκε με την κρίση της δεκαετίας του '20· από τη στιγμή όμως που ανήλθε στην εξουσία, αφομοίωσε και συμφιλιώθηκε με τις τεχνολογίες και τις κατευθύνσεις της νεωτερικότητας» (248). «Στην πραγματικότητα, οι μακροπρόθεσμες κατευθυντήριες τάσεις, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, των οποίων την πορεία διέκοψε η παγκόσμια οικονομική κρίση, συνέχισαν το δρόμο τους. Πολλές από αυτές τις τάσεις ενισχύθηκαν σκόπιμα από τους εθνικοσοσιαλιστές· άλλες έγιναν αποδεκτές λόγω της πραγματικότητας και άλλες επέμεναν να αντιτάσσονται στα θεωρητικά σχήματα του NSDAP πίσω από την πλάτη του κόμματος, τρόπος του λέγειν. Υπ' αυτή την έννοια, δεν είναι σωστό να μιλάμε για την "κοινωνική επανάσταση του Χίτλερ", ακόμα και αν το τελικό αποτέλεσμα όλων των —κατά κύριο λόγο— καταστροφικών δυνάμεων αυτού του παραλληλογράμμου ήταν μια πιο "νεωτερική" κοινωνία που αναδύθηκε από τα ερείπια του Τρίτου Ράιχ στα τέλη του πολέμου» (247).

αντιμοντέρνος είναι η εκπαίδευση. Η υποταγή των επιστημονικών και ορθολογικών κριτηρίων στις πολιτικές αξίες ήταν εδώ ιδιαίτερα έντονη. Πρωτοβουλίες όπως η επέκταση της φυσικής αγωγής μπορεί εκ πρώτης όψεως να φαίνονται ως τυπικά νεωτερικές, αλλά η επέκτασή της στο 15% του συνολικού σχολικού χρόνου, με την πυγμαχία να γίνεται προαπαιτούμενο για την προαγωγή των αγοριών στις ανώτερες βαθμίδες, φαίνεται μη ορθολογική. Η μείωση της πειθαρχίας και του επιπέδου των μαθημάτων ήταν ήδη ιδιαίτερα εμφανής από τα πρώτα χρόνια του πολέμου.

Αυτό που συνέβη στα πανεπιστήμια ήταν ακόμα πιο εντυπωσιακό, αφού το 60% των φοιτητών το 1931 είχαν υποστηρίξει τη Ναζιστική Φοιτητική Ένωση, πιθανόν το υψηλότερο ποσοστό φιλοναζιστικής υποστήριξης από κάθε άλλον τομέα της κοινωνίας. Το 15% σχεδόν του διδακτικού προσωπικού απολύθηκε, και στις φυσικές επιστήμες το ποσοστό αυτό έφτανε το 18%. Το σύνολο των εγγεγραμμένων φοιτητών στο πανεπιστήμιο μειώθηκε από 128.000 το 1933 σε μόλις 58.000 το 1939.

Μια άλλη όμως πλευρά των επιδόσεων των ναζί ήταν ότι, ενώ τα προγράμματα σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αλλά και του πανεπιστημίου περικόπτονταν, καταβάλλονταν προσπάθειες για την επέκταση ενοποιημένων, κοσμικών και σύγχρονων κρατικών σχολείων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ προωθήθηκαν ιδιαίτερα νέες έρευνες ειδικού τύπου στις φυσικές και τις κοινωνικές επιστήμες.[24] Η διάδοση της κοινωνιολογίας και της εφαρμοσμένης κοινωνικής έρευνας ήταν αξιοσημείωτη και κάποιες από αυτές τις καινούργιες ερευνητικές μονάδες συνέχισαν τη λειτουργία τους στη μεταπολεμική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία.[25] Οι απαιτήσεις του πολέμου γρήγορα οδήγησαν στην αλλαγή της στάσης απέναντι στις εργασίες των φυσικών και τη «νέα φυσική»,[26] και η βιολογική έρευνα ενθαρρύνθηκε περαιτέρω.[27] Το ίδιο δραστήριες ήταν οι επιστήμες της ψυ-

---

24. Πρβλ. F. Sonnenberger, «Die vollstreckte Reform — Die Einführung der Gemeinschaftsschule Bayern, 1935-1938», στο Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus*, 172-98.

25. C. Klingemann, «Social-Scientific Experts — No Ideologies: Sociology and Social Research in the Third Reich», στο *Sociology Responds to Fascism*, επιμ. S. Turner & D. Käsler (Λονδίνο, 1992), 127-54.

26. A.D. Beyerchen, *Scientists under Hitler: Politics and the Physics Community in the Third Reich* (Νιου Χέιβεν, 1977)· M. Walker, *German National Socialism and the Quest for Nuclear Power, 1939-1949* (Νέα Υόρκη, 1989)· του ιδίου, «National Socialism and German Physics», *JCH*, 24:1 (Ιανουάριος 1989), 63-90.

27. P. Weingart, J. Kroll & K. Bayertz, *Rasse, Blut und Gene: Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland* (Φρανκφούρτη, 1988).

χολογίας και της ψυχιατρικής,[28] με ιδιαίτερη προσοχή στις προσεγγίσεις της κοινωνικής ιστορίας και των κοινωνικών επιστημών,[29] καθώς επίσης και στη νέα εφαρμοσμένη έρευνα πάνω στην Ανατολική Ευρώπη.[30] Η αντίληψη ότι ο Χίτλερ απλώς άφησε πίσω του μια έρημο στον τομέα των σύγχρονων επιστημών είναι στην πραγματικότητα πολύ λανθασμένη.

Η ναζιστική πολιτική προς τις γυναίκες έχει παρουσιαστεί σαν τόσο σεξιστική και παραδοσιακή που σχεδόν χωρίς εξαίρεση έχει θεωρηθεί ξεκάθαρα αντινεωτερική. Όμως, λόγω των προσπαθειών για την κινητοποίηση των γυναικών, ως ένα σημείο μπορεί να θεωρηθεί εκσυγχρονιστική. Το 1937, η επίσημη πολιτική που αποθάρρυνε τη γυναικεία απασχόληση είχε μερικώς ανατραπεί, με συνέπεια η γυναικεία απασχόληση να αυξηθεί από 11,5 εκατομμύρια το 1933 σε 12,7 εκατομμύρια τον Μάιο του 1939, αν και αυτά ακόμη τα νούμερα αποδείχθηκαν ανεπαρκή για την κάλυψη των αναγκών. Το ποσοστό των γυναικών στους φοιτητές ανήλθε από 17% το 1933 σε 20% το 1939 και 40% το 1940, και το ποσοστό των γυναικών γιατρών αυξήθηκε από 5,6% το 1930 σε 7,6% το 1939. Η πολιτική του καθεστώτος για αύξηση του αριθμού των γεννήσεων ήταν απόλυτα επιτυχής —υποτιθέμενα σημάδι αντινεωτερισμού—, και, παραμένοντας πιστό στις αρχές του, δεν εισήγαγε την υποχρεωτική γυναικεία εργασία παρά το 1943, όταν ήταν ήδη πολύ αργά για τη Γερμανία.

Οι ευαισθησίες του καθεστώτος για το περιβάλλον και τον περιβαλλοντικό σχεδιασμό μπορούν να θεωρηθούν διορατικές και μεταμοντέρνες μάλλον παρά αντινεωτερικές. Γενικά, ο ναζιστικός περιβαλλοντισμός μπορεί να σχολιαστεί με τον ίδιο τρόπο όπως και αυτός της φασιστικής Ιταλίας. Το περιβάλλον εκτιμούνταν πιο πολύ στη θεωρία παρά στην πράξη, αλλά από πολλές απόψεις οι αντιλήψεις αυτές ήταν εξαιρετικά προωθημένες για την εποχή τους.

Κανένας δεν αρνείται το γεγονός ότι ο εθνικοσοσιαλισμός επιτάχυνε συγκεκριμένες διεργασίες που έχουν συσχετιστεί με τον εκμοντερνισμό, όπως ο εξαστισμός και η εκβιομηχάνιση. Η συνήθης εξήγηση γι' αυτό αναφέρεται στην πραγματική ανάγκη για ισχυρό κράτος και τη δημιουργία της

---

28. U. Geuter, *Die Professionalisierung der deutschen Psychologie im Nationalsozialismus* (Φρανκφούρτη, 1984)· H.-W. Schmuhl, «Reformpsychiatrie und Massenmord», στο Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus*, 239-68.

29. W. Oberkrome, «Reformansätze in der deutschen Geschichtswissenschaft der Zwischenkriegszeit», στο Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus*, 216-39.

30. M. Burleigh, *Germany Turns Eastward: A Study of «Ostforschung» in the Third Reich* (Κέιμπριτζ, 1988).

πολεμικής μηχανής, θεωρώντας ως δεδομένο ότι ένας τέτοιος εκμοντερνισμός ερχόταν σε αντίθεση με τις ναζιστικές αρχές και θα είχε ανατραπεί αν η τελική νίκη ανήκε στους ναζί.

Στην πραγματικότητα, ο Χίτλερ και η πλειονότητα των υψηλών στελεχών των ναζί ποτέ δεν είχαν ως όραμά τους ένα ναζιστικό σχέδιο αποβιομηχάνισης για το Ράιχ, «στιλ Μοργκεντάου». Ο Χίτλερ πάντοτε έτρεφε μεγάλη εκτίμηση στον κεντρικό ρόλο που κατείχε η σύγχρονη βιομηχανία, και ολόκληρο το πρόγραμμα του Lebensraum στόχευε στην εξασφάλιση των τεράστιων αποθεμάτων πρώτων υλών και γεωργικών πόρων, έτσι ώστε η γερμανική ενδοχώρα να εκβιομηχανιζόταν ακόμα πιο πολύ στο μέλλον. Παράλληλα, υπήρχε μια σταθερή ενθάρρυνση του εξορθολογισμού και της τεχνολογικής αναβάθμισης της παραγωγικής διαδικασίας.[31]

Η κοινωνική πολιτική και ο σχεδιασμός παρουσίαζαν πολλά κοινά γνωρίσματα. Η αύξηση των πρόσθετων παροχών, η αύξηση των ευκαιριών για τους εργάτες, η τάση προς τη σχετική αύξηση της κοινωνικής ισότητας, ο σχεδιασμός ενός πιο επεξεργασμένου και εξισωτικού κοινωνικού κράτους, υπερσύγχρονος αστικός σχεδιασμός και αρχιτεκτονικά προγράμματα — όλα αυτά αντανακλούσαν τις θεσμικές πολιτικές μιας πιο σύγχρονης (και σε αυστηρά ατομικές πλευρές «προοδευτικής») δομής κοινωνίας.[32] Η κοινωνία αυτή προσανατολιζόταν όλο και πιο πολύ προς τον ολοκληρωτισμό και τον κοινωνικό αποκλεισμό, και το κόστος σε ζωές και σε ανθρώπινη δυστυχία για τη δημιουργία της θα ξεπερνούσε κατά πολύ το σταλινικό εγχείρημα, αλλά ο στόχος δεν ήταν η οπισθοδρόμηση σε μια κοινωνία αγροτικής και προνεωτερικής δομής.

Οποιαδήποτε προσπάθεια εκτίμησης της νεωτερικότητας του εθνικοσοσιαλισμού θα πρέπει να λάβει υπόψη της όχι μόνο συγκεκριμένες εγχώριες πολιτικές αλλά ακόμα περισσότερο το μεγαλεπήβολο πρόγραμμα του

31. A. Ritschl, «Die NS-Wirtschaftsideologie — Modernisierungsprogramm oder reaktionäre Utopie?», και M. Prinz, «Die soziale Funktion moderner Elemente in der Gesellschaftspolitik des Nationalsozialismus», και τα δύο στο Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus*, 48-70, 267-96. Παρομοίως, ο Anson Rabinbach μας έχει εφιστήσει την προσοχή στο γεγονός της «επέκτασης του τεχνικού εξορθολογισμού σε όλες τις πλευρές της παραγωγικής διαδικασίας στο τετραετές πρόγραμμα» και της «έμφασης στην παραγωγή και την εξύμνηση της τεχνολογίας ως έναν καθαυτό στόχο». Rabinbach, «The Aesthetics of Production in the Third Reich», *JCH*, 11:4 (Οκτώβριος 1976): 43-64.

32. Βλ. τα άρθρα των Ronald Smelser, Rolf Messerschmidt, Werner Durth, Hans-Dieter Schäfer, Berhard R. Kroener και Michael Prinz, μαζί με τις άλλες μελέτες που παραθέτουν, στο Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus*.

Χίτλερ για το Lebensraum και τη φυλετική επανάσταση. Θα ήταν παράλογο να ονομάσουμε την επανάσταση του Χίτλερ παραδοσιακή, αντιδραστική, «φεουδαλική» ή προνεωτερική. Όλα τα κοινωνικά και πολιτικά ιδεώδη του Χίτλερ είχαν τις ρίζες τους σε εκδοχές του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα — η εξέγερση εναντίον της παραδοσιακής κουλτούρας στο όνομα της επαναστατικής εκκοσμίκευσης, η πίστη σε ένα κοσμικό φυσικό δίκαιο και μια φυσικιστική ντεϊστική αντίληψη για το θείο, η απόρριψη της παραδοσιακής χριστιανικής αντίληψης της ενότητας του ανθρώπινου είδους προς χάριν της φυλετικής διαίρεσης, η έμφαση σε έναν συνδυασμό βιολογικής ανισότητας και κοινωνικής ισότητας, η διάκριση μεταξύ παραγωγικού και αντιπαραγωγικού, η έμφαση στο λαό και την εθνική ομάδα, η ρουσσοϊκή γενική βούληση του λαού, η αισιόδοξη πίστη στην πρόοδο και μια ανώτερη ανθρωπότητα και η λατρεία της βούλησης.[33] Όλα τα χιτλερικά πιστεύω αποτελούν θεμελιακά αξιώματα της σύγχρονης φιλοσοφίας και κουλτούρας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλοι οι σύγχρονοι στοχαστές συμφωνούν με αυτά. Ο ίδιος ο Χίτλερ, άλλωστε, ήταν ένα άτεγκτο παράγωγο της προνεωτερικής «δεισιδαιμονίας». Οι ιδέες του ριζοσπαστικοποιήθηκαν από τα καινούργια δόγματα του ακραίου γερμανικού εθνικισμού του 19ου αιώνα και της πολιτισμικής κρίσης του fin de siècle, αλλά καμία από αυτές τις ιδέες δεν εμπεριείχε το στόχο της μεταστροφής προς την παραδοσιακή προνεωτερική σκέψη. Ο ναζιστικός ρατσισμός μπορούσε να υπάρξει μόνο στις αρχές του 20ού αιώνα και σε καμιά άλλη περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας. Η νατουραλιστική φυλετική ανθρωπολογία του Χίτλερ ήταν πέρα ως πέρα μια νεωτερική αντίληψη που δεν είχε παράλληλό της στην προνεωτερική σκέψη.

Μεγάλο μέρος του σύγχρονου πολιτισμού βασίζεται στη λατρεία της βούλησης, την οποία ο Χίτλερ οδήγησε στα απόλυτα όριά της. Η ίδια η έννοια του εθνικοσοσιαλισμού ως «της βούλησης για τη δημιουργία ενός νέου ανθρώπου» ήταν μια τυπικά νεωτερική, αντιπαραδοσιακή ιδέα. Το

---

33. Αυτό τονίστηκε για πρώτη φορά από τον Marcel Déat, στο *Révolution française et révolution allemande* (Παρίσι, 1943), αλλά την πιο ολοκληρωμένη παρουσίασή του τη βρήκε στο Lawrence Birken, *Hitler as Philosophe: Remnants of the Enlightenmen in National Socialism* (Γουέστπορτ, Κον., 1995).

Ο George L. Mosse θεωρεί ότι αυτό ήταν μέρος της «νέας πολιτικής» των εθνικιστικών μαζών και πήγαζε από τα δόγματα του 18ου αιώνα περί λαϊκής κυριαρχίας στα οποία ο λαός λάτρευε τον εαυτό του ως μια εθνική ομάδα ή φυλή και, σε τελική ανάλυση, δεν κατευθυνόταν από νόμους ή κοινοβούλια αλλά από την κοσμική φυσική θρησκεία. Mosse, *The Nationalization of the Masses* (Νέα Υόρκη, 1975), 1-20.

ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τη ναζιστική αναζήτηση της ακραίας αυτονομίας, της ριζοσπαστικής ελευθερίας για τον γερμανικό λαό. Ο Χίτλερ έφερε τον νεωτερικό στόχο της ρήξης των ορίων και της στόχευσης σε υψηλότερες επιδόσεις σε αδιανόητα επίπεδα. Το νεωτερικό δόγμα «παν μέτρον άνθρωπος» δεν πήρε τέτοια έκταση σε κανένα άλλο κίνημα.[34]

Από την Τουρκία και τη Ρωσία μέχρι τη Γερμανία, την Καμπότζη και την Αφρική η υπέρτατη φρίκη της αληθινά τεράστιας σε έκταση γενοκτονίας ή των μαζικών δολοφονιών είναι μια υποδειγματική εξέλιξη του 20ού αιώνα. Η ιδιαίτερη ναζιστική συνεισφορά, που δεν έχει την όμοιά της στην ιστορία, έγκειτο στον εκσυγχρονισμό της διαδικασίας έτσι ώστε να φέρει εις πέρας τις μαζικές δολοφονίες πιο αποτελεσματικά και με μεγαλύτερη χειρουργική ακρίβεια από τους άλλους μεγάλους εξολοθρευτές, της Σοβιετικής Ένωσης ή της Καμπότζης. Το πρόγραμμα γενοκτονίας του Χίτλερ δεν ήταν ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο «ορθολογικό», εφόσον ο στόχος της μαζικής δολοφονίας έχει πάντα πολιτικά, ιδεολογικά ή θρησκευτικά κίνητρα και δεν είναι ένα ζήτημα πρακτικών οικονομικών στόχων.

Στην πραγματικότητα, ο εθνικοσοσιαλισμός συνιστά ένα ιδιαίτερο ριζοσπαστικό είδος νεωτερικού επαναστατισμού. Ο Καρλ Μπράχερ, παραδείγματος χάρη, έχει προσδιορίσει τις ακόλουθες επαναστατικές ιδιότητες του εθνικοσοσιαλισμού:

1. Υπερβολική λατρεία της καινούργιας ηγεσίας του Φύρερ ως «καλλιτεχνικής ιδιοφυΐας».
2. Προσπάθεια ανάπτυξης μιας καινούργιας δομής κοινωνικού δαρβινισμού στο κράτος και την κοινωνία.
3. Αντικατάσταση του παραδοσιακού εθνικισμού από τη φυλετική επανάσταση.
4. Ανάπτυξη ενός νέου (υποτίθεται) συστήματος κρατικά ελεγχόμενης εθνικοσοσιαλιστικής οικονομίας.
5. Εφαρμογή της επανάστασης στην οργανική κοινωνική θέση για ένα καινούργιο εθνικό Volksgemeinschaft.
6. Στόχευση σε ένα τελείως καινούργιο είδος φυλετικού ιμπεριαλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.
7. Έμφαση σε νέες μορφές προωθημένης τεχνολογίας στη χρήση των μέ-

34. Εδώ πρέπει να αναφερθώ και πάλι στην αδημοσίευτη εργασία του Steven E. Aschheim, «Modernity and the Metapolitics of Nazism», University of Wisconsin, 1975. Βλ. επίσης, Z. Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Κέιμπριτζ, 1989).

σων μαζικής επικοινωνίας και μαζικής κινητοποίησης, λατρεία της καινούργιας τεχνολογικής αποτελεσματικότητας, των νέων στρατιωτικών τακτικών και της τεχνολογίας, και ιδιαίτερη έμφαση στην αεροπορική και στην τεχνολογία των αυτοκινήτων.[35]

Αυτός ο κατάλογος, αν και μπορεί να επεκταθεί περισσότερο και να γίνει πιο λεπτομερής, καλύπτει τα κύρια σημεία. Σ' αυτούς που θεωρούν τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα ως δείκτη νεωτερικότητας, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η ενθάρρυνση των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων μεταξύ των αποικιοκρατούμενων και μειονοτικών λαών σε όλο τον κόσμο ήταν σχεδόν αποκλειστικά έργο των δυνάμεων της Τριμερούς.[36]

Η πιο εκτεταμένη επανεξέταση είναι αυτή του Ράινερ Τσίτελμαν, ο οποίος δίνει έμφαση στον πολυεκφρασμένο τελικό στόχο του Χίτλερ για την ανατροπή της υλιστικής καπιταλιστικής-αστικής τάξης και τον εκμοντερνιστικό χαρακτήρα της ουτοπίας του. Για τον Τσίτελμαν, ο Χίτλερ δεν είχε πραγματικό ενδιαφέρον για την υπεράσπιση της ατομικής ιδιοκτησίας, και στην πορεία σχεδίαζε μια σειρά οικονομικών εθνικοποιήσεων που θα έδιναν καινούργια αξία στη θέση της εργατικής τάξης και, ακόμα πιο σημαντικό, θα υπέτασσαν την οικονομία στην πολιτική. Το ενδιαφέρον του για την αγροτική και προβιομηχανική κοινωνία ήταν τακτικιστικό και περιστασιακό και ποτέ δεν επεδίωξε μια κυρίως αγροτική ουτοπία, όπως πολλοί τού έχουν καταλογίσει. Ο Τσίτελμαν συμπεραίνει ότι ο χαρακτήρας του καινούργιου Lebensraum στα ανατολικά στη σκέψη του Χίτλερ έχει κατανοηθεί στρεβλά, διότι προοριζόταν να είναι κυρίως πηγή τροφίμων και πρώτων υλών, υπηρετώντας την ενίσχυση του βιομηχανικού χαρακτήρα της γερμανικής ενδοχώρας.[37]

---

35. K.D. Bracher, *Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus Totalitarismus Demokratie* (Μόναχο, 1976), 60-78· του ιδίου, «Il nazional-socialismo in Germania: Problemi d'interpretazione», στο Bracher & Valiani, επιμ., *Fascismo*, 31-54. Ο κατάλογος που παρουσιάστηκε προηγουμένως είναι μια δική μου επαναδιατύπωση και όχι ακριβής αντιγραφή του Bracher. Βλ. επίσης, J. Ellul, *Autopsy of Revolution* (Νέα Υόρκη, 1971)· E. Weber, «Revolution? Counterrevolution? What Revolution?», *JCH*, 9:2 (Απρίλιος 1974), ανατυπωμένο στο *Fascism: A Reader's Guide*, επιμ. W. Laqueur (Μπέρκλεϊ, 1976), 435-67.

36. Αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να παραβλέψουμε τη δυναμική αντίθεση του Φράνκλιν Ρούσβελτ στον δυτικοευρωπαϊκό ιμπεριαλισμό ενώ συγκατένευε στον σοβιετικό ιμπεριαλισμό. Πρβλ. W.R. Louis, *Imperialism at Bay* (Νέα Υόρκη, 1978).

37. R. Zitelmann, *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs* (Αμβούργο, 1987)· Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus*.

Ο φασισμός ήταν κατά κύριο λόγο νεωτερικός, παρόλο που εμπεριείχε πολλά αρχαϊκά στοιχεία καθώς και στοιχεία αναχρονιστικής πολεμικής κουλτούρας. Το κύριο ενδιαφέρον του δεν ήταν ούτε αντινεωτερικό ούτε εκσυγχρονισμός per se, γιατί προώθησε πολλές νέες εκσυγχρονιστικές απόψεις και πολέμησε, ή θέλησε να αναπροσαρμόσει ριζικά, πολλές άλλες.[38] Πάνω απ' όλα ο φασισμός ήταν ένα προϊόν της νέας κουλτούρας και του έντονου διεθνούς κοινωνικού δαρβινισμού των αρχών του 20ού αιώνα, κανονικά (αν και όχι σε κάθε περίπτωση) προσηλωμένος στον πόλεμο και ένθερμος υποστηρικτής των θεμελιακών αλλαγών στη διεθνή σκηνή.

Μερικές φορές, η παγανιστική πολεμική του νοοτροπία ερχόταν σε σύγκρουση με τους κανόνες και τις διαδικασίες του εκμοντερνισμού, αλλά τα φασιστικά κράτη ενσωμάτωσαν πολύ γρήγορα και εντατικά λειτουργίες εξορθολογισμού και σύγχρονης ανάπτυξης. Αυτές ήταν θεμελιακές και άλυτες αντιφάσεις ενός κινήματος που ήταν το πιο αντιφατικό απ' όσα έχουν υπάρξει.

Πιθανόν το σημείο-κλειδί για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ φασισμού και εκμοντερνισμού να έγκειται στο γεγονός ότι ο φασισμός υπήρξε σημαντική δύναμη μόνο σ' εκείνες τις ευρωπαϊκές χώρες της δεύτερης φάσης που άργησαν να γίνουν μέλη των κρατικών και βιομηχανικών συστημάτων της Ευρώπης του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Ακόμα και η Γερμανία άργησε να εισέλθει στη διαδικασία πολιτικού εκσυγχρονισμού και ιμπεριαλιστικής επέκτασης, αν και προσέδωσε μεγάλη δυναμική στη βιομηχανία και την τεχνολογία. Ο φασισμός δεν ήταν ιδιαίτερα αρεστός στις παλιές κατεστημένες πολιτείες και τα οικονομικά συστήματα της Βόρειας και Βορειοδυτικής Ευρώπης. Αντιθέτως, ήταν πιο ελκυστικός στα καινούργια έθνη των δεκαετιών του 1860 και του 1870, στα οποία προσέφερε την επιτάχυνση των ρυθμών συσσώρευσης ισχύος, την ενότητα και την επέκταση. Παρ' όλ' αυτά, οι πιο χαρακτηριστικές του αξίες, που ήταν η εξύμνηση της ανδρείας, της βίας, του πολέμου και του έντονου εθνικισμού,

---

38. Ο Eric Dorn Brose έχει σημειώσει την ποικιλία των ίδιων των φασιστών: «Δεν υπάρχει ένας εκσυγχρονιστικός ή αντινεωτερικός φασισμός ή ναζισμός αν τους κρίνουμε με βάση τη στάση τους προς την τεχνολογία. Αντιθέτως, είναι προφανές ότι υπήρχαν πολυάριθμες και ανταγωνιστικές παραδόσεις και στα δύο κόμματα, που περιόριζαν τόσο τον Χίτλερ όσο και τον Μουσολίνι να είναι ανεκτικοί μ' αυτά τα δογματικά ερωτήματα. Κάθε κίνημα περιείχε α΄) αντιδραστικούς νεωτεριστές και τεχνοκράτες· β΄) ενθουσιώδεις υποστηρικτές της επιστροφής στη γη και τεχνοφοβικούς· και γ΄) χαρισματικούς ηγέτες που άφηναν χώρο για τη μηχανή σε έναν "μεταρρυθμισμένο" μεταβιομηχανικό κόσμο». Brose, «Il nazismo, il fascismo e la tecnologia», *SC*, 18:2 (Απρίλιος 1987), 387-405.

στόχευαν στον αγώνα για μια πολεμική ουτοπία και έναν ιδιαίτερο τύπο νεωτερικότητας, πέρα από την παράδοση, τον φιλελεύθερο καπιταλισμό ή τον κομουνιστικό υλισμό. Ο φασισμός προσπάθησε να ενισχύσει πολλές πλευρές της νεωτερικότητας, ενώ απέρριψε και τροποποίησε άλλες, στην αποτυχημένη πορεία για την πραγματοποίηση της εθνικιστικής-φυλετικής του ουτοπίας.[39] Τέλος, το πιο νεωτερικό στοιχείο του φασισμού ήταν το ότι «ήταν μια πολύ "νεωτερική" μορφή τυραννίας», ξεχωριστή από όλες τις άλλες.[40] Όποια και να ήταν τα κέρδη από την επιτάχυνση του εκμοντερνισμού των κοινωνικών, οικονομικών και τεχνολογικών δομών, «δεν μπορούν καν να συγκριθούν με το κόστος» το οποίο αξίωσαν.[41]

39. Για περαιτέρω συζήτηση, βλ. R. Griffin, *Modernity under the New Order: The Fascist Project for Managing the Future* (1944).

40. Robert Smelser, στο Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus*, 91.

41. *Ο.π.*, 327, παραθέτοντας τον Michael Prinz.

15

Στοιχεία μιας Αναδρομικής Θεωρίας του Φασισμού

Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΕΠΑΡΚΟΥΣ ΘΕΩΡΙΑΣ Ή ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΦΑΣΙΣΜΟΥ ΕΧΕΙ γενικά καταλήξει σε αποτυχία, έτσι που, με τα χρόνια, αυτό που έχει απομείνει μετά από τέτοιες συζητήσεις τείνει να μοιάζει, όπως λέει και ο ΜακΓκρέγκορ Νοξ, με τα απομεινάρια σε ένα ερημικό πολεμικό πεδίο γεμάτο καμένα ερείπια απ' άκρη σ' άκρη. Είναι πολύ εύκολο να δείξουμε ότι πολλές θεωρίες για το φασισμό δεν είναι έγκυρες είτε στην ολότητά τους είτε στα μέρη τους. Τείνουν κυρίως προς τον αναγωγισμό και τη μονοαιτιακότητα, και, με μεγαλύτερη ή μικρότερη ευκολία, μπορούμε είτε να τις ανασκευάσουμε είτε να καταδείξουμε την ανεπάρκειά τους. Επιπλέον, η πλειοψηφία αυτών που καταπιάνονται με το φασισμό δεν ασχολούνται κυρίως με μια κοινή ή συγκριτική κατηγορία διαφορετικών κινημάτων και/ή καθεστώτων, αλλά αναφέρονται αποκλειστικά ή κυρίως στον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό, πράγμα που μειώνει το εύρος εφαρμογής τέτοιων επιχειρημάτων.

Είναι αμφίβολο αν υπάρχει ένα μοναδικό κρυφό νόημα, μια κωδικοποιημένη εξήγηση ή ένα ειδικό «κλειδί» για την ερμηνεία του φασισμού. Ήταν ένα κοσμοϊστορικής σημασίας ευρωπαϊκό κίνημα των αρχών του 20ού αιώνα, ιδιαίτερα πολύπλοκο, που πυροδοτήθηκε από τις καινούργιες ιδέες και αξίες της πολιτισμικής κρίσης του fin de siècle και της ιδεολογίας του υπερεθνικισμού. Ο φασισμός πρέσβευε συγκεκριμένα πολιτικά και κοινωνικά δόγματα και οικονομικές προσεγγίσεις, αλλά οι τελευταίες δεν πήγαζαν από κάπου και δεν συνιστούσαν ένα απόλυτα διακριτό καινούργιο οικονομικό δόγμα. Τα φασιστικά κινήματα διέφεραν αρκετά μεταξύ τους περισσότερο απ' ό,τι τα διαφορετικά εθνικά κινήματα μέσα σε άλλα πολιτικά

Πίνακας 15.1. *Στοιχεία μιας αναδρομικής θεωρίας του φασισμού*

Πολιτισμικοί παράγοντες

1. Συγκριτικά ισχυρή επίδραση της πολιτιστικής κρίσης του fin de siècle
2. Προϋπάρχοντα σχετικά ισχυρά ρεύματα εθνικισμού
3. Αίσθηση κρίσης στις πολιτισμικές αξίες
4. Ισχυρή επιρροή της εκκοσμίκευσης (ή της πρόκλησης από αυτή)

Πολιτικοί παράγοντες

1. Ένα σχετικά καινούργιο κράτος, όχι παλιότερο από τρεις γενιές
2. Ένα πολιτικό σύστημα που για βραχύ χρονικό διάστημα προσεγγίζει τη φιλελεύθερη δημοκρατία αλλά υφίστατο για λιγότερο από μια γενιά
3. Ένα κατακερματισμένο ή έντονα πολωμένο κομματικό σύστημα
4. Μια σοβαρή πρότερη έκφραση του εθνικισμού
5. Ένας προφανής κίνδυνος, εσωτερικός ή εξωτερικός, από την Αριστερά
6. Αποτελεσματική ηγεσία
7. Σημαντικοί σύμμαχοι
8. Για τον τελικό θρίαμβο, μια κυβέρνηση που είναι τουλάχιστον ημιδημοκρατική τη στιγμή της ανόδου της στην εξουσία

Κοινωνικοί παράγοντες

1. Κατάσταση παρατεταμένης κοινωνικής έντασης ή σύγκρουσης
2. Μεγάλη μερίδα των εργατών και/ή των χωρικών-γαιοκτημόνων που είτε υποαντιπροσωπεύονται, είτε δεν αντιπροσωπεύονται, είτε βρίσκονται έξω από το κύριο κομματικό σύστημα
3. Έντονη δυσφορία μεγάλων τμημάτων της μεσαίας τάξης για το υπάρχον κομματικό σύστημα είτε γιατί υποαντιπροσωπεύονται είτε λόγω σημαντικών κομματικών/εκλογικών μεταστροφών
4. Ύπαρξη εβραϊκής μειονότητας

Οικονομικοί παράγοντες

1. Οικονομική κρίση που είτε οδηγεί στην αποδιάρθρωση είτε στην υπανάπτυξη, που αιτία της είναι ή υποτίθεται ότι είναι ο πόλεμος, η ήττα ή η «ξένη» κυριαρχία
2. Επαρκές επίπεδο πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης για να ουδετεροποιηθεί ο στρατός

Διεθνείς παράγοντες

1. Ύπαρξη σοβαρού προβλήματος ταπείνωσης, έντονη πάλη για την κατάκτηση κύρους και/ή υπανάπτυξη
2. Ύπαρξη ενός μοντέλου φασιστικού ρόλου

συστήματα. Ο φασισμός δεν ήταν φορέας καμιάς άλλης δύναμης, τάξης ή συμφερόντων ούτε η απλή αντανάκλαση κάποιας κοινωνικής τάξης, αλλά προϊόν ενός πλέγματος ιστορικών, πολιτικών, εθνικών και πολιτισμικών συνθηκών οι οποίες μπορούν να διασαφηνιστούν και να ορισθούν. Πάνω απ' όλα, ο φασισμός ήταν η πιο επαναστατική μορφή εθνικισμού στην Ευρώπη εκείνη την ιστορική περίοδο. Χαρακτηριστικά του γνωρίσματα ήταν η κουλτούρα του φιλοσοφικού ιδεαλισμού, η ισχύς της βούλησης, ο βιταλισμός, ο μυστικισμός και η ηθικιστική αντίληψη της θεράπουσας βίας, που εκφραζόταν ιδιαίτερα μέσω των στρατιωτικών αξιών, της εξωτερικής επιθετικότητας και της αυτοκρατορίας.

Επί τη βάσει μιας ευρείας επαγωγικής μελέτης των κύριων φασιστικών κινημάτων, είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε τα συστατικά στοιχεία ενός είδους αναδρομικής θεωρίας του φασισμού — δηλαδή της διασαφήνισης των ιδιαιτέρων περιστάσεων που θα έπρεπε να είχαν υπάρξει σε μια ευρωπαϊκή χώρα των αρχών του 20ού αιώνα και που θα επέτρεπαν την ανάπτυξη ενός σημαντικού φασιστικού κινήματος. Τέτοια κινήματα —που κέρδισαν την υποστήριξη του 20% ή και παραπάνω του εκλογικού σώματος— αναδύθηκαν μόνο σε πέντε χώρες: Ιταλία, Γερμανία, Αυστρία, Ουγγαρία και Ρουμανία. Οι άλλες δύο χώρες όπου αναπτύχθηκαν σημαντικά φασιστικά κινήματα ήταν η Ισπανία και η Κροατία. Όμως ο ισπανικός φασισμός αναπτύχθηκε μόνο μετά την έναρξη της εσωτερικής πολιτικής κρίσης και του εμφυλίου πολέμου —περιστάσεις που συσκότισαν το ζήτημα εκεί—, ενώ στην Κροατία η Ουστάσι παρέμεινε ένα σχετικά μικρό κίνημα και μόνο μετά την κατάληψη της Γιουγκοσλαβίας από τον Χίτλερ ανατέθηκε η διακυβέρνηση στον Πάβελιτς, ως δεύτερη επιλογή.

Τα στοιχεία μιας τέτοιας αναδρομικής θεωρίας θα εμπεριείχαν πολλούς τέτοιους παράγοντες συμπεριλαμβανομένων των πολιτισμικών, πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και διεθνών παραγόντων (βλ. Πίνακα 15.1). Προφανώς όλοι αυτοί οι παράγοντες δεν υπεισέρχονταν σε όλες τις περιπτώσεις ανάπτυξης ενός σημαντικού φασιστικού κινήματος, η πλειοψηφία όμως αυτών των παραγόντων υπεισέρχεται — και η απουσία συγκεκριμένων παραγόντων μπορεί να εξηγεί σε τελική ανάλυση την αποτυχία ενός ή δύο από τα πιο ισχυρά κινήματα.

Οι πολιτισμικές απαρχές του φασισμού βρίσκονται σε συγκεκριμένες ιδέες του τέλους του 19ου αιώνα και στην πολιτισμική κρίση του fin de siècle. Τα κεντρικά δόγματά του ήταν ο έντονος εθνικισμός, ο μιλιταρισμός και ο διεθνής κοινωνικός δαρβινισμός με τη μορφή με την οποία διαδόθηκε ευρέως μεταξύ της γενιάς του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην ευρύτερη Κε-

ντρική Ευρώπη. Τα δόγματα αυτά συνταιριάστηκαν με τα σύγχρονα φιλοσοφικά και πολιτισμικά ρεύματα του νεοϊδεαλισμού, του βιταλισμού και του ακτιβισμού, καθώς επίσης και με τη λατρεία του ήρωα. Ο φασισμός αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στις περιοχές της Κεντρικής Ευρώπης όπως η Γερμανία, η Ιταλία και τα διάδοχα κράτη της Αυστροουγγαρίας που επηρεάστηκαν ιδιαίτερα από αυτά τα πολιτισμικά ρεύματα. Απαντούσε, αν και σε διαφορετική έκταση, και εκτός της ευρύτερης Κεντρικής Ευρώπης, αλλά, σε άλλες περιοχές, άλλα πολιτισμικά ρεύματα αντιπαρατέθηκαν αποτελεσματικά στο φασισμό. Η επίδρασή του στη Γαλλία θα μπορούσε να είναι σχεδόν τόσο μεγάλη όσο και στην Κεντρική Ευρώπη, αφού κάποιες από αυτές τις αντιλήψεις είχαν τις ρίζες τους εκεί. Όμως, γενικά, η επίδρασή του στη Γαλλία ήταν μικρότερη επειδή οι ιδέες του αντισταθμίστηκαν από άλλα στοιχεία και επειδή γενικότερα εκεί η αίσθηση της κρίσης ήταν λιγότερο έντονη. Επιπλέον, η πλειοψηφία των υπόλοιπων μεταβλητών είχε ισχνή παρουσία στη Γαλλία. Η περίπτωση της Ρουμανίας είναι κατά κάποιον τρόπο ιδιαίτερη, αφού εκεί η κρίση του fin de siècle φαίνεται ότι αρχικά ήταν λιγότερο έντονη. Εντούτοις, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η γενική αίσθηση της κρίσης μεταξύ της μικρής ρουμανικής ιντελιγκέντσιας κατέστη εντονότερη. Μια μαρξιστικού τύπου απάντηση ήταν αναποτελεσματική για εγχώριους πολιτικούς και γεωπολιτικούς λόγους, ενώ ο πιο μετριοπαθής εθνικιστικός λαϊκισμός αποδείχθηκε αναποτελεσματικός. Η Ισπανία ήταν μια άλλη περιφερειακή χώρα στην οποία οι επιδράσεις της κρίσης του fin de siècle ήταν πιο ασθενείς, και στην πραγματικότητα ο φασισμός εκεί είχε μικρή παρουσία πριν από την τελική κατάρρευση του 1936.

Ο φασισμός δεν μπορούσε να γίνει μια μεγάλη δύναμη σε χώρες όπου δεν προϋπήρξε μια σχετικά σημαντική εθνικιστική ιδεολογία ή κίνημα, τουλάχιστον κατά μισή γενιά ή και περισσότερο. Ένα τόσο ριζοσπαστικό και έντονο δόγμα μπορούσε να αποκτήσει δυναμική μόνο ως το δεύτερο στάδιο μιας συνεχούς εθνικής εγρήγορσης και κινητοποίησης. Αυτό ίσχυε για όλες τις περιπτώσεις δυναμικών φασιστικών κινημάτων. Έτσι, η πλήρης απουσία ενός πρότερου εθνικιστικού κινήματος στην Ισπανία αποτέλεσε σημαντικό πρόβλημα για τη Φάλαγγα, που δεν μπορούσε να ξεπεραστεί κάτω από τις ημικανονικές πολιτικές συνθήκες.

Επίσης, φαίνεται ότι ο φασισμός χρειαζόταν εκείνο τον πολιτισμικό χώρο που ήταν αποτέλεσμα της διαδικασίας εκκοσμίκευσης, αλλιώς δεν μπορούσε να φέρει εις πέρας την πρόκληση κάποιου τύπου εκκοσμίκευσης, όπως συνέβη σε μία ή δύο περιπτώσεις. Αντιστρόφως, στις περισσότερες από τις ήδη κοσμικές σε μεγάλο βαθμό χώρες, ο φασισμός δεν αποτελούσε

πρόκληση είτε επειδή η διαδικασία εκκοσμίκευσης είχε ήδη πραγματοποιηθεί αποτελεσματικά είτε επειδή οι περισσότερες από τις υπόλοιπες προϋποθέσεις δεν υπήρχαν. Σε κάποιες κεντροευρωπαϊκές χώρες κατόρθωσε να εκμεταλλευτεί το χώρο που άφησε η εκκοσμίκευση, ενώ σημείωσε μικρότερη επιτυχία σε μη εκκοσμικευμένες περιοχές. Στην Ισπανία, ο πολιτικός καθολικισμός θέλησε να αντιμετωπίσει κατά πρόσωπο την πρόκληση της αριστερής εκκοσμίκευσης και υπό ημικανονικές πολιτικές συνθήκες δεν είχε ανάγκη το φασισμό. Στη Ρουμανία, εντούτοις, ήταν ο ίδιος ο φασισμός αυτός που παρουσιάστηκε ως η κύρια πρόκληση απέναντι στην εκκοσμίκευση, δημιουργώντας έναν υβριδικό θρησκευτικό φασισμό, αναγκαστικά ημιαιρετικού χαρακτήρα. Τα κύρια φασιστικά κινήματα ήταν αντικληρικά και στη βάση τους ακόμα και αντιθρησκευτικά, αλλά αυτό δεν ίσχυε στις, γεωγραφικά και αναπτυξιακά, πιο περιφερειακές περιοχές. Ως κύριο παράδειγμα ενός κατ' όνομα θρησκευτικού ή χριστιανικού φασισμού, η Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ήταν το πιο ανώμαλο φασιστικό κίνημα, αφού ο κάπως αιρετικός ή δυνητικά σχισματικός χαρακτήρας του μυστικισμού της δεν απέτρεψε την περίεργη θρησκευτικότητά της.

Εν πάση περιπτώσει, τα σημαντικά φασιστικά κινήματα εμφανίσθηκαν σε σχετικά καινούργια κράτη, κανένα παλαιότερο των τριών γενεών. Γενικότερα, ο φασισμός ήταν ένα φαινόμενο των καινούργιων χωρών των δεκαετιών του 1860 και του 1870 —Ιταλία, Γερμανία, Αυστρία, Ουγγαρία και Ρουμανία—, των ανεκπλήρωτων αγώνων τους για την επίτευξη κύρους, των ηττών και των στερήσεών τους και των αργοπορημένων στην ανάπτυξή τους πολιτικών τους συστημάτων. Κάποιες φορές ο φασισμός θεωρήθηκε ως προϊόν της παρακμάζουσας φιλελεύθερης δημοκρατίας, όμως αυτή η αντίληψη μπορεί να είναι παραπλανητική. Δεν υπήρξε περίπτωση χώρας που να υποτάχθηκε στο φασισμό, της οποίας το φιλελεύθερο δημοκρατικό σύστημα εγκαθιδρύθηκε πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ή υφίστατο για μια ολόκληρη γενιά. Ο φασισμός υπήρξε ως σημαντικό φαινόμενο μάλλον σε συγκεκριμένες καινούργιες χώρες στην περίοδο της αρχικής μετάβασης ή, στο τέλος αυτής της μετάβασης, σε ένα φιλελεύθερο δημοκρατικό σύστημα που δεν είχε ακόμα σταθεροποιηθεί. Ταυτοχρόνως, και φαινομενικά παραδόξως, συνθήκες που πλησίαζαν αυτές της φιλελεύθερης δημοκρατίας ήσαν στην πραγματικότητα αναγκαίες για την ανάπτυξη και άνθηση των φασιστικών κινημάτων. Δεν λειτούργησαν ως κομουνιστικού τύπου εξεγέρσεις αλλά ως ευρύτερα ευρωπαϊκά εθνικιστικά κινήματα τα οποία είχαν ανάγκη τις ελευθερίες για την κινητοποίηση των μαζών — οι συνθήκες που προσέφεραν τέτοιες ελευθερίες ήταν μόνον αυτές των φι-

λελεύθερων δημοκρατιών ή κάποιων συστημάτων που τις προσέγγιζαν.

Μια άλλη εμφανώς αναγκαία συνθήκη ήταν ο κατακερματισμός, η διαίρεση ή η έντονη πόλωση του πολιτικού συστήματος. Χώρες με σταθερά κομματικά συστήματα όπως η Βρετανία, η Γαλλία και οι Κάτω Χώρες, ήταν σε μεγάλο βαθμό απρόσβλητες στο φασισμό. Τα μεγάλα φασιστικά κόμματα είχαν την ανάγκη αφενός της προετοιμασίας του εδάφους από κάποιο έντονα εθνικιστικό κίνημα και αφετέρου ενός υψηλού βαθμού κατακερματισμού ή χάσματος μεταξύ των υπόλοιπων δυνάμεων. Ίσως η άνοδος του Σταυρού-Βέλους στην Ουγγαρία, στα τέλη της δεκαετίας του '30, να αποτελεί την εξαίρεση του κανόνα, όντας σε μια κατάσταση όπου το κυβερνητικό κόμμα του Χόρθι απολάμβανε ακόμα μια τυπική πλειοψηφία. Στην καλύτερη των περιπτώσεων όμως το σύστημα αυτό ήταν μια ημιφιλελεύθερη δημοκρατία. Το ελιτιστικό κυβερνόν κόμμα γινόταν όλο και λιγότερο δημοφιλές και διατηρούσε τη θέση του μόνον μέσα από σοβαρούς εκλογικούς περιορισμούς που συνοδεύονταν από στοιχεία διαφθοράς. Ο φασισμός (ή για την ακρίβεια οι διάφοροι εθνικοσοσιαλισμοί της ουγγρικής νομενκλατούρας) έγινε έτσι το κύριο όχημα για την πολύ βαθιά λαϊκή διαμαρτυρία που δεν είχε άλλες διεξόδους έκφρασης. Η δομή του ουγγρικού εκλογικού συστήματος ήταν ριζικά διαφορετική από αυτή των περισσότερων άλλων ευρωπαϊκών κοινοβουλευτικών καθεστώτων.

Η ύπαρξη μιας —πραγματικής ή υποτιθέμενης— απειλής από τα αριστερά συχνά θεωρείται αναγκαία για την άνοδο των φασιστικών κινημάτων, και αυτό σε γενικές γραμμές είναι ακριβές. Ο ιταλικός φασισμός πολύ πιθανόν να μην είχε θριαμβεύσει ποτέ χωρίς το φάσμα και την πραγματικότητα του επαναστατικού κοινωνικού μαξιμαλισμού. Η Γερμανία είχε το μεγαλύτερο κομουνιστικό κόμμα στην Ευρώπη έξω από τη Σοβιετική Ένωση — και πολλοί το θεωρούσαν ως απειλή. Στα μυαλά των υπολοίπων, η ευρεία βάση υποστήριξης που απολάμβαναν οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες ενέτεινε περισσότερο το πρόβλημα. Η ακόμα μεγαλύτερη δύναμη του σοσιαλισμού στην Αυστρία ήταν αρχικά ένας βασικός καταλυτικός παράγοντας, ενώ ο Ισπανικός Εμφύλιος αντιπροσωπεύει την αποκορύφωση της πόλωσης Αριστεράς-Δεξιάς.

Αντιθέτως, και εκ πρώτης όψεως, φαίνεται ότι η Αριστερά δεν έπαιξε τόσο σημαντικό ρόλο στην Ουγγαρία και τη Ρουμανία, αλλά θα πρέπει να λάβουμε υπόψη συγκεκριμένα γνωρίσματα της πολιτικής σκηνής σ' αυτές τις χώρες. Στις αρχές του Μεσοπολέμου, η Ουγγαρία ήταν η μόνη χώρα έξω από τη Σοβιετική Ένωση που τη διακυβέρνηση κατείχε ένα επαναστατικό κομουνιστικό καθεστώς. Αυτό άφησε το στίγμα του στην ουγγρική

πολιτική σκηνή της επόμενης γενεάς, και γενικότερα όξυνε τον αντικομουνισμό και τα αντιαριστερά αισθήματα. Βοήθησε επίσης στη δημιουργία συνθηκών τέτοιων όπου μόνον ένα ριζοσπαστικό μη αριστερό κίνημα —όπως αυτό του ουγγρικού εθνικοσοσιαλισμού— θα είχε τόσο την ελευθερία όσο και τη γοητεία για να κινητοποιήσει σε ευρεία έκταση την κοινωνική δυσαρέσκεια. Στη Ρουμανία, το Κομουνιστικό Κόμμα καταπνίγηκε αποτελεσματικά και οι σοσιαλιστές ήσαν αδύναμοι, αλλά η Ρουμανία είχε τώρα πια κοινά σύνορα με τη Σοβιετική Ένωση, η οποία επί της αρχής δεν αναγνώρισε ποτέ τη ρουμανική κατοχή της Βεσαραβίας. Έτσι, ο αντικομουνισμός παρέμεινε ένα ισχυρό στοιχείο στη ρουμανική πολιτική σκηνή και η κατάληψη από τους Σοβιετικούς της Βεσαραβίας και της Μπουκοβίνας το 1940 (μαζί με την παραχώρηση μεγάλου μέρους της Τρανσιλβανίας από τον Χίτλερ στην Ουγγαρία) δημιούργησε τις συνθήκες μεγάλου τραύματος, τις οποίες εκμεταλλεύτηκε ο Αντονέσκου και έπειτα η Λεγεώνα για να μπορέσουν να ανέλθουν στην εξουσία.

Τα φασιστικά κινήματα δεν διέφεραν από τις άλλες πολιτικές ομάδες στην ανάγκη τους για αποτελεσματική ηγεσία. Στην πραγματικότητα, λόγω των αυταρχικών τους αρχών, είχαν την ανάγκη ενός ισχυρού ηγέτη —με κάποιο βαθμό ικανοτήτων— περισσότερο απ' ό,τι οι φιλελεύθερες δυνάμεις. Δεν ήταν όλοι οι ηγέτες των μεγάλων φασιστικών κινημάτων χαρισματικοί ή ικανοί οργανωτές. Ο Ζαλάσι αποτελεί ίσως το πιο χαρακτηριστικό αρνητικό παράδειγμα. Αλλά, σε πολλές περιπτώσεις, η ηγεσία αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα για τη σχετική επιτυχία του κινήματος, ακόμα και αν πιο καθοριστικοί ήταν άλλοι παράγοντες. Η διαφορά μεταξύ της σχετικής επιτυχίας ενός Μόσλεϊ και ενός Ζαλάσι, παραδείγματος χάριν, δεν έγκειται στα αντίστοιχα ταλέντα τους αλλά στις τελείως διαφορετικές συνθήκες των δύο χωρών.

Όσο πιο ψηλά ανερχόταν ένα φασιστικό κίνημα, τόσο πιο σημαντικό ήταν το ζήτημα της ηγεσίας. Αποκτούσε ζωτική σημασία σε κάθε σοβαρή προσπάθεια κατάληψης της εξουσίας, εκτός από τις περιπτώσεις που ο Χίτλερ ανέθετε την εξουσία σε ανδρείκελα περιορισμένων ικανοτήτων όπως ο Πάβελιτς και ο Ζαλάσι. Όταν στον Χόρια Σίμα, έναν μάλλον ανίκανο ηγέτη, απονεμήθηκε μερίδιο της εξουσίας στη Ρουμανία, στάθηκε αδύνατο είτε να τη σταθεροποιήσει είτε να την επεκτείνει. Λόγω του θεσμοποιημένου χαρακτήρα της ευρωπαϊκής πολιτικής, τα φασιστικά κόμματα δεν μπόρεσαν να χρησιμοποιήσουν ανατρεπτικές τακτικές· έτσι οι σύμμαχοι ήταν σε κάθε περίπτωση εκ των ων ουκ άνευ για την κατάληψη της εξουσίας. Κανένας φασίστας ηγέτης δεν κατέλαβε ποτέ την εξουσία αποκλειστικά

μόνος του, όντας απλώς ηγέτης ενός φασιστικού κινήματος. Αφού υπήρχε ανάγκη για ημινόμιμες τακτικές, ενώ ακόμα και τα πιο δημοφιλή φασιστικά κινήματα ποτέ δεν κέρδισαν την απόλυτη πλειοψηφία, οι σύμμαχοι —που σχεδόν πάντοτε προέρχονταν από την αυταρχική Δεξιά— ήταν απαραίτητοι για να φέρουν έναν φασίστα ηγέτη στην εξουσία και ακόμα, μέχρις ενός σημείου, για να τον βοηθήσουν να επεκτείνει αυτή την εξουσία.

Η εξασθένηση των δημοκρατικών διαδικασιών και της συναίνεσης ενδυνάμωνε το φασισμό· και πάλι, όμως, γι' αυτά τα κινήματα παρέμενε σημαντική η διατήρηση κάποιου βαθμού πλουραλισμού και αντιπροσωπευτικών διαδικασιών μέχρι τη στιγμή της αρχικής κατάληψης της εξουσίας. Κανένας φασίστας ηγέτης δεν ήλπιζε να καταλάβει την εξουσία (και πάλι με τη σταθερή εξαίρεση των ανδρείκελων του Χίτλερ) χωρίς συνθήκες τουλάχιστον σχετικής ελευθερίας — ακόμα και αν απείχαν πολύ από την αγνότερη συνταγματική δημοκρατία. Αυταρχικές κυβερνήσεις έκλεισαν την πόρτα στο φασισμό σε Αυστρία και Πορτογαλία, στη Γαλλία του Βισί και σε αρκετές ανατολικοευρωπαϊκές χώρες. Αυταρχικές κυβερνήσεις, επίσης, ήλεγξαν και περιόρισαν τη συμμετοχή των φασιστών στην εξουσία σε Ρουμανία και Ισπανία, υποτάσσοντάς τους στην τελευταία και σταδιακά εξαλείφοντάς τους τελείως στην πρώτη.

Σε σχέση τώρα με τη διεθνή κατάσταση της χώρας, σημαντικά φασιστικά κινήματα ρίζωσαν σε χώρες που υπέφεραν από σοβαρή εθνική ματαίωση και/ή φιλοδοξία, και σε μερικές περιπτώσεις από το συνδυασμό των δύο. Τα κλασικά παραδείγματα φασιστικών κινημάτων που ενδυναμώθηκαν βασιζόμενα σε μια αίσθηση αποστέρησης του εθνικού κύρους και ήττας ήταν ο γερμανικός και ο ουγγρικός εθνικοσοσιαλισμός. Σε μικρότερο βαθμό, και χωρίς να είναι η κύρια αιτία, ολόκληρο το σύμπλεγμα που προκλήθηκε από την αίσθηση μιας vittoria mutilata (ακρωτηριασμένης νίκης) παρακίνησε την άνοδο του κινήματος του Μουσολίνι στην Ιταλία. Στην Ισπανία, η Φάλαγγα ωφελήθηκε τελικά τόσο από την πρόκληση της επαναστατικής Αριστεράς το 1936 όσο και από τις έντονες, αν και παρανοϊκές, αντιλήψεις για το ρόλο των ξένων ιδεολογιών και εξουσιών. Για μια ακόμα φορά η ρουμανική περίπτωση παρουσιάζεται ως ανωμαλία, αφού, παρά τις επονείδιστες στρατιωτικές επιδόσεις, η Ρουμανία ήταν ένας από τους μεγαλύτερους νικητές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου· όχι μόνο διπλασίασε το μέγεθός της, αλλά της παραχωρήθηκε περισσότερο έδαφος απ' όσο μπορούσε να αφομοιώσει. Η αποστέρηση, όπως θεωρούνταν από τους Ρουμάνους, δεν πήγαζε από τη στρατιωτική ήττα ή την απώλεια εδαφών (όπως στη Γερμανία και την Ουγγαρία), αλλά από την αποτυχία της Ρουμανίας

να αποκτήσει αξιοπρέπεια, ανάπτυξη και εθνική ενότητα ή ενοποίηση, καθώς και από την υποτιθέμενη κατάρρευση στην κουλτούρα, τους θεσμούς και την πολιτική.

Ένας άλλος σημαντικός διεθνής παράγοντας ήταν η ύπαρξη στο εξωτερικό ενός φασιστικού ρόλου-υποδείγματος, τουλάχιστον στην περίπτωση όλων σχεδόν των κινημάτων, εκτός αυτών της Γερμανίας και της Ιταλίας. Κάθε φασιστικό κίνημα, για να ευημερήσει, έπρεπε να αναπτύξει αυτόχθονες ρίζες, αλλά για τα περισσότερα από αυτά τα εξωτερικά υποδείγματα ήταν παράγοντες ενθάρρυνσης — αφού μόνο στην Ιταλία και τη Γερμανία αναπτύχθηκαν απολύτως μόνα τους. Αντιθέτως, ήταν επίσης αλήθεια ότι ένα φασιστικό κίνημα που εξαρτιόταν κατά κύριο λόγο (παρά σε ένα δευτερεύον επίπεδο) από το εξωτερικό υπόδειγμα, την ιδεολογία, την έμπνευση ή τη χρηματοδότηση, δεν είχε πιθανότητες να αναπτυχθεί αρκετά από μόνο του. Έτσι, όλα τα απολύτως μιμητικά κινήματα —με την εξαίρεση του αυστριακού ναζισμού και, ίσως, τη μερική εξαίρεση των Ισπανών Φαλαγγιτών— απέτυχαν.

Καμία πλευρά της ανάλυσης των φασιστικών κινημάτων δεν έχει γεννήσει περισσότερες αντιπαραθέσεις απ' ό,τι το ζήτημα της κοινωνικής τους βάσης και των απαρχών τους. Είναι αλήθεια ότι οι δυνατότητες του φασισμού ήταν περιορισμένες σε σταθερές κοινωνίες όπου δεν υφίσταντο σοβαρές εσωτερικές εντάσεις. Ένα υψηλό επίπεδο εσωτερικής έντασης ή κοινωνικής σύγκρουσης ήταν απαραίτητο. Η συμφωνία όμως σταματάει εδώ. Υπάρχει σχετική συναίνεση στο ότι οι κατώτερες μεσαίες τάξεις ήταν για το φασισμό το πιο αποφασιστικό κοινωνικό στρώμα, αλλά ακόμα και αυτό έχει μάλλον υπερτονιστεί. Ο ιταλικός φασισμός, για παράδειγμα, είχε κατά προσέγγιση την ίδια υποστήριξη από τους εργάτες, τους γαιοκτήμονες και τους εργάτες γης, στη διάρκεια της ανόδου του, όσο και από τις κατώτερες μεσαίες τάξεις, με τις μεσαίες τάξεις να κυριαρχούν στα μέλη μόνον έπειτα από την εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Η βαρύτητα της κάθε τάξης ποίκιλλε ανάλογα με την περίπτωση και τη χώρα. Οι κατώτερες μεσαίες τάξεις ήταν η πιο σημαντική κοινωνική μερίδα για τα κινήματα της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Ιταλίας και πιθανόν της Ισπανίας. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η αποτυχία αντιπροσώπευσης ή επαρκούς ενσωμάτωσης των κατώτερων μεσαίων τάξεων στο φιλελεύθερο σύστημα ήταν σημαντικό γεγονός, όπως επίσης σημαίνουσας σημασίας γεγονός ήταν ο κατακερματισμός των μεσοαστικών κομμάτων στη Γερμανία και την Ισπανία.

Στην Ουγγαρία και την Πολωνία ο ρόλος των μεσαίων και των ανώτερων τάξεων ήταν σημαντικός κυρίως για την ηγεσία. Τα απλά μέλη είχαν

πολύ περισσότερες πιθανότητες να είναι χωρικοί και εργάτες. Σ' αυτές τις χώρες, ήταν η αποτυχία της ενσωμάτωσης ή της εκπροσώπησης των κατώτερων τάξεων που παρείχε το κατάλληλο πεδίο για μαζική στρατολόγηση.

Στις περισσότερες των περιπτώσεων, η ύπαρξη εβραϊκής μειονότητας ήταν επίσης σημαντική για την ανάπτυξη του κινήματος. Στην Ιταλία όμως αυτό δεν έπαιξε κανένα ρόλο, αφού το ίδιο το φασιστικό κόμμα είχε έναν δυσανάλογα μεγάλο αριθμό Εβραίων. Αντιθέτως, στην Πολωνία και τη Λιθουανία η παρουσία εβραϊκών μειονοτήτων το ίδιο μεγάλων ή μεγαλύτερων από αυτών της Ουγγαρίας και της Ρουμανίας δεν «προκάλεσε» σημαντικά φασιστικά κινήματα, παρ' όλη την έντονη παρουσία ενός λιγότερο δολοφονικού αντισημιτισμού. Και πάλι, κανένας παράγοντας δεν είναι αποφασιστικός από μόνος του, αλλά μόνο στο βαθμό που συγκλίνει ή αδυνατεί να συγκλίνει με άλλους παράγοντες.

Όσον αφορά την οικονομική δομή, την επιρροή ή την ανάπτυξη, δεν μπορεί να βρεθεί κάποιος κοινός παράγοντας για όλα τα σημαντικά φασιστικά κινήματα. Ένα από αυτά τα κινήματα ήταν ισχυρότατο σε μια από τις πιο «μορφωμένες» και ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες και άλλο στην πιο «αμόρφωτη» και οπισθοδρομική χώρα. Αυτοί που επιζητούν μια εξήγηση για την κοινωνική και οικονομική βάση του χιτλερισμού αναφέρονται συχνά στον αρκετά μεγάλο αριθμό ανέργων στη Γερμανία του 1930-33, αλλά το ίδιο υψηλά ποσοστά υπήρχαν σε διάφορες άλλες χώρες που δεν ανέπτυξαν σημαντικά φασιστικά κινήματα, και το ποσοστό ήταν περίπου παρόμοιο με αυτό της δημοκρατικής Αμερικής του Χούβερ και του Ρούσβελτ.

Το μόνο κοινό οικονομικό στοιχείο ήταν ότι σε όποια χώρα υπήρξε ένα ισχυρό κίνημα υπήρχε επίσης έντονη η αντίληψη ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση πήγαζε όχι απλώς από συνήθεις εσωτερικές αιτίες αλλά και από τη στρατιωτική ήττα και/ή την ξένη εκμετάλλευση. Όσο πιο χαμηλά στην κλίμακα της ανάπτυξης, τόσο πιο έντονο το οικονομικό μίσος για την «καπιταλιστική πλουτοκρατία».

Ένας παράγοντας που αφορούσε το επίπεδο της ανάπτυξης και ήταν πιο ξεκάθαρος ήταν η ανάγκη της χώρας να επιτύχει ένα συγκεκριμένο επίπεδο οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης, στην οποία ο στρατός δεν έπαιζε πια τον κύριο ρόλο στις πολιτικές αποφάσεις. Αλλιώς, εάν ο στρατός κυριαρχούσε πολιτικά, θα μπορούσε να είχε θέσει βέτο στις κυβερνήσεις του Μουσολίνι και του Χίτλερ ως άσχετες, ακόμα και ζημιογόνες. Ήταν αυτές οι στρατιωτικές δυνάμεις που κατά κύριο λόγο κατέπνιξαν το φασισμό στην Ανατολική Ευρώπη.

Κανένας από τους παράγοντες που παρέχουν στοιχεία για μια αναδρο-

μική θεωρία δεν ήταν καθοριστικός από μόνος του ή ακόμα σε συνδυασμό με έναν ή δύο άλλους. Η ανάπτυξη του φασισμού σε μια συγκεκριμένη χώρα της περιόδου του Μεσοπολέμου απαιτεί τη σύγκλιση της πλειονότητας αυτών των παραγόντων.

Αν θέλουμε να αναδιατυπώσουμε την αναδρομική προσέγγιση με απλούστερους όρους, μπορούμε να πούμε ότι οι αναγκαίες συνθήκες για την ανάπτυξη ενός σημαντικού φασιστικού κινήματος εμπεριέχουν ισχυρές επιδράσεις από την πολιτισμική κρίση του fin de siècle μέσα σε μια κατάσταση υποτιθέμενα αυξανόμενου πολιτισμικού αποπροσανατολισμού· την ιστορική ύπαρξη κάποιου είδους οργανωμένου εθνικισμού πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· την υποτιθέμενη έλλειψη αξιοπρέπειας, την ταπείνωση όσον αφορά το status και την ήττα στο διεθνές επίπεδο· ένα κρατικό σύστημα σχετικά καινούργιο που μόλις έχει αρχίσει να εισέρχεται ή μόλις εισήλθε στο πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας· μια κατάσταση αυξανόμενου πολιτικού κατακερματισμού· μεγάλες μερίδες των εργατών ή των μικροαστών που είτε θεωρούσαν ότι δεν αντιπροσωπεύονταν είτε είχαν χάσει την εμπιστοσύνη τους στα υπάρχοντα κόμματα· και την οικονομική κρίση που θεωρούνταν ότι πηγάζει σε μεγάλο βαθμό από την εξωτερική ήττα ή την εκμετάλλευση.

Όπως έχουν εξηγήσει και οι Νόλτε, Μόσε, Βέμπερ και Γκρίφιν, ο φασισμός ήταν ένα καινούργιο επαναστατικό κοσμοϊστορικό φαινόμενο, με δική του ιδεολογία και ένα δικό του σύνολο φιλοδοξιών. Ήταν επίσης το προϊόν συγκεκριμένων εθνικών ιστοριών, περιοριζόμενο κατά κύριο λόγο στα καινούργια έθνη της δεκαετίας του 1860 — καινούργια κρατικά συστήματα που δεν μπόρεσαν να δημιουργήσουν μια αυτοκρατορία και να αποκτήσουν κάποιο κύρος και, σε μερικές περιπτώσεις, ακόμα και λογικό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης. Επαρκείς συνθήκες για τη δημιουργία ισχυρών φασιστικών κινημάτων υπήρχαν μόνο σ' αυτές τις χώρες· η μοναδική εξαίρεση ήταν η ξαφνική άνοδος του φασισμού στην Ισπανία εν μέσω της ιδιαίτερης εμφυλιοπολεμικής κρίσης του 1936 — από μόνη της μια επαρκής εξήγηση γι' αυτή την προφανή ανωμαλία στην Ευρώπη της δεκαετίας του 1930.

Αντιθέτως, επαρκείς συνθήκες για την ανάπτυξη φασιστικών κινημάτων έχουν πάψει να υπάρχουν από το 1945, ακόμα και αν ο αριθμός των νεοφασιστών ή των υποτιθέμενων νεοφασιστικών κινημάτων στη διάρκεια του προηγούμενου μισού αιώνα είναι πιθανώς μεγαλύτερος από τον αριθμό των αυθεντικών φασιστικών κινημάτων της περιόδου 1920-45. Αυτή η τελευταία ανωμαλία στην ιστορία, ενός φαινομενικά τόσο πολύπλοκου και αντιφατικού πολιτικού φαινομένου, θα μελετηθεί στον Επίλογο.

Είναι μάλλον σωστό να αποκαλέσουμε την περίοδο 1919-45 «εποχή του φασισμού», υπό την έννοια ότι ο φασισμός ήταν το πιο πρωτότυπο και δυναμικό νέου τύπου ριζοσπαστικό κίνημα εκείνων των ετών και ότι η Γερμανία για κάποια χρονική περίοδο κατέστη το κυρίαρχο κράτος στην Ευρώπη. Η φράση, εντούτοις, είναι ανακριβής εάν θεωρηθεί ότι υπονοεί πως ο φασισμός έγινε η κυρίαρχη πολιτική δύναμη της περιόδου, εφόσον οι αντιφασίστες πάντοτε υπερτερούσαν. Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες ο αντιφασισμός προηγήθηκε του φασισμού, και στους κύκλους των Ιταλών σοσιαλιστών —όταν αντιπολιτεύονταν τον πρώιμο «κοινωνικό σοβινισμό» του Μουσολίνι— σχεδόν προηγήθηκε του ίδιου του αρχικού φασισμού. Μέχρι το 1939, στο σύνολο της Ευρώπης, οι αντιφασίστες, τόσο οι ψηφοφόροι όσο και οι ακτιβιστές, πάντοτε υπερφαλάγγιζαν αριθμητικά τους φασίστες.

Κρίσεις και ημιεπαναστατικές καταστάσεις δεν διαρκούν για πολύ, και τα φασιστικά κινήματα δεν είχαν κάποια ξεκάθαρη κοινωνική τάξη ή σύνολο συμφερόντων που θα τα συντηρούσε. Ο εκθειασμός μιας πολιτικής στρατιωτικού τύπου μαζί με την ανάγκη για συμμάχους, όσο βραχυπρόθεσμη και αν ήταν η συμμαχία, περιόρισε κατά πολύ τις ευκαιρίες των φασιστών, καθώς επίσης και το χρόνο που είχαν στη διάθεση τους, απαιτώντας από αυτούς να καταλάβουν την εξουσία σε λιγότερο από μια γενιά, και σε μερικές περιπτώσεις μέσα σε λίγα μόνο χρόνια. Η εκστρατεία ενός φασιστικού κινήματος για την κατάκτηση της εξουσίας απειλούσε την πολιτική δομή μέσα στην οποία ενυπήρχε αυτό το κίνημα με μια κατάσταση πολιτικού πολέμου (αν και υπό κανονικές συνθήκες όχι ανατρεπτικού εμφύλιου πολέμου), πράγμα που ήταν πολύ διαφορετικό από τις συνήθεις κοινοβουλευτικές δραστηριότητες. Κανένα σύστημα δεν μπορεί να αντέξει για πολύ μια κατάσταση υποβόσκοντος πολέμου, ακόμη κι αν αυτός δεν έχει φτάσει στο επίπεδο της ανοιχτής εξέγερσης. Το σύστημα είτε υποκύπτει είτε υπερνικά την πρόκληση. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η φασιστική πρόκληση αποκρούστηκε, αν και μερικές φορές με το κόστος της εγκαθίδρυσης ενός πιο μετριοπαθούς αυταρχικού συστήματος. Όπως και να είναι, το 0,7% της λαϊκής ψήφου που κέρδισε η ισπανική Φάλαγγα στις εκλογές του 1936 ήταν πολύ πιο κοντά στον κανόνα απ' ό,τι το 38% που κέρδισαν οι ναζί το 1932.

Επίλογος

Νεοφασισμός: Ο Φασισμός του Μέλλοντός μας;

Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΑΠΕΤΥΧΕ ΝΑ ΓΙΝΕΙ ΜΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΕΣ ΚΙΝΗΤΗΡΙΕΣ ΔΥΝΑμεις του 20ού αιώνα, αλλά —όπως είπε νωρίτερα στα συμπεράσματά του ο Νόλτε— απέκτησε θεμελιακή σημασία για την Ευρώπη στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Εντούτοις, ακόμα και στην Ευρώπη, στις περισσότερες χώρες δεν κατόρθωσε να αποκτήσει ευρεία λαϊκή υποστήριξη. Η ολοκληρωτική του ήττα το 1945, που τα επόμενα χρόνια ακολουθήθηκε από σαρωτικές αλλαγές, σήμαινε ότι οι ίδιες φασιστικές μορφές δεν θα μπορούσαν να αναγεννηθούν αποτελεσματικά. Η ολοκληρωτική στρατιωτική καταστροφή έθεσε τέλος στις ιμπεριαλιστικές φιλοδοξίες των καινούργιων κρατών της δεκαετίας του '60, ενώ ο διπολισμός του Ψυχρού Πολέμου τερμάτισε τη «διεθνή αναρχία» των αρχών του 20ού αιώνα στην Ευρώπη. Η κατάπνιξη των πολιτικών ελευθεριών στην Ανατολή και η ανάπτυξη μιας σε μεγάλο βαθμό σταθερής δημοκρατίας στη Δύση δεν άφησε πολιτικό χώρο σε ριζοσπαστικές εναλλακτικές λύσεις, ενώ η μακρά και άνευ προηγουμένου ευημερία στη Δυτική Ευρώπη που ξεκίνησε γύρω στο 1950 απεσόβησε σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές εντάσεις. Στον μεταπολεμικό κόσμο οι μεγαλύτερες ανταγωνιστικές ιδεολογικές δυνάμεις μοιράζονταν έναν κοινό ουμανιστικό υλισμό, αποκλείοντας έτσι τόσο τον παλιό ιδεαλισμό όσο και το βιταλισμό. Ο θρίαμβος του ηδονιστικού και καταναλωτικού υλισμού αφαιρούσε το έδαφος από υπόγεια καλέσματα για επαναστατικό ασκητισμό και ιδεαλισμό — είτε φασιστικό είτε κομουνιστικό. Η γενική κρίση της εξουσίας στον δυτικό κόσμο, μαζί με τους ευρέως αποδεκτούς κανόνες ισότητας, τον αυξανόμενο κοινωνικό ατομισμό και την εξατομίκευση, ενέτειναν αυτή την τάση. Στη μεταπολεμική Ευρώπη,

όλες οι αναγκαίες προϋποθέσεις για τη δημιουργία του φασισμού, που συζητήσαμε στο Κεφάλαιο 15, εξαφανίστηκαν.

Παρ' όλ' αυτά, μολονότι ο φασισμός εξαφανίστηκε ως δύναμη, οι φασίστες παρέμειναν, αν και σε πάρα πολύ μικρούς αριθμούς. Ως ο πιο ιδιαίτερος νέος ριζοσπαστισμός του αιώνα, ο φασισμός άφησε ένα φαινομενικά μόνιμο, αν και πολύ περιορισμένο, πολιτισμικό υπόλειμμα. Έτσι, στη διάρκεια του προηγούμενου μισού αιώνα έχουν παρουσιαστεί περισσότερα φασιστικά και δεξιά ριζοσπαστικά γκρουπούσκουλα και οργανώσεις απ' ό,τι τη λεγόμενη εποχή του φασισμού, τον Μεσοπόλεμο.[1] Ως ένα βαθμό λόγω της αδυναμίας τους, έχουν δώσει έμφαση στις διεθνείς επαφές και στην αλληλοσύνδεση περισσότερο απ' ό,τι έκαναν τα κλασικά φασιστικά κινήματα, και έχουν βρει ομοϊδεάτες τους στις Ηνωμένες Πολιτείες και σε πολλά άλλα μέρη του κόσμου. Επιπλέον, μετά την κατάρρευση του κομουνισμού, φασιστικές και δεξιές ριζοσπαστικές ομάδες έχουν αρχίσει να γίνονται όλο και πιο δραστήριες στη Ρωσία και την Ανατολική Ευρώπη.

Στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, αποτελεί μια κοινή πρακτική των σοβαρών μελετητών να κατατάσσουν τις κυριότερες δυνάμεις του αυταρχικού εθνικισμού στην Ευρώπη υπό την κατηγορία της «ριζοσπαστικής Δεξιάς». Ακολουθώντας την αμερικανική πρακτική των κοινωνικών επιστημών, αυτή η ορολογία εισήλθε στη Γερμανία τη δεκαετία του '50, και από τότε χρησιμοποιείται ευρέως.[2] Η ανάγκη προσαρμογής σε μια θεμελιακά διαφορετική κατάσταση σήμαινε ότι αυτές οι ομάδες, οι οποίες ελπίζουν ότι μπορούν να κερδίσουν κάποια θέση μέσω του ανταγωνιστικού εκλογι-

1. Κάποιες από τις γενικές εργασίες που προσπαθούν να καλύψουν το νεοφασισμό είναι των: D. Eisenberg, *Fascistes et nazis d'aujourd'hui* (Παρίσι, 1963)· A. Del Boca & M. Giovana, *Fascism Today: A World Survey* (Νέα Υόρκη, 1969)· G. Gaddi, *Neofascismo in Europa* (Μιλάνο, 1974)· F. Laurent, *L'orchestre noir* (Παρίσι, 1978)· J.-M. Théolleyre, *Les neo-nazis* (Παρίσι, 1982)· M.N. Filatov & A.I. Ryabov, *Fashizm 80x* (Άλμα Άτα, 1983)· K. von Beyme, επιμ., «Right-Wing Extremism in Western Europe», ειδικό τεύχος του *West European Politics*, 11:2 (1988)· U. Backes, *Politischer Extrmismus in demokratische Verfassungsstaaten; Elemente einer normativen Rahmentheorie* (Οπλάντεν, 1989)· M. Kirfel & W. Oswalt, επιμ., *Die Rückkehr der Führer: Modernisierter Rechtsradikalismus in Westeuropa* (Βιένη, 1989)· F. Gress, H.-G. Jaschke & K. Schönekäs, *Neue Rechte und Rechtsextremismus in Europa* (Οπλάντεν, 1990)· G. Harris, *The Dark Side of Europe: The Extreme Right Today* (Εδιμβούργο, 1990)· C.T. Husbands, *Race and the Right in Contemporary Politics* (Λονδίνο, 1991)· P. Hainsworth, επιμ., *The Extreme Right in Europe and America* (Λονδίνο, 1991)· G. Ford, επιμ., *Fascist Europe* (Λονδίνο, 1993)· P.H. Merkl & L. Weinberg, *Encounters with the Contemporary Radical Right* (Μπόουλντερ, 1993).

2. Αυτό τονίστηκε από τον C.T. Husbands, «The State's Response to Far-Right Extremism», στο *The Radical Right in Western Europe*, επιμ. J. Munholland (υπό έκδ.).

κού παιχνιδιού στις σταθερές δημοκρατίες, έπρεπε να διαφοροποιήσουν σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις τους, έτσι ώστε, σε αντίθεση με τον ιστορικό φασισμό ή με τον πιο αυθεντικό νεοφασισμό, να δηλώνουν ανοιχτά ότι βρίσκονται στην άκρα Δεξιά του πολιτικού φάσματος. Η οικονομική ευημερία, ο τυπικός εξισωτισμός και το κοινωνικό κράτος έχουν εξαλείψει την πιο επαναστατική μορφή κοινωνικού επικοινωνιακού προσανατολισμού που χρησιμοποίησε ο ιστορικός φασισμός, κι έτσι τα καινούργια ριζοσπαστικά κινήματα απευθύνονται περισσότερο σε κατεστημένα συμφέροντα και δεν διακηρύσσουν επαναστατικές αλλαγές στην κοινωνική δομή. Επιπλέον, ακόμα και οι πιο ριζοσπαστικές και αυθεντικές νεοφασιστικές ομάδες αποδέχονται μερικές φορές τον ορισμό τους ως δεξιών — πράγμα που κανένας αυθεντικός φασίστας δεν θα είχε κάνει τη δεκαετία του 1920. Στην εποχή του μαζικού εξισωτισμού τα μηνύματά τους δεν παίζουν πια έναν τόσο επαναστατικό ρόλο. Για λόγους ευκολίας, η τριπλή ταξινόμηση σε φασιστική Δεξιά, σε ριζοσπαστική Δεξιά και σε μετριοπαθή αυταρχική Δεξιά που χρησιμοποιήθηκε σ' αυτό το βιβλίο μπορεί να εφαρμοστεί και στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, αν και με τη γενικότερη συμφωνία ότι οι λίγες αυτές ομάδες που είχαν πράγματι εκλογικές επιτυχίες μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ευκολότερα ως δεξιές παρά ως νεοφασιστικές. Ταυτοχρόνως, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η αλληλοδιείσδυση, οι αλληλοεπικαλύψεις μελών και η επικοινωνία μεταξύ αυτών των ομάδων είναι πολύ μεγαλύτερες απ' ό,τι των αντίστοιχων στη μεσοπολεμική περίοδο.[3]

Ο αριθμός των νεοφασιστικών και δεξιών ριζοσπαστικών ή αυταρχικών ομάδων στην πραγματικότητα αυξάνεται, με ανησυχητική και καλειδοσκοπική ποικιλία, ακολουθώντας τον βασικό κανόνα που λέει: «Όσο πιο ασήμαντα τόσο πιο πολλά». Ο Ρότζερ Γκρίφιν το θέτει ως εξής: Οι οργανώσεις αυτές χαρακτηρίζονται από «οργανωτική πολυπλοκότητα και ιδεολογική ετερογένεια».[4] Υπόκεινται συνεχώς σε διασπάσεις και πολλαπλές διαιρέσεις, στις οποίες ρέπουν οι ακραίες ριζοσπαστικές ομάδες είτε της Αριστεράς είτε της Δεξιάς.[5] Πολλές απ' αυτές δεν είναι παρά μικροσκοπι-

3. Μια λίγο πιο επεξεργασμένη ταξινόμηση μπορεί να βρεθεί στο R. Eatwell, «Neo-Fascism and the Right: Conceptual Conundrums?» στο Munholland, επιμ., *Radical Right*. O Roger Griffin παρουσιάζει ένα ακόμα πιο πολύπλοκο σχήμα ευφυούς σχεδιασμού, στο *The Nature of Fascism* (Λονδίνο, 1991), 161-69. Για περαιτέρω διαφοροποίηση μεταξύ των πραγματικών νεοφασιστικών κομμάτων και των νέων δεξιών ριζοσπαστικών ομάδων, βλ. P. Ignazi, «Nuovi e vecchi partiti di estrema destra in Europa», *Rivista Italiana di Scienza Politica*, 22:2 (Αύγουστος 1992), 293-333.

4. Griffin, *Nature of Fascism*, 170.

5. Ο πιο εκτενής κατάλογος και κατηγοριοποίηση τέτοιων ομάδων στα μέσα της δεκαε-

κοί κύκλοι ταραχοποιών· άλλες είναι εξαιρετικά μικρές παράνομες οργανώσεις.

Ακόμα και οι πιο αυθεντικές νεοφασιστικές ομάδες διαφέρουν σε αρκετά σημεία από τα ιστορικά κινήματα. Το πρώτο σημείο διαφοράς είναι ότι ο «μύθος της Ευρώπης» συνυπάρχει με τον εθνικιστικό μύθο για να προσφέρει μια νέα αντίληψη υπέρβασης προς έναν ευρύτερο και περισσότερο αλληλοεξαρτημένο κόσμο. Ο νεοφασισμός ορίζεται συχνά ως «ευρωφασισμός», όχι με την έννοια ότι είναι μετριοπαθής και κοινοβουλευτικός, όπως ο επονομαζόμενος ευρωκομουνισμός, αλλά με την έννοια της θεμελιακής αναφοράς του στο μύθο της «άριας Ευρώπης» ή κάποιου άλλου ορισμού της ιδεώδους ευρωπαϊκής ταυτότητας ως βασικού σημείου αναφοράς. Δεύτερον, ορισμένοι νεοφασίστες και κάποιοι νέοι ριζοσπάστες δεξιοί αποδίδουν επίσης μεγαλύτερη προσοχή στο δόγμα και τη θεωρία απ' ό,τι οι προκάτοχοί τους, αν και αυτό ισχύει για μικρό αριθμό ομάδων. Τέλος, μεταξύ των αυθεντικών νεοφασιστών, η τρομοκρατία παίζει πολύ πιο σημαντικό ρόλο απ' ό,τι για τον ιστορικό φασισμό. Η τρομοκρατία ως καθημερινή πρακτική ήταν κάτι σπάνιο για τον ιστορικό φασισμό και ξέχωρο από τις αντιπαραθέσεις στους δρόμους και τις δράσεις των ομάδων (αυτό που οι Γερμανοί αποκαλούν zusammenstöße). Η συχνή της χρήση από τις νεοφασιστικές ομαδούλες είναι μια αντανάκλαση της ακραίας αδυναμίας των τελευταίων και της έλλειψης πολιτικής προοπτικής — μια κατάσταση παρόμοια μ' αυτή των όμοιών τους αριστερών τρομοκρατικών ομάδων.

Οι γνήσιες νεοφασιστικές οργανώσεις, που ξεχωρίζουν από τα δεξιά ριζοσπαστικά πολιτικά κόμματα, διακηρύσσουν λίγο-πολύ τα ίδια βιταλιστικά, μη ορθολογικά και βίαια πιστεύω των ιδεολογικών προκατόχων τους —συχνά μάλιστα φτάνοντάς τα στα άκρα— και σε μερικές περιπτώσεις συνηγορούν για πιο εκτεταμένες επαναστατικές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές· αυτό όμως εντείνει απλώς την πλήρη περιθωριοποίησή τους. Διακηρύσσουν ένα είδος «απελευθερωτικού εθνικισμού» εναντίον της πρώην αμερικανορωσικής ηγεμονίας στην Ευρώπη, με στόχο μια καινούργια συνεργατική Ευρώπη, βασισμένη στον «ευρωφασισμό», οικοδομώντας μερικές φορές πάνω στο μύθο του «παν-ευρωπαϊσμού» που ανέπτυξαν τα Waffen-SS στα τελευταία χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Γι' αυτούς τους λόγους, μια πλήρης κατηγοριοποίηση του αυταρχικού εθνικισμού θα ξεκινούσε με τις μετριοπαθείς ομάδες που συνηγορούν υπέρ

τίας του '80 είναι του Ciaran O'Maoláin, στο *The Radical Right: A World Directory* (Λονδίνο, 1987).

ενός συγκεκριμένου αριθμού περιορισμών για την επίτευξη ενός μετριοπαθούς εθνικού αυταρχισμού. Στο βαθμό που τέτοιες ομάδες στρέφονται κυρίως εναντίον των μεταναστών, μπορούν να λειτουργήσουν μέσα στα πλαίσια του φιλελεύθερου κοινοβουλευτισμού. Στη συνέχεια, υπάρχουν οι δεξιές ριζοσπαστικές οργανώσεις που δεν μπορούν να εκφράσουν —και στην πραγματικότητα, σε αρκετές περιπτώσεις, δεν φαίνονται να θέλουν να εκφράσουν— τον φασιστικό εξτρεμισμό μέσα στις σταθερές δημοκρατίες. Αντ' αυτού, υποστηρίζουν δραστικότερες αλλαγές στα υπάρχοντα συστήματα για να γίνουν πιο εθνικιστικά και αυταρχικά.

Μπορούμε να διακρίνουμε διάφορα είδη νεοφασιστών. Η βασική τάση μεταξύ των αυθεντικών νεοφασιστών είναι να γίνονται νεοναζιστές παρά νεοφασίστες με τη μη νεοναζιστική έννοια. Συχνά αυτοπαρουσιάζονται ως «εθνικοί επαναστάτες» που διακηρύσσουν τη δημιουργία μιας νέας εθνικής κοινότητας, με ελεύθερες ιδιωτικές επιχειρήσεις, αυτόνομες συνεργατικές ομάδες παραγωγών και εθνικοποίηση των κύριων βιομηχανιών και των δημόσιων υπηρεσιών (μερικές φορές υποστηρίζοντας τη «συνδιαχείρηση» των βιομηχανιών από τους ιδιοκτήτες και τους εργάτες). Απαιτούν την απελευθέρωση της Ευρώπης από τους Αμερικάνους και τους Σοβιετικούς, δίνουν έμφαση στην οικογένεια, το δήμο και τα εθνικά συνδικάτα. Στα αριστερά τους βρίσκεται μια μικρή μειονότητα «αριστερών φασιστών» που υποστηρίζουν πιο ακραίες μορφές εθνικοσοσιαλισμού, με διάφορες εκδοχές όπως οι «αναρχοφασίστες» και μία ή περισσότερες ομαδούλες «ναζιστών-μαοϊκών». Η τάση προς τον «κοινωνικό ρατσισμό» είναι παρούσα στις περισσότερες από αυτές και είναι ένα χαρακτηριστικό που μοιράζονται με τα δεξιά ριζοσπαστικά κοινοβουλευτικά κόμματα. Περιφερειακά, μπορούμε να βρούμε κύκλους συζητήσεων που εμπλέκονται σε ένα είδος προπαγάνδας υπέρ του φασισμού χωρίς να είναι ιδιαίτερα δραστήριες πολιτικά. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι οι ομάδες που «αρνούνται το Ολοκαύτωμα».[6] Επίσης, ένα ακόμα ιδιαίτερο γνώρισμα του δεύτερου μισού του αιώνα είναι οι διάφορες «φασιστικές διεθνείς», αν και καμιά δεν έχει αναπτυχθεί σε σημαντική δύναμη. Αυτές καλύπτουν ένα φάσμα από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Κίνημα της δεκαετίας του '50, το σύνδεσμο Ευρωπαϊκή Νέα Τάξη και την πολιτική ένωση Νεανική Ευρώπη τις δύο επόμενες δεκαετίες, την αμερικανοβρετανική Παγκόσμια Ένωση των Εθνικοσοσιαλιστών

6. Βλ. R. Eatwell, «The Holocaust Denial: A Study in Propaganda Technique», στο *Neofascism in Europe*, επιμ. L. Cheles, R. Ferguson & M. Vaughan (Λονδίνο, 1991), 120-46.

της ίδιας περιόδου και την Παγκόσμια Συμμαχία των Εθνικών Επαναστατών που δημιουργήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '70.[7]

Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος όσον αφορά το νεοφασισμό αμέσως μετά το 1945 ήταν η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία στη Δυτική Γερμανία, οι πολίτες της οποίας μετά το 1949 απολάμβαναν τα δημοκρατικά δικαιώματα σε αντίθεση με τους συμπατριώτες τους στη σοβιετική ζώνη. Μια μελέτη του πληθυσμού στην αμερικανοκρατούμενη ζώνη πριν από το 1949 κατέληγε στο ότι το 15-18% του ενήλικου πληθυσμού μπορούσε να ενταχθεί στην κατηγορία των «μη αναδομημένων ναζιστών».[8] Το 1953, γκάλοπ του Δυτικογερμανικού Ινστιτούτου Δημοσκοπήσεων βρήκε ότι η κατηγορία αυτή μειώθηκε στο 5%,[9] και τρία χρόνια αργότερα ένα άλλο γκάλοπ έδειξε ότι ο αριθμός είχε μειωθεί σε μόνον 3%[10] (αν και κάποιοι αμφισβητούν την εγκυρότητα αυτών των μελετών). Είτε κρίνουμε αυτούς τους αριθμούς ως υψηλούς είτε ως χαμηλούς, γεγονός παραμένει ότι οι μη αναδομημένες ναζιστικές συμπάθειες στη Δυτική Γερμανία μειώθηκαν ραγδαία κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία.

Παρ' όλ' αυτά, πολλοί μικροί κύκλοι έδειξαν ιδιαίτερο ενθουσιασμό στην προσπάθεια αναβίωσης των ακραίων εθνικιστικών ή ακόμα και των γνήσια νεοναζιστικών πολιτικών, αν και ο βαθμός υποστήριξης προς αυτές ήταν πολύ περιορισμένος. Το 1948 υπήρχαν τέσσερις τέτοιες οργανώσεις, ενώ το 1951 ο αριθμός αυξήθηκε σε τουλάχιστον 15. Η μοναδική οργάνωση με κάποια σημασία ήταν το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Ράιχ (SRP), μια οργάνωση που περιορίστηκε στη νόμιμη δράση αλλά λειτουργούσε στα όρια μεταξύ ενός δεξιού ριζοσπαστικού και ενός ελαφρά συγκαλυμμένου νεοναζιστικού κόμματος. Το 1950 είχε μια σημαντική επιτυχία, στις πρώτες εθνικές εκλογές, κερδίζοντας το 11% των ψήφων. Απέτυχε όμως να ενοποιηθεί με τα άλλα δύο μεγαλύτερα δεξιά ριζοσπαστικά κόμματα, και το 1952 διαλύθηκε επίσημα από την κυβέρνηση της Δυτικής Γερμανίας διότι είχε γίνει ανοιχτά και έντονα νεοναζιστικό.[11] Τα μέλη του διασκορπί-

7. Οι νεοφασιστικές διεθνείς μελετώνται στο E. Cadena, *La ofensiva neo-fascista* (Βαρκελόνη, 1978), 213-49.

8. A. Ashkenasi, *Modern German Nationalism* (Κέιμπριτζ, Μασ., 1976), 59.

9. C. Emmet & N. Muhlen, *The Vanishing Swastika* (Σικάγο, 1961), 9.

10. Σύμφωνα με τον R.C. Lewis, *A Nazi Legacy* (Νέα Υόρκη, 1991), 31. Αυτός είναι ο πιο ακριβής πρόσφατος συνολικός οδηγός στα αγγλικά για τη μεταπολεμική γερμανική ριζοσπαστική Δεξιά.

11. C. Büsch & P. Furth, *Rechtsradikalismus in Nachkriegsdeutschland: Studien über die «Sozialistische Reichspartei» (SRP)* (Βερολίνο, 1957).

στηκαν. Ένας μελετητής υπολόγισε ότι, μέχρι τα τέλη του έτους, από αυτό προέκυψαν έως και 74 διαφορετικά γκρουπούσκουλα, αριθμός που μειώθηκε σε μόνο 11 το 1955.[12]

Ο χώρος του SRP καταλήφθηκε κυρίως από δύο πιο μετριοπαθή δεξιά ριζοσπαστικά κόμματα, το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα (NPD) και το Γερμανικό Κόμμα του Ράιχ (DRP). Το NPD ήταν το μεγαλύτερο και με διαφορά, έχοντας πάνω από 56.000 μέλη στο απόγειό του το 1959, αλλά δεν πέτυχε ποτέ να ξεπεράσει το όριο του 5% στις εκλογές ώστε ν' αποκτήσει το δικαίωμα να κατακτήσει μια μειοψηφική κοινοβουλευτική ομάδα.[13]

Η πιο πρόσφατη απειλητική αναβίωση νεοναζιστικής οργάνωσης κατά την τελευταία φάση της διαχωρισμένης Γερμανίας ήταν το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα, που κέρδισε το 7,5% των ψήφων στις δημοτικές εκλογές του 1989 στο Δυτικό Βερολίνο. Το Republikaner είχε αντίστοιχη παρουσία σε λίγες ακόμα τοπικές εκλογές, αλλά μετά βίας κέρδισε λίγο πιο πάνω από το 1% των ψήφων στις πρώτες παγγερμανικές εκλογές του 1990. Αντιδρούσε πολύ έντονα και πειστικά στην ταύτισή του με νεοφασιστικά κόμματα και δεν πρότεινε κάποιο δραστικά διαφορετικό πολιτικό σύστημα, επικεντρώνοντας στην αυταρχική σκλήρυνση των περιορισμών για τους μετανάστες, τις εθνικές μειονότητες, τους εγκληματίες και άλλες περιθωριακές μερίδες.[14] Ως ένα μετριοπαθές δεξιό αυταρχικό κόμμα, το Republikaner μοιάζει περισσότερο με το παλιό ισπανικό CEDA ή κάποιαν από τις μετριοπαθείς

---

12. H.-H. Knütter, *Ideologien des Rechtsradikalismus im Nachkriegsdeutschland* (Βόνη, 1961), 31.

13. Για το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα, βλ. K.B. Tauber, *Beyond Eagle and Swastika* (Μιντλετάουν, Κον., 1967)· H. Maier & H. Bott, *Die NPD* (Μόναχο, 1968)· J.D. Nagle, *The National Democratic Party* (Μπέρκλεϊ, 1970)· επίσης, Lewis, *Nazi Legacy*, 44-62. Άλλες χρήσιμες μελέτες που αναφέρονται στις οργανώσεις εκείνων των χρόνων περιλαμβάνονται στα: M. Jenke, *Die Nationale Rechte* (Βερολίνο, 1967)· H. Gerstenberger, *Der revolutionäre Konservatismus* (Βερολίνο, 1969)· H.-D. Klingemann & F.U. Pappi, *Politischer Radikalismus* (Μόναχο, 1972)· W. Gessenharte, H. Fröchling & B. Krupp, *Rechtsextremismus als normativ-praktisches Forschungsproblem* (Βαϊνχάιμ, 1978)· M. Sattler, *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik: Die «Alte», die «Neue» Rechte und der Neonazismus* (Οπλάντεν, 1980)· W. Graf, επιμ., *«Wenn ich die Regierung wäre...»: Die rechtsradikale Bedrohung* (Βερολίνο, 1984).

14. Για το Republikaner, βλ. τα εξής: C. Leggewie, *Die Republikaner* (Βερολίνο, 1989)· L.A. Müller, *Republikaner, NPD, DVU, Liste D...* (Γκέτινγκεν, 1989)· H.-G. Jaschke, *Die Republikaner* (Βόνη, 1990)· H.-J. Veen, N. Lepszy & P. Mnich, *The Republikaner Party in Germany* (Ουάσιγκτον, 1993), που γενικά θεωρούν ότι είχε τη δυνατότητα να γίνει ένα πιο ακραίο δεξιό ριζοσπαστικό κόμμα.

μεσοπολεμικές γαλλικές δεξιές ομάδες παρά με το PNF ή το NSDAP. Αποτελεί επίσης εύγλωττο παράδειγμα του γεγονότος ότι κάθε υπερεθνικιστική οργάνωση που θέλει να αποκτήσει ευρύτερη εκλογική υποστήριξη πρέπει να γίνει ή να παρουσιάζεται ότι έγινε περισσότερο μετριοπαθής.

Στη διάρκεια των δεκαετιών του '80 και του '90 αυξήθηκε η δραστηριότητα των αυθεντικών νεοναζί, καθόσον σχηματίστηκαν πάνω από μια δωδεκάδα τέτοιες μικροομάδες. Τα χαρακτηριστικά αυτής της καινούργιας φάσης είναι η νεανική νεοναζιστική βία, ιδιαίτερα με τη μορφή των σκίνχεντ, και, μετά την ενοποίηση, η δυσανάλογη ανάπτυξη των νεοναζιστικών αισθημάτων στην πρώην Ανατολική Γερμανία. (Η τελευταία εξέλιξη δεν έρχεται σε αντίθεση με τις δημοσκοπήσεις που δείχνουν ότι οι πολιτικές στάσεις στην Ανατολή είναι γενικά πιο «αριστερές» απ' ό,τι στη Δύση). Η μεγαλύτερη από τις καινούργιες ομάδες ήταν το Ελεύθερο Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (Freiheitliche Deutsche Arbeiterpartei, FDAP), το οποίο ίσως να είχε 5.000 μέλη στις αρχές του 1989. Καμιά από τις καινούργιες νεοναζιστικές ομάδες δεν είχε ούτε ευρεία εκλογική βάση ούτε κάποια πολιτική σημασία από μόνη της, αλλά η άσκηση βίαιων και τρομοκρατικών ενεργειών τούς προσέδωσε πολύ μεγάλη δημοσιότητα. Πολλές από αυτές βρίσκονταν σε επαφή με παρόμοιες ομάδες της Δυτικής Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών. Το 1988, μια έκθεση της κυβέρνησης της Δυτικής Γερμανίας εκτιμούσε ότι ο «συνολικός αριθμός εξακριβωμένων δεξιών εξτρεμιστών» ήταν περίπου 25.000, και υπήρχαν 69 δεξιές ριζοσπαστικές και νεοναζιστικές οργανώσεις. Λιγότερο από το 10% των μελών τους ανήκε σε γνήσιες νεοναζιστικές ομάδες. Από αυτές τις ομάδες, 220 εξακριβώθηκε ότι εμπλέκονταν σε πράξεις πολιτικής βίας.[15] Προσφάτως, αυτοί οι αριθμοί αυξήθηκαν κάπως.

Εντούτοις, ο κυριότερος χώρος ανάπτυξης του νεοφασισμού στο δεύτε-

15. Παρατίθεται στο Lewis, *Nazi Legacy*, 8-85, όπου παρουσιάζεται επίσης ένας κατάλογος των κυριοτέρων ναζιστικών ομάδων του 1987 (137). Πρόσφατες γερμανικές μελέτες είναι των: R. Stöss, *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik* (Οπλάντεν, 1989)· W. Benz, επιμ., *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik* (Φρανκφούρτη, 1989)· K.-H. Klaer, M. Ristau, B. Schoppe & M. Stadelmaier, *Die Wähler der extremen Rechten*, 3 τ. (Βόνη, 1989)· W. Bergmann & R. Erb, επιμ., *Antisemitismus in der politischen Kultur nach 1945* (Οπλάντεν, 1990)· C. Butterwege & H. Isola, επιμ., *Rechtsextremismus im vereinten Deutschland* (Βερολίνο, 1990)· B. Bailer-Galanda, *Die Neue Rechte* (Βιένη, 1990)· H. Engelstädter & O. Seiffert, *Die schleichende Gefahr: Europa, die Deutschen, Nationalismus und Neofaschismus* (Βερολίνο, 1990)· G. Paul, επιμ., *Hitlers Schatten verblasst: Die Normalisierung des Rechtsextremismus* (Βόνη, 1990).

ρο μισό του αιώνα είναι η χώρα του παραδειγματικού ιστορικού φασισμού — η Ιταλία. Αν και η δημοκρατική Ιταλία θεμελιώθηκε πάνω στον αντιφασισμό, υπάρχουν αρκετοί λόγοι για τη συγκριτικά μεγαλύτερη δύναμη του νεοφασισμού στην Ιταλία. Ο πρώτος είναι απλώς ότι, παρά το ευρύ κύμα εκτελέσεων με συνοπτικές διαδικασίες από πολιτικές ομάδες και ομάδες επαγρύπνησης στα τέλη του πολέμου (τα θύματα των οποίων πιθανόν να έφτασαν τις 12 με 15 χιλιάδες — κάτι παρόμοιο δεν συνέβη στη Γερμανία), στη συνέχεια δεν κατεβλήθησαν ιδιαίτερες προσπάθειες συστηματικής αποφασιστικοποίησης, όπως συνέβη στην περίπτωση της υπό συμμαχική κατοχή Γερμανίας. Η ξένη στρατιωτική κατοχή στην Ιταλία ήταν και συντομότερη αλλά και πιο ανοργάνωτη. Ένας δεύτερος παράγοντας είναι ότι ήταν ευκολότερο για επίδοξους νεοφασίστες στην Ιταλία να δημιουργήσουν ένα άλλοθι ώστε να μεταθέσουν την ευθύνη, θεωρώντας ότι ο φασισμός ήταν κυρίως θύμα του Χίτλερ και όχι τόσο της ήττας και της απαξίωσης. Ένας τρίτος πιθανός παράγοντας ήταν η αξιοσημείωτη θεσμική συνέχεια μεταξύ της φασιστικής Ιταλίας και της δημοκρατικής Ιταλίας: η δημοκρατία διατήρησε τους τέσσερις βασικούς ποινικούς κώδικες που εισήχθησαν μεταξύ του 1931 και του 1942, το υπερμέγεθες κρατικοκαπιταλιστικό Ινστιτούτο για τη Βιομηχανική Ανοικοδόμηση (το οποίο κυριαρχούσε στο μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας και τα χρηματιστηριακά), καθώς και τη διευθέτηση των διαφορών με την καθολική εκκλησία — τη Συμφωνία Λάτεραν του Μουσολίνι, που έγινε το άρθρο 7 του δημοκρατικού συντάγματος. Ακόμα και οι απλές αστυνομικές ρυθμίσεις του 1931 διατηρήθηκαν. Ένας τέταρτος παράγοντας είχε να κάνει με τον μεγαλύτερο κατακερματισμό και τη φαινομενική ασθενικότητα της μεταπολεμικής ιταλικής δημοκρατίας, που ήρθε αντιμέτωπη με πολύ περισσότερα εσωτερικά και κοινωνικά προβλήματα απ' ό,τι η Γερμανία. Τέλος, ο γερμανικός νεοναζισμός δεν βρήκε κάποιον ηγέτη που να του προσφέρει τον ίδιο βαθμό ηγεσίας σε θεωρητικό επίπεδο όπως ο Τζούλιους Έβολα στην Ιταλία.

Μέχρι το θάνατό του το 1974, ο Έβολα αποτέλεσε την ηγετική θεωρητική προσωπικότητα του νεοφασισμού και/ή της ριζοσπαστικής Δεξιάς σε όλη την Ευρώπη. Γόνος μιας αριστοκρατικής ρωμαϊκής οικογένειας, ο Έβολα είχε υπηρετήσει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως αξιωματικός του πυροβολικού και στη συνέχεια έγινε η ηγετική αντιπροσωπευτική μορφή του καλλιτεχνικού ντανταϊσμού στην Ιταλία: η πρώτη έκφραση της διά βίου εξέγερσής του εναντίον της ορθολογικής και υλιστικής αστικής κουλτούρας. Ο ντανταϊσμός αντιπροσώπευε μια μικρή μόνον φάση, και μετά απ' αυτήν αφοσιώθηκε στην ιδεαλιστική φιλοσοφία και τον ριζοσπαστικό ε-

λιτισμό, αν και ο Έβολα δεν έγινε ποτέ μέλος του Φασιστικού Κόμματος και δεν κατείχε ποτέ κάποια θέση στις κυβερνήσεις του Μουσολίνι. Στη μακρά σειρά των βιβλίων του, όπου ασκούσε κριτική στη σύγχρονη κουλτούρα και πολιτική, δεν παρέλειψε επίσης να ασκήσει κριτική στο φασισμό για τα δημαγωγικά, πλειβιακά, κρατιστικά χαρακτηριστικά του.[16]

Ο Έβολα υιοθέτησε μια υπέρμετρα ελιτιστική και κυκλική θεώρηση της ιστορίας, στην οποία η ηγεσία της κοινωνίας και του πολιτισμού περνούσε από τους ιερείς στους πολεμιστές και τους εμπόρους και τελικά στους σκλάβους (στο σύγχρονο σοσιαλισμό και κομουνισμό). Τα δύο κυριότερα πρώιμα έργα του ήταν τα *Imperialismo pagano* (1928) και *La rivolta contro il mondo moderno* (1934), στα οποία σκιαγράφησε τη φιλοσοφία του «ηρωικού πεσιμισμού» και την ανάγκη αναβίωσης των παραδοσιακών αξιών υπό έναν αμείλικτο ελιτισμό. Αφού η ιστορία ήταν τελείως κυκλική, ο σύγχρονος κόσμος όδευε προς την πλήρη κρίση και εξαφάνισή του. Ο υλισμός, ο ηδονισμός και ο εξισωτισμός θα οδηγούσαν στην καταστροφή, αλλά επίσης και στην ευκαιρία αποκατάστασης των αληθινών αξιών. Αυτή η διαδικασία θα έπρεπε να έχει ως ηγέτες της μια επαναστατική ελίτ που θα δημιουργήσει το «οργανικό κράτος» (που αντιστοιχούσε σε μια ανώτερη πραγματικότητα)· ως μια ζώσα οντότητα θα αντικαθιστούσε το μηχανικό ολοκληρωτικό σύστημα του Μουσολίνι, που ήταν μια δομή γραφειοκρατικού ελέγχου χωρίς ζωή και δεν είχε τα μέσα με τα οποία θα μπορούσε να αναπαραγάγει τον εαυτό της και/ή να αντικαταστήσει τον ηγέτη της. Μια αυθεντικά «νέα τάξη» θα ήταν μια civiltà solare — ένας «πολιτισμός του ήλιου», ο οποίος θα επανίδρυε τον παγανιστικό ανθρωπισμό της φυσικής τάξης. Θεωρούσε την Ιταλία, ουσιαστικά, ως ένα παγανιστικό μείγμα βορειοευρωπαϊσμού και μεσογειακότητας, έναν τόπο και μια κουλτούρα σύνθεσης που του δινόταν η δημιουργική δυνατότητα να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στην επίτευξη του καινούργιου «ηλιακού πολιτισμού».

Όλες αυτές οι ιδέες δεν είχαν αναπτυχθεί μέχρι τη δεκαετία του '30, και ο Έβολα σε μεγάλο βαθμό πέρασε απαρατήρητος στη φασιστική Ιταλία από όλους, εκτός από τις πιο ριζοσπαστικές μερίδες του φασισμού (αν και ο Μουσολίνι φαίνεται να εκτιμούσε τον διανοητικό του δυναμισμό). Θεωρούσε τη Γερμανία ως δεύτερο πνευματικό του τόπο, και οι Γερμανοί ακροδεξιοί καθώς επίσης και στοιχεία των SS τον είχαν σε μεγάλη εκτίμηση, διότι είχε αρχίσει να αναπτύσσει ένα φυλετικό δόγμα πριν μια τέτοια svolta

16. Πολλά χρόνια αργότερα αυτή η κριτική παρουσιάστηκε ολοκληρωμένα στο Evola, *Il fascismo: Saggio di una analisi critica dal punto di vista della destra* (1970).

υιοθετηθεί από τον Μουσολίνι. Παρ' όλ' αυτά, ο ρατσισμός του Έβολα ήταν πρόδρομος των σχετικών φασιστικών δογμάτων του 1938, γιατί βασιζόταν στην κουλτούρα, την ψυχολογία και το «πνευματικό», όπως έλεγε, παρά στη βιολογία.[17] Τραυματίστηκε σοβαρά σε έναν συμμαχικό βομβαρδισμό της Βιένης. Παραμένοντας πιστός στο δόγμα του περί ηρωισμού, είχε αρνηθεί να βρει προστασία σε καταφύγιο. Αν και βοήθησε στην πρώτη φάση της αναδιοργάνωσης του φασισμού το 1943, ο Έβολα αρνιόταν ακόμα και τη συνεργασία με το αναδιοργανωμένο Φασιστικό Κόμμα και στάθηκε κριτικά απέναντι στο καθεστώς του Σαλό λόγω της εμμονής του στη δημαγωγία και τον ψευδοεξισωτισμό. Παρέμεινε μέχρι τέλους ανένδοτος στον παγανισμό του και αντιχριστιανός, ασκώντας αυστηρή κριτική στο καθεστώς του Μουσολίνι για το συμβιβασμό του με την Εκκλησία.

Έτσι, αυστηρά μιλώντας, ο Έβολα ποτέ δεν υπήρξε ένας ολοκληρωμένος φασίστας ούτε νεοφασίστας, αλλά μετά από τον πόλεμο έγινε ο διανοητικός ηγέτης της πιο ακραίας ριζοσπαστικής Δεξιάς. Αν και αντιεβραίος, αργότερα θεωρούσε τον δαιμονικό αντισημιτισμό του Χίτλερ ως «δημαγωγική εκτροπή».[18] Εκείνο που έκανε τον Έβολα τόσο ελκυστικό και στους νεοφασίστες και στη ριζοσπαστική Δεξιά μετά τον πόλεμο ήταν το γεγονός ότι ανέπτυξε με ευγλωττία και οξυδέρκεια μια εναλλακτική αντίληψη της ιστορίας και του πολιτισμού, βασισμένη στον αδιάλλακτο αντιδημοκρατισμό, τον ελιτισμό, το μυστικισμό και το κάλεσμα προς μια επαναστατική ελίτ για τη δημιουργία μιας ιεραρχικής οργανικής νέας τάξης δομημένης στον κοινωνικοοικονομικό συνεταιρισμό. Ο στόχος, όπως και στο φασιστικό δόγμα, ήταν η επίτευξη του «νέου ανθρώπου» με μια «ψυχή από σίδερο», ενός ανθρώπου ικανού για «υπερβατικότητα εναντίον της προσωρινότητας» που θα βίωνε ένα «πολεμικό έπος» εμβαπτισμένο στο «πνεύμα των λεγεωνάριων». Σε όλα αυτά μόλις και μετά βίας συγκαλύπτεται η προτροπή για τρομοκρατικές ενέργειες εναντίον της παρούσας σάπιας τάξης.[19] Έτσι, ο Έβολα προσέφερε έμπνευση σε ένα ευρύ φάσμα δεξιών ριζοσπαστών, νεοφασιστών, αλλά και νεοναζιστικών ομάδων στην Ιταλία.

---

17. Αυτό ξεκίνησε από τα γραπτά των αρχών της δεκαετίας του '30 και κλιμακώθηκε στο *Sintesi di dottrina della razza* (1941) του Evola.

18. Παρατίθεται στο R. Drake, *The Revolutionary Mystique and Terrorism in Contemporary Italy* (Μπλούμινγκτον, 1989), 64.

19. Σύντομες παρουσιάσεις του Evola μπορούν να βρεθούν στο Drake, *Mystique*, 114-34, και στο Cadena, *La ofensiva*, 48-61, A. Romualdi, *Julius Evola: L'uomo e l'opera* (Ρώμη, 1971), και G.F. Lami, *Introduzione a Evola* (Ρώμη, 1980), που είναι αξιοθαύμαστες μελέτες.

Η πρώτη νεοφασιστική οργάνωση ήταν οι Fasci d'Azione Rivoluzionaria (αναβιώνοντας το όνομα που χρησιμοποιήθηκε από την επαναστατική παρεμβατική Αριστερά το 1915). Οργανώθηκε τον Μάιο του 1945, αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου. Τα επόμενα χρόνια προχώρησε σε σειρά άμεσων δράσεων και τρομοκρατικών ενεργειών, παραμένοντας μια μικρή παράνομη ομάδα που τελικά σταμάτησε τις επιχειρήσεις της και διαλύθηκε τον Μάιο του 1951.[20]

Αντιθέτως, η πρώτη κανονική πολιτική οργάνωση εμπνευσμένη ως ένα βαθμό από τον φασισμό ήταν το κίνημα του Κοινού Ανθρώπου (Uomo Qualunque). Εμφανίστηκε στη Βόρειο Ιταλία, περί τα τέλη του πολέμου. Το πρόγραμμά του ήταν αόριστο και προσομοίαζε περισσότερο με ένα δεξιό αυταρχικό λαϊκιστικό κίνημα παρά με νεοφασιστικό. Αν και κέρδισε το 5,3% των ψήφων στη συνταγματική Βουλή του 1946, πολύ σύντομα εξαφανίστηκε.[21]

Η κυριότερη πολιτική δύναμη στη μεταπολεμική Ιταλία που εμπνεύστηκε από το φασισμό ήταν το Ιταλικό Κοινωνικό Κίνημα (Movimento Sociale Italiano) που ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1946. Αντίθετα με τους παράνομους Fasci, το MSI οργανώθηκε ως μια κανονική πολιτική οργάνωση, συμμετείχε στις εκλογές και θεωρητικά ήταν νομοταγές. Το επίσημο πρόγραμμά του δεν στόχευε στην επανεπιβεβαίωση του ιστορικού φασισμού, αλλά τηρούσε μια πιο μετριοπαθή στάση προσαρμοσμένη στις μεταπολεμικές συνθήκες. Έτσι, τυπικά, ήταν περισσότερο ένα κίνημα της κοινοβουλευτικής αυταρχικής ή ημιαυταρχικής Δεξιάς παρά του αυθεντικού νεοφασισμού, ακόμα και αν ήταν προφανές ότι πηγή άντλησης των ιδεών του ήταν ο φασισμός. Αυτό που το έκανε περισσότερο ένα κίνημα της ριζοσπαστικής Δεξιάς παρά της μετριοπαθούς Δεξιάς δεν ήταν τα επίσημα δόγματά του αλλά η αλληλοκάλυψη στα μέλη και η ειδική του σχέση με άλλες δεξιές ριζοσπαστικές και νεοφασιστικές ομάδες. Το MSI ήταν υπέρ του ακραίου εθνικισμού και μιας πιο αποφασιστικής εξωτερικής πολιτικής για την πραγματοποίηση του «σκοπού» της Ιταλίας· υποστήριζε τον καθολικισμό για θρησκεία του κράτους και τη δημιουργία ενός συντεχνιακού εργατικού κράτους που θα επιτύγχανε την αγαστή συνεργασία μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου.

---

20. P.G. Murgia, *Il vento del Nord: Storia e cronaca del fascismo dopo la Resistenza, 1945-1950* (Μιλάνο, 1975)· M. Tedeschi, *Fascisti dopo Mussolini* (Ρώμη, 1950)· R. Chiarini & P. Corsini, *Da Salò a Piazza della Loggia: Blocco d'ordine, neofascismo, radicalismo de destra a Brescia, 1945-1974* (Μιλάνο, 1983).

21. S. Setta, *L'Uomo Qualunque, 1944-1948* (Μπάρι, 1975).

Πίνακας Ε.1. *Ποσοστό ψήφων του MSI στις εθνικές εκλογές, 1948-1989*

Έτος	Ποσοστό
1948	1,9
1953	5,9
1958	4,8
1963	5,1
1968	4,5
1972	8,7
1976	6,1
1979	5,3
1983	6,8
1987	5,9
1989	5,5

Πηγή: R. Chiarini, «The Movimento Sociale Italiano: A Historical Profile», στο *Neofascism in Europe*, επιμ. L. Cheles, R. Ferguson & M. Vaughan (Λονδίνο, 1991), 19-42.

Το 1953 έγινε το πιο επιτυχημένο νεοφασιστικό ή ριζοσπαστικό κόμμα στην Ευρώπη, κερδίζοντας το 5,9% της εθνικής ψήφου, και θα διατηρούσε αυτή τη θέση για αρκετές δεκαετίες. Τα ποσοστά ψήφων του MSI παρουσιάζονται στον παραπάνω Πίνακα. Η γεωγραφική του βάση, εντούτοις, ήταν η αντίστροφη απ' αυτή του ιστορικού PNF, αφού οι μισές σχεδόν από τις ψήφους του προέρχονταν από τον οπισθοδρομικό Νότο, το πιο συντηρητικό κομμάτι της Ιταλίας. Για να επεκτείνει την επιρροή του στη δεκαετία του 1950, το κόμμα μετακινήθηκε λίγο προς το Κέντρο, υποστηρίζοντας την ιταλική συμμετοχή στο ΝΑΤΟ και εγκαταλείποντας —για την ώρα— τους περισσότερους δεσμούς του με τις δεξιές ριζοσπαστικές ομάδες άμεσης δράσης. Η αύξηση της υποστήριξης από τους συντηρητικούς μοναρχικούς ενθάρρυνε αυτή την τάση. Περαιτέρω ενθάρρυνση δόθηκε από το «Νόμο του Σκέλμπα» που ψηφίστηκε από το ιταλικό Κοινοβούλιο ως προσθήκη στο σύνταγμα και απαγόρευε κάθε μελλοντική αναδημιουργία του PNF υπό οποιαδήποτε ονομασία. Οι δεκαετίες του '50 και του '60 ήταν περίοδοι περιοδικών συνεργασιών με μετριοπαθείς δυνάμεις του Κέντρου που διακόπτονταν από περιόδους μεγάλης εχθρότητας και πρόκλησης από το MSI στο τοπικό επίπεδο και σε συγκεκριμένα ζητήματα. Με τη σειρά του, αυτό οδήγησε στην όξυνση της αντιπαράθεσης τόσο μέσα στο κόμμα

όσο και περιφερειακά. Μαχητικοί ακτιβιστές ζητούσαν την υιοθέτηση μιας πιο ριζοσπαστικής γραμμής, ενώ παράλληλα, από αποσχίσεις, σχηματίστηκαν μια σειρά από καινούργια δεξιά ριζοσπαστικά κόμματα, ιδιαίτερα στα μέσα της δεκαετίας του '60.[22]

Καθαυτό νεοφασιστικές ομάδες αναπτύχθηκαν έξω από τις οργανωτικές δομές του MSI, αν και υπήρχαν κάποιοι δεσμοί μεταξύ τους. Η πρώτη σημαντική καινούργια ομάδα ήταν η Νέα Τάξη (Ordine Nuovo), που ξεκίνησε το 1953 ως όμιλοι ομάδων μελέτης μέσα στο MSI. Έχοντας ως ηγέτη τον δημοσιογράφο Πίνο Ραούτι, η Ordine Nuovo τρία χρόνια αργότερα αποσχίστηκε από το MSI για να φτάσει τελικά τα 10.000 περίπου μέλη. Έγινε το θεωρητικό κέντρο του ιταλικού νεοφασισμού, αντλώντας ιδεολογικά από τον Έβολα και πολλούς άλλους γνήσιους υποστηρικτές του καθαυτό νεοφασισμού. Στη δεκαετία του '60, μια ακόμα πιο ακραία ομάδα διασπάστηκε από την Ordine Nuovo, υποστηρίζοντας ότι η τελευταία δεν είχε τη θέληση να δράσει για τη δημιουργία του «νέου ανθρώπου». Η ομάδα αυτή ονομάστηκε Εθνική Πρωτοπορία (L'Avanguardia Nazionale) με ηγέτη τον Στέφανο ντέλα Τσιάε, μα ο χρόνος ζωής της ως αυτόνομης οργάνωσης ήταν πολύ μικρός.

Ο πολλαπλασιασμός των ριζοσπαστικών κινητοποιήσεων, της αταξίας, και η αύξηση της πολιτικής βίας μετά το 1965, καταστάσεις που εντάθηκαν το 1968-69, δημιούργησαν ευνοϊκές συνθήκες για τον πολλαπλασιασμό των μικρών συνωμοτικών νεοφασιστικών και νεοναζιστικών ομάδων, οι οποίες την επόμενη δεκαετία ήταν πολλές και δραστήριες.[23] Οι σπουδαστές του MSI συμμετείχαν σε διαδηλώσεις στο πανεπιστήμιο και σε ταραχές, αλλά οι τρομοκρατικές ενέργειες διενεργήθηκαν από καινούργιες μικρότερες ακραίες ομάδες.[24] Η πλειοψηφία των βομβιστικών επιθέσεων,

---

22. Κάποια παραδείγματα είναι το Κόμμα του Ιταλικού Λαού, που ιδρύθηκε από τον πρώην φασίστα μαχητή Arconovaldo Bonaccorsi, το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα και το Εθνικό Κόμμα Εργασίας.

23. Βλ. S. Tarrow, *Democracy and Disorder: Protest and Politics in Italy, 1965-1975* (Οξφόρδη, 1989).

24. Η Ordine Nuovo επανήλθε στο MSI το 1969, αλλά μια μειοψηφία αποχώρησε για να δημιουργήσει το Movimento Politico Ordine Nuovo. Αυτό παρέμενε η μεγαλύτερη νεοφασιστική ομάδα μέχρι την ολική διάλυση της Ordine Nuovo από τις δικαστικές αρχές το 1973. Τα επόμενα πέντε χρόνια, μια ριζοσπαστική απόσχιση, η Μαύρη Τάξη (Ordine Nero), παρουσίαζε δραστηριότητα σε βομβιστικές επιθέσεις. Επιπροσθέτως με αυτές τις οργανώσεις και τη L'Avanguardia Nazionale, άλλες νεοφασιστικές και νεοναζιστικές ομάδες (που πολλές συμμετείχαν σε τρομοκρατικές ενέργειες) ήταν η Τρίτη Θέση (Terza Posizione), οι Ένοπλοι Επαναστατικοί Πυρήνες (Nuclei Armati Rivoluzionari), το Επαναστατικό Λαϊκό Κίνημα

δολοφονιών και άλλων πράξεων βίας ήταν έργο των Ερυθρών Ταξιαρχιών και πολλών άλλων μαρξιστικών-λενινιστικών επαναστατικών οργανώσεων, αλλά η τρομοκρατία των νεοφασιστών και των νεοναζί ήταν αναλογικά πολύ πιο φονική. Αν και συνήθως οι νεοφασιστικές πράξεις βίας στρέφονταν εναντίον της πολιτικής Αριστεράς και η πλειονότητα των βομβιστικών επιθέσεων εναντίον περιουσιακών στοιχείων παρά εναντίον ανθρώπινων στόχων, όλες σχεδόν οι μαζικές ενέργειες καθαρής τρομοκρατίας που είχαν ως αποτέλεσμα πολλαπλούς θανάτους ήταν δικές τους ενέργειες.

Οι ενέργειες αυτές ξεκίνησαν με την τεράστια έκρηξη στο Μιλάνο το 1969 και συνεχίστηκαν με την έκρηξη στο σιδηροδρομικό σταθμό της Μπολόνιας το 1980, όπου σκοτώθηκαν μεμιάς ογδόντα άνθρωποι. Από καιρού εις καιρόν προχωρούσαν και σε δολοφονίες προσώπων. Καθώς οι ενέργειες συνεχίζονταν, όλο και περισσότερες τρομοκρατικές ομάδες ανέπτυσσαν δεσμούς με τις εκτεταμένες δομές του οργανωμένου εγκλήματος. Υπήρχαν επίσης δεσμοί με ανατρεπτικά στοιχεία στη διοίκηση του στρατού και της αστυνομίας, που οδήγησαν σε αρκετές συνωμοσίες για την κατάληψη της εξουσίας, συμπεριλαμβανομένης μιας αποτυχημένης απόπειρας πραξικοπήματος στη Ρώμη.[25] Όλα αυτά τα χρόνια το MSI, επίσημα, αποστασιοποιούνταν από τις νεοφασιστικές τρομοκρατικές ομάδες, αν και κάποια από τα μέλη του διατηρούσαν κάποιες συγκαλυμμένες επαφές.

Το 1969 ο πρώην φασίστας Τζόρτζιο Αλμιράντε ξεκίνησε μια μακρά

(Movimento Popolare Rivoluzionario), το Κίνημα Ριζοσπαστικής Δράσης (Movimento d'Azione Rivoluzionario), τα Τμήματα Δράσης Μουσολίνι (Squadre d'Azione Mussolini), η Οργανική Κοινότητα του Λαού (Comunità Organica del Popolo), η Ας Οικοδομήσουμε τη Δράση (Construiamo l'Azione), το Ρωμαϊκό Παραδοσιακό Κίνημα (Movimento Tradizionale Romano), το Εθνικό Προλεταριακό Κίνημα (Movimento Nazionale Proletario), η Νεαρή Ευρώπη (Giovane Europa), οι «αναρχοφασιστικές» Εθνικές Προλεταριακές Ομάδες (Gruppi Nazionali Proletari), οι Ομάδες Ντανουντσιάνι (Gruppi Dannunziani), που συνεργάστηκαν με τους Κροάτες Νεοουστάσι, και η Επιτροπή Δημόσιας Άμυνας - Εθνική Αριστερά (Comitato di Difesa Publica - Sinistra Nazionale). Εξακριβώθηκαν 64 νεοφασιστικές, νεοναζιστικές και δεξιές ριζοσπαστικές ομάδες και κύκλοι μεταξύ της δεκαετίας του '60 και του '80 που συνδέθηκαν κατά κάποιο τρόπο με τρομοκρατικές ενέργειες.

25. Για όλο το φάσμα, βλ.: L.B. Weinberg, *After Mussolini: Italian Neo-Fascism and the Nature of Fascism* (Ουάσιγκτον, 1979)· D. Barneri, *Agenda nera: Trent'anni di neofascismo in Italia* (Ρώμη, 1976)· P. Guzzanti, *Il neofascismo e le sue organizzazioni paramilitari* (Ρώμη, 1972)· F. Ferraresi, επιμ., *La destra radicale* (Μιλάνο, 1984)· και η σύντομη σύνθεση του V.S. Pisano, *The Dynamics of Subversion and Violence in Contemporary Italy* (Στάνφορντ, 1987), 50-56. Το 1985 υπήρχαν στη φυλακή 180 δεξιοί ριζοσπάστες και νεοφασίστες τρομοκράτες, 40 είχαν ήδη ολοκληρώσει τις ποινές τους και 68 άλλοι είχαν εξακριβωθεί αλλά δεν είχαν συλληφθεί.

περίοδο ως ηγέτης του MSI και έδωσε τέλος στην τακτική του περιοδικού διαλόγου με τους χριστιανοδημοκράτες. Εγκαινίασε τη στρατηγική της διπλής αιχμής (strategia del doppo binario) επιδιώκοντας τη συνένωση των συντηρητικών μερίδων της βόρειας μεσαίας τάξης με τις κατώτερες και τις κατώτερες μεσαίες τάξεις του Νότου, έτσι ώστε το MSI να μπορέσει να αντικαταστήσει τους χριστιανοδημοκράτες ως την κύρια συντηρητική δύναμη της Ιταλίας. Αρχικά, η τακτική αυτή φάνηκε να φέρνει αποτελέσματα. Το κόμμα κέρδισε το 13,9% των ψήφων στις δημοτικές εκλογές της Ιταλίας του 1971, και στο Νότο τα πήγε πολύ καλύτερα. Η συνένωσή του με το μοναρχικό κόμμα (από εδώ και στο εξής τα αρχικά θα είναι MSI-DN) βοήθησε ώστε να κερδίσει το 8,7% στις εθνικές κοινοβουλευτικές εκλογές του επόμενου έτους — η μεγαλύτερη επιτυχία του μέχρι τότε. Στο ιδιαίτερα κατακερματισμένο ιταλικό κομματικό σύστημα αυτό το αποτέλεσμα το έθεσε στην τρίτη θέση μαζί με τους σοσιαλιστές, μετά τους χριστιανοδημοκράτες και τους κομουνιστές.

Όμως οι ελπίδες που γεννήθηκαν το 1971-72 πολύ γρήγορα εξανεμίστηκαν. Οι χριστιανοδημοκράτες κινήθηκαν προσεκτικά προς την κατεύθυνση της μεγαλύτερης συνεργασίας με τους κομουνιστές, ενώ το MSI ταλανιζόταν από εσωτερικές διαιρέσεις. Όπως και τα άλλα μεγάλα εθνικά κόμματα, ανέπτυξε τις επικουρικές του οργανώσεις για τη νεολαία, τους φοιτητές, τα συνδικάτα, τις γυναίκες κλπ., φτάνοντας σε έναν αριθμό μελών που άγγιζε το μισό εκατομμύριο στο σύνολο των οργανώσεών του — σ' αυτές όμως φιλοξενούνταν μια σειρά από πολύ διαφορετικές τάσεις. Ριζοσπάστες μαχητές απαιτούσαν πιο άμεση δράση, οι συντηρητικοί τόνιζαν τη μετριοπάθεια και οι λαϊκιστικές τάσεις των κατώτερων τάξεων και των κατώτερων μεσαίων τάξεων επέμεναν στο να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στα οικονομικά ζητήματα. Στο υπόλοιπο της δεκαετίας, το ποσοστό του κόμματος μειωνόταν σταθερά.

Μια μέτρια βελτίωση σημειώθηκε στη δεκαετία του '80, καθώς τόσο η αριστερή όσο και η δεξιά τρομοκρατία καταβλήθηκαν, και κάποιοι από τους αποσχισθέντες εξτρεμιστές γύρισαν στο κόμμα. Ο πραγματισμός του MSI εντεινόταν, και με τη σειρά του βρήκε την έντονα διεφθαρμένη αντικομουνιστική διοίκηση υπό την ηγεσία των χριστιανοδημοκρατών και των σοσιαλιστών πιο πρόθυμη για συνεργασίες. Αν και επίσημα το κόμμα εξακολουθούσε να αναφέρεται θετικά στο φασιστικό παρελθόν της Ιταλίας ως ιστορικής κληρονομιάς, το πρόγραμμα του MSI ασπαζόταν ένα μετριοπαθές είδος κορπορατισμού.[26]

26. Οι κυριότερες μελέτες του MSI είναι του P. Ignazi, *Il polo escluso: Profilo del Movimen-*

Με την κατάρρευση του μεταπολεμικού ιταλικού κομματικού συστήματος, το 1993, κάτω από το βάρος της ευρείας και πανταχού παρούσας διαφθοράς και την παραπομπή στη δικαιοσύνη αρκετών εκατοντάδων πολιτικών και οικονομικών προσωπικοτήτων, ξεκίνησε μια καινούργια πολιτική εποχή. Στην εκπνοή του ίδιου χρόνου το MSI έγινε μέρος μιας ευρύτερης Εθνικής Συμμαχίας (Alleanza Nazionale) με πρώην δεξιόστροφους χριστιανοδημοκράτες και άλλους συντηρητικούς.[27] Υπό την καθοδήγηση του νεότερου και πιο πραγματιστή ηγέτη του MSI Τζαν Φράνκο Φίνι, η Συμμαχία παρουσιάστηκε ως ένα μετριοπαθές δεξιό κόμμα. Στις κοινοβουλευτικές εκλογές του 1994, εδόθη η δυνατότητα στην Alleanza να σχηματίσει μια ευρεία κεντροδεξιά συμμαχία με το καινούργιο κόμμα Forza Italia του Σίλβιο Μπερλουσκόνι και τη Lega Lombarda, που κέρδισε το 13,5% της λαϊκής ψήφου. Αυτή η σχετική νίκη, πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι είχε καταγραφεί πριν σε εθνικό επίπεδο για το παλιό MSI, επαναλήφθηκε στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο που ακολούθησαν πολύ σύντομα, και έδωσε τη δυνατότητα στην Alleanza να κερδίσει μερίδιο στη διακυβέρνηση της χώρας καταλαμβάνοντας τρεις υπουργικές θέσεις στην κυβέρνηση συνασπισμού του Σίλβιο Μπερλουσκόνι.

Η είσοδός του στην κυβέρνηση τον Ιούνιο του 1994 αναβίωσε τη «φασιστική απειλή» στην ιταλική πολιτική σκηνή και γενικότερα στη δυτικοευρωπαϊκή πολιτική σκηνή. Εντούτοις, σε αντίθεση με το παλιό MSI, η Alleanza Nazionale δεν επικαλείται ως θετική υποθήκη το φασιστικό παρελθόν per se, αν και δείχνει σεβασμό στο πρόσωπο του Μουσολίνι. Ενώ αναγνωρίζει τον Ντούτσε ως έναν «μεγάλο κρατικό άντρα», ο Φίνι διακηρύσσει ότι ο φασισμός δεν μπορεί να «επαναληφθεί». Η Alleanza αυτοπροσδιορίζεται ως ένα κοινοβουλευτικό και εθνικιστικό δεξιό κόμμα που καλεί για μια ισχυρή κεντρική κυβέρνηση, τον εξορθολογισμό της γραφειοκρατίας, την ανάκτηση μέρους της Ίστριας από τη Γιουγκοσλαβία, το καλωσόρισμα των κρατών της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης στο NATO, τον έλεγχο της μετανάστευσης, τη βοήθεια στις χώρες της Μέσης Ανατολής και τα βορειοαφρικανικά κράτη έτσι ώστε να περιορίσουν τη μετανάστευση, σκληρότερους νόμους εναντίον της Μαφίας και την «ανακατάληψη» της Νότιας Ιταλίας. Πολύ προσεκτικά προωθεί τη θέση για πιθανή κορ-

---

to Sociale Italiano (Μπολόνια, 1989), και του ιδίου, «La cultura politica del Movimento Sociale Italiano», *Rivista Italiana di Scienza Politica*, 19:3 (Δεκέμβριος 1989), 43-65. Βλ. επίσης, P. Rosenbaum, *Il nuovo fascismo: Da Salò ad Almirante. Storia del MSI* (Μιλάνο, 1975).

27. Τον Δεκέμβριο του 1993, στις δημοτικές εκλογές, στην τελευταία αναμέτρηση που κατέβηκε ως ανεξάρτητο κόμμα, το MSI κέρδισε το 16,4% των ψήφων σε 428 δήμους.

πορατιστική μεταρρύθμιση μέρους των αντιπροσωπευτικών θεσμών της Ιταλίας κατά κύριο λόγο στην οικονομία αλλά και στην πολιτική.[28] Στα μέσα του 1994 βρέθηκε μεταξύ της μετριοπαθούς αυταρχικής Δεξιάς και του εθνικιστικού κοινοβουλευτικού συντηρητισμού.

Η Ισπανία είναι η δεύτερη ευρωπαϊκή χώρα που είχε την εμπειρία του δεύτερου σε μέγεθος δεξιού ριζοσπαστικού και νεοφασιστικού κύματος τρομοκρατίας στις δεκαετίες του '70 και του '80, αλλά στο σύνολό τους οι δεξιές ριζοσπαστικές πολιτικές δυνάμεις ήταν πολύ ασθενέστερες. Η επάνοδος στη δημοκρατία στην Ισπανία άρχισε μόλις τον Νοέμβριο του 1975 μετά το θάνατο του στρατηγού Φράνκο, ο οποίος στη διάρκεια των προηγούμενων τριάντα χρόνων είχε προοδευτικά αποφασιστικοποιήσει το καθεστώς του, αλλά διατηρώντας παρ' όλ' αυτά ένα δεξιό αυταρχικό σύστημα μέχρι τέλους. Στα τέλη της δεκαετίας του '50 και τη δεκαετία του '60 οργανώθηκαν αρκετά μικρά νεοφαλαγγίτικα γκρουπούσκουλα, που υποτίθεται ότι αντιπολιτεύονταν το καθεστώς του Φράνκο. Ο αριθμός τους αυξήθηκε ραγδαία τη δεκαετία του 1970, ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Φράνκο, αλλά αυτά που συμμετείχαν στις πρώτες δημοκρατικές κοινοβουλευτικές εκλογές του 1977 κέρδισαν λιγότερο από το 2% των ψήφων. Μετά απ' αυτό, οι υποστηρικτές τους μειώθηκαν περισσότερο. Στη δημοκρατική Ισπανία — όπως και στη δημοκρατία του 1931-36— η πολιτική βία προερχόταν κατά κύριο λόγο από την Αριστερά: το βασκικό εθνικιστικό τρομοκρατικό κίνημα ΕΤΑ, που τελικά ήταν υπεύθυνο για χίλιες σχεδόν πολιτικές δολοφονίες σε μια περίοδο πάνω από είκοσι χρόνια. Η τρομοκρατία των δεξιών ριζοσπαστών, των νεοφαλαγγιτών και των νεοναζιστών στην Ισπανία ήταν κυρίως ένα γνώρισμα της κρίσιμης μεταβατικής περιόδου του 1976-81. Εκείνα τα χρόνια, τέτοια στοιχεία διέπραξαν 46 φόνους και πολύ περισσότερες επιθέσεις εναντίον ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά το ποσοστό συλλήψεων ακτιβιστών ήταν αναλογικά μεγαλύτερο στην Ισπανία απ' ό,τι στην Ιταλία. Μόνον το 1981 οι ισπανικές αρχές συνέλαβαν 141 άτομα.[29] Όπως και στην Ιταλία, στην Ισπανία σχηματίστηκαν δεκάδες καινούργιες ομάδες, όμως το μέσο μέγεθος και η δύναμή τους ήταν μικρότερα από αυτών της Ιταλίας.[30]

---

28. MSI-DN, Assamblea Congressuale, «Documento base per la commissione "Valori e Solidarietà"», Ιανουάριος 1994. (Θέλω να ευχαριστήσω τον Luca De Caprariis που μου εξασφάλισε αυτό το ντοκουμέντο).

29. Σύμφωνα με τα στοιχεία που εμφανίζονται στο *Cambio*, 16 (Μαδρίτη), 30 Αυγούστου 1982.

30. Η πιο πρόσφατη αναφορά για τον ισπανικό νεοφασισμό είναι στο M. Sánchez Soler, *Los hijos del 20-N: Historia violenta del fascismo español* (Μαδρίτη, 1993).

Στην Ισπανία δεν εμφανίστηκε μια μετριοπαθής δεξιά αυταρχική δύναμη, όπως το MSI στην Ιταλία, με τη δυνατότητα να προσελκύσει ένα ευρύτερο εκλογικό κοινό.

Στη Γαλλία η νεοφασιστική και δεξιά ριζοσπαστική τρομοκρατία έπαιξαν πολύ μικρό ρόλο, αλλά η ιδεολογική και δογματική επιρροή που άσκησαν αυτές οι ομάδες ερχόταν δεύτερη μετά την Ιταλία, ενώ το κυριότερο δεξιό εθνικιστικό κόμμα έφτασε να έχει τη μεγαλύτερη εκλογική υποστήριξη στη δεκαετία του '80 από οποιοδήποτε παρόμοιο κόμμα της Δυτικής Ευρώπης. Τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες οργανώθηκαν διάφορες μικρές νεοφασιστικές και δεξιές ριζοσπαστικές ομάδες, η μια πιο ασήμαντη από την άλλη. Έπαιξαν εντούτοις ρόλο στην «ευρωπαϊκή» διάσταση του νεοφασισμού και στον προπαγανδισμό των δογμάτων του «κοινωνικού ρατσισμού». Στις αρχές της δεκαετίας του '60, η Οργάνωση του Μυστικού Στρατού (OAS), μια συνωμοτική τρομοκρατική οργάνωση που σχηματίστηκε από διαφωνούντες στρατιωτικούς και Γαλλοαλγερινούς έποικους εξτρεμιστές, κατόρθωσε να δημιουργήσει κάποια μικρά προβλήματα, αλλά καταπνίχτηκε με μια ωμότητα μεγαλύτερη από αυτήν που επιδείχθηκε από οποιαδήποτε άλλη δημοκρατική χώρα.[31]

Οι θεωρητικοί που άσκησαν τη μεγαλύτερη επίδραση στο πολιτισμικό επίπεδο ήταν οι συγγραφείς και οι ιδεολόγοι της Νέας Δεξιάς (της nouvelle droite) της δεκαετίας του '70 και του '80. Οργανώθηκαν γύρω από ένα κέντρο μελέτης που έγινε γνωστό ως GRECE (Groupement de Recherche et d'Études pour une Civilisation Européenne: Ομάδα Ερευνών και Μελετών για έναν Ευρωπαϊκό Πολιτισμό) και ο ηγέτης τους, Αλέν ντε Μπενοΐστ, κέρδισε ένα βραβείο από την Académie Française για ένα βιβλίο με δοκίμια. Αν και ήταν γενικά αποκηρυγμένοι, άσκησαν όμως κάποια γοητεία πάνω στη γαλλική ιντελιγκέντσια για τη θαρραλέα αντιπαράθεσή τους με τις σύγχρονες νόρμες.

Η nouvelle droite είναι εξαιρετικά ελιτιστική, ιεραρχική και αντιεξισωτική, αλλά απορρίπτει το μυστικισμό και τον ιδεαλισμό ενός Έβολα, επιμένοντας στη σημασία της επιστήμης στη σύγχρονη ζωή και αντλώντας σε μεγάλο βαθμό ιδέες από την νέα κοινωνιοβιολογία. Σε αντίθεση με την κλασική Δεξιά, η θρησκευτική θέση της ν έας Δεξιάς είναι αποκλειστικά

31. F. Duprat, *Les mouvements d'extrême droite en France depuis 1944* (Παρίσι, 1972)· R. Chiroux, *L'extrême droite sous la Ve Republique* (Παρίσι, 1974)· M.-J. Chombart de Lauwe, *Complots contre la democratie* (Παρίσι, 1981)· J. Algazy, *La tentation néo-fasciste en France* (Παρίσι, 1984)· R. Badinter κ.ά., *Vous avez dit Fascismes?* (Παρίσι, 1984).

παγανιστική, αντιτιθέμενη τόσο στο μαρξισμό όσο και στον ιουδαιοχριστιανισμό. Προσπαθεί να διατυπώσει ένα πολιτικό και φιλοσοφικό πρόγραμμα πάνω στη βάση ενός συγκεκριμένου τύπου «ανθρωποκεντρικής» ανθρωπολογίας, που της δίνει μια πνευματικότητα και μια αυστηρότητα που συχνά απουσιάζουν από τον βιταλιστικό νεοφασισμό.[32]

Το πρώτο δημοφιλές κίνημα της Δεξιάς ενάντια στο σύστημα στη μεταπολεμική Γαλλία ήταν η ομάδα με ηγέτη τον Πιερ Πουγιάντ στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Ο Πουγιάντ, εντούτοις, ήταν ένας δεξιός λαϊκιστής που απέτυχε να δημιουργήσει μια σταθερή πολιτική οργάνωση.[33] Πιο σημαντικός, τα τελευταία χρόνια, είναι ο Ζαν-Μαρί Λεπέν, το Εθνικό Μέτωπο (Front National) του οποίου απέκτησε εκλογική δύναμη στη δεκαετία του '80. Το Front National είναι ένα δεξιό εθνικιστικό κίνημα που αντιτίθεται στη μετανάστευση, τις ξένες μειονότητες, το έγκλημα, την αταξία και τον σύγχρονο εξισωτισμό, ο οποίος θεωρείται ότι αντιτίθεται στη φυσική οργανική ιεραρχία της ανθρώπινης ζωής. Έτσι, υποστηρίζει μια οργανική και πιο ιεραρχική εθνική κοινότητα. Σε πέντε διαφορετικές εκλογικές αναμετρήσεις μεταξύ του 1984 και του 1989 (δύο για το γαλλικό Κοινοβούλιο, δύο για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και μία για την προεδρία) οι υποψήφιοι του Front National κέρδισαν από 10-15% της εθνικής ψήφου, αν και η κοινοβουλευτική του εκπροσώπηση ποικίλλει υπέρμετρα, μειωνόμενη από 32 έδρες σε μόνο μία μετά τις εκλογές του 1987. Το 1993 κέρδισε το 12,5% της λαϊκής ψήφου αλλά καμία θέση στο Κοινοβούλιο.[34]

Η πολιτική σημασία του νεοφασισμού στις μικρότερες δημοκρατίες της Βόρειας Ευρώπης ήταν πολύ μικρή. Αναλογικά, ο μεγαλύτερος αριθμός μικρών δεξιών ριζοσπαστικών και νεοφασιστικών ομάδων φαίνεται ότι έχει σχηματιστεί στο Βέλγιο (αντικατοπτρίζοντας, μέχρις ενός σημείου, την εθνική ένταση μεταξύ Φλαμανδών-Βαλόνων). Είχαν κάποιες μικρές τοπικές εκλογικές επιτυχίες.[35]

---

32. A.-M. Duranton-Crabol, *Visages de la Nouvelle Droite: La GRECE et son histoire* (Παρίσι, 1988).

33. S. Hoffman, *Le mouvement Poujade* (Παρίσι, 1956).

34. E. Plénel & A. Rollat, επιμ., *L'effet Le Pen* (Παρίσι, 1984)· E. Roussel, *Le cas Le Pen: Les nouvelles droites en France* (Παρίσι, 1985)· J. Chatain, *Les affaires de M. Le Pen* (Παρίσι, 1987)· N. Mayer & P. Perrineau, επιμ., *Le Front National à découvert* (Παρίσι, 1989).

35. O Michel Géoris-Reitshof, στο σύντομο *Extrême droite et néo-fascisme en Belgique* (Βρυξέλλες, 1962), παρουσιάζει μια ταξινόμηση της Δεξιάς, της αντιδραστικής Δεξιάς και των νεοφασιστικών ομάδων.

Στην Αγγλία, ο Όσβαλντ Μόσλεϊ επέζησε του πολέμου. Υπήρξε πάντοτε ο πιο διανοούμενος μεταξύ των εθνικών φασιστών ηγετών και αργότερα έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στα δογματικά και τα θεωρητικά ζητήματα. Το 1948 ίδρυσε το Ενωτικό Κίνημα (Union Movement) που ήταν καθαυτό νεοφασιστικό αλλά προσέγγιζε περισσότερο τη ριζοσπαστική Δεξιά. Πολύ πιο κοντά στον καθαυτό νεοφασισμό ήταν το Εθνικοσοσιαλιστικό Κίνημα (National Socialist Movement) του Κόλιν Τζόρνταν, αν και αργότερα άλλαξε τον τίτλο του. Η μόνη αξιοσημείωτη δεξιά ριζοσπαστική βρετανική οργάνωση είναι το Εθνικό Μέτωπο (National Front) που δημιουργήθηκε το 1967 από τη σύμπηξη διάφορων δεξιών ριζοσπαστικών ομάδων (κάποιες από αυτές πολύ κοντά στο νεοναζισμό). Το 1974 έφτασε τα 17.500 μέλη, αλλά η εκλογική του δύναμη έφτασε στο αποκορύφωμά της λίγα χρόνια αργότερα, ενώ αμέσως μετά άρχισε να φθίνει. Το 1984 είχε μόλις 3.000 μέλη.[36]

Είναι εμφανές ότι οι νεοφασίστες και οι ριζοσπάστες δεξιοί έχουν δημιουργήσει ένα είδος μόνιμης υποκουλτούρας στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Από την άλλη, είναι επίσης εμφανές ότι είναι καταδικασμένοι σε μια γκετοποιημένη εκλογική ασημαντότητα, δραπετεύοντας μόνο με σποραδικές και απελπισμένες πράξεις τρομοκρατίας που δεν οδηγούν πουθενά. Ο δυτικός κόσμος είναι εμβολιασμένος απέναντι στο φασισμό, και όλα τα πολιτισμικά ρεύματα του δεύτερου μισού τού αιώνα στρέφονται εναντίον του. Ακόμα και μια νέα μεγάλη οικονομική κρίση πιθανόν να είναι ανεπαρκής για να τον αναβιώσει, αφού οι ανταγωνιστές του έχουν πιο επεξεργασμένες θέσεις και ο ίδιος πάσχει από την έλλειψη μιας ευρείας και αξιόπιστης για τον απλό λαό φιλοσοφικής βάσης.

Βέβαια, για πολλά χρόνια, μια λεγεώνα από αριστερούς δημοσιογράφους και σχολιαστές, καθώς επίσης και μια μεγάλη χορωδία από επαγγελματίες αντιαμερικανιστές, τονίζουν με βεβαιότητα ότι στον δυτικό κόσμο ο νεοφασισμός σύντομα θα ισχυροποιηθεί, και θα κυριαρχήσει κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες και όχι τόσο στην Ευρώπη. Για ακόμα μια φορά είναι καταδικασμένοι στην απογοήτευση, τη συνήθη τους μοίρα. Αν και ο μαύρος ηγέτης Μάρκους Γκάρβεϊ ισχυριζόταν κάποτε ότι είχε «επινοήσει» το φασισμό για τους μαύρους Αμερικάνους, έχουμε δει ότι η μεσοπολεμική

36. Το Εθνικό Μέτωπο φιλοξένησε μια σειρά ρευμάτων από σχετικά μετριοπαθή έως ξεκάθαρα νεοναζιστικά. Βλ. N. Fielding, *The National Front* (Λονδίνο, 1981)· C.T. Husbands, *Racial Exclusionism and the City: The Urban Support of the National Front* (Λονδίνο, 1983)· R. Thurlow, *Fascism in Britain: A History, 1918-1985* (Οξφόρδη, 1987), 274-89· G. Gable, «The Far Right in Contemporary Britain», στο Cheles, Ferguson & Vaughan, επιμ., *Neo-Fascism*, 244-63.

Αμερική δεν φιλοξένησε κανενός τύπου, σχεδόν, φασιστικό κίνημα, είτε για λευκούς είτε για μαύρους, με την κύρια εξαίρεση του εισαγόμενου Γερμανοαμερικανικού Δεσμού (German-American Bund).

Στο δεύτερο μισό του αιώνα, ορισμένα στοιχεία φαίνεται να υπόσχονται περισσότερα για οιονεί φασιστολόγους, αφού ένας μεγάλος αριθμός μικρών νεοναζιστικών και δεξιών ριζοσπαστικών ομάδων που πρεσβεύουν την υπεροχή των λευκών έχει σχηματιστεί στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αν και όλες τους είναι μικρές, πολλές έχουν ήδη εμπλακεί σε βίαιες ενέργειες. Παρομοίως, αρκετές ακραίες μαύρες ομάδες έχουν προσανατολιστεί σε μορφές δεξιού ριζοσπαστικού μαύρου εθνικισμού, αν και όχι καθαυτό μαύρου νεοφασισμού. Καμία από αυτές δεν έχει ξεπεράσει το επίπεδο της αφάνειας, αν και οι μαύρες εξτρεμιστικές ομάδες έχουν γίνει αναλογικά ισχυρότερες από τις λευκές. Επιπλέον, καμιά δεν μπόρεσε να μετατραπεί σε ένα είδος μιας πιο μετριοπαθούς πολιτικής οργάνωσης που θα μπορούσε να παίξει ρόλο στο εκλογικό παιχνίδι.[37] Όσο σκληρό και να είναι για την Αριστερά να το παραδεχτεί, γεγονός είναι ότι ο νεοφασισμός είναι πιο αδύναμος στις Ηνωμένες Πολιτείες απ' ό,τι στη Δυτική Ευρώπη.

Και στη Λατινική Αμερική —έναν τόπο επαναλαμβανόμενων κύκλων αυταρχισμού, επαναστατικότητας και τρομοκρατίας— ο κλασικός φασισμός συναντά εμπόδια στην αναβίωσή του. Το νέο κύμα δεξιών δικτατοριών των δεκαετιών του '60 και του '70 προκάλεσε πληθώρα σχολίων από τους σχολιαστές για έναν νέο «λατινοαμερικανικό φασισμό», όμως, πέρα από την κομουνιστική Κούβα, όλα αυτά τα καθεστώτα ήταν δεξιόστροφα στρατιωτικά συστήματα χωρίς κάποια επεξεργασμένη ιδεολογία και χωρίς μια κινητοποιημένη πολιτική βάση. Οι πολιτικές τους όσον αφορά την ασφάλεια και την οικονομία ήταν πιο επεξεργασμένες απ' ό,τι αυτές των παραδοσιακών στρατιωτικών καθεστώτων. Όλα αυτά τα καθεστώτα όμως εμπίπτουν στην κατηγορία του στρατοκρατικού «γραφειοκρατικού αυταρχισμού»[38]

---

37. Σίγουρα, η οργάνωση που προσέγγισε —και αυτό δεν λεει πολλά— κοντύτερα είναι η Εθνική Επιτροπή των Εργατικών Επιτροπών, που τοποθέτησε έναν μικρό αριθμό μελών σε μικρά τοπικά γραφεία. Η ΕΕΕΕ όμως έχει να επιδείξει πολύ λίγα από τα χαρακτηριστικά ενός φασιστικού κινήματος. Βλ. D. King, *Lyndon LaRouche and the New American Fascism* (Νέα Υόρκη, 1989).

38. G. O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism* (Μπέρκλεϊ, 1973). Ανάμεσα στις βασικές εργασίες σ' αυτό τον τομέα είναι των: D. Collier, επιμ., *The New Authoritarianism in Latin America* (Πρίνστον, 1979)· A. Rouquié, *The Military and the State in Latin America* (Μπέρκλεϊ, 1987)· J.M. Malloy, επιμ., *Authoritarianism and Corporatism in Latin America* (Πίτσμπουργκ, 1977)· F. B. Pike & T. Stritch, επιμ., *The New Corporatism* (Σάουθ Μπεντ, Ιντ., 1974).

μάλλον παρά στην κατηγορία του «φασισμού».[39] Τις δύο προηγούμενες γενιές, σ' αυτή την περιοχή, έχουν δημιουργηθεί αρκετοί νέοι φασιστικοί και δεξιοί ριζοσπαστικοί κύκλοι, όπως και στα περισσότερα μέρη του κόσμου. Όμως, όπως συνήθως, ο αριθμός τους είναι αντιστρόφως ανάλογος με τη σημασία τους. Το μόνο δεξιό ριζοσπαστικό κίνημα που επιβίωσε από το τέλος της φασιστικής εποχής μέχρι την επόμενη περίοδο είναι η δεξιά ριζοσπαστική Falange Socialista Boliviana, μια μικρή δύναμη στην πολιτική σκηνή της Βολιβίας. Αν και το 1952 στη Βολιβία το Movimento Nacional Revolutionario κατέκτησε την εξουσία με μια επανάσταση, την εποχή εκείνη είχε χάσει τα περισσότερα από τα φασιστικά του γνωρίσματα και χαρακτηριστικά.

Η αναζήτηση για κάτι αντίστοιχο του φασισμού στις ανεπτυγμένες χώρες εκτός Ευρώπης έχει συχνά στραφεί προς την Ιαπωνία και τη Νότιο Αφρική. Στο Κεφάλαιο 10 είδαμε ότι η μεσοπολεμική Ιαπωνία απέτυχε να αναπτύξει ένα άμεσο πολιτικό ισοδύναμο του ευρωπαϊκού φασισμού ακόμα και αν στην πράξη το ημιπλουραλιστικό ιαπωνικό σύστημα της δεκαετίας του '30, σε κάποιες από τις λειτουργίες του, ανέπτυξε κοινά χαρακτηριστικά. Από το 1945 και μετά, η αποστρατιωτικοποίηση προχώρησε σε βάθος και η χώρα επανεξέτασε δραστικά τις προτεραιότητές της. Παρ' όλ' αυτά, η Ιαπωνία αποτελεί εκτροφείο πολλών μικρών και περιθωριακών θρησκευτικών και πολιτικών ομάδων, συμπεριλαμβανομένων κάποιων που είναι νεοφασιστικές και πολύ περισσότερων που ανήκουν στην κατηγορία των δεξιών ριζοσπαστικών εθνικιστικών. Στα μέσα της δεκαετίας του '80, είχαν καταγραφεί τουλάχιστον 50 ριζοσπαστικές εθνικιστικές ενώσεις με περίπου 120.000 μέλη.[40] Ένας από τους πιο δεξιούς ριζοσπάστες με τη μεγαλύτερη επιρροή ήταν ο πολυεκατομμυριούχος τσάρος των τυχερών παιχνιδιών Ριοΐκι Σασακάουα, ένας μεγάλος χρηματοδότης τέτοιων ομάδων και προφανώς επίσης άνθρωπος με ισχυρές διασυνδέσεις στο έγκλημα. Μολοντούτο, η Ιαπωνία μοιάζει στις υπόλοιπες χώρες στο ότι όλες σχεδόν αυτές οι οργανώσεις είναι μικρές και ασήμαντες.

Πιθανόν η μεγαλύτερη από τις ακραίες-εθνικιστικές ομάδες στην Ιαπωνία είναι το Ινστιτούτο για την Έρευνα της Ανθρώπινης Ευτυχίας του Ριούμπο Οκάουα. Ο ίδιος ο τίτλος είναι ένα ενδιαφέρον σχόλιο για τις μορφές που τέτοιες δυνάμεις είναι αναγκασμένες να παίρνουν στη μεταφασιστική

39. Βλ. H. Trindade, «La question du fascisme en Amérique Latine», *Revue Française de Science Politique*, 33:2 (Απρίλιος 1983), 281-312.

40. O'Maoláin, *Radical Right*, 176-77.

εποχή του ηδονισμού και του υλισμού. Το βιβλίου του Οκάουα *Νοστράδαμος: Φοβερές Προφητείες* προβλέπει μια Ιαπωνία κυρίαρχη κατά τον 21ο αιώνα αφού πρώτα θα έχει νικήσει τη Ρωσία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, ικανή να κάνει την Κίνα «σκλάβα» και την Κορέα «πόρνη».[41] Αναφέρεται ότι το Ινστιτούτο του Οκάουα έχει δύο εκατομμύρια πιστούς, αλλά δεν στάθηκε ικανό να καταστεί μια σημαντική πολιτική δύναμη. Οι ρίζες της δημοκρατίας στην Ιαπωνία είναι πολύ πιο επιφανειακές απ' ό,τι σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Εντούτοις, στον ορίζοντα δεν διαφαίνεται μια επανάσταση που θα έδινε τη δυνατότητα στο νεοφασισμό να αναπτυχθεί, καθώς η χώρα συνεχίζει να εξελίσσεται περαιτέρω στην κατεύθυνση του δυτικού ηδονισμού και υλισμού.

Η Νότιος Αφρική, για αρκετό διάστημα, φαινόταν να υπόσχεται περισσότερα σ' αυτούς που ψάχνουν για τον σύγχρονο φασισμό. Εκεί υπήρχε το πιο ρατσιστικό καθεστώς στον κόσμο και, τα προηγούμενα χρόνια, αναλογικά, οι περισσότεροι πολίτες που συμπαθούσαν το ναζισμό απ' οποιαδήποτε άλλη χώρα εκτός Ευρώπης. Επίσης, το 1969 είχαμε την απόσχιση μιας μερίδας του κυρίαρχου Εθνικού Κόμματος και το σχηματισμό τού πιο ακραίου Αναδημιουργημένου Εθνικού Κόμματος, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα ακολούθησε το ακόμη πιο ακραίο Κίνημα Αντίστασης των Αφρικάνερ, το οποίο στη συνέχεια απέκτησε 50.000 μέλη και είχε μια πολιτοφυλακή που αποκαλούταν Γεράκια της Θύελλας. Αναμφίβολα, μεταξύ των ομιλούντων τη γλώσσα άφρικααν το ποσοστό συμπάθειας προς πιο ακραίες δυνάμεις και μέτρα ήταν το μεγαλύτερο απ' όλες σχεδόν τις ανεπτυγμένες χώρες. Όμως σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο η Νότια Αφρική παρέμεινε μια «φυλετική δημοκρατία» για λευκούς και όχι ένα οποιουδήποτε τύπου αυταρχικό σύστημα. Η κατάσταση αυτή, οι πιέσεις των καιρών και η μαύρη πλειοψηφία συνέβαλαν τελικά ώστε το 1994 η Νότιος Αφρική να γίνει ξαφνικά μια πολυφυλετική δημοκρατία — αν και δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι θα μπορέσει να διατηρηθεί ως τέτοια. Για την ώρα, εντούτοις, αυτό αποτελεί ένα ισχυρό χτύπημα για τους εξερευνητές του νεοφασισμού. Σίγουρα, στο μέλλον, οι πιθανότητες για την ανάπτυξη ακραίων πολιτικών δυνάμεων παραμένει μεγαλύτερη εκεί απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη ανεπτυγμένη χώρα, με την εξαίρεση της Ρωσίας. Το μέλλον λοιπόν παραμένει αβέβαιο.

Στην πράξη, ο νεοφασισμός αρνήθηκε επίμονα να ανθήσει σε δημοκρατικές και καπιταλιστικές χώρες. Έτσι, κάποιοι αναλυτές έστρεψαν τελικά

41. *Wisconsin State Journal* (Μάντισον), 20 Οκτωβρίου 1991.

το βλέμμα τους στα κομουνιστικά καθεστώτα, τα οποία από τη δεκαετία του '50 και μετά άρχισαν να γίνονται όλο και περισσότερο εθνικιστικά. Κάποια από αυτά βασίστηκαν σε δυναμικές εκδοχές της führerprinzip, τον ακραίο εθνοκεντρικό εθνικισμό και το ρατσισμό (καθώς επίσης και σε έναν αλλόκοτο αντιμοντερνισμό στην περίπτωση των Κόκκινων Χμερ στην Καμπότζη). Αυτό μοιάζει ως φασιστικοποίηση του κομουνισμού. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο κομουνισμός και ο φασισμός μοιράζονται πολλά θεμελιακά χαρακτηριστικά, και για αρκετά χρόνια οι Σοβιετικοί εκπρόσωποι επέχαιραν με το να εφαρμόζουν τους ίδιους όρους στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας όπως και στη ναζιστική Γερμανία: «μπουρζουάδικος εθνικισμός», «βουλησιαρχία», «υποκειμενισμός», «αντιδιανοουμενισμός», «στρατιωτικός-γραφειοκρατικός εκφυλισμός», «δουλοπρεπής υποταγή» των μαζών, «μικροαστικές» οικονομικές πολιτικές και «αυταρχικές» πολιτικές που προσπαθούσαν να τοποθετήσουν «πλεονάζοντες πληθυσμούς» σε «ξένα εδάφη». Συμπέραιναν ότι «η μαοϊκή προσέγγιση δεν διαφέρει καθόλου από το φασισμό».[42] Πιο σοβαροί αναλυτές θα συμπεριλάμβαναν σε έναν παρόμοιο κατάλογο γνωρισμάτων για την Κούβα την a posteriori πραγματιστική ανάπτυξη της ιδεολογίας, μια διακυβέρνηση μέσω της λατρείας της χαρισματικής προσωπικότητας και της αρχής του ηγέτη, έναν ακραίο εθνικισμό, τη βουλησιαρχία, το μιλιταρισμό, την περιπέτεια, τον επεκτατισμό, τη λατρεία των ηρώων και των μύθων, την έμφαση στον αγροτισμό και τους βίαιους αγώνες εναντίον των πλουτοκρατών. Όσο και αν τεχνικά αυτές οι συγκρίσεις είναι ακριβείς, δεν ορίζουν δόγματα και καθεστώτα που διαθέτουν όλα τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά του φασισμού, αν και από πολλές απόψεις είναι παρόμοια με αυτά του φασισμού. Τα κομουνιστικά καθεστώτα έχουν παραμείνει πιστά στις λενινιστικές-σταλινικές αρχές της ολοκληρωτικής κρατικής γραφειοκρατίας, τον θεωρητικό (εάν όχι πρακτικό) επαναστατικό διεθνισμό, τον ολοκληρωτικό κρατικό κολεκτιβισμό (με την εξαίρεση της Κίνας) και την υλιστική φιλοσοφία. Αυτές είναι κεντρικές ιδεολογικές αρχές που συγκρούονται άμεσα με το φασισμό.

Ακόμα, άλλοι έχουν προτείνει ότι το μέλλον του φασισμού βρίσκεται πέρα από τον ανεπτυγμένο κόσμο και θα αποτελέσει μια πιο σημαντική δύναμη σε καινούργια κράτη που αναδύθηκαν μετά το 1945, όπως είχε συμβεί αρχικά και με τα έθνη της δεκαετίας του 1860. Μία από τις κύριες

42. Αυτοί οι όροι χρησιμοποιούνται από τον A. Malukhin, *Militarism — Backbone of Maoism* (Μόσχα, 1970), 33 κ.ε., που παρατίθεται σε μια αδημοσίευτη εργασία του A. James Gregor.

ομάδες υποψηφίων ήταν οι καινούργιες αφρικανικές δικτατορίες της περασμένης γενιάς. Γνωρίσματα όπως ο ακραίος εθνικισμός, ο ρατσισμός, ο εθνοκεντρισμός, τα τυπικά μονοκομματικά συστήματα, η χαρισματική ηγεσία, η εκλεπτυσμένη χρήση των μύθων και της εθνικής θρησκευτικότητας και τα διάφορα είδη του αφρικανικού σοσιαλισμού φαίνεται σαν να πλησιάζουν τη φασιστική τυπολογία.[43] Εντούτοις, μια πιο προσεκτική μελέτη θέτει υπό αμφισβήτηση αυτή την ανάλυση. Όπως έγραψε και ο Πολ Χάγιες, «αρκετά από τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού φασισμού μπορούν να βρεθούν σε συγκεκριμένες αφρικανικές χώρες, αν και είναι σπάνιο για ένα σύνολο απ' αυτά να βρεθεί την ίδια ώρα στον ίδιο τόπο».[44] Σ' αυτές τις χώρες η αρχή του ηγέτη προσομοιάζει περισσότερο στα πρώην caudillaje σουλτανάτα της Καραϊβικής παρά με αυτή της Ιταλίας ή της Γερμανίας. Το μοναδικό κόμμα, κανονικά, δεν μοιάζει πάρα πολύ με τα οργανωμένα κόμματα, και πολιτικά η οργάνωση της οικονομίας δεν θυμίζει κάποια οργανωμένη μορφή εθνικού συνδικαλισμού ή μια κρατικά ρυθμιζόμενη οικονομία κεντροευρωπαϊκής μορφής.[45] Τέλος, απουσιάζει τελείως η φιλοσοφική κουλτούρα του φασισμού και του ναζισμού. Εκείνο που μπορούμε να πούμε για όλ' αυτά είναι ότι το φασιστικό υπόδειγμα της μονοκομματικής εθνικιστικής δικτατορίας μπορεί να ήταν η αρχική ιδέα από την οποία εμπνεύστηκαν τέτοια καθεστώτα, αλλά κανένα δεν αναπαρήγαγε κάτι που να προσομοιάζει με τον ευρωπαϊκό φασισμό. Επιπλέον, το κύμα των αφρικανικών δικτατοριών της δεκαετίας του '70 ήταν ανοιχτά λενινιστικές-σταλινικές, επιδιώκοντας την εφαρμογή, όσο το επέτρεπαν οι περιστάσεις, των προερχόμενων από τη Ρωσία ιδεών της ολοκληρωτικής κρατικής γραφειοκρατίας και του κρατικού κολεκτιβισμού. Αυτοί οι καθεστωτικοί στόχοι ήταν πολύ διαφορετικοί από τους αντίστοιχους του φασισμού.

43. Βλ. A.J. Gregor, «African Socialism and Fascism: An Appraisal», *Review of Politics*, 29:3 (Ιούλιος 1967), 353-99· του ιδίου, *The Fascist Persuasion in Radical Politics* (Πρίνστον, 1974), 406-409. Μια πιο ευρεία εφαρμογή μπορεί να βρεθεί στο A.J. Joes, *Fascism in the Contemporary World* (Μπόουλντερ, 1978)· του ιδίου, «Fascism: The Past and the Future», *Comparative Political Studies*, 7:1 (Απρίλιος 1974), 107-33· του ιδίου, «The Fascist Century», *Worldview*, 21:5 (Μάιος 1978), 19-23.

44. P.M. Hayes, *Fascism* (Λονδίνο, 1972), 208. Ο Maurice Bardèche, ένας από τους λίγους αξιοσημείωτους φασίστες διανοούμενους που προσπάθησαν να ορίσουν το φασισμό μετά το πέρας της φασιστικής εποχής, πειστικά τονίζει το γεγονός ότι οι αποκαλούμενοι τριτοκοσμικοί φασισμοί είναι «ψευδείς φασισμοί». Έμφαση δίνει πάνω απ' όλα στις πολιτισμικές διαφορές. Bardèche, *Qu'est-ce que le fascisme?* (Παρίσι, 1961).

45. A. Hughes & M. Kolinsky, «"Paradigmatic Fascism" and Modernization: A Critique», *Political Studies*, 24:4 (Δεκέμβριος 1976), 371-96.

Προσεγγίζοντας τη Μέση Ανατολή, εντούτοις, τα ίχνη γίνονται πιο έντονα. Στην περιοχή αυτή το υπόδειγμα του ευρωπαϊκού φασισμού είχε, αρχικά, κάποια επίδραση. Μερικά από τα καινούργια εθνικιστικά καθεστώτα που εγκαθιδρύθηκαν στη Μέση Ανατολή το δεύτερο μισό του αιώνα επέδειξαν τον μεγαλύτερο αριθμό φασιστικών χαρακτηριστικών από οποιοδήποτε άλλο μέρος του κόσμου. Το πρώτο παράδειγμα είναι το καθεστώς της Αιγύπτου υπό τον Νάσερ που ως Führerprinzip του είχε τον «αραβικό σοσιαλισμό», έναν κρατικό τομέα της οικονομίας που πλησίαζε το 40% και την εχθρότητα εναντίον του Ισραήλ. Όμως το καθεστώς του Νάσερ απέτυχε να διαμορφώσει μια ιδιαίτερη νέα φιλοσοφία ή κουλτούρα και το μοναδικό κρατικό κόμμα ήταν η μάλλον άμορφη Εθνική Αραβική Ένωση, κάτι που θα μπορούσαμε να συναντήσουμε σε μια βαλκανική μοναρχία της δεκαετίας του '30 μάλλον παρά κάτι σαν τον Σταυρό-Βέλος ή τη Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Το καθεστώς δεν καλλιέργησε συστηματικά τον αντικομουνισμό, ούτε επέδειξε κάποια συνεκτικότητα σε άλλες απόψεις του.[46] Στη συνέχεια, υπό τον Ανουάρ Σαντάτ, η Αίγυπτος μεταστράφηκε αποφασιστικά προς την ειρήνη.

Μια καλή περίπτωση, εκ πρώτης όψεως, θα ήταν η δικτατορία του Μουαμάρ Καντάφι στη Λιβύη, που ιδρύθηκε το 1969. Αν και δικτάτορας μιας μεγάλης πετρελαιοεξαγωγικής χώρας, ο Καντάφι είναι ένας φανατικός αντι-υλιστής μουσουλμάνος που επιδιώκει τη δημιουργία ενός καινούργιου κοινοτικού συστήματος. Στο *Πράσινο Βιβλίο* του (1978) παρουσιάζει την «τρίτη καθολική θεωρία» του, στην οποία διακηρύσσει την «πραγματική δημοκρατία» μέσω των άμεσων οργανικών δεσμών μεταξύ του ηγέτη και των μαζών. Έτσι, ό,τι ξεκίνησε ως ένα στρατιωτικό καθεστώς, έχει μετασχηματιστεί σε μια χαρισματική δικτατορία δομημένη πάνω στη θεωρία των άμεσων λαϊκών επαναστατικών επιτροπών και των κοινοβουλίων του λαού. Το καθεστώς βασίζεται πάνω σε μια μορφή ισλαμικού πουριτανισμού, αλλά θρησκευτικά είναι ετερόδοξο, απορρίπτοντας τη μουσουλμανική Σούνα και τα δόγματα των ισλαμιστών διδασκάλων, με στόχο την αύξηση της εξουσίας του. Ο «Αδερφός Συνταγματάρχης» έχει αποκηρύξει τον καπιταλισμό, διακηρύσσει τον παναραβισμό και έναν τύπο «αραβικού σοσιαλισμού», ενώ είναι εμφανής η ροπή του προς το μιλιταρισμό, τη βία και τις περιπέτειες στο εξωτερικό. Πλευρές όλων αυτών θυμίζουν κάπως το φασι-

46. Πρβλ., J. Lacouture, *Nasser* (Λονδίνο, 1973). Για τις πρωτοφασιστικές κλίσεις της γενιάς του Νάσερ βλ. J.P. Jankowski, *Egypt's Young Rebels: «Young Egypt», 1933-1952* (Στάνφορντ, 1975).

σμό, αλλά το καθεστώς της Λιβύης συνιστά ένα μοναδικό προσωπικό μείγμα αντιλήψεων που είναι ιδιόρρυθμο και μερικές φορές έχει ονομαστεί αναρχολενινιστικό. Θεωρητικά, ο Καντάφι απορρίπτει το κράτος και τη γραφειοκρατικοποίηση, ενώ στην πραγματικότητα διευθύνει μια κρατική δικτατορία που χαρακτηρίζεται από μεγάλη γραφειοκρατική διαφθορά. Προσφάτως, κάποιες πολιτικές του έχουν γίνει μετριοπαθέστερες και έχει προσεγγίσει το ορθόδοξο Ισλάμ. Η τυπική εγκαθίδρυση του καθεστώτος στο Κοράνι το προσδιορίζει ως μία εκδοχή των ισλαμικών φονταμενταλιστικών συστημάτων μάλλον παρά του κοσμικού κράτους φασιστικού τύπου.

Πιθανόν, ένας καλύτερος υποψήφιος να είναι το καθεστώς του Σαντάμ Χουσεΐν στο Ιράκ. Ο ηγέτης του, μεταξύ άλλων, είναι γνωστός από τον χαρακτηρισμό του Τζορτζ Μπους ως ο «Χίτλερ των καιρών μας». Η δικτατορία του Ιράκ είναι ένα προϊόν του κινήματος Μπάαθ του «αραβικού σοσιαλισμού» που δημιουργήθηκε αρχικά στη Συρία από τον Μισέλ Αφλάκ και άλλους μετά την πτώση της Γαλλίας το 1940. Στόχος του ήταν η εθνική αναγέννηση των Αράβων πάνω στη βάση ενός είδους εθνικοσοσιαλισμού και μιας νέας ιδεολογίας που θα «αντιπροσώπευε το αραβικό πνεύμα» εναντίον του δυτικού φιλελευθερισμού και του «υλιστικού κομουνισμού».[47] Το κίνημα Μπάαθ έγινε στη συνέχεια πιο ισχυρό στο Ιράκ παρά στη Συρία, αν και βασικά ως μία συνωμοτική ελίτ παρά ως ένα πραγματικά φασιστικό μαζικό κίνημα. Ένα υπερεθνικιστικό πραξικόπημα στη Βαγδάτη έδωσε τη δυνατότητα στον Σαντάμ Χουσεΐν το 1968 να τεθεί επικεφαλής του καθεστώτος, το οποίο σύντομα μετέτρεψε σε μια προσωπική δικτατορία βασισμένη στην ακραία «λατρεία της προσωπικότητας» (ή Führerprinzip).

Σε αντίθεση με κάποια άλλα ακραία εθνικιστικά αραβικά κινήματα, το Μπάαθ ήταν πάντα εγγενώς κοσμικό (ο ίδιος ο Αφλάκ είχε χριστιανική ανατροφή) και έδειχνε υποκριτικό σεβασμό στο Ισλάμ ως τη θρησκεία των Αράβων. Έτσι, ο σιιτικός φονταμενταλισμός σταδιακά έγινε ένας τους κύριους εχθρούς του. Μαζί με τη λατρεία του ηγέτη, το ιρακινό καθεστώς ανέπτυξε ένα ακραίο αυταρχικό σύστημα, ενώ η αστυνομία και οι μυστικές του υπηρεσίες εκπαιδεύτηκαν εντατικά από Ανατολικοευρωπαίους κομουνιστές τεχνικούς. Δίνει έμφαση στην παλιγγενεσία του «αραβικού πνεύματος» με έναν πιο εκκοσμικευμένο και πολιτικό τρόπο απ' ό,τι οι σιίτες φονταμενταλιστές επαναστάτες, με στόχο τη δημιουργία του «νέου Άραβα» που δεν ορίζεται από τον θρησκευτικό φονταμενταλισμό. Αν και διατήρησε

---

47. Michel Aflaq, όπως παρατίθεται στο S. al-Khalil, *Republic of Fear* (Μπέρκλεϊ, 1989), 191.

την ατομική ιδιοκτησία, το κράτος παίζει κυρίαρχο ρόλο στη δική του μορφή Zwangswirtschaft, και κάθε ανεξάρτητος ρόλος της μπουρζουαζίας έχει καταπολεμηθεί δυναμικά. Το καθεστώς έχει κινητοποιήσει ευρύτατα τη νεολαία και ως ένα βαθμό και τις γυναίκες, άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που το διακρίνει από τους φονταμενταλιστές, ενώ η μαζική κινητοποίηση, μετά τη σταθεροποίηση της δικτατορίας, είναι υπό την εποπτεία του κράτους. Όπως όλα σχεδόν τα κράτη στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, έχει χρησιμοποιήσει τη ρητορική της ειρήνης, αλλά στην πράξη ανέπτυξε ένα από τα πιο ακραία στρατιωτικοποιημένα καθεστώτα στον κόσμο, με το επίλεκτο σώμα του στρατού, την «Προεδρική Φρουρά», να διαμορφώνει ένα μακρινό ανάλογο των Waffen-SS.

Το καθεστώς είναι ιδιαίτερα αντι-δυτικό, αντι-εβραϊκό και αντι-ισραηλινό και επιζητά μια «καινούργια τάξη» με τις δικές της «εθνικές εκκαθαρίσεις» ή εξαφάνιση των μειονοτήτων. Ο στόχος του Χουσεΐν για στρατιωτική επέκταση καταδείχθηκε με δραματική ένταση στις δύο εισβολές στο Ιράν και το Κουβέιτ: ίσως οι δύο πρωτοβουλίες του ύστερου 20ού αιώνα που φέρνουν ιδιαίτερα στο νου τον κλασικό χιτλερισμό. Στην πορεία, ο παναραβισμός έχει δώσει τη θέση του στον πανιρακισμό και την προσπάθεια για καινούργιες ιρακινές πολιτιστικές και καλλιτεχνικές μορφές, μια ιδιαίτερη μορφή «σύγχρονης Romanità» μέσω της ταύτισης με τις αρχαίες αυτοκρατορίες της Μεσοποταμίας (συμπεριλαμβανομένης της εκ θεμελίων ανακατασκευής της πόλης της Βαβυλώνας) και ενός από τα υψηλότερα δείγματα χιτλερικής-σταλινικής αρχιτεκτονικής, τη μεγαλεπήβολη και γκροτέσκα Αψίδα του Θριάμβου στη Βαγδάτη. Πιθανόν δεν πρόκειται να ξαναϋπάρξει ποτέ πια μια αναπαραγωγή του Τρίτου Ράιχ — αλλά ο Σαντάμ Χουσεΐν έχει πλησιάσει το πρωτότυπο εγγύτερα από οποιονδήποτε άλλο δικτάτορα από το 1945 και μετά.[48]

Ο φασισμός, εντέλει, ήταν η μόνη μεγάλη καινούργια ιδεολογία του πρώιμου 20ού αιώνα, και δεν αποτελεί έκπληξη ότι μια σειρά χαρακτηριστικών του αναδύονται και πάλι σε ριζοσπαστικά κινήματα και εθνικά αυταρχικά καθεστώτα σε ύστερους καιρούς και άλλες περιοχές, ακόμα και αν το προφίλ των νέων δυνάμεων είναι, στο σύνολό του, διαφορετικό. Πολλά εθνικιστικά αυταρχικά καθεστώτα φέρουν κάποια από τα γνωρίσματα του

48. Επιπροσθέτως με τη μελέτη που παρατίθεται στην προηγούμενη σημείωση, βλ. al-Khalil, *The Monument: Art, Vulgarity and Responsibility in Iraq* (Μπέρκλεϊ, 1991)· A. Baram, *Culture, History and Ideology in the Formation of Bathist Iraq, 1968-1989* (Νέα Υόρκη, 1991)· CARDRI, *Saddam's Iraq* (Λονδίνο, 1989).

φασισμού, όπως όλα τα κομουνιστικά καθεστώτα είχαν και έχουν κάποια από τα χαρακτηριστικά του φασισμού. Αυτά τα γνωρίσματα είναι:

1. Σταθερός εθνικιστικός μονοκομματικός αυταρχισμός, ούτε προσωρινός ούτε ένα πραγματικό πρελούδιο στο διεθνισμό.
2. Η αρχή της χαρισματικής ηγεσίας, που υιοθετήθηκε από διαφορετικά είδη καθεστώτων.
3. Η αναζήτηση μιας συνθετικής εθνικιστικής ιδεολογίας, διακριτής τόσο από το φιλελευθερισμό όσο και από το μαρξισμό.
4. Το αυταρχικό κρατικό σύστημα και μια κορπορατιστική οικονομία ή μερικός σοσιαλισμός, πιο περιορισμένος και πιο πλουραλιστικός από το κομουνιστικό μοντέλο.
5. Η φιλοσοφική αρχή του βολονταριστικού ακτιβισμού, χωρίς να οροθετείται από οιονδήποτε φιλοσοφικό ντετερμινισμό.

Απ' αυτή την άποψη, ο φασισμός αποτελούσε ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό της επανάστασης, του εθνικισμού και της δικτατορίας του 20ού αιώνα. Γι' αυτό η επιρροή του θα συνεχίσει να γίνεται αισθητή και στον 21ο αιώνα.

Η ανησυχία για την «επιστροφή» του φασισμού, όμως, έχει αρχίσει να κορυφώνεται μετά από την πτώση της σοβιετικής αυτοκρατορίας και την επανενοποίηση της Γερμανίας το 1989. Η ανησυχία αυτή έχει πολλές πηγές. Μία είναι η αύξηση της δραστηριότητας και της βίας των «σκίνχεντ» και άλλων μικρών νεοφασιστικών και νεοναζιστικών ομάδων, ιδιαιτέρως εναντίον των μεταναστών και των ξένων. Δεύτερη πηγή είναι η ανάπτυξη της εκλογικής υποστήριξης προς τα κοινοβουλευτικά δεξιά κόμματα που υποθάλπουν την ξενοφοβία και ποικίλες μορφές νεοεθνικισμού, προτείνοντας τη λήψη αυταρχικών μέτρων και μια πιο σκληρή πολιτική όσον αφορά τη μετανάστευση και τις εθνικές μειονότητες. Τέλος, η αύξηση του νεοφασισμού και της ριζοσπαστικής Δεξιάς στις πρώην κομουνιστικές χώρες, με πιο σοβαρή την περίπτωση της Ρωσικής Ομοσπονδίας.

Η ανησυχία δεν αφορά τόσο την απόλυτη αναδημιουργία του χιτλερικού και του μουσολινικού καθεστώτος, πράγμα που οι περισσότεροι αναλυτές αναγνωρίζουν ότι ιστορικά και πολιτικά είναι αδύνατο — όπως επίσης αδύνατη στάθηκε επί δεκαετίες και η «κλωνοποίηση» μαρξιστικών-λενινιστικών καθεστώτων στο εξωτερικό. Μάλλον, όπως έγραφε και ένας Γερμανός σχολιαστής, «σήμερα η αναβίωση του φασισμού στην παραδοσιακή οικεία του μορφή στην Ευρώπη ή στις ΗΠΑ έχει ελάχιστες πιθανότητες.

Όμως ο κίνδυνος είναι μεγάλος και εντεινόμενος: ένα νέο είδος φασισμού, πιο αόριστου στο περίγραμμά του, μπορεί και πάλι» να ενισχυθεί.[49]

Πόσο μεγάλος είναι αυτός ο κίνδυνος; Στον δυτικό κόσμο πολύ μικρός. Οι τεράστιες πολιτισμικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, μαζί με τη μακρά εξέλιξη των δημοκρατικών συστημάτων, καθιστούν σχεδόν αδύνατο οτιδήποτε προσομοιάζει με τον ιστορικό φασισμό. Όλες οι γνήσιες νεοφασιστικές και νεοναζιστικές ομάδες παραμένουν μικροί κύκλοι περιθωριακών ακτιβιστών. Τα δεξιά ριζοσπαστικά κόμματα είναι μεν πιο ισχυρά, αλλά απολαμβάνουν μια κάποια υποστήριξη, κι αυτή είναι περιορισμένη, μόνο στην Ιταλία και τη Γαλλία. Όσο προσπαθούν να απευθυνθούν σε ευρύτερα στρώματα, τόσο πιο μετριοπαθή εξαναγκάζονται να γίνονται. Ακόμα και στη Νότιο Αφρική, της οποίας το πολιτικό μέλλον παραμένει εξαιρετικά αβέβαιο, οι αυθεντικοί δεξιοί ριζοσπάστες αποτελούν μειοψηφία. Μια ολοκληρωτική κατάρρευση που θα οδηγούσε σε αυταρχικού τύπου διακυβέρνηση είτε από τους μαύρους είτε από τους λευκούς δεν πρέπει να θεωρείται απίθανη, αλλά για να μπορέσεις να κυβερνήσεις ένα καινούργιο καθεστώς θα πρέπει ν' ακολουθήσεις πραγματιστικές μάλλον παρά δογματικά φασιστικές πολιτικές.

Τα θρησκευτικά φονταμενταλιστικά κινήματα δυνητικά έχουν περισσότερες πιθανότητες να ενισχύσουν τις αυταρχικές πολιτικές, ιδιαίτερα στη Μέση Ανατολή και την Ινδία. Στα μέσα της δεκαετίας του '90 υπάρχει πιθανόν περισσότερη ανησυχία για την άνοδο μιας ισχυρής αυταρχικής δύναμης στην Ινδία παρά σε κάθε άλλη τυπικά εγκατεστημένη δημοκρατία. Ομάδες όπως η Σιβ Σένα και ιδιαίτερα η Κοινότητα των Εθνικών Εθελοντών με τα εκατομμύρια οπαδούς και τις πολιτοφυλακές με τα εκατοντάδες χιλιάδες μέλη, αναμφίβολα έχουν πολλά ατού για την ενίσχυση του αυταρχικού και βασιζόμενου στη θρησκεία εθνικισμού.[50] Οι ινδουιστές φονταμενταλιστές μιλούν για μια «μεγάλη Ινδία» και κυριαρχία πάνω σε ολόκληρο τον Ινδικό Ωκεανό. Υπάρχει πιθανότητα η Ινδία να γίνει η πρώτη χώρα με ένα δημοκρατικό σύστημα που θα υποκύψει σε έναν επεκτατικό νέο αυταρχισμό, αν και οι υπερβατικές θρησκευτικές αναφορές και τα συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των φονταμενταλιστών θα δημιουργήσουν κάτι διαφορετικό από τον ιστορικό φασισμό.

Μέσα στην ίδια την Ευρώπη τα μεγάλα ερωτηματικά στο τέλος του 20ού αιώνα, όπως και στις αρχές του 21ου, παραμένουν τα Βαλκάνια και

49. F. Hacker, *Das Faschismus-Syndrom* (Ντίσελντορφ, 1990), 130.
50. Βλ. μεταξύ άλλων, T. Basu κ.ά., *Khaki Shorts, Saffron Flags* (Χαϊντεραμπάντ, 1993).

οι χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, ιδιαίτερα η Ρωσία. Υπάρχουν νεοφασιστικές και δεξιές ριζοσπαστικές ομάδες σε όλες τις πρώην κομουνιστικές χώρες,[51] αλλά έχουν σημαντικές δυνατότητες μόνον σε περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας —κυρίως στη Σερβία— και ίσως στη Ρουμανία, όπου ο μη φασίστας αλλά δολοφόνος πρώην δικτάτορας Ίον Αντονέσκου είναι εμφανώς ο ήρωας της χώρας.[52] Ο Σλόμποντραν Μιλόσεβιτς φαίνεται να έχει μετατραπεί από γραμματέας του Κομουνιστικού Κόμματος σε μια κομουνιστική δικτατορία σε επικεφαλής ενός βίαιου μιλιταριστικού και επεκτατικού εθνικιστικού καθεστώτος που έχει αποκτήσει κάποια στοιχεία φασιστικού στιλ στις μαζικές φρικαλεότητες και τις «εθνικές εκκαθαρίσεις». Όμως, παρά τα εγκλήματά του, το σερβικό σύστημα τη στιγμή της συγγραφής της παρούσας μελέτης [και πριν την αλλαγή του Οκτωβρίου 2000] παραμένει ημιπλουραλιστικό, με μια σημαντική δημόσια αντιπολίτευση, και δεν έχει μετασχηματιστεί σε ολοκληρωμένη μονοκομματική δικτατορία.

Ξεκάθαρα, η πιο απειλητική φιγούρα στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή έξω από τη Σερβία είναι ο Βλαντιμίρ Ζιρινόφσκι, ο επικεφαλής του νέου Ρωσικού Φιλελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος, το οποίο δεν είναι ούτε φιλελεύθερο ούτε δημοκρατικό και κέρδισε το 25% των ψήφων στις πρώτες ελεύθερες και ανοικτές εκλογές για το ρωσικό Κοινοβούλιο. Στις αρχές της δεκαετίας του '90, η Ρωσία φιλοξένησε μια ευρεία γκάμα δεξιών ριζοσπαστικών και, σε μερικές περιπτώσεις, ακόμα και νεοφασιστικών ομάδων,[53] αλλά η μόνη που κατόρθωσε να αποκτήσει πολλούς οπαδούς ήταν η οργάνωση του Ζιρινόφσκι. Αυτός κατέχει το καινούργιο παγκόσμιο ρεκόρ λέγοντας τα πιο εξωφρενικά και προκλητικά πράγματα και παίζοντας ηθελημένα μερικές φορές το ρόλο ενός μανιακού παλιάτσου, πράγμα που οδήγησε στην απόρριψή του από αρκετούς ως κλόουν. Το *Mein Kampf* του

51. Η πρώτη επισκόπηση σε βιβλίο είναι του P. Hockenos, *Free to Hate: The Rise of the Right in Post-Communist Europe* (Νέα Υόρκη, 1993).

52. J. Geran Pilon, *The Bloody Flag: Post-Communist Nationalism in Eastern Europe. Spotlight on Romania* (Νιου Μπρούνσγουικ, Ν.Τζ., 1992).

53. Η καλύτερη έκθεση μέχρι σήμερα είναι στο W. Laquer, *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia* (Νέα Υόρκη, 1993). Χρήσιμες παλαιότερες εργασίες συμπεριλαμβάνονται στα: J.B. Dunlop, *The New Russian Revolutionaries* (Βοστόνη, 1976)· του ιδίου, *The Faces of Contemporary Russian Nationalism* (Πρίνστον, 1984)· A. Yanov, *The Russian New Right* (Μπέρκλεϊ, 1978)· του ιδίου, *The Russian Challenge and the Year 2000* (Νέα Υόρκη, 1987)· «Pamyat», ειδικό τεύχος του *Nationalities Papers*, 19:2 (Φθινόπωρο 1991).

Ζιρινόφσκι, ένα βιβλιαράκι με τον τίτλο *Τελευταία Ώθηση προς το Νότο* (1993), αποκαλύπτει την τεράστια, δυνητικά ιδιαίτερα αποσταθεροποιητική, φιλοδοξία του και παρουσιάζει ένα πλάνο για την «επανόρθωση» της Ρωσίας από τις απώλειες της σοβιετικής αυτοκρατορίας με την επαναπροσάρτηση των περισσοτέρων από τα τσαρικά εδάφη υπό μια νέα ρωσική δικτατορία. Περαιτέρω Lebensraum θα επιτευχθεί με το στραγγαλισμό του ισλαμικού επεκτατισμού, όχι απλώς με το να ελεγχθεί η Κεντρική Ασία αλλά με την άμεση προώθηση της Ρωσίας προς το Νότο για να κυριαρχήσει στην Τουρκία, το Ιράν και το Αφγανιστάν. Αυτό ηχεί ως ένα είδος σχεδίου για έναν Τρίτο Παγκόσμιο Πόλεμο...

Για κάποιον καιρό, οι αναλυτές ήταν απασχολημένοι με το να συγκρίνουν τη νέα Ρωσική Δημοκρατία με τη γερμανική Δημοκρατία της Βαϊμάρης, και οι ομοιότητες είναι ανησυχητικές. Ο ίδιος ο Ζιρινόφσκι δεν έχει αναπτύξει μια συνεκτική ιδεολογία οιουδήποτε τύπου —φασιστική ή άλλη—, πέραν του αυταρχικού ρωσικού εθνικισμού και ιμπεριαλισμού. Κάποιοι άλλοι όμως αναπτύσσουν ρωσικές εκδοχές του ιστορικού φασισμού, ναζισμού και δεξιού ριζοσπαστισμού και των αντισημιτικών δογμάτων. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος αναστροφής σε ένα αυταρχικό εθνικιστικό-ιμπεριαλιστικό παρελθόν φαίνεται έτσι ότι βρίσκεται στις ορθόδοξες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, των οποίων η ιστορία και ο πολιτισμός έχουν ως ένα σημείο απομονωθεί από τις μαζικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν κατά τις δύο προηγούμενες γενιές σε όλη σχεδόν την υπόλοιπη Ευρώπη.

Ο ίδιος ο ιστορικός φασισμός δεν θα μπορέσει ποτέ να ανυδημιουργηθεί, αλλά το τέλος του 20ού αιώνα μπορεί να γίνει μάρτυρας της γέννησης τόσο μιας καινούργιας μορφής αυταρχικού εθνικισμού όσο και κάποιων παραπλήσιων μορφών του, ιδιαίτερα στην Ανατολική Ευρώπη, την Αφρική και την Ασία.

Βιβλιογραφία

BIBΛIA

Κύριες Πηγές

Anonimo Nero. *Camerata dove sei? Rapporti con Mussolini ed il Fascismo degli anti-fascisti delta prima Repubblica.* Rome, 197?.
Arrese, J. L. de. *La revolucíon social del nacionalsindicalismo.* Madrid, 1940.
Barnes, J. S. *The Universal Aspects of Fascism.* London, 1928.
Barroso, G. *O Integralismo e o mundo.* Rio de Janeiro, 1936.
Bertele, A. *Aspetti ideologic! delfascismo.* Turin, 1930.
Bottai, G. *Vent'anni e un giorno.* Naviglio, 1949.
Codreanu, C. Z. *Guardia deHierro.* Barcelona, 1976.
Drumont, E. *La France juive.* 1886.
Evola, J. *Saggi sull'idealismo magico.* Rome, 1925.
Evola, J. *Teoria dell'individuo assoluto.* Turin, 1927.
Evola, J. *Sintesi di dottrina delta razza.* 1941.
Evola, J. *Ilfascismo: Saggio di una analisi critica dalpunto di vista delta destra.* 1970.
Fantini, O. *L' universalità del Fascismo.* Naples, 1933.
Federzoni, L. *Italia di ieriper la storia di domani.* Verona, 1967.
Gentile, G. *Origin! de dottrina delfascismo.* Rome, 1927.
Gentile, G. *Fascismo e cultura.* Milan, 1928.
Gil Robles, J. M. *No fue posible lapaz.* Barcelona, 1968.
Grandi, D. *25 luglio: Quarant'anni dopo,* επιμ. R. De Felice. Bologna, 1983.
Grigorenko, P. G. *Memoirs.* New York, 1982.
Gumplowicz, L. *Der Rassenkampf.* Innsbruck, 1883.
Hitler's Secret Conversations. New York, 1962. *Lettere dei caduti della R.S.I.* Rome, 1976.
Manoilescu, M. *Theorie du protectionnisme et del'échange international.* Paris, 1929.
Manoilescu, M. *L'espace corporatif.* Paris, 1934.
Manoilescu, M. *Le siècle du corporatisme.* Paris, 1936.
Manoilescu, M. *Der einzige Partei.* Berlin, 1941.

Marx, K. *The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon.* New York, 1970.
Mousseaux, G. des. *Le Juif, le judaisme et la judaisation des peoples chrétiens.* Paris, 1869.
Mussolini, B. *My Autobiography.* London, 1928. Mussolini, B. *Memoirs, 1942-1943*, επιμ. R. Klibansky. London, 1949.
Mussolini, B. *Opera omnia di Benito Mussolini*, επιμ. E. and D. Susmel. 36 ττ. Florence, 1951-63.
Nazi Conspiracy and Aggression. T. 7. Washington, D.C., 1948. Nordau, M. *Entartung.* 1892.
Onrubia Revuelta, J., επιμ. *Historia de la oposición falangista al regimen de Franco en sus documentos.* Madrid, 1989.
Palmieri, M. *The Philosophy of Fascism.* Chicago, 1936.
Panunzio, S. *Diritto, forza e violenza: Lineamenti di una teoriadella violenza.* Bologna, 1921.
Panunzio, S. *Lo stato di diritlo.* 1922.
Panunzio, S. *Teoria generate dello Stato fascista.* Padua, 1939.
Partito Nazionale Fascista. *Mostra delta Rivoluzione Fascista.* Rome, 1990.
Perkins, F. *The Roosevelt I Knew.* New York, 1946.
Salvemini, G. *Italian Fascist Activities in the United States.* Staten Island, 1977.
Salvemini, G. *Le origin! delfascismo in Italia.* Milan, 1979. Salvemini, G., κ.ά. *Non mollare* (1925). Florence, 1955.
Seillière, E. [pseud.]. *Der demokratische Imperialismus.* Berlin, 1907.
Seillière, E. [pseud.]. *Introduction a la philosophic del'imperialisme.* Paris, 1911.
Seilleère, E. [pseud.]. *Les Mystiques du néo-romanticisme.* Paris, 1911.
Seillière, E. [pseud.]. *Mysticisme et domination.* Paris, 1913.
Sorel, G. *Réflexions sur la violence.* 1908.
Spinetti, G. S. *Fascismo universale.* Rome, 1933.
Starhemberg, E. R. von. *Between Hitler and Mussolini.* London, 1942.
Valois, G. *Le fascisme.* Paris, 1926.
Zeletin, S. *Burghezia romana.* 1923.
Zeletin, *S. Neoliberalismul.* 1927.

Δευτερέουσες Πηγές

Abelshauser, W., & A. Faust. *Wirtschafts- und Sozialpolitik: Eine national-sozialistische Sozialrevolution?* Tübingen, 1983.
Abendroth, W., κ.ά. *Faschismus und Kapitalismus.* Frankfurt, 1967.
Abraham, D. *The Collapse of the Weimar Republic: Politica Economy and Crisis.* Princeton, 1981.
Abramovitch, R. *The Soviet Revolution.* New York, 1962.
Abrate, M. *Benedetto Croce e la crisi delta società italiana.* Turin, 1966.
Abrate, M., κ.ά. *Il problema storico delfascismo.* Florence, 1970.
Ackermann, J. *Heinrich Himmler als Ideologe.* Göttingen, 1970.
Acquarone, A. *L'Organizzazione dello Stato Totalitario.* Turin, 1965. Acquarone, A., & M. Vernassa, επιμ. *Il regime fascista.* Bologna, 1974.
Adam, U. D. *Judenpolitik im Dritten Reich.* Diisseldorf, 1972.
Adamson, W. L. *Avant-Garde Florence: From Modernism to Fascism.* Cambridge, Mass., 1993.
Adorno, T., κ.ά. *The Authoritarian Personality.* New York, 1950.
Agursky, M. *The Third Rome: National Bolshevism in the USSR.* Boulder, 1987.
Akademiya Nauk SSSR. *Fashizm i antidemokratischeskie rezhimy v Evrope. Nachalo 20-x godov—1945 g.* Moscow, 1981.
Alatri, P. *Le origin! delfascismo.* Rome, 1956.

Alatri, P. *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica.* Milan, 1959.
Alatri, P. *L' antifascismo italiano.* Rome, 1961.
Alatri, P. *Gabriele D'Annunzio.* Turin, 1983.
Alberghi, P. *Il fascismo in Emilia Romagna.* Modena, 1989.
Alberi, A. C. *Il teatro nelfascismo.* Rome, 1974.
Albertoni, E. A. *Gaetano Mosca.* Milan, 1978.
Albright, W. F. *History, Archaelogy and Christian Humanism.* New York, 1964.
Alexander, R. J. *The Perón Era.* New York, 1951.
Alff, W. *Der Begriff Faschismus undandcre Aufsätze.* Frankfurt, 1971.
Algazy, J. *La tentation néo-fasciste en France.* Paris, 1984.
al-Khalil, S. *Republic of Fear.* Berkeley, 1989.
al-Khalil, S. *The Monument: Art. Vulgarity and Responsibility in Iraq.* Berkeley, 1991.
Alien, W. S. *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town.* New York, 1984.
Alltagsgeschichte der NS-Zeit: Neue Perspective oder Trivialisierung? Munich, 1984.
Alter, P. *Nationalism.* London, 1989.
Aly, G., & S. Heim. *Verdenker der Vernichtung.* Hamburg, 1991. Ambri, M. *Ifalsifascismi.* Rome, 1980.
Amendola, G. *Intervista sulfascismo.* Bari, 1976.
Andreyev, C. *Vlassov and the Russian Liberation Movement.* New York, 1987.
Angebert, J.-M. *The Occult and the Third Reich.* New York, 1974.
Apter, D. *The Politics of Modernization.* Chicago, 1965.
Arendt, H. *The Origins of Totalitarianism.* New York, 1951.
Arisi Rota, A. *La diplomazia del ventennio.* Milan, 1990.
Armstrong, J. A. *Ukrainian Nationalism.* New York, 1963.
Aronson, S. *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD.* Stuttgart, 1971.
Aschheim, S. E. *The Nietzsche Legacy in Germany, 1890-1990.* Berkeley, 1992.
Ashkenasi, A. *Modern German Nationalism.* Cambridge, Mass., 1976.
Aycoberry, P. *The Nazi Question.* New York, 1981.
Azema, J.-P., & F. Bédarida, επιμ. *Vichy et lesfrançais.* Paris, 1992. Azpiazu, J., S. J. *The Corporate State.* St. Louis, 1951.
Backes, K. *Hitler und die bildenden Künste.* Cologne, 1988.
Backes, U. *Politischer Extremismus in demokratische Verfassungsstaaten: Elemente*
einer normativen Rahmentheorie. Opiaden, 1989.
Badinter, R., κ.ά. *Vous avez dit Fascismes?* Paris, 1984.
Baer, G. *The Coming of the Italo-Ethiopian War.* Cambridge, Mass., 1967.
Bailer-Galanda, B. *Die neue Rechte.* Vienna, 1990.
Bailey, D. C. *Viva CristoRey!* Austin, 1973.
Balvet, M. *Itinéraire d'un intellectual vers lefascisme: Drieu La Rochelle.* Paris, 1984.
Ba- Maw. *Breakthrough in Burma: Memoirs of a Revolution, 1939-1946.* New Haven, 1968.
Bankier, D. *The Germans and the Final Solution.* Oxford, 1992.
Baram, A. *Culture, History and Ideology in the Formation of Ba'thist Iraq, 1968-1989.* New York, 1991.
Barbagli, M. *Disoccupazione e sistema scolastico in Italia.* Bologna, 1974.
Barbagli, M. *Educating/or Unemployment: Politics, Labor Markets, and the School System–Italy, 1859-1973.* New York, 1982.
Bardeche, M. *Qu'est-ce que le fascisme?* Paris, 1961.
Barkai, A. *Nazi Economics.* New Haven, 1990.
Barkan, E. *The Retreat of Scientific Racism.* New York, 1992.

Barneri, D. *Agenda nera: Trent'anni di neofascismo in Italia.* Rome, 1976.
Barnes, J. J., & P. P. Barnes. *James Vincent Murphy: Translator and Interpreter of Fascist Europe, 1880-1946.* Lanham, Md., 1987.
Barnett, V. *For the Soul of the People: Protestant Protest against Hitler.* New York, 1993.
Barnouw, D. *Weimar Intellectuals and the Threat of Modernity.* Bloomington, 1978.
Barros, J. *The Corfu Incident of 1923.* Princeton, 1965.
Barrows, S. *Distorting Mirrors: Visions of the Crowd in Late Nineteenth-Century France.* New Haven, 1981.
Bartolotto, G. *Fascismo e nazionalsocialismo.* Bologna, 1933.
Bartov, O. *The Eastern Front, 1941-1945: German Troops and the Barbarisation of Warfare.* London, 1985.
Bartov, O. *Hitler's Army.* New York, 1991.
Basu, T., κ.ά. *Khaki Shorts, Saffron Flags.* Hyderabad, 1993.
Batkay, W. M. *Authoritarian Politics in a Transitional State: Istvan Bethlen and the Unified Party in Hungary, 1919-1926.* New York, 1982.
Battistrada, L., & F. Vancini. *Il delitto Matteotti.* Bologna, 1973.
Bauer, Y. *A History of the Holocaust.* New York, 1982.
Bauman, Z. *Modernity and the Holocaust.* Cambridge, 1989.
Beck, E. R. *Under the Bombs.* Lexington, Ky., 1986.
Beetham, D., επιμ. *Marxists in Face of Fascism.* Totowa, N.J., 1984.
Bell, D. *The Cultural Contradictions of Capitalism.* New York, 1976.
Bell, J. D. *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian Union, 1899-1923.* Princeton, 1977.
Bell, L. V. *In Hitler's Shadow: The Anatomy of American Nazism.* Port Washington, N.Y., 1973.
Bellamy, R. *Modern Italian Social Theory.* Stanford, 1987.
Bellotti, F. *La Repubblica di Salò.* Milan, 1974.
Ben-Ami, S. *Fascism from Above: The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain, 1923-1930.* Oxford, 1983.
Bendersky, J. *Carl Schmitt: Theorist for the Reich.* Princeton, 1983. Benedetti, U. *Benedetto Croce e il fascismo.* Rome, 1967.
Benewick, R. *Political Violence and Public Order: A Study of British Fascism.* London, 1969.
Bennecke, H. *Hitler und die SA.* Vienna, 1962.
Bennett, D. H. *Demagogues in the Depression: American Radicals and the Union Party, 1932-1936.* New Brunswick, N.J., 1969.
Benz, W., επιμ. *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik.* Frankfurt, 1989.
Berger, G. M. *Parties Out of Power in Japan, 1931-1941.* Princeton, 1977.
Berghahn, V. R. *Der Stahlhelm.* Düsseldorf, 1966.
Bergmann, K. *Agrarromantik und Grosstadtfeindlichkeit.* Meisenheim am Glan, 1970.
Bergmann, W., & R. Erb, επιμ. *Antisemitismus in der politischen Kultur nach 1945.* Opladen, 1990.
Berselli, A. *L'opinione pubblica inglese e l'avvento del fascismo (1919-1925).* Milan, 1971.
Bertin, F. *L'Europe de Hitler.* 3 τ. Paris, 1976-77.
Bertoldi, S. *Tedeschi in Italia.* Milan, 1964.
Bertoldi, S. *Salò.* Milan, 1976.
Bertoni, R. *Il trionfo del fascismo nell'URSS.* Milan, 1937.
Bessel, R. *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany, 1925-1934.* New Haven, 1974.
Bessel, R. *Germany after the First World War.* New York, 1993.
Bessis, J. *La Méditerranée fasciste.* Paris, 1981.

Bethell, N. *The War Hitler Won.* London, 1972.

Betti, C. *L'Opera Nazionale Balilla e l'educazionefascista.* Florence, 1984.

Beyerchen, A. D. *Scientists under Hitler: Politics and the Physics Community in the Third Reich.* New Haven, 1977.

Bianchi, C., & F. Mezzetti. *Mussolini aprile 1945.* Milan, 1979. Bianchi, G. *Perché e come cadde ilfascismo.* Milan, 1970.

Billington, J. S. *Fire in the Minds of Men: Origins of the Revolutionary Faith.* New York, 1980.

Birken, L. *Hitler as Philosophe: Remnants of the Enlightenment in National Socialism.* Westport, Conn., 1995.

Birn, R. B. *Die Höhern SS- und Polizeiführer: Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten.* Düsseldorf, 1986.

Black, C. E. *The Dynamics of Modernization.* New York, 1966.

Blackbourn, D., & G. Eley. *The Peculiarities of German History.* Oxford, 1984.

Blackburn, G. W. *Education in the Third Reich.* Albany, 1985. Blanksten, G. *Peron's Argentina.* Chicago, 1953.

Blinkhorn, M. *Carlism and Crisis in Spain, 1931-1939.* Cambridge, Mass., 1975.

Blit, L. *The Eastern Pretender.* London, 1965.

Boca, A., & M. Giovana. *Fascism Today: A War ld Survey.* New York, 1969.

Bocca, G. *La Repubblica di Mussolini.* Bari, 1977.

Bock, G. *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus.* Opiaden, 1986. Boissel, J. *Victor Courtet (1813-1867) premier théoricien de la hiérarchic des races.* Paris, 1972.

Bongiorno, J. A. *Fascist Italy and the Disarmament Question, 1928-1934.* New York, 1992.

Borejsza, J. W. *Ilfascismo e l'Europa orientate.* Bari, 1981.

Borras, T. *Ramiro Ledesma Ramos.* Madrid, 1972.

Bortoletto, G. *Fascismo e nazionalsocialismo.* Bologna, 1933.

Bossle, L., κ.ά. *Sozialwissenschaftliche Kritik am Begriff und an der Erscheinungsweise des Faschismus.* Würzburg, 1979.

Bott, H. *Die NPD.* Munich, 1968.

Botz, G. *Gewalt in der Politik: Attentate, Zusammenstösse, Putschversuche, Unruhen in Osterreich, 1918-1934.* Munich, 1976.

Botz, G. *Nationalsozialismus in Wien: Machtiibernahme und Herrschaftssicherung, 1938/39.* Obermayer, 1988.

Bourdrel, P. *La Cagoule.* Paris, 1970.

Bourdrel, P. *L'épuration sauvage.* 2 ττ. Paris, 1988.

Bowen, R. H. *German Theories of the Corporate State.* New York, 1947.

Boyer, J. W. *Political Radicàlism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement, 1848-1897.* Chicago, 1981.

Bozzetti, G. *Mussolini direttore dell'"Avanti."* Milan, 1979.

Bracher, K. D. *Die Auflosung der Weimarer Republik.* Villingen, 1964.

Bracher, K. D. *The German Dictatorship.* New York, 1970.

Bracher, K. D. *Zeitgeschichtliche Kontroversen urn Faschismus Totalitarismus Demokratie.* Munich, 1976.

Bracher, K. D., W. Sauer, & G. Schulz. *Die nationalsozialistische Machtergreifung.* 3 ττ. Frankfurt, 1979.

Braham, R. L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary.* 2 ττ. New York, 1992.

Bramsted, E. K. *Goebbels and National Socialist Propaganda, 1925-1945.* London, 1965.

Brandao, J. *Sidonio.* Lisbon, 1983.

Branwell, A. *Blood and Soil: Richard Walther Darré and Hitler's "Green Party."* Bourne End, 1985.

Breitling, R. *Die nationalsozialistische Rassenlehre.* Meisenheim am Glan, 1971.
Breitman, R. *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution.* New York, 1991.
Brennan, J. H. *The Occult Reich.* New York, 1974.
Brenner, H. *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus.* Reinbek, 1963.
Brewer, J. D. *Mosley's Men: The BUF in the West Midlands.* Aldershot, 1984.
Brissaud, A. *La dernière année de Vichy (1943-1944).* Paris, 1965.
Brissaud, A. *Mussolini.* 3 τ. Paris, 1983.
Broglio, F. M. *Italia e Santa Sede dalla Grande Guerra alia Conciliazione.* Bari, 1966.
Brooker, P. *The Faces of Fraternalism:Nazi Germany, Fascist Italy, and Imperial Japan.* Oxford, 1991.
Brooke-Shepherd, G. *Dollfuss.* London, 1961.
Broszat, M. *The Hitler State.* London, 1981.
Broszat, M. *Die Machtergreifung.* Munich, 1984.
Broszat, M., επιμ. *Bayern in der NS-Zeit.* 6 τ. Munich, 1977-83.
Browder, G. C. *Foundations of the Nazi Police State: The Formation of Sipo and SD.* Lexington, Ky.,1990.
Brown, A.C., & C. B. MacDonald. *On a Field of Red: The Communist International and the Coming of World War II.* New York, 1981.
Browning, C. *Fateful Months.* New York, 1985.
Browning, C. *The Path to Genocide.* New York, 1992.
Brugel, W. *Tschechen und Deutsche. 1918-1938.* Munich, 1967.
Brunei, J.-P. *Jacques Doriot.* Paris, 1986.
Bruning, H. *Memoiren.* Frankfurt, 1975.
Buchheim, H. *Totalitarian Rule.* Middletown, Conn., 1968.
Buchrucker, C. *Nacionalismo y peronismo.* Buenos Aires, 1987.
Bullock, A. *Hitler: A Study in Tyranny.* New York, 1964.
Bunting, B. *The Rise of the South African Reich.* Harmondsworth, 1969.
Burden, H. *The Nuremberg Party Rallies, 1923-39.* New York, 1967.
Burgwyn, H. J. *The Legend of the Mutilated Victory: Italy, the Great War, and the Paris Peace Conference, 1915-1919.* Westport, Conn., 1993.
Burleigh, M. *Germany Turns Eastward: A Study of "Ostforschung" in the Third Reich* Cambridge, 1988.
Burleigh, M., & W. Wippermann. *The Racial State: Germany, 1933-1945.* New York, 1991.
Burnham, J. *The Managerial Revolution.* New York, 1941.
Burns, M. *Rural Society and French Politics: Boulangism and the Dreyfus Affair, 1866-1900.* Princeton, 1984.
Burrin, P. *La derive fasciste.* Paris, 1986.
Burrin, P. *Hitler and the Jews.* New York, 1994.
Büsch, C., & P. Purth. *Rechtsradikalismus in Nachkriegsdeutschland: Studien über die "Sozialistische Reichspartei" (SRP).* Berlin, 1957.
Busi, F. *The Pope of Antiscmitism: The Career and Legacy of Edouard-Adolphe, Drumont.* Lanham, Md., 1986.
Busino, G. *Gli studi su Vilfredo Pareto oggi.* Rome, 1974.
Buss, P. H., & A. Mollo. *Hitler's Germanic Legions: An Illustrated History of the Western European Legions with the SS, 1941-43.* London, 1978.
Butnaru, I. C. *The Silent Holocaust: Romania and Its Jews.* New York, 1992.
Butterwege, C., & H. Isola, επιμ. *Rechtsextremismus im vereinten Deutschland.* Berlin, 1990.

Caballero Jurado, C., & R. Ibáñez Hernández. *Escritores en las trincheras: La Division Azul en sus libros, publicaciones periódicas y filmografía (1941-1988).* Barcelona, 1989.
Cadena, E. *La ofensiva neo-fascista.* Barcelona, 1978.
Cagnetta, M. *Anticristi e imperofascista.* Bari, 1979.
Caiman, D. *The Nature and Origins of Japanese Imperialism.* London, 1992.
Cambo, F. *En torn delfeixisme italià.* Barcelona, 1925.
Cambo, F. *Las dictaduras.* Barcelona, 1929.
Canali, M. *Cesare Rossi.* Bologna, 1991.
Cancogni, M. *Storia del squadrismo.* Milan, 1959.
Cancogni, M. *Gli squadristi.* Milan, 1980.
Canfora, L. *Matrici culturali del fascismo.* Turin, 1980.
Cannistraro, P. V. *La fabbrica del consenso: Fascismo e mass media.* Bari, 1975.
Cannistraro, P. V., επιμ. *Historical Dictionary of Fascist Italy.* Westport, Conn., 1982.
Cannistraro, P. V., & B. Sullivan. *Il Duce's Other Woman.* New York, 1993.
Cantagalli, R. *Storia del fascismo fiorentino, 1919-1925.* Florence, 1972.
Caplan, J. *Government without Administration.* Oxford, 1988.
Caracciolo, N. *Tutti gli uomini del Duce.* Milan, 1982.
Cardoza, A. L. *Agrarian Elites and Italian Fascism: The Province of Bologna, 1901-1926.* Princeton, 1983.
CARDRI. *Saddam's Iraq.* London, 1989.
Carini, C. *Giacomo Matteotti.* N.p., 1984.
Carlini, A. *Filosofia e religione nel pensiero di Mussolini.* Rome, 1974.
Caro, K., and W. Oehme. *Schleichers Aufstieg.* Berlin, 1933.
Carocci, G. *La politica estera dell' Italia fascista (1925-1928).* Bari, 1968.
Carone, E. *Revoluções do Brazil contemporaneo.* São Paulo, 1975.
Carpi, D. *Between Hitler and Mussolini: The Jews and the Italian Authorities in France and Tunisia.* Boston, 1994.
Carr, W. *Arms, Autarky and Aggression.* London, 1979.
Carr, W. *Hitler: A Study in Personality and Politics.* New York, 1979.
Carré, J. M. *Les écrivains français et le mirage allemand (1800-1940).* Paris, 1947.
Carroll, B. A. *Design for Total War: Arms and Economics in the Third Reich.* The Hague, 1968.
Carroll, D. *French Literary Fascism.* Princeton, 1995.
Carsten, F. L. *The Reichswehr and German Politics, 1918-1933.* New York, 1966.
Carsten, F. L. *Fascist Movements in Austria from Schonerer to Hitler.* London, 1977.
Casali, L., επιμ. *Bologna, 1920: Le origini del fascismo.* Bologna, 1982.
Casanova, A. *Il '22: Cronaca dell'anno piu new.* Milan, 1972.
Cassels, A. *Mussolini's Early Diplomacy.* Princeton, 1970.
Cassels, A. *Fascism.* New York, 1974.
Cassese, S. *La formazione dello State amministrativo.* Milan, 1974.
Castillo, J. del, & S. Alvarez. *Barcelona, objetivo cubierto.* Barcelona, 1958.
Casucci, C. *Il fascismo.* Bologna, 1961.
Catalano, F. *Potere economico e fascismo: La crisi del dopoguerra (1919-1921).* Lerici, 1964.
Catalano, F. *L' impresa etiopica e altri saggi.* Milan, 1965.
Catalano, F. *La nascita del fascismo (1918-1922).* Milan, 1976.
Catalano, F. *Fascismo e piccolo borghesia.* Milan, 1979.
Cavalcoressi, P., & G. Wint. *Total War.* 2 ττ. New York, 1979.
Cavalli, L. επιμ. *Il fascismo nell'analisi sociologica.* Bologna, 1975.
Cavandoli, R. *Le origini del fascismo a Reggio Emilia.* Rome, 1972.

Cederna, A. *Mussolini urbanista: Lo sventramento di Roma negli ami del consenso.* Bari, 1981.
Ceicel, R. *The Myth of the Master Racè: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology.* London, 1972.
Ceplair, L. *Under the Shadow of War: Fascism, Anti-Fascism and Marxists, 1918-1939.* New York, 1987.
Cereja, F. *Intellettuali e politico dall'epoca giolittiana all' affermazione del fascismo.* Turin, 1973.
Cerutti, M. *La Svizzera italiana nel ventenniofascista.* Milan, 1986.
Cervi, M. *The Hollow Legions.* New York, 1971.
Cesarani, D., επιμ. *The Final Solution.* New York, 1994.
Cesari, M. *La censura delperiodofascista.* Naples, 1978.
Ceva, L. *La condotta italiana delta guerra.* Rome, 1975.
Chalmers, D. *Hooded Americanism.* New York, 1981.
Chapman, B. *Police State.* London, 1970.
Charle, K. *Die Eiserne Garde.* Berlin, 1939.
Chasin, J. *O Integralismo de Plinio Salgado.* São Paulo, 1978.
Chatain, J. *Les ajfaires de M. Le Pen.* Paris, 1987.
Chebel d'Appollonia, A. *L'extrême -droite en France de Maurras à Le Pen.* Brussels, 1988.
Chiang, M. H. *The Chinese Blue Shirt Society.* Berkeley, 1985.
Chiara, P. *Vita di Gabriele D'Annunzio.* Milan, 1978.
Chiarini, R., & P. Corsini. *Da Salò a Piazza della Loggia: Blocco d'ordine, neo-fascismo, radicalismo di destra a Brescia (1945-1974).* Milan, 1983.
Childers, T. *The Nazi Voter.* Chapel Hill, 1983.
Childers, T., επιμ. *The Formation of the Nazi Constituency. 1919-1923.* Totowa, N.J., 1986.
Chiodo, M., επιμ. *Geografia eforme del dissenso sociale in Italian durante il fascismo (1928-1934).* Cosenza, 1990.
Chiroux, R. *L'extrême droite sous la Ve Republique.* Paris, 1974.
Chiurco, G. A. *Storia delta rivoluzionefascisia, 1919-1922. 5 ττ.* Florence, 1929.
Chombart de Lauwe, M.-J. *Complots centre la democratic.* Paris, 1981.
Cione, E. *Storia della Repubblica Sociale Italiana.* Rome, 1951.
Ciria, A. *Perón y el Justicialismo.* Buenos Aires, 1971.
Citino, R. *Germany and the Union of South Africa in the Nazi Period.* Westport, Conn., 1991.
Ciucci, G. *Gli architetti e it fascismo.* Turin, 1989.
Clark, M. *Modern Italy, 1871-1982.* London, 1984.
Clarke, J. C., III. *Russia and Italy against Hitler: The Bolshevik-Fascist Rapprochement of the 1930s.* Westport, Conn., 1991.
Clough, R. T. *Futurism.* New York, 1961.
Clough, S. B. *France: A History of National Economics.* New York, 1964.
Codreanu, C. Z. *Eiserne Garde.* Berlin, 1939.
Cohn, N. *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy.* London, 1967.
Cointet-Labrousse, M. *Vichy et lefascisme.* Brussels, 1987.
Colarizzi, S. *Dopoguerra e fascismo in Puglia.* Bari, 1971.
Colby, J., κ.ά. *Between Two Wars.* Celtic Court, Bucks., 1990.
Collier, D., επιμ. *The New Authoritarianism in Latin America.* Princeton, 1979.
Collier, R. *Duce!* New York, 1971.
Collotti, E. *L' amministrazione tedesca dell'Italia occupata, 1943-1945.* Milan, 1963.
Collotti, E. *L'occupazione nazista in Europa.* Rome, 1964.
Combs, W. L. *The Voice of the SS: A History of the SS Journal "Das Schwarze Corps."* New York, 1986.
Conway, J. S. *The Nazi Persecution of the Churches. 1933-1945.* New York, 1968.

Conway, M. *Collaboration in Belgium: Lean Degrelle and the Rexist Movement in Belgium, 1940-1944.* New Haven, 1993.
Cooper, M. *The German Army, 1933-1945.* New York, 1978.
Cordova, F. *Arditi e legionari dannunziani.* Padua, 1969.
Cordova, F. *Le origini del sindacati fascisti.* Bari, 1974.
Cordova, P., επιμ. *Uomini e voiti del fascismo.* Rome, 1980.
Corner, P. *Fascism in Ferrara.* Oxford, 1974.
Corni, G. *Hitler and the Peasants, 1930-1939.* New York, 1990.
Corsini, P. *Il feudo di Augusta Turati: Fascismo e lotta politico a Brescia, 1922-1926.* Milan, 1988.
Costello, J. *Ten Days to Destiny: The Secret Story of the Hess Peace Initiative and British Efforts to Strike a Deal with Hitler* New York, 1991.
Cotta, M. *La collaboration, 1940-1944.* Paris, 1964.
Coverdale, J. F. *Italian Intervention in the Spanish Civil War.* Princeton, 1975.
Craig, G. *The Germans.* New York, 1984.
Crasweller, R. D. *Peron and the Enigmas of Argentina.* New York, 1987.
Crispoli, E. *Il secondo futurismo.* Turin, 1962.
Cross, C. *The Fascists in Britain.* New York, 1963.
Crowley, J. *Japan's Quest for Autonomy.* Princeton, 1966.
Cruz, M. Braga da. *As origens da democracia crista e o salazarismo.* Lisbon, 1980.
Cruz, M. Braga da. *O partido e o estado no salazarismo.* Lisbon, 1988.
Cunsolo, R. S. *Italian Nationalism.* Melbourne, Fla., 1990.
Curtis, M. *Three against the Third Republic: Sorel, Barrès, and Maurras.* Princeton, 1959.
Curtis, M. *Totalitarianism.* New Brunswick, N.J., 1979.
Czichon, E. *Wer verhalf Hitler zur Macht?* Cologne, 1967.
Dahm, W. *Der Mann der Hitler die Ideen gab.* Munich, 1958.
Dahrendorf, R. *Society and Democracy in Germany.* London, 1968.
Dalla Tana, L. *Mussolini massimalista.* Salsomaggiore, 1964.
D'Amoja, F. *Decline e prima crisi dell' Europa di Versailles: Studio sulla diplomazia italiana ed europa (1931-1933).* Milan, 1967.
Daniels, R. V., επιμ. *The Stalin Revolution.* Boston, 1965.
Dansette, A. *Le Boulangisme.* Paris, 1947.
Davidson, E. *The Trial of the Germans.* New York, 1966.
Davidson, E. *The Making of Adolf Hitler.* New York, 1977.
Dawidowicz, L. *The Holocaust and the Historians.* Cambridge, Mass., 1981.
Dawidowicz, L. *The War against the Jews.* New York, 1986.
Deakin, F.W. *The Brutal Friendship.* London, 1962.
Déat, M. *Révolution française et révolution allemande.* Paris, 1943.
de Castris, A. L. *Egemonia e fascismo: Il problems degli intellettuali negli anni trenta* Bologna, 1981.
Dedijer, V. *The Road to Sarajevo.* London, 1967.
De Felice, R. *Mussolini il rivoluzionario, 1883-1920.* Turin, 1965.
De Felice, R. *Mussolini il fascista.* 2 ττ. Turin, 1966.
De Felice, R. *Sindacalismo rivoluzionario e fiumanesimo net carteggio De Ambris - D'Annunzio.* Brescia, 1966.
De Felice, R. *Il fascismo: Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici.* Rome, 1970.
De Felice, R. *Le interpretazioni del fascismo.* Αναθ. έκδ. Bari, 1971.
De Felice, R. *La Carta del Canaro net testi di Alceste de Ambris e di Gabriele D'Annunzio.* Bologna, 1973.
De Felice, R. *Mussolini il Duce.* T. 1, *Gli anni del consenso, 1929-1936.* Turin, 1974.

De Felice, R. *Intervista sul fascismo.* Bari, 1975.
De Felice, R. *Fascism: An Informal Introduction to Its Theory and Practice.* New Brunswick, N.J., 1976.
De Felice, R. *Interpretations of Fascism.* Cambridge, Mass., 1977.
De Felice, R. *D'Annunio politico, 1918-1938.* Bari, 1978.
De Felice, R. *Mussolini il Duce.* T. 2, *Lo Stato totalitario, 1936-1940.* Turin, 1981.
De Felice, R. *Hitler e Mussolini: I rapporti segreti (1922-1933).* Florence, 1983.
De Felice, R. *Intellettuali di fronti al fascismo.* Rome, 1985.
De Felice, R. *Il fascismo e l'Oriente.* Bologna, 1988.
De Felice, R. *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo.* Turin, 1988.
De Felice, R. *Mussolini l'alleato.* 2 ττ. Turin, 1990.
De Felice, R., επιμ. *L'Italia fra tedeschi e alleati: La politico estera fascism e la seconda guerra mondiale.* Bologna, 1973.
De Felice, R., επιμ. *Futurismo, cultura e politico.* Turin, 1988.
De Felice, R., επιμ. *Bibliografia orientativa delfascismo.* Rome, 1991.
De Felice, R., & L. Goglia. *Mussolini: Il mito.* Bari, 1983.
De Grand, A. J. *Bottai e la cultura fascista.* Bari, 1978.
De Grand, A. J. *The Italian Nationalist Association and the Rise of Fascism in Italy.* Lincoln, 1978.
De Grand, A. J. *Italian Fascism.* Lincoln, 1982.
de Grazia, V. *The Culture of Consent: Mass Organization of Leisure in Fascist Italy.* Cambridge, 1981.
de Grazia, V. *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945.* Berkeley, 1991.
Deist, W. *The Wehrmacht and German Rearmament.* Toronto, 1981.
Dejonghe, E., επιμ. *L'Occupation en France et en Belgique, 1940-1944.* 2 ττ. Lille, 1987.
Del Boca, A. *La guerra d'Abissinia, 1935-1941.* Milan, 1966.
Del Boca, A., & M. Giovana. *Fascism Today: A World Survey.* New York, 1969.
Del Noce, A. *L'Epoca della secolarizzazione.* Milan, 1970.
Delperrie de Bayac, J. *Histoire de la Milice.* Paris, 1969.
Delzell, C. F. *Mussolini's Enemies.* Princeton, 1961.
Demers, F. J. *Le origini delfascismo a Cremona.* Bari, 1979.
Deniel, A. *Bucard et le Francisme: Les seuls fascistes français.* Paris, 1979.
Denkler, H., & K. Prümm, επιμ. *Die deulsche Literatur im Dritten Reich.* Stuttgart, 1976.
De Rosa, G. *Giolitti e ilfascismo in alcune sue lettere inedite.* Rome, 1957.
Desanti, D. *Drieu La Rochelle ou le seducteur mystifié.* Paris, 1978.
Deschner, G. *Reinhard Heydrich.* New York, 1981.
Diamond, S. A. *The Nazi Movement in the United States, 1924-1941.* Ithaca, 1974.
Díaz Araujo, E. *La conspiración del '43: El GOU, una experiencia militarista en la Argentina.* Buenos Aires, 1971.
Diehl, J. M. *Paramilitary Politics in Weimar Germany.* Bloomington, 1978.
Diehl-Thiele, P. *Partei und Staat im Dritten Reich.* Munich, 1969.
Digeon, C. *La crise allemande de la pensee française, 1870-1914.* Paris, 1959.
Diggins, J. P. *Mussolini and Fascism: The View from America.* Princeton, 1972.
Dioudonnet, P. M. *Je Suis Partout, 1930-1944: Les maurrasiens devant la tentation fasciste.* Paris, 1973.
Dodge, P. *Beyond Marxism: The Faith and Works of Henri de Man.* The Hague, 1966.
Dombrowski, *R. Mussolini: Twilight and Fall.* London, 1956.
Domenico, R. P. *Italian Fascists on Trial. 1943-1948. Chapel Hill, 1991.*
Dordoni, A. *"Crociata italica."* Milan, 1976.
Dornberg, J. *Munich, 1923.* New York, 1982.

Dorpalen, A. *Hindenburg and the Weimar Republic*. Princeton, 1964.
D'Orsi, A. *La rivoluzione antibolscevica. Milan*, 1985.
Dorso, G. *Mussolini alia conquista del potere*. Turin, 1949.
Doty, C. S. *From Cultural Rebellion to Counterrevolution: The Politics of Maurice Barrès*. Athens, Ohio, 1976.
Douglas, A. *From Fascism to Libertarian Communism: Georges Valois against the French Republic*. Berkeley, 1992.
Dragnich, A. *Serbia, Nikola Paste, and Yugoslavia*. New Brunswick, N.J., 1974.
Drake, R. *Byzantium for Rome: The Politics of Nostalgia in Umbertian Italy*, 1878-1900. Chapel Hill, 1980.
Drake, R. *The Revolutionary Mystique and Terrorism in Contemporary Italy*. Bloomington, 1989.
Droz, J. *Histoire de l'antifascisme en Europe, 1923-1939*. Paris, 1985.
Drucker, P. *The End of Economic Man*. New York, 1939.
Dunlop, J. B. *The New Russian Revolutionaries*. Boston, 1976.
Dunlop, J. B. *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*. Princeton, 1984.
Dupeux, L. *"Nationalbolschewismus" in Deutschland, 1919-1933*. Munich, 1985.
Duprat, F. *Les mouvements d'extrême droite en France depuis* 1944. Paris, 1972.
Duprat, E, & A. Renault. *Les fascismes americains, 1924-1941*. Paris, 1976.
Durand, Y. *Le nouvelordre européen nazi, 1938-1945*. Brussels, 1990.
Duranton-Crabol, A.-M. *Visages de la Nouvelle Droite: La GRECE et son histoire*. Paris, 1988.
Dutt, R. P. *Fascism and Social Revolution*. London, 1934.
Dyadkin, I. G. *Unnatural Deaths in the USSR, 1928-1954*. New Brunswick, N.J., 1983.
Eastman, L. E. *The Abortive Revolution*. Cambridge, Mass., 1974.
Eastman, L. E. *Seeds of Destruction: Nationalist China in War and Revolution, 1937-1945*. Berkeley, 1984.
Eatwell, R., & A.Wright, επιμ. *Contemporary Political Ideologies*. London, 1993.
Ebenstein, W. *Totalitarianism*. New York, 1962.
Edmondson, C. E. *The Heimwehr and Austrian Politics, 1918-1936*. Athens, Ga., 1978.
Eichholtz, D., & K. Gossweiler, επιμ. *Faschismusforschung: Positionen Probleme Polemik*. East Berlin, 1980.
Eisenberg, D. *Fascistes etnazis d'aujourd'hui*. Paris, 1963.
Eksteins, M. *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modem Age*. New York, 1989.
Elbow, M. H. *French Corporative Theory*. 1789-1948. New York, 1953.
Eley, G. *Reshaping the German Right*. New Haven, 1980.
Eley, G. *From Unification to Nazism*. Boston, 1986.
Ellul, J. *Autopsy of Revolution*. New York, 1971.
Ellwood, S. M. *Spanish Fascism in the Franco Era*. London, 1978.
Emmet, C., & N. Muhlen. *The Vanishing Swastika*. Chicago, 1961.
Engelstädter, H., & O. Seiffert. *Die schleichende Gefahr: Europa, die Deutschen, Nationalismus und Neofaschismus*. Berlin, 1990.
Etienne, J.-M. *Le mouvement rexiste jusqu'en 1940*. Paris, 1968.
Etlin, R. A. *Modernism in Italian Architecture*, 1890-1940. Cambridge, Mass., 1991.
Evans, R. J. *Rethinking German History: Nineteenth Century Germany and the Origins of the Third Reich*. London, 1987.
Eyck, E. *A History of the Weimar Republic*. 2 ττ. Cambridge, Mass., 1962-64.
Falcoff, M., & R. Dolkart, επιμ. *Prelude to Perón: Argentina in Depression and War, 1930-1943*. Berkeley, 1976.
Fappani-Molinari. *Chiesa e Repubblica di Salò*. Turin, 1981.

Farber, S. *Revolution and Reaction in Cuba*, 1933-1960. Middletown, Conn., 1977.
Farquharson, J. *The Plough and the Swastika, 1928-1945*. London, 1976.
Faust, A. *Der Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund*. 2 ττ. Düsseldorf, 1976.
Faye, J. P. *Langages totalitaires*. Paris, 1972.
Fayt, C. S., κ.ά. *La natwaleza del peronismo*. Buenos Aires, 1967.
Fedele, S. *Storia della Concentrazione Antifascista (1927-1934)*. Milan, 1976.
Fein, H. *Genocide: A Sociological Perspective*. London, 1993.
Feldman, G. D. *The Great Disorder: Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914-1924*. New York, 1993.
Ferrão, C. *O Integralismo e a Republica*. 3 ττ. Lisbon, 1964 - 65.
Ferraresi, F, επιμ. *La destra radicale*. Milan, 1984.
Ferro, A. *Salazar*. Lisbon, 1933.
Ferro, M. *Pétain*. Paris, 1987.
Fest, J. *The Faces of the Third Reich*. New York, 1970.
Fest, J. *Hitler*. New York, 1974.
Field, G. G. *Evangelist of Race: The Germanic Vision of Houston Stewart Chamberlain*. N.Y., 1981.
Field, G. L. *The Syndical and Corporative Institutions of Italian Fascism*. New York, 1938.
Fielding, N. *The National Front*. London, 1981.
Filatov, M. N., & A. I. Ryabov. *Fashizm 80x*. Alma Ata, 1983.
Fischer, C. *Stormtroopers*. London, 1983.
Fischer, C. *The German Communists and the Rise of Nazism*. New York, 1991.
Fischer, F. *From Kaiserreich to Third Reich*. New York, 1986.
Fischer, R. *Entwicksstufen des Antisemitismus in Ungarn*, 1867-1939. Munich, 1988.
Fischer, W. *Die Wirtschaftspolitik des Nationalsozialismus*. Hanover, 1961.
Fisichella, D. *Analisi del totalitarismo*. Messina, 1976.
Fleischhauer, I. *Die Chance des Sonderfriedens: Deutsch-sowjetische Geheim-gespräche, 1941-1945*. Berlin, 1986.
Fleischhauer, I. *Der Pakt*. Frankfurt, 1990.
Fleming, G. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley, 1984.
Fletcher, W. M., III. *The Search for a New Order: Intellectuals and Fascism in Prewar Japan*. Chapel Hill, 1982.
Florinsky, M. T. *Fascism and National Socialism*. New York, 1936.
Foard, D. W. *The Revolt of the Aesthetes: Ernesto Gimenez Caballero and the Origins of Spanish Fascism*. New York, 1989.
Ford, G., επιμ. *Fascist Europe*. London, 1993.
Fornari, H. *Mussolini's Gadfly: Roberta Farinacci*. Nashville, 1971.
Forstmeier, F., & H.-E. Volkmann, επιμ. *Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*. Düsseldorf, 1975.
Forsyth, D. J. *The Crisis of Liberal Italy*. New York, 1993.
Fraenkel, E. *The Dual State*. New York, 1941.
Francesca, S. *La politico economica delfascismo*. Bari, 1972.
Franck, L. *Il corporativismo e l'economia dell'Italia fascista*. Turin, 1990.
Franz-Willing, G. *Die Hitler-Bewegung, 1919-1922*. Hamburg, 1962.
Franz-Willing, G. *Krisenjahre der Hitlerbewegung: 1923*. Preussich Oldendorf, 1975.
Friedlander, H. *The German Revolution of 1918*. New York, 1992.
Friedlander, S. *Prelude to Downfall: Hitler and the United States, 1939-1941*. New York, 1967.
Friedlander, S., επιμ. *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution."* Cambridge, Mass., 1992.

Friedrich, C. J., επιμ. *Totalitarianism.* New York, 1954.

Fritzsche, P. *A Nation of Flyers.* Cambridge, Mass., 1992.

Fucci, F. *Ali contra Mussolini: I raid aerei antifascist degli anni trenta.* Milan, 1978.

Fucci, F. *Le polizie di Mussolini.* Milan, 1985.

Fugate, B. I. *Operation Barbarossa.* Novato, Calif., 1984.

Furlong, P. J. *Between Crown and Swastika: The Impact of the Radical Right on the Afrikaner Nationalist Movement in the Fascist Era.* Hanover, N.H., 1991.

Gaddi, G. *Neofascismo in Europa.* Milan, 1974.

Gaeta, F. *Nazionalismo italiano.* Naples, 1965.

Gallagher, T. *Portugal: A Twentieth-Century Interpretation.* Manchester, 1983.

Gallego, F. *Los orígenes del reformismo militar en América Latina: La gestión de David Toro en Bolivia.* Barcelona, 1992.

Gallego, F. *Ejército, nacionalismo y reformismo en América Latina: La gestión de Germán Busch en Bolivia.* Barcelona, 1992.

Gamm, H.-J. *Der braune Kult: Das Dritte Reich und seine Ersatzreligion.* Hamburg, 1962.

Ganapini, L., επιμ. *La storiografia sulfascismo locale nell'Italia nordorientale.* Udine, 1990.

García Delgado, J. L., επιμ. *El primer franquismo: Espana durante la Segunda Guerra Mundial.* Madrid, 1989.

Garruccio, L. [ψευδ.]. *L'industrializzazione tra nazionalismo e rivoluzione.* Bologna, 1969.

Gasman, D. *The Scientific Origins of National Socialism: Social Darwinism in Ernst Haeckel and the German Monist League.* New York, 1971.

Geehr, R. S. *Karl Lueger.* Detroit, 1990.

Geifman, A. *Thou Shall Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917.* Princeton, 1993.

Gellately, R. *The Gestapo and German Society.* Oxford, 1990.

Gelott, L. S. *The Catholic Church and the Authoritarian Regime in Austria, 1933-1938.* New York, 1990.

Gentile, E. *"La Voce" e l'età giolittiana.* Milan, 1972.

Gentile, E. *Le origini dell'Ideologia fascista.* Bari, 1975.

Gentile, E. *Mussolini e "La Voce."* Florence, 1976.

Gentile, E. *Il mito dello Stato Nuovo.* Bari, 1982.

Gentile, E. *Storia del Partito Fascista, 1919-1922.* Bari, 1989.

Gentile, E. *Il culto del Littorio.* Bari, 1993.

Géoris-Reitshof, M. *Extrême droite et néo-fascisme en Belgique.* Brussels, 1962.

Geran Pilon, J. *The Bloody Flag: Post-Communist Nationalism in Eastern Europe. Spotlight on Romania.* New Brunswick, N.J., 1992.

Gerhart, Walter [ψευδ. του Waldemar Gurian]. *Um des Reiches Zukunft.* Freiburg, 1932.

Germani, G. *Authoritarianism, Fascism, and National Populism.* New Brunswick, N.J., 1978.

Germany and the Second World War. 5 ττ. ìÝ÷ñé óÞìåñá. Oxford, 1991-.

Gerra, F. *L'impresa di Flume.* 2 ττ. Milan, 1974.

Gerstenberger, H. *Der revolutionäre Konservatismus.* Berlin, 1969.

Gessenharte, W., H. Fröchling, & B. Krupp. *Rechtsextremismus als normativpraktisches Forschungsproblem.* Weinheim, 1978.

Geuter, U. *Die Professionalisierung der deutschen Psychologic im Nationalsozialismus.* Frankfurt, 1984.

Ghirardo, D. *Building New Communities: New Deal America and Fascist Italy.* Princeton, 1989.

Gilbert, M. *The Holocaust.* New York, 1985.

Giles, G. *Students and National Socialism in Germany.* Princeton, 1985.

Gillingham, J. *Belgian Business in the Nazi New Order.* Ghent, 1977.
Gillingham, J. *Industry and Politics in the Third Reich.* New York, 1985.
Gil Pecharromán, J. *Conservadores subversivos: La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936).* Madrid, 1994.
Giovannini, C. *L'Italia da Vittorio Veneto all'Aventino.* Bologna, 1972.
Giraldi, G. *Giovanni Gentile.* Rome, 1968.
Giudice, G. *Mussolini.* Turin, 1971.
Glaser, H. *The Cultural Roots of National Socialism.* Austin, 1978.
Glaus, B. *Die Nationale Front.* Zurich, 1969.
Glucksman, A. *La force du vertige.* Paris, 1983.
Gnedin, E. *Iz istorii otnoshenii mezhdu SSSR i fashistskoi Germaniei.* New York, 1977.
Goldwert, M. *Democracy, Militarism and Nationalism in Argentina, 1930-1966.* Austin, 1972.
Golomstock, I. *Totalitarian Art.* New York, 1990.
Golsan, R., επιμ. *Fascism, Aesthetics and Culture.* Hanover, N.H., 1992.
Gomez Navarro, J. L. *El régimen de Primo deRivera.* Madrid, 1991.
Goodrick-Clarke, N. *The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology. The Ariosophists of Austria and Germany, 1890-1935.* London, 1985.
Gordon, A. *Labor and Imperial Democracy in Prewar Japan.* Berkeley, 1991.
Gordon, B. M. *Collaboration in France during the Second World War.* Ithaca, 1980.
Gordon, H. J., Jr. *Hitler and the Beer Hall Putsch.* Princeton, 1972.
Gordon, S. *Hitler, Germans and the Jewish Question.* Princeton, 1984.
Gossett, T. F. *Race — The History of an Idea in America.* Dallas, 1963.
Gotovitch, J., & J. Gérard-Libois. *L'an quarante: La Belgigue occupée.* Brussels, 1971.
Graf, W., επιμ. *"Wenn ich die Regierung wäre . . .": Die rechtsradikale Bedrohung.* Berlin, 1984.
Graham, L. S., & H. M. Makler, επιμ. *Contemporary Portugal.* Austin, 1979.
Graml, H. *Anti-Semitism and Its Origins in the Third Reich.* London, 1992.
Grebing, H. *Aktuelle Theorien über Faschismus und Konservatismus.* Stuttgart, 1974.
Greenfeld, L. *Nationalism: Five Roads to Modernity.* Cambridge, 1992.
Gregor, A. J. *The Ideology of Fascism.* New York, 1969.
Gregor, A. J. *The Fascist Persuasion in Radical Politics.* Princeton, 1974.
Gregor, A. J. *Interpretations of Fascism.* Morristown, N.J. 1974.
Gregor, A. J. *Sergio Panunzio: Il sindacalismo ed ilfondamento razionale delfascismo.* Rome, 1978.
Gregor, A. J. *Italian Fascism and Developmental Dictatorship.* Princeton, 1979.
Gregor, A. J. *Young Mussolini and the Intellectual Origins of Fascism.* Berkeley, 1979.
Gress, F., H.-G. Jaschke, & K. Schönekäs. *Neue Rechte und Rechtsextremismus in Europa.* Opiaden, 1990.
Grieffenhagen, M., R. Kühni, & J. B. Müller. *Totalitarismus.* Munich, 1972.
Griffin, R. *The Nature of Fascism.* London, 1991.
Griffin, R. *Modernity under the New Order: The Fascist Project for Managing the Future.* 1994.
Grimaldi, U., & G. Bozzetti. *Farinacci, it piú fascista.* Milan, 1972.
Gross, J. T. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Behrussia.* Princeton, 1988.
Groueff, S. *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Yugoslavia, 1918-1943.* Lanham, Md., 1987.
Gruchmann, L. *Justiz im Dritten Reich, 1933-1940.* Munich, 1988.
Grunberger, R. *A Social History of the Third Reich.* London, 1971.
Gruppe Arbeiterpolitik, επιμ. *Der Faschismus in Deutschland: Analysen der KPD-Opposition aus denjahren 1928 bis 1933.* Frankfurt, 1973.

Gualerni, G. *La politico industriale fascista, 1922-1935.* Milan, 1956.
Gualemi, G. *Industria e fascismo.* Milan, 1976.
Guchet, Y. *Georges Valois.* Paris, 1975.
Guérin, D. *Fascisme et grand capital.* Paris, 1936.
Guerri, G. B. *Giuseppe Bottai, un fascista critico.* Milan, 1976.
Guerri, G. B. *Galeazzo Ciano.* Milan, 1979.
Guerri, G. B. *Italo Balbo.* Milan, 1984.
Guerri, G. B., επιμ. *Rapporto al Duce.* Milan, 1978.
Guillaumin, C. *L'idéologie du racisme.* Paris, 1972.
Guldescu, S., & J. Prcela, επιμ. *Operation Slaughterhouse: Eyewitness Accounts of Postwar Massacres in Yugoslavia.* Philadelphia, 1970.
Gumbel, E. J. *Vier Jahre Politischer Mord.* Berlin, 1923.
Guzzanti, P. *Il neofascismo e le sue organizzazioni paramilitari.* Rome, 1972.
Hachtmann, R. *Industriearbeit im "Dritten Reich."* Göttingen, 1989.
Hacker, F. *Das Faschismus-Syndrom.* Düsseldorf, 1990.
Hafne, S. *Anmerkungen zu Hitler* Munich, 1978.
Hagopian, M. *The Phenomenon of Revolution.* New York, 1974.
Hainsworth, P., επιμ. *The Extreme Right in Europe and America.* London, 1991.
Hair, I. P. *The Kingfish and His Realm.* Baton Rouge, 1991.
Hale, O. J. *The Captive Press in the Third Reich.* Princeton, 1984.
Halle, L. J. *The Ideological Imagination.* London, 1971.
Haller, M. H. *Eugenics: Hereditarian Attitudes in American Thought.* New Brunswick, N.J., 1963.
Halls, W. D. *The Youth of Vichy France.* Oxford, 1981.
Hamilton, R. F. *Who Voted for Hitler?* Princeton, 1982.
Hammer, K., & P.-C. Hartmann, επιμ. *Der Bonapartismus.* Munich, 1976.
Hancock, E. *National Socialist Leadership and Total War, 1941-45.* New York, 1991.
Handlin, O. *Race and Nationality in American Life.* Boston, 1948.
Hanfstaengel, E. *Hitler: The Missing Years.* London, 1957.
Hansen, E. von S. *Hendrik de Man and the Crisis in European Socialism, 1926-1936.* Ithaca, 1968.
Harootunian, H. D. *Things Seen and Unseen: Discourse and Ideology in Tokugawa Nativism.* Chicago, 1988.
Harris, G. *The Dark Side of Europe: The Extreme Right Today.* Edinburgh, 1990.
Harris, H. S. *The Social Philosophy of Giovanni Gentile.* Urbana, 1960.
Harsch, D. *German Social Democracy and the Rise of Nazism.* Chapel Hill, 1993.
Haslam, J. *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933-1939.* London, 1984.
Hauner, M. *India in Axis Strategy.* London, 1981.
Hauner, M. *Hitler: A Chronology of His Life and Times.* New York, 1983.
Havens, T. R. H. *Farm and Nation in Modern Japan: Agrarian Nationalism, 1870-1940.* Princeton, 1974.
Hay, J. *Popular Film Culture in Fascist Italy.* Bloomington, 1987.
Hayes, C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism.* New York, 1931.
Hayes, C. J. H. *Nationalism: A Religion.* New York, 1960.
Hayes, P. *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era.* Cambridge, 1987.
Hayes, P. M. *Quisling.* London, 1971.
Hayes, P. M. *Fascism.* London, 1972.
Hayward, N. F., & D. J. Morris. *The First Nazi Town.* New York, 1988.
Hehn, J. von. *Lettland zwischen Demokratie und Diktatur.* Munich, 1957.

Heiber, H. *Goebbels*. New York, 1972.

Heinen, A. *Die Legion "Erzengel Michael" in Rumänien*. Munich, 1986.

Heller, J. *The Stern Gang*. London, 1994.

Helmreich, E. C. *The German Churches under Hitler* Detroit, 1979.

Hensch, J. K. *Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik*. Cologne, 1965.

Herbst, L. *Der Totale Krieg und die Ordnung der Wirtschaft*. Stuttgart, 1982.

Herf, J. *Reactionary Modernism*. New York, 1984.

Hermet, G., P. Hassner, & J. Rupnik. *Totalitarismes*. Paris, 1984.

Hertz-Eichenrode, D. *Wirtschaftskrise und Arbeitbeschaffung: Konjunkturpolitik 1925/26 und die Grundlagen der Krisenpolitik Brünings*. Frankfurt, 1982.

Hervier, J. *Deux individus centre la histoire: Pierre Drieu La Rochelle, Ernst Jünger* Paris, 1978.

Hewitt, A. *Fascist Modernism*. Stanford, 1993.

Hibbert, C. *Benito Mussolini*. London, 1962.

Hiden, J., & J. Farquharson. *Explaining Hitler's Germany: Historians and the Third Reich*. Totowa, N.J., 1983.

Hilberg, R. *The Destruction of the European Jews*. 3 ττ. New York, 1985.

Hildebrand, K. *Vom Reich mm Weltreich: Hitler, NSDAP und koloniale Frage, 1919-1945*. Munich, 1969.

Hildebrand, K. *The Foreign Policy of the Third Reich*. London, 1973.

Hillgruber, A. *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu: Die deutsch-rumänischen Beziehungen, 1938-1944*. Wiesbaden, 1965.

Hilliker, G. *The Politics of Reform in Peru: The Aprista and Other Mass Parties of Latin America*. Baltimore, 1971.

Hinz, B. *Art in the Third Reich*. New York, 1979.

Hirsch, M., κ.ά., επιμ. *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus*. Cologne, 1989.

Hirschfeld, G. *Nazi Rule and Dutch Collaboration*. New York, 1988.

Hirschfeld, G., επιμ. *The Policies of Genocide: Jewish and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany*. New York, 1986.

Hirschfeld, G., & L. Kettenacker, επιμ. *Der "Führerstaat."* Stuttgart, 1986.

Hirschfeld, G., & P. S. Marsh, επιμ. *Collaboration in France*. New York, 1989.

Hirszowicz, L. *The Third Reich and the Arab East*. London, 1966.

Hitchins, K. *Rumania, 1866-1947*. Oxford, 1994.

Hobson, F. *Tell about the South*. Baton Rouge, 1983.

Hochman, J. *The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934-1938*. Ithaca, 1984.

Hockenos, P. *Free to Hate: The Rise of the Right in Post-Communist Europe*. New York, 1993.

Hoepke, K.-P. *Die deutsche Rechte und der italienische Faschismus*. Düsseldorf, 1968.

Hoffman, P. *The History of the German Resistance, 1933-1945*. Cambridge, Mass., 1977.

Hoffman, P. *German Resistance to Hitler* Cambridge, Mass., 1988.

Hoffman, S. *Le mouvement Poujade*. Paris, 1956.

Hoffmann, H. *Hitler Was My Friend*. London, 1955.

Hoffmann, Joachim. *Die Ostlegionen, 1941-1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer*. Freiburg, 1976.

Hoffmann, Josef. *Der Pfrimer-Putsch*. Vienna, 1965.

Höhne, H. *The Order of the Death's Head*. London, 1969.

Hoidal, O. K. *Quisling: A Study in Treason*. Oslo, 1989.

Homze, E. L. *Foreign Labor in Nazi Germany*. Princeton, 1967.

Hoptner, J. B. *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941*. New York, 1962.

Horn, W. *Führerideologie und Parteiorganisation in der NSDAP, 1919-1933*. Düsseldorf, 1975.

Hory, L., & M. Broszat. *Der kroatische Ustascha-Staat, 1941-1945.* Stuttgart, 1964.
Host-Venturi, G. *L'impresa fiumana.* Rome, 1976.
Houdros, J.-L. *Occupation and Resistance: The Greek Agony, 1941-1944.* New York, 1963.
Hovannisian, R. G., επιμ. *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923.* Cambridge, Mass., 1978.
Hovannisian, R. G., επιμ. *The Armenian Genocide in Perspective.* New Brunswick, N.J., 1987.
Hull, D. S. *Film in the Third Reich.* Berkeley, 1969.
Humphreys, L. A. *The Way of the Heavenly Sword: The Japanese Army in the 1920's.* Stanford, 1994.
Husbands, C. T. *Racial Exclusionism and the City: The Urban Support of the National Front.* London, 1983.
Husbands, C. T. *Race and the Right in Contemporary Politics.* London, 1991.
Hüttenberger, P. *Die Gauleiter.* Stuttgart, 1969.
Ignazi, P. *Il polo escluso: Profile del Movimento Sociale Italiano.* Bologna, 1989.
Il trauma dell'intervento, 1914-1919. Florence, 1968.
Ioanid, R. *The Sword of the Archangel.* New York, 1990.
Iraci, A. *Arpinati l'oppositore di Mussolini.* Rome, 1970.
Irvine, J. A. *The Croat Question.* Boulder, 1993.
Irvine, W. D. *The Boulanger Affair Reconsidered.* New York, 1989.
Irving, *D. Göring.* London, 1989.
Isnenghi, M. *L'educazione dell'italiano: Il fascismo e l'organizzazione delta cultura.* Bologna, 1979.
Italia y la guerra civil española. Madrid, 1986.
Jäckel, E. *Hitler's Weltanschauung.* Middletown, Conn., 1972.
Jäckel, E. *Hitler in History.* Hanover, N.H., 1984.
Jäckel, E. *Hitlers Herrschaft.* Stuttgart, 1986.
Jäckel, E. *La France dans l'Europe de Hitler.* Paris, 1968.
Jäckel, E., & J. Rohwer, επιμ. *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg: Entschlussbildung und Verwirklichung.* Stuttgart, 1985.
Jackson, K. T. *The Ku Klux Klan in the City, 1915-1930.* New York, 1967.
Jacobelli, J. *Il fascismo e gli storici oggi.* Bari, 1988.
Jacobitti, E. E. *Revolutionary Humanism and Historicism in Modern Italy.* New Haven, 1981.
Jacobsen, H. A. *Nationalsozialistische Aussenpolitik. 1933-1938.* Frankfurt, 1968.
Jacquemyns, G. *La société beige sous l'occupation allemande.* Brussels, 1945.
James, H. *The German Slump.* New York, 1986.
Jamin, M. *Zwischen den Klassen: Zur Sozialstruktur der SA-Führerschaft.* Wuppertal, 1984.
Jänicke, M. *Totalitäre Herrschaft: Anatomie eimes politischen Begriffes.* Berlin, 1971.
Jankowski, J. P. *Egypt's Young Rebels: "Young Egypt," 1933-1952.* Stanford, 1975.
Janos, A. C. *The Politics of Backwardness in Hungary. 1825-1945.* Princeton, 1982.
Jarausch, K. H. *The Four Power Pact.* Madison, 1965.
Jaschke, H.-G. *Die Republikaner.* Bonn, 1990.
Jelic-Butic, F. *Ustase i NDH.* Zagreb, 1972.
Jellinek, Y. *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, 1939-1945.* Boulder, 1976.
Jenke, M. *Die Nationale Rechte.* Berlin, 1967.
Jenks, W. *Vienna and the Young Hitler.* New York, 1960.
Jennings, J. R. *Georges Sorel.* London, 1985.
Jetzinger, F. *Hitler's Youth.* London, 1958.
Jimenez Campos, J. *El fascismo en la crisis de la Segunda República española.* Madrid, 1979.
Jocteau, G. C. *La magistratura e i conflitti di lavoro durante il fascismo.* Milan, 1978.
Joes, A. J. *Fascism in the Contemporary World.* Boulder, 1978.

Jones, L. E. *German Liberalism and the Dissolution of the Weimar Party System, 1918-1933.* Chapel Hill, 1988.
Kadritzke, N. *Faschismus und Krise.* Frankfurt, 1976.
Karvonen, L. *From White to Blue-and-Black: Finnish Fascism in the Inter-War Era.* Helsinki, 1988.
Kasza, G. J. *The State and the Mass Media in Japan, 1918-1945.* Berkeley, 1988.
Kasza, G. J. *Administered Mass Organizations.* Υπό έκδ.
Kater, M. H. *Das "Ahnenerbe" der SS, 1933-1945.* Stuttgart, 1974.
Kater, M. H. *Studentenschaft und Rechtssradikalismus in Deutschland, 1918-1933.* Hamburg, 1975.
Kater, M. H. *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945.* Cambridge, Mass., 1983.
Kater, M. H. *Doctors under Hitler.* Chapel Hill, 1989.
Katz, S. T. *The Holocaust in Historical Context.* T. 1, *The Holocaust and Mass Death before the Modern Age.* New York, 1994.
Kaufmann, W. H. *Monarchism in the Weimar Republic.* New York, 1953.
Kele, M. *Nazis and Workers.* Chapel Hill, 1972.
Kelley, A. *The Descent of Darwin: The Popularization of Darwinism in Germany, 1860-1914.* Chapel Hill, 1981.
Kent, P. C. *The Pope and the Duce.* London, 1981.
Kershaw, I. *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria, 1933-1945.* New York, 1983.
Kershaw, I. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation.* London, 1985.
Kershaw, I. *The "Hitler Myth."* Oxford, 1987.
Kershaw, I., επιμ. *Weimar: Why Did German Democracy Fail?* New York, 1990.
Kindermann, G.-K. *Hitler's Defeat in Austria, 1933-1934: Europe's First Containment of Nazi Expansionism.* Boulder, 1988.
King, D. *Lyndon LaRouche and the New American Fascism.* New York, 1989.
Kirfel, M., & W. Oswalt, επιμ. *Die Rückkehr der Führer: Modernisierter Rechtradikalismus in Westeuropa.* Vienna, 1989.
Kirkpatrick, I. *Mussolini: A Study in Power.* New York, 1964.
Kirschenmann, D. *"Gesetz" im Staatsrecht und in der Staatslehre des Nationalsozialismus.* Berlin, 1970.
Kissenkoetter, U. *Gregor Strasser und die NSDAP.* Stuttgart, 1978.
Klaer, K.-H., M. Ristau, B. Schoppe, & M. Stadelmaier. *Die Wähler der extremen Rechten.* 3 ττ. Bonn, 1989.
Klein, B. *Germany's Economic Preparations for War.* Cambridge, Mass., 1959.
Klein, H. *Parties and Political Change in Bolivia, 1880-1952.* London, 1969.
Klein, H. *Bolivia: The Evolution of a Multi-Ethnic Society.* New York, 1992.
Kleist, P. *Entre Hitler et Staline (1939-1945).* Paris, 1953.
Klemperer, K. von. *Germany's New Conservatism.* Princeton, 1957.
Klemperer, K. von. *Ignaz Seipel.* Princeton, 1972.
Klingemann, H.-D., & F. U. Pappi. *Politischer Radikalismus.* Munich, 1972.
Kluge, U. *Der oesterreichische Ständestaat, 1934-1938.* Munich, 1984.
Knapp, B. L. *Céline: Man of Hate.* University, Ala., 1974.
Knox, M. *Mussolini Unleashed, 1939-1941.* Cambridge, 1982.
Knütter, H.-H. *Ideologien des Rechtsradikalismus im Nachkriegsdeutschland.* Bonn, 1961.
Kočević, B. *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji.* London, 1985.
Koch, H.W. *Sozialdarwinismus.* Munich, 1973.
Koch, H.W. *The Hitler Youth.* New York, 1976.

Koch, H. W. *Der deutsche Bürgerkrieg: Eme Geschichte der deutschen und öster-reichischen Freikorps, 1918-1923.* Berlin, 1978.
Koch, H. W. *In the Name of the Volk: Political Justice in Hitler's Germany.* New York, 1989.
Kocka, J. *Facing Total War: German Society. 1914-1918.* Cambridge, Mass., 1985.
Kocka, J. *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert.* T. 4. Stuttgart, 1990.
Kocka, J., επιμ. *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich.* 3 ττ. Munich, 1990.
Koehl, R. *RKFDV: German Resettlement and Population Policy.* Cambridge, Mass., 1957.
Koehl, R. L. *The Black Corps: The Structure and Power Struggle of the Nazi SS.* Madison, 1983.
Kofas, J. V. *Authoritarianism in Greece: The Metaxas Regime.* Boulder, 1983.
Kohn-Branstedt, E. *Dictatorship and Political Police.* London, 1945.
Kolb, E. *The Weimar Republic.* London, 1988.
Koon, T. H. *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922-1943.* Chapel Hill, 1985.
Koontz, C. *Mothers in the Fatherland.* New York, 1987.
Kornhauser, W. *The Politics of Mass Society.* New York, 1959.
Koshar, R. *Social Life, Local Politics and Nazism: Marburg. 1880-1935.* Chapel Hill, 1986.
Kovacs, M. *The Politics of the Legal Profession in Interwar Hungary.* New York, 1987.
Krausnicj, H., & H.-H. Wilhelm. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Ein-satzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942.* Stuttgart, 1981.
Krieger, L. *The German Idea of Freedom.* Chicago, 1957.
Krizman, B. *Ante Paveluhíć i Ustase.* Zagreb, 1978.
Krizman, B. *Pavelíć izmedu Hitlera i Mussolinija.* Zagreb, 1980.
Krizman, B. *Ustase i Treči Reich.* 2 ττ. Zagreb, 1983.
Kube, A. *Pour le mérite und Hakenkreuz: Hermann Göring im Dritten Reich.* Munich, 1986.
Kuhl, S. *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism.* New York, 1993.
Kuhn, A. *Das faschistische Herrschaftssystem und die moderne Gesellschaft.* Hamburg, 1973.
Kühni, R. *Die nationalsozialistische Linke 1925 bis 1930.* Meisenheim am Glan, 1966.
Kühni, R. *Formen bürgerlicher Herrschaft.* Hamburg, 1971.
Kühni, R., επιμ. *Texte zur Faschismusdiskussion* 1. Reinbek, 1974.
Kühni, R., επιμ. *Faschismustheorien: Texte zur Faschismusdiskussion 2.* Reinbek, 1979.
Kum'a N'Dumbe, A., III. *Hitler voulait l'Afrique.* Paris, 1980.
Kunnas, T. *Drieu La Rochelle, Céline, Brasillach et la tentation fasciste.* Paris, 1972.
Kuper, L. *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century.* New Haven, 1982.
Kushner, T., & K. Lunn. *Traditions of Intolerance.* Manchester, 1989.
Labini, P. S. *Saggio sulle classe sociali.* Bari, 1975.
Laborie, P. *L'opinion française sous Vichy.* Paris, 1990.
Lacko, M. *Men of the Arrow Cross.* Budapest, 1969.
Lacomba, J. A. *La crisis española de 1917.* Madrid, 1970.
Lacouture, J. *Nasser* London, 1973.
La culture, italiana negli anni trenta '30-'45. 2 ττ. New York, 1984.
La Francesca, S. *La politico economica del fascismo.* Bari, 1972.
Lami, G. F. *Introduzione a Evola.* Rome, 1980.
Landauer, C. *Corporate State Ideologies.* Berkeley, 1983.
Landy, M. *Fascism in Film.* Princeton, 1986.
Lane, B. M. *Architecture and Politics in Germany, 1918-1945.* Cambridge, Mass., 1968.
Lang, J. von. *DerHitler-Junge: Baldur von Schirach.* Hamburg, 1988.

Lang, J. von. *The Secretary Martin Bormann.* New York, 1989.
Laqueur, W. *Young Germany.* New York, 1962.
Laqueur, W. *Russia and Germany.* New York, 1963.
Laqueur, W. *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia.* New York, 1993.
Laqueur, W., επιμ. *Fascism: A Reader's Guide.* Berkeley, 1976.
Large, D. C., επιμ. *Contending with Hitler.* New York, 1992.
Larsen, S. U., B. Hagtvet, & J. P. Myklebust, επιμ. *Who Were the Fascists?: Social Roots of European Fascism.* Bergen, 1980.
Lasswell, H. D. *A Study of Power.* Glencoe, Ill., 1950.
Laurent, F. *L'orchestre noir.* Paris, 1978.
Lazzero, R. *Le Brigate Here.* Milan, 1983.
Lebovics, H. *Social Conservatism and the Middle Classes in Germany, 1914-1933.* Princeton, 1969.
Lebra, J. *Japanese-Trained Armies in Southeast Asia.* New York, 1977.
Ledeen, M. A. *Universal Fascism.* New York, 1972.
Ledeen, M. A. *Intervista sul fascismo.* Bari, 1975. Trans. as *Fascism: An Informal Introduction to Its Theory and Practice.* New Brunswick, N.J., 1976.
Ledeen, M. A. *The First Duce.* Baltimore, 1977.
Lederer, E. *The State of the Masses.* New York, 1940. Lee, S. E. *The European Dictatorships, 1918-1945.* London, 1987.
Leed, E. J. *No Man's Land: Combat and Identity in World War I.* New York, 1979.
Lees, M. *The Rape of Serbia.* New York, 1990.
Leggewie, C. *Die Republikaner.* Berlin, 1989.
Lejeune, B.-H., επιμ. *Historisme de Jacques Doriot et du Parti Populaire Francois.* 2 ττ. Amiens, 1977.
Leoni, F. *La stampa nazionalista.* Rome, 1965.
Leoni, F. *Origini del nazionalismo italiano.* Naples, 1965.
Leoni, F. *Il dissenso nel fascismo dal 1924 at 1939.* Naples, 1983.
Leontaritis, G. B. *Greece and the First World War, 1917-1918.* New York, 1990.
Leopold, J. A. *Alfred Hugenburg.* New Haven, 1978.
Levine, R. M. *The Vargas Regime: The Critical Years, 1934-1938.* New York, 1970.
Levy, R. S. *The Downfall of the Anti-Semitic Political Parties in Imperial Germany.* New Haven, 1975.
Lewin, R. *The Life and Death oftheAfrika Korps.* London, 1977.
Lewis, D. S. *Illusions of Grandeur: Mosley, Fascism and British Society, 1931-1981.* Manchester, 1987.
Lewis, J. *Fascism and the Working Class in Austria, 1918-1934.* New York, 1991.
Lewis, R. C. *A Nazi Legacy.* New York, 1991.
Lewy, G. *The Catholic Church and Nazi Germany.* New York, 1964.
Lindström, U. *Fascism in Scandinavia, 1920-1940.* Stockholm, 1985.
Lipset, S. M. *Political Man.* New York, 1969.
Lipset, S. M., & E. Raab. *The Politics of Unreason, 1790-1970.* New York, 1970.
Littlejohn, D. *The Patriotic Traitors.* London, 1972.
Locchi, G. *La esencia del fascismo.* Barcelona, 1984.
Löffler, H. *Macht und Konsens in den klassischen Staatsutopien: Eine Studie zur Ideengeschichte des Totalitarismus.* Würzburg, 1972.
Lohalm, U. *Völkischer Radikalismus: Die Geschichte des Deutschvolkischen Schutz- und Trutzbundes, 1919-1923.* Hamburg, 1970.
Lomax, D. *The Inter-War Economy of Britain. 1919-1939.* London, 1970.

Lombardi, P. *Per lepatrie libertá: La dissidenza fascista tra "mussolinismo" e Aventino (1923-1925).* Milan, 1990.
Lönne, K.-E. *Faschismus als Herausforderung: Die Auseinandersetzung der "Roten Fahne" und des "Vorwärts" mitdem italienischen Faschismus, 1920-1933.* Cologne, 1981.
Loock, H. D. *Quisling, Rosenberg and Terboven: Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen.* Stuttgart, 1970.
López Soria, J. I., επιμ. *El pensamiento fascista (1930-1945).* Lima, 1981.
Lopukhov, B. *Fashizm i rabochoe dvizhenie v Italii. 1919-1929.* Moscow, 1968.
Lottman, H. R. *The Purge: The Purification of French Collaborators after World War II.* New York, 1986.
Loubet, J.-L. *Les non-conformistes des années trentes.* Paris, 1969.
Louis, W. R. *Imperialism at Bay.* New York, 1978.
Löw, K. *Totalitarismus.* Berlin, 1988.
Löw, K., επιμ. *Totalitarismus und Faschismus.* Munich, 1980.
Lucena, M. de. *A evolução do sistema corporative português.* 2 ττ. Lisbon, 1976.
Ludendorff, E. *Weltkrieg droht aufdeutschen Boden.* Munich, 1930.
Luebbert, G. M. *Liberalism, Fascism or Social Democracy.* New York, 1991.
Lukács, G. *Die Zerstörung der Vernunft.* Berlin, 1954.
Lukács, G. *Wie ist die faschistische Philosophic in Deutschland entstanden?* Budapest, 1982.
Lukas, R. *Forgotten Holocaust.* Lexington, Ky. 1986.
Luks, L. *Entstehung der kommunistischen Faschismustheorie.* Stuttgart, 1985.
Lumans, V. O. *Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933-1945.* Chapel Hill, 1993.
Lussu, E. *Marcia su Roma e dintorni.* Rome, 1945.
Luti, G. *La letteratura nel ventennio fascista.* Florence, 1972.
Lux-Wurm, P. *Le Péronisme.* Paris, 1965.
Luza, R. *Austro-German Relations in the Anschluss Era.* Princeton, 1975.
Lyttelton, A. *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919-1929.* New York, 1973.
Lyttelton, A., επιμ. *Italian Fascism from Pareto to Gentile.* London, 1973.
Mabire, J. *Les SS français.* 3 ττ. Paris, 1973-75.
Macartney, C. A. *October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929-1945.* 2 ττ. Edinburgh, 1957.
Macciocchi, M. *La donna nera.* Milan, 1976.
Machefer, P. *Ligues et fascismes en France, 1919-1939.* Paris, 1974.
MacKenzie, D. *Apis: The Congenial Conspirator.* Boulder, 1989.
Macrakis, K. *Surviving the Swastika: Scientific Research in Nazi Germany.* New York, 1993.
Maddison, A. *Economic Growth in the West.* New York, 1965.
Madureira, A. *O 28 de maio.* Lisbon, 1978.
Maier, C. S., κ.ά. *The Rise of the Nazi Regime.* Boulder, 1985.
Maier, H., & H. Bott. *Die NPD.* Munich, 1968.
Malloy, J. M., επιμ. *Authoritarianism and Corporatism in Latin America.* Pittsburgh, 1977.
Malukhin, A. *Militarism—Backbone of Maoism.* Moscow, 1970.
Mancini, E. *The Struggle of the Italian Film Industry during Fascism, 1930-1935.* Ann Arbor, 1985.
Mandle, W. F. *Anti-Semitism and the British Union of Fascists.* London, 1968.
Mangoni, L. *L' interventismo delta cultura.* Bari, 1974.
Mannhardt, J.W. *Der Faschismus.* Munich, 1925.
Manning, M. *The Blueshirts.* Dublin, 1970.
Manning, R. *Rehearsal for Destruction.* New York, 1967.

Manstein, P. *Die Mitglieder und Wähler der NSDAP, 1919-1933.* Frankfurt, 1988.
Manvell, R., & H. Fraenkel. *Heinrich Himmler.* London, 1965.
Marcon, H. *Arbeitsbeschaffungspolitik der Regierung Papen und Schleicher.* Frankfurt, 1974.
Marcus, S. *Father Coughlin.* Boston, 1973.
Marrus, M. R. *The Holocaust in Italy.* London, 1988.
Martin, D. *The Web of Disinformation.* New York, 1990.
Marx, G. T. *The Social Basis of the Support of a Depression Era Extremist: Charles E. Coughlin.* Berkeley, 1962.
Maser, W. *Die Frühgeschichte der NSDAP* Frankfurt, 1965.
Maser, W. *Adolf Hitler.* New York, 1973.
Masgaj, Paul. *Action Française and Revolutionary Syndicalism.* Chapel Hill, 1979.
Mason, T. W. *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft.* Opladen, 1975.
Mason, T. W. *Social Policy in the Third Reich.* Providence, 1993.
Mastny, V. *The Czechs under Nazi Rule.* New York, 1971.
Mastny, V. *Russia's Road to the Cold War.* New York, 1979.
Mavrogordatos, G. T. *Stillborn Republic.* Berkeley, 1983.
Mayer, A. J. *Dynamics of Counterrevolution in Europe, 1870-1956.* New York, 1971.
Mayer, N., & P. Perrineau, επιμ. *Le Front National à decouvert.* Paris, 1989.
Mayer-Tasch, P. C. *Korporativismus und Autoritarismus.* Frankfurt, 1971.
Mazower, M. *Greece and the Inter-War Economic Crisis.* Oxford, 1991.
Mazower, M. *Inside Hitler's Greece.* New Haven, 1993.
Mazzatosta, T. M. *Il regime fascista tra educazione e propaganda (1935-1943).* Bologna, 1978.
McGee Deutsch, S. *Counterrevolution in Argentina: The Argentine Patriotic League.* Lincoln, 1986.
McGee Deutsch, S., & R. Dolkart, επιμ. *The Argentine Right.* Wilmington, Del., 1993.
McGovern, W. M. *From Luther to Hitler: The History of Fascist-Nazi Political Philosophy. New York,* 1941.
McGrath, W. J. *Dionysian Art and Populist Politics in Austria.* New Haven, 1974.
McKale, D. M. *The Nazi Party Courts.* Lawrence, Kans., 1974.
McKale, D. M. *The Swastika Outside Germany.* Kent, Ohio, 1977.
McNeil, W. C. *American Money and the Weimar Republic.* New York, 1985.
McSherry, J. *Stalin, Hitler and Europe: The Origins of World War II, 1933-1939.* Cleveland, 1968.
Medeiro, J. *Ideologia autoritaria no Brasil, 1930-1945.* Rio de Janeiro, 1978.
Medina, J. *Salazar e os fascistas.* Lisbon, 1979.
Meinck, G. *Hitler und die deutsche Aufrüstung, 1933-1939.* Wiesbaden, 1959.
Melograni, P. *Il trauma dell'intervento, 1914-1919.* Florence, 1968.
Melograni, P. *Storia politico delta grande guerra.* Bari, 1971.
Melograni, P. *Gli industriali e Mussolini.* Milan, 1972.
Melson, R. *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust.* Chicago, 1992.
Menza, E., επιμ. *Totalitarianism Reconsidered.* Port Washington, N.Y., 1981.
Mercuri, L. *L'epurazione in Italia, 1943-1948.* Cueno, 1988.
Merker, R. *Die bildenden Künste im Nationalsozialismus.* Cologne, 1983.
Merkl, P. H. *Political Violence under the Swastika: 581 Early Nazis.* Princeton, 1975.
Merkl, P. H. *The Making of a Stormtrooper.* Princeton, 1980.
Merkl, P. H., & L. Weinberg. *Encounters with the Contemporary Radical Right.* Boulder, 1993.
Meskill, J. M. *Hitler and Japan.* New York, 1964.
Messerschmidt, M. *Die Wehrmacht im NS-Staat: Zeit der Indoktrination.* Hamburg, 1969.
Meyer, J. *The Cristero Rebellion.* Cambridge, 1976.

Meyer, J. *Le Sinarquisme: Un fascisme mexicain? 1937-1947.* Paris, 1977.
Michaelis, M. *Mussolini and the Jews.* Oxford, 1978.
Michalka, W., επιμ. *Die nationalsozialistische Machtergreifung.* Paderborn, 1984.
Michel, H. *Pétain et le régime de Vichy.* Paris, 1986.
Miège, J. L. *L' imperialismo coloniale italiano dal 1870 ai nostri giorni.* Milan, 1976.
Migone, G. C. *Gli Stati Uniti e il fascismo.* Milan, 1980.
Miguel Medina, C. de. *La personalidad religiosa de José Antonio.* Madrid, 1975.
Milazzo, M. J. *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance.* Baltimore, 1975.
Miller, M. L. *Bulgaria during the Second World War.* Stanford, 1975.
Milward, A. *The Fascist Economy in Norway.* Oxford, 1972.
Milza, P. *L'Italie fasciste devant l'opinion française.* Paris, 1967.
Milza, P. *Le fascisme français.* Paris, 1987.
Milza, P., & S. Berstein. *Le fascisme italien, 1919-1945.* Paris, 1980.
Minio-Paluello, L. *Education in Fascist Italy.* London, 1946.
Miró, F. *Cataluña, los trabajadores y el problema de las nacionalidades.* Mexico City, 1967.
Misefari, E. *Il quadrumvio col frustino: Michele Bianchi.* Cosenza, 1977.
Mitchell, O. C. *Hitler's Nazi State.* New York, 1989.
Mitchell, R. H. *Thought Control in Prewar Japan.* Ithaca, 1976.
Mockler, A. *Haile Selassie's War: The Italian-Ethiopian Campaign, 1935-1941.* New York, 1985.
Mohler, A. *Die konservative Revolution in Deutschland, 1918-1933.* Darmstadt, 1972.
Molinelli, R. *Per una sloria del nazionalismo italiano.* Urbino, 1966.
Mommsen, H. *Beamtentum in Dritten Reich.* Stuttgart, 1966.
Montenegro, J. A. de Sousa. *O Integralismo no Ceará.* Fortaleza, 1986.
Montero, J. L. *La CEDA.* 2 ττ. Madrid, 1977.
Monticone, A. *Il fascismo al microfono.* Rome, 1978.
Moodie, T. D. *The Rise of Afrikanerdom.* Berkeley, 1975.
Moore, B., Jr. *Social Origins of Dictatorship and Democracy.* Boston, 1966.
Morand, J. *Les Idéespolitiques de Louis-Ferdinand Céline.* Paris, 1972.
Morodo, R. *Orígenes ideológicos del franquismo: Acción Española.* Madrid, 1985.
Morris, I., επιμ. *Japan, 1931-1945: Militarism, Fascism, Japanism?* Boston, 1963.
Moses, J. A. *The Politics of Illusion: The Fischer Controversy in German History.* London, 1975.
Mosley, L. *The Reich Marshal.* London, 1974.
Mosse, G. L. *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich.* New York, 1964.
Mosse, G. L. *Nazi Culture.* New York, 1966.
Mosse, G. L. *Germans and Jews.* New York, 1970.
Mosse, G. L. *The Nationalization of the Masses.* New York, 1975.
Mosse, G. L. *Nazism: A History and Comparative Analysis of National Socialism.* New Brunswick, N.J., 1978.
Mosse, G. L. *Toward the Final Solution.* New York, 1978.
Mosse, G. L. *Masses and Man.* New York, 1980.
Mosse, G. L. *Nationalism and Sexuality.* New York, 1985.
Mosse, G. L. *Fallen Soldiers.* New York, 1990.
Mosse, G. L. *Confronting the Nation.* Hanover, N.H., 1993.
Mourin, M. *Le drame des Etats satellites de l'Axe.* Paris, 1957.
Mouzelis, N. P. *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America.* New York, 1986.
Mueller-Hildebrand, B. *Germany and Its Allies in World War II.* Washington, D.C., 1980.

Mühlberger, D. *Hitler's Followers.* London, 1991.
Mühlberger, D., επιμ. *The Social Basis of European Fascist Movements.* New York, 1987.
Müller, I. *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich.* Cambridge, Mass., 1991.
Müller, K. J. *Das Heer und Hitler: Armee und nationalsozialistische Regime, 1933-1940.* Stuttgart, 1960.
Müller, K. J. *General Ludwig Beck.* Boppard, 1980.
Müller, K. J. *Armee und Drittes Reich, 1933-1939.* Paderborn, 1987.
Müller, L. A. *Republikaner, NPD, DVU, Liste D . . .* Göttingen, 1989.
Muñoz Alonso, A. *Un pensador para un pueblo.* Madrid, 1969.
Muret, C. T. *French Royalist Politics since the Revolution.* New York, 1933.
Murgia, P. G. *Il vento del Nord: Storia e cronaca delfascismo dopo la Resistenza (1945-1950).* Milan, 1975.
Nagle, J. D. *The National Democratic Party.* Berkeley, 1970.
Nagy-Talavera, N. M. *The Green Shirts and the Others.* Stanford, 1970.
Navajas Zubeldía, C. *Ejército, Estado y sociedad en España (1923-1930).* Logrono, 1991.
Neebe, R. *Grossindustrie, Staat und NSDAP, 1930-1933.* Göttingen, 1981.
Nellessen, B. *Die verbotene Revolution.* Hamburg, 1963.
Nello, P. *L'avanguardismo giovanile alle origini del fascismo.* Bari, 1979.
Nello, P. *Dino Grandi.* Bologna, 1987.
Nello, P. *Un fedele disubbediente: Dino Grandi da Palazzo Chigu al 25 luglio.* Bari, 1993.
Neulen, H. W. *Eurofaschismus und derZweite Weltkrieg.* Munich, 1980.
Neulen, H. W. *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und SS.* Munich, 1985.
Neumann, F. *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism, 1933-1944.* N.Y., 1944.
Neumann, S. *"Permanent Revolution": Totalitarianism in an Age of International Civil War* London, 1965.
Nevistić, F., & V. Nikolić. *Bleiburska tragedija hrvatskoga naroda.* Munich, 1976.
Newby, I. A. *Jim Crow's Defense: Anti-Negro Thought in America, 1900-1930.* Baton Rouge,1965.
Newton, R.C. *The "Nazi Menace" in Argentina. 1931-1947.* Stanford, 1992.
Nicholls, A. J. *Weimar and the Rise of Hitler.* New York, 1991.
Nicosia, F. R., & L. D. Stokes. *Germans against Nazism.* New York, 1991.
Nieddu, L. *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna.* Milan, 1979.
Nin, A. *Las dictaduras de nuestro tiempo.* Madrid, 1930.
Nitti, F. *Bolscevismo, fascismo e democrazia.* New York, 1924.
Noakes, J. *The Nazi Party in Lower Saxony, 1921-1933.* London, 1971.
Noakes, J., & G. Pridham, επιμ. *Nazism, 1919-1945.* 2 ττ. Exeter, 1984.
Noel, L. *Les illusions de Stresa: L'Italie abandonnée a Hitler* Paris, 1975.
Nolte, E. *Die faschistischen Bewegungen.* Munich, 1966.
Nolte, E. *Three Faces of Fascism.* New York, 1966.
Nolte, E. *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen.* Munich, 1968.
Nolte, E. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus.* Hamburg, 1987.
Nolte, E., επιμ. *Theorien über den Faschismus.* Cologne, 1967.
Nova, F. *The National Socialist Fuehrerprinzip and Its Background in German Thought.* Philadelphia, 1943.
Novick, P. *The Resistance versus Vichy.* New York, 1968.
Nowak, K. *Euthanasie und Sterilisierung im "Dritten Reich."* Göttingen, 1980.
Nusser, H. G. W. *Konservative Wehrverbände in Bayern, Preussen und Oesterreich, 1918-1933.* Munich, 1973.

Nye, R. A. *The Origins of Crowd Psychology: Gustave Le Bon and the Crisis of Mass Democracy in the Third Republic.* London, 1975.

Nye, R. A. *The Anti-Democratic Sources of Elite Theory: Pareto, Mosca, Michels.* London, 1977.

Nye, R. A. *Madness and Politics in Modern France: The Medical Concept of National Decline.* Princeton, 1984.

Nyomarkay, J. *Charisma and Factionalism in the Nazi Party.* Minneapolis, 1967.

O'Donnell, G. *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism.* Berkeley, 1973.

OEstadoNovo. 2 τ. Lisbon, 1987.

Oka, Y. *Konoe Funimaro.* Tokyo, 1983.

Oldson, W. O. *A Providential Anti-Semitism.* Philadelphia, 1991.

Oliveira, C. *Portugal e a Guerra Civil de Espanha.* Lisbon, 1988.

Olivova, V. *The Doomed Democracy.* London, 1972.

O'Maoláin, C. *The Radical Right: A World Directory.* London, 1987.

O'Neill, R. J. *The German Army and the Nazi Party.* London, 1964.

Organski, A. F. K. *The Stages of Political Development.* New York, 1965.

Orlow, D. *The History of the Nazi Party, 1919-1945.* 2 τ. Pittsburgh, 1969.

Ortega y Gasset, J. *The Revolt of the Masses.* New York, 1932.

Ory, P. *Les collaborateurs, 1940-1945.* Paris, 1976.

Osgood, S. M. *French Royalism since 1870.* The Hague, 1970.

Ostenc, M. *L'Education en Italic pendant le Fascisme.* Paris, 1980.

Ostenc, M. *Intellectuels italiens etfascisme (1915-1929).* Paris, 1983.

Overy, R. J. *The Nazi Economic Recovery, 1932-1938.* London, 1982.

Overy, R. J. *Göring, the Iron Man.* London, 1984.

Pabón, J. *Cambó.* 3 τ. Barcelona, 1952-69.

Padfield, P. *Himmler: Reichsführer-SS.* New York, 1990.

Palomares Lerma, G. *Mussolini y Primo de Rivena: Política exterior de dos dictaduras mediterráneas.* Madrid, 1989.

Paluello, L. M. *Education in Fascist Italy.* London, 1946.

Pansa, G. *L'Esercito di Salò.* Milan, 1970.

Parente, J. C. *Anauê: Os camisas verdes nopoder* Fortaleza, 1986.

Pareti, L. *I due imperi di Roma.* Catania, 1938.

Paris, E. *Genocide in Satellite Croatia, 1941-1945.* Chicago, 1960.

Parlato, G. *Il sindacalismo fascista.* T. 2, *Dalla "grande crisi" alla caduta del regime (1930-1943).* Rome, 1989.

Farming, T. *The Collapse of Liberal Democracy and the Rise of Authoritarianism in Estonia.* London, 1975.

Passerini, L. *Fascism in Popular Memory.* Cambridge, 1987.

Passerini, L. *Mussolini immaginario.* Bari, 1991.

Pastor, M. *Los ongenes del fascismo en España.* Madrid, 1975.

Patrucco, A. *Italian Critics of Parliament, 1890-1918.* New York, 1992.

Paul, G., επιμ. *Hitlers Schatten verblasst: Die Normalisierung des Rechtsextremismus.* Bonn, 1990.

Pauley, B. F. *Hahnenschwanz undHakenkreuz: Steirischer Heimatschutz und österreich-ischer Nationalsozialismus, 1918-1934.* Vienna, 1972.

Pauley, B. F. *Hitler and the Forgotten Nazis: A History of Austrian National Socialism.* Chapel Hill, 1981.

Pauley, B. F. *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism.* Chapel Hill, 1992.

Pavone, C. *Una guerra civile.* Turin, 1991.

Paxton, R. O. *Vichy France*. New York, 1972.
Payne, S.G. *The Franco Regime, 1936-1975*. Madison, 1987.
Payne, S. G. *Spain's First Democracy: The Second Republic, 1931-1936*. Madison, 1993.
Pera, L. L. *Il fascismo dalla polemica alia storiografia*. Florence, 1975.
Perfetti, F. *Il nazionalismo italiano dalle origini alla fusione col fascismo*. Bologna, 1977.
Perfetti, F. *Il dibattito sul fascismo*. Rome, 1984.
Perfetti, F. *Sergio Panunzio: Il fondamento giuridico del fascismo*. Rome, 1987.
Perfetti, F. *Fascismo monarchico*. Rome, 1988.
Perfetti, F. *Fiumanesimo, sindacalismo e fascismo*. Rome, 1988.
Perfetti, F. *Il sindacalismo fascista*. Rome, 1988.
Perfetti, F. *La Camara dei Fasci e delle Corporazioni*. Rome, 1991.
Perlmutter, A. *Authoritarianism*. New Haven, 1981.
Perloff, M. *The Futurist Moment*. Chicago, 1986.
Perry, D. M. *The Politics of Terror: The Macedonian Revolutionary Movements, 1893-1903*. Durham, N.H., 1988.
Perticone, G. *La Repubblica di Salò*. Rome, 1947.
Peschanski, D., & L. Gervereau. *La propaganda sous Vichy*. Paris, 1990.
Petersen, J. *Hitler-Mussolini: Die Entstehung der Achse Berlin-Rom, 1933-1936*. Tübingen,1973.
Peterson, E. N. *The Limits of Hitler's Power*. Princeton, 1969.
Petracchi, G. *La Russia rivoluzionaria nella politica italiana: Le relazioni italiano-sovietiche, 1917-1925*. Rome, 1982.
Petracchi, G. *Da San Pietroburgo a Mosca: La diplomazia italiana in Russia, 1861-1941*. Rome, 1993.
Petrovich, M. B. *A History of Modern Serbia, 1804-1918*. 2 ττ. New York, 1976.
Petzina, D. *Autarkiepolitik im Dritten Reich: Der nationalsozialistische "Vierjahres-plan."* Stuttgart, 1968.
Petzina, D. *Die deutsche Wirtschaft in derZwischenkriegszeit*. Wiesbaden, 1977.
Peukert, D. *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde*. Cologne, 1982.
Peukert, D. *Alltagsgeschichte der NS-Zeit: Neue Perspektive oder Trivialisierung?* Munich, 1984.
Peukert, D. *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life*. New Haven, 1987.
Peukert, D. *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*. New York, 1992.
Peukert, D., & J. Reulecke, επιμ. *Die Reihen fast Geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*. Wuppertal, 1981.
Pfetsch, F. *Die Entwicklung zum faschistischen Führerstaat in der politischen Philosophie von Robert Michels*. Karlsruhe, 1964.
Philippet, J. *Les Jeunesses Patriotes et Pierre Taittinger, 1924-1940*. Paris, 1957.
Pica, A. *Mario Siroli*. Milan, 1955.
Pick, D. *Faces of Degeneration: A European Disorder, c. 1848-c. 1918*. Cambridge, 1989.
Pietrow, B. *Stalinismus, Sicherheit und Offensive: Das "Dritte Reich" in der Konzeption der sowjetischen Aussenpolitik, 1933-1941*. Melsungen, 1983.
Pike, F. B., & T. Stritch, επιμ. *The New Corporatism*. South Bend, Ind., 1974.
Pini, G., & D. Susmel. *Mussolini: L'Uomo e l'opera*. 4 ττ. Florence, 1953-55.
Pinto, A. Costa. *O Salazarismo e o fascismo europeu: Problemas de interpretacão nas ciencias sociais*. Lisbon, 1992.
Pinto, A. Costa. *Os camisas azuis*. Lisbon, 1994.
Pinto, A. Costa, & A. Ribeiro. *A Accão Escolar Vanguarda*. Lisbon, 1980.
Pipes, R. *The Russian Revolution*. New York, 1990.

Pipes, R. *Russia under the New Regime: Lenin and the Birth of the Totalitarian State*. New York, 1994.
Pirker, T., επιμ. *Komintern und Faschismus 1920 bis 1940*. Stuttgart, 1965.
Pisanò, G. *Storia delle Forze Armate della Repubblica Sociale Italiana*. Rome, 1962.
Pisano, V. S. *The Dynamics of Subversion and Violence in Contemporary Italy*. Stanford, 1987.
Plehwe, F.-K. von. *Reichskamler Kurt von Schleicher: Weimars Letzte Chance gegen Hitler* Esslingen, 1983.
Plénel, E., & A. Rollat, επιμ. *L'effet Le Pen*. Paris, 1984.
Ploncard d'Assac, J. *Salazar*. Paris, 1967.
Plumyène, J., & R. Lasierra. *Les fascismes français, 1923-1963*. Paris, 1963.
Poggio, P. P., επιμ. *La Repubblica sociale italiana [sic], 1943-1945*. Brescia, 1986.
Pois, R. A. *National Socialism and the Religion of Nature*. New York, 1986.
Poliakov, L. *The Aryan Myth*. New York, 1971.
Pollard, J. F. *The Vatican and Italian Fascism, 1929-1932*. Cambridge, 1985.
Polonsky, A. *Politics in Independent Poland, 1921-1939*. Oxford, 1972.
Pool, J., & S. Pool. *Who Financed Hitler?* New York, 1978.
Potash, R. *The Army and Politics in Argentina, 1928-1945*. Stanford, 1969.
Potocnik, F. *Il campo di sterminio fascista: L'isola di Rab*. Turin, 1979.
Poulantzas, N. *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*. Atlantic Highlands, N.J., 1975.
Preston, P. *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in 20th Century Spain*. London, 1990.
Preston, P. *Franco*. London, 1993.
Preti, L. *Impero fascista, africani ed ebrei*. Milan, 1968.
Preti, L. *Mussolini giovane*. Milan, 1982.
Pridham, G. *Hitler's Rise to Power: The History of the NSDAP in Bavaria, 1923-1933*. London, 1973.
Prinz, M. *Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen*. Munich, 1986.
Prinz, M., & R. Zitelmann, επιμ. *Nationalsozialismus und Modernisierung*. Darmstadt, 1991.
Procacci, G. *Dalla parte d'Etiopia: L'aggressione italiana vista dai movimenti anticolonialisti d'Asia, d'Africa, d'America*. Milan, 1984.
Proctor, R.W. *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*. Cambridge, Mass., 1988.
Prost, A. *Les anciens combatants et la société française, 1914-1939*. 3 ττ. Paris, 1977.
Pryce-Jones, D. *The Closed Circle*. New York, 1989.
Puhle, H. J. *Von der Agrarkrise zum Prăfaschismus*. Wiesbaden, 1972.
Puhle, H. J. *Agrarische Interessenpolitik und preussischer Konservatismus im wilhel-mischen Reich, 1893-1914*. Bonn, 1975.
Pulzer, P. *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. Cambridge, 1988.
Quartararo, R. *Politico fascista nelle Baleari (1936-1939)*. Rome, 1977.
Quartararo, R. *Roma tra Londra e Berlino: La politico estera fascista dal 1930 al 1940*. Rome, 1980.
Radek, K. *Der Kampfder Kommunistische Internationale gegen Versatile und gegen die Offensive des Kapitals*. Hamburg, 1923.
Rainero, R. *La rivendicazione fascista sulla Tunisia*. Milan, 1978.
Randel, W. P. *The Ku Klux Klan*. Philadelphia, 1965.
Ranfagni, P. *I clerico-fascisti*. Florence, 1975.
Rauch, G. von. *The Baltic States: The Years of Independence, 1917-1940*. Berkeley, 1974.
Rauschning, H. *Die Revolution des Nihilismus*. Zurich, 1938. Αγγλ. μτφρ., New York, 1939.
Rauti, P., & R. Sermonti. *Storia del Fascismo*. 6 ττ. Rome, 1976-78.
Read, A., & D. Fisher. *The Deadly Embrace*. New York, 1988.
Rebentisch, D. *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg*. Wiesbaden, 1989.

Recker, M.-L. *Nationalsozialistische Sozialpolitik imZweiten Weltkrieg*. Munich, 1985.
Redman, T. *Ezra Pound and Italian Fascism*. New York, 1990.
Reichel, P. *Der schöne Schein des Dritten Reiches*. Munich, 1991.
Rein, G. A. *Bonapartismus und Faschismus in der deutschen Geschichte*. Göttingen, 1960.
Rémond, R. *La Droite en France de la première Restauration a la cinquième République*. 2 ττ. Paris, 1968.
Rempel, G. *Hitler's Children: The Hitler Youth and the SS*. Chapel Hill, 1989.
Renouvin, B. *Charles Maurras, l'Action Française et la question sociale*. Paris, 1982.
Repaci, A. *La marcia su Roma*. Milan, 1972.
Repaci, A. *Sessant'anni dopo: 28 ottobre 1922, il porno che stravolse Italia*. Milan, 1982.
Repaci, A. *Da Sarajevo al "maggio radioso."* Milan, 1985.
Retallack, J. N. *Notables of the Right: The Conservative Party and Political Mobilization in Germany, 1876-1914*. Boston, 1988.
Reuth, R. G. *Goebbels*. New York, 1993.
Revel, J.-F. *La tentation totalitaire*. Paris, 1975.
Revel, J.-F. *Comment les democraties finissent*. Paris, 1983.
Reventlow, E. von. *Völkisch-kommunistische Einigung?* Leipzig, 1924.
Rhodes, J. *The Hitler Movement: A Modern Millenarian Revolution*. Stanford, 1980.
Rich, N. *Hitler's War Aims*. 2 ττ. New York, 1973-74.
Richard, L. *Le Nazisme et la culture*. Paris, 1978.
Richter, H. *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936-1946)*. Frankfurt, 1973.
Ridley, F. F. *Revolutionary Syndicalism in France*. Cambridge, 1970.
Rimbotti, L. L. *Il fascismo di sinistra*. Rome, 1989.
Rintala, M. *Three Generations: The Extreme Right Wing in Finnish Politics*. Bloomington, 1962.
Rioux, J.-P., επιμ. *La vie culturelle sous Vichy*. Brussels, 1990.
Ripepe, E. *Gli elitisti italiani*. Pisa, 1974.
Rizzo, F. *Giovanni Amendola e la crisi della democrazia*. Rome, n.d.
Rizzo, G. *D'Annunzio e Mussolini*. Rome, 1960.
Roberts, D. D. *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*. Chapel Hill, 1979.
Roberts, G. *The Unholy Alliance*. Bloomington, 1989.
Roberts, H. L. *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*. New Haven, 1951.
Robertson, E. M. *Mussolini as Empire-Builder: Europe and Africa, 1932-1936*. New York, 1977.
Robinson, R. A. H. *The Origins of Franco's Spain*. London, 1970.
Robinson, R. A. H. *Contemporary Portugal*. London, 1979.
Rocco, M. *Come il fascismo divenne una dittatura*. Milan, 1952.
Rochat, G. *L'esercito italiano da Vittoria Veneto a Mussolini*. Bari, 1967.
Rochat, G. *Militari e politici nella preparazione della campagna d'Etiopia, 1932-1936*. Milan, 1971.
Rochat, G. *Il colonialismo italiano*. Turin, 1974.
Rochat, G. *Gli arditi della grande guerra*. Milan, 1981.
Rochat, G. *Italo Balbo*. Turin, 1986.
Rock, D. *Authoritarian Argentina*. Berkeley, 1993.
Rogari, S. *Santa Sede e fascismo*. Bari, 1977.
Rogger, H., & E. Weber, επιμ. *The European Right*. Berkeley, 1965.
Röhrich, W. *Robert Michels von sozialistischsyndikalistischen zum faschistischen Credo*. Berlin, 1972.
Romero, Cuesta, A. *Objetivo: Matar a Franco*. Madrid, 1976.
Romualdi, A. *Julius Evola: L'uomo e l'opera*. Rome, 1971.
Rosar, W. *Deutsche Gemeinschaft: Seyss-Inquart und der Anschluss*. Vienna, 1971.
Rosas, F. *O Estado Novo (1926-1974)*. T. 7 του *Historia de Portugal*, επιμ. J. Mattoso. Lisbon, 1994.

Rose, P. L. *Revolutionary Antisemitism in Germany from Kant to Wagner.* Princeton, 1990.
Rosenbaum, P. *Il nuovo fascismo: Da Salò ad Almirante. Storia del MSI.* Milan, 1975.
Rosengarten, F. *The Italian Anti-Fascist Press (1919-1945).* Cleveland, 1968.
Rosenhaft, E. *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence, 1929-1933.* Cambridge, 1983.
Rossi, C. *Il Tribunale Speciale.* Milan, 1952.
Rotchie, J. M. *German Literature under National Socialism.* Totowa, N.J., 1983.
Roth, J. J. *The Cult of Violence: Sorel and the Sorelians.* Berkeley, 1980.
Rothschild, J. *Pilsudski's Coup d'Etat.* New York, 1966.
Rothschild, J. *Eastern Europe between Two World Wars.* Seattle, 1974.
Rouquié, A. *Poder militar y sociedad política en la Argentina.* 2 ττ. Buenos Aires, 1983.
Rouquié, A. *The Military and the State in Latin America.* Berkeley, 1987.
Roussel, E. *Le cas Le Pen: Les nouvelles droites en France.* Paris, 1985.
Rousso, H. *Pétain et la fin de la collaboration.* Brussels, 1984.
Rousso, H. *The Vichy Syndrome.* Cambridge, Mass., 1991.
Roveri, A. *Le origini del fascismo a Ferrara, 1918-1921.* Milan, 1974.
Rudaux, P. *Les Croix de Feu et le P.S.F.* Paris, 1967.
Rudel, M. *Karl Marx devant le Bonapartisme.* Paris, 1960.
Ruhl, K.-J. *Spanien im Zweiten Weltkrieg: Franco, die Falange und das "Dritte Reich."* Hamburg, 1975.
Rumi, G. *Alle origini della politico esterafascista, 1918-1923.* Bari, 1968.
Rummel, R. J. *Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder since 1917.* New Brunswick, N.J., 1990.
Rummel, R. J. *Democide: Nazi Genocide and Mass Murder.* New Brunswick, N.J., 1992.
Rummel, R. J. *Death by Government: Genocide and Mass Murder since 1900.* New Brunswick, N.J., 1994.
Rusinow, D. I. *Italy's Austrian Heritage, 1919-1946.* Oxford, 1969.
Rutherford, W. *Hitler's Propaganda Machine.* New York, 1978.
Rüthers, B. *Die unbegrenzte Auslegung: Zum Wandel der Privatrechtsordung im Nationalsozialismus.* Frankfurt, 1973.
Rutkoff, P. M. *Revanche and Revisionism: The Ligue des Patriotes and the Origins of the Radical Right in France, 1882-1900.* Athens, Ga., 1981.
Saage, R. *Faschismustheorien.* Munich, 1976.
Saba, M. A. *Gioventù Italiana del Littorio: La stampa dei giovani nella guerra fascista.* Milan, 1973.
Saba, M. A. *Il dibattito sul fascismo.* Milan, 1976.
Sabaliunas, L. *Lithuania. 1939-1941.* Bloomington, 1972.
Sabbatucci, G. *I combattenti nel primo dopoguerra.* Rome, 1974.
Sadkovich, J. J. *Italian Support for Croatian Separatism. 1927-1937.* New York, 1987.
Sánchez Diana, J. M. *Ramiro Ledesma Ramos.* Madrid, 1975.
Sánchez Soler, M. *Los hijos del 20-N: Historia violenta del fascismo español.* Madrid, 1993.
Sandomirsky, G. *Fashizm.* 2 ττ. Moscow, 1923.
Santarelli, E. *Origini del fascismo (1911-1919).* Urbino, 1963.
Santarelli, E. *Storia del movimento e del regime fascista.* 3 ττ. Rome, 1967.
Santarelli, E. *Ricerche sul fascismo.* Urbino, 1971.
Santarelli, E. *Fascismo e neofascismo.* Rome, 1974.
Sapelli, G. *Fascismo, grande industria e sindacato: Il caso di Torino, 1929/1935.* Milan, 1975.
Saracinelli, M., & N. Totti. *L'Italia del Duce: L'informazione, la scuola e il costume.* Rimini, 1983.
Sarfatti, Margherita. *The Life of Benito Mussolini.* Rome, 1925.

Sarfatti, Michele. *Mussolini contra gli ebrei.* Milan, 1994.
Sarti, R. *Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919-1940.* Berkeley, 1971.
Šaš, G. *Der Faschismus in Italien.* Hamburg, 1923.
Sattler, M. *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik: Die "Alte," die "Neue" Rechte und der Neonazismus.* Opladen, 1980.
Saz, I. *Mussolini contra la II República.* Valencia, 1986.
Sbacchi, A. *La colonizzazione italiana in Etiopia, 1936-1940.* Bologna, 1980.
Sburlati, C. *Codreanu el capitán.* Barcelona, 1970.
Scalapino, R. A. *Democracy and the Party Movement in Prewar Japan.* Berkeley, 1953.
Scarpellini, E. *Organizzazione teatrale e politico del teatro nell'Italia fascista.* Florence, 1989.
Schäfer, H.-D. *Das gespaltene Bewusstsein: Deutsche Kultur und Lebenswirklichkeit, 1933-1945.* Frankfurt, 1984.
Schechtman, J. B. *The Mufti and the Fuehrer.* New York, 1965.
Schieder, W., & C. Dipper, επιμ. *Der spanische Bürgerkrieg in der internationalen Politik (1936-1939).* Munich, 1976.
Schlangen, W. *Die Totalitarismus-Theorie.* Stuttgart, 1976.
Schleunes, K. A. *The Twisted Road to Auschwitz.* Urbana, 1970.
Schmidt, M. *Albert Speer: Das Ende eines Mythos.* Bern, 1982.
Schmitter, P. C. *Corporatism and Public Policy in Authoritarian Portugal.* Beverly Hills, 1975.
Schmitz, D. F. *The United States and Fascist Italy, 1922-1940.* Chapel Hill, 1988.
Schneider, H. W., & S. B. Clough. *Making Fascists.* Chicago, 1929.
Schneider, W., επιμ. *Vernichtungspolitik.* Hamburg, 1991.
Schnell, R., επιμ. *Kunst und Kultur im deutschen Faschismus.* Stuttgart, 1978.
Schneller, M. *Zwischen Romantik und Faschismus: Der Beitrag Othmar Spanns zum Konservatismus der Weimarer Republik.* Stuttgart, 1970.
Schoenbaum, D. *Hitler's Social Revolution.* New York, 1966.
Scholder, K. *The Churches and the Third Reich.* 2 τт. London, 1988.
Scholz, W. *Die Lage des spanischen Staates vor der Revolution (under Berucksichtigung ihres Verhältnisses zum italienischen Fascismus) [sic].* Dresden, 1932.
Schonbach, M. *Native American Fascism during the 1930s and 1940s.* New York, 1987.
Schotthöfer, F. *Il Fascia: Sinn und Wirklichkeit des italienischen Fascismus [sic].* Frankfurt, 1924.
Schramm, P. E. *Hitler: The Man and the Military Leader.* Chicago, 1971.
Schreiber, G. *Hitler: Interpretationen, 1923-1983.* Darmstadt, 1984.
Schrewe, E. *Faschismus und Nationalsozialismus.* Hamburg, 1934.
Schroder, J. *Italiens Kriegsaustritt, 1943: Die deutschen Gegenmassnahmen.* Göttingen, 1969.
Schüddekopf, O.-E. *Linke Leute von Rechts.* Stuttgart, 1960.
Schüddekopf, O.-E. *Nationalbolschewismus in Deutschland, 1918-1933.* Frankfurt, 1973.
Schüddekopf, O.-E. *Revolutions of Our Time: Fascism.* New York, 1973.
Schulte, T. *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia.* Oxford, 1989.
Schuiz, G. *Faschismus-Nationalsozialismus: Versionen und theoretische Kontroversen, 1922-1972.* Frankfurt, 1974.
Schuiz, G. *Aufstieg des Nationalsozialismus.* Berlin, 1975.
Schwierskott, H. J. *Arthur Moeller van den Bruck und der revolutionäre Nationalismus in der Weimarer Republik.* Göttingen, 1962.
Scoppola, P. *La Chiesa e il fascismo durante il pontificate di Pio XI.* Bologna, 1966.
Scoppola, P. *La Chiesa e il fascismo.* Bari, 1971.
Scoppola, P., & F. Traniello, επιμ. *I cattolici tra fascismo e democrazia.* Bologna, 1975.
Scorza, C. *La none del Gran Consiglio.* Milan, 1968.

Seager, F. H. *The Boulanger Affair.* Ithaca, 1969.
Seaton, A. *The Russo-German War, 1941-45.* London, 1971.
Sechi, M. *Il mito della cultura fascista. Bari,* 1984.
Sechi, S. *Dopoguerra e fascismo in Sardegna.* Turin, 1969.
Segrè, C. G. *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya.* Chicago, 1974.
Segrè, C. G. *Italo Balbo: A Fascist Life.* Berkeley, 1987.
Seidel, B., & S. Jenkner, επιμ. *Wege der Totalitarismusforschung.* Darmstadt, 1968.
Sérant, P. *Le romantisme fasciste.* Paris, 1959.
Sérant, P. *Les dissidents de l'Action Française.* Paris, 1978.
Serra, M. *Una cultura dell'autorità: La Francia di Vichy. Bari,* 1980.
Setta, S. *L'Uomo Qualunque, 1944-1948.* Bari, 1975.
Setta, S. *Renato Ricci: Dallo squadrismo alia Repubblica Sociale Italiana.* Bologna, 1986.
Settembrini, D. *Il Fascismo controrivoluzione imperfetta.* Florence, 1978.
Shafer, B. C. *Nationalism.* Washington, D.C., 1963.
Shillony, B.-A. *Revolt in Japan: The Young Officers and the February 26, 1936, Incident.* Princeton, 1973.
Shillony, B.-A. *Politics and Culture in Wartime Japan.* Oxford, 1981.
Shorrock, W. I. *From Ally to Enemy: The Enigma of Fascist Italy in French Diplomacy.* Kent, 1988.
Silva, J. da. *Legião Portuguesa.* Lisbon, 1975.
Simon, W. B. *Oesterreich, 1918-1938: Ideologien und Politik.* Vienna, 1984.
Simpson, H. *The Social Origins of Afrikaner Fascism and Its Apartheid Policy.* Uppsala, 1980.
Skidelsky, R. *Oswald Mosley.* London, 1935.
Sklar, D. *Gods and Beasts: The Nazis and the Occult.* New York, 1978.
Smelser, R. M. *The Sudeten Problem, 1933-1938.* Middletown, Conn., 1975.
Smelser, R. M. *Robert Ley, Hitler's Labor Front Leader.* Oxford, 1988.
Smith, A. D. *Nationalism in the Twentieth Century.* Oxford, 1979.
Smith, A. D. *Theories of Nationalism.* London, 1983.
Smith, B. *Adolf Hitler: His Family, Childhood and Youth.* Stanford, 1967.
Smith, B. *Heinrich Himmler: A Nazi in the Making, 1900-1926.* Stanford, 1971.
Smith, B. F. *The Road to Nuremberg.* New York, 1981.
Smith, D. M. *Italy: A Modern History.* Ann Arbor, 1959.
Smith, D. M. *Mussolini's Roman Empire.* New York, 1976.
Smith, D. M. *Mussolini.* New York, 1982.
Smith, D. M. *Italy aud Its Monarchy.* New Haven, 1989.
Smith, W. D. *The Intellectual Origins of Nazi Imperialism.* New York, 1986.
Smith, W. D. *Politics and the Sciences of Culture in Germany. 1840-1920.* Oxford, 1991.
Snowden, F. *The Fascist Revolution inTuscany, 1919-22.* Cambridge, 1989.
Snyder, L. L. *The Idea of Racialism.* Princeton, 1962.
Snyder, L. L. *Hitler's Elite.* New York, 1989.
Sominini, A. *Il linguaggiodi Mussolini.* Milan, 1978.
Sontheimer, K. *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik.* Munich, 1962.
Soper, S. P. *Totalitarianism: A Conceptual Approach.* Lanham, Md., 1985.
Soucy, R. *Fascism in France: The Case of Maurice Barrès.* Berkeley, 1972.
Soucy, R. *Fascist Intellectual: Drieu La Rochelle.* Berkeley, 1979.
Soucy, R. *French Fascism: The First Wave, 1924-1933.* New Haven, 1986.
Speer, A. *Infiltration.* New York, 1981.
Spinosa, A. *D'Annunzio.* Milan, 1987.
Spriano, P. *Storia del Partito Comunista Italiano.* T. 3. Rome, 1979.

Stachura, P. D. *Nazi Youth in the Weimar Republic*. Santa Barbara, 1975.
Stachura, P. D. *Gregor Strasser and the Rise of Nazism*. London, 1983.
Stachura, P. D., επιμ. *The Shaping of the Nazi State*. London, 1978.
Stachura, P. D., επιμ. *The Nazi Machtergreifung*. London, 1983.
Stearns, P. *Revolutionary Syndicalism and French Labor*. New Brunswick, N.J., 1971.
Steenson, G. P. *After Marx, before Lenin: Marxism and Socialist Working-Class Parties in Europe, 1884-1914*. Pittsburgh, 1991.
Stein, G. H. *The Waffen-SS*. Ithaca, 1966.
Steinberg, J. *All or Nothing: The Axis and the Holocaust, 1941-43*. London, 1990.
Steinberg, M. P. *Sabers and Brownshirts: The German Students' Path to National Socialism, 1918-1935*. Chicago, 1977.
Steinert, M. *Hitler's War and the Germans*. Athens, Ohio, 1977.
Steinert, M. *Hitler*. Paris, 1991.
Steinweis, A. E. *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany*. Chapel Hill, 1993.
Stephenson, J. *Women in Nazi Society*. London, 1975.
Stern, F. *The Politics of Cultural Despair* Berkeley, 1961.
Stern, J. P. *Hitler: The Führer and the People*. Glasgow, 1975.
Sternberg, F. *Der Faschismus an der Macht*. Amsterdam, 1935.
Sternhell, Z. *Maurice Barres et le nationalisme français*. Paris, 1972.
Sternhell, Z. *La Droite révolutionnaire, 1885-1914: Les origines françaises du fascisme*. Paris, 1978.
Sternhell, Z. *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France*. Berkeley, 1986.
Sternhell, Z., M. Sznajder, & M. Asheri. *The Birth of Fascist Ideology*. Princeton, 1994.
Stinchcombe, A. L. *Constructing Social Theories*. New York, 1968.
St. John, R. *Foreign Correspondent*. New York, 1957.
Stoakes, G. *Hitler and the Quest for World Domination: Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s*. Leamington Spa, 1987.
Stolper, G. *The German Economy, 1870-1940*. New York, 1940.
Storry, R. *The Double Patriots*. Boston, 1957.
Stöss, R. *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik*. Opladen, 1989.
Strasser, O. *Hitler and I*. Boston, 1940.
Streit, C. *Heine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetische Kriegsgefangenen, 1941-1945*. Stuttgart, 1978.
Stromberg, R. N. *Redemption by War: The Intellectuals and 1914*. Lincoln, 1982.
Sturzo, L. *Italien und der Faschismus*. Cologne, 1926.
Sueiro Seoane, S. *España en el Mediterráneo*. Madrid, 1993.
Sugar, P. F., επιμ. *Native Fascism in the Successor States, 1918-1945*. Santa Barbara, 1971.
Surcou Macedo, R. *Hacia la revolución integral*. La Paz, 1961.
Surcou Macedo, R. *Conozca Falange Socialista Boliviano*. La Paz, 1972.
Sutton, M. *Nationalism, Positivism, and Catholicism: The Politics of Charles Maurras and French Catholics, 1890-1914*. New York, 1982.
Suvorov, V. *Icebreaker: Who Started the Second World War?* London, 1990.
Swart, K. W. *The Sense of Decadence in Nineteenth-Century France*. The Hague, 1964.
Sweets, J. F. *Choices in Vichy France*. New York, 1986.
Swire, J. *Bulgarian Conspiracy*. London, 1939.
Sydnor, C. W. *Soldiers of Destruction: The SS Death's Head Division, 1933-1945*. Princeton, 1977.
Szöllösi-Janze, M. *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn*. Munich, 1989.
Taeye-Hedren, M. de. *Le nationalisms d'Enrico Corradini et les origines du fascisme dans la revue florentine "Il Regno" (1903-1906)*. Paris, 1973.

Tanin, O., & E. Yohan [ψευδώνυμα]. *Militarism and Fascism in Japan.* New York, 1934.
Tannebaum, E. R. *Action Française.* New York, 1962.
Tannenbaum, E. R. *The Fascist Experience: Italian Society and Culture, 1922-1945.* New York, 1972.
Tarrow, S. *Democracy and Disorder: Protest and Politics in Italy, 1965-1975.* Oxford, 1989.
Tauber, K. B. *Beyond Eagle and Swastika.* Middletown, Conn., 1967.
Taylor, T. *The March of Conquest: German Victories in Western Europe,* 1940. London, 1959.
Tedeschi, M. *Fascisti dopo Mussolini.* Rome, 1950.
Teich, M., & R. Porter, επιμ. *Fin de siècle and Its Legacy.* Cambridge, 1993.
Tella, T. di. *El sistema politico argentinoy la close obrera.* Buenos Aires, 1964.
Telo, A. J. *O sidonismo e o movimento operario português.* Lisbon, 1977.
Telo, A. J. *Decadencia e queda da I República portuguesa.* 2 ττ. Lisbon, 1980-1984.
Thamer, H.-U. *Verführung und Gewalt: Deutschland, 1933-1945.* Berlin, 1986.
Thamer, H.-U., & W. Wippermann. *Faschistische und neofaschistische Bewegungen.* Darmstadt, 1977.
Thayer, J. *Italy and the Great War: Politics and Culture, 1870-1915.* Madison, 1964.
Théolleyre, J.-M. *Les neo-nazis.* Paris, 1982.
Theweleit, K. *Männerphantasien.* 2 ττ. Frankfurt, 1977-78. Αγγλ. μτφρ., 1989.
Thies, J. *Architekt der Weltherrschaft: Die "Endziele" Hitlers.* Düsseldorf, 1976.
Thomas, R. H. *Nietzsche in German Politics and Society, 1890-1918.* New York, 1986.
Thomsen, E. *Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark, 1940-1945.* Düsseldorf, 1971.
Thurlow, R. *Fascism in Britain: A History,, 1918-1985.* Oxford, 1987.
Tillmann, H. *Deutschlands Araberpolitik im Zweiten Weltkrieg.* Berlin, 1965.
Tilton, T. *Nazism, Neonazism and the Peasantry.* Bloomington, 1975.
Tinghino, J. J. *Edmondo Rossoni.* New York, 1991.
Togliatti, P. *Lezioni sul fascismo.* Rome, 1970.
Toland, J. *Adolf Hitler.* New York, 1976.
Tomasevich, J. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks.* Stanford, 1975.
Tombs, R. *Nationhood and Nationalism in France: From Boulangism to the Great War, 1889-1919.* New York, 1992.
Toniolo, G. *L'economia dell'Italia fascista.* Bari, 1980.
Topitsch, E. *Stalin's War.* New York, 1987.
Toscano, M. *The Origins of the Pact of Steel.* Baltimore, 1967.
Trevor-Roper, H., επιμ. *The Goebbels Diaries.* London, 1978.
Trindade, H. *Integralismo.* São Paulo, 1974.
Trindade, H. *La tentation fasciste au Bresil dans les années trente.* Paris, 1988.
Trotsky, L. *The Class Nature of the Soviet State.* London, 1937.
Tsipko, A. S. *Is Stalinism Really Dead?* New York, 1990.
Tucker, W. R. *The Fascist Ego: A Political Biography of Robert Brasillach.* Berkeley, 1975.
Tull, C.J. *Father Coughlin and the New Deal.* Syracuse, 1965.
Turi, G. *Il fascismo e il consenso degli intellettuali.* Bologna, 1980.
Turner, H. A., Jr. *German Big Business and the Rise of Hitler.* New York, 1985.
Turner, H. A., Jr., επιμ. *Nazism and the Third Reich.* New York, 1972.
Turner, H. A., Jr., επιμ. *Hitler — Memoirs of a Confidant.* New Haven, 1985.
Turner, S., & D. Käsler, επιμ. *Sociology Responds to Fascism.* London, 1992.
Tusa, A. *The Nuremberg Trial.* New York, 1984.
Tusell, J. *Radiografia de un goipe de Estado: El ascenso al poder del general Prime de Rivera.* Madrid, 1987.
Tusell, J. *Franco en la guerra civil.* Madrid, 1992.

Tusell, J., & G. G. Queipo de Llano. *Franco y Mussolini*. Barcelona, 1985.
Tusell, J., κ.ά., επιμ. *El régimen de Franco (1936-1975)*. T. 1. Madrid, 1993.
Tusell, J., κ.ά., επιμ. *Estudios sobre la derecha española contemporánea*. Madrid, 1993.
Tweton, D. J. *The Marquis de Morès*. Fargo, N. Dak., 1972.
Tyrell, A. *Vom "Trommler" zum "Furer."* Munich, 1975.
Ungari, P. *Alfredo Rocco e l'ideologia giuridica del fascismo*. Brescia, 1963.
Unger, A. L. *The Totalitarian Party*. London, 1974.
Uthman, J. von. *Le diable est-il Allemand? Deux-cent ans de préjugés franco-allemands*. Paris, 1984.
Uva, B. *La nascita dello Stato corporative e sindacale fascista*. Assisi, 1974.
Vajda, M. *Fascism as a Mass Movement*. London, 1976.
Valeri, N. *D'Annunzio davanti al fascismo*. Florence, 1963.
Valesio, P. *Gabriele D'Annunzio: The Dark Flame*. New Haven, 1992.
Valiani, L., κ.ά. *L'altra Europa, 1922-1945*. Turin, 1967.
Vallaura, C. *Le radici del corporativismo*. Rome, 1971.
Vasconcelos, G. *Ideologia curupira: Análise do discurso integralista*. São Paulo, 1979.
Vecchini, F. *La pensée politique de Gaetano Mosca et ses différentes adaptations au cours du XXme siècle*. Paris, 1968.
Veen, H.-J., N. Lepszy, & P. Mnich. *The Republikaner Party in Germany. Washington*, D.C., 1993.
Venè, G. F. *Il goipe fascista del 1922*. Milan, 1975.
Veneruso, D. *La vigilia del fascismo: Il primo ministero Facta nella crisi dello stato liberate in Italia*. Bari, 1968.
Vergani, P. *Achille Funi*. Milan, 1949.
Vermeil, E. *Doctrinaires de la révolution allemande*. Paris, 1939.
Vermeil, E. *Germany's Three Reichs*. New York, 1969.
Versari, S. *Una pagina di storia del fascismo fiorentino: Il fascismo autonomo*. Rocca S. Casciano, 1938.
Viereck, P. Metapolitics: *From the Romantics to Hitler*. Boston, 1941.
Vigezzi, B. *L'Italia dalla neutralitá all'intervento nella prima guerra mondiale*. Milan, 1965.
Villari, L. *Italian Foreign Policy under Mussolini*. New York, 1956.
Visser, G. C. *OB: Traitors or Patriots?* Johannesburg, 1976.
Vivarelli, R. *Storia delle origini del fascismo: L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*. 2 τ. Bologna, 1967, 1991.
Voegelin, E. *Political Religions*. Lewiston, N.Y., 1986.
Vogelsang, T. *Reichswehr, Staat und NSDAP*. Munich, 1962.
Vogelsang, T. *Die nationalsozialistische Zeit: Deutschland 1933 bis 1939*. Frankfurt, 1967.
Volkmann, H.-E. *Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*. Marburg, 1967.
Voipe, G. *L'Italia in cammino: L'ultimo cinquantennio*. Milan, 1927.
Voipe, G. *Storia del movimento fascista*. Milan, 1939.
Wagner, W. *Belgien in der deutschen Politik wahrend des Zweilen Weltkrieges*. Boppard, 1974.
Waisman, C. H. *Reversal of Development in Argentina: Postwar Counterrevolutionary Policies and Their Structural Consequences*. Princeton, 1987.
Waite, R. G. L. *Vanguard of Nazism*. Cambridge, Mass., 1954.
Waite, R. G. L. *The Psychopathic God*. New York, 1977.
Waldmann, P. *Der Peronismus, 1943-1955*. Hamburg, 1974.
Walker, L. *Hitler Youth and Catholic Youth, 1933-1936*. Washington, D.C., 1970.
Walker, M. *German National Socialism and the Quest for Nuclear Power, 1939-1949*. New York, 1989.

Walser, H. *Die illegale NSDAP in Tirol und Vorarlberg, 1933-1938.* Vienna, 1983.
Walter, J.-J. *Les machines totalitaires.* Paris, 1982.
Warmbrunn, W. *The Dutch under German Occupation, 1940-1945.* Stanford, 1963.
Webb, J. *The Occult Establishment.* London, 1976.
Weber, E. *The Nationalist Revival in France, 1905-1914.* Berkeley, 1959.
Weber, E. *Action Française.* Stanford, 1962.
Weber, E. *Varieties of Fascism.* New York, 1964.
Weber, R. G. S. *The German Student Corps in the Third Reich.* New York, 1986.
Webster, P. *Pétain's Crime: The Complete Story of French Collaboration in the Holocaust.* Chicago, 1990.
Webster, R. A. *The Cross and the Fasces.* Stanford, 1960.
Webster, R. A. *Industrial Imperialism in Italy. 1908-1915.* Berkeley, 1975.
Wegner, B. *The Waffen-SS.* Oxford, 1990.
Weinberg, G. L. *The Foreign Policy of Hitler's Germany.* 2 ττ. Chicago, 1970-80.
Weinberg, G. L. *A World at Arms.* New York, 1993.
Weinberg, L. B. *After Mussolini: Italian Neo-Fascism and the Nature of Fascism.* Washington, D.C., 1979.
Weingart, P., J. Kroll, & K. Bayertz. *Rasse, Blut und Gene: Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland.* Frankfurt, 1988.
Weinstein, F. *The Dynamics of Nazism: Leadership, Ideology and the Holocaust.* New York, 1980.
Weiss, J. *The Fascist Tradition.* New York, 1967.
Welch, D. *Propaganda and the German Cinema.* New York, 1985.
Welch, D. *The Third Reich: Politics and Propaganda.* New York, 1993.
Wheeler, D. A *ditadura militar portuguesa (1926-1933).* Lisbon, 1986.
White, D. S. *Lost Comrades: Socialists of the Front Generation, 1918-1945.* Cambridge, 1992.
Whiteside, A. G. *Austrian National Socialism before 1918.* The Hague, 1962.
Whiteside, A. G. *The Socialism of Fools.* Berkeley, 1975.
Whiting, C. *The Home Front: Germany.* Chicago, 1982.
Wiarda, H. J. *Corporatism and Development: The Portuguese Experience.* Amherst, 1977.
Willequet, J. *La Belgique sous la botte: Résistances et collaborations, 1940-1944.* Brussels, 1986.
Williams, T. H. *Huey Long.* New York, 1969.
Williamson, P. J. *Varieties of Corporatism.* London, 1985.
Williamson, P. J. *Corporatism in Perspective.* London, 1989.
Willmott, H. P. *The Great Crusade.* New York, 1989.
Wilson, G. M. *Radical Nationalist in Japan: Kita Ikki, 1883-1937.* Cambridge, Mass., 1969.
Wilson, M. *Das Institutur Sozialforschung und seine Faschismusanalysen.* New York, 1982.
Wiltschegg, W. *Die Heimwehr.* Munich, 1985.
Winkler, H. A. *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus.* Cologne, 1970.
Winkler, H. A. *Revolution, Staat, Faschismus.* Göttingen, 1978.
Winkler, H. A. *Der Weg in die Katastrophe: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933.* Berlin, 1987.
Winock, M. *Edouard Drumont et Cie.* Paris, 1982.
Winston, C. M. *Workers and the Right in Spain, 1900-1936.* Princeton, 1985.
Wippermann, W. *Zur Analyse des Faschismus: Die sozialistischen und kommunistischen Faschismustheorien. 1921-1945.* Frankfurt, 1981.
Wippermann, W. *Die Bonapartismustheorie von Marx und Engels.* Stuttgart, 1983.
Wippermann, W. *Faschismustheorien.* Darmstadt, 1989.
Wolf, D. *Die Doriot-Bewegung.* Stuttgart, 1967.

Wolf, W. *Faschismus in derSchweiz.* Zurich, 1969.
Wolff, R. J. *Between Pope and Duce: Catholic Students in Fascist Italy.* New York, 1990.
Wortmann, K. *Geschichte der Deutschen Vaterlandspartei, 1917-1918.* Halle, 1926.
Wright, G. *The Ordeal of Total War, 1939-1945.* New York, 1968.
Wynot, E. D., Jr. *Polish Politics in Transition: The Camp of National Unity and the Struggle for Power, 1935-1939.* Athens, Ga., 1974.
Wytwycky, B. *The Other Holocaust.* Washington, D.C., 1980.
Yahil, L. *The Holocaust.* New York, 1990.
Yamaguchi Yasushi. *Fuashizmu.* Tokyo, 1979.
Yanov, A. *The Russian New Right.* Berkeley, 1978.
Yanov, A. *The Russian Challenge and the Year 2000.* New York, 1987.
Zamagni, V. *The Economic History of Italy, 1860-1990.* Oxford, 1993.
Zambroni, G. *Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan.* Hamburg, 1970.
Zangrandi, R. *Il lungo viaggio attraverso il fascismo.* Milan, 1962.
Zani, L. *Italia Libera: Il primo movimento antifascista clandestino (1923-1925).* Bari, 1975.
Zani, L. *Fascismo, autarchia, comercio estero: Felice Guarneri, tecnocrata al servizio dello "Stato Nuovo."* Bari, 1988.
Zeldin, T. *The Political System of Napoleon III.* Oxford, 1958.
Zeman, Z. A. B. *Nazi Propaganda.* London, 1972.
Zeppi, S. *Il pensiero politico dell'idealismo italiano e il nazionalfascismo.* Florence, 1973.
Zerjavić, V. *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga.* Zagreb, 1992.
Zhelev, Z. *Fashizmut.* Boulder, 1990.
Ziegler, H. F. *Nazi Germany's New Aristocracy: The SS Leadership, 1925-1939.* Princeton, 1989.
Zitelmann, R. *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs.* Hamburg, 1987.
Zitelmann, R. *Hitler.* Bari, 1992.
Zuccotti, S. *The Italians and the Holocaust.* New York, 1988.
Zunino, P. G. *L'ideologia del fascismo.* Bologna, 1985.
Zunino, P. G. *Interpretazione e memoria del fascismo.* Bari, 1991.

ΑΡΘΡΑ

Συντομογραφίες
JCH → Journal of Contemporary History
JMH → Journal of Modern History
SC → Storia Contemporanea

Acquarone, A. "La milizia volontaria nello stato fascista." Στο Acquarone and Vernassa, επιμ., *Il regime fascista* 85-111.
Ahmann, R. "Soviet Foreign Policy and the Molotov-Ribbentrop Pact of 1939: An Enigma Reassessed." *Storia delle Relazioni Internazionali* 5:2 (1989): 349-69.
Albers, J. "Nationalsozialismus und Modernisierung." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 41 (June 1989): 346-65.
Allardyce, G. "What Fascism Is Not: Thoughts on the Definition of a Concept." *American Historical Review* 84:2 (April 1979): 367-88.
Amann, P. H. "Les fascismes américains des années trentes: Aperçus et reflexions." *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 126 (1982): 47-75.
Amann, P. H. "Vigilante Fascism: The Black Legion as an American Hybrid." *Comparative Studies on Society and History* 25:3 (July 1983): 490-524.

Armon, T. I. "Fascismo italiano e Guardia di Ferro." *SC* 3 (1972): 505-27.
Armon, T. I. "La Guardia di Ferro." *SC* 7:3 (Sept. 1976): 507-44.
Armon, T. I. "Fra tradizione e rinnovamento: Su alcuni aspetti dell'antisemitismo della Guardia di Ferro." *SC* 11:1 (Feb. 1988): 5-28.
Aschheim, S. E. "Modernity and the Metapolitics of Nazism." University of Wisconsin, 1975. Seminar paper.
Azzi, S. C. "The Historiography of Fascist Foreign Policy." *Historical Journal* 36:1 (1993): 187-203.
Bairoch, P. "Europe's Gross National Product (1800-1975)." *Journal of European Economic History* 5:2 (Fall 1976): 273-340.
Baldwin, P. "Social Interpretations of Nazism: Renewing a Tradition." *JCH* 25:1 (Jan. 1990): 5-37.
Barbu, Z. "Romania." Στο *European Fascism*, επιμ. S. J. Woolf (London, 1969), 146-66.
Bassin, M. "Race contra Space: The Conflict between German *Geopolitik* and National Socialism." Political *Geography Quarterly* 6:2 (April 1987): 115-34.
Bauer, O. "Das Gleichgewicht der Klassenkämpfe." *Der Kampf* 17 (1924): 57-67.
Ben Plotkin, M. "Perón y el peronismo: Un ensayo bibliográfico." *Estudios Interdisci-plinarios de América Latina y el Caribe* 2:1 (1991): 113-36.
Berezin, M. "The Organization of Political Ideology: Culture, State, & Theater in Fascist Italy." *American Sociological Review* 56:5 (1991): 639-51.
Beyme, K. von, επιμ. "Right-Wing Extremism in Western Europe." West European Politics 11:2 (1988). Special issue.
Bix, H. P. "Rethinking 'Emperor-System Fascism': Ruptures and Continuities in Modem Japanese History."*Bulletin of Concerned Asian Scholars* 14:2 (April-June 1982): 2-14.
Borkenau, F. "Zur Soziologie des Faschismus." Στο Nolte, επιμ. *Theorien* 156-81.
Botz, G. "Austro-Marxist Interpretations of Fascism." *JCH* 11:4 (Oct. 1976): 129-56.
Botz, G. "The Changing Patterns of Social Support for Austrian National Socialism (1918-1945)." Στο Larsen, Hagtvet, & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?* (1980), 202-25.
Botz, G. "Political Violence in the First Austrian Republic." Στο *Social Protest. Violence and Terror in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe*, επιμ. W. Mommsen & G. Hirschfeld (New York, 1982), 300-29.
Bracher, K. D. "The Role of Hitler: Perspectives of Interpretation." Στο Laqueur, επιμ., *Fascism* (1976), 211-25.
Bracher, K. D. "Il nazional-socialismo in Germania: Problemi d'interpretazione." Στο *Fascismo e nazionalsocialismo*, επιμ. K. D. Bracher & L. Valiani (Bologna, 1986), 31-54.
Braunthal, J. "Der Putsch der Fascisten" [*sic*]. *Der Kampf* 15 (1922): 320-33.
Brose, E. D. "Il nazismo, il fascismo e la tecnologia." *SC* 18:2 (April 1987): 387-405.
Brustein, W. "The 'Red Menace' and the Rise of Italian Fascism." *American Sociological Review* 56 (Oct. 1991): 652-64.
Buchheim, H. "Die SS in der Verfassung des Dritten Reiches." *Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte* 3(1955): 127-57.
Byrnes, R. F. "Morès, the First National Socialist." *Review of Politics* 12:3 (July 1950): 341-62.
Cammett, J. M. "Communist Theories of Fascism, 1920-1935." *Science and Society* 31:1 (Winter 1967): 149-63.
Caplan, J. "Bureaucracy, Politics and the National Socialist State." Στο Stachura, επιμ. *Shaping of the Nazi State* (1978), 234-56.
Caplan, J. "National Socialism and the Theory of the State." Στο *Reevaluating the Third Reich*, επιμ. T. Childers & J. Caplan (New York, 1993), 54-69.
Cärtringen, F. H. von. "Die Deutschnationale Volkspartei." Στο *Das Ende der Parteien: 1933*, επιμ. E. Mathias & R. Morsey (Düsseldorf, 1960), 543-652.

Cassels, A. "Janus: The Two Faces of Fascism." *Canadian Historical Papers, 1969* 166-84. Ανατ. στο *Reappraisals of Fascism*, επιμ. H. A. Turner Jr. (New York, 1975), 69-92.

Chanady, A. "The Disintegration of the German National Peoples' Party, 1924-1930." *JMH* 39: 1(1967): 65-91.

Chiarini, R. "The 'Movimento Sociale Italiano': A Historical Profile." Στο *Neo-Fascism in Europe*, επιμ. L. Cheles, R. Ferguson, & M. Vaughan (London, 1991), 1942.

Ciccarelli, O. "Fascism and Politics in Peru during the Benavides Regime, 1933-1939: The Italian Perspective." *Hispanic American Historical Review* 70:3 (1990): 405-32.

Ciocca, P. "L'economia nel contesto internazionale." Στο *L'economia italiana nel periodo fascista*, επιμ. P. Ciocca & G. Toniolo (Bologna, 1976), 27-49.

Cliadakis, H. "Le régime de Metaxas et la Deuxième Guerre Mondiale." *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 107 (July 1977): 19-38.

Coetzee, E, & M. S. Coetzee. "Rethinking the Radical Right in Germany and Britain before 1914." *JCH* 21:4 (Oct. 1986): 515-38.

Cofrancesco, D. "Appunti per un analisi del mito romano nell'ideologia fascista." *SC* 11:3 (June 1980): 383-411.

Cofrancesco, D. "Il mito europeo del fascismo (1939-1945)." *SC* 14:1 (Feb. 1983): 5-45.

Cofrancesco, D. "Fascismo; destra o sinistra?" Στο *Fascismo e nazionalsocialismo*, επιμ. K. D. Bracher & L. Valiani (Bologna, 1986), 107-24.

Conzemius, V. "Eglises chrétiennes et totalitarisme national-socialiste: Un bilan biblio-graphique." *Revue d'Histoire Eclesiastique* 63 (1968): 437-503.

Cruz, M. Braga da. "Notas para uma caracterizacão política do salazarismo." *Análise Social* 72 (1982): 897-926.

Cullen, S. "The Development of the Ideas and Policy of the British Union of Fasists, 1932-1940." *JCH* 22:1 (Jan. 1987): 115-36.

Cullen, S. "Political Violence: The Case of the British Union of Fascists." *JCH* 28:2 (April 1993): 245-67, 513-29.

Deak, I. "The Peculiarities of Hungarian Fascism." Στο *The Holocaust in Hungary*, επιμ. R. L. Braham & B. Vago (New York, 1985), 43-51.

De Grand, A. J. "Cracks in the Façade: The Failure of Fascist Totalitarianism in Italy, 1935-9." *European History Quarterly* 21:4 (Oct. 1991): 515-35.

Del Noce, A. "Per una definizione storica del fascismo." Στο *Il problema storico del fascismo*, του A. Del Noce (Florence, 1970), 11-46.

Detragiache, D. "Il fascismo femminile da San Sepolcro all'affare Matteotti (1919-1925)." *SC* 14:2 (April 1983): 211-51.

Di Nardo, R. L., & A. Bay. "Horse-Drawn Transport in the German Army." *JCH* 23:1 (Jan. 1988): 129-42.

Djursaa, M. "Who Were the Danish Nazis?" Στο *Die Nationalsozialisten*, επιμ. R. Mann (Stuttgart, 1980), 137-54.

Dülffer, J. "Bonapartism, Fascism and National Socialism." *JCH* 11:4 (Oct. 1976): 109-28.

Dülffer, J. "Der Beginn des Krieges, 1939: Hitler, die innere Krise und das Mächte-system." *Geschichte und Gesellschaft* 2:4 (1976): 443-70.

Duprat, F. "Naissance, developpement et echec d'un fascisme roumain." Στο *Etudes sur le fascisme*, των M. Bardèche κ.ά. (Paris, 1974), 113-64.

Duus, P., & D. Okimoto. "Fascism and the History of Prewar Japan: The Failure of a Concept." *Journal of Asian Studies* 39:1 (Nov. 1979): 65-76.

Eastman, L. E. "Fascists in Kuomintang China: The Blue Shirts." *China Quarterly* 49:1 (Jan. 1972): 1-31.

Eatwell, R. "The Holocaust Denial: A Study in Propaganda Technique." Στο *Neo-Fascism in Europe*, επιμ. L. Cheles, R. Ferguson & M. Vaughan (London, 1991), 120-46.

Eatwell, R. "Towards a New Model of Generic Fascism." *Journal of Theoretical Politics* 4:1 (April 1992): 1-68.

Eatwell, R. "Neo-Fascism and the Right: Conceptual Conundrums?" Στο *The Radical Right in Western Europe*, επιμ. J. Munholland (υπό έκδ.).

Eberstadt, F. "Reading Primo Levi." *Commentary* 80:4 (Oct. 1985): 41-47.

Evans, R. J. "Women and the Triumphs of Hitler." *JMH* 48:1 (March 1976): 73-91.

Falter, J. "War die NSDAP die erste deutsche Volkspartei." Στο Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus* 21-47.

Falter, J., & D. Hänisch. "Die Anfälligkeit von Arbeitern gegenüber der NSDAP bei den Reichstagswahlen, 1928-1933." *Archiv für Sozialgeschichte* 26 (1986): 179-216.

Falter, J., & R. Zintl. "The Economic Crisis of the 1930s and the Nazi Vote." *Journal of Interdisciplinary History* 19 (1988): 55-85.

Fest, J. "Hitlers Krieg." *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 38:3 (1990): 359-73.

Fritzsche, P. "Machine Dreams: Airmindedness and the Reinvention of Germany." American Historical Review 98:3 (June 1993): 685-709.

Funk, M. "Das faschistische Italien im Urteil der 'Frankfurter Zeitung' (1920-1933)." *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken* 69 (1989): 255-311.

Furuya, T. "Naissance et développement du fascisme japonais." *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 86 (April 1972): 1-16.

Gable, G. "The Far Right in Contemporary Britain." Στο *Neo-Fascism in Europe*, επιμ. L. Cheles, R. Ferguson, & M. Vaughan (London, 1991), 244-63.

Galkin, A. A. "Capitalist Society and Fascism." *Social Sciences: USSR Academy of Sciences* 2 (1970): 128-38.

Galkin, A. A. "Fashistskii ideinyi sindrom: Genesis germanskogo varianta." *Voprosy Filosofii* 11 (1988): 124-34.

Gentile, E. "Fascism as Political Religion." *JCH* 25:2-3 (May-June 1980): 229-51.

Gentile, E. "Fascism in Italian Historiography: In Search of an Individual Historical Identity." *JCH* 21:2 (April 1986): 179-208.

Gentile, E. "Il futurismo e la politico." Στο De Felice, επιμ. *Futurismo* (1988), 105-57.

Gentile, E. "Fascismo." *Enciclopedia Italiana*. 1992.

Gentile, E. "Impending Modernity: Fascism and the Ambivalent Image of the United States." *JCH* 28:1 (Jan. 1993): 7-29.

Gentile, E. "La nazione del fascismo: Alle origini della crisi dello Stato nazionale in Italia." *SC* 24:6 (Dec. 1993): 833-87.

Geyer, M. "The State in National Socialist Germany." Στο *Statemaking and Social Movements*, επιμ. C. Bright & S. Harding (Ann Arbor, 1984), 193-232.

Goglia, L. "Note sul razzismo coloniale fascista." *SC* 19:6 (1988): 1223-66.

Gregor, A. J. "African Socialism and Fascism: An Appraisal." *Review of Politics* 29:3 (July 1967): 353-99.

Gregor, A. J. "Fascism and Modernization: Some Addenda." *World Politics* 26:3 (April 1974): 370-84.

Gregor, A. J., & M. H. Chiang. "*Nazionalfascismo* and the Revolutionary Nationalism of Sun Yat-Sen." *Journal of Asian Studies* 39:1 (Nov. 1979): 21-37.

Grill, J. H. "Local and Regional Studies of National Socialism: A Review." *JCH* 21:2 (April 1986): 253-94.

Gudmundsson, A. "Nazism in Iceland." Στο Larsen, Hagtvet, and Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?* 743-50.

Hagtvet, B. "On the Fringe: Swedish Fascism, 1920-45." Στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?* 715-42.

Hauner, M. "A German Racial Revolution?" *JCH* 19:4 (Oct. 1984): 669-88.

Hayes, P. "Polyocracy and Policy in the Third Reich: The Case of the Economy." Στο *Reevaluating the Third Reich*, επιμ. T. Childers & J. Caplan (New York, 1993), 190-210.

Hennessy, A. "Fascism and Populism in Latin America." Στο Laqueur, επιμ., *Fascism* 255-62.

Hildebrand, K. "Le forze motrici di politica interna agenti sulla politica estera nazional-socialista." *SC* 5:2 (June 1974): 201-22.

Hildebrand, K. "Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich." Στο Hirschfeld & Kettenacker, επιμ., Der "Führerstaat" (1986), 242-63.

Hilferding, R. "State Capitalism or Totalitarian State Economy." *Modern Review* 19:2 (June 1947): 266-71. Αναδημ. στο Daniels, επιμ. *Stalin Revolution* 94-97.

Hillgruber, A. "England's Place in Hitler's Plans for World Dominion." *JCH* 9:1 (Jan. 1974): 6-22.

Hilton, S."Ação Integralista Brasileira."*Luso-Brazilian Review* 9:2 (Dec. 1972): 3-29.

Hofer, W. "Fifty Years On: Historians and the Third Reich." *JCH* 21:2 (April 1986): 225-51.

Horne, J., & A. Kramer. "German 'Atrocities' and Franco-German Opinion, 1914: The Evidence of German Soldiers' Diaries." *JMH* 66 (March 1994): 1-33.

Horster-Philipps, U. "Grosskapital, Weimarer Republik und Faschismus." Στο *Die Zerstörung der Weimarer Republik*, επιμ. G. Hardach & R. Kühni (Cologne, 1977), 38-141.

Howard, W. "Nietzsche and Fascism." *History of European Ideas* 11 (1989): 893-99.

Hughes, A., & M. Kolinsky. "'Paradigmatic Fascism' and Modernization: A Critique." *Political Studies* 24:4 (Dec. 1976): 371-96.

Husbands, C. T. "The State's Response to Far-Right Extremism." Στο *The Radical Right in Western Europe*, επιμ. J. Munholland (υπό έκδ.).

Hüttenberger, P. "Nationalsozialistische Polykratie." *Geschichte und Gesellschaft* 2:4 (1976): 417-42.

Hutton, P. H. "Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886- 1890." *JCH* 11:1 (Jan. 1976): 85-106.

Ignazi, P. "La cultura politica del Movimento Sociale Italiano." *Rivista Italiana di Scienza Politico* 19:3 (Dec. 1989): 43-65.

Ignazi, P. "Nuovi e vecchi partiti di estrema destra in Europa." *Rivista Italiana di Scienza Politica* 22:2 (Aug. 1992): 293-333.

Ioanid, R. "Nicolae Iorga and Fascism." *JCH* 27:3 (July 1992): 467-92.

Irvine, W. D. "Fascism in France and the Strange Case of the Croix de Feu." *JMH* 63 (1991): 271-95.

James, H. "Innovation and Conservation in the Economic Recovery: The Alleged 'Nazi Recovery' of the 1930s." Στο *Reevaluating the Third Reich*, επιμ. T. Childers & J. Caplan (New York, 1993), 109-31.

Jellinek, Y. "Stormtroopers in Slovakia: The Rodobrana and the Hlinka Guard." *JCH* 6:3 (July 1971): 97-119.

Jellinek, Y. "An Authoritarian Parliament: The Croatian State Sabor of 1942." *Cana-dian Slavonic Papers* 22:2 (June 1980): 259-73.

Jellinek, Y. "Nationalities and Minorities in the Independent State of Croatia." *Nationalities Papers* 8:2 (1984): 195-210.

Joes, A. J. "Fascism: The Past and the Future." *Comparative Political Studies* 7:1 (April 1974): 107-33.

Joes, A. J. "The Fascist Century." *Worldview* 21:5 (May 1978): 19-23.

Jones, L. E. "'The Greatest Stupidity of My Life': Alfred Hugenburg and the Formation of the Hitler Cabinet, January 1933." *JCH* 27:1 (Jan. 1992): 63-87.

Kasekamp, A. "The Estonian Veterans' League: A Fascist Movement?" *Journal of Baltic Studies* 24:3 (Fall 1993): 263-68.

Kasza, G. J. "Fascism from Below? A Comparative Perspective on the Japanese Right, 1931-1936." *JCH* 19:4 (Oct. 1984): 607-27.

Kasza, G. J. "'Fascism from Above'? The Renovationist Right in Wartime Japan." (Υπό έκδ.).

Kenworthy, E. "The Function of the Little Known Case in Theory Formation; or, What Peronism Wasn't." *Comparative Politics* 6 (Oct. 1973): 16-45.

Kitchen, M. "August Thalheimer's Theory of Fascism." *Journal of the History of Ideas* 34:1 (Jan-March 1973): 67-78.

Klein, H. "David Toro and the Establishment of 'Military Socialism' in Bolivia." *Hispanic American Historical Review* 45:1 (Feb.1965): 25-52.

Klein, H. "Germán Busch and the Era of 'Military Socialism' in Bolivia." *Hispanic American Historical Review* 47:2 (May 1967): 166-84.

Klingemann, C. "Social-Scientific Experts — No Ideologues: Sociology and Social Research in the Third Reich." Στο Turner & Käsler, επιμ., *Sociology Responds to Fascism* 127-54.

Knox, M. "Conquest, Foreign and Domestic, in Fascist Italy and Nazi Germany." *JMH* 56:1 (March 1984): 1-57.

Knox, M. "Il fascismo e la politica estera italiana." Στο *La politico estera italiana, 1860-1985*, επιμ. R. Bosworth & S. Romano (Bologna, 1991), 287-330.

Kocka, J. "German History before Hitler: The Debate about the German *Sonderweg*." *JCW* 23:1 (Jan. 1988): 3-16.

Koehl, R. "Feudal Aspects of National Socialism." *American Political Science Review* 54:4 (Dec. 1960): 921-33.

Kovacs, M. "Luttes professionelles et antisemitisme: Chronique de la montée du fascisme dans le corps medical hongrois, 1920-1944." *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 56 (March 1985): 31-44.

Kovacs, M. "The Ideology of Illiberalism in the Professions: Leftist and Rightist Radicalism among Hungarian Doctors, Lawyers and Engineers, 1918-1945." *European History Quarterly* 21:2 (April 1991): 185-208.

Kozub-Ciembroniewicz, W. "La ricezione ideologica del fascismo italiano in Polonia negli anni 1927-1933." *SC* 24:1 (Feb. 1993): 5-17.

Kren, G. M. "Psychohistorical Interpretations of National Socialism." *German Studies Review* 1:3(1978): 150-72.

Kuin, S. "O Braço Longo de Mussolini: Os 'Comitati d'Azione per l'Universalità di Roma' em Portugal (1933-1937)." *Penélope* 11 (1993): 7-20.

Lacko, M. "Zur Frage der Besonderheiten des südosteuropaischen Faschismus." Στο *Fascism and Europe: An International Symposium* (Prague, 1970), 2:1-22.

Lacko, M. "The Social Roots of Hungarian Fascism." Στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?* (1980), 395-400.

Landkammer, J. "Nazionalsocialismo e bolscevismo tra universalismo e particola-rismo." *SC* 21:3(1990): 511-39.

Lasswell, H. D. "The Psychology of Hitlerism." *Political Quarterly* 4 (July-Sept. 1933): 373-84.

Ledeen, M. A. "Renzo De Felice and the Controversy over Italian Fascism." *JCH* 11:4 (Oct. 1976): 269-82.

Lestz, M. E. "Gli intellettuali del Fuxingshe: Fascismo e dittatura del partito in Cina, 1932-1937." *SC* 18:2 (April 1987): 269-86.

Lewis, P. H. "Was Perón a Fascist? An Inquiry into the Nature of Fascism." *Journal of Politics* 42:1 (Feb. 1980): 242-56.

Linz, J. J. "Totalitarian and Authoritarian Regimes." Στο *Handbook of Political Science*, επιμ. F. Greenstein & N. Polsby (Reading, Mass., 1975), 3:175-411.

Linz, J. J. "La crisis de las democracias." Στο *Europa en crisis*, 1919-1939, επιμ. M. Cabrera κ.ά. (Madrid, 1992), 231-80.

Lipset, S. M. "Fascism — Left, Right and Center." Στο *Political Man*, του S. M. Lipset (New York, 1960), Κεφ. 5.

Lyttelton, A. "Fascism and Violence in Post-War Italy." Στο *Social Protest, Violence and Terror in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe*, επιμ. W. Mommsen & G. Hirschfeld (New York, 1982), 257-74.

Mangoni, L. "Per una definizione del Fascismo: I concetti di Bonapartismo e Cesarismo." *Rivista Italiana Contemporanea* 135 (1979): 18-52.

Manzari, F. "Projects for an Italian-led Balkan Bloc of Neutrals, September-December 1939." *Historical Journal* 13:4 (1970): 767-88.

Marston, E. "Fascist Tendencies in Pre-War Arab Politics: A Study of Three Arab Political Movements." *Middle East Forum* (May 1959): 19-22, 33-35.

Martin, B. "Zur Tauglichkeit eines übergreifenden Faschismus-Begriff." *Vierteljahrs-hefte für Zeitgeschichte* 1 (1981): 48-73.

Mason, T. W. "The Primacy of Politics." Στο *European Fascism*, επιμ. S. J. Woolf (London, 1969), 165-95.

Mason, T. W. "Whatever Happened to Fascism?" *Radical History Review* 49 (1991): 89-98.

Mason, T. W. "The Domestic Dynamics of Nazi Conquests: A Response to Critics." Στο *Reevaluating the Third Reich*, επιμ. T. Childers & J. Caplan (New York, 1993), 161-93.

Masso, M. "The Ideology and Dynamics of Japanese Fascism." Στο *Thought and Behavior in Modern Japanese Politics*, επιμ. I. Morris (London, 1963), 25-83.

Matzerath, H., & H. Volkmann. "Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus." Στο *Theorien inder Praxis des Historikers*, επιμ. I. Kocka (Göttingen, 1977), 86-116.

Mavrocordatis, H. "Le fascisme en Grèce pendant la guerre (1941-1944)." Στο *Etudes sur le fascisme*, των M. Bardèche κ.ά. (Paris, 1974), 98-102.

McCormack, G. "Nineteen-Thirties Japan: Fascism?" *Bulletin of Concerned Asian Scholars* 14:2 (April-June 1982): 15-34.

McIntyre, J. "Women and the Professions in Germany, 1930-1940." Στο German De-mocracy and the Triumph of Hitler, επιμ. A. Nicholls & E. Matthias (London, 1971), 175-213.

McKibbin, R. I. "The Myth of the Unemployed: Who Did Vote for Hitler?" *Australian Journal of Politics and History* 15:2 (Aug. 1969): 25-69.

Meaker, G. "A War of Words: The Ideological Impact of the First World War on Spain, 1914-18." Στο *Neutral Europe between War and Revolution*, 1917-23, επιμ. H. Schmitt (1988), 1-65.

Meinecke, F. "Nationalsozialismus und Bürgertum." Στο *Werke*, του F. Meinecke, τ. 2 (Stuttgart, 1969), 441-45.

Melograni, P. "The Cult of the Duce in Mussolini's Italy." *JCH* 11:4 (Oct. 1976): 221-37.

Meneghello-Dincić, K. "L'état 'Oustacha' de Croatie (1941-1945)." *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 74 (April 1969): 46-49.

Merkl, P. H. "Comparing Fascist Movements." Στο Larsen, Hagtvet, and Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?* 752-83.

Michaelis, M. "I rapporti tra fascismo e nazismo prima dell'avento di Hitler al potere (1922-1933)." *Rivista Storica Italiana* 85:3 (Sept. 1973): 544-600.

Milward, A. "Fascism and the Economy." Στο Laqueur, επιμ., *Fascism* 379-412.

Moeller, R. G. "The Kaiserreich Recast? Continuity and Change in Modern German History." *Journal of Social History* 17 (1984): 442-50.

Mommsen, H. "National Socialism: Continuity and Change." Στο Laqueur, επιμ., *Fascism* (1976), 179-210.

Mommsen, H. "Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem." Στο Hirschfeld & Kettenacker, επιμ., Der "*Führerstaat*" (1986), 43-72.

Mommsen, H. "Nationalsozialismus als vorgetäuschte Modernisierung." Στο *Der historische Ort des Nationalsozialismus*, επιμ. W. Perle (Frankfurt, 1990), 31-46.

Mommsen, H. "Reflections on the Position of Hitler and Göring in the Third Reich." *In Reevaluating the Third Reich*, επιμ. T. Childers & J. Caplan (New York, 1993), 86-97.

Mosse, G. L. "The Genesis of Fascism." *JCH* 1:1 (April 1966): 14-26.

Mosse, G. L. "Ernst Nolte's Interpretation of Fascism." *Journal of the History of Ideas* 24:4 (Oct.-Dec. 1966): 621-25.

Mosse, G. L. "The French Right and the Working Classes: Les Jaunes." *JCH* 7:3-4 (July-Oct. 1972): 185-208.

Mosse, G. L. "The Political Culture of Italian Futurism: A General Perspective." *JCH* 25:2-3 (May-June 1990): 229-52.

Mosse, G. L. "Fascist Aesthetics and Society: Some Considerations." 1993. Αδημ.

MSI-DN, Assamblea Congressuale. "Documento base per la commissione 'Valori e Solidarieta.'" Jan. 1994.

Müller, K.-J. "French Fascism and Modernization." *JCH* 11:4 (Oct. 1976): 75-107.

Mussolini, B. "Fascismo." *Enciclopedia Italiana*. 1932.

Nascimbene, M. C., & M. I. Neuman. "El nacionalismo argentine, el fascismo y la immigración en la Argentina (1927-1943): Una aproximación téorica." *Estudios Interdisciplinarios de America Latino y el Caribe* 4:1 (Jan.-June 1993): 115-40.

Nevistic, F., & V. Nikolic. "La Tragedia de Bleiburg." *Studio Croatica* (Buenos Aires) 4:2 (1963): 113-41.

Oberkrome, W. "Reformansätze in der deutschen Geschichtswissenschaft der Zwi-schenkriegszeit." Στο Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus* 216-39.

Organski, A. F. K. "Fascism and Modernization." Στο *The Nature of Fascism*, επιμ. S. J. Woolf (London, 1968), 19-41.

Painter, B. W. "Renzo De Felice and the Historiography of Italian Fascism." *American Historical Review* 95:2 (April 1990): 391-405.

Parsons, T. "Some Sociological Aspects of the Fascist Movements" and "Democracy and Social Structure in Pre-Nazi Germany." Στο *Essays in Sociological Theory*, του T. Parsons (Glencoe, Ill., 1954), 124-41, 104-23.

Pastori, P. "Sergio Panunzio fra cesura rivoluzionaria e riordinamento dei poteri del regime fascista." *Archivio Storico Italiano* 146:2 (1988): 281-309.

Perfetti, F. "Ugo Spirito e la concezione della 'Corporazione Proprietaria' al Convegno di Studi Sindacali e Corporativi di Ferrara del 1932." *Critica Storica* 25:2 (1988): 202-43.

Petersen, J. "Elettorato e base sociali del fascismo italiano negli anni venti." *Studi Storici* 16 (1975): 627-29.

Petersen, J. "Wählerverhalten und sozialer Basis des Faschismus in Italien zwischen 1919 und 1928." Στο *Faschismus als soziale Bewegung*, επιμ. W. Schieder (Hamburg, 1976), 119-56.

Petersen, J. "Violence in Italian Fascism, 1919-25." Στο *Social Protest, Violence and Terror in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe*, επιμ. W. Mommsen & G. Hirschfeld (New York, 1982), 275-99.

Pietrow, B. "Stalins Politik bis 1941." Στο *Streit um Geschichtsbild*, επιμ. R. Kühnl (Cologne, 1987), 140-43.

Pike, D. W. "Aide morale et matérielle de l'URSS a l'Allemagne Nazie." *Guerres Mondiales* 160 (1990): 113-22.

Pinto, A. Costa. "Fascist Ideology Revisited: Zeev Sternhell and His Critics." *European History Quarterly* 16 (1986): 465-83.

Pinto, A. Costa. "The Radical Right and the Military Dictatorship in Portugal: The National May 28 League (1928-33)." *Luso-Brazilian Review* 23:1 (Summer 1986): 1-16.

Pollard, J. F. "Conservative Catholics and Italian Fascism: The Clerico-Fascists." Στο *Fascists and Conservatives*, επιμ. M. Blinkhorn (London, 1990), 31-49.

Poppetrov, N. "Die bulgarische Wissenschaft über die Probleme des bulgarischen Faschismus." *Bulgarian Historical Review* 14:1 (1986); 78-93.

Poppetrov, N. "Ideino-politicheskite skhvashtaniia na 'Suiuz Natsionalni Legioni' i 'Ratnitsi za Napreduka na Bulgarshtinata' v godinite na Vtorata Svetovna Voina." *Istoricheski Pregled* 47:6 (1991): 53-67.

Poulsen, H., & M. Djursaa. "Social Basis of Nazism in Denmark: The DNSAP." Στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?* 702-14.

Prinz, M. "Die soziale Funktion moderner Elemente in der Gesellschaftspolitik des Nationalsozialismus." Στο Prinz and Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus* 267-96.

Puhle, H. J. "Radikalisierung und Wandel des deutschen Konservatismus vor dem ersten Weltkrieg." Στο *Deutsche Parteien vor 1918*, επιμ. G. Ritter (Cologne, 1973), 165-86.

Quinnett, R. L. "The German Army Confronts the NSFO." *JCH* 13:1 (Jan. 1978): 53-64.

Rabinbach, A. G. "The Aesthetics of Production in the Third Reich." *JCH* 11:4 (Oct. 1976): 43-64.

Ranki, G. "The Fascist Vote in Budapest in 1939." Στο Larsen, Hagtvet, & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?* 401-16.

Rauh, M. "Anti-Modernismus in nationalsozialistischen Staat." *Historisches Jahrbuch* 107(1987): 94-121.

Rintala, M. "Finland." Στο Rogger & Weber, επιμ., *European Right* 408-42.

Ritschi, A. "Die NS-Wirtschaftsideologie — Modernisierungsprogramm oder reaktionäre Utopie?" Στο Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus* 48-70.

Rochat, G. "Mussolini e le forze armate." Στο Acquarone & Vernassa, επιμ., *Il regime fascista* 112-32.

Rodrigues, L. N. "A Legião Portuguesa no espectro político nacional (1936-1939)." *Penélope* 11 (1993): 21-36.

Rogger, H. "Was There a Russian Fascism? The Union of Russian People." *JMH* 36:4 (Dec. 1964): 398-415.

Rogger, H. "Russia." Στο Rogger & Weber, επιμ., *European Right* (1965), 443-500.

Rosen, E. "Italiens Kriegseintritt im jahre 1915 als innen politisches Problem der Giolitti-Ara." *Historische Zeitschrift* 187:2 (April 1959): 289-363.

Rosi, M. "L'interventismo politico-culturale delle reviste tradizionaliste negli anni venti: Atanor (1924) e Ignis (1925)." *SC* 18:3 (June 1987): 457-504.

Sadkovich, J. J. "Il Regime di Alessandro in Iugoslavia, 1929-1934: Un'interpreta-zione." *SC* 15:1 (Feb. 1984): 5-37.

Sadkovich, J. J. "Terrorism in Croatia, 1929-34." *East European Quarterly* 22:1 (March 1988): 55-79.

Sadkovich, J. J. "Understanding Defeat: Reappraising Italy's Role in World War II." *JCH* 24:1 (Jan. 1989): 27-61.

Sadkovich, J. J. "The Italo-Greek War in Context: Italian Priorities and Axis Diplomacy." *JCH* 28:3 (July 1993): 439-64.

Santarelli, E. "Uno schema del fascismo italiano." Στο Santarelli, *Ricerche sul fascismo* 181-91.

Sarti, R. "Fascist Modernization in Italy: Traditional or Revolutionary?" *American Historical Review* 75:4 (April 1970): 1029-45.

Sauer, W. "National Socialism: Totalitarianism or Fascism?" *American Historical Review* 73:2 (Dec. 1967): 404-22.

Schepens, L. "Fascists and Nationalists in Belgium, 1919-1940." Στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?* 501-16.

Schieder, W. "Der Strukturwandel der Faschistischen Partei Italiens in der Phase der Herrschaftsstabilisierung." Στο *Faschismus als soziale Bewegung*, επιμ. W. Schieder (Hamburg, 1976), 69-96.

Schmitter, P. C. "Still the Century of Corporatism?" Στο Pike & Stritch, επιμ., *New Corporatism* (1974), 85-131.

Schmitter, P. C. "Reflections on Mihail Manoilescu." Στο *Social Change in Romania, 1860-1940*, επιμ. K. Jowitt (Berkeley, 1978), 117-39.

Schmuhl, H.-W. "Reformpsychiatrie und Massenmord." Στο Prinz and Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus* 239-68.

Schnapp, J. T. "Epic Demonstrations." *Στο Fascism, Aesthetics, and Culture*, επιμ. R. Golsan (Hanover, N.H., 1992), 1-37.

Schreiber, G. "Politik und Kriegführung im zeichen von Nationalsozialismus und Faschismus." *Neue Politische Literatur* 35:2 (1990): 179-94.

Shapiro, P. "Prelude to Dictatorship in Romania: The National Christian Party in Power, December 1937-February 1938." *Canadian American Slavic Studies* 8 (1974): 51-76.

Silverman, D. P. "Fantasy and Reality in Nazi Work-Creation Programs, 1933-1936." *JMH* 65:1 (March 1993): 113-51.

Smith, P. H. "Social Mobilization, Political Participation, and the Rise of Juan Perón." *Political Science Quarterly* 84:1 (March 1969): 30-49.

Smith, P. H. "The Social Base of Peronism." *Hispanic American Historical Review* 52:1 (Feb. 1972): 55-73.

Solliers, R. "Notes sur le fascisme bulgare." Στο *Etudes sur le fascisme*, των M. Bardèche κ.ά. (Paris, 1974), 166-73.

Sonnenberger, F. "Die vollstreckte Reform — Die Einführung der Gemeinschaftsschule Bayern, 1935-1938." Στο Prinz & Zitelmann, επιμ., *Nationalsozialismus* 172-98.

Soucy, R. "French Fascism and the Croix de Feu: A Dissenting Interpretation." *JCH* 26:1 (Jan. 1991): 159-88.

Spektorowski, A. "The Ideological Origins of Right and Left Nationalism in Argentina, 1930-1943." *JCH* 29:1 (Jan. 1994): 155-84.

Spiro, H. "Totalitarianism." *International Encyclopedia of the Social Sciences* (New York, 1968), τ. 16.

Stachura, P. D. " 'Der Fall Strasser.' " Στο Stachura, *Shaping of the Nazi State* 88-130.

Staderini, A. "Mobilitazione borghese e partecipazione politica a Roma alia vigilia della prima guerra mondiale." *SC* 18:3 (June 1987): 507-48.

Stegmann, D. "Zum Verhältnis von Grossindustrie und Nationalsozialismus, 1930-1933 "*Archiv für Sozialegeschichte* 13 (1973): 399-482.

Stegmann, D. "Kapitalismus und Faschismus in Deutschland, 1929-1934." *Beiträge zur Marxschen Theorie* 6 (1976): 19-91.

Stengers, J. "Belgium." Στο Rogger & Weber, επιμ., *European Right* 128-67.

Sternhell, Z. "Anatomic d'un mouvement fasciste: Le Faisceau de Georges Valois." *Revue Française de Science Politique* 26:1 (Feb. 1976): 5-40.

Sternhell, Z. "Fascist Ideology." Στο Laqueur, επιμ., *Fascism* (1976), 315-76.

Sternhell, Z. "The 'Anti-Materialist' Revision of Marxism as an Aspect of the Rise of Fascist Ideology." *JCH* 22:3 (July 1987): 379-400.

Stone, M. "Staging Fascism: The Exhibition of the Fascist Revolution." *JCH* 28:2 (April 1993): 215-43.

Storry, R. "Japanese Fascism in the Thirties." *Wiener Library Bulletin* 20:4 (Autumn 1966): 1-7.

Sullivan, B. R. "Roosevelt, Mussolini e la guerra d'Etiopia." *SC* 19:1 (Feb. 1988): 85-106.

Sweets, J. F. "Hold That Pendulum! Redefining Fascism, Collaborationism and Resistance in France." *French Historical Studies* 15:4 (1988): 731-58.

Sznajder, M. "Economic Marginalism and Socialism: Italian Revolutionary Syndicalism and the Revision of Marx." *Praxis Internatinal* 11:1 (April 1991): 114-27.

Sznajder, M. "I miti del sindacalismo rivoluzionario." *SC* 24:1 (Feb. 1993): 21-57.

Sznajder, M. "A Case of Non-European Fascism: Chilean National Socialists in the 1930s." *JCH* 28:2 (April 1993): 269-96.

Tannenbaum, E. R. "The Goals of Italian Fascism." *American Historical Review* 74:4 (April 1969): 1183-204.

Thalheimer, A. "Ueber den Faschismus." *Gegen den Strom*, αρ. 2-4 (Jan. 1930). Αναδημ. στο De Felice, *Il fascismo* 272-95.

Trifiletti Saldi, R. "La Scuola di Francoforte." Στο Cavalli, επιμ., *Il fascismo* 85-121.

Trindade, H. "La question du fascisme en Amérique Latine." *Revue Française de Science Politique* 33:2 (April 1983): 281-312.

Tudman, F. "The Independent State of Croatia as an Instrument of the Occupation Powers in Yugoslavia, and the People's Liberation Movement in Croatia from 1941to 1945." Στο *Les systèmes d'occupation en Yugoslavie*, 1941-1945 (Belgrade, 1963), 135-262.

Turner, H. A., Jr. "Fascism and Modernization." *World Politics* 24:4 (July 1972): 547-64. Αναδημ. στο *Reappraisals of Fascism*, επιμ. H. A. Turner Jr. (New York, 1975), 117-39.

Turner, H. A., Jr. "Hitlers Einstellung zu Wirtschaft und Gesellschaft vor 1933." *Ge-schichte und Gesellschaft* 2 (1976): 89-117.

Tusell, J., & I. Saz. "Mussolini y Primo de Rivera: Las relaciones diplomáticas de dos dictaduras mediterráneas." *Boletín de la Real Academia de la Historia* 179:3 (1982): 413-83.

Ucelay da Cal, E. "Vanguardia, fascismo y la interacción entre nacionalismo español y catalán." Στο *Los nacionalismos en la España de la II República*, επιμ. J. Beramendi & R. Maíz (Madrid, 1991), 39-95.

Upton, A. K. "Finland." Στο *European Fascism*, επιμ. S. J. Woolf (London, 1969), 184-216.

Vajda, M. "Crisis and the Way Out: The Rise of Fascism in Italy and Germany." *Telos* 12 (Summer 1972): 3-26.

Valiani, L. "Il fascismo; controrivoluzione e rivoluzione." Στο *Fascismo e nazionalsocialismo*, επιμ. K. D. Bracher & L. Valiani (Bologna, 1986), 125-51.

Visser, R. "Fascist Doctrine and the Cult of the Romanità." *JCH* 27:1 (Jan. 1992): 5-22.

Vivarelli, R. "Interpretations of the Origins of Fascism." *JMH* 63:1 (March 1991): 29-43.

Walker, M. "National Socialism and German Physics." *JCH* 24:1 (Jan. 1989): 63-90.

Wandycz, P. S. "Fascism in Poland, 1918-1939." Στο Sugar, επιμ., *Native Fascism* 92-97.

Weber, E. "Nationalism, Socialism and National-Socialism in France." *French Historical Studies* 2:3 (Spring 1962): 273-307.

Weber, E. "France." Στο Rogger & Weber, επιμ., *European Right* (1965), 71-127.

Weber, E. "Romania." Στο Rogger & Weber, επιμ., *European Right* (1965), 501-74.

Weber, E. "The Men of the Archangel." *JCH* 1:1 (April 1966): 101-26.

Weber, E. "Revolution? Counterrevolution? What Revolution?" *JCH* 9:2 (April 1974): 3-47. Αναδημ. στο Laqueur, επιμ. *Fascism* 435-67.

Wegner, B. "Die garde des 'Führers' und die 'Feuerwehr' der Ostfront: Zur neueren Literatur über die Waffen-SS." *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 23 (1978): 210-36.

Weinberg, G. L. "Hitler's Image of the United States." *American Historical Review* 69:4 (July 1964): 1006-21.
Wilson, G. M. "A New Look at the Problem of 'Japanese Fascism.' " Στο *Reappraisals of Fascism*, επιμ. H. A. Turner Jr. (New York, 1975), 199-214.
Wippermann, W. "The Post-War German Left and Fascism." *JCH* 11:4 (Oct. 1976) 185-219.
Wippermann, W. "Friedrich Meineckes 'Die deutsche Katastrophe' — Ein Versuch zur deutschen Vergangenheitsbewältigung." Στο *Friedrich Meinecke heute*, επιμ. M. Erbe (Berlin, 1982), 101-21.
Wohl, R. "French Fascism, Right and Left: Reflections on the Sternhell Controversy." *JMH* 63:1 (March 1991): 91-98.
Wusten, H. van der, & R. E. Smith. "Dynamics of the Dutch National Socialist Movement (NSB): 1931-1935." Στο Larsen, Hagtvet & Myklebust, επιμ., *Who Were the Fascists?* 524-41.
Yanov, A. "Pamyat." *Nationalities Papers* 19:2 (Fall 1991): 41-69.
Zacek, J. F. "Czechoslovak Fascisms." Στο Sugar, επιμ. *Native Fascism* (1971), 56-62.
Zacek, J. F. "The Flaw in Mazaryk's Democracy: Czech Fascism, 1927-1942." Αναδημ.
Zapponi, N. "La politica come espedienti e come utopia: Marinetti e il Partito Politico Futurista." Στο *F. T. Marinetti Futurista* (Naples, 1977), 220-39.
Zibordi, G. "Critica socialista del fascismo." Στο *Il fascismo e i partiti politici: Studi di scrittori di tutti partiti* (Bologna, 1922), 1-61.
Zorach, J. "The Enigma of the Gajda Affair in Czechoslovak Politics in 1926." *Slavic Review* 35:1 (March 1976): 683-98.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Allardyce, G. "The Political Transition of Jacques Doriot." Ph.D. diss., State University of Iowa, 1966.
Argenteri, L. "Victor Emmanuel III: The Fusion of Monarchy with Fascism. Dyarchy or Deception?" Ph.D. diss., University of California. Los Angeles. 1989.
Brock, J. J., Jr. "The Theory and Practice of the Union of the Russian People, 1905-07." Ph.D. diss.. University of Michigan, 1972.
Broxson, E. R. "Plinio Salgado and Brazilian Integralism." Ph.D. diss., Catholic University, 1973.
Burton, R. B. "The Vlassov Movement of World War II: An Appraisal." Ph.D. diss., American University, 1963.
Chertok, R. "Belgian Fascism." Ph.D. diss., Washington University, 1975.
De Caprariis, L. "Fascism and Italian Diplomacy, 1925-1928." Ph.D. diss., University of Wisconsin-Madison, 1995.
Etue, G. E., Jr. "The German Fatherland Party." Ph.D. diss., University of California, Berkeley, 1959.
Gerber, L. K. "Anti-Democratic Movements in the United States since World War I." Ph.D. diss., University of Pennsylvania, 1964.
Haag, J. J. "Othmar Spann and the Politics of Totality." Ph.D. diss., Rice University, 1969.
Kessler, J. A. "Turanism and Pan-Turanism in Hungary, 1890-1945." Ph.D. diss., University of California, Berkeley, 1967.
Melka, R. W. "The Axis and the Arab Middle East, 1930-1945." Ph.D. diss., University of Minnesota, 1966.
Meuser, N. "Nation, Staat und Politik bei Josée Antonio Primo de Rivera." Ph.D. diss., University of Mainz, 1993.
Myers, W. L. "Revolution and Retribution: The Theory and Practice of Revolutionary Justice in the Italian Fascist Republic of Salò." Ph.D. diss., University of Colorado, 1989.

Nelson, E. J. "To Ethiopia and Beyond: The Primacy of Struggle in Mussolini's Public Discourse." Ph.D. diss., University of Iowa, 1988.
Portzline, D. B. "William Dudley Pelley and the Silver Legion of America." Ed.D. diss., Ball State University, 1965.
Potashnik, M. "Nacismo: National Socialism in Chile. 1932-1938." Ph.D. diss., University of California, Los Angeles, 1974.
Rawson, D. C. "The Union of the Russian People, 1905-07." Ph.D. diss., University of Washington, 1971.
Ribuffo, L. P. "Protestants on the Right." Ph.D. diss., Yale University, 1976.
Uren, S. "Fascism and National Socialism in South Africa." M.A. thesis, University of Wisconsin-Madison, 1975.
Werly, J. M. "The Millenarian Right." Ph.D. diss., Syracuse University, 1972.

ISBN 960-369-050-3
9 60369 05012

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ISBN 960-369-050-3
9 60369 05012
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ISBN 960-369-050-3
9 60369 05012
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ISBN 960-369-050-3
9 60369 05012
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ